

C.No-1238

015, 2MSH, 1 1238
E8

Shudrak Nripati.
Mrichhakatikam.

015, 2 MSH, 1

1238

SHRI JAGADGURU VISHWARADHYA JNANAMANDIR
(LIBRARY)

JANGAMAWADIMATH, VARANASI

◆◆◆◆◆

Please return this volume on or before the date last stamped.
Overdue volume will be charged ten paise per day.

[illegible]

01
h
7

I . 151

C. M. V. Sharma
Kalsoude

मृच्छकटिकम् ।

[प्रकरणम्]

कविवर-शूद्रकनृपति-विरचितम् ।

— ९५९ —

पण्डितकुलपतिना

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया,

तथा तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्या-

रत्नाभ्यां परिवर्तितया परिवर्द्धितया च टीकया समलङ्कृत्य

अभिनवसमालोचनादिना सह प्रकाशितम् ।

प च म सं स्म र ण म् ।

कलिकातामहानगर्याम्

वाचस्पत्यन्त्रे

मुद्रितम् ।

इं १८१८ ।

सर्वे स्वर्ग संरक्षितम् ।

मूल्यं साई राजतमुद्रादयम् ।

015, 2MSH, L

E8

प्रकाशक— { पण्डित-श्रीआशुबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्रीनित्यबोध-विद्यारत्न ।

प्राप्तिस्थान— { २ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रौट, छारिसन-
रोड—पोष्ट ऑफिस । कलिकाता ।

प्रिण्टर—वि, वि, मुखर्जी ।

२ न०, रमानाथ मजुमदार ट्रौट, कलिकाता ।

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR.
LIBRARY.

Jangamwadi Math, VARANASI.

Acc. No. ~~2217~~ 1117

1238

मृच्छकटिकस्य नवीनायाः समालोचनायाः सूचीपत्रम् ।

विषयः	पृष्ठे	विषयः	पृष्ठे
भासप्रणीतं चारुदत्तम् ...	२८	स्नान्ये गृहकाविभावंसमयः खृष्टीय-	
चारुदत्तं हि मृच्छकटिकीपजीव्यम्	२९	नवत्यधिकशततमसंवत्सरः ...	४७
आद्याङ्कचतुष्टयेषु तयोः सादृश्यम्	२९	प्रोक्ताब्दे अश्वमेधशौचमुपः यज्ञश्रीः	४८
मृच्छकटिके कथञ्चिदनादरहेतुः ...	२९	यज्ञश्रीः मृच्छकटिककविष्य शैव इति	४८
शिष्टषडङ्गानां गृहकारचितले मतभेदः	३०	साम्यात् यज्ञश्रीमृच्छकटिककृतीः अनन्यत्-	
चारुदत्तस्य खण्डितले आद्या हेतुः	३०	संशयः	४९
चारुदत्तस्य खण्डितले द्वितीयो हेतुः	३०	द्वितीयशताब्दीशेषे मृच्छकटिकरचना-	
चारुदत्तस्य खण्डितले तृतीयो हेतुः	३१	कालः	४९
गृहकस्य कवित्वं प्रति लघुताऽभियोगः	३१	अशोकान् परमेव मृच्छकटिककालः	
संक्षेपे हेतुषु आद्यस्य खण्डनम् ...	३१	इत्यप्रापत्तिः	४९
विरुद्धवादिनां द्वितीयहेतोः खण्डनम्	३२	कवेरस्य नाट्याचार्यभरतमतानुसरणम्	५०
तत्र तृतीयस्य हेतोः खण्डनम् ...	३४	भरतीयनाट्यशास्त्रकालविनिर्णयः	५०
मृच्छकटिकस्य अन्यकवेः कृत्यवलम्बनेन		मृच्छकटिक खृष्टपूर्वशताब्द्यां विरचितस्य	
विरचितले प्रस्तावनायामाभासः	३५	नाट्यशास्त्रस्य पराचीनमेव ...	५१
प्रोक्ताविचारस्य सङ्क्षिप्तसिद्धान्तः ...	३७	सम्पूर्णप्रस्तावनायाः गृहककृतितले वितर्कः	५१
मृच्छकटिकचारुदत्तयोः परस्परसाम्यवैषम्यं	३८	परवर्त्यभिन्ने प्रस्तावनायाः परिवर्तनम्	५२
चारुदत्तमृच्छकटिकयोरेकदेशविभिन्नता	४३	प्रस्तावनायाः अस्य रूपकस्य च परस्पर-	
संस्कृतकाव्ये बहुगृहकदर्शनात् तत्काल-		सम्बन्धः	५२
निर्णयदुरुहत्वम्	४३	मृच्छकटिके तत्कालसमाजसम्बन्धः	५३
प्रतीत्यविदुषः "पिंगल" इत्याख्याध्यापकस्य		मृच्छकटिके चरित्राङ्कणवैशिष्ट्यम्...	५४
मतं "दण्डी एव गृहकः" इति, तत्तु		प्रकरणलक्षणम्	५५
अयौक्तिकम्	४४	"मृच्छकटिकम्" इति समाख्यायाः का	
गृहककवौ किंवदन्ती	४५	हि नाम सार्थकता ?	५६
मृच्छकटिके गृहकाभ्युदयकालप्रमाणम्	४५	पञ्चाङ्गस्य प्रधानतावीजम्	५७
पाणक्यकथोल्लेखः	४५	अङ्गिना गङ्गाररसेन प्रतिपाद्यवस्तुनः विकासः-	
पङ्कः अशोकस्य पुत्रमहेन्द्रकथोल्लेखः	४६	अन्वेषाद्याङ्गरसानामाधिक्यम्	५८
चूलपरुद्रदामकथा	४६	संस्कृतरूपके वियोगाग्नीपर्वणं कथं हि	
पाणक्यकथोल्लेखः	४७	नाम नास्ति ?	५९
गृहकस्य दारिण्याववाक्यव्यत्ययकथा	४७	मृच्छकटिके हास्यरसस्य वैचित्र्यम्	६१

विषयाः	पृष्ठे	विषयाः	पृष्ठे
अङ्गद्वयमन्तरा कालव्यवधाननिर्णयः	६२	असवर्णविवाहः	६३
सृच्छकटिकघटना पञ्चसप्तैः दिवसैः		वेश्यानां समृद्धिः संसर्गप्रचलनञ्च...	६४
सम्पन्ना	६६	वेश्याभवनचित्रम्	६५
दृश्यकाव्येषु भरताऽऽदिष्टसमयनिर्धारणम्	६६	तात्कालिकाचारः	६५
सृच्छकटिके भाषाव्यवहारः नाट्यशास्त्र-		सृच्छकटिकं राष्ट्रस्य समाजस्य च	
सम्मतः	६७	उत्कृष्टं चित्रम्	६५
वर्णनावाहुल्यम्	६८		
घटनारचनायां शूद्रकस्य नैपुण्यम्	६८	चारुदत्तः ।	
घटन.वलीनां सार्थक्यम्	६९	चारुदत्तस्य दारिद्र्यम्	६५
प्रवेशस्थलविचारः	६९	तदीया भक्तिः धर्मनिष्ठा च	६५
पादादोनां सदसन्निधितचरित्राङ्कणम्	७०	च.रुदत्तीया गुणावली	६५
कवेर्नीचजनेषु सहानुभूतिः	७०	चारुदत्तस्य नागराचारः	६५
पापचित्रम्	७०	चारुदत्तस्य संयमः	६५
विसदृशचित्राङ्कणम्	७१	चारुदत्तस्य भावप्रवणत्वं दौर्बल्यञ्च	६५
दृश्ययो जनाग्रामसङ्कतिः	७१	चारुदत्तस्य सत्यनिष्ठा तेजस्विता च	६५
शूद्रघटनानामसानञ्जस्यम्	७२	चारुदत्तस्य हृदयं तदीयमौदाय्यञ्च	६५
शब्दार्थदोषवाहुल्यम्	७३	चारुदत्तस्य सान्त्वना	६५
आलङ्कारिकाणामनादरः तत्र च कारणम्	७३	चारुदत्तस्य प्रेम	६५
सृच्छकटिकमालङ्कारिककल्पनाविनिर्मुक्तम्	७४	वसन्तसेनाऽनुरागे तस्य संशयः	६५
सृच्छकटिके कविकल्पितराष्ट्रीयावस्था	७५	वसन्तसेनाविरहात् चारुदत्तस्य मनीभावः	६५
द्युतक्रीडायाः प्रचलनम्	७६	संशयभञ्जनं तयोर्मिलनञ्च	६५
विचाररीतिः	७६	चारुदत्तस्य वैदग्ध्यम्	६५
ब्राह्मणस्य काथिकदण्डः	७६	गणिकायामपि वसन्तसेनायां तदनुराग-	
अशोकानन्तरमेव प्रणीतमेतदिति मतस्य		हेतुः	६५
खण्डनम्	७७	चारुदत्तस्य धूर्ता प्रति.सद्व्यवहारः	
सृच्छकटिकादनुमिता सामाजिकावस्था	७८	शरणागतवात्सल्यञ्च	६५
दर्दुरकः	७९	वसन्तसेनार्थं तस्य उत्कण्ठा	६५
श्रौतदास्यप्रथा	७९	तस्य सौशीलस्य आभिजात्यस्य च हानौ	
स्त्रीकृताभिन्नयः	७९	शब्दा	६५

विषयाः	पृष्ठे
पुत्राय यज्ञभूषदानम् ...	६४
चारुदत्तस्य शवावपि क्षमा ...	६४
अन्ते धर्म एव विजयनेतराम् ...	६५
<hr/>	
वसन्तसेना ।	
वसन्तसेनायाः एकानुरक्तिः ...	६६
वैश्यागणिकयोर्भेदः ...	६६
गणिकाविषये भरताभिमतम् ...	६७
वसन्तसेनायां कुलस्त्रीधर्म ...	६७
सृच्छकटिके चारुदत्तवसन्तसेनयोः	
प्रथमसन्दर्शनम् ...	६८
चारुदत्तगृहे भूषणन्यासप्रयोजनम्	६९
तस्याः निःकार्यप्रेम भावाभिज्ञता च	६९
उत्काण्डा ...	१००
विपन्नवाणं प्रियानुरागिना च ...	१००
चारुदत्ते वसन्तसेनायाः प्रेमप्रकर्षः	१०१
अलिन्दमारुह्य तदोक्षणप्रथमः ...	१०२
पुरुषान्तरे उपेक्षा निर्लीभता च	१०२
संश्लेषा शिष्टाचारस्य ...	१०२
सङ्गानुभूतिः ...	१०३
प्रणयादुदारता ...	१०४
न्यस्तभूषणप्राप्त्या चिन्ताप्रवाहः ...	१०४
कौतुकप्रणयित्वम् ...	१०५
दुर्दिने स्वयमभिसारः ...	१०६
आकारेङ्गितादिना अनुरागप्रदर्शनम्	१०६
परस्परानुरागे निःसन्दिग्धता ...	१०७
गणिकावृत्त्यनाशयेऽपि तस्मात्भावस्यापरि-	
हार्यत्वम् ...	१०७
धृतायां यज्ञाप्रदर्शनम् ...	१०८

विषयाः	पृष्ठे
मिलनात्कौट्यं चारुदत्तपरिजने	
यज्ञाभावस्य ...	१०८
धृताये रत्नावलीप्रदानं तस्याः	
तदनङ्गीकारस्य ...	१०९
वसन्तसेनाया विस्मयः, धृतायां	
यज्ञाप्रकर्षस्य ...	११०
तस्याः चारुदत्तभाग्यविषये कातरता	११०
तस्या मातृपदवाच्यत्वाधिगतौ स्पृहा	१११
वसन्तसेनाया विपत्तौ तेजस्विता वैराग्यं च	११२
वध्यमात्राविनिमयः ...	११३
नायिकाप्राधान्यम् ...	११३
<hr/>	
धृता ।	
स्निग्धजनवात्सल्यम् ...	११४
रत्नावलीदानम् ...	११४
शोचस्विता ...	११५
चिताऽऽरोहणप्रथमः ...	११५
<hr/>	
मैत्रेयः ।	
विदूषकलक्षणम् ...	११५
मैत्रेयस्य चारुदत्तपक्षपातः ...	११६
चारुदत्तदारिद्र्यजनितक्षीभः ...	११६
तेजस्विता ...	११७
चारुदत्तीयमैत्रेयात् सृच्छकटिकमैत्रेयस्य	
वैशिष्ट्यम् ...	११८
मैत्रेयस्य हृदयवृत्ता ...	११९
मैत्रेयस्य दूरदर्शिता ...	१२०
मैत्रेयस्य चारुदत्तानुरक्तिः ...	१२०

विषयाः	पृष्ठे	विषयाः	पृष्ठे
चारुदत्तमुक्तिलाभे मैत्रेयस्यानन्दः	१२१	विटस्य दर्जननिरपेक्षता गुणशक्तिता च	१२६
मैत्रेयचरित्रं कवेरभिनवा सृष्टिः	१२१	न्यायानुरागिता	१२६
<hr/>		विटस्य चणिकभान्या चारुदत्तवसन्तः	
शकारः ।		सेनयोः विपत्तिः	१२७
शकारस्य नीचकुलीकृतत्वे प्रमाणम्	१२२	विटस्य अपात्रे मित्रता	१२७
शकारलक्षणम्	१२२	<hr/>	
शकारस्य सदमूर्खत्वाभिमानाः ...	१२३	स्थावरकः ।	
शकारस्य असूयापरवशता ...	१२४	चेष्टशकारयोः प्रभेदः	१२४
शकारस्य चेष्टावैफल्यम् ...	१२४	चेष्टस्य तेजस्विता	१२५
<hr/>		तस्य समुन्नतचित्तता सन्धानुरागिता च	१२६
विटः ।		शर्व्विलकः	१२७
विटस्य लक्षणं व्युत्पत्तिश्च ...	१२५	उपसंहारः	१२१

समालोचनायाः शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
२८	१३	अधिजगौ	अधिजगाम
२८	१४।१५	विशुद्धा आसीत्	विशुद्धा
२८	१५	अधुनातनैः तत्त्वैः	शास्त्रिमहीदयेन
३४	२०	तेन	तद्रचनया
३४	२४	आत्मनश्चौर्यापवादपरिहाराय	आत्मनश्चौर्यापवादपरिहाराय इव
३६	५।६	आख्यानभागस्यान्तरा	आख्यानभागमन्तरा
३७	८	वास्तवौ	वास्तवे
३७	१२।१३	सूत्रधारः	प्रस्तावनायाः परिवर्तकः
३७	२१	दृष्ट—	दृष्ट—
३७	२५	विरच्य	विरचय्य
३८	१५	यस्तावन्नायकः	यत्तावत् पात्रं
३८	१५	अभिहितः, स तु	अभिहितम् तत्तु
४०	५।६	मृच्छकटिकस्य	वसन्तसेनाचरित्रस्य
४३	११	चारुदत्ते	चारुदत्ते

पृष्ठं	पङ्क्तौ अशुद्धम्	शुद्धम्
४४	४ भूभयापहः	... भूभरापहः
४५	२२।२३ एकविंशत्यधिकत्रिंशततमे संवत्सरे	... { एकविंशत्यधिकत्रिंशततमसंवत्सराद् त्वाक् शुद्धकः
४६	१५ रुद्रदमनी नाम	... रुद्रदामनाम
४६	२४ रुद्रदमनः वृपः	... रुद्रदामवृपः
४७	४ रुद्रदमनवृपतिः	... रुद्रदामवृपतिः
४८	१६।१७ रुद्रदामनामा पुलुमायिना	... पुलुमायी रुद्रदागनामा
४८	१७ पुनरसुन्दिग्धं	... पुनरिदं
४९	६ रुद्रदमनवृपति	... रुद्रदामवृपति
५२	२२।२३ पूर्व्वरङ्गं पादप्रवेशचालरा	... पादप्रवेशसन्तरेण
५४	१ सम्पादितः ;	... सम्पादितः
५५	४ किन्तु	... अन्यतश्च
६०	१४ ऐहिकदृग्गतिचयाभिमुखी- भवितुं शक्नुयादपि, सा	... { ऐहिकविषयाभिमुखी अपि
६२	१५ चिरप्रचलितप्राचीनपञ्च त्यनुशीलनजनितपथ- प्रतिकूलतामुपगतोऽपि	... { चिरप्रचलितपञ्चतितः किञ्चित्प्राक्कृमुपगतोऽपि
६४	२ अन्यथा	... अन्यथा
७२	२४ ;	... ?
७३	८ ;	... ,
७३	९ ,	... ;
७५	२४.२५ परिग्रहीतम्	... { परिग्रहीतम् ; अपि च कामसूत्रीयोपनिष- दाधिकरणस्य * प्रथमाध्यायेऽपि गणिकायाः पाणिग्रहणव्यापारस्य उल्लेखदर्शनात् एवमु- च्यते यत्, अप्रशस्ततया अनादृताऽपि तादृशी प्रथा तात्कालिकसमाजी प्रसारमलभत ।
८२	५ अपराधविशेषत्वेन	... विशेषापराधत्वेन
८३	२५।२६ परस्परविवदमानानां भूयसामनुशासनानां	... { धर्मशास्त्रेषु

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
८७	१	तस्यासाते इति	... तस्यासाते
८७	३	अभ्यश्रुत्	... अभ्यश्रुदिति
१११	२६	इति ।	... ।

अन्यस्य शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठे	पङ्क्तौ	अशुद्धम्	शुद्धम्
६	२७	सुरत	... सुरसम्पत्
७४	८	रमयितु	... रन्तु

७४ २१—२७ [इतः परम्...]
भवतीति] } ...

["रमिदुमिच्छामि" इत्यत्र "रमयितुमिच्छामि"
इत्यनुवदन्तः केचित् इदं प्रक्षिप्तमित्याहुः, तत्र
समीचीनं, मृच्छकटिकप्रकरणस्य आदर्शभूत
भासकृतदरिद्रचारुदत्तेऽपि एतदंशस्य दृष्टत्वात्,
स्वमुखिनेदृशीच्छाप्रकटनस्य रमणीजनविरुद्धत्वे-
ऽपि परमप्रेमास्पदायाः सख्याः समीपे तत्-
प्रकाशस्य सर्व्वथा सम्भाव्यमानत्वाच्चेति सुधी-
भिर्विभाव्यम् ।]

१४४ २७ -वर्त्तीत्यर्थः । ...

-वर्त्तीत्यर्थः । ["पुरत्यश्चामुहो" इत्यत्र "पौर-
त्यश्चामुहो" इति पाठान्तरे "पौरस्याभि-
मुखः" इति संस्कृतं, पूर्व्वदिगवलम्बितास्य
इत्यर्थश्च, पूर्व्वस्यास्यैव दानयहणस्य शास्त्र-
विहितत्वादिति] ।

३५७ १२ भवतीति ...

भवतीति वीपदेवमतम् ; दौर्जितस्य "प्राङ्-
हीदोकावैश्लेषु" (वा०) इत्यस्य व्याख्या-
नावसरे "प्रेष्यः प्रेष्यः" इति पदद्वयं
विभिन्नधातुना प्रकारभेदेन निष्पादितवान्
इति

४५६ २४ खिद्यन्नाह ... खिद्यमान आह

५४४ ४ विद्यया ... वसन्तसेनायाः

कविसमयनिरूपणम् ।

मृच्छकटिकप्रणेता शूद्रकः ब्राह्मणो राजा च आसीत्, यतोऽसौ ऋक्सामवेदयोः अधीतो अश्वमेधयाजी चाश्रूयत । तेन खलु स्वकीयं पुत्रं राज्येऽभिषिच्य दशदिनाधिकं वर्षाणां शतम् आयुःपरिमाणं लब्ध्वा अग्निप्रवेशः कृतः । कोऽसौ राजा ? इति प्रश्ने,—शातकर्णीवंशसम्भवः अन्ध्रवंशीयः प्रथमो राजा शिमुक-शिप्रक-सिन्धुकैत्यन्यतमनामधेयः इति प्रत्युत्तरयामः । सोऽपि च शिमुकः शातकर्णीगोत्रसम्भवो ब्राह्मणो बहुतरयज्ञकर्त्ता प्रबलो दीर्घायुश्च राजा आसीत् । राज्यञ्च तस्य दक्षिणस्यां दिशि सुविस्तीर्णं बभूव । मृच्छकटिके ग्रन्थकारस्य द्रविडादिभाषासु प्रावीण्यं, कर्णाटकलहे च अतोव पाटवं लक्ष्यते ; तेन चैत-दनुमोयते यत् कविरसौ दक्षिणदेशीय इति । दृश्यन्ते च शातकर्णीगोत्रोत्पन्नानां राज्ञां बहवः शिलालेखाः, तेषु च शिमुकानुजस्य कृष्णस्य लेखः प्राचीनतमः ; अस्ति च तस्मिन् लेखे शिमुकस्य कृष्णस्य च प्रतिमूर्तिः, शातकर्णीनां प्रायशः यज्ञानुष्ठानस्य यज्ञदक्षिणायाश्चोल्लेखः इति ।

एवञ्च यदि सत्यमेव शूद्रकः ब्राह्मणो राजा अन्ध्रदेशीयः सुविस्तीर्णस्यान्ध्रवंशस्य प्रवर्त्तयिता, तदा तस्य आविर्भाव-समयः सुगम एव । असौ राज्ञः अशोकस्य मृत्योः पञ्चा-शद्वत्सरेभ्यः अर्वाक् मौर्यवंशीयानां राजत्वमुच्छ्रित्य अन्ध्रदेशे स्वाधीनं राज्यं स्थापयामास ; तेन च खृष्टप्रादुर्भावात् द्विशतवत्सरेभ्यः पूर्वमस्य प्रादुर्भावकालः इति मृच्छकटिक-प्रकरणपाठे सम्यक्तया प्रतिभाति । खृष्टप्रादुर्भावात् पञ्चम-शताब्द्यां भासनामा प्रसिद्धः कविः बहूनि रूपकाणि रचया-मास ; तेषु च दरिद्रचारुदत्तं मृच्छकटिकस्य मूलतया अव-गम्यते । दरिद्रचारुदत्ते चारुदत्तस्य मृत्युः संवाहकः सभिका-

हस्तीत् परित्रातः परित्राट् बभूव, मृच्छकटिके तु असौ शाक्य-
 भिक्षुरिति । अनुमीयते चैतेन, यत् दरिद्रचारुदत्त-मृच्छकटिक-
 रचनाकालयोरन्तरा बौद्धानां प्रादुर्भावः आसीदिति । अशो-
 कस्य च बौद्धधर्मप्रचारकं राज्यं, दरिद्रचारुदत्तम् अशोकप्रादु-
 र्भावात् पूर्वं, मृच्छकटिकश्च तदनन्तरम्, अशोकेन स्वकीयेषु
 अश्वशासनेषु सर्वत्र विजिते दण्डसमता व्यवहारसमता च प्रव-
 र्तिता ; तथा च तेन जातिनिर्विशेषेण समाने अपराधे समानो
 दण्डो देय इति आज्ञा प्रचारिता । तत्पूर्वं ब्राह्मणानां कायिको
 दण्डो नासीत् । मृच्छकटिके तु दृश्यते, यदैव राज्ञा पालकेन
 ब्राह्मणस्य चारुदत्तस्य बधदण्ड आज्ञप्तः, तस्मिन्नेव मुहूर्ते राज्य-
 विप्लवो जातः, हतश्च दुरात्मा पालकः । नवीनेन च राज्ञा आर्य-
 केण शर्विलकमुखेन बध्यभूमावेव चारुदत्ताय वेणातटे कुशावती-
 राज्यदानवार्त्ता प्रचारिता । यतश्च पूर्वं ब्राह्मणानां बधदण्डो
 नासीत्, यतश्चाशोकेनैव प्रथमतः ब्राह्मणानां प्राणदण्डाय
 निर्बन्धः कृतः, यतश्च मृच्छकटिके तादृशदण्डाज्ञाप्रचारानन्तर-
 मेव राज्यविप्लवो जातः, अतः प्रतीयते अशोकराज्यध्वंसानन्तरं
 ब्राह्मणानां राज्यकाल एव प्रकरणमिदं प्रणीतम् ।

तौष्णबुद्धिना प्रवृत्ततत्त्वपारगेण श्रीमता काशीप्रसादजय-
 श्यालेन लिखितं ख्रिष्टप्रादुर्भावादेकादशाधिकद्विशतवत्सरभ्यः
 पूर्वं शुद्रकनरपतेः राज्यं मृच्छकटिकस्य च प्रणयनमिति ;
 एतादृशी सूक्ष्माणुसूक्ष्मगणना तु भारतवर्षीयेतिहासे कुत्रापि न
 कृता, अतः साऽच न गृहीता ; दीर्घायुषस्तस्य राज्ञः कियति
 वयःपरिमाणे नाटकलेखने प्रयत्नः, तत् न केनापि कथयितुं
 शक्यते इति तत्त्वम् ।

महामहोपाध्याय-

श्रीहरप्रसादशास्त्रिणाम् ।

मृच्छकटिकप्रकरणीयकथासङ्क्षेपः ।

तत्र अलङ्कारन्यासाख्यप्रथमाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

तत्रभवान् नङ्गाकविः क्षितिपतिः शूद्रकः किल मृच्छकटिकं नाम प्रकरणमेतत् व्यरचयत् । अवन्तीपुरीवासव्यः सार्धवाहसधर्म्या दरिद्रः द्विजः चारुदत्तः अथ नायकः; नायिका तद्रुणानुरागिणी साधारणी वसन्तसेना, स्वकीया कुलजा धूता चेति । प्रकरणस्यास्य वर्णनीयवस्तुनः प्रारम्भे तत्रभवान् कविः कृतमङ्गलाचरणः प्रस्तावनायां सूत्रधारमुखेन कविप्रशंसापुरःसरं एतत्प्रकरणेयनायकादीनामुक्तद्वयं सङ्क्षेपतः परिचयमदात् ।

ततश्च सूत्रधारः समाप्तसङ्गीतक्रियः बुभुक्षाप्रपीडितः किञ्चित् प्रातराशमिच्छन् शृङ्गं प्रविष्टः; अकस्मादसम्भावितं भोजनोद्योगमालोक्य विस्मितः स्वपत्नीमाह्वयः इदानीमशितव्यं किञ्चिदस्ति न वेति अपृच्छत् । सा च तस्मै अस्तीति विज्ञाप्य, पुनः तेनैव आकस्मिकभोजनोद्योगकारणं पृष्ट्वा अनुष्ठितोपवासव्रताङ्गब्राह्मणभोजनमेव तदुद्योगहेतुतया निर्दिशन्तो नियन्ताम । सूत्रधारश्च स्वावस्थानुरूपं ब्राह्मणमेकं निमन्त्रयितुं वह्निर्गत्वा, ससम्भ्रमं यान्तं ब्राह्मणं मैत्रेयमालोक्य सं निमन्त्रयितुम् आजुहाव । स च स्वकार्यव्ययतामुल्लिखन् तं प्रत्यादिदेश । सूत्रधारोऽपि तेनैव प्रत्यादिष्टः अन्यं ब्राह्मणं निमन्त्रयितुम् अन्यत्र गतः । इतश्च मैत्रेयः प्रियसुहृदः पार्थिवचारुदत्तस्य अनियतकालमधिसार्धेषु अर्धविसर्जनजनितं विभवचयमनुस्मरन् नितरां चिन्तयेता बहुधा विललाप ।

अथ चारुदत्तस्य वयस्यान्तरेण चूर्णवृद्धेन प्रेषितं ज्ञातिकुसुमसुगन्धिं प्रावारकं निर्वर्तितदेवकायांश्च प्रियसुहृदे दातुमिच्छन् मैत्रेयः गृहदेवताभ्यः बर्हिं ददतः तस्य सूकाशमागत्य तं तस्मै समर्पयत् । लब्ध्वा च सुहृत्सकाशात् प्रावारकं स्वभावधोरः चारुदत्तः चणं सचिन्तः स्थितः, “किमिति चिन्त्यते” इति प्रच्छते विदूषकाय स्वसापरिहार्थं दारिद्र्यमेव चिन्ताबीजमचौकयत् । ततोऽसौ मैत्रेयं अनुपपद्ये

मातृकाभ्यः बलिमुपहर्तुमादिदेश । मैत्रेयश्च “यदि एषं पूज्यमाना अपि देवताः न ते प्रसीदन्ति, तदा किं देवैरर्चितैः ? अपि च एतस्मिन् प्रदीपसमये राजपथे गणिका राजवल्लभा विटाशानिशं सञ्चरन्ति, अहं तेषामभिमुखापतितयेत् बध्यः भविष्यामि” इति वदन् तैभ्यः भोत्या तत्कार्यं निर्वर्त्तयितुं नैच्छत् ; चारुदत्तस्तु “भवत्वेवम्” इत्युक्त्वा सायाजिकीं क्रियां सम्पादयितुं प्रवृत्ते ।

अत्रान्तरे, विटचटशकारैरनुगम्यमाना वसन्तसेना चारुदत्तशृङ्गसमीपवर्तिना पथा प्रक्षलितुमारब्धा । शकारं प्रति अनुरागमुत्पादयितुं तैर्मुहुरनुनीयमाना वसन्तसेना तु तान् स्नानुसरणप्रवृत्तान् विलोक्य भोत्या बालकदलीव दरकांम्पनीं बभूव, आशुहाव च “पल्लवक ! परभर्तके !” इत्युक्त्वा स्नानुचरान् स्नानुसरणप्रवृत्तेभ्यस्तेभ्यो रक्षितुम् । बहुधा चैवम् आहूयापि कमपि शरणमप्राप्य स्वयमेव आत्मानं रक्षितुं यत्नवती बभूव । शकारस्तु तदानीमपि वसन्तसेनामननुरागिणीं मत्वा बलादेव तां धर्षयितुमिव । भद्रवंशीयः विटस्तु तदा तां तथा विपन्नमालीक्य कथञ्चित् रक्षितुमन्यत । वसन्तसेना तु खालङ्करणघृणाश्रमेवैतेषां ममानुसरणमिति विभाव्य विटं तदर्थमपृच्छत् ; स तु “पुष्पिता खतिका न पुष्पापहरणार्हा, तत्कृतमलङ्करणैः” इत्युक्त्वा रिरसुं शकारं स्वशरीरदानेन प्रीणयितुं तां बहुधा अनुरोध । ततश्च तां सर्व्वथा तत्त्वाननुरागिणीं चारुदत्तानुरागिणीं च विदित्वाऽसौ तदनुरागं भूयसा प्रशंस्य सङ्केतेन तां वामतः स्थितं तत्तयसः चारुदत्तस्य भवनं दर्शितवान् । तदवलीक्यैव वसन्तसेना “भाग्यादेवाहं प्रियभवनसमीपमुपागता” इति आत्मानं क्रियञ्चि स्थिरीकृत्य, तेषां पुनः परामर्शोऽऽशङ्कया विटोपदेशेन तस्मिन् घनान्वकारे नूपुराणि पादाभ्यामुन्मुच्य, मात्स्यानि चापनीय, रुद्धे चारुदत्तपञ्चदारे निभृता तूष्णीं स्थिता ।

समाप्तसाधननक्त्यस्तु चारुदत्तः, मातृकाभ्यः बलिमुपहर्तुं भूयः विदूषकमादिदेश, स तु पूर्व्ववदेव तन्नाङ्गीकृतवान् । ततः स्वकीयम् अन्तरङ्गजननमपि आज्ञापरिपालनविमुखं विज्ञाय, नितरां खिन्नमनाः दारिद्र्यमैवैतस्य मूलकारणं निश्चयित्वाऽसौ बहुधा व्यलपत् । तच्छ्रुत्वा सलज्जः मैत्रेयः पुनस्तदादेशमनुपालयितुकामः “यदि मया गन्तव्यं, तदा रदनिका मे सहायिका भवतु” इति यथाचे ; चारुदत्तोऽपि “तथाऽस्तु” इत्यनुमोदितवान् ।

ततो मैत्रयरदनिकाभ्यां वह्निर्निगमनाय चन्द्रकोन पञ्चदारेण, वसन्तसेना तद्गृहीतं प्रज्वलितं प्रदीपमच्छलेन निष्काप्य ताभ्यामप्यहृष्टा भवनाभ्यन्तरं प्रविवेश । प्रदीपं वातेन निष्कापितं मत्वा तं पुनः प्रज्वलयितुं गृहाभ्यन्तरं गते च मैत्रेये, शकारः वसन्तसेनामन्वित्यन् तद्धमिण चारुदत्तचेटीं रदनिकां धृत्वा वसन्तसेना प्राप्तेति समस्यत ।

तद्गृहीता रदनिका तु भीता सती “आख्येभिः कथमेवमकार्यमनुष्ठीयते ?” तस्मिन् इति तिरस्कृतवती । अथ प्रदीपं गृहीत्वा प्रत्यागतः मैत्रेयोऽपि तेषां तद्याविधं दुर्व्यवहारं दृष्ट्वा नितरां क्रुद्धः तान् दण्डकाष्ठेन ताडयितुपचक्रमे । विटस्तु अनेन लज्जितः “अन्यजनभ्रमकृतमेतत् भवत्परिजनधर्षणम्” इत्यभिधाय तमनुनिनाय, सायङ्कालेन करोध च तं चारुदत्तसकाशमेतत्सर्व्वमनुपपणयितुम् । तद्दर्शनाच्च सामूयेन शकारेण “कथं त्वमस्य पादयोर्निपतितः, कस्माद्वा भीतः ?” इति पृष्टोऽसौ “आख्यं चारुदत्त-गुणैश्च एवाहं विभेमि” इत्युक्त्वा वदान्यस्य तस्य बहुधा प्रशंसां करोत् । शकारे तु “वसन्तसेनामगृहीत्वा न गमिष्यामि” इत्युक्तवति विटः तं विस्मृत्यैव प्रातिष्ठत । अथ शकारः “वसन्तसेनानास्ती काचित् गणिकादारिका त्वदनुरक्ता अस्माभिवहुधाऽनुनीयमानाऽपि तव गेहं प्रविष्टा, तां यदि न दास्यसि, तदा नूनमहं त्वां राजदण्डेन दण्डयिष्यामि” इति चारुदत्तमावेदयितुं विदूषकमादिशत्, एवं बहुविधं तं भीषयित्वा तस्यानात् सत्वरमपासरच्च । स्वपरिजनानामिवमवमाननावात्तामुपश्रुत्य सखा मे द्विगुणतरं दुःखिता भविष्यतीति मत्वा मैत्रेयः रदनिकां तद्वर्षणहस्तान्तजातं चारुदत्ताय विज्ञापयितुं न्यषेधत् ; साऽपि तथैव करिष्यामीत्यङ्गीकृतवती ।

अतान्तरं, चारुदत्तः शीतार्त्तं रोहसेनमाच्छादयितुं रदनिकाभ्रमेण वसन्तसेनायाः उपरि स्वकीयं प्रावारकं निक्षिपेत् । तच्च जातिकुसुमसुगन्धिं प्रावारकमाप्राप्य, वसन्तसेना—दीनीऽपि चारुदत्तः यौवनसुखोपभोगे अनुदासीन एवेति विभावयामास ।

तदानीमेव च मैत्रेयेण सह प्रत्यागतां रदनिकामालोक्य “केयमपरा स्त्री, रदनिकेत्यभिजानता मया मद्भावावसक्तेन वाससा दूषिता ?” इति पृच्छते चारुदत्ताय मैत्रेयः “कामदेवायतनोद्याने दर्शनात् प्रभृति त्वयि अनुरक्ता वसन्तसेना नाम गणिका त्वां सेवितुं समुपागता” इत्यभिधाय शकारोक्तं सर्व्वं विज्ञापयामास । तदुपश्रुत्य चासौ चारुदत्तः परिजनीचितीपचारजनितं स्नापराधं क्षामयितुं तां सादरमनुनिनाय । ततः वसन्तसेना, एवमकस्मात् आगत्य प्रियभवनमधिवस्तुमनुचितमिति विचिन्त्य “एते पापाः अलङ्करणलोभादेव सामनुसरन्ति, अतः एतत् सर्व्वमेव मेऽलङ्करणं भवददृष्टं निक्षेपुमिच्छामि” इति क्लृप्तमकमनुसृतवती । चारुदत्तस्तु स्वगृहस्थ न्यासरक्षणार्थं नर्हतां तस्यै वदन्नपि तदनुदीधातिशयेन अनिच्छन्नेव मैत्रेयं तद्रचितमुपादिशत् । अथ कौमुदीधवल्लोकितदिङ्मण्डले चन्द्रमण्डले नायकयशःसुधामिव चन्द्रिकाधारां विकिरति - चारुदत्तमैत्रेयाभ्यामनुगम्यमाना वसन्तसेना स्वगृहं प्रति चचाल । प्रविष्टायाश्च तस्यां स्वगृहं, तावपि स्वभवनं प्रत्यायातामिति ।

अथ द्यूतकरसंवाहकाख्यद्वितीयाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

अथ चारुदत्तनिमित्तमुत्कण्ठितायां वसन्तसेनायां, मदनिकया सह विविधनर्क-
भूयिष्ठां चारुदत्तविषयिणीं वाचमभिधातुं सम्प्रवृत्तायां नेपथ्यात् द्यूतक्रीडकानां
महान् कोलाहलः प्रादुरासीत् । द्यूतक्रीडायां हारितदशसुवर्णकानां कृते अवरुद्धे
द्यूतकरे संवाहके पलायिते, द्यूताध्यक्षः माथुरः अन्येन द्यूतकरेण सह तमनुससार ।
स च इतस्ततो बहुधाऽन्विष्य, शून्यदेवमन्दिराभ्यन्तरे प्रच्छन्नं स्थितं तमुपलभ्य च
हारितदशसुवर्णकानां कृते बहुधा ताडयामास ।

अत्रान्तरे मार्गवशात् तत्र समागतः दर्दुरकनानाम् अपरः कश्चित् द्यूतकरः,
द्यूतकरमथुराभ्यां ताड्यमानं संवाहकं विलोक्य दयापरवशः तेषां कलहं निराकर्तुं
चेष्टमानोऽपि तत्र विफ्रजमनोरथः सन्नसौ पुनः कृतकृतककलहः, माथुरस्य चक्षुषी
पांशुभिः पूरयित्वा, संवाहकाय सत्वरं पलायितुं संज्ञानमदात् ; सोऽपि उचितमवसरं
प्राप्यापससार । दर्दुरकोऽपि प्रधानसभिकमाथुरं विवृध्य, तदानीं तत्स्थानाव-
स्थाने अशुभफलमाशङ्कमानः, “आय्येको राजा भविष्यति” इति प्राक्श्रुतं प्रियमुक्-
त्स्विल्लवचनमनुस्मरन्, “अश्रणाः अस्मद्विधाः सर्वे एव इदानीं तमेवाश्रयन्तीत्यह-
मपि तत्रैव गच्छामि” इति निश्चित्य, भाविनः राज्ञः आय्येकस्य समीपमाजगाम ।

संवाहकोऽपि तदा पुरःस्थितमपाहतं वसन्तसेनापचद्वारं विलोक्य, तदभ्यन्त-
रप्रविष्टः तस्याः श्ररणागतोऽभूत् । वसन्तसेनाऽपि श्ररणागताय तस्मै अभयं दत्त्वा
पचद्वारमाहतमकरोत् । माथुरद्यूतकरौ च मुष्टिप्रहारेण भग्नायाः संवाहकस्य
नासिकायाः निःसृतस्य रक्तस्य चिह्नमनुसृत्य वसन्तसेनागृहद्वारदेशे पुनः तदव-
रोधाशया तस्थतुः । आत्मपरिचयकथाप्रसङ्गाच्च संवाहकं कदाचित् आय्येचारुदत्त-
शृङ्गधारतं ज्ञात्वा तम् आसनदानादिना व्यजनेन च सादरं संबर्द्धितवती ; विमोचित-
वती च तं सभिकाय दशसुवर्णमूल्याचितहस्ताभरणं दत्त्वा ऋणवन्धनात् । सभिक-
द्यूतकरो च तत् गृह्णीत्वा सानन्दं निष्क्रान्ता । संवाहकस्य ततः प्रभृति दुःसहं द्यूत-
करापमानमनुस्मरन्नतिनिर्विष्यः शाक्यश्रमणकः संवृत्तः ।

अथ पुनरपि नेपथ्यात् महान् कलकलः समुत्पन्नः । तस्मिन्नेव च समये संवाहके
तत्स्थानात् अपसृत्य स्वामीष्टं संसाधयितुं ततः प्रस्थिते, वसन्तसेनाया हस्तिपकः कर्ण-
पूरकः ससम्भ्रमं प्रविश्य “खुष्टमीङ्की नाम वसन्तसेनायाः दुष्टहस्ती आलानकर्तुं
भङ्ग्या महामात्रं व्यापाद्य राजमार्गे विचरति” इति स्वामिन्त्र्यै व्यजिज्ञपत्, तथा
“पथि गच्छन्तं संवाहकम् असौ मत्तहस्ती दशनद्वयेनोद्धृत्य हनुमुदयुक्तः, परन्तु

अहमेव लौहदण्डेन तं सत्तद्वह्निनं प्रहृत्य संवाहकप्राणान् रक्षितवान् ; तद्दृष्ट्वा राजपथे गच्छन् कश्चित् सङ्गदयः सङ्घमेतं प्रायारकं स्वगात्रादुन्मीच्य दत्तवान्” इत्यादि च्यवेदयत् । जातिकुसुमवासितं तच्च प्रावारकमालोक्य, स्वप्रियतमस्य चारुदत्तस्यैवायमिति प्रत्यभिज्ञाय आनन्दोत्फुल्लवदना वसन्तसेना स्वगृहपाश्वर्तिना मार्गेण गच्छतः प्रियतमस्य दर्शनेनात्मानं विगोदयितुम् उपरितनमलिन्दमारुरोह ।

अथ सन्धिच्छेदाख्यतृतीयाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

गान्धर्वे श्रोतुं गतस्य समुद्रदः चारुदत्तस्य अर्द्धरजन्यान् अतिक्रान्तायां, तत्परि-
वारकः वर्द्धमानकः वह्निद्वारशालिकायां सुष्याप । अथ सङ्गीतमाकर्ण्य चारुदत्ते
विदूषकेण सह भावरेभिलस्य गृहात् प्रतिनिवृत्ते, विदूषकाह्वानेन प्रतिबुद्धः वर्द्धमानकः
हारमुद्घाटयामास ; तौ च गृहं प्रविश्य स्वपितृमुपक्रान्तौ । “वसन्तसेनया निश्चितं
तदलङ्करणजातं दिवा वर्द्धमानकशेटः रक्षति, रात्रौ च विदूषकः” इति नियमान-
सारेण चारुदत्तः आगतमावमेव “भवानिदानीमिदमलङ्करणजातं गृहाण” इति
विदूषकमादिदेश । विदूषकस्तु तदा स्वयं तद्रक्षितुमनिच्छन् अन्तःपुरे रक्षितुम् तमनु-
करोध । चारुदत्तस्तु साधारणनारीधृततया निश्चितं तत् वह्निःप्रकोष्ठे एव स्थापयितु-
मिच्छन् पुनरपि तमेव रक्षितुमादिदेश । अगत्या विदूषकश्च तदलङ्करणजातं स्वसमीपे
संस्थाप्य निदद्रौ ।

ततः तथैः प्रगाढप्रसुप्तयोः, शर्विलकनामा कश्चित् तत्क्षरः चोरयितुमार्गतः
तद्गृहे सन्निनिर्घाणकृतगृहाभ्यन्तरप्रवेशाय अपहरणोचितं किमपि द्रव्यमनवलोक्य,
चौरशस्त्रानुसारिख्या परोक्षया च भूमिनिखातमपि धनादिकं किमपि नास्तीति
विज्ञाय, “परमाण्डरिद्रः एव चारुदत्तः” इति कृतनिश्चयः इताशः सन् यदा अप-
क्रामितुमुपचक्रमे, तदाऽसौ, “गृहे सन्धिं भित्त्वा चौरः प्रविष्टः” इत्येवं स्वप्ने दृष्ट्वा
तदलङ्करणभाण्डापहरणशङ्कया तदवस्थायामेव चारुदत्ताय तत् प्रदातुमुद्यतहस्तस्य
विदूषकस्य वचनमाकर्ण्य प्रतिनिवृत्तः दीपप्रमथोष्णसिमलङ्करणभाण्डं दृष्ट्वा जिघृक्षुरपि,
“ज्वलति प्रदीपे कदाचिदयं प्रबुध्य मां दृष्ट्वा चौरत्वेन विज्ञानीयात्” इति शङ्कया
दीपनिर्व्वापणायानीतेन विमुक्तेनाग्नेयकीटिन निर्व्वाप्य च दीपं, तत् तस्य हस्तादपहृत्य,
स्वत्वरमपसृत्य च ततो मदनिकायाः निष्क्रयणार्थं वसन्तसेनागृहमाजगाम ।

रदनिका तु प्रातः गृहस्वामिनः प्रागेव प्रबुध्य गृहे सन्धिं दृष्ट्वा भोता सती

विदूषकमपि प्रवीधयामास । रदनिकामुखात् विदितवृत्तान्तः विदूषकोऽपि चारुदत्तं जागरयामास । स तु तन्मुखात् अपहरणवार्तां श्रुत्वा, उज्जग्रिनीवासिभिः सर्वैरेव स्वदीनतायाः विज्ञाततया तन्नु पश्यतीहरं सुदूरदेशादागतं निश्चित्य च, स्वग्रहणं निवृत्ततया तं कृतव्यर्थप्रयासं मन्यमानः परं विषादमुपगच्छन् पश्चात् तदलङ्काराप-
हरणवार्तां ज्ञात्वा आपन्नवत्सलोऽसौ तं सफलमनोरथमाकलयन् नितरामहयत् । ततस्तु तत् न्यासभूतमासीदिति विदूषकेषानुस्मारितः स परं मोहमुपागतः । समा-
श्रुत्य विदूषकेण प्रस्तावितं मिथ्याऽपलापेन आत्मदाणं चारित्र्यसंगकारणतया अतिघृण्यं मन्यमानः प्रत्याचक्षौ ।

इतश्च चारुदत्तवधुः धृताऽपि रदनिकामुखात् एतत्सर्वं वृत्तान्तमाकर्ण्य मोह-
मुपागता, पुनस्तथैव किञ्चित् समाश्रुता आर्यपुत्रस्य चारित्र्यं सर्वथा अकलङ्कितमेव संस्थापयितुं स्वमातृदत्तां रत्नावलीं न्यासप्रतिज्ञायार्थं दातुमिच्छन्ती, यदि प्रियः
अतिशौण्डीरतया न गृह्णातीत्याशङ्कमाना मैत्रेयमाह्वय रत्नपट्टाव्रतदानमिषेण तस्मै
तां समर्पितवती ; विदूषकोऽपि तत्ताम्रवार्तां अचिरादेव प्रियसुहृदं व्यजिज्ञपत् ।
चारुदत्तोऽपि पत्न्याः तादृशीं महाऽनुभावतामवलोक्य अतिदरिद्रमात्मानमधिचिन्त्य,
समनन्तरमेव “नासौ प्रकृतः दरिद्रः, यस्यास्ति नियतं दरिद्रसुदुर्लभा वृद्धशी गुणवती
भाष्या” इति विभाव्य धन्यमेवात्मानममन्यत । अथासौ तत्क्षणमेव सुवर्णभाण्ड-
विनिमयेन वसन्तसेनायै रत्नावलीं प्रत्यर्पयितुं विदूषकमादिदेश, उपदिदेश च
स्वदारिद्र्यात् प्रकृतायंकथने यदि सा न विश्वस्यादिति सृष्टाभूतमपि “विश्वस्मात्
आत्मोयमिति कृत्वा न्यासोभूतं तत् सुवर्णभाण्डमस्माभिः द्यूतं हारितं, भवती तद-
विनिमयेनेदं गृह्णातु” इत्यभिधातुम् । तथाविधा चतुःसमुद्रसारभृतां रत्नावलीम्
अल्पमूल्यद्रव्यविनिमयेन वसन्तसेनायै दातुमनिच्छते विदूषकाय “विश्वासस्यैव मूल्यं
दीयते, न त्वपहतधनस्य” इति विज्ञाप्य, असौ वसन्तसेनायै रत्नावलीप्रदानावसरे
अकृपणशौण्डीर्यमभिधातुं पुनरपि उपादिशत् । गते च विदूषके चारुदत्तः वर्द्ध-
मानकं सन्निदेशं सुसंहतं कर्तुमुपदिश्य कृतशौचः सन्ध्यामुपासितुं निश्रान्तः इति ।

अथ मदनिकाशविलकाख्यचतुर्थाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

अवाहाराद्ये एव यदा वसन्तसेना चारुदत्ताच्चित्रफलकेन आत्मानं विनीदयन्ती
मदनिकया सह विश्रम्भालपत्नी च मातृप्रेषवचेटीमुखात् श्रुतं, दशसहस्रसुवर्ण-

मुद्रादानेन स्वासाक्षीयां कर्तुंकामस्य कामपरवशस्य राजशालकसंस्थानकस्य
प्रभावमस्वीकृत्वाणा स्थिता, तदा शर्विलकः वसन्तसेनासदनं प्रविश्य स्वप्रियतमां
मदनिकामन्विष्यन्, वसन्तसेनाऽऽदेशेन तालवृन्तं गृहीत्वा तत्समीपं प्रत्यागच्छन्तीं
तामपश्यत् । दृष्ट्वा च तां तथा निर्जने स्थाने, अन्योऽन्यसम्भेलनात् परमानन्दितः ।
वसन्तसेना निष्क्रयेण त्वां मोचति न वेति तामपृच्छत् । इतश्च वसन्तसेना तालवृन्त-
मानेतुं गतानपि मदनिकां सुदीर्घकालेनापि पुनरप्रत्यागतां गवाक्षमार्गेण पश्यन्ती,
केनचित् पुरुषेण तां स्वविषयमालपन्तीमाकण्यं निश्चित स्थिता तयोः सर्वे रहस्य-
मगृणीत । मदनिकया च स्वनिक्रयोचितविभवागमीपाद्यं पृष्टः शर्विलकः चौक्यमेव
तदुपायं विनिर्दिशन् चारुदत्तगृहाद्भूतमलङ्करणजातं मदनिकाहस्ते समर्पितवान् ।
का हि तत् चारुदत्तगृहादपहृतं श्रुत्वा मीहमुपगता पुनस्तेनैव संज्ञां लब्धिता, अप-
हरणसमये तेन चारुदत्तपरिजनस्य कापि शारोरिकी चतिः न कृतेति श्रुत्वा कथाश्च-
दायका जाता । शर्विलकस्तु मदनिकां चारुदत्तपरिजनस्य निरापहृतांशवर्णन
ग्रहणं दृष्ट्वा तां तद्गतदृष्ट्या मन्यमानः साम्यः तां स्त्रीजातीय सविशेषम् अधि-
चिन्तय, पश्चाच्च मदनिकातः सर्वं रहस्यजातं श्रुत्वा मृगं ललज्जे । स्वनिक्रयार्थं वसन्त-
सेनाहस्ते तद्दातुं शर्विलकेनानुरुद्धा मदनिका, “तद्धि सर्वमलङ्करणं वसन्तसेनाया
एवेति एतस्मिन् तद्वस्तुगते सा नूनमेव प्रत्याभिजास्यति” इति तस्यै तद्दानस्य कर्नाप
साधुपायं निर्णेतुमक्षमा पारिशेष्यात् “चारुदत्त एव अलङ्करणं प्रत्यर्पयितुं मां
प्रेरितवान्” इति कथयित्वा वसन्तसेनायै स्वयमेव तद्दातुं शर्विलकमुपदिष्टवती ।
सोऽपि तदुपदेशानुसारतः वसन्तसेनासमीपं गत्वा, तथैव आगमनकारणं पृष्टः “माथ-
वाहः जज्ज्वरत्वात् गृहस्य दूरव्यामिदं सर्वं मत्वा तुभ्यं दातुं मां प्रेषयामास” इत्युक्त्वा
तत्समीपवर्तिन्यै मदानकायै तत्समप्यं प्रस्थातुमुपचक्रमे । वसन्तसेनाऽपि रक्षां
स्थित्वा प्राग्विदिताखिलवृत्तान्ततया मदनिकाम् क्षणात् विमोच्य बध्मनिवावगुण्डितां
कृत्वा सकौतुकं शर्विलकहस्ते उपायनत्वेन समर्पितवती । मदनिकाऽपि तेनातिदृष्ट्वा
गमनसमये प्रस्थानिकीं समुचितां वसन्तसेनायाः सत्कृतिं विधाय शर्विलकेन सह
प्रवहणमारुह्य गता ।

अथ मदनिकया सह पथि गच्छन् शर्विलकः शय्याव यत्, समुद्रदमाय्यकं
राजा पालकः कारागारि अवकरोध इति । तदुपश्रुत्यैव च व्यथितचेतसि शर्विलकं
सुहृदमाय्यकं मोचयितुमुपायमनुसन्दधात, मदनिका अकस्मात् सुहृदपदात्तांशवर्ण-
व्ययं प्रियतमम्, आत्मानं गुरुजनसकाशं संस्थाप्य सुहृत्पुत्रं साधयितुं साक्षमनुरोधः ।
तथैवमनुहृदय सायंवाहस्य रेभिलस्य भवने प्रियतमां संरक्षितुं चेतायादिश्य स्वच्छन्दं

प्रस्थितः शर्विलकः, ततः प्रभृति राज्ञः प्रकृतिपुञ्जान् तं प्रति विरञ्जयितुं, विरक्तान् राजपरिजनांश्च उत्तेजयितुं विविधकूटकर्मणि मनो निविवेश ।

अत्रान्तरे चारुदत्तेन प्रेषितः मैत्रेयः अपहृतनिचेपविनिमयरूपेण रत्नावलीं दातुं वसन्तसेनागृहमागत्य तस्या अष्टप्रकीष्टसमन्वितमतिरमणीयं सुरपतिभवनतुल्यमावासं पश्यन् विस्मितेन चेतसा सविस्तरं वर्णयन् तस्याः समीपमुपस्थाय सुहृदुपदिष्ट-प्रकारेण सर्व्वमभिदधत् तद्रत्नावलीं तस्यै प्रायच्छत् । सा तु तन्मुखात् स्वकीयमलङ्करणजातं द्यूतं हारितमित्याकर्ण्य, राजादेशात् स्थानान्तरं प्रस्थितस्य विजेतुः सभिकस्य कस्या अपि वार्त्ताया अनवगतेः, तस्य सकाशात् हारितालङ्करणस्य कथं समपि पुनर्लाभयोगात् तद्विनिमयेन रत्नावलीप्रदानोद्यमरूपस्य चारुदत्तसन्देशस्य च रहस्यं सम्यगवबुध्य, सर्व्वं कृत्तिकमेतदिति जानन्त्यपि स्फुटया वाचा किमप्यनभिधायैव तस्मात्तां रत्नावलीं गृहीत्वा “विज्ञापय तन्पूर्व्वद्यूतकारं, यदहं सत्वरमेव तं द्रष्टु-मागच्छामि” इत्येतावन्मात्रमेव सपरिहासमुक्त्वा मैत्रेयं विससर्ज्ज, समनन्तरञ्चासौ सहसा अकालदुर्दिने समुपस्थितेऽपि तदगणयित्वैव हारं गृहीत्वा चेटीचानुगनु-मादिश्य चारुदत्तदर्शनाय निष्क्रान्ता इति ।

अथ दुर्दिनाख्यपञ्चमाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

अत्रारम्भे एव प्रविष्टः सौत्कर्णह्यारुदत्तः समुपस्थितं दुर्दिनमुपवर्णयन् वसन्त-सेनागृहे प्रस्थितस्य मैत्रेयस्य एतावताऽपि कालेनाप्रत्यावर्त्तनान्नितरासुत्कण्ठामगात् । इतश्च मैत्रेयः प्रत्यावृत्त्य, वसन्तसेनातः सम्भावितम् उपचारम् अप्राप्य, गणिकाकुलम् आत्मना यथेष्टं निन्दयन्, हृच्चवाटिकामध्युषितं सौत्कर्णं चारुदत्तमुपगम्य गणिकायाः रत्नावलीगृहणजनितमदाक्षिणं यथायथमुपवर्णितवान्, गणिकाप्रसङ्गात् तं निवारयितुं सातिशयमनुरुद्धवांश्च । तदाकर्ण्य “अवस्थयैवास्मि निवारितः” इत्यभिदधत् स्वभावधीरमपि चारुदत्तम् असौ विषादपरीतमालोक्य, तमुपसान्वयितुं वसन्तसेना-सन्देशमप्यकथत् । अत्रान्तरे कुम्भीलकः चेटः समागत्य विदूषकेण सार्द्धं बहुधा समालप्य च वसन्तसेनाऽऽगमनवार्त्तां व्यजिज्ञपत् ।

अथ विदूषकमुखात् वसन्तसेनाऽऽगमनवार्त्तामाकर्ण्य सञ्जातनिर्भरानन्दः वृद्धाश्च चारुदत्तः प्रियवादिने तस्यै वार्त्तावाहकं य प्रियसंवाददानं सफलौकर्तुं पारितोषिकं

तेन पर्याप्तार्थस्याभावात् स्वगाचादनुच्य स्वकं प्रावारकं प्रायच्छत् ; सोऽपि तं गृहीत्वा स्वामिनं प्रणम्य च यथास्थानं प्रतस्थे ।

विदूषकस्तु तस्याः आगमनवार्तामाकर्ण्य “अपि जानामि, किमर्थम् असौ दृष्ट्वा दुर्दिने आगता ?” इति चारुदत्तं पृच्छन्नपि सदुत्तरमप्राप्य, पुनः “तस्याः सुवर्णभाण्डं बहुमूल्यमासीत्, तेन हि अल्पमूल्यया रत्नावल्या अपारित्य इयमपरं मार्गयितु-
मागच्छति” इत्युक्तवान् ; तदुपश्रुत्याप्यसौ मौनी एव तस्थौ ।

इतश्च अभिसारानुकूलसमुच्चलवेशविभूषितशरीरा रतरङ्गीशुका वसन्तसेना, पथि धिटेन छवधारिण्या चानुगम्यमाना, धिटेन सार्धं नवीदितजलधरस्वभावं बहुधा वर्णयन्ती, यथाकालं प्रियतमगृहमुपतस्थौ । अथ वेशोपचारकुशलः धिटेः, सकलकलाभिज्ञानमपि वसन्तसेनां स्नेहातिरेकान् सुरतविधौ समधिकमभिमानमकर्तुः-
मुपदिदेश, सुरतानुरागसन्धुचणाय काले ईषत् प्रणयकोपं विधातुं, तथा प्रियतमस्य प्रसादनाय श्रवं कर्तुमनुकरोध च । ततः आर्यचारुदत्तसकाशं द्वारप्रान्तवर्तिनीं तां विज्ञापयितुमुच्चैरुद्युतः धिटेः तथा निपुणं गमनायानुमोदितः ततः प्रतस्थे ।

वसन्तसेनाऽपि प्रविश्यैव प्रियतमगृहाभ्यन्तरं “कुत्र ते द्यूतकरस्तिष्ठति ?” इति विदूषकमपृच्छत् ; सोऽपि “अत्रैव शुकवृक्षवाटिकायां तिष्ठति” इति प्रत्यधीचत् । तत्र प्रविश्यैव चारुदत्तं पृथ्वाङ्गयन्ती सा “द्यूतकर ! अपि सुखसे प्रदीपः ?” इत्यादिकां नम्रभूयिष्ठां वाचनीरितवती । सोऽपि “सुखं न नीतः प्रदीपः, परन्विदानो सौभाग्य-
वशादप्रार्थितोपनतां त्वामधिगत्यैव सुखेन नेष्यते” इति सहर्षं प्रत्युवाच । ततः चारु-
दत्तादेशेन चेष्ट्या वसन्तसेनायाः सिक्तावसने परिवर्तिते, विदूषकः “किमिति घनान्ध-
कारे तवभवती अत्र समागता ?” इति वसन्तसेनामपृच्छत् ; चेटी तु “एषा खलु आर्या भवद्भक्ता रत्नावली आत्मीयेति ज्ञत्वा द्यूतेन द्वारिता” इत्यादि पूर्वोक्ताविदूषक-
वचनजातानुरूपमेव उक्त्वा, तदपहृतमेव सुवर्णभाण्डं रत्नावलीविनिमयेन प्रादात् ;
विदूषकस्तु तद्वद्वा विस्मितोऽभवत् । अथ चेटी तत्सर्वमुदन्तजातं शब्दिलकापहरण-
सङ्ग्रान्तं विमुग्धाय तस्मै न्यवेदयत् ; सोऽपि विदितवृत्तान्तः सर्वं चारुदत्ताय विज्ञा-
पयामास । तेन च तुष्टः चारुदत्तः तस्मै पारितोषिकत्वेन स्वीयम् अङ्गुरीयकं दातु-
मुद्यच्छन्नपि अनङ्गुरीयिकामङ्गुलिसवलीक्य लज्जितः सन् नितरां विलप्य विदूषकेण
समाश्रासितः । पर्जन्यश्च तदानीं घोरतरं वर्षन्तं चारुदत्तः सम्यक् उपपणितवान् ।
तेन च सहोपितमदना वसन्तसेना शृङ्गारभावं प्रदर्शयन्ती चारुदत्तमालिङ्गितवती ;
सोऽपि तां प्रत्यालिङ्ग्य, गृहीत्वा च तां गृहाभ्यन्तरगमनाय निष्क्रान्तः इति ।

अथ प्रवहणविपर्ययाख्यषष्ठाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

अथ प्रभाने चेष्टा विबोधिता वसन्तसेना चारुदत्तादेर्जन पुष्पकरशङ्कजीर्णोद्यानं गत्वा तत्र स्थितस्याख्यचारुदत्तस्य दर्शनेन आत्मानं कृतार्थं कर्तुमभिलषन्ती, चेष्टा सप्त चारुदत्तपरिजनविषयकालापप्रसङ्गेन तां रत्नावलीं धूतायै प्रत्यर्पयितुं चेटीं सानुनय-मर्थितव्रती । चेटी तु तत्कार्त्तुमनिच्छन्त्यपि वसन्तसेनाया आग्रहातिशयेन तां रत्ना-वलीं गृहीत्वा धूतासकाशं गत्वाऽनन्तरमेव प्रत्यागत्य “आख्यपुत्रेण दुष्माकं प्रमादीकृता, न युक्तं ममैतां यद्गीतम् ; आख्यपुत्र एव मत्ताभरणविशेष इति ज्ञाता भवती” इत्य-वैदग्ध्यभूतिष्ठ धूतायाः प्रतिवचनं निवेद्य च पुनस्तस्यै तां प्रत्यर्पितवती ।

अनन्तरं चारुदत्तदारकः रीहसेनः रदनिकया भृशं प्रबोधिताऽपि प्रतिवेशिकगृह-पतिपुत्रस्वामिकस्य सौवर्णशकटस्य कृते रीरुद्यमानः वसन्तसेनासमीपं वह्निगृह-मानौतः । वसन्तसेनाऽपि ततो रदनिकासुखात् तं चारुदत्ततनयं ज्ञात्वा अल्प-वेदाद्रां तमुसङ्गे निदधौ ; ततश्च रदनिकासुखान् बालस्य रोदनकारणं विज्ञाय भृशं दुःखिता तं सान्वयामास । “का एषा ?” इति पृच्छन्तं दारकं रदनिका “एषा तव जननी” इति अभिहितवती । अथ बालकमुखात् “एषा न हि मज्जननी, यतः अत्रभवती सालङ्कारा” इत्याकर्ण्य वसन्तसेना भूषणविरहिता तज्जननी भवितमेव स्वशरीरात् अलङ्करणजातमुन्मुच्य तेन सच्छकटं प्रपूय्य सौवर्णशकटं निर्मातुं तस्यै तन् सर्वमदात् । ततश्च दारकसहिता रदनिका तस्मात् निष्क्रान्ता ।

अथ कियदनन्तरं पुनः प्रविष्ट्या रदनिकया “चेटः प्रवहणं पञ्चहारे संस्थाप्य भवतीं प्रतीक्षते” इति विज्ञापिता वसन्तसेना “मुहूर्तं तिष्ठतु, यावदहम् आत्मानं प्रसाधयामि” इत्युक्त्वा प्रसाधनमंविधानरता अभूत् । इतश्च रदनिका वसन्तसेनाऽऽदेशं चेष्टं न्यवेदयन् । एवमभिहितः सोऽपि वर्द्धमानकथेष्टः, “प्रवहणास्तरणं विष्णु-सनागतीऽस्मि” इति विचिन्त्य तेनैव प्रवहणेन त्वरितं यानास्तरणमानेतुं गृहं गतवान् । अस्मिन्नेवावसरे राजम्यालकसंस्थानकं गृहमानेतुं पुष्पकरशङ्कं जीर्णोद्यानं प्रति प्रचलितः स्थावरकनामा चेटः पुरतः मार्गं यामशकटैः रुद्धमवलीक्य त्वरितमेव तदप-सारणाय चारुदत्तपञ्चहारे गूढं स्वशकटं संस्थाप्य तत्र गतः । वसन्तसेना तु समाप्त-प्रसाधनक्रिया हारदेशमागत्य, चारुदत्तयानमेतदिति जानती भ्रमात् स्थावरकेण गृह-हारे स्थापितं प्रवहणमधिरूढ । इतश्च याम्यशकटरुद्धमार्गात् शकटानपसाय्य प्रत्या-गतः स्थावरकः सम्यगपरीक्ष्यैव स्वयानमारुढः जीर्णोद्यानं प्रति चालितवान् ।

एवं वसन्तसेनायां चारुदत्तप्रवहणधर्मेण स्थावरकप्रवहणमारुह्य प्रस्थितायां पूर्वमेव मित्रादेशप्रत्ययात् राजा पालकेन घोरं कारागारे अवरुद्धः गोपालद्वारकः आर्य्यकः शर्विलकसाहाय्येन बन्धनं भित्त्वा गृह्णन्निगतपादः एव कथञ्चित् पलाय्य अपाहतचारुदत्तपञ्चवारपार्श्वे प्रच्छन्नः तस्थौ । इतथ वर्जमानकथेटः स्वरहात् यानास्तरणमानीय पूर्ववत् शकटं चारुदत्तपञ्चवारं संस्थापयामास । शकटाग्रवर्ती चासौ वर्जमानकः पञ्चवारपार्श्ववर्तिनः आर्य्यकस्य पादलग्नगृह्णन्ध्वनी नूपुरशब्दभान्त्वा वसन्तसेना एव यानमारुदुमागतंति मत्वा, अग्रता बलीवर्द्वाक्रमणभीत्या तां पथाङ्गागेन यानमारुदुमुपादिशत् । आर्य्यकस्तु तत्प्रवहणमालोक्य “वह्नियान्निभं मम भास्ववशादिह समागतम्” इति मन्यमानः, पथाङ्गागेन सुगुप्तं तदाकरोह । समाकृदे च तस्मिन् प्रवहण भाराक्रान्तं विज्ञाय, वसन्तसेना समाकृदेति मत्वा वर्जमानकः स्वयानं जीर्णोद्यानं प्रत्यचालयत् ।

अथ कारारुद्धं भङ्क्ता आर्य्यके पलायिते, दण्डपालस्यादेशेन तदवरोधाय तदानीं सर्वं एव रक्षितुम्वाः राजपथे स्वस्वस्थाने सावहितमतिष्ठन् । ततः स्वनिर्वागे सावधानौ चन्दनकवीरकनामानौ द्वौ राजपुरुषौ वर्जमानकचालितं प्रवहणं सम्बुद्धागत दृष्ट्वा तन् परीक्षितुमिच्छन्तौ “कस्य इदम् ? कोऽचारुदः ? कुत्र वा इदं गच्छति ?” इत्यादिकं प्रवहणिकं पप्रच्छतुः । ततश्च “आर्य्यचारुदत्तप्रवहणमिदं, वसन्तसेनाऽत्रारुद्धा, पुष्पकरखण्डं जीर्णोद्यानं गच्छति चारुदत्तसमापे” इति चेष्टोक्तमुत्तरं वीरकमुखात् श्रुत्वा चन्दनकः चारुदत्तं प्रति विश्वासात् अपरीक्ष्यैव यानं चालयितुमादिदेश । वीरकेषु तु तथाऽपि सन्दिहानेन चन्दनकमुखात् चारुदत्तगुणगाथाऽऽकर्णनेनापि अपरितुष्यता तथा नान्वसानि । तेन हि वीरकप्रोषणार्थं चन्दनकः स्वयमेव प्रवहणं परीक्षितुमुपेत्य तत्र सुगुप्तं स्थितम् आर्य्यकमपश्यत् ; आर्य्यकस्तु तदानीमात्मानं प्रकाशितमालोक्य भीतः तस्य शरणं यथाचे । शरणागतवत्सलः चन्दनकोऽपि प्रसन्नः तस्मै अभयं दत्त्वा प्रवहणादवतीर्य्य वीरकसमीपं गत्वा च “आर्या दृष्टा” इति वक्तुकामाऽपि रुद्धकण्ठेन “आर्य्यः दृष्टः” इत्युवाच । तस्य भावविकृतिं वचनवैपरीत्यञ्च लक्षोक्त्य संशयाने वीरके स्वयमेव परीक्षितुं प्रवहणमारुह्यचति, चन्दनकः पुनः प्रवहणपरीक्षणात् कथमपि तं निवर्त्तयितुमक्षमः केशेषु गृहीत्वा भूमौ निपात्य पादेन ताडयामास । तेनैवापमानेन क्रुद्धः वीरकः चन्दनकं बहुधा भीषयमाणः अभियोगमानेतुं राजाधिकारणं प्रतस्थे ।

तथान्निष्क्रान्ते च तस्मिन्, चन्दनकः वर्जमानकं “यदि पृथि कोऽपि पृच्छति, तदा त्वया वक्तव्यं भवति, चन्दनकवीरकाभ्यामवलोकितमेतत् प्रवहणं गच्छति” इत्युपदिष्ट

प्रवहणं चालयितुमादिश्य, वसन्तसेनाव्यपदेशेन तत्र स्थिताय आर्यकाय स्वेपां परावणाय अभिज्ञानभृतं स्वखड्गं ददौ । आर्यकस्तु महर्षे तमादाय चन्दनकमभिनन्द्य तथैव निष्क्रान्तः । चन्दनकोऽपि वीरकविरोधात् राजदण्डमाशङ्कमानः पुत्रभावादिति प्ररिक्तः प्रियवयस्यं शर्विलकमेवानुगन्तुमिच्छन् ततः प्रस्थितः इति ।

अथ आर्यकापहरणाख्यसप्तमाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

अथ प्रियसुहृदा मैत्रेयेण साह्रं कञ्चित् शिलातलमुपविश्य रमणीयायाः पुष्करकजोर्णीयानशीमायाः निरीक्षणेन वसन्तसेनाऽऽगमनविलम्बजनितोत्क्राव्याकुलस्य मनसः कथञ्चित् स्वस्थतामापादयति चारुदत्ते, वर्द्धमानकथेऽऽसमागमप्रवहणागमनवार्त्ता मैत्रेयाय व्यजिज्ञपत् । सूक्ष्मस्वात् वसन्तसेनायाः आगमनवार्त्तां मधिगम्य चारुदत्तेनापि तां सत्वरं प्रवहणात् अवतारयितुमनुबुद्धः मैत्रेयः प्रवहणसमीपं गत्वा पुरुषाकृतिं दृष्ट्वा “नेयं वसन्तसेना, वसन्तसेनाः स्त्रियः” इति चारुदत्तमकथयत् । स तु मैत्रेयस्य वचनम् उपहासकृतं मत्वा स्वयमेव प्रवहणसमीपं गतः निगडबद्धपादमाय्येकं शानाभ्यन्तरस्थितमपश्यत् । “को भवान् ?” इति चारुदत्तेन पृष्टोऽसौ भीतलक्ष्ये आत्मपरिचये विज्ञाप्य सक्रातरं शरणं यथाचे । शरणागतवत्सलयासौ शरणार्थिने तस्मै अभयं प्रदाय वर्द्धमानकेन तत्पादात् निगडमुन्मोचयामास । विदूषकस्तद्वृद्धा राजादेशविरुद्धाचरणात् स्वेपां राजरोषवशवर्त्तितामाशङ्कतः ; तेन च असन्तुष्टाचारुदत्तः तं भयंयामास । ततः प्रवहणादधरुक्ष जिगमिषति आर्यके, चारुदत्तप्रणयसम्भाषणेन तं समुचितं सन्वर्द्ध्य, पथि रक्षिणपट्टापतनमिथा तेनैव प्रवहणं पुनर्दर्शनाय गन्तुमनुज्ञाप्य च बहुधा सौजन्यं प्रकाशयामास । सोऽपि तस्मै आत्मभयसमीपं कृतवेदित्वं प्रकाशय यथाऽभिमतं प्रतस्थे । प्रस्थिते च तस्मिन् चारुदत्तरात्रपुरुषदर्शनमिथा निगडं पुराणकूपे निक्षिप्य वसन्तसेनाया अदर्शनेन उत्क्राव्य हृदयः चेष्टमैत्रेशाभ्यां साह्रं गृहं गन्तुं निष्क्रान्त इति ।

अथ वसन्तसेनामोटनाख्याष्टमाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

अवाहारेणैव एव जोर्णीयानसरसः सलिलेन चोवरं प्रचाल्य आगच्छन्तं कविभिर्बालोक्त्य कुपितः राजखालसंस्थानकः, सहचरेण विटेन तमप्रहमेव मीचयित्वा

ननुनीतोऽपि दूष्यन्मिचीवरप्रचालनेन कलुषीकृतपानीयं तं बहुधा ताडयामास ।
सञ्चासहायं श्रमणकमेवं सुहुर्मृदुताडितमालोक्य सञ्जातदयेन विटेन तं वराकं मोच-
यितुं पुनरप्यभावन्वरोधि । शकारस्तु सहजमूर्खतया बहुधा असञ्चावितं प्रक्तावमुत्थाप्य
पुनरपि तमताडयत् । तेनैव सुहुः प्रहृतः भिक्षुरपि तमाक्रुश्व स्वाभिमतदेशं प्रतस्थे ।

अथ विटेन सह जीर्णोद्यानरामणीयकं विलांकयति शकारे, विटस्तं सन्निहितं
जिलातलमुपवेष्टुमनुवरोधि । ततोपविष्टथासौ विटसकाशम् आत्मनः वसन्तसेनाकृष्ट-
चित्ततां व्यजिज्ञपत्, अकथयच्च मध्याह्नार्कतापतापतो मुमुक्षितः चिरायितस्य स्थाव-
रकस्य अनागमनविषयिणीं वार्ताम् । एवं क्रमेणोत्कण्ठितः सः सङ्गीतेनात्मानं विनो-
दयितुकामः बहुधा गायन् विटेनातितरां सञ्चर्य प्रश्रयंसे । इतश्च पथि विघ्नवशात्
आगमनविलम्बेन शकारात् भीतस्य जीर्णोद्यानमुपतिष्ठमानस्य स्थावरकस्य स्वरसंयोगं
श्रुत्वा “नायं वर्धमानकस्य स्वरसंयोगः, तत् कस्येदं प्रवहणम् ?” इति भीतया वसन्त-
सेनया स्वयमस्य कारणं बहुधा व्यतर्कि । तथा च समारुद्धं प्रवहणमादाय तद्देशमागते
स्थावरके, शकारः तत्र गतः सहसा तत्प्रवहणमारुह्यैव तदभ्यन्तरस्थितां वसन्तसेनां
राक्षसीं मन्यमानः सभयं विटसुमीपमागत्य, भीत्या विटं कण्ठे अवलम्ब्य च “प्रवहणे
राक्षसी वा चौरी वा तिष्ठति” इति तमकथयत् । विटस्तु वृषभशाने राक्षसीसञ्चारा-
लभवेन तद्वचनमविश्रस्य, निर्णयं च मध्याह्नार्कतापच्छन्नदृष्टितैव ईदृशभयकारणं,
स्वयमेव यानं पर्यवेक्षितुमाजगाम ।

इतश्च वसन्तसेना पुरतः तमेव चक्षुःशूलभूतं शकारमालोक्य स्वजीविते जातसंशया
किंकर्तव्यविमूढा समजनि । विटस्तु यानमारुह्य तत्र वसन्तसेनां दृष्ट्वा विषमः
“पूर्वं यौवनगर्व्यात् शकारं प्रत्याख्याय, इदानीं मातुरादेशेन धर्नालिप्तया तमेव
स्वयमनुप्रपन्नाऽसि ?” इति तामन्वयुङ्क्त । सा तु शिरःकम्पनेन तदस्त्रीकृत्य तस्मै
प्रकृतं निवेद्य च उप्रस्थितायां विपदि शकारहृक्तात् आत्मानं रक्षितुं तस्य शरणमुपा-
गच्छत् । शरणागतवत्सलश्रासौ तस्मै अभयं दत्त्वा दुष्टशकारकवलात् तां परिवातुं,
नीचाश्रयं तं राक्षसीसंवादेन वक्ष्यित्वा स्थानान्तरं नेतुं बहुधा चेष्टमानोऽपि न
साफल्यमुपलभे ।

अथ उपायान्तरमपश्यन् प्रियवाक्येन शकारं सन्तोष्य वसन्तसेनां परिरक्षितुमभि-
लषन् विटः “वसन्तसेना त्वामभिसारयितुमागता” इति तमभाषत ; तेन च अतोव
दृष्टः शकारः पूर्वं स्वयं रोषितां तां पुनः प्रसादयितुं तत्पादयोरपतत् । सा तु तस्य
अनार्थप्रस्तावेन क्रुद्धा तं पादेनाताडयत् । तेनैव परमानेन समुपजातातिरोषं, तथा
चेष्टमुखात्—असौ प्रवहणविपर्यासेनात्रागता, नाभिसारयितुमित्यवगम्य स्वयानात्

तां सकेशयाहमवतारयितुकामं शकारं, तस्मान्निन्दितकर्मणः कथमपि निवार्यं विटः स्वयमेव तस्मात् तामवतारयामास । वसन्तसेनाऽपि यानात् अवतीर्य निःशब्दमेकादे जप्त्वा । अथैवं सञ्जातविशेषः शकारः विटं बहुधा प्रलीभ्य वसन्तसेनाहमनाय अनुकरोध । स तु तथा प्रलीभितोऽपि “एवमकार्यं न करिष्यामि” इति तस्यानार्यप्रस्ताव प्रत्याचक्षौ । तेनैवं प्रत्याख्यातः सः पुनः स्थावरकं चेटमनुनीय प्रलीभ्य च तं मारयितुमादिदेश ; सोऽपि परलीकभीतः अकार्यमिति तत् साधयितुं नैच्छत् । तं हि अतिक्रुद्धः शकारः चेटं बहुधा सन्ताप्य, तं स्थानान्तरं गन्तुमादिदेश । ततः स्नेहवमादिष्टः चेटः वसन्तसेनामनुनीय यथाभिमतदेशं प्रतस्थे । अथ अनयोपायः शकारः यदा स्वयमेव वसन्तसेनां हनुकालः तत्क्षणीपलागतः, तदा विटेन गृहीत्वा भूमौ निपातितोऽसौ मोहमुपागच्छत् ।

अथ कियत्कालानन्तरं संज्ञां लब्ध्वा शकारः “केनचित् क्लृप्तं इती विटमपसार्य वसन्तसेनां मारयिष्यामि” इति स्थिरौकृत्य अचिरमेव तज्जिघांसाव्याकुलः “मत्से, रमणीयुक्ताऽपि वसन्तसेना भवतः सकाशे मां रमयितुं लज्जते, तत् मत्प्रहरिष्य पलायितव्यं स्थावरकस्य सान्त्वयया पुनरिहानुवर्तमिषेण कियत्कालमितोऽपसर” इति कथयन् विटं स्थानान्तरं गन्तुमनुकरोध । युक्तियुक्ततया “वचनमस्य सत्यं भवितुमर्हति” इति विविच्य ततः स्थानान्तरं गन्तुमुच्यते विटे, भीता वसन्तसेना तं वस्तान्ते गृहीत्वा निववार । विटस्तु तस्मै अभयं दत्त्वा, शकारस्य सत्यप्रपद्येन विश्वस्तः तद्वक्त्रे वसन्तसेना न्यासत्वेन निक्षिप्य, ततः किञ्चिदपल्लव्य च, “मयि गते वृशंसयेत् हत्यादनाम्” इति सन्दिहानः तच्चिकीर्षितं ज्ञातुम् एकान्ते प्रच्छन्नः स्थितः ।

इहापि “विटयेत् लक्षयितो मत्कार्यं पश्येत्” इति संशयानी दुष्टः शकारः प्रथमतो विटं वञ्चयितुं वसन्तसेनायै बहुधा कपटप्रणयं प्रादर्शयत् । विटस्तु रहसि स्थितः तत्सर्वमवलोक्य निर्हतः दूरं प्रतस्थे । इतश्च विटं वञ्चयितुं शकारः प्रकाशं वसन्तसेनां प्रियमधुरवचसा बहुधा अनुनयन्नपि, भूयश्चारुदत्तानुरागं विवृण्वत्या तस्य सावज्ञं प्रत्याख्यातः तां सकण्ठयाहं गृहीत्वा निर्द्वयमाजघान । तेनैवं निर्द्वय प्रहारेणाहता सा चारुदत्तं धरन्ती मूर्च्छिता निशेष्टा भूमावपतत् । तदा तां तथा विधां दृष्ट्वा सहर्षमसौ स्मृजन्नलं बहुधा प्रशस्य, अततिविलम्बेनैव तत्र विटस्यागमनं माशङ्क्य आत्मवापाय स्थानान्तरं गत्वा प्रच्छन्नः स्थितः ।

अथ विटः प्रत्यावृत्य स्थावरकचेटेन सह शकारसकाशमागच्छन् पथि पादपपतव्यं हतामेकां रमणीमूर्त्तिमान्तीक्य, तेनानिमित्तेन वसन्तसेनाऽमङ्गलाशङ्कया नितान्तं व्याकुलचेताः शकारान्तिकमागत्य तं वसन्तसेनावार्त्तामपृच्छत् । ततः प्रथमतः

आत्मापराधं गोपायितुं प्रवृत्तात् शकारात् तरुतवसन्तसेनावधवार्त्तां श्रुत्वा नितरां निर्विण्णः बहुधा विलप्य च मुनीह । अथ कालेन कथञ्चित् संज्ञां लब्ध्वा “कदाचित् पापोऽयं वसन्तसेनाहत्याऽपराधं मयि सङ्ग्रामयेत्” इत्याशङ्क्य गन्तुमुद्यतः शकारेण “स्वयं सारयित्वा तदपराधेन मां दूषयन् क्व पलायसे ?” इत्युक्तः । पुनस्तेनैव “वसन्तसेनाहत्याऽपराधं मय्यनारोप्य अन्यस्त्रीपरि आरोपय” इति सविनयमनुवृत्त्यासौ विटः तं सविशेषं निभत्स्यं यदा पुनरपि गन्तुमियेष, तदा शकारः “मदीयोद्याने वसन्तसेनां नारयित्वा श्रुतं पलायसे ? एहि, मम भगिनीपतिरयतो व्यवहारः देहि” इति ब्रुवन् तं दृढं जयाह । विटोऽपि खड्गेन तं भीषयित्वा तस्मात् आत्मानमुन्मुच्य च, स्त्रीवधपातकिनममं विहाय शर्विलकचन्दनकादिसकाशं गन्तुं ततो निश्क्राम ।

इतश्च शकारः मध्यस्थभूतात् चेष्टात् राजाधिकरणे रहस्यप्रकाशमिया तं निगङ्ग-
नियमितं हत्वा प्रासादवालायप्रतीलिकायां संस्थापयितुं तत्र प्रेषितवान् । इतश्च
वसन्तसेना सत्यमेव मृता न वेति स्वयं परीक्ष्य सुमृतेति निश्चित्य, स्वनामाङ्कित-
प्रोवारकेणाच्छादने राजपुरुषप्रत्यभिज्ञानाशङ्कया वातालीपुञ्जितैः शुष्कपर्णैः तद्देहं
प्रच्छाद्य, हत्याऽपराधं चारुदत्तस्य उपरि आरोपयितुं धर्माधिकरणं प्रति प्रतिष्ठमानः
पयि भिक्षुमेकमागच्छन्तमपयत् । अथ स्वयं नसः छेदनेन प्राकृतनिकारममं
प्रत्यभिज्ञाय “मामव दृष्ट्वा अहमेव अस्या हत्याकारीति यदि कदाचिदयं प्रकाशयेत्”
इति शङ्कमानः तद्दर्शनपथादपसर्त्तुम् अर्द्धपतितप्राकारखण्डमुल्लङ्घ्य पलायत ।

अथ यावदसौ भिक्षुः सिक्तचीवरमातपतापेन शोषयितुम् अन्यत् सर्वं स्थानं
सान्तरायमाशङ्कमानः वातालीपुञ्जितशुष्कपत्राणामुपरि संस्थाप्य समीपत एव उपा-
विशत्, तावदेव तदभ्यन्तरे शयनायाः श्वसन्त्याः स्त्रियाः अलङ्कारभूषितं रमणीयं
दृष्टं ततो निर्गच्छन्तमवलोक्य सज्जातविस्मयः तत्स्थलं गत्वा निर्वर्ण्य च मृतकल्पां
स्त्रियं वसन्तसेनात्वेन प्रत्यभ्यजानात् । ततः तस्यां पानीयं कामयमानायाम्, असौ
जलाशयस्य दूरवर्त्तित्वात् ततः पानीयानयने विलम्बे अनिष्टमिया तदेव सिक्तचीवरं
गालयित्वा सलिलदानेन बोजनेन च तां कथञ्चित् सुस्थितामकरोत् । अथ तत्परिचयं
पृच्छन्त्यै वसन्तसेनायै असौ सर्वं प्राक्तनं द्यूतकरविवरणं, तथा तद्वत्तस्य आत्महारितदश-
सुवर्णाधिकमूल्यकालङ्करणस्य विनिमयेन माधुरद्यूतकरहस्तात् स्वस्य विभीचनव्यापार-
चाचचचे । अथासौ “कियत्कालं मम धर्मभगिन्याः विहारे स्थिता समाश्रितमना
गेहं गमिष्यसि” इति वसन्तसेनां विज्ञाप्य तथा सार्द्धं निष्क्रान्तः ।

अथ व्यवहाराख्यनवमाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

अथाधिकारणिकैराजतः शोधनकः अधिकरणमण्डपं समागत्य तत्सम्राज्यं नान्तरं तत्रासनादिकं विन्यस्य यावत् अवतस्थे, तावदेव शकारः स्वावस्थाऽनु रूपवशसमुज्ज्वलः स्वयमेव स्वावस्थामुपवर्षयन्, चारुदत्ते हत्याऽपराधं सङ्क्रमय्य स्वदीपं सङ्कोपयितुं धर्माधिकरणं प्रविश्य अधिकरणिकानपेक्षाचक्रे । अत्रान्तरे श्रेष्ठिकायस्थानि परिभूतः समागत्याधिकारणिकः व्यवहारपराधीनतया परचित्तगह्वरस्यातिदुष्कारत्वमुपवर्षयन् शोधनकेनोपदर्शितमार्गः अधिकरणमण्डपं प्रविश्य आसनपरिग्रहात् परं, वहिः कोऽपि कार्यार्थी अस्ति न वेति प्रष्टुं प्रेरितात् शोधनकात् “शकारः कार्यार्थी वहिः क्षिप्रति” इत्याकर्ण्य, तादृगदुर्जनस्य प्रथमतः कार्यार्थित्वेन सहृदयमङ्गलमाशङ्कमानः शोधनकमुखेनैव प्रथमं तं प्रत्याख्यातवान् । तेन च अतिकुपिते शकारे “भगिनीपतिं राजानं विज्ञाप्य, मद्यवहारदर्शने उदासीनम् एतमधिकरणिकं दूरीकृत्य अधिकरणिकान्तरं नियोजयिष्यामि” इति भीषयित्वा गन्तुमुद्यते, भीतः शोधनकः तं तत्रैव क्रियत्कालं प्रतीक्षितुमनुकथ्य शकारोक्तिम् अधिकरणिकाय विज्ञापयामास । शोधनकाच्च तत् सर्वं समाकर्ण्य, नास्ति खलु अकार्यं किञ्चित् मूर्खस्येति मन्त्रमानः अधिकारणिकः अगत्या तं प्रवेशयितुमादिदेश ।

ततश्च शोधनकमुखात् पुनः प्रवेशानुमतिमुपलभमानः शकारः सगर्वं तमुपसृत्य “मदीयजीर्णोद्याने काऽपि श्रुता स्त्री भूमौ निपतिता वर्तते” इत्यविशेषमुवाच । ततः पुनः “अपि जानासि का सा ?” इत्यधिकरणिकेन पृष्ठः सः “जानाम्येव तां नगरभूषणसूताम् ; केनापि दुर्जनेन अर्थलोभेन वसन्तसेना नाम गणिका मदीयपुष्करणकजीर्णोद्यानं नीत्वा बाहुपाशवलात्कारेण व्यापादिता” इत्युक्त्वा “न मया—” इत्यसम्पूर्णवाक्येन अलौकिकमभियोगमानिनाय ।

अथ धार्मिकः धर्माधिकारणिकः अस्य स्वमुखादेव “न मया—” इति संशयजनकं वचनमाकर्ण्य, यावत् तदेव व्यवहारपदं लेखयितुमुपक्रान्तः, तावदेव शकारः मयेति पूर्वोक्तकर्तृपदं दृष्टेति क्रियया अन्वीय पुनरभिदधौ । अथ पुनरप्यधिकरणिकेन “सा अर्थनिमित्तं बाहुपाशनं व्यापादितेति कथं त्वया ज्ञातम् ?” इति पृष्ठः सः “कण्ठस्फोतिमादिना” इत्युत्तरयामास । तेन चाधिकारणिकः व्यवहारमिसं वसन्तसेनाजननी सापेक्षं विज्ञाय शोधनकेन तामधिकरणे आलुहाव । ततः ताच्चाधिकरणमानीता मालोक्य “वसन्तसेना क्व गता ?” इति अधिकारणिकसामपृच्छन् ; सा तु

“श्रेष्ठिचत्वरवाक्तव्यत्वाय्यं चारुदत्तस्य भवनं यौवनमुखमनुभवितुं गता” इत्यवदत् । तच्छ्रुत्वा शकारः तस्या चर्त्तिं व्यवहारपदत्वेन लिखितुमनुकथ्य “चारुदत्तः एव मम प्रत्यर्पितया विवादविषयः” इत्यधिकरणिकं व्यजिज्ञपत् ।

अथ विचारकः चारुदत्तगृहे वसन्तसेनागमनवार्त्तामाकण्ठ्यं, शकारमुखात् चारुदत्तस्यैव प्रत्यर्पित्वं विज्ञाय च, अनिच्छन्नपि तमाधिकरणे आकारितवान् ; सोऽपि शोधनकेनाद्भुतः अकस्मादधिकरणिकाह्वानस्य हेतुं बहुधा पितृकर्मण्यपि किमपि निश्चेत्तुमक्षमः शोधनकेनोपदर्शितमार्गः पथि बहुविधमनिमित्तं पश्यन् सशङ्कम् अधिचारणमण्डपमाजगाम । ततः समागतं तं ससम्भ्रममासनदानादिना अधिकरणिकेनाभिनन्दितम् आलोक्य ईर्ष्यापरवशः शकारः, अपराधिनीऽस्य एवमभिनन्दनमतीव अन्याय्यं मन्यमानः सगर्वमधिकरणिकं प्रति कटाक्षमपातयत् ।

इतथाधिकरणिकेन, वसन्तसेनया सह भवतः प्रसक्त्यादिरक्ति न वेति पृष्टचारुदत्तः लज्जामनाययत् । ततः पुनरप्यधिकरणिके “अलं लज्जया, व्यवहारस्तां पृच्छति” इति श्रययति, “केन सह मम व्यवहारः ?” इति तमसावपृच्छत् । तदाकण्ठं केनाप्यनादिष्टोऽपि शकारः स्वत एव “मया सह” इत्युत्तरयामास । तेन चातिसन्तप्ते चारुदत्ते, पुनरप्यसौ “वसन्तसेनां नारयित्वा साम्प्रतं निगूहसि ?” इत्युवाच । तच्चासम्बद्ध-प्रश्नापिनं शकारमुपेक्ष्य अधिकरणिकेन “सा गणिका तव मित्रं न वा ?” इति पुनरपि पृष्टः चारुदत्तः, एवमेवेति प्रत्युत्तरयामास । “कास्तीदानीं वसन्तसेना ?” इति पुनः पृच्छते प्राङ्गुविवाकाय, “सा हि गृहं प्रस्थिता” इत्यसौ न्यवेदयत् । तच्छ्रुत्वा शकारः “मदीयजोर्णोद्यानं प्रवेश्य अथनिमित्तं बाहुपाशबलात्कारेण वसन्तसेनां नारयित्वा साम्प्रतं गृहं गता इति वदसि ?” इत्यादिमिथ्याऽभिधीगेन सन्दूष्य तमतज्जयत् । प्राङ्गुविवाकस्तु खमत्या “प्रस्थितधार्मिकः सुगृहीतनामा चारुदत्तः न कदाऽपि ईदृगुभयलांकविरोधिकर्मणोऽनुष्ठानात्” इति स्थिरौक्यमिथ्यावादिनं शकारं तिरश्चकार । वसन्तसेनाजनन्यपि अलौकिकदानवीरस्य तस्य अथंकव्यवर्त्तनिमित्तम् ईदृगकाव्यकरणायोग्यत्वं समर्थयमाना तमधिचिक्षेप ।

अथाधिकरणिकेन “किमसौ पद्मां गता, उत प्रवहणेन ?” इति पुनः पृष्टचारुदत्तः “तन्न जाने” इति प्रत्युवाच । अत्रान्तरे रक्षाऽधिकृतः सामर्थो वीरकः त्वरितपद-मधिकरणसागत्य अधिकरणिकेनागमनप्रयोजनं पृष्टः, “पलायिताय्यैकान्तेष्वनिरतोऽहम् अपवारितं गच्छत् किञ्चित् प्रवहणमालोक्य ‘कस्येदं प्रवहणम् ? को वाऽत्र तिष्ठति ?’ इति प्रवहणिकं पृष्ट्वा, ‘आय्येचारुदत्तस्य यानेन वसन्तसेना पुष्पकरण्डक-जोर्णोद्यानं गच्छति’ इति तन्मुखात् आकण्ठ्यं, राजकाव्यगुरुत्वानुरोधादेव तदा-

प्रत्यथितः यदेव यानं परीक्षितुकामस्तदारीढं प्रचक्रमे, तदैव चन्दनकेन पादाभ्यामहं
विताडितः” इति नवम् एकमभियोगमानिनाय ।

श्रुत्वैतत्सर्वं चारुदत्तपञ्चपाती धर्माधिकारणिकः चारुदत्तस्य विपदाशङ्कया विषयो-
ऽपि स्वकर्त्तव्यानुरोधादेव “तवाभियोगं पश्चात् द्रष्टव्यमि, अधुना हारदेशस्थितमन्त्र-
मारुह्य पुष्पकरण्डकोद्यानं गत्वा, तत्र काचित् विपन्ना स्त्री अस्ति न वेति सम्यक् पथ्य-
वत्यं द्रुतमागच्छ” इति वीरकमादिदेश । अस्मै तु तदादेशात् तद्देशं गत्वा सापदे-
विंशुष्यमानं स्तनशरीरमालोक्य, तच्च सुदीर्घकेशकलापादिभर्लचणैः स्त्रिया एवेति
निश्चिन्तानः राजाधिकरणं प्रत्याह्वय यथायथमधिकारणिकसकाशमुपावर्णयत् । तत्र हि
तदैव चतायाः वसन्तसेनायाः शरीरमिति मन्यमाणः प्राङ्मवाकः चारुदत्तस्य साप-
राधत्वे सन्दिहानीऽपि शकारेणानुपुक्तः तं निरासनं कर्तुमादिदेश । ततः स्वयमेवा-
सनादवतीर्थ्य भूमावुपविष्ट्यारुदत्तः पुनरपि निपुणतरविचारणं तत्त्वं निर्येतुमधिकार-
णिकमन्त्ररुधत्, व्यलपञ्च स्वगतं मैत्रेयादीनधिकृत्य नितराम् । अथासौ स्वयमेव
कथयितुं आश्रितः, वसन्तसेनासकाशात् मैत्रेयस्य कथमागमनविलम्बी जायते
इत्यचिन्तयत् ।

इतश्च मैत्रेयः शकटिकाकरणार्थं वसन्तसेनया रोहसेनाय प्रदत्तमलङ्करणजातं
चारुदत्तादेशेन तस्मै प्रत्यर्पयितुं गच्छन् पथि रमिलमुखात् “चारुदत्तः धर्माधि-
कारणिकेन विचारालये समाहृतः” इति श्रुत्वा । आकर्ष्य चैतां वार्तां, गुरुवै-
कारणेन भवितव्यमिदमधिकारणिकाह्वानमित्यतीवोद्विग्नहृदयः दद्यालुर्हिजः वसन्तसेना-
भवनमगत्यैव प्रत्याहृतः विचारमण्डपमगात् । तत्र प्रविश्य “कथमत्राहृतस्वम् ?” इति
पृष्ट्वा, चारुदत्तमुखात् शकारानीतं तादृशं मिथ्याभियोगमाकर्ष्य च, शकारमनेकधा
निर्भर्त्सयन् क्रीडान्वसं दण्डकाष्ठेन ताडयितुमुपचक्रमे । शकारेणापि सक्रोधमुत्थितं
ताडितः विदूषकः तं प्रतीपं ताडयामास । एवमन्वोऽन्यं दण्डादण्डप्रवृत्तयोः तयो-
र्विदूषकस्य कचदेशात् सहसा विद्युत्तानि तान्वेवाभरणानि भूमौ पतितानि दृष्ट्वा तदै-
व गृह्यत्वा च तानि, शकारः विचारपतिमामन्त्रावदत्,—“भोः महाभागाः ! पश्यत
एतं एव चारुदत्तमित्रकचच्युताः तस्या अलङ्काराः, एतस्मैवार्थकल्पवर्त्तस्य कृते स-
वराकौ चारुदत्तेन नारिता” इति । तच्चावलोक्य सर्वे एवाधिकरणस्य पुरुषा
अधोमुखा अतिष्ठन् ।

अथ निरपराधस्यापि आत्मनः सापराधत्वप्रमापकं पतितं तदलङ्कारजातं दृष्ट्वा
माग्यवैषम्यकृतमेतदिति निश्चित्य विषीदंश्चारुदत्तः तस्यप्रकाशनाय विदूषकेष्वनुवर्त्त-
ऽपि “चारचक्षुषां राज्ञां तत्त्वनिर्णयासामर्थ्येन तस्यकथनेऽपि स्वदारिद्र्यात् ता-

कोऽपि विश्वस्यात्, परन्तु केवलं दैन्यप्रदर्शनमेव भवेत्” इति तं विज्ञाप्य, प्रकाशं न किमप्यवदत् । तदवशोक्त्य श्रेष्ठिकायस्थौ वसन्तसेनामातरमुद्दिश्य—“एतान्याभरणानि भवन्त्याः दुहितुः न वा ?” इति पप्रच्छतुः । सा तु तदालोक्य “न ह्येतानि तानि, परन्तु तस्यादृश्यमवाप्ति” इति न्यवेदयत् ।

एवं स्वाभिप्रेतविरुद्धमभिदधतीं तामधिचिपन्ते शकारं साऽपि अधिचिचिप । ततः पुनरप्यधिकरणिकेन “भद्रे ! अप्येतानि प्रत्यभिजानासि ?” इति पृच्छ्यमाना सा तथैवावदत् । तच्चाकण्यं अधिकरणिकः पुनः “शिल्पिनैपुण्येन वस्त्रन्तरसदृशमपि वस्तु भवितुमर्हति” इत्युक्त्वा तद्वचनं चारुदत्तानुकूलमन्यत । अथ श्रेष्ठिकायस्थौ “एतानि अलङ्करणानि किं तव ?” इति पुनरपि चारुदत्तमपृच्छताम् । तेन च “न मम, अपि तु वसन्तसेनाया एव” इति प्रत्युक्त्वाभ्यां ताभ्यां “कथमेतानि तस्या वियोगं गतानि ?” इति पुनरसावपृच्छत । चारुदत्तस्तु विस्तरं किमपि अनुक्त्वा “मम गृहादेतानि आनीतानि इति जाने, नान्यत् किमपि” इत्यवोचत् । तस्यैवमपरिस्फुटमुत्तरमाकर्ण्य शकारे, “तामुद्यानं प्रवेक्ष्य व्यापाद्य च साम्प्रतं निगूहसि ?” इति ब्रुवति, अधिकरणिकेनापि तं भीषयता सत्यं वक्तुं समादिष्टचारुदत्तः “सहंशोत्पन्नोऽहं न पापीयान्, तथाऽपि यदि भवन्तः अपापं मां पापिनं मन्यन्ते, तदाऽलं मम एतेन कलङ्कितजीवनेन” इत्युक्त्वा वसन्तसेनाविरहितस्य आत्मनः निष्प्रयोजनत्वं मन्यमानः भङ्गा शकारमुखेन हल्याऽपराधं स्वीचकार ।

ततः चारुदत्तवचसि विचारकाणां दृष्टिमाकर्षयता शकारेण निरपराधोऽपि चारुदत्तः तदानो सापराधः प्रमापितः । प्रागज्ञातप्रत्ययैरपि विचारकैः इदानीं सविशेषप्रमाणबलमाश्रित्य “स्त्रीघातुकोऽयं चारुदत्तः” इति निर्द्धार्य ग्रहीतुमादिष्टाः राजपुरुषाः तमगृह्णन् । इतश्च अर्थिन्या वसन्तसेनामात्रा चारुदत्तं प्रति खेहेन “एतेन यदि मम कन्या व्यापादिता, व्यापादिता ; तत्र अर्थिन्या मम नास्ति कोऽपि अभियोगः, तन्मुञ्चतेनम्” इति अनुरुद्धोऽपि अधिकरणिकः तं न सुमोच ; परन्तु राजपुरुषैस्तां ततः वहिष्कारयामास ।

अथ तां रुदतीं निष्क्रान्तामालोक्य शकारोऽपि सहर्षं प्रतस्थे । ततः अधिकरणिकः दण्डदाने राज्ञः एव अधिकारात् भगवन्मनुप्रोक्तदण्डनीतिमुल्लिख्य, राजे पालकाय “पातक्यपि विप्रः अवश्यः एव, तदयं सविभवः राष्ट्राग्निर्वांसः” इत्यभिधातुं शासनकमादिदेश । स तु गत्वा प्रत्याह्वय च “विप्रमपि स्त्रीवधपातकिनमिमं ताव्येवाभरणानि गले बद्धा लोकाशिलानिमित्तम् अस्यापराधं घोषयित्वा शूलैर्न जहि” इति राज्ञः पालकस्यादेशं तस्मै व्यजिज्ञपत् । तच्चाकण्यं चारुदत्तः अविमृश्यकारिणं

राजानम् अधिकरणिकांश्च विनिन्द्य मात्रे स्वाभिवादनं विज्ञापयितुं, रोहसे
पालयितुञ्च सखायं विदूषकमनुरोधः । तत्र तु आत्मनं नामध्याभावं विज्ञाप्य स्थित
पुनरपि आत्मप्रतिनिधिभूतस्य रोहसेमस्य रक्षणार्थं प्रियसहृदाऽनुरुद्धः विदूषकः अति
दुःखितः सहद्विरहितस्य आत्मनो निष्पृथीजनतां निवेदयामास । ततः तेन स्वं रोहसे
प्रदर्शयितुम् अनुरुद्धः कथमपि स्वसम्पत्तिं विज्ञापयन् शोधनकेन विचारकादेशात्
सारितः । विचारपतिरपि एवं राजाभिमतमाकर्ण्य चाण्डालीभ्यः चारुदत्तवधादे
दत्त्वा विचारासनादुत्थाय च अन्यैः सर्वैः राजपुरुषैः सह ततो निश्चक्राम । चारु
दत्ताऽपि मैत्रेयमामन्त्र्य बहु विलपन् राजकुलान्वभिगम्य रत्निभिः सह निष्क्रान्
इति ।

अथ संहाराख्यदशमाङ्ककथासङ्क्षेपः ।

अथ राजादेशाच्चारुदत्तं बध्यचिह्नवेष्टितं विधाय राजपथेन बध्यस्थानं गन्तुं
चाण्डालो, तद्दर्शनार्थं समागतान् पौरान् सृजनवधस्यादर्शनीयत्वख्यापनपुरःसरमपि
सारयन्तो, दुर्विनीतान् श्लिथयितुमेव नगध्याः पञ्चसु घोषणास्थानेषु आद्यमधिष्ठाप्य
प्राणदण्डनिमित्तीभूतं चारुदत्तकृतमपराधं, राज्ञः पालकस्य दण्डादेशञ्च चारुदत्तस्य
वंशपरिचयोक्तेखपुरःसरमुद्घोषयामासतुः । बध्यघोषणायां चाण्डालैः स्वीयविशुद्धवंशस्य
होषणमसौ आकर्ण्य, तत्र पातित्यमाशङ्कमानः परिहितश्रवणो वसन्तसेनामुद्दिश्य
सनिर्वेदं बहुधा विललाप । चाण्डालावपि अस्य विपन्नस्य गुणावलीं वर्णयन्
जगति विपन्नसहायस्य दुर्लभत्वं जगदतुः । अथ विदूषकमामन्त्र्य विलपन् चारुदत्त
नेपथ्यात् आगच्छतोर्मैत्रेयरोहसेनयोर्विलापं श्रुत्वा चाण्डालावनुनीय पुनमुत्तदंशं
मभ्यर्चयामास ; ताभ्याञ्च तदन्वमन्यत । ततस्माभ्यामनुमतः विदूषकः दारकमादाय
चारुदत्तसमीपमुपतस्थे । वीक्ष्य च तावुपस्थितौ चारुदत्तः शीकीच्छसितहृदय
विलपन्नगुपनीतं तनयं स्वयञ्जोषवीतेन उपवीतिनं विदधे ।

अथ प्रथमेन चाण्डालेन चारुदत्तनाम्नि निरुपपदमुच्चारिते द्वितीयस्तं तिरस्कुल
एवमवस्थस्याप्यस्य वन्दनीयत्वं समर्थयमानः, ईदृगनुचितानुष्ठायिनोऽपि स्वस्य कर्मण
अचाण्डालत्वं प्रतिपाद्य आत्मविनिमयेन पितरमुद्धर्तुंकामस्य दारकस्य दीर्घायुष्मान्
शंसि । चारुदत्तोऽपि पुत्रस्य तादृशप्रस्तावेनातिप्रीतः स्नेहेन तं कण्ठे गृहीत्वा प
शान्तिमुपलभे ।

अथ द्वितीयघोषणास्थानात् चाण्डालाभ्यां पूर्ववदुद्दीप्तितां चारुदत्तस्य वधभूमि-
नयनवार्त्तां, वधदण्डादेशच्चाकर्ण्य अतीव व्याकुलः स्थावरकः प्रासादायात् तावुद्दिश्य
वसन्तसेनाङ्गन्याविषयकं प्रकृतवृत्तान्तमुच्चैरभणत्, परन्तु अतिव्यवहिततया तद्वचनं
कोऽपि न शृणोति । ततः किञ्चित् विचिन्त्य अनन्वीपायः स्वजीवननाशमप्यगणयन्
श्रुतलितपाद एव प्रासादवालायप्रतीलिङ्गात् जीर्णगवाक्षेण कथञ्चिदात्मानमधः-
पातयामास । तेनाप्यनुपरतस्य तस्य देववशात् दण्डनिगडः भग्नोऽभूत् । ततः
त्वरितपदेनामुना तमेव स्तरसंशोभमनुसृत्य, घोषणास्थानमुपेत्य च, तत् सर्वं यथायथं
न्यवेदि । तच्च कर्ण्य चारुदत्तः अनेनात्मनः अलीकापवादचालनसम्भावनाया कथ-
ञ्चिददृष्टव्यम् । “तवैतद्वचनं किं सत्यम् ?” इति चाण्डालाभ्यां पृष्टः स्थावरकः पुनः
“सत्यम्” इत्युक्त्वा, रहस्यप्रकाशमभिया शकारेण प्रासादवालायप्रतीलिकायां निज-
संश्रयनोदन्तमपि तत्र प्राकाशयत् ।

इतथ द्वितीयघोषणावाक्यमाकर्ण्य चारुदत्तवधस्यावश्यम्भावित्वनिश्चयेन प्रहृष्टः शकारः,
शत्रुविनाशदर्शनेनात्मानं सन्तोषयितुं प्रासादवालायप्रतीलिकायामुदतिष्ठत् । तत्र
स्थितश्च तत्सर्वं पश्यन्नसौ, जनतायां कालेन स्वभवनसमीपमागतायां, घोषणां क्रमेण
निपतितां निवारिताञ्च विज्ञाय “कथमेषा निवृत्ता घोषणा ?” इत्युद्दिग्रहदेयेन
तत्कारणमनुसन्धानं प्रवृत्तः, तदैव प्रासादवालायप्रतीलिकायां संश्रय्य स्थापितं चेट-
मदृष्ट्वा, पलायितेन तेन रहस्यप्रकाशमाशङ्कमानः, तदन्वेषणाय ततो द्रुतमवतीर्य
घोषणास्थानमभिचचाल । तद्वागच्छन्तमालीक्य तत्र स्थिताः सर्वे, दुर्जनसमागमा-
दनिष्ठाशङ्कया सन्वस्ता बभूवुः । शकारे च तद्वीपस्थाय मधुरवचनेन तत्स्थानात्
चेटमपसारयितुं यतमाने, चेटः “अनार्थ ! वसन्तसेनां मारयित्वाऽपि अपरितुष्यन्
इदानीं चारुदत्तमपि मारयितुं प्रवृत्तोऽसि ?” इति तमधिचिचेप । ततो नाहं
स्वोवातीति भूयो वदन्तं तं तत्रत्याः सर्वे “त्वमेव वसन्तसेनाघातो, न चारुदत्तः” इति
भणन्तः तद्वचनं न प्रतीयुः ।

अथ “मया सा मारितेति को भणति ?” इति शकारेण पृष्टाः सर्वे वक्त्ररूपेण
चेटमदर्शयन् । तेन च चेटस्यैव स्वकृताकार्यसाक्षित्वमनुस्मरन् भीतः सः “अलीका-
मेतत्, मदीयसुवर्णापहरणापराधेनायं मया ताडितः इति क्रुद्धेनामुना एवं मिथ्या
अभिधीयते” इत्युक्त्वा, अपवारितकेन चेटे कटकदानेन प्रलीभ्य, पूर्वोक्तिप्रत्याहाराय
तमनुनिनाय । तेनाप्यप्रलुब्धे चेटे सर्व्वसमक्षं शकारचेष्टितं प्रकाशयति, तद्वृत्तात्
तत्कटकमाच्छिद्य, शकारः “इदं तत् सुवर्णं, यदर्थं मयाऽयं वहः ताडितश्च । यदि यूयं
मद्वचनं न विश्वसिष्य, तदा अस्य पृष्ठदेशं पश्यत” इत्यकथयत् । चाण्डालावपि, जीर्णोः

द्याने वसन्तसेनामारणादेशलङ्घनात् प्राप्तं प्रहारचिह्नं, शकारकथितमुवर्णापहरणकृतं मत्वा शकारोक्तिमेव यथार्थतया प्रतीयतुः। तेन च खिन्नयेष्टः आत्मनो दासभावस्यैवाप्रभावः इति मन्यमानः चारुदत्ताय, तद्रक्षणे इतीऽधिकस्य स्वसामर्थ्यस्याभावं विज्ञाप्य तत्पादयोर्निपपात। चारुदत्तेनापि तं करे धृत्वा उत्थापयता सकर्णं कृतसाम्बन्धीः सौ चेष्टः चाण्डालाभ्यामनुमतेन शकारेण तस्मान्निरकासि।

अथ चारुदत्तस्य वधे विलम्बं दृष्ट्वा, तं ग्रीष्मं निहन्तुं शकारिणादिश्यमानयोः चाण्डालयोः, रीहसेनः पुनरपि आत्मविनिमयेन पितरं मोचयितुमयाचत। तदाकृतं शकारः सपुत्रमेव तं व्यापादयितुं तावादिदेश। श्रुत्वा च असौवर्णनायकप्रतापं चारुदत्तः मूर्खे सर्वज्ञेयं सन्भाव्यतया पुत्रजीवननाशभीतः, रीहसेनमिती गृहं गत्वा मातृसहाविलम्बेनैव आश्रमं गन्तुमुपदिश्य, बालं तं गृहीत्वा प्रस्थातुं जैत्रेश्वरमनुकरीष। तत्प्रियवयस्यविरहितजीवनस्य दुर्वहत्वं मन्यमानः, धृताये रीहसेनं सख्यं प्रापत्यारं प्रियवयस्यमनुगन्तुमनाः “ग्रीष्मेव एनं नयामि” इत्युक्त्वा रुदता बालकेन सह चारुदत्तस्य पादयोः पपात। तदालोक्य पुनरपि शकारेण सपुत्रं चारुदत्तं हन्तुमादिष्टं चाण्डालौ “नास्माकं एतादृशी राजाज्ञतिः” इति तदादेशं प्रत्याख्याय, तरस्यानां बालकं निष्क्रमय्य तृतीये घोषणास्थाने डिण्डिममताडयताम्।

अथ तदानीमपि चारुदत्तस्य सापराधत्वे अविश्वस्तानां पौराणां विश्वासीत्यादनां शकारः चारुदत्तं स्वमुखेन स्वापराधं स्वीकर्तुमवदत्। चारुदत्तस्तु किमप्यभणन् तूष्णीं मास। तेन चानन्यगतिकः शकारः तं जर्जरवंशखण्डेन ताडयित्वा स्वीकारयित्वा चाण्डालावादिदेश। तयोस्तु तथा कर्तुमुपक्रमतोः चारुदत्तः बहुधा अनुशील्य पूर्ववदेव भग्ना शकारमुखेन स्वापराधं स्वीचकार।

अथ बध्यपालिकामवलम्ब्य अन्योऽन्यं विवदमानयोस्तयोश्चाण्डालयोः प्रथमं स्वजातिमुलभं धिविधं लेखं कृत्वा “ममैव बध्यपालिका चेत्, तदा कियत्काव मपेक्षस्व” इति, स्वर्गं गच्छतः स्वपितृस्तथाभूतमादेशमुल्लिखन्नुवाच। “कुतः पितृत्वमेवमादिष्टः?” इति पुनर्द्वितीयेन पृष्टः प्रथमः, कदाचिद्राजपरिवर्तनादिना बध्यपालिकसम्भावनामेव तादृशपित्रादेशकारणतया निर्दिदेश।

अथ प्रथमचाण्डाली पुनरपि लेखं कर्तुमारभमाणे, शकारः ग्रीष्मं चारुदत्तं मातृयितुमादिदेश। चाण्डालोऽपि हन्तुमुद्यतः समयोचितसौजन्येन चारुदत्तं सम्भाव्य तात्कालिककर्त्तव्यकारणायोपदिदेश। चारुदत्तस्य, आत्मनो धर्मबलेन यत्र कुत्रापि गता वसन्तसेनैव नूनं मे अलीकापवादमिममपनेष्यतीति भणित्वा, “कुत्र मम गन्तव्यम्” इति चाण्डालमपृच्छत्। तस्मिंस्तु गन्तव्यस्थानत्वेनाग्रतो दक्षिणप्रदेशं

प्रदर्शयति, तत्स्थानस्य भीषणतामालोक्य नितरां विषण्णोऽसौ साविगमुपविशेत् । तं तथाविधं दृष्ट्वा “किं भीतोऽसि ?” इति पृच्छति चाण्डाली, सहस्रोत्थितोऽसौ “नाहं मरणात् विभेमि, किन्तु केवलमस्त्रीकापवादादेव” इति प्रत्युवाच । ततः प्रथम-
चाण्डालस्तथोक्तवन्तं तं वचनविशेषेण समाश्वास्य, चतुर्थं घोषणास्थानमालोक्य द्वितीय-
चाण्डालेन मिश्रितः पूर्ववत् सर्वमुदघोषयत् ।

अचान्तरे भिक्षुः संवाहकः धर्मभगिन्याः सठात् वसन्तसेनां तस्या एवाभिप्रायेण चारुदत्तभयनं गमन् पथि सङ्घातं कोलाहलमाकर्ष्य, कथमेतदिति निरर्थतुकामः गमिवानुसमार । किञ्चिदुपसर्पेयासौ विपुलजनसम्पद्मभिगच्छन् पञ्चमघोषणा-
स्थानमुपेताभ्यां चाण्डालाभ्यामुद्यमानां घोषणामाकर्ष्य, स्वकृते व्य-
प्रियतमं रक्षितुमतिव्ययया वसन्तसेनयाऽनुगतः दर्शकेभ्योऽन्तरमवाचत ।
चाण्डालः, राजादेशकृतोऽयमस्यदपराधः इत्युक्त्वा, पुनरपि अन्तिमस्मर्त्तव्यं
चारुदत्तमुपदिश्य च, वधसौकर्यार्थं तमुत्तानी भूत्वा समं स्थातुमादिदेश ।
तथास्थितं, खड्गमुत्तोल्य प्रहर्तुमुद्यतोऽसौ ब्रह्मतात् खड्गं पतितं दृष्ट्वा
नूनं न विपद्यते चारुदत्त इति निश्चिकाय ; यथाचे च खड्गलदेवतां भग-
वासिनीमस्य मीचम् । एवमपि राजादेशमनुश्रुत्य यावत् तौ तं शूले समा-
र्द्धयतुः, तावदेव वसन्तसेनासमेतो भिक्षुः तदालोक्य “आर्याः ! मा-
तावत्” इति ससम्भ्रममुच्चैर्ददन् द्रुततरमुपसमार, निपपात च वसन्तसेन-
यथाक्रमं चारुदत्तस्य उरसि पादयोयेति ।

अथ भिक्षुर्वसन्तसेना च चाण्डालमुखात् चारुदर्शं जीवन्तमाकर्ष्य नितरां
दृष्ट्वा च तमकस्मात् समागतां चाण्डाली, सभयमपसृत्य वाचांनिमां यज्ञ-
राज्ञे पालकाय निवेदयितुं द्वितीयेन सह वह्निर्निष्क्राम्यति, शकारः पुरतः
वसन्तसेनामालोक्य, अस्त्रीकाभिधीनेन चारुदत्तं घातयितुं प्रवृत्तस्य आत्म-
माशङ्क्य पलायितुमुपचक्रमे । तच्च पलायमानमालोक्य चाण्डालौ “येन
मारिता, तमेव मारयत” इति राज्ञाज्ञाम् अनुसृत्य तमेव राष्ट्रियशाल-
मयतेताम् ।

अथाकस्मादात्मपरिवायेन विस्मितचारुदत्तः पुरतोऽवलोक्य, सैवैवा
न वेति बहुधा वितर्कयन्, “आर्य ! सैवाहं सन्दभागिनौ” इति पादपति-
निवेदितः, तत्स्पर्शसुखेन निमीलितान्तः इर्षगद्गदाचरं तथा मधुरमालप-
निहितां बध्यमालिकामपि तदानीं वरमाख्यत्वेनोपावर्णयत्, अकथयच्च पुन-
स्दुरवस्थाकारणं पृष्ठः आमूलमुदन्तजातम् । ततो भिक्षुं दृष्ट्वा, कोऽयमिति

पृष्ठया वसन्तसेनया असौ स्वजीवनरक्तकतया निरदेशि । अथ तत्परिचयजिज्ञासुः
चारुदत्तेन “कस्मिन्कारणवन्तुः ?” इति जिज्ञासितोऽसौ भिक्षुः । प्राक्तनतत्त्वपरिचय-
हकत्वेनात्मपरिचयं कथयन् अलङ्कारविनिमयेन द्यूतकरहस्तात् वसन्तसेनया आत्म-
प्रतिरक्षणं प्रव्रज्याकारणञ्च न्यवेदयत् ।

अथ नेपथ्यात् कलकलशब्दात्मानानन्तरमेव स्पष्टमाय्येकस्य जयघोषणायामुत्पत्ति-
तायां, सहसा शर्विलकः प्रविश्य, पालकनृपतिविभागेन आय्येकराज्याभिषेकवा-
मुद्घोषयन् चारुदत्तमोक्षणाय प्रवृत्तः संश्रितजीवनमपि चारुदत्तं प्रियतमया सा-
जीवन्तमालीक्य, स्वप्रभोराय्येकस्य महतीं प्रीतिं सम्भाव्य जितरां ननन्द । ततः चा-
दत्तगृहात् पूर्वकृतालङ्कारापहरणवृत्तान्तस्मरणेन खञ्जितोऽपि तस्य लीलीक-
माहात्म्यविश्वासात् तमुपसृत्य बह्नाञ्जलिः “आय्येचारुदत्त !” इत्यभाषत । त-
“को भवान् ?” इति चारुदत्तेन पृष्ठोऽसौ स्वकर्मोत्प्रेषिनात्मप्रतिरक्षयमदात् । चा-
दत्तेनापि सकण्ठयाहं भिक्षत्वेन सम्भाषितोऽसौ, आय्येकेण यज्ञवाटगतस्य रा-
पालकस्य हननं, तथा तस्य अभिनवराज्याभिषेकञ्च विज्ञाप्य, निषेद्य च “राज-
प्रतिष्ठितमात्रेण आय्येकेण प्रियसुहृदे भुभ्यं वेणातटस्थं कुशावतीराज्यमतिवृष्टम्” इति
प्रियसुहृदः आय्येकस्य प्रथमप्रणयमविचारितं स्वीकर्तुं तमनुरोधः । अथ शर्विलके-
राष्ट्रियस्थालं तवानेतुमाज्जसा राजपुरुषाः, तदानीं पश्चाद्ब्रह्मचरं शकारं तवानयन् ।

अथ तवानीतश्च शकारः प्राणभयेन व्याकुलः अनन्यशरणः चारुदत्तचरण-
निपत्य, शरणागतवत्सलं तमेव शरणमयाचत । सोऽपि सदयः तस्मै अभयमदात्
दृष्ट्वा तस्यानाय्येकवह्नारस्मरणेन प्रतिहिंसापरवशतया पौरिषु तद्वधार्थं व्याकुल-
शर्विलकः शकारं दण्डयितुकामः “किमस्य पापस्यानुष्ठेयताम् ?” इति चारु-
दत्तमुच्छत् । वसन्तसेना तु, चारुदत्तकण्ठ्यात् बध्यकरवीरमालामपनीय शकाररू-
पनिश्चितवतीति स्वबधभीतः शकारः, वसन्तसेनामनुनीय, तानात्मपरित्यागमयाचत
ततः कीदृशेन दण्डेन दण्डयितव्योऽसौ पापः ?” इति शर्विलकेन पुनः पृष्ठः चा-
दत्तः सत्यङ्कारेण शर्विलकं बद्धा, कृतांपराधमपि शरणार्थिनं तं त्रिना दण्डं नो-
मनुरोधः । तेन चानन्दितः शकारः राजपुरुषैः सह ततो निश्चक्राम ।

अत्रान्तरं पुनर्नेपथ्यादुच्चरितम् “आय्येचारुदत्तस्य बधूराय्यां धूता पतिवधवा-
युवणात् पूर्वम् आत्मानं विसर्जितुकामा, वसनाञ्चलिं विलग्नं तनयमचिन्त-
परिजनैर्निवाय्यमाणाऽपि प्रज्वलिते पावके प्रविशति” इति वाक्यमाकर्ण्य शर्विलके-
किमेतदिति पृष्ठः चन्दनकः, नेपथ्यात् त्वरितमेव तवागम्य, धूताया ज्वलनप्र-
व्यापारम्, आत्मना तस्मान्वनञ्च विशदीकृत्य न्यवेदयत् । तच्चाकर्ण्य पतिव्रता पि-

तमां धूतामुद्दिश्य बहु विलप्रंशारुदत्तः सहसा मुनीह । अथानेन आकाशिकप्रमादेन
किंकर्तव्यविमूढे शर्विलके, वसन्तसेनया समाश्रितशारुदत्तः चन्दनकेन दर्शित-
मार्गः सर्वैः सह तत्र गन्तुं प्रवृत्ते ।

अत्रान्तरे सपरिजना धूता तनयहस्तात् अचलमाश्रितपत्नी ज्वलनं प्रवेष्टुं तदभिमुखं
परिचक्राम । तदा रोहसेनेन विदूषकीय च बहुधा निवार्यमाणाऽपि सा स्वसङ्ख्यात्
न कथमपि न्यवर्त्तत । ततो यावत् वालकं सान्त्वयितुं परिरञ्जितुश्च रदनिकाविदूषकी
अगुरुध्याऽपि ताभ्यां प्रत्याख्याता सा, पित्रभ्यः तिलोदकदानाय स्वयमेव आत्मानं
पथ्येवस्थापयेति वारुणम् उपादिशत्, तान्नदेव चारुदत्तः तरस्यानमागत्य, समालिङ्ग्य
च वालकं वाङ्मयां, प्राणसमां प्रियतमां ज्वलनप्रवेशव्यवसायात् न्यवारयत् । सा
चाप्रत्याश्रितं प्रियतमदर्शनमवाप्य नितरामनन्दत् । तथोद्येन परस्परमेलनमालीक्य,
विदूषकोऽपि, सतीप्रभावमेव पुनः प्रियवयस्यदर्शनकारणं निश्चित्य परां प्रीतिमवाप ।
अत्यन्ता वसन्तसेना धूता च परस्परमालिङ्ग्य परां प्रीतिमविन्दत ।

अथ शर्विलकः राजादेशमुल्लिखन् वसन्तसेनां बधूशब्देन संबर्द्ध्य, अवगुण्ठ्य च
तां सहस्रेण, भिक्षुप्रभृतिमुहङ्गणान् प्राति कर्त्तव्यं चारुदत्तमपृच्छत् । ततश्चारु-
दत्ताज्ञया असौ भिक्षुं सर्वविहाराणास्तथ्यत्वं, स्थावरकं विमुक्तदासभावं, घातक-
चाण्डाली सर्ववाङ्मालानामधिपती, चन्दनकश्च पृथिवीदण्डपालकं विदधे; केवलं
शकाराय पूर्ववत् स्वातन्त्र्यं दातुमनिच्छन्, तं व्यापादयितुं पुनः चारुदत्ताय स्वाभि-
लाषं व्यजिज्ञपत् । स तु “अभयं शरणागतस्य” इत्युक्त्वा तं निरासाचक्रे । अथ
“किं ते भूयः प्रियं करोमि ?” इति शर्विलकेन पृष्ठशारुदत्तः, शर्विलकादेरनुग्रहात्
सम्पन्नं सर्वं प्रियकाय्यमुल्लिखन्, ततोऽप्यधिकप्रियसम्पत्तये भरतवाक्यमुल्लिख्य प्रति ।

मृच्छकटिकस्य नवीना समालोचना ।

महाकविभासविरचितानां ग्रन्थानामाविष्कृतेः पूर्वं, संस्कृतभाषानिवद्धेषु रूपकेषु मृच्छकटिकं नामैतत्प्रकरणमेव सर्वेभ्यः प्राचीनतया सर्वत्र प्रथितमासीत् । इदानीं भासग्रन्थानाम् आविष्कृतिसमकालमेव प्रथितरसौ सर्वथा परिवृत्तिमगात् ; मृच्छकटिककृतः शूद्रकात् भासकवेः प्राचीनतरतायां नास्ति कस्यापि वैमत्यमिति ।

भासप्रणीतं
चारुदत्तम्

विचक्षणः श्रीमान् गणपतिशास्त्री, भारतवर्षस्य दक्षिणादिस्थितस्य त्रिवाङ्गुरजनपदस्यान्तर्वर्त्तिनः पञ्चनाभपुरपत्तनस्य नातिदूरवर्त्तिनः मणलिकराह्वयस्य मठस्य पुस्तकागारात् तथा कोट्टयप्रदेशान्तर्गत-माङ्ङानस्थानवास्तव्यात् श्रीमत् नीलकण्ठशाक्याराध महाकविभासविरचितस्य चारुदत्ताभिधेयस्य रूपकस्य आदर्शभूतं लिपिद्वयमधिजगौ । तयोस्तु प्रथमा भ्रान्तिभूयिष्ठा, चरमा तु तदपेक्षया किञ्चित् विशुद्धा आसीत् । मूलभूतं तदेव लिपिद्वयमवलम्ब्य प्राधुना तनैः तत्रत्यै चारुदत्तं नाम प्रकरणं त्रिवान्द्रमाख्यप्रधाननगरात् सुद्रायन्ते प्राकाशि ।

यद्यपि न दृश्यते तस्य आदर्शपुस्तकद्वयस्य प्रारम्भे नान्दी न वा कवेरात्मपरिचयोत्कीर्त्तनं, नापि च अन्ते भरतवाक्यादि किमपि, तथाऽपि द्वितीयस्यादर्शपुस्तकस्यान्ते “अवसितं चारुदत्तम्” इत्येतावन्मात्रस्यैवोल्लेखदर्शनात् रूपकमिदं चतुर्भिर्वाङ्मैः समाप्तिमागतमिति शास्त्रिमहोदयस्याभिप्रायः इत्यस्माभिरन्वमायि ।

अस्य च रूपकस्य पाठादस्माभिरितदेव विज्ञायते यत्, राज-
कविना शूद्रकेण, स्वरचितस्य मृच्छकटिकाख्यप्रकरणस्य
आदिमेषु चतुर्ध्ववाङ्मेषु उपवर्णितं वस्तु,
अन्योऽन्यमाभाषणं, बहवः श्लोकाः, किं बहुना,
नायकनायिकादीनां नामान्यपि च अविक्रता-
न्येव महाकविभामविरचितात् चारुदत्तादेव अग्राहिषत ; तथा
च भासरचितं चारुदत्तमेव मृच्छकटिकस्य उपजीव्यतया
निरणायि ।

चारुदत्तं हि मृच्छ-
कटिकापजीव्यम्

चारुदत्तं हि चतुर्भिरेवाङ्गैरवसितम् ; मृच्छकटिकन्तु दशा-
ङ्गात्मकं सुविस्तृतं प्रकरणमिति अनयोर्द्वयोराकृतिगतं न विद्यते
किमपि सादृश्यम् । यावदेव वर्णनीयं वस्तु
चारुदत्ते चतुर्भिरेङ्गैः परिसमाप्तं, तावदेव
अविकलं सत् मृच्छकटिकेऽपि तावद्भिरेवाङ्गै-
रूपनिबद्धमिति चारुदत्तेन मृच्छकटिकस्य साम्यं तस्य आद्येषु
चतुर्ध्वेव अङ्गेषु नियमितम् ; शिष्टाश्च षडङ्गाः शूद्रकेण स्वीय-
प्रतिभयैव निरमायि । एतयोश्च रूपकयोः साम्यं वैषम्यञ्च वयं
यथास्थानं प्रदर्शयितुं यतिष्ठामहे ।

आद्याङ्गचतुष्टयेषु
तथोः सादृश्यम्

अत्र दृश्ययोजनायां विविधासङ्गतेः, तथा श्लोकसमूहेषु च
नानादोषाणां सङ्गावेऽपि, आसीत् किल संस्कृतसाहित्यानु-
रागिणाम् एतस्मिन् मृच्छकटिकप्रकरणे सुम-
हान् समादरः ; किन्तु भासकविविरचिते
चारुदत्ते विद्वज्जननयनातिथीभूते, मन्ये असौ
क्रमेण परिचीणतामुपगन्तुमुपक्रमते इति ।

मृच्छकटिके कथञ्चि-
दनादरहेतुः

केचित्तु—चारुदत्तरूपकस्य आदर्शभूता प्राचां लिपिः
सम्पूर्णा नान्येन केनाप्यधिगता, अन्येनानधिगतमपि स्वयं सङ्ग-
हीतं तमेव अंशमवलम्ब्य शूद्रकः पुरा मृच्छकटिकं व्यरचयदिति

शिष्टपङ्क्ताणां
शूद्रकराचितत्वे
मतभेदः

ब्रुवन्तः, सृच्छकाटिकस्य अवशिष्टाः षडङ्गाः
शूद्रकेण राज्ञा अभिनवया स्वप्रतिभया समु-
द्भाव्य विरचिताः इति न स्वीकुर्वन्ति । तेषां
मते चारुदत्तप्रकरणस्य खण्डितत्वे, तथा
अन्यैरप्राप्ततच्छेषांशमुपजीव्यैव शूद्रकस्य शेषाङ्गषट्कप्रणयने च
क्रमेण तैरेवोपदर्शितं हेतुत्रयमुपन्यस्यते ; तथा हि,—

चारुदत्तस्य खण्डि-
तत्वे आद्यो हेतुः

अन्यमात्रस्यैव वर्णनीयविषयस्य सीमावद्भवतया, विषया-
काङ्क्षापरिसमाप्तेः पूर्वम्, अन्तरा यत्र कुलचिदा समाप्ति-
नैव भवितुं युज्यते इति । चारुदत्तस्य
प्राचीनादर्शहस्तलिपिः एवंविधे स्थाने
समाप्तिमधिगता यत्, तथाविधे स्थले कस्यापि
अन्यस्य परिसमाप्तिर्न युज्यते ; तथा हि,—“एहि, इमं अलङ्कारं
गह्विभ्रं अञ्जचारुदत्तं अभिसरिस्सामो” एतावती साकाङ्क्षा
उक्तिः न हि कस्यापि रूपकस्य समाप्तौ प्रयोक्तुमुचिता, तादृश-
साकाङ्क्षवाक्यमात्रस्यैव अवगणे “ततः किमभूत् ?” इति श्रु-
तिज्ञासाया अविनिवृत्तेः, तादृशकाङ्क्षासत्त्वे च वर्णनीयविषय-
स्यापरिसमाप्ततया अन्यसमाप्तेः सुतरामसम्भवः इत्याद्यं चारु-
दत्तस्य खण्डितत्वसाधकबीजम् ।

चारुदत्तस्य खण्डि-
तत्वे द्वितीयो हेतुः

अस्य च चारुदत्ताख्यरूपकस्य अन्ते आलङ्कारिकसम्मतस्य
नाटकरूपकादिसमाप्तिसूचकस्य भरतवाक्यस्य असत्त्वेन, नाय-
कस्य चतुर्भिरेवाङ्गैः समाप्तिमधिगतः, अपि
तु अस्य अंशान्तरमप्यस्तीति प्राक्तनैरप्यु-
मातुं शक्यते ; तथा च—श्रीमता मणपति-
शास्त्रिमहोदयेन या आदर्शभूता हस्तलिपिरधिगता, सा तु
खण्डितैवेति द्वितीयं चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधकबीजम् ।

यो हि कविराद्येषु अङ्गचतुष्टयेषु भासोक्तचारुदत्तमुपजीव्य

स्वग्रन्थं विरचयितुमारभमाणः ग्रन्थनिबद्धपात्राणां नामापि,
 (का कथा श्लोकादीनाम्) परिवर्तयितुं नैव
 प्रबभूव, स खलु किमप्यनुपजीव्य केवलं स्वीय-
 प्रतिभोज्जावितकल्पनाप्रभावमाश्रित्य सम्पूर्णा-
 नन्यान् षडङ्गान् व्यरचयदिति सर्वथा सर्वस्यैवाविश्वास्यमिति
 तृतीयं चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधकबीजम् ।

चारुदत्तस्य खण्डित-
 त्वे तृतीयो हेतुः

प्रोक्तहेतुत्रयमुपजीव्य विरुद्धवादिनस्तावत् साटोपमेव-
 भाहुः, यत् भासरचितचारुदत्तस्य वर्णनीयविषयान् बह्वनवि-

शूद्रकस्य कवित्वं
 प्रति लघुताऽभिधीयते

कृतान् श्लोकान्, भाषामात्रपरिवृत्त्या परस्पर-
 मुक्तिप्रत्युक्तीः, किं बहुना, नायकनायिका-
 दीनां तत्तन्नामान्यपि स्वग्रन्थेऽविकलमुप-
 न्यस्यन्, तत्र कुत्रापि तदुपजीव्यतास्त्रोकारमकुर्व्वंश्च मृच्छ-
 कटिककविः शूद्रकः रूपकरचयितृषु स्वीयामनिर्वाचां लघुतां
 प्रस्थापयामासेति ।

प्रोक्तेषु त्रिषु चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधकहेतुषु नाद्य-
 स्तावत् प्रमाणपदवौमारोढमर्हतीति समर्थयमानैरस्माभिरादौ

उक्तेषु हेतुषु
 आद्यस्य खण्डनम्

विरुद्धवादिनः पृच्छन्ते, यदेकस्यैव ग्रन्थस्य
 विभिन्नस्थानप्राप्ता द्विविधैव हस्तलिपिः
 कथमेकत्रैव समाप्तिं गता ? तयोश्चादर्श-
 लिपिद्वयोः एकस्या भ्रान्तिभूयिष्ठत्वेन, अपरस्याः अपेक्षाकृत-
 विशुद्धिमत्त्वेन च विभिन्नतया, प्रोक्तलिपिद्वयमपि एकमेवा-
 दर्शमवलम्ब्य न लिखितमिति प्राक्तनैरप्यनायासेनानुमातुं
 शक्यते ; एवञ्च भ्रमस्य भूयस्वाल्पीयस्वाभ्यां भिन्नाकारतया
 भिन्नादर्शप्रसूतयोः, विभिन्नदेशप्राप्तयोश्च द्वयोरेव आदर्शहस्त-
 लिप्योरिकस्मिन्नेव स्थाने समाप्तिदर्शनात्, नायं ग्रन्थः खण्डितः,
 अपि तु कविरसौ भासः प्रकरणमिदं यथाकामं समापयितु-

मीहमानो बलवदुरदृष्टरूप-अपरिहार्यान्तरायवशात् आत्यन्तिकेच्छासत्त्वेऽपि चतुर्थाङ्कात् परं किमपि विरचयितुमशक्नुवन् असम्पूर्णावस्थायामेव तद्वचनातो विररामेति समीचीन-सिद्धान्ते किमस्ति कस्यचित् विप्रतिपत्तिलेशः ? सम्भवति वा कस्यचित्, प्रतिपद्योक्ते चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधके आद्यहेतौ निर्भरः ?

अपि च, नाट्यगुरुभरतप्रणीतस्य नाट्यशास्त्रस्य अष्टादशाध्याये द्वादशकशततमसङ्ख्यकश्लोकस्थां “प्रकरणनाटकविषये पञ्चाद्या दशपरास्तथा चैव । अङ्काः कर्तव्याः स्युर्नानारसभावसंयुक्ताः ॥” इत्युक्तिमभिलक्षयन्तः केचन “चारुदत्तस्य प्रकरणत्वं हि सर्व्ववादिसम्मतं, तच्च चतुरङ्गतया प्रोक्तप्रकरणलक्षणाक्रान्तं न भवतीति खण्डितम्” इति मन्यन्ते ; तेषामप्याशङ्कामपनेतुकामैरस्माभिरेवमुच्यते ; तथा हि,—प्रकरणस्यास्य रचयिता कविर्भासः सर्व्वलक्षणोपेततया सर्व्वाङ्गसुन्दरतया च ग्रन्थमिमं रचयितुमुपक्रममाणांऽपि बलवदुरदृष्टवशात् मध्ये प्रस्तावमुपहततया असम्पूर्णावस्थायामेव व्यरमदिति बहुभिः प्रकरणलक्षणैरुपेतमध्येतन्न पञ्चादिकदशपराङ्कोपेतत्वलक्षणोपेतमिति । पञ्चादिकदशपराङ्कानुपेतत्वेऽपि अस्य प्रकरणतया प्रसिद्धिस्तु अपरविधबहुतल्लक्षणसम्बन्धकतेति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

अन्यच्च, विरुद्धवादिभिर्यदेव “एहि, इमं—” इत्यादि साकाङ्क्षवाक्यं चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधकत्वेनोपन्यस्तं, सूक्ष्मदृष्ट्या परिलक्ष्यते चेत्, तदा तदेवास्माकमनुकूलतामापादयिष्यति ; तथा हि,—यः किल कविः चतुर्थाङ्कं यावत् अस्मिन् प्रकरणे अन्येषु च बहुषु नाटकेषु उपनिबद्धया विविधरसध्वनिगुणालङ्कारसमन्वितया स्वरचितया काव्यकलया काव्यामोदिन

सम्बोदयन् तदानीन्तनेषु कविसमाजेषु नितरां ख्यातिमलभत ; स खलु तादृशेन साकाङ्क्षवाक्येन प्रकरणमिदं समापयदिति कल्पयितुमपि न शक्यते, तथा च बलवदन्तरायवशादेवायम् अस्यासम्पूर्णताऽवस्थायामेव विररामेति समीचीनः सिद्धान्तः ।

एवञ्च यदि शूद्रकः, विषयाकाङ्क्षाविनिवृत्तेः पूर्वमेव कवे-
रस्य रचनातो विनिवृत्तिदर्शनात् अन्यमिमम् असम्पूर्णं विभाव्य,
चतुर्थाङ्कं यावत् तमेव अन्यमुपजीव्य च, अस्य परिसमाप्तिचिकी-
र्षया चारुदत्तात् आख्यानभागं, श्लोकान्, पात्रादीनां नामानि
च अविस्तृतान्येव गृहीत्वा मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं व्यर-
चयत्, तदा न कथमपि तस्य कवेर्गौरवज्ञानिम् ; न वाऽस्य
कवित्वं प्रति जनसाधारणस्य लघुताऽभियोगकारणं किञ्चिदपि
परिलक्षयामः ।

चारुदत्तस्य खण्डितत्वसाधकहेतुषु द्वितीयस्याप्रमाणतायाम्
अस्माकमेतदेव वक्तव्यमस्ति यत्, चारुदत्तप्रकरणस्य अन्ते
अन्यसमाप्तिसूचकस्य भरतवाक्यस्याभावे तत्र
तत्प्रयोगस्यानवसर एव हेतुः ; तथा हि,—यदि
कविरतः परं कश्चिद्बलवदन्तरायः समुपस्थितः
रचनाविघ्नमुदपादयदिति बाधित एव तस्या-
सम्पूर्णतादशायां व्यरमत्, तदा कथमपि नास्ति तत्र भरत-
वाक्यस्यावसर इति सर्व्व एव निर्विवादं स्वीकरिष्यन्ति ।

विरुद्धवादिनां
द्वितीयहेतोः
खण्डनम्

अपि च, यदि अन्ते भरतवाक्यासत्त्वेन अन्यस्यापरेऽपि
अप्राप्ता अंशाः सन्तीत्यनुमीयेत, तर्हि चारुदत्ते आदौ
कविपरिचयः नास्तीति भासोऽपि चारुदत्तस्य रचयिता
माऽस्त्विति सत्यतिपक्षस्थलीयमनुमानान्तरमपि प्रसज्येत ।
तथा च,—यथा कविपरिचयं विनाऽपि अन्यद्वहुप्रमाणबल-
माश्रित्य, चारुदत्तप्रणेता भास एवेति निरधारि, तथैव

पूर्वोक्तबहुप्रमाणबलात् भरतवाक्यस्यासत्त्वेऽपि असम्पूर्णतया रचितं चारुदत्तम् अखण्डितमेवेति निर्णेतुमपि शक्यते ।

तृतीयस्याप्रमाणायास्तु अस्माभिरेतदेवोच्यते, यत् सूक्तं तमोऽपि कश्चित् यदि कदाचित् ग्रन्थान्तरनिबद्धं वस्तु चोरयितु-

तत्र तृतीयस्य

हेतोः खण्डनम्

मिच्छति, तदाऽसौ प्रथमतः एव तद्वन्वोक्त-

पात्रादेः नामधामादिकं परिवर्त्तयति ; तथा

विधां मृच्छकटिककवेः कामपि चेष्टां न क-

पश्यामः । तदानीन्तनो हि जनसमाजः अस्मत्तः समधिकरूपे-

भासकतकाव्यानुशीलनपरायणः आसीदित्यस्माभिर्वक्ष्यमाणस्त-

सादवगम्यते ; तथा हि,—अस्मत्पितामहपादैः श्रीमज्जीवानन्द-

विद्यासागरमहोदयैः प्रकाशितकाव्यालङ्कारसूत्रवृत्तेः द्वितीय-

संस्करणे चतुःषष्टितमपृष्ठे “यासां बलिर्मवति मद्गृहदेहलीनाम्”

इत्यादिश्लोकः उदाहरणतयोपन्यस्तो दृश्यते ; श्लोकश्रवणः भूयसा-

ऽशिनानुरूपः चारुदत्ते मृच्छकटिके च अस्ति, परन्तु अस्मिन्

चारुदत्तीयश्लोकस्य सादृश्यातिशयसत्त्वात् चारुदत्तादेवायं

श्लोकः उदाहरणत्वेन गृहीतः, इत्यस्माभिरिवमनुमातुं शक्यते यत्

वामनः चारुदत्तेन सह सुपरिचितः एवासीदिति । एवं प्रसन्न-

राघवे “भासो हासः कविकुलगुरुः कालिदासो विलासः”

इत्यादिश्लोकदर्शनात् विज्ञायते यत्, अस्य रचयिता कविः जय-

देवोऽपि स्वग्रन्थे भासकवये प्राधान्यदानात् तेन सार्धं सुपरि-

चित एवासीदिति । तथा च शूद्रकसमकालिककविसमाज-

सर्व एवास्य कवेर्भासस्य काव्यकलाप्रणयी आसीदित्यस्माक-

मनुमानं न हि कथमप्यसङ्गतिं भजते । एवञ्च विद्वत्समाज-

आत्मनश्चौर्यापवादपरिहाराय तदानीन्तनसर्वजनविदितस-

चारुदत्तप्रकरणस्य बहूनां श्लोकानां, पात्रादिनाम्नाञ्च मृच्छ-

कटिके अनुसृतया संस्थापनमेव, न केवलं शूद्रकस्य कवे-

चौर्थप्रवृत्त्यभावस्य, अपि तु सरलतायाः चित्तसमुन्नतेश्च प्रकष्टं निदर्शनमिति मन्यामहे ।

अपि च, काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तेः पञ्चविंशत्तमपृष्ठे “शूद्रः कादिरचितेषु प्रबन्धेषु अस्य भूयान् प्रपञ्चो दृश्यते” इति लेखोऽवलोक्यते ; तथा च, अत्र वामनेन स्वग्रन्थे प्रमाणस्वरूपेण शूद्रकनामोल्लेखदर्शनादस्माभिरेतदनुमीयते यत्, तदानीं शूद्रकस्य कविप्रभाजेषु न तावत् चोरकवित्वेन प्रसिद्धिः ; अपि तु प्रमाणकविस्वरूपेण महती प्रतिपत्तिरेवासीदिति । एवञ्च वामनस्य चारुदत्तमृच्छकटिकयोः द्वयोरेव सम्यगभिज्ञतासत्त्वेऽपि, तथाऽऽरोपितचौथैविधौ नासौ किमप्यभ्यधात् ; तस्य तदानीं शूद्रकं प्रति चौथ्यविश्वासहेतुकाश्रयासत्त्वे स्वग्रन्थे प्रमाणतया तन्नामोपन्यासेन तं प्रति समादरः कथमपि न सम्भवतीति निपुणैर्विभाव्यम् ।

अपि च,—मृच्छकटिकं हि शूद्रकस्य अस्मद्वष्टिविषयेषु एकैव कृतिः ; साऽपि यदि चोरितान्यार्थघटिततया उपेक्षणीया भवेत्, तदा वामनेन स्वग्रन्थे कथमपि प्राधान्येन कवेः शूद्रकस्य नाम नाग्राहि ।

यैस्तावत् पूर्व्वं भासेन सह सम्यगपरिचितैरपि, कालेन तस्य चारुदत्तप्रकरणाविष्कारात्परं मृच्छकटिकेन सार्द्धमस्य सौप्तादृश्यं दृष्ट्वैव असंशयं स्थिरीकृतं यत्, चारुदत्तादामूलं भाववृत्तान्त-नाम-श्लोकादीनविकलं चोरयता शूद्रकेण विरचितमिदं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं, सर्व्वान् प्रकृततत्त्वानभिज्ञान् प्रनार्थ्य, काव्यामोदिसमाजेषु समादृतं सुचिरं सुख्यातिमलभत ; नो चेत् कथं न कुत्रापि मृच्छकटिककृता स्वग्रन्थे चारुदत्तोपजीव्यता स्वमुखेन स्वीकृता ? इति,

मृच्छकटिकस्य

अन्यकवेः कृत्य-
बलस्वनेन विरचि-
तत्वे प्रस्तावनाया
माभासः

तानेकदेशदर्शिनः प्रति ब्रूमः,—शूद्रकः चतुर्थाङ्गं यावत् भास-
प्रणीतचारुदत्तमुपजोष्यैव मृच्छकटिकं व्यरचयदित्यत्र नास्ति
नः कोऽपि मतभेदः, किन्तु मृच्छकटिके तस्य तादृशी
कामपि स्त्रीकारोक्तिमलभमानैः तैर्यदस्मिन् चौर्याभियोगः
समुद्भाविताः, तत्रैव नः प्रतिवादः ; तथा हि,—आख्यानभागस्या-
न्तरा स्त्रीकारोक्तिसत्त्वासम्भवात् प्रथमतः प्रस्तावनायामेव
तत्सत्त्वं न्यायतः सम्भवति ; किन्तु मृच्छकटिकस्य प्रस्तावनायां
तादृशी काऽपि स्त्रीकारोक्तिरस्मीन्न वेति निर्णये, अभावपक्षेऽपि
नास्ति किमपि बलवत् प्रमाणम् ; यतः इदानीं मृच्छकटि-
कस्य या प्रस्तावना अस्माभिरधिगम्यते, तस्य सर्वांशः शूद्रकेण
न विरचितः, शूद्रकविरचितायाः मूलप्रस्तावनायाः परिवर्तिनि
अभिनये तत्तत्कालानुरूपं विपरिवर्तितत्वात् । सैव परिवर्तिता
प्रस्तावना अस्माभिरधिगतेति । अस्माकमेतादृशाभिनवकल्पना-
प्रसूतसिद्धान्तस्य कारणं वयं यथास्थानं प्रदर्शयिष्यामः ।

एवञ्च मृच्छकटिके शूद्रकस्य स्त्रीकारोक्त्यदर्शनात् तं
चौर्यापराधेनाभियोक्तुं कथमपि न शक्नुमः । परन्तु अस्माभिः
सूक्ष्ममौह्यते चेत्, तदा शूद्रकेण पूर्ववर्तिनः कस्यचित् कवे-
रचनामवलम्ब्य मृच्छकटिकं विरचितमित्यस्याभासं वयं तत्रैव
प्रस्तावनायां सूत्रधारोक्तषष्ठश्लोकादधिगन्तुं शक्नुमः ; तथा हि,—
तत्र “युवा दरिद्रः किल चारुदत्तः” इत्येतद्वाक्यस्थितं “किल”
इति पदमस्माकं दृष्टिमाकर्षति । किलेत्यव्ययशब्दो हि निश्चयं
प्रसिद्धार्थं च वर्तते । अत्रत्यश्चायं किलशब्दः निश्चयार्थं प्रयुक्तश्चेत्
तदा न कोऽपि विशिष्टोऽर्थः एतस्मादधिगम्यते, इति प्रसिद्धार्थं
एवायं प्रयुक्त इत्यकामेनापि स्त्रीकार्यम् ; तथा च, वसन्तसेना
चारुदत्तनामानौ नायकौ तदानीं सर्वजनविदितौ आस्तामित्या-
द्यातम् ; सर्वजनेषु तन्नामप्रसिद्धिश्च पूर्वविरचितचारुदत्तादि-

समजनोत्थनुमीयते ; तथा च, शूद्रकेण तत्र क्लिशब्दं प्रयुज्य
इङ्गितेन “चारुदत्तप्रकरणे यश्चारुदत्तः नायकतया प्रसिद्धः, सोऽयं
मयाऽपि नायकरूपेणात्र गृहीतः” इत्याभिप्रायः प्रकटितः । न च
तत्त्वतः एव तन्नामानौ जनौ तदानीं विद्यमानौ आस्तां, तयोश्च
चरित्रमवलम्ब्य शूद्रकेण सृच्छकटिकप्रकरणं विरचितमिति
वाच्यं, चारुदत्तस्य प्रकरणत्वात्, प्रकरणस्य च काविकल्पितवस्तु-
विषयकत्वात् नाटकस्यैवैतस्य ख्यातवृत्तत्वासम्भवात् ; तथा च
वसन्तसेनाचारुदत्तनामानौ वास्तवौ जनौ कावपि नासातां,
तौ तु प्रकरणनायकतया नूनमेव कस्यापि कवेः कल्पनाप्रसूत-
चरितौ, काल्पनिकं तच्चरित्रमवलम्ब्यैव च सृच्छकटिकमेतत्
विरचितमिति । ईदृशाभासस्य तत्रत्यषष्ठश्लोके परिदृश्यमान-
त्वात् मन्यामहे, एतत्सर्वं सूत्रधारः तदाऽज्ञासौदिति ।

अपि च, सृच्छकटिकस्य सूत्रधारः भासरचितचारुदत्तमप्य-
जानादित्यस्माभिः एतत्प्रकरणेयसप्तमश्लोकादवगम्यते ; तथा
हि,—तस्मिन् श्लोके “नयप्रचारं” “व्यवहारदुष्टतां” “खलस्वभावम्”
इत्यादि वाक्यं ब्रुवन्नसावस्माकं विशेषेण दृष्टिमाकर्षति ; तेष्वेव
च विषयेषु चारुदत्तात् सृच्छकटिकस्य विशेषेण पार्थक्यदर्शना-
दस्माभिरेतदनुमीयते यत्, असौ भासस्य चारुदत्तं मनसि कृत्वैव
सप्तमश्लोके “नयप्रचारम्” इत्यादिकं ब्रुवन् चारुदत्तेन सह
सृच्छकटिकस्य वैशिष्ट्यं प्रदर्शयितुं प्रायततेति ।

एवञ्च उल्लिखितैरेव प्रमाणैः सिद्धान्तपक्षे अस्माभिरेवं दृढ-
तरं वक्तुं शक्यते यत्, भासेन बलवदन्तरायवशादसमाप्रयता
विरचितं चतुरङ्गं साकाङ्क्षं चारुदत्तं नाम
प्रकरणमुपजौव्य शूद्रकः स्वकपोलकल्पितेन
विषयेण शेषमङ्गषट्कं विरच्य सृच्छकटिकं
नामैतदभिनवमेव प्रकरणं व्यरचयदिति । स्वग्रन्थे ग्रन्थकारेण

प्रोक्तविचारस्य
सङ्क्षिप्तसिद्धान्तः

चारुदत्तोपजीव्यकत्वस्य कथमप्यनुल्लेखस्तु अप्रमाणक इत्यस्मात्
सिद्धान्तसङ्गेपः ।

इदानीमेतदेवास्माभिरालोचनीयं यत्, आद्येषु चतुर्वङ्गे
चारुदत्तसृच्छकटिकयोः कुत्र साम्यम् ? कुत्र वा वैषम्यम् ? ता
शूद्रकेण किं किं नाम परिवर्तितम् ? तस्य तस्य वा परि
वर्त्तनस्य किं बीजम् ? इति ।

एषु च विचार्यविषयेषु आद्यमेवादौ विचारयामः ; त
हि,—उभयोरिव रूपकयोः नाटकीयवस्तुनः उपस्थापनरीति

सृच्छकटिकचारु
दत्तयोः परस्पर-
साम्यवैषम्य

उपाख्यानांशः, परस्परालापविषयस्य प्रायः
तुल्यः एव । किन्तु अभिनवानामनेकेषु
श्लोकानां सन्निवेशात्, तथा कुत्रचित् नवो
द्भावितानामपि दृष्ट्यानां योजनाच्च सृच्छ

कटिकस्य चत्वारः एव अङ्काः चारुदत्ततः आल्लत्या वृहत्तर
परिदृश्यन्ते । पात्राणां नामानि तु उभयत्रैवाभिन्नानि ; केचन
चारुदत्ते यस्तावन्नायकः सज्जलक इत्याख्यया अभिहितः, स
सृच्छकटिके शर्विलक इति नाम्ना अभ्यधायि । तथा सृच्छ
कटिकोक्तः हस्तिपकः कर्णपूरकः, चारुदत्ते केवलं चेट इति
नामविशेषाविशेषित एव उल्लिखितः ।

एतत्तु पूर्वमेवोक्तं यत्, सृच्छकटिकवत् चारुदत्ते आ
नान्दी, कवेः परिचयः, तथाऽन्ते भरतवाक्यञ्च नास्तीति ।

प्रथमे अङ्के, नानयोरुभयोरपि रूपकयोः तादृशः कवि
विशेषो दृश्यते, केवलं चारुदत्तप्रकरणे—विटशकारौ ह्य
वसन्तसेनामनुसप्ततुरित्युक्तम् ; अत्र तु—तदनुसरणे विट
शकाराणां त्रयाणामवतारणा दृश्यते इति भेदः ।

द्वितीये अङ्के, चारुदत्तप्रकरणे—भासेन द्यूतकारका
मायुर-द्यूतकर-दर्दुरकादीनां नामापि नोदलेखि, सृच्छकटि

तु—ोरेनुष्ठितं द्यूतव्यापारमवलम्ब्य विरचितं सर्व्वथैवाभिनवं-
दृश्यमेकमालोक्यते इत्यनयोरत्र विशेषः ।

अपि च, चारुदत्तप्रकरणस्यास्मिन्नेवाङ्के, संवाहकः वसन्त-
सेनातः प्रास्थानिकौमनुमतिं गृह्णीत्वा प्रचलितः, ततः परि-
व्राजकः संवृत्तश्च ; मृच्छकटिके तु असौ ततः शाक्यश्रमणकः
संवृत्तः इति विशेषः परिदृश्यते । *

तृतीयेऽङ्केऽपि नानयोः किमपि विशेषतः पार्थक्यं परि-
लक्षयामः ।

चतुर्थेऽङ्के तु मृच्छकटिके प्रथमांशे एव चेटी वसन्त-
सेनासमीपमागत्य,—“अञ्जए ! अत्ता आसवेदि, गहिदा-
बगुण्णं पक्खदुआरण सज्जं पबहणं । ता गच्छेत्ति” इति
राजश्यालकसंस्थानकमभिगन्तुं तां व्यजिज्ञपत् । तच्छ्रुत्वा
सा,—“एब्बं विस्साविदब्बा, जइ मं जीअन्तिं इच्छसि, ता एब्बं
न उणो अहं अत्ताए आस्साविदब्बा” इति प्रत्यवदत् । मन्था-

* अत्र केचन प्रवृत्तत्वविदः एवमामनन्ति यत्, मृच्छकटिके शाक्यश्रमणक-
विवरणस्य समुल्लेखदर्शनात् अशोकप्रादुर्भावादुत्तरकाले एव विरचितमेतन्मृच्छकटिकं
नाम प्रकरणम् ; यतः सम्राजः अशोकस्य शासनसमयात् प्रभृति बौद्धधर्मस्य भूयसां
प्रचारः समारम्भः इति, चारुदत्तस्तु ततः पूर्व्वमेव, तत्र शाक्यश्रमणकादर्शनात् ।
तादृशी युक्तिस्तु न विचारसहा ; तथा हि,—तेषां यदि मृच्छकटिके शाक्यश्रमणक-
शब्दस्य उल्लेखदर्शनादेव मृच्छकटिकं राज्ञः अशोकस्य शासनात् परमेव विर-
चितमिति सिद्धान्ततया सम्मतं स्यात्, तदा तुल्ययुक्त्या शाक्यश्रमणकशब्दोल्लेखस्य
कचित् चारुदत्तरूपकेऽपि सत्त्वात्, तदपि अशोकशासनात् परमेव विरचितमित्यपि
सिद्धान्तयितुं शक्यते । दृश्यते च चारुदत्तरूपकस्य तृतीयाङ्के, यदा सज्जलकः सन्धिं
भित्त्वा चारुदत्तगृहं प्रविशेत्, ततः कियत्पूर्व्वमेव विदूषकः चारुदत्तमकथयत् “अहं
खु दाव कत्तव्व करितीकिदसंकेदी विअ सक्किअसमणओ निहं ण लभामि”
इति । तथा च तेषां मतस्य परिपोषिकायाः युक्तेः भित्तिहीनतया तत्रास्माभिर्नांस्था
स्थापयितुं शक्यते ।

महे मृच्छकटिककृता एतेनैतदावेदितं यत्, चारुदत्तं प्रति वसन्तसेनायाः अनुरागः न खलु गणिकाजनानुरूपः इति । यद्यपि वसन्तसेना गणिकादुहिता, तथाऽपि तदीयव्यवहारस्य गणिकाऽननुरूपतया प्रशंसनीय इति । किं नाम एकानुरक्ततायाश्चरमोत्कर्षः, तत्किल सा सम्यक्तयाऽज्ञासीदिति मृच्छकटिकस्यात्यन्तोत्कर्षप्रतिपादकोऽयमंशः नास्माभिश्चारुदत्तप्रकरणे कुत्रापि दृश्यते ।

तत्रैवाङ्के चारुदत्तप्रकरणे,—वसन्तसेनया मदनिकासज्जलकयोः एकान्तकृतादन्योऽन्याभाषणादेव भूषणवृत्तान्ते विदिते चारुदत्तादेशात् विदूषकः धृतया दत्तां रत्नमालाम् अपहृतालङ्कारविनिमयत्वेन वसन्तसेनायै दातुं तत्र समुपस्थितः प्रदाय च प्रातिष्ठत । गते तु विदूषके मदनिकया नीतेन सज्जलकेन स्वकपटप्रयोजनं विज्ञापिता वसन्तसेना सहसैव अन्नवीतम् —“इमं तस्मै चारुदत्तस्मै देदु अज्जो” इति ; तच्चाकर्तुं सज्जलकेन,—“भवति ! न खल्वहं गच्छामि” इत्युक्ते, वसन्तसेना पुनरपि “अहं जाणामि, तस्मै गेहे साहसं करिआणोदो अन्नं अलङ्कारो—” इति ब्रुवती तद्वृत्तानि अलङ्कारानि नाग्रहीत् ।

मृच्छकटिके तु तत्रैव, एकान्ते स्थितया वसन्तसेनया मदनिकाशर्विलकयोः रहसि कृतादन्योऽन्यालापात् विदितालङ्कारवृत्तान्तया सकपटं शर्विलकप्रदत्तानि अलङ्कारजातानि अग्राहिषत, न च किमपि रहस्यं तदानीमुपभाटि, केवलं वाङ्मात्रेणैतदेवाभ्यधाय यत्, “अहं अन्नं चारुदत्तेण भणिदा—‘जो इमं अलङ्कारं समप्पइस्सदि, तं तुए मदणिआ दादब्बा’ ता सो जेब्ब एदं ते देदिस्सि, ए अज्जेण अवगच्छिदब्बम्” इति । इत्यमतिवैदग्ध्येन रहस्यं

मिदमतिरमणीयं विदधती वसन्तसेना तत्क्षणमेव क्लेन
आश्रितायाः मदनिकायाः शर्विलकस्य च अभीष्टमपूरयत् ।
ततश्च विदूषके अपहृतालङ्कारविनिमयेन रत्नमालां दातु-
मागते, अविचारितमेव सा तस्मात् रत्नमालामग्रहीत्, तेन
च रहस्यमपि क्रमात् घनोभूतमभवत् ।

चारुदत्ते तु रूपके एतदुपवर्णितं यत्, चारुदत्तगृहात्
निक्षेपभूतानि निजभूषणानि अपहृतानौति वसन्तसेना मद-
निकासज्जलकाभ्यामावेदिता सती चोरितालङ्कारविनिमयेन
रत्नमालामर्पयितुमुपागतात् विदूषकात् यदा रत्नमालाम-
गृह्णात्, तदाऽपि भूषणजातं नाभवदस्याः करतलगतमिति,
तेन च तत्र रहस्यमेतददनिकासज्जलकाभ्यां विकासमभजत,
नादीयत च हृतालङ्कारव्यापारे चारुदत्तेन किं क्रियेत, इत्यव-
गन्तुं वसन्तसेनायै कौतुहलोद्देगयोः कोऽप्यवसर इति ।

मृच्छकटिके तु दृश्यते, विदूषकस्य वसन्तसेनासदनसमाग-
मनात् पूर्वमेव एकान्तस्थिता सा हृतालङ्कारवृत्तान्तमश्रीषीत्,
अभूवंश्च तान्येवाभरणानि तस्याः एव हस्ते अवस्थितानि इति ।
तेन च वसन्तसेनायाः अलङ्कारप्राप्तिकालं विदूषकागमनकाल-
चान्तरा, निक्षिप्तभूषणेषु चोरितेषु, चारुदत्तस्य मानसिकाव-
स्थायाम् अलङ्कारविषये तत्कर्तव्यतायाश्च वसन्तसेनायाः (तथा
पाठकानां दर्शकानामपि) उद्देगः कौतुकञ्च तथा अन्यद् वा
यत्किञ्चिद्भवेत् तद्भवतु, परन्तु अलङ्कारप्रत्यर्पणेन वसन्तसेना
चारुदत्तस्य मनसि शान्तिं नेतुं शक्यति, इत्येवंविधः उद्दे-
गोपशमस्य भाविकौतुकस्य च सम्यग् विकाशावकाशः अत्र
प्रदर्शित इति ।

ततः परमेव यदा चारुदत्तेन प्रत्ययस्य परिशोधार्थं विदू-
षकहस्तेन रत्नमाला प्रेषिता, तदाप्रभृति वसन्तसेनायाः मनः

तं प्रति दृढात् दृढतरं समाकृष्टमभूत्, तस्याः प्रेम च पूर्वस्मा-
दपि घनीभूतमभवत् ; तदा तु सा चारुदत्तमपश्यन्ती चणमपि
अपेक्षितुं नाशक्नोत् । भासप्रणीते चारुदत्ते तु ईदृशी वर्णना
न हि उपकल्पिता विवृता वा ।

अपि च रहस्यमिदं चारुदत्तं वसन्तसेनाञ्चाधिकृत्य मृच्छ-
कटिके स्फुटतया विकासमलभत इति नाट्यवस्तूनि समधिकां
प्रकृष्टतामभजन्त ; सा खलु वसन्तसेनायाः वेशवाससंवादिनां
विमलचरित्रानुरूपा च ; रचनायाः कियन्मात्रपरिवर्तनेनै-
तदिदं चारुदत्तरहस्यात् परिस्फुटां चारुतामावहतीति
मन्यामहे ।

अपि च चारुदत्ते वसन्तसेना भूषणानि न प्रत्यग्रहीत्,
परन्तु चारुदत्तमेव प्रत्यर्पयितुमुपादिशत्, तेन च मन्यामहे,
मृच्छकटिकवत् भूषणसङ्क्रान्तविवरणस्य नेह सम्यक् विकास-
कवेरभीक्ष्णितमासीदिति । यो हि कौतुकोद्दीपको भावः मृच्छ-
कटिकेऽस्मान् नितरां समाकर्षति, तादृशस्याभासमात्रमपि
कविर्भासः स्वकृतौ चारुदत्ते न प्रकाशितवानिति ।

अपि चासौ कविर्भासः चारुदत्ते यथा सज्जलकमङ्गावसाने
निरचिक्रमत्, तेन पुनरनुमन्यामहे यत्, विवर्णितादन्यत् किमपि
नाटकीयं वस्तु स सज्जलकेन प्रकाशयितुं नैच्छदिति । कवि-
शूद्रकस्तु मृच्छकटिकं वसन्तसेनासदनान्निर्गच्छतः, तदानीन्तनीं
घोषणावाणीमाकलयतश्च शार्ङ्गलकस्य “अहमिदानीं ज्ञाती-
विटान्” इत्यादि वचोभिः प्रयोजनान्तरमपि स्फुटं प्रादर्शयत् ।

मृच्छकटिकस्यान्योऽन्यस्मादङ्गात् चतुर्थाङ्गे एव चारुदत्त-
प्रकरणेन सह भूयसो वैषम्यस्य एतदेव कारणं यत्, इत-
प्रभृति मृच्छकटिककविना स्वकीयया असामान्यया कल्पनया
काव्यं नवीनं निर्मास्यते, तदर्थमेवासौ अत्र अग्रेसरतीति ।

चारुदत्त-सृच्छकटिकयोरुद्देश्यन्तु विभिन्नमेव । चारुदत्त-
स्योद्देश्यं चारुदत्तवसन्तसेनयोः प्रणयोपवर्णनमात्रम् । सृच्छ-

चारुदत्तसृच्छ
कटिकयोरुद्देश्य
विभिन्नता

कटिके तु उद्देश्यद्वयमस्ति ; आदिमं नायिका-
नायकयोः प्रेमवर्णनम् ; द्वितीयन्तु, सामाजिका-
चारव्यवहारयोः प्रदर्शनं, राज्यस्य तात्कालि-
कावस्थावर्णनञ्च । तत्र चरमोद्देश्यं प्रका-
शयितुं शूद्रकेण बहूनामवान्तरविषयाणाम् अवतारणा अक्रिय-
तेति ; परन्तु तेनापि मूलप्रस्तावस्य गतिः न हि प्रतिकृता,
प्रत्युत प्रायशः सर्व्वावतारणा एव तस्य परिपोषिका जाता ;
द्वयोः रूपकयोः प्रधानचरित्रमपि विभिन्नं, चारुदत्तप्रकरणस्य
मुख्यचरित्रं चारुदत्ते एव विकासतां गतम् ; सृच्छकटिकस्य
तु वसन्तसेनायामिति । एतत्तु सर्व्वं पश्चात् विशदीकर्तुं
यतिष्यामहे इति ।

दृश्यते चैतत् सृच्छकटिके प्रस्तावनायां, राजकविः शूद्रकः
अस्य रचयितेति । शूद्रक इति नाम्नः श्रवणसमकालमेव

संस्कृतकाव्ये बहु
शूद्रकदर्शनात्
तत्कालनिर्णय-
दुरुहत्वम्

अस्माकं, स एव किमसौ यः कादम्बर्यां
कथायां नायकः ? इति स्मृतिपथमारोहति,
किमेतत् सम्भवति, यदसावेव सृच्छकटिकं
व्यरचयत् ? इति । किञ्च, तमुपजीव्य इयती
किम्बदन्ती प्रचरति यत्, असौ कल्पित एवे-
त्यनुमीयते । तथा हि, कादम्बर्यामसौ विदिशायाः अधिपति-
रिति, कथासरित्सागरे तु शोभावल्याः, वेतालपञ्चविंशतिकाव्ये
च वर्द्धमानपुरस्येति ; हितोपदेशेऽपि तमधिकृत्य काचिदाख्या-
यिका विद्यते, दशकुमारचरिते पुनः तस्य विविधा जन्मपरि-
ग्रहकथा दृश्यते ; स्कन्दपुराणस्य कुमारिकाखण्डेऽपि तदुल्लेखो
दृश्यते ; तथा हि,—

“त्रिषु वर्षसहस्रेषु कलेर्यातेषु पार्थिव !।

त्रिशतेषु दशन्यूनेष्वस्यां भुवि भविष्यति ॥

शूद्रको नाम वीराणामधिपः सिद्धिमत्र सः ।

चर्चितायां समाराध्य लप्स्यते भूभयापहः ॥”

एवंविधे विप्रलापे प्रचरति, सृच्छकटिककविः शूद्रकः
एतेषामन्यतमः कश्चिन्न वेति वक्तुमशक्यमेवेति ।

किञ्च शूद्रकः एव प्रकरणस्यास्य रचयिता न वेति निःसं-
शयमभिधातुं कथमपि न शक्यते ; कोऽपि अज्ञातनामा कविः प्र-
ख्यं प्रकरणमेतत् विरचय्य राज्ञः शूद्रकस्याख्यया प्राकाशय-
दित्यपि अनुमातुं सम्भाव्यते, काव्यप्रकाशे “श्रीहर्षाद्वाक्य-
दोनामिव धनम्” इत्यादि दृष्टान्तदर्शनादेव विधा प्रथाऽपि तदा
प्रचलिता आसीत् इति परिज्ञायते । किन्तु येषु येषु अलङ्कार-
ग्रन्थेषु सृच्छकटिकप्रबन्धः उद्धृतोऽभूत्, तत्र तत्र, यथा दश-
रूपके, यथा च वामनसदृशप्राचीनालङ्कारिकगणानां ग्रन्थे,
अन्यत्र वा कुत्रापि प्रोक्तसंशयजनकहेतोः आभासमात्रस्याप्य-
दर्शनात्, शूद्रक एवास्य प्रकरणस्य रचयितेति अस्माभिरन्यै-
कामैरपि अङ्गोक्तुमुचितमिति ।

“लिम्पतोव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः” एषः श्लोकार्थे
सृच्छकटिकं दण्डिप्रणीते काव्यादर्शे च दृश्यते, काव्यादर्शे
दण्डो स्वरचितमेवोदाहरणं प्रादर्शयत्, इति

प्राच्यविद्वद्भिः ‘पिशल’
इत्याख्याध्यापकस्य
सतं “दण्डो एव
शूद्रकः” इति,
तत्तु अयौक्तिकम्

विभाव्य “पिशल्” इति नाम्ना अध्यापकेन
एवमुक्तं यत्, सृच्छकटिकं दण्डिविरचित-
मिति, तत्तु न सम्यक् । न खलु कविर्दण्डो
काव्यादर्शे स्वरचितमेव सर्वमुदाहरणं प्र-
र्शितवान्, परन्तु अपररचितमपि ; यथा,

“लक्ष्म लक्ष्मीं तनोतीति प्रतीति सुभगं वचः” चेद्भि “लक्ष्म लक्ष्मीं

तनोति” इति शाकुन्तलीयचरणैकांशमात्रमाश्रित्याभिधीयते यत्, अभिज्ञानशकुन्तलं दाण्डिना विराचितं, न तु महाकवि-
कार्त्तिकदासेनेति, तत् किं समीचीनम् ? एकपादमात्रानुकूलोदा-
हरणमवलम्ब्य काव्यरचयित्वावर्णयः सर्वथा न युज्यते एव ;
तेन च मृच्छकटिकं दाण्डिनोद्गाथितमिति असङ्गचितमभिधानं
न हि युक्तमुत्पश्यामः । अपि च “लिम्पतीव तमोऽङ्गानि”
इति वचनं भासग्रथिते चारुदत्तेऽपि दृश्यते ; एवञ्च अध्यापकस्य
प्रागुक्तवचनं न हि भवति युक्तितर्कसहमिति ।

राज्ञः शूद्रकस्य शासनसमयः शकारेः विक्रमादित्यस्य
पूर्वं एवेति ऐतिह्यं प्रचरति, यदि ह्येतद-
मूलकं न स्यात्तदा ख्रष्टजन्मनः पूर्वतन-
शताब्दप्राः प्रथमभागे एव तथाविधे वा कस्मिंश्चिदेव समये
अस्य शासनसंस्थितिः निर्धारयितुं युज्यते इति ।

इदानीमेतद्विचार्यते यत्, मृच्छकटिकप्रकरणपाठेनास्माभि-
रस्य रचनासमयस्य किमपि ज्ञातुं शक्यते
न वेति, मृच्छकटिकस्य प्रथमाङ्के एकोन-
चत्वारिंशश्लोके दृश्यते,—

“अन्धशाले पलाशन्ती मल्लगन्धेण शूद्रदा ।
केशबिन्दे पलामिष्टा चाणक्येण दोषदी ॥”

अष्टमाङ्कस्य चतुस्त्रिंशे पञ्चत्रिंशे च श्लोके चाणक्यशब्द-
प्रयोगदर्शनात्, तदाविर्भावात् परं मृच्छकटिकप्रकरणं विर-
चितमित्यनुमातुं शक्यते, ततश्च ख्रष्टजन्मनः पूर्वस्मिन् एक-
विंशत्यधिकत्रिंशततमे संवत्सरे एतत्प्राणैषीदिति आपाततः
निर्णीयते ।

अष्टमाङ्के चतुस्त्रिंशे श्लोके दृश्यते यथा,—“किं शे शक्रे
बालिपुत्ते महिन्दे लम्भापुत्ते कालणेमी शुबन्धुः” इति ; एत-

राज्ञः अशोकस्य
पुत्रमहेन्द्रकथोल्लेखः

श्लोकनिहितं महेन्द्रपदमस्माकं नयना
कर्षति । प्रथमन्तावदत्र महेन्द्रपदं देवराज
प्रयुक्तमित्यस्माकं मनसि समुल्लसति, त
पुनः तत्पर्यायकशक्रपदप्रयोगदर्शनेन तदुपादानस्य कार
न्तरासत्वेन च प्रोक्तमहेन्द्रपदं राज्ञः अशोकस्य पुत्रस्य तद्वा
पुत्रस्य वा महेन्द्राभिधेयस्य परिचायकम् इति समीचीनत
सम्भाव्यते, यः खलु बौद्धधर्मप्रचाराय लङ्कापुरमगमत्, त
कथा श्लोके चास्मिन्नुपन्यस्ता इति ; एवञ्च सति अशोकश
नात् परतः, सङ्ख्यातवर्षपरिमाणेन तु खृष्टजन्मनः पूर्वतः ए
त्रिंशदधिकद्विशततमवर्षात्परस्मिन् काले प्रकरणमेतत् ति
चितमभूदिति ।

पुनश्चाष्टमाङ्के चतुस्त्रिंशे श्लोके दृश्यते यथा,—“लुहे ला
दोणपुत्ते जड़ाज चाणक्के वा धुम्भुमाले त्रिशङ्कु” इति ; एतच्च

चक्षपऋद्रदननकथा

कोक्तः रुद्रराजः को हि नाम भवति ? इ
हासे श्रूयते यत्, रुद्रदमनो नाम एकः प
क्रान्तः क्षत्रपः (सट्टपः) आसीत्, असौ राज्ञः चष्टनस्य पौ
स तु अन्ध्रवंशीयाय राज्ञे पुलुमायिनामधेयाय दक्षमित्रां न
स्वकीयां तनयामददात्, ततश्च तेनैव स्त्रीयेन सह जासा
युयुधानः तं खृष्टाब्दे अष्टत्रिंशदधिकशततमे पञ्चचत्वारि
दधिकशततमे च व्यजेष्ट, वात्सल्यात्तु पुलुमायिनं तद्राज्यात्
भ्रंशयामास, केवलं कतिचित् जनपदान् अन्ध्रराज
विच्छिद्य, विधाय च स्वराज्यान्तर्निविष्टान् तं तदधिका
विध्यावितवान्, पुरातत्त्वविद्भिः विद्वद्भिः चतुरः लेख
दृष्ट्वा एवं हि निरधारि यत्, रुद्रदमनः नृपः द्वाप
शकनरपतेरतौताब्दे, खृष्टीयाब्दमानेन च त्रिंशदधिकशत
तत्तज्जनपदमग्निषदिति ; तेनैवमनुमिनुमः वयं यत्, प्रोक्तं

“रुद्रो राजा” इत्यभिधाय कविः शूद्रकः किल अमुष्यैव नरपतेः कथा उपन्यस्ता इति । अस्माकमेतदनुमानस्य बीजमनुपदमेवाभिधास्यामः । “रुद्रो राजा” इति पदद्वयेन यदि रुद्रदमननृपतिरेवावबोध्यते, तदा मृच्छकटिकं पञ्च चत्वारिंशदधिकैकशततमात् खृष्टीयाब्दात् परत एव विरचितमित्यायातम् ।

अपि च मृच्छकटिकस्य प्रथमाङ्के त्रयोविंशे श्लोके, “एशा णाणकमूशिकामकशिका मच्छाशिका लाशिका” इति दृश्यते ;

णाणककथोद्धेखः णाणकमुद्रा तु प्रसिद्धे बौद्धधर्मावलम्बानि काश्मीरदेशाधिपतौ कणिष्के भुवं शासति प्रचलिता आसीत्, असौ कणिष्कः खृष्टजन्मनः परतः प्रथमशताब्द्यां भुवमशादिति ।

अत एवैतत् तर्क्यते यत्, मृच्छकटिकं खृष्टीयप्रथमशताब्द्या अपि परतः विरचितमभूदिति ।

को नाम मृच्छकटिककविः शूद्रक इति अतितरां दुरुह-तया असन्दिग्धं निर्धारयितुं न शक्यते । कैरपि अस्मद्देशीयै-
शूद्रकस्य दाक्षि-
णात्यशास्त्रव्यत्वकथा रालङ्कारिकैः पुनः प्रायशः तस्य कवेः श्लोकः चूणकं वा नोदधारि ; परन्तु द्राविड़-भाषायां तस्यापूर्वकौशलमाकलय्य इदानी-न्तनाः विद्वांसः एवं निश्चिन्वन्ति यत्, असौ दाक्षिणात्यभूभाग-वास्तव्य आसीदिति ।

मात्स्यवैष्णवीयपुराणादौ भविष्यतां राजन्यपुञ्जानां नामो-
स्कान्दे शूद्रकावि-
भावसमयः खृष्टपूर्व-
नवत्यधिकशततम
शताब्दी क्लीतंनावसरे न हि शूद्रकस्य राज्ञः नामो-
 स्तेष्वो दृश्यते ; स्कन्दपुराणे तु कुमारिका-
 खण्डे शूद्रकस्य नाम उल्लिखितमस्ति । स
 च शूद्रको नृपः कलेर्युगस्य गतेषु नवति-

युतद्वात्रिंशच्छतसङ्ख्यातेषु वर्षेषु, खृष्टीयाब्दमानेन तु नवति-
युतशततमे संवत्सरे भुवं शासिष्यति इति तत्र दृश्यते ; खृष्टी-
प्रथमशताब्द्या अपि उत्तरकाले मृच्छकटिकं विरचितमभूत्
तु प्रागेव अस्माभिरालोचितम् ; तेन हि स्कन्दपुराणीक्तप्रमा-
मनुसृत्य नवत्यधिकशततमखृष्टीयाब्द एव शूद्रकाधिकारका-
इति स्वीक्रियमाणे काऽपि क्षतिर्न भवति, न वा केनचित्
विरोधेन प्रसज्यते ।

अस्मिन्नेव नवतियुते शततमे खृष्टवत्सरे मगधस्य राजास-
मलङ्कृत्य यज्ञश्रीर्नाम कश्चिदभ्युवंशीयः पराक्रान्तः भूयां
भुवमशात् । वंशस्यामुष्य सर्व्व एव राजा
“शातकर्णी” इति संज्ञया समाख्याताः आ-
वन्, एषां कोऽपि स्वीयं प्रकृतमाख्यानं धृ-
मिहासनं नाधिरुरोह ; एष हि यज्ञश्रीः यदि शूद्र-
भवति, तर्हि अमुष्य द्राविडभाषायां पारिणेत्यस्य तथा तत्-
मृच्छकटिकेऽपि प्रयुक्तानां चाणक्य-महेंद्र-णाणकप्रभृतिशब्दा-
सङ्गतिरापि जायेत । एतस्यैव पूर्व्वतनः पुरुषः रुद्रदमनना-
पुलुमायिना राज्ञा सह युयुधे, तेन पुनरसन्दग्धं सम्भावया-
यत्, शूद्रककविदर्शितः रुद्रराजोऽपि स एवेति ।

अन्यदपि दृश्यते यत्, अभ्युवंशीयेषु राजसु भूयांसः ।
बौद्धधर्मावलम्बिनः आसन्निति । परन्तु यज्ञश्रियः तत्पूर्व्वत-
नामन्येषाञ्च कतीनां नरपतीनां शिवश-
पूर्वाणि शिवश्री-शिवस्कन्दश्रीप्रभृती-
नामानि समीक्ष्य ते सर्व्वे शैवा एवाभवन् ।
सततमेव मनसि समुदेति, नो चेदेवं, तदा तेषां तथाविधा-
नामानि न स्युरिति । किञ्च, मृच्छकटिकस्य प्रथमे
निर्विघ्नं स्वाभीप्सितपरिसमाप्तये शूद्रकोऽपि सृष्टिस्थितिप्र-

प्राक्ताब्दे अभ्युवंशीय
भूपः यज्ञश्रीः

यज्ञश्रीः मृच्छकटिक
कविश्च शैव इति

कारिणं भगवन्तं शिवमुपास्यतया यदवन्दिष्ट, तेन सोऽपि
शैव एवाभवदिति अनुमिनुमः ।

दृश्यते चास्माभिः नृपः शूद्रकः अतीव पराक्रान्तः दाक्षि-
णात्यः शैवशासीदिति, तस्य च शासनसमयः ख्रृष्टीयप्रथम-
शताब्द्याः उपरिष्ठादेव, किञ्च “रुद्रो राजा”
इत्यनेन यदि रुद्रदमननृपतिरवबोध्यते, तदा
पञ्चचत्वारिंशद्वयुतशततमख्रृष्टीयसंवत्सरादपि
परत एवेति । पुनश्चान्यत्र समीच्यते यत्,

साम्यात् यज्ञश्री
मृच्छकटिककालोः
अन्यतरत्वसंशयः

यज्ञश्रीरपि अतीव प्रबलः अभ्युवंशावतंसः दक्षिणदेशाधिपतिः
शैवश्च, एषोऽपि नृपतिः नवतियुतशततमे ख्रृष्टसंवत्सरे भुवम-
शिशू इति, तच्च पञ्चवत्वारिंशदधिकशततमख्रृष्टाब्दस्य पश्चात्,
तेनेवं संशेसहे वयं यत्, यज्ञश्रीरेव मृच्छकटिकरचयिता किमु?
तस्यैवापरं नाम शूद्रकः किम् ? इति । किन्तु अभ्युवंशीयानां
खलु भ्रूयतिवृन्दानां स्वप्रकृतनामधेयमपहाय नामान्तरं परि-
गृह्य सिंहासनाधिरोहणदर्शनात् यज्ञश्रीरेव शूद्रकः इति
निःसन्दिग्धं नाभिधातुं शक्यते ।

द्वितीयशताब्दोऽपि
मृच्छकटिकरचना
कालः

एतदेव वयमसंशयमभिधातुमीक्ष्यहे यत्, मृच्छ-
कटिकरचयिता अभ्युवंशीय एव, ख्रृष्टीयद्वितीय-
शताब्द्या अन्तिमे तत् रचयामास चेति ।

केचन चैवमाहुः यत्, ख्रृष्टजन्मनः द्विशतसंवत्सरात् पूर्वं
राजशाशोकस्य शासनकालादव्यवहितोत्तर-
मेव मृच्छकटिकं विरचितमभूदिति । अस्मा-
भिस्तु मृच्छकटिकं ख्रृष्टीयद्वितीयशताब्द्याः
अन्तिमे भागे विरचितमिति प्रागेवाभिहितं,

अशीकात् परमेव
मृच्छकटिककालः
इत्यवापत्तिः

तदनुकूलप्रमाणजातमपि प्रदर्शितं, प्रमाणान्तरमपि वयम् अव-
तारयिष्यामः ।

भरतकविकृतं किञ्च नाटकोयशास्त्रं समीक्ष्य वयमे-
 मभिजानीमहे यत्, सृच्छकटिककविरेत-
 व्यशास्त्रमतिनिपुणतया अनुसरन्नेव ग्रन्थमि-
 प्राणैषीदिति । तदनुकूलमुदाहरणं
 यथास्थाने प्रदर्शयितुं यतिष्ठामहे ।

कवेरस्य नाट्याचार्य-
 भरतमतानुसरणम्

भरतीयनाट्यशास्त्र-
 कालविनियोगः

अस्यैव नाट्यशास्त्रस्य आहार्याभि-
 प्रसङ्गे एकविंशे अध्याये एतदुक्तमि-
 यथा,—

“शकाश्च यवनाश्चैव पङ्गवा वाह्लिकाश्चयाः ।

प्रायेण गौराः कर्त्तव्या उत्तरां पश्चिमां दिशम् ॥” इति
 इतिहासे दृश्यते यदेतद्वाह्लिकदेशीयानां यवनानां (ग्री-
 समूहानां) राज्यं खृष्टजन्मनः पूर्वस्मात् सार्द्धशतद्वय-
 संवत्सरात् प्रभृति खृष्टजन्मनः पूर्वं प्रायशः सप्तपञ्चाशत्
 यावत् स्थितमासीत् ; शकानां पङ्गवानाञ्च जातिविशेषा-
 नांमानि नानाविधे संस्कृते ग्रन्थेऽपि दृश्यन्ते, एते भारतवर्ष-
 पश्चिमोत्तरदेशवास्तव्या आसन्निति । प्रायशः ख्रिष्टीयपञ्चा-
 दधिकशतसंवत्सराणां पुरस्तात् शकाः भारतवर्षस्य पश्चिमभा-
 गमधिकृत्य क्रमशः उत्तरस्मिन् प्रदेशे स्वाधिपत्यं समस्थापयन्
 तथात्वे भारतीयनाट्यशास्त्रं खृष्टजन्मनः प्राक् द्विशततमसंवत्-
 रादुत्तरस्मिन् कदाऽपि विरचितमभूदिति स्फुटतया प्रमाणितम्
 अपि चैतस्य ग्रन्थस्य सप्तदशाध्याये षट्पञ्चाशत्तमे श्लो-
 कप्रयुक्तात् “सुरङ्ग” इति शब्दात् ग्रीकाणामागमनानन्तरमतीति-
 बहुषु वर्षेषु ग्रन्थस्यास्याविर्भावः इति प्रतीयते ; एष-
 सुरङ्गशब्दः “साइरेणक्स” इति ग्रीकभाषाप्रचलितशब्दात् उ-
 पादि इत्येवमभिभाषन्ते विद्वांसः, द्विशतसंवत्सराभ्युनक्तव्य-
 कोऽपि नाम वैदेशिकः शब्दः कस्याश्चिदन्यस्यां भाषाया-

कथमपि नान्तर्भवितुमर्हति । एवञ्च शब्दतत्त्वपर्यालोचने-
 नास्य नाट्यशास्त्रस्य खृष्टजन्मनः पूर्वशताब्द्यां ग्रन्थना इति
 सिध्यत्येव ; एवञ्च भरतकृतनाट्यशास्त्रविधिनिषेधावनुसृत्य चेत्
 कविरयं मृच्छकटिकं विरचयेत्, तदा खृष्टोपपूर्वाद्द्विशततम-
 संवत्सरस्य परतः एव विरचितस्य नाट्यशास्त्रस्यानन्तरं लिखितं
 मृच्छकटिकं खृष्टोपपूर्वाद्द्विशततमसंवत्सरात् प्राक् द्रष्टोतरभू-
 दिति न वक्तव्यमेव ।

शब्दतत्त्वपर्यालोचनया च अस्य नाट्यशास्त्रस्य विरचनं

मृच्छकटिकं खृष्ट-
 पूर्वविरचितनाट्य-
 शास्त्रपराचीनमेव

खृष्टपूर्वशताब्द्यां तत्सामौप्यवति वा कास्मि-
 न्चित् कालेऽभूदित्येवं सम्भाव्यते ; ततश्च
 तदुत्तरकालिकी एव मृच्छकटिकरचना इति

निर्णेतव्यम् ।

समालोचनोपेतद्रूपकप्रतिपाद्यस्य समवतरणिकायाः प्रागेव

सम्पूर्णप्रस्तावनायाः
 शूद्रककृतित्वे वितर्कः

अस्माकं प्रस्तावनाविषयकं किञ्चिद्वक्तव्य-
 मस्ति । प्रस्तावनायाः चतुर्थश्लोके दृश्यते,
 यथा,—“लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं

शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः” इति ; अत्रेदं विचार्यते,—शूद्रकः स्वयमेव
 कथमेतां कथां विलिखेत् ? न खलु कश्चित् कदा कथमात्मनः
 मरणं भविष्यति इति वक्तुं शक्नुयात् ।

अत्र केचनाहुः, ज्योतिर्विद्याप्रभावेण सर्वमेव ज्ञायते ;
 तेन हि शूद्रकोऽपि कविः स्वकीयमायुः कियत्, कथमात्मनः
 मृत्युः भविष्यति इति च ज्योतिःशास्त्रानुशीलनेन विज्ञाय
 पूर्वोक्तं चरणमलिखत् इति ।

अस्मभ्यन्वेतत् समीचीनतया न रोचते, यतो हि—
 जीवति पराक्रमवति शूद्रकनरपतौ नूनं तत्प्रणेतं रूपकमेतद-
 भिनीतम्, एवञ्च सति अभिनयावसरे सूत्रधारः “शूद्रकोऽग्निं

प्रविष्टः” इत्यभिदधत्, सर्वेषां श्रोतॄणां नटानाञ्च समक्षम् एवं विधं कविपरिचयं व्यजिज्ञपदिति तु सर्वथा युक्तिप्रतिकूलतया विचारासहत्वेन मनीषिणामनभिमतमेव ; अपि चात्र “एतत् कविः किल” “बभूव” “चकार” इत्याद्यभिधानं शूद्रकसम्बन्धे अन्यकविप्रयुक्तत्वेनैव सुसङ्गतं भवितुमर्हति ; किञ्च कोऽपि कविः स्वस्य शरीरकसौन्दर्यादिकं स्वयमेव वर्णयेदित्यपि कदाचिदश्रुतपूर्वत्वेनास्माकं मनसः प्रीतिं कथाञ्चिदपि नावहत्येव ।

तेन हि वयमेवं मन्यामहे यत्, दिवसुपगते शूद्रकनरपतौ

द्वितीयाभिनये
प्रस्तावनायाः
परिवर्त्तनम्

पुनः कदाचित् कालान्तरे मृच्छकटिकाभि-

नयावसरे “एतत्कविः किल” इत्यतः प्रभृति

“चकार सर्वं किल शूद्रको नृपः” इत्यन्तं

यावत् कविपरिचयभूतं सन्दर्भं संस्कृत्य परि-

वर्द्ध्य च सूत्रधारः, अपरः कश्चिद्वा व्यरचयत्, स्वयं शूद्रकेष्वपि कथमपि तदानीमिममंशं विरचयितुं नैव शक्ते इति ।

प्रस्तावनायामेवंविधविरोधदर्शनात् रूपकमेतत् शूद्रकेष्वपि कविना न विरचितमिति कल्पनाऽपि न युक्तियुक्ता, केनापि कविना शूद्रक इति नाम प्रदाय किल विरचितमिदं रूपकमित्यपि प्रमाणाभावतया नास्माभिः सुदृढं कल्पयितुं शक्यत इति ।

एषा च प्रस्तावना अतिनिपुणतयैव विरचिता ; संस्कृत

प्रस्तावनायाः
अस्य रूपकस्य
च परस्परसम्बन्धः

रूपकान्तरेषु प्रायशः पूर्वैरङ्गं पात्रप्रवेशश्च

न्तरा प्रस्तावनया मूलप्रस्तावस्य विशेष

सम्बन्धाभावः लक्ष्यते ; अस्याश्च प्रस्तावनाया

एतद्रूपकप्रबन्धानुकूलत्वेन सुसङ्गतसम्बन्धवत्

पात्रप्रवेशविधानेन च न तथाविधत्वम् । अतिनिपुणतया प्रस्ता

वनायामस्यां सूत्रधारस्य दारिद्र्यं वर्णयित्वा कविः सचेतसां सामाजिकसमूहानां चेतसि मूलग्रन्थनिहितं चारुदत्तदारिद्र्यं सततमेव जागरयति ; एतन्निबद्धया असम्बद्धोक्त्या च मूलग्रन्थोपशकारसमौचितं सम्बन्धहीनं भाषणमपि स्मारयति ; इत्यञ्च प्रस्तावनया समस्य ग्रन्थस्य संरक्षितो विशिष्टः सम्बन्धः, इति कविना प्रस्तावनायामेव दर्शितं स्वकीयरचनायामसौमं नैपुण्यम् ।

संस्कृतकाव्येषु तु यावन्ति खलु सन्ति रुचिराणि रूपकाणि, तेषु प्रधानतमं सर्वमेव प्रायशः रामायणमहाभारतादिपुराण-परिगृहीतवृत्तं, कविकपोलकल्पितं प्रकरणादिरूपरूपकं हि स्तोकतया परिमितमेव ; तेषु किल यानि सुन्दराणि मधुराणि च सन्ति, तानि वस्तूनि निखिलान्येव लोकलोचनानां पुरत एवोपस्थापितानि । प्राचीनतमा हि कवयः समाजानामभ्यन्तरीणावस्थाः समाजकूटनीतिव्यापाराश्च सविशेषं नापश्यन् ; न च जनसमाजानामभ्यन्तरं कथञ्चिदपि प्रवेष्टुमैच्छन्, न वा तदभ्यन्तरप्रवेशप्रयोजनमपि किञ्चिदस्तीति मेनिरे ; ते तु तदानौन्तनं सत्यभूतमपि समाजचित्रं परिहृत्य, सार्वकालिकं हि यत् सत्यं, तस्यैव चित्रं चेतसि निवेश्य, तथाभूतानेव विविधान् जनमानसवृत्तिसमूहान् समदर्शयन्त ।

अस्माकं समालोचनीये पुनरेतस्मिन् मृच्छकटिकप्रकरणे तथाविधकल्पनाया व्यतिक्रम एव लक्ष्यते ;—तथा हि,—अस्मिंश्च प्रकरणे अतिगम्भीरतया तत्कालोचितसमाज-सम्बन्धः कविना सर्वथा सुसंरक्षित एव, तात्कालिकानां जनसमाजानामाचारपद्धतिः, राज्यानां विशिष्टावस्था च अतिपरिस्फुटतयैवात्र प्रदर्शिता, सुन्दराणामसुन्दराणाञ्च वस्तूनामेकत्र, यथाऽत्र

मृच्छकटिके
तत्कालसमाज-
सम्बन्धः

दृश्यकाव्ये स्फुटतया समावेशः सम्पादितः ; कुत्राप्यन्यत्र केनापि कविना नैव तथा कृत इति मन्ये । कवयश्च प्रायशः सर्व एव समाजप्रभाववर्णनादपसर्तुकामा इव कुत्रचिदेकस्मिन् द्वयोर्वा स्थलयोस्तत्कालिकसमाजप्रभावमुपावर्णयन् ; तैश्च तदानीन्तनीं सत्यामपि समाजावस्थामपह्नाय कालातीतमपि यत् चिरसत्यं मेने, तथाविधमेव चित्रं चित्रितम् । कवेः शूद्रकस्य रचनासु तादृशो यद्वः कुत्रापि नास्माभिः प्रत्यक्षीकृतः, अपि च तेन स्वरचनासु तदानीन्तनी जनसमाजानां स्वरूपावस्था एव सम्यक्तया प्रकटीकृता ; सृच्छकाटिकप्रकरणे च कविना नायकादिचरित्रं तथा सुष्ठुतया चित्रितं, यथा किमपि केवलं कल्पनासम्भूतमेव न भवेदिति, प्रत्युत तदानीं सत्साध्यत्वेन सत्यतयैव सम्यक् प्रतीयते, पात्राणामेवंविधं जीवितवत् चित्राङ्गमत्र कवेः बहुलमेवास्माभिरभिलक्ष्यते ।

तेषु तेषु चरित्रेषु यदतिरमणीयं किमप्यस्ति वैशिष्ट्यं, तदन्यत्र कुत्रापि नास्तीति मन्यामहे । रूपकान्तरे तु प्रायशः पात्रचरित्रे एवमेव अस्माभिः परिलक्ष्यते यत्, यो हि उत्तमचरित्रो नायकः, स सदैव अतिपवित्रसाधुजनाचरितं सत्कार्यमेव सविशेषमनुतिष्ठति । यच्चानुत्तमचरित्रः पात्रविशेषः, स तु आ जीविता साधुजनविगर्हितं धर्मविवर्जितं कर्म नियतमेव विदधाति ।

सृच्छकाटिके चरित्राङ्गवैशिष्ट्यम्

एवमेव चरित्रमुपवर्ण्य दर्शयितुं किमपि प्रयोजनं नास्ति इति नास्माभिरभिधीयते ; सृच्छकाटिकेऽपि एवंविधम् एवं हतयं वा चरित्रमुपवर्णितं नास्ति, तदपि न, परन्तु प्रायशः बहुलमेव चरित्रं यदि एवंविधं भवेत्, तदा दृश्यकाव्ये वैशिष्ट्यमेकं सपद्येव विलुप्तप्रायं स्यात् ; चरित्राणि हि तावन् कविना कल्पितानि, न तु निसर्गसिद्धतया सत्यभूतानि, इत्येव

मसत्प्रतीत्या तेषां जीवत्सदृशतया प्रतीतिरेव न स्यात् । सर्वथा पवित्रचरित्रः सर्वथा निन्दितशीलश्च मानवः अतितरां विरल एव । अतिपूतचरित्राणामपि जनानां प्रायशः किमपि दीर्घव्यं तिष्ठतीति सत्यं, किन्तु जुगुप्सितचरित्रेषु जनेषु अनवद्यानामुच्चतराणाञ्च चित्तवृत्तीनां विकाशस्यासत्त्वेऽपि अन्तराऽन्तरा तथाविधानां वृत्तीनां विकाशावभासः संलक्ष्यते, तेन च प्रकृतो हि मनुष्यः गुणदोषयोरुभयोरेव आकरो भवतीति चिरमस्माभिरवधार्यते ।

अपि च दृश्यतेऽस्माभिः अन्येषु रूपककाव्येषु एकैकस्मिन् पात्रचरित्रे एकैकं विशिष्टकार्यं निर्दिष्टमस्ति, यस्य तु यदेव कर्म निरूपितं, तदेवासौ अनुतिष्ठतीति ; यथा विदूषकः,— अस्य तु केवलं हास्यरसस्यैवोत्सदृशस्य हास्यरसोद्दीपकव्यापार-सन्तरेण किमपि कार्यान्तरं कदाचिदपि नैव लक्ष्यते, प्रकृत-मानुषस्य हि तस्य एवम्भवनं नितान्तमसम्भवितम् अस्वाभाविकवर्णनग्रासग्रस्तञ्चेति । प्रकृते तु मनुष्ये अखण्डकालवशात् अवस्थाविशेषाच्च सर्वविधा एव चित्तवृत्तयः यथाऽवसरं स्फुरन्ति, शूद्रकविना च मृच्छकटिकप्रकरणे तथाभूतस्य प्रकृतमनुष्य-स्यैव निसर्गसिद्धं चरित्रं चित्रितं, न तु कार्यविशेषसम्पादनाय यथेच्छं स्वकल्पनया परिकल्पितम् ; शोणितमांसपिण्डमयोऽयं प्रकृतो हि मनुष्यः कथमाजीवितमेकया वृत्त्या अवस्थातुं शक्नुयात् ? प्रतिपात्रं चरित्रसमालोचनाऽवसरे वयमेतत् यथाशक्ति विशिष्य प्रदर्शयितुं यतिष्यामहे ।

पूर्वमेवैतदावेदितं यत्, मृच्छकटिकन्तु प्रकरणमेवेति ;

प्रकरणलक्षणम्

दृश्यते तावदिदानीं, किं नाम भवति प्रकरणलक्षणमिति । तत्रभवान् भरतस्तु नाट्य-शास्त्रस्य अष्टादशाध्याये एवमाह, यथा,—

यत्र कविरात्मबुद्ध्या वस्तु शरीरञ्च नायकञ्चैव ।
 औत्पातिकं प्रकुरुते प्रकरणमिति तद्वैज्ञेयम् ॥ ८३ ॥
 यदनर्थमपाह्वार्यं काव्यं कुरुते प्रभूतगुणयुक्तम् ।
 उत्पन्नवोजवस्तु प्रकरणमिति तदपि विज्ञेयम् ॥ ८४ ॥

*

*

*

विप्रवणिक्सचिवानां पुरोहितामात्यसार्थवाहानाम् ।
 चरितं यत्रैकविधं ज्ञेयं तत्प्रकरणं नाम ॥ ८६ ॥
 नोदात्तनायककृतं न दिव्यचरितं न राजसम्भोगः ।
 बाह्यजनसम्प्रयुक्तं ज्ञेयं तत्प्रकरणं नाम ॥ ८७ ॥
 दासविटश्रेष्ठियुतं वेश-स्तुपचारकरणोपेतम् ।
 मन्दकुलस्त्रीचरितं काव्यं कार्यं प्रयोगे तु ॥ ८८ ॥

*

*

*

यदि वा प्रकरणयुक्त्या वेशकुलस्त्रीकृतोपचारं स्यात् ।
 अविक्ततभाषाचारं तत्र तु पाठ्यं प्रयोक्तव्यम् ॥ १०१ ॥
 प्रकरणनाटकविषये पञ्चाद्या दशपरास्तथा चैव ।
 अङ्गाः कर्तव्याः स्युर्नानारसभावसंयुक्ताः ॥ १०२ ॥

साहित्यदर्पणकारेणोक्तं “नायिकानायकाख्यानं संज्ञा-
 प्रकरणादिषु” इति ; अनेन पुनर्विधानेन अस्मादालोचनीयम्

“सृच्छकटिकम्”

इति समाख्यायाः

का हि नाम

साधकता ?

एतस्य रूपकस्य “सृच्छकटिकम्” इति नाम-
 धेयविधानं न हि सम्भवेत् । कथं हि नाम
 कविः षष्ठाङ्गविवर्णितां नातिमहतीं प्रा-
 ङ्गिकीमेकां सृत्तिकाशकटविषयिणीं घटना-
 मवलम्ब्य “सृच्छकटिकम्” इति नामधेयं

व्यधात् ? कथं वा षष्ठाङ्गस्येदृशीमर्त्योयसीं घटनामित्यं नाम
 प्रधानतया अजीगणत् ? एवं तत्र मन्यामहे वयं यत्, वसन्त-
 सेना एवास्य प्रकरणस्य विवर्णितेषु वस्तुषु प्रधानं, तदीयचरितं

मेव क्रमेण सुविकाशं प्रदर्शयितुं कविर्यथायथमचेष्टत ; वसन्त-
सेनाचरित्रस्य सम्यक् विकाशश्च सृत्तिकाशकटसङ्क्रान्तमाख्यान-
माश्रित्यैव समजनि, तेन च प्रकरणमिदं शूद्रकेण कविना
“सृच्छकटिकम्” इति समाख्यया समलङ्कृतं कृतमिति । एत-
न्नामविधानेनैवं प्रतीयते यत्, वसन्तसेनाचरित्रस्य प्राधान्य-
विधानमेव कवेरभीप्सितमासीत्, तेन हि कियत्पूर्वमस्माभिर-
भिहितं यत्, प्रधानतः वसन्तसेनाचरित्राङ्गणं हि रूपकस्यास्य
निदानमिति ।

अपि च,—एष षष्ठोऽङ्कः एतत्प्रकरणस्य विशिष्टनिदानभूत-
तया (केन्द्रीभूततया) कविना निबद्धः, इमं सृच्छकटिकासङ्क्रान्तं

षष्ठाङ्कस्य
प्रधानताञ्जीजम्

व्यापारमवलम्ब्यैव अतर्कितोपनता अति-
शोचनीया च चारुदत्तस्य आपत् क्रमेण
सन्निहिताऽभवत् । तथा हि,—यान्येव भूष-

णानि स्वगात्रादुन्मुच्य वसन्तसेनया शकटिकानिर्माणाय
रोहसेनाय प्रदत्तानि, तान्येव चारुदत्तस्य स्वविनाशसाधन-
भूतानि समजायन्त । प्रथमाङ्कतः प्रभृति अत्र विवर्णिताः सर्वा
एवेतिवृत्तयः षष्ठाङ्कमांसाद्य सम्मिलिताः ; अपि च ता एव तत्र
भिन्नाकारतामापद्य समन्तात् विसृमरतामधिगताः, विभिन्न-
विकाशपथञ्च अधिजग्मुः । अत्र अङ्के प्रवहणविपर्ययासो हि
वर्णनीयो विषयः । यदि नाम वसन्तसेनया तत्र चारुदत्तस्य
साक्षात्कारोऽभविष्यत्, तदा भूषणविनियोगव्यापारः सम्यक्तया
समपत्स्यत, परन्तु सृच्छकटिकासङ्क्रान्तमिमं विषयमवतार्य कविः
चारुदत्तमुद्दिश्य वसन्तसेनाप्रयाणस्य कियद्विलम्बमुत्पादयमास,
तेन च अतीव त्वरया प्रियमुपगन्तुमुत्कण्ठितचित्तायाः वसन्त-
सेनायाः प्रवहणस्य विभ्रमः सङ्कटितः । तदनन्तरञ्च एतत्प्रक-
रणस्य वृत्तजातं विभिन्नेन पथा प्रसृतं सत् भिन्नरूपता-

मयासीत् । मृच्छकटिकाव्यापारमुपजीव्य सर्वमेव व्यापारमुप-
निबद्ध कविः एतादृशीमल्लोयसीं घटनामेतावतीं प्राधान्यवतीं
मकार्षीदिति ।

प्रकरणमिदं शृङ्गाररसात्मकम् । अन्येषु अङ्गभूतेषु रसे
हास्यकरुणरसयोरत्राधिक्यमस्ति । नायकस्यास्य धीरप्रशान्त

अङ्गिना शृङ्गार-
रसेन प्रतिपाद्य-
वस्तुनः विकासः,
अन्वेषाद्याङ्ग-
रसानामाधिक्यम्

ब्राह्मणश्च, नायिका च अनुरागवती गणिका
दुहिता । कस्मिन् खलु काले केन पुनर्भक्ति
आविर्भूतस्तयोरुभयोः परस्परमनुरागः, ना
कस्तु न तदस्मान् स्ववचसा प्रादर्शयत्, के
शकारमुखेनैवमश्रूयतास्माभिः यत्, का

देवायतने वसन्तसेना चारुदत्तमवलोक्य तस्मिन्ननुरागवत्
जाता इति । निशायामेकस्यां पथि गच्छन्तो वसन्तसे
शकारविटाभ्यामाक्रान्ता चारुदत्तभवनमशिष्रियत्, ततःपरा
अलङ्करणन्यासः, वसन्तसेनासंवाहकयोः परस्परमालाप
कर्णपूरककथा च, सर्वाण्येतानि चारुदत्तं प्रति वसन्त
सेनायाः प्रणयमतिगाढमवर्धयन्, अपहृते च भूषणजाते प्रथ
तस्तयोरत्युद्देगवतीरपि परिणामे तदलङ्कारवृत्तान्तमवलम्ब्य
प्रणयः पूर्वतोऽपि दृढतामभजत । ततः विपदां प्रथमसमारम्भ
विलासः सम्भूतः, क्रमेण प्रतिकूलदैवं शकारवैरञ्च एते चा
दत्तं वसन्तसेनाञ्चातिमात्रं पर्याकुलमकुरुताम् । ततश्च त
विपज्जालदुर्द्दिनघनान्धकारः क्रमादपससार, विरराज
विमलमिलनानन्दचन्द्रिकाप्रवाहः । एवं नाम शृङ्गाररसात्म
स्वनेन ग्रन्थस्यास्य विषयः विकासतामधिजगाम परिवर्त
च इति ।

प्रागभिहितयोः अङ्गभूतयोः करुणहास्यरसयोः क
विषये कियदभिधानं न भवेदप्रासङ्गिकमित्याशास्महे ।

पुनरेवमभिजानन्ति यत्, बहुलतया वर्णितेष्वपि करुणरसेषु, संस्कृतदृश्यकाव्यं न भवेत् वियोगान्तमिति ।
 तत्र हि दृश्यकाव्ये करुणरसबाहुल्येन विद्यमानेष्वपि नितरामरुन्तुदेषु दृश्येषु, तदवसाने पुनर्निर्मलं सुखं नियता च शान्तिर्भवतीति ।

संस्कतरूपके वियोगान्तोपवर्णनं कथं हि नाम नास्ति ?

न खलु कविदर्शनिकमतमवलम्ब्यते काव्यविरचनाय, यत् तस्य वेदान्तिकस्यैव ब्रह्मातिरिक्तवस्तुनोऽसत्यतया एकस्यैव सत्यत्वमङ्गीकार्यमिति ; नियतजन्ममृत्युपुण्यापुण्यवतां हि सांसारिकाणां प्राणिनां सुखदुःखं पुण्यापुण्यञ्च प्रतिपाद्य प्रदर्शयतः कवेः बह्वन्येव सन्ति सत्यानि, स च एकमेव वास्तवसत्यमवलम्ब्य बहुभिर्दिग्भिः नानाविधैर्भावैः नानारसैश्च यत्र तत्र प्रसर्तुं शक्नोति ।

एवञ्च सति कथं कविभिर्दृश्यकाव्यात् वियोगरूपमतिकठोरमेकं वास्तवमेव सत्यं काव्यप्रतिपाद्यतया नाग्राहि ? तत्रास्माभिरिवमभिधौयते यत्, भारतीयास्तु कवयः मनुष्यहितकाव्यया काव्यविरचनमपि केनापि कल्याणोदकेण वस्तुना सह संयोजयितुमैषिषुः, ते हि मनुष्येषु महत्तरवर्त्तप्रस्फोटनं काव्यनिर्मितेर्मुख्योद्देश्यत्वेनावधार्य साधारणेषु जीवनधारिजनेषु अवश्यं सम्भाव्यमानानपूर्णाद्वन्द्वकलुषत्वादीन् यथायथं प्रथमतः प्रदर्श्य च परम् अलौकिकीं शान्तिं लोकोत्तरां पूर्णताञ्च तत्र प्रतिष्ठापयन्ति, तदेव काव्यनिर्मितेरुद्देश्यसिद्धिपक्षे प्रकष्टनिदानमित्यवगणयन्ति च । तेषामात्मनश्च केनचिद्विशेषोपादानेन विनिर्मिततया तच्चेतसामपि निःश्रेयसाभिमुखो प्रवृत्तिः निसर्गत एव सम्भवतीति मन्यामहे ।

इउरोपीया हि कवयः इन्द्रादेव प्राणिनां सर्वेषामुत्पत्ति-

रुन्नतिश्च जायेत, पुनः तेनैव द्वन्द्वेन तेषां पर्यवसानमिति
निसर्गसिद्धं नितरामदर्शन् । भारतीयास्तु कवयः प्रति
जीवनमेव मनमिवीक्ष्य ध्वंससङ्घटनयोः केवलं सङ्घटनामेव आ
यन्त ; तैस्तु ध्वंसान्तरालवर्ती एवमस्ति कोऽपि सङ्घटनावि
येन सङ्घर्षात्परं शान्तिः, विरहानन्तरं मेलनं, दुःखावसाने
सुखं समुत्पद्यते, एतेषामाभासं सुस्फुटमधिगम्यैव भा
वियोगान्तं रूपकं न निरमायि । इउरोपाख्यमहादेशे
प्रतीच्यैः ध्वंसमेव समन्ताद्दीक्ष्य रूपकमपि तदनुकूलं वि
गान्तमेव व्यधायि ।

परस्परकलहानां सङ्घर्षाणाञ्चान्तरा, जीवनस्य विषमया
विविधानां परिणामानाञ्च मध्ये यत् सौन्दर्यमन्तर्निहितमस्ति
तत् प्राक्तनजनानां न हि भवति गोचरोभूतं, किन्तु कविधि
मेव नियतमुपलब्धिविषयभूतं वस्तु ; तथाविधकविबुद्धि
ऐहिकदृश्यनिचयाभिमुखीभवितुं शक्यादपि, सा नात्र
चारुतरा, न वा न्यूनसत्यसमन्विता । भारतीयाः
कवयः इउरोपाख्यमहादेशवासिनां प्रोक्तमतं काव्यनिधि
नातिस्वीचक्रुरिति ।

प्रतीच्यास्तु कवयः दृश्यकाव्यविषये प्रथमं विच्छेदद्वय
विलासं सविशेषं परिस्फुटं विधाय, पर्यवसाने एकपि
विषमे विध्वंसे सर्वमेव परिसमाप्तमकार्षुरिति । प्राचीन
कवयः प्रकर्षतां गतं करुणरसमवतारयन्तः विरहदुःखमन्त
कठोरं सङ्घटयन्तश्च पर्यवसाने परमां शान्तिं सम्प्रेत्य
सुगभीरमनुभावयितुं नितरां प्रयतमाना आसन्, (नैवमुप
यत् इउरोपीयाः कवयः कदापि एवंविधभावस्य रसव
नाभूवन्निति) आदितः आदिपर्व, ततो युद्धपर्व, तदनन्तरं
शान्तिपर्व इत्येवं क्रमेण सङ्घटनमेव प्राच्यविदुषां प्रतिभोजित

तम् अभिमतम्, एवं हि तेषां जीवनस्य क्रमं, शिल्पकलाविकाशे रसविन्यासविधौ च एकविधमेव क्रमं ते समरक्षन्ति ।

अत एव हि अस्माकं समालोचनीयग्रन्थस्य दृश्यं कुत्रचित् करुणरसात्मकं कुत्रचिदतिबहुलकरुणरसपूर्णं वा वियोगान्त-दृश्यस्यातिसन्निकर्षे स्थितमपि सत् वियोगान्ततया नैव परि-समाप्तमिति ।

मृच्छकटिके यत्र यत्र करुणो रसः अवतारितः, प्रायशः तत्र स्थले प्रतिपाद्यविषयाणां सङ्घर्षवशादसौ सुविकाशतामास-साद ; नास्ति केवलं तत्र विलापभूयिष्ठवचसा कवेः करुणरसा-वतारणाप्रयासः इति । कुत्रचिच्च ता एव उक्तयः अतीव मर्म-स्पृशः स्वाभाविकवर्णनोपनिबद्धाश्चेति दृश्यन्ते ।

हास्यरसेऽपि वैचित्र्यं किञ्चित् परिलक्ष्यते, हास्यरसस्तु विभिन्नास्त्रप्यवस्थासु विभिन्नेनैव भावेन व्यभिचारिणा प्रका-शतामापद्यते । विविधा मुखभङ्गौ, अव-स्थाया विपर्ययः, तथा परिहासकौतुक-प्राक्तजनदौर्बल्यानि च सामान्यतया हास्य-

मृच्छकटिके
हास्यरसस्य वैचित्र्यम्

स्य कारणतामुपयान्ति ; प्रोक्तहेतुसमूहजायमानानां हास्यानां कारणभेदेन हास्यस्यापि भिन्नत्वं प्रतीतिसिद्धमेव । तथा हि,—विस्तृतमुखभङ्गौदर्शनेन यादृशं हास्यमाविर्भवति, तत्तु व्यक्ति-विशेषस्य दौर्बल्यजनितहास्याद्विभिन्नमेव ; तथा परिहाससमु-त्पत्त्यम् अवस्थाविपर्ययदर्शनोत्पन्नञ्च हास्यं कारणान्तरजायमान-हास्यापेक्षया पृथग्विभवेत् । एवञ्च हास्यकारणभेदेन हासस्य पृथग्व्यक्त्या तद्रसस्यापि किञ्चित् तारतम्यभवनमेव अस्माभिर-वश्यं सम्भाव्यते । संस्कृतरूपकसमूहेषु अस्माभिरिव दृश्यते तत्र, औदारिकविप्रत्य मोदकभक्षणे निरतिशया प्रीतिः, तया च सह जागतिकवस्तुनिचयानां साम्यसंस्थापनादिक-

माश्रित्य कविभिः हास्यरसावतारणा व्यधीयत ; प्रहसनादी
परमनीचजनसमादृतस्यापि हास्यस्य अवतारणा इत्या
प्रत्यक्षीकृता, किन्तु मृच्छकटिकस्य हास्यरसः रूपका
रायहास्यरसादपरविध एव । सुव्यक्तकौतुकात् यथाविधं
समुत्पद्यते, प्रच्छन्नकौतुकजनितात् तस्मात्त्वेतदधिकत
रमणायम् । तत्रोदाहरणभूतस्तु न्यस्तालङ्करणवृत्तान्त ए
वक्तुं शक्यते । चतुर्थे अङ्के यदा वसन्तसेना भूषणापह
प्रकृतव्यापारं जानत्यापि कामापि वाचमनभिधाय शार्ङ्गल
लङ्करणजातं विदूषकाच्च रत्नमालामग्रहीत्, तदानी
वसन्तसेनायाः मनोगतं भावमवबुध्य, वयमेतस्मादौषदप
हृद्यं कौतुकमनुभवामः, तच्च सुभोज्यलम्पटस्य सुखभङ्ग
अङ्गभङ्गोसहस्रैश्च विबोधयितुं नैव शक्यते इति सम्भाव्यते ;
हि वयमेवं द्रुमः यत्, मृच्छकटिके हास्यरसस्य विकासः
चिदभिनवेन नाट्यपरिशौलननैपुण्यसमुत्थेन भावेनाभि
स च चिरप्रचलितप्राचीनपद्धत्यनुशीलनजनितपथप्रतिकूल
मुपगतोऽपि सचेतसां विदुषामतीव प्रशंसनीयः ।

बहुषु रूपकेषु द्वयोरङ्गयोः कियतः कालस्य व्यवधानं
मीयते, विषयाश्च सर्वे कियद्वर्वाहितकालव्यापितया स
निवद्धाः, अपि च का घटना कस्मिन् स
प्रभाते मध्याह्ने अपराह्णे रात्रौ वा
दिता, इति स्फुटं न प्रतिपादितम् ; ए
निर्णयश्च दीर्घकालं चिन्तामन्तरेण नैव

अङ्गद्वयमन्तरा
कालव्यवधानं
निर्णयः

वति । कस्मिंश्चिच्च रूपके द्वयोरैवाङ्गयोः दशानामपि क
व्यवधानं परिकल्प्यते । का च घटना कस्मिन् समये स
तद्विनिर्णयश्च नैव सुगमः ; किमधिकजल्पनया,—एतेन त
कस्य रसग्रहणविधौ महान् प्रतिबन्धकः एव प्रादुर्भा

मृच्छकटिके तु घटनाकालादिविनिर्णयस्यातिसुगमतया तद्दो-
षावकाशो नास्तीति दृश्यते अस्माभिः ।

अधुना मृच्छकटिकस्य प्रत्यङ्गनिबद्धा का हि नाम घटना
कस्मिन् समये सञ्जाता, समया च घटना कं हि कालमन्तरा
समजनि, तदिदानीं विनिर्णेतुं यथामति चेष्ट्यते ।

अस्मिंश्च रूपके प्रथमाङ्गीयविदूषकचारुदत्तयोरुक्तिवलादेव
एकदा सायाङ्गस्य किञ्चित्पूर्वमेव रूपकेतिवृत्तभागः समा-
रब्धः, इति अनायासेनैव जिज्ञासुभिरभिज्ञातुं शक्यते ; तथा
हि,—विदूषकः प्रथमाङ्के प्रथमदृश्यस्यावसाने एवाह यथा,
—“असं अ एदाए पदोसवेलाए इध राअमग्गे गणिआ विडा
चेडा राअवत्तहा अ पुरिसा संचरन्ति” । अङ्कावसाने चारु-
दत्तश्च आह यथा,—“मैत्रेय ! भवतु, कृतं प्रदीपिकाभिः ;
पश्य,—उदयति हि शशाङ्कः” इत्यादि । तथा सति सन्ध्यायाः
कियत्पूर्वकालादाचन्द्रोदयकालं प्रथमाङ्कविवर्णितघटनाकालः
इत्युपलभ्यते ।

द्वितीयाङ्कस्य प्रथमतः एव दृश्यते यत्, चेटी आगत्य
वसन्तसेनामब्रवीत्, यथा,—“अज्जए ! अत्ता आदिसदि, ङ्गादा
भबिअ देवदाणं पूअं णिब्बत्तेहि त्ति,” एवञ्च सति स्नानार्चन-
कालात् समारब्धा द्वितीयाङ्कस्था घटना, यावता कालेन अङ्को-
ऽयमभिनीयेत, तावन्तमेव कालमधिकृत्य अङ्कस्थाः सर्वा
घटनाः परिसमापिताः ; इतः परं किञ्चित्कालान्तरमत्र
विक्षिप्तमिति कल्पनया किमपि नास्ति प्रयोजनम् ।

द्वितीयाङ्कावसाने वसन्तसेनायाः “कस्सउरअ ! जाणीहि
दाव, किं एसो जादीकुसुमवासिदो पाबारओ ण वेत्ति ?”
इत्युक्तिवशात् प्रथमद्वितीययोरङ्कयोरत्यधिकं कालव्यवधानं
नैवोपलभ्यते ; तथा हि,—पूर्वस्मिन्नङ्के यज्जातिकुसुमवासित-

प्रावारककथा उपन्यस्ता, यावता कालेन तदीयो गन्धो विलुप्येत, तावान् समयः अत्र नातीतः, अन्यथा वसन्तसेनाया ईदृशः प्रश्नः नैव युज्यते इति ।

तेन च प्रथमाङ्कस्य घटना यस्मिन्नेवाङ्गि प्रदोषसमयस्य किञ्चिदप्राक् समजनि, तस्य परेद्यवि प्रातरेव स्नानादिकाभ्यमारभ्य यामाभ्यन्तरतः द्वितीयाङ्कस्य घटना समाप्तिमायात इति लभ्यते ।

तृतीयाङ्कप्रारम्भे एव चेष्ट आह, —“.....अदिकमदि अहं लभणी” इति । अथ किञ्चिदवशेषायां रजन्यां जागरित्वा चारुदत्तः गृहं सन्धिभिन्नमवलोक्य, मैत्रेयं रत्नमालामादाय वसन्तसेनासकाशं गन्तुमादिश्य “अहमपि कृतशीचः सन्ध्यामुपासे” इत्युक्त्वा निश्चक्राम । तेनैतत् प्रतीयते यत्, यस्मिन्नेव दिवसं द्वितीयाङ्कस्य घटना सम्प्रवृत्ता, तद्विवसीयमध्यरात्रात् प्रभृति परादिवसीयप्रत्यूषकालं यावत् तृतीयाङ्कस्य वृत्तं सङ्घटितमिति ।

तृतीयाङ्के चौर्यकार्यं सम्पाद्य शर्विलक आह, —“तत् तावत् मदनिकायाः निष्कुर्याण्यर्थं वसन्तसेनागृहं गच्छामि” इति । चतुर्थाङ्के तु स एव प्रविश्य पुनरेवमब्रवीत्, —“स एष सूर्योदयमन्दरश्मिः क्षपाक्षयाच्चन्द्र इवास्मि जातः” इति ; तेनैतदायातं यत्, तृतीयाङ्कघटना यस्यामेव रजन्यां समजनि, तस्याः परस्मिन्नहनि प्रभाते एव चतुर्थाङ्कघटनासमयः समारब्ध इति । ततस्तदङ्कावसाने वसन्तसेनया वभाषे यत्, —“अहं पि पदोसे अलपेक्खिदुं आअच्छामि त्ति” इति । कियत्कालानन्तरमेवासी पुनरप्याह, —“हज्जे ! गेह्ण एदं अलंकारअं, चारुदत्तं अहिरामि गच्छम्ह” इति ; तेन हि तदा प्रदोषसमयः आसीदित्यनुमीयते । एवञ्चैतदुपलभ्यते यत्, प्रत्यूषसमयमारभ्य प्रदोषकालं यावत् चतुर्थाङ्कस्या घटना समपद्यतेति ।

चतुर्थाङ्कावसाने वसन्तसेनायाः,—“अहं पि पदोसे—”
इत्याद्युक्तेः, पञ्चमाङ्के च तस्याश्चारुदत्तेन सह सन्दर्शनस्यानन्तरं,
चारुदत्तस्य च तदानीं “ममाद्य शोकान्तकरः प्रदोषकः”
इत्यादिप्रदोषसूचकात्तेष्व चतुर्थपञ्चमाङ्कयोर्घटना परस्परं
पौर्वापर्यकालेनैव सम्पादितेत्यनुमीयते ; तेन हि प्रदोष-
समयस्य सम्प्रवृत्तेः कियत्कालात् पूर्वतः रजनीसमागमात्
प्राक् यावत् पञ्चमाङ्कस्य घटना सम्पन्नेति निःसंशयमस्माभि-
रुपलभ्यते ।

षष्ठाङ्कस्य समारम्भे एव चेटी वसन्तसेनामाह,—“उत्थेदु
उत्थेदु अज्जआ, पभादं संवुत्तम्” इति । तेन हि पूर्वस्मिन्
प्रदोषे मिलनं समजनि, परस्मिन् प्रभाते षष्ठाङ्कीयघटना-
कालस्य समारम्भश्च इति द्वावप्येतावङ्कौ केवलं रात्रिमात्रेण
व्यवच्छिन्नौ ।

षष्ठाङ्कविवृतः प्रवहणविपर्ययाः, सप्तमाङ्कवृत्तमार्थकाप-
हरणम्, अष्टमाङ्कस्थितञ्च वसन्तसेनामोटनमेतानि किल एकाहे
एव पर्यवसितानीति तु नवमाङ्के अधिकरणमण्डपप्रविष्टस्य,
पूर्वं षष्ठाङ्के चन्दनकेन तिरस्कृतस्य वीरकस्य वचनेनैव प्रतीयते ;
तदयथा,—

“पादप्यहारपरिभवविमाणणाबहगुरुश्वरस्य ।

अणुसोअन्तस्स इअं कधं पि रत्ती पभादा मे ॥” इति ।

तेन हि षष्ठसप्तमाष्टमाङ्कगतं वृत्तं नवमाङ्कीयवृत्तेन सह केवलं
रात्रिमात्रेणैव व्यवच्छिन्नमिति । प्रवहणविपर्ययास्तु प्रत्यूषसि
सम्भूतः ; ततः कियदनन्तरञ्च एकास्मिन्नेव समये विभिन्नेषु
स्थलेषु आर्यकापहरणं वसन्तसेनामोटनञ्च सङ्घटितम् ; नव-
माङ्कगतघटना च परेद्यपि प्रभातसमयादेव सम्प्रवृत्ता, इति
प्रतीयते ।

नवमाङ्के चारुदत्तस्य प्राणदण्डादेशप्रदानस्यानन्तरं दशमं
तस्य बध्यभूमिनयनात्, दशमाङ्कीयघटना नवमाङ्कगतवृत्त-
परिसमाप्तेरत्यधिककालव्यवच्छिन्नेति न प्रतीयते ; सा च न-
वमाङ्कगतघटनादिवसस्य परस्मिन् प्रभाते एव समजायत इत्ये-
व मस्माभिरनुमीयते ।

तेन च एतत्प्रकरणेयसम्पूर्णवृत्तजातस्य पञ्चभिः सप्तभिः
दिवसैः सम्पादिततया निर्बाधमेव वृत्तप्रवाहः क्रमेण प्रस-
र-

मृच्छकटिकघटना
पञ्चसप्तैः दिवसैः
सम्पन्ना

मशक्नोत् ; घटनापरम्पराणां अन्यनम-
घनसन्निविष्टतया वैशिष्ट्यमेव प्रतिपादयितुं
शशाक । एवमातिभूयसी वृत्तजातस्य एवंविध-
सौन्दर्येण सङ्ग्रह्यनं रूपकान्तरे नैव लभ्यते ;

अपि च एतत्प्रकरणगतनिखिलदृश्यानामुज्जयिनी सम्भूतत्वे-
प्रकरणमिदम् अखण्डं सम्पूर्णञ्च सञ्ज्ञातमित्यस्माभिरनुमीयते ।

कविः शूद्रको दृश्यकाव्यविधौ भगवतः नाट्यशास्त्राचार्यस्य

दृश्यकाव्येषु
भरतादिष्ट-
समयनिर्धारणम्

भरतस्यादेशमतिनिपुणतयैवानुसरन् यत्
प्रकरणमिदं प्राणनाय, तत एवास्य घटना-
कालं प्रति तथाविधा सावहिततया च प्रखरा
दृष्टिरासीदित्यनुमीयते । मुनिः भरतस्य

तदीयनाट्यशास्त्रस्य अष्टाविंशे अध्याये एकस्मिन् स्थले नाट्य-
प्रयोगे कालाकालाविनिर्णयविधौ एवमादिशत् ; यथा,—

“यच्छ्रोत्ररमणीयं स्यादस्मीत्यानकृतञ्च यत् ।

पूर्वाह्णे तत्प्रयोक्तव्यं शुद्धं वा विस्तृतञ्च यत् ॥ ८० ॥

सत्त्वोत्थाने गुणैर्युक्तं वाक्यभूयिष्ठमेव वा ।

पुष्कलं सत्त्वसंयुक्तमपराह्णे प्रयोजयेत् ॥ ८१ ॥

कौशिकीवृत्तिसंयुक्तं शृङ्गाररससंश्रयम् ।

नृत्यवादित्वगीताद्यं प्रदोषे नाट्यमिष्यते ॥ ८२ ॥

यत्र माहात्म्यसंयुक्तं करुणप्रायमेव च ।

प्रभातकाले तत्कार्यं नाट्यं निद्राविनाशनम् ॥ ८३ ॥

न प्रयुञ्जीत मध्याह्ने नार्द्धरात्रे कथञ्चन ।

सन्ध्याभोजनकाले च न नाट्यं सम्प्रयोजयेत् ॥ ८४ ॥ इति ।

प्रोक्तश्लोकसमूहपर्यालोचनयैतत्प्रतीयते यत्, मृच्छकटिके कविना पूर्णतया भरतानुशासनमनुसृत्य यस्मिन् काले या घटना तदनुमादिता, तस्मिन्नेव सा समुपनिबद्धेति । किं बहुना, —“नार्द्धरात्रे कथञ्चन” इति भरतानुशासनेन अर्द्धरात्रे नाट्य-प्रयोगनिषेधदर्शनात्, तृतीयाङ्गीयवृत्तमर्द्धरात्रे समारम्भं न वेति यदि कोऽपि समशेत, तत्सन्देहनिराकरणाय कविः शूद्रकः अङ्गस्य प्रथमत एव चैटमुखेन “अदिकमदि अल्लअणी” इत्यभाषत ।

महाकविना शूद्रकेण मृच्छकटिकप्रकरणे पात्रादिप्रभेदेन भाषाणामपि विभेदमुपकल्प्य यत् विविधा एव भाषा प्रायु-
ज्यत, तत् न तेन स्वेच्छया सम्पादितं, किन्तु भगवान् भरतः स्वकौयनाट्यशास्त्रे यस्य यादृशीं भाषां प्रयोक्तुमादिदेश, मृच्छकटिके कविः शूद्रकः तस्य तादृशीमेव भाषां प्रयुक्त-
वान् । अस्मिंश्च रूपके प्राधान्येन कविना यासु यासु भूमिकासु या या भाषाः प्रयुक्ताः, विशदीकर्तुमधस्तात् ता एवास्माभिः एकत्र संङ्गृह्य प्रदर्श्यन्ते ; तथा हि,—वसन्तसेना-रदनिका-धूता-शोधनकश्रेष्ठिनां शौरसेनी ; वोरक-चन्दनकयोः अवन्तीया ; मैत्रेयविदूषकस्य प्राच्या ; वसन्तसेना-रोहसेनयोः मागधी ; शकार-चाण्डाल-मायुर-द्यूतकाराणामपभ्रश-शाकार-चाण्डाल-भाषाः प्रयुक्ताः इति ।

अथेदानीमस्माभिः भाषाविषये कियत् नाट्यशास्त्राभिमत-

मृच्छकटिके भाषा-
व्यवहारः नाट्य-
शास्त्रसम्मतः

सिद्धान्तमुद्धृत्य तेन सह शूद्रकनिबद्धभाषायाः कियतामंशात्
सौसादृश्यमस्ति, तदवबोधयितुं यतिष्यते ।

“प्राच्या विदूषकादीनां धूर्तानामप्यवन्तिजा” १७ अध्याये
५१ श्लोकः ; “मागधी तु नरेन्द्राणामन्तःपुरनिवासिनाम्
तत्रैव ५० श्लोकः ; “अधमो मागधभाषी भवति शकारो व
विकारः” २४ अध्याये १०५ श्लोकः ; श्वराणां शकारादीनां
तत्स्वभावश्च यो गणः । शकारभाषा योक्तव्या चाण्डाली पु
सादिषु ॥” १७ अध्याये ५३ श्लोकः ।

रूपकस्यास्य निखिला खलु अवान्तरवृत्तावलिः मूलघटना
मेव नितरां परिपुष्णाति । ग्रन्थार्थमुद्दिश्य तत्तद्विषये विचार्यत

वर्णनाबाहुल्यम्

माणे सति सर्वमेवैतत्सार्थकमिति प्रतीयते व
एतदीयदृश्यजातञ्च कविना राष्ट्रीयतया सामा
जिकतया च द्विधा परिकल्पितम् । कविः किमपि किमपि दृ
सङ्घिष्य वर्णयितुमपि शक्त्यादिति च कदाचिदस्माकं चेता
जागर्त्ति; तथा हि,—वसन्तसेनायाः भवनवैभववर्णना, पञ्चमा
प्रावृद्धवर्णना च श्लोकसङ्ख्याया विषयबाहुल्येन च कियत्प्रपञ्चितं
चिन्त्यते । किन्तु स्मर्त्तव्यमेतदस्माभिरवसरे यत्, समाजरान्ये
विशिष्य प्रदर्शनमप्यत्र कवेरभौषितम् ; एवंविधबाहुल्यवर्णना
सत्यामपि यत्, ग्रन्थप्रतिपाद्यघटना कुत्रचित् विशेषेण
बाधिता, तदेवात्रास्य कवेरसीमं नैपुण्यमावेदयतीति मन्यामहे

प्रकरणस्यास्य आख्यानभागे घटनापरम्पराविन्यासे विशेष

घटनारचनायां
यद्रूपस्य नैपुण्यम्

तया कवेः नैपुण्यप्रकर्षो दृश्यते ; तथा हि—
प्रस्तुतवृत्तमस्य विभिन्नघटनावलिं तेषां
परस्परसङ्घर्षचान्तरा प्रसरत्परस्परसम्बन्ध
दोषहीनतया अप्रासङ्गिकत्वादिदोषाभाववत्तया च अप्रति
सत् समाप्तिमधिगतम् ।

अत्र प्रकरणे षष्ठाङ्क एव आख्यानभागस्य अवान्तरघटना-
 नाञ्च गुम्फननैपुण्यप्रदर्शनस्य प्रकटितममेकं
 निदर्शनम् । एवं नाम निपुणतया विभाव्य
 कविना रचितोऽयमङ्को यत्, निखिलभावि-
 वृत्तानां बीजमत्राङ्के सम्यक् सन्निविष्टमासीदिति तु सूक्ष्म-
 दर्शिभिः सूक्ष्मतया लक्षणोपमिति ।

षष्ठाङ्कस्य
 प्रधानताबीजम्

किञ्च पूर्वतनाः सर्वा एव घटना अस्मिन्नेवाङ्के सङ्गत्य विव-
 र्णिताः सत्यः पुनर्विभिन्नेन पथा प्रसारिताः अभवन्, घटनारच-
 नायाम् अस्मिन्नेवाङ्के कविः यत् असामान्यं नैपुण्यं प्रादर्शयत्,
 तदन्यत्र कुत्रापि रूपके नास्माभिरिदानीमपि प्रत्यक्षीकृतम् ।
 वस्तुतः रूपकस्यास्य आत्मा षष्ठाङ्क एव ।

कविना च रूपकेऽस्मिन् यावतीनामवस्थानां घटनानाञ्च
 अवतारणमकारि, तत्सर्वमेव नायिकानाय-
 कयोः चरित्रं सम्यक् स्फोटयितुमुपन्यस्तमिति
 मन्ये ; तेन हि घटनाप्रवाहाः तदेव नाट-
 कीयमूलीभूतमुद्देश्यमाश्रित्य वैचित्र्येण स्वरगत्या च समन्तात्
 परिभ्रम्य अन्ते गन्तव्यस्थानमभ्येत्य सम्मिलिताः आसन् ।

घटनावलीनां
 सायंक्यम्

प्रायशः नाटकीयपात्रादीनां प्रवेशस्थलविनिर्णयो हि नाट्य-
 वस्तूनाम् उत्कर्षापकर्षनिदानम् ; एतदनुचिन्तयन् कविः अभि-
 नेतृनायकादीनां प्रवेशो येन हि सम्यक्
 समीचीनेषु स्थानेषु भवेत्, तत्र तु सप्रणिधानं
 मानसं निदधौ । तेन हि तेषां प्रवेशः कुत्रापि अस्वाभाविकः
 नाभवदिति ।

प्रवेशस्थलविचारः

चरित्राङ्कणेषु कवेरशेषं नैपुण्यं दृश्यते ; वसन्तसेना-चारु-
 दत्त-विद्रूपकाणां विचित्रचरित्रचित्रणमेवास्य प्रकटं प्रमाणम् ।
 चरित्रचित्रणस्य कवेरेतदेव वैशिष्ट्यं यत्, मनुष्यस्तु उत्कर्ष-

पावादीनां सद-
सन्निश्चित-
चरित्राङ्गणम्

वानपि सर्व्वयैव न भवत्यत्कष्टः, कदापि
हर्हितमपि स विदध्यात्; तथा अशेषदुष्का
निरततया अधमोऽपि जनः सर्व्वयैव
भवत्यपक्वष्टः, सोऽपि कदाचित् किञ्चिद्वन

कृत्यमनुतिष्ठेत्, इत्येवमसौ कविः यथावसरं चित्रयितुं नियत
मेव प्रायततेति दृश्यते ।

तथा हि,—दर्दुरकस्य द्यूतक्रीडाविपन्ने संवाहके स
गानुकूल्यं, माथुरद्यूतकरहस्तात् तस्य परित्वाणार्थं समधि
प्रयासश्च एतस्यैवान्यतमं निदर्शनम् । सततमसत्कर्मरतस्या
शर्व्विलकस्य सदसद्विवेकबुद्धिः, स्वकृतेऽपि निन्दितकर्मा
घृणा, परानुष्ठितेषु साधुषु कर्मसु आन्तरिकौ श्रद्धा च, ए
स्यान्यतमरमेकमुदाहरणम्, यद्वलेन पश्चादसौ शर्व्विल
दुष्कार्य्यसमूहादनायासेनैव विरराम । अशेषगुणगणका
प्रितेऽपि मानुषे सर्व्वथा दोषाभावः कथञ्चिदपि नैव स
दित्यत्र च प्रमाणं चारुदत्त एवेति ।

अपि च,—ब्राह्मणोऽसौ इति सदा सर्व्वोच्चः एव भवे
नीचजातीयस्तु सर्व्वथा नीच एव स्यादिति यद्यपि सि

कवेर्नीचजनेषु
सहानुभूतिः

तथाऽपि तदनङ्गीकुर्वन् कविः नरा
कार्य्यवशात् अवद्यानवद्यकर्मसु प्रवृत्ति
निसर्गसिद्धैव, एतत्तु शर्व्विलकस्थावरकचरि
विशिष्य प्रदर्शयितुं प्रायतत । एतेनास्माभिः कवेः संसा
सम्यगुदारभावस्यानुकूल्यस्य च परिचयः समधिकमेव प्रा
इति ।

कविः शूद्रकस्तु दुष्कृतशालिभिरनुष्ठितं पापचरित्रं य

पापचित्रम्

यथं चित्रयितुं कथञ्चिदपि नैव कुण्ठित
वाप । पापं पतनहेतुतया परिगृह्यतः, वि

प्रस्थितानां हि स्वानुष्ठितदुष्कृतानां भोगादितः परिचयोऽपि भवितुमहतीत्यावेदयतश्च कवेरुन्मार्गगामिनः प्रति प्रायो मार्जना अस्येत्यभिप्रायः लक्ष्यते ।

अपि चास्मिन्नेव प्रकरणे परस्परविसदृशमपि सदसङ्गदेन द्विविधं हि चित्रम् अन्योऽन्यं निकषा अवस्थाप्य, तदेव चित्र-

विसदृशचित्राङ्गम्

मङ्गयन् कविः निखिलान्यपि पात्रचरित्राणि सुविकाशितान्यकार्षीत् ; तथा हि,—एकतः

चारुदत्तः अपरतः शकारः ; अपि चैकत्र शकारः इतरतश्च विटस्थावरकार्वात । एवं हि अन्योऽन्यविरुद्धे चित्रद्वये मूल-

चित्रमाप सत्यक् विकाशतामगात् ; किं बहुना, प्रासङ्गिक-

चरित्रेऽपि कविना सम्यक्तया परस्परगतभेदः सुसंरक्षित एव ;

यथा,—वौरकचन्दनकयोस्तथा द्वयोश्चाण्डालयोः चरित्रे पर्या-

लोचिते तथैव परस्परभेदः सम्यगुपलभ्यते । एतेषां सर्वेषामेव

सत्काव्यगुणानामत्र सत्त्वात्, सृच्छकार्टिकं नामैतत्प्रकरणं जगति

सामाजिकानां समाधिकमेव समादरणीयं मनोज्ञञ्चाभूदिति

मन्यामहे ।

किन्त्वेकास्मिन् विषये किञ्चित् विमिश्रमधिगताः वयम् ;

तथा च,—यस्य काव्यग्रन्थनायां दृष्टायां रसज्ञानां सामाजिक-

दृश्ययोजनायाम्

असङ्गतिः

जनानामपि कौतूहलं कुत्रापि न हि

न्यूनतामधिगच्छति, यस्यावान्तरान् विविधान्

विषयानपि अवतार्य तथाविधं कौतूहल-

मल्लसतया सर्वत्र सुसंरक्षितमशङ्कात्, एतादृशस्य हि कवेः

विवर्णितग्रन्थस्य स्थलविशेषे प्रदर्शितदृश्ययोजनासु विविधा

असङ्गतिरेवावलोक्यते । तथा हि,—नाट्यशास्त्रे पठिते अस्मा-

भिरेवमभिज्ञायते यत्, तत्कालिकं रङ्गमण्डपं न हि सर्वथा

असम्पूर्णमासीत् ; तच्च सर्वथा वर्तमानरङ्गमण्डपासदृशमपि

सर्वस्मिन्नेव विषये न केवलं कार्योपयोगि, अपि तु इदानीं
 नात् कस्मिन् कस्मिन्नपि विषये प्रशस्यतमेवासौटित्यवधात्
 महे । तथा च,—एवं स्थिते नृच्छकटिकस्य दृश्ययोजनायां
 विधायाः असङ्गतेः हेतोः विनिर्णयः अतीव दुरूह एव
 तदुदाहरणभूता अस्माभिरेका द्वयो वा असङ्गतिरिहोक्तिः
 यथा,—प्रथमाङ्के चारुदत्तभवनस्याभ्यन्तरे वह्निश्च एकस्मिन्
 समये अन्योऽन्यसंलापः इति, वहिरेकवारम् अभ्यन्तरे
 वारम् इति शीघ्रतया रङ्गमध्ये तादृशदृश्यप्रदर्शनं न न रस
 कर्षकतया रसभङ्गमन्तरेण नैव सम्भवति ; तर्हि रङ्ग
 तत्तत्स्थलं यथायथं कथमभिनोयेत, एतस्य प्रकल्पना ता
 नास्माभिः सपदि कर्तुं शक्यते इति । षष्ठाङ्के प्रवहणविषय
 घटनायाः कियत्कालात् पूर्वं हि युगपत् गृहस्याभ्यन्तरे वा वि
 विवर्णितम्, इत्थं हि घटनास्थलं अन्येऽस्मिन्नसक्तत् प्रदर्शितम
 नवमाङ्के धर्माधिकरणदृश्येऽपि इत्थमेवैकं द्विचोपवर्णित
 फलतस्तु न खलु विरलमस्मिन्नेतस्योदाहरणं यत्, प्रायशः
 स्मिन्नेवाङ्के एवंविधा असङ्गतिः परिलक्ष्यते इति । कथं हि
 तनरङ्गमञ्चे प्राञ्चः एवंविधानि तानि दृश्यानि प्रादर्शयन्ति
 सहृदयानामेव हृदयगम्यमिति ।

वसन्तसेनायाः अष्टधाविभक्तभवनस्य वर्णनायां सप्त
 कलितायां सपदि समुदेति मनसि यत्, प्रासादोपमम् आ

दुष्टघटनानाम-
 सामञ्जसम्

दर्शनं सुविस्तृतं भवनमेतत् न सुप्र
 किन्तु द्वितीयाङ्के विपन्नः संवाहकः
 लघुना कालेन कथमीदृशं सुविशालं
 सपदि प्राविशत् ; प्रविश्य च अनुपदमेव वसन्तसेनां प्राप्त
 मेव कविः प्रादर्शयत्, तदपि परिलक्षणीयम् । वसन्त
 वासभवनस्यानन्यसाधारणतया च संवाहकस्य तदानीं

भ्यन्तरे तत्र प्रवेशोऽपि तस्याः तादृशभवनविभवस्य कश्चित्
प्रतिकूलतामेव सम्पादयति, इत्यादिकं किञ्चिदसमञ्जसं हि
कविचित्रितं प्रतिभाति ।

पञ्चमाङ्गावसाने च चारुदत्तकृतात् इन्द्रधनुषो वर्णनात्
प्राक् वसन्तसेनया विटेन च प्रबलनवजलधरमालया कौमुदी-
राजिरपावता, तारकापङ्क्तिश्च विलोपिता इत्यादिकं विवर्णि-
तम् ; अस्तमुपगते च भगवति विवस्वति न हि सम्भवति इन्द्र-
धनुषामुदयः ; यतः जलदे प्रतिफलिता हि सूर्यविम्बाः नाना-
वर्णरञ्जिताः धनुराकारतामापद्यन्ते इति प्रस्तुतं, ज्योत्स्नानां
तारकाणाञ्च समुद्रमयोग्यसमये समायाते कथं हि वासव-
धनुषः समुदयस्य सम्भवः इत्यपि सुधीर्भिर्विभाव्यम् । एवं-
विधासङ्गतिदर्शनात् कवेरनवधानतामूलकं किलैवमुदितमिति
मन्यामहे ।

शब्दांशदोष-
बाहुल्यम्

इह कुत्रचित् कुत्रचित् स्थलविशेषे असङ्गतिः, भूयःसु
स्थलेषु शब्दार्थदोषाश्च सङ्घटिताः ; एवम्
एकस्मिन्नेव श्लोके त्रयः चत्वारोऽपि दोषाः
दृश्यन्ते ; यथा,—प्रसिद्धित्यागः, कथितपदता,

च्युतसंस्कारता, भग्नप्रक्रमता च ; एवम्भूतानां दोषाणाम् उदा-
हरणानि न हि भवन्त्यत्र असुलभानि इति ।

आलङ्कारिकवृन्देषु न केनापि सृच्छकटिकमिदं तादृक्तया
प्रधानमिति अमन्यत ; तथा हि,—साहित्यदर्पणे तु पाण्डित-

आलङ्कारिकाणा-
मनादरः, तत्र च
कारणम्

प्रवरः विश्वनाथः केवलमेतस्य द्वित्रवारं
नामोल्लेखं कृतवान् ; काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ
वामननापि कुत्रचिदेकः द्वौ वा श्लाकौ, तथा
“द्यूतं हि नाम पुरुषस्यासिंहासनं राज्यम्”

इत्यादि कियत् चूर्णकञ्च उदधारिषत ; दशरूपकेऽपि “मखशत-

परिपूतं गात्रमुद्भासितं मे” इत्यादि श्लोक एव केवलं दृश्यं
आलङ्कारिकसङ्घैः एवमनादृततया शूद्रकस्य दक्षिणात्
प्रवादोऽपि सत्यतया कथञ्चित् परिज्ञातुं शक्यते ; तथा हि
आर्यावर्त्तवासिनाममीषां विदुषां दक्षिणावास्तव्येना
कविना सह नासीत् सम्यक् सम्प्रीतिः, एतदेव तेषामना
कारणमित्यपि सम्भाव्यते । एवमनादरसत्त्वेऽपि मृच्छकटि
बहवः श्लोकाः संस्कृतकाव्यानुरागिणां सुखेषु नियतमेव
रन्ति, प्रशंसन्ति च ते शूद्रकस्य प्रसादगुणमयीं रचनामव
सततमेव तदीयम् अतिशोभनं कवित्वम् ।

पर्यवसाने च दृश्यते रूपकस्यास्य अपरोऽपि कश्चित्
विशेष इति ; यदेतत्, नाट्यशास्त्रस्यालङ्कारशास्त्रस्य च वि

मृच्छकटिकमाल-
ङ्कारिककल्पना-
विनिर्मुक्तम्

निषेधावङ्गीकृत्य विरचितमपि, क
तच्छास्त्रीयविशेषानुशासनस्य तथाविधमा
नाभूत्, येन हि तत्तच्छास्त्रस्य वि
विधिनिषेधयोः सम्यगनुसरणेन प्रकरणा

सौन्दर्यविरहितं भवेत् ; तेन हि रूपकमेतदालङ्कारि
कविमकल्पनायाः भूयस्तया विनिर्मुक्तमेवेति ।

इदानीमेतदेव पर्यालोच्यते यत्, मृच्छकटिके शूद्र
कीदृशी राज्यस्य समाजस्य च अवस्था चित्रिता प्रकल्पिता
कल्पना हि प्रायशः कामपि वास्तविकीं भित्तिमुप
कविभिः स्वप्रतिभया प्रपञ्च्य कल्प्यते ; तस्मात् शूद्रकी
कथञ्चित् कल्पितयापि राज्यसमाजयोरवस्थया तात्कालि
प्रकृतां राज्यशासनसमाजव्यवहारयोरवस्थां अंशतः अति
दिति वक्तुं शक्नुमः ।

मृच्छकटिके कविः शूद्रकः तात्कालिकमुज्जयिन्याः
चित्रमचित्रयत्, तत् वाह्यतः अतीव रमणीयं, वि

सृच्छकटिके
कविकल्पित-
राष्ट्रोद्यावस्था

समृद्धिसम्पन्नश्चेति; परन्तु तदीयाभ्यन्तरोपा-
वस्था किञ्चिदसामञ्जस्यपूर्णा इत्यवलोक्यते ।
तथा हि,—जनतासङ्कुले राजमार्गे प्रदोष-
समये (न तु निशीथे) शकारेण धर्षणार्थ-
मनुसृतां वसन्तसेनां परित्वातुं न कश्चित् नगरपालः तत्रा-
जगाम । यद्येवमुच्यते,—राजस्थालकस्य शकारस्य राजानु-
गृहीततया, रक्षिजननिग्रहानुग्रहविधादृतया च कथं रक्षिणः
तत्प्रतिकूलतामाचरितुं प्रभवेषु, तथाऽपि धर्माधिकरणे
शकारस्य विचारके अशिष्टसम्मतः यादृच्छिकव्यवहारः, सिद्धा-
देशप्रत्ययात् शृङ्खलनियमितपाणिपादस्य आर्य्यकस्य कारागारं
भङ्क्ता शर्व्विलकेन बन्धनविमोचनञ्च इत्यादिकं किल राज्यस्य
विशृङ्खलतायाः प्रकष्टतमं निदर्शनम् । अपि च,—चन्दनकः
कलहावसरे एकयैव वाचा चिरसहचरं वीरकं विहाय आर्य्यक-
मनुकूलयितुं, तेन तत्सपक्षैश्च सह न्यथुज्यत इति । एतेन हि
कविरेतददर्शयत् यत्, तस्य तस्य राजपुरुषस्य राजनि पालके
ऐकान्तिकी भक्तिः सम्प्रीतिर्वा नासीदिति । शरणागतवत्सल-
स्यापि चारुदत्तस्य राजनिगृहीते आर्य्यके निर्भयमक-
पटम् आनुकूल्यं हि राजनि साधारणजनानां श्रद्धाप्रीतिहीन-
तामेव आवेदयति । समनन्तरमेव सञ्जातो राज्यविप्लवोऽपि
राज्यस्य विशृङ्खलतामेव ज्ञापयति । बह्वनामेव लोकानां
सङ्क्षोभूतानाम् आर्य्यकपक्षावलम्बनमुपवर्णयन् कविः शूद्रकः
स्फुटतया राज्यस्य विशृङ्खलतामेव व्यजिज्ञपत्; चन्दनक-
वीरकयोर्व्यवहारतोऽपि नगरपालानां परस्परम् ऐकमत्या-
भावं परं प्रतिबन्धित्वञ्च वयं सम्यगन्नामिष । एवंविधानि
बह्वनि विशृङ्खलतायाः चित्राणि शूद्रकेण सृच्छकटिके
कल्पितानि ।

सृच्छकटिकस्य द्वितीयेऽङ्के एकस्मात् दृष्ट्यात् तदानीं द्यूत-
क्रीडायाः अतिबाहुल्येन प्रचलनं लक्ष्यते । सर्वजनसमक्षं राज-
पथे द्यूतक्रीडाप्रवर्तनविषयक-चित्रदर्शनेनैत-
दपि बुध्यते यत्, नैतिकापराधतया गणि-
तायामपि तस्यां क्रीडायां, राजद्वारे द्यूत-
काराणां दण्डो नाभूत् ; तत्क्रीडाविमोहितास्तावदनेके एव
मनुजाः द्यूतकरैः द्यूतेन हतसर्वस्वाः अभवन्ति ; तत्सम्बोधि-
प्रकारञ्च नाट्यकारः संवाहकदहुरकादीनां चरित्राङ्ग-
स्फुटतया एव प्रादर्शयत् ।

द्यूतक्रीडायाः
प्रचलनम्

नवमाङ्कविवर्णितविचारव्यापारे पर्यालोचिते च अस्माभि-
रेतदभिज्ञायते यत्, तदानौन्तनी विचारपद्धतिः सूक्ष्मतम-
नासीत् । नाट्यकारः अस्मिन् दृश्ये पुनरेत-
दप्यदर्शयत् यत्, सर्वथा दोषरहितानामपि
जनानां कदाचिदवस्थाभेदेनापराधितया प्रतिपादितत्वात्
सर्वस्मिन् समये न्यायः विचारः सम्भवितुमशक्य एवेति । वि-
बहुना, विचारका अपि यथादृष्टप्रमाणबलेन दोषवत्तया प्रति-
पन्नं निर्दोषमपि जनं, निरपराधोऽयमिति सम्यगवगच्छन्तोऽपि
आरोपितापराधात् तम् विमोक्तुं सर्वथा अनीशा एव ।

विचाररीतिः

अस्मिन्नङ्के एतदपि दृश्यते यत्, विचारकस्य मतेन अक्षत-
विभवैः सह चारुदत्तस्य राज्यात् निर्वासनमेव उचितमिति

ब्राह्मणस्य
काथिकदण्डः

परन्तु राजा पालकः तस्य प्राणदण्डमेव विदर्श-
यन् उवाच च अतः परं स्त्रीघातुकानां सुवर्णपहा-
काणाञ्च द्विजानामपि पौरजानपदेषु तत्प्रसा-
दिनिवृत्तये प्राणदण्डः संविधातव्य इति । एतेनैतदभिज्ञाय-
यत्, तदानीं दण्डविधौ विचारकेषु सर्वथा विन्यस्तो सत्यपि
सन्दिग्धेषु स्थलविशेषेषु दण्डव्यवस्था राज्ञा स्वयमेवाक्रियत

कायिकदण्डावतारणात् अन्यदप्येकं तथ्यमाविष्कृतं यत्, सम्राजा अशोकेन प्रचारिता दण्डविधानाविशेषपद्धतिः तदानीं सर्वत्र सर्वानुमततया परिगृहीता नाभवत् ।

मृच्छकटिके ब्राह्मणस्य कायिकदण्डविधानदर्शनादेव केचन प्रज्ञतत्त्वविदः एवमाहुः, यतः सम्राड् अशोक एव प्रथमतः ब्राह्म-

णस्य कायिकदण्डविधानविधिं प्रवर्त्तयामास, मृच्छकटिकेऽपि यतश्च तथाविधदण्डादेश-प्रचारात् परतः एव राजपरिवर्त्तनं समजनि इत्युपवर्णितं, ततः अशोकराज्यध्वंसात् अव्य-

अशोकानन्तरं
प्रणीतमेतदिति
सतस्य खण्डनम्

वहितोत्तरमेव ब्राह्मणे राजनि शासितरि सति मृच्छकटिकं नामैतत् प्रकरणं विरचितमिति । अत्रोच्यते,—यद्यपि रूपक-मेतदार्यवंशीयभूपतीनां शासनसमये प्रणीतमिति प्रतीयते इति मत्वं, तथाऽपि स खलु शासनसमयः अशोकराज्यध्वंसात् अव्य-वहितोत्तर एवेति कथं निरूपितं, तत्त्वस्माकं बुद्धेरविषयीभूत-मेव ; यतः अशोकराज्यध्वंसात् परतः भूयःसु वर्षेषु गतेष्वपि ब्राह्मणाः राजानः महौमशासुः । विरुद्धवादिभिरेवमुच्यते चेत्, यत्, दण्डसाम्यप्रचलनसमकालमेव ब्राह्मणानां ब्राह्मण-शासितानाञ्च तथाविधदण्डविधानजनितं विद्वेषभवनं स्वभाव-सिद्धमेवेति, बहुकालालम्बे च तथाविधः स हि विद्वेषभावः क्रमेण क्लृप्ततामेव गच्छतीति, तदपि न ; यदि नास्य शूद्रकेण तादृशदण्डादेशफलभूतः राष्ट्रविप्लवो जात इत्यदर्शिः, तदा विरुद्धवादिभिरुपन्यस्तं प्रोक्तवचनमपि युक्तियुक्ततया अवश्यमेव अस्माभिरङ्गीक्रियेत ; न चात्र शूद्रकेण राष्ट्रविप्लवदण्डाज्ञाप्रचारौ कार्यकारणरूपतया प्रदर्शितौ, प्रत्युत प्रोक्तदण्डादेशप्रचारा-द्वहुपूर्वमेव राष्ट्रविप्लवस्य बीजोत्पत्तेः, विचारासहं प्रोक्तमतं कथ-सपि समोचीनतया नास्मभ्यं रोचते इति ।

सृच्छकटिकस्य द्वितीयेऽङ्के एकस्मात् दृष्ट्यात् तदानीं द्यूत-
क्रीडायाः अतिबाहुल्येन प्रचलनं लक्ष्यते । सर्वजनसमक्षं राज-
पथे द्यूतक्रीडाप्रवर्तनविषयक-चित्रदर्शनेनैत-
दपि बुध्यते यत्, नैतिकापराधतया गणि-
तायामपि तस्यां क्रीडायां, राजद्वारे द्यूत-
काराणां दण्डो नाभूत् ; तत्क्रीडाविमोहितास्तावदनेके एव
मनुजाः द्यूतकरैः द्यूतेन हृतसर्वस्वाः अभवन्निति ; तत्सम्बोह-
प्रकारञ्च नाट्यकारः संवाहकदहुरकादीनां चरित्राङ्गणे
स्फुटतया एव प्रादर्शयत् ।

द्यूतक्रीडायाः
प्रचलनम्

नवमाङ्काविवर्णितविचारव्यापारे पर्यालोचिते च अस्माभि-
रेतदभिज्ञायते यत्, तदानीन्तनी विचारपद्धतिः सूक्ष्मतमा
नासीत् । नाट्यकारः अस्मिन् दृश्ये पुनरेत-
दप्यदर्शयत् यत्, सर्वथा दोषरहितानामपि
जनानां कदाचिदवस्थाभिदेनापराधितया प्रतिपादितत्वात्
सर्वस्मिन् समये न्यायः विचारः सम्भवितुमशक्य एवेति । किं
बहुना, विचारका अपि यथादृष्टप्रमाणबलेन दोषवत्तया प्रति-
पन्नं निर्दोषमपि जनं, निरपराधोऽयमिति सम्यगवगच्छन्तोऽपि
आरोपितापराधात् तम् विमोक्तुं सर्वथा अनीशा एव ।

विचाररीतिः

अस्मिन्नङ्के एतदपि दृश्यते यत्, विचारकस्य मतेन अक्षत-
विभवैः सह चारुदत्तस्य राज्यात् निर्वासनमेव उचितमिति ।

ब्राह्मणस्य
कायिकदण्डः

परन्तु राजा पालकः तस्य प्राणदण्डमेव विदधौ
उवाच च अतः परं स्त्रीघातुकानां सुवर्णापहारा-
काणाञ्च द्विजानामपि पौरजानपदेषु तत्प्रसा-
विनिवृत्तये प्राणदण्डः संविधातव्य इति । एतेनैतदभिज्ञाय-
यत्, तदानीं दण्डविधौ विचारकेषु सर्वथा विन्यस्ते सत्य-
सन्दिग्धेषु स्थलविशेषेषु दण्डव्यवस्था राज्ञा स्वयमेवाक्रियत

कायिकदण्डावतारणात्: अन्यदप्येकं तथ्यमाविष्कृतं यत्, सम्राजा अशोकेन प्रचारिता दण्डविधानाविशेषपद्धतिः तदानीं सर्वत्र सर्वानुमततया परिगृहीता नाभवत् ।

सृच्छकटिके ब्राह्मणस्य कायिकदण्डविधानदर्शनादेव केचन प्रबलतत्त्वविदः एवमाहुः, यतः सम्राड् अशोक एव प्रथमतः ब्राह्मणस्य कायिकदण्डदानविधिं प्रवर्त्तयामास,

अशोकानन्तरं
प्रणीतमेतदिति
सतस्य खण्डनम्

सृच्छकटिकेऽपि यतश्च तथाविधदण्डादेश-
प्रचारात् परतः एव राजपरिवर्त्तनं समजनि
इत्युपवर्णितं, ततः अशोकराज्यध्वंसात् अव्य-

वहितोत्तरमेव ब्राह्मणे राजनि शासितरि सति सृच्छकटिकं
नामैतत् प्रकरणं विरचितमिति । अत्रोच्यते,—यद्यपि रूपक-
मेतदार्यवंशीयभूपतीनां शासनसमये प्रणीतमिति प्रतीयते इति
मत्वं, तथाऽपि स खलु शासनसमयः अशोकराज्यध्वंसात् अव्य-
वहितोत्तर एवेति कथं निरूपितं, तत्त्वस्माकं बुद्धेरविषयीभूत-
मेव ; यतः अशोकराज्यध्वंसात् परतः भूयःसु वर्षेषु गतेष्वपि
ब्राह्मणाः राजानः महौमशासुः । विरुद्धवादिभिरेवमुच्यते चेत्,
यत्, दण्डसाम्यप्रचलनसमकालमेव ब्राह्मणानां ब्राह्मण-
शासितानाञ्च तथाविधदण्डविधानजनितं विद्वेषभवनं स्वभाव-
सिद्धमेवेति, बहुकालात्यये च तथाविधः स हि विद्वेषभावः
क्रमेण ङ्गासतामेव गच्छतीति, तदपि न ; यदि नाम शूद्रकेण
तादृशदण्डादेशफलभूतः राष्ट्रविप्लवो जात इत्यदर्शि, तदा
विरुद्धवादिभिरुपन्यस्तं प्रोक्तवचनमपि युक्तियुक्ततया अवश्यमेव
अस्माभिरङ्गीक्रियेत ; न चात्र शूद्रकेण राष्ट्रविप्लवदण्डाज्ञाप्रचारौ
कार्यकारणरूपतया प्रदर्शितौ, प्रत्युत प्रोक्तदण्डादेशप्रचारा-
द्बहुपूर्वमेव राष्ट्रविप्लवस्य बीजोत्पत्तिः, विचारासहं प्रोक्तमतं कथ-
सपि समोचीनतया नास्मभ्यं रोचते इति ।

मृच्छकटिका-

दण्डमिता

सामाजिकावस्था

मृच्छकटिकान्तु तात्कालिकसमाजचित्रं सम्पूर्णतया नास्मा-
भिरधिगम्यते, नापि तत्सम्भवति ; कविनिबन्ध-
कतिपयैस्तदानीन्तनैर्देशाचारैर्व्यवहारैश्च तात्-
कालिकसमाजस्य आंशिकमेव चित्रं केवल-
मस्माभिरुपलभ्यते, तेन हि रूपकादस्मादुल्लिख्य कियदेवात्
प्रदर्श्यते ।

ईदृशः कश्चित् समयः आसीत्, यदा तु ब्राह्मणशामित-
समाजस्य बौद्धेषु विद्वेषबुद्धिरतिमात्रमवर्तत ; तस्य च विद्वेष-
भावस्य प्राबल्यं बौद्धधर्मप्रचारस्य प्रथमदशायामेव सम्भवति ।
अस्मिन् प्रकरणे एतदेवास्माभिः परितृश्यते यत्, तदानीं तद्देश-
वास्तव्यैः निखिललोकैरपि धर्मशास्त्रानुमतमेव विधानं सतत-
मनुतस्थे, किन्तु बौद्धधर्मपरान् प्रति च तेषां अप्रीतिः कियत्यपि
च न लक्ष्यते, प्रत्युत तेषु समधिकां अद्वामेव ते अन्तरा अन्तरा
दर्शयामासुरित्यपि द्रष्टव्यम् । अपि च तदानीम् आर्येषु बौद्धेषु
च धर्मगतविद्वेषभावः सुदूरमास्तां, परन्तु आर्याः बौद्धनीतिं
विशेषतो गुणगृह्णा एव आसन्नित्यपि तत एव प्रतीयते ; अत्र च
रूपके “अपकारिणः उपकारेण जयेयुः” “उत्तमाधमसाधारण-
जना एव धर्म्मार्जनस्य अधिकारिणः” एवमादयः बौद्धनीतय-
शूद्रककविना अतिसुष्ठुतया प्रतिपाद्य दर्शिताः । मृच्छकटिक-
प्रकरणावसाने संवाहकाय सर्वविहाराधिपत्यदानदर्शनात्
बौद्धानाम् अनुष्ठानादिकं तदानीमपि न विलुप्तमिति स्फुटतयैव
प्रतीयते । यद्येवमुच्यते, यतः सप्तमाङ्कावसाने चारुदत्तसुखाय
श्रुयते यत्, “कथमभिसुखमनाभ्युदयिकं अमणकदर्शनम् !!” इति,
अत एवानुमीयते यत्, आर्याः बौद्धधर्मपरानां प्रति समधिक-
विद्वेषभावमेव हृदये पुपुषुः, तन्न ; आर्यशास्त्रसमूहेषु कषाय-
वसनधारिणामपि दर्शनमनाभ्युदयिकमेव, “काषायीगुडतन्त्र

पङ्कविधवाकुला” इत्यादिदर्शनात् ; अत एव अनया चारुदत्तोक्त्या विशेषेण बौद्धधर्मपराणां प्रति कियत्यपि विद्वेषभावो न व्यज्यते ।

मृच्छकटिकस्य तृतीयाङ्के ददुरकनामकवाद्यमेदकथा उप-
न्यस्ता ; एष हि वाद्यविशेषः भगवतः भरतस्य नाट्यशास्त्रस्य

ददुरकः

प्रचारसमये आतोद्यस्य प्रधानाङ्गभूततया परि-
गणितः आसीत् ; परन्त्वन्यस्मिन् कस्मिन्नपि
रूपकेऽस्य समुल्लेखादर्शनादनुमीयते यत्, मृच्छकटिकरचना-
कालप्रचलितोऽसौ वाद्यमेदः कालेन पश्चात् विलुप्तोऽभवदिति ।

मदनिकां दास्यादिमोचयितुं निष्क्रेयार्थसङ्गृहीतुः शर्वि-

क्रीतदासत्वप्रथा

लकस्य चारुदत्तभवनाङ्गूषणापहरणदर्शनेन
क्रीतदासत्वप्रथाऽपि तदानीमासीत् इत्यस्मा-
भिरनुमीयते ।

स्त्रीकृताभिनयः

प्रथमाङ्के यदा शकारः वसन्तसेनाभ्रान्त्या
रदनिकां बलादगृह्णात्, तदा विटमुखात्
श्रूयते यथा,—

“इयं रङ्गप्रवेशेन कलानाञ्चोपशिक्षया ।

वञ्चनापण्डितत्वेन स्वरनैपुण्यमाश्रिता ॥” इति ।

अत्र रङ्गप्रवेशपदोपादानेन तदानीं रमणीजनानामभि-
नयार्थं नायिकादिभूमिकास्त्रीकरणमस्माभिः अवश्यमेवाव-
गन्तव्यमिति ।

अत्र हि विवाहविधौ एतदस्माभिः सूक्ष्ममीक्ष्यते यत्, तदा-

असवर्णविवाहः

नौमाधुनिकजनसमाजवत्परिणयविधानं न
तथा दृढतमनियमनियन्त्रितमासीत् ; “स्त्री-
रत्नं दुष्कुलादपि” एतच्चि मनुवचनं तदा सर्वत्र सर्वत्रैव परि-
गृहीतम् ; न चेदेवं, तदा नृपतिः स्वयं वसन्तसेनायां बधूशब्दं
प्रयोक्तुं कथञ्चिदपि नैवादिदेश । मदनिकाशर्विलकयोस्तथा-

विधपरिणये सर्वजनानामविरुद्धाचरणं हि प्रागभिहितमेव मतं सर्वथा परिपुष्णाति ।

वसन्तसेनायाः अष्टधाविभक्तहर्म्यवर्णनया च तदानीन्तनानां वेश्याजनानाम् अतितरां समृद्धिरासीदित्यनुमीयते;

वेश्यानां समृद्धिः
संसर्गप्रचलनञ्च

अपि च, तदानीं तत्र सुजनतया प्रसिद्धस्य चारुदत्तस्य कुलबधूनिवासे निजान्तःपुरे गणिकया वसन्तसेनया सह निशि शयन-

संवेशादिकं वेश्यासहवासस्यातिप्रचलनमेव प्रमाणयति । किमन्यत्, वारस्त्रीभिः सहवासस्तदा अपराधविशेषत्वेन न केनापि स्वीकृत एव इत्यपि सूच्यते ।

शूद्रकनरपतेः शासनसमये प्रोक्तासवर्णविवाहगणिकासहवासयोरतिप्रचलनं नूनमेवासीत्, न तु तत्केवलं कवेः स्वकपोलकल्पितम् इत्यशंसयमेव वक्तुं शक्यम् । तत्रायमेव हेतुः, — यदि तस्मिन् काले तदप्रचलितं सर्वजनविगर्हितञ्च स्यात्, तदा एतत्, नाट्यरसिकानां सर्वेषामेव सामाजिकानामुद्देजकमेव भवेत् । अपि च कविना शूद्रकेण मृच्छकटिके तादृशानां चित्राणाम् अङ्कनात्, तेषामेव एतत्प्रकरणमूलतया निर्धारणाच्च तात्कालिकजनसमूहानां तत् सर्वमनुमतमेवासीदिति प्रतीयते ।

अत्र वेश्याभवनचित्रमपि कविना यथायथमङ्कयित्वा प्रदर्शितम् । जारजनानाम् अकर्मण्यताकथा, तथा उभयतो वह्निभूतत्वोक्तिश्च तेषां स्वमुखेनैव प्रख्यापिता । वेश्याजनाश्रये भद्रवंशीयानां व्यवहारश्चापि नाट्यकारेण विदूषकमुखेनैव विवर्णितः । यथा पुनरिदानीं गणिकाऽऽलये गणिकामातुराधिपत्यं व्यवहारश्च परिलक्ष्यते, तदानीमपि तथैव आसीत् । यथा च पुरुषविशेषे अनुरक्तहृदयतया

वेश्याभवनचित्रम्

विषयप्रस्थिताभ्यः तनयाभ्यः मातृभिः सर्वजने समानानुराग-
प्रदर्शनादिरूपः समीचीनोपदेशः प्रदीयते तदानीमपि तथैव
तन्मातृभिरकारि । वाररमण्यः अपि देवतानामर्चनासु स्तव-
पाठादिक्रियासु च तदानीमनुरागपरा एवासन्निति च द्विती-
याङ्कस्य प्रथमांशे चेटीवाक्यादस्माभिरनुमीयते ।

वर्तमाने हि पशुमांसानि सलिलैरप्रक्षालितान्येव पाकाय
व्यवहरन्ति, तदानीन्तु तानि प्रक्षाल्यैव पेषुरिति, तथा तात्का-
लिकसुरापायिनोऽपि इदानीन्तना इव सुरां
घनीभूततुषारमिश्रणेन अतिशीतलां विधा-
यैव अपिबन् इति च नियमो रूपकादस्मादवगम्यते । एतत्प्रक-
रणे पुनरस्माभिरेतदपि वीक्ष्यते यत्, तदा वारस्त्रियः उपानद्रूढ-
पादा एव गतागतमकुञ्चन्, प्रावारकादिषु सुगन्धिकुसुमानि
विन्ध्यत्य तानतितरां सुगन्धानकार्षुश्च इति । एवंविधानाच्च
क्षुद्रतराणामन्येषां व्यवहाराणामुल्लेखः सृच्छकटिकप्रकरणे
अवेक्षणीय इति ।

तात्कालिकाचारः

वस्तुतस्तु प्रकरणेऽस्मिन् तत्तत्कालिकाः व्यवहाराः, नीतयश्च

एवं हि अङ्कापिताः, तथा नगरपालानां नागरिकाणाञ्च जीव-

नस्य समाजस्य च ईदृक् मनोहरं चित्रं चित्रितं,

यत् अन्यस्मिन् कस्मिन्नपि रूपके न तथा,

इत्यभिधानं न कियदत्युक्तिदोषदुष्टं भवति ।

अपि च वयमेवमनुमिनुमः यत्, ईदृशं

रूपकम् एतस्मात् अन्यत् द्वितीयं नास्ति इति । प्रकरण-

मिदं रूपकविषयकं व्यापारमन्तरेणापि सामाजिकाचार-

नीतिप्रभृतीनां प्रदर्शनेन समधिकमेव गौरवं भजत इति

सुधीभिर्विभाव्यम् ।

साम्प्रतं ग्रन्थस्यास्य सामान्यतया वक्तव्यमस्माकं परि-

सृच्छकटिकं

राष्ट्रस्य समाजस्य

च उत्कृष्टं चित्रम्

समाप्तिमागतम् । समनन्तरञ्च नायकादेः प्रत्येकं चरि-
विशिष्य वयमालोचयितुमग्रेसरामः ।

चारुदत्तः ।

चारुदत्तः खलु तरुणः पण्यजीवितया श्रेष्ठिपदलाब्धि-
आढ्यचरः कश्चित् द्विजः सम्पत्तिं निःशेषं
पक्षीणविभवः । भूतपूर्वधनिकस्य तस्य दे-
वशात् समापतितं तदेवाभिनवं दारि-
मतीवारुन्तुदमभवत् । असत्यपि पर्याप्तवित्ते तस्य मन-
धननिमित्तः न हि क्रियानपि निर्व्वेदः समुदितः, तत्त-
स्वयमेवाभाषत ; यथा,—

“सत्यं न मे विभवनाशकताऽस्ति चिन्ता ।

भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति ।

एतत्तु मां दहति नष्टधनाश्रयस्य

यत् सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति ॥” इति ।

निर्व्वेदनानां हि गृहानतिथयो विमुञ्चन्ति, सुहृदोऽपि सौह-
शिथिलतामापद्यन्ते, बुद्धिरपि प्रतिदिवसमेव क्षीण-
मधिगच्छति च ; ततश्च ते निस्तेजस्काः सन्तो नियतमेव
परिभूयन्ते ; तदर्थमेव चारुदत्तः अत्यर्थं सन्तप्तः निर्व्वि-
बभूव । निर्व्वेदनत्वं हि भोगविलासादीनामन्तरायभूतमि-
कलय्यासौ कदाऽपि न विषादं प्राकाशयत्, वित्तादृते वा
हितैषणाः न हि सफलतामायान्ति, सर्पादि समुदीयमा-
ताः स्वचेतस्येव विलीयन्ते, तेनैवासौ धनस्य काष्ठ-
तत एव विभवक्षयादुपनतं दारिद्र्यं तं नितरामविव्यक्त-
किन्त्वसौ दारिद्र्यसमुद्राभ्यन्तरनिमग्नोऽपि स्थाणुरिवाव-

प्रगान्तपयोधिरिवानाविलः, कूट इवाटलखातिष्ठत्; कदाऽपि सर्वजनादर्शभूतचरितः महामहिमशाली चासौ तेन नितरां निदेग्धीभूयापि स्वाभाविकमहोयस्वात् स्वकर्तव्यपरायणता-
पथाच्च स्वकीयं सुधाऽवदातं चारित्र्यं द्विषां हासैः अतिसितो-
कुर्वन् नाभ्यामीत् । विदूषकः सत्यमेवोवाच,—“पण्डितजण-
संकमिदग्निहवस्य सुरजणपीदसेसस्स पडिबच्चन्दस्स विअ
परिक्खओ वि दे अहिअदरं रमणीओ ।”

दारिद्र्यमुषलकठोरनिष्पेषणेनापि तस्य देवतासु अकृत्रिमा
भक्तिः सुचिरमनुशा एवासीत्; एतादृशि दुर्वहे दारिद्र्ये
निपतिनस्याप्यस्य सुखात् देवतानां दैवस्य च
विगर्हणा कदाप्यस्माभिरन हि अश्यावि ।
निरन्तरं देवाभ्यर्चनानिरतममुमवलोक्य तद-
यस्यः सैत्रेयः यदा प्रथमाङ्के एवमभाषत,—“जदो एब्बं पूइ-
ज्जन्ता वि देवदा ण ते पसीदन्ति, ता को गुणो देवेसुं अच्चि-
देसुं ?” इति ; तदा प्रत्युवाच चारुदत्तः,—“वयस्य, मामैवम् ।
गृहस्थस्य नित्योऽयं विधिः,—

तदीया भक्तिः
धर्मनिष्ठा च

तपसा मनसा वाग्भिः पूजिता बलिकर्मभिः ।

तुष्यन्ति शमिनां नित्यं देवताः किं विचारितैः ॥” इति ।

गृहिणां हि देवताऽर्चनं नित्यमेवानुष्ठेयं कर्म, तदकरणे च
प्रत्यवायबाहुल्यदर्शनात् तैः पूजनमनुष्ठीयते, न तु वित्तप्राप्ति-
प्रत्याशया इत्यवजानन् चारुदत्तोऽपि किञ्चित् फलमकामय-
मानः अगृधुरेव सर्वास्ववस्थासु निरन्तरं देवानपूपुजत्; यच्चासौ
धर्म्यमिति विवेद, गृहस्थानामवश्यपालनीयत्वेन विहितं
यच्चाज्ञासीत्, शतानामपि विपदामन्तरा निपत्य तत् कदा-
चिदपि नासौ विसम्भारः ; परस्परं विवदमानानां भूयसामनु-
शासनानां ये च विधिनिषेधाः वैधेषु कर्मसु धर्म्येषु च दृश्यन्ते,

स तु तेषां सदसतोः सिद्धान्तपक्षे कथञ्चित् विचारचिकीर्षु
नैवाभवत् ।

आसीदमुश्चैव गुणगणैः समलङ्कृता उज्जयिनी नाम नग
तस्मि विटाञ्चानुश्रूयते यथा,—असौ चारुदत्त एव,—“दीन

चारुदत्तोया
गुणावली

कल्पवृक्षः स्वगुणफलनतः सज्जनानां कुयु
आदर्शः शिञ्चितानां सुचरितनिकषः शो
बेलासमुद्रः । सत्कर्ता नावभन्ता पुरुष
निधिर्दक्षिणोदारसत्त्वो ह्येकः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणत
चोच्छसन्तीव चान्ये ॥” इति ।

वात्स्यायनः स्वरचितकामसूत्रस्य साधारणाधिकरणे च
र्थाध्याये षष्ठसूत्रेणैवमुवाच यथा,—“वर्षप्रमृष्टनेपथ्यानां दुर्

चारुदत्तस्य
नागराचारः

नाभिसारिकाणां स्वयमेव पुनर्मण्डनं, मि
जनेन वा परिचरणम्” इति । दृश्यते चे
पञ्चमाङ्गे, चारुदत्तोक्तौ यथा—“तद्वयस्य ! वि
वाससी वसन्तसेनायाः, अन्ये प्रधानवाससी समुपनीयेता
इति ; एतस्मात् तथा षष्ठाङ्गोपवर्णितात् वसन्तसेनायाः चा
दत्तादेशेन पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानगमनस्योदयोगादितो
अस्माभिः चारुदत्तस्य नागरवृत्तेः परिचयः प्राप्यते एवेति ।

तथाऽप्यासीत् चारुदत्तः संयतोन्द्रिय एव । तथा हि,—

चारुदत्तस्य संयमः

प्रथमाङ्गे प्रच्छन्नीभूय एकान्तस्थिता
वसन्तसेनाया उपरि असौ रदनिकाभ्रा
स्वप्रावारकं निचिक्षेप, पश्चाच्च यदा अज्ञासीत् नैषा रदनिकी
तदा त्वसौ राजर्षिः दुष्मन्तः इव सानुशयमुवाच,—“न युक्तं
कलत्रदर्शम्” इति ।

दाक्षिण्यादिगुणविभूषितस्य चारुदत्तस्य खलु हृदयमा
दन्तीव कोमलं भावप्रगुणञ्च, अन्तराऽन्तरा एतस्य ईदृक् बाह्य

चारुदत्तस्य भाव
प्रवणत्वं दौर्बल्यञ्च

परिलक्ष्यते यत्, एतदनैसर्गिकमेवेति प्रति-
भाति । तथा हि,—द्वितीयाङ्के यदा न्यासी-
कृतमलङ्करणजातमपहृतमभूदित्यसौ नाजा-
नात्, तदा सन्धिदर्शनस्यानन्तरं, चौरः “सन्धिच्छेदनखिन्न एव
सुचिरं पश्चान्निराशो गतः” इत्यं विचिन्त्य नितरां दुःखित एवा-
भूत् । अथ यदा अलङ्करणानि चौरैणापहृतानि इति विवेद,
तदा मैत्रेयमुवाच,—“वयस्य ! दिष्ट्या ते प्रियं निवेदयामि ।
विदूषकः,—किं ण अबहिदम् ? चारुदत्तः,—हृतम् । विदू-
षकः,—तथापि किं पिअम् ? चारुदत्तः,—यदसौ कृतार्थो गतः”
इति । तस्करः चोरयितुमागतः किमप्यप्राप्य खिन्नेन मनसा
खगृहं प्रतिनिवृत्त इति विभाव्य यस्य चेतः निरन्तरं व्यथते,
पुनश्च कृतार्थः स गत इति विदन्नेव यस्य मानसं ह्वयति, तस्य
हृदयं कियत् कोमलं भावमेदुरञ्च, तदुपवर्णनेन बोधनं सर्व-
जनाशक्यमेव । अपहृतधनानि वसन्तसेनया न्यासीकृतानि
इति तु तदाऽसौ विसस्मार ; चौरस्तु यत् “सार्थवाहंसुतस्य
गृहं प्रविश्य न किञ्चिन्नया समासादितम्” एवं न कथयि-
ष्यति, इत्यमेव विचिन्त्यन्नसौ नितरां प्रीतिमलभत । ततश्च
विदूषकोऽब्रवीत्,—“णासो क्व सो” इत्येवाकर्णयन्नसौ सर्व-
मुदन्तजातं सपदि संस्मृत्य मुमोह ।

चारुदत्तस्य सत्य-
निष्ठा तेजस्विता च

तथाविधं तदीयं वैल्लभ्यं विलोक्य यदा मैत्रेय
उवाच,—“अहं क्वु अबलबिस्सम्—केण
दिस्सम्, केण गहिदम्, को वा सक्खित्ति” ।

इति । तदाकर्ण्य चारुदत्तः सगम्भीरं प्रत्युवाच,—

“भैक्ष्येणाप्यर्जयिष्यामि पुनर्न्यासप्रतिक्रियाम् ।

अनृतं नाभिधास्यामि चारित्र्यभ्रंशकारणम् ॥” इति ।

चारुदत्तस्य ईदृश्याः सत्यपरायणतायाः श्रीजस्वितायाश्च एव-

सुदाहरणं न हि भवत्यत्र विरलम् ; प्रलोभनशतमपि दूरे
अपहाय स केवलं सत्यमेव सिषेवे ।

न्यासीकृतानामलङ्करणानां विनिमयेनासौ वसन्तसेना
यत्ततोऽपि बहुमूल्यां रत्नावलीमददात्, तत्तु स्वल्पमूल्यानां

चारुदत्तस्य हृदयं
तदीयमीदाय्यञ्च

अपहृतानामलङ्करणानां न भवति क
मूल्यभूतं, परन्तु वसन्तसेनया येन पु
विश्वासेन स्वकीयमलङ्करणं तस्य सम
न्यासीकृतं, तं सुदृढं विश्वासमेवासौ अलङ्करणसमूहादपि क
मूल्यममन्यत, ततश्च चारुदत्तेनाभिहितम्,—

“यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तया कृतः ।

तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥” इति ।

वसन्तसेनया “पुरुषेसु णासा णिक्खिविअन्ति, ण उ
गेहेसु” इत्यभिधाय, तस्मिन् अतिभूमिङ्गतेन येन विश्वासे
भूषणन्यासो विहितः, तुल्यतया समीकरणे, स च महानमूल्यं
विश्वासो बहुमूल्याया अपि रत्नमालायाः गरौयानेव भवति ।

एकतो दारिद्र्यस्य अरुन्तुदं निष्पेषणम्, अपरतश्च ह

द्वैवस्य परिहासप्रायं तथाविधं विलसितम्
तेन च,—

“कः श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मां तुलयिष्यति ।

शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्निष्पृतापा दरिद्रता ॥”

इत्येवमुक्तश्लोकसूचितं चिन्तनं तदा तस्य मनसि सत
समुदियाय ; न्यासीकृतेषु बहुमूल्येष्वलङ्कारेषु चौरैरपहृतं
नासौ क्लिष्टतामयासीत्, किन्तु एतेन स्वस्यावदातं चरित्रं य
षितं भविष्यति, सैव भावना निरन्तरमेव चारुदत्तमविश्यत्
तस्यैतदेवासीत् मनःसन्तर्पणं यत्, सम्पदि विपदि च चिरस
चरी अपांशुलानां धुरि कीर्तनीया पत्नी धृता, सुखदुःखयोः

कूलमकपटञ्च मित्रं मैत्रेयः तस्यासाते इति ; तयोश्च नियतं
तत्पार्श्वद्वयमलङ्घ्य तिष्ठतोरानुकूल्येन कदाचिदसौ सत्यपथात्
नैव अभ्यश्यत् ।

चारुदत्तस्तु कस्यामवस्थायां वसन्तसेनायां नितरां सञ्जातः-

चारुदत्तस्य प्रेम हार्दः अभवत्, तत्तु कविरस्मान् नादर्शयत् ;

प्रथमाऽङ्के यदा विदूषकः पुनरेवमभाषत,
“एसा हि वसन्तसेना” इति, तदा चारुदत्तमुखादेवमस्माभिः
श्रूयते,—“इयं वसन्तसेना,—

यया मे जनितः कामः क्षीणे विभवविस्तरे ।

क्रोधः कुपुरुषस्येव स्वगात्रेष्वेव सीदति ॥” इति ।

वसन्तसेना तदनुरागिणीति पूर्वं नासौ विवेद ; तदानीं
विदूषकमुखादेव प्रथममाकर्णयामास,—“एसा वसन्तसेना
कामदेवाञ्जदणुज्जाणादो पहुदि भवन्तमश्रुरत्ता” इति ; किन्तु
न खलु वसन्तसेनायाः अनुरागस्य निदर्शनं किमपि चारुदत्तः
तदाऽपि प्रापत्, केवलं विपदमापद्यैव वसन्तसेना तदीयं
वासभवनमग्निश्रियदित्येव अजानात् । तेन हि अस्याः अनु-
रागस्य विरागस्य वा कोऽपि प्रसङ्गः काऽपि चिन्ता वा न तस्य
मनासि प्रदमादधे । अपि च परिहासरसिकस्य विदूषकस्य
तथाविधभाषणस्याविश्वसनीयत्वेन तस्यापि तावति वर्त्तास सं-
धिकाम् आस्थां स्थापयितुमसौ कियदपि नाशक्नोत् ।

पञ्चमाङ्के वसन्तसेनासकाशात् प्रत्यावृत्त्य यदा मैत्रेयः
उवाच,—“अहं बह्मणो भविष्य दाणिं भवन्तं सीसेण पडिअ

वसन्तसेनाऽनुरागे
तस्य संशयः

विस्सुवेमि, णिवत्तोअदु अप्पा इमादो बहुपच्च-
वाआदो गणिआपसंगादो”—तदा तच्छ्रुत्वा
चारुदत्तः प्रत्यवोचत् “.....अवस्थयैवास्मि

निवारितः ।.....सर्वत्र यान्ति पुरुषस्य चलाः स्वभावाः

खन्नास्ततो हृदयमेव पुनर्विशन्ति ॥ अपि च वयस्य !—यथ
 र्यास्तस्य सा कान्ता धनहार्यो ह्यसौ जनः । (स्वगतम्) ।
 गुणहार्यो ह्यसौ जनः । (प्रकाशम्) वयमर्थैः परित्यक्ता
 त्यक्तैव सा मया ॥” इत्यादि । एतेन स्फुटमेवैतत् प्रतीयते य
 यद्यप्यसौ चारुदत्तः स्वयमेव वाचा प्रकाशयति, वसन्तसे
 धनहार्यं पण्यभूतमेव शरारं वहति, दारिद्र्यं हम् अभिला
 मात्रेणैव तां लब्धुं कथं शक्तुयामि, तथापि न खलु चारुद
 वसन्तसेनायाः गुणहार्यत्वात्, तस्याः प्राश्याशमिकपदं ।
 त्यक्तुं शशाक । विदूषकोक्तम्, “एसा वसन्तसेना कामदेशा
 दणुज्जाणादो पहाद भवन्तमणुरत्ता” इत्येतद्वचनजातं, त
 वसन्तसेनया च समीरितं स्वास्मन् अद्वाऽतिशय्यसूचक “पु
 णासा णिक्खिबिअन्ति, ण उण गेहंसु” इत्येतत् द्वितयं वच
 मसौ कथमपि विस्मर्त्तुं नाशक्नोच्च । स च एकशो मनस्वेन
 चिन्तयत् यत्,—दारिद्र्योऽर्हमिति तु सर्वजनानां विदि
 एव, पुनश्च वसन्तसेना मम गुणानुरागिणीति तस्याः समक्षं
 विदूषकः आचचक्षे ; तत् किं वसन्तसेना सत्यमेव हानावि
 मयि प्रेमपरवशा ? इति । अनन्तरमेव चेतसि पुनरेवमा
 लयत् यत्, एतावन्तं हि कालं नासादितं किमपि तस्य वि
 शेनं, तत् न मयि सा अनुरक्ता ? इति । इत्थं सा तस्मिन्ननु
 नानुरक्ता वा, इत्येतयोरिकतरं निर्णेतुं नैव शशाक ।

तदानोन्तु वसन्तसेना तत्प्रेमपरतन्त्रा न वेति सर्वं
 दोलायां चारुदत्तस्य चित्तं दौदुह्यमानमभवत् ; स खलु किं
 कातरतामापन्न इति तु विदूषकस्य “जधा एसा उडं पेकि
 दाहं णिससदि, तधा तक्केमि, मए विणिगारिअन्तत्ता
 अटरं बाहुदा से उक्कण्ठा” एतेन वचसा स्फुटतरं प्रती
 चारुदत्तस्य तादृशं भावविपर्ययमवलोक्य भ्रूतिं तदीयं

त्कण्ठामपनेतुं मैत्रेयस्तमभाषत,—“भर्णदं अ ताए—‘भर्णेहि चारुदत्तं—अज्ज पदोसे मए एत्थ आअन्तब्बं’ त्ति,” अपि च समनन्तरमेव “ता तक्केमि, रअणाबलीए अपरितुष्टा अवरं मग्गिदुं आअमिस्सदि त्ति” एतावदभिधाय तं सावहितं विधातुमपि प्रयत्नमकार्षीत् । चारुदत्तस्तु तां वाचं सम्यक्तया अपरिवुध्यैव सपरिहासमाख्यत्,—“परितुष्टा यास्यति” इति ; परन्तु सोत्कण्ठचित्तवृत्तिरैवासौ वसन्तसेनासमागमनस्य कारणं किं भवेदिति चिन्तयितुमारम्भे ;—तथा हि हृता-लङ्कारादपि अधिकमूल्या रत्नमाला तद्विनिमयेन तस्यै प्रदत्ता, तेन च न पुनरर्थनिमित्तं तदागमनं सम्भाव्यते इति ; ततश्च सत्यमेव किमु, एषा आगमिष्यति न वेति विभाव्य किमपि निर्द्धारयितुमसौ नाशकत् । तदा त्वतिबहुलमौदास्यञ्च तस्य चिन्ताकुलितं चेतः सविशेषमाशिक्षेष्ट ।

विदूषकस्तु यदा पारावतकुलमाहन्तुमुद्यतः, तदा कविः

वसन्तसेनाविरहात्
चारुदत्तस्य
मनीभावः

क्षुद्रचूर्णकमितेन अत्यल्पेन वचसा चारु-
दत्तस्य हृदयगतं सर्वमेव भावं तदानीन्तनीं
निखिलामवस्थाञ्च अतिनिपुणतया विशदी-
कृत्य आचचक्षे । तद्वि एतत् यथा—“वयस्य ! उपविग,
किमनेन, तिष्ठतु दयितासहितस्तपस्वी पारावतः” इति ; एतस्य
पर्यालोचनेन “गाहन्तां महिषाः निपानसलिलम्” इत्यादिः
शाकुन्तलीयः श्लोकः अस्माकं स्मृतिपथमारोहति ।

अथ वसन्तसेनायां वहिर्द्धारमुपागतायां मैत्रेयः चारुदत्त-

संशयभञ्जनं
तयोर्भिलनञ्च

माह “एसा वसन्तसेणा आअदा” इति ।
तदानीमपि चारुदत्तः तत्कथां सम्यगश्रुत्वा
कुशीलकनामानं चेतमपृच्छत् “कथय सत्यं
प्राप्ता वसन्तसेना” इति । चारुदत्तस्तु तदा मैत्रेयस्य परि-

हासभाषितमेतत् किमु इति व्यचिन्तयत् ; तस्याभीष्टितं व
 एतावता स्वल्पेनैव कालेन सन्निकृष्टमभूदिति विश्वसितुं तदी
 मनः सभयमवतस्थे, यदि हि अतिहर्षात् परं पुनः विषाद
 पदं निदधाति इति । वसन्तसेना तद्भवनागमिष्यति नवेति
 संशयस्तस्य एतावन्तं कालं क्षपयामास, अधुना तु, अप्राधि
 तोपनतत्वात् सा सत्यमेव तस्मिन्ननुरागिणी इति तु प्रत्य
 तस्य मनः कियदेव स्थिरीचकारिति ।

विदूषकश्च पुनरपि तं सावहितं कर्तुमब्रवीत्, “अप्यमु
 रअणाबला, बहुमुक्तं सुवस्त्रभण्डं तं ण परितुष्टा, अबरं मणि
 आअदा” इति । एतदाकर्ण्य प्रकाश्य किमपि नासौ वभाष
 कवलं स्वगतमुवाच “परितुष्टा यास्यति” इति ; तदानीम
 वसन्तसेनायाः स्वभवनागमनकारणं सम्पूर्णतया निरगैषीत्
 तत्तु जनान्तराविदितमिति केवलं तस्यैव हृदयदरीशयमासीत्
 तेनासौ “परितुष्टा यास्यति” इति वचः सप्रकाशं नाभ्यधात्
 “परितुष्टा यास्यति” इत्यस्य स्वगतोक्तेः प्रकाश्योक्तेश्च तात्पर्यं
 प्रकाश्यभाषणादपि सहृदयैकानुमानगम्यं सदातिसुष्ठुत
 स्फुटिष्यति ।

यश्च चारुदत्तस्य मनसि वसन्तसेनाऽनुरागविषये कियार्ता
 संशयः पूर्वमतिष्ठत्, वसन्तसेनया प्राविश्यैव कृतेन कुसुम
 प्रहारेण तस्य अणुमात्रमपि तदा नासीत् ; सर्व्वथा निर्व्विष
 मपश्यते च तत्तत्संशये, चारुदत्तः आदौ सम्भाषमाण ए
 वसन्तसेनाम् “अयि प्रिये” इत्युक्त्वा अभिनन्दितवान् ; स
 नन्तरञ्च निखिलमेव हृतालङ्कारवृत्तजातं प्रकाशतामुपागम
 सर्व्वन्तु तदा सम्मिलनानन्दप्रवाहनिमग्नं सदेव पूर्णतया म
 रायमाणमभवत् ।

पञ्चमाङ्कावसाने च—“एतैः पिष्टतमालवर्णकनिमैराणि

मन्मोधरैः संसक्तेरुपवीजितं सुरभिभिः शीतैः प्रदोषानिलैः ।

चारुदत्तस्य
वैदग्ध्यम्

एषाम्भोदसमागमप्रणयिनी स्वच्छन्दमभ्या-
गता रक्ता कान्तमिवास्वरं प्रियतमा विद्युत्
समालिङ्गति ॥” इत्यमुष्मिन् श्लोके अस्माभि-

रवमवलोक्यते यत्, वसन्तसेनायाः हावभावादिकं सर्वैदग्ध्यं
विद्यति समारोपयता नायकेन स्वीयः मनोभावः रत्यनुकूला-
भिनिवेशश्च सुव्यक्तः कृत इति ।

अशेषसद्गुणविभूषितस्य सुचरितचरितानामग्रेसरस्य चारु-
दत्तस्य गणिकायां वसन्तसेनायां कथमनुरक्तिर्जाता एवंविधः

गणिकायानपि
वसन्तसेनायां
तदनुरागहेतुः

प्रश्नः स्वतएव प्रेक्षावतां मनसि उदेतुं शक्नु-
यात् ; तद्वत्प्रश्नस्य च सिद्धान्तानुसरणे स्वीकर-
णीयप्रयत्नस्य पुरत एव चारुदत्तस्य चरित्रे
किञ्चित् दौर्बल्यं लक्षितव्यम् । चारुदत्त-

हृदयस्य तु अनैसर्गिकं कामलत्वमस्माभिः प्रागेव विवृतोक्तं,
तच्च चारुदत्तस्यातिशयभावप्रवणत्वमेव यत्, तदीयचरित्रगतं
प्रधानं दौर्बल्यमुच्यते । न चेदिदमस्यास्यत् तर्हि यैश्च सद्गुण-
राशिभिरासोदसौ विभूषितः तैश्च नूनं देवतैवायमभविष्यत् ।
मनुजो हि गुणदोषाणां संमिश्रणभूमिरिति, तेन मनुजे तस्मिन्
कियन्तो दाषा गुणाश्च नियतमासते, एतद्विमृश्य कविरपि
निर्मले चारुदत्तचरित्रे तादृशमतिमात्रं दौर्बल्यमवतार्य यथा-
यथमस्मान् प्रादर्शयत् ।

चारुदत्तस्तु, येन भावस्निग्धेन हृदयेन चोरयितुमागतोऽपि
तत्करो रिक्तहस्त एव स्वभवनात् प्रस्थित इति संस्मृत्य साति-
शयमन्वतप्त, येन भावमेदुरेण विह्वलेन मानसेन कठारदारिद्र्य-
पर्याकुलितेऽपि स्वस्मिन् वसन्तसेनायाः प्रगाढविश्वासव्यापा-
रश्च विस्मर्त्तुं नाशक्नोत्, तथाविधभावाद्भुतेनान्तःकरणेनासौ

वसन्तसेनया स्वयमुपन्यस्तं प्रेमापि प्रत्याख्यातुं न समर्थयत
न चेदेवं, तर्हि अन्यत्र परिलक्षितया तया तया तच्चरित्रगत
दृढतया वसन्तसेनाऽनुरागमनायासेनासौ सपदि प्रत्याख्यातुं
शक्नुयादिति मन्यामहे ।

अपि च स चारुदत्तः तदानीं एतदजानात् यत् वसन्त
सेना नूनं तं दरिद्रं विदित्वाऽपि, तस्मिन् अनुरागिणी संवृता
या खलु गणिकागणललामभूता देश्याजनसुलभं धनलोभमा
हाय राजश्यालकसंस्थानकस्य प्रलाभनशतानि समुत्पीडनादि
च समुपेक्ष्य प्रणयं प्रार्थयितुं तमेव स्वयमुपागतवती, सा ख
सत्यपि वारविलासिनो स्वार्थत्यागेन समुन्नतस्वभावा सतामाद
रण्यौया च ; एवंविधायाः अप्रार्थितोपनतायाः अबलायाः प्रणय
प्रत्याख्यानमन्याय्यमेवेति तेन तदानीमबांधि । अपि च, वसन्त
सेनायामनुरक्तिः दोषास्तदमिति भावना तदीयहृदये कदा
चिदपि नोदियाय । एकदा तु मेत्रेयेण वसन्तसेनाव्यापारा
मनः प्रत्यावर्त्तयितुं समनुरुद्धचारुदत्त इति सत्यं, किन्तु तदानीं
तस्यां बलवदासक्तं स्वकीयं चित्तं ततो निवर्त्तयितुं सर्वथा
अशक्त एवासौ आसीत् । दृश्यते च केवलं धर्माधिकरणे प्रादु
र्बिवाकसमक्षं वसन्तसेनाऽनुरक्तिमेव प्रकाश्य समोरयितुमर्हं
एकदा लज्जितः एवमभाषत “यौवनमत्रापराध्याति न चार्ति
त्रयम्” इति ।

तस्य च परिणीतायां स्वकीयायां पत्न्यां धूतायां भर्तृसम

चारुदत्तस्य धूता
प्रति सद्भावहारः
शरणागतवात्सल्यश्च

चितव्यवहारस्याभावः कुत्रापि न परिलक्ष्यते
प्रत्युत अस्य धर्मपत्नीसमुचितसत्कारः प्रणयि
जनोचितः सद्भावश्च सर्वत्राक्षुषत्वेनालोक्यते
सप्तमाङ्के च दृश्यते, यत्, चारुदत्तः, विप
शतानि समापतितुं शक्नुयुरिति ज्ञात्वाऽपि, शरणार्थनमांश

मरचीत् ; तत्तु शरण्यस्य तस्य शरणागतवत्सलतायाः प्रकृष्ट-
तममेकं निदर्शनम् ।

वसन्तसेनां पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानमेतावता कालेनापि

वसन्तसेनार्थं तस्य
उत्कण्ठा

अनागतामवलोक्य यदाऽसौ शून्येन मनसा
मैत्रेयेण साकं तत्स्थानात् प्रचलितुमारभे,
अस्मिन् समये तस्य वामाक्षिस्यन्दनात्

स एवमाचचक्षे,—

“अपश्यतोऽद्य तां कान्तां वामं स्फुरति लोचनम् ।

अकारणपरितप्तं हृदयं व्यथते मम ॥”

एवमभिदधतोऽपि प्रत्युत तस्य हृदयं न पुनः कारण-
मन्तरंगैव परितप्तम् ; यद्यप्यसौ तदानीं वसन्तसेनागतं
किमप्यत्याहितं श्रोत्रेण नाश्रीषोत्, चक्षुषा वा नाद्राचीत्,
तथाऽपि तं तदीयमानसमेव वसन्तसेना कामपि विषमां विपदं
प्रापदिति समावेदयत् ।

नवमाङ्के दशमाङ्के च तस्य करुणरसव्यञ्जिकाः उक्तिजातयो
विशेषतो मनीसृशः अतीव स्वाभाविकतया सुमधुराश्च जाताः ।

तस्य सौशील्यस्य
आभिजात्यस्य च
हानौ शङ्का

अकारणमरणसम्भावनायाऽपि नासौ विह्वलः,
अथवाऽपवादं केवलं तदीये विमले कुले
कलङ्को जातः, तत्रयोजकश्च दुर्धत्तः राष्ट्रिय-
शठः, एषा च भावना सततमुदिता तदीय-

मनागसं मानसं नियतमाकुलीचकार । तन्मुखादेवमस्माभि-
रपश्यते च यथा,—

“न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः ।

विशुद्धस्य हि मे मृत्युः पुत्रजन्मसमो भवेत् ॥”

“तेनास्मत्प्रकृतवैरेण क्षुद्रेणात्यल्पबुद्धिना ।

शरणेव विघातो न दूषितेनाऽपि दूषितः ॥”

वसन्तसेनया स्वयमुपन्यस्तं प्रेमापि प्रत्याख्यातुं न समर्थयत
न चेदेवं, तर्हि अन्यत्र परिलक्षितया तया तया तच्चरितगत
दृढतया वसन्तसेनाऽनुरागमनायासेनासौ सपदि प्रत्याख्या
शक्नुयादिति मन्यामहे ।

अपि च स चारुदत्तः तदानीं एतदजानात् यत् वसन्त
सेना नूनं तं दरिद्रं विदित्वाऽपि, तस्मिन् अनुरागिणी संवृता
या खलु गणिकागणललामभूता देश्याजनसुलभं धनलोभमा
हाय राजश्यालकसंस्थानकस्य प्रलाभनशतानि समुत्पीडनानि
च समुपेक्ष्य प्रणयं प्रार्थयितुं तमेव स्वयमुपागतवती, सा ख
सत्यपि वारविलासिनो स्वार्थत्यागेन समुन्नतस्वभावा सतामा
रणौया च ; एवंविधायाः अप्रार्थितोपनतायाः अञ्जलायाः प्रण
प्रत्याख्यानमन्याय्यमेवेति तेन तदानीमञ्जलि । अपि च, वसन्त
सेनायामनुरक्तिः दोषास्पदमिति भावना तदीयहृदये कदा
चिदपि नोदियाय । एकदा तु मैत्रेयेण वसन्तसेनाव्यापार
मनः प्रत्यावर्त्तयितुं समनुरुद्धचारुदत्त इति सत्यं, किन्तु तदान
तस्यां बलवदासक्तं स्वकीयं चित्तं ततो निवर्त्तयितुं सर्वथा
अशक्त एवासौ आसीत् । दृश्यते च केवलं धर्माधिकरणे प्रा
वित्राकसमक्षं वसन्तसेनाऽनुरक्तिमेव प्रकाश्य समोरयितुमर्ह
एकदा लज्जितः एवमभाषत “यौवनमत्रापराध्याति न चार्ति
त्रयम्” इति ।

चारुदत्तश्च धृता
पति सङ्गवहारः
शरणागतवात्सल्यश्च

तस्य च परिणोतायां स्वकीयायां पत्न्यां धृतायां भर्तृसम
चितव्यवहारस्याभावः कुत्रापि न परिलक्ष्य
प्रत्युत अस्य धर्मपत्नीसमुचितसत्कारः प्रणयि
जनोचितः सङ्गावस्थ सर्वत्राक्षुषत्वेनालोक्यते
सप्तमाङ्के च दृश्यते, यत्, चारुदत्तः, विप
शतानि समापतितुं शक्नुयुरिति ज्ञात्वाऽपि, शरणार्थिनमाख्य

मरचीत् ; तन्तु शरण्यस्य तस्य शरणागतवत्सलतायाः प्रकृष्ट-
तममेकं निदर्शनम् ।

वसन्तसेनां पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानमेतावता कालेनापि

वसन्तसेनार्थं तस्य
उत्काण्डा

अनागतामवलोक्य यदाऽसौ शून्येन मनसा
मैत्रेयेण साकं तत्स्थानात् प्रचलितुमारभे,
अस्मिन् समये तस्य वामाक्षिसन्दनात्

स एवसाचचचे,—

“अपश्यतोऽद्य तां कान्तां वामं स्फुरति लोचनम् ।

अकारणपरितस्तं हृदयं व्यथते मम ॥”

एवमभिदधतोऽपि प्रत्युत तस्य हृदयं न पुनः कारण-
मन्तरंगैव परितस्तम् ; यद्यप्यसौ तदानीं वसन्तसेनागतं
किमप्यत्याहितं श्रोत्रेण नाश्रीषोत्, चक्षुषा वा नाद्राचीत्,
तथाऽपि तं तदीयमानसमेव वसन्तसेना कामपि विषमां विपदं
प्रापदिति समावेदयत् ।

नवमाङ्गे दशमाङ्गे च तस्य करुणरसव्यञ्जिकाः उक्तिजातयो
विशेषतो मर्मसृशः अतीव स्वाभाविकतया सुमधुराश्च जाताः ।

तस्य सौशील्यस्य
आभिजात्यस्य च
हानौ शङ्का

अकारणमरणसम्भावनायाऽपि नासौ विह्वलः,
अथवाऽपवादेन केवलं तदाये विमले कुले
कलङ्को जातः, तत्प्रयोजकश्च दुर्हत्तः राष्ट्रिय-
शठः, एषा च भावना सततमुदिता तदीय-

मनागसं मानसं नियतमाकुलीचकार । तन्मुखादेवमस्माभि-
रुपश्रूयते च यथा,—

“न भीतो मरणादस्मि केवलं दूषितं यशः ।

विशुद्धस्य हि मे मृत्युः पुत्रजन्मसमो भवेत् ॥”

“तेनास्मत्प्रकृतवैरेण क्षुद्रेणात्यल्पबुद्धिना ।

शरेणेव विषाक्तेन दूषितेनाऽपि दूषितः ॥”

तदीयक्लेशकारणमपरमेकं यथा,—

“प्राप्यैतद्वसनमहार्णवप्रपातं

न त्रासो न च मनसोऽस्ति मे विषादः ।

एको मां दहति जनापवादवह्निः

वक्तव्यं यदिह मया हता प्रियेति” ॥

दशमाङ्के एकस्मिन् स्थले दृश्यते यदतिदानशीलो हि
दरिद्रः प्रयत्नयतेनापि यदेव दातुं समर्थो भवेत्, तस्मादा

पुत्राय
यज्ञसूत्रदानम्

दानात् चारुदत्तस्य दानमतीव गरीयः सर्व

यश्च, समुन्नतप्रदेशमधिरूढश्च अभवत् ; त

हि,—चारुदत्तं द्रष्टुमुपागते च रोहसेने :

स्वपुत्रं किं नाम वस्तु अन्तिममुपायनभूतं दत्त्वा आशिषा सर्व
दैयिष्यतीति निरन्तरमचिन्तयत् ; सपदि तस्य मनसि उदिया

“आम्, इदं तावदस्ति, मम च,—

अमौक्तिकमसौवर्णं ब्राह्मणानां विभूषणम् ।

देवतानां पितॄणाञ्च भागो येन प्रदोयते ॥” इति ।

असौ पुनरेवमुक्त्वा स्वदेहात् यज्ञसूत्रमुन्मोच्य रोहसेनाय
तप्रायच्छत् । नैतद्धि चञ्चलं वित्तं, यद्धि भाग्यक्रमेण भवति
याति च ; चारुदत्तस्तु अथ स्वस्य सर्वस्वभूतं यज्ञसूत्रं स्वपुत्राय
रोहसेनाय प्राददात् । दानमेतदतीव प्रशस्यतरमतीव करुण
रसव्यञ्जकमिति मन्यामहे ।

दारिद्र्यानिपौडितस्य, दुर्वृत्तशकारेण वृथाऽभियुक्तस्य, हन
वध्यस्थानं नीतस्य च चारुदत्तस्य सर्वापेक्षया अयमेवाक्षेप

चारुदत्तस्य
शत्रावपि क्षमा

विषयः यत्, “शरणेव विषाक्तेन दूषितेनापि
दूषितः” इत्युक्तप्रकारभूतस्तदानीं जा

इति । क्रमेण च तदाक्षेपबीजं दूरमपश्य
दुर्वृत्तशकारस्य कूटजालानि च छिन्नानि, शठः राष्ट्रियस्तु त

वन्द्यभूतः एव आसीत् । ब्राह्मणस्य चिरमेव क्षमाप्रधानतया अपकारिणोऽपि शकारस्य उपकारेण जयविधानमेवासौ श्लाघ्य-
तमममन्यत, तेनासौ शकारे अलौकिकीं क्षमां प्रदर्श्य स्वकीयं
यदतिमहत्त्वं प्रस्थापयामास, तस्य तु निदर्शनं भुवनेऽस्मिन्नति-
विरलमेवास्ते ।

अपसृते च चारुदत्तस्य दुर्द्वे, परावृत्ते च तदीयभाग्यचक्रे,
धृतां वसन्तसेनाञ्च पुनरसौ प्राप । अवसाने सूक्ष्मगतेर्धर्मस्य
प्रभावेण तस्य सर्व्वथा परिवर्द्धितो महान्
सम्प्रादः, सुधाधवलं निर्मलं चरित्रञ्च मेघा-
वरणनिर्मुक्तः शारदः शशधर इव सातिशयं
शुशुम्भे । चारुदत्तस्य तादृशे चरित्रे कलङ्ककालिमानं विलेतुं
दुर्धत्तशकारस्य कुतः सामर्थ्यम् ? यच्च एकं सत्यमेव प्रशस्तपथ-
तया चिरमजानात्, यस्य च धर्म एव एकमात्रमवलम्बनीयः,
अलीककलङ्कलेपः तस्य किं विधास्यति ? कस्मिंश्चिदेकस्मिन्ने-
वाहनि तद्गतं मिथ्याभूतमावरणं नूनं विगलितं भविष्यति,
सत्यस्य चिरं समुज्ज्वलं ज्योतिश्च सर्व्वतोविसारि सत् निपति-
ष्यति ; मूढस्तु शकारः तत्तु नावेदीत्, स तु समुज्ज्वलं चारु-
दत्तस्य चरित्रं स्थापयितुं बहुधा अचेष्टत । स्थापनस्य कथा तु
दूरत आस्तां, परं तेनैव चारुदत्तस्य चरित्रं पूर्व्वतोऽपि सम-
धिकं समुज्ज्वलतरं सत् सुविकाशतामापद्यत ।

वसन्तसेना ।

प्रकरणस्यास्य नायिका वसन्तसेना नाम गणिका ; परस्मै
तस्या एतत्प्रकरणीयवृत्तांशे गणिकासुलभा वृत्तिः कुत्रापि न
संलक्ष्यते ; तथा हि,—प्रथमाङ्के शकारप
जुगुप्सिते प्रस्तावे असम्भ्रतायामेतस्यां सत्यां
विटस्तामाह,—“वसन्तसेने ! वेशवासविसृ
मभिहितं भवत्या” इति । एतदाचरणन्तु गणिकावृत्तिविसृ
तयैवात्र कविना प्रदर्शितम् । पुनश्च “वेष्ट्याऽपि सर्व्वं भव
इति विटवचनेन वसन्तसेना कदाऽपि वेष्ट्याजनोचितां वृत्तिं न
हि पर्य्यग्राहीदिति च सम्यक्तया वक्तुं न शक्यते । चतुर्थाङ्केऽपि
दृश्यते, यत् वसन्तसेनायाः माता तदीयां दुहितरं राजश्यामरं
संस्थानकं रमयितुमादिशतीति ; कदाचिदपि गणिकावृत्ति
रनया न चेदवलम्बिता, तदा तु विटवचनं मातुस्तादृशानु
रोधश्च कथञ्चिदसङ्गतमिव प्रतिभाति । तदास्तां तावत्
वसन्तसेनायाः चरित्रस्य ईदृशो भागः कविना कियच्च समा
वृतः कृत इव इत्यनुमीयते । चारुदत्ते तदीयपूर्व्वरागोत्पत्ते
प्रभृति वसन्तसेना यत् धनहार्य्यं पण्यभूतं स्त्रीयं शरीरं न हि
अवोढ इति तु स्फुटया वाचा कविः व्यक्तोक्तुमभिलषतीति
दृश्यते ।

साम्प्रतं गणिकाशब्दश्रवणसमकालमस्माकं मनसि या
ष्टृणा पदमादधाति, पुरा तु गणिका नासीदीदृशं घृणास्पदं
प्रत्युत, एताः किल सम्मानिता एवाभर्वाक्षी
प्रतीयते । अपि च साधारणवेष्ट्याजन
पेक्षया गणिकाशब्दवाच्याः स्त्रियो हि कियार्ति
भिन्ना एव । वात्स्यायनः कामसूत्रे चतुःषष्टिकलावर्णनाऽनन्त

वसन्तसेनायाः
एकानुरक्तिः

वेष्ट्या-
गणिकयोर्भेदः

साधारणाधिकरणस्य तृतीयेऽध्याये षोडशश्लोके उवाच ;
यथा,—

“आभिरभ्युच्छिता वेश्या शीलरूपगुणान्विता ।

लभते गणिकाशब्दं स्थानञ्च जनसंसदि ॥

पूजिता सा सदा राज्ञा गुणवद्भिश्च संस्तुता ।

प्रार्थनीयाभिगम्या च लक्ष्यभूता च जायते ॥”

अत्र श्रीमद्भगवद्गीतापादैः व्याख्यातं यथा,—“स्थानञ्च
जनसंसदीति । जनसभायामासनभूमिं लभते, न वेश्येत्यत्र
गण्यते ।” इति ।

गणिकाविषये
भरताभिमतम्

नाट्यशास्त्रकारः भरतः स्वग्रन्थे चतु-
र्विंशाध्याये गणिकालक्षणमेवमनुशिष्टः
वान् ;—

“कालोपभोगराचार्यशुश्रूषाभिरता सदा ।

लोलया भावहावाभ्यां सत्त्वेन विनयेन च ॥ १११ ॥

माधुर्येण च संयुक्ता चतुःषष्टिकलाऽन्विता ।

नृत्योपचारकुशला स्त्रीदोषैस्तु विवर्जिता ॥ ११२ ॥

प्रियवादी प्रियकथा स्फुटा दक्षा जितश्रमा ।

एभिर्गुणैस्तु संयुक्ता गणिका परिकीर्तिता” ॥ ११३ ॥ इति ।

वसन्तसेनायामेतानि लक्षणानि पूर्णतया विद्यन्ते इत्य-
स्माभिः प्रारलक्ष्यते ।

प्रथमाङ्के “वेश्याऽसि सर्वं भज” इति विटेनाभिहितया
वसन्तसेनया पुनरेवमूचे “गुणो क्व अणुरात्रस्य कालेन न उण-

वसन्तसेनायां
कुलस्त्रीधर्मं

बलकारो” । इत्येवमुक्तिश्च तस्याः वेशवासोचित-

जनानुरूपत्वमेव प्रदातयति ; वसन्तसेना

यद्यपि वेश्यागर्भसम्भूता, तथापि तदीय शिक्षा-

सम्भाषणादिकं कियत् कुलस्त्रीजनोचितमिति प्रतिभाति ।

चारुदत्तेन साकं प्रणयव्यापारे वसन्तसेनायाः साहसम्
 उद्योगस्य क्षिप्रकारितायाश्च पर्याप्ते परिचये समधिगता
 सत्यपि, स्त्रीजनस्वभावसुलभं भीरुत्वमपि तस्यां परिलक्ष्यं
 एवेति । चारुदत्तस्तु यदा तं रदनिकाभ्रमेशोवाच “न
 रदनिके ! रोहसेनं गृहीत्वा अभ्यन्तरं प्रविश” इति, तदा
 वसन्तसेनायाः “मन्दभाङ्गणी क्व अहं तुम्हे अकभन्तरस्म” एत
 स्मिन्नेव वचसि, तस्याः कुलस्त्रीजनानुरूपा लज्जा शङ्का
 सुविकाशतामायाता ।

कविः यस्यामवस्थायां वसन्तसेनाचारुदत्तयोः प्रथमं पर-
 स्परं दर्शनं सङ्घटयामास, तच्चातीव मनोरमं हृदयग्राहि

सृच्छकटिके चारु-
 दत्तवसन्तसेनयोः
 प्रथमदर्शनम्

जातम् । अन्यस्यां कस्याञ्चिदवस्थायां तयो-
 रप्रथमदर्शने सङ्घटिते च इयतीमतिबहुलां वाच-
 मभिधातुं न हि तौ शक्नुयातां, तयोरन्योऽन्य-
 संस्तवोऽपि एतावतीमतिघनिष्टतामुपगन्तु-

नाशकत् । यस्यामवस्थायां तयोः प्रथमसाक्षात्कारः समर्पित-
 तत्र परस्परमनोभावं लक्ष्यीकृत्य अत्यल्पायां समीरितायामा-
 भूयानेव भावः स्फुटीभूतोऽभवदिति विभाव्यते । चारुदत्तस्तु य-
 रदनिकाभ्रान्त्या वसन्तसेनां “ननु रदनिके, रोहसेनं गृहीत-
 अभ्यन्तरं प्रविश” इत्युवाच, तेनैव नायं तयोः नूतनपरिचय-
 आप तु बहुपुरातन एव इति प्रतीतिमुत्पादयता कविना स्वाभि-
 प्रायः सर्व्वथा सफलीकृतः । अत एव यदा किल वसन्तसेना
 रदनिकाभ्रान्तिरपसृता, तदा चारुदत्तेन तत्क्षणमेव पूर्व्वपरि-
 चितवत् सप्रश्रयमामन्त्रणपदं प्रयुक्तमिति दृश्यते । चेत् तयो-
 रपरस्परमात्मीयवत्प्रतीतिर्न तदा सञ्जायेत, तर्हि वसन्तसेना
 “पुरुसेसु गासा णिक्विबिअन्ति ण उण गेहेसु” इत्युक्त्वा तावती-
 मात्मीयतां प्रदर्श्य भूषणानि न्यासीकर्तुं नैव शक्नुयादिति ।

चारुदत्तभवने एतद्भूषणन्यासप्रयोजनमस्माभिः द्वितीयाङ्कतः
अनुभूयते ; तथा हि,—वसन्तसेना तु चारुदत्तं धार्मिकमभि-
जानती तदन्तिके केषुचित् वस्तुषु न्यासी-
कृतेषु सहसा नासी दुर्लभदर्शनो भविष्य-
तीति मेने, तेन च चारुदत्तो यथा तस्याः
दर्शनपथादन्तरितो न भवेत् तदर्थमेव तथा चारुदत्तगृहे
स्वक्रीयभूषणानां न्यासो विहित इति ।

चारुदत्तगृहे भूषण-
न्यासप्रयोजनम्

कामदेवायतनसम्पादितं वृत्तजातन्तु कविरस्मान् सविशेषं
न हि व्यजिज्ञपत् ; तत्र वसन्तसेना चारुदत्तस्य गुणानुरागिणी
जाता, शकारमुखेन एतावन्मात्रमेव केवल-
मावेदयत् । द्वितीयाङ्कप्रारम्भे च मदनिका-
वसन्तसेनयोः संलापादस्माभिरतदभिज्ञायते
यत्, चारुदत्तस्य प्रथमदर्शनात् प्रवृत्तिं वसन्तसेना गणिका-
जनोचितां वृत्तिं जुगुप्सितामेवामन्यत । प्रतिपुष्यं मधु सच्चित्य
परिभ्राम्यन्तो मधुलुब्धा मधुकरी कुसुमहोनं सहकारपादप-
मनायासेनैव परित्यक्तुं शक्नोति, वसन्तसेना न तथा ; सा खलु
धनहोन इति मत्वा चारुदत्तं परित्यक्तुं नैव शक्नोति, यतः सा
हि चारुदत्तमेव केवलं प्रार्थयते, न तु तदनानि । अपि च
राजनि राजवल्लभे बणिजि जने च प्रणयं याच्यमाने अपरिहार्थं
दुःखमुदेतुं प्रभवति, तस्मिंस्तु तथाविधदुःखस्य कियतोऽपि समु-
त्पत्तिर्न हि सम्भवति इति । चारुदत्तो हि भवन्नपि ब्राह्मणः,
यौवनोचितभोगेषु नासीदुदासीनः, इति तु सुरसिका वसन्त-
सेना तदीयप्रावारके केवलं जातोऽकुसुमसौरभमेकमाघ्रायैव
सम्यगनुमिमाय ।

द्वितीयाङ्कप्रारम्भे एव चारुदत्तचिन्तया वसन्तसेना अत्यन्त-
मेव विमनायमाना आसीदिति परिलक्ष्यते, तेन च स्नानपूजादि-

नित्यकर्मापि तस्यै सम्यक् नारोचिष्ट । तच्च सम्पादयितुं

उत्कण्ठा

स्वमात्रा समाहृताऽपि तदनुष्ठातुमक्षमा सा
मातरमेवमभाषत यत्, “अज्ज ग ण्हाइस्स ।

ता बल्लणो ज्जेव पूअं णिब्बत्तेदु त्ति” इति । चारुदत्तभवनतः
प्रत्यावर्त्तनात् प्रभृति सा नियततदनुध्यानपरैव शून्येन मनसा
कालमतिवाहयामास ; तथाविधां तामवलोक्य मदनिकया
यदा सा तत्कारणमपृच्छत्, तदा चारुदत्तस्यैव प्रसङ्गः प्रा-
वर्त्तत ; यो खलु यस्मिन् निर्भरमनुरक्ता, सा तु तत्संस्पृष्टासु कथा-
स्वेव रमतेतराम् इति ।

अथ यदा विपन्नः संवाहकः आत्मपरिद्वारणार्थं वसन्तसेना-
निवासमग्निश्रियत्, तदानीमप्यसौ मदनिकया साकं चारु-

विपन्नदाणं
प्रियानुरागिता च

दत्तप्रणयविषयिकासु कथास्वेव निरता तमेव
व्यचिन्तयत् । प्राग्नेन संवाहकेन कियत्कालं
चारुदत्तस्य शरीरपरिचर्यां कृतेति यदा

वसन्तसेनया तच्छुद्धादश्रावि, तत्पूर्वस्मादपि सा चारुदत्तम-
वानुदध्यौ ; इदानीं पुनः वहिरङ्गात् संवाहकादपि तस्यैव चारु-
दत्तस्य वाक्तामाकर्ण्य तद्गणवलीषु आसक्तमपि तदीयं चित्तं
सातिशयमेव तासु निमज्जयामास । तदानीन्तु यथाकथञ्चित्
चारुदत्तसम्बन्धिनमपि संवाहकमसौ बहु मन्यते स्म । वसन्तसेना-
यत् संवाहकं तदानीन्तननिग्रहादरक्षत्, तत्तु तस्याः समुन्नत-
चेतसः परिचायकमपि सर्व्वेया न स्वार्थविनिर्मुक्तम् ; परन्तु
संवाहकस्य चारुदत्तसम्बन्धितया (तथाविधः सम्बन्धः यावानि
विप्रकष्टः भवेतु नाम) तदुपकृतिं विधाय चारुदत्तोपकृतिमिव
तामजोगणत् ; तेन च अस्मै मनसि असीमां सुखसन्ततिं सम्-
धिकं गच्छेच्च तथा विभरामास, यथा प्रियतमस्य चारुदत्तस्यैव
कर्म सम्पाद्यात्मानं कृतार्थं करोतीति ।

संवाहके च तावत् कियद्दूरमगतवत्येव कर्णपूरकः वसन्त-
सेनासमीपमाजगाम, तन्मुखाच्च सा अश्रुतनामधेयस्य कस्यचित्
पुंसः गुणावलीमश्रौषीत् । समनन्तरमेव

चारुदत्ते
वसन्तसेनायाः
प्रेमप्रकर्षः

प्रावारकसंवादे श्रुतिमागते काऽपि कथा
तस्या मनसि त्वरितमेव सौदामनीव समु-
दिता, येन सा अवीचत,—“कस्म्यञ्जरश्च !
जाणीहि दाब किं एसो जादीकुसुमवासिदो प्रावारओ ण
वेत्ति ?” वसन्तसेनायाः चेतसः चारुदत्ते प्रीतिरसपरिपूरित-
तया कस्याच्चिदपि विमलगुणावलीसंस्पृष्टायां वाचि तत्कर्णपथ-
समापतितायां, तामेव गुणावलीमसौ चारुदत्तगुणग्रामेण नियो-
जयितुमिच्छति, तेन च “किमेष प्रावारकश्चारुदत्तस्य न भवति ?
सोऽपि नूनं जातीकुसुमवासित एव” इति तस्या मनसि सर्पादि
समुदियाय । तदनन्तरञ्च तस्मिन् प्रावारके चारुदत्तस्याङ्कितं
नाम दृष्ट्वा अतीव हृष्टा सा तदुत्तरासङ्गेन स्वीयमङ्गमलङ्कृत्य
प्रियाङ्गुस्यष्टवस्तुसंस्पर्शजं सुखमनुभवितुमारभत ; तस्यास्तदानी-
मयमेवाशयः यत्, मत्प्रेयसः चारुदत्तादपरस्मिन् कस्मिन्नपि
पुरुषविशेषे एतावदतिबहुलगुणराशयो न हि कदाचिदपि
सम्भवेयुरिति । तदानीन्तु वसन्तसेना चारुदत्तप्रास्यर्थमतीव
समुत्सुका आसौत् ।

एतदङ्के च चारुदत्तस्य निरन्तरानुध्यानेन, तत्प्रभूतगुणा-
वलीनां कीर्तनश्रवणतश्च, वसन्तसेनामानसं केवलं चारुदत्ता-
भिमुखीभूतमेवाभवत् । कविस्तु विविधप्रकारेण वसन्तसेना-
मानसं चारुदत्ताभिमुखमनुप्रेषितं विधाय प्रेमोत्कण्ठितां तां
प्रेमः पूर्णविकाशपथं नेतुं प्रावर्तत ।

एवंविधेऽवसरे प्रियमुखसन्दर्शनवासना प्रेयसीनां निसर्ग-
सिद्धा खलु ; तेन वसन्तसेनायाः मानसं सविशेषमेव पर्याप्तं

कुलितमभूत् ; इदानीमपि स सुचिराकाङ्क्षितदर्शनः चारुदत्तः

अलिन्दमाह
तदीक्षणप्रथमः

राजपथेन गच्छेत् इति मनसि आकलय्य
सा अलिन्दभूमिमारोढुं त्वरितपदमेव विनि-
ष्क्रान्ता । एवमेव योषितां प्रासादगवाक्षादि-

पथेन निरीक्षणस्य कथा अस्माभिः वात्स्यायनीयकामसूत्रे
वैशिकप्रकरणे द्वितीयाध्याये तृतीयसूत्रे दृश्यते यथा—“प्रेक्षण-
मन्यमनस्कस्य—राजमार्गे च प्रासादस्थायास्तत्र विदितायाः
व्रीडाशाठ्यनाशः” इति ।

चतुर्थाङ्कस्य प्रथमे दासी समागम्य वसन्तसेनामाह यत्
राष्ट्रियः संस्थानकः दशसहस्रसुवर्णाघं भूषणजातं तदर्थमेवाव-

पुरुषान्तरं उपेक्षा
निर्लोभता च

प्रेषयामास, तदीया माता च तां संस्थानक-
प्रेषितं शकटमारुह्य राजस्थालकभवनं यातु-
मादिशतीति । तदाकर्ण्य वसन्तसेना प्रल-

वाच “जह्मं जीवन्तीं इच्छति, तदा ण उण अहं अत्ताए एव
आस्माविदब्बा” इति । तदानीं वसन्तसेनाचित्तवृत्तेः चारुदत्त-
प्रोतिपूर्णतया संस्थानकस्य तथाविधं प्रभूतार्थलाभकरमपि
प्रस्तावं सष्टणमुपेक्षितुं न खलु सा ईषदपि कुण्ठिता अभवत् ।
पालकस्य नरपतेः स्थालके संस्थानकं अवज्ञया प्रत्याख्यातं
साम्प्रतमेव विपदः समापनेयुरिति मनसा विदित्वापि सा
चारुदत्तात्प्रत्यावृत्त्य पुनः गणिकावृत्तिस्वीकारात् वरं विपत्तसु-
हानां समाश्लेष इति निर्दार्थ्य, स्वयं विपदां राशिमेव सस्वर्ज ।

तदनन्तरं यदा शब्बलकः मदनिकामाह, “वच्चे त्वं

सर्तश्चा
शिष्टाचारश्च

किञ्चिद्रहस्यम् । तर्हि विक्तमिदम् ?” तदुप-

श्रुत्य मदनिकया च तत्र स्वसम्पत्तौ प्रदर्श-
ितायाम्, एकान्तस्थितया वसन्तसेनया स्वगत-

मितदभ्यधाय “कधं परमरहस्यं, ता ण सुणिस्सम्” इति

एतस्मादेव वसन्तसेनायाः शिक्षायाः शिष्टाचारस्य च परिचयः
सम्यग्धिगम्यते, प्रायशः हि रमण्यः कौतुकपूर्णं पररहस्य-
मम्बुदञ्च वचः श्रुतुमतिमात्रमौत्सुक्यं भजन्ते, किन्तु वसन्त-
सेनायामस्माभिः तथाविधपररहस्यश्रवणप्रणयित्वं कियदपि
न खलु दृश्यते ।

अस्मिन्नेवाङ्के यदा मदनिकाशर्च्चिलकौ परस्परं रहसि भाष-
माणौ आसतां, तदा मदनिकामन्वेष्टुमागता वसन्तसेना तौ
मिथःसङ्गतौ दृष्ट्वा, अन्योऽन्यमनुरागवन्तौ खलु
ताविति त्वरितमेव विदितवती ; सत्यपि
समुदिते स्वप्रयोजने मदनिकां समाह्वय क्षणमपि तयोः पर-
स्परालापसुखं व्याहन्तुं नेच्छच्च । वसन्तसेनायाः मनस्तु तदानीं
चारुदत्ते सम्यगनुरागपूर्णमेवास्तु, परन्तु सा चारुदत्तात् स्वप्रेमः
अनुरूपं प्रेम लप्स्यते न वेति संशयं निराकर्तुं न निर्भरमश-
क्तात् ; तस्यास्तु मनसि विरहाद्भयमपि सविशेषमास्ते, वियो-
गाद्धिभ्यन्तस्तु तदेव वाञ्छन्ति, यथा कस्यापि विरहदुःखं कदा-
चिदपि नापतेदिति ; सा हि विरहाद्धिभ्यता स्त्रीयेन मनसैव
विरहिणां निखिलमेव दुःखं वेद, तस्या आत्मनोऽपि किल
तस्मादेव दुःखं, तेन च सा उवाच, “ता रमदु रमदु । सा
कस्मावि पीदिच्छेदो भोदु । य खलु महाबिस्म” इति ।

अथ मदनिकासमाज्ञया वसन्तसेनायै हृतालङ्करणानि
प्रदातुमुपागते च शर्च्चिलके, वसन्तसेना स्त्रीयेनैसर्गिकोदार्येण
निष्कृयमन्तरेणैव मदनिकां तत्क्षणममुञ्चत् । मदनिका खलु
तस्याः स्निग्धा सहचरी, तेन सुखदुःखसंसृष्टानां यावतीनामेव
कथानामाश्रयीभूता खलु सैव भवति, तथाविधां तामनाया-
सेन मोक्तुं कथमसौ शक्नुयात् ? परन्तु प्रेमपरतन्त्रा विदित-
वियोगक्लेशा च सा वसन्तसेना मदनिकां तत्र रक्षितुं नैषीत्,

यतो नियमितायां हि तस्यां यादृक् स्वयमेव प्रियविरा
दुःखमुपभुङ्क्ते, तादृगेव साऽपि नियतमुपभोक्ष्यते ।
नितरामशङ्कितः ।

एतेषु च स्थलेषु एतदस्माभिः दृश्यते यत् चारुदत्ते वसन्त
सेनायाः सम्प्रोतिः विविधामेव मूर्तिं परिण्टह्णातीति ।

प्रणयादुद्वारता

कविना वसन्तसेनायाः पूर्वरागः सङ्क्षिप्तं
आलिखितः, तदानीं वसन्तसेनायाः हृदयं
केवलं स्वस्य चारुदत्तस्य चोपरि न्यस्ता आसीत्, न हि कश्चि
विषयान्तरं सम्यगलक्षयत् ; साम्प्रान्तु तस्याः दर्शनमवाप्ता
वस्थास्वपि निपनति ; तेन च असङ्कीर्णं वसन्तसेनाचरित्रं वा
विकाशस्य पथि प्रसर्तुमुद्यतम् । इदानीमसौ स्वोयेनान्तरा
येन परिषामन्तःकरणत्त्वमपि अनुभवितुं समर्थयते ।
ईदृशी हि शक्तिरस्ति, यद्वलात् हृदयं समुदारं भवति ना
प्रकृतस्य प्रेम्णः एष हि स्वभावः, यदसौ कमपि जनं सङ्गी
न नयति । तेन च प्रेमपरतन्त्रा वसन्तसेना क्रमेण विकाश
चित्तवृत्तिरेव जाता इति ।

शर्व्विलकहस्तात् भूषणसमूहानां ग्रहणादनन्तरं वसन्त
सेनायाः मानसिकी अवस्था स्फुटमस्माभिरनुमीयते ; तथा हि

नवभूषणप्राप्त्या

विन्ताप्रवाहः

—न्यासीकृतानां भूषणजातानामपहरणं
किमिदानीं करोति चारुदत्तः, तथा वा
कीदृशं समाचरिष्यति, अतितरां कातरा
समुपागते च चारुदत्ते सा तस्मै तदलङ्काराणां प्रदानेन तदी
तावतीमुत्कण्ठां सर्व्वेच्च समुद्देगं समूनमपनीय तं सुखीक
रिष्यति, एवंविधाः विविधाश्चिन्ताः प्रावृट्पयोधरः नभस्तल
तदीयमानसं सपदि समाश्रुवत ; ईदृशे समये तत्र मैत्र
समागत्य रत्नमालां तस्मै समर्प्य च यथायथं चारुदत्तसद्व

आकलयामास,—“मए तं सुवस्त्रभण्डं विस्त्रभादो अत्तण
केरकेत्ति कदुअ जूदे हारिदम्” इति । वसन्तसेना तु तदा-
कर्ण्य परं विस्त्रयमवाप, मनसि एवमनुदध्यौ च,—“कधम् !
चोरेण अवाहिदं पि साण्डौरदाए जूदे हारिदं त्ति भणादि ?
अदो ज्जेव कामीअदि” इति । वसन्तसेनायाः चिन्ताप्रसरः
पूर्वपथं परिहृत्य अन्यं पन्थानमवललब्धे; पूर्वोक्तं “विस्त्रभादो
अत्तणकेरकेत्ति कदुअ” इति वचः तस्याः मर्मं चासृशत्, तस्याः
हृदि हर्षः आशा च सममेवोदियाय, सा चिन्तयितुमारंभे “किं
दंसेमि तं अलङ्कारं ?” इति । ततश्च कौतुकपरा ईषद्विमृश्य
निर्णोतवती “अधवा ण दाव” इति ।

स्थलादस्माच्च कौतुकं समारब्धम् ; विदूषकस्तु पूर्वं “गेह्लदु
भोदी इमं रअणाबलिम्” एवमुवाच ; इदानीं वसन्तसेनां तूष्णी-
मवस्थितां चिन्तयमानाञ्च समीक्ष्य विदूषकः
आशासमन्वितः सन्नेवमवोचत,—“किं दाव
ण गेह्लदि भोदी एदं रअणाबलिम् ?” वसन्तसेना तु तदलङ्कर-
णानां स्वस्थाः ग्रहणमसौ नाभिलषति इति सम्यक् विदित-
वत्यपि, चारुदत्तः खलु तामात्मौशमेव विभावयति इत्याकर्ण्य
प्रोत्फुल्लचित्तवृत्तिः विदूषकेण सह किञ्चित् नर्मप्रायं वक्तुं न
शिथिलप्रयत्ना बभूव ; सा हि तदानीं रहस्यं गोपायितुं मैत्रेय-
मुखं निरीक्षितुमसमर्था (“विहस्य सखीमुखं पश्यन्तो”) उवाच,
—“कधं ण गेह्लसं रअणाबलिम् ?” एतद्वसन्तसेनाभाषित-
माकर्ण्यतो विदूषकस्य महती आशा प्रतिरुद्धा अभवत्, स्मित-
मुखो वसन्तसेनां दृष्ट्वा तस्य सपञ्चरं शरीरं वह्निज्वालामाला-
कुञ्जमिवासीत् । अत्रान्तरे वसन्तसेना स्वगतमाह,—“कधं
भीणकुसुमादो वि सहआरपादवादो मअरन्दावन्दओ निव-
डन्ति !” इति । द्वितीयाङ्के मदनिकाऽपि बभाषे,—“अज्जए ! किं

भीणकुसुमं सहआरपादवं महुअरीओ उण सेवन्ति ?” इति
अधुना तु मदनिकायाः तत्रासत्त्वात् तद्वचनं संस्मृत्य मङ्गल
सुखेन वसन्तसेनायाः सुखात् ईदृशी कथा निःसृता । एवंकिं
काले मदनिकायां तत्रावस्थितायां तां सर्व्वमेतद्वचनं कथयितुं
वसन्तसेना सम्पूर्णं सुखमुपभोक्तुं शक्नुयात् ।

पञ्चमाङ्गे वसन्तसेना अभिसारिका । चारुदत्तस्तु तस्या
मनुरक्तो न वेति वसन्तसेना तदानौमपि असन्दिग्धं न वि

दुर्हिने
स्वयमभिसारः

विवेद, सा तु कथाप्रसङ्गेन विदूषकात् एता
वन्मात्रमेवावगमत् यत्, चारुदत्तः तामासीत्
तथा विभावयतीति ; तेनैव सा तत्प्रणयप्राप्ति

प्रत्याशावशतामवाप । अपि च वात्स्यायनीयकामसूत्रस्य वैशि
काधिकरणीयप्रथमाध्यायगतदशमसूत्रस्य “भावजिज्ञासा
परिचारकमुखान् संवाहकगायनवैहासिकान् गम्ये तद्भक्तान् व
प्रणिदध्यात्” एवंविधशासनानुसारतः जनान् विनियुज्य प्रेय
मनोभावं विज्ञातुं तस्याः धैर्य्यं नासीत् । तेन च सा स्व
मेवाद्य विटेनानुगम्यमाना घोरे दुर्हिने चारुदत्तस्य मनोऽभि
प्रेतं विज्ञातुं भूषणप्रत्यर्पणापदेशेन कान्तमभिसर्त्तुं प्रचलिता
तथा च, वात्स्यायनीयकामसूत्रस्य वैशिकाधिकरणप्रथमाध्याय
द्वादशसूत्रे दृश्यते “सपीठमर्हायाश्च कारणापदेशेन स्वयं गम
मिति गम्योपवर्त्तनम्” इति ।

पुनश्च प्रोक्ताधिकरणद्वितीयाध्यायस्य चतुर्थसूत्रे दृश्यते यत्
“अनुरागस्यावचनमाकारतस्तु दशयेत्” इति ; इहापि कविना

आकारेकतादिना
अनुरागप्रदर्शनम्

तदनुसरता इव प्रथमं वसन्तसेनायाः स्वकीय
शरीरचेष्टादिभिश्चारुदत्तं प्रति तदनुराग
प्रदर्शितः ; तदनन्तरश्च चारुदत्तसमीपमा
गच्छन्ती वसन्तसेना स्वयमेव तदीयचित्तवृत्तिपरिज्ञानाय अग

रागप्रकटनहेतुकादङ्गचेशादिकादपि स्फुटतरमिङ्गितमाश्रित्य
सुकुमारपुष्पेण तमताडयत् । ततश्च तं सम्बुध्याह,—“अइ
जृदिअर ! अबि सुहो दे पदोसो ?” इति ।

प्रदोषकालस्य रागवर्द्धकतया भटिति तद्विषयकप्रश्नेनैतदेव

परस्परानुरागे
निःसन्दिग्धता

प्रकाश्यते यत्, “तव प्रदोषः सुखेन याति न
वा, तत्तु न जाने, मम तु न याति”
इति । ततश्च वसन्तसेना तदीयप्रश्नस्य स्वाभि-

क्षिप्तमेव प्रतिवचनं चारुदत्तमुखादश्रीषीत् ; यथा,—“अयि
प्रिये !—

सदा प्रदोषो मम याति जाग्रतः

सदा च मे निःश्वसतो गता निशा ।

त्वया समेतस्य विशाललोचने !

ममाद्य शोकान्तकरः प्रदोषकः ॥” इति ।

एतत्प्रतिवचनजातमाकलय्य आश्वस्तायास्तस्याः निखिल-
संशयजालानि सकलाः शङ्काश्च तदानीं दूरीभूता एवाभवन् ;
चारुदत्तोऽपि तदीयानुरागे तत एव निःसंशयो जातः ; एवञ्च
तयोः परस्परमिलने कश्चिदप्यन्तरायो नावर्तत ।

गणिकासुतायामपि वसन्तसेनायां यद्यपि गणिकोचित-
वृत्तिरस्माभिर्न खलु परिलक्ष्यते, तथाऽपि सा गणिकैव ; तस्या-

गणिकावृत्त्यानाश्रये-
ऽपि तरङ्गभावस्या-
परिहाय्यत्वम्

स्तदनुरूपं प्रागल्भ्यं प्रदर्शयता च कविना
निरतिशयनैपुण्येन तच्चरित्रस्य सर्वतोभावेन
सामञ्जस्यमेव रक्षितम् । एवंविधं सप्रागल्भ्यं
सम्बोधनमपि प्रयोक्तुं लज्जिता च वसन्तसेना

चेटीमुवाच,—“अबि पारइस्सं ?” इति । तदा चेटी प्रत्युवाच,
—“अबसरो ज्जेब पारइस्सदि” इति । वसन्तसेनायाः एतया
लज्जया निर्लज्जतया चास्माभिरेतदवगम्यते यत्, तदीयशिक्षा-

व्यवहारादिषु वेशवाससादृश्येषु अलभ्यमानेष्वपि ते
 वेश्यासुलभभावं न हि व्यतीयुरिति । एतेन
 वसन्तसेनायाः चरित्रसामञ्जस्यसंरक्षणं, तथा शिक्षावशेन
 स्वभावमतिक्रमितुं न हि कोऽपि शक्नोतीति च स्फुटमप्यु-
 दशयत् ।

हृतालङ्कारप्रत्यर्पणसमये हि वसन्तसेना किमप्यनभि-
 केवलं कौतुकपरवशा सती चारुदत्तचित्तवृत्तिपरिज्ञाननि-
 एवासीत् । सुचतुरा खलु सा कस्येयं
 वली, कुतश्चैषा समागता इति तु स्त्री
 पूर्वमेव विदिततया भूषणविषये अविम-
 माने हि चारुदत्ते तमेतावन्मात्रमेव वचनमवोचत् यत्,—
 चारुदत्त ! जुत्तं णेदं इमाए रअणावलीए इमं जणं तुल-
 इति ; एतैश्च कतिपयेरेव वचोभिः रत्नावलीस्वामिनीं प्रति
 निरतिशयां श्रद्धां प्रादर्शयत् ।

षष्ठाङ्के च अभिनवभावविवशा सती समवतीर्णा व-
 सेना इत्येवमस्माभिः समीक्ष्यते ; तथा हि,—नेदानीं
 पूर्ववत् चारुदत्तविरहेण विधुरा भ-
 उद्देगश्च तस्याः साम्प्रतमुपशमतामेव ल-
 प्रेम्णा हि हृदयवृत्तेः प्रसारवर्द्धनेन न के-
 मसौ स्वसुखमेव साम्प्रतं चिन्तयति,
 परदुःखभावनायामेव समधिकं कालमतिवाहयति । त-
 तदानीं चारुदत्तभवनमुपागता, तत्पत्नीपुत्रस्वजनाः
 मन्यन्ते इत्येवमेवासौ नियतमनुध्यायति । तेन च सा
 मपृच्छत् यत्,—“हज्जे ! किं पबिडा अहं इह अदम-
 चतुस्सालं ?” इति । एतदुपशृण्वती च चेटी प्रत्यवाच,—
 केवलं अग्गन्तरचतुस्सालं, सब्बजणस्स वि हिअअं पवि-

धृतायां
 श्रद्धाप्रदर्शनम्

मिलनात्सौख्यं
 चारुदत्तपरिजने
 श्रद्धाभावश्च

इति । तदाकर्ण्य वसन्तसेना समाश्वस्य पुनरप्राचीत्,—
 “अबि संतप्यदि चारुदत्तस्स परिअणो ?” एतत्प्रश्नेन तस्याः
 यश्च समुद्देगः प्रकाशते, स तु वेश्यासुलभभावं न हि प्रकटयति,
 परन्तु सपत्नानुरूपामाशङ्कामेवावेदयति ; न चेदेवं तदा, तत्प-
 रिजनाः सन्तप्ताः भवन्तु न वेति तेन गणिकायाः तस्याः
 का क्षतिर्लाभो वा भवेत् ? चारुदत्ते तु वसन्तसेनाऽनुरागो
 नैव भवति वेश्याजनसुलभः, अधिकन्तु तत्परिजनेषु तस्याः
 अज्ञातिशयमेव सर्व्वत्र स्फुटतया प्रकाशते । पूर्व्वोक्तप्रश्नस्य
 समुचितमुत्तरं दातुं चेटी आह,—“संतपिस्सदि” । वसन्तसेना
 तु पप्रच्छ,—“कदा ?” चेटी पुनरब्रवीत्,—“जदो अज्जआ
 गमिस्सदि” इति । तदाकर्ण्य वसन्तसेना चारुदत्तभवने न हि
 सा घृणितेति विदित्वा पुनरेवमूचे,—“तदो मए पदमं संतपि-
 दब्बम्” इति ।

वसन्तसेना तु कुतः समागतेयं रत्नावलीति अनुमाय पूर्व्व-
 स्मिन्नङ्के अवादीत्,—“जुत्तं णेदं इमाए रअणाबलीए इमं जणं
 तुल्यिदुं” इति ; तेन च सा चेटीहस्ते चारु-
 दत्तप्रदत्तां रत्नावलीं समर्प्य उवाच,—“हच्चे !
 गेळ एदं रअणाबलीं, मम बहिणिआए
 अज्जाधुदाए गदुअ समप्पेहि ; भणिदब्बं च,—
 ‘अहं शिरिचारुदत्तस्स गुणणिज्जिदा दासो, तदा तुम्हाणं बि ।
 ता एसा तुए ज्जेव कण्ठाहरणं होदु रअणाबली” इति । तदा-
 कर्ण्य चेटी प्रत्युवाच,—“अज्जए ! कुपिस्सदि चारुदत्तो अज्जाए
 दाव” । वसन्तसेना सर्व्वथा चारुदत्तमनोभावमज्ञासीत्, तं
 तथाविधमात्मीयञ्चाकार्षीत् येन स्वकृतमसौ नूनमनुमंस्यते इति
 विश्वास्य पुनः प्रत्युवाच,—“गच्छ, न कुपिस्सदि” इति । ततः
 चेटी तत् स्थानात् अपससार । कियदनन्तरञ्च सा रत्नावली

धूतायै रत्नावली-
 प्रदानं तस्याः
 तदनङ्गीकारश्च

समादाय प्रत्यावर्त्य व्यजिज्ञपत्, यत्,—आर्या धृता
बलीमगृह्णीतु भवतीम् एवं विज्ञापयति यत्,—“अज्जउत्तो
मम आहरणविसेसो त्ति जाणादु भोदो” इति । तेन च
सेना विस्मिता स्तब्धिता च जाता ।

अथ सौवर्णशकटाय रोरुद्यमानं रोहसेनमङ्गे
रदनिका वसन्तसेनासकाशमुपातिष्ठत् । बालस्य रोदनं

वसन्तसेनाया
विस्मयः, धृतायां
अज्ञाप्रकर्षश्च

जिज्ञासमानायाञ्च वसन्तसेनायां रद
तस्यै रोदनहेतुं यथायथमाख्यत् । प्राक्

रत्नमालाप्रत्याख्यानेन विस्मयमासा

वसन्तसेना तदानीमेतदेव चिन्तयामास

एतावदेतासां दारिद्र्यं, येन दारकः शकटाय भृशं रुदन्ति यद
हि तं लभते, सुतवत्सलतया दिक्सवोऽप्येता दारिद्र्येण
किमपि प्रदातुं समर्थाश्च, तथाऽपि स्निग्धाया एतन्मातुः सप
रात्मा तनयाभिलाषपूरणाय व्याकुलोऽपि च पतिगौरवरक्ष
रत्नावलीमकातरमेव प्रत्याख्यातुमीषदपि कुण्ठां नैव प्रा
अस्याः स्वामिसम्भोगजमुखेषु कृतांशतयाऽहमन्तरायभूता
तथाप्यसौ मामविकृतमेव ब्रवीति,—“अज्जउत्तो
आहरणविसेसो त्ति जाणादु भोदो” इति । अहो ! चित्रमे
कुत ईदृशं तेजः ? नैतदस्मद्विधैः कदाऽपि कुत्रापि दृष्ट
चारुदत्तस्य सहधर्मिणीपदगौरवेण चेदेवमोजस्विता, तदा
सहधर्मिणीपदमतौव श्लाघ्यतरं मन्ये इति ।

दरिद्रतया सुतवासनामपि सम्पादयितुमनीशानि

तस्याः चारुदत्तभाग्य-
विषये कातरता

समोक्ष्य स्वभावकारुण्येन द्रवोभूत

वसन्तसेना तदा सविषादमिदमुवाच

“भवअं कअन्त ! पोक्खरवत्तपडिअजलवि

सरिसेहिं कीलमि तुमं पुरिसभाअधेएहि” इति । इयमेव

वाक् तृतीयाङ्केऽप्यस्माभिः धूतामुखादाकर्णिता । दिशा चानया
कविना अतिनिपुणतयैव वसन्तसेनायाः चरितस्यान्यमेकमभि-
नवमुत्कर्षं दर्शयितुम् आरम्भे ।

सुवर्णशकटलिप्सया निरतिशयक्लिष्टमानसं रोहसेनमाक-
लय्य रुदती वसन्तसेना इदमब्रवीत्,—“जाद ! मा रोद ।

तस्या मातृपदवाच्य-
त्वाभिगतौ सूत्रा

सोबससअङ्गिआए कौलिस्ससि” इति ।

आकर्ण्य च तत् सकरुणवचनं रोहसेनो यदा
रदनिकायै वसन्तसेनापरिचयमजिज्ञासत,

तदा रदनिका तमाह,—“जाद ! अज्जआ दे जणणी भोदि”

इति; रोहसेनस्तु तथा दीयमानं तत्परिचयमलोकमेवेति मत्वा

यदा आह,—“जइ अम्हाणं जणणी, ता कीस अलंकिदा ?”

इति, तदा वसन्तसेनायाः नारीस्वभावसुलभं प्रसुप्तं मातृत्वं

सपदि जागरितमभूत्; सा अविलम्बितमेव सकरुणमुवाच,—

“जाद ! मुद्देण मुद्देण अदिकरुणं मन्तेसि । (नाट्येनाभरणान्य-

वतार्य्य रुदती) एसा दाणिं दे जणणी संबुत्ता । ता गेण्ह-

एदं अलंकारअं, सोबससअङ्गिअं घड़ावेहि” इति । रोहसेन-

सोवाच,—“ण गेण्हिस्सं, रोदसि तुमं” इति । रोहसेनः किल

बालकः, कथमसौ वसन्तसेनारोदनस्यार्थमवगमिष्यति ? मन्ये,

वसन्तसेनाऽपि स्वरोदनस्य हेतुं स्वयमेव सविशेषं नावगता ।

अयं हि तस्याः चरित्रस्य स्वाभाविको विकाशः; तदानीं

तस्याः मातृपदवाच्यत्वलाभवासना समजनि, तच्च रोदनं भवति

तस्याः मर्मस्थलसमुत्थम् । बालस्य तादृशवचसा वसन्तसेनायाः

चैतन्यं समुदियाय, सा हि तदेवमबुध्यत, भवति ममत्ववात्स-

ल्यादिविभूषिता हि मातृमूर्तिः, का हि नाम तत्रास्ति ताव-

दुपयोगिता विलाससाधकभूषणानामितेषामतिबाहुल्यस्य !! अथ

सा एवमब्रवीत्,—“जाद ! ण रोदिस्सं । गच्छ, कौल इति ।

(अलङ्कारैर्मृच्छकटिकां पूरयित्वा) जाद ! करेहि सोबससर्था
इति । वात्सल्यदेवालयद्वारि तदानीं वसन्तसेनया विलास
उसर्गीकृतः,—एवं किल तदीयविलासमण्डितमूल्येन्तरा
अशुविधौता पूता निर्मला च मातृमूर्तिः वहिः प्रचकाशे;
हि तस्याश्चरित्रं पूर्णतया एव विकासतामवाप । उत्तरकां
आर्यकेण राज्ञा तस्यां बधूशब्दप्रयोगस्य यः आदेशः प्रदा
अद्यैव किल वसन्तसेना तस्य यथार्थाधिकारिणी जाता ।

ततः परं प्रवहणविपर्ययः समजनि, तेन च वसन्तसे
विपदां समारम्भः प्रासरत् । अष्टमाङ्के चारुदत्तप्रेमनि

तदभिसारनिरता च वसन्तसेना शकां
त्योडिता चारुदत्तमेव संस्मृत्य कृतान्ता
तनातिथिर्भवितुमुद्युक्ता अभवत् ।
स्थले वसन्तसेनायाः तेजस्वितायाः पति

कियानस्माभिरधिगम्यते ; सा खलु तदा शकारं पद्मगमा
मपि कियन्मात्रं नाकुण्ठात् । एवंविधं पुरुषोचितसा
वसन्तसेनासमायामेव नायिकायां सम्भवति । मन्थे,
काऽपि रमणो ईदृशहेतुना कमपि पुरुषं पदा आह्वय
क्तुं न हि शक्नुयादिति । अत्रापि अस्याः गणिकाकुलस
त्वानुरूपं चरित्रमङ्गयता च कविना तदीयस्वभावस्य साम
सर्वथा संरक्षितम् । शकारेणासक्तप्रहृततया मृतप्रा
तस्याः चैतन्यं सम्पाद्ये संवाहको यदा तामपृच्छत्,—
बाशिण ! किं खेदं ? इति,—तदा निन्दनीयजीवनं प्रति प्र
ष्टण्या तस्याः मनः पूर्णमभूत् ; सा तदानीमेवमचिन्तयत्
गणिकागर्भजाता नाभविष्यं ; तदा नैवेदृशं निदारुणं क्षे
मानपरम्पराज्ञासहिष्ये ; तेन हि स्ववैराग्यमुवाच,—“जं
वेसभावस्तु” इति ।

अथ यदा दशमाङ्के चारुदत्तस्य बधार्थं समुद्योगः समा-
रब्धः, तदन्तरे वसन्तसेना भिक्षुणा सह तत्र समागता अभवत् ।

बध्यमाला-
विनिमयः

यस्याः बधापराधेन चारुदत्तस्य प्राणदण्डः
राजपुरुषैः समादिष्टः, सा मूर्त्तिमती तत्र
समुपस्थिता । वसन्तसेनायाः एतत् दृष्ट्वा-
श्मशानप्रवेशदृश्यमेकमद्भुतं नाटकीयं वस्तु । तस्याञ्च समागत-
वत्यां निर्दोषश्चारुदत्तः प्राणदण्डव्यसनात् मुक्तिमवाप, दुर्वृत्तः
शकारश्च सापराधतया धृतोऽध्यतिष्ठत् । दृष्ट्वा च तं वसन्तसेना
चारुदत्तकण्ठदेशात् बध्यमालामाकृष्य तीव्रया घृणया तां
शकारकण्ठदेशे निचिन्नेप । अस्मिन् स्थलेऽपि नाट्यकारः
वसन्तसेनायाः हृगल्भतायाः परिचयं प्रकाश्य तस्याः जन्मनः
चरितस्य च सामञ्जस्यं ररक्ष । सत्त्वं च तत्र चारुदत्तस्य अन्येषु
वहुषु हितेषु सखिषु, नारोजनस्वभावसुलभशालीनताविरुद्धं
तथाविधं प्रागल्भ्यम् अन्यस्यान्तु कस्यामपि स्त्रियां न हि
समुदेतुं प्रभवति ; गणिकासमुत्पन्नायां वसन्तसेनायामेव
तदुपयुज्यते ।

संस्कृतरूपकविवर्णितासु नायिकासु वसन्तसेना हि भवति

नायिकाप्राधान्यम्

चतुरा असामान्या च नायिका ; प्रणयस्य
गाम्भीर्यं तां परार्थपरां सुगन्धस्वभावामुदाराञ्च
सम्यगकार्षीत् । कविना चरित्रमिदं विशेषेण सुग्रथितं सुवि-
काशितञ्च कृतमिति ।

धूता ।

कविना धूतायाश्चरित्रं सविशेषं न हि अङ्कितम् । अभि-
नयमञ्चे प्रायशस्तानुपस्थाप्यैव प्रस्तुतं वृत्तमिदं परिसमापि-

तम् । अस्मिन् रूपके, तृतीयाङ्के दशमाङ्के च सा वारद्वयं केवलमस्माकं दृष्टिपथमापतिता ।

तृतीयाङ्के गृहे चोरितं चौरणेति समाकर्ण्य समाकुञ्चिता धूता उवाच,—“अह ! सच्चं अवरिक्वदसरीरो अज्ज

चिग्धजनवाक्यल्लभम्

उत्तो अज्जमित्तेण सह ?” इति । चा

दत्तस्याशुभमाशङ्कमानायाः तस्याः परां का गतायामप्युत्कण्ठायां, प्रियकुशलप्रश्नेन सममेव प्रियतमप्रियस्यस्य मैत्रेयस्यापि कुशलं प्रष्टुं न ह्यसौ विसम्भारः ; यतः सार भवति गृहकर्त्री । ततश्च वसन्तसेनान्यासीकृताभरणानि तस्मै रेणापहृतानौति समाकर्ण्य सा सपदि स्मृच्छिता जाता, सोऽपगमे पुनरेवमभाषत यत्,—“हस्ते ! किं भङ्गासि ? अर्वा क्वदसरीरो अज्जउत्तो त्ति ? वरं दाणिं सो सरीरेण परिक्वदं ण उण चारित्तेण” इति । चारुदत्तधर्मपत्न्याश्च धूताया ए झाषणं नूनं तदनुरूपमेव ।

सा च तदानीं कथं हि स्वामिनममुष्याः विपदः संरिप्यति, सत्पुरुषतया प्रख्यातस्य भर्तुः नाम कथमक्षतं स्थास्याति

रत्नावलीदानम्

इत्येव सततमचिन्तयत् ; अलङ्करणेषु केव

तन्मातृदत्ता रत्नावली एव अवशिष्टा अस्मिन् तान्तु चारुदत्तः शौण्डीरतया न हि ग्रहीष्यति, इति तु नूनमेव विवेद ; तेन च सा भर्तुः चारुदत्तस्य हितैषिणं सखामैत्रेयमाह्वय रत्नषष्ठीव्रतच्छलेन तामेव रत्नमालां तस्मै प्रादच्छत् । चतुरः मैत्रेयस्तु आह,—“सोत्थि, गमिस्सं, पिब अस्सस्स निर्वदेमि ।” इति ; श्रुत्वा च तद्वचनं धूता अतीतसङ्क्षिता “अज्जमित्तेअ ! मा क्खु मं लज्जावेहि” इत्युक्त्वा प्रातिष्ठत ।

पश्चाङ्के पुनः यदा वसन्तसेना इमामेव रत्नावलीं दत्ता

हस्तेन धूतायै प्रत्यर्पयितुमैषीत्, तदाऽमौ अतीव तेजसा प्रत्यु-
वाच,—“अज्जउत्तो ज्जेब मम आहरणावसेसा त्ति जाणादु
शोणखिता भोदी” । एतेन यादृशं तदीयं नैसर्गिकं
तेजः प्रतीयते, निगूढाभिमानगर्भं तथाभूतं
तेजः केवलं सहधर्मिण्यामेव सम्भवति । वसन्तसेना तु प्रथ-
मतो धूताचरित्वानभिज्ञतया चेटीहस्तेन रत्नावलीमनुप्रेष्य
तामभिनन्दयितुमैच्छत् ।

तदनन्तरञ्च पुनर्दशमाङ्के दृश्यते यत्, आर्या धूता चिता-
रोहणसमुद्यता मैत्रेयरोहसेनादिभिस्तस्मादतिसाहसार्चिहृत्त्यर्थं
चिताऽऽरोहणप्रयत्नः भृशमनुरुद्धाऽपि न तत्र समाधिमादधे इति ।
स्वामिना सह एकस्यामेव चितायामधिरोह-
णादृते ब्राह्मण्याः चितायामधिरोहणं धर्मशास्त्रविरुद्धतया
पापजनकमिति मैत्रेयेण अभिहिताऽपि सा अव्रवीत्,—“आर्य्य-
पुत्रस्यामङ्गलश्रवणात् वरमेतत् पापाचरणमपि” इति । एवं-
विधादेकैकस्मात् वाक्यादेतस्याः धूतायाः अन्तःकरणभावमपि
स्फुटमेव वयमवजानीमः । सत्यमेवैतद् यत्, मृच्छकटिके वयं
वारहयमेव धूतामीक्षामहे, किन्तु तत्रैव कविना द्वित्रैर्हि
निपुणतरैः तूलिकासम्पातैः तदीयं चरित्रं समधिकमेव समु-
ज्ज्वलीकृतमिति ।

मैत्रेयः ।

अन्वर्थनामा मैत्रेयः चारुदत्तस्य वयस्यो मृच्छकटिकप्रकरणे
विदूषक इति परिभाषितः । विदूषकशब्दार्थंन्तु कामशास्त्रीय-

विदूषकलक्षणम्

साधारणाधिकरणस्य चतुर्थाध्याये सप्तदश-
सूत्रभाष्ये श्रीमद्यशोधरेन्द्रपादाः आहुः,—

“स च वेश्यां नागरकं वा क्वचित् प्रमाद्यन्तं लब्धप्रणयत्वादप-

वदते इति विदूषकः । क्रीडनकत्वाच्च वेशे गोष्ठ्याच्च विविं
हासेन चरतीति वैहासिक इत्युभयनामा । अस्य चरित्र
समालोचनावसरे वयमेतत् द्रक्ष्यामः यत्, विदूषकसंज्ञा
सुसङ्गता इति । नाट्यशास्त्रस्य चतुर्विंशोऽध्याये भगवान् भगव
विदूषकस्य लक्षणमेवमाह ; यथा,—

“वामनो दन्तुरः कुञ्जो द्विजन्मा विह्वताननः ।

खलतिः पिङ्गलाक्षश्च स विधेयो विदूषकः” ॥१०६॥ इति
अन्यत्राप्युवाच,—“विदूषकस्य खलतिः स्यात् काकपटमेव वा
मृच्छकटिके विदूषकस्य काकपटर्चाङ्गतत्त्वमेव परिदृश्यते ।

चारुदत्तहितैषिणो मैत्रेयस्य न केवलं तस्य विभवेन
सम्बन्धः, अपि तु दारिद्रेणापि ; तथा हि,—चारुदत्तः

मैत्रेयस्य चारु-
दत्तपचपातः

सम्पत्तिं विलुप्तायां सर्व्वे एव पूर्व्वपरिज
युगपदेव तममुच्चन्, न तु अकृत्रिम
दारिद्र्यो मैत्रेयः, तेन च चारुदत्तः तं “सु
दुःखमुह्यत्” इत्युवाच । “भो बभ्रस्स ! तं ज्जेव अत्यक्लवत्
सुमरिअ अलं संतप्पिदेण” मैत्रेयस्यानयैव वाचा चारुदत्ते त
प्रगाढानुरागः प्रकटितः बभूव ।

न च गुणानामाधारः चारुदत्तः भ्रमेणापि कदापि
पापात्मकं कर्म अकृत ; तस्य धनानि तु विपन्नानां दरिद्राणां

चारुदत्तदारिद्र्य-
जनितक्षोभः

पुरुषाणामुपकृतये एव आसन् ; प्र
दारिद्रेणापि देवतासु सुदृढा भक्तिश्च
विलुप्ता ; तथाऽपि देवताः भक्तिमति त
नानुकूलाः अभवन् ; एतान्येव विभाव्य मैत्रेयस्य मनः कि
क्षोभेण दुःखेन च पूर्णमभवत्, तेनासौ चारुदत्तमब्रवीत्
“जदो एब्बं पूइज्जन्ता बि देवदा ण दे पसीदन्ति, ता को
देवेसुं अच्चिदेसुं ?” इति । इदञ्च भाषितं मैत्रेयस्य देवता

न पुनरनुरागाभावं सूचयति, न च मैत्रेयः अनेन भाषितेन चारुदत्तं देवार्चनातः निवर्तयति, एतत्तु चारुदत्तस्य विभवक्षये तत्सखस्य मैत्रेयस्य निदारुणशोकस्य क्षोभस्य च परिचायकमिति मन्तव्यम् ।

ब्राह्मणस्य मैत्रेयस्य व्यवहाराः कदाचित् स्वनिर्बुद्धितायाः प्रतिपादका यद्यपि दृश्यन्ते, तथाऽपि न केवलमस्मान् हासयितुमसौ शालभाञ्जिकाकल्पः कल्पितः, न वा हास्यरसानुकूलकार्यकरणमात्रकुशलः जडः इति बोधयितुमुपन्यस्तः ; सोऽपि हृदयवान् पुरुषोचितवृत्तियुक्तश्च, तेन हि तस्यापि तेजोऽस्ति इत्यवधातव्यम् । तथा हि,—शकारस्तु यदा वसन्तसेनाभ्रमेण रदनिकामग्रहीत्, तदा हास्यरसस्य प्रस्रवणस्वरूपोऽपि विदूषकः सदर्पमाह,—“लुत्तं गेदं, सरिसं गेदं, जं अज्जचारुदत्तस्स दलिहदाए संपटं परपुरिसा गेहं पविसन्ति” इति । ततः “अज्ज मित्तेअ ! पेक्ख मे परिहवंबं” इत्युक्त्वा रदनिकया स्वकातरतायां प्रकटितायामसौ प्रत्युवाच,—“किं तव परिहवो? आदु अग्हाणं” इति । ईदृशी च वाक् कस्यचित् प्रभूततेजस्विब्राह्मणस्यैव सुखान्निगन्तं प्रभवति, न तु निस्तेजस्कस्य कस्यचित् दुःखभोपमस्य । ततश्च प्रियसखचारुदत्तस्यावज्ञया क्षोभोन्मथितचित्तवृत्तिर्मैत्रेय उन्मत्तप्रायः उवाच,—“मा दाव । भो ! सके गेहे कुक्करो वि दाव चण्डो भोदि, किं उण अहं बग्घो । ता एदिणा अग्हारिसज्जणभाअधेयकुडिलेण दण्डकट्टेण दुट्ठस्स विअ सुक्खाणवेणुअस्स मत्थअं दे प्हारेहिं कुट्ठइस्सं” इति । एतस्मादेव वचसः दारिद्र्यानिपीडितस्य अवज्ञातस्य च मैत्रेयस्य आक्षेपगर्भं यत् तेजः प्रकटीभूतमभूत्, तत्तु महापङ्कनिपतितस्य भेकपादप्रहारक्षुब्धस्य प्रतिकर्तृमसमर्थतया च वथा गर्जतो महागजस्य तेजसः आक्षेपस्य च कियदनुरूपमेव ।

तेजस्विता

प्रागेवैतदुक्तमस्माभिः यत्, संस्कृतरूपकेषु चित्रितं चरित्रं प्रायशः एकस्मिन्नेव विषये विकाशितं भवेत्, तद

चारुदत्तीयमैत्रेयात्
मृच्छकटिकमैत्रेयस्य
वैशिष्ट्यम्

हि,—परिहासप्रियपात्रचरित्रे तु परिहास-
द्योतकव्यापारादन्यत् किमपि कविभिः
हि चित्रितमेव, कौतुकप्रणयितामन्तरं
अन्या कापि वृत्तिः तस्मिन्नाजीवितं नोक्त-

तीव । ननु परिहासप्रणयिणस्तदन्तरेण हृद्यन्तरं कदापि
दापि नैव स्फुरति, रसान्तरासम्पृक्तः विशुद्धः हास्यरस-
एव तत्पात्रस्य चिरमुपजीव्यभूतः इति चेन्न ; प्राणिमांस-
एवंविधैकवृत्तिमात्रस्फुरणवच्चरित्रस्यानैसर्गिकतया सद्भूत-
सामाजिकरुचिविरुद्धत्वात् । मृच्छकटिके तु प्रायशः सर्व-
मेव चरित्रं न पुनरित्यमभिलिखितं, मैत्रेयस्य चरित्रं तत्र
प्रकष्टमेकं निदर्शनम् । भासरचिते चारुदत्ते तु चि-
न्तनोमविकृतां पद्धतिमवलम्ब्यैव मैत्रेयचरित्रं चित्रितमिति
दृश्यते, तत्र हि पूर्वाचार्यपरिशोलिताऽऽचारस्य कियतो
ऽप्यपरिवर्तिततया अनुसरणात् किञ्चिदपि वैशिष्ट्यं
नास्त्येति । तथा हि,—तदौया मैत्रेयः विटशकारयोः हस्त-
खड्गं दृष्ट्वेव कामपि वाचमनभिधाय पश्चादपससार । यद्यपि
मृच्छकटिकप्रकरणेऽपि विटस्य हस्ते कृपाण आसीत्, तथाऽपि
कृपाणपाणिं तमवलोकयता मैत्रेयेण भोतिविह्वलतामनासा-
स्वस्य प्रियसखचारुदत्तस्य च मर्यादां सर्वथा संरक्षितुमेवा-
सरेणाभूयत ; तमेवासिं विटस्तु मैत्रेयपाददेशे संस्था-
यामास । न्याय्याधिकारसंरक्षणोद्यमस्य न्यायमार्गप्रवर्तनस्य
वा पुरतः पशुजनोचितबलप्रयोगस्य घृण्याचरणस्य वा परामर्श-
एव हि शोभते ।

मैत्रेयस्य चरित्रे हास्यरससंमिश्रणादृते करुणरसयोगोऽपि

दृश्यते । प्रागप्यसौ चारुदत्तदौर्भाग्यविलासितेन व्यथितहृदय
मैत्रेयस्य हृदयवत्ता आसीत्, इदानीं पुनस्तदौघमहेतुकं तिर-
 स्कारमवलोक्य नितरामेव मर्मण्यभिहत इव
 संवृत्तः । शकारेण साकं संलापेन एतत् सर्व्वथा प्रस्फुटित-
 अभूत् । पाठकानां स्मृतिविबोधनार्थमस्माभिः तथाविधा-
 ऽन्योऽन्यभाषणस्य सम्पूर्णस्यैवांशस्य उद्धृतौ प्रलोभनं नियन्तुम-
 शक्यतया तदविकलम् अधस्तादुपन्यस्यते ; यथा,—

“शकारः । अले काकपदशीशमथका दुष्टबडुआ ! उब-
 बिश, उबबिश । विदू । उबवेसिदा ज्जेब अम्हे । शकारः ।
 केण ? विदू । कअन्तेण । शकारः । उठ्ठेहि उठ्ठेहि । विदू ।
 उठ्ठिस्सामो । शकारः । कदा । विदू । जदा पुणो बि देब्बं
 अणुज्जलं भविस्सदि । शकारः । अले ! लोद लोद । विदू ।
 रीदाबिदा ज्जेब अम्हे । शकारः । केण ? विदू । दुग्गदीए ।
 शकारः । अले ! हश हश । विदू । हसिस्सामो । शकारः ।
 कदा ? विदू । पुणो बि ऋद्धीए अज्जचारुदत्तस्स” ।

एतासु उक्तिप्रत्युक्तिकासु आवर्त्तप्रायासु प्रकाशितं दारुणं
 क्षोभं नैराश्यचान्तरा पुनरपि चारुदत्तस्य भाग्यं सुप्रसन्नं सदे-
 वोद्देश्यति इति तस्य क्षीणा आशा विकसिता अभूत् ; ऋजु-
 कस्यामुष्ण ब्राह्मणस्य सा च आशा एकदा सफलतामलभत ।

तृतीयाङ्कस्य पर्य्यवसाने दृश्यते चास्माभिः यत्, अनवरतोप-
 भुज्यमानदारिद्र्यस्य कठोरनिष्पेषणेन निपीडितस्य चारुदत्तस्य
 सौभाग्योदयदर्शनं तावद्दूरत एवास्ताम्, परन्त्वधुना उपर्य्युपरि
 समापतद्भिः छिद्रानुसारिणोभिराकास्मिकविपद्भिर्नितरामभि-
 भूतमेव तमवलोक्य मैत्रेयस्य धैर्य्यच्युतिरभवत् । वसन्तसेनया
 न्यासीकृतानां भूषणजातानां चौरैरपहृततया अतौव समुद्दिग्धं
 चारुदत्तं समीक्ष्य च मैत्रेयः सोद्वेगमाह,—“अहं क्व अव-

नृबिम्बं । केण दिस्सं ? केण गहिदं ? को वा सक्खि ति
इति ; एवं खलु दुर्विधिविलसितेनातिमात्रमसहिष्णुतां
देवेन सह प्रतियुध्य तत्प्रतिशोधमेव अर्हतीतुं बहसुदृढपरि
इवाभवत् ।

चारुदत्तस्य परमहितैषी किल मैत्रेयः, दरिद्राणां वे
जनैः सह सम्बन्धस्याशुभकरत्वेन तस्य वेश्यासंसर्गं सम्भाव्य

मैत्रेयस्य दूरदर्शिता

“अस्हाणं पटीविआओ अवमाणिदण्हि
कामुआ बिअ गणिआ गिस्सिणेहाओ दां
संबुत्ता” इत्युक्त्वा प्रियवयस्यं तं कुपयः निवर्त्तयितुमचेष्ट
पञ्चमाङ्गे च दृश्यते, मैत्रेयः चारुदत्तमाह,—“ता अहं वरु
भविअ दाणिं भवन्तं सोसेण पडिअ बिस्सवेमि,—गिबत्तोप
अप्पा इमादो बहुपच्चवाआदो गणिआपत्तङ्गादो । गणिआ पा
पादुअन्तरप्पविट्ठा बिअ लेट्ठुआ दुक्खेण उण गिराकरीअदि
इति । इत्याद्युक्तिजातेन बहुतरानर्थहेतुकात् गणिकासंसर्ग
पुनः पुनरेवासी चारुदत्तं विरमितुमुपादिशत् ।

चारुदत्ते मैत्रेयस्य कीदृक् प्रणय आसीत्. तत्तु द
माङ्गे बध्यस्थानं प्रति नीयमानस्य चारुदत्तस्य समीपे रोहणे

मैत्रेयस्य
चारुदत्तानुरक्तिः

मादाय गतस्य तस्योक्तिः सम्यगवधार्यते
मैत्रेयस्तु चारुदत्तगतप्राण इवासीत् ; दुर्
विपाकवशात् प्राणदण्डादेशविपन्नं चारुद
मवलोकयतो तेन तदा सकातरमभिहितं यत्,—“ण स
णोमि पिअवअस्सविरहिदो प्पाणाइं धारेदुं” इति । वरु
तस्तु मैत्रेयः चारुदत्तात् न हि पृथगासीत्, चारुदत्तस्य सु
नैवासी सुखं, तदुःखेनैवासी दुःखमन्वभुङ्क्त, इत्येवास्मिन्नि
मस्माभिरवलोक्यते ।

प्रियसुहृदः प्राणसमां पत्नीं धूतां वङ्गिप्रवेशव्यवसाय

निवर्त्तयितुं यतमाने च मैत्रेये यदा चारुदत्तो मुक्तं लब्ध्वा तत्र समागतः, तदा तस्य एतादृगेव निर्भरानन्दा-
 ऽजायत यत्, असौ स्वयमेव तत्र स्वस्य चक्षुषी प्रत्यागतं तं प्रियं प्रत्याययितुं न शक्नोति स्म ।

चारुदत्तमुक्तिर्लामे
 मैत्रेयस्यानन्दः

निर्मलचरित्रस्य चारुदत्तस्य गुरुतरावतथापवादात् निष्कृतिः, प्रेयसा बन्धुना च सह पुनः समागमः, धतायाः पातिव्रत्यनिष्ठा च सममेव तस्य मनसि हर्षं शान्तं गौरवञ्च अतितरामजन-यन्; तदाऽसौ वाष्पगद्गदाक्षरं हृषभरेण उच्चैः,—“ही ही भोः ! एदाहं ज्जेव अच्छीहं पिअवअस्सी पेक्खीअदि, अहो ! सदीए प्पहावो ! जदो ज्जलणप्पवेशे ब्वसाएण ज्जेव पिअ-समागमं प्पाविदा । जेदु जेदु पिअवअस्सो” इत्युक्त्वा चारुदत्तं जयध्वनिना संवर्द्धयामास । चारुदत्तस्य सौभाग्यं पुनरेवोदे-
 ष्यातं, ऋजुकस्य ब्राह्मणस्य एवंविधः प्रत्ययः इत्यतः कालात् परं फलितः अभूदिति ।

मन्यामहे खलु संस्कृतरूपकेषु एकस्मात् अत्रत्यात् मैत्रेया-
 दन्यत्र अपरत्र कुत्रापि चरित्रे हास्येन तारल्येन च सह करुण-

मैत्रेयचरित्रं
 कवेरभिनवा सृष्टिः

रमस्य गाम्भीर्यस्य च प्रवाहः न हि दृश्यते, तेन च मृच्छकटिके चित्रितं विदूषकस्य चरितम् एका अभिनवा सृष्टिः । तस्य च चरित्रे स्वायंसम्पृक्तं किमपि वस्तु न खलु वर्त्तते ; तस्याज्ञतायाः परिहासाप्रियतायाश्च अन्तराले करुणरससङ्कुला विषादमयो च कांचित् मूर्त्तिः अन्तरान्तरा दृश्यते ; एवं खलु तच्चरित्रम् अन्तः सलिलायाः फलानद्याः जलसन्तानवत् तारल्यस्य मूर्ख-तायाः कौतुकस्य विकासेन सह प्रवाहितमभूदित्यत एवैतदधि-
 कतरमुपभोग्यमिति ।

शकारः ।

राजश्यालकसंस्थानकस्य आचरणादिषु सम्यगनुशीलितो
एवमेवानुभूयते यत्, असौ न खलु अभिजातवंशसमुत्पन्न इति।
विटस्तु तमनिनं “काणेलीमातः” इति कृतं
आजुहाव । विदूषकोऽपि तं “काणेलीसुतः”
“कुट्टनापुत्रः” इत्यादिकं विना अन्यथा

शकारस्य नीच-
कुलोद्भवत्वे प्रमाणम्

कयाऽपि वाचा नासम्बध्यत । सत्यमेव यदि संस्थानकः राज-
पत्न्या एव सहोदरोऽभूत्, तदा विटः विदूषकश्च तमित्यभि-
धातुं न ह्यशक्यताम् ; अपि च, यो हि यादृशः मूर्खो भवे-
नाम, तथाविधोक्तेः किञ्चिद्वीजमन्तरा कोऽपि कदाऽपि तादृ-
सावज्ञसम्बोधनं विसोढुं नाशकत् । विशेषतश्च प्रभावशालि-
तदङ्गीकरणं सर्व्वथैवासम्भवितमिति मन्यामहे । शकार-
सद्वंशसम्भूतश्चेत्, तादृशं सम्बोधनमविक्रतेनैव चेतसा कथंसा-
नियतं नासहिष्ट ।

साहित्यदर्पणे तृतीये परिच्छेदे शकारलक्षणमिवमुक्तिरस्ति
मस्ति, यथा,—“मदमूर्खताभिमानी दुष्कृतैश्चर्य्यसंयुक्तः।

शकारलक्षणम्

मोऽयमनूढाभ्राता राज्ञः श्यालः शकार-
इत्युक्तः ॥” इति । भगवान् भरतोऽप्युवाच-
यथा,—“उज्ज्वलवस्त्राभरणाः कुप्यत्यनिमित्ततः प्रसीदति च
अधमो मागधभाषी भवति शकारो बहुविकारः ॥” इति ।

एताभ्यां लक्षणाभ्यां सह शकारस्य चरित्रं सर्व्वथैव सु-
क्लृप्ते । अद्वितीयमूर्खराष्ट्रियसंस्थानकस्य विकाराणाम्
तैव तावत् नास्ति, तन्मौख्यविजृम्भणस्य उदाहरणमपि
कुत्रापि दुर्लभम् ; तद् यथा,—

“शे वा बध्निदभादुके मम पिदा मादेव सा दोष्यदी ।

जे शे पेक्खदि णेदिशं बवशिटं पुत्ताह शूलत्तणं” ॥

यः खलु एवं कथयितुमौष्टे, स पुनः कियान् मूर्खः, तत्तु वाचा विन्यसनमनावश्यकमेव । तस्य परस्परसम्बन्धाः वाचोऽपि अतीव विस्मयोत्पादिकाः; पौराणिकेतिवृत्तसंवलितः काः अपि कथाः तेन न हि ज्ञाताः, तथाऽप्यसौ स्वीयमसामान्यं वैदग्ध्यं प्रकटयितुं तदुपवर्णनायां सदेव तत्परः आसीत्, तत एव हास्यरसभूयिष्ठानामेतेषां श्लोकानां समुत्पत्तिः ।

नौचवंशसम्भूतस्य सपदि राजसम्पदमवाप्तवतश्च तस्य तूष्णीं बुद्धेः भ्रंशः चित्तस्य विकारश्च समजनि ; अयं लघुः गुरुर्वा ईदृशं ज्ञानमपि त्वरितमेव तस्य विलुप्तमभूत् ।

शकारस्य सद-
मूर्खत्वाभिज्ञानाः

कविस्तु नवमाङ्गे अधिकरणमण्डपदृष्टे सम्यक्तया तत् प्राकटयत् । असौ भौरः,

धनमदेनान्धीभूतश्च, परलोकमपि न गणयति, इति तु अष्टमाङ्गे स्थावरकेण सह संलापावसरे स्फुटमेव विज्ञायते । अकस्मात् दारिद्र्यात् नौचजनसंसर्गाच्च समुन्नतमधिकारं विपुलविभवश्चाधिगतवति बालिशे जने यदेवावश्यं भाव्यं, तत् सर्व्वमेव शकारे संवृत्तमिति । तेन हि तस्य सुखतश्चैतत् श्रूयतेऽस्माभिः,—“के विप्र तस्मै गुणाः ? जश्म गेहं पविशिश्र अग्निदब्धं पि यत्नि” । इति । भगवान् भरतस्तु यदग्निषत्,—“कुप्यत्यनिमित्ततः प्रसीदति च” ; एतस्य प्रकृष्टमेकमुदाहरणमस्माभिः शकारचरित्रे परिलक्ष्यते, तत्तु सम्यगनुपवर्णयितुमस्माकं कौतूहलं न निवर्त्तते, अतः तदेवाधस्तात् विन्यस्यते ; तथा हि,—“शकारः । भावे ! तुमं पि मे गुलु पलमगुलु । पेक्खीअग्नि शादलके अब्भन्तकलेत्ति पुलकलणीएत्ति, तुमं दाव पवहणं अग्गदो अहिलुह । विटः । एवं भवतु । (इत्यारोहति) । शकारः । अधवा चिद्ध तुमं, तुह वप्पकेलकं पवहणे, जेण तुमं अग्गदो अहिलुहणि ? इग्गे पवहणशामी, अग्गदो पवहणं अहिलुहामि ।

विटः । भवानेवं ब्रवीति । शकारः । जइ बि हगो एब्बं मण्णि
तथा बि तुह एणे आदले अहिलुह भट्टकेत्ति भण्णिदुं । सहे
तस्तु प्रचलितप्रवचनानुसारेण लोके यः खलु “कापटिकपण्ड
इत्युच्यते, राष्ट्रियशठोऽपि नूनं तथाभूतः एवासीत् किलेति ।

स यदाऽपश्यत् यत्, अश्वेलोभभातिप्रदर्शनादिमि
वसन्तसेना न तस्य वशतामाप्ता, तदा यथाशक्ति तस्याः कै

शकारस्य अस्या
परवशता.

माचरत्, किं बहुना, पश्चात् तां हन्तुमा
प्रवृत्तोऽभवत् ; तत्राऽप्यपरितुष्यन्नसौ तत्रेण
चारुदत्तमपि निर्यातयितुमैषीच्च । धार्मिक
तस्योत्पीडने प्रायशः सफलतां लब्धाऽपि “यतो धर्मस्ततो जय
इति पूर्वाचार्योक्तस्याव्यभिचारितया सूक्ष्मगतेर्धर्मस्य च प्रा
वादनन्तरमकृतकार्य एवाभूत् ।

शूद्रकस्तु कविः शकारचरितं सविशेषं विकाशयितुं, त
मूर्खशठत्वे सुस्फुटं विवरोतुञ्च शोभनाशोभनत्वेन एकस्मिन्नेव स
समकालमेव द्विविधं चरित्रं प्रदर्शितवान् ; यथा,—एकतः पृ
शकारः, अपरतस्तु सुशीलो विटस्यावरकाविति ; तेन हि शका
चरित्रमतोव विशदभावेन विकशितम् । ईदृशं हि क्रूरचरि
प्रायशः संस्कृतरूपकेषु कुत्रापि न च दृश्यते, तथा शकारा
पात्रमपि परवर्तिरूपकान्तरेषु अस्माभिः न खलु परिलक्ष्यते

शकारः किल जिह्वाः वैधेयः निर्विवेकश्चासीत् ; तथात्वे
शाव्येषु कापट्येषु च न हि तस्य बुद्धिः क्षीणा विकला वा

शकारस्य चेष्टा
वैफल्यम्

असौ हि दरिद्रचारुदत्तं वसन्तसेनाइत्यादि
राधेनाभियुज्य, स्थावरकमपि स्वमनि
बालाग्रपतोलिकायां पाशनियमितं कृत
संस्थाप्य च स्वस्यापूर्वं कोटित्वं बुद्धेः चातुर्यञ्च प्रस्थापयामास
यदा खलु स्थावरकः बन्धनादात्मानं विमुच्य यथायथमुपाया

समोरितवान्, तदाऽप्यसौ किञ्चिदपि सङ्कुचितो नाभूत्, प्रत्यत
कापटिकाऽऽचार्योऽसौ चौर्यापराधेन तं पुनरभियुज्य, तस्यै
वचसि सर्व्वेषामेवाविश्वासमुत्पाद्य च, स्वकीयं वचः सप्रमाण-
मेवाकरोत् ; परन्तु कियत्कालानन्तरं जीवन्त्यां वसन्तसेनायां
तत्र समागतायां सत्यां, तस्य सर्वा एव बुद्धिर्यलुम्पत्, न च
किमपि कापट्यविलसितं फलदायकमभूदिति । एवं च तस्य
प्रतारणाप्रकाशात् सन्निहिताऽपि विपत् केवलं दीनदयोऽलोः
चारुदत्तस्यातुलनीयेनाश्रितवात्सल्येन तदानो दूरमपासरत्,
तस्य पूर्वाधिकृतं पदमपि सर्व्वथाऽक्षुस्ममेवासौत् ; परन्तु काप-
टिकः शकारः अपापेषु निर्दोषेषु च जनेषु यद्वैरमकार्षीत्, तदु-
त्पीडनञ्च व्यधित, तदनुरूपः तस्य दण्डस्तु कविना न हि उप-
वर्णितः, स च सर्वात्मनैव विमुक्तोऽभूत्, इति तु नाशङ्कितव्यम् ;
तस्य दण्डः सम्भूत एवेति ; यतः धार्मिकेषु भूयस्तया अयथा
निपीडितेषु धर्मप्रभावात् किलासौ समाधिकमेव गौरवभाजनं
भवति ; अधर्मसमरे पराभूतः सन्नपि धार्मिकमाणाः जयति ;
दुर्वृत्तस्य तदेवारुन्तुदमिति ।

विटः ।

भगवान् वात्स्यायनः किल साधारणाधिकरणस्य चतुर्था-
ध्याये षोडशसूत्रे उवाच, यथा,—“भुक्ताविभवस्तु गुणवान्
सकलत्रो वेशे गाष्ट्राञ्च बहुमतस्तदुपजीवो
च विटः” इति । “वृत्तिमन्यामन्विच्छन् वेश्या-
जनं नागरकजनं चोपजीवति । तदुपजीवि-
तया तयोः सन्देशं विटति कथयतीति विटः, ‘विट शब्दे’ इति
धातुपाठात्” इति श्रीमद् यशोधरेन्द्रपादाः ।

विटस्य लक्षणं
व्युत्पत्तिश्च

मृच्छकटिकप्रकरणीयविटस्तु विदग्धः सहृदयश्च । सोऽपि
जीवितयाऽसौ संस्थानकसदृशेन दुर्जनेन सह मिलित्वाऽपि

विटस्य दुर्जन-
निरपेक्षता
गुणग्राहिता च

परिशेषे यदा अजानात्, संस्थानकस्तु न के-
लम् अतीवासज्जनः, परन्त्वसौ नितरा-
विदग्धः मूर्खतमश्चेति, तदाऽसावेतदनुद-
यत्, शकारः संस्थानकः वसन्तसेनाया

विदग्धायाः गुणवत्याश्च रमण्या अतितरामनुरूप एव इति
ततः प्रभृत्येवासौ यथाऽवसरं वसन्तसेनायाः यथाशक्ति यथास-
वच्चानुकूल्यमकार्षीत् । तथा हि प्रथमाङ्के, असावेव वसन्त-
सेनायै चारुदत्तभवनगमनाय ससङ्केतमुपदेशं प्रदाय, व्यालादि-
दुष्टेत्तात् शकारात् तामगोपायीत्, चारुदत्तेन सह तस्या-
समागमोपायसपि यथासम्भवं सुगममकार्षीत् ।

अथ यदा वसन्तसेना प्रेयांसं चारुदत्तं रमयितुमभिसंसा-
तदाऽपि वयं विटं वसन्तसेनाऽनुगम्यमानं पश्यामः । विट-
वसन्तसेनायाः चारुदत्तस्य च गुणेन नितरामिव विमुग्धचित्त-
वृत्तिरासीत् ; प्रथमाङ्के तस्यैव मुखात् अस्माभिरार्थ्यचारुदत्तस्य
गुणावली समाकर्णिता ।

विदूषकेणापि सह तस्य व्यवहारः अतीव हृदयाकर्षकः ।

आद्यानुरागिता

आत्मनः भ्रमं विज्ञाय विदूषकस्य समी-
स्वकृतापराधस्य मार्जनाप्रार्थना च विटस्य
शेषाणां गुणानां नूनमेव परिचयं प्रमाणयति ।

सत्यं खल्वमुनैवमुक्तं, यत्,—

“आलाने गृह्यते हस्ती वाजी वल्गासु गृह्यते ।

हृदये गृह्यते नारी यदिदं नास्ति गम्यताम्” ॥ इति ।

किन्तु अष्टमाङ्के यदसौ वसन्तसेनां वारजनोचितशीलवर्त-
नान्यथाऽवगम्य तद्वृत्तेषु ईषत् संशयितोऽभवत्, तत्तु गर्वि-

चरित्राभिज्ञत्वेन न तस्य दोषाधायकम् । तादृशार्थलोभ-
रहितगणिकाया अत्यन्तविरलविषयत्वात् स
पुनरेवममन्यत यत्, एषा वसन्तसेना नून-
मर्थलोभेन शकारं रमयितुमुपागता, सृष्टैव
प्रवहणविपर्ययासोक्तिरिति । एवं विश्वासपर-
तन्त्रः सः दुर्वृत्तः शकारः किमपि वसन्त-
सेनायाः अशिवमुत्पादयितुं शक्नुयादिति प्रथमं मनस्यवधा-
र्यापि, तत्स्थानमपहाय दूरमपससार । न चेदेवं, तदा वसन्त-
सेनायाः हत्याऽपराधमवलम्ब्य प्रबलतरा तावती विपत् न
तदानोमुत्पत्तुमपारयत् ।

विटस्य चणिक-
भान्या चारुदत्त-
वसन्तसेनयोः
विपत्तिः

सृच्छकटिके विवृतः विट इव सर्व्वगुणविभूषितः पुमान्
नागरिकप्रधानस्य दयावतः दानशौण्डस्य आर्थ्यचारुदत्तस्य,
तथा विदुष्याः उदारचेतसः एकानुरक्तायाश्च
गणिकाया वसन्तसेनाया इव नायकयोरेव
नित्यसहचरो भवितुं समुपयुक्तः । यद्यपि
एषैव तदीया वृत्तिः, तथाऽपि कथमसौ संस्थानकस्येव नियत-
कुकर्माभिरतस्य पुंसः सहचरो भूत्वा एतावन्तमेव कालं
क्षपितवान्, तत्तु सर्व्वथैवाश्चर्य्यमेवेति प्रतिभाति ।

विटस्य अपावे
मित्रता

स्थावरकः ।

चेटः स्थावरकश्च शकारभाग्योपजीवी तदङ्गसेवकः गर्भ-
दास आसीत् । संस्थानकस्थावरकयोश्चरित्रे
विशदीकृत्य पर्यालोचिते “यदस्य दास्यं
तव चेत्स्वरत्वम्” इत्याद्युक्ता विटो यदनुश-
शोच, तत्तु कियदप्यसमौचौनमिति मनसि कथमपि न

चेटशकारयोः
प्रसङ्गः

समुदेति । स च स्वचेतसः समुन्नतत्वमत्युदारत्वञ्च सत्त्वं
सप्रमाणमकार्षीत् । अधस्तनविन्यस्तेन वाक्यसमूहेन प्रभु-
मुपागतस्य शकारस्य तदनुजीवितामधिगतस्य चेतस्य
चरित्रगतः प्रभूततमः प्रभेदः सम्यक् अनुमातुं शक्यते एवेति
यथा,—

“शकारः । एणं वशन्तशेणिञ्चं मालेहि । चेटः । पा-
ददु भट्टके ! इञ्चं मए अणज्जेण अज्जा पबहणपलिवत्तं
आणीदा । शकारः । अले चेड़ा ! तवावि ण पहवावि
चेटः । पहवादि भट्टके शलात्ताह, ण चालित्ताह । ता ए-
ददु पशीददु भट्टके, भाआमि क्खु अहं । शकारः । म-
म चेड़े भविअ कश्श भाआशि ? चेटः । भट्टके ! पललोए
शकारः । के शे पललोए ? चेटः । भट्टके ! शुकिददुक्किदश्श णं
खामे । शकारः । केलिअ शुकिदश्श पल्लिणामे ? चेटः । जादि
भट्टके बहुसावस्यमाण्डे । शकारः । दुक्किदश्श केज्जिं
चेटः । जादिशे हग्गे पलापण्डभक्खके भूदे । ता अकज्जं
कलदश्शं । शकारः । अले ण मालिश्शसि ? (इति वहुं
ताडयति) । चेटः । पिट्टदु भट्टके, मालेदु भट्टके, अकज्जं
कलदश्शं । जेण म्हे गढ्भदाशे विणिम्मिदं भाआहेअदोशीं
अहिञ्चं च ण कीणिश्शं तेण अकज्जं पलिहलामि” ॥ इत्यादि

अनेन उपरितनप्रदर्शितपरस्परोक्तिप्रत्युक्तिमहाकायसमू-
हस्थावरकस्य धर्माभारुतायाः परिचयः कियानधिगम्यतेऽस्माभि-
चेटस्य तेजस्विता यो हि स्वप्रभुमप्येवमावेदयितुं शक्नोति य-
त्वं मे शरीरस्य प्रभुः, न तु मानसस्येति,
पुनः कियान् तेजस्वी, इति तु उक्तिमन्तरेणाप्यनुमातुं शक्य-
एव । शकारस्य भीरुत्वं मदान्धोभूतत्वञ्च स्थावरकेण सहाधि-
संलापावसरे सम्यक् व्यक्तोभूतमेवाभूत् ।

यो हि स्वजीवनविनाशभयमपि अनायासेन सन्त्यज्य निर-
पराधं पुमांसं रक्षितुं दोषात् विमोचयितुञ्च नितरामेव प्रयतते,

तस्य समुन्नतचित्तता
सत्यानुरागिता च

तस्य च तथाविधं मनः कियत् समुन्नतं महो-
दारञ्च, तदुपवर्णनमन्तरेणापि सतामनुभव-
सिद्धमेवेत्यत्राणीयानपि संशयो नास्ति । चेत्

वसन्तसेनायाः हत्यासंवलितवृत्तं सर्वजनसमक्षं प्रकाशता-
मियात्, नूनं तदा स्वाभीप्सितं नैव सिध्यति, एतद्विया शकारः
यदा स्थावरकं ग्रासादबालाग्रप्रतोलिकायां पाशनियमितं कृत्वा
अस्थापयत्, तदा “चारुदत्तः वसन्तसेनाहत्याऽपराधेन बध्यभूमिं
चाण्डालाभ्यां नीयते” इति घोषणामाकर्ण्यसौ स्थावरकः, कथं
पुनः चारुदत्तः संरक्ष्यते, अनया चिन्तया नितरां समाकुलो-
ऽभूत्,—“ता किं कलेमि ? अत्ताणञ्च पाडेमि ? (विचिन्त्य)
जइ एब्बं कलेमि, तदा अज्जचालुदत्ते ण बाबादीअदि ।...बलं
हम्मे उबलदे, ण उण एसे कुलपुत्तबिहगाणं बाणपादवे अज्ज-
चालुदत्ते । एब्बं जइ बिबज्जामि, लद्धे मए पललोए” एताव-
दुक्त्वैवासौ गवाक्षदेशात् सहसा वहिरधोभूम्यां निपतितः,
दैवानुकूल्यात् विमुक्तशृङ्खलश्च सञ्जातः । ततश्च त्वरितपदं
घोषणास्थलं प्रविशता तेन यथायथं सर्वं प्रकाश्यापि यदा
किमपि फलं नैव लेभे, तदा स सकरुणं चारुदत्तमवदत्,—
“अज्ज चालुदत्त ! एत्तिके मे बिहवे” । अष्टमाङ्केऽपि स्थावरकः
शकारस्यायथाधर्षणात् वसन्तसेनां विमोचयितुमशक्तः इत्यमेव
वचः तामुवाच । तस्य तु वचांस्यपि न हि भवन्ति नीचजनो-
चितानि, स तु वाग्मी, सर्वेषामिव मानवतां यथायथं सम्मानं
संरक्ष्य विनयपूर्णाः वाचः समीरितुमपि शशाक ।

यो हि स्वकीयं जीवनमपि हृणोक्त्य निर्दोषं संरक्षितु-
मग्रेसरः भवति, तस्य हृदयं कियदेव महत् समुदारञ्च, तदुप-

वर्णयितुं कथमपि न शक्यते । यदि च नीचान्वयादेव स्थावरक
उदपादि, तथाऽपि तस्य समुन्नतं हृदयं मनोवृत्तिः सदाचरण
उदारवंश्यैरपि पुम्भिः सततमनुकरणीयमेवेति ।

शर्व्वीलकः ।

मृच्छकटिकप्रकरणे राज्यविप्लवव्यापारेण क्षममेव शर्व्वील
कस्य विशिष्टसम्बन्धः संलक्ष्यते । भूसुरसुतोऽप्यसौ गणिकायाम
नुरक्तो गृहितकर्माणि कर्तुं समारभत एव ; सत्यप्येवं कवि
ऽसौ नैव सर्व्वथा नृशंसचरित्रतया चित्रितः । जुगुप्सितक
निरतोऽपि सः अन्तराऽन्तरा स्नानुष्ठितपापकर्मणां कृते नि
रामिवानुशुशोच । तच्चरित्रपर्यालोचनाऽवसरे एतदपि समी
यत्, स्नानुष्ठितं कर्म प्रशस्तं निन्दितं वा इति तु स सर्व्वे
अजानात् ; उत्तमाधमयोः को नाम विशेषः, इति च ज्ञात्वा
स्त्रोयस्वभाववशेन स्वदन्यावस्थया च कुकर्मणः प्रत्यावर्ति
नाशकदिति । तस्य तात्कालिकं वचनजातमतोव क्लेशं
हृदयद्रावि च भवति, यदा सः परमं पवित्रं यज्ञसूत्रं सन्धिका
सम्पत्तये प्रमाणसूत्ररूपत्वेन विगणय्य, तेन सन्धिस्थलं परिमा
मैच्छत् । एतेनानुमीयते, कविरस्य स्थावरकस्य च चरित्रे
देव प्रदर्शयितुं सततमचेष्टत यत्,—

“किं कुलेनोपदिष्टेन शीलमेवात्र कारणम् ।

भवन्ति नितरां स्त्रीताः सुक्षेत्रे कण्टाकद्रुमाः” ॥ इति

मृच्छकटिकप्रकरणस्यास्य नायकादिविशेषचरितानि

प्रत्येकं विश्लिष्य समालोचितानि । साम्प्रतमन्ते सकलान्तेवानि-

उपसंहारः

नामन्तरत्यन्तसन्तोषसम्पादनाय सङ्क्षेपतः

कार्त्स्न्येन किञ्चिदुच्यते । प्रष्टव्यमेतद् यत्,

इह जगति किमुपकृतं काव्येन ? न हि कर्त्तव्याकर्त्तव्य-

विषयप्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशसाक्षात्संज्ञापिनी श्रुतिरिव कण्ठतः

विस्मृष्टमुपादिश्य प्रवर्त्तयति सन्मार्गं, निवर्त्तयति वाऽसन्मार्गात्

कुपथगामिनो जनान् काव्यम् ; केवलमवगुण्ठितशरीरा

प्रियंवदेव कुलकान्ता नवमवरससञ्चारभासुरकीमलांलाप-

मालप्य व्याजेन सन्मार्गमानयति विद्यावयति च दुर्मार्गात् ।

अत एवोक्तं सम्यग्भट्टपादैः,—“कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे”

इति । एतदेव काव्यस्योपयोगितायाः परिनिष्ठानं, एतदेव

हि काव्यस्य नीरसेभ्यः श्रुतिवाक्यादिभ्यः परमोत्कर्षः ;

तच्च समग्रमस्मिन् प्रकरणे विस्मृष्टं जागर्त्तम् । तथा हि,

—प्रसादगुणगरिम्भा विविधभाषासमावेशः, अनभिजाताया

अपि वसन्तसेनायाः प्रियप्रेम्नि, सपत्नीसमाया धूतायास्तनय-

मनु स्नेहप्रकाशे, पण्यजोविकाया अपि तस्या धनिकोपरि

वीतरागभावसन्दर्शने च दिव्यभावमंस्थापनं, नियतदैत्य-

दावानलदग्धचेतसश्चारुदत्तस्य वदान्यत्वे, आश्रितानुरागे, मित्र-

प्रणये, क्षमाभूमनि, नायिकाप्रेमणि चानौकिकत्वसुभरक्षणं,

कस्य वा सङ्घट्टयस्य चेतमि रूपकान्तरिभ्यः वैशिष्ट्यबुद्धिं नोप-

जनयति ? न वाऽस्य प्रकरणकवेरमरत्वधियम् ? अपि च पुण्य-

प्रकृतैः शुभपरिणतिं, पापपाङ्किलस्य पश्चात्तापसन्दर्शनेन कथ-

ञ्चित्चित्तपरिशुद्धिमाकलय्य प्रदर्शितं कविना पुण्यपापयोर्वैषम्यं,

प्रकटितः पुण्यापुण्ययोः प्रवृत्तिनिवृत्त्युपदेशपरः सर्व्वजनीनः

संवादः, सूचितञ्च रूपकान्तरदुर्लभतदानीन्तनसामाजिक

चित्रम् । अतो मन्ये, विचित्रचरित्राङ्गनपाटवेन, प्रासङ्गिक
रचनानैपुण्येन, विविधभाषासन्निवेशेन, सदुपदेशपरिशी
नेन, प्रमादगुणबाहुल्येन च किमुत प्रकरणेषु, अपि तु सर्वेषु
रूपकेषु अन्यतमश्रेष्ठत्वमासादयितुमलमिदं सृच्छकटिकं
प्रकरणम् ।

अपरञ्चेदं वक्तव्यम्,—आशंसे खलु, चेदयं प्रबन्धः अ
वासिनां नाट्यांशावबोधे किञ्चिदुपकर्तुमलं, तदाऽस्माकं ए
शमः सफलो भविष्यतीत्यलं पल्लवितेन ।

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरपौ

एम् ए इत्युपाधिकः

श्रीपञ्चाननशर्मा ।

क्रमप्रविष्टाभिनवपात्राणि ।

पुरुषाः ।

प्रस्तावनायां ...	सूत्रधारः	... प्रधाननटः ।
प्रथमाङ्के ...	मैत्रेयः	... चारुदत्तस्य प्रियवयस्यः ।
	चारुदत्तः	... द्विजसायंवाहः दरिद्रो युवा ।
	विटः	... शक्रारसहचरः ।
	संस्थानकः (शकारः)	... राज्ञः पालकस्य श्यालकः ।
	चेटः	... शकारदासः ।
	वर्द्धमानकः	... चारुदत्तस्य दासः ।
द्वितीयाङ्के ...	संवाहकः	... { द्यूतेन निःशेषोपचीणविभवः कश्चित् जनः, यः पथात् शाक्यशमणकः संवृत्तः ।
	माधुरः	... सभिकः ।
	द्यूतकरः } दर्दुरकः }	... द्यूतकारौ ।
	कर्णपूरकः	... वसन्तसेनायाः हस्तिपकः ।
तृतीयाङ्के ...	शब्दिलकः	... ब्राह्मणशौरः, आख्यकवन्तुः, मेदनिकाप्रणयोः ।
चतुर्थाङ्के ...	चेटः	... वसन्तसेनायाः दासः ।
	वन्धुलः	... वैश्यापुत्रः ।
पञ्चमाङ्के ...	कुम्भीलकः	... वसन्तसेनायाः दासः ।
षष्ठाङ्के ...	रोहसेनः	... चारुदत्तस्य पुत्रः ।
	स्थावरकः	... संस्थानकस्य धर्मप्राणः दासः ।
	आख्यकः	... गोपालबालकः, पथात् राजा ।
	वीरकः } चन्दनकः }	... नगरपालौ ।
अष्टमाङ्के ...	भिन्नः	...

नवमाङ्के	...	शोधनकः	...	
		अधिकरणिकः	...	
		सेष्ठी	...	
		कायस्थः	...	
		राजपुरुषाः	...	
दशमाङ्के	...	आहीन्तः	}	... चाण्डालद्वयः ।
		गोहः		
		नागरिकाः		

स्त्रियः ।

प्रस्तावनायाम्	...	नटी	...	सुवधारपत्नी ।
प्रथमाङ्के	...	रदनिका	...	चारुदत्तस्य दासी ।
		वसन्तसेना	...	चारुदत्तानुरागिणी गणिका ।
द्वितीयाङ्के	...	चेटी	...	वसन्तसेनायाः दासी ।
		मदनिका	...	वसन्तसेनायाः अपरा दासी ।
तृतीयाङ्के	...	धूता	...	चारुदत्तस्य पत्नी ।
पञ्चमाङ्के	...	कुवधारिणी	...	
षष्ठाङ्के	...	चेटी	...	चारुदत्तस्य अपरा दासी ।
नवमाङ्के	...	वृद्धा	...	वसन्तसेनायाः माता ।

नायकचारुदत्तो धीरप्रज्ञानः । अनुरक्ता वेश्या वसन्तसेना, कुलजा क्व
मध्या धूता च नायिके आलम्बनविभावौ । प्रावृत्समयोदयादयः उद्दोषनविभा
अन्योऽन्यालापाचिक्रियादयाऽनुभावाः । निर्वेदादयो व्यभिचारिणः । रतिः क
सन्धोगम्यङ्गाररसोऽङ्गी । करुणहास्यादयोऽङ्गरसाः । विटचेटविदूषकाद्याः स
तीति लाटो । प्रसादाख्यो गुणः । प्रस्तावना कथोद्घातरूपा ।

मृच्छकटिकम् ।

प्रथमोऽङ्कः ।

नान्दी । (क)

पथ्यङ्गग्रन्थिबन्धद्विगुणितभुजगाश्लेषसंवीतजानो-
रन्तःप्राणावरोधव्युपरतसकलज्ञानरुद्धेन्द्रियस्य ।
आत्मन्यात्मानमेव व्यपगतकरणं पश्यतस्तत्त्वदृष्ट्या
शम्भोर्वः पातु शून्येक्षणघटितलयब्रह्मलग्नः समाधिः ॥ १ ॥

टीकाकृत्यङ्गलाचरणम् ।—

स्मारं स्मारं त्रिभुवनपतिं शैलराजात्मजेशं
ध्यायं ध्यायं गुरुपदभुगं ज्ञानदृष्टिप्रदं तत् ।
दुर्ज्ञेयांशप्रकटनपरां शूद्रकोक्तेः सुवीधां
निष्कर्मातीनां विवृतिममलामेष सारांशपूर्णाम् ॥

(क) नन्दयतीति नान्दी, शुभशंसनेन लोकानामानन्दजननात् नान्दीति
संज्ञा ; तदुक्तम् ;—“आशीर्षचनसंयुक्ता स्तुतिः (नित्यं) यस्मात् प्रयुज्यते । देवद्विज-
वृषादीनां तस्मान्नान्दीति संज्ञिता ॥” इति । सा चात्र अष्टपदा “पदैर्युक्ता द्वादशभि-
रष्टाभिर्वा पदैरुत” इति वचनात् । अष्टपदत्वादिकन्तु सुविविच्य लिखितमस्माभिः
अभिज्ञानशकुन्तलस्य अभिनवटीकायाम् ।

निर्विघ्नेन प्रारिषितयन्त्रपरिसमाप्तिकामः कविः शम्भुसमाधिवर्णनरूपमङ्गलमाच-
रति, पथ्यङ्गेति ।—पथ्यङ्गः,—योगपदः, योगाभ्यासार्थं योगिभिः पट्टसुत्रं धार्यते इति
हि योगशास्त्रे प्रसिद्धं, विवृतमेतद्व तत्रैव विस्तरेण, तस्य ग्रन्थिवन्धाय—ग्रन्थिरचनायै,
सर्पेणैव तत्सम्पादनाय इति भावः, द्विगुणितः,—द्वाभ्यां गुणितः, द्विरावृत्तीकृत
इत्यर्थः, यो भुजगेन—सर्पेण, आश्लेषः,—वेष्टनं, तेन संवीते—संरुद्धे, जानुनी—
जङ्घोरमध्यभागी यस्य तादृशस्य, अथवा,—पथ्यङ्गस्य—आसनविशेषस्य, ग्रन्थिः,—
ग्रन्थनं, रचनमित्यर्थः, तस्य बन्धः तस्मिन् द्विगुणितः,—द्वाभ्यां गुणितः, द्विरावृत्त

अपिच,—

पातु वो नीलकण्ठस्य कण्ठः श्यामाम्बुदोपमः ।

गौरीभुजलता यत्र विद्युल्लेखेव राजते ॥ २ ॥

इत्यर्थः, यो भुजगः,—सर्पः, तस्य आश्लेषेण—वष्टनेन, संधीते—संयते, वा
यस्य तथोक्तस्य, अन्तः,—अभ्यन्तरे, प्राणानां—शरीरस्थवायूनाम्, अवरोधे
निरोधेन, व्युपरतं—विशेषेण निवृत्तं, सकलं ज्ञानं—वास्तवस्त्वबोधः यस्य सः,
एव रुज्ञानि—विषयेभ्यः संयतानि, इन्द्रियाणि येन सः, अन्तर्निगृहीतंन्द्रिय
समाधिममये—इन्द्रियनियन्त्रस्यावश्यकत्वात् ; यदुक्तं योगसारे,—“करणाव्यव
स्थापनत्रयित्वात्मकः । आत्मानं हृदये ध्यायेन्नामागम्यस्तलीचनः ॥” इति,
अन्तःप्राणावरोधव्युपरतसकलज्ञानयामो रुद्धेन्द्रियेति तादृशस्य, [विशेषणयोः
विशेष्यत्वकल्पनया नीललोहिततादिवत् समासः] कुम्भकेन इन्द्रियनियन्त्रेण च वाह्य
रहितस्येत्यर्थः, तत्त्वदृष्ट्या—सम्यग्दर्शनेन, ब्रह्मदर्शनेन वा, (“तत्त्वं ब्रह्मणि वापरे
इत्यमरः) आत्मानं—स्वात्मन्, व्युपगतकरणं—निरािन्द्रियं, दृढसम्बन्धाभावात्
भावः ; कारणं चक्षुरादौन्येकादशेन्द्रियाणि बुद्धिरहङ्कारश्चेति त्रयोदशविधम् ; “त्र
योदशविधम्” इति साङ्ख्योक्तेः ; यद्वा,—क्षिप्राविशेषणमेतत् ; तथात्वे कारणं—
व्युपगतं कारणं यत्र तत् व्युपगतकरणम्—अहेतुकं यथा स्यात् तथा इत्यर्थः, गृह्य
विग्रहस्य योगज्ञानमयस्य योगगम्यस्य योगिभिश्चिन्त्यमानस्य हि भगवतः शब्दोऽत्र
कारणे कारणानावश्यकत्वात् इति भावः ; आत्मानं—परमात्मानमेव, न तु
किमपि, पश्यतः,—साक्षात्कुर्वतः, स्वभिन्नत्वेन परमात्मनोऽभावादित्याशयः, शब्दोऽत्र
हरस्य, ग्रन्थेन—संस्कारान्मुक्तत्वात् सृष्टिविमुखेन इति यावत्, ईश्वरेण—दृष्ट्या, धर्मा
—कृतः, यो लभ्यः,—प्रलयः तस्मिन्, प्रलयसमये इत्यर्थः, ब्रह्मणि—परमात्मनि, वा
—निहितः, समाधिः,—समाधानं, चित्तैकाग्रमित्यर्थः, एकाग्रतया ब्रह्मचिकित्सा
यावत्, (कर्तुं) वः,—युष्मान्, रङ्गस्थानिति भावः, पातु—रक्षतु । स्वर्धरा हर्षः
“सर्वैर्यानां त्रयेण त्रिमुनियतियुता स्वर्धरा कीर्तितेयम्” इति लक्षणात् । अस्य
श्लोकस्य नान्दीत्वात् मङ्गलार्थम् आदौ मगणः सन्निवेशितः, तथा च भासकः,—
सर्वगुरुर्दत्ते मगणो भूमिदैवतः” इति । अस्य प्रसारसङ्ख्या ३०३०११ तमी० ॥ ॥
पुनरप्यस्यैव भवानौपतेः स्वरूपवर्णनात्मकं मङ्गलमाचरन्नाह, पात्विति ।—श्या
म्बुदोपमः,—नवजलधरच्छविः, नीलवर्ण इत्यर्थः, नीलकण्ठः—हरस्य, कण्ठः
गलदेशः, वः,—युष्मान्, पातु—रक्षतु । यत्र—यस्मिन् कण्ठे, गौरीभुजलता

नान्दन्ते (ख) सूत्रधारः (ग) ।

सूत्र । अलमनेन परिषत्कुतूहलविमर्दकारिणा परि-
श्रमेण (घ) । एवमहमार्थमिदं प्रणिपत्य विज्ञापयामि,

गौर्याः,—पार्वत्याः, भुज एव लता—भुजवल्लीत्यर्थः, वेष्टनसाधर्म्यात् भुजे लतात्वा-
रोपः ; विद्युल्लेखा इव—सौदामनीरेखावत्, विराजते—विशेषेण राजते, शोभते
इत्यर्थः । [अत्र गौरीभुजयोरभेदेन लतात्वाश्रयसान्द्रूपकं, तथा विद्युल्लेखिवत्यादावुपमा
चेति रूपकानुप्राणितोपमाऽङ्गङ्कारः] । पथ्यावक्तं वक्तुम्,—“युजीयतुर्धतो जैन
पथ्यावक्तं पकीर्तितम्” इति लक्षणात् ।

अस्मिन्नेव श्लोकव्ये काव्याशंसूचकः कथिदर्थो लक्षणीयः “श्लोकैः काव्याशं-
सूचकैः” इत्यालङ्कारिकवचनान् । स यथा,—“संवीतजानोः” इति पट्टेन उपचारो-
क्तवसन्तसेनावधस्य चारुदत्तस्य संयमनम् ; “अन्तःप्राणावरोधव्यपगतसकलज्ञान-
रुद्धेन्द्रियस्य” इति वाक्येन राजशारोपस्थापितस्य चारुदत्तस्य अवस्थावर्णनम् ; यद्वा,
—लिङ्गविपरिणामेन “अन्तःप्राणावरोध.....रुद्धेन्द्रियायाः” इत्युक्त्या मकाररुद्धेन
कण्ठनिपीडनमृतायाः वसन्तसेनायाः अवस्थावर्णनम् ; तत्त्वदृष्ट्या आत्मदर्शनादिना
परब्रह्मचिन्तनं हि रूपकं, तच्च तदानीं सपुत्रायाः चारुदत्तपरम्बाः अन्तर्भाववर्णनम्
इति । द्वितीयश्लोके हि नीलकण्ठपट्टेन चारुदत्तस्य, तथा गौरीपट्टेन सुरुपायाः
वसन्तसेनायाः उपलक्षणम् । “श्यामास्वदीपमः कण्ठः” इति उपमावलेन वसन्त-
सेनायाः कण्ठे निपीडनजन्यः कृष्णिमा, उभयत्र लिङ्गविपरिणामेन वसन्तसेनायाः
कण्ठः चारुदत्तस्य हस्तश्च बोध्यते, इति सुधीभिः अनुध्यातव्यः ॥ २ ॥

(ख) नान्दाः,—उक्तलक्षणाया आशीर्वादरूपाया अष्टपदात्मिकायाः इत्यर्थः,
अन्ते—अवसाने ।

(ग) सूत्रधारः,—तन्नामा प्रधाननटः, “नाट्योपकरणादीनि सूत्रमित्यभि-
धीयते । सूत्रं धारयतीत्यर्थे सूत्रधारो निगद्यते ॥” इति लक्षणात् । “सूत्रधारः
पठेन्नाट्योम्” इति नियमात् ; कथयतीति पदम् अध्याहृत्यम्, एवं सर्व्वम् ।

(घ) परिषदित्यादि ।—परिषदित्येति व्युत्पत्त्या परिषत्कुतूहलोऽत्र सम्यवाचकः ;
परिषदां—सभ्यानां, यत् कुतूहलम्—अभिनवनाट्यदर्शने चाक्षुषं, व्ययता इति
यावत्, “रम्यवस्तुसमाख्यो लोखता स्यात् कुतूहलम्” इति दर्पणीकते, तस्य विमर्दः,
—याचातः, समयातिपातादिति भावः, तत्कारिणा—तत्जनकेन, परिश्रमेण—
नाट्योपादाङ्गचरजनितप्रयासेनेत्यर्थः ।

यदिदं वयं मृच्छकटिकं नाम प्रकरणं प्रयोक्तुं व्यवसिता
एतत्कविः (ङ) किल,—

द्विरदेन्द्रगतिश्चकोरनेत्रः परिपूर्णन्दुमुखः सुविग्रहश्च ।

द्विजमुख्यतमः कविर्बभूव प्रथितः शूद्रक इत्यगाधसत्त्वः ॥ ३ ॥

(ङ) आर्यमिश्रान्—आर्याः,—मान्याः, मित्राः,—बहुदर्शितया सङ्गता
आर्याश्च ते मित्राश्चेति तान्—सम्माननीयसभ्यानिति यावत् । मृच्छकटिकं—
निम्निता शकटिका—चुद्रशकटे यवेति [“अत इनिठनी” (५।२।११५ पा०)]
ठन्] च्दः शकटिका अस्मिन्निति वा बहुव्रीहिः [प्राचीनपुस्तकेषु “मृच्छकटि
इति स्त्रीलिङ्गपाठः दृश्यते, तत्र षष्ठीसमास एव, पष्ठे अङ्गे चैतत् स्फुटीभवितुं
प्रकरणं—प्रक्रियते प्रस्ताव्यते यदिति व्युत्पत्त्या रूपकभेदः, तदुक्तं,—“भवेत् प्र
वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् । शङ्कारोऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽसाम्योऽथवा वशि
सापायधन्वंकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः । नायिका कुलजा क्वापि वेश्या क्वापि
क्वचित् ॥ तेन भेदास्त्रयस्तस्य तत्र भेदस्तृतीयकः । कितवद्यूतकारादि-विट्छ
सङ्कुलः ॥” इति ; अन्यत् सर्व्वं नाटकवत् ज्ञेयम् । अत्र प्रकरणे नायकः चारु
ब्राह्मणः धीरप्रशान्तः ; तल्लक्षणं यथा,—“सामान्यगुणैर्भूयान् द्विजादिको धीरप्र
स्यात्” इति । नायिका चात्र वसन्तसेना वेश्या, प्रतिनायिका च चारुदत्त-
धृता कुलजा । अत्र शङ्कार-रसोऽङ्गी, तेन कुलजावेश्ययोरुभयोरपि नास्ति
सद्भावात्, तथा कितवद्यूतकारादिसङ्कुलत्वात् प्रकरणस्यास्य तृतीयभेद एवास्ति
इति बोध्यम् । अन्यच्च प्रकरणलक्षणं यथा,—“यत्र क्वचित् खनुद्धा वस्तु भवेत्
नायकश्चैव । विरचयति समुत्पाद्य तज्ज्ञेयं प्रकरणं नाम ॥” इति । प्रयोक्तुं
अभिनेतुं, व्यवसिताः,—प्रवृत्ताः । एतत्कविः,—एतस्य प्रकरणस्य रचयिता इत्यर्थः
कवेः अलौकिकाकारप्रतिभाप्रभावादिसत्त्वात् तत्प्रणीतकाव्यादिकमपि गुण
तीति प्रकरणगौरवं प्रतिपिपादयिषुस्तस्य स्वरूपवर्णनमारभते, द्विरदेन्द्रगति
—द्विरदेन्द्रस्य—गजपतेः, गतिरिव गतिर्यस्य सः, गजेन्द्रमन्दगमन इत्यर्थः, नेत्र
नेत्रः,—चकोरस्य—खनामप्रसिद्धपक्षिविशेषस्य, नेत्रे इव नेत्रे यस्य सः, चकोर
मनीहरनयन इत्यर्थः, परिपूर्णः,—सकलकलोपितः, इन्दुरिव मुखं यस्य सः, सुवि
क्वापतिमुन्दरानन इत्यर्थः, सुविग्रहः,—सुन्दरशरीरः, द्विजमुख्यतमः,—
मुख्यतमः, चक्षिग्रयेष्ठ इत्यर्थः, (“वयो वर्णा द्विजाः” इति वचनात् चक्षिक
द्विजत्वं-नानुपपन्नम्) । अगाधम्—अतलस्पर्शम्, अपरिमितमित्यर्थः, सत्त्व—

अपिच,—

ऋग्वेदं सामवेदं गणितमथ कलां वैशिकीं हस्तिशिक्षां
ज्ञात्वा शर्व्वप्रसादाद् व्यपगततिमिरे चक्षुषी चोपलभ्य ।

राजानं वीक्ष्य पुत्रं परमसमुदयेनाश्वमेधेन चेष्टा

लब्ध्वा चायुः शताब्दं दशदिनसहितं शूद्रकोऽग्निं प्रविष्टः ॥ ४ ॥

गुणी वा, यस्य सः, गम्भीरस्वभाव इति वाच्यः, शूद्रक इति प्रथितः,—शूद्रक इति
नाम्ना प्रख्यातः, कविः,—काव्यरचयिता, बभूव । अत्र उपमा नामालङ्कारः ।
मालभारिणी वृत्तं, तल्लक्षणं यथा,—“विषमे ससजा यदा गुरु चेत् सभरा येन तु
मालभारिणीयम्” इति ॥ ३ ॥

कवेः शिक्षां, तपस्यां, पुत्रे राज्यसमर्पणम्, अश्वमेधयागानुष्ठानं, जीवनकालश्च
वर्णयति, ऋग्वेदमिति ।—शूद्रकः,—एतद्ग्रन्थप्रणेता कविः, ऋग्वेदं, सामवेदं, गणि-
तम्—शङ्खशास्त्रं, कलां—चतुषष्टिप्रकारां दृश्यगीतादिरूपां विद्यां, तथा वैशिकीं—
वैश्याजातिसम्बन्धिनीं, हस्तिशिक्षां—हस्तिपालनचालनादिकौशलं, ज्ञात्वा—विज्ञाय,
यदा,—वैशिकीमिति कलामित्यस्य विशेषणम् ; “वेशी वेश्वाजनाश्रयः” इति कोषात्
वेश्वाजनवैशयिकीमित्यर्थः, अथवा,—वेशः,—अग्निवेशाख्यः कश्चित् राजा, तस्मिन्
कलां—चतुषष्टिकलाप्रतिपादकप्रबन्धरूपां कामविद्यामित्यर्थः ; शर्व्वप्रसादात्—
शिवानुग्रहात्, व्यपगततिमिरे—व्यपगतं—विनष्टं, तिमिरम्—अज्ञानरूपान्धकारः,
रोगविशेषो वा, याभ्यां तादृशे, चक्षुषी उपलभ्य च—ज्ञानचक्षुषी रोगमुक्ते वा
चक्षुषी प्राप्य इत्यर्थः, पुत्रं—निजसुतं, राजानं—राजपदारूढमित्यर्थः, वीक्ष्य—दृष्ट्वा,
पुत्रं राज्यस्थं कृत्वा इति यावत्, परमसमुदयेन—परमः,—सातिशयः, समुदयः,—
समुन्नतिः यस्मात्, अथवा,—परमः,—महान्, समुदयः,—समुदयोगः यस्य, किं
वा,—परमः समुदयः,—सम्बन्धिः यत्र तादृशेन, अश्वमेधेन [धान्देन धनवान्
इत्यादिवत् अमेदे तृतीया] दृष्ट्वा—अश्वमेधयागं कृत्वा इत्यर्थः, तथा दशदिनसहितं
शताब्दं—दशदिनाधिकशतवत्सरपरिमितम्, आयुः,—जीवनकालं, लब्ध्वा च—
तावत्कालं जीवित्वा चेत्यर्थः, अग्निं प्रविष्टः,—यज्ञीयाग्नौ प्राणांस्तत्वाज इत्यर्थः । एषा
उक्तिः सूत्रधारस्येवेति ज्ञेया । केचित् तु,—“लब्ध्वा चायुः शताब्दम्...अग्निं प्रविष्टः”
इति जातकादिगणितद्वारा शर्व्वप्रसादलब्धज्ञानचक्षुषा वा स्वीयभावविघटनाऽऽवर्त्तो-
मवगत्य कविना स्वयमेव रचितनिदम् ; “आग्निं प्रविष्टः” इत्यतीतकालप्रयोगस्तु अन्य-
रचनोत्तरं सूत्रधारकर्तृकामिनेयवचनापेक्षया सङ्गच्छते इत्याहुः, तत्तु वातूलता-

अपिच,—

समरव्यसनी प्रमादशून्यः ककुदो वेदविदां तपोधनश्च ।

परवारणवाहुयुद्धलुब्धः क्षितिपालः किल शूद्रको वभूव ॥ ५ ॥

अस्याञ्च तत्क्षती,—

अवन्तिपुण्यां द्विजसार्थवाहो युवा दरिद्रः किल चारुदत्तः ।

गुणानुरक्ता गणिका च यस्य वसन्तशोभिव वसन्तसेना ॥ ६ ॥

विजृम्भणत्वाद्देयम्, अग्निप्रवेशश्च सर्वस्वस्नानान्तर्गतं यज्ञविशेषं यथा शरभश्चसुक्तिं
कृतस्तद्वद् बीज्यः । स्रग्धरा इत्तम् ॥ ४ ॥

पुनश्च शूद्रकं विशेषयति, समरव्यसनीति ।—यः शूद्रकः समरव्यसनी—युक्तः
संज्ञः, सततं समरपटुरिति यावत्, प्रमादशून्यः,—अवहितः, अवधानतावान्वितः,
("प्रमादोऽनवधानता" इत्यमरः) वेदविदां ककुदः,—प्रधानं, श्रेष्ठ इत्यर्थः, ("प्राधान्ये
राजलिङ्गे च वषाङ्गे ककुदोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः) तपोधनः,—तपोनिष्ठः, परवार-
वाहुयुद्धलुब्धः,—परेषां वारणैः,—हस्तिभिः, सह बाहुयुद्धे लुब्धः,—कृतबाहुयुद्ध इत्यर्थः,
परे—शत्रव एव, वारणाः तैः सह बाहुयुद्धे लुब्ध इति वाऽयं, अथवा,—परवारणै-
श्वतुजयिनी, यौ बाहू ताभ्यां युद्धे लुब्धः,—बाहुयुद्धप्रिय इत्यर्थः ; तथा क्षितिपालः,—
भूपतिश्च, वभूव—आसीत् ; किलेति प्रसिद्धौ । नालभारिणी इत्तम् ॥ ५ ॥

कवेः स्वरूपमुक्त्वा इदानीन् एतत्प्रकरणेयनायकस्य स्वरूपवर्णनमारभते, अवन्ति
पुण्यांति ।—अवन्तिपुण्यान्—उज्जयिनीनगर्यां द्विजसार्थवाहः,—द्विजः, ब्राह्मणः,
तथा सार्थवाहः,—वाणिज्यव्यवसायी च, यथा,—द्विजानां—ब्राह्मणादीनां, सार्थ-
चतूहं, वहति—अप्रमानादिना पीडयति, अथवा,—तान् बाहयति—दानशौलताय
सर्वप्रकारेण चालयति, यथा,—सार्थं—वपिक्चतूहं, बाहयति—क्रयविक्रयार्थं
इतस्ततः प्रेषयति इति सार्थवाहः, स्त्रीयार्थेन व्यापारिकैः व्यापारकर्त्ता इत्यर्थः,
[सर्वत्र "ककुदोऽस्त्रियाम्" (१२।१ पा०) इत्यर्थः ; "सार्थो वपिक्चतूहो स्यादपि सार्थ-
सावके" इति नेदिनी] ; दरिद्रः,—निर्धनः, चारुदत्तः,—चारुदत्त इति नाम
किल प्रसिद्धः, युवा,—युवकः, आसीदिति शेषः ; वसन्तशोभा इव—वासन्ती श्रौति,
वसन्तसेना—तदास्या काचित्, गणिका—वैशा च, ("वारस्त्री गणिका वैशा"
इत्यमरः) यस्य—चारुदत्तस्य, गुणानुरक्ता—गुणैः,—दयादादिख्यादिभिः, सुरतश्री-
विशेषैः वा, अनुरक्ता—अनुरागिणी, आसीदिति शेषः । अत्र उपमाऽलङ्कार-
उपेन्द्रवच्चा इत्तम्,—“उपेन्द्रवच्चा मयने लघौ सा” इति लक्षणात् ॥ ६ ॥

तयोरिदं सत्सुरतोत्सवाश्रयं, नयप्रचारं, व्यवहारदुष्टताम् ।
 खलस्वभावं भवितव्यतां तथा चकार सर्व्वं किल शूद्रको नृपः ॥७॥
 [परिक्रम्यावलोक्य च] अये ! शून्येयमस्मत्सङ्गीतशाला !! क्व नु गताः
 कुशीलवाः (च) भविष्यन्ति ? [विचिन्त्य] आं ज्ञातम् ;—
 शून्यमपुत्रस्य गृहं, चिरशून्यं नास्ति यस्य सन्निवृत्तम् ।
 मूर्खस्य दिशः शून्याः, सर्व्वं शून्यं दरिद्रस्य ॥ ८ ॥

साम्प्रतमस्य प्रकरणस्य वर्णनीयविषयान् सङ्क्षेपेणाह, तयोरिति ।—इदं—प्रकरणं,
 तयोः,—चारुदत्तवसन्तसेनयोः, सत्सुरतोत्सवाश्रयं—सन्—उत्तमः, यः सुरतोत्सवः,
 —निधुवनलोला, स एव आश्रयः,—अवलम्बनं यस्य तत् तादृशम् । शूद्रको नृपः,
 —शूद्रकाख्यो नृपतिः, अत्र यत्रेति पदमध्याहार्य्यं, नयप्रचारं—नयस्य—नीत्याः, प्रचारं
 —गतिं, व्यवहारदुष्टतां—दुष्टव्यवहारम्, अथवा,—व्यवहाराः,—अष्टादशविधानि
 विवादपदानि, तेषां तेषु वा दुष्टतां, खलस्वभावं—दुर्जनचरित्रं, तथा भवितव्यताम्
 —अवश्यम्भाविनीं नियतिम्, एतत् सर्व्वं चकार—प्रणिनाय, किलेति प्रसिद्धौ ।
 वंशस्थविलं हन्तं,—“वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ” इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

(च) कुशीलवाः,—नाट्यप्रयोक्तारः (“नटारणाय कुशीलवाः” इत्यमरः) ।
 अनाश्रवकुशीलवानामनुपस्थितिः कारणान्तरमनुपलभमानः स्वस्य दारिद्र्यमेव
 तत्कारणत्वेन निर्दिशति, शून्यमिति ।—अपुत्रस्य—पुत्रहीनस्य, गृहम्—आलयः,
 शून्यं—शून्यवत् प्रतीयमानमित्यर्थः, यस्य सत्—साधु, अकृत्रिममिति यावत्, मित्रं
 नास्ति तस्य च गृहं चिरशून्यं—चिराय शून्यं, न कदाऽपि सुखकरमित्यर्थः,
 मूर्खस्य दिशः, सर्वा एवेति शेषः, शून्याः,—यत्र यत्र स गच्छति, तत्रैव विफलाशः
 प्रतिनिवर्त्तते इत्यर्थः, दरिद्रस्य—निर्जनस्य, सर्व्वं शून्यं—न किमपि तस्यायत्तमिति
 भावः, मम तु निर्जनत्वेन कुशीलवानामनायत्ततया यथेच्छचारितेति “आं ज्ञातम्”
 इत्यस्याभिप्रायः । अत्र “सर्व्वं शून्यं दरिद्रस्य” इति प्रस्तुतम्, अन्यत् सर्व्वमप्रस्तुतं,
 तयोः शून्यत्वरूपैकधर्म्येण सम्बन्धाद् दीपकालङ्कार इति केचित्, वस्तुतस्तु,—
 यतो दरिद्रस्य सर्व्वं शून्यम्, अत एव मम निर्जनस्य शून्या सङ्गीतशाला इत्यप्रस्तुत-
 कारणात् प्रस्तुतकार्य्यं प्रतीयते इत्यप्रस्तुतप्रशंसा ; अपुत्रादेः गृहादि शून्यमिव
 दरिद्रस्य सर्व्वशून्यमिति विश्वप्रतिबिम्बभावे पथ्यवसानात् निदर्शना वा । आर्या
 हन्तं,—“यस्याः पादे प्रथमे हादम् नावास्तथा तृतीयोऽपि । अष्टादश द्वितीये चतुर्थेके
 पञ्चदश साऽऽर्या ॥” इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

कृतञ्च सङ्गीतकं मया । अनेन चिरसङ्गीतोपासनेन यो
समये प्रचण्डदिनकरकिरणोच्छुष्कपुष्करबीजमिव प्रचलि
तारके क्षुधा ममाक्षिणी खटखटायेते (छ) ; तद् यत्
गृहिणीमाह्वय पृच्छामि, अस्ति किञ्चित् प्रातराशो (ज)
वेति । एषोऽस्मि भोः ! कार्यवशात् प्रयोगवशाच्च (झ) प्रात
भाषी संवृत्तः,—

अविद अविद भोः ! (ज) चिरसङ्गीतोपासणेन सु
पोक्खरणात्तादं बिभ्र मे बुभुक्खाए मिलाणादं अङ्गादं,

* अविदेति ।—अविद अविद भोः ! चिरसङ्गीतोपासनेन शुष्कपुष्कर

(छ) चिरसङ्गीतोपासनेन—चिरं—दीर्घकालं, सङ्गीतस्य यद् उपास
सेवनं, तेन, दीर्घकालव्यापिसङ्गीतकलाऽनुशीलनजनितपरिश्रमेणेत्यर्थः । ए
दिनकरकिरणोच्छुष्कपुष्करबीजमिव—प्रचण्डाः,—तौच्छाः, ये दिनकरकिरण
सूर्यरश्मयः, तैः उच्छुष्कं—विशेषतः समुपजातशीघ्रं, पुष्करस्य—पद्मस्य, बीजं
प्रचलिते—विघूर्णते, क्षुधया वह्निर्निर्गमनोन्मुखे इति यावत्, तारके—कनौ
यथोः तादृशे (“तारकाऽच्छः कनौनिका” इत्यमरः) मम अक्षिणी—चक्षुषी, ए
बुभुक्षया, खटखटायेत—खटखटेति अव्यक्तशब्दं कुर्वाते, क्षुधाचक्षुःसंभोजन
चक्षुषीः सरसत्वापायात् शिथिलधीश्चलितारकत्वेन तादृशशब्दस्य सम्भावनादुत्प्रे
क्षारी ध्वन्यते, स पुष्करबीजमिवान्त उपमाऽनुप्राणिततया समधिकं हृदयगत
बोध्यम् । खटखटायेते इति असम्बद्धप्रलापेन आगामिनः शकारासम्बद्धभाष
सूचनमिति केचित् ।

(ज) किञ्चित्—किमिति प्रश्नार्थकमव्ययमिदम् । प्रातराशः,—प्रातः पर
भक्ष्यतेऽसौ इति प्रातराशः,—प्रातर्भोज्यः, प्रातःकालभोजनीय इत्यर्थः ।

(झ) कार्यवशात्—प्रयोजनपारतन्त्र्यात्, प्रयोजनञ्च प्राकृतभाषित्वात्
सह संलापः, “स्त्रीषु नाप्राकृतं वदेत्” इति शास्त्रादिति भावः । एवमेव
कार्यवशात् भाषाव्यतिक्रमः बोध्यः, “कार्यतश्चोत्तमादीनां कार्यो भाषाव्यतिक्रमः
इति वचनात् । प्रयोगवशात्—काठिन्यादविरहं सुखप्रयोगयोग्यत्वाच्चेत्यर्थः ।

(ज) अविदशब्दोऽत्र खेदार्थात्कमव्ययं, कटं कष्टमित्यर्थः ; प्रातर्भाषी
दायक्यैव “अदृष्टान्तसम्प्राप्तावविदाविद भोः पदम्” इत्येवमर्थमाहुः ।

जाब गेहं गदुअ आणामि, अत्थि किंपि कुटुम्बिणीए उब-
बादिदं (ट) ण वेत्ति । [परिक्कम्यावलीक च] एदं तं अम्हाणं
गेहं, ता पविसामि । [प्रविश्यावलीक च] हौमाणहे ! किं ण
क्खु अम्हाणं गेहे अबरं बिअ संविहाणअं बट्टदि !! आआ-
मितण्डुलोदअप्पवाहा रच्छा, लोहकडाहपरिवत्तणकसण-
सारा किदबिसेसआ बिअ जुअदौ अहिअदरं सोहदि भूमी ;
सिणिद्धेण गन्धेण उद्दीवन्ती बिअ अहिअं बाधेदि मं बुभुक्खा ;
ता किं पुब्बबिहिदं गिहाणं उबवस्सं [उब्बस्सं] भवे ? आदु अहं
ज्जेव बुभुक्खादो ओदणमअं जीअलोअं पेक्खामि !! एत्थि किल
पादरासो अम्हाणं गेहे, पाणाच्चअं [पाणाधिअं] बाधेदि मं
बुभुक्खा ; इध सव्वं णवं बिअ संविहाणअं बट्टदि ; एका वसअं
पीसेदि, अबरा सुमणाइं गुम्फेदि । [विचिन्त्य] । किं खेदं ? भोदु,
कुटुम्बिणीं सद्दाबिअ परमत्थं (ठ) जास्सिस्सं । [नेपथ्याभिमुखमवलीक्य]
अज्जे ! इदो दाब । *

गीब मे बुभुक्षया स्नानानि अङ्गानि, तद् यावद् गृहं गत्वा जानामि, अस्ति किमपि
कुटुम्बिन्या उपपादितं न वेति । इदं तदस्माकं गृहं, तत् प्रविशामि । आश्चर्यम् !
किं न खलु अस्माकं गृहे अपरमिव संविधानकं वर्तते !! आयामितण्डुलोदकप्रवाहा
रथा, लौहकटारूपपरिवर्तनक्षणसारा कृतविशेषका इव युवती अधिकतरं शोभते
भूमिः ; स्निग्धेन गन्धेन उद्दीप्यमानेव अधिकं बाधते मां बुभुक्षा ; तत् किं पूर्व-
विहितं निधानम् उपपन्नम् [“उच्चणं” इति पाठे “उत्पन्नम्” इति सं] भवेत् ?
अथवा, अहमेव बुभुक्षातः ओदणमयं जीवलोकं प्रेचे !! नास्ति किल प्रातराशी-
ऽस्माकं गृहे, प्राणाल्यथं [“पाणाधिअं” इति पाठान्तरे “प्राणाधिकम्” इति सं]
बाधते मां बुभुक्षा ; इह सर्व्वं नवमिव संविधानकं वर्तते ; एका-वर्णकं पिनष्टि,
अपरा सुमनसो गुम्फति । किं नु इदम् ? भवतु, कुटुम्बिनीं शब्दायित्वा परमार्थं
ज्ञास्यामि । आश्चर्य्यं । इतस्तावत् ।

(ट) कुटुम्बिन्या—गृहिण्या, (“दाराः स्यात्तु कुटुम्बिनी” इत्यमरः) । उप-
पादितं—सम्पादितं, रचितमिति यावत् ।

(ठ) प्राकृते “हौमाणहे” इति विद्ययद्योतकमव्ययम् । संविधानकं—समुद्-

नटी । [प्रविश्य] अज्ज ! इअं भि । *

सूत्र । अज्जे ! साअदं दे ? †

नटी । आणवेदु अज्जो, को गिओओ अणुचिद्वीअदु त्ति । ‡

सूत्र । अज्जे ! चिरसंगीदोवामणेण—[इत्यादि पठित्वा] अति

किंपि अम्हाणं गेहे अमिदब्बं (ड) ण वेत्ति ? §

नटी । अज्ज ! सब्बं अत्थि । ¶

सूत्र । किं किं अत्थि ? **

* आर्ये ! इयमात्म ।

† आर्ये ! स्वागतं ते ?

‡ आज्ञापयतु आर्यः, को नियोगोऽनुष्ठायतामिति ।

§ आर्ये ! चिरसङ्गीतोपासनेन—अस्ति किमपि अस्माकं गेहे अशितव्यं वेति ?

¶ आर्य ! सर्वमस्ति ।

** किं किमस्ति ?

योगः, आथोजनमित्यर्थः । आथामित्तण्डुलोदकप्रवाहाः,—आथामिनः,—दीर्घा-
तण्डुलोदकानां—धौततण्डुलजलानां, प्रवाहाः,—प्रसाराः, यस्यां तादृशी । लो-
कटाहपरिवर्तनकृष्णसारा—लौहकटाहस्य—लौहनिर्मितपात्रविशेषस्य; परिवर्तने-
—इतस्ततो घर्षणेन, कृष्ण—कृष्णवर्णा, सारा—शबला च, कृष्णवर्णमिश्रितत्वादे-
भावः, कृतविशेषका—कृतं—रचितं, विशेषयति अन्येभ्यः पृथक् करोति, श्रीभक्त-
वेति विशेषकं—तिलकं यथा सा, तिलकालङ्कारेत्यर्थः, [“कृतविशेषका” इत्यत्र क-
पूर्वाकारस्य न इत्वं, छिपकादिच्चात्] ; पूर्वविहितं—पूर्वैः,—पूर्वपुरुषैः, विहितं—
सञ्चितं, निधानं—निधीयते इति निधानं, निधिः, भृगभनिहितधनम् इत्यर्थः, उप-
—लब्धं, तथात्वे एव उत्सवसम्भव इति भावः । प्राणान्यथ—प्राणानाम् अत्यथ,—
नाशः, यत्रेति क्रियाविशेषणम् । एका—काचित् स्त्री । वर्णकं—कस्तूर्यादिकं स-
लक्षणम् । सुमनसः,—पुष्पाणि, (‘स्त्रियः सुमनसः पुष्पम्’ इत्यमरः । विभाव-
बहुलञ्चास्य शब्दस्य) गुम्फति—यथाति, मालां रचयतीत्यर्थः । शब्दायि वा—शब्द-
परमार्थ—यथार्थम् ।

(ड) अशितव्यं—खाद्यम् ।

नटी । तं जघा,—गुडौदणं, घिअं, दहीं, तण्डुलाइं,
अज्जेण अत्तब्बं रसाअणं सब्बं अत्थि त्ति ; एब्बं दे देवा
आसासेदु । * (ढ)

सूत्र । किं अम्हाणं गेहे सब्बं अत्थि ? आदु परिहससि ? †

नटी । [स्वगतम्] परिहसिस्सं दाव । [प्रकाशम्] अज्ज !
अत्थि आवणे । ‡

सूत्र । [सन्नीधम्] आः अणज्जे ! एब्बं दे आसा छिज्जि-
स्सदि, अभावं अ गमिस्ससि, जं दाणिं अहं वरण्डलम्बुओ
बिअ दूरं उक्खिबिअ पाडिदो । § (ण)

नटी । मरिसेदु मरिसेदु अज्जो ; परिहासो क्खु मए
किदो । ¶

* तद् यथा,—गुडौदनं, घृतं, दधि, तण्डुलाः, आर्य्येण अन्नव्यं रसायनं सर्व-
मस्तीति । एवं ते देवा आशंसन्तु ।

† किमस्माकं गेहे सर्वमस्ति ? अथवा परिहससि ?

‡ परिहसिष्यामि तावत् । आर्य्य ! अस्ति आपणे ।

§ आः अनार्य्ये ! एवं ते आशां छित्सति, अभावश्च गमिष्यसि, यदिदानीमहं
वरण्डलम्बुक इव दूरमुत्खिष्य पातितः ।

¶ मृष्यतु मृष्यन्त्वार्थः ; परिहासः खलु मया कृतः ।

(ढ) गुडौदनं—गुडमिश्रितमन्नं, पायसं वा । अन्नव्यं—भोक्तव्यम् । रसायनं
—रसस्य अयनम्—आश्रयभूतं, सरसमित्यर्थः । “एवं ते देवा आशंसन्तु” इति
सन्दिग्धवाक्योपन्यासः ।

(ण) आशा—अभिलषितप्राप्तीच्छा, छित्सति—नङ्गति, आशाभङ्गो भवि-
ष्यतीत्यर्थः । अभावं—अयश्च । गमिष्यसि—प्राप्स्यसि । “अभावश्च गमिष्यसि”
इत्यनेन वसन्तसेनायाः भाविप्रवहणविपर्य्यासमीदृशे सूचिते इति केचित् । वरण्ड-
लम्बुक इव—लोष्टमिव, वरण्डः,—दोषंकाष्ठं, तस्य लम्बुकः,—तत्प्राप्तनिवडो
मृत्तिकाखणः, स हि द्राण्यां जलोद्वाराद्ये दूरमुत्थाप्याधः प्राप्यते । इष्टकाग्रहे
उन्नतो दोर्वो भित्तिप्रदेशा वरण्डः, तत्र लम्बुकः,—अवयवस्वरूपः, इष्टकाराश्रिति
वाऽर्थः, सोऽसंवीजनार्थं दूरमुत्थाप्यते अनन्तरं निपतति च इति ।

सुव । ता किं उण इदं एव विअ संविहाणअं बट्टि
एक्का बसअं पीसेदि, अबरा सुमणाइं गुम्फेदि, इअं अ प
बसकुसुमोवहारसोहिदा भूमी । *

नटी । अज्ज ! उववासो गहिदो । † (त)

सुव । किं णामहेओ अअं उववासो ? ‡

नटी । अहिरूबवदो णाम । § (थ)

सुव । अज्जे ! इहलोइओ, आदु पारलोइओ ? ¶

नटी । अज्ज ! पारलोइओ । **

सुव । [सरोषम्] पेक्खन्तु पेक्खन्तु अज्जमिस्सा ! मत्ता
भच्चपरिव्वएण (द) पारलोइओ भत्ता अस्सेसीअदि !! ††

* तत् किं पुनरिदं नवमिव संविधानकं वर्तते ? एका वर्षकं पिनटि, प
सुमनसो गुम्फति, इयच्च पञ्चवर्षकुसुमोपहारशोभिता भूमिः ।

† आर्य्य ! उपवासो गृहीतः ।

‡ किंनामधेयोऽयमुपवासः ?

§ अभिरूपपतिर्नाम ।

¶ आर्य्य ! इहलौकिकः, अथवा पारलौकिकः ?

** आर्य्य ! पारलौकिकः ।

†† प्रेक्षन्तां प्रेक्षन्तस्मै आर्य्यनिश्चाः । मदीयेन भक्तपरिव्ययेन पारलौकिको
अन्विष्यते !!

(त) उपवासः,—उपवासरूपं व्रतमित्यर्थः । [उपोष्यतेऽस्मिन्निति अस्मि
णार्थकघञन्तोऽयमुपवासशब्दः] ।

(थ) अभिरूपपतिः,—अभिरूपः,—मनीजः, (“अभिरूपो बुधमनीजः
इति कौषः) पतिः,—भर्ता येन, उपवासस्य फलं मनीहरपतिलाभ इति भावः ।

(द) भक्तपरिव्ययेन—भक्तस्य—अन्नस्य, परिव्ययः,—वितरणं, तेन, (“भक्त
तत्परे च” इति हेमचन्द्रः) । पारलौकिकः,—परलोके भवः पारलौकिकः, इ
त्तरलभ्य इत्यर्थः, ‡ पारलौकिक इत्युक्त्या पालकव्युदासेन भावी नायकात्मा
सूच्यते] ।

नटी । अज्ज ! पसीद पसीद ; तुमं ज्जेव मम जन्मन्तरेवि भत्ता भविस्ससि त्ति उववसिदम्हि । *

सूत्र । अध अअं उववासो केण उवदिट्ठी ? †

नटी । अज्जस्स ज्जेव पिअवअस्सेण चुस्सवुट्ठेण । ‡

सूत्र । [सकोपम्] आः दासीए पुत्ता चुस्सवुट्ठा ! कदा ए क्खु तुमं कुबिदेण रक्खा पालएण णववह्मकेसंकलावं विअ ससुअन्धं कप्पिज्जन्तं [वज्जन्तम्] पेक्खिस्सं । § (ध)

नटी । पसीददु पसीददु अज्जो । णं अज्जस्स ज्जेव पारलोइओ अअं उववासो अणुचिट्ठीअदि । ¶ [इति पादयोः पतति] ।

सूत्र । अज्जे ! उट्ठेहि उट्ठेहि, कधेहि कधेहि इध उववासे केण कज्जं ? **

नटी । अम्हारिसजणजोगेण बम्हणेण उवणिमन्तिदेण । ††

सूत्र । तेण हि गच्छदु अज्जा । अहंपि अम्हारिसजणजोगं बम्हणं उवणिमन्तेमि । ‡‡

* आर्य्य ! प्रसीद प्रसीद । तमेव मम जन्मान्तरेऽपि भर्ता भविष्यसि इत्युपोषितास्मि ।

† अथ अथमुपवासः केनोपदिष्टः ? ‡ आर्य्यस्यैव प्रियवयस्येन चूर्णवृद्धेन ।

§ आः दास्याः पुत्र चूर्णवृद्ध ! कदा नु खलु त्वां कुपितेन राज्ञा पालकेन नववधूकेशकलापमिव ससुगन्धं कर्त्तिष्यमाणं [“कप्पिज्जन्तं” इत्यत्र “वज्जन्तं” इति पाठान्तरम् । “वध्यमानम्” इति सं] प्रेक्षिष्ये ?

¶ प्रसीदतु प्रसीदतु आर्य्यः । ननु आर्य्यस्यैव पारलौकिकीऽयमुपवासोऽनुष्ठायते ।

** आर्य्य ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ, कथय कथय अत्रीपवासे केन कार्यम् ?

†† अम्माहज्जनयोग्येन ब्राह्मणेन उपनिमन्त्रितेन ।

‡‡ तेन हि गच्छतु आर्य्याः ; अहमप्यम्माहज्जनयोग्यं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि ।

(ध) आ इत्यादिपसूचकमव्ययम् ; यथा पालको राजा स्त्रीभ्यः कुपितः वधानहंतया तासां केशकलापं कृत्वा ता विरूपा विधत्ते, तथा त्वामपि असौ हेत्यतीति समुदितार्थः । अनेन संहाराद्धे चारुदत्तस्य निग्रहः सूचितः ।

नटौ । जं अज्जो आणवेदि । * [इति निष्क्रान्ता] ।

सूत्र । [परिक्रम्य] ह्रीमाणहे ! ता कथं मए एवं
मिद्धाए उज्जइणीए अम्हारिसजणजोगो बम्हणो अस्सेसिद्धं
[विलोक्य] एसो चारुदत्तस्स मित्तं मित्तेओ इधो
आअच्छदि ; भोदु, पुच्छिस्सं दाव । अज्ज मित्तेअ ! अ
गेहे असिद्धं अगणी भोदु [अधिदो भोदु] अज्जो । †

[नेपथ्ये] (न) भो ! अस्सं बम्हणं उवणिमन्तेदु
बावुदो (प) दाणिं अहं । ‡

सूत्र । अज्ज ! सम्पस्सं भोजणं णीसवन्तं अ । अवि
दक्खिणा कावि दे भविस्सदि । § (फ)

* यदार्य्य आज्ञापयति ।

† आर्य्यन् ! तच्चात् कथं मया एवं सुसहजायामुज्जयिन्वामस्मादश्वत्थं
ब्राह्मणोऽन्वेष्टव्यः । एष चारुदत्तस्य मित्रं मैत्रेय इत एवागच्छति । भवतु, प्र-
तावत् । आर्य्य मैत्रेय ! अस्माकं गेहे अशितुमयणीर्भवतु [“अधिदो भोदु”
पाठे “अतिथिर्भवतु” इति सं] आर्य्यः ।

‡ भोः अन्धं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयतु भवान्, व्यापृत इदानीमहम् ।

§ आर्य्य ! सम्पन्नं भोजनं निःसपन्नञ्च । अपि च, दक्षिणा काऽपि ते भवि-

(न) नेपथ्ये—वेशपरिग्रहाशालायाम् (“अन्तर्जवनिकामाहुर्नेपथ्यम्”
कोषः) । केचित्तु नेपथ्यं रङ्ग इत्याहुः, (“नेपथ्यं स्यादलङ्कारे रङ्गव्यायां नृप-
इति मेदिन्युक्तेः) ।

(प) व्यापृतः,—अक्षतः, कार्यान्तरेषु व्यासक्त इति यावत् ।

(फ) भोजनं—भोज्यद्रव्यम् । सम्पन्नं—प्रस्तुतं, नात्र विलम्बेन का-
पातसम्भव इति भावः । निःसपन्नं,—निःशत्रुकम्, अबाधमित्यर्थः, [सह ए-
पतति यतने इति व्युत्पत्त्या सपन्नस्य—विपक्षस्यापरस्य इत्यर्थः, अभावो यत्र तत्र
बहुभिः साहै भोजने विलम्बस्य व्याघातस्य च सम्भवः, तच्छङ्का चात्र नास्ति,
बहुतामनिमन्त्रितवादिति । किञ्च दरिद्रगृहे बहूनां भोजनोत्सवे व्यय-
सम्भावनाया भोजनोपचारद्रव्याणाम् असम्यग्भाव एव भवितुमर्हति, एक-

[पुनर्नेपथ्ये] भो ! जं दाणिं पढमं ज्जेव पच्चादिट्ठोसि, ता
को दाणिं दे णिब्बन्धो पदे पदे मं अणुसन्धिदुं ? * (ब)

सुत्त । पच्चादिट्ठोमिहि एदिणा । भोदु, अस्सं वम्हणं उंब-
णिमन्तेमि । † [इति निष्क्रान्तः] ।

[इति आमुखम्] (भ) ।

[प्रविश्य प्रावारहस्यो (म) सैवेयः । “अणं वम्हणं—” इति पूर्वोक्तं पठित्वा]
आदु, मए मित्तेएण परस्स आमन्तणआइं भक्खिदब्बाइं [पच्छि-
दब्बाइं] हा अवत्थे ! तुल्लोअसि । जो दाणिं अहं तत्त-

* भोः ! यदिदानीं प्रथममेव प्रत्यादिष्टोऽसि, तत् क इदानीं ते निबन्धः पदे
पदे नामनुसन्धातुम् ?

† प्रत्यादिष्टोऽस्मि एतेन । भवतु, अन्वं ब्राह्मणमुपनिमन्त्रयामि ।

‡ अथवा, मया सैवेयेण परस्स आमन्त्रणकानि भक्षयितव्यानि [“पच्छिदब्बाइं”
इति पाठे—“समाहितव्यानि” इति सं] !! हा अवत्थं ! तुल्यसि !! यः इदानीमहं

निमन्त्रणे न तत्सम्भवः इति वा भावः । यद्वा,—निःसपत्नं—निःशत्रुकं, समालये नान्यः
कश्चिदपरोऽस्ति, यः किल त्वां भुञ्जानमालोक्य निन्दिष्यतीति भावः । दक्षिणा—
भोजनकर्मणः साङ्गतायै देयं मुद्रादिकमित्यर्थः, एतत्तु अस्य निमन्त्रणग्रहणे प्रलोभन-
प्रदर्शनार्थम् ।

(व) प्रत्यादिष्टः,—निराकृतः, प्रत्याख्यात इत्यर्थः, (“प्रत्यादेशी निराकृतिः”
इत्यमरः) । निबन्धः,—अत्याग्रहः । पदे पदे—पुनःपुनरित्यर्थः । अनुसन्धातुम्—
अनुरोद्धुं, निमन्त्रयितुमित्यर्थः [“पदे पदे मं” इत्यत्र “मम उबदेसं” इति कचित्पाठः] ।

(भ) आमुखं—प्रस्तावना । तदुक्तं दर्पणे,—“नटी विदूषको वाऽपि पारि-
पार्श्विक एव वा । सूत्रधारेण सहिताः संज्ञापं यत् कुर्वते ॥ चित्तेवाङ्मैः स्वकार्योल्लैः
प्रस्तुताच्चेपिभिर्निधः । आमुखं तत् तु विज्ञेयं नात्रा प्रस्तावनाऽपि सा ॥” इति ।
सा चात्र सूत्रधारस्य वाक्यार्थमादाय सैवेयरूपपात्रस्य प्रवेशात् कथोद्घातरूपा । तदुक्तं
तत्रैव,—“सूत्रधारस्य वाक्यं वा समादायार्थमस्य वा । भवेत् पात्रप्रवेशश्चेत् कथोद्घातः
स उच्यते ॥” इति ।

(म) प्रावारहस्यः,—प्रविश्यतेऽनेन इति वाक्ये “वृषोतेराच्छादने” (३।३।५४
पा०) इति पाक्षिके घञि प्रावारः,—उत्तरीयवस्त्रं, स हस्ते यस्य सः, करधृतोत्तरीयः

भवदो चारुदत्तस्स रिद्धीए अहोरत्तं पअतणसिद्धेहिं उगारसुं
 गम्भेहिं मोदकेहिं ज्जेब्ब असिदो अब्भन्तरचटुस्सालअदु
 उवविट्ठो गल्लकसदपरिवुदो चित्तअरो विअ अङ्गुलीहिं वि
 छिविअ अबणेमि, यअरचत्तरबुसहो विअ रोमण्याअमा
 चिट्ठामि ; सो दाणिं अहं तस्स दलिहदाए जहिं तहिं चा
 गेहपारावदो विअ आवासणिमित्तं इध आअच्छामि । ए
 अ अज्जचारुदत्तस्स पिअवअस्सेण चुस्सबुद्धेण जादीकु
 वासिदो पावारओ अणुप्पेसिदो, सिद्धीकिददेवकज्जस्य अ
 चारुदत्तस्स उवणेदब्बो त्ति ; ता जाव अज्जचारुदत्तं पेक्खामि
 [परिक्रम्यावलीक्य च] एसो चारुदत्तो सिद्धीकिददेवकज्जो गिहं
 दाणं बलिं (य) करेन्तो [हरन्तो] इदो ज्जेव आअच्छदि ।

तवभवतः चारुदत्तस्य ऋद्ध्या अहोरात्रं प्रयवसिद्धैः उद्गारसुरभिगन्धिभिर्मोदकैः
 श्रितः अभ्यन्तरचतुःशालकद्वारे उपविष्टः गल्लकंशतपरिवृतः चित्रकर इव अङ्गुली
 स्पृष्टा स्पृष्टा अपनयामि, नगरचत्वरवृषभ इव रोमन्यायमानस्तिष्ठामि, स इदानीं
 तल्ल दरिद्रतया यत्र तत्र चरित्वा गेहपारावत इव आवासनिमित्तमन्नागच्छामि
 एष च आर्यचारुदत्तस्य प्रियवयस्येन चूर्णहस्तेन जातीकुसुमवासितः प्रावार
 ऽनुप्रेषितः, सिद्धीकृतदेवकार्यस्य आर्यचारुदत्तस्योपनेतव्य इति ; तद् यावत्
 चारुदत्तं पश्यामि । एष चारुदत्तः सिद्धीकृतदेवकार्यः गृहदेवतानां बलिं कु
 [“हरन्तो” इति पाठे,—“हरन्” इति सं । उपहरन् इत्यर्थः] इत एवागच्छति ।

इत्यर्थः, (“हौ प्रावारोत्तरासङ्गौ” इत्यमरः) [“गङ्गादिभ्यः परा सप्तमी” इति वार्ति
 हस्तपदस्य परप्रयोगः] ।

(य) आमन्त्रणकानि—आमन्त्रणे—निमन्त्रणे प्रस्तुतानि द्रव्याणि । तूळं
 —तूळं करोषि, तूळवत् लघुं करोषि इत्यर्थः, सामिति शेषः । ऋद्ध्या—सम्पत्
 उद्गारेति ।—उद्गारेण—अश्रितद्रव्यस्य ऊर्ध्वगामिवायुवशादुद्गमनेन, सुरभिः
 सौरभान्वितः, गन्धः येषां तथोक्तैरित्यर्थः, मोदकास्त्रावदेवं सौरभशालिनः, ए
 केवलं तेषामशनकाल एव सौरभोद्गमः, अपि तु अशनीत्तरमपि यावदुद्गारं
 अवस्थितिरिति भावः । अश्रितः,—द्रवः । गल्लकंशतपरिवृतः,—गल्लकाणां—

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टशरदत्तो रदनिका च] ।

चार । [ऊर्ध्वमवलोक्य सनिर्वेदं निश्चस्य च]—

यासां बलिः सपदि मद्गृहदेहलीनां

हंसैश्च सारसगणैश्च विलुप्तपूर्वः ।

तास्त्रेव सम्प्रति विरूढदृष्ट्याङ्कुरासु

बीजाञ्जलिः पतति कौटमुखावलीढः ॥ ८ ॥

[इति मन्दं मन्दं परिक्रम्य उपविशति] ।

नादिपात्राणां “दीना” इति नाम्ना प्रसिद्धानामित्यर्थः, श्रुतैः,—बहुशतसङ्काकैः गङ्गाकै-
रित्यर्थः, चीरादिमुखाद्यपरिपूरितैरिति भावः, परिहृतः,—परिव्याप्तः; चित्रकर-
पक्षे,—वर्णपात्रशतपरिहृतः । अपनयामि—त्यजामि, नाशामीति यावत्, अति-
दृप्तत्वादिति भावः, तत्प्राप्तमिति शेषः । यथा चित्रकरः तूलिकया वर्णिकाभाण्डं
स्वल्पं स्वल्पं सृष्ट्वैव परिव्यजति, तद्वदिति भावः । नगरचलनरूपभः,—नगराङ्गनरूप
इव । रोमन्यायमानः,—उद्भूत्य चर्चणं कुर्वाणः । गृहपारावत इव—गृहकपोत
इव । आवासनिमित्तं—शयननिमित्तम् । इह—चारुदत्तगृहे इत्यर्थः । जाती-
कुसुमवासितः,—जातीकुसुमैः,—मालतीपुष्पैः, वासितः,—सुरभीकृतः । सिद्धीकृत-
देवकार्यैश्च—मम्पादितपूजाहोमादिकर्मणः । उपनेतव्यः,—दातव्यः । बलिं—
पूजां, (“बलिः पूजीपहारयोः” इत्यमरः) ।

विधिवशाद्दृशाविषय्यासम्मानचित्तशरदत्तः स्वकीयां पूर्वावस्थामनुच्युत्य सनिर्वेद-
माह, यासामिति ।—यासां मद्गृहदेहलीनां—मम गृहाणि भवनानीति मद्गृहाणि,
तेषां या देहल्यः,—द्वारपिण्डिकाः, (वहिर्द्वारस्य “बीकाट” इति ख्याताः काष्ठखण्ड-
विशेषाः) तासां (“गृहावगच्छन्ती देहली” इत्यमरः) बलिः,—तत्र दत्तपूजीपकरणा-
चतादिद्रव्यं, हंसैश्च—मरालैश्च, सारसगणैश्च—स्वनामख्यातपक्षिविशेषैश्च, विलुप्तपूर्वः,
—पूर्वं विलुप्तः [“पूर्वापर—” (२।१।५८ पा०) इति पूर्वनिपातः] भक्षित इत्यर्थः,
सम्प्रति—इदानीं, विरूढदृष्ट्याङ्कुरासु—संस्काराभावात् सञ्जातदृष्ट्याङ्कुरासु, [दृष्ट्याङ्कुराणि
विरूढानि यासु “निष्ठा” (२।२।३६ पा०) इति निष्ठायाः पूर्वनिपातः] दृष्टव्यामासु
एव तासु—मद्गृहदेहलीषु, कौटमुखावलीढः,—कौटमुखैः,—कौटवदनैः, कौट-
प्रभृतिभिरिति वा, अवलीढः,—खण्डितः, आस्तादित इति वा, बीजानाम् अञ्जलिः,
—समूहः, पतति—पतितो वर्तते इत्यर्थः । वसन्ततिलकं वृत्तं,—“ज्ञेयं वसन्ततिलकं
वभजा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

विदू। एसो अज्जचारुदत्तो । ता जाव सम्पदं उवसप्पामि ।

[उपसृत्य] सोत्थि भवदे । बड्डु भवं । *

चारु। अये ! सर्वकालमित्रं मैत्रेयः प्राप्तः । सखे ! स्वागतम् ? आस्यताम् ।

विदू। जं भवं आणवेदि । [उपविश्य] भो बअस्स ! एसो दे पिअवअस्सेण चुसबुड्डेण जादीकुसुमवासिदो पावारओ अणुप्पेसिदो, सिद्धीकिददेवकज्जस्स अज्जचारुदत्तस्स तुए उअ खेदब्बो । † [इति समर्पयति] ।

चारु। [गृहीत्वा सचिन्तः स्थितः] ।

विदू। भो ! इदं किं चिन्तीअदि ? ‡

चारु। वयस्य !—

सुखं हि दुःखान्यनुभूय शोभते

घनान्धकारेष्विव दीपदर्शनम् ।

सुखात् तु यो याति नरो दरिद्रतां

धृतः शरीरेण मृतः स जीवति ॥ १० ॥

* एष आर्यचारुदत्तः । तत् यावत् साम्प्रतमुपसर्पामि । स्वप्ति भवते । वर्द्धतां भवान् ।

† यत् भवान् आज्ञापयति । भो वयस्य ! एष ते प्रियवयस्येन चूर्णितो जातोकुसुमवासितः प्रावारकोऽनुप्रेषितः, सिद्धीकृतदेवकार्यस्य आर्यचारुदत्तस्य त्वत् उपनेतव्यः ।

‡ भो ! इदं किं चिन्तते !

विलासिजनीचितं कुसुमसुरभौकृतं प्रावारकमुपलभ्य स्वीयवर्त्तमानावस्थाप्रतिबृण्णं प्रदर्शयन्नाह, सुखमिति ।—घनान्धकारेषु—निविडितिमिराच्छन्नेषु देशेषु, दीपदर्शनम्—प्रदीपप्रकाश इव, दुःखानि—कष्टानि, अनुभूय, स्थितस्येति शेषः, सुखमिदं आनन्दः, हि—निश्चितं, शोभते—राजते, दुःखानुभवानन्तरं सुखानुभवः समन्वितः सन्तोषाय भवतीति भावः । तु—किन्तु, यो नरः,—पुरुषः, सुखात्—सुखमोक्षोपरमित्यर्थः, दरिद्रतां—निर्धनतां, याति—प्राप्नोति, स मृतः,—परितः, मृतः संज्ञाशून्य इत्यर्थः, एव शरीरेण—देहेन, धृतः,—अवलम्बितः, शरीरनाशवन्निमित्त

विद् । भो बभ्रस्स ! मरणादो दारिद्र्यादो वा कदरं दे
रीअदि ? *

चार । वयस्य !—

दारिद्र्याभरणे वा मरणं मम रोचते न दारिद्र्यम् ।

अल्पक्लेशं मरणं, दारिद्र्यमनन्तकं दुःखम् ॥ ११ ॥

विद् । भो बभ्रस्स ! अलं सन्तापेण । पणइजणसं कामिद-
बिहवस्स सुरलोअपीदसेसस्स बिअ पडिबच्चंदस्स परिकवओ बि
दे अहिअदरं रमणीओ । † (र)

* भो वयस्य ! मरणात् दारिद्र्याद्वा कतरत् ते रोचते ?

† भो वयस्य ! अलं सन्तापेन । प्रणयिजन-सङ्ग्रामितविभवस्य सुरलीकपीतशेषस्य
प्रतिपञ्चन्द्रस्यैव परिचयोऽपि ते अधिकतरं रमणीयः ।

सन्नित्यर्थः, जीवति, अन्तःसारशून्यचर्मभस्त्रावदिति भावः, तज्जीवनं मरणमेवेति
समुदितार्थः । अत्र प्रथमार्द्धे उपमाऽलङ्कारः, द्वितीयार्द्धे तु अप्रस्तुतप्रशंसा, सुखमनु-
भूयेदानीं दारिद्र्यस्य मम शरीरधारणं मृततुल्यमिति विशेषे प्रस्तुते तादृशसामान्यस्याभि-
हितत्वात् । “मृता जीवति” इति विरोधप्रतीतिः विरोधाभासश्च, तत्समाधानन्तु मृत
इत्यस्य तत्तच्छक्तिविरहेण विशेषकस्यानर्ह इत्यर्थकारणात् भवतीति ध्येयम् । वंशस्थविलं-
बतम् ॥ १० ॥

दारिद्र्यमरणयोः कतरत् प्रियमिति पृच्छायां मरणस्यैव प्रियत्वमाह, दारिद्र्या-
दिति ।—दारिद्र्यात्—दैव्यात्, मरणात्—जीवनत्यागाद्वा, तयोर्मध्ये इत्यर्थः,
[“पञ्चमो विभक्ते” (२।३।४२ पा०) इत्यनेन पञ्चमी] मम [अत्र रुच्यर्थधातुयोगे
चतुर्थीप्राप्तावपि सन्त्वन्वविद्यत्वायां षष्ठौ] मरणं—मृत्युरेव, रोचते—प्रीणाति, दारिद्र्य-
—दैव्यं, न रोचते इति शेषः ; यतः मरणं—मृत्युः, अल्पक्लेशम्—अल्पः,—दारिद्र्यात्
शून्यः, क्लेशः यत्र तत्, दारिद्र्यन्तु अनन्तकम्—अन्तरहितं, दुःखं—क्लेशरूपम्, अभि-
खषितनाशादिति भावः ; यद्वा,—मरणम् अल्पक्लेशम्—अल्पसमयदुःखदायि, दारिद्र्यम्
अनन्तकं—जीवनकालव्यापित्वात् अनन्तकालव्यापि, दुःखं—दुःखदायि चेत्यर्थः । अत्र
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ ११ ॥

(र) प्रणयतीति ।—प्रणयिजनसङ्ग्रामितविभवस्य—प्रणयिजने—बन्धुजने, सङ्गा-
मिताः,—दयाधर्मादिना प्रदत्ताः, विभवाः,—धनानि येन तस्य, [एतेनास्य दया-

चाह । वयस्य ! न ममार्थान् प्रति दैन्यम् । पश्य,—

एतत् तु मां दहति, यद् गृहमस्मदीयं

क्षीणार्थमित्यतिथयः परिवर्जयन्ति ।

संशुष्कसान्द्रमदलेखमिव भ्रमन्तः

कालात्यये मधुकराः करिणः कपोलम् ॥ १२ ॥

विद् । भो बभ्रस्स ! एदे क्खु दासोए पुत्ता अत्यक्कत्त
बरडाभीदा विअ गोबालदारआ अरस्से जहिं जहि
खज्जन्ति (ल) तहिं तहिं गच्छन्ति । *

* एते खलु दासाः पुत्रा अर्थकल्यवत्तां वरटाभीता इव गोपालदारका
यत्र यत्र न खाद्यन्ते, तत्र तत्र गच्छन्ति ।

धर्मादिरभिव्यज्यते] तेन च विभवहीनतायाः अतिरमणीयत्वम् ; सुरलोकपौत्रं
—सुरलोकैः,—दैवैः, पीतशेषस्य—क्रमेण भुक्तावशिष्टस्य इत्यर्थः ; प्रतिपन्नम्
—युक्तप्रतिपदि चन्द्रदर्शनाभावात् एतत् कृष्णचतुर्दश्या उपलक्षकम् । तत्र
कामन्दकः,—“धर्मार्थं क्षीणक्षीपस्य क्षीणत्वमपि शोभते । सुरैः पीतावशेषस्य
पक्षे विधोरिव ॥” इति । यथा वा,—“मणिः शालालोदः समरविजयी हृतिरि
मदक्षीणो नागः शरदि सरितः श्यानपुलिनाः । कलाशेषयन्त्रः सुरतस्यदिवा
वनिता तनिका शोभन्ते गलितविभवाश्चार्थेषु नृपाः ॥” देवताभिः क्रमेणाल्लभ्य
कृष्णपक्षीयक्षीपचन्द्रं पूर्णचन्द्रमपेक्ष्य लोको यथा सस्पृहं पश्यति, तद्वत् अर्थिणा
शेषविभवं निर्जनं त्वा लोकोऽधिकतरं मन्यते इति भावः ।

विदूषकेणोदितं दुःखस्यार्थाभावनिवन्धनत्वं निरस्य तस्य प्रकृतनिदानमाह,
दिति ।—धमन्तः,—इतस्ततः चरन्तः, मधुकराः,—ममराः, कालात्यये—मदस्य
समयावसाने, संशुष्काः,—शेषमधिगताः, सान्द्राः,—निविडाः, मदलेखाः,—
चरणरेखाः यस्मिन्तं, करिणः,—हस्तिनः, कपोल—गच्छमिव, अतिथयः,—न नि
तिथिः द्वितीया येषां तं, अभ्वयागेन अभ्यागताः, एकदिनमात्रस्यायिन इत्यर्थः, कौ
—धनहीनम्, इति—इति बुद्ध्या, अस्मदीयं गृहं—भवनं, परिवर्जयन्ति—परिवर्ज
इति यत्, एतत्—अतिथिपरिवर्जनं, तुकार एवार्थकः, तेन अतिथिपरिवर्जनं
त्यर्थः, मां दहति—सन्तापयति । अत्रापमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं इतम् ॥ ११ ॥

(ल) दासाः पुत्ताः,—दासीपुत्रवत् अतिनीचा इत्यर्थः, अर्थकल्यवत्तां

चार । वयस्य !—

सत्यं न मे विभवनाशकताऽस्ति चिन्ता,

भाग्यक्रमेण हि धनानि भवन्ति यान्ति ।

एतत् तु मां दहति, नष्टधनाश्रयस्य

यत् सौहृदादपि जनाः शिथिलीभवन्ति ॥ १३ ॥

अपिच,—

दारिद्र्याद् क्रियमेति, क्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसो,

निस्तेजाः परिभूयते, परिभवान्निर्वेदमापद्यते ।

निर्विषः शुचमेति, शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते,

निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो ! निधनता सर्वापदामास्यदम् ॥ १४ ॥

अर्थरूपाः कल्यवर्त्ताः, कल्य—प्रत्युपे, वर्त्तन्ते एभिः इति कल्यवर्त्ताः,—प्रातराशाः,
अर्थरूपप्रातर्भोज्या इत्यर्थः, प्रातराशानां दिनादावेव आवश्यकतया तस्मात्वं बोध्यम् ।
दास्या पुत्रा इत्यनेन अर्थानाम् अतिद्वेषता सूचिता । वरटाभीताः,—वरटाभ्यः,—
दंशनकारिपतङ्गविशेषाः, (“गन्धोली वरटा द्वयोः” इत्यमरः) भीताः,—वृक्षाः,
खाद्यन्ते—भुज्यन्ते, अन्यत्र,—दक्षन्ते । यत्र यत्रोपभोगदानादिक्रिया नास्ति, तत्रैव
धनबाहुल्यमिति सन्दर्भायः । उपमाऽलङ्कारः ।

अन्यदपि चिन्ताकारणं दर्शयति, सत्यमिति ।—मे—मम, विभवनाशकता—
धनक्षयजनिता, चिन्ता—भावेना, न अस्ति—न विद्यते, इति सत्यं—यथायथमेव
वदामोत्यर्थः, हि—यतः, धनानि—अर्थाः, भाग्यक्रमेण—अदृष्टवशेनैव, भवन्ति—
आयान्ति, यान्ति—अपगच्छन्ति, च । किं तर्हि चिन्ताकारणम् ? इत्याह, एतदिति ।
—जनाः नष्टधनाश्रयस्य—नष्टः धनरूपः आश्रयः यस्य तादृशस्य, क्षीणधनस्य इत्यर्थः,
यदा,—नष्टौ धनाश्रयौ—अर्थालयौ यस्य तथोक्तस्य, भवन-शरणविहीनस्येत्यर्थः,
सौहृदात्—वन्धुभावात्, अपि शिथिलीभवन्ति—अर्थशून्येन जनेन समं प्रयोजना-
भावात् सर्वे वन्धुभावमपि परित्यजन्ति, “अर्थप्रार्थनशङ्कया न कुरुतेऽप्यालापमात्रं
सुहृत्” इत्युक्तेः, इति यत्, एतत्तु—एतदेव, मां दहति—सन्तापयति । अत्र प्रथमाहं
काव्यलिङ्गालङ्कारः, तथा “नष्टधनाश्रयस्य” इत्यत्र प्रथमव्याख्यायां रूपकम्, इत्यनयोः
सङ्करः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

धनशून्यत्वस्य सर्वापत्कारणत्वमाकलयति, दारिद्र्यादिति ।—दारिद्र्यात्—

विद्। भो बभ्रस्व ! तं ज्जेव अत्यकल्लवत्तं सुमरिच्च भव
सन्तप्पिदेण । *

चार। वयस्य ! दारिद्र्यं हि पुरुषस्य,—

निवासश्चिन्तायाः, परपरिभवो, वैरमपरं,

जुगुप्सा मित्राणां, स्वजनजनविद्वेषकरणम् ।

वनं गन्तुं बुद्धिर्भवति च, कलत्रात् परिभवो,

हृदिस्थः शोकाग्निर्न च दहति सन्तापयति च ॥ १५ ॥

* भो वयस्य ! तमेव अर्थकल्यवत्तं श्रुत्वा अलं सन्तापितेन ।

निर्जनत्वात्, क्रियं—लज्जाम्, एति—प्राप्नोति, लोक इति शेषः, अभीष्टनिष्पाद-
सामर्थ्यात् इति बोध्यम् ; क्रीपरिगतः,—लज्जितः जनः, तेजसः,—बलात्, प्रयत्न-
—प्रच्युतो भवति, निस्तेजाः,—तेजोरहितः, परिभूयते—येन केनापि कारणेन लो-
निर्भयं तिरस्क्रियते इत्यर्थः, भीतिकारणतेन सोऽभावात् इत्यवधेयम् ; परिभवात्-
अवमानात्, निर्वेदं—स्वावमाननम्, अनुतापं वा, आपद्यते—प्राप्नोति, निर्विघ्नः,—
निर्वेदयुक्तः, शुचं—शोकम्, एति—प्राप्नोति, जीवनस्य वैयर्थ्यादिति भावः ; शो-
पिहितः,—शोकाक्रान्तः, बुद्ध्या—विवेकेनेत्यर्थः, परित्यज्यते—विहीयते, निर्वृति-
—निर्विवेकः, जयं—नाशम्, एति—गच्छति ; उक्तञ्च श्रीमद्भगवद्गीतायां,—“शु-
नाशात् प्रणश्यति” इति ; अत्र अत एवेति ऊह्यम्, अहो इति आश्चर्य्यद्योतकमञ्ज-
निधनता—दारिद्र्यं, सर्वापदां—सर्वासाम् आपदां—विपत्तीनाम्, आस्यदं—स्वा-
दारिद्र्यात् सर्वा एवापदो भवन्तीत्यर्थः । निधनशब्दो हि मरणे रुद्धः, अत्र तु स-
गन्तव्ये प्रयुक्तत्वात् प्रसिद्धिविरुद्धताख्यदोषः, स च चतुर्थपादस्य “निर्वृद्धिः जयतेत्य-
ल्लघनता सर्वपादमास्पदम्” इत्येवं परिवर्तनेन समाधातुं शक्यते । अत्र दारिद्र्या-
रुतरोत्तरं लज्जादीन् प्रति कारणतया कारणमालाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्री-
वृत्तम् ॥ १४ ॥

दारिद्र्यस्य सर्वापन्निदानत्वं प्रकारान्तरेणाह, निवास इति ।—चिन्तायाः,—
सम व्ययनिर्व्वाहः भविष्यति, कथं वा एतावान् परिवारः पोषणीयः इत्येवं क्लेश-
इत्यर्थः, निवासः,—आश्रयः, परपरिभवः,—परेषाम्—अन्वेषां, परिभवः,—ति-
स्कारस्थानम्, अन्यकर्तृकावमाननाऽऽस्यदमित्यर्थः, दारिद्र्याणामविश्वसनीयवर्त-
भावः, अपरम्—अन्यत्, वैरं—शत्रुभावः, शत्रुवत् विपज्जनकतयेति बोध्य-
मित्राणां—बन्धूनां, जुगुप्सा—वृणास्थानमित्यर्थः, प्रत्युपकारासामर्थ्यादिति भावः ।

तद् वयस्य ! कृतो मया गृहदेवताभ्यो बलिः । गच्छ,
त्वमपि चतुष्पथे मातृभ्यो बलिमुपहर । (व)

विद् । य गमिस्मि । *

चारु । किमर्थम् ?

विद् । जदो एब्बं पूइज्जन्ता वि देवदा य दे पसीदन्ति,
ता को गुणो देवेसुं अच्चिदेसुं ? †

चारु । वयस्य ! मा मैवम् ; गृहस्थस्य नित्योऽयं (श) विधिः,—

तपसा मनसा वाग्भिः पूजिता बलिकर्मभिः ।

तुष्यन्ति शमिनां नित्यं देवताः किं विचारितैः ? ॥१६॥

तद् गच्छ, मातृभ्यो बलिमुपहर ।

* न गमिष्यामि ।

† यत एवं पूज्यमाना अपि देवता न ते प्रसीदन्ति, तत को गुणो देवेषु अर्चितेषु ?
तथा स्वजनानाम्—आत्मीयजनानां, जनानां—साधारणलीकानाञ्च, विवेषकरणं
—विवेषहेतुः, [कर्त्तरि करणे वा ल्युट्] सति दारिद्र्ये, वनम्—अरण्यं, गन्तुं—
यातुं, बुद्धिः,—मतिः, भवति—जायते, अत्र चकारो हेतौ, यतः इति तदर्थः ;
कलत्रात्—भार्यायाः अपोत्यर्थः, परिभवः,—तिरस्कारः, भवतीति शेषः, वसना-
भरणादिप्रार्थितालाभात् कलत्रस्याप्यनुरागो जायते, “माता निन्दति नाभिनन्दति
पिता भ्राता न सम्भाषते, भृत्यः कुप्यति नानुगच्छति सुतः कान्ता च नालिङ्गते ।”
इत्युक्तेरिति भावः, (वनगमने कलत्रपरिभवी हेतुर्बोध्यः) (किं बहुना) हृदिस्थः,
—हृदयवर्त्ती, शोकाग्निः,—दुःखदहनः, न च दहति—न भस्मीकरोति, किन्तु
सन्नापयति च—दुःसहनीयं तापमुत्पादयति चेत्यर्थः, दरिद्रमिति शेषः । अत्र
दारिद्र्यस्य चिन्तानिवासादिरूपेणानेकधीलेखादुल्लेखालङ्कार इति केचित् । शिखरिणी
वृत्तम् ॥ १५ ॥

(व) गृहदेवताभ्यः,—गृहाधिष्ठातृभ्यः देवेभ्यः, बलिः,—पूजा । मातृभ्यः,—
ब्रह्माद्यादिमातृकाभ्यः । उपहर—प्रदेहि ।

(श) नित्यः,—अवश्यकर्त्तव्यः, “यदकरणे प्रत्यवायः स्यात् स नित्यः” इति
शास्त्रवचनात् ।

विदूषकोपीपेक्षितस्य बलिकर्मणः अवश्यकर्त्तव्यतां हितकारत्वञ्च दर्शयति, तपसेति ।

विद्। भो ! ए गमिस्सं, अस्सो कोवि पउच्चीअदु । मा
उण बम्हणस्स सब्बं ज्जीव बिपरीदं परिणमदि, आदंसण
बिअ छाआ बामादो दक्खिणा दक्खिणादो बामा । अस्सं अ-
एदाए पदोस-वेलाए इध राअमग्गे गणिआ बिडा चेडा रा
बल्लहा अ पुरिसा संचरन्ति । (घ) ता मण्डूअलुडस्स कालसण
मूषिओ बिअ अहिमुहाबदिदो बज्झो दाणिं भविस्सं ।
इध उवविटो किं करिस्ससि ? *

चार। भवतु तिष्ठ, तावदहं समाधिं निर्वर्त्तयामि । (स)

[नेपथ्ये] । तिष्ठ वसन्तसेने ! तिष्ठ ।

* भो ! न गमिष्यामि । अन्यः कोऽपि प्रयुज्यताम् । मम पुनर्गता
सर्वमेव विपरीतं परिणमति, आदर्शगता इव छाया वामतो दक्षिणा, दक्षि
वामा । अन्यच्च,—एतस्यां प्रदोषवेलायामिह राजमार्गे गणिका विटावेटा
वल्गुमाय पुरुषाः सञ्चरन्ति ; तस्मात् मण्डूकलुब्धस्य कालसर्पस्य मूषिक इव तं
मुखापतितो बध्य इदानीं भविष्यामि । त्वमिह उपविष्टः किं करिष्यसि ?

—देवताः,—देवाः, तपसा—तपस्यया, मनसा—चेतसा, ध्यानेनेत्यर्थः, वाणि-
वाक्यैः, स्वपाठादिभिरित्यर्थः, वलिकस्रग्भिः,—पूजाकार्यैश्च, पूजिताः,—समाप्त
सत्यः, नित्यं—नियतं, शमिनां—शान्तात्मनां, तुष्यन्ति—तोषमापद्यन्ते,
उत्कृष्टं परलोकं शमिभ्यः प्रयच्छन्ति इति यावत्, “आह्वयदतिथिप्रियो गृहस्थं
मुच्यते” इति शास्त्रवचनात् । विचारितैः,—विचारणैः, किं—किं फलम् ?
विचारः कर्त्तव्य इत्यर्थः ॥ १६ ॥

(घ) आदर्शस्य प्रतिबिम्बे वामो भागो दक्षिणे दृश्यते, दक्षिणश्च वामो
वस्तुगतिः । “एतस्यां प्रदोषवेलायामिह राजमार्गे गणिका विटाः चेटा राजवल्गु
पुरुषाः सञ्चरन्ति” इत्यनेन विटादीनां प्रवेशः सूचितः, “नासूचितस्य प्रवेशः”
शास्त्रात् । तत्रापि “गणिका” इत्यनेन वसन्तसेनायाः, “राजवल्गुमा” इत्य-
शकारस्य च प्रवेशः विशेषतो ज्ञेयः ।

(स) समाधिं—नियमं, गृहदेवतापूजारूपमिति भावः, निर्वर्त्तयामि
सम्पादयामि ।

[ततः प्रविशति विट-शकार-चेटैरनुगम्यमाना (ह) वसन्तसेना] ।

विटः । वसन्तसेने ! तिष्ठ तिष्ठ,—

किं त्वं भयेन परिवर्तितसौकुमार्या

नृत्यप्रयोगविशदौ चरणौ क्षिपन्तौ ।

उद्दिग्धचञ्चलकटाक्षविस्फट्टदृष्टि-

व्याधानुसारचकिता हरिणीव यासि ? ॥ १७ ॥

शकारः । चिद्ध वसन्तश्रेणि ! (क) चिद्ध, *—

* तिष्ठ वसन्तसेनिके ! तिष्ठ,—

(ह) विटः,—वेश्यानागरिकयोः परस्परं सन्देशं विटति—कथयतीति

व्युत्पत्त्या सुचतुरः भद्रवंशीयः लम्पट इत्यर्थः, तथा चोक्तं,—“सम्भोगहीनसम्पद विटस्तु

धूर्तः कलैकदेशजः । वेश्योपचारकुशलो वाम्सी मधुरोऽथ बहुमती गोष्ठ्याम् ॥”

शकारः,—“मदमूर्खताऽभिमानी दुष्कुलतैश्चर्यसंयुक्तः । सीऽयमनूदाघाता राज्ञः

श्यालः शकार इत्युक्तः ॥” इत्युक्तलक्षणः ; चेटः,—हीनजातीयदासः ।

चुदुमन्दगामिनीं वसन्तसेनां भोतिविह्वलतया द्रुतगामिनीमालोक्य तदनुसरणपरो

विटः साभिप्रायमाह, किमिति ।—त्वमिति “वसन्तसेने !” इति गद्यस्थानन्त्रणपदेन

अन्वितम् ; भयेन—वासेन, परिवर्तितं—द्रुततरगमनाय परित्यक्तं, सौकुमार्यं—गति-

मार्दवं, मन्दगमनमिति यावत्, यथा सा, तथा नृत्यप्रयोगे—नर्तनक्रियायां, विशदौ—

निर्मलौ, निर्दोषावित्यर्थः, निर्दोषनर्तनक्रियाचतुरौ इति यावत्, चरणौ—पादौ,

क्षिपन्तौ—द्रुतं विन्यस्यन्तौ, तथा उद्दिग्धः,—व्याकुलः, अत एव चञ्चलः,—अस्थि-

राय, कटाक्षाः,—अपाङ्गदृष्टयो यस्मिन् तत् यथा स्यात् तथा, (“कटाक्षोऽपाङ्गदर्शने”

इत्यमरः) विस्फटा—दत्ता, प्रेरितेति यावत्, दृष्टिर्यथा तादृशी, कियति व्यवधाने

पापिष्ठाः सन्तीति मुखमौषत् प्रत्यावर्त्य कटाक्षेण समयमालोकयन्ती सतीत्यर्थः,

व्याधानुसारचकिता—व्याधस्य—लुब्धकस्य, अनुसारः,—पश्चाद्भावनं, तेन चकिता—

भीता, हरिणीव—सृगीव, किं—कथं, यासि ?—गच्छसि ? त्वत्प्रणयपाशवद्भान्

अस्मान् दृष्ट्वा एवं मा भैषीरिति भावः । अत्र उपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं

वृत्तम् ॥ १७ ॥

(क) शकारोभाषिणः शकारस्तीक्ष्णौ “वसीः शः” इत्यनेन सर्व्वत तालव्य-

शकारो ज्ञेयः । तथा शकारस्य भाषा राष्ट्रिया वेदितव्या, “शकारो राष्ट्रियः श्रुतः”

इति वचनात् ।

किं यासि, धावसि, पलायसि, प्रखलन्ती,
 वासू ! प्रसीद न मरिष्यसि, चिष्ठ दाव ।
 कामेण दज्झदि हु मे हलके तवशी,
 अंगाललाशिपडिदे बिअ मंसखण्डे * ॥ १८ ॥

चेटः । अज्जए ! चिष्ठ चिष्ठ,†—

उत्तासिता गच्छसि अन्तिका मे
 शंपुसपुच्छा बिअ गिरुहमोरी ।

* किं यासि, धावसि, पलायसे, प्रखलन्ती,
 वासु ! प्रसीद, न मरिष्यसि, तिष्ठ तावत् ।
 कामेन दह्यते खलु मे हृदयं तपस्वि,
 अङ्गारराशिपतितमिव मांसखण्डम् ॥

† आर्य्ये ! [“अज्जुके !” इति पाठे, “गणिके !” इति तद्व्याख्यानं, “नादं गणिकाऽज्जुका” इत्यमरः वचनात्] तिष्ठ तिष्ठ,—

‡ उत्तासिता गच्छसि अन्तिका मे
 सम्पूर्णपुच्छेव ग्रीष्ममयूरी ।

विटवच्छकारोऽपि तां ताडक् पलायनपरामनुसरन्नाह, किं यासीति ।—
 —वाले ! (“वाला स्याद् वासुः” इत्यमरः) त्वं प्रखलन्ती—पादखलनवती
 वन्धुरभूमौ पदविक्षेपणादिति भावः ; किं—कथं, यासि, धावसि, पलायसे
 मेकार्थत्वेन पौनरुक्त्यं शकारवचनत्वात् न दाषावहम् ; तदुक्तम् ;—“अपार्थमन्तः
 पुनरुक्तं हतोपमम् । लोकन्यायविरुद्धश्च शकारवचनं विदुः ॥” इति । अत्र
 “आगमलिङ्गविहीनं देशकलान्यायसमयविपरीतम् । व्यर्थेकार्थमपार्थं भवति हि
 शकारस्य ॥” इति । एवमुत्तरत्रापि बोध्यम् । प्रसीद—मयि प्रसन्ना भव
 मरिष्यसि—न ते जीवननाशो भविष्यतीत्यर्थः ; तिष्ठ—पलायनात् विरता भव,
 दिति वाक्यालङ्कारे । मे—मम, तपस्वि—अनुकम्पाहं, हृदयम्—अन्तःकरणम्
 अङ्गारराशिपतितम्—अग्निपुद्गलान्तर्गतं, मांसखण्डमिव, कामेन—मदनानुरागेण
 दह्यते—सन्तप्यते, खल्लिति नियये । अत्र उपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं हस्तम् ।
 विटशकारवच्छेदोऽपि तां तथाविधामनुसरन्नाह, उत्तासितेति ।—मे—
 अन्तिका—ज्येष्ठा भगिनी, (“अन्तिका भगिनी ज्येष्ठा” इत्यमरः) ज्येष्ठभार्या

ओवग्गदी शामिअ भट्टके मे

वस्से गडे कुक्कुडशावके ब्ब ः ॥ १९ ॥

विटः । वसन्तसेने ! तिष्ठ तिष्ठ,—

किं यासि ? बालकदलीव विकम्पमाना

रक्तांशुकं पवनलीलदशं वहन्ती ।

रक्तोत्पलप्रकरकुङ्कुममुत्सजन्ती

टङ्कैर्मनःशिलगुहेव विदार्यमाणा ॥ २० ॥

अववल्हाति स्नामी च भट्टारकी मे

वने गतः कुक्कुटशावक इव ॥

पूजाहो इत्यर्थः । [केचित्तु अन्तिकादिति पञ्चम्यन्तं पठित्वा,—“मे—मम, अन्तिकान्—समीपात् गच्छसि” इत्यन्वयं कुर्वन्ति] त्वं सम्पूर्णपुच्छा—परिणतपुच्छशोभिता, यौष्मन्तयूरीव—यौष्मन्तकालीनशिखिनीव, चक्षुःशोभिता—उद्भूतवासा, भीतभीतेति यावत्, सती गच्छसि—यासि । वने गतः,—अरण्यस्थः, [गडे इति ।—“कञ् वड् गमां क्तस्य डः” इत्यनेन क्तस्य डत्वम् ; “अत इदेतो लृक् च” इत्यनेन अकारस्य एत्वञ्च] कुक्कुटशावक इव—कुक्कुटशिशुरिव, मे—मम, भट्टारकः,—राजा, (“भट्टारको नृपे नायवाचा देवे तपोधने” इति मेदिनी) स्नामी—प्रभुः शकारः च, अववल्हाति—[ओवग्गदीति अवपूर्वाद् वल्हातेतिङ् “ओदवापयोः” इत्यनेन अवस्य षीत्वम्] त्वत्सकाशं समम्भ्रममागच्छतीत्यर्थः । अत्र उपमाऽलङ्कारः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ १९ ॥

वसन्तसेनां सानुनयमनुबन्धनपि अनिवर्त्तमानामालोक्य विटः पुनरपि सायह-
माह, किमिति ।—टङ्कैः,—पाषाणदारणास्त्रैः, (“टङ्कः पाषाणदारणः” इत्यमरः)
विदार्यमाणा—भिद्यमाना, विदारणक्षणे हि तेषां निर्वन्धा दीप्तिः प्रसरतीति भावः,
मनःशिलानां—रक्तवर्णोपधातुविशेषाणां, गुहा इव—कन्दर इव, खनिरिविति यावत्,
[मनःशिलशब्दस्य पुंस्त्वं जटाधरेणोक्तम्] रक्तोत्पलानां—रक्तकमलानां, प्रकराः,—
समूहाः, तेषां कुङ्कुमम्—एकैकं मुकुलम्, उत्सृजन्ती—क्षिपन्ती, [अत्र उत्प्रेक्षा-
धीतकमिवशब्दमध्याहृत्य उत्सृजन्तीवेत्युत्प्रेक्षा] तथा पवनेन—वायुना, लीला—
चञ्चला, दशा—अञ्चलभागी यत्र तत् तथोक्तं, रक्तांशुकं—रक्तवसनं, वहन्ती—
धारयन्ती, अत एव विकम्पमाना—विधूलाना, बालकदलीव—अभिनवरश्मातरिव,

शकारः । चिद्ध वशन्तशणिए ! चिद्ध,*—

मम मअणमणङ्गं ममहं बड्डअन्ती
 णिशि अ शअणके मे णिहअं पक्खिबन्ती ।
 पशलशि भअभीदा पक्खलन्ती खलन्ती
 मम वशमणुजादा लावणस्सेव कुन्ती † ॥ २१ ॥

विटः । वसन्तसेने !—

किं त्वं पदैर्मम पदानि विशेषयन्ती
 व्यालीवयासि पतगेन्द्रभयाभिभूता ? ।
 वेगादहं प्रविस्तृतः पवनं निरुन्ध्यां
 त्वन्निग्रहे तु वरगात्रि ! न मे प्रयत्नः ॥ २२ ॥

* तिष्ठ वसन्तसेने ! तिष्ठ,—

† मम मदनमनङ्गं मन्मथं वड्डयन्ती
 निशि च शयनके मे निर्दयं प्रक्षिपन्ती ।
 प्रसरसि भयभीता प्रखलन्ती खलन्ती
 मम वशमनुयाता रावणस्सेव कुन्ती ॥

किं—कथं, यासि ? अत्र उत्प्रेक्षाऽनुप्राणित उपमाऽलङ्कारः । वसन्ती
 वृत्तम् ॥ २० ॥

ममेति ।—शयनके—शय्यायाम् । प्रसरसि—गच्छसि । [“पक्खिबन्ती” इति
 “आक्खिबन्ती” इति पाठे,—“आक्षिपन्ती” इति, तथा “णिहअं” इत्यस्य “विह”
 इति वा सं] अन्यत् सर्वं पुनरुक्तत्वादिकं पूर्ववत् बोद्धव्यमिति । भयभीता
 भयशब्दः अपार्थकः । रावणस्सेव कुन्तीति शास्त्रावरुद्धतया हतोपममिति खेद-
 मालिनी वृत्तम् ॥ २१ ॥

तथापि वेगात् पलायमानामालीक्य पुनरपि विटः कथयति, किमिति ।
 पदैः,—पादविक्षेपैः, मम पदानि—पादविक्षेपान्, विशेषयन्ती—अतिक्रान्ति-
 मत्तोऽपि समधिकं पादविक्षेपं कुर्वन्ती सतीत्यर्थः, पतगेन्द्रात्—गरुडात्, यत् सर्वं
 अभिभूता—आक्रान्ता, व्यालीव—भुजङ्गीव, किं—कथं, यासि ?—गच्छसि !
 वरगात्रि !—वरं—श्रेष्ठं, कीमलमित्यर्थः, गात्रं यस्याः सा तत्सम्बुद्धौ, कीमल-
 इत्यर्थः, अहं वेगात्—स्ववेगमाश्रित्य इत्यर्थः, [ल्यब्लोपे पञ्चमी] प्रविस्तृतः

शकारः । भावे भावे ! * (ख) —

एशा नाणकमूषिकामकशिका, मच्छाशिका, लाशिका,
शीखाशा, कुलनाशिका, अवशिका, कामश्च मञ्जूषिका ।

एशा वेशवद्भूः सुवेशनिलया, वेशङ्गना, वेशिआ,

एशे शे दशणामके मइ कले, अज्जावि मं शेच्छदि ॥ २३ ॥

* भाव ! भाव ! —

† एषा नाणकमोषिकामकशिका, मस्याशिका, लासिका,
निर्नाशा, कुलनाशिका, अवशिका, कामस्य मञ्जूषिका ।

एषा वेशवधूः सुवेशनिलया, वेशाङ्गना, वेशिका,

एतान्यस्या दश नामकानि मया कृतानि, अद्यापि मां नेच्छति ॥

चञ्चितः सन्, पवनं—मारुतमपि, निरुन्ध्याम्—अतिक्रामितुं शक्नुयां, [न रुन्ध्याम्”
इति पाठे तु,—नकारः काकौ, न रुन्ध्याम् ? अपि तु रुन्ध्यामेव इत्यर्थः] तु—किन्तु,
त्वन्नियहे—तव नियहे—बलात्कारे, मे—मम, प्रयत्नः,—अभिलाषः, न ; सुन्दरीं
त्वां बलेन ग्रहीतुं नेच्छामीत्यर्थः । अत्र पूर्वार्द्धे उपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं
वृक्षम् ॥ २२ ॥

(ख) भाव !—हे विद्वन् ! (“भावो विद्वान्” इत्यमरः) ।

एषेति ।—एषा—वसन्तसेना, नाणकं—बहुमूल्यं रत्नविशेषं, “तुलाशासन-
मानानां कूटकननायकस्य च । एभिश्च व्यवहर्ता यः स दाप्यो दण्डमुत्तनम् ॥” इति
याज्ञवल्क्यवचनात्, मुष्णातीति नाणकमोषी—तस्करः, तस्य कामं कथन्ती—
शासतीति तथीक्ता, वेष्टा इत्यर्थः, लम्पटः प्रायशः तस्करो भवति तस्य कामदमन-
कारिणीति यावत्, “तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा । लिङ्गिनश्छन्न-
कामाद्या आसां प्रायेण वक्त्रभाः ॥” इति वचनात् । मस्याशिका—मस्यभीजिनी,
मस्यप्रियेत्यर्थः, लासिका—नर्त्तनशीला, निर्नाशा—निश्चयेन नाशः,—ध्वंसो यस्याः
[अत्र पञ्चम्यन्तान्यपदार्थी बहुव्रीहिविधेः] यथा वा, सा, ध्वंसकारिणीत्यर्थः,
[“निर्नासा” इति दन्त्यसकारयुक्तसंस्कृताशुकरणे तु,—निघनासा इत्यर्थः, “खांदा”
इति भाषा] कुलनाशिका—वंशनाशिनी ; वेष्टासक्तानां पत्नीषु अनुरागाभावात्
अजातपुत्रतया प्रायशः वंशविच्छिन्नर्भवतीति भावः, अवशिका—अवशीभूता,
प्रचुरधनदानेनापि न कस्यापि वशवर्तिनी भवतीत्यर्थः, तथा कामस्य—मदनस्य,
मञ्जूषिका—मञ्जूषा एव इति मञ्जूषिका—पेटिका, पात्रविशेषः इत्यर्थः, [स्वार्थे क-

विटः । प्रसरसि भयविक्रवा किमर्थं ?

प्रचलितकुण्डलघृष्टगण्डपार्श्वी ।

विटजननखघटितेव वीणा,

जलधरगर्जितभीतसारसीव ॥ २४ ॥

शकारः । भ्राणज्भ्रणन्तबहुभूषणशब्दमिश्रं

किं द्रौपदी बिभ्र पलाशशि लामभीदा ? ।

*

भ्राणज्भ्रणन्तबहुभूषणशब्दमिश्रं

किं द्रौपदी इव पलाशसे रामभीता ? ।

प्रत्ययः “प्रत्ययस्योत्—” (७।३।४४ पा०) इति पूर्वस्यात् इत्वम् ; “मञ्जुषा
मञ्जुषा पेठा च पेटिकेत्यपि” इति शब्दरत्नावली] एषा, सुवेशानां—शोभना
परिधानानां, निलया—स्थानभृता, सततं शोभनालङ्कारवसनविराजिता
वेशवधूः,—वेशस्य—वेश्याजनाग्र्यस्य जनस्य, (“वेशो वेश्याजनाग्र्यः” इत्य-
वधूः,—स्त्री, (“वधूर्जाया सुषा स्त्री च” इति कोषान्तरम्) वेशाङ्गना—
वेश्याजनाग्र्येषु, अङ्गना—उत्तमाङ्गसौष्ठववती स्त्री, वेश्याजनेषु परमा सुन्दरी
वेशिका—वेशवती, अस्याः,—वसन्तसेनायाः, एतानि—पूर्वकथितानि, दश-
सङ्ग्रहकानि, नामानि मया कृतानि—रचितानि, अद्यापि—इदानीमपि, इ-
च्छति—अभिलषति । अत्र “वेशवधूः” “वेशाङ्गना” इत्यादौ एकार्थशब्दप्रयोग-
विरुद्धादिदोषः शकारवचनत्वात् सोढव्यः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

विटस्तामनघिगच्छन् पुनरप्याह, प्रसरसीति ।—प्रचलिताभ्यां—चञ्च-
द्रुतगमनादिति भावः, कुण्डलाभ्यां घृष्टौ—प्राप्तघर्षणौ, गण्डयोः पार्श्वौ
तादृशी, अत एव विटजनस्य—विलासिजनस्य, नखैः घटिता—घर्षिता, वीणा
(गण्डवर्षणेन कुण्डलयोर्मधुरशब्दवत्त्वादस्या वीणातुल्यत्वं बोध्यम्) तथा जलधर-
मेघस्य, गर्जितेन—गर्जनेन, भीता सारसीव भयविक्रवा—भीतिविधुरा सती, वि-
—किं निमित्तं, प्रसरसि ?—गच्छसि ? पुष्पिताया वृत्तम् ;—“अयुजि नयु-
यकारो युजि तु नजौ जरगाश्च पुष्पिताया” इति लक्षणात् ॥ २४ ॥

एतावताऽपि तां स्वच्छन्दोऽनुवर्तिनीं कर्तुनसमर्थः शकारः पुनरप्याह, भ्र-
णन्ति ।—हे वसन्तसेने ! त्वं किं—कथं, रामभीता—रामात्—दशरथात्
भीता—वस्त्रा, द्रौपदीव—द्रुपदात्मजेव, बहुभूषणशब्दमिश्रं—नानाविधालङ्कार-
समन्वितं, भ्राणज्भ्रणन्ति—भ्राणज्भ्रणेत्यत्यक्तशब्दमित्यर्थः, कुर्वतीति शेषः ।

एषे हलामि शहशति जधा हणूमे

विश्रावशुश्रु बहिणिं विअ तं शुभदं * ॥ २५ ॥

विटः । लामेहि अ लाअबल्लहं, तो क्वाहिशि मच्छमंशकं ।

एदेहिं मच्छमंशकेहिं शुणआ मलअं ण शेवन्ति † ॥ २६ ॥

विटः । भवति वसन्तसेने !—

किं त्वं कटीतटनिवेशितमुद्वहन्ती

ताराविचित्ररुचिरं रशनाकलापम् ।

एष हरामि सहसेति यथा हनूमान्

विश्रावसीर्भगिनीमिव तां सुभद्राम् ॥

† रमय च राजवल्लभं, ततः खादिष्यसि मत्स्यमांसकम् ।

एताभ्यां मत्स्यमांसाभ्यां श्वानी मृतकं न सेवन्ते ॥

यसि ?—द्रुतमन्यव यासि ? एषः,—त्वदनुसारी अहमित्यर्थः, हनूमान् यथा—पवन-
नन्दन इव, विश्रावसीः,—स्वनामप्रसिद्धस्य कस्यचित् गन्धर्वाधिपतेः, तां—प्रसिद्धां,
भगिनीं—स्वसारं, सुभद्रामिव—श्रीकृष्णस्य भगिनीमिव, सहसेति इठादेवमित्यर्थः,
हरामि—गृह्णामि । शकारवाक्यत्वात् विरुक्तिरुच्यतेऽपमत्वादिदोषः सोढव्यः । अत्र
उपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २५ ॥

एवमनुसरंश्चेटीऽपि तामलभमानः पुनराह, रमयेति ।—हे वसन्तसेने ! त्वं
राजवल्लभं—राज्ञः अतिप्रियं, शकारमित्यर्थः, रमय—रतिदानेन सन्तोषय । कुतः ?
इत्याह, तत इति ।—ततः,—तस्मात्, तद्रमणादित्यर्थः, मत्स्यमांसकं—मत्स्यमांसादि-
सुखाद्यमित्यर्थः, खादिष्यसि—भक्षयिष्यसि, तस्मिन् सन्नुष्टे नानाविधसुखलितस्वाद्यं
तव सुलभं सम्पत्स्यते इति भावः ; एताभ्याम्—एतद्गृहस्थिताभ्यां मत्स्यमांसाभ्यां,
श्वानः,—कुकुराः, मृतकं—शवदेहं, न सेवन्ते—न खादन्ति, एतावन्ति प्रचुराणि
मत्स्यमांसानि अस्य गृहं सन्ति, यत् तत्परिवृत्ताः श्वानीऽपि मृतदेहेषु अश्वहाशालिनः
सम्पद्यन्ते इति भावः । अत्र पूर्वार्द्धसाधकस्य द्वेतीः परार्द्धगतवाक्यपदार्थतया काव्य-
लिङ्गमलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ २६ ॥

यथापूर्वं तामेवानुसरन् विटः तादृशरमणीयाकृतेः क्षिप्रगमनजन्यमतिसौन्दर्यं
वर्णयन्नाह, किमिति ।—त्वं कटीतटे—श्रीणिदेशे, निवेशितम्—अर्पितं, तारा-
विचित्ररुचिरं—तारया—श्रीकृष्णस्य धर्मवत्त्वात् न च नसदृशेन मध्यमणिना, यथा,—

वक्त्रेण निर्मथितचूर्णमनःशिलेन

वस्ताड्युतं नगरदैवतवत् प्रयासि ? ॥ २७ ॥

शकारः । अम्हेहि चण्डं अहिशालिअन्ती

बणे शिआली बिअ कुकुलेहिं ।

पलाशि शिगधं तुलिदं शवेगं

शवेडणं मे हलअं हलन्ती * ॥ २८ ॥

* अस्माभिश्चण्डमभिसार्यमाणा वने शृगालीव कुकुरैः ।

पलायसे शीघ्रं त्वरितं सवेगं सवेष्टनं मम हृदयं हरन्ती ॥

ताराभिः,—मुक्ताभिः, (राजनिघण्टौ स्त्रीलिङ्गीऽपि ताराशब्दः मुक्तावली निर्दिष्टः) विचित्रम्—अद्भुतम्, अत एव कचिरं—मनीहरं, रशनाकलापं—भूषणं, (“कलापो भूषणे वहे” इति कोषः) उड्ढन्तो—धारयन्ती, निर्मथितं विलेपिता, चूर्णा—चूर्णीकृता इत्यर्थः, मनःशिला—रक्तवर्ण उपधातुविशेषः ताड्युतं, वक्त्रेण—मुखेन, उपलक्षिता सती, नगरदैवतवत्—नगराधिदेशवत् वस्ताड्युतं—समयविक्षयं यथा तथा, [“वस्ताड्युतम्” इत्यत्र “वस्ताड्युतम्” इति लृट्] किं—कथं, प्रयासि ?—गच्छसि ? अत्र उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । वस्तुवत् वृत्तम् ॥ २७ ॥

तथाविधेनापि प्रयासेनानुनेतुमक्षमः शकारः तामुद्दिश्य पुनरप्याचष्टे, इति प रिति ।—चण्डं—दुतम्, [एतत् क्रियाविशेषणम्] अस्माभिः [“अम्हेहि” इति कृन्दिऽनुरोधात् अनुस्वाराभावो द्रष्टव्यः] अभिसार्यमाणा—क्रियमाणाऽभिसारा वने—अरण्ये, कुकुरैः,—श्वभिः, अभिसार्यमाणा इति शेषः, शृगालीव—सवेष्टनं—सावरणं, धैर्यादिपूर्णमित्यर्थः, [कचित् “शवेडणं” इत्यत्र “शवेडणं” इति पाठः, तत्र “सवृत्तकम्” इति संस्कृतम् । केचित्,—सवेष्टनं—समूहवत् इति व्याख्यानं समधिकश्रेयस्तया मन्यन्ते, तच्च अयुक्तं, हृदयस्य मूलवत्त्वासम्भवात्, बहुवाग्विन्यासेन] मम हृदयं—मनः, हरन्ती—चोरयन्ती, सवेगं—चञ्चलं, त्वरितं यथा तथा, पलायसे—पलायनं करोषि ; अनादृत्यं द्रव्यस्य हृदयं हरणं सहसा सम्भवति, मम तु धैर्यादिभिरावरणैरावृतं हृदयं हृत्वा तं प्रयासौति महदायुधमिति भावः । त्वरितं, शीघ्रं, चण्डमित्यादिपीनवृत्तौ शकारवचनात् सोढव्यः । अत्र उपमाऽलङ्कारः । उपजातिः वृत्तम् ॥ २८ ॥

वसं । पल्लवन्ना ! पल्लवन्ना ! परहुदिए ! परहुदिए ! *

शकारः । [समयम्] भावे ! भावे ! मणुशे मणुशे । †

विटः । न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

वसं । माहविए ! माहविए ! ‡

विटः । [सहासम्] मूर्ख ! परिजनोऽन्विष्यते ।

शकारः । भावे ! भावे ! इत्यिआं अस्मेशदि ? §

विटः । अथ किम् ।

शकारः । इत्यिआणं शदं मालेमि, शूले हगे । ¶ (ग)

वसं । [शून्यमवलोक्य] हद्दी ! हद्दी ! कथं परिअणो वि
परिब्भटो !! एत्थ मए अप्पा सअं जेब्ब रक्खिदब्बो । **

विटः । अन्विष्यतामन्विष्यताम् ।

शकारः । वशन्तशेणिए ! विलव विलव, परहुदिअं वा
पल्लवअं वा शब्बं वा वशन्तमाशं । (घ) मए अहिशालिअंतीं तुमं
को पलित्ताइश्शदि ? †††—

* पल्लवक ! पल्लवक ! [“पल्लवन्ना ! पल्लवन्ना !” इत्यत्र “पल्लविए ! पल्लविए !”

इति पाठान्तरम् ; तत्र “पल्लविके ! पल्लविके !” इति सं] परभृतिके ! परभृतिके !

† भाव ! भाव ! मनुष्या मनुष्याः ।

‡ माधविके ! माधविके !

§ भाव ! भाव ! स्त्रियमन्विष्यति ?

¶ स्त्रीणां शतं मारयामि, शूरोऽहम् ।

** हा धिक् ! हा धिक् ! कथं परिजनोऽपि परिषष्टः !! अत्र मया आत्मा
वशमेव रक्षितव्यः ।

†† वसन्तसेनिके ! विलप विलप, परभृतिकां वा पल्लवकं वा, सर्वं वा वसन्त-
सम् । मया अभिसार्यमाणां त्वां कः परित्रास्यते ?—

(ग) स्त्रीनामश्रवणेन शकारस्य सगर्ववचनमिदम् ।

(घ) अत्र विपन्नया वसन्तसेनया समाज्ञतायाः स्वपरिचारिकाया कीकिलापर-
व्यायकं परभृतिकेति नामाकर्ण्य शकारः परभृतिकाशब्दस्य कीकिलापरतया
जीतवानिति वक्रोक्तिरलङ्कारः ।

किं भीमशेणे ? जमदग्निपुत्रे ?

कुन्तीशुदे वा ? दशकन्धले वा ? ।

एषे हगे गेह्लिअ केशहल्ये

दुःशासनश्शाणुकिदिं कलेमि * ॥ २८ ॥

णं पेक्ख, णं पेक्ख,†—

अशो शुतिक्वे बलिदे अ मत्यके,

कप्पेम शीशं, उद मालएम वा ।

* किं भीमसेनः ? जमदग्निपुत्रः ?

कुन्तीसुतो वा ? दशकन्धरो वा ? ।

एषोऽहं गृहीत्वा केशहस्तं

दुःशासनस्यानुकृतिं करोमि ॥

+ ननु प्रेक्षस्व ननु प्रेक्षस्व,—

‡ असिः सुतीक्ष्णो बलितश्च मत्तकं,

क्षन्तामः शीर्षम्, उत मारयामी वा ।

मयि त्वामाक्रामति वीरेषु न कोऽपि त्वां परिवातुमहं इति सगर्वमभि-
 शकारः प्रसिद्धवीराणां रचणासामर्थ्यं दर्शयति, किमिति ।—किं भीमसेनः—
 दरः, त्वां रक्षिष्यति इति शेषः, एवं सर्व्वम् । जमदग्निपुत्रः,—परशुरामः,
 अथवा, कुन्तीसुतः,—कुन्तीपुत्रः कर्णः, अर्जुनी वा इत्यर्थः, अथवा दशकन्ध-
 दशाननः रावणो वा ? एषोऽहं केशहस्तं—केशकलापं, कुन्तलसमूहमित्यर्थः, (‘
 पचथ हस्तस्य कलापार्थाः कचात् परे’ इत्यमरः) तवेति शेषः, गृहीत्वा—
 आक्राम्येत्यर्थः, दुःशासनस्य—तन्नाम्नी धृतराष्ट्रपुत्रस्य, अनुकृतिं करोमि—
 करोमीत्यर्थः ; दुःशासनो यथा द्रौपद्या केशेष्वक्रुध्य निपीडयामास, तथा मया
 केशाकर्षणेन पीडयितुमारभे, यदि कश्चित् रचकः स्यात्, स रचतु इति ।
 अथ उपमाऽलङ्कारः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २८ ॥

एतावता प्रयासेन तां केशेषु गृहीत्वा प्रहृष्टः शकारः भीषयन्नाह, अस्मिन्
 सुतीक्ष्णः,—निश्चितः, असिः,—क्षपाणः, मम हस्ते वर्त्तते इति शेषः, मत्तकं—
 तव इति भावः, बलितं—धृतं, त्वमिदानीं मे कारायतेति भावः, शीर्षं—
 क्षन्तामः,—हिंस्यः, उत—अथवा, मारयामः,—ते प्राणविनाशं कुर्मः, अथ

अलं तवेदेण पलाइदेण,

मुमुक्षु जे होदि, ण शे क्वु जीअदि ः ॥ ३० ॥

वसं । अज्ज ! अबला क्वु अहं ॥ ३१ ॥

विट् । अत एव भ्रियसे ।

शकारः । अदो ज्जेव ण मालीअशि । ॥

वसं । [स्वगतम्] कथं अणुणओ वि से भअं उप्पादेदि ।

भोदु एब्बं दाव ; [प्रकाशम्] अज्ज ! इमादो किमपि अलङ्करणं तक्कीअदि ? * (ङ)

विट् । शान्तम् । भवति वसन्तसेने ! न पुष्पमोषमर्हति उद्यानलता, तत् कृतमलङ्करणैः । (च)

अलं तवेतेन पलायितेन,

मुमुर्षुर्यो भवति, न स खलु जीवति ॥

§ आर्य्य ! अबला खलु अहम् ।

¶ अत एव न माय्यसे ।

* कथमनुनयोऽप्यस्य भयमुत्पादयति । भवतु एवं तावत् ; आर्य्य ! अस्मात् किमपि अलङ्करणं तर्क्यते ?

एतेन—साम्प्रतमारब्धेन, पलायितेन—पलायनेन, अलं—व्यर्थं, न किमपि फलं भविष्यतीत्यर्थः, कुतः ? इत्याह, मुमुर्षुरिति । —यः,—जनः, मुमुर्षुः,—आसन्नमृत्युः, भवति, सः,—जनः, खलु—निश्चितं, न जीवति—न प्राणिति, अस्मात्कारगतत्वेन तव स्योरनिवाच्यतया पलायनमनर्थकमिति भावः । अत्र द्वादशैकादशवर्णात्मकाभ्यां वंशस्थविलापेन्द्रवच्चावृत्ताभ्यां विजातीयोपजातिवृत्तं मनीषिभिर्विभाव्यमिति ॥ ३० ॥

(ङ) अस्मात्—मत्स्वरूपाज्जनात् । तर्क्यते ?—नेतुमिष्यते ?

(च) शान्तं—विरतं भवतु, ईदृक् वाक्यं न वक्तव्यम् इत्यर्थः । पुष्पमोषं—कुसुमावचयम् । उद्यानलता—उद्यानस्थिता—सयत्रपरिरक्षितकृत्रिमवनगता, लता—वल्ली, (एतेनास्याः सयत्रवर्द्धितलावस्थम् अङ्गविलासपाटवच्च दर्शितम्) कृतम्—अलमित्यर्थः ; यथा कुसुमसमृद्धा लता पुष्पावचयनेन शोभायाः परिभ्रम्यति, तथा तव गावात् अलङ्कारमोचनेन शोभाहानिः भविष्यति इति अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारोऽन ससुत्रेयः ।

वसं । ता किं क्व दाणिं ? *

शकारः । हगे देवपुलिशे मणुशे वासुदेवके कामइदवे ।

वसं । [सक्तोषम्] शन्तं शन्तं । अवेहि, अणज्जं मन्तेसि । †

शकारः । [सहस्रतालं विहस्य] भावे ! भावे ! पेक्ख दाव, अण्णेण शुशिणिद्धा एसा गणिआदालिआ णं, जेण मं भण्णाएहि, शन्ते शि, किलिन्ते शि त्ति । हगे ण गामन्तलं णगलन्तलं वा गडे । अज्जके ! शवामि भावश्श शीशं अत्त केहिं पादेहिं ; तव ज्जेब्ब पञ्चाणुपञ्चिआए (छ) आहिंशं शन्ते किलिन्ते म्हि शंबुत्ते । §

विटः । [खगतम्] अये ! कथं शान्तमित्यभिहिते आ इत्यवगच्छति मूर्खः । [प्रकाशम्] वसन्तसेने ! वेशवासवित् मभिहितं भवत्या । पश्य,—

* तत् किं खलु इदानीम् ?

† अहं देवपुरुषो मनुष्यो वासुदेवः कामयितव्यः ।

‡ शान्तं शान्तम् । अपेहि, अनार्यं मन्त्रयसि ।

§ भाव ! भाव ! प्रेक्षस्व तावत्, अन्तरेण सुस्निग्धा एषा गणिका ननु, येन मां भणति, एहि, आन्तोऽसि, क्लान्तोऽसौति । अहं न ग्रामान्तरं नगरान्तरं वा गतः । आर्थिके ! शपे भावस्य शीर्षम् आत्मौयाभ्यां पादौ तवैव पृष्ठानुपृष्ठिकया आहिण्डमानः आन्तः क्लान्तोऽस्मि संव्रतः ।

(छ) भाव !—विद्वन् ! । अन्तरेण—मनसा । [केचित्तु,—“अन्तर्लेख” “मं अन्तर्लेख” इति पाठान्तरं स्वीकृत्य “मामन्तरेण” इति संस्कृतमाहुः ; तथा इति व्याचक्षते च] यः नगरान्तरं ग्रामान्तरं वा गच्छति, स एव आन्तः जायते, अहन्तु तादृशी न इति भावः । आर्थिके !—आर्ये ! मान्ये ! इत्यर्थः । —विदुषः, विटस्य इत्यर्थः, शीर्षं—मूर्धानम्, आत्मौयाभ्यां—स्वकौयाभ्यां, पादौ—चरणाभ्यां, सुदृशं इति अध्याहार्यम् ; हस्ताभ्यामिति वक्तव्ये पादाभ्यामिति तत् सामाजिकानां परिहासाय शकारवचनत्वात् लोकाभ्यामविरुद्धमिति पृष्ठानुपृष्ठिकया—पश्चात् पश्चादित्यर्थः, आहिण्डमानः,—अनुगच्छन् इत्यर्थः ।

तरुणजनसहायश्चिन्त्यतां वेशवासो
विगणय गणिका त्वं मार्गजाता लतेव ।
वहसि हि धनहार्यं पण्यभूतं शरीरं,
सममुपचर भद्रे ! सुप्रियं चाप्रियञ्च ॥ ३१ ॥

अपिच,—

वाप्यां स्नाति विचक्षणो द्विजवरो मूर्खोऽपि वर्णाधमः,
फुल्लां नाभ्यति वायसोऽपि हि लतां, या नामिता वर्हिणा ।

शकारकृतप्रस्तावं “शान्तम्” इत्यनेन वसन्तसेनया प्रत्याख्यातमाकर्ण्य तदुक्तेः
अथौक्तिकत्वं दाभ्यां श्लोकाभ्यामाह, तरुणजनेति ।—वेशवासः,—वेशे—वेश्यालये,
वासः,—वसतिः, (“वेशी वेश्याजनाग्रयः” इत्यमरः) तरुणजनसहायः,—तरुण-
जनः,—युवजनः, सहायः यस्य तादृशः, चिन्त्यताम्—अवधार्यतां, [अत्र विध्यर्थे
लोट्] या हि गणिका मूला तत्पल्लवानेवावतिष्ठन्ते, ताभिः युवजनान्वेषणस्यावश्य-
कसंबन्धतया न त्वया वयमुपेक्षणीयेति भावः । “वेशवासः” इति पदस्य “वेशे—
वेश्यालये, वासः यस्य तादृशः” इति बहुव्रीहिसमासनिष्पन्नत्वे तु—ये हि युवानः सुख-
प्राप्तमनाः स्वनान् हिला विलाससखैः सार्धं वेश्यालयमेवाधिवसन्ति, ते एव वेश्याभिः
अन्विष्यन्ते, अतः त्वमपि अस्मान् परित्यज्य अन्यसहायं मा याचस्व इति भावः । हे
भद्रे !—साधुशौले ! त्वं मार्गजाता—पथिसमुत्पन्ना, सकलजनसंसर्गयोग्येति भावः,
लतेव—वल्लीव, गणिका—वेश्या, साधारणीत्यर्थः, इति विगणय—मन्वस्व, आत्मान-
मिति शेषः ; हि—यतः, पण्यभूतं—विक्रयस्वरूपम्, अत एव धनहार्यम्—अर्थविनि-
मयेन क्रय्यं, शरीरं—देहं, वहसि—धारयसि, अतः सुप्रियं—स्नाभिमतम्, अप्रियम्
—अनभिमतञ्च, जनमिति शेषः, समं—तुल्यम्, उपचर—सेवस्व ; —“निर्गुणानपि
न हेष्टि न रज्यति गुणिष्वपि । विचक्षावं संमालोक्त्व सा रागं दर्शयेद् वहिः ॥”
इति वेश्यालक्षणप्रस्तावे आलङ्कारिकोक्तेः । अत्र “वयमप्रिया अपि त्वया सेव्याः”
इति प्रस्तुतायः अप्रस्तुतेन अस्या गणिकात्वादित्यापनेन अवगम्यते इत्यप्रस्तुतप्रशंसा,
द्वितीये पादे उपमा, शेषार्धे च सुप्रियाप्रिययोः तुल्यरूपेण सेवायां धनहार्यत्वरूप-
पदार्थस्य हेतुतया काव्यलिङ्गस्येवामलङ्काराणां संसृष्टिः । वृत्तमत्र मालिनी नाम,
—“नमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति लक्षणात् ॥ ३१ ॥

वाच्यामिति ।—विचक्षणः,—विद्वान्, द्विजवरः,—द्विजश्रेष्ठः, ब्राह्मण इत्यर्थः,

ब्रह्मक्षत्रविशस्तरन्ति च यया नावा, तयैवेतरे,
 त्वं वापीव लतेव नौरिव जनं वेश्याऽसि सर्वं भज ॥ ३२ ॥
 वस । गुणो क्व अगुराअस्स कालणं, ण उण बलक्कारो ।
 शकारः । भावे ! भावे ! एसा गम्भदासी (भ) कामदेवा
 दणुज्जाणादो पडुदि ताह दलिहचालुदत्ताह अणुलता,

* गुणः खल अगुरागस्य कारणं, न पुनर्बलात्कारः ।

+ भाव ! भाव ! एसा गम्भदासी कामदेवायतनीयानात् प्रथति ।

तथा मूर्खः,—अज्ञानः, वर्षाधमः,—सर्ववर्षनीचः, शूद्रोऽपीत्यर्थः, वायां—
 कायाम्, एकस्यामेवेति भावः, स्नाति—अवगाहते, या—लता, वह्निषा—
 नामिता, [“ज्वलद्बलद्बलनमाननुपसर्गाद्वा” (ग०) इति मित्रस्य वैकलिक
 ऋक्षाभावः] उपवेशनेनेति शेषः, वायसः,—काकोऽपि, फुल्लं—विकसितां,
 लतां नाम्यति—नमयति, [नमनं नामः भावे घञ्, नामं करोति इति बाक्वेति
 ततः क्तिप्, “थेरनिटि” (६।४।५१ पा०) इति णिचो लोपः, ततो नाक्त्
 कच्छादेराकृतिगणत्वेन तत्र निवेशनात् “कच्छादिभ्यो यक्” (१।१।२७ पा०) इति
 यक् कृते नाम्यतीति रूपम् । नामं करोति इत्यर्थे णिचि “संज्ञापूर्वको विधिरिति
 इति नियमात् शपि गुणमकृत्वा इकारस्य यकारे कृते नाम्यतीत्यपरे] तथा ब्रह्म
 विशः,—ब्राह्मणचक्षियवेश्याः, यया नावा—तरण्या, तरन्ति—पारं गच्छन्ति,
 —शूद्रादयोऽपि, तयैव—नावा, तरन्तीति शेषः । त्वं वेश्या—गणिका, शपि
 वापीव—सरसीव, लतेव—वल्लीव, नौरिव—तराणारिव, सर्वं जनम्—यदि
 सकलं प्राययितारमित्यर्थः, भज—सेवस्व, सर्वसाधारण्यात् त्वया क्वाचदादरः कृते
 अनादरो न कर्तव्य इति भावः । अस्मिन्नेव श्लोकद्वये उपदिष्टं नाम नाव्यवस्था
 तद्वचनं यथा दर्पणे,—“उपदिष्टं मनोहारि वाक्यं शास्त्रानुसारतः”
 तथाऽव प्रक्रमभङ्गः दोषोऽपि । इहैकस्या उपमेयभूताया वसन्तसेनायाः वापीव
 नावादिभिर्वहुभिरुपमानैः सादृश्यकथनात् मालीपमाऽलङ्कारः । शार्दूलविकीर्ण
 उक्तम् ॥ ३२ ॥

(ज) अत्र गुणिनः चारुदत्तस्याहमनुरक्ता, न पुनर्भवतामिति प्रसूते
 कारणम् अभिहितमित्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ।

(झ) गम्भदासी—आजन्मनः, किङ्करी, साधारण्यादिति भावः ।

मं कामेदि । वामदो तश्च घलं । जघा तव मम अ हत्यादो
एषा ण पत्तिबभंशदि, तघा कलेदु भावे । † (ज)

विटः । [स्वगतम्] यदेव परिहर्त्तव्यं, तदेवोदाहरति
मूर्खः । (ट) कथं, वसन्तसेना आर्यचारुदत्तमनुरक्ता !! सुष्ठु
खल्विदमुच्यते, “रत्नं रत्नेन सङ्गच्छते” इति । तद् गच्छतु,
किमनेन मूर्खेण । [प्रकाशम्] काणेलीमातः ! (ठ) वामतस्तस्य
सार्थवाहस्य गृहम् ?

शकारः । अघं इ, वामदो तश्च घलं । ‡

वस । [स्वगतम्] अन्हहे ! वामदो तश्च गेहं त्ति जं
ग्रहं ; अवरञ्जन्तेण वि दुज्जणेण उवकिदं, जेण पिअसङ्गमं
पाविदं । § (ड)

द्विरुदाहरणस्यानुरक्ता, न मां कामयते । वामतस्तस्य गृहम् ; यथा तव मम
च हस्तात् एषा न परिधर्ष्यति, तथा करोतु भावः ।

‡ अथ किं, वामतस्तस्य गृहम् ।

§ आश्चर्यम् ! वामतस्तस्य गृहमिति यत् सत्यम् ; अपराध्यतापि दुर्जनेन
उपकृतं, येन प्रियसङ्गमः प्रापितः ।

(ज) अत्र उपदेशनं नाम नाट्यालङ्कारः ; तद्वचनं यथा दर्पणे,—“शिवा
स्यादुपदेशनम्” इति ।

(ट) परिहर्त्तव्यं—परित्यक्तव्यम् । चारुदत्तस्य गृहमतिनिकटे वर्तते इति यत्
वसन्तसेनायै वक्तुं नोचितं, तदेव मूर्खः कथयतीत्यर्थः ।

(ठ) काणेलीमातः !—काणेली—अविवाहिता स्त्री, व्यभिचारिणी वा, माता
यस्य, तत्सन्तुष्टी ; [समासान्तविधेरनित्यत्वात् अत्र ककाराभावः । “विश्वेश्वरीं
विश्वमातां चण्डिकां त्वां नमाम्यहम्” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् आकारान्ती माताशब्दो-
प्यसीति केचित्, तन्मते—काणेलीमात ! इति निर्विसर्गपदम्] तद्वभंजात
इत्यर्थः ।

(ड) अन्हहे इति पदमाश्चर्यार्थकमव्ययम् । अत्र आनन्दो नाम निर्विघ्नवाङ्म-
नं दर्शितम् ; यथा दर्पणे,—“आनन्दो वाञ्छितागमः” इति ।

शकारः । भावे ! भावे ! बलिये क्लु अन्धकारे माशलादि
पविष्टा विअ मशिगुडिआ (ठ) दीशन्दी जेब पणहा वण
शेणिआ । *

विटः । अहो ! बलवानन्धकारः । तथा हि,—

आलोकविशाला मे सहसा तिमिरप्रवेशविच्छिन्ना ।

उन्मीलिताऽपि दृष्टिर्निमीलितेवान्धकारेण ॥ ३३ ॥

अपिच,—

लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः ।

असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता ॥ ३४ ॥

* भाव ! भाव ! वलीयसि खलु अन्धकारे माषराशिप्रविष्टेव मसीगुडि
दृश्यमानेव प्रनष्टा वसन्तसेना ।

(ठ) मसीगुटिका—अञ्जनवटिका ; कौटविशेष इति केचित् ।

बलवदन्धकाराच्छन्नदृष्टिर्विटः किमपि द्रष्टुमक्षमः स्वीयामवस्थां वर्णयन्ना
आलोकति ।—आलोक—दर्शने, विशाला—सहती, तीक्ष्णदर्शनशक्तिरन्धकारे,
मे—मम, दृष्टिः तिमिरप्रवेशविच्छिन्ना—तिमिरे—अन्धकारे, प्रवेशन—आगमने
विच्छिन्ना—हीनशक्तिरित्यर्थः, तिमिरस्य—अन्धकारस्य, प्रवेशन—आगमने
विच्छिन्ना—व्याप्ता, दर्शनशक्तिरहिता इति वाऽर्थः, अत एव उन्मीलिताऽपि—
दर्शनार्थं कृतीन्धेषा अपि, अन्धकारेण—तिमिरेण, निमीलिता—मुद्रिता इव, क्लु
इति शेषः । उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ ३३ ॥

दृष्टिः व्याघातकस्यान्धकारस्यातिगाढत्वं प्रकारान्तरेण वर्णयन्नाह, लिम्पतीति—
तमः—अन्धकारम्, अङ्गानि—देहावयवान्, लिम्पतीव—सञ्चतीव, वम—
आकाशम्, अञ्जनं—कज्जलं, वर्षतीव, दृष्टिः,—नेत्रम्, असत्पुरुषसेवेव—नीचपु
चर्या इव, विफलतां—फलराहित्यं, गता—प्राप्ता । अत्र प्रथमार्द्धे उत्प्रेक्षा, द्वितीये
उपमा इत्यनयोः मंसृष्टिः । नन्वियं पूर्वाहं प्रतिपादितोत्प्रेक्षा उपमैव कुतो न भवेत्
इवपदस्य सादृश्यार्थकत्वे बाधकाभावात् ? यत्तु,—उपमायामिव नित्यसमागत
शासनात् प्रकृते समासस्यासम्भवात् “नाच्चां समासी युक्तार्थः” इत्युक्तेराख्यात
नामत्वाभावात्, अतोऽव न सादृश्यमिवार्थ इति, तच्चिन्त्यम् ; इवेन सह समागत
नित्यत्वाभावस्य उपमाप्रकरणे एव दर्शितत्वात् ; अन्यथा इवपदस्य सम्भावनापरत्वेति

शकारः । भावे ! भावे ! अस्मेशामि वशन्तशेषिञ्च । *

विटः । काणेलीमातः ! अस्ति किञ्चिच्चिह्नं, यदुपलक्षयसि ।

शकारः । भावे ! भावे ! किं बिञ्च ? †

विटः । भूषणशब्दं सौरभ्यानुविहं माल्यगन्धं वा । (ण)

शकारः । शुणामि मल्लगन्धं, अन्धआलपूलिदाए उण णाशि-
आए शुब्बत्तं उण ण पेक्खामि भूषणशब्दं । ‡

* भाव ! भाव ! अन्विष्यामि वसन्तसेनिकाम् ।

† भाव ! भाव ! किमिव ?

‡ शृणोमि माल्यगन्धम्, अन्धकारपूरितया पुनर्नासिकया सुव्यक्तं, पुनर्न पश्यामि भूषणशब्दम् । [“णाशिआए शुब्बत्तं” इत्यत्र “णाशिआए ण शुब्बत्तं,” “उण ण पेक्खामि” इत्यत्र “उण पेक्खामि” इति पाठान्तरम् । “नासिकया न सुव्यक्तं,” “पुनः पश्यामि” इति सं] ।

समासादनुपपत्तेः । न हि इवेन सह समासः सादृश्येनेवात्र प्रमाणमस्ति, “इवेन समासे विभक्त्यलोपश्च” (वा०) इति सामान्यत एवोक्तेः । अथ यत्र समासप्राप्ति-
स्त्वैव नियमः, आख्यातेन सह तु समासप्रसङ्ग एव नास्ति इति विनैव समासमयं
प्रयोग इति चेत् ? तर्हि सादृश्यायंतायामपि समासप्रसङ्गेन विनैव समासमिव-
पदप्रयोगे बाधकाभावात् इति चेत्, मैवम् ; उपमानाभावस्यैवोपमाबाधकत्वात् ;
तथा हि,—किमवोपमानम् ? न तावत्कर्त्ता, दैयाकरणमते आख्यातार्थस्य कर्त्तु-
र्भावनायां विशिष्यणीसूतत्वेन तस्यैवार्थे सादृश्ये स्वप्रतिथीगिकत्वसम्बन्धेनान्वयासम्भवात्,
अन्वविशिष्यस्यान्यत्वाव्यायीगात् । तदेतदुक्तमाचार्यदण्डिना,—“कर्त्ता यद्युपमानं
स्यात् न्यम्भूतोऽसौ क्रियापदे । स्वक्रियासाधनव्ययी नास्ति न्यदपेक्षितम् ॥” ननु
लेपनस्यैवोपमानमस्त्विति चेत्, न ; लेपनक्रियातमसोः साधारणधर्माभावात् लेपनस्यैव
तद्व्यत्यासम्भवात् धर्मधर्म्मिभावस्य भेदनियतत्वात् ; तदुक्तं,—“यदि लेपनमेवेष्टं
लिप्पतिर्नाम कोऽपरः । स एव धर्म्मो धर्म्मो चेत्तनुन्मत्तो न भाषते ॥” तस्मादुप-
मानस्य दुर्लभतया नावोपमा सम्भवतीति ; तदुक्तं,—“कैवाचिदुपमाद्यान्तिरिवश्रुत्येष्टं
जायते । नोपमानं तिष्ठन्तेन्यतिक्रम्याप्तभाषितम् ॥” इति उत्तरार्द्धे तूपमैव,
नोप्रेक्षा इति न विवादावसरः । अनुष्टुप् वृत्तम् ॥ ३४ ॥
(ण) उपलक्षयसीति पूर्वोक्तायाः क्रियायाः कर्मपदमिदं बोध्यम् ।

विटः । [जनान्तिकम्] (त) वसन्तसेने !—

कामं प्रदोषतिमिरेण न दृश्यसे त्वं

सौदामनीव जलदोदरसन्धिलीना ।

त्वां सूचयिष्यति तु माख्यसमुद्भवोऽयं

गन्धश्च, भौरु ! सुखराणि च नूपुराणि ॥ ३५ ॥

श्रुतम् ? वसन्तसेने !

वस । [स्वगतम्] सुदं गहिदं अ । [नाख्येन नूपुराणि च
माख्यानि चापनीय किञ्चित् परिक्रम्य हस्तेन परामृश्य] अहो ! भित्ति
परामरिससूददं पक्खदुआरअं क्व एदं । जाणामि अ सं
एण (ध) गेहस्स संबुदं पक्खदुआरअं । *

* श्रुतं गृहीतञ्च । अहो ! भित्तिपरामर्शसूचितं पञ्चद्वारकं खल्लेतत्, जा
च संयोगेन गेहस्य संवृतं पञ्चद्वारकम् ।

(त) जनान्तिकं—“त्रिपताककरेणान्यानपवार्यान्तरा कथाम् । अन्तो
न्तरं यत् स्यान्नान्ते तज्जनान्तिकम् ॥” इत्युक्तलक्षणम् ।

गाढान्धकारविलीनां वसन्तसेनामुद्दिश्य तस्या अदर्शनेऽपि माख्यगन्धानु
माह, कालमिति ।—हे भौरु !—भयशैले ! त्वं जलदोदरसन्धिलीना—सौदाम
निलीना, सौदामनी—विद्युदिव, (जलदोदरसन्धिलीनेत्यस्यायमभिप्रायः—
सन्धिल्याने घर्षणेन विद्युदुत्पद्यते, तादृशमेघसन्धेर्नेचान्तराच्छन्नतार्थं जलदोदर
तथैव च विद्युतः सुस्पष्टदर्शनाभावः सम्भवतीति) प्रदोषतिमिरेण—रजनीमुखं
तप्तसा, कामं—पर्याप्तरूपं, सम्यग्रूपेत्यर्थः, न दृश्यसे—नादृशोक्वसे, तु—
माख्यसमुद्भवः,—माख्यविनिःसृतः, अयम्—अनुभूयमानः, गन्धः,—सौरभः
सूचयिष्यति—ज्ञापयिष्यति, सुखराणि—मधुरं शब्दाद्यमानानि, नूपुराणि—
ज्जदानि, पादभूषणानि चेत्यर्थः, सूचयिष्यन्ति इति विभक्तिविपरिवर्तनान्न
अदोपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलक वसम् ॥ ३५ ॥

(ध) भित्तेः,—गृहकुलस्य, परादर्शने—अनुभवेन, स्पर्शनेत्यर्थः, श्रुतं
अनुमितं, पञ्चद्वारकं—पार्श्वद्वारकम् । संयोगेन—परस्परसिलनेन, अपवा—
—कारस्पर्शेन, स्पर्शनेन्द्रियसंयोगजनितानुभवेनेत्यर्थः ।

चार । वयस्य ! समाप्तजपोऽस्मि । तत् साम्प्रतं गच्छ,
मातृभ्यो बलिमुपहर ।

विद् । भो ! न गमिस्मि । *

चार । धिक् कष्टम् !—

दारिद्र्यात् पुरुषस्य बान्धवजनो वाक्ये न सन्तिष्ठते,
सुस्निग्धा विमुखीभवन्ति सुहृदः स्फारोभवन्त्यापदः ।

सत्त्वं ज्ञासमुपैति, शीलशशिनः कान्तिः परिस्त्रायते,
पापं कर्म च यत् परैरपि कृतं, तत् तस्य सम्भाव्यते ॥ ३६ ॥

अपिच,—सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते, सम्भाषते नादरात्,
सम्प्राप्नो गृहमुत्सवेषु धनिनां सावज्जमालोक्यते ।

* भो ! न गमिष्यामि ।

मातृभ्यो बलिप्रदानाय समादिष्टेन विदूषकेण कृतं प्रत्याख्यानमाकर्ण्यतिदुःखत-
चारुदत्तः सनिर्वेदं दैन्यमेव एतद्दुःखनिदानमिति श्लोकवयेणाह, दारिद्र्यादिति ।—

बान्धवजनः,—सुहृज्जनः, पुरुषस्य—जनस्य, दारिद्र्यात्—बधनत्वात्, वाक्ये—वचसि,
न सन्तिष्ठते—वाक्यं न गृह्णाति, न प्रतिपालयतीत्यर्थः, [“समवप्रविभ्यः स्थः”

(१।१।२२ पा०) इति आत्मनेपदम्] प्रतापाभावात् इति भावः, सुस्निग्धाः,—अति-
प्रणयिनः, सुहृदः,—बन्धवः, विमुखीभवन्ति—प्रातिकूल्यनापद्यन्ते, आपदः,—

विपत्तयः, स्फारोभवन्ति—विस्तारमापद्यन्ते, सत्त्वं—बलं, ज्ञासं—मन्दोभावम्,
उपैति—प्राप्नोति, शीलशशिनः,—सहस्रचन्द्रस्य, कान्तिः,—दीप्तिः, परिस्त्रायते—

परितो स्त्राना भवति, ज्ञासं गच्छतीत्यर्थः, किञ्चेति चार्थः, परैः,—अन्यैरपि, कृतम्
—आचरितं, यत् पापं—पापजनकं, कर्म—चौथ्यादिकमित्यर्थः, तत्—पापजनकं

कर्म, तस्य—दरिद्रस्य, सम्भाव्यते—अनुमीयते, दरिद्रतया इदमनेनैव कृतमिति
निश्चीयते इत्यर्थः, इदमस्य नासौदिदानीं कथमित्यादितः शङ्कातः इति तात्पर्यम् ।

किमपि नास्ति अकार्थं दरिद्राणामिति भावः । अत्र शीलशशिन इति रूपकोपमयोः
सन्देहसङ्करः । आर्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

सङ्गमिति ।—हि—यतः, कश्चित्—कादापि, जन इति शेषः, अस्य—दरिद्रस्य,
सङ्गं—संसर्गं, नैव कुरुते, आदरात्—खेदात्, न सम्भाषते—नालपतीत्यर्थः, दरिद्र-

मिति शेषः, उत्सवेषु—सङ्गेषु, आनन्दजनकव्यापारिष्वित्यर्थः, धनिनां—विभववतां,

दूरादेव महाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया,
मन्ये, निर्धनता प्रकाममपरं षष्ठं महापातकम् ॥ ३७ ॥

अपिच,—

दारिद्र्य ! शोचामि भवन्तमेव-

मस्मच्छरीरे सुहृदित्युषित्वा ।

विपन्नदेहे मयि मन्दभाग्ये,

ममेति चिन्ता क्व गमिष्यसि त्वम् ? ॥ ३८ ॥

मृह—भवनं, सम्प्राप्तः,—समागतः, दारिद्र्यः इति शेषः, सावच्चं—सावच्चं
आलीक्यते—दृश्यते, लोकेरिति शेषः, तथा अल्पच्छदः,—सामान्यपरिच्छदः, की
वेशो दारिद्र्य इत्यर्थः, लज्जया—मलिनवेशत्वप्रयुक्तवपयेत्यर्थः, महाजनस्य—उच्यते
च्छदवतो धनिन इत्यर्थः, दूरादेव विहरति—धमति, अतः निर्धनता—दारिद्र्य
अपरम्—अन्यत्, षष्ठं—ब्रह्महत्यादिपञ्चविधातिद्विक्तं, प्रकाम—पूर्णं, महापात-
महापातकस्थानीया इत्यर्थः, इति मन्ये—सम्भावयामि । पातित्यजनकपातकानि
महापातकानां पञ्चविधत्वं मनुना प्रतिपादितम् ; यथा,—“ब्रह्महत्या सुरापानं
गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गस्यापि तैः सह ॥” इत्यस्य षष्ठि
मुपपन्नमिति सारः । अत्र षष्ठमहापातकस्याप्रसिद्ध्या मन्ये इत्युच्चेचावापच
उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

दारिद्र्येति ।—हे दारिद्र्य !—दैव ! भवन्तं—त्वां, शोचामि—तव भविष्य
मनुचिन्तयन् दुःखमनुभवामीत्यर्थः, यतः, त्वं सुहृद् इति—अयं ममात्माप्रयत्नेन
रिति, मलेति शेषः, अस्मच्छरीरे—मम देहे, [अस्माकं शरीरे इति विग्रहं नृ
“अस्मादो वयोय” (१।२।५८ पा०) इत्यनेन साधु] एवम्—इत्थं सुखेन, उषित्वा
वासं कृत्वा, मन्दभाग्ये—हृतभाग्ये, मयि विपन्नदेहं—मृते सति, क्व—कुत्र, क्व
प्यसीति मम चिन्ता—भावना ; अस्मत्सदृक् कांऽपि तं सार्वकालिकः सुहृद्वा
अस्मदभावे तव निर्विवादमवस्थानस्थानं न पश्यामीति महतो मे चिन्ता नि
तात्पर्यम् । दारिद्र्यशब्दस्य नपुंसकत्वेन भवन्तमिति पुंस्त्वनिर्देशः प्रामादिक,
चिन्त्यम्, अत एवात्र च्युतसंस्कारता दीर्घोऽप्यास्ति । अथपरत्वात् पुंस्त्वन्तंति कौ
य हा,—तं भवम्—उत्पत्तिं, शोचामि इति केषाञ्चित् कुल्याख्या हेया । इन्द्रो
वचयोः सम्बोधनादुपजातिर्हसम् ॥ ३८ ॥

विद् । [सवैलक्ष्यम्] भो वयस्य ! जइ मए गन्तव्वं, ता एसा वि मे सहाइणी रदणिआ भोदु । *

चार । रदनिके ! मैत्रेयमनुगच्छ ।

वेटी । जं अज्जो आणवेदि । †

विद् । भोदि रदणिए ! गेह्ण वलिं, पदीवं अ, अहं अबावुदं पक्खदुआरअं करोमि । ‡ [तथा करोतिः] ।

वस । मम अभ्युपपत्तिनिमित्तं (द) विअ अबावुदं पक्खदुआरअं, ता जाव पविसामि । [हृष्टा] । हृष्टी ! हृष्टी ! कथं पदीवो !! § [पटान्तेन निर्वाप्य प्रविष्टा] ।

चार । मैत्रेय ! किमेतत् ?

विद् । अबावुदपक्खदुआरण पिण्डीकिदेण (घ) वादेण णिव्वाविदो पदीवो । भोदि रदणिए ! णिकम तुमं पक्खदुआरण ; अहंपि अभ्यन्तरचदुस्सालादो पदीवं पज्जालिअ आअच्छामि । ¶ [इति निश्चान्तः] ।

शकारः । भावे ! भावे ! अस्सेशामि वसन्तसेणिअं । **

विटः । अन्विथताम् अन्विथताम् ।

* भो वयस्य ! यदि मया गन्तव्यं, तदेषापि मम सहायिनी रदनिका भवतु ।

† यत् पार्थ आज्ञापयति ।

‡ भवति रदनिके ! गृहाण वलिं प्रदीपश्च ; अहम् अपाठतं पञ्चहारकं करोमि ।

§ मम अभ्युपपत्तिनिमित्तमिव अपाठतं पञ्चहारकम् ; तत् यावत् प्रविशामि ।

¶ धिक् ! धिक् ! कथं प्रदीपः !!

¶ अपाठतपञ्चहारेण पिण्डीकृतेन वातेन निर्वापितः प्रदीपः । भवति रदनिके !

¶ निश्चान्तं पञ्चहारकेण, अहमपि अभ्यन्तरचतुःशालातः प्रदीपं प्रज्वाल्य आगच्छामि ।

** भाव ! भाव ! अन्विष्यामि वसन्तसेनिकाम् ।

(द) अभ्युपपत्तिनिमित्तम्—अनुग्रहायम् ।

(घ) पिण्डीकृतेन—राशीसूतेन ।

शकारः । [विटं धृत्वा] । भावे ! भावे ! गहिदा गहिदा ।

विटः । मूर्ख ! नन्वहम् ।

शकारः । इदो दाब पच्छन्नी भविअ एअन्ते भावे चिट्ठ
[पुनरन्विष्य चेटं गृहीत्वा] भावे ! भावे ! गहिदा गहिदा । †

चेटः । भट्टके ! चेड़े हगे । ‡

शकारः । इदो भावे, इदो चेड़े । भावे चेड़े, चेड़े भावे
तुम्हे दाब एअन्ते चिट्ठ । [पुनरन्विष्य रदनिकां केशेषु गृहीत्वा] भावे

भावे ! शम्पदं गहिदा गहिदा वशन्तशेणिआ । §—

अन्धआले पलाअन्ती, मल्लगन्धेण शूडदा ।

केशविन्दे पलामिट्टा, चाणक्केण्व दोवदी ॥ ३८ ॥

* भाव ! भाव ! गृहीता गृहीता ।

† इतस्तावत् प्रच्छन्नी भूत्वा एकान्ते भावस्तिष्ठतु । भाव ! भाव ! गृहीता ।

‡ भट्टारक ! चेटोऽहम् ।

§ इतो भावः, इतथेटः । भावथेटः, चेटो भावः । युवां तावत् एकान्ते
तम् । भाव ! भाव ! साम्प्रतं गृहीता गृहीता वसन्तसेनिका ।

¶ अन्धकारे पलायमाना, माल्यगन्धेन सूचिता ।

केशवन्दे परामिट्टा, चाणक्केण्व द्रौपदी ॥

मादान्धकारे काञ्चित् गृहीत्वा शकारः तदेव विटसकाशं व्यापयति, इति ।—अन्धकारे—तिमिराच्छन्नप्रदेशे, पलायमाना—पलाय्य अपसरन्ती
माल्यगन्धेन—सकण्ठपरिहितस्त्रजःसौरभेण, सूचिता—ज्ञापिता, इयं वसन्तसेनिका
शेषः, चाणक्केण—स्नानमप्रसिद्धपण्डितेन, द्रौपदी—द्रुपदराजतनयेव, केश
केशकलापे, केशपाशावच्छेदेनेत्यर्थः, [इह अवच्छेदे सप्तमी] परामिट्टा—
इत्यर्थः । अत्र शकारवाक्ये उपमाव्याहृतिः सोढव्या । [“केशविन्दे” इत्यत्र
इत्ये” इति पाठे “केशहस्ते” इति संस्कृतं, तत्र हस्तशब्दस्य केशशब्दीकार
कलापार्थक्यं,—“पाशः पञ्च हस्तश्च कलापार्थाः कचात्पर” इत्यमरान्तेः ।
एव वचनम् ॥ ३८ ॥

विदः । कथं, स्वरपरिवर्तः कृतः ? अहो ! चित्रम्
अथवा किमत्र चित्रम् ?—

इयं रङ्गप्रवेशेन, कलानां चोपशिक्षया ।

वक्ष्णापण्डितत्वेन, स्वरनैपुण्यमाश्रिता ॥ ४२ ॥

[प्रविश्य विदूषकः] ह्री ह्री भोः ! पदोसमन्दमारुते
पशुबन्धोबणीदस्स बिअ छागलस्स हिअअं फुरफुराअदि ।
पदीवो । [उपसृत्य रदनिकां दृष्ट्वा] भो रदणिण ! *

शकारः । भावे ! भावे ! मणुशे मणुशे । †

विदू । जुत्तं णेदं, सरिसं णेदं, जं अज्जचारुदत्तस्स दणि
दाए सम्पदं परपुरिसा गेहं पविशन्ति । ‡

रद । अज्ज मित्तेअ ! पेक्ख मे परिह्वं । §

विदू । किं तव परिह्वो ? आदु अम्हाणं । ¶

* आश्चर्यम् ! भोः ! प्रदीपमन्दमारुतेन पशुबन्धोपनीतस्त्वेव छागलस्य
फुरफुरायते प्रदीपः । भो रदनिके !

† भाव ! भाव ! मनुष्यो मनुष्यः ।

‡ युक्तं नेदं, सङ्गं नेदं, यत् आर्यचारुदत्तस्य दरिद्रतया साम्प्रतं परपुरी
प्रविशन्ति ।

§ आर्यं मैत्रेय । प्रेक्षस्व मे परिभवम् ।

¶ किं तव परिभवः ? अथवा अस्माकम् ?

प्रथमं वसन्तसेनायाः स्वरपरिवर्तसम्भवत्वमाशङ्क्य पुनस्तदेव समर्थयमाना
इयमिति । — इयं — वसन्तसेना, रङ्गप्रवेशेन — रङ्गः, — नाट्यशाला,
‘स्वाभूत्ययुक्तोः’ इति हेमचन्द्रः) तत्र प्रवेशेन — तदधिकारप्राप्त्यर्थः, कल
नृत्यगीतादिकानाम्, उपशिक्षया — अभ्यासेन, वक्ष्णापण्डितत्वेन — प्रतारणाद्य
च, स्वरनैपुण्यं — स्वरविकृतिकरणपाठवत्, आश्रिता — प्राप्ता, शिक्षितेत्यर्थः ।
वक्ष्णम् ॥ ४२ ॥

(फ) पशुबन्धोपनीतस्य — पशुबन्धः, — पशुबधस्थानं, पशुमारणसाधन
विशेषो वा, तत्र उपनीतः, — बधार्थम् उपस्थापितः, तस्य । फुरफुरायते —
प्रकाप्यते इत्यर्थः ।

रद । शं तुम्हाणं ज्जेब्ब । *

विदू । किं एसो बलकारो ? †

रद । अध इ । ‡

विदू । सच्चं ? §

रद । सच्चं । ¶

विदू । [सक्तीधं दण्डकाष्ठमुद्यम्य] मा दाव । भो ! सके गेहे कुकुरोवि दाव चण्डी भोदि, किं उण अहं बम्हणो । ता एदिणा अम्हारिसजणभाअधेअकुड़िलेण दण्डकट्टेण दुट्टस्स बिअ सुक्खाणवेणुअस्स मत्थअं दे पहारेहिं कुट्टइस्सं । *** (ब)

विटः । महाब्राह्मण ! (भ) मर्षय, मर्षय ।

विदू । [विटं दृष्ट्वा] ण एत्थ एसो अवरज्झदि । [शकारं दृष्ट्वा] एसो क्वु एत्थ अवरज्झदि । अरे रे राअसालअ ! संट्ठाणअ ! (म) दुज्जण ! दुम्माणुस्स ! जुत्तं णेदं ; जइ बि णाम तत्तभवं अज्जचारुदत्तो दल्लिहो संबुत्तो, ता किं तस्स गुणेहिं ण

* ननु ! युष्माकमेव ।

† किमेष बलकारः ?

‡ अथ किम् ।

§ सत्यम् ?

¶ सत्यम् ।

** मा तावत् । भो ! स्वके गेहे कुकुरोऽपि तावत् चण्डी भवति, किं पुनरहं ब्राह्मणः । तत् एतेनास्माद्व्यजनभागधेयकुटिलेन दण्डकाष्ठेन दुष्टस्यैव शुक्लवेषकस्य मत्सकं ते प्रहारैः कुट्टयिष्यामि ।

†† नाव एषोऽपराध्यति । एष खलु अत्र अपराध्यति । अरे रे राजशालक ! संस्थानक ! दुर्जन ! दुर्मनुष्य ! युक्तं नेदम् । यद्यपि नाम तत्रभवान् आर्यचारुदत्तो

(ब) कुट्टयिष्यामि—चूर्णयिष्यामि । अत्र सम्फोटो नाम विमर्शसम्यङ्—“सम्फोटो रोषभाषणम्” इति लक्षणात् ।

(म) महाब्राह्मण इति परिहासीतिः, अधमब्राह्मण इत्यर्थः, महच्छब्दस्य ब्राह्मणपूर्ववर्तिन्ये निन्दावाद उक्तः ; यथा,—“शङ्के तैले तथा मांसे वैद्ये ज्योतिषिके दिजे । यावाथां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥” इति ।

(न) संस्थानक इति शकारस्य नाम ।

सु—५

अलङ्घिता उज्ज्वली ? जेण तस्स गेहं पविसिअ परिण
ईरिसो उवमहो (य) करीअदि । ११—

मा दुग्गदोत्ति परिहवो णत्थि कअन्तस्स दुग्गदो णाम् ।

चारित्तेण विहीणो अट्ठो विअ दुग्गदो होइ * ॥ ४३ ॥

विटः । [सवैलक्ष्यम्] महाब्राह्मण ! मर्षय, मर्षय । अन्य

शङ्कया खलु इदमनुष्ठितं, न दर्पात् । पश्य,—

सकामाऽन्विष्यतेऽस्माभिः—

विट् । किं इअं ? १

विटः । शान्तं पापं—

दरिद्रः संवत्तः, तत् किं तस्य गुणैर्नालङ्घ्यता उज्जायिनो ? येन तस्य यद्
परिजनस्य ईदृशः उपमर्दः क्रियते ।—

* मा दुर्गत इति परिभवो नास्ति कृतान्तस्य दुर्गती नाम ।

चारित्र्येण विहीनः आख्योऽपि च दुर्गती भवति ॥

+ किमियम् ?

(य) उपमर्दः,—परिभवः, अवमाननेति यावत् ।

शकारकृतमत्याचारं चारुदत्तस्य दारिद्र्यनिबन्धनमिति मत्वा अविदुर्
विदूषकः सखेदमाह, मेति ।—अत्र अयम् इति ऊहनीयम् ; दुर्गतः,—
इति—अद्यात् हेतोः, परिभवः,—पराभवः, तदीयपरिजनोपमर्दरूपावमाननवि
मा—न, कर्त्तव्य इति शेषः, यतः कृतान्तस्य—दैवस्य, यमस्य वा, (“
यमसिद्धान्तदेवाकुशलकर्म्मसु” इति मेदिना) समौपे इति शेषः, दुर्गतः,—किं
नास्ति, नाम—सम्भावनायां, निर्जन इति क्त्वा दण्डविशेषसम्भावना नास्तीति
असौ दैवसमीपे न दुर्गतः पुण्यवत्त्वात् यमसन्निधाने धनिनिर्जनयोः तुल्यत्वात्
वाऽऽशयः ; यस्तु चारित्र्येण—सहृत्तेन, विहीनः,—विरहितः, भवतीति शेषः
आख्योऽपि—धनवानपि, दुर्गतः,—अभावयन्त इत्यर्थः, भवति ; दुश्चरित्तत्वेन
संज्ञा, न तु सच्चरित्तत्वेति भावः । गाथाच्छन्दः । अत्र प्रथमपादस्य त्रयोदश
त्मकत्वात् गणभङ्गान्नात्र गाथालक्षणप्रवेशः स्यात् इति “परिहवो” इत्यत्र “परि
इति पाठः, “परिभूः” इति सं ; परिभूः,—परिभव इत्यर्थः, भावं क्तिप्, एवं क्त्वा
दोषोद्धारं कुर्वन्त्येके इति ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥

काचिन् स्वाधीनयौवना ।

सा नष्टा, शङ्कया तस्याः प्राप्तेयं शीलवच्चना ॥ ४४ ॥

सर्वथा इदमनुनयसर्वस्वं गृह्यताम् । [इति खड्गमुत्पुन्य कृताञ्जलिः
पादयोः पतति] ।

विदू । सप्पुरिस ! उट्टेहि, उट्टेहि । अत्राणन्तेण मए तुमं
उवालद्धे सम्पदं उण जाणन्तां अणुणेमि । * (र)

विटः । ननु ! भवानेव अत्र अनुनेयः । तदुत्तिष्ठामि सम-
यतः । (ल)

विदू । भणादु भवं । †

विटः । यदि इमं वृत्तान्तम् आर्थ्यचारुदत्तस्य नाख्यास्यसि ।

विदू । ण कधइस्सं । ‡

* सत्पुरुष ! उत्तिष्ठ, उत्तिष्ठ । अजानता मया त्वमुपालम्भः, साम्प्रतं पुनर्जानन्
अनुनयामि ।

† भणतु भवान् ।

‡ न कथयिष्यामि ।

वसन्तसेनाशङ्कया रदनिकाया अवमर्द्धान् विदूषकेण तिरस्कृतो विटः स्वदोषं
धानीमूलकत्वेन परिहरति, सकामेति ।—सकामा—कामव्यवसायिनीति यावत्,
स्वाधीनयौवना—स्वेच्छासाधितस्वयौवनव्यवहारा, न तु भर्त्तायधीना इति यावत्,
काचिन्—रमणी, [“सकामा” “स्वाधीनयौवना” इति पदद्वयेन सा वेक्ष्येति निश्चीयते,
अतस्तस्याः साधारण्यात् धारणं न दोषावहमिति बोध्यम्] अस्माभिः अन्विष्यते,—
अनुसन्धीयते, सा—अस्माभिरन्विष्यमाणा रमणीत्यर्थः, नष्टा—अदर्शनं गता, पला-
यित्वेत्यर्थः, तस्याः शङ्कया—अमेण इति यावत्, इयं—रदनिकोपमर्दनजनिता, शील-
वच्चना—शीलस्य—सदाचारस्य, वच्चना—ध्वंसरूपा प्रतारणा, प्राप्ता, अस्माभिरिति
शेषः । पथ्यावक्तुं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

(र) उपालम्भः,—तिरस्कृतः । अनुनयामि—आद्रिये ।

(ल) समयतः,—अपयतः, अङ्गीकारतः इति यावत्, यदि अङ्गीकरोषि तदा
इत्यर्थः, क्रियावत्वादिति केचित् ।

विटः । एष ते प्रणयो विप्र ! शिरसा धार्यते मया ।

गुणशस्त्रैर्वयं येन शस्त्रवन्तोऽपि निर्जिताः ॥ ४५ ॥

शकारः । [साम्बन्धम्] किं निमित्तं उण भावे ! एत

दुष्टवदुश्श, विणश्चलिं कदुश्च, पाएशुं विवडिदे ? *

विटः । क्षीतोऽस्मि ।

शकारः । कश्च तुमं भीदे ? †

विटः । तस्य चारुदत्तस्य गुणेभ्यः ।

शकारः । के विञ्च तश्च गुणाः ? जश्च गेहं पविशिञ्च शि

दब्धं पि णत्थि । ‡

विटः । मा मैवम्,—

सोऽस्मद्विधानां प्रणयैः कृशीकृतो

न तेन कञ्चित् विभवैर्विमानितः ।

* किं निमित्तं पुनर्भाव ! एतस्य दुष्टवदुकस्य विनयाञ्चलिं कृत्वा पार
निपतितः ? ।

† कक्षात् त्वं भीतः ?

‡ के इव तस्य गुणाः ? यस्य गृहं प्रविश्य अशितव्यमपि नास्ति ।

विटेनानुरुद्धो विदूषकः तत्कृतमपराधं प्रभवे न कथयिष्यतीत्याकर्णं तदुप

विटः तमेवाभिनन्दयन्नाह, एष इति ।—हे विप्र ! मया ते—तव, एषः—

क्रियमाण इत्यर्थः, प्रणयः,—प्रीतिनिवन्धना उत्थानार्थानुमतिः, शिरसा—सर्प

ने यर्थः, धार्यते—गृह्यते, येन—हेतुना, शस्त्रवन्तः,—शस्त्रधारिणः अपि यर्थः

शस्त्रैः,—औदार्यादिगुणरूपशस्त्रविशेषैः, चारुदत्तस्येति शेषः, निर्जिताः,—

मृताः । अत्र गुणशस्त्रैरिति रूपकमलङ्कारः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

शकारमुखात् चारुदत्तस्य दारिद्र्याविषयकं सोपहासवचनमाकर्ण्यविदूष

विटः तदीयदारिद्र्यापि श्लाघनीयत्वमाह, स इति ।—सः,—चारुदत्तः,

दिवानाम्—अस्मादृशानां, प्रणयैः,—पौनःपुनिकधनाद्यभिलषितप्रार्थनाभिः,

कृतः,—निर्दैनोक्तः, अस्मद्विधेभ्यः धनानि दत्त्वैव निर्दैनो जात इत्यर्थः, तेन—

दत्तेन, कथित्—कोऽपि, याचको जन इति शेषः, [“कश्च”शब्दस्तु कश्चातोर्वि

निदाघकालेष्विव सोदको ऋदो

नृणां स तृष्णामपनीय शुष्कवान् ॥ ४६ ॥

शकारः । [-सामर्षम्] के शे गम्भदाशीए पुत्ते ? * (व)

शूले विक्रान्ते ? पाण्डवे शेदकेदू ?

पुत्ते लाधाया ? लावणे ? इन्द्रपुत्ते ? ।

* कः स गम्भदास्याः पुत्तः ?

+ शूरो विक्रान्तः ? पाण्डवः श्वेतकेतुः ?

पुत्तो राधायाः ? रावणः ? इन्द्रपुत्तः ? ।

“अनुपसर्गात् फुल्लचोवकशोलाघाः” (८२।५५ पा०) इति निपातनात् अकारः ।
विभवेः,—सम्पद्भिः, न विमानितः,—न अवमतः, धनदानेन सर्वे एवं याचकाः
सन्तोषिता इत्यर्थः, सः,—चारुदत्तः, निदाघकालेषु—गीमसमयेषु, (प्रतिनिदाघम्
इति बहुवचनार्थः) सोदकः,—उदकपूर्णः, ऋदः श्व—अगाधजल-जलाशय इव,
नृणां—धनलोलुपानां, पत्ने—पिपासूनां मानवानां, तृष्णां—धनाभिलाषं, पत्ने—
उदन्त्याम्, अपनीय—दूरीकृत्य, शुष्कवान्—धनाभावरूपं, जलाभावरूपञ्च शीघ्रं
प्राप्तः । [“शुष्कवान्” इति शुषधातोः निष्ठातस्य “शुषः कः” (८२।५१ पा०) इति
कः] । अत्र उपमाऽलङ्कारः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

(व) सामर्षं—सक्रोधम् । गम्भदास्याः,—चिरं वन्द्यभूतायाः स्त्रियाः, पुत्तः ।
चारुदत्तं प्रति सावज्जीक्तिरियम् ।

यदुष्णाकटस्त्वमेवमवततः, किमसौ वक्ष्यमाणवीराणामन्यतमः ? इत्याह, शूर
इति ।—विक्रान्तः,—पराक्रमशाली, शूरः,—तन्नामा कश्चित् प्रबलप्रतापी वृषतिः,
किमिति शेषः, एवं सर्वत्र । श्वेतकेतुः,—शुक्लवर्णाश्चयुक्तः, [श्वेतः,—शुक्लवर्णः, केतुः
—चिह्नं, वाहनरूपं यस्य स इति विग्रहः] पाण्डवः,—अर्जुन इत्यर्थः ? (पाण्डवेषु
अर्जुनस्यैव अनुविद्याविशारदतया वीरत्वेन प्रसिद्धेः तन्नामकथनम्) ; यद्वा,—श्वेत-
केतुः,—श्रीहालकिः, तन्नामा दुर्वाससी मातुलः ऋषिविशेषः इत्यर्थः ?—(केचित्
तु—श्रीहालकेर्वीरत्वेन प्रसिद्धेः अभावात्, वीराणां नामकीर्तनस्यैव अत्र प्रस्तुतत्वाच्च
व्याख्यानमेतत् नाद्रियन्ते, तत्र मनोरमम्, अस्य शकारवचनत्वेन श्रीहालकेः वीर-
त्वेनाप्रसिद्धेः तथा पाण्डवत्वाभावस्य च सत्त्वेऽपि दोषस्यादूषकत्वात् इति बोध्यम्) ;
अथवा राधायाः पुत्तः,—राधासुतः कर्णः ? (अनूदायां कुन्त्याम् अर्काञ्जातस्यापि

आहो कुन्तीए तेण रामेण जादे ?

अश्वत्थामे ? धम्मपुत्ते ? जडाऊ ? ॥ ४७ ॥

विटः । मूर्ख ! आर्यचारुदत्तः खलु असौ,—

दीनानां कल्पवृक्षः, स्वगुणफलनतः, सज्जनानां कुटुम्बी,
आदर्शः शिचितानां, सुचरितनिकषः, शीलवेलासमुद्रः ।
सत्कर्ता, नावमन्ता, पुरुषगुणनिधिर्दक्षिणोदारसत्त्वो
ह्येकः श्लाघ्यः स जीवत्यधिकगुणतया, चोच्छसन्तीव चान्ये ॥
तदितो गच्छामः ।

आहो कुन्त्यां तेन रामेण जातः ?

अश्वत्थामा ? धर्मपुत्रः ? जटायुः ? ॥

कर्णस्य राधया प्रतिपालिततया तस्याः पुत्रत्वेन प्रसिद्धिरिति वीध्यम्) ; राधः
लङ्काधिपतिर्वा ? इन्द्रपुत्रः,—जयन्तः, वालिनामकः वानरराजो वा ? [“इति
इति पाठान्तरे,—“इन्द्रदत्तः” इति सं] ; आहो—अथवा, तेन—प्रसिद्धेन, तं
—दशरथात्मजेनेत्यर्थः, कुन्त्यां—पृथायां, जातः,—उत्पन्नो वेत्यर्थः ? (रामेण
इति विरुद्धभाषितम्) ; अश्वत्थामा—तन्नामकः प्रसिद्धवीरो वा ? धर्मपुत्रः
युधिष्ठिरो वा ? जटायुः,—तन्नामा प्रवलपराक्रान्तः पक्षिविशेषो वा ? यद्यपि
कथितं स्यात्, तदा तवायं व्यवहारः शोभेतेति भावः । श्लोकोऽयं वैश्वदेव्या
सन्निवद्धः,—“वाणाश्चैकिक्रान्ता वैश्वदेवी ममौ यौ” इति लक्षणात् ॥ ४७ ॥

शकारकृतं सोपहासवचनमुपेक्ष्य साम्प्रतं चारुदत्तस्य प्रकृतपरिचयप्रदं
तदीयगुणावलीमनुवर्णयन्नाह, दीनानामिति ।—दीनानां—दुर्गतानां जनानां,
वृक्षः,—कल्पतरुः, स इव वाञ्छितफलप्रदः इत्यर्थः, स्वगुणानां—निजदयादायि
दीनां, फलैः,—परिणामैः, नतः,—नक्षीभृतः, अतिविनयी जात इत्यर्थः, सज्जन-
—साधूनां, कुटुम्बी—आत्मीयः, उपजीव्य इति यावत्, शिचितानां—विदुषां
आदर्शः,—निदर्शनभूत इत्यर्थः, सुचरितानां—सत्स्रभावानां, निकषः,—निकष-
कषणोपलवत् परीक्षास्थानमित्यर्थः, [निकष्यतेऽस्मिन्निति निकषः सुवर्णकषणो-
शीलवेलासमुद्रः,—शीलमेव—सहचमेव, वेला—तटभूमिः, तस्याः समुद्रः,—स-
समुद्रो वेलाभूमिमिव नायं कदाऽपि सहचमतिक्रामतीत्यर्थः, सत्कर्ता—सत्-
कारकः, नावमन्ता—न कस्यापि अवमानकारी, पुरुषाणां—पुरुषपदवाच-

शकारः । अगेह्लिअ वसन्तशेषिअं ? *

विटः । नष्टा (श) वसन्तसेना ।

शकारः । कधं विअ ? †

विटः । अन्धस्य दृष्टिरिव, पुष्टिरिवातुरस्य,
मूर्खस्य बुद्धिरिव, सिद्धिरिवालस्य ।

स्वल्पस्मृतेर्व्यसनिनः परमेव विद्या,

त्वां प्राप्य सा रतिरिवारिजने प्रनष्टा ॥ ४८ ॥

* अगृहीत्वा वसन्तसेनाम् ?

† कथमिव ?

मित्यर्थः, ये गुणाः,—दयादाक्षिण्यादयः, तेषां निधिः,—आलयः, तथा दक्षिणं—सरलम्, उदारं—महतं, सत्त्वं—स्वभावः यस्य तादृशः, सारल्यौदार्यविमण्डित-प्रकृतिरिति यावत्, सः,—चारुदत्तः, एकः,—केवलः, हि—निश्चितम्, अधिक-गुणतया—सर्वातिशायिगुणशालित्वेनेत्यर्थः, स्वाध्यः,—प्रशंसार्हः सन्, जीवति—जीवनप्रयोजनवान् भवति, अन्ये—अपरे, तद्विन्ना इत्यर्थः, जनाः इति शेषः, चक्षुसन्तीव—जीवन्तीव, भस्त्रादिवत् आसप्रश्वासवन्तो वृथा जीवनं धारयन्तीत्यर्थः । [अत्र महत्तयाचरुदत्तचरितस्य प्रस्तुताङ्गतया उदात्तालङ्कारः, स च रूपकेशानु-प्राणितः] । स्रग्धरा वृत्तम् ॥ ४८ ॥

(श) नष्टा—अदर्शनं गता ।

सहसा तस्या अदर्शनकारणं पृष्टो विटः शकारस्यानार्थव्यवहारमेव तत्कारणत्वे-नोपवर्णयन्नाह, अन्धस्येति ।—सा—वसन्तसेना इत्यर्थः, अन्धस्य—दृष्टिशक्तिहीनस्य दृष्टिः,—दर्शनशक्तिरिव, आतुरस्य—पौडित्यस्य, पुष्टिः,—शरीरसामर्थ्यमिव, मूर्खस्य—अविवेकिनः, बुद्धिः,—विवेकशक्तिरिव, अलसस्य—निश्चेष्टस्य, सिद्धिः,—कार्य-साफल्यमिव, स्वल्पा—क्षीणा, स्मृतिः,—स्मरणशक्तिः यस्य तस्य, दुर्मेधस इत्यर्थः, तथा व्यसनिनः,—“स्रगयाऽचो दिवास्त्रप्रः परीवादः स्त्रियो मदः । तौर्थ्यविकं वृथाऽऽद्या च कामजो दशको गणः ॥ पैशुन्यं साहसं द्रोह ईष्याऽस्यार्थदूषणम् । वाग्दण्डजञ्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽष्टकः ॥” इत्यादिमनूक्तकामक्रोधादिजदोषासक्तस्य, विपन्नस्य वा, (“असन्नं विपदि भंशे दोषे कामजकोपजे” इति कोषः) परमा विद्या—परमार्थज्ञानमिव, तथा अरिजने—शत्रुजने, रतिः,—अनुराग इव, त्वाम्—अनार्थ-मित्यर्थः, प्राप्य—जम्ना, प्रनष्टा—त्वत्प्रकाशे अदर्शनं गतेत्यर्थः । अत्र एकस्या उप-

शकारः । अगेह्लिअ वसन्तशेणिअं ण गमिअं । *

विटः । एतदपि न श्रुतं त्वया ?—

आलाने गृह्यते हस्ती, वाजी वल्लासु गृह्यते ।

हृदये गृह्यते नारी, यदिदं नास्ति गम्यताम् ॥५॥

शकारः । यदि गच्छसि, गच्छ तुमं । हगे ण गमिअं । †

विटः । एवं, गच्छामि । [इति निष्क्रान्तः] ।

शकारः । गडे क्व भावे अभावं । [विदूषकमुद्दिश्य] ‡

काकपदशीर्षमस्तका (घ) दुट्टवडुआ ! उबविश, उबविश । †

* अगृहीत्वा वसन्तसेनां न गमिष्यामि ।

† यदि गच्छसि, गच्छ त्वम् ; अहं न गमिष्यामि ।

‡ गतः खलु भावोऽभावम् । अरे काकपदशीर्षमस्तक दुट्टवटुक ! उबविश ।

मेघभूताया वसन्तसेनाया अन्वदृष्टि-आतुरपुण्याद्यनेकोपमानदर्शनात् माखीपक्ष-
ङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४९ ॥

वसन्तसेनाया ग्रहणसाधनाभाववतः तव पुनस्तद्ग्रहणाभिलाषः विफल इत्य-
आलाने इति ।—हस्ती—करौ, आलाने—वन्धनस्तम्भे, गृह्यते—निरुध्यते, वाजी-
अश्वः, वल्लासु—मुखरशिषु, गृह्यते, नारी—रमणी, हृदये—हृदि, गृह्यते,
—यदि, इदं—रमणीजनधारणीचितं हृदयमित्यर्थः, [यदिति यद्यर्थेऽन्वयः
“यदीदम्” इति पाठे तु स्पष्ट एवायं] नास्ति—न विद्यते, तदा गम्यतां—यदा
तद्ग्रहणाशया निष्फलत्वात् इतः प्रस्थानमेव साम्प्रतमिति भावः । अत्र आलान-
हस्यादियहणमिव हृदये नारीग्रहणमिति विस्वानुविस्वबोधे पथ्यवसानात् विदूष-
क-ङ्कारः । पथ्यावर्त्तनं वृत्तम् ॥ ५० ॥

(घ) अभावम्,—अदर्शनम् । काकपदशीर्षमस्तक !—काकपदवत्
लक्षणया शीर्षस्या शिखा यत्र, तादृशं मस्तकं यस्य तत्सम्बोधने, कतिपयकाल-
मस्तकमव्यभाग इत्यर्थः ; केचित् तु—द्यूताद्यकाव्यप्रवृत्तौ काकपदाकृतयो वृ-
त्तेषां शीर्षप्रायाः,—यामण्याः, अयगण्या इत्यर्थः, तेषामपि मस्तकभूत !—यत्र
वर्तिनामपि प्रधानभूत ! इति कुलाचारयोराक्षेपः कृतः ; अपरे तु—काकपद-
अशुभमूचकं चिह्नं, तत् शीर्षे यस्य, तादृशं मस्तकं यस्येति व्याचक्षते । शीर्षम-

विद् । उबवेसिदा ज्जेब्ब अम्हे । *

शकारः । केण ? †

विद् । कअन्तेण । ‡ (स)

शकारः । उट्ठेहि उट्ठेहि । §

विद् । उट्ठिस्सामो । ¶

शकारः । कदा ? **

विद् । जदा पुणो वि देब्बं अणुज्जलं भविस्सदि । ††

शकारः । अले ! लोद, लोद । ‡‡

विद् । रोदाविदा ज्जेब्ब अम्हे । §§

शकारः । केण ? ¶¶

विद् । दुग्गदीए । ***

शकारः । अले ! हस, हस । †††

विद् । हसिस्सामो । ‡‡‡

शकारः । कदा ? §§§

विद् । पुणो वि ऋद्धोए अज्जचारुदत्तस्स । ¶¶¶ (ह)

* उपवेशिता एव वयम् ।

† केन ?

‡ कृतान्तेन ।

§ उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ ।

¶ उत्थास्यामः । ** कदा ?

†† यदा पुनरपि दैवमनुकूलं भविष्यति ।

‡‡ अरे ! रुदिहि, रुदिहि ।

§§ रोदिता एव वयम् ।

¶¶ केन ?

*** दुर्गत्या ।

††† अरे ! हस, हस ।

‡‡‡ हसिष्यामः ।

§§§ कदा ?

¶¶¶ पुनरपि ऋद्ध्या आर्य्यचारुदत्तस्य ।

पौनरुक्त्यमपि शकारवचनत्वेन न दोषावहमिति । व्याख्यामिमां समधिकश्रेयस्यया मन्थने, वयन्त्वत्त उदासीना एव ।

(स) कृतान्तेन—दैवेन इत्यर्थः ।

(ह) एतेन प्रासङ्गिकचरितप्रकटनेन प्रकरी नाम कार्यावस्था दर्शिता,—
“प्रासङ्गिकं प्रदेशस्थं चरितं प्रकरी मता” इति लक्षणात् ।

शकारः । अले, ले दुष्टवट्टा ! भणेशि मम वचनेण ।
 दलिहचालुदत्तकं ;—एषा शशुबसा, शहिलसा, शबसाइ
 दंशणुद्धिदा, शुत्तधालिब्ब, वसन्तसेणा नाम गणिआदानि
 कामदेवाअदणुज्जाणादो पडुदि तुमं अणुलत्ता, अमहे
 बलक्कालाणुणीअमाणा, तुह गेहं पविट्ठा । ता जइ मम हं
 शअं ज्जेब्ब पट्ठाबिअ एणं शमप्येशि, तदो अधिअलणे बवहा
 बिणा, लहुं णिज्जादमाणाह (क) तव मए अणुबद्धा पी
 हुबिश्शदि । आदु अणिज्जादमाणाह, आमलणन्तिके के
 हुबिश्शदि । अबि अ, पेक्ख, पेक्ख,—

कक्कालुका गोच्छड़लित्तवेण्टा,

शाके अ शुक्खे तल्लिदेहु मंशे ।

* अरे रे दुष्टवट्टक ! भणियसि मम वचनेन तं दरिद्रचारुदत्तकम् ;—
 ससुवर्णा सहिरण्या नवनाटकदर्शनीत्यिता सूत्रधारीव वसन्तसेना नाम गणि
 दारिका कामदेवायतनोद्यानात् प्रभृति त्वामनुरक्ता, अद्याभिर्वलात्कारादु
 माना तव गेहं प्रविष्टा । तद् यदि मम हस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्य एनां समर्पयसि, त
 अधिकरणे व्यवहारे विना लघु निर्यातयमानस्य तव मयाऽनुबद्धा प्रीतिर्नविधि
 अथवा अनिर्यातयमानस्य आमरणान्तकं [“मलणान्तिके” इति पाठान्तरं “मरणान्
 तिकम्” इति सं] वैरं भविष्यति । अपि च प्रेचस्व, प्रेचस्व,—

कर्कारुको गोमयलिप्तहन्तः,

शाकञ्च शुक्लं, तल्लितं खल मांसम् ।

क) अधिकरणे—धर्माधिकरणे, विचारगृहे इत्यर्थः, व्यवहारम्—
 योगम् । [“व्यवहारं विना” इत्यनेन वक्ष्यमाणव्यवहाराख्यस्य नवमाङ्गस्य
 बोध्यम्] लघु—शौघं, निर्यातयमानस्य—अर्पयतः, वसन्तसेनामिति शेषः ।

निर्विवादं वसन्तसेनाया अदाने करिष्यमाणं प्रतिकारमाह, कर्कारु इति
 गोमयेन—गोपुरीषेण, लिप्तं—वेष्टितमित्यर्थः, हन्तं—वन्धनं यस्य तादृशः, कर्कारु
 —कर्कारुरेव इति कर्कारुकः, कुष्माण्ड इत्यर्थः, (“कुष्माण्डकस्तु कर्कारुः” इत्यत्र
 शुक्लं—नीरसं, शाकं, तल्लितं—घृतादिसन्मृष्टं मांसं, तथा च,—“शुद्धमांसविकृतं
 मांसं सम्यक् प्रसाधितम् । पुनस्तदान्ये सन्मृष्टं तल्लितं प्रीच्यते बुधैः ॥” इति

भक्ते अ हेमन्तिअलन्तिशिद्धे,

लौणे अ वेलें ण हु होदि पूदी * ॥ ५१ ॥

श्रोत्रिअं भणेशि, लहुअं भणेशि, तथा भणेशि, जघा
हुगे अत्तण केलिकाए पाशादवालागकबोदवालिआए उव-
बिट्ठे शुणामि । अस्सधा, (ख) जदि ण भणेशि, ता कबाल-
तलपविट्ठं कबित्थगुडिअं विअ मत्थअं दे मडमडाइअं । †

भक्तश्च हेमन्तिक-रावि-सिद्धं,

लीनायाश्च वेलायां न खलु भवति पूति ॥

+ स्वस्तिकं भणियसि, लघुकं भणियसि, तथा भणियसि, यथाऽहमात्मीयायां
क्रीडितायां प्रासादवालाय-कपोत-पालिकायामुपविष्टः शृणोमि, अन्यथा यदि न
भणसि, तदा कपाटतलप्रविष्टं कपित्थगुलिकमिव मस्तकं ते मडमडायिष्ये ।

प्रकाशः ; तथा हेमन्तिकायां—हेमन्तकालीनायां, रात्रौ—रत्र्यां, सिद्धं—पचेलिम-
मित्यर्थः, भक्तम्—अन्नञ्च, वेलायां—समये, लीनायाम्—अतीतायामपि, एतत्
सर्वं, न खलु—नैव, पूति—दुर्गन्धं, भवति । “कक्कालुका” इत्यत्र स्त्रीलिङ्गत्वं
“लौणे अ वेलें” इत्यत्र च पुलिङ्गत्वं शक्यत्वात् न दुष्टम् “आगमलिङ्ग-
विरुद्धम्” इत्यादि वचनात् । “लौणे अ वेलें” इति प्राकृतस्य संस्कृते “अणञ्च
वैरम्” इत्यपि भवितुमर्हति । कर्कारुकादीनां गीमयलिप्तत्वादिना समयातिक्रमेऽपि
पूतिगन्धत्वादिरूपदोषो न भवति, किन्तु वसन्तसेनाया मद्यमप्रदानेन समयातिक्रमे
महान् श्रुतारूपदोषो भवेदिति भावः । अत्र गीमयलिप्तकर्कारुकादीनां समयाति-
क्रमेऽपि पूतिगन्धत्वाभावरूपाप्रस्तुतेभ्यः वसन्तसेनायाः शीघ्राप्रदाने वैररूपदोषः
प्रस्तुतः वैधर्म्येण प्रतीयते इत्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ५१ ॥

(ख) स्वस्तिकमिति ।—स्वस्तिकं—शुभं, ममानुकूलमित्यर्थः, यथा तथा भणि-
यसि—वक्ष्यसि, लघुकं—शीघ्रम् । आत्मीयायां—स्वाधिकृतायां, क्रीडितायां—खेलन-
वत्यां, प्रासादस्य—राजभवनस्य, (“प्रासादो देवभुजान्” इत्यमरः) बालम्—
अभिनवम्, अयं यस्याः तादृशी, नवनिर्मितायभागा इत्यर्थः, या कपोतपालिका—
कपोतानां पालिका—रक्षणभूमिः, विट्ठमित्यर्थः, (“कपोतपालिकायान् विट्ठं
पुंनपुंसकम्” इत्यमरः) तस्यम्, अथ लक्षणया कपोतपालिकोपरिभागे इत्यर्थः ।
अथवा—अथस्मिन् प्रकारे सति, पवातरे इत्यर्थः ।

विद्। मणिस्सं। *

शकारः। [अपवाय्य] चेडे ! गडे शच्चकं ज्जेब्ब भावे ? †

चेटः। अध इ । ‡

शकारः। ता शिग्घं अबक्कमग्घ । §

चेटः। ता गेह्हुदु भट्टके असिं । ¶

शकारः। तव ज्जेब्ब हत्थे चिट्ठदु । **

चेटः। एसे भट्टालके, गेह्हुदु यं भट्टके असिं । †† (ग)

शकारः। [विपरीतं गृहीत्वा]—

णिब्बक्कलं मूलकपेशिवसं,

खंधेण धेत्तूण अ कोशसुत्तं ।

कुक्कुरेहि कुक्कुरीहि अ बुक्कअन्ते,

जधा शिआले, शरणं पलामि ‡‡‡ ॥ ५२ ॥

[परिक्रम्य निष्क्रान्ते]

* मणिष्यामि ।

† चेट ! गतः सत्यमेव भावः !

‡ अथ किम् ।

§ तत् श्रीभ्रमपक्रमावः ।

¶ तत् गृह्णातु भट्टारकोऽसिम् ।

** तवैव हस्ते तिष्ठतु ।

†† एष भट्टारकः, गृह्णात्वेन भट्टारकोऽसिम् ।

‡‡ निर्वल्कलं मूलकपेशिवसं स्तम्भेन धृत्वा च कोषसुप्तम् ।

कुक्कुरेः कुक्कुरीभ्यः बुक्कमानो यथा शृगालः शरणं प्रयाति ॥

(ग) एषः—असिः, भट्टारकः,—भट्टारकस्य अयमिति [भट्टारकश्चापि
अप्रत्ययेन निष्पन्नः] भट्टारकेण ग्राह्य इति यावत्, भट्टारकसम्बन्धादयं तत्
इत्यर्थः, अतो भवतैवायं धार्यो ममास्य ग्रहणे नाधिकार इति भावः ।

निर्वल्कलमिति ।—वल्कलं—तरुत्वक्, लक्षण्या तन्निर्मितः कोषः
निर्गतं—निष्कोषमित्यर्थः, मूलकस्य पेशः,—त्वचः, वर्यः इव वर्यः यस्य तं
यदा,—मूलकस्य पेशिः,—कलिका, लक्षण्या पुष्पमित्यर्थः, तत् सङ्ग्रहणं
संस्कृतत्वात् युधोज्ज्वलमित्यर्थः, च असिं—खड्गं, कोषसुप्तं—कोषनिर्गतं,
यदा,—कोषसुप्तम् इति असिविशेषणं, तव निर्वल्कलं कोषसुप्तम् इति
शकारोक्तत्वात् न दोषावहः । स्तम्भेन—अंसदंशन, धृत्वा—गृहीत्वा च, इति

विदू। भोदि रदणिण ! ण क्वु दे अअं अबमाणो तत्त-
भवदो चारुदत्तस्स णिवेदइदब्बो । दोग्गच्चपीडिअस्स मखे
दिउणदरा पीडा इविसिदि । *

रदनिका । अज्ज मित्तेअ ! रदणिआ क्वु अहं सज्जद-
मुखी । † (घ)

विदू। एब्बं खेदं । ‡

चारु। [वसन्तसेनामुद्दिश्य] रदनिके ! मारुताभिलाषी प्रदोष-
समयशीतार्त्तो रोहसेनः ततः प्रवेश्यतामभ्यन्तरमयम्, अनेन
प्रावारकेण (ङ) छादयनम् । [इति प्रावारकं प्रयच्छति] ।

* भो रदनिके ! न खलु ते अयम् अपमानस्त्ववभ्रतयारुदत्तस्य निवेदयितव्यः,
दौर्गत्यपीडितस्य मन्ये द्विगुणतरा पीडा भविष्यति ।

† आर्य्य मैत्रेय ! रदनिका खल्वहं संयतमुखी ।

‡ एवमिदम् ।

अभिः, कुकुरीभिः,—शुनीभिश्च, बुक्कमानः,—अशुगम्यमानः, अनुशब्दाव्यमानी वा,
[बुक्कतेर्णिजन्तात् कर्मणि शानच्प्रत्ययः । “कुकुरैः कुकुरीभिः” इत्यनेन विदूषक-
रदनिके आक्षिप्येते । “कुक्केहि कुक्कीहि” इत्यत्र कन्दोऽनुरोधात् अनुस्काराभावः]
शृगाली यथा—जम्बुक इव, शरणं—गृहं, (“शरणं गृहरचिवीः” इत्यमरः)
प्रयामि—गच्छामि । अत्र एकस्मिन्नेव वाक्ये उपमानभूतेन शृगालेन उपमेयभूतस्य
शकारस्य अवैधर्म्यसादृश्यकथनात् उपमा नामालङ्कारः, सा च यथाशब्दोत्थापितेति
श्रौती ज्ञेया । उपजातिः वृत्तम् ॥ ५२ ॥

(घ) रदनिकेति ।—संयतमुखी—अवाचाला, नाहं चारुदत्ताय किमपि
निवेदयिष्यामीति भावः । रदनानि दशनानि सन्ति अस्या इति वाक्येन अन्वयं “अशं
आदिभ्योऽच्” (५।२।१२७ पा०) इति अच्प्रत्ययनिष्पन्नेन रदनाशब्देन प्रशक्तदन्तवती
बोध्यते ; ततश्च स्वार्थे कप्रत्ययान्तस्य स्त्रीलिङ्गे निष्पन्ना रदनिकेति मम नाम, तथा च
निर्दशनानामेव वाचामसंयमी दृश्यते, अहन्तु दशनवतीति मयि कथमेवं वागसंयतिः
सम्भाव्यते त्वयेति गूढाभिप्रायः ।

(ङ) मारुताभिलाषी—वायुसेवी, रोहसेनः,—तदाख्यसारुदत्तस्य पुत्रः ।
प्रावारकेण—उत्तरीयवसनेन ।

वस । [स्वगतम्] कथं परिअणीत्ति मं अबगच्छदि ॥
 [प्रावारकं गृहीत्वा समाप्राय च स्वगतं ससृष्टम्] अम्हहे ! जादीकुसुम-
 वासिदो पावारओ, अणुदासीणं(च) से जोब्बणं पडिभासेदि ॥
 [अपवारितकेन (छ) प्राहणोति] ।

चार । ननु रदनिके ! रोहसेनं गृहीत्वाऽभ्यन्तरं प्रविश ।

वस । [स्वगतम्] मन्दभाइणी क्व अहं तुम्हे अम्भन्त-
 रस्स । † (ज) ।

चार । ननु रदनिके ! प्रतिवचनमपि नास्ति ? कष्टम् ।—

यदा तु भाग्यक्षयपीडितां दशां

नरः कृतान्तोपहितां प्रपद्यते ।

तदाऽस्य मित्राण्यपि यान्त्यमित्त्रतां,

चिरानुरक्तोऽपि विरज्यते जनः ॥ ५३ ॥

* कथं परिजन इति मामवगच्छति ॥ आश्चर्यम् ! जातीकुसुमवासितः प्रा-
 रक्तः, अनुदासीनम् अस्य यौवनं प्रतिभासते ।

† मन्दभागिनी खलु अहं तवाभ्यन्तरस्य ।

(च) अनुदासीनं—भोगदृष्ट्याशामविमुखं, यौवनकालीपभोग्यविलाससाम-
 र्ग्येवनात् उपभोगे सदृशमित्यर्थः ।

(छ) अपवारितकेन—अपवारिताख्यनाट्यविशेषेण ;—“—तद्भवेदपवारिकम्
 रहस्यन्तु यदन्यस्य परावृत्य प्रकाशते ॥” इति लक्षणात् ।

(ज) मन्दभागिनी—अभागिनी, अयोग्येति यावत्, वैश्यात्वान् इति भा-
 वः । अभ्यन्तरस्य—अभ्यन्तरगमनस्य इत्यर्थः ।

स्वाधिकारस्यां रदनिकामनुज्ञाय किमप्युत्तरमलभमानश्चरुदत्तः स्वभाग्यवि-
 र्थयस्यैव सर्व्वदुःखनिदानतामाह, यदेति ।—नरः,—मानवः, यदा—यस्मिन् काले
 कृतान्तेन—दैवेन, उपहितां—उपस्थापितां, (“कृतान्तोऽक्षेमकर्मणि । सिद्ध-
 यमदैवेषु—” इति हेमचन्द्रः) भाग्यस्य—शुभादृष्टस्य, चयेण पीडितां—व्यक्ति-
 दशाम्—अवस्थां, प्रपद्यते—प्राप्नोति, तदा—तदानीम्, अस्य—दुर्भाग्यशुभ-
 मानवस्य, मित्राणि—सुहृदः, अपि अमित्त्रतां—शत्रुतां, यान्ति—प्राप्नुवन्ति, य-
 ददाचरन्तीत्यर्थः, तथा चिरानुरक्तोऽपि—चिरायातिप्रीतिसम्पन्नोऽपि, जनः,—पुंसः ।

विद् । [उपसृत्य रदनिकां निर्दिश्य] भोः ! इयं सा रदणिआ । *

चारु । इयं सा रदनिका ; इयमपरा का ?—

अविज्ञातावसक्तेन दूषिता मम वाससा ?

वस । [स्वगतम्] णं भूसिदा । †

चारु । छादिता शरदम्ब्रेण चन्द्रलेखेव दृश्यते ? ॥ ५४ ॥

अथवा, न युक्तं परकलत्रदर्शनम् ।

विद् । भोः ! अलं परकलत्रदंशणसङ्काए । एसा वसन्त-
सेणा कामदेवाअदनुज्जाणादो पडुदि भवन्तमणुलत्ता । ‡

चारु । अये ! इयं वसन्तसेना !! [स्वगतम्]—

यथा मे जनितः कामः क्षीणे विभवविस्तरे ।

क्रोधः कुपुरुषस्येव स्वगात्रेष्वेव सीदति ॥ ५५ ॥

* भोः ! इयं सा रदनिका ।

† ननु भूषिता ।

‡ भोः ! अलं परकलत्रदर्शनशङ्कया, एसा वसन्तसेना कामदेवायतनोद्यानात्
प्रभृति त्वामनुत्ता ।

विरज्यते—विरक्ती भवति । [“रन्ज रागे” इति दैवादिकस्य धातोर्लट्] । अत्र
नट्यभाट्टस्य जनस्य मित्राण्यपि शत्रवी भवन्ति, अनुरक्ती जनीऽपि अवाध्यो भवति
इत्यप्रस्तुतात् विषयात् चिरानुगता रदनिकाऽपि मयि विरक्ता इति प्रस्तुतार्थः प्रतीयते,
इत्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ५३ ॥

रदनिकानुज्ञा दत्तप्रावारकथारुदत्तः सम्प्रति स्नापराधं ख्यापयन्नाह, अवि-
ज्ञातेति ।—अविज्ञातायान्—अविदितायां, मयेति शेषः, अवसक्तेन—योजितेन,
यथा,—अवसक्तम्—अवसन्नं, [भावे निष्ठा] संसर्ग इत्यर्थः, अविज्ञातम् अवसक्तं
यस्य, अविज्ञातं यथा तथा अवसक्तमासक्तमिति वा, [तेन द्वितीयपक्षेऽपि भावे
निष्ठा] मम वाससा—उत्तरीयवसनेन, दूषिता—अपवित्रोक्ता, परपुरुषवस्त्र-
संस्पर्शादिति भावः, “इयमपरा का ?” (इति गद्यस्यपदेन अन्वयः) त्रैयं शरदम्ब्रेण
—शारदीयमेवेन, छादिता—आवृता, चन्द्रलेखिव—शशिकलेव, दृश्यते ? उपमा-
लङ्कारः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ५४ ॥

विदूषकादुपस्थितरमण्या वसन्तसेनेति परिचयं प्राप्त्यारुदत्तः खिद्यन्नाह,
अयेति ।—विभवविस्तरे—प्रचुरसम्पदि, क्षीणे—विनष्टे सति, यथा—वसन्तसेनया,

विदू। भो बअस्स ! एसो खलु राअसालो भणादि । *

चारु। किम् ?

विदू। एसा ससुवणा, सहिलस्सा, णवणाडअदंसणुहि
सुत्तधालिब्ब बसन्तसेणा णाम गणिआदालिआ कामदे
अदणुज्जाणादो पडुदि तुमं अणुलत्ता, अम्हेहिं बलक्काणा
णीअमाणा तुह गेहं पबिड्ढा । †

वस। [स्वगतम्] बलक्काराणुणीअमाणेत्ति जं स
अलङ्घिदम्हि एदेहिं अक्खरेहिं । ‡ (भ)

विदू। ता जइ मम हत्थे सअं ज्जेब्ब पट्ठाविअ एणं स
प्पेसि, तदो अधिअलणे बबहालं बिणा लहुं णिज्जादमाणा
तव मए अणुवद्धा पीदी हुबिस्सदि । अस्सधा, आमलणत्तिं
बेले हुबिस्सदि । §

चारु। [सावन्नम्] अन्नोऽसौ । [स्वगतम्] अये कथं दे
तोपस्थानयोग्या युवतिरियम् । तेन खलु तस्यां वेलायाम्(ज)

* भोः वयस्य ! एष खलु राजश्यालो भणति ।

† एषा ससुवर्णेत्यादि । ५८ पृष्ठायां शकारीकौ अनुवादादिकं द्रष्टव्यम् ।

‡ बलात्कारानुनीयमाना इति यत् सत्यम्, अलङ्कृताऽस्मि एतैरचरैः ।

§ तद यदि मम हस्ते स्वयमेव प्रस्थाप्य एनां समर्पयसीत्यादि ५८ पृष्ठस्य शब्दो
अनुवादस्य शेषांशो दृश्यताम् ।

जनितः,—उत्पादितः, मे—मम, कामः,—भोगाभिलाषः, भोग्याभावात् वि
इति भावः, कुपुरुषस्य—अचमस्य जनस्य, क्रोधः,—रोषः इव, स्वगविषु—
शरीरेषु, एव सीदति—अवसादं गच्छति, कर्त्तव्यासामर्थ्यात् प्रव्यक्तो न भवति
यावत् । अत्र उपमाऽलङ्कारः । पथ्यावन्नं वृत्तम् ॥ ५५ ॥

(भ) समान्यत्राभिलाषो नास्तीति प्रत्याय्यते ।

(ज) युवतिः,—तरुणी, इयं—वसन्तसेना, देवता इव उपस्थानयोग्या
उपासा, अथवा,—देवताभिः,—देवैरपि, उपस्थानयोग्या—सेव्या, स्व
सौन्दर्यादिमाहात्म्यादिति भावः । तस्यां वेलायां—श्रीतार्त्तरीदसीनस्य गङ्गायां

प्रविश गृहमिति प्रतोद्यमाना
न चलति भाग्यकृतां दशामवेक्ष्य ।

पुरुषपरिचयेन च प्रगल्भं

न वदति यद्यपि भाषते बह्वनि ॥५६॥

[प्रकाशम्] भवति वसन्तसेने ! अनेन अविज्ञानात् अपरि-
ज्ञातपरिजनोपचारेण (ट) अपराद्धोऽस्मि । शिरसा भवती-
मनुनयामि ।

वस । एदिगा अण्चिदभूमिआरोहणेण (ठ) अवरज्जा
अज्जं सीसेण पणमिअ, पसादेमि । *

* एतेनानुचितभूमिकारोहणेन अपराद्धा आद्ये शीर्षेण प्रणम्य प्रसादयामि ।

प्रवेशनाज्ञासमये इत्यर्थः । अत्र पदोच्चयो नाम नाश्वलचरणं प्रदर्शितम् । “सच्चयी-
र्षानुरुपी यः पदानां स पदोच्चयः” इति ।

रोहसेनस्य गृहप्रवेशानुज्ञाकाले सज्ञातामस्या दशामुपवर्णयन्नाह, प्रविशेति ।—
गृहं—भवनं, प्रविश—आगच्छेत्यर्थः, रोहसेनं गृहीत्विति शेषः, इति प्रतोद्यमाना—
अनुरूपमाना, अपि भाग्यकृतां—दुर्दैवजनितां, दशां—मम दुरवस्थामित्यर्थः, अवेक्ष्य
—दृष्ट्वा, न चलति—न अभ्यन्तरं गतवतीत्यर्थः, [अत्र वर्त्तमानसामीप्ये अतीते लट्]
तथा यद्यपि—यदि च, बह्वनि—अनल्पानि, भाषते—वक्ति, तथाऽपि पुरुषपरि-
चयेन—पुंससङ्गेण, पुंसां समक्षमित्यर्थः, प्रगल्भं—ष्टुष्टं यथा तथा, न वदति—न
भाषते । पुष्पिताया इत्तम्,—“अयुजि नयुगरफतो यकारो युजि च नजौ जरगाश्च
पुष्पिताया” इति लक्षणात् ॥ ५६ ॥

(ट) अपरिज्ञातपरिजनोपचारेण—अपरिज्ञातेषु—अपरिचितेषु, जनेषु इति
शेषः, यः परिजनोपचारः,—दासीशुद्ध्या वसन्तसेनागात्रे उत्तरीयवसनप्रक्षेपः
परिजनवद्भवहारः, तेन । एतेन उपन्यासो नाम प्रतिमुखसन्धिभेदो दर्शितः ।
यथा—“उपन्यासः प्रसादनम्” इति लक्षणात् ।

(ठ) अनुचितभूमिकारोहणेन—अनुचितायां—मादृशजनप्रवेशायोग्यायां, भूमि-
कायां—भूमौ, भवद्गृहं इति यावत्, आरोहणेन—प्रवेशेन, अनुमतिमगृहीत्वा
गृहान्तःप्रवेशेनेत्यर्थः, पक्षदारेण वासप्रवेशादिना इति वा । अत्र अनुनयो नाम
नाश्वलचरणं प्रदर्शितम् ; यथा—“वाक्यैः स्निग्धैरनुनयो भवेदर्थस्य साधनम्” इति ।

विदू। भो ! दुबेवि तुम्हे सुहं पणमिअ, कलमकेदारो
असोखं सीसेण सीसं समाअदा । अहं पि इमिणा कर
जाणुसरिसेण, सीसेण दुबेवि तुम्हे पसादेमि । * (३)
[इति उत्तिष्ठति] ।

चारु । भवतु, तिष्ठतु प्रणयः । (४)

वस । [स्वगतम्] चदुरो मधुरो अ अअ उवसासो
जुत्तं अज्ज ईदिसेण इध आअदाए मए पडिबसिदुं । भो
एब्बं दाव भणिसं । [प्रकाशम् ।] अज्ज ! जइ एब्बं अहं अज्ज
अणुगेज्जा, ता इच्छे अहं इमं अलङ्कारअं अज्जस्स गेहे णि
विदुं, अलङ्कारस्स णिमित्तं एदे पावा अणुसरन्ति । † (५)

* भोः ! हावपि युवां सुखं प्रणम्य कलमकेदारौ अन्योऽन्यं शीर्षेण
समागतौ, अहमपि अमुना करभजानु-सदृशेन शीर्षेण हावपि युवां प्रसादयामि ।

† चतुरो मधुरस्यायमुपन्यासः । न युक्तम् अद्य ईदृशेन इह आगतवा
प्रतिवस्तुम् । भवतु, एवं तावत् भणिष्यामि । आर्य्य ! यद्येवमहमार्थ्यस्य अनुपा
तदिच्छाम्यहम् इममलङ्कारकम् आर्य्यस्य गृहे निचेतुम्, अलङ्कारस्य निमित्तम्
यापा अनुसरन्ति ।

(४) कलमकेदारौ इत्यनन्तरम् इवेति पदमध्याहार्य्यं, कलमः,—ब्रीहिरिति
शालिरिति यावत्, केदारः,—क्षेत्रम्, ताविवेत्यर्थः, (“शालयः कलमाद्याश्च”
“केदारः क्षेत्रमस्य तु” इति चामरः) पाकावस्थायामुभयोः शिरःसमागतौ
इत्यर्थः । करभः,—करिशिशुः, उद्विशिशुर्वा, तस्य जानु—ऊरुजङ्घयोर्बन्धनं
तत्सदृशेन—तत्सुखेन । [“पसादेमि” इत्यनन्तरम् “उद्वेध ति” अधिकः
पुस्तकान्तरे दृश्यते, तत्र “उत्तिष्ठतम् इति” इति सं । पाठोऽयं समीचीनतया
भाति] ।

(४) प्रणयः,—परस्परानुनयरूपप्राथनम् । [प्रणय इत्यनेन सूचीकृतं
समाचिन्ता] ।

(५) उपन्यासः,—आलापः । ब्रीहिशेन—एवंरूपेण, अगृहीतसकलं
करणादिना अभिसारीचितवेशादिव्यतिरेकीयेत्यर्थः । अनुयाच्या—अनुययमाना
करणीया इत्यर्थः । एते—शकारादयः, पापाः,—पापकारिणः ।

चार । अयोग्यमिदं न्यासस्य (त) गृहम् ।

वस । अज्ज ! अलीअं (थ) पुरुसेसु णासा णिक्खि-
अन्ति, ण उण गेहेसु । *

चार । मैत्रेय ! गृह्यतामयमलङ्कारः ।

वस । अणुग्गहिदम्हि । † [इत्यलङ्कारमपयति] ।

विद् । [गृहीत्वा] सीत्थि भोदिए । ‡ (द)

चार । धिक्खूर्ख ! न्यासः खलु अयम् ।

विद् । [अपवाक्यं] जइ एब्बं, ता चोरेहिं अबहरी-
अदु । § (ध)

चार । अचिरेणैव कालेन—” ।

विद् । एसो से अम्हाणं बिस्सासो ? ¶ (न)

* आर्य ! अलीकं, पुरुषेषु न्यासा निश्चिद्यन्ते, न पुनर्गेहेषु ।

† अनुगृहीतास्मि ।

‡ स्वस्ति भवत्यै ।

§ यद्येवं तदा चोरैरपक्रियताम् ।

¶ एषोऽस्मा अस्माकं विन्यासः ।

(त) प्राक् गृहस्वामिने दर्शयित्वा ततः तस्मै समर्पणीयम् इत्युक्त्वा तत्परिजन-
हस्ते निक्षेपः न्यासः,—“तदभिहितो भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् न्यासद्रव्य-
मित्यर्थः, तस्य—निक्षेपस्य, अयोग्यं, दुरवस्थत्वेन भग्नत्वात्, रक्षकाभावाच्चेति भावः ।

(थ) अलीकमिति ।—आर्यगृहमयोग्यम् इति यत् भवता उक्तं, तत्
अलीकं—मिथ्या, अनुर्ध्व उक्तमित्यर्थः ।

(द) स्वस्ति—मङ्गलमस्त्विति शेषः, भवत्यै—तुभ्यम्, इत्यर्थं वसन्तसेनया न्यास-
त्वेन दत्तस्य अलङ्कारस्य प्रतिग्रहस्वीकारसूचकस्वस्तिकथनेन ग्रहणात् परिहास एवायं
ज्ञेयो विज्ञेयः ।

(ध) यदि एवं—न्यासयेत्, न तु दानमिति भावः । “चोरैरपक्रियताम्”
इत्यनेन सन्निच्छेदाख्यस्य तृतीयाङ्गस्य आक्षेपो बोध्यः ।

(न) अस्माः,—वसन्तसेनायाः, एषः, विन्यासः, “अचिरेणैव कालेन निर्यात-
यित्वे” इत्यभिप्रायेणात्तम् ; “अचिरेणैव कालेन” इति चारुदत्तवाक्यांशमाचिष्य
अस्माकं भविष्यतीत्यभिप्रेत्य नमोक्तिरियमुक्ता ।

चार । “—निर्यातयिष्ये । (प)

वस । अज्ज ! इच्छे अहं, इमिणा अज्जेण अणुगच्छिअं
स्सकं गेहं गन्तुं । *

चार । मैत्रेय ! अनुगच्छ तत्रभवतीम् ।

विद् । तुमं ज्जेब्ब एदं कलहंसगामिणीं अणुगच्छं
राअहंसो विअ सोहसि । अहं उण बम्हणो, जहिं तहिं जणे
चउप्पहोवणीदो उवहारो कुकुरेहिं विअ, खज्जमाणो
विपज्जिस्सं । †

चार । एवं भवतु, स्वयमेवानुगच्छामि तत्रभवतीम् ।
तद्वाजमार्गविश्वासयोग्याः (ब) प्रज्वाल्यन्तां प्रदीपिकाः ।

विद् । बड्डमाणअ ! पज्जालेहि पदीविआओ । ‡

चेटः । [जनान्तिकम्] अले ! तस्मैण विणा पदिविआं
पज्जालीअन्ति !! §

* आर्थ ! इच्छाम्यहम्, अनेनार्थेण अनुगम्यमाना स्वकं गेहं गन्तुम् ।

† त्वमेव एतां कलहंसगामिनीमनुगच्छन् राजहंस इव शोभसे, अहं
ब्राह्मणः यत्र तत्र जनैश्चतुष्पथोपनीत उपहारः कुकुरैरिव खाद्यमानो विपक्षे ।

‡ बड्डमानक ! प्रज्वाल्य प्रदीपिकाः ।

§ अरे ! तैलेन विना प्रदीपिकाः प्रज्वाल्यन्ते ?

(प) निर्यातयिष्ये —प्रत्यर्पयिष्यामि, अचिरैरेव कालेन शीत पूर्वोत्तिनम् ।

(फ) [“जहिं तहिं जणेहिं” इत्यत्र “तेहिं जणेहिं” इति पाठान्तरं
“तेर्जनैः” इति सं । तैः—शकारादिभिरित्यर्थः] । चतुष्पथोपनीतः,
“बौमाथा” इति ख्याते चतसृभ्यो दिग्भ्यः आगतानां पथां सङ्गमस्थले इत्यर्थः,
“पूरब्बुः—” (५।४।७४ पा०) इति अप्रत्ययोऽन्तावयवः, “पथः सङ्ग्राह्यवादीः”
इति नपुंसकत्वम्] उपनीतः,—उपस्थापितः, देवताभ्यः प्रदत्तः इत्यर्थः, उपहारः
अलिः, पूजाद्रव्यमिति यावत् ; जनैः खाद्यमानोऽहमित्यन्वयः ।

(ब) राजमार्गविश्वासयोग्याः,—राजपथगमनयोग्याः ।

विद् । [जनान्तिकम् ।] भो ! ताञ्चो क्वु अम्हाणं पदोबि-
आओ, अवमानिद-णिद्वण-कासुआ विअ गणिआ, णिस्सिणे-
हाओ (भ) दाणिं संबुत्ता । *

चार । मैत्रेय ! भवतु । कृतं प्रदीपिकाभिः । (म) पश्य,—

उदयति हि शशाङ्कः कामिनीगण्डपाण्डु-

र्गहगणपरिवारो राजमार्गप्रदीपः ।

तिमिरनिकरमध्ये रश्मयो यस्य गौराः

स्रुतजल इव पङ्के, क्षीरधाराः पतन्ति ॥ ५७ ॥

* भो ! ताः खल्वस्माकं प्रदीपिकाः अवमानित-निर्जनकासुका इव गणिकाः
निस्त्रेहाः इदानीं संवृत्ताः ।

(भ) निस्त्रेहाः,—अतैलाः, पत्रे—अननुरागिण्यः । (“खेहः स्यात् पुंसि
तैलादिरसद्रव्ये च सौहृदे” इति मेदिनी) ।

(म) भवतु इति उपसंहारोक्तिः ; प्रदीपिकाभिः,—प्रदीपैः, कृतं—पर्याप्तं,
व्यर्थमिति यावत् । (“युगपर्याप्तयोः कृतम्” इत्यमरः) ।

दीपस्य खेहाभावकृतं प्रज्वालनायोग्यत्वं वसन्तसेनामविजिज्ञापयिषुषारुदत्तः
सम्प्रति प्राकृतिकसुधाकरकिरणैरेव तत्कार्यसम्पादनमाह, उदयतीति ।—कामिन्याः,
—रमण्याः, गण्डः,—कपोलः, तद्वत् पाण्डुः,—गौरकान्तिः, समुज्ज्वल इत्यर्थः, यद्-
गणपरिवारः,—यद्गणयाः,—यद्गणसमूहाः, परिवाराः,—सङ्घचारिण इत्यर्थः, यस्य सः,
“राजानो रविशीतगू” इत्युक्तेः तदधिपतित्वात् ग्रहाणां गणैः परिवृत इत्यर्थः, राज-
मार्गस्य—साधारणपथस्य, प्रदीपः,—प्रदीपयति विकासयतीति प्रदीपः,—प्रकाशकः,
शशाङ्कः,—चन्द्रः, उदयति, यस्य गौराः,—श्वेताः, (“गौरः पीतेऽरुणे श्वेते विद्युदे
चामिधेयवत्” इति मेदिनी) रश्मयः,—किरणाः, स्रुतजले—स्रुतानि—अपगतानि,
युक्ताण्यर्थः, जलानि यस्मात् तादृशी, जलगुण्ये इत्यर्थः, प्रशियिले इति यावत्,
पङ्के—कदम्बे, [“पङ्कीऽस्त्री शादकदम्बी” इत्यमरः । जलगुणे पङ्के क्षीरधाराणां पाते
तासां जलरूपेणैव पर्यवसानं भवतीति स्रुतजले इति विशेषणम् । पङ्कस्य तमोवत्
मौलतया “स्रुतजले” इति विशेषणबलेन दुग्धधारासम्पातघातमिदुरत्वं भटिति
प्रतीयते] क्षीरधारा इव—दुग्धप्रवाहा इव, तिमिरनिकरमध्ये—तमोरात्रिमध्ये,

[ताभ्यामनुगम्यमानः कतिचित् पदानि गत्वा सानुरागम्] भवति वस
सेने ! इदं भवत्या गृहं, प्रविशतु भवती ।

वस । [सानुरागमवलीकयन्ती निष्क्रान्ता] ।

चारु । वयस्य ! गता वसन्तसेना । तदेहि, गेहं
गच्छावः,—

राजमार्गो हि शून्योऽयं रक्षिणः सञ्चरन्ति च ।

वञ्चना परिहर्तव्या बहुदोषा हि शर्वरी ॥ ५८ ॥

[परिक्रम्य] इदञ्च सुवर्णभाण्डं रक्षितव्यं त्वया तं
वर्द्धमानकेनापि दिवा ।

पतन्ति—पतित्वा अन्धकारान् नाशयन्तीति यावत् ; यथा चौरधाराप्रपतनेन
पङ्क्तयः भिदुरत्वं, तथा चन्द्ररश्मिसम्बन्धेन तिमिरनिकरस्य विनश्यत्वं प्रतीयते
भावः ; अथवा सुतानि—चरितानि, जलानि यस्मात् तादृशी, “कथंनोऽर्क
क्रिया” इति वचनात् अकस्मकत्वं, वर्त्तमानकाले निष्ठाप्रत्ययात् भावविप
शब्दान् अर्श-आदित्वादचि वा जलस्त्राविणि, आर्द्रं पङ्के इत्यर्थः, तेन सङ्ग
कालिमाऽऽधिक्यं दुग्धसत्त्वश्च सम्भाव्यते ; अन्यथा युष्मपङ्के कालिमास्तत्त्व
शोषणस्यापि सम्भवेन तिमिरमध्यपातिरश्मिसाम्यं सुष्ठु न स्यात् । एवं
मेवभूततमसः शशाङ्ककिरणसम्पर्कमात्रेणैव विनश्यदवस्थत्वमवगम्यते ; तथा
प्रदीपिकाज्वालनप्रयासोऽन्यथासिद्धः इति भावः । उपमाऽलङ्कारः ।
मान्विनी ॥ ५७ ॥

वसन्तसेनायां गृहं प्रविष्टायां पुनरचिरेणैव गृहप्रस्थानौचित्यमाह,
इति ।—अयं राजमार्गः,—साधारणः पन्थाः, शून्यः,—जनहीन इत्यर्थः,
धिकृतावशेन पात्रजनगतागतिविरहादिति भावः ; रक्षिणः,—प्रहरिणः, सङ्क
इतस्ततः पथ्यन्ति ; वञ्चना—प्रतारणा, परिहर्तव्या—त्यक्तव्या, अस्मात्
यथा वसन्तसेनाया अलङ्काराद्येनैव क्रियन्ते, तथा अवहितैः स्थातव्यै
हि—यतः, शर्वरी—रात्रिः, बहुदोषा—बहवः दोषाः यस्यां सा ; रात्रौ
दुर्जनाः बहूनि गर्हितानि कार्याणि कुर्वन्तीति भावः । अत्र चतुर्थपादाद्येनैव
पादार्थस्य समर्थनात् सानान्येन विशेषसमर्थनं ऋषोऽर्थात्तरन्यासोऽलङ्कारः ।
इति ॥ ५८ ॥

विद् । जघा भवं आणवेदि । *

[इति निष्क्रान्ती] ।

इति सृच्छकटिके अलङ्कारन्यासी (य) नाम प्रथमोऽङ्कः ।

* यथा भवान् आज्ञापयति ।

(य) अलङ्कारन्यासः,—अलङ्काराणां वसन्तसेनाया भूषणानां, न्यासः,—
निक्षेपः यत्रेति ।

इत्य गेषशस्त्राटवीसच्चरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, सपाधिधारिणा
श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां
पण्डितश्रीमदायुषीधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्युषीधविद्यारत्नाभ्यां
प्रतिरुंक्षतायाममलाख्यायां सृच्छकटिकन्याख्यायां
प्रथमोऽङ्कः ॥ १ ॥

द्वितीयोऽङ्कः ।

चेटी । [प्रविश्य] अत्ताए अज्जआसआसं सन्देसेण
दम्हि । ता जाव पबिसिअ अज्जआसआसं गच्छा
परिक्कम्यावलीय च] एसा अज्जआ हिअएण किंपि आसि
चिद्धदि । ता जाव उपसप्पामि । *

[ततः प्रविशति आसनस्था सीत्कण्डा (क) वसन्तसेना मदनिका च] ।

वस । हज्जे ! तदो तदो ? † (ख)

चेटी । अज्जए ! ण किंपि मन्तेसि । किं तदो तदो !

वस । किं मए भणितं ? §

चेटी । तदो तदो त्ति । ¶

वस । [समुत्तेपम्] आं !! एब्बं । ** (ग)

* माया आर्यासकाशं सन्देशेन प्रेषिताऽस्मि । तत् यावत् प्रविश्य
सकाशं गच्छामि । एषा आर्या, हृदयेन किमप्यालिखन्ती तिष्ठति । त
उपसर्पामि ।

† चेटी ! ततस्ततः ?

‡ आर्ये ! न किमपि मन्त्रयसि । किं ततस्ततः ?

§ किं मया भणितम् ?

¶ ततस्तत इति ।

** आम् !! एवम् ।

(क) उत्कण्डा—विरहवेदना ;—“रागे त्वलब्धविषये वेदना मयती
संशोषणो तु गात्राणां तामुत्कण्डां विदुर्बुधाः ॥” इति लक्षणात् ।

(ख) हज्जे इति चेटीसम्बोधकं पदम् ; (तथा च,—“हज्जे हज्जे
नीचां चेटीं सखीं प्रति” इत्यमरः) एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् । “तदो तदो”
उन्मादस्य कामावस्थायाश्च सूचनम् ।

(ग) “आं एब्बं” इत्यस्य “आ एवम्” इति संस्कृतं साधुतया संस्कृतं
इति अरण्यार्थमव्ययं, सुगन्धबोधे तथा दर्शनात् ।

[उपसृत्य प्रथमा चेटी] । अज्जए ! अत्ता आदिसदि, ह्लादा भविअ (घ) देवदाणं पूअं णिब्बत्तेहि त्ति । *

वस । हज्जे ! बिस्सवेहि अत्तं, अज्ज ण ह्लाइस्सं, ता बम्हणो ज्जेब्ब पूअं णिब्बत्तेदु त्ति । †

चेटी । जं अज्जआ आणवेदि । ‡ [इति निष्क्रान्ता] ।

मद । अज्जए ! सिणेहो पुच्छदि, ण पुरोभाइदा, (ङ) ता किस्सेदं ? §

वस । मदणिए ! केरिसिं मं पेक्खसि ? ¶

मद । अज्जआए सुस्सहिअअत्तणेण जाणामि, हिअअगदं कंप्पि अज्जआ अहिलसदि त्ति । **

वस । सुट्ठ, तुए जाणिदं । परहिअअग्गहणपण्डिआ मद-
णिआ क्खु तुमं । †† (च)

* आर्ये ! माता आदिशति, स्नाता भूत्वा देवतानां पूजां निर्वर्त्तयेति ।

† चेटी ! विज्ञापय मातरम्, अद्य न स्नास्यामि ; तत् ब्राह्मण एव पूजां निर्वर्त्तयत्विति ।

‡ यत् आर्या आज्ञापयति ।

§ आर्ये ! खेहः पृच्छति, न पुरोभागिता ; तत् किं न्विदम् ?

¶ मदनिके ! कौटुशीं मां प्रेचसे ?

** आर्यायाः शून्यहृदयत्वेन जानामि, हृदयगतं कमपि आर्या अभिलषतीति ।

†† सुट्ठ त्वया ज्ञातं, परहृदयग्रहणपण्डिता मदनिका खलु त्वम् ।

(घ) अत्र “स्नात्वा” अथवा “स्नानं कृत्वा” इति वक्तव्ये “स्नाता भूत्वा” इति कथनन्तु नीचपात्रप्रयुक्तत्वात् अदोषावहमिति विवेचनीयम् ।

(ङ) पुरोभागिता—दोषाभावेऽपि दोषमात्रदर्शित्वं, दोषानुसन्धानार्थमेव नैवं पृच्छामि इत्यर्थः । (“दोषैकहृक् पुरोभागी” इत्यमरः) ।

(च) परहृदयेति !—परहृदयस्य—अन्यजनान्तःकरणस्य, ग्रहणे—अवस्था-
परिज्ञाने इत्यर्थः, पण्डिता—निपुणेत्यर्थः, त्वं खलु—निश्चितमेव, मदनिका—मद-
निकेति सार्थकनामवतीत्यर्थः ; मदनो हि हृदये जायते, तिष्ठति च, तेन हृदयस्य

मद। पित्रं मे पित्रं । की क्वु णाम अज्ज अत्तमोदी
अणुगहिदो मइसवे तरुणजणो ; (छ) ता कधेदु अज्जभा, ति
राजा, राजवज्जहो वा सेवीअदि ? *

वस। हञ्जे ! रमिदुमिच्छामि, ण सेविदुं । † (ज)

मद। विज्जाबिसेसालङ्घिदो किं कीवि बम्हणो कु
कामीअदि ? ‡

* प्रियं मे प्रियं, कः खलु नाम अद्य अवभवत्या अनुगृहीतो महीक्ष्वरे त
जनः ? तत् कथयतु आर्या, किं राजा, राजवज्जभी वा सेव्यते ?

† चेष्टि ! रमयितुमिच्छामि, न सेवितुम् ।

‡ विद्याविशेषालङ्घितः किं कीऽपि ब्राह्मणो युवा काम्यते ?

सर्वमेव तद्दर्शनपथम् आयाति, इति मत्वेव परदृश्येत्यादि-मदनिकाभिः
मदनिकेति नाम्नः सार्थकता, तथा स्त्रीलिङ्गेन स्त्रीजनद्वयभावज्ञानवत्ता च एव

(छ) अनुगृहीतः,—अनुग्रहं प्रापितः, [अत्र भाविनि भूतवदुपचारप
न्यप्यनुग्रहे अतीतवद्भवहारः] अवभवत्या—मान्यया, आर्ययेति शेषः, महीक्ष्व
महान् उत्सवः,—आनन्दस्वरूपः तस्मिन्, इति कर्मधारयः ; अथवा महान्
यस्मादिति बहुव्रीहिः, तस्मिन्नित्यर्थः । केचित् तु,—“मइसवे” इत्यस्य “मइ”
इति संस्कृतयन्ति । तत्र वसन्तीक्ष्वरे अथवा मनोरमोत्सवे, निधुवनविनोदे इति
[“पित्रं मे पित्रं कामी क्वु नाम एसो भअवं, अणुगहिदो मइसवी तरुणजणो
इति पाठान्तरे,—“प्रियं मे प्रियं कामः खलु नामैव भगवान्, अनुगृहीतो
त्सवस्तद्व्यजनस्य” इति संस्कृतम्] ।

(ज) कामीपभोगरसिकाऽस्मि, न धनार्थिनी इत्यर्थः । [इतः परं मदमि
तृतीयोक्तिपर्यन्तं प्रक्षिप्तम् इति मन्यामहे । यतः “हञ्जे ! रमिदुं इच्छामि”
स्यतः स्वाभिलाषव्यञ्जकं वाक्यं रमयिष्यः कदापि न कथयन्ति, परं रमि
यदि कथञ्चित् अयमंशः समर्थ्यते, ततः परं मदनिकाप्रश्रीकृत-ब्राह्मण
त्रिजातिजानां परिहारः न कथमपि सङ्गच्छते, चारुदत्तस्य वणिग्व्यवसायि
वसन्तसेनायाः कामयमानत्वात् ; चिन्त्यते च एतदंशप्रतिपत्तिरपि न काचित्
वस्तुहानिः भवतीति] ।

वस । पूजनीयो मे बम्हणो जणो । * (भ)

मद । किं, अणेअणअराहिगमणजणिदविहववित्तारो
बाणिअजुआ वा कामीअदि ? †

वस । हज्जे ! उबारुडसिणेहंपि (ज) पणइजणं परिच्चइअ,
देसंतरगमणेण बाणिअजणो महन्तं विओअजं दुक्खं उप्पा-
देदि । ‡

मद । अज्जए ! ए राआ, ए राअवत्तहो, ए बम्हणो, ए
बाणिअजणो, ता को दाणिं सो भट्टिदारिआए कामीअदि ? §

वस । हज्जे ! तुमं मए सह कामदेवाअदणुज्जाणं गदा
आसि ? ¶

मद । अज्जए ! गदम्हि । **

वस । तह वि मं उदासीणा (ट) विअ पुच्छसि ? ††

* पूजनीयो मे ब्राह्मणजनः ।

† किम् अनेकनगराभिगमनजनितविभववित्तारो बाणिजयुवा वा काम्यते ?

‡ चेति ! उपारुद्धस्तेहमपि प्रणयिजनं परित्यज्य देशान्तरगमनेन बाणिजजनो
महद वियोगजं दुःखमुत्पादयति ।

§ आर्ये ! न राजा, न राजवत्तमः, न ब्राह्मणः, न बाणिजजनः, तत् क इदानीं
स भर्तृदारिकया काम्यते ?

¶ चेति ! त्वं मया सह कामदेवायतनीद्यानं गता आसीः ?

** आर्ये ! गताऽस्मि ।

†† तथाऽपि माम् उदासीनेव पृच्छसि ?

(भ) पूजनीयो मे ब्राह्मणः जनः, विद्याविशेषालङ्कृतो ब्राह्मणः, पूजनीयः,—
सेयः, न स काम्यः, वेदाभ्यासजइतया “समीहा रतिभोगार्था विलास इति कथ्यते”
इति लक्षणीकविलासवैमुष्यात्, चारुदत्तस्तु ब्राह्मणोऽपि अनधीतविद्याविशेषत्वेन
विलासी, अत एव काम्य इति भावः ।

(ज) उपारुद्धस्तेहं—परिवर्द्धितानुरागमित्यर्थः ।

(ट) उदासीनेव—अज्ञानतीव्र ।

मद । जाणिदं, किं सो ज्जेब्ब ? जेण अज्जआ सरणाअ
अब्भुववसा । * (ठ)

वस । किंणामहेओ क्खु सो ? †

मद । सो क्खु सेट्ठिचत्तरे (ड) पडिबसदि । ‡

वस । अद्द णामं से पुच्छिदासि । §

मद । सो क्खु अज्जए ! सुगहीदणामहेओ (ठ) अज्जआ
दत्तो णाम । ¶

वस । [सहर्षम्] साहु मदणिए ! साहु, सुहु, क
जाणिदं । **

मद । [स्वगतम्] एब्बं दाव । [प्रकाशम्] अज्जए दणिं
क्खु सो सुणीअदि । ††

वस । अदोज्जेब्ब कामीअदि, दलिद्वपुरिससङ्गन्तमणा
गणिआ लोए अवअणीआं (ण) भोदि । ‡‡

* ज्ञातम् ; किं स एव ; येनार्या शरणागता अभ्युपपन्ना ?

† किन्नामधेयः खलु सः ?

‡ स खलु श्रेष्ठिचत्तरे प्रतिवर्त

§ अयि ! नामास्य पृष्टाऽसि ।

¶ स खलु आर्ये ! सुगृहीतनामधेय आर्यचारुदत्तो नाम ।

** साधु मदनिके ! साधु, सुधु त्वया ज्ञातम् ।

†† एवं तावत् ! आर्ये ! दरिद्रः खलु स श्रूयते ?

‡‡ अत एव कास्यते, दरिद्रपुरुषसङ्गान्तमनाः खलु गणिका लोके परा
भवति ।

(ठ) अभ्युपपन्ना—अनुगृहीता ।

(ड) श्रेष्ठिचत्तरे—वणिग्वीथ्याम् ।

(ठ) सुगृहीतनामधेयः,—प्रातःस्मरणीयः, दातृत्वेनेति भावः ।
सुगृहीतनामा स्यात् यः प्रातरनुकीर्त्यते” इत्यमरः) ।

(ण) अवचनीया—अनिन्द्या; अर्थलोभिनीयं नानुरागिणीत्वपरा
इत्यर्थः ।

मद । अज्जए ! किं हीणकुसुमं सहकारपादवं महुअरीओ
उण सेवन्ति ? * (त)

वस । अदोज्जेब्ब ताओ महुअरीओ बुच्चन्ति । † (थ)

मद । अज्जए ! जइ सो मणीसिदो, ता कीस दाणिं सहसा
ण अहिसारीअदि ? ‡ (द)

वस । हज्जे ! सहसा अहिसारीअन्तो पच्चुअआरदुब्बल-
दाए मा दाव जणो दुल्लहदंसणो पुणो हुबिस्सदि । §

* आर्थे ! किं हीनकुसुमं सहकारपादवं मधुकथं पुनः सेवन्ते ?

† अत एव ता मधुकथं उच्यन्ते ।

‡ आर्थे ! यदि स मनीषितः, तत् कस्मात् इदानीं सहसा नाभिसार्यते ?

§ चेष्टि ! सहसा अभिसार्यमाणः प्रत्युपकारदुर्ज्वलतया मा तावत् जनी
दुर्लभदर्शनः पुनर्भविष्यति ।

(त) मधु—मकरन्दं, कुञ्चन्ति—सञ्चतः सञ्चित्य निष्पादयन्तीति मधुकथं,
—समर्थः, हीनकुसुमं—व्यपगतपुष्पं, पुष्पहीनमित्यर्थः ; सहकारपादवं—चूत-
तकं, सेवन्ते—आश्रयन्तीत्यर्थः । सञ्चितपुष्परसस्यैव मधुरूपेण परिणमनात्,
पुष्पाभावे कथं तासां पुनः तादृशी प्रवृत्तिरिति भावः । यद्वा,—मधु कुञ्चन्ति—सेवन्ते
इति मधुकथं, सततमधुसेवनान्मतेत्यर्थः, मत्ता हि कृतज्ञता गुणपरतन्त्रतादिकं
न विचारयन्ति, अतः मधुकारीणामुन्मत्ततया कुसुमशून्यसहकारपादपपरित्यागे न
कापि वचनीयतेत्यभिप्रायः । पुनः इति वाक्यालङ्कारे । प्रार्थितवस्तुसद्भावे हि तद्वन्तं
लोकाः सेवन्ते इति सामान्ये प्रसूते पुष्पाभावे मधुकराणां सहकारानाश्रयणरूपी
विशेषोऽभिहित इति अप्रसूतप्रशंसाऽलङ्कारोऽयं विभाव्यः ।

(थ) अत एव तासां मधुनात्रलक्ष्यतया तत्साधनीभूतकुसुमाभावे तद्वचा-
सेवनादेवेत्यर्थः । तासां सार्थकनामतया पुष्पाभावे मधुनोऽलाभात् तासु वृत्तान्तरं
गच्छन्ति, अहन्तु न तथा स्वाश्रमाद्वाभिसम्भित्युरिति भावः ।

(द) सः,—चारुदत्तः, मनीषितः,—वाञ्छितः । अभिसार्यते—अभिसारः
क्रियते ? दरिद्रत्वात् धनादना प्रलोभ्य असौ खगद्वहमाजीयताम्, आत्मनायकत्वात्
तत्सन्मानरचा चेदावश्यकी, तर्हि स्वयं वा गम्यताम्, इति भावः ; अभिसारिकाः

मद । किं अदोज्जेब्ब सो अलङ्कारओ तस्स
णिक्खित्तो ? *

वस । हस्से ! सुद्ध दे जाणिदं । †

[नेपथ्ये] अले भट्टा ! दशसुवणस्स (ध) लुद्धु जूद्ध
पपलीणु पपलीणु, ता गेह्ल गेह्ल, चिद्ध चिद्ध, दूव
पदिट्ठोसि । ‡

[प्रविश्य अपटीचेपेण सम्भ्रान्तः संवाहकः] । (न) कट्टे एणे जूद्ध

* किम् अत एव सीऽलङ्कारस्तस्य हस्ते निक्षिप्तः ?

† चेष्टि ! सुष्टु त्वया ज्ञातम् ।

‡ अरे भट्टारक ! दशसुवर्णस्य रुद्धी द्यूतकरः प्रपलायितः प्रपलायितः,
गृह्णाण गृह्णाण, तिष्ठ तिष्ठ, दूरात् प्रदृष्टोऽसि ।

लक्षणे,—“अभिसारयते कान्तं या मन्मथवशंवदा । स्वयं वाऽभिसारलेषा
कृताऽभिसारिका ॥” इत्युक्तेः ।

(ध) द्यूतक्रीडां वर्णयिष्यन्नाह, नेपथ्ये इति ।—अत्र माधुरः सभिकः (इति
सभाऽध्यक्षः) द्यूतकरसंवाहकनामानौ द्वौ द्यूतकरौ । तत्र पराजितं संवाहकं
मदत्वा पलायमानमवगम्य माधुरस्तनुसन्नातुं द्यूतकरमामन्त्राह, अरे इति ।
इति नौचसम्बोधने । भट्टारक इति द्यूतकरस्यामन्त्रणम् । दशसुवर्णस्य—
सुवर्णानाम्—अशीतिरक्तिकपरिमितानां स्वर्णानां, समाहारः दशसुवर्णं,
[सत्त्वन्वविवक्षया निमित्तार्थे षष्ठौति वीध्यं] दशसुवर्णस्य—पण्योक्तसुवर्णदश
कृते इति शेषः । [अत्र “चिद्ध चिद्ध” इति पाठः प्रामादिकः । “पदिट्ठोसि”
“पदिश्रदे” इति पाठः सङ्गच्छते, “प्रदृश्यते” इति संस्कृतम्] ।

(न) अपटीचेपेण—पट्याः,—जवनिकायाः, चेपः,—अपसारणमिति
चेपः, स न भवतीति अपटीचेपः तेन, जवनिकाऽपसरणमन्तरेखैवेत्यर्थः,
सम्भ्रान्तत्वात् पटचेपभाव इति भावः ;—“पटीचेपो न कर्त्तव्यः आचाराग्रपणे
इति भरतशासनात् । संवाहकः,—द्यूते पराजितः पलायमानः द्यूतकरयोरैक इति
संवाहकः मागधभाषापाठकः ; सा च भाषा तालव्यशकारप्राया । माधुरद्यूत
तु ढक्कभाषावादिनौ, सा तु वकारबहुला, संस्कृतभूयिष्ठत्वात् दन्त्यशकार-
शकारद्वयवती च । अत्र च उकारान्तवर्णाः प्रायशः प्रथमान्ताः भवन्तीति वीक्ष्य

भावे, हीमाणहे !! एवमन्यमुक्ती विभ्र गदहो हा ! ताडिदोम्हि
अङ्गलाअमुकाए शत्तीए घडुक्कओ विभ्र घादिदोम्हि । * (प)—

लेखअबाबडिहिअअं शहिअं दुहुण भक्ति पब्भट्टे ।

एहिं मग्गणिबडिदे, कं ए क्खु शल्लणं पपज्जे ? † ॥ १ ॥

ता जाव एदे शहिअजूदिअला अस्सदो मं अस्सेशन्ति,

* कष्ट एष द्यूतकरभावः, आश्चर्य्य !! नववन्धनमुक्त इव गर्दभी हा ! ताडि-
तोऽस्मि, अङ्गराजमुक्तया शक्त्या घटोत्कच इव घातितोऽस्मि ।—

† लेखकस्यापृतहृदयं सभिकं दृष्ट्वा भटिति प्रसष्टः ।

इदानीं मार्गेनिपतितः कं नु खलु शरणं प्रपद्ये ? ॥

(प) कष्टे एष इत्यादि ।—एषः,—अनुभूयमानः । द्यूतकरभावः,—द्युत-
करत्वम् । कष्टः,—क्षोभजनकः, नववन्धनमुक्तः,—अचिरमेव बन्धनच्युतः । गर्दभ
इव—रासभ इव । ताडितोऽस्मि—अनुधावितोऽस्मि, प्रहृतोऽस्मीति वा, पष्णीभूत-
दशसुवर्णशोधनार्थमिति भावः । अङ्गराजमुक्तया—अङ्गराजिन—कर्णेन, मुक्तया—
निक्षिप्तया, शक्त्या—सूर्यदत्तेन कुन्ताख्यास्त्रविशेषेण ; पद्मे—शक्त्या—शक्तिरूपेण
दण्डेन इत्यर्थः । घटोत्कचः,—हिडिम्बागर्भजभीमसेनसुतः, इव । [इति उपमानानाम्
अलङ्कारः] घातितोऽस्मि—मारितोऽस्मि । पुरा भारतयुद्धे हिडिम्बागर्भजातभीम-
सेनतनयः घटोत्कचः यदा महामारं कृतवान्, तदा कर्णेन एकघ्नीनाम्ना अव्यर्थ-
शक्त्या निपातितः इति भारतीय कथाऽत्रानुसन्धेया ।

द्यूतसभाऽध्यक्षं सभिकं कार्यासक्तमनसमालोक्य द्यूते पराजितः संवाहकः पलाय-
मानः कथमपि राजमार्गेमापतितयित्तयति, लेखश्च इति ।—लेख एव लेखकः [लेख-
शब्दात् स्वार्थे कः] लिखनमिति यावत्, तस्मिन् व्यापृतम्—आसक्तं, हृदयं—मनो
यस्य तादृशं, कस्मिंश्चित् लेखनकर्मणि व्यासक्ततया अन्यासक्तमनस्तमित्यर्थः, सभिकं—
द्यूताध्यक्षं, दृष्ट्वा—वीक्ष्य, भटिति—शौचं, प्रसष्टः,—पलायितः, अहमिति शेषः,
इदानीं—सम्पत्ति, मार्गेनिपतितः,—पथि वर्त्तमानः, नु—भोः ! कं—जनं, खलु—
वाक्यालङ्कारे, शरणम्—आश्रयं, रक्षितारमिति यावत्, प्रपद्ये ?—प्राप्तामि ? अत्र
शाश्वतः ॥ १ ॥

ताव इदो विष्पडीवेहिं पादेहिं एदं शुसदेउलं पविशितं
देवीहुविशं । * (फ) [बहुविधं नाभ्यं कृत्वा तथा स्थितः] ।

[ततः प्रविशति माथुरो द्यूतकरश्च] । (ब)

माथु । अले भट्टा ! दशसुवर्णस्य लुब्धु जूदकरं पण्यं
प्रपलीणु, गेह्ल गेह्ल, चिष्ठ चिष्ठ, दूलात् पदिष्टोसि । †

द्यूत । जइ ब्रजसि पातालं इन्दं शरणं च सम्पदं यासि ।

सहिञ्चं बज्जिञ्च एकं, रुद्धो वि ण रक्खिदुं तरइ ॥

* तत् यावत् एतौ सभिकद्यूतकरो अन्यतो मामन्विष्यतः, तावत् इतो हि
पाभ्यां पादाभ्यामेतत् शून्यं देवकुलं प्रविश्य देवीभविष्यामि ।

† अरे भट्टारक ! दशसुवर्णस्य रुद्धो द्यूतकरः प्रपलायितः प्रपलायितः, स
गृह्णाण, तिष्ठ तिष्ठ, दूलात् प्रदृष्टोऽसि ।

‡ यदि ब्रजसि पातालम्, इन्दं शरणञ्च साम्प्रतं यासि ।

सभिकं वर्ज्जयित्वा एकं रुद्रोऽपि न रक्षितुं तरति ॥

(फ) विप्रतौपाभ्यां—विपरीताभ्याम् । [“विष्पडीवेहिं” इत्यत्र” विपरीतं”
इति पाठान्तरे,—“विपरीताभ्याम्” इति संस्कृतम्] पादाभ्यां—चरण-
देवकुलं—देवगृहं, देवालयमित्यर्थः, [“ब्रजं स्याद् गोकुलं गोष्ठम्” इ-
गोकुलमित्यत्र, महाभाष्ये च यथा,—“कुम्भकारकुलं गत्वा कश्चिदाह,—कुम्भ-
जलनाहरित्ये इति, तथा वैशाकरणकुलं गत्वा न कश्चिदाह,—कुम्भ इ-
प्रयोक्ष्ये” इत्यादौ च कुलशब्दस्य गृहार्थत्वं दृष्टम्] । देवीभविष्यामि—अर्चये-
—प्रतिमां रूपः, सम्पद्यमानो भविष्यामि, देवप्रतिमां रूपं धृत्वा स्थापयामि-
[अर्चये देवी भविष्यामि इति देवीभविष्यामि इति चिप्रत्ययान्तम्] ।

(ब) माथुरः,—तन्नामा सभिकः, द्यूतसभाध्यक्ष इत्यर्थः । द्यूतकर-
तन्नामकः संवाहकस्य विजेता अपरः द्यूतकारी ।

पलायमानं संवाहकमलभमानः द्यूतकरः तमेव भीषयमाण आह, कइ
इति ।—(“हे संवाहक ! त्वम्” इत्यध्याहार्यम्) यदि—चेत्, पातालं—कु-
लमित्यर्थः, ब्रजसि—यासि, तथा साम्प्रतम्—इदानीम्, इन्दञ्च—शरणं
शरणं—रक्षयितारं, यासि—प्राप्तांषि, तथाऽपि, एकं—केवलं, सभिकं—
अध्यक्षं माथुरं, वर्ज्जयित्वा—विहाय, सर्वशक्तिमन्तं सभिकमन्तरणेत्यर्थः, रुद्धो
महादेवोऽपि, का कथा इतरेषामिति भावः, रक्षितुं—मद्वक्तात् तातुं, तावहिं

माधु । कहिं कहिं सुसहिअबिप्पलम्भआ !

पलासि ले ? भअपलिवेबिदङ्गआ ! ।

पदे पदे समबिसमं खलन्तआ

कुलं, जसं, अदिकसणं कलेन्तआ * ॥ ३ ॥

यूत । [पदं वीक्ष्य] एसो ब्वजदि, इअं पण्ठा पदवी । †(भ)

माधु । [आलोक्य सवितकम्] अले ! बिप्पदीवु पादु,

पडिमाशुसु देउलु, (म) [विचिन्त्य] धुत्तु जूदकरु बिप्पदीवेहिं
पादेहिं देउलं पविट्ठो । ‡

* कुत्र कुत्र सुसभिकविप्रलम्भक ! पलायसे ? रे ! भयपरिवेपिताङ्गक ! ।

पदे पदे समविषमं खलन् कुलं यशः अतिक्षणं कुर्वन् ॥

† एष व्रजति, इयं प्रनष्टा पदवी ।

‡ अरे ! विप्रतौपो पादौ, प्रतिमाशुसु देवकुलं, धूर्त्तौ यूतकरो विप्रतौपाभ्यां
पादाभ्यां देवकुलं प्रविष्टः ।

न तरति—न समर्थो भवतीत्यर्थः । [धातूनामनेकार्थत्वात् तृधातुरत्र समर्थार्थको
बोधः] । अत्र आर्या कन्दः ॥ २ ॥

माधुरीऽपि व्यासक्तमनसमात्मानं प्रतार्य पलायमानं संवाहकं भीषयमाण आह,
कहिं इति ।—सुसभिकस्य—सरलव्यवहारिणः सभिकस्य मर्मत्यर्थः, विप्रलम्भक !—
प्रतारक ! तथा भयपरिवेपिताङ्गक !—भौतिकम्पितशरीर ! अस्मद्भयेनातिविह्वल
इति यावत्, पदे पदे—प्रतिपादक्षेपमित्यर्थः, समविषमं—कचित् समानं कचित्
असमं, खलन्—पादखलनं प्राप्तुं वन्नित्यर्थः, त्वमिति शेषः, कुलं—स्त्रीयं वंशं,
यशः—कीर्तिश्च, अतिक्षणम्—अतिमलिनं, कुर्वन्—विदधत्, पलायसे—पलाय
मन्सीत्यर्थः, अकार्यकरणे वंशमर्यादाहाने, अकीर्त्तेश्च वंशभावादिति भावः ।
अथ रुचिरा वृत्तं,—“जम्बौ सजौ गिति रुचिरा चतुर्थैः” इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

(भ) इयं प्रनष्टा पदवी—इयं पदवी—पादचिह्नं, प्रनष्टा—विपरीता इति भावः ।

(म) विप्रतौपो—विपरीतौ । देवकुलं—देवगृहम् । प्रतिमाशुसु—देव-
सूक्तिविरहितमित्यर्थः; देवालयस्य प्रतिमाविहीनतया नात्र मानवसञ्चारसम्भावना इति
भावः ।

यूत । ता अणुसरेम्ह । *

मायु । एब्बं भोदु । †

[उभौ देवकुलप्रवेशं निरूपयतः, दृष्ट्वा अन्योऽन्यं संज्ञाप्य (य)] ।

यूत । कथं कट्टमयी पड़िमा ? ‡

मायु । अले ! गडु गडु, शैलपड़िमा । [इति बहुविधं यत् संज्ञाप्य च] । एब्बं भोदु, एहि, जूदं किलेम्ह । § [बहुविधं यूतं क्रौडारं संवा । [यूतेच्छाविकारसंवरणं बहुविधं कृत्वा स्वगतम्] । अले !—

कत्ताशदे गिस्साणअश्ल हलद हड़कं मणुश्लश्ल ।

ढक्काशदेब्ब गडाधिवश्ल पब्भट्टलज्जश्ल ॥ ४ ॥

* ततोऽनुसरावः ।

+ एवं भवतु ।

‡ कथं काष्ठमयी

§ अरे ! न खलु न खलु, शैलप्रतिमा । एवं भवतु, एहि, यूतेन क्रौडार

॥ अरे !—कत्ताशब्दी निर्माणकस्य हरति हृदयं मनुष्यस्य ।

ढक्काशब्द इव नराधिपस्य प्रभट्टराज्यस्य ॥

(य) संज्ञाप्य—सङ्केतेन बोधयित्वा, धूर्तसंवाहक एव प्रतिमाहपेय गोपयन् तिष्ठतीति सङ्केतं कृत्वा इत्यर्थः ।

इदानीं यूतक्रीडां प्रस्तुवन् संवाहकः तामेव प्रशंसन्नाह, कतेति ।—कत्ताशब्दः कत्ता—यूतक्रीडा, [कुप्रवृत्त्यर्थककदधातोः क्तिप्प्रत्ययेन निष्पन्नात् कदिति शब्दात् क्तप्रत्ययः, ततः स्त्रीत्वम्] यद्वा,—यया यूतक्रीडा भवति, सा कत्ता, “कर्म” भाषा ; तस्याः शब्दः,—ध्वनिविशेषः, निर्माणकस्य—नाणकरहितस्य, किं वा यावत्, अणकः,—कुत्सितः, (“ कुपूयकुत्सितावद्य खेटगच्छाणकाः समाः ” इति न अणकः,—नाणकं, शोभनं (नपुंसकत्वमभिधानात्) मुद्राचिह्नितः इत्यर्थः । निः,—नास्ति नाणकः यस्य तस्य, मनुष्यस्य—जनस्य, प्रभट्टराज्यराज्यच्युतस्य, नराधिपस्य—नरपतेः, ढक्काशब्दः,—वाद्यविशेषध्वनिः, इव, इति चेतः, हरति—आचिपति । विजयमहोत्सवेषु विजयिनरेन्द्राणां ढक्कावाद्यं प्रयोजितस्य तच्छब्दश्रवणमतीव क्लेशावहमिति भावः । अत्र उपमाऽलङ्कारः । इत्तम् ;—तल्लक्षणं यथा,—“संलङ्घ्य गणवयमादिमं शकलयोर्ध्वोर्ध्वमिति यस्यास्तां पिङ्गलनागो विपुलामिति समाख्याति ॥” इति ॥ ४ ॥

जाणामि ण कीलिशं, सुमेलुशिहलपडणशसिहं जूदं ।

तह वि हु कोइलमहुले कत्ताशहे मणं हलदि * ॥ ५ ॥

यूत । मम पाठे, मम पाठे । † (र)

माधु । ण हु, मम पाठे, मम पाठे । ‡

संवा । [अन्यतः सहसोपसृत्य] णं मम पाठे । §

यूत । लहे गोहे । ¶ (ल)

माधु । [गृहीत्वा ।] अले लुत्तदण्डा ! (व) गहीदोसि,

पञ्चच्छ तं दससुबखं । **

* जानामि न क्रीडिष्यामि, सुमेरुशिखरपतनसन्निभं यूतम् ।

तथाऽपि खलु कीकिलमधुरः कत्ताशब्दो मनो हरति ॥

† मम पाठे, मम पाठे ।

‡ न खलु, मम पाठे मम पाठे ।

§ ननु ! मम पाठे ।

¶ लब्धः पुरुषः ।

** अरे लुप्तदण्डक ! गृहीतोऽसि, प्रयच्छ तद् दशसुवर्णम् ।

पुरतः यूतक्रीडामालोकातिप्रलुब्धः संवाहकः यूतक्रीडाया अहितकारित्वम्
अन्वाकर्षकत्वञ्चाह, जाणामि इति ।—सुमेरीः,—तदाख्यपर्वतस्य, शिखरात्—अत्युच्च-
यज्ञात्, पतनेन—पातेन, सन्निभं—सदृशं, तत्पतनवत् अतिभयङ्करमित्यर्थः, तथाऽपि
यूतक्रीडाया अतिभयङ्करपरिणामत्वेऽपि, कीकिलमधुरः,—कीकिल इव—कीकिल-
रव इवेत्यर्थः, मधुरः,—मनोहारौ, [अत्र कीकिलपदेन लक्षण्या कीकिलरवौ
बोध्यते] कत्ताशब्दः,—यूतक्रीडासाधनद्रव्यस्य ध्वनिः, खलु—नियतं, मनः,—
चित्तं, हरति—आकर्षति, यूतक्रीडायाः शीघ्रनीयपरिणाममनुचिन्तयन् मया शतशः
प्रतिज्ञातं, यत् पुनर्दूतं न क्रीडिष्यामीति, तदपि स्तुतिसुखकरः पाशकादिरवः अवश-
विबरमाविशन्नेव बलात् तत्रैव प्रवर्तयतीत्यहो अचिन्तनीयमाहात्म्यं यूतस्येति भावः ।
अत्रापि विपुला वृत्तम् ॥ ५ ॥

(र) “मम पाठे मम पाठे” इति व्यतकराणामुक्तिविशेषः ।

(ल) “गोहे” इति पुरुषार्थे प्रयुज्यते ।

(व) लुप्तदण्डक !—लुप्तं—प्रतारितं, दण्डकं—पथीकृतं द्रव्यं येन, तत्-
सन्बुद्धौ, पणचौर ! इत्यर्थः । [“लुत्तदण्डा” इत्यत्र “प्रेदण्डा” इति पाठान्तरेऽपि,—
“लुप्तदण्डक !” इति संस्कृतम्] ।

संवा । अज्ज दइशं । *

माथु । अहुणा पअच्छ । †

संवा । दइशं, पशादं कलेहि । ‡

माथु । अले ! णं संपदं पअच्छ । §

संवा । शिलु पड़दि । ¶ (श)

[इति भूमौ पतति । उभौ बहुविधं ताडयतः] ।

माथु । एसु तुमं हु जूदअरमण्डलीए बडोसि । **

संवा । [उल्लाय सविषादम्] कथं जूदअलमण्डलीए को
ही ! एसे अम्हाणं जूदअलाणं अलङ्घणीअशमए, (ष) ता
दइशं ? ††

माथु । अले ! गन्हु (स) कुलु कुलु । ‡‡

संवा । एब्बं कलेमि । [द्यूतकरमुपसृत्य] अहं ते

अहं मे मुच्चटु । §§

द्यूत । एब्बं भोटु । ¶¶

* अद्य दास्यामि ।

† अधुना प्रयच्छ ।

‡ दास्यामि, प्रसादं कुरु ।

§ अरे ! ननु साम्प्रतं प्रयच्छ ।

¶ शिरः पतति ।

** एष त्वं खलु द्यूतकरमण्डल्या बडोऽसि ।

†† कथं द्यूतकरमण्डल्या बडोऽसि ? कष्टम् ! एषोऽस्माकं द्यूत
अलङ्घनीयः समयः ; तस्मात् कुतो दास्यामि ?

‡‡ अरे ! गण्डः क्रियतां क्रियताम् ।

§§ एवं करोमि । अहं तुभ्यं ददामि, अहं मे मुच्चतु ।

¶¶ एवं भवतु ।

(श) पतति—भ्रमतीत्यर्थः ।

(ष) समयः,—नियमः, आचार इत्यर्थः, (“समयाः अप्रधाचारभावा
संविदः” इत्यमरः) ।

(स) गण्डः,—समयः, “वन्दोवस्त” इति हिन्दी भाषा ।

संवा । [सभिकमुपगम्य] अद्वयं गन्तुं कलेमि, अहं पि
मे अज्जो मुच्चदु । *

माथु । को दोसु, एब्बं भोदु । †

संवा । [प्रकाशम्] अज्ज ! अहे तुए मुक्के ? ‡

माथु । मुक्के । §

संवा । [द्यूतकरं प्रति] अहे तुए बि मुक्के ? ¶

द्यूत । मुक्के । ***

संवा । सम्पदं गमिस्सं । †† (ह)

माथु । पअच्छ तं दशसुवस्सं ; कहिं गच्छसि ? ‡‡

संवा । पेक्खध पेक्खध भट्टालत्ता ! हा ! सम्पदं ज्जेब
एकाह अहे गन्तुं कड़े, अबल्लाह अहे मुक्के, तहबि मं अबल्लं (क)
सम्पदं ज्जेब मग्गदि !! §§

माथु । [गृहीत्वा] धुत्तु ! माथुरु अहं णिउण्णु, एत्थ ण अहं
धुत्तिज्जामि, ता पअच्छ तं लुप्तदण्डत्ता ! सल्लं सुवस्सं सम्पदं । ¶¶

संवा । कुदो ददस्सं ? ***

* अहं गच्छं करोमि, अहंमपि मे आर्यो मुच्यते । † को दोषः ? एवं भवतु ।

‡ आर्य ! अहं त्वया मुक्तम् ? § मुक्तम् । ¶ अहं त्वयाऽपि मुक्तम् ?

** मुक्तम् । †† साम्प्रतं गमिष्यामि । ‡‡ प्रयच्छ तत् दशसुवर्णम् ; कुत्र गच्छसि ?

§§ प्रेचध्वं प्रेचध्वं भट्टारकाः ! हा ! साम्प्रतमेव एकस्य अहं गच्छः कृतः, अपरस्य
अहं मुक्तम् ; तथाऽपि मामवल्लं साम्प्रतमेव याचते !!

¶¶ धूर्त ! माथुरोऽहं निपुणः, अत्र नाहं धूर्तयामि, तत् प्रयच्छ तं लुप्तदण्डक !
सर्वं सुवर्णं साम्प्रतम् ।

*** कुतो दास्यामि ?

(ह) मया प्रार्थितेन भवता पणस्यार्हं परित्यक्तं, तथा पुनः प्रार्थितेन द्यूत-
करेण च अपरमर्हं मुक्तमिति समुदायेन विमुक्तोऽहमिदानीं निर्भयः स्थानान्तरं
यास्यामि, अहंस्मिन्नेव युवाभ्यां सम्पूर्णं विमुक्तत्वादिति भावः ।

(क) अबलम्—अशक्तम्, अक्षममिति यावत् ।

माथु । पितरं विक्रिणिअ पअच्छ । *

संवा । कुदो मे पिदा ? †

माथु । मादरं विक्रिणिअ, पअच्छ । ‡

संवा । कुदो मे मादा ? §

माथु । अप्पाणं विक्रिणिअ पअच्छ । ¶

संवा । कलेध पशादं । रोध मं लाजमगं । **

माथु । पसर । †† (ख)

संवा । एब्बं भोदु । [परिक्रामांत] अज्जा ! किणिधं
इमस्स शहिअस्स हत्थादां दशहिं शुबस्स केहिं ? [दृष्ट्वा आकाशं]
किं भण्णाध ? किं कल्लइस्स शि त्ति ? गेहे दे कम्मकले हुवि
कधं ! अदइअ पडिबअणं गदे ! भोदु एब्बं, इमं अणं म
इस्सं । [पुनस्तदेव पठति] कधं ! एसे बि मं अवधी
गदे !! आः ! अज्जचालुदत्तस्स बिहवे बिहडिदे एसे
बट्टामि मंदभाए । ‡‡ (घ)

* पितरं विक्रीय प्रयच्छ ।

† कुतो मे पिता ?

‡ मातरं विक्रीय प्रयच्छ । § कुतो मे माता ? ¶ आत्मानं विक्रीय प्रयच्छ ।

** कुरुत प्रसादं, नयत मां राजमार्गम् । †† प्रसर ।

‡‡ एवं भवतु । आर्याः ! क्रीणीध्व माम् अस्व सभिकस्य इत्तात् इ
सुवर्णकैः ? किं भणत ? किं करिष्यसीत ? गेहे ते कर्मकरो भवि
कथम् ! अदत्त्वा प्रतिवचनं गतः ! भवत्वेवम्, इमम् अण्यं भणिय्यामि । व
एषोऽपि मामवधीरयित्वां गतः !! आः ! आर्यचारुदत्तस्य विभवे विघटिते त
वर्ते मन्दभाग्यः ।

(ख) प्रसर—चल ।

(ग) आकाशे इति ।—नाटकौयपात्रं विना युक्तं प्रति दृष्टिं निर्वि
उक्तिः, तदाकाशभाषितम् ; तदुक्तं दर्पणकृता,—“किं ब्रवीषीति यन्नास्ते वि
प्रयुज्यते । सुत्वेवानुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥” इति ।

(घ) अवधीरयित्वा—अवज्ञाय । विघटिते—नष्टे सति । एष-

माधु । खं देदि । *

संवा । कुदो ददृशं ? † [इति पतति । माधुरः कर्षति] ।

संवा । अज्जा ! पलित्ताअध, पलित्ताअध । ‡

[ततः पविशति दर्दुरकः] ।

ददं । भोः ! द्यूतं हि नाम पुरुषस्य असिंहासनं राज्यम्,—

न गणयति पराभवं कुतश्चित्

हरति ददाति च नित्यमर्थजातम् ।

नृपतिरिव निकाममायदर्शी

विभववता समुपास्यते जनेन ॥ ६ ॥

अपिच,—

द्रव्यं लब्धं द्यूतेनैव, दारा मितं द्यूतेनैव ।

दत्तं भुक्तं द्यूतेनैव, सर्वं नष्टं द्यूतेनैव ॥ ७ ॥

* ननु देहि ।

† कुतो दास्यामि ?

‡ आर्याः ! परिचायध्वं परिवायध्वम् ।

गवस्याऽऽपन्नः, सन्दभाग्यः,—भाग्यहीनः सन्नित्यर्थः । वर्त्ते—जीवामि । [“वदामि” इत्यत्र “वद्वामि” इति पाठान्तरे,—“वद्वे” इति संस्कृतम् ; वृद्धिं प्राप्नोमीत्यर्थः] ।

द्यूतस्याचिन्तनीयमाहात्म्यमुपवर्णयन् स्त्रीकृतं राज्यतुल्यत्वमेव उभयसाधारणधर्म-प्रदर्शनेन समर्थयमान आह, नेति ।—कुतश्चित्—कस्मादपि, पराभवं—पराजयं, न गणयति—न तर्कयति, नित्यं—सततम्, अर्थजातम्—अर्थसमूहं, हरति—अज्जयति, ददाति—यच्छति च, निकामं—सम्यक्, अत्यन्तनित्यर्थः, यथा तथा, आयदर्शी—लाभवान्, धनसम्पन्न इत्यर्थः, नृपतिरिव—राजिव, विभववता—सम्पत्तिशालिना जनेन, समुपास्यते—सिध्यते, द्यूतमिति शेषः, एवं सर्वत्र । अत्र धनसम्पन्ननृपतिना द्यूतस्य विभववत्युपवीपास्यत्वसाम्यादुपमा नामालङ्कारः, सा च इवशब्दोत्थापितेति श्रौतो ज्ञेया । पुष्पिताया वृक्षम्,—“अयुजि नयुगरेफती यकारो युजि च नजी जरगाय पुष्पिताया” इति लक्षणात् ॥ ६ ॥

पुनर्द्यूतस्याचिन्तनीयप्रभावमुपवर्णयन्नाह, द्रव्यमिति ।—द्यूतेन—द्यूतक्रीडया एव, द्रव्यं—धनं, लब्धं—प्राप्तं, दाराः,—भार्या, द्यूतेनैव लब्धा इति विभक्तिविपरि-

अपिच,—

वेताहृतसर्वस्वः, पावरपतनाच्च शोषित-शरीरः ।

नर्दित-दर्शितमार्गः, कटेन विनिपातितो यामि ॥ ८ ॥

[अयतोऽवलोक्य] अयमस्माकं पूर्वसभिको माथुर इत एव
वर्त्तते । भवतु, अपक्रमितुं न शक्यते, तदवगुण्ठयामि
आत्मानम् । (ङ) [बहुविधं नाभ्यं कृत्वा स्थितः । उत्तरीयं निरोक्ष्य—

णामेनान्वयः, [दारशब्दस्य नित्यबहुवचनत्वमेव, “आपो दारा वर्षाः सिकताः” इत्युक्तेः] मित्रञ्च—वन्धुञ्च, लब्धं, द्यूतेन एव, सर्वं—सकलं धनादिकमित्यर्थः, दत्तवितरितं, मुक्तम्—उपमुक्तं, तथा द्यूतेनैव सर्वं नष्टञ्च—हारितञ्च । अथ हि व्याख्या इत्तं,—“मो मो गो गो विद्यन्माला” इति लक्षणात् ॥ ७ ॥

द्यूतनिज्जितो ददुरकः स्वामवस्थां वर्णयति, वेतेति ।—अत्रत्याः वेतापातेन नर्दित-कटशब्दा द्यूतक्रीडान्तर्गतसाङ्केतिकशब्दविशेषा बोद्धव्याः ; तथा च, वेत-“तौया” इति ख्यातः, पावरः,—“दूया” इति विश्रुतः, यद्वा,—पावरशब्देन क्रीडार्थगुटिका उच्यते । नर्दितः,—नान्दी, “नक्त” इति प्रथितः, कटः,—“पट” इति प्रसिद्धः ; (पावरः पूरा, कटो दूया इति केचित्) तत्र तौया—वीरिण्येकादशादयः ; दूया—द्वे षट् दशप्रभृतयः, नान्दी—एक पञ्च नव इत्यादयः, पावरः—चत्वारि अष्टौ द्वादशादयः ज्ञातव्याः । तथा हि, वेतया—वेतापातेन, इतं—सर्वस्वं—सर्वं धनं यस्य तादृशः, पावरस्य—दूयानामकस्येत्यर्थः, पतनात्—पातनात् शोषितं—भूयःपराभवशङ्कया शुष्कं, मलिनमित्यर्थः, शरीरं यस्य सः, नर्दितं—नर्दितपातेन, दर्शितः,—विज्ञापितः, मार्गः,—गृह्णाय निष्क्रमणपथो यस्य तथा नर्दितपतनादेव निःसंशयं पराभूतः इत्यर्थः, तथा कटेन—पूरेति प्रसिद्धकटशब्देन विनिपातितः,—निःशेषेण विध्वंसितः, सर्वधनविनाशात् पणप्रदाने अशक्तः विशेषेण ताडितः इति यावत्, तादृशः सन्, यामि—पलाये इत्यर्थः । अथ च मृच्छकटिकः ॥ ८ ॥

(ङ) पूर्वसभिकः,—प्राक्तनद्यूतसभाध्यक्षः । “पूर्वसभिकः” इत्यनेन ददुरकस्यापि माथुरसंज्ञायां पणजितत्वेन किञ्चिद्द्वेयमस्तीत्यवगम्यते । अपक्रमितुं न शक्यं पलायितुम् । अवगुण्ठयामि—उत्तरीयेण आपादमस्तकमावृणोमीत्यर्थः । अथ च पावरः—

अयं पटः सूत्रदरिद्रतां गतो

ह्ययं पटश्चिद्रशतैरलङ्कृतः ।

अयं पटः प्रावरितुं न शक्यते

ह्ययं पटः संवृत एव शोभते ॥ ६ ॥

अथवा किमयं तपस्वी करिष्यति ? (च)

“पूर्वसभिकान्माथुराज्ञोतः उत्तरीयेणात्मानमाच्छादयितुकामः तदतीव जीर्णमालोक्य
 बाह्व, अयमिति ।—अयं—परिदृग्गमान इत्यर्थः, पटः,—उत्तरीयं, सूत्रदरिद्रतां—
 प्रायेण सूत्रहीनतामित्यर्थः, [दरिद्रशब्दस्य धनहीने शक्तत्वेऽपि लक्षणयाऽव अभाव-
 वत्प्राप्तबोधकत्वेन सूत्राभाववत्ताबोधः इति बोध्यम्] गतः,—प्राप्तः, जालवत् अल्पतन्तु-
 निश्चितत्वादिति भावः ; अयं पटः, चिद्रशतैः,—बहुभिन्किद्रैः [शतादिशब्दानामेक-
 वचनान्तत्वनियमसत्त्वेऽपि शतादीनामनेकत्वस्य विवक्षितत्वे बहुवचनस्यापि अनुशिष्टत्वा-
 दव चिद्रे बहुशतत्वस्य विवक्षितत्वात् बहुत्वं बोध्यम् ; यद्वा शतशब्दाऽव एकशेषोक्ततः]
 अलङ्कृतः,—शोभितः, युक्त इति यावत्, अतीव जीर्णत्वादिति भावः ; सुतराम् अयं
 पटः, प्रावरितुम्—आच्छादयितुं, न शक्यते—न समर्थ्यते, [अत्र आच्छादनक्रिया-
 पेक्षया पटस्य करणत्वेऽपि शक्तिक्रियाऽपेक्षया कर्मत्वादेकव चभयप्राप्तौ “अपादान-
 समुपादान—” इत्याद्यनुशासनवलीन करणवाधेन कर्मण एव प्रसक्तिरिति बोध्यम्]
 अयं पटः, हि—निश्चितं, संवृतः,—पिण्डोक्ततः, एव शोभते—राजते, जालवदल्प-
 तन्तुविशिष्टस्य शतच्छिद्रालङ्कृतस्य अस्य गावाच्छादनार्थं विस्तारः निरर्थक इति विस्तार-
 पेक्षया पिण्डोभाव एवास्य श्रेयानिति निष्कृष्टार्थः । अत्र “अयं पटः” इत्यंशस्य पादः
 अनुष्टुप एव पाठात् “सदा चरति खे भानुः सदा वहति माततः” इत्यादि दर्पण-
 कदुदाहरणवत् अनवोक्ततत्त्वदोषः स्पष्ट एवाभाति, स च अस्य “अयं पटः सूत्रदरिद्रतां
 गतः समन्वितश्चिद्रशतैश्च सर्वतः । न वा तथा प्रावरितुश्च शक्यते ततस्त्वयं संवृत एव
 शोभते ॥” इत्येवं परिहृत्या अशिक्षितवचनत्वेन वा समाधातुं शक्यते इति सुधीभि-
 र्विभाव्यम् । वंशस्थविलं वृत्तं,—“वदन्ति वंशस्थविलं जतौ जरौ” इति लक्षणात् ॥ ६ ॥
 (च) तपस्वी—वराकः, निर्दोषः अक्षमः इति वाऽर्थः, अयमिति आत्मनिर्देशः,
 दुर्योधनः इति यावत्, किं करिष्यति ?—विधास्यति इत्यर्थः, यद्वा,—अयमिति पुरो-
 हितं माधुरस्य निर्देशः, तथा च, अयं—पुरोवर्ती, तपस्वी—दुर्बलः इत्यर्थः,
 माधुरस्य तपस्वीसन्निधौ दृषोपम इति यावत्, माधुर इति शेषः, किं करिष्यति ? ममेति
 माधुरः, मम स्वल्पमप्यकर्तुं नासौ शक्यति इति भावः ।

• यो हि,—

पादेनैकेन गगने द्वितीयेन च भूतले ।

तिष्ठाम्युल्लम्बितस्तावद् यावत् तिष्ठति भास्करः ॥

मायु । दापय दापय ।

संवा । कुदो ददृशं ? । * [मायुरः कर्षति] ।

ददु । अये ! किमेतदग्रतः ? [आकाशे] किं भवान्

अयं द्यूतकरः सभिक्केन खलौक्रियते, (छ) न कश्चिन्नोच्यते

ननु अयं दर्दुरो मोचयति । [उपसृत्य] अन्तरमन्तरम्

[दृष्ट्वा] अये ! कथं मायुरो धूर्तः !! अयमपि तपस्वी संवाहकः

यः स्तब्धं दिवसान्तमानतशिरा नास्ते समुल्लम्बितः

यस्योद्धर्षणलोष्टकैरपि सदा पृष्ठे न जातः किणः ।

* कुतो दास्यामि ?

दर्दुरस्तावत् मायुरस्य अपकाराक्षमत्वमेव प्रदर्शयितुं स्वसामर्थ्यं वर्णयति
नेति ।—यो हि इति गद्यस्थेनान्वयः अहमित्यर्थः, यावत् भास्करः,—सूर्यः,
यावत् सूर्यास्तगमनं न भवति इत्यर्थः, तावत्—तत्कालपर्यन्तम्, सूर्यस्य उदय
अस्तगमनकालपर्यन्तं मयर्थः, एकेन पादेन—चरणेन, गगने—आकाशे, ति
अपरेण, पादेनेति शेषः, भूतले—पृथिव्याम्, उल्लम्बितः,—उत्—ऊर्ध्वं, लम्बि
लम्बितानः सन्नित्यर्थः, तिष्ठामि—स्थातुं शक्नोमीत्यर्थः ; अयञ्चेत् मां यदीयति
मत्सकायात् प्रयोभूतमयंमप्राप्नुवन् कायक्लेशमेव दास्यति, किन्तु दृष्ट्वाक्लेशं
अस्मात् दुर्बलसभिक्तात् नास्ति तदपि भयमिति ; यद्वा,—आत्मगोपनेनाल
व्यायामकुशलिनी बलवती मे दुर्बलोऽयं सभिक्कः किं करिष्यति ? यदि मा
तदा अमुमेव प्रहृत्य पलायिष्ये इति भावः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ १० ॥

(छ) खलौक्रियते—क्लिश्यते, ताडनादिना अपमोयते इति यावत् ।

(ज) “अन्तरम्, अन्तरम्” इति अपसरत, अपसरत इत्यादिबन्ध
सङ्घर्षे प्रवेशार्थमवकाशयाचनसूचकम्, अवकाशः दीयतामिति तदर्थः ।

द्यूतक्रीडकस्य निर्यातनातिशयवर्णनमुखेन तदसहिष्णोः संवाहकस्य
करणायोग्यतां प्रतिपादयति, य इति ।—यः,—संवाहकः, समुल्लम्बितः,—
ऊर्ध्वं लम्बितः, सुतराम् आनतशिराः,—अधोलम्बितमस्तकाः सन्, [“आनत”

यस्यैतच्च न कुकुरैरहरहर्जङ्घान्तरं चर्यते

तस्यात्यायतकोमलस्य सततं द्यूतप्रसङ्गेन किम् ? ॥ ११ ॥

इत्यत्र “आनतशिरः” इति पाठे क्रियाविशेषणमेतत्] दिवसान्तं—दिवाऽवसानपथ्यन्तं, स्तब्धं—नियतं यथा तथा, न आस्ते—न तिष्ठति, अहमिवेति वक्तव्यम् ; तथा यस्य—संवाहकस्य, ममेवेति वक्तव्यं, पृष्ठे—पृष्ठदेशे, उद्वर्षणखोष्टकैः,—उद्वर्षणस्य—प्रहारविशेषस्य, खोष्टकैः,—तत्साधनीभूतमृत्खण्डैः, उद्वर्षणजन्यखोष्टोपमशुष्कव्रणरूपचिह्नैर्वैल्यथः, अपि सदा—सततं, किणः,—शुष्कव्रणजन्यमालिन्यचिह्नं, न जातः,—न समुत्पन्नः, द्यूने पणीकृततादाने तथा क्रियते इति बोध्यम् ; यस्य च—संवाहकस्य, ममेवेति अत्रापि योज्यम् ; एतत् जङ्घान्तरं—जङ्घयोर्मध्यं, कुकुरैः,—श्वभिः, कुकुरसदृशैः अपरैः द्यूतकरैरित्यर्थः, अहरहः,—प्रतिदिनं, न चर्यते—सर्वाङ्गं चतविचतं न क्रियते इत्यर्थः ; अत्यायतकोमलस्य—अतिशयमृदोः, यद्वा,—अत्यायतः,—अतिविस्त्रुतः, विपुलशरीरः इत्यर्थः, स चासौ कोमलः,—कोमलाङ्गस्य, इति [कर्मधारयः] तादृशस्य, एतादृशदुःसहक्लेशसहिष्णोरिति भावः, तस्य—क्लेशसहिष्णुत्वेन प्रसिद्धस्य संवाहकस्य, सततं—निरन्तरं, द्यूतप्रसङ्गेन—द्यूतपरिशीलनेन, किम् ?—न किमपि फलम् इत्यर्थः ; द्यूतकरेण सता येन एतादृशदुःखसहिष्णुना न भूयते, तस्य ईदृशक्लेशबहुलद्यूतमार्गासक्तिरनुचितैव इति भावः । द्यूतप्रसङ्गौ नितरां दुराचारिण्यैव भवितव्यम् इति सन्दर्भात् । केचित्तु स्त्रीकामिमं काकुत्तिपरं मन्वमानाः वैपरीत्येनैवास्य तात्पर्यं व्याचक्षते । तथाहि,—यः समुल्लम्बितः अत एव आनतशिराः सन् दिवसान्तं स्तब्धं यथा तथा न आस्ते ?—न तिष्ठति किम् ? अपि तु आस्ते एवेति भावः ; अहमिवेति वक्तव्यं, तथा यस्य, ममेवेति वक्तव्यं, पृष्ठे उद्वर्षणखोष्टकैः, अपि—किं, सदा किणः न जातः ?—अपि तु जात एवेत्यर्थः ; यस्य च, ममेवेति अत्रापि योज्यम्, एतत् जङ्घान्तरं कुकुरैः अहरहः न चर्यते किम् ?—अपि तु चर्यते एवेति भावः ; अत्यायतस्य—अतिदीर्घाकारस्य, तथा कोमलस्य—विपरीतलक्षणया सुकठिनदेहस्य, तस्य—एतादृशक्लेशसहिष्णुत्वेन अतिप्रसिद्धस्य संवाहकस्य, सततं द्यूतप्रसङ्गेन किम् ?—निरन्तरद्यूतपरिशीलनेनापि न किमपि दुःखमित्यर्थः, एतादृशक्लेशसहिष्णोरस्य निरन्तरद्यूतप्रसङ्गेन हतसर्वस्वतया पणीकृतधनदाने असामर्थ्यात् ईदृशदुःखातिशयः न मनागपि पीडाकर इति भावः । यद्वा, किम् ?—किं फलं लब्धम् ? न किमपीत्यर्थः, एतावत्कालं द्यूतेन क्रीडित्वाऽपि केवलं दुःखातिशय एव प्राप्तः, नान्यत् धनादिकं किमपीति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ॥ ११ ॥

भवतु, माथुरं तावत् सान्त्वयामि । [उपगम्य]
अभिवादये ।

माथु । प्रत्यभिवादये ।

ददुं । किमेतत् ?

माथु । अश्वं दशसुवशं धालेदि । *

ददुं । ननु ! कल्यवर्त्तमेतत् । (भ)

माथु । [ददुरस्य कचतल्लुङ्गीकृतं पटमाकृष्य] भट्टा ! पश्यत
पश्यत, जज्जरपट्टपावुदो अश्वं पुलिसो दशसुवशं कल्यव
भणादि ! †

ददुं । अरे मूर्ख ! नन्वहं दश सुवर्णान् कटकरणेन (ज)
प्रयच्छामि । तत् किं यस्यास्ति धनं, स किं क्रोडे कृत्वा दश
यति ? अरे !—

दुर्वर्णोऽसि विनष्टोऽसि दशस्वर्णस्य कारणात् ।

पञ्चेन्द्रियसमायुक्तो नरो व्यापाद्यते त्वया !! ॥ १२ ॥

* अयं दशसुवर्णकं धारयति ।

† भट्टारकाः ! पश्यत पश्यत, जज्जरपट्टप्रावृत्तोऽयं पुरुषो दशसुवर्णं कल्यव
भणति !

(भ) कल्यवर्त्तः,—प्रातर्भोजनं, तत्साधनमेतद्धनम् अत्यल्पमित्यर्थः ।

(ज) सुवर्णान्—स्वर्णनिर्मितकर्षकान्, (“सुवर्णो ना स्वर्णकर्वे” इति मेदिनी)
दशसङ्ग्रहकान् स्वर्णकर्षान् इत्यर्थः । कटकरणेन—कटस्य—द्यूतविशेषस्य, करणेन—
अनुष्ठानेन, पूरापातनेनेत्यर्थः ।

सामान्यस्य कृते एवं पीडयन्तं माथुरं भर्त्सयन्नाह, ‘दुर्वर्ण’ इति ।—दशसुवर्णं
—दशानां सुवर्णानां समाहारः, दशसुवर्णं, तस्य, [एवं यत्र यत्र “दशसुवर्णं”
इति पदमस्ति, तत्र तत्रैव नपुंसकता ज्ञेया । अन्यथा पुंस्त्वमेव इति प्रदर्शितं प्राक् ।
कारणात्—हेतोः, अन्यन्तसामान्यधनस्य कारणादिति यावत्, त्वया पञ्चेन्द्रियसमा
युक्तः,—पञ्चभिः इन्द्रियैः,—चक्षुरादिभिः, समायुक्तः, [यद्यपि “मनःषष्ठादीनि
याणि” इति गीतादित्रचनात् इन्द्रियाणां षट्त्वमेव, तथापि अत्र वहिरिन्द्रियाणां

माधु । भट्टा ! तुए दशसुवस्स कल्लवत्तु, मए एसु
विहवु । *

ददुं । यद्येवं, श्रूयतां तर्हि, अन्यान् तावत् दश सुवर्णान्
अस्यैव प्रयच्छ, अयमपि द्यूतं शीलयतु ।

माधु । तत् किं भोदु ? †

ददुं । यदि जेष्यति, तदा दास्यति ।

माधु । अहं ण जिणादि ? ‡

ददुं । तदा न दास्यति ।

माधु । अहं ण जुत्तं जप्पिदुं । एब्बं अक्खन्तो तुमं पअच्छ ;
धुत्ता ! अहं पि णाम माथरु धुत्तु, जूदं मिथ्या आदं-
सअमि, अस्सस्स वि अहं ण विभेमि । धुत्ता ! खण्डिअवुत्तो (ट)
सि तुमं । §

* भट्टारक ! तव दशसुवर्णं कल्यवर्त्तः, मम एष विभवः ।

† तत् किं भवतु ?

‡ अथ न जयति ?

§ अथ न युक्तं जल्पितुम् । एवमाचक्षाणस्त्वं प्रयच्छ ; धूर्त्तक ! अहमपि नाम
माधुरो धूर्त्तः, द्यूतं मिथ्या आदर्शयामि, अन्यस्मादपि अहं न विभेमि । धूर्त्त !
खण्डितवृत्तोऽसि त्वम् ।

पञ्चाभात् पञ्चसङ्गकत्वमुक्तमिति ध्येयम्] नरः,—मानवः, व्यापाद्यते—हन्यते,
अतस्त्वं दुर्वर्णः,—अतिहीनजातिः, असि—भवसि, [“दुर्वर्णोऽसि” इत्यत्र “उच्छिन्नी-
सि” इति पाठान्तरम्] तथा विनष्टः,—स्वकर्म्मणैव हतः, असि—भवसि । [अत्र
“निर्वेदः” नाम सञ्चारिभावः, इति केचित्] । पथ्यावत्तं वृत्तम् ॥ १२ ॥

(ट) जल्पितुं—वक्तुं, त्वयेति शेषः, एवं—पूर्वोक्तं दशसुवर्णस्य कल्यवर्त्तताम्—
अथ दशसुवर्णदानं यदि जेष्यतीत्यादिकञ्च इत्यर्थः, आचक्षाणः,—कथयन्, [“अक्खन्तो”
इत्यस्य “अचमः” इति संस्कृतं साधुतया सङ्गच्छते, अचमः,—असहन इत्यर्थः]
आदर्शयामि—आ—सम्यक् दर्शयितुं शक्नोमीत्यर्थः, अन्यस्मै इति शेषः ; न विभेमि—
द्यूतक्रोडायामहमेवापरं निःशङ्कं वक्ष्यामि, मानु न कश्चिदिति भावः । खण्डितवृत्तः,
—दुःशील इत्यर्थः ।

ददुं । अरे ! कः खण्डितवृत्तः ?

माथु । तुमं क्व खण्डितवृत्ता । *

ददुं । पिता ते खण्डितवृत्तः । [संवाहकस्यापक्रमितं संज्ञां ददाति]

माथु । गोसावित्रापुत्ता ! एष एब्बं ज्जेव जूद तुए सेवितम् ।

ददुं । मया एवं द्यूतमासेवितम् ।

माथु । अले संवाहत्रा ! पञ्चच्छ तं दशसुवसं । ‡

संवा । अज्ज ! दइशं, दाव दइशं § [माथुरः कथंति] ।

ददुं । मूर्ख ! परोक्षे खलीकर्तुं (ठ) शक्यते, न ममाखलीकर्तुम् ।

[माथुरः संवाहकनाकृत्य घोषायां मुष्टिप्रहारं ददाति । संवाहकः सशोषितं नाटयन् भूमौ पतति । ददुरक उपसृत्य अन्तरयति । माथुरो ददुरं ताडयति । ददुरो विप्रतीपं ताडयति] । (ड)

माथु । अले अले दुष्ट छिस्सालिआपुत्तअ ! फलंपि पण्हसि । ¶

ददुं । अरे मूर्ख ! अहं त्वया मार्गगत एव ताडितः, यदि राजकुले ताडयिष्यसि, तदा द्रक्ष्यसि ।

माथु । एसु पेक्खिस्सं । ***

* त्वं खलु खण्डितवृत्तः ।

† वेश्यापुत्र ! ननु एवमेव द्यूतं त्वया सेवितम् ?

‡ अरे संवाहक ! प्रयच्छ तत् दशसुवर्णम् ।

§ आर्य ! दास्यामि, तावत् दास्यामि ।

¶ अरे अरे दुष्ट पुंखलीपुत्रक ! फलमपि प्राप्स्यसि । *** एष गेति

(ठ) परोक्षे—ममासमक्षमित्यर्थः । खलीकर्तुं—क्षेत्रयितुम्, अपमानयितुमित्यर्थः । मयि अत्र विद्यमान एव यदि त्वमस्य गात्रं स्पृशसि, तदाऽहमेव दण्डकारार्थं युक्तियुक्तं विदधामि इति भावः ।

(ड) घोषायां—नासिकायाम् । (“घोषा नासा च नासिका” इत्यमरः) सशोषितं—सरक्तं, रक्ताक्तकलेवरमित्यर्थः, [वक्ष्यमाणायाः पततिक्रियायां वि-

ददुं । कथं द्रक्ष्यसि ?

माधु । [प्रसार्य चक्षुषी] एब्बं पेक्विस्सं । *

[ददुरो माधुरस्य चक्षुषी पांशुना पूरयित्वा संवाहकस्य अपक्रामितुं संज्ञां ददाति ।

माधुरोऽचिणी निगृह्य भूमौ पतति । संवाहकोऽपक्रामति] ।

ददुं । [स्वगतम्] प्रधानसभिको माधुरो मया विरोधितः, तन्नात्र युज्यते स्थातुम् । कथितञ्च मम प्रियवयस्येन शर्विलकेन, यथा किल आर्य्यकनामा गोपालदारकः (ठ) सिद्धादेशेन समादिष्टो राजा भविष्यतीति, सर्व्वश्च अस्मद्विधो जनः तमनुसरति, तदहमपि तत्समीपमेव गच्छामि । [इति निष्क्रान्तः] ।

संवा । [सत्तासं परिक्रम्य दृष्ट्वा] एशे कश्शांवि अणपाबुद-
पक्खदुयाल्लके (ण) गुहे, ता एत्थ पविशिष्शं । [प्रवेशं रूपयित्वा
वसन्तसेनामालोक्य] अज्जे ! शल्लणागदेस्मि । †

वस । अभञ्जं शल्लणागदस्स । हज्जे ! ठक्केहि (त) पक्ख-
दुआरञ्चं । ‡

* एवं प्रेक्षिष्ये ।

† एतत् कस्यापि अनपाहतपक्षदारकं गेहं, तदत्र प्रविशामि । आर्य्ये !
शरणागतोऽस्मि ।

‡ अस्यं शरणागतस्य । चेष्टि ! पिधेहि पक्षदारकम् ।

मेतत्] अन्तरयति—मध्ये स्थित्वा प्रावृणोति इत्यर्थः । विप्रतीप—विपरीतम् [इति
क्रियाविशेषणम्] ताडयति, माधुरमिति शेषः ।

(ठ) प्रधानसभिकः,—द्युतसभाऽध्यक्षेणपि श्रेष्ठः, विरोधितः,—कलहेन
कोपितः इत्यर्थः । शर्व्विलकेन—तन्नाम्ना ब्राह्मणजातीयेन केनचित् तत्स्मरेणेत्यर्थः ;
अथमेव चारुदत्तालये सन्निच्छेदं करिष्यति इति तृतीयाङ्के वर्णयिष्यते । गोपाल-
दारकः,—गोपतनयः ।

(ण) अनपाहतम्—अपिहितं, पक्षदारं—पार्श्वस्थान्तःप्रवेशमार्गः यस्य तत्,
ततः तद्वेति स्वार्थे च्छुद्रार्थे वा कप्रत्ययः, समुदाटितान्तःप्रवेशपथमिति यावत्,
(“पक्षदारान् पक्षकाः” इत्यमरः) “खिड्किदार” इति वङ्गभाषा ।

(त) पिधेहि—प्रावृण ।

चेटी । [तथा कृत्वा परिक्रम्य च] अज्जे ! किदं । *

वस । किं ? †

चेटी । जं तुण कधिदं । ‡

वस । कुदो दे भअं ? §

मंवा । अज्जे ! धणिकादो । ¶

वस । हस्से ! सम्पदं अबावुणु (थ) पक्खदुआरअं ।

मंवा । [आत्मगतम्] कधं ! धणिकादो तुल्लिदं (द) शे

कालणं !! शुद्धं क्व एब्बं बुद्धदि. ††—

जे अत्तवलं जाणिअ भालं तुल्लिदं वहिइ माणुस्से ।

ताह खलणं ग जायदि. ग अ कन्तालगदो विवज्जदि.

* आर्ये । कृतम् ।

† किम् ?

‡ यत् तया कधि

§ कुतस्ते भयम् ?

¶ आर्ये ! धनिकात् ।

‡† चेटी ! साम्प्रतम् अपावणु पचहारकम् ।

†† कधं ! धनिकात् तुलितम् अस्याः भयकारणम् !! सुष्ठु खलु एवमुच्यते ।

‡‡ य आत्मवलं ज्ञात्वा भारं तुलितं वहति मनुष्यः ।

तस्य खलनं न जायते, न च कान्तारगतो विपद्यते ॥

(थ) अपावणु, — गङ्गलादिना दृढतरं रुन्धि इत्यर्थः ; यद्वा, — निरुक्तं, उद्घाटय इत्यर्थः ।

(द) धनिकात् — धनवत्युरुषात्, उत्तमर्णोद्वा । अस्याः, — रमणीयाः सेनायाः इत्यर्थः । भयकारणं — भौतिहेतुः । तुलितं — तुल्यं, मनेति शेषः ; यथा मे भयहेतुः, तथा अस्या अपीत्यर्थः ।

जे इति । — यः मनुष्यः, — पुरुषः, आत्मवलं — निजयोग्यतां, ज्ञात्वा — निजसामर्थ्यानुसारेणेति यावत्, तुलितं — मद्दुःखं, सामर्थ्यानुपमित्यर्थः, उच्यते वा, भारं — गुरुत्ववद्भूतं, वहति — धारयति, तस्य — जनस्य, खलनं — पतनं वा, न जायते — न भवति, च — तथा, सः कान्तारगतोऽपि — कान्तारः, — दुर्गमः महाऽरण्यं वा, (“कान्तारोऽस्त्री महाऽरण्ये विले दुर्गमवर्त्मनि” इति मेदिनी गतः, — प्राप्नोऽपि [“कन्तालगदो” इत्यत्र “कन्तालगड” इति पाठान्तरं, तत्र “गडे” इत्येकारान्तं पठित्वा “गडे इत्येकारी खड्गः पठनीयः, हन्दीऽगुरीषा”

एतत्त्वदम्हि । * (ध)

मायु । [अचिणी प्रसन्न्य द्यूतकरं प्रति] अले ! देहि देहि । †
द्यूत । भट्टा ! जावदेव अम्हे दहुरेण कलहायिदा, (न)
तावदेव सो गोहो अबक्कन्तो । ‡

मायु । तस्स जूदकलस्स मुट्ठिप्पहालेण णासिका भग्गा
आसि ; ता एहि, रुद्धिरपहं अणुसरेम्ह । § (प) [अनुसरतः] ।

* अव लक्षितोऽस्मि ।

† अरे ! देहि देहि ।

‡ भक्तः ! यावदेव वयं दहुरेण कलहायिताः, तावदेव स पुरुषोऽपक्रान्तः ।

§ तस्य द्यूतकरस्य मुट्ठिप्रहारेण नासिका भग्ना आसीत् ; तत् एहि, रुद्धि-
पथमनुसरावः ।

लङ्गादोचितस्य व्याख्या न साध्या, “अत इदंती लुक् च” इति सूत्रेण सौ परे
अकारान्तादुत्तरे विहितयोः इकारैकारयोः पचे लोपविधानेन गङ्गशब्दस्य अकारान्त-
स्त्वैव सिद्ध्यन्तात्] न विपद्यते—न विपदमाप्नोति च । अत्र “य आत्मवलम्” इति महा-
जनवाक्ये “अहं लक्षितः” इति वक्ष्यमाणेनान्वेति, अपरैर्निर्दशंनतयेति शेषः ।
स्वशक्तिमनुसृत्य द्यूतक्रीडायां मम प्रवृत्तिरुचिता, परम् अविच्छेद्यकारितयैव
ममेतादृशी लाब्ध्वनेति भावः । अत्र आत्मवलं ज्ञात्वा उपयुक्तां भारं वहती मनुष्यस्य
विपत्त्याप्राप्त्याद्यभावरूपादप्रस्तुतात् आत्मवलमज्ञात्वा द्यूतं क्रीडतः संवाहकस्य तादृश-
निष्ठायात्मात्मकविपत्त्यातिरूपः प्रस्तुतः पदार्थो देहस्येण प्रतीयते, इत्यप्रस्तुतप्रशंसोऽल-
ङ्कारः । आख्यां वृत्तम् ॥ १३ ॥

(ध) अवेति ।—आखिन् श्लोकविषये इत्यर्थः, लक्षितोऽस्मि—लक्ष्यस्वल्पं भवामि,
अहमेव दृष्टान्ततया इति शेषः । द्यूतक्रीडायां पण्यीकृतधनदाने स्वस्य सामर्थ्यं वर्त्तते न
वेद्यविधिवैव प्रवृत्तः सन् अहमेवाखिन् श्लोकविषये दृष्टान्तोभूतोऽस्मीति भावः ; यद्वा,
—अव—देयमपरिशोध्य पलायने, लक्षितः,—विषयीकृतः, वसन्तसेनयेति भावः ।

(न) कलहायिताः,—कृतकलहाः । [“शब्दवैरकलहाध—” (११।१७
पा०) इति कलहशब्दात् करणार्थे क्यङ्, ततः निष्ठा । “कलहायिदा” इत्यस्य
“कलहायमानाः” इति संस्कृतं समीचीनम्] ।

(प) अत्र द्यूतकरस्य नासिका मम मुट्ठिप्रहारेण भग्ना आसीदित्यन्वयः । तस्य
—यतपराजितस्य, द्यूतकरस्य—द्यूतक्रीडकस्य संवाहकस्त्वैत्यर्थः, मुट्ठिप्रहारेण—

यूत । भट्टा ! वसन्तसेनागेहं पविटो सो । *

माधु । भूदाहं सुवसाहं । † (फ)

यूत । लाअउलं गदुअ णिवेदेह । ‡

माधु । एम धुत्तो इदो णिकमिअ अस्सत्त गमिस्स
ता उअरोधेणैव (ब) गेह्हेह । § [इत्येकान्ते स्थितौ] ।

वस । [मदनिकायाः संज्ञां ददाति] । (भ)

मद । कुदो अज्जो ? को वा अज्जो ? कस्स वा अज्जो
किं वा वित्तिं अज्जो उवज्जीअदि ? कुदो वा भअं ? ¶

संवा । शुणादु अज्जआ,—अज्जए ! पाडलिउत्ते मे जन्मभूमिं
गह्वइदालके हगे, संवाहअस्स वित्तिं उवज्जीआमि । ** (ग)

* भत्तः । वसन्तसेनागेहं प्रविष्टः सः ।

† भूतानि सुवर्णानि ।

‡ राजकुलं गत्वा निवेदयामः ।

§ एष धूर्त इतो निष्क्रम्य अन्यत्र गमिष्यति, तस्मादपरोधेनैव गृह्यते ।

¶ कुत आर्यः ? को वा आर्यः ? कस्य वा आर्यः ? कां वा वित्तिम्
उपजीवति ? कुतो वा भयम् ?

** शृणोतु आर्या,—आर्ये ! पाटलिपुत्रं मे जन्मभूमिः, गृहपतिद्वारा
संवाहकस्य वित्तिम् उपजीवामि ।

मुध्याघातेन, ममति शेषः । अत्र एतन् परिसर्पिं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गं दर्शयति
यथा,—“इष्टनष्टानुमरणं परिसर्पस्य कथ्यते” इति दर्पणकलत्रचणात् ।

(फ) भूतानि—अतीतकालिकानि वा गतानि, एतस्य, अपरस्य गृहे प्रति
इदानीं मम सुवर्णप्राप्ताशा विफलैव इति भावः । केचित्तु,—भूतानि—सुवर्ण
प्राप्तानीत्यर्थः ; वसन्तसेनायाः शरणागतवत्सलत्वात् शरणागतदेयधनं तदेव
परिशोध्यमिति भावः, इत्येवं व्याचक्षते ।

(ब) अपरोधेन—निरोधेन, बलात् पन्थानमवकथ्य इत्यर्थः ।

(भ) वसन्तसेना संज्ञां ददाति—अस्य नामादिकं सर्वं पृच्छ, इति वदति
कटाक्षसङ्केतेन ज्ञापयति इत्यर्थः ।

(ग) पाटलिपुत्रं—“पाटना” इति नामधेयं नगरम् । गृहपतिद्वारा
गृहस्थपुत्रः, मन्त्रिपुत्री वा, (“भवेत् गृहपतिः पंक्ति गृहस्थेऽपि च मन्त्रिपुत्री”

वस । सुउमारा क्व कला शिचिदा अज्जेण !! * (य)

संवा । अज्जए ! कलेत्ति शिक्खिदा, आजीविआ दाणिं
शंवुत्ता । † (र)

चेटी । अदिणिब्बिस्सं अज्जेण पडिबअणं दिस्सं । तदो
तदो ? ‡ (ल)

संवा । तदो अज्जए ! एअे णिजगेहे आहिण्डकाणं
मुहादो शुणिअ अपुब्बदेशदंशणकुटूहलेण इह आगदे ।
इह वि मए पविशिम उज्जडाणं एक्के अज्जे शुशुशिते, जे
ताल्लिमे पिअदंशणे, पिअवादी, दइअ ण कित्तेदि, अवाकदं
विशुमलेदि, किं बहुणा उत्तेण ? दक्षिणदाए पलकलअं विअ
अत्ताणअं अवगच्छदि, (व) शलणागटवच्छले अ । §

* सुकुमारा खलु कला शिचिता आर्येण !!

† आर्ये ! कलेत्ति शिचिता, आजीविका इदानीं संवत्ता ।

‡ अतिनिर्विण्णमार्येण प्रतिवचनं दत्तं, ततस्ततः ?

§ तत आर्ये ! एष निजगृहे आहिण्डकानां मुखात् श्रुत्वा अपूर्वदेशदर्शन-
कुटूहलेन इहागतः । इहापि मया प्रविश्य उज्जयिनीम् एक आर्यः श्रुयुषितः,
यत्तादृशः प्रियदर्शनः, प्रियवादी, दत्त्वा न कीर्तयति, अपहृतं विचारति, किं
बहुनोक्तेन ? दक्षिणतया परकीयमिव आत्मानमवगच्छति, शरणागतवत्सलस्य ।

“दारको बालकेऽपि स्यात्” इति च मदिनौ) यामाध्यचपुत्रः इति कश्चित् ।
संवाहकस्य—संवाहयति—गात्रं सम्यदर्शयतीति संवाहकः तस्य, गात्रमर्हकस्येत्यर्थः ।
इति—जीविकां, शरीरमर्दनरूपामित्यर्थः । एतत्कर्मकरणाच्च अस्य संवाहक इति
नाम्ना प्रसिद्धिरित्यवगन्तव्यम् ।

(य) कला—विद्याविशेषः । अनेन नर्माख्यं प्रतिमुखसन्धेरङ्गं प्रदर्शितम् ;
“परिहासवचो नम्रं” इति दर्पणवचनात् ।

(र) कलेत्त—विद्याविशेष इति बुद्धेऽर्थः । आजीविका—जीवनीपायः ।
अनेन मार्गो नाम गमाङ्गं प्रकटितम् ;—“तत्त्वाद्येकथनं मार्गः” इति लक्षणात् ।

(ल) अतिनिर्विण्णं—सातिशयनिर्वेदयुक्तम्, अतिखेदकरमित्यर्थः ।

(व) आहिण्डकानाम्—इतस्ततः पथेऽनशोलानां परिव्राजकानां, भिक्षुका-

चेटी । को दाणिं अज्जआए मणोरहन्तरस्स (श) गुण
चोरिअ उज्जइणिं अलङ्करेदि ? *

वस । साहु हज्जे ! साहु, मए वि एब्बं ज्जेव हिअ
मन्तिदं । †

चेटी । अज्ज ! तदो तदो ? ‡

संवा । अज्जए ! शे दाणिं अणुक्कोशकिदेहिं पदाणेहि—

वस । किं उबरदविहवो संबुत्तो ? ¶ (स)

* क इदानीम् आर्यायाः मनोरथान्तरस्य गुणान् चोरयित्वा सज्जितो
हरोति ?

† साधु, चेटी ! साधु, मयाऽपि एवमेव हृदयेन मन्त्रितम् ।

‡ आर्य ! ततस्ततः ?

§ आर्य ! स इदानीम् अनुक्कोशकृतैः प्रदानैः—

¶ किम् उपरतविभवः संबुत्तः ?

दीनां वेयर्थः । दत्त्वा न कीर्तयति—अर्थिभ्यः प्रार्थितादप्यधिकं धनं दत्त्वा
स्वकीयदानशौख्यतां न ख्यापयति । [“दइअ” इत्यत्र “दइअं” इति पाठान्तरे
“दइतम्” इति संस्कृतम् । तत्र दयितं—प्रियम्, आत्मगौरवरूपमिति भावः ;
च हृदयस्य महानुभवत्वं प्रकटितम् ; महात्मानो हि अनुष्ठितेऽपि गौरवजनने
हितैषिणि कार्ये त्रिकल्पनमात्महननतुल्यं मन्यमाना इतरजनवत् न तत्
प्रकाशयितुमिच्छन्ति] दक्षिणतया—स्वभावसुलभदाक्षिण्येन । परकीयमि-
प्रयोजनसाधनैकोद्देश्यकमिव इत्यर्थः । [केचित्तु,—“फलकेलअं” इत्यत्र “फलकेल”
इति पाठान्तरं परिकल्प्य “दक्षिणदाए” इति च षष्ठ्यन्तं पठित्वा “दक्षिण-
फलजने—फलाय इत्यर्थः, इव आत्मानमवगच्छति, महाशयसामर्थ्यफलोन्मूलनेन
सफलं जानातीत्यर्थः” इति व्याचक्षते] ।

(श) मनोरथान्तरस्य—अभिलाषविशेषस्य, चारुदत्तस्येत्यर्थः ।

(घ) अनुक्कोशकृतैः,—अनुक्कोशः,—दया, (“कृपा दयाऽनुकम्पा सादृश-
ऽपि” इत्यमरः) तेन कृतानि तैः, प्रदानैः,—दीनेभ्यो धनवितरणैः ।

(स) उपरतविभवः,—नष्टधनः, संबुत्तः,—जातः, स इत्यादि पूर्व-
नान्वयः ।

संवा । अणाचक्खिदे ज्जेव कधं अज्जआए बिस्सादं ? *

वस । किं एत्थ जाणीअदि !! दुल्लहा गुणा बिहवा अ,
अपेएसु तडाएसु बहुदरं उदअं भोदि । † (ह)

चेटी । अज्ज ! किंणामधेओ क्खु सो ? ‡

संवा । अज्जे ! के दाणिं तस्स (क) भूदलमिअंकस्स णामं
ण आणादि !! शो क्खु शेड्डिचत्तले पडिबशदि, शलाहणिज्ज-
णामधेए अज्जचालुदत्ते णाम । §

वस । [सहर्षमासनादवतीर्थं] अज्जस्स अत्तणकेरकं एदं गेहं ।
हस्से ! देहि से आसणं, तालवेण्टअं गेह्ण, परिस्समो अज्जस्स(ख)
वाधेदि । ¶

चेटी । [तथा करोति] ।

* अनाख्यातमेव कथमाय्यया विज्ञातम् ?

† किमत्र ज्ञातव्यम् ? दुर्लभा गुणा विभवाश्च ; अपेयेषु तडागेषु बहुतरमुदकं
भवति ।

‡ आय्ये ! किंनानधेयः खलु सः ?

§ आय्यं ! क इदानीं तस्य भूतलसङ्गादस्य नाम न जानाति ? सः खलु श्रेष्ठि-
चलरे प्रतिवसति, स्नाघनीयनामधेयः आय्यचावदत्तो नाम ।

¶ आय्यस्य आत्मीयम् एतद्देहम् । चेष्टि ! देहि अस्य आसनं, तालवृन्तकं गृहाण,
परिश्रम आय्यस्य वाधते ।

(ह) दुर्लभाः,—दुष्पापाः, गुणाः,—दयादाक्षिण्यादयः, विभवाः,—सम्पदश्च,
एकवेति शेषः, गुणवती निहन्तलं, धनिनश्च निर्गुणत्वमेव लोके प्रायशो दृश्यते इति
एकाधारे तदुभयसङ्गावस्तु नितान्तं विरल इति आशयः । तडागेषु—जलाशयेषु ।
अत्र पानायोग्यतडागे बहुतरजलसत्तारूपाप्रस्तुतात् निर्गुणपुरुषे बहुविभवसत्तारपः
प्रस्तुतः प्रतीयते, इत्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ।

(क) “ऊनी हो वा दीर्घत्वञ्च” इति सूत्रेण ऊम्स्थाने हकारादेशस्य
वैकल्पिकतया पठे “तस्स” इति निष्पन्नम् ।

(ख) “आय्यम्” इति “अने गम्भोः चरणयोः” इतिवत् कर्मणि पठो ।

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA

JNANA SIMHASANA JNANAMANDIR

LIBRARY.

Jangamwadi Math, VARANASI

संवा । [खगतम्] कथं ! अज्जचालुदत्तस्स णामसङ्कीर्त्तनेन ईदृशे मे आदले !! [प्रकाशम्] शाहु, अज्जचालुदत्ता ! शाहु, पु
 बोए तुमं एक्के जोवसि, शेषे उण जणे शशदि । (ग) [इति प
 निपत्य प्रकाशम्] भोदु अज्जए ! भोदु, आशणे णिशीददु अज्ज
 वस । [आसने मसुपविश्य] अज्ज ! कुदो सो धणिओ ?
 संवा । शकालधणे क्खु शज्जणे, काह ण होइ चलाचले
 जे पूइदुं पि आणादि, शे पूआविशेशं पि आणादि ।

* कथम् ! आर्यचारुदत्तस्य नामसङ्कीर्त्तनेन ईदृशी मे आदरः ! साप
 चारुदत्त ! साधु, पृथिव्यां त्वमेकी जीवसि, शेषः पुनर्जनः श्वसिति । भवतु
 भवतु, आसने निषीदतु आर्या ।

+ आर्य ! कुतः स धनिकः ?

‡ सत्कारधनः खलु सज्जनः, कस्य न भवति चलाचलं धनम् ।

यः पूजयितुमपि जानाति, स पूजाविशेषमपि जानाति ॥

(ग) जोवसि—जौवितकार्यं करोषि । श्वसिति—इथा प्राणितेति श्वा
 (घ) वसन्तसेनागृहं प्रविष्टः संवाहकः स्वहत्तानं वत्सुपक्रान्तः
 वसन्तसेना चारुदत्तं विशेषतो ज्ञातुकामा कथं स एव पृथिव्यां जीवति, यद
 श्वसिति इति पृच्छति, कुत इति ।—कुतः,—कस्मात् कारणात्, स धनिक
 चारुदत्तः, पृथिव्याम् एक एव जीवतीत्याद्याशयः ।

वसन्तसेनोक्तेरुत्तरदानार्थमादौ चारुदत्तस्य प्रकृतोपयोगिगुणान्
 शकालधणे इति ।—सज्जनः,—सुमनुष्यः, खलु—निश्चितं, सत्कारधनः,—स
 —अन्येषां पूजायै, परीपकाराय इत्यर्थः, धनं यस्य, सः, भवतीति शेषः ; स
 जनस्य, धनं—वित्तं, चलाचलं—चञ्चलं, [चलधातीः “नन्दिशह—” ।
 पा०) इत्येव “चरि-चलि-पति—” इति वाचिंकात् द्वित्वम्, अन्धसस्य चात्मानं
 न भवति ? अपि तु सर्वस्यैव इत्यर्थः ; अतः चारुदत्तस्य वित्ते सज्जनोपकाराय
 न शोच्योऽसौ इति भावः । तदेव द्रढयति ।—यः,—जनः, पूजयितुम्—
 जानाति—भवगच्छति, सः,—जनः, पूजाविशेषमाप—पूजायाः सामग्रीदि
 जानाति—वेत्ति । [“जे पूइदुं पि ण जाणादि” इति पाठान्तरं, “यः पूजयि
 न जानाति” इति संस्कृतम् । तत्र पूजाविशेषमपि जानातीति काङ्क्षः]

वस । तदो तदो ? *

संवा । तदो तेण अज्जेण शबित्तो पलिचालके किदोम्हि ;
चालित्तावशेषे अ तस्सिं जूदोबजीवि म्हि शंवुत्ते । तदो भाअ-
ध्विअविशमदाए (ङ) दशशुबस्सअं जूदे हालिदं । †

माधु । उच्छादिदोम्हि, मुसिदोम्हि । ‡ (च)

संवा । एदे दे शहिअजूदिअला मं अणुशन्धअन्ति । शम्पदं
शुण्णिअ अज्जआ पमाणं । §

वस । मदणिए ! वासपादबविसण्हलदाए पक्खिणो इदो
तदो वि आहिण्हन्ति । हज्जे ! ता गच्छ एदाणं सहिअजूदि-
अराणं, अअ अज्जो ज्जेव पडिवादेदि त्ति, (क) इमं हत्थाभरणअं
तुमं देहि । ¶ [इति हस्तात् कटकमाकृष्य चेष्टाः प्रयच्छति] ।

* ततस्ततः ?

† ततस्तेन आर्येण संवृत्तिः परिचारकः कृतीऽस्मि ; चारिव्यावर्धने च तस्मिन्
यतोपजीव्यस्मि संवृत्तः । ततो भागधेयविषमतया दशसुवर्णं द्यूतं हारितम् ।

‡ उत्सादितोऽस्मि, मुषितोऽस्मि ।

§ एतो तौ सभिकद्यूतकरौ मामनुसन्धत्तः, साम्प्रतं श्रुत्वा आर्यां प्रमाणम् ।

¶ मदनिक्के ! वासपादपविसण्हलतया पचिण इतस्ततोऽपि आहिण्हन्तो
चेटि ! तद्गच्छ एतयोः सभिकद्यूतकरयोः, अयमायं एव प्रतिपादयतीति इदं
हस्ताभरणं त्वं देहि ।

जानात्येवेत्यर्थः], अत्र चारुदत्तः सज्जनः दोनदशालुतया मम सत्कारं कृतवानिति
प्रस्तुते ताड्यं सामान्यमभिहितमित्यप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः । वैतालीयच्छन्दसा निबन्धी-
यं श्लोकः ॥ १४ ॥

(ङ) संवृत्तिः,—वृत्तिः,—वेतनं, जीविका वा तत्सहितः । चारिव्यावर्धने—
सञ्चरिततामावर्धने, निर्वहणे इति यावत् । भागधेयावधमतया—भाग्यदैपरौत्सेन,
दुरदृष्टतयेत्यर्थः ।

(च) उत्सादितः,—सर्व्वनाशं गमित इति यावत् । मुषितः,—चौरितः,
प्रतारित इत्यर्थः, संवाहकात् प्राप्तव्यधनप्राप्तो नैराश्यादिति भावः ।

(क) वासपादये—आत्रासहचे, विसंश्रुलतया—अस्थिरत्वेन वस्तुमशक्यतया,

चेटी । [गृह्योक्ता] जं अज्जआ आणवेदि । * [इति निश्चयः]

माधु । उच्छादिदोम्हि, सुसिदोम्हि । †

चेटी । [प्रविश्य वीक्ष्य च] जधा एदे उहं पेक्खन्ति, दे
णीससन्ति, बिसूरअन्ति अ, अहिलवन्ति । (ज) अ दुष्सा
णिहिद-लोअणा, तधा तक्केमि, एदे दे सहिअजूदिअरा
स्सन्ति । [उपगम्य] अज्ज ! वन्दामि । ‡

माधु । सुहं तुए होदु । §

चेटी । अज्ज ! कदमो तुम्हाणं सहिओ ? ¶

माधु । कस्स तुमं तणुमज्जे ! अहरेण रद-दट्टदुब्बणीदेण ।
जप्पसि मम्मणवअणं, आलोअन्ती कडक्खेण ? **

* यत् आर्या आज्ञापयति ।

† उत्सादितोऽस्मि, सुषितोऽस्मि ।

‡ यथा एतौ ऊहं प्रेक्षते, दीर्घं निश्चसितः, खिद्येते च, अभिलषतः ।
निहितलोचनौ; तथा तर्कयामि, एतौ तौ अभिकटूतकरौ भविष्यतः । आर्य !

§ सुखं तव भवतु ।

¶ आर्य ! कतरो युवयोः सभिकः !

**

कस्य त्वं तनुमध्ये ! अधरेण रतदट्टदुर्विनीतेन ।

जप्पसि मनोहरवचनम्, आलोकयन्ती कटाक्षेण ? †

पश्चात् प्रकटौकतेन सभिकमाधुरयोः आगतयोर्द्वन्द्वनिरीक्षणेन पक्षिणां भयसञ्चारः
भावः; यद्वा,—वासपादपस्य—आवासवृक्षस्य, विसंश्रुततया—विशङ्कततया,
रक्षिते सति, स्वकीयकुलायादिसंश्रुततया इत्यर्थः, तमिस्त्रादिना अदर्शनं गततया
पक्षिणीऽपि—तिर्यग्ग्यीनयोऽपीति भावः, इतस्ततः,—चतुर्दिक्षु, आदिश्लो—ति
रन्ति, समन्तोत्थः, वासपादपान्वेषणाद्यंमिति भावः; यदा तिर्यग्ग्यः पक्षिणो
स्वाग्रयस्य नाशे अदर्शने वा, तदन्वेष्टुं यतन्ते, तदा मानवयोरनयोः स्वजीविकायां
भूतस्य एतस्य नटस्य अधमर्णस्य अन्वेषणं युक्तमेव इति भावः । प्रतिपादयति—
इत्यर्थः, (“विश्राणनं वितरणं स्पर्शनं प्रतिपादनम्” इत्यमरः) ।

(ज) [“विसूरअन्ति” इति “खिदीर्विसूर” इति सूत्रेण खिदधातोः
विसूरादेशः] । अभिलषतः,—परस्परं विलषतः इत्यर्थः ।

नयनरमणीयाकृतिं स्वत एव मधुरमालपन्ती मदनिकामालीक्य माधुर्यं सङ्कुलं

एतत्ति मम विह्वो, अस्मत्त ब्वज । *

चेटी । जइ ईदिसाईं णं मन्तेसि, ता ण होसि जूदिअरी ।

अत्ति कोवि तुम्हाणं धारओ ? † (भ)

माधु । अत्ति, दशसुवस्सं धालेदि, किं तस्स ? ‡

चेटी । तस्स कारणादो अज्जआ इमं हत्थाभरणं पड़ि-
वादेदि, ण हि ण हि, सो ज्जेव पड़िवादेदि । § (ज)

* नास्ति मम विभवः, अन्यत्र व्रज ।

† यदि ईदृशानि ननु मन्तयसि, तदा न भवसि द्यूतकरः । अस्ति कोऽपि
युष्माकं धारकः ?

‡ अस्ति, दशसुवर्णं धारयति, किं तस्य ?

§ तस्य कारणात् आर्या इदं हस्ताभरणं प्रतिपादयति, न हि न हि, स एव
प्रतिपादयति ।

माह, कस्य इति । —अयि तनुमध्ये ! —कशीदरि ! रते—सुरते, दष्टः,—खण्डितः,
अत एव दुर्विनीतः,—दुर्दर्शनः, तेन अधरेण—निचौष्टेन, उपलक्षिता, कटाक्षेण—
वक्रदर्शनेन, आलोकयन्ती—पश्यन्ती सती, मनोहरवचनं—मिष्टवाक्यं, जल्पसि—
कथयसि, त्वं—भवती, [“तुमं” इत्यत्र “तुहं” इति पाठो न सम्यक्, “तुं चामि”
इति सूत्रेण अमि परतो युषदः स्थाने तुं, चकारात् तुमं च इत्येव विधानात्] कस्य—
जनस्य, प्रिया ? इति शेषः । अत्र दोषसम्पर्केण गुणस्यापि दोषाधिततया वाङ्मन्यस्य
अधरसम्पर्कावश्यकत्वेन दुर्विनीताधरविशिष्टाया मधुरभाषणं विरुद्धमिति विरोधात्-
कारः । उत्तमत्र आर्या नाम ॥ १५ ॥

(भ) मन्तयसि—कथयसि । द्यूतकरः,—द्यूतक्रीडाकारी, द्यूतकरो हि
आत्मनः निर्जनत्वं कदाचिदपि न प्रकाशयति, एषां हि सुखप्राप्तधनत्वेन वेश्यानां
निवृत्तनायकत्वादिति भावः । धारकः,—धारी, खातक इत्यर्थः ।

(ज) भूषणदानकाले “इदं संवाहकेनैव दत्तमिति वक्तव्यम्” इति वसन्त-
सेनया आदेशः, अमानुसारेण तदादेशमुल्लङ्घ्य “संवाहकार्यं वसन्तसेनया प्रदत्तम्”
इति प्रकाशयन्ती मदनिका पुनर्गोपायति, न हि न हीति । स एव—भवतां धारकः
संवाहक एव । प्रतिपादयति—दापयति, मदनिकायाः प्रयोज्यकर्तृत्वाविवक्षणे तु
ददातीत्येवार्थः ।

माथु । [सहर्षं गृहीत्वा] अले ! भणेशि तं कुलपुत्रं, भूतोः
तुए गन्थु । (ट) आअच्छ, पुणो जूदं रमअ । *

[इति निष्क्रान्तिः]

चेटी । [वसन्तसेनामुपसृत्य] अज्जए ! पड़ितुहा गदा सति
जूदिअरा । †

वस । ता गच्छदु अज्ज ! बन्धुअणं समस्सासिदुं । ‡

संवा । अज्जए ! जइ एब्बं, ता इअं कला पलिअणहसस
कलीअदु । § (ठ)

वस । अज्ज ! जस्स कारणादो इअं कला सिक्खीअदि,
ज्जेव अज्जेण सुस्सूसिदपुरुब्बो (ड) सुस्सूसिदब्बो । ¶

संवा । [स्वगतम्] अज्जआए णिउणं पच्चादिट्ठोमिह । (७)

* अले ! भणेशि तं कुलपुत्रं, भूतः सः तव गण्डः । आगच्छ, पुनर्युक्तं पश्य ।

† आर्ये ! परितुष्टो गतौ समिकयूतकरो ।

‡ तद्वच्छतु आर्ये ! बन्धुजनं समाश्वासयितुम् ।

§ आर्ये ! यद्येवं, तदियं कला परिजनहस्तगता क्रियताम् ।

¶ आर्ये ! यस्य कारणात् इयं कला शिष्यते, स एव आर्येण युष्मिन्
युष्मिन्वित्तव्यः ।

(ट) कुलपुत्रं—कुलीनं, सत्कुलात्पन्नमित्यर्थः, (संवाहक-सुलभं
गण्डः,—पणोक्तनियमः, भूतः,—निष्पन्नः ।

(ठ) एवं—मां बन्धुजनं समाश्वासयितुमनुमन्वसे इत्यर्थः । तत्—तस्य
कला—अङ्गमर्दनरूपा, परिजनहस्तगता—परिजनस्य—पौष्पजनस्य, भवत्यति
काया इति यावत्, हस्तगता—आयत्तीभूता, शिष्यता इति यावत्, कियत्ता
विवीयताम् ; त्वया अनुमन्यते चेत्, अहं भवद्गृहे कियत्कालं स्थित्वा भवत्याः
जनान् एतामङ्गमर्दनविद्यां शिष्यित्वा स्वस्थानं गमिष्यामि इति भावः ।

(ड) यस्य—चारुदत्तस्य, कारणात्—हेतोः, यं चारुदत्तं सेविष्यति
युष्मिन्वित्तपूर्वः,—पूर्वं युष्मिन्वित्तः ।

(७) निपुणं—चातुर्येण सहितं यथा तथा, प्रत्यादिष्टः,—निराकृतः ।

कथं पञ्चवकलिशं ? [प्रकाशम्] अज्जए ! अहं एदिणा जूद-
अत्तावमाणेण शकशमणके (ण) हुबिशं । ता शंवाहके जूदि-
अले शकशमणके शंबुत्तेत्ति शुमलिदव्वाइं अज्जआए एदाइं
अक्खलाइं । *

वम ! अज्ज ! अलं साहसेण । †

इवा । अज्जए ! कले णिच्चए । ‡ [इति परिक्रम्य]—

जूदेण तं कदं मे, जं बीहत्थं जणशश शब्बशश ।

एण्हिं पाअइशीशे णलिन्दमणेण बिहलिशं § ॥ १६ ॥

[नेपथ्ये कलकलः] ।

संवाः । [आकर्ष्य] अले किंसेदं ? [आकाशे] किं भणाम ?

* आर्यथा निपणं प्रत्यादिष्टोऽस्मि । कथं प्रत्युपकरिष्ये ? आर्ये ! अह-
मेनेन द्यूतकरापमानेन शाक्यशमणको भविष्यामि ; तत् संवाहको द्यूतकरः शाक्य-
शमणकः संव्रत इति स्मर्तव्यानि आर्यथा एतानि अचराणि ।

† आर्ये ! अलं साहसेन ।

‡ आर्ये ! कृतो निययः ।

§ द्यूतेन तत् कृतं मम यत् विहस्तं जनस्य सर्वस्य ।

इदानीं प्रकटशीर्षो नरेन्द्रमार्गेण विहरिष्यामि ॥

(ण) शाक्यशमणकः—बौद्धपरिव्राजकः ।

स्वस्य निर्वेदकारणं प्रकटयति, द्यूतेनेति ।—सर्वस्य—सकलस्य, जनस्य—लोकस्य,
समक्षमिति शेषः, यत् विहस्तं—व्याकुलं, व्याकुलीकरणमित्यर्थः, अवमाननमिति
यावत्, (“विहस्त-व्याकुलौ समौ” इत्यमरः) तत्—अवमाननम् इत्यर्थः, मम—
सर्वस्य, द्यूतेन—द्यूतक्रीडया, कृतम्—अनष्टितम्, अतः इति अज्जाहार्यम्, इदानीम्
—अधुना, प्रकटशीर्षः,—मुख्यनिशिरा मन् इत्यर्थः, बौद्धशमणको भूत्वा इति यावत्,
नरेन्द्रमार्गेण—राजपथेन, विहरिष्यामि—पर्यटिष्यामि । [अत्र “नरेन्द्रमार्गे न”
इति पटच्छेदेन पाठकल्पने पराङ्मुख्याशयः,—इदानीं प्रकटशीर्षः,—अनाहतमनसकः
सन्निवृत्तः, नरेन्द्रमार्गे—राजवर्त्मनि, सर्वप्रसन्नमिति यावत्, न विहरिष्यामि ;
द्यूतकरकृतापमानेन ममेतावान् निर्वेदः समज्जनि, यत् लोकममत्वं ममेदं दग्धसुखं
कथमपि दर्शयितुं नेच्छामीति भावः] । आर्या इत्तमेनेति बोध्यम् ॥ १६ ॥

एग्रे क्वु वशन्तश्रेणाए खुण्टमोड़के णाम दुट्टहत्थी विहर
त्ति ? अहो ! अज्जआए गन्धगञ्जं (त) पेक्खिअं गणु
अहवा किं मम एदिणा ? जधाववशिदं अणुचिद्धिअं । *

[इति विप्रेर]

[ततः प्रविशति अपटीचेपेण प्रहृष्टो विकटोज्ज्वलवेशः कर्णपूरकः] ।

कर्ण । कहिं, कहिं अज्जआ ? †

चेटी । दुम्माणुस्स ! किं ते उब्बेअ-कारणं ? जं अगदो

अज्जआं न पेक्खसि ? ‡

कर्ण । [दृष्ट्वा] अज्जए ! वन्दामि । §

वस । कस्सऊरअ ! परितुट्टमुहो लक्खोअसि । ता किंये

कर्ण । [सविषयम्] अज्जए ! वच्चिदासि, जाए अज्ज

ऊरअस्स परक्कमो ण दिट्ठो । **

वस । कस्सऊरअ ! किं किं ? ††

कर्ण । सुणादु अज्जआ, जो सो अज्जआए खुण्टमोड़
णाम दुट्टहत्थी, सो आलाणत्थअं भञ्जिअ, महामत्तं क

* अरे ! किंन्विदम् ? किं भणत ? एष खलु वसन्तसंज्ञायाः दुष्टं
नाम दुष्टहत्थी विहरतीति ? अहो ! आर्यायाः गन्धगजं प्रीक्ष्ये मत्ता ।
किं मम एतेन ? यथाव्यवसितम् अनुष्ठास्यामि ।

† कुत्र, कुत्र आर्या ?

‡ दुर्मनुष्य ! किं ते उद्देगकारणम् ? यत् अग्रतोऽवस्थितान् आर्यां व

§ आर्ये ! वन्दे ।

¶ कर्णपूरक ! परितुष्टमुखो लक्ष्यसे, तत् किंन्विदम् ?

** आर्ये ! वक्षिताऽसि, यथा अद्य कर्णपूरकस्य पराक्रमो न दृष्टः ।

†† कर्णपूरक ! किं किम् ?

‡‡ श्रुणुत आर्या, यः सः आर्यायाः खुण्टमोड़की नाम दुष्ट

(त) खुण्टमोड़कः,—तन्नामा इत्यर्थः, सन्धमञ्जक इत्यर्थो वा ।
गन्धप्रधानो गजः गन्धगजस्तं, मत्तहस्तिनमित्यर्थः ।

दिश, महन्तं सङ्गोहं करन्तो, रात्रमगं ओदिष्यो । तदो एत्य-
न्तरे उगुष्टं (थ) जणेण ; ॥—

अवणेध बालअजणं, तुरिदं आरुहध बुक्खपासादं ।

किं ण हु पेक्खध पुरदो ? दुट्ठो हत्थी इदो एदि * ॥ १७ ॥

अवि अ,†—

विचलइ णेउरजुअलं, छिज्जन्ति अ मेहला मणिवइआ ।

बलआ अ सुन्दरदरा, रअणंकुरजालपडिवद्धा ॥ १८ ॥

आलानसम्भं भङ्गा, महामात्रं व्यापाद्य, महान्तं सङ्गोहं कुर्वन् राजमार्गमवतीर्णः ।

ततः अत्रान्तरे उगुष्टं जनेन,—

* अपनयत बालकजनं, त्वरितमारीहत इचप्रासादम् ।

किं न खलु प्रेक्ष्यं पुरतो दुष्टो हस्तो इत एति ? ॥

† अपि च,—

‡ विचलति नूपरयुगलं, छिद्यन्ते च मेखला मणिवर्चिताः ।

बलयाय सुन्दरतरा रत्नाङ्कुरजालप्रतिवद्धाः ॥

(थ) आलानसम्भं—गजानां बन्धनार्थं क्षमविशेषम्, (“आलानं बन्धनसम्भे” इत्यमरः) । महामात्रं—हस्तिपकराजम् । (“महामात्रः समृद्धे चामात्ये हस्तिपका-
धिपे” इति मेदिनी) उगुष्टम्—उच्चैः कथितम् ।

जनेनाहुटमित्युक्तं, तत् किमुगुष्टमित्याह, अवणेधेति ।—बालकजनं—शिशुजनम्,
अपनयत—अपसारयत, राजमार्गादिति शेषः, त्वरितं—शीघ्रं, इचप्रासादं—इचायं,
दुष्टोपरिभागच ; [इचय प्रासादय इति “जातिरप्राणिनाम्” (२४।६ पा०) अप्राणि-
जातिवाचकत्वात् समाहारत्वेनैकवचनम् ; “अन्तःसंज्ञा भवत्येतं सुखदुःखसमान्विताः”
इति मनुवचनेन इच्छायां प्राणित्वेऽपि प्राणिशब्दस्य बाह्यःसंज्ञित्वेव व्यवहारात् अचा-
प्राणित्वमेव इचपदस्य इति सिद्धं समाहारत्वादिकवचनम् ; यद्वा,—इच्छेय सहितः
प्रासादः इति समासः] यद्वा,—प्रासादपदेन सादृश्यमूलकलक्षणया अयभागी
लक्ष्यते, तेन इच्छायां भागमित्यर्थः, आरोहत—उद्गच्छत, कुत एवमित्याह, किमिति
—दुष्टः,—मदमत्तः, हस्तो—करी, इतः,—अस्यां दिशि, एति—आगच्छति,
इति पुरतः,—अयतः, किं न खलु प्रेक्ष्यं—पश्यत ? अचिरमेवं न करिष्यथ चेत्
मत्तोऽयं गजः महदनिष्ट साधयिष्यतीति भावः । आर्या इतिमिदम् ॥ १७ ॥

विचलइ इति ।—नूपरयुगलं—पादकटकयुग्मं, विचलति—झन्झनायते, हस्तिः

सु—१०

तदो तेण दुट्टहस्तिणा कलचलणरदणेहिं फुल्लणविं
विअ णअरिं उज्जदणं अबगाहमाणेण समासादिदो-
ब्बाजओ, तं च परिब्भट्टदण्डकुण्डआभाअणं सीअरंहिं (२)
सिंचिअ, दन्तंतरे क्वित्तं पेक्खिअ, पुणोवि उरसुट्टं जणेण-
हा ! परिब्बाजओ बाबादीअदि त्ति । *

वस । [ससम्भ्रमम्] अहो प्रमादो ! अहो प्रमादो ! †

कर्णं । अलं सम्भमेण, सुणादु दाव अज्जआ । तं
विच्छिन्नविमण्ठुलसिङ्खलाकलावअं दन्तंतरपरिगृह्णदं
ब्बाजअं उब्बहन्तं तं पेक्खिअ, कस्स ऊरण मए, ण हि ण
अज्जआए अस्सपिण्डोवपुट्ठेण दासेण—वामचलणेण जूदसे

* ततस्तेन दुट्टहस्तिना करचरणरदनैः फुल्लनलिनीमिव नगरीमुच्चयिनीम-
मानेन समासादितः परिव्राजकः, तच्च परिषट्टदण्डकुण्डिकाभाजनं शीकरैः
दन्तान्तरे चित्रं प्रेक्ष्य, पुनरप्युट्टं कनेन,—हा ! परिव्राजकी व्यापाद्यते इति ।

† अहो प्रमादः ! अहो प्रमादः ! ।

‡ अलं सम्भमेण, शृणुतु तावदार्या । ततो विच्छिन्न-विसेंहुलसिङ्खलाक-
दन्तान्तरपरिगृहीतं परिव्राजकम् उब्बहन्तं तं प्रेक्ष्य, कर्णपूरकेण मया, न हि

भयात् पलायमानानां रथ्यासञ्चारिणीनां नारीणामितं शेषः ; मणिसूचिता-
निबन्धाः, मेखन्ताः,—रसनाय, क्षियन्ते—क्षिन्नानि भवन्ति, रवाहुरलावण्य-
—सुदमणिसमूहविभूषिता इत्यर्थः ; सुन्दरतराः,—अतिरमणीयाः, बलया-
भरणविशेषाश्च, क्षियन्ते—क्षयन्तीत्यर्थः ; यदा,—मद्यतावशात् द्रुततरं गतवती
हस्तिनी वर्णननिदम् । तत्रापि धनियहे करिष्यामपि ताड्यगलङ्कारादिधारण-
रूप एव अर्थो वाच्यः । अत्रापि आर्या इति । परमत्र प्रथमाहं गतोपलभ्य
इकारस्य हन्तोऽनुराधात् दीर्घत्वं दीर्घान्तमणौशब्देन वा समाधानं बोद्धव्यम् ।

(४) परिव्राजकः,—बौद्धमणकवेशौ पण्डितकः, संवाहक
परिषट्टदण्डकुण्डिकाभाजनं—भयेन हस्तात् प्रच्युतदण्डकमण्डलुं ("कुलीर-
कुण्ड" इति हेमचन्द्रः) । शीकरैः,—हासकरनिचित्रजलकपैः ।

उग्वसिञ्च उग्वसिञ्च, तुरिदं आवणादो लोहदण्डं गेह्लिञ्च
आचारिदो (ध) सो दुष्टहत्थी । ‡

वस । तदो तदो ? *

कर्ण ।—

आहणिकण सरोसं तं हत्थिं बिम्भसैलसिहरामं ।

मोआबिओ मए सो दन्तन्तरसंठिओ परिब्बाजओ † ॥१८॥

आर्याया अन्नपिण्डोपपुटेन दासेन—वामचलनेन द्यूतखेलकम् उदुष्य उदुष्य, लरित-
मापणात् लोहदण्डं गृहीत्वा आकारितः स दुष्टहत्थी ।

* ततस्ततः ?

† आहत्य सरोषं तं हस्तिनं विन्ध्यशैलशिखरामम् ।

मोचितो मया स दन्तान्तरसंस्थितः परिव्राजकः ॥

(ध) तत इति ।—विच्छिन्ना—विशेषेण छिन्ना, अत एव विसंभुला—इतस्ततः
खलिता, भङ्गला एव कलापकः,—भूषणं यस्य तादृशं, [“कलापो भूषणे वर्हे”
इत्यमरः । ततः स्वार्थे कः] । न हीति ।—अत्र कर्णपूरकेण मया इति खनाचः स्वयं
निर्देशेन गर्वं प्रकटय्य स्वामिन्याः पुरः विनयप्रकटनार्थमेव “न हि न हि” इत्युक्तम् ।
अन्नपिण्डोपपुटेन—अन्नराशिपालितेन, वामचलनेन—वक्रगत्या, [“वामचलणेण”
इत्यत्र “वामचरणेन” इति संस्कृतं केचित् पठन्ति] द्यूतखेलकं—मवाहकम् । उदुष्य
उदुष्य—असक्तं द्यूतखेलकोऽयं संवाहकः परिव्राजकोऽभूत्, सोऽयमिदानीं मत्तगजेन
व्यापयते इति कथयित्वा इत्यर्थः, [केषाञ्चिन्मते “उग्वसिञ्च उग्वसिञ्च” इति
प्राकृतस्य “उदुष्य उदुष्य” इति संस्कृतम्] आपणात्—क्रयविक्रयस्थानात् । आका-
रितः,—सङ्गृह्य आहृतः, (“हृतिराकारणाह्वानम्” इत्यमरः) ।

आहणिकण इति ।—मया—कर्णपूरकेण, विन्ध्यशैलशिखरामं—विन्ध्याचल-
भङ्गतुल्यम्, [एतेन अत्युच्चता सूच्यते] तं—पूर्वोक्तं मदमत्तं, हस्तिनं—करिणं, सरोषं
—सक्रोधं यथा तथा, आहत्य—प्रहृत्य, दन्तान्तरसंस्थितः,—दशनद्वयमध्यवर्ती, सः,
—ग्रमणकवेगी, परिव्राजकः,—पथ्यटकः, संवाहकः इत्याशयः, मोचितः,—सुक्तिं
प्रापितः, [“यदा तोत्रप्रयत्नेन संयोगादिरगौरवम्” इत्यादिवचनेन “परिव्राजको”
इत्यत्र तोत्रप्रयत्नोच्चारणात् “व्राजको”शब्दे परेऽपि परेरिकारस्य ऋसत्वं बोध्यम्] ।
आर्याङ्गान्तर्गतं गीतिवृत्तमिदम्,—“आर्यां प्रथमाङ्गसमं यस्याः पराङ्गनोरितं
गीतिः” इति लक्षणात् ॥ १८ ॥

वस । सुष्ठु दे किदं, तदो तदो ? *

कर्ण । तदो अज्जए ! साहु रे कखजरअ ! साहु ति
एत्तिअमेत्तं भणन्ती, बिसमभरक्कन्ता बिअ णावा, एहं
पल्हत्था सअला उज्जइणी आसि । तदो अज्जए ! एहं
सुखाइं आहरण्डाणाइं परामसिअ उच्चं पेक्खिअ दीहं पे-
सिअ (न) अअं पाबारओ मम उवरि क्वित्तो । †

वस । कखजरअ ! जानीहि दाब किं एसो जादीकु-
वासिदो पाबारओ ख वेत्ति ? ‡

कर्ण । अज्जए ! मदगन्धेण सुष्ठु तं गन्धं ण जानामि । §

वस । णामं पि दाब पेक्ख । ¶

कर्ण । इमं णामं अज्जआ एव्व बाएदु । *** [इति प्राण-
मुपनयति] ।

वस । अज्जचारुदत्तस्स । ††† [इति वाचयित्वा सखं यो-
प्राह्णोति] । (प)

* सुष्ठु त्वया कृतं, ततस्ततः ?

† तत आर्य्ये ! साधु रे कर्णपूरक ! साधु, इत्येतावन्मात्रं भवन्तीति
भराक्रान्ता इव नौः एकतः पर्य्यस्ता सकला उज्जयिनी आसीत् । तत एव
एकेन गूण्यानि आभरणस्थानानि परामृश्य ऊर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निश्चय्य अयं प्राण-
मनोपरि चिन्तः ।

‡ कर्णपूरक ! जानीहि तावत् किम् एष जातीकुसुमवासितः प्राण-
न वा ? इति ।

§ आर्य्ये ! मदगन्धेन सुष्ठु तं गन्धं न जानामि ।

¶ नामापि तावत् किम्

*** इदं नाम आर्य्या एव वाचयतु ।

†† आर्य्य-चारुदत्तस्य ।

(न) एकेन—कैनचित्, चारुदत्तेनेति भावः, ऊर्ध्वं प्रेक्ष्य दीर्घं निश्चय्य
दारिद्रेण अनुरूपपारितोषिकदाने अक्षमत्वादिति भावः ।

(प) “दत्तं किमपि कान्तेन धृत्वाऽङ्गे सुहुरीक्षते” इत्यादिवचनात् एव
व्यक्तवस्त्वग्रहणम् अनुरक्ताया अनुरागप्रकटनायम् ।

चेटी । कखऊरअ ! सोहइ अज्जआए पावारओ । *

कर्ण । आं, सोहइ अज्जआए पावारओ !! †

वस । कखऊरअ ! इदं दे पारितोसिअं । ‡ [इति आभरणं प्रयच्छति] । (फ)

कर्ण । [शिरसा गृहीत्वा प्रणम्य च] । सम्पदं सुहु, सोहइ अज्ज-
आए पावारओ । § (ब)

वस । कखऊरअ ! एदाए बेलाए कहिं अज्जचारुदत्तो ? ¶

कर्ण । एदेण ज्जेव समोण पवुत्तो (भ) गन्तुं गेहं । **

वस । हञ्जे ! उवरिदणं अलिन्दअं (म) आरुहिअ,
अज्जचारुदत्तं पेक्खेह । ††

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति सञ्चकटिके द्यूतकरसंवाहको नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

* कर्णपूरक ! शोभते आर्यायाः प्रावारकः ।

† आं, शोभते आर्यायाः प्रावारकः ।

‡ कर्णपूरक ! इदं ते पारितोषिकम् ।

§ साम्यतं सुहु शोभते आर्यायाः प्रावारकः ।

¶ कर्णपूरक ! एतस्यां वेलायां कुत्र आर्य्यचारुदत्तः ?

** एतेनैव मार्गेण प्रवृत्ती गन्तुं गेहम् ।

†† चेटी ! उपरितनम् अलिन्दकमारुह्य आर्य्यचारुदत्तं प्रेक्षामहे ।

(फ) अत्र सङ्ग्रही नाम गर्भाङ्गं प्रदर्शितम् ; तल्लक्षणं यथा,—“सङ्ग्रहः
पुनः । सामदानार्थसम्पन्नः—” इति ।

(ब) अत्र पुण्यं नाम प्रतिमुखसन्धेरङ्गं प्रदर्शितम् ;—“पुण्यं विशेषवचनं
मतम्” इति लक्षणात् ।

(भ) प्रवृत्तः,—आरब्धवान् [अकर्मकत्वात् कर्त्तरि आरम्भे च निष्ठा] ।

(म) हञ्जे—चेटीसन्बोधनार्थमव्ययम् ; (“हण्णे हञ्जे हलाह्वानं नीचां चेटीं
सखीं प्रति” इत्यमरः) । अलिन्दकम्—“आलिशा” इति “वारान्दा” इति वा ख्यातं
ज्ञानम् । [“प्रघाणप्रघणालिन्दा वहिहारप्रकीष्टके” इत्यमरीत्या अलिन्दशब्दो यद्यपि

वह्निर्द्वारपार्श्वस्थं प्रकीर्णं बोधयति, तथाऽपि तथाविधार्थकस्यातिन्दस्य शार्ङ्ग
 नर्हत्वात्, उपरितन इति विशेषणसामर्थ्याच्च उपरिगृह्यहारस्य सुखस्थितस्यावर्त
 “मालिशा, वारान्दा” वा इत्यर्थः सङ्गतः] । “स्थिता दृष्टिपथे शयन् प्रविष्ट
 दूरतः” इति अनुरक्तनायिकालक्षणमत्र समर्थितम् ।

इत्येषामास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिण
 श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजायां
 पण्डितश्रीमदायुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नायां
 प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां मृच्छकटिकल्याख्यायां

द्वितीयोऽङ्कः ॥ २ ॥

तृतीयोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चेटः] ।

चेटः ।—

शुजणे क्व भिच्चाणुकम्पके श्रामिए णिच्चणके वि शोहदे ।

पिशुणे उण दब्बगब्बिदे दुक्कले क्व पल्लिणामदालुणे * ॥ १ ॥

* सुजनः खलु भृत्यानुकम्पकः स्वामी निर्जनकोऽपि शोभते ।

पिशुनः पुनर्द्रव्यगर्वितो दुष्करः खलु परिणामदारुणः ॥

स्वामिसङ्घवहारपरितुष्टचेटः अधनस्यापि तस्य गुणमनुकीर्तयन्नाह, शुजणे इति ।
—यः स्वामी—प्रभुः, सुजनः,—सन्मनुष्यः, तथा भृत्यानुकम्पकः,—स्वनिधोगाचमे-
ष्वपि भृत्येषु दयावान्, सः यदि निर्जनकः,—दरिद्रः, भवेत्, तदाऽपि, खलु—
निश्चितं, शोभते—राजते, भृत्यानामिति शेषः । पुनः,—किन्तु, द्रव्यगर्वितः,—
धनगर्वितः, पिशुनः,—खलः, दुर्जन इत्यर्थः, (“पिशुनी खलसूचकौ” इत्यमरः
खलु—यतः, परिणामदारुणः,—परिणामे—यत्नतः सेवनेऽपि श्रेष्ठे, दारुणः,—भयङ्करः,
यतः दुष्करः,—दुःसाध्यः, दुःसेव्य इत्यर्थः । अत्रापराद्धे चेटेन प्रकारं प्रति कटाक्षः कृत
इति ध्येयम् । [“भृत्यानुकम्पकः” इत्यत्र “कुभृत्यपालकः” इति पाठान्तरे,—
कुभृत्यानाम्—अक्षमभृत्यानामपि, पालकः इत्यर्थः] ; सादृशेष्वपि भृत्येष्वनुकम्पावान्
मत्प्रभुरार्थ्यचारुदत्तो निर्जनोऽपि सुजन एव इति भावः । [“श्रामिए” इत्यत्र
“श्रमिए” इति पाठो युज्यते वेतालीयवृत्तानुरोधात् ; तल्लक्षणं यथा,—“पङ्-
विषमेऽष्टो समे कजास्ताश्च समे सुनो निरन्तराः । न समात्र पराश्रिता कला वेता-
लीयेऽन्ते रली गुरुः ॥” इति लक्षणात् । अत्र मत्प्रभुः भृत्यानुकम्पकः आर्थ्यचारुदत्तः
निर्जनोऽपि शोभते इति विशेषे प्रस्तुते तादृशसामान्यमप्रस्तुतमभिहितमित्यप्रस्तुत-
प्रशंसाऽनुद्धारः । अयमेव श्लोकः पुस्तकान्तरे रूपान्तरेण दृश्यते, यथा,—“शुश्रूषे ह
कुमित्रपालर धणहीणे अपह वि शोहदि । पिशुणे उण दब्बगब्बिदे ण अ लच्छी-
विहवावलन्विते ॥” “सुजनः खलु कुभृत्यपालकः धनहीनोऽप्रभुरपि शोभते । पिशुनः
पुनर्द्रव्यगर्वितो न च लज्जोविभवावलन्वितः ॥” इति संस्कृतम्] ॥ १ ॥

अविभ्र, — शशपलक-बलहे ण शक्कि बालिदुं
 अस्स-कलत्त-पशत्ते ण शक्कि बालिदुं ।
 जूद-पशत्त-मणुस्से ण शक्कि बालिदुं
 जे वि शहाविभ्रदोशे ण शक्कि बालिदुं * ॥ २ ॥

का वि वेला अज्जचारुदत्तस्य गन्धञ्चं शुण्णिदुं गदस्य,
 कमदि अडलअणी, अज्जवि ण आअच्छदि । ता
 बाहिल-दुआल-शालाए गदुअ शुविशं । † (क) [वि
 करोति] ।

* अपि च, — शस-लम्पट-बलीवद्दो न शक्यो वारयितुम्
 अन्य-कलत्रप्रसक्तो न शक्यो वारयितुम् ।
 द्यूतप्रसक्तो मनुष्यो न शक्यो वारयितुं
 योऽपि स्वाभाविकदोषो न शक्यो वारयितुम् ॥

† कापि वेला आर्य-चारुदत्तस्य गन्धञ्चं श्रोतुं गतस्य, अतिक्रामति शयनं
 अद्यापि नागच्छति । तत् यावत् वहिर्द्वारशालायां गत्वा स्वप्नमिति ।

ईदृग्दुरवस्थस्यापि चारुदत्तस्य कलाऽनुशीलनदानशौचप्रादावत्यासक्तिरिति
 त्याह, शशेति । — शसलम्पटः, — शसभोजनलीलुपः, [लम्पटशब्दस्य
 लीलुपार्थशक्तत्वेऽपि अत्र सामान्यतः लीलुपमात्रार्थो लक्षणया बोध्यः] बलीवद्
 अनङ्गानित्यर्थः, अन्यकलत्रप्रसक्तः, — परस्त्रीलम्पटः, [“अस्सपशत्तकलत्ते” इति
 नरे “अन्यप्रसक्तकलत्रम्” इति संस्कृतम् । तत्र शक्किशब्दस्य क्लीबलिङ्गत्वं, तत्र
 पुरुषासक्तरमणौत्यर्थं बोध्यः] तथा द्यूतप्रसक्तः, — द्यूतक्रीडोन्मत्तः, मनुष्यः,
 एते यथा वारयितुं — तेभ्यो दोषेभ्यः प्रत्यावर्त्तयितुमित्यर्थः, न शक्याः, तथा-
 स्वाभाविकाः, — प्रकृतिसिद्धाः, दोषाः, — दूषणं, [दातृत्वादिगुणस्यापि “सर्वमलवर्त्तयितुं”
 न्यायवलाद्दोषत्वं बोध्यम्] सोऽपि वारयितुं न शक्यः । अत्र स्वाभाविकः, —
 सिद्धः, दोषो यस्य स तथाभूतो जनः, वारयितुं न शक्यः इति कथनेन दातृ-
 ईदृस्यां शौचनीयदशायां दातृत्वादिकं दोषः ; तच्च मे प्रमुर्न त्यजति इति
 व्यज्यते । इह शसलम्पटबलीवद्दादेर्वारणाशक्यत्वदृष्टान्तेन स्वाभाविकदोषस्य
 शक्यत्वरूपादप्रस्तुतात् सामान्यात् चारुदत्तस्यातिरिक्तदातृत्वादिरूपस्वाभाविक-
 वारणाशक्यः, इति प्रस्तुतः विशेषः प्रतीयते, इत्यप्रस्तुतप्रशंसादृष्टान्तयोः संवादः ।
 (क) कापि — निर्देष्टुमशक्या, अधिकेत्यर्थः, वेला — समयः,

[ततः प्रविशति चारुदत्तो विदूषकश्च] ।

चारु । अहो ! अहो !! साधु रेभिलेन गीतम् । वीणा हि नाम असमुद्रोत्थितं रत्नम् । (ख) कुतः,—

उत्कण्ठितस्य हृदयानुगुणा वयस्या,

सङ्केतके चिरयति प्रवरो विनोदः ।

संस्थापना प्रियतमा विरहातुराणां,

रक्तस्य रागपरिवृद्धिकरः प्रमोदः ॥ ३ ॥

शेषः, गान्धर्वै—गन्धर्वदेवताञ्च, गीतादिकमित्यर्थः । किमधिकेन, अर्द्धरजनी—
अर्द्धपरिमिता राविः । अतिक्रामति,—अतिगच्छति । स्वप्नामि—निद्रास्यामि ।

(ख) असमुद्रोत्थितं—सागरादनुत्पन्नम् । अत्र निरपङ्गवे विषये वीणायां
रत्नत्वं तादात्म्येनारोपात् रूपकमन्वङ्कारः ; तच्च असमुद्रोत्थितमिति विशेषणेन
अधिकं वैशिष्ट्यमारोहतीति अधिकारुढवैशिष्ट्यरूपमिति ध्येयम् ।

अगणितगुणवत्तया कथितं वीणाया रत्नत्वमेव समर्थयमान आह, उत्कण्ठित-
सेति ।—उत्कण्ठा—प्रबलविरहवेदना,—“रागे त्वलम्बविषये वेदना महती तु या ।
संशोषणौ तु गात्राणां तामुत्कण्ठां विदुर्बुधाः ॥” इत्युक्तञ्चोपेति यावत्, सञ्ज ता
पन्न, [तारकादिवात् इतच्] तथाभूतस्य उत्कण्ठितस्य—प्राप्तप्रबलविरहवेदनस्य
जनय, हृदयानुगुणा—मनःसान्त्वनकरौ, वयस्या—सखीस्वरूपा, (“आलिः सखी
वयस्या च” इत्यमरः) ; सङ्केतयति यः स सङ्केतकः, तस्मिन् सङ्केतके—कृतसङ्केते,
निर्जने विह्वारार्थं दत्तेऽङ्किते इति यावत्, प्रणयिनि जने इति शेषः, चिरयति—
विश्रम्भनाने सति, प्रवरः,—महान्, विनोदः,—चित्ताशान्तिप्रशमनोपायः, (एत-
दुपलक्षणं, नायिकायामपि कृतसङ्केतायां विलम्बमानायां प्रियतमस्यापि इयमेव वीणा
विनोदोपाय इति बोध्यम्) विरहातुराणां—प्रियविच्छेदव्याकुलानां जनानां,
प्रियतमा—मनोऽनुकूला, संस्थापना—सान्त्वनीपायः, यद्वा,—“प्रियतमाविरहातु-
राणाम्” इति एकपदं, प्रियाविद्योगात्तानामित्यर्थः, संस्थापना—स्थैर्यविधायिनी-
त्यर्थः ; विरहिणो हि आलस्यदृश्यं-वाणावादनादिभिः चित्तं विनोदयन्तीति
प्रसिद्धिः, तथा च,—“सादृश्यप्रतिकृतिदर्शनेः प्रियायाः” इत्यादि “उत्सङ्गे वा
सन्निवसने सोम्य ! निश्चिद्यं वीणाम्” इत्यादि च ; तथा रक्तस्य—अनुरागिणः,
प्रियतमाऽऽसक्तस्येयम्, रागवृद्धिकरः,—अनुरागवर्धनः, प्रमोदः,—उत्सवः, आनन्द-
दायिनोत्यर्थः । सर्वत्र बोधेति योज्यम् । अत्र निरपङ्गुतविषये एकस्मादेव वीणायां

विद्। भोः ! एहि, गेहं गच्छेह । *

चाव। अहो ! सुष्ठु भावरेभिलेन (ग) गीतम् ।

विद्। मम दाव दुवेहिं ज्जेब्ब हस्सं जाअदि, इत्थिआ
सकदं पठन्तीए, मणुस्सेण अ काअलीं गाअन्तेण । इत्थिआ
सकदं पठन्तो, दिस्सणवणस्सा बिअ गिट्ठी अहिअं सुसुआ
मणुस्सोवि काअलीं गाअन्तो, सुक्खसुमणोदामवेडितो
बुद्धपुरोहिदो बिअ मन्तं जवन्तो, दिदं मे ण रोअदि । †

* भोः ! एहि, गेहं गच्छावः ।

† मम तावन् दाम्यामेव दास्यं जायते, स्त्रिया संस्कृतं पठन्त्या, मणु-
काकलीं गायता । स्त्री तावन् संस्कृतं पठन्ती दत्तनवनास्या इव यष्टिः ।
सुम्राष्टं करोति, मनुष्योऽपि काकलीं गायन् युष्कमुमनोदामवेष्टितो हस्त-
इव मन्त्रं जपन् दृढं मे न रोचते ।

वयस्यादीनामनेकेषाम् उपमानानामभेदेनारोपात् मालारूपं निरङ्गं रूपकम-
न च एकस्या एव वीणाया वयस्यादिरूपेण अनेकधा चल्लेखान् विवक्षते-
ऽयमुल्लेख एवास्तु इति वाच्यम् ; तत्र “प्रिय इति गोपवधूभिः” इत्यादौ एव
भगवति आरोप्याणां प्रियत्वादीनां वास्तवतया चल्लेखालङ्कारसङ्घातः,
वीणायामारोपितानां वयस्यादीनामवास्तवत्वात् नोल्लेखप्रसङ्गाः, अपि तु स्या-
रूपकस्यैव चल्लेखरूपकयोः आरोप्यमाणवस्तुवास्तवत्वावास्तवत्वभेदमिष्यत्वस्यै-
व लङ्कारिकसम्मतत्वादिति सुधिया स्रधिया विचार्यम् । अत्र वसन्ततिलकं
“जेयं वसन्ततिलकं तमजा जगौ गः” इति लक्षणात् ॥ ३ ॥

(ग) भावरेभिलेन—भावः—विद्वान्, सङ्गीतविद्याविशारद इत्यर्थः, भा-
रेभिलयेति भावरेभिलः तेन, (“भावो विद्वानथावुकः” इत्यमरः) भावः ।
विदूषकस्य आमन्त्रणपदमिति केचित् ।

(घ) काकली—अस्फुटमधुरध्वनिं, (“काकली तु कले दृक्के ध्वनी-
मरः) । दन्ता—अर्पिता, नवा—प्रत्यया, नास्या—नस इयं नास्या, नावि-
रञ्जुरित्यर्थः, यस्याः तादृशी, गृष्टिः,—सकृन्मृता गौः, (“गृष्टिरकप्रसूता
इत्यमरः) युष्माकां—मधु-गन्ध-कान्तिहीनानामित्यर्थः, सुमनसां—पुष्पाणां,
सज्जा, वेष्टितः,—भूषितः । (एतेन जपस्य दीर्घकालव्यापिता उक्ता) ।

चारु । वयस्य ! सुष्ठु खलु अद्य गीतं भावरेभिलेन । न
च भवान् परितुष्टः ?—

रक्तञ्च नाम मधुरञ्च समं स्फुटञ्च
भावान्वितञ्च ललितञ्च मनोहरञ्च ।

किंवा प्रशस्तवचनैर्बहुभिर्मदुक्तैः

अन्तर्हिता यदि भवेद् वान्तंति मन्ये ॥ ४ ॥

अपिच,—

तं तस्य स्वरसङ्ग्रहं मृदुगिरः श्लिष्टञ्च तन्मोखनं
वर्णानामपि सूक्ष्मन्तर्गतं तारं विरामे मृदुम् ।

मधुरगीतमाधुरीविमोहितयारुदत्तः तत्र स्त्रीयमभिसतमभिव्यनक्ति, रक्तमिति
—नाम—सम्भावनायां, रक्तं—रागवर्धनं, तत्तद्भागसमन्वितमिति वाऽर्थः, मधुरं—
मनोरमं, माधुर्यगुणभूयिष्ठमित्यर्थः, समं—पौष्पाप्यवैपरीत्यरहितं, स्फुटं—सुव्यक्तं,
भावान्वितं—तदभिप्रायं, रत्यादिभावविशिष्टं वा, ललितं—सुन्दरं, (“ललितं त्रिषु
सुन्दरम्” इत्यमरः) लालित्याख्यगुणसमन्वितमिति यावत्, तथा मनोहरं—मनोरमञ्च,
[सर्वेषामेव विशेषणानां प्राधान्यद्योतनार्थं सर्वेषामेवान्ते चकारः प्रयुक्तः] गीतमिति
नयस्य तदं सर्वत्र योज्यम् ; मदुक्तैः,—मया कथितैः, बहुभिः,—अनेकैः, प्रशस्त-
वचनैः,—“रक्तञ्च नाम मधुरञ्च” इत्यादिप्रशंसावादैः, किं वा ?—न किमपि प्रयो-
जनमित्यर्थः ; वनिता—रमणी, यदि—सम्भावनायाम्, अन्तर्हिता—रेभिलवेषिणा-
च्छन्ना, भवेत् इति मन्ये—सम्भावयामीत्यर्थः । व्यक्तिविशेषणत्वेन अन्तर्हितेति
स्त्रीत्वम् ; रेभिलव्यक्तिर्यदि अन्तर्हिता—प्रच्छन्ना, भवेत्—प्रच्छन्ना सती यदि गाये-
दिति यावत्, तदा वनितेति मन्ये—योषिर्देव गायति इति सम्भावयामि इति वा
अन्यः । सङ्गीतस्य रक्तत्वादिगुणवत्त्वेन काचित् योषा एव प्रच्छन्ना सती गायति,
न पुमान् इत्यहं तर्कयामीत्यर्थः । अत्र प्रकृते रेभिले वनितासदृशसुकण्ठत्वादिगुण-
वत्त्वात् वनितात्वसम्भावनात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । वसन्तिलकं तत्तम् ॥ ४ ॥

सङ्गीतवृत्तमानसः गायकगुणमनुकीर्तयन्नपि अपरितप्तः पुनः तदेव वक्ष्यन्नाह,
तमिति ।—गीतसमये—सङ्गीतसत्ताकाले, विरतेऽपि—अवसितेऽपि, तस्मै—रेभिलस्य,
तं—सुतपूर्वमित्यर्थः, स्वरसङ्ग्रहं—स्वराणां—निषादादीनां, सं—सम्यक्, क्रमः,—
पारोक्ष्यवतोद्भवः, तं, मृदुगिरः,—कोमलवचनानि, यद्वा,—“मृदुगिरः” इति

हेलासंयमितं पुनश्च ललितं रागद्विरुच्चारितं

यत्सत्यं विरतेऽपि गीतसमये गच्छामि शृण्वन्निव ॥ ५ ॥

विदू। भो वयस्स ! आवणन्तर-रक्षा-विभाएसु सुहं कुकुरा
वि सुत्ता, ता गेहं गच्छम्ह । [अगतोऽवलीक्य] वयस्स ! पेक्ख
पेक्ख, (ङ) एसो वि अन्धआरस्स विअ अवआसं देत्तो, अ
रिक्ख-पासादादो ओदरदि भअवं चन्दो । *

चार। सम्यगाह भवान्,—

असौ हि दत्त्वा तिमिरावकाशमस्तं व्रजत्युन्नतकोटिरिन्दुः ।

जलावगाढस्य वनद्विपस्य तीक्ष्णं विषाणायमिवावशिष्टम् ॥

* भोः वयस्य ! आपणान्तररक्षाविभागेषु सुखं कुकुरा अपि सुप्ता, तन्म
गच्छावः । वयस्य ! पश्य पश्य, एषोऽपि अन्धकारस्येव अवकाशं ददन् परतो
प्रासादात् अवतरति भगवान् चन्द्रः ।

“तस्य” इत्यस्य विशेषणं, कोमलमधुरकण्ठस्वरस्य रेभिलस्यत्यर्थः, श्लिष्ट-गीतस्य
सन्मिलितम्, एकत्वेनाकण्ठमानमित्यर्थः, वर्णानां—गीताचराणां, मूर्च्छनाकारस्य
मूर्च्छना—वराहोद्धारोद्गमभेदः,—“क्रमात् स्वराणां सप्तानामारोहशिवारोहस्य
सा मूर्च्छेत्युच्यते यामस्या एताः सप्त सप्त च ॥” इति “स्वरः सम्पूर्णो यव राग
प्रतिपद्यते । मूर्च्छनामिति तां प्राहुः कवयो यामसम्भवाम् ॥” इति चोक्तेः ; तस्य
गतं—तन्मध्यस्थितमित्यर्थः, तारम्—उच्चैः, तथा विरामे—समापने, यामस्य
इत्यर्थः, मृदं—कोमलं, मृच्छमित्यर्थः, हेलाया—अवलीलया, संयमितं—निर्बलं
आरोहोद्धारोद्गदौ नियमेन संस्थापितमित्यर्थः, पुनश्च—पुनरपि, ललितं—
लालित्यगुणविशिष्टमिति यावत्, तन्नीस्वनं—वौशाध्वनिं, तथा रागद्विरुच्चारितं—
रागेषु—वराहोद्गमतिषु, द्विरुच्चारितं—द्विरुक्तं, गीतमिति श्रुतं, शृण्वन्निव—
यन्निव, गच्छामि—यामीति यत् तत् सत्यमित्यन्वयः । तदानीं पूर्वमुक्तवैपरीत्य
रसत्वेऽपि श्रुतिगोचरत्वसम्भावनात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तं,
यथा,—“सूर्याश्चैयंदि मः सज्जौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्” इति ॥ ५ ॥

(ङ) “दृशेः पेक्खः” इति सूत्रेण पश्यतः पेक्खादेशः ।

विदूषककथितं चन्द्रास्तगमनमेव वर्णयन्नाह, असाविति ।—असौ—पुरतः
दृश्यमानः, उन्नतकोटिः,—उन्नता कोटिः,—अयभागः यस्य सः, इन्दुः,—

विदू। भो ! एदं अम्हाणं गेहं, बड्डमाणअ ! बड्डमाणअ !
उग्घाटेहि दुअरअं । *

चेटः। अज्जमित्तेआह शलशज्जोए (च) शुणीअदि, आगदे
अज्जचालुदत्ते ; ता जाव दुअलअं शे उग्घाटेमि । [तथा कृत्वा]
अज्ज ! बन्दामि, मित्तेअ ! तुमं पि बन्दामि । एत्थ वित्थिस्से
आशणे णिशीदन्तु अज्जा । † [उभौ नाट्येन प्रविश्य उपविशतः] ।

विदू। बड्डमाणअ ! रअणिअं सहावेहि पादाइं धोइदुं । ‡

चारु। [सानुकम्पम्] अलं सुप्तजनं प्रबोधयितुम् !! (क)

चेटः। अज्ज मित्तेअ ! अहं पाणिअं गेहे, तुमं पादाइं
धोवेहि । § (ज)

० भो ! इदम् अस्माकं गेहम् । वर्द्धमानक ! वर्द्धमानक ! उद्घाटय द्वारम् ।

† आर्यमैत्रेयस्य स्वरसंयोगः श्रूयते, आगत आर्यचारुदत्तः ; तत् यावत् द्वार-
मख उद्घाटयामि । आर्य ! वन्दे । मैत्रेय ! त्वामपि वन्दे । अत्र वित्तीयं आसने
निषीदतम् आर्य्यौ ।

‡ वर्द्धमानक ! रदनिकामाकारय पादौ धावयितुम् ।

§ आर्यमैत्रेय ! अहं पानीयं गृह्णामि, त्वं पादौ धावय ।

जयावगादस्य—जलमग्रस्य, वनद्विपस्य—वन्यहस्तिनः, [“वनद्विपस्य” इत्यनेन
विषाणस्य साधत्वं सूचितम्] अवशिष्टम्—अवशेषीभूतं, जलानभ्यन्तरगतमित्यर्थः,
तीक्ष्णं—सूक्ष्मित्यर्थः, विषाणाग्रं—दन्ताग्रमिव, (“विषाण” स्यात् पशुग्रहेभदन्तयोः”
इत्यमरः) तिमिरावकाशं—तिमिरैर्भ्यः,—अन्धकारैर्भ्यः, अवकाशम्—अन्तरम्,
आगमनावसरमिति यावत्, दत्त्वा—वित्तीयं, अस्तम्—अदर्शनम्, अस्ताचलमित्यर्थः,
प्रजति—गच्छति । अत्र ऊर्ध्वोन्नतविषाणजलमग्रवनगजेन अर्द्धास्मितनिशाकरस्य
अवैधर्म्यसाम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः ॥ ६ ॥

(च) स्वरसंयोगः,—कण्ठरवसमभिव्यक्तिः ।

(क) सुप्तजने न प्रबोधनीय इत्यर्थः, [प्रबोधयितुमित्यत्र “प्रबोध्य” इति साधु,
“फलं खज्जोः—” (३।४।१८ पा०) इति क्ताविधानेन निषेधार्थकालंशब्दयोगे तुमुन्-
प्रत्ययस्य अनुशासनाभावात्] ।

(ज) धावय—प्रचालय । [कम्पनार्थकस्य चुरादिगणोयस्य धू-धातोः,

विद्। [सक्रीधम्] भो वञ्जस्स ! एसो दाणिं दासीए पुत्तो
भविञ्च पाणिञ्च गेह्हेदि, मं उण बम्हणं पादाइं घोवावेदि ! (भ)
चार। वयस्य मैत्रेय ! त्वमुदकं गृहाण, वर्द्धमानकः पादौ
प्रक्षालयतु ।

चेटः। अज्ज मित्तेअ ! देहि उदकं । * [विदूषकस्तथा करोति ।
चेट्यारुदत्तस्य पादौ प्रक्षाल्य अपसरति (ज)] ।

चार। दीयतां ब्राह्मणस्य पादोदकम् ।

विद्। किं मम पादोदकं, भूमीए ज्जेव मए ताडि-
गह्हेण बिअ पुणोवि लोठिदब्बं । † (ट)

चेटः। अज्ज मित्तेअ ! बम्हणे क्व तुमं । §

विद्। जधा सब्बणागाणं मज्जे डुण्डुहो, तधा सब्बबम्ह-
णाणं मज्जे अहं बम्हणो । ॥

* भो वयस्य ! एष इदानीं दास्याः पुत्री भूत्वा पानौयं गृह्णाति, मां पुनर्प्राप्तं
पादौ धावयति !

† आर्यमैत्रेय ! देहि उदकम् ।

‡ किं मम पादोदकैः ? भूम्यामेव मया ताडित-गर्दभेनेव पुनरपि लोठितव्यम् ।

§ आर्यमैत्रेय ! ब्राह्मणः खलु त्वम् ।

॥ यथा सर्व्वनागानां मध्ये डुण्डुभः, तथा सर्व्वब्राह्मणानां मध्ये अहं ब्राह्मणः ।

स्वार्थणिजन्तस्य वा शीघ्रनार्थधावधातोः रूपमिदं, धातूनामनेकार्थत्वादर्थसाधनं
बोध्यम्] ।

(भ) धावयति—पादप्रक्षालनं कारयति, [अत्र हेतुमति णिचि प्रयोजितं
धावधातोः रूपं कल्पयित्वा प्रयोजितं वाक्यमिदम् ; एवञ्च “माम्” इति प्रयोज्यम् ।
कस्यता तु धावधातोः शीघ्रनपूर्व्विकायां गतौ वर्त्तमानत्वं प्रकल्प्य कथञ्चित् समर्थं
इति दिक्] ।

(ज) अपसरति—कश्चित् दूरे तिष्ठतीत्यर्थः ।

(ट) पादोदकैः,—पादप्रक्षालनार्थान्युदकानि इति पादोदकानि, तैः (य
वचनम् अविशचितम्) । लोठितव्यं—लोठनं कर्त्तव्यं, भूमौ शयितव्यमित्यर्थः

यः खलु एवं कथयितुमीष्टे, स पुनः कियान् मूर्खः, तत्तु वाचा विन्यसनमनावश्यकमेव । तस्य परस्परसम्बन्धाः वाचोऽपि अतीव विस्मयोत्पादिकाः; पौराणिकेतिवृत्तसंवलताः काः अपि कथाः तेन न हि ज्ञाताः, तथाऽप्यसौ स्वीयमसामान्यं वैदग्ध्यं प्रकटयितुं तदुपवर्णनायां सदेव तत्परः आसीत्, तत एव हास्यरसभूयिष्ठानामेतेषां श्लोकानां समुत्पत्तिः ।

नीचवंशसम्भूतस्य सपदि राजसम्पदमवाप्तवतश्च तस्य तूर्णं वृद्धेः भ्रंशः चित्तस्य विकारश्च समजनि ; अयं लघुः गुरुर्वा ईदृशं ज्ञानमपि त्वरितमेव तस्य विलुप्तमभूत् ।
 शकारस्य मद्-
 मुखत्वाभिमानाः
 कविस्तु नवमाङ्गे अधिकरणमण्डपदृश्ये सम्यक्त्वा तत् प्राकटयत् । असौ भौरः,

धनमदेनाम्बोभूतश्च, परलोकमपि न गणयति, इति तु अष्टमाङ्गे स्थावरकेण सह संलापावसरे स्फुटमेव विज्ञायते । अकस्मात् दारिद्र्यात् नीचजनसंसर्गाच्च समुन्नतमधिकारं विपुलविभवश्चाधिगतवति बालिशे जने यदेवावश्यं भाव्यं, तत् सर्वमेव शकारे संवृत्तमिति । तेन हि तस्य मुखतश्चैतत् श्रूयतेऽस्माभिः,—“के बिभ्र तश्च गुणाः ? जश्च गेहं पबिशिश अशिदब्बं पि णत्थि” । इति । भगवान् भरतस्तु यदशिषत्,—“कुप्यत्यनिमित्ततः प्रसीदति च” ; एतस्य प्रकष्टमेकमुदाहरणमस्माभिः शकारचरित्रे परिलक्ष्यते, तत्तु सम्यगनुपवर्णयितुमस्माकं कौतूहलं न निवर्त्तते, अतः तदेवाधस्तात् विन्यस्यते ; तथा हि,—“शकारः । भावे ! तुमं पि मे गुलु पलमगुलु । पेक्खीअशि शादलके अब्भन्तकलेत्ति पुलक्कलणीएत्ति, तुमं दाब पवहणं अगदो अहिलुह । विटः । एवं भवतु । (इत्यारोहति) । शकारः । अधवा चिद्ध तुमं, तुह वप्पकेलकं पवहणे, जेण तुमं अगदो अहिलुहशि ? इमे पवहणशामी, अगदो पवहणं अहिलुहामि ।

विदू। अत्रि णिदाअदि भवं ? *

चारु। अथ किम् ।—

इयं हि निद्रा नयनावलम्बिनी ललाटदेशादुपसर्पतीव माम् ।
अट्टशरूपा चपला जरिव या मनुष्यसत्त्वं परिभूय वर्द्धते ॥ ८ ॥

विदू। ता सुवेह्मा । † [नाट्येन स्वपितः] ।

[ततः प्रविशति शर्विलकः] ।

शर्विलकः । कृत्वा शरीरपरिणाहसुखप्रवेशं

शिखाबलेन च, बलेन च, कर्ममार्गम् ।

गच्छामि भूमिपरिसर्पणघृष्टपाश्वो

निर्मुच्यमान इव जोर्यतनुर्भुजङ्गः ॥ ९ ॥

* अपि निद्राति भवान् ?

† तत् स्वपिबः ।

यदीयादुपजातयस्ताः” इति लक्षणे—“अनन्तरोदीरित”-पदव्याख्याने इन्द्रवज्रं
वज्रयोः परं त्रिष्टुक्गन्धतिजगतीप्रभृतीनि यावन्ति सूत्राणि उक्तानि तावन्ति
दाह्याणि, इति कथयन्ति ; तदेतत् सुविवेचितमस्माभिः अस्मात्कृतायां पिबन्त
न्याख्यायाम् ॥ ७ ॥

अचिन्त्यसमागमया निद्रया समभिभूतश्चारुदत्तः तन्माहात्म्यं वर्णयन्नाह,
मिति ।—इयम्—अनुभूयमाना, निद्रा—स्वप्नः, ललाटदेशात्—भालस्थलात्,
नावलम्बिनी—नेत्राग्रिता सती, माम् उपसर्पतीव—भजत इव इत्यर्थः, चपला—
अचिरस्थायिनी, अट्टशरूपा—अलङ्घितस्वरूपा, या—निद्रा, जरा—वार्धक्यं
मनुष्यसत्त्वं—मानवबलं, परिभूय—तिरस्कृत्यं, वर्द्धते । अत्र तादृशविशेषणार्थं
जरायाः निद्रया अद्वैतसाम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः, तथा ललाटदेशादुपसर्पणं
भूताया अपि निद्राया उपसर्पणकर्तृत्वेन उत्प्रेक्षितत्वात् पूर्वार्द्धे उत्प्रेक्षा । वर्द्धते
इत्तं,—“वदन्ति धंशस्थविलं जतो जरो” इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

चौथ्यकर्मणिपुणः शर्विलकः सम्प्रति स्वकीयं कर्तव्यं वर्णयन्नाह,
शिखाबलेन—ज्ञानसामर्थ्येन, अनुशीलनशक्त्येत्यर्थः, बलेन—शारीरबलाच्च,
परिणाहस्य—विशालवपुषः, [“परिणाहो विशालता” इत्यमरः । “हस्त-
भावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात् अत्र परिणाहशब्दः तद्विशिष्टवाचकः]
—अनायासेन, प्रवेशः,—अन्तर्गमनं, यत्र तं तथाविधं, कर्मणः,—चौथ्यकर्म

[नभोऽवलोक्य सङ्घर्षम्] अये ! कथमस्तमुपगच्छति स भगवान्
मुगाङ्कः !! तथाहि,—

वृपतिपुरुषशङ्कितप्रचारं परगृहदूषणनिश्चितैकवीरम् ।
घनतिमिरनिरुद्धसर्व्वभावा रजनिरियं जननीव संवृणोति ॥ १० ॥

वृक्षवाटिकापरिसरे सन्धिं कृत्वा प्रविष्टोऽस्मि मध्यमकं,
तत् यावत् इदानीं चतुःशालकमपि दूषयामि । (ङ) भोः !—

गात्रं—पञ्चानं, सन्धिमित्यर्थः, कृत्वा—विधाय, भूमिपरिसर्पणपृष्टपार्श्वः,—भूमेः,—
पृथिवीतलान्, भूमौ—पृथिव्यां वा यत् परिसर्पणं—सन्ध्यन्तरेण गृहमध्यप्रवेशः, तेन
घटो—प्रापन्नप्रणौ, पार्श्वौ—कक्षाधीभागौ, यस्य तथाभूतः सन्, अत एव निर्मुच्यः
मानः,—कञ्चुकात् ह्रीयमानः, स्वयमेव परित्यक्तनिर्झोक्त इत्यर्थः, [कर्मकर्त्तरि
ज्ञानच्] जीर्णा—जर्जरौभूता, तनुः,—शरीरं, यस्य तादृशः, भुजङ्गः,—सर्प इव,
वक्षामि—विचरामि । अत्र पृष्टपार्श्वशब्द्विलकस्य त्यक्तनिर्झोक्तभुजङ्गेन अवैधर्म्य-
साध्यकथनादुपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं कन्दः ॥ ९ ॥

पक्षमुपगतं शशलाञ्छनमालोक्य परितुष्टमानसः शर्व्विलकः तदानीन्तनीं
रजनौवृत्तिं वर्णयन्नाह, वृपतीति ।—घनतिमिरेण—गाढान्धकारेण, निरुद्धाः,—
पाच्छाः, सर्व्वे—सकलाः, भावाः,—पदार्थाः यस्यां सा, इयं—वर्त्तमाना, रजनिः,
—रात्रिः, जननीव—मातेव, वृपतिपुरुषैः,—राजपुरुषैः, नगररक्षिभिरित्यर्थः,
शङ्कितः,—तर्कितः, प्रचारः,—गमनं यस्य तं, तथा परगृहेषु—अन्धभवनेषु, यत्
दूषणं—सर्व्वस्वहरणादिरूपः, सन्धिच्छेदनरूपो वा दोषः, तव निश्चितः,—विधावा
निर्णीतः, एकः,—प्रधानः, प्रसिद्धः इत्यर्थः, वीरः,—यूरः, तं, मामिति शेषः
संवृणोति—गोपायति । यथा जननी नीतिशून्यम् अतिदुर्हन्तमपि सुतं यदात् वस्त्रा-
दिना संवृणोति, तथा तमिस्त्राऽपि तमसाऽज्ज्ञं चौरतनयं संवृणोति इति विशदोऽर्थः ।
अत्र तादृशविशेषणविशिष्टरजन्याः जननीसाधर्म्यकथनादुपमाऽलङ्कारः । पुष्पिताया
वृक्षं, तल्लवणं यथा,—“अयुजि नयुगरेफतो यकारो युजि तु नजी जरगाय
पुष्पिताया” इति ॥ १० ॥

(ङ) वृक्षवाटिकापरिसरे—गृहसन्धौपस्थोपवनप्राचीरसन्धौ इत्यर्थः । मध्यमकः
—प्रकोष्ठान्तराभ्यन्तरमित्यर्थः, (“महल्” इति भाषा) । दूषयामि—सन्धिना
भिगृहीत्यर्थः ।

कामं नीचमिदं वदन्तु पुरुषाः, स्वप्ने च यद्वर्तते,
विश्वस्तेषु च वचनापरिभवशौर्यं न शौर्यं हि तत् ।
स्वाधीना वचनीयताऽपि हि वरं, बद्धो न सेवाञ्जलिः,
मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौप्तिकबधे पूर्व्वं कृतो द्रौणिना ॥ ११॥

चौथ्यस्य दृष्टत्वे सर्वेषामेकमत्यऽपि आत्मनस्तदाचरणे युक्तमुद्गाधयन्नाह, इति
मिति ।—स्वप्ने—इन्द्रावस्थायां, न तु जागरणावस्थायामिति भावः, निवर्तते
विश्वस्तेषु च, वचनापरिभवः,—वचनया—प्रतारणाद्वारा, परिभवः,—अवसायः
चौथ्यञ्च—चोरकथं च, यद्वर्तते—प्रसरति इत्यर्थः, इदं—वचनं चौथ्यञ्च, पुरा
—साध्वी जनाः इत्यर्थः, नीचं—घृणितं कर्म, इति कामं—सम्यक्, वद-
कथयन्तु, तव मे नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिरिति भावः ; हि—यतः, तत्—
चौथ्यञ्च, शौर्यं—यूरकाय्ये, यूरभावी वा, न, भवतीति शेषः ; युरा हि भार-
वलेन परस्मै गृह्णातः, इदन्तु न तथेति भावः । तथाऽपि, सम तु न तथा मर्ताभ्यां
स्वाधीनेति ।—स्वाधीना—स्ववशा, वचनीयता—चौथ्यादिपरीवादोऽपि, [
समुच्चये] हि—निश्चितं, वरं—मनाक्प्रियेत्यर्थः, (“देवाहते वरः श्रेष्ठे दिव्ये
मनाक्प्रिये” इत्यमरः) बद्धः,—रचितः, सेवाञ्जलिः,—धनिजनसेवार्थं कारुण्येन
कृताञ्जलिना धनिजनसेवनमित्यर्थः, न—वरमिति शेषः । पुराहन्तीहाहरेण
द्रष्टव्यं, मार्ग इति ।—हि—तमेवार्थमवगच्छेत्यर्थः, एषः,—मयाऽनुसृतः, मार्गः
पन्थाः, चौथ्यरूप इति यावत्, पूर्व्वं—पुरा, प्रथमं वा, द्रौणिना—अश्वत्थामा, न
सौप्तिकबधे—नरेन्द्रस्य—धर्मराजस्य युधिष्ठिरस्य इति यावत्, सौप्तिकानां—
सैन्यानां, बधे—बधार्थं, [इयं निमित्तसप्तमी] कृतः,—अवलम्बितः ; अतोऽत्र
भूत्वा न अहमेव प्रथमं कृतवानिति भावः । यद्यपि लोकः कृतविशेषेषु
वचनायाम् अनायासेन सफलकामी जायते, न त्वक्तवित्वासेषु सावधानेषु,
चौरीऽपि निद्रितेष्वेव जनेषु चौथ्यमाचरन् निर्वाधं कृतकार्यो भवति, न तु जल-
स्थिति नैतत् इयमपि नीतिविद्भिः शौथ्यमध्ये परिगृह्यतं, तथाऽपि साधुहत्या
धनिकपदलेहनापेक्षया सदोषामपीमां स्वाधीनां चौथ्यहानं श्रवस्तेन मन्वावर्त-
तामेव आश्रयामोति भावः । पुरा किल द्रौणिः पितृवधानर्थाहोपतः कुबचेन
मावसानरज्यां पाण्डवशिविरे त्रिपुरारिं रक्षितं विधाय सुखसुप्तान् इत्यादि
पाण्डवयोधान् कौशलेन शूलिनं परितोष्य तदनुमतिमनुप्राप्य प्रविशन् च
निजधानेति भारतीयसौप्तिकपर्व्वकथाऽत्वानुसन्धेया । अत्र चौथ्यं प्रसूतं

तत् कस्मिन् उद्देशे (ठ) सन्धिसुत्पादयामि ?—

देशः को नु जलावसेकशिथिलो यस्मिन् न शब्दो भवेत् ?

भित्तीनाञ्च न दर्शनान्तरगतः सन्धिः करालो भवेत् ? ।

चारद्वीणतया च लोष्टककृशं जीर्णं क्व हर्म्यं भवेत् ?

कस्मिन् स्त्रीजनदर्शनञ्च न भवेत् स्यादर्थसिद्धिश्च मे ? ॥१२॥

[भित्ति परामृश्य (ण)] नित्यादित्यदर्शनोदकसेचनेन दूषितेयं

मृमिः चारद्वीणा, सूषिकोत्करश्चेह ; हन्त ! सिद्धोऽयमर्थः !!

प्रथममेतत् स्कन्दपुत्राणां सिद्धिलक्षणम् । अत्र कर्मप्रारम्भे

कीदृशमिदानीं सन्धिसुत्पादयामि ? इह खलु भगवता कनक-

शक्तिना चतुर्विधः सन्धुपायो दर्शितः ; तद्यथा,—पक्वेष्टकानाम्

वचनापरिभवस्यापि एकवाक्यान्तर्गततया समावेशात् दीपको नाम अलङ्कारः, तथा
द्वीयपादायं सनाक्प्रियत्वस्य समर्थनं चतुर्थपादार्थेन द्रौणिरूपपुरुषधौरेयाशुष्ठि-
त्वेन समर्थनात् कारणेन काव्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्चेत्यनयोः परस्परनिरपेक्षा
संघट्टिः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ ११ ॥

(ठ) उद्देशे—स्थाने इत्यर्थः ।

सन्धिकर्तनस्थाननिरूपणं कुत्र सङ्गतम् ? इति विचारयन्नाह, देश इति ।—को
देशः,—किं स्थानं, जलावसेकशिथिलः,—जलानां—साललानाम्, अवसेकेन—
चिरसेचनेन, शिथिलः,—आद्रेप्रायः, अकठिनः इत्यर्थः, यस्मिन्—यत्र स्थाने,
सन्धिकर्तने कृते इति शेषः, शब्दः,—गृहस्थप्रबोधको ध्वनिः इत्यर्थः, न भवेत्—
न स्यात्, यस्मिंश्च भित्तीनां—कुड्यानां, करालः,—प्रशस्तः, सन्धिः,—सुरङ्गा, दर्श-
नान्तरगतः,—दृष्टिगोचरः, रक्षिणामिति शेषः, न भवेत्, क्व च—कुत्र प्रदेशे च,
हर्म्यम्—अट्टालिका, इष्टकगृहमित्यर्थः, चारद्वीणतया—ऊषत्वात् चयप्राप्ततया,
जीर्णं—जरायुक्तं, तथा लांष्टकैः,—इष्टकादिखण्डैः, कृशं—क्षीणम्, अल्पेष्टकाचित-
मित्यर्थः, भवेत्, तथा कस्मिन्—कुत्र प्रदेशे, स्त्रीजनदर्शनं—रमणीजनसाक्षात्कारः,
न भवेत् ; प्रथमं स्त्राजनसाक्षात्कारो हि तस्मैराणां स्वकाव्यसिद्धेरन्तरायतया चौर-
शास्त्रनिषिद्धत्वेन तद्दर्शनं स्वकाव्यध्वंसकरमिति भावः, मे—मम, अर्थसिद्धिश्च—काव्य-
साफल्यश्च, अथप्राप्तिरूपेति यावत्, स्यात्—भवेत् । शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ॥ १२ ॥

(ण) परामृश्य—इत्थेन स्पष्टेत्यर्थः ।

कामं नीचमिदं वदन्तु पुरुषाः, स्वप्ने च यद्वर्त्तते,
विश्वस्तेषु च वचनपरिभवश्चौख्यं न शौख्यं हि तत् ।
स्वाधीना वचनोयताऽपि हि वरं, बद्धो न सेवाञ्जलिः,
मार्गो ह्येष नरेन्द्रसौप्तिकबधे पूर्वं कृतो द्रौणिना ॥ ११॥

चौख्यं दृष्टत्वे सर्वेषामैकमत्यऽपि आत्मनस्तदाचरणे युक्तमुक्तावयवज्ञाह, इति
मिति।—स्वप्ने—अनद्राऽवस्थायां, न तु जागरणावस्थायामिति भावः, निवृत्ते
विश्वे च, वचनपरिभवः,—वचनया—प्रतारणाद्वारा, परिभवः,—भवसाधन
चौख्यं—चोरकर्म च, यद्वर्त्तते—प्रसरति इत्यर्थः, इदं—वचनं चौख्यं, पुरुषः
—साधनी जनाः इत्यर्थः, नीचं—छिन्नं कर्म, इति कामं—सम्यक्, वद-
कथयन्तु, तव मे नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिरिति भावः ; हि—यतः, तत्—
चौख्यं, शौख्यं—यूरकाव्ये, यूरभावी वा, न, भवतीति शेषः ; युरा हि कार-
वलेन परस्मै गृह्णन्ते, इदन्तु न तथेति भावः । तथाऽपि, सम तु न तथा मर्तावय-
स्वाधीनेति ।—स्वाधीना—स्ववशा, वचनोयता—चौख्यादिपरीवादोऽपि, [
समुच्चये] हि—निश्चितं, वरं—मनाक्प्रियेत्यर्थः, (“देवाहते वरः श्रेष्ठे विपु-
मनाक्प्रिये” इत्यमरः) बद्धः,—रचितः, सेवाञ्जलिः,—धनिजनसेवार्थं करपुट्यं
कृताञ्जलिना धनिजनसेवनमित्यर्थः, न—वरमिति शेषः । पुराहत्तीहाटनेवेत्य-
द्रदयति, मार्ग इति ।—हि—तमेवार्थमवगच्छेत्यर्थः, एषः,—मयाऽनुसृतः, मार्गः
पन्थाः, चौख्यरूप इति यावत्, पूर्वं—पुरा, प्रथमं वा, द्रौणिना—अश्वत्थाचा, नर-
सौप्तिकबधे—नरेन्द्रस्य—धर्मराजस्य युधिष्ठिरस्य इति यावत्, सौप्तिकानां—वि-
सैन्यानां, बधे—बधार्थं, [इयं निमित्तसप्तमी] कृतः,—अवलम्बितः ; अतोऽत्र
भूत्वा न अहमेव प्रथमं कृतवानिति भावः । यद्यपि लोकः कृतविश्वासेषु बद्धो
वचनयाम् अनायासेन सफलकामी जायते, न त्वत्कृतविश्वासेषु सावधानेषु,
चौरोऽपि निद्रितेष्वेव जनेषु चौख्यमाचरन् निर्वाधं कृतकाव्यो भवति, न तु जागर-
विति नैतत् इयमपि नीतिविहिताः शौख्यमध्ये परिगण्यन्ते, तथाऽपि सापुहका-
धनिकपदलेहनापेक्षया सदोषामप्येतां स्वाधीनां चौख्यहातं श्वस्तेन न्याय-
तामेव आश्रयामोति भावः । पुरा किल द्रौणिः पितृवधानर्षोद्घोषतः कुतश्चेन्न-
माधसानरज्यां पाण्डवशिविरे त्रिपुरारिं रक्षितं विधाय सुखसुप्तान् कृतवानिति
पाण्डवयोषान् कौशलेन गुलिनं परितोष्य तदनुमतिमनुभाष्य प्रविश-
निजघानेति भारतीयसौप्तिकपर्वकथाऽद्वानुसन्धेया । अत्र चौख्यं प्रकृतं

तत् कस्मिन् उद्देशे (ठ) सन्धिसुत्पादयामि ?—

देशः को नु जलावसेकशिथिलो यस्मिन् न शब्दो भवेत् ?

भित्तीनाञ्च न दर्शनान्तरगतः सन्धिः करालो भवेत् ? ।

चारद्वीपतया च लोष्टककशं जीर्णं क्व हर्म्यं भवेत् ?

कस्मिन् स्त्रीजनदर्शनञ्च न भवेत् स्यादर्थसिद्धिश्च मे ? ॥१२॥

[भित्तिं परामृश्य (ण)] नित्यादित्यदर्शनोदकसेचनेन दूषितेयं

भूमिः चारद्वीपा, मूषिकोत्करश्चेह ; हन्त ! सिद्धोऽयमर्थः !!

प्रथममेतत् स्कन्दपुत्राणां सिद्धिलक्षणम् । अत्र कर्मप्रारम्भे

कीदृशमिदानीं सन्धिसुत्पादयामि ? इह खलु भगवता कनक-

शक्तिना चतुर्विधः सन्धुपायो दर्शितः ; तद्यथा,—पक्षेष्टकानाम्

वचनापरिभवस्यापि एकवाक्यान्तर्गततया समावेशात् दीपको नाम अलङ्कारः, तथा
द्वीपपादायं सनाक्प्रियत्वस्य समर्थनं चतुर्थपादार्थेन द्रौण्यरूपपुरुषधौर्यानुष्ठित-
त्वेन समर्थनात् कारणेन काव्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासयेत्यनयोः परस्परनिरपेक्षा
संघट्टिः । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ ११ ॥

(ठ) उद्देशे—स्थाने इत्यर्थः ।

सन्धिकर्तनस्थाननिरूपणं कुत्र सङ्गतम् ? इति विचारयन्नाह, देश इति ।—को
देशः,—किं स्थानं, जलावसेकशिथिलः,—जलानां—सांख्यानानाम्, अवसंकेत-
चिरसेचनेन, शिथिलः,—आद्रेप्रायः, अकठिनः इत्यर्थः, यस्मिन्—यत्र स्थाने,
सन्धिकर्तने कृते इति शेषः, शब्दः,—गृहस्थप्रबोधको ध्वनिः इत्यर्थः, न भवेत्—
न स्यात्, यस्मिंश्च भित्तीनां—कुड्यानां, करालः,—प्रशस्तः, सन्धिः,—सुरङ्गा, दर्श-
नान्तरगतः,—दृष्टिगोचरः, रक्षिणामिति शेषः, न भवेत्, क्वच—कुत्र प्रदेशे च,
हर्म्यम्—भट्टालिका, इष्टकगृहमित्यर्थः, चारद्वीपतया—ऊपत्वात् चयप्राप्ततया,
जीर्णं—जरायुक्तं, तथा लांष्टकैः,—इष्टकादिखण्डैः, कशं—क्षौण्णम्, अल्पेष्टकाचित-
मित्यर्थः, भवेत्, तथा कस्मिन्—कुत्र प्रदेशे, स्त्रीजनदर्शनं—रमणीजनसाचात्कारः,
न भवेत् ; प्रथमं स्त्राजनसाचात्कारो हि तस्कराणां स्वकाव्यसिद्धेरन्तरायतया चौर-
शास्त्रनिषिद्धत्वेन तद्दर्शनं स्वकाव्यध्वंसकरमिति भावः, मे—मम, अर्थसिद्धिश्च—काव्य-
साफल्यश्च, अशप्राप्तिरूपेति यावत्, स्यात्—भवेत् । शार्दूलविक्रीडितं छन्दः ॥ १२ ॥

(ण) परामृश्य—हस्तेन स्पृष्टव्यर्थः ।

आकर्षणम्, आमेष्टकानां छेदनं, पिण्डमयानां सेचनं, काष्ठ-
मयानां पाटनमिति । (त) तदत्र पक्वेष्टके इष्टकाकर्षणम् ;

तत्र,—पद्मव्याकोशं, भास्करं, बालचन्द्रं,

वापी, विस्तीर्णं, स्वस्तिकं, पूर्णकुम्भम् ।

तत् कस्मिन् देशे दर्शयाम्यात्मशिल्पम् ?

दृष्ट्वा श्वो यं यद्विस्मयं यान्ति पौराः ॥ १३ ॥

तदत्र पक्वेष्टके पूर्णकुम्भ एव शोभते । तमुत्पादयामि,—

(त) निर्यादित्यदर्शनोदकसेचनेन—सततातपजलसम्पर्केण, (निम्नं रुद्धं
किरण-सलिलसन्धेन हि इष्टकाकाष्ठादिकं सारहीनं जायते) दूषिता—अशुद्धि-
कृता, शिथिलीभूता इत्यर्थः । मूषिकैः,—उन्दुरैः, उत्कीर्यते—खन्यते, इति मूषिकै-
त्कारः,—मूषिकोद्धृतमृत्तिकाशः इत्यर्थः । हन्त इति हर्षद्योतकमव्ययम् । एत-
—दूर्जेतं, प्रथमं—प्रधानं, सिद्धिलक्षणं—कार्यसिद्धिमूचकचिह्नमित्यर्थः । तन्
पुष्पाणां—कार्तिकेयसुतानां, चौराणामिति यावत्, चौरा हि कार्तिकेयपुत्राः,
तन्प्रणीतचौर्यशास्त्रोपजीविनश्च भवन्तीति प्रसिद्धिः ; कनकशक्तिना—स्फुटनेन
आमेष्टकानाम्—आमानाम्—अपक्वानाम्, इष्टकानां—सृष्टखण्डविशेषानाम् । पण्ड-
—छेदनमित्यर्थः ।

चौरदर्शनप्रीतसप्तविधसन्धीनामन्यतमं विधातुं तेषां स्वरूपं दर्शयन्नाह, प-
व्याकोशमिति ।—तत्—तस्मात्, कस्मिन् देशे—कुत्र स्थले, आत्मशिल्पं—स्व-
कोशजं, सप्तविधान्यतमकारत्वंमित्यर्थः, दर्शयामि ?—प्रकाशयामि ? यद्—यथा-
पौराः,—पुरवासिनः, यं—शिल्पं, दृष्ट्वा—अवलोक्य, श्वः,—परदिने, विस्मय-
भाष्ये, यान्ति—प्राप्नुवन्ति । सप्तविधमाह, पण्डेति ।—पद्मव्याकोशं—पद्मवत् व्याकोशं
—प्रफुल्लं, प्रस्फुटितकमलसदृशमित्यर्थः, (“प्रफुल्लोत्फुल्लसम्फुल्लव्याकोशविकचसु-
इत्यमरः) भास्करं—सूर्यमण्डलाकृतिं, बालचन्द्रं—नवोदितचन्द्राकारं, वापी-
दाघिकातुल्यं, विस्तीर्णं—प्रशस्तं, स्वस्तिकं—पिष्टतण्डुलनिर्मितत्रिकोणाकृतिका-
निकद्रव्यभेदः, तत्स्वरूपं, (“स्वस्तिकं मङ्गलद्रव्ये चतुष्पादहमेदयोः” इति मैत्रेयी)
पूर्णकुम्भं—पूर्णकुम्भाकारम् । “इष्टकाभिर्तौ संस्कारवशेन पद्मव्याकोशदिसंज्ञा-
सन्धयः” इति चौर-दर्शनस्य प्रमाणेन सन्धेः सप्तसङ्ख्याकत्वपूरणाय “वापी विस्तीर्ण-
इति पृथक् पृथक् नामद्वयाङ्गीकारः कृतः, नो चेत् सप्तविधत्वव्याहृतिप्रसङ्गः ।
वैश्वदेवी वृत्तं,—“वाणाश्चैष्टिन्ना वैश्वदेवी मनौ यौ” इति खचणात् ॥ १३ ॥

अन्यासु भित्तिषु मया निशि पाटितासु

चारचतासु विषमासु च कल्पनासु ।

दृष्ट्वा प्रभातसमये प्रतिवेशिवर्गो

दोषांश्च मे वदति कर्मणि कौशलञ्च ॥ १४ ॥

नमो वरदाय कुमारकार्तिकेयाय, नमः कनकशक्तये
ब्रह्मण्याय देवाय देवव्रताय, नमो भास्करनन्दिने, नमो योगा-
चार्याय, यस्याहं प्रथमः शिष्यः । तेन च परितुष्टेन योग-
रचना (य) मे दत्ता,—

सन्निर्घाणे खनैपण्यप्रख्यापनमुखेन भाविलोकालोच्यमाह, अन्यास्त्विति ।—
निशि—रात्रौ, अन्यासु—अपरासु, चारचतासु—ऊषदूषितासु, भित्तिषु—कुक्षेपु,
विषमासु—दारुणासु, कल्पनासु—चौरधारणकौशलेषु, मया पाटितासु—
क्षतासु सतीषु, प्रभातसमये—प्रातःकाले, प्रतिवेशिवर्गः,—तत्पक्षीस्यो जनसमूहः,
दृष्ट्वा—आलोक्य, तत्पाटनकर्म, सन्धिं वा इति शेषः, मे—मम, दोषान्—दूषणानि,
कौशलं—कौशल्यं, कर्मणि—सन्निर्घाणकार्ये, कौशलं—
नेपथ्यं, वदति—कथयिष्यति इत्यर्थः । [अथ “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा”
(१२१२१ पा०) इति भविष्यत्सामीप्ये लट्] । अथ प्रस्तुतयोः दोषकौशलयोः
कथनक्रियायाम् एकधर्माभिसम्बन्धकथनात् तुल्ययोगिता नाम अलङ्कारः । वस्तु-
तिलकं छन्दः, तल्लक्षणादिकन्तु उक्तं प्राक् ॥ १४ ॥

(य) गुरुपरम्परां स्तौति, वरदायेति ।—वरदाय—अभीष्टप्रदाय । कुमार-
कार्तिकेयाय—परमेश्वरगुरवे इत्यर्थः । देवव्रताय—तदाख्याय परापरगुरवे । भास्कर-
नन्दिने—नास्करस्य—मूर्त्यस्य, आनन्दवर्जनाय, तन्नाम्ने परमगुरवे इत्यर्थः । योगा-
चार्याय—कार्तिकेयशास्त्रस्य प्रधानशिष्याय, साक्षात् खगुरवे इत्यर्थः । योगरचना—
योगानाम्—उपायानां, रचना—सम्भारः, (“योगः सन्नद्धनीपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु”
इत्यनरः) ; यथा,—योगेन—युक्त्या, रचना—रचितद्रव्यविशेषः ; अथवा,—योगस्य
—शोधस्य, रचना—कल्पना, कल्पितौषधमित्यर्थः वा, [“योगोऽपूर्वार्थसम्प्राप्ती
सङ्गतिध्यानयुक्तिषु । वपुःस्थैर्ये प्रयोगे च विष्कम्भादिषु भेषजे ॥” इति मंदिनुक्तेः ।
“योगरीचना” इति पाठे—योगेन—मन्त्रयोगेण, रचना—तिलकद्रव्यविशेषः
इत्यर्थः] ।

अनया हि समालम्बं न मां द्रक्ष्यन्ति रक्षिणः ।

शस्त्रञ्च पतितं गात्रे रुजं नोत्पादयिष्यति ॥ १५ ॥

[तथा करोति] । धिक् कष्टं ! प्रमाणसूत्रं (द) मे विस्मृतम् ।

[विचिन्त्य] आं, इदं यज्ञोपवीतं प्रमाणसूत्रं भविष्यति ।
यज्ञोपवीतं हि नाम ब्राह्मणस्य महदुपकरणद्रव्यं, विशेषतो
ऽस्मद्विधस्य । (घ) कुतः,—

एतेन मापयति भित्तिषु कर्ममार्गम्

एतेन मोचयति भूषणसम्प्रयोगान् ।

उच्चाटनं भवति यन्त्रदृढे कपाटे

दष्टस्य कीटभुजगैः परिवेष्टनञ्च ॥ १६ ॥

गुरुसकाशात् प्राप्ताया योगरचनायाः प्रभावं वर्णयन्नाह, अनयेति ।—यद्यपि-
योगाचार्यप्रदत्तया योगरचनया, समालम्बं—युक्तम्, आलिप्तमित्यर्थः, मां रक्षितु-
रक्षका राजपुरुषाः, हि—निश्चितं, न द्रक्ष्यन्ति—प्रेक्षिष्यन्ते, तथा गात्रे—देहे, रुजं-
शेषः, पतितं—क्षिप्तं, शस्त्रञ्च—आयुधञ्च, रुजं—पीडां, न उत्पादयिष्यति-
जनयिष्यति । । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ १५ ॥

(द) प्रमाणसूत्रं—सन्धिस्थानप्रमाणरज्जुः ।

(घ) महत्—प्रधानभूतम् । उपकरणद्रव्यं—जीविकासाधनीभूतः परा-
ब्राह्मणास्तावदनेनैव साधनेन सर्व्ववर्णेषु प्राधान्यं लभन्ते, किमाधिकेन, स्वजीविका-
मप्यनेनैवीपार्जयन्तीति सर्व्वसाधनेषु अस्यैव श्रेष्ठत्वमित्याशयः । विज्ञेयतः,—प्रधान-
रूपेणेत्यर्थः । अस्मद्विधस्य—अस्मात्सदृशस्य चौव्यादिदुर्नीतसक्तस्य जनस्तेत्यर्थः, ।
केवलं वयं साधारणब्राह्मणवत् यज्ञोपवीतादुपकारं लभामहे, अपि तु बह्वर्ण-
कर्ममार्गमापनादिरूपं, तथा चौव्यादिकाले गृहस्वामिभिर्धृतायेत् अनेनैव ब्राह्म-
ण्यापनादात्मरक्षारूपचेति भावः ।

उक्तमेव चौरब्राह्मणस्य यज्ञोपवीतादुपकारे वैशिष्ट्यं दर्शयति, एतेनेति ।—यज्ञ-
—यज्ञसूत्रेण इत्यर्थः, भित्तिषु—कुड्येषु, कर्ममार्गं—कार्यपथं, सन्धिस्थानमिति
यावत्, मापयति—दैर्घ्यविस्तारयोः परिमितिं करोति, तथा एतेनैव भूषणसम्प्रयोग-
—परिहितालङ्कारान्, मोचयति—यथास्थानात् निष्काशयति, कपाटे—द्वाराद-
काष्ठखण्डे, यन्त्रदृढे—यन्त्रेण—अर्गलेन, दृढे—अङ्गुलिप्रवेशाद्योग्ये इत्यर्थः, उच्चाटनं

मापयित्वा कर्म समारभे । [तथा कृत्वाऽवलोक्य च] एक-
लोष्टावशेषोऽयं सन्धिः । धिक् कष्टम् ! अहिना दष्टोऽस्मि !!

[यद्यप्यवतीतेनाहुर्त्नी बद्धा विषवेगं नाटयति । ततः चिकित्सां कृत्वा] स्वस्थोऽस्मि ।

[पुनः कर्म कृत्वा दृष्ट्वा च] अये ! ज्वलति प्रदीपः !! तथाहि,—

शिखा प्रदीपस्य सुवर्णपिञ्जरा

मंहीतले सन्धिमुखेन निर्गता ।

विभाति पर्यन्ततमःसमावृता

सुवर्णरेखेव कषे निवेशिता ॥ १७ ॥

[पुनः कर्म कृत्वा] । समाप्तोऽयं सन्धिः । भवतु प्रविशामि,—
अथवा न तावत् प्रविशामि, प्रतिपुरुषं निवेशयामि । (न)

[तथा कृत्वा] अये ! न कश्चित् !! नमः कार्तिकेयाय । [प्रविश्य

—सन्धिचक्रं, भवति, [“उद्घाटकः” इत्यपपाठः, विशेषणपदस्य करणकारकेण
अन्यथाभावात् क्रमभङ्गदोषाच्च] तथा कीटैः,—चुद्रजीवविशेषैः, भुजगैः,—विष-
शेरैः, दष्टस्य—प्रातदंशनस्य सतः, परिवेष्टनं—परितः बन्धनसाधनञ्च, भवति इति
शेषः । वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् ॥ १६ ॥

सन्धिपथविनिर्गतं प्रदीपालीकं वर्णयन्नाह, शिखिति ।—पर्यन्ततमःसमावृता—
पर्यन्तेषु—प्रातप्रदेशेषु, दीपशिखीह्लासितभर्तुः चतुष्पात्रेषु इत्यर्थः, सञ्चारि यतः तमः,
—तिमिरपटलं, तेन समावृता—परिवेष्टिता, सुवर्णवत् पिञ्जरा—पिङ्गलवर्णा,
प्रदीपस्य शिखा—अर्चिः, सन्धिमुखेन—सन्धिविवरेणेत्यर्थः, मंहीतले—चितितले,
निर्गता—निष्क्रान्ता सतीत्यर्थः, कषे—सुवर्णपरीचाप्रक्षरे, निकषपाषाणे इति यावत्,
(कषणप्रक्षरस्य कृष्णवर्णत्वेन तमःसाम्यं बोध्यम् ; “शाणस्तु निकषः कषः” इत्यमरः)
निवेशिता—अपिंता, सुवर्णस्य—कनकस्य, रेखेव—लेखेव, विभाति—गोभते ।
अथ तिमिरोपगूढभूतलपतितालीकरेखायाः निकषपाषाणगतकनकरेखया अवेधस्य—
साम्यक्यनादपमाऽनङ्कारः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(न) प्रतिपुरुषं—दृष्टादिनिष्क्रिंतां पुरुषप्रतिकृतिं, (गृहस्थानां निद्राजाग-
रुपायवस्थाज्ञानाय चौरैरुपस्था क्रियते इति प्रसिद्धिः) निवेशयामि—प्रेरयामि,
निवेशयामीत्यर्थः ; यद्वा,—प्रतिपुरुषं—पुरुषं पुरुषं प्रतीत्यर्थः, निवेशयामि—मनः
चन्दयामि, अस्ति कश्चित् पुरुषो न वेति चिन्तयामीत्यर्थः ।

इतस्ततो दृष्टा च] अये पुरुषद्वयं सुप्तम् !! भवतु, आत्तरक्षार्थं हास्य
उद्घाटयामि । कथं जौर्णत्वाद् गृहस्य विरौति (प) कपाटं, ता-
तावत् सलिलमन्वेषयामि । क्व नु खलु सलिलं भविष्यति
[इतस्ततो दृष्टा सलिलं गृहीत्वा सन्धिस्थलेषु क्षिपन् सशङ्कम्] मा ता-
भूमौ पतत् शब्दमुत्पादयेत् । भवतु एवं (फ) तावत् । [नि-
प्रतीक्ष्य (व) कपाटमुद्घाट्य] भवतु एवं तावत्, इदानीं परीक्षे,
लक्ष्यसुप्तम्, उत परमार्थसुप्तमिदं द्वयम् ? (भ) [त्रामयित्वा (म)
परीक्ष्य च] अये ! परमार्थसुप्तेनानेन (य) भवितव्यम् । तथाहि-

निश्वासोऽस्य न शङ्कितः सुविशदः स्वप्नान्तरं वर्तते
दृष्टिर्गाढनिमीलिता न विकला नाभ्यन्तरे चञ्चला ।
गात्रं स्रस्तशरीरसन्धिश्चिथिलं शय्याप्रमाणाधिकं
दीपश्चापि न मर्षयेदभिमुखं स्यात्तल्लक्ष्यसुप्तं यदि ॥ १८ ॥

(प) कथं—सम्भावनायाम् । विरौति—शब्दायते ।

(फ) एवं—यथा भूमौ पतत् शब्दं न कुर्व्यात् तथेत्यर्थः ।

(व) पृष्ठज—पश्चाद्भागेन । प्रतीक्ष्य—प्रत्याहृत्य, पृष्ठतः लोकासमागमम्

इत्यर्थः ।

(भ) लक्ष्यसुप्तं—व्याजसुप्तम् । परमार्थसुप्तं—यथाश्रयनिद्रितम् ।

(म) त्रामयित्वा—विकृताकारप्रदर्शनेन भोषयित्वा ।

(य) अनेन—मत्परोक्षाविषयेण पुरुषद्वयेनेत्यर्थः ।

पुरुषद्वयस्य परमार्थसुप्ततामेव युक्त्या समर्थयितुं परमार्थसुप्तलक्षणानि दर्शय-
निश्वास इति ।—अस्य सुप्तपुरुषद्वयस्य, निश्वासः,—नासारन्ध्रविनिःसृतः श्वासः
शङ्कितः,—न शङ्कास्थानं, जागरितत्वेनेति भावः, यतः सुविशदः,—सुवि-
सरल इत्यर्थः, सन् स्वप्नान्तरं—निद्राऽवकाशं व्याप्य, वर्तते, [“स्वप्नान्तरं”
“तन्त्यान्तरम्” इति पाठान्तरे—तुल्यं—समानम्, अविषममित्यर्थः, अनार-
रात्रं, व्यवधानमिति यावत्, यत्र तद्वयथा स्यात्तथा इत्यर्थः, कपटनिद्रा-
प्रशस्योरन्तर्वेत्तिसमयस्य न्यूनाधिकता प्रसिद्धेति तदभावात् नेयं कपटनिद्रा-
गाढनिमीलिता—सुदृढरूपेण सुद्रिता, दृष्टिः,—चक्षुः, विकला न—विक-
जिता न, यतः अभ्यन्तरे—नेत्रान्तः, [“नाभ्यन्तरं” इत्यत्र “नाभ्यन्तरम्”]

[समन्तादवलोक्य] अये ! कथं मृदङ्गः ? अयं दर्दुरः, अयं पणवः, इयमपि वीणा, एते वंशाः, अमी पुस्तकाः, कथं नाट्याचार्यस्य गृहमिदम् ? अथवा, भवनप्रत्ययात् प्रविष्टोऽस्मि, तत् किं परमार्थदरिद्रोऽयम् ? उत राजभयाच्चौरभयात् वा भूमिष्ठं द्रव्यं धारयति ? तन्ममापि नाम शर्विलकस्य भूमिष्ठं द्रव्यम् !! (र) भवतु, बीजं प्रक्षिपामि । [तथा कृत्वा] निक्षिप्तं बीजं न क्वचित् स्फारीभवति । अये ! (ल) परमार्थदरिद्रोऽयम् । भवतु, गच्छामि ।

[अर्थवर्णनः] न चञ्चला—न स्फुरिता, कृत्रिमनिद्रायामभ्यन्तरं तारकास्फुरणात्, इह च तदभावात् नेयं कपटनिद्रा इति भावः, गावं—शरीरं, सप्तशरीरसन्निशिचिलं—त्रिचिन्तावयवसन्निधौ पतितं, तथा शय्याप्रमाणाधिकं—शय्याया यत् प्रमाणं—परिमाणं, तस्मात् अधिकम्—अतिरिक्तञ्च; कृत्रिमनिद्रायां शरीरस्य शय्याव्युत्तरस्य अत्रादिह च तत्त्वत्वात् नेयं कपटनिद्रा इति भावः; किञ्चित् चार्थः, यदि—चेत्, वक्ष्यमस्मै—कपटनिद्रितं, स्वात्—भवेत्, एतत् पुरुषद्वयमिति शेषः, तदा अस्मिन्—समुत्पन्नवर्तिनं, द्रौपम्—आलोकमित्यर्थः, न मर्त्येत्—न सहित । अत्र प्रसुप्तपुरुषस्य अकृत्रिमक्रियारूपायाः निद्रायाः यथावद्वर्णनप्रसङ्गात् स्वभावोक्तखण्डारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(र) अये इति विस्मये विषादे वा । मृदङ्गः,—वाद्ययन्त्रविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—“चर्मणा नङ्गवदनी मध्ये चैव पृष्ठमवेत् । मृत्तिकानिर्मितदेशे मृदङ्गः परिकीर्तितः ॥” इति दर्दुरः,—वाद्ययन्त्रभेदः । पणवः,—पट्टमदो वाद्ययन्त्रविशेषः । कथमिति जिज्ञासायाम् । नाट्याचार्यः,—नाट्यस्य—लक्षणया तौष्य-विकसेत्यर्थः, आचार्यः,—शिक्षागुरुः, तस्य । भवनप्रत्ययात्—गृहाचितविभूति-विश्रान्तात्; गृहस्थस्य वहिराङ्गस्वरमालोक्य मयैतादृशं, यदेतत् धनिगृहमिति, तथा च मदृष्टसम्भावनाऽस्तीति भावः । भूमिष्ठं—भूमितलानखातम् । धारयति—स्वामित्वेनाधिकरोति । ममापि नाम शर्विलकस्य भूमिष्ठं द्रव्यं—भूमिगर्भस्थस्यापि हरणं मन्यसाध्यं नेति भावः ।

(ल) बीजं—भूतलनिहितधनस्य सदसत्ताप्रापकमित्यर्थः । स्फारीभवति—विस्फारमापद्यते; निखातधने सति भूतले समन्तबीजं निक्षिप्ते तस्य बहुलीभावः

विद्। [उत्स्रप्रायते] भो बभ्रस्स ! सन्धी बिअ दिक्खिं
चौरं बिअ पेक्खामि, (व) ता गेह्लदु भवं एदं सुवस्सभण्डअं ।

शविं । किं नु खलु अयमिह मां प्रविष्टं ज्ञात्वा दरिद्रो
ऽस्मीति उपहसति ? (श) तत् किं व्यापादयामि ? उत लघुत्वात्
उत्स्रप्रायते ? [दृष्ट्वा] अये ! जर्जरस्नानशाटीनिबद्धं दीपप्रभम्
उद्दीपितं सत्यमेवैतदलङ्करणभाण्डम् । भवतु, गृह्णामि । अथवा
न युक्तं तुल्यावस्थं कुलपुत्रजनं (ष) पोडयितुम् ; तन्नच्छामि ।

विद्। भो बभ्रस्स ! साविदो सि गोबन्धणकामाए,
एदं सुवस्सभण्डअं ण गेह्लसि । * (स)

शविं । अनतिक्रमणीया भगवती गोकाम्या ब्राह्मणकाय
च । तद् गृह्णामि । अथवा, ज्वलति प्रदीपः ; अथ
च, मया प्रदीपनिर्वापणार्थमाग्नेयः कीटो धार्यते, तं तावत्

* भो वयस्य ! सन्धिरिव दृश्यते, चौरमिव पश्यामि, तत् गृह्णातु रूपं
सुवर्णभाण्डम् ।

+ भो वयस्य ! शापितोऽसि गोब्राह्मणकायया, यदि एतत् सुवर्णभाण्डम्
गृह्णामि ।

स्यादिति चौरशास्त्रप्रसिद्धिः । अत्र तदभावदर्शनात् तत्ततोऽस्मादंशुत्वं विदितं
अये इति ।—अये अत्र विषादद्योतकमव्ययम् ।

(व) अत्र “दृश्यते” इति कर्मवाच्योपक्रमे “पश्यामि” इति कर्तृवाच्योपक्रमे
भग्नप्रक्रमतादोषोऽवधेयः ।

(श) उपहसति—उपहासं करोति, मिथ्यासुवर्णभाण्डकथाकथनेनेति ।

(ष) जर्जरस्नानशाटीनिबद्धं—जीर्णस्नानीयवस्त्रावृतम् । उद्दीपितम्—
सितम् । तुल्यावस्थं—समानदशाग्रतम्, आत्मन इति शेषः, दरिद्रमित्यर्थः ।
पुत्रजनं—सत्कुलोत्पन्नपुरुषम् ।

(स) शापितः,—शपथं कारितः, मयेति शेषः । गोब्राह्मणकायया—
ब्राह्मणानाञ्च कायया—अभिलाषेण ; अयं भावः,—गोब्राह्मणानाञ्च कश्चिदप्य-
यत्पातकं स्यात्, इदानीं मम हस्तात् सुवर्णभाण्डायहये तव तादृशं पातकं भविष्यति ।

प्रवेशयामि, तस्यायं देशकालः । एष मुक्तो मया कीटो यात्वा
एष अस्य दीपस्य उपरि मण्डलैर्विचित्रैर्विचरति, एष पक्ष-
हयानिलेन निर्वापितो भद्रपीठेन । धिक्कृतमन्धकारम् ; अथवा,
मयाऽपि अस्मद्ब्राह्मणकुले धिक्कृतमन्धकारम् । अहं हि चतुर्वेद-
विदोऽप्रतिग्राहकस्य पुत्रः शर्विलको नाम ब्राह्मणो गणिका-
मदनिकार्थमकार्यमनुतिष्ठामि । इदानीं करोमि ब्राह्मणस्य
प्रणयम् । (ह) [इति जिघृक्षति] ।

विद् । भो वयस्य ! सीतलो दे अगहस्तो । *

शर्वि । धिक् प्रमादः ! सलिलसम्पर्कात् शीतलो मेऽग्र-
हस्तः । भवतु, कक्षयोर्हस्तौ प्रक्षिपामि । [नाट्येन सव्यहस्तमुणोक्त्य
यहाति] ।

विद् । गहिदं ? †

शर्वि । अनतिक्रमणोऽयं ब्राह्मणप्रणयः, तद् गृहीतम् ।

विद् । दाणो विक्किणिदपस्या विअ बाणिओ, अहं सुहं
सुविस्सं । ‡

शर्वि । महात्राह्मण ! स्वपिहि वर्षशतम् । कष्टम् ! एवं मद-

* भो वयस्य ! शीतलस्ते अग्रहस्तः ।

† गृहीतम् ?

‡ इदानीं विक्रीतपण्य इव वणिक् अहं सुखं स्वप्सामि ।

(ह) भगवती—प्रभूतशक्तिसम्पन्ना । गीकास्या—गवामभिलाषः । ब्राह्मण-
कात्या—ब्राह्मणानां कानना च । अनतिक्रमणीया—अतिक्रमितुमशक्या, पाप-
भिवेति भावः । अथवा—पक्षान्तरे, नायं ग्रहणयोग्यः काल इत्यर्थः । कुतः ?
इत्याह, ज्वज्जतोति ।—प्रज्वलिती वसन्ते इत्यर्थः, तथा च दीपालोके अन्यस्य दर्शन-
संधाः इति भावः । आग्नेयः,—अग्निषु परीक्षितः, अग्निसंयोगेऽप्यविनाशोऽत्यर्थः । देश-
कालः,—उद्योचनोचितस्थानं समग्रम् । मण्डलैः,—मण्डलाकारगतिविशेषैरित्यर्थः ।
[“मण्डलैः” इत्यत्र “मण्डलम्” इति पाठान्तरम्] । भद्रपीठेन—तदाख्येन कीटेन
इत्यर्थः । अप्रतिग्राहकस्य—कुत्रापि प्रतियक्ष्यमकृतवतः । ब्राह्मणस्य—अलङ्कारभाष्ये
रागमिच्छतो विजस्य विदूषकस्येत्यर्थः । प्रणयम्—अभ्यर्थनां, करोमि—सम्पादयामि ।

निका-गणिकार्थे ब्राह्मणकुलं तमसि पातितम्, अथवा, आका-
पातितः,—

धिगस्तु खलु दारिद्र्यमनिवेदितपौरुषम् ।

यदेतद्गर्हितं कर्म निन्दामि च करोमि च ॥ १६ ॥

तत्तावत् मदनिकाया निष्क्रयणार्थं (क) वसन्तसेनाया
गच्छामि । [परिक्रम्यावलोक्य च] अये ! पदशब्द इव !
नाम रक्षिणः !! भवतु, स्तम्भो भूत्वा तिष्ठामि । अथवा—
ममापि नाम शर्विलकस्य रक्षिणः !! योऽहम्,—

मार्जारः क्रमणे, मृगः प्रसरणे, श्येनो ग्रहालुञ्चने,

सुप्तसुप्तमनुष्यवीर्यतुलने श्वा, सर्पणे पन्नगः ।

एतादृशदुष्कृतिनिदानतया दारिद्र्यमेव निन्दन्नाह, धिगिति ।—अनिवेदितम्—
अनियतम्, अगणितमित्यर्थः, पौरुषं—पुरुषकारः यत्र तादृशं, [“अनिवेदितपौरुषम्”
इत्यत्र “अनिवेदितपौरुषम्” इति पाठे,—निवेदः,—प्रकरणनियमः, तद्वत्
अनिवेदः, अनिवेदितम्—अनियतम्, अगणितमित्यर्थः] दारिद्र्यं—निर्वेदः
धिक् ! अस्तु—वर्ततां, खलु—नियये ; यत्—यस्मात्, अहं दारिद्र्य इति
एतत्—क्रियमाणं परत्वापहरणरूपमित्यर्थः, गर्हितं—निन्दितं, पापजनकमित्यर्थः
कर्म—चौर्यं, निन्दामि च—अपवदामि च, करोमि च—सम्पादयामि च । एत-
वक्तुं वृत्तम् ॥ १६ ॥

(क) निष्क्रयणार्थे—दास्यात् मोचनार्थमित्यर्थः ।

सर्वास्त्रवस्थासु सर्वत्र असौमप्रभावशालित्वमुपपादयितुं स्वशक्तिं वर्कदश-
मार्जार इति ।—सर्वत्र गद्यस्थेन “योऽहम्” इत्यनेनान्वयः । क्रमणे—निःशब्द-
सञ्चारे, लक्ष्यधरणार्थम् आक्रमणे वा, मार्जारः,—विडालः ; विडाल इव निःशब्द-
पदविक्षेपेण गत्वा लक्ष्यीकृतं धर्तुमर्हामि इत्यर्थः ; प्रसरणे—उत्प्लुत्य गमने, दृष्ट-
हरिणः, हरिणसदृश इत्यर्थः ; ग्रहालुञ्चने—ग्रहे—ग्रहणे, दूरात् कटिति सकल-
लक्ष्यधारणे इत्यर्थः, आलुञ्चने—आच्छिद्य हरणे (“छिं-मारा” इति वङ्गभाषा)
[ग्रहश्च आलुञ्चनञ्च तत् ग्रहालुञ्चनमिति समाहारः] तस्मिन् ; श्येनः,—दृष्ट-
चिप्रम् आगत्य लक्ष्ययाही तदाख्यपक्षिविंशः, तर्वादित्यर्थः ; [अत्र “ग्रहालुञ्चने”
इति पाठस्तु न समीचीनः, श्येनस्य ग्रहालुञ्चने प्रसिद्धभावात्] सुप्तसुप्त—निद्रित

माया रूपशरीरवेशरचने, वाग् देशभाषान्तरे,
दीपो रात्रिषु, सङ्कटेषु डुङ्गमो, वाजी स्थले, नौर्जले ॥२०॥

अपि च,—

भुजग इव गतौ, गिरिः स्थिरत्वे, पतगपतेः परिसर्पणे च तुल्यः ।
शश इव भुवनावलोकनेऽहं, वृक इव च ग्रहणे, बले च सिंहः ॥२१॥

असुप्तस्य—जागरितस्य च, मनुष्यस्य—मानवस्य, यत् वीर्यं—पराक्रमः, तस्य तुलने
—इयत्ताऽवधारणे, आ—कुक्कुरः; कुक्कुर इव सुप्तस्यासुप्तस्य वा जनस्य चमतां
निवेतुमर्हामीति भावः; सर्पणे—द्रुतवक्रगमने, पन्नगः,—सर्पः; पन्नगवत् द्रुतं वक्रञ्च
गन्तुं समर्थः इति भावः; रूपस्य—मितकृष्णादवर्णस्य, शरीरस्य—आकृतेः, वेशस्य—
परिच्छदस्य च, रचने—सम्पादने, माया—चातुर्यमयी विद्या; ऐन्द्रजालिकवत्
अशेषविधं रूपादिकं कर्तुं शक्नोमीत्यर्थः; देशभाषान्तरे—देशभाषाविशेषे, नाना-
देशीयभाषाकथने इत्यर्थः, वाक्—सरस्वती; सर्वा एव भाषा विज्ञानामीति भावः;
रात्रिषु—रजनीषु, दीपः,—आलोक इत्यर्थः; दीपो यथा सर्वतः अन्वकारं सर्वं
पश्यति, अहमपि तथा इति भावः; सङ्कटेषु—दुर्गमेषु स्थलेषु, डुङ्गमः,—तदात्म-
प्राणिविशेषः, (अश्वतर इति कचित्, वृक इत्यपरे); स्थले—भूमौ, स्थलसंचारी
इत्यर्थः, वाजी—अश्वः; अश्ववत् द्रुतगमने, दूराध्वगमने वा अनवसन्नः इति भावः;
तथा जले—सजलप्रदेशं, नौः,—तरणी; तरणी यथा निरन्तरं कल्लि उरुवते,
अहमपि तथा प्रीतुं समर्थः इति भावः। अत्र एकास्मिन् शर्विलके तादात्म्येन
माज्जाराद्यारापात् मालारूपकम्। न चात्र उल्लेख एवास्तु, एकस्य शर्विलकस्य
माज्जाराद्यनेकविधत्वेनोल्लेखनादिति वाच्यम्, उल्लेखे “प्रिय इति गोपबध्भिः” इत्यादौ
भगवति प्रियत्वादेवास्तवत्वात्, इह तु शर्विलके माज्जारत्वादेरवास्तवत्वादित्याल-
ङ्कारिकपरिशीलितः पन्थाः। शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

पुनस्तदेव व्यञ्जयितुमाह, भुजग इति ।—अहं गतौ—गतिविशेषे, भुजगः,—
सर्प इव; स्थिरत्वे—स्थैर्ये, अवैमुख्ये इति यावत्, गिरिः,—पर्वत इव; परिसर्पणे—
शीघ्रगमने, सहसा लक्ष्यमुद्दिश्य गमने इति यावत्, पतगपतेः,—गरुडस्य, तुल्यः,—
सदृशः; भुवनावलोकने—भुवनस्य—जगतः, अवलोकने—दर्शने, चतुर्दिग्दर्शने इति
यावत्, शशः,—सृगविशेष इव; ग्रहणे—हठात् आक्रमणे, वृकः,—वृंहादृगः,
कुक्कुराकृत्याग्रभेद इति यावत्, इव, (“घाघ” इति वज्रभाषा, “कांकलीहामृगी
वृकः” इत्यमरः); तथा बली—गतौ, सिंहः,—सृगेन्द्रः इव। अत्र एकस्य उप-

रद । [प्रविश्य] हृद्वी ! हृद्वी ! बाहिर दुश्चार-सालाए
पसुन्तो बड्ढमाणओ, सोवि एत्थ ण दीसइ । भोदु, अक्ख-
मित्तेअं सद्दावेमि । * [इति परिक्रामति] ।

शविं । [रदनिकां हन्तुमिच्छति ; निरूप्य च पथात्] कथं स्त्री ?
भवतु, गच्छामि । [इति निष्क्रान्तः] ।

रद । [गत्वा सवासम्] हृद्वी ! हृद्वी ! अम्हाणं गेहे सन्धिं
कप्पिअ चोरो णिक्कमति !! (ख) भोदु, मित्तेअं गदुअ पवोधेमि ।
[विदूषकमुपगम्य] अज्ज मित्तेअ ! उट्ठेहि, उट्ठेहि, अम्हाणं
गेहे सन्धिं कप्पिअ चोरो णिक्कन्तो । †

विदू । [उत्थाय] आः दासीए धोए ! किं भणसि ? चौरं
कप्पिअ सन्धी णिक्कन्तो ? ‡ (ग)

रद । हदास ! अलं परिहासेण, किं ण पेक्खसि एदं ? §

विदू । आः, दासीए धोए ! किं भणसि ? दुदिअं विष

* हा धिक् ! हा धिक् ! वहिर्द्वारशालायां प्रसुप्तो वर्द्धमानकः, सोऽप्यव-
दृश्यते ! भवतु, आर्य्यमैवेयम् आह्वयामि ।

† हा धिक् ! हा धिक् ! अस्माकं गृहे सन्धिं कल्पित्वा चोरो निष्क्रामति !
भवतु, मैवेयं गत्वा प्रवाधयामि । आर्य्यमैवेय ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ, अस्माकं गेहे सन्धिं
कल्पित्वा चोरो निष्क्रान्तः ।

‡ आः दास्याः पुत्रिके ! किं भणसि ? चौरं कल्पित्वा सन्धिर्निष्क्रान्तः ?

§ हताश ! अलं परिहासेन, किं न प्रेक्षसे एतत् ?

मेथीमृतस्य शविलकस्य विषयविशेषेण भुजग-गिरि-पतगपत्यादिभिः बहुभिरुपनाये-
राम्यकथनात् मालोपमाऽलङ्कारः । पुष्पिताया वृक्षम् ॥ २१ ॥

(ख) निष्क्रामति—पलायते ।

(ग) हठात् सुप्तोत्थितस्य भयविह्वलस्य विदूषकस्य ससम्भ्रमीकृतिरिवमिति पर-
विपर्य्ययः बोध्यः । [“चौरं कप्पिअ” इत्यादौ “चोरो कप्पिदी, सन्धी विक्कन्तो”
इति पाठान्तरम् ; “चौरः कल्पितः, सन्धिर्निष्क्रान्तः” इति संस्कृतम्] ।

दुश्चारं उग्राङ्गिदन्ति । भो बभ्रुस् चारुदत्त ! उद्वेहि, उद्वेहि,
ग्रन्थाणं गेहे सन्धिं दद्वन्न चोरो णिकन्तो । *

चारु । भवतु, भोः ! अलं परिहासेन ।

विद्रु । भो ! य परिहासो, पेक्खदु भवं । †

चारु । कस्मिन् उद्देशे ?

विद्रु । भोः ! एसो । ‡

चारु । [विलोक्य] अहो ! दर्शनीयोऽयं सन्धिः,—

उपरितलनिपातितेष्टकोऽयं,

शिरसि तनुर्विपुलश्च मध्यदेशे ।

असदृशजनसम्प्रयोगभीरो-

हृदयमिव स्फुटितं महागृहस्य ॥ २२ ॥

कथमस्मिन्नपि कर्मणि कुशलता ?

* आः, दास्याः पुत्रिके ! किं भणसि ? द्वितीयां नव द्वारम् उद्घाटित-
मिति । भो वयस्य चारुदत्त ! उत्तिष्ठ उत्तिष्ठ, अस्माकं गेहे सन्धिं दत्त्वा चोरो
निष्क्रान्तः ।

† भोः ! न परिहारः, प्रेक्षतां भवान् ।

‡ भोः ! एषः ।

सन्धेर्दर्शनीयत्वमेव वर्णयन्नाह, उपरितलिति ।—अयं—दृश्यमानः, सन्धिरिति
शेषः, उपरितलान्—ऊर्ध्वान्, निपातिता—आक्षिप्य अपसारिता, [उपरि—ऊर्ध्व-
भागात्, तलान्—अधोभागाच्च, इति केचित् । “उपरितल” इत्यत्र “उपरितन”
इति अपपाठः, पाणिन्यादिषु “सायं चिरम्—” (४।३।२३ पा०) इत्याद्यनुशासनेन
कालवाचकाऽऽभ्यर्थे एव व्युत्पत्त्ययविधानात्, अकालवाचिनः उपरिशब्दात् व्युत्-
पत्त्यस्य अपाधत्वात् ; तत्र उपरितनान्—उपरिभवात् प्रदेशादित्यर्थः ।] इष्टका यस्य
तादृशः, शिरसि—उपरिभागे, तनुः,—अल्पपरिसरः, मध्यदेश—मध्यस्थले, विपुलः,
—विशालश्च, अत एव असदृशजनसम्प्रयोगभीरुः,—अयोग्यजनप्रवेशशङ्कितस्य,
महागृहस्य—महत्तः हर्म्यस्य, स्फुटितं—विदीर्णं, हृदयमिव—वचःस्थलमिव, दृश्यते
इति शेषः । अत्र प्रकृते अचेतने हर्म्ये कृतस्य सन्धेः विदीर्णवचःस्थलत्वं आदनात्
उपेक्षाऽलङ्कारः । पुष्पिताया वृक्षम् ॥ २२ ॥

विद्। भो बभ्रस्स ! अत्रं सन्धो दुबेहिं ज्जेव दिस्सो धम्मो
आगंतुएण, सिक्खिदुकामेण (घ) वा ; असुधा इध उल्लसिती
को अम्हाणं घरविह्वं ण जाणादि ? *

चार। वैदेश्येन कृतो भवेन्मम गृहे व्यापारमभ्यस्यता
नासौ वेदितवान् धनैर्विरहितं विश्रब्धसुप्तं जनम्।
दृष्ट्वा प्राङ्महतीं निवासरचनामस्माकमाशान्वितः
सन्धिच्छेदनखिन्न एव सुचिरं, पश्चान्निराशो गतः।

* भो वयस्य ! एष सन्धिर्द्वाभ्यामेव दत्तो भवेत्, आगन्तुकेन शिचितुकामेन
अन्यथा अत्रोज्जयित्वा कौऽस्माकं गृहविभवं न जानाति ?

(घ) द्वाभ्यामेव कृतमित्युक्तं, कौ तौ द्वौ ? इत्याह, आगंतुएण इति—
नुकेन—नवागतेनेत्यर्थः, शिचितुकामेन—शिचार्यना, अव्युत्पन्नेनेति यावत्, [शि-
कामो यस्य इति विग्रहे स्थिते “लुप्त्येदवश्यमः कृत्ये तुम् काममनसोरपि
वचनात् कामशब्दे परे तुम्प्रत्ययस्य सकारलोपः] । अत्र निर्द्वन्द्वगृहविभवं
हेतुना सन्धेरागन्तुकशिचितुकामाऽन्यतरकृतत्वानुमानात् अनुमानालङ्कारः—
मानन्तु विच्छित्त्वा ज्ञान साध्यस्य साधनात्” इति लक्षणात् ।

विदूषकोक्तिमेव समर्थयमान आह, वैदेश्येनेति ।—वैदेश्येन—वैदेशिक-
गृहस्य विभवहीनताम् अजानता इति यावत्, देशान्तरवासशीलेन वा ;
इत्याद्याहार्यं, व्यापारं—सन्धिच्छेदरूपां चौर्यवृत्तिम्, अभ्यस्यता—श्रित-
जनेन इति शेषः, मम गृहे—मङ्गवने, कृतः,—निर्मितः, भवेत्, सन्धिरिति
तत्र हेतुमाह,—असौ—तस्कारः, धनैः,—विभवैः, विरहितं—विहीनं, (पदेन)
यावत्, अत एव विश्रब्धसुप्तं—निःशङ्कनिद्रितं, जनं—पुरुषं, मामिति यावत्,
वेदितवान्—ज्ञातवान्, [अत्र स्वार्थे णिच्] । तत्रापि हेतुमाह,—अस्माकं वा-
विपुलां, प्रशस्तोन्नतामित्यर्थः, अश्वभन्दिनीमिति यावत्, निवासरचनाम्—आशान्विताम्,
दृष्ट्वा—अवलोक्य, प्राक्—गृहप्रवेशात् पूर्वम्, आशान्वितः,—आशान्वितः,
च एतादृक् महाहर्षं तस्य अतुलमेव ऐश्वर्यम् इति मत्वा लब्धः अभवदिति
अत एव सुचिरं—दीर्घकालं व्याप्य, सन्धिच्छेदनेन—सन्धिकर्तनेन, खिन्नः—
पथात्—गृहान्तःप्रवेशानन्तरं, निराशः,—निष्फलप्रयासः सन् एव, गतः,—
अत्र प्रथमपादं प्रति द्वितीयपादस्य हेतुतया निर्देशात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

ततः सुहृद्भ्यः किमसौ कथयिष्यति तपस्वी,—सार्धवाह-
सुतस्य गृहं प्रविश्य न किञ्चिन्मया समासादितमिति ?

विदू. भोः ! कथं तं ज्ञेयं चोरहृदयं अणुसोचसि ? तेषां
चिन्तिदं महन्तं एदं गेहं, इदो रत्नगणभण्डं सुवस्त्रभण्डं
वा निष्कामइस्सामि । [स्मृत्वा सविषादमात्मगतम्] क्विं तं सुवस्त्र-
भण्डं ? [पुनरनुश्रुत्य प्रकाशम्] भो बभ्रु ! तुमं सब्बकालं
भणसि, सुक्खा मित्तेअओ, अपण्णितो मित्तेअओ त्ति । सुदु,
मए किदं, तं सुवस्त्रभण्डं भवदो हत्थे समण्णअन्तेण,
अस्सवा दासोए पुत्तेण अवहिदं भवे । *

चारु. अलं परिहासेन ।

विदू. भोः ! जइ णाम अहं सुक्खो, ता किं परिहासस्स
वि देशअलं ण जाणामि ? †

चारु. कस्यां वेलायाम् ?

विदू. भोः ! जदा तुमं मए भणितोसि, सीदलो दे अग-
हत्थो । ‡

चारु. कदाचिदेवमपि स्यात् । [सञ्चतो नदप्य सहर्षम्] वयस्य !
दिद्या ते प्रियं निवेदयामि ।

विदू. किं ण अवहिदं ? §

चारु. हृतम् ।

* भोः ! कथं तमेव चोरहृतकमनुशोचसि ? तेन चिन्तितं, महर्दतद गृहम्,
इदो रत्नगणं सुवर्णभण्डं वा निष्कामयिष्यामि । कुत्र तत् सुवर्णभण्डकम् ?
भो वयस्य ! त्वं सर्वकालं भणसि, मूर्खो मैत्रेयः, अपण्णितो मैत्रेय इति । सुदु मया
कृतं, तत् सुवर्णभण्डं भवतो हस्ते समर्पयता ; अन्यथा दास्याः पुत्रेषापहृतं भवेत् ।

† भोः ! यदि नाम अहं मूर्खः, तत् किं परिहासस्यापि देशकालं न
जाणामि ?

‡ भोः ! यदा त्वं मया भणितोऽसि, शीतलस्ते अग्रहस्तः ।

§ किं नापहृतम् ?

विद्। तधा वि किं पित्रं ? *

चारु। यदसौ कृतार्थो गतः ।

विद्। ग्यासो क्वु सो । †

चारु। कथं न्यासः ? [मोहमुपगतः] ।

विद्। समस्तसदु भवं । जइ ग्यासो चोरेण अवहितो
तुमं किं मोहं उवगदो ? ‡

चारु। [समाश्रय] वयस्य !—

कः श्रद्धास्यति भूतार्थं सर्वो मां तूलयिष्यति ।

शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन् निष्पृतापा दरिद्रता ॥२४॥

भोः ! कष्टम्,—

यदि तावत् कृतान्तेन प्रणयोऽर्थेषु मे कृतः ।

किमिदानीं नृशंसेन चारित्रमपि दूषितम् !! ॥२५॥

* तथापि किं प्रियम् ?

† न्यासः खलु सः ।

‡ समाश्रित-भवान् । यदि न्यासचोरेणापहतः, त्वं किं मोहमुपगतः ?

न्यासापहारेऽपि कथं मोह इति विदूषकांतिमुत्तरयति, क इति ।—कः,—भूतार्थं—यथायथे, तत्करणेव हतं स्वर्णभाण्डं, नास्य वञ्चनेत्येवंदुर्पामति भावः, अस्मिन्—प्रत्येयति ? सर्वः,—जनः, मां, दरिद्रमिति शेषः, तूलयिष्यति—तूलयितुं करिष्यति, न्यासहरणापवादादिति भावः, [“तूलयिष्यति” इति पाठे,—तुल्यं यति—संग्रह्युदासार्थं तुलायां संस्थाप्य परीक्षिष्यते, तदुक्तं याज्ञवल्क्येन यथा—“तुलान्यापो विषं कोषो दिव्यानीह विशुद्धये” इति ; यद्वा,—तुलादिद्वि-तत्करादिभिः हीनजनैः सदृशीकरिष्यति, अवज्ञास्तुत्यर्थः,] हि—तथाहि, प्रतापलोके—संसारे, दरिद्रता—निर्जनत्वं, निष्पृतापा—प्रतापरहिता, सर्वसहनाहं इति भावः, अत एव शङ्कनीया—शङ्कास्थानम् । अत्र लोका-विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः अलङ्कारः । पद्यावकां हतम् ॥ २४ ॥

अहो ! धनहानिनं मे तादृग्दुःखमुत्पादयति, यथा लोकैः सम्भाव्यमानः मम धनो दोषः, इत्याह, यदोति ।—कृतान्तेन—दैवेन, (“कृतान्तेन यमदैवयोः” इति शेषः) यदि तावत् मे—मम, अर्थेषु—धनेषु, प्रणयः,—प्रीतिः, यदर्थं लोभ इत्यर्थः,—सम्पादितः, तदा नृशंसेन—क्रूरेण, निष्ठुरेण इत्यर्थः, (“नृशंसी चातुरः”

विदुः । अहं क्व अवलविस्मं,—केण दिस्मं ? केण गहिदं ?
को वा सक्खि ? त्ति । *

वाव । अहमिदानीमनृतमभिधास्ये ?—

भैद्येणाप्यर्जयिष्यामि पुनर्न्यासप्रतिक्रियाम् ।

अनृतं नाभिधास्यामि चारित्र्यभ्रंशकारणम् ॥ २६ ॥

रद । ता जाव अज्जा धूदाए (ङ) गदुअ णिवेदेमि । †

[इति निष्क्रान्ता]

[प्रविशति चैव्या सह चारुदत्तवधूः] ।

वधूः । [ससम्भ्रमम्] अइ ! सच्चं, अवरिक्खदसरीरो अज्ज-
उत्तो अज्जमित्तेएण सह ? ‡

चेटी । भट्ठिणि ! सच्चं, किन्तु जो सो वेस्साजणकेरको अलं-
कारओ, सो अबहिदो । §

वधूः । [माहं नाटयति] ।

चेटी । समस्ससदु अज्जा धूदा । ¶

* अहं खलु अपलपिष्यामि,—केन दत्तम् ? केन गृहीतम् ? को वा साचौ ?
इति ।

† तत् यावत् आर्याधूतायै गत्वा निवेदयामि ।

‡ अयि ! सत्यम्, अपरिचितशरीर आर्यपुत्रः आर्यभैद्येण सह ?

§ भट्ठिनि ! (स्वामिनि !) सत्यं, किन्तु यः स वैश्वाजनसालङ्कारः सोऽपहृतः ।

¶ समाश्रयितु आर्या धूता ।

इत्यमरः) तेनेति शेषः, इदानीं—सम्प्रति, मम चारित्र्यं—सञ्चरितवताम्, अपि किं—
कथं, दूषितं—दोषमापादितं, निन्दनीयं कृतमित्यर्थः । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ २५ ॥

मम सम्बन्धे अनृताभिधानमसम्भवमित्याह, भैद्येणेति ।—भैद्येण—भिचया
अपि, का कथा अन्योपायस्येति भावः, न्यासस्य—मन्त्रविधि रचितधनस्य, प्रतिक्रियां
—परिशोधं, तदुचितधनमिति यावत्, अर्जयिष्यामि—आहरिष्यामि, परन्तु चारित्र्य-
भ्रंशकारणं—सहचर्युतिहेतु, अनृतम्—असत्यं, न अभिधास्यामि—वक्ष्यामि ।
पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ २६ ॥

(ङ) धूतेति चारुदत्तस्य परम्या नाम ।

वधूः । [समाश्रय] हञ्जे ! किं भणसि ? अबरिक्खद-
 शरीरो अज्जउत्तो त्ति । बरं दाणिं सो सरीरेण परिक्खदो,
 ण उण चारित्तेण । संपदं उज्जइणीए जणो एब्बं मत्त-
 इस्सदि, दलिइदाए अज्जउत्तेण ज्जेव ईदिसं अकज्जं ण-
 चिड्ढिदंत्ति । [ऊहंमवलोक्य निश्चय च] भअवं कअन्त ! पोक्ख-
 वत्तपडिद-जलविन्दुचच्चलेहिं कीलसि दलिइपुरिसभाण-
 एहिं !! इअं च मे एक्का मादुघरलद्धा रअणावली चिड्ढि-
 एदं पि अदिसोण्डीरदाए (च) अज्जउत्तो ण गील्लिस्सदि ।
 हञ्जे ! अज्ज'मत्तेअं दाव सहावेहि । *

चेटी । जं अज्जा धूदा आणवेदि । [विदूषकमुपगत्य] अज्ज-
 मित्तेअ ! धूदा दे सहावेदि । †

विदू । कहिं सा ? ‡

चेटी । एसा चिड्ढिदि, उवसप्प । §

विदू । [उपसृत्य] सोत्थि भोदोए । ¶

वधूः । अज्ज ! वन्दामि । अज्ज ! पुरत्थिआमुहो(छ) ङाहि ।

* चेटि ! किं भणसि ? अपरिचतशरीर आर्य्यपुत्र इति । वरम् इदानीं
 शरीरेण परिचती, न पुनचारिवेषेण । साम्प्रतमुज्जयिन्यां जन एवं मन्त्रयिष्यति, रत्न-
 तथा आर्य्यपुत्रेणैव इदृशमकार्य्यम् अनुष्ठितमिति । भगवन् कृतान्त ! पुष्करपत्रपरि-
 जलविन्दुचच्चलैः क्रीडसि दरिद्रपुरुषभागधैः !! इयच्च मे एका राहस्यरहस्य-
 रवावली तिष्ठति, एतामपि अतिशौण्डीरतया आर्य्यपुत्री न दृष्टीम्यात् । चेटि
 आर्य्यसैवेयं तावत् शब्दायस्व (आह्वय) ।

† यत् आर्या धूता आज्ञापयति । आर्य्यसैवेय ! धूता त्वां शब्दायते (आह्वयते)

‡ कुत्र सा ? § एषा तिष्ठति, उपसर्प । ¶ स्त्रीति शब्दः

*** आर्य्य ! वन्दे । आर्य्य ! पुरस्तान्मुखो भव ।

(च) अतिशौण्डीरतया—अत्युदारतया ।

(छ) पुरस्तान्मुखः—पुरस्तात्—अग्रे, सम्मुखे इत्यर्थः, मुखं यस्य सः, अनु-
 वर्त्तौत्यर्थः ।

विदू। एसो भोदि ! पुरत्थिआमुहो संवुत्तोहि । *

बधू। अज्ज ! पडिच्छ (ज) इमं । †

विदू। किंसेटं । ‡

बधू। अहं क्वु रअणसट्ठिं उववसिदा आसं ; तहिं जघाविहवाणुसारेण वरुहणो पडिग्गाहिदब्बो, सो अ ण पडिग्गाहिदो, ता तस्स किदे पडिच्छ इमं रअणमालिअं । § (भ)

विदू। [गृहीत्वा] सोत्थि, गमिस्सं ; पिअवअस्सस्स णिवेदेमि । ¶

बधू। अज्ज मित्तेअ ! मा क्वु मं लज्जावेहि । ** (ज)

[इति निष्क्रान्ता] ।

विदू। [सविस्मयम्] अहो ! से महानुभावदा !! ††

* एष भवति ! पुरस्तान्मुखः संवृत्तोऽस्मि ।

† आर्य्य ! प्रतीच्छ इमाम् ।

‡ किञ्चिदम् ?

§ अहं खलु रक्षणीमुपोषिता आसम् । तत्र यथाविभवानुसारेण ब्राह्मणः प्रतिग्राहयितव्यः, स च न प्रतिग्राहितः, तत् तस्य कृते प्रतीच्छ इमां रक्षमालिकाम् ।

¶ स्तुतिः ; गच्छामि, प्रियवयस्यस्य निवेदयामि ।

** आर्य्य मेवेय ! मा खलु मां लज्जापय ।

†† अहो ! अस्या महानुभावता ।

(ज) प्रतीच्छ—गृहाण इत्यर्थः ।

(भ) रक्षणी—षष्ठीविशेषः, रक्षणीकाभिधं व्रतमित्यर्थः, यत्र रक्षदानं विहितमिति यावत्, [षष्ठीमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया] उपोषिता—कृतोपाशसा, [उपवसतेः क्तः, कित्वात् सम्प्रसारणम्] । तत्र—रक्षणीव्रते इत्यर्थः । प्रतिग्राहयितव्यः—दानग्रहणं कारयितव्य इत्यर्थः । सः—ब्राह्मणः । तस्य—ब्राह्मणस्य । कृते—निमित्तम् । प्रतीच्छ—गृहाण ; त्वं गृहीत्वा अपरस्मै विप्राय देहीति भावः । [“सो ष ण पडिग्गाहिदो” इत्यत्र “सो अणपडिग्गाहिदो” इति पाठान्तरम्] ।

(ज) “म लज्जावेहि” इत्यत्र “तं लज्जावेहि” इति पाठान्तरे—तं—चारुदत्तं, लज्जारमिति यावत् ।

चारु । अये ! चिरयति मैत्रेयः !! मा नाम वैक्लव्यादकार्यं
कुर्यात् ? मैत्रेय ! मैत्रेय !

विदू । [उपसृत्य] एसोमिह, गेह्ल एदं । * [रत्नावली दर्शयति]

चारु । किमेतत् ?

विदू । भो ! जं दे सरिसदारसङ्ग्रहस्य फलं । †

चारु । कथम् ! ब्राह्मणी मामनुकम्पते !! कष्टम् ! इदानीं

मस्मि दरिद्रः,—

आत्मभाग्य-क्षतद्रव्यः स्त्रीद्रव्येणानुकम्पितः ।

अर्थतः पुरुषो नारी, या नारी सार्थतः पुमान् ॥ २७ ॥

अथवा,—नाहं दरिद्रः । यस्य मम,—

विभवानुगता भार्या, सुखदुःखसुहृद् भवान् ।

सत्यञ्च न परिभ्रष्टं यद्वरिद्रेषु दुर्लभम् ॥ २८ ॥

* एषोऽस्मि. गृहाण एताम् ।

† भोः ! यत्ते सदृशदारसङ्ग्रहस्य फलम् ।

(ट) वैक्लव्यात्—न्यासरचणे अनवहितत्वरूपानुचितकार्यकरणजनितप्रतीक्ष्य
दिशर्थः, अकार्यम्—अन्याय्यकर्म, अविधिना आत्मघातादिरूपमिति यावत् ।

विदूषकहृन्नात् धूतया दत्तमलङ्कारमालोक्य आत्मानि कृतावज्ञः सन्निवेदना
आत्मेति ।—आत्मनः भाग्येन—दुर्दैवेन, [भाग्यशब्दस्य सौभाग्यदुर्भाग्योपपत्तय
रणत्वेन यत्र तेन शुभफलं दृश्यते तत्र भाग्यपदेन सौभाग्यमेव बोध्यते, यत्र
फलं लक्ष्यते, तत्र दुर्भाग्यमेवेति बोध्यम्] क्षतं—विनष्टं, द्रव्यं—धनादिरूपकं
यस्य सः, स्त्रीद्रव्येण—स्त्रीधनेन, अनुकम्पितः,—अनुगृहीतः, पुरुषः,—जनः, रत्ना
—धनेन, कार्येण वा, नारी—रमणी, रक्षितत्वसाधर्म्यादिति भावः, या नारी
रमणी, साऽपि अर्थतः,—धनेन, कार्येण वा, पुमान्—पुरुषपदवाच्यः, रमणी
साधर्म्यादिति भावः, भवतीति शेषः । अत्र पुरुषस्य अर्थतो नारीत्वे पूर्वार्हद्वय
वयस्य हेतुत्वेन काव्यलिङ्गमलङ्कारः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २७ ॥

पदान्तरे आत्मनः अदारिद्र्यमेव समर्थयमान आह, विभवेति ।—भार्या—
(सर्वत्र यस्य ममेति गद्यस्थेनान्वयः) विभवानुगता—सम्पदनुसारिणी, यदा

मेत्रेय ! गच्छ रत्नावलीमादाय वसन्तसेनायाः सकाशं,
वक्तव्या च सा मद्बचनात्, यत् खलु अस्माभिः सुवर्णभाण्ड-
मात्नोयमिति कृत्वा विश्रम्भात् द्यूते हारितं, तस्य कृते गृह्य-
तामियं रत्नावली इति ।

विद्। मा दाव अक्खाइदस्स अभुत्तस्स अप्पमुल्लस्स चोरिहिं
अवहिदस्स कारणादो चदुस्समुद्धारभूदा रअणावली दोअदि।*

चान्। वयस्य ! मा मेवम्,—

यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तथा कृतः ।

तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥ २६ ॥

* मा तावत् अखादितस्य अभुक्तस्य अल्पमूल्यस्य चौरैरपहृतस्य कारणात् चतुः-
समुद्धारभूता रत्नावली दीयते ।

विभवः, तदा तदनुगामिनोति यावत्, न कदाऽपि केनापि विमनायते इति भावः ;
भवान्—त्वं, सुखे—सम्पदीत्यर्थः, दुःखे—विपदि च, सुहृद्—अनुमतः सखा, त्वं
गृह्यस्व अवस्थाऽनुगुणः, मम पत्नी अपि तादृशीति मदीयावस्थाऽनुपपत्तिरनयोः उभयोः
योगसौष्ठवं मम सौभाग्यादेव सम्पन्नमिति नैतन्यो दैन्यलक्षणमिति भावः । तत्र हेतु-
माह, सत्यमिति ।—यत् सत्यम्—ऋतं वचनं व्यवहारो वा, दरिद्रेषु—दुर्गतेषु,
दुर्लभं—दुष्प्रापं, दरिद्रः सत्यवादी भवितुं नार्हतीति भावः, तत् च, न परिच्छेदं—न
खलितमित्यर्थः । पश्चावक्तं वृत्तम् ॥ २८ ॥

चूडालङ्कारचतिपूरकतया महामूल्यरत्नावलीदानमनुचितमिति विदूषकवचनं
सुखवशाद्, यमिति ।—यं विश्वासं—प्रत्ययं, समालम्ब्य—आश्रित्य, तथा—वसन्त-
सेनाया, अस्मासु—माहशदरिद्रे इत्यर्थः, न्यासः,—अलङ्कारस्यापनमित्यर्थः, कृतः,—
निहितः, एतत्—इदं रत्नावलीरूपं वस्तु, तस्य—तादृशस्य, महतः,—उदारस्य,
प्रत्ययस्यैव—विश्वासस्यैव, [अन्ययोगव्यवच्छेदकोऽयम् एवकारः, तेन “प्रत्ययस्यैव न
तु न्यासीमूलाङ्काररूपवस्तुनः” इत्यर्थलाभः ; अतश्च “एवे चानियोगे” इति (वा०)
एवेव न परकपेक्षादेशः, किन्तु नियोगार्थत्वाद्द्विरेव] मूल्य—मूल्यस्वरूपं, दीयते—
प्रत्ययते ; न्यासस्याल्पमूल्यत्वेऽपि विश्वाप्तस्य अमूल्यत्वेन तदर्थमेतदर्थमिति भावः ।
पश्चावक्तं वृत्तम् ॥ २९ ॥

तद् वयस्य ! अस्मच्छरीरस्पष्टिकया शापितोऽसि, (४)
नैनामग्राहयित्वा अत्रागन्तव्यम् । वर्द्धमानक !—

एताभिरिष्टिकाभिः सन्धिः क्रियतां सुसंहतः शीघ्रम् ।
परिवादबहुलदोषान्न यस्य रक्षां परिहरामि ॥ ३० ॥

वयस्य मैत्रेय ! भवताप्यक्षपणशौण्डीर्यमभिधातव्यम् । (५)

विदू । भो ! दलितो किं अकिविणं मन्तेदि ? *

चारु । अदरितोऽस्मि सखे ! यस्य मम—[“विमवाक्यं
भार्या” इत्यादि पुनः पठति] तन्नच्छतु भवान्, अहमपि क्षतशरीर
सन्ध्यामुपासे । [इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति सन्धिच्छेदी नाम तृतीयोऽङ्कः समाप्तः ।

* भोः ! दरिद्रः किम् अक्षपणं मन्दयति ?

(४) अस्मच्छरीरस्पष्टिकया—मदीयशरीरस्पर्शेन, शापितः,—शपथं कर्त्तुं
सन्धेयुतिनिराशाय गात्रसंस्पर्शेन शपथकरणं लोकाप्रसिद्धमेव ।

सन्धिपूरणाय वर्द्धमानकमादिशति, एताभिरिति ।—एताभिः,—सन्धिरूपा
दाक्षिणाभिः, इष्टिकाभिः,—पक्कमृत्खण्डैः, शीघ्रं—सत्वरं, सन्धिः,—सुरक्षा, संहतः,—बद्धः, क्रियतां—विधीयतां, परिवादबहुलदोषात्,—परिवाद—दोष-
निन्दायाम्, अस्य गृहे चौरः प्रविष्टः इत्येवंरूपायां, यः बहुलः,—महान्, शौण्डी-
रूपं, तस्मात्, यस्य—सन्धेः, रक्षां—रक्षणं, स्वरूपेणावस्थापनमिति यावत्,
परिहरामि—नोपेक्षे, सन्धिम् अपूरितां रक्षितुं न शक्नोमीत्यर्थः । [“वद”
इत्येव “वृत्त्य” इति पुस्तकान्तरभूतपाठः] । भार्या वृत्तम् ॥ ३० ॥

(५) अक्षपणशौण्डीर्ये—क्षपणं—कार्पण्यं, दीनता वा, तद्रहितं, शौण्डीर्यं
औदार्यं यस्मिन् तद् यथा तथेति क्रियाविशेषणम् ।

इत्येवमास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिता

श्रीमन्मोक्षानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजायां

पण्डितश्रीमदायुर्वीधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यवीधविद्यारत्नायां

प्रतिभङ्गतायाममलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां

तृतीयोऽङ्कः ॥ ३ ॥

चतुर्थोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चेटौ] ।

चेटौ । आणत्तहि अत्ताए, अज्जआए सञ्चासं गन्तुं । एसा
अज्जआ चित्तफलअ णिसस्स-दिट्ठी (क) मदणिएए सह किंपि
मन्तअन्तो चिट्ठदि । ता जाव उवसप्पाप्पि । * [इति परिक्रामति] ।

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा वसन्तसेना मदनिका च] ।

वस । हञ्जे मदणिए ! अबि सुसदिसी इयं चित्ताकिदी
अज्जचारुदत्तस्स ? †

मद । सुसदिसी । ‡

वस । कथं तुमं जाणासि ? §

मद । जेण अज्जआए सुमिण्हिंदा दिट्ठी अणुलगा । ¶

वस । हञ्जे ! किं वेशवासदाक्खिणेण (ख) मदणिए ! एव्वं
भणसि ? ***

* आञ्जनाऽस्मि मावा, आर्यायाः सकाशं गन्तुम् । एषा आर्या चित्तफलक-
निषण्णदृष्टिर्मदनिकया सह किमपि मन्त्रयन्ती तिष्ठति, तद् यावद् उपसर्पामि ।

† चेष्टि मदनिके ! अपि सुसदृशी इयं चित्राकृतिः आर्यचारुदत्तस्य ?

‡ सुसदृशी ।

§ कथं त्वं जानासि ?

¶ येन आर्यायाः सुस्निग्धा दृष्टिरनुलगा ।

*** चेष्टि ! किं वेशवासदाक्षिणेन मदनिके ! एवं भणसि ?

(क) चित्तफलकनिषण्णदृष्टिः,—चित्तफलके—चित्तपटे, आलंख्ये इत्यर्थः, निषण्णा-
—संयत्ता, सस्यहमर्पितेति यावत्, दृष्टिः,—चक्षुः यया यस्या वा सा तथोक्ता ।

(ख) वेशवासदाक्षिणेन,—वेशी—वेश्याजननिलये, (“वेशो वेश्याजनाश्रयः”
इत्यमरः) वासः,—वसतिः, तेन यन् दाक्षिण्यं—नैपुण्यं, चातुर्यमिति यावत्, पर-
च्छदानुवर्तिता वा, (“दक्षिणस्तु परच्छदानुवर्तिनि । दक्षेऽपसव्ये सरले” इति
हिसचन्द्रः) तेन ।

मद । अज्जए ! किं जो ज्जेव जणो वेसे पडिबसदि, सो ज्जेव अलीअदक्खिणो (ग) भोदि ? *

वस । हज्जे ! णाणापुरिससङ्गेण वेस्साजणो अलीअदक्खिणो भोदि । †

मद । जदो दाव अज्जआए दिट्ठी इध अभिरमदि, हिअणं च, तस्स कारणं किं पुच्छीअदि ? ‡ (घ)

वस । हज्जे ! सहीअणादो उवहसणोअदां रक्खामि । § (ङ)

मद । अज्जए ! एव्वं येदं, सहीअणचित्ताणुवत्ती अवलाअणो भोदि । ¶

चेटो । [उपसृत्य] अज्जए ! अत्ता आणवेदि, गहिदावगुण्ठणं पक्खदुआरए सज्जं पवहणं ; (च) ता गच्छेत्ति । **

* आर्ये ! किं य एव जनी वेशे प्रतिवसति, स एव अलीकदक्षिणो भवति ।

† चेटि ! नानापुरुषसङ्गेन वेश्याजनोऽलीकदक्षिणो भवति ।

‡ यत्कृतावन् आर्यायाः दृष्टिरिह अभिरमते, हृदयश्च, तस्य कारणं किं पुच्छे !

§ चेटि ! सखोजनादुपहसनीयतां रक्षामि ।

¶ आर्ये ! एवं नेदं, सखीजनचित्तानुवर्त्ती अवलाजनी भवति ।

** आर्ये ! माता आज्ञापयति, गृहीतावगुण्ठनं पञ्चद्वारे सज्जं प्रवहणं, तद्गच्छेत्ति ।

(ग) अलीकं—मिथ्या, दक्षिणः,—चातुरीपरः ।

(घ) “हज्जे ! णाणापुरिससङ्गेण” इति वसन्तसीनावाक्यस्तीतरदानेऽवसमदनिज्ञा प्रज्ञतप्रश्नस्य “कवं तुमं जाणामि” इत्यस्तीतरमाह जदो दाव इति । —तत्र अस्मिन् चित्रफनके, आलिखितपुरुषे वा, यदि इयमाकृतिः सुसदृशी एव न भवेत्, तदा अत्र भवत्याः चित्तनेत्रयोः एतादृगाकर्षणस्य किं कारणम् ? इति भावः । यद्वत्त्वमेतादृशमुपपन्नानुरागिणौ, अतस्तदभिसारे न समयातिवाहः विधेय इति मदनिज्ञाऽभिप्रायः ।

(ङ) रक्खामि—निवर्त्तये, अयोग्यानुरागात् उपहास्या भवामि न वेति प्रकृत्यमोति भावः । [“रक्खामि” इत्यत्र “देक्खामि” इति पाठान्तरे,—“द्रक्ष्यामि” इति संस्कृतम्] ।

(च) गृहीतावगुण्ठनं—समन्तात् आच्छादनयुक्तमित्यर्थः । प्रवहणं—स्त्रीया

वस । हञ्जे ! किं अज्जचारुदत्तो मं णइस्सदि ? *

चेटी । अज्जए ! जेण पवहणेण सह सुवणंसदससाहस्सिओ(छ)
अलङ्कारओ अणुप्पेसिदो । †

वस । को उण सो ? ‡

चेटी । एसो ज्जेव राअस्सालो संठाणओ । §

वस । [सक्काधम्] अबेहि, मा पुणो एब्बं भणिस्ससि । ¶

चेटी । पसीददु पसीददु अज्जआ, सन्देसेण (ज) म्हि
पेसिदा । **

वस । अहं सन्देसस्स (झ) ज्जेव कुप्पामि । ††

चेटी । ता किंति अत्तां बिस्सबिस्सं ? ‡‡

* चेटी ! किम् आर्य-चारुदत्तो मां नेष्यति ?

† आर्ये ! येन प्रवहणेन सह सुवर्णदशसाहस्रिकोऽलङ्कारः अनुप्रेषितः ।

‡ कः पुनः सः ?

§ एष एव राजशालः संस्थानकः ।

¶ अपेहि, मा पुनरेवं भणिष्यसि ।

** प्रसीदतु प्रसीदतु आर्या, सन्देशेनास्मि प्रेषिता ।

†† अहं सन्देशस्यैव कुप्यामि ।

‡‡ तत्किमिति मातरं विज्ञापयिष्यामि ?

वहनयोग्यरथविशेषः, शिविकादिवां ; स एव कर्णोरथ इति नाम्ना प्रसिद्धः,
("कर्णोरथः प्रवहणं हयनञ्च समं त्रयम्" इत्यमरः) ।

(छ) येन—जनेन इत्यर्थः, [येनेति कर्तरि तृतीया] । सुवर्णदशसाहस्रिकः,
—पशीतिरत्तिकामितं स्वर्णं सुवर्णं, "मांहर" इति भाषा, तस्य दशसहस्रं सुवर्णदश-
सहस्रं, तेन लभ्यः सुवर्णदशसाहस्रिकः, दशसहस्रसुवर्णरूपमूल्यलभ्य इत्यर्थः,
["सुवर्णसदसाहस्सिओ" इति पाठे,—"सुवर्णशतसाहस्रिकः" इति संस्कृतम्] ।

(ज) सन्देशेन—लेख्यं विना वाचिकादेशेनेत्यर्थः, ("सन्देशवाग् वाचिकं स्मात्"
इत्यमरः) ।

(झ) सन्देशस्य—वाचिकादेशस्य, [सन्देशस्य इति सम्बन्धविवक्षया चतुर्थ्यां प्राप्-
त्वायां षष्ठी बाध्या, सन्देशाय इत्यर्थः] ।

वस । एब्बं बिस्सविदब्बा, जइ मं जौअंतीं इच्छसि, ता
एब्बं ण पुणो अहं अत्ताए आणविदब्बा । *

वेटी । जधा दे रोअदि । † [इति निष्क्रान्ता] ।

शर्विलकः । [प्रविश्य] ।—

दत्त्वा निशाया वचनीयदोषं निद्राञ्च जित्वा नृपतेश्च रक्ष्यान् ।
स एष सूर्योदयमन्दरश्मिः क्षपाक्षयाच्चन्द्र इवास्मि जातः ॥१॥

आपि च,—यः कश्चित् त्वरितगतिर्निरीक्षते मां
सम्भ्रान्तं, द्रुतमुपसर्पति स्थितं वा ।

* एवं विज्ञापयितव्या, यदि मां जीवन्तीमिच्छसि, तन् एवं न पुनरहं याप
आज्ञापयितव्या ।

† यथा ते रीचते ।

चारुदत्तगृहे चौर्यं कृत्वा निशावसाने सशङ्कमानसः शर्विलकः स्वदौर्बल्यमा
दत्तेति ।—निशायाः,—रजन्याः, [सम्बन्धविवक्षया यष्टी] वचनीयदोषं—
अनर्थकरीति अपवादरूपं दूषणं, [“वचनीयः” इति भावे अनीयर्] दत्ता—पौरो
निशां दूषयित्वेत्यर्थः, [“निशायाः” इत्यत्र “निशायाम्” इति पाठान्तरम्] निद्रा-
स्वापं, तथा नृपतेः,—राज्ञः, रक्ष्यान्—रक्षकपुरुषान्, [रक्ष्यानित्यत्र रक्षतेः वर्ये
यत्प्रत्ययस्य अननुशिष्टतया कर्मण्येव यत्प्रत्ययः, तेन राजरक्षणीयपुरुषाणां
तात्पर्यतः नगररक्षिणः पुरुषा एव बोध्यन्ते, तेषामेव नृपतिभिः नगररक्षां न
रक्षणीयत्वादिति कथमपि प्रयोगस्यास्य साधुत्वं सम्पादनीयम्] च (अत्र चकारात्
प्रत्येकप्राधान्यद्योतकं) जित्वा—अभिभूय, तयोः अवशीभूतो भूत्वा इत्यर्थः, स एष
अहमिति शेषः, क्षपाक्षयात्—रात्र्यवसानात्, सूर्योदयेन—दिनकरप्रकाशेन, मन्द-
—प्रभारक्षिताः, रश्मयः,—किरणाः यस्य तादृशः, चन्द्रः,—निशाकरः, इव जातः
संवत्तः, अस्मि—भवामि । चौराणां रात्रावेव प्रभावः, दिवसे तु भयमिति भावः
अत्र दिवाप्रभावयुक्त्यशर्विलकस्य दिवाकरकरनिष्प्रभनिशाकरेण सादृश्यकथनापुन-
रुल्लङ्घारः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्योरुपजातिः वृत्तम् ॥ १ ॥

स्वस्य चौर्यदोषदुष्टतया दिवाभीतः स्वकीयामवस्थां प्रकटयन्नाह, यः इति
यः कश्चित्—यः कोऽपि, मानव इति शेषः, त्वरितगतिः—शीघ्रगमनः सन्, सम्भ्रान्तः
—अकार्यकरणात् भयचकितं, मां—शर्विलकं, निरीक्षते—अवलोकयति, ता-

तं सर्व्वं तुल्यति दूषितोऽन्तरात्मा
स्वैर्दोषैर्भवति हि शङ्कितो मनुष्यः ॥ २ ॥

मया खलु मदनिकायाः कृते साहसमनुष्ठितम् (ज),—
परिजनकथासक्तः कश्चिन्नरः समुपेक्षितः
क्वचिदपि गृहं नारीनाथं निरीक्ष्य विवर्जितम् ।
नरपतिवत्त्वे पाश्चायाते स्थितं गृहदारुवत्,
व्यवसितशतैरेवंप्रायैर्निशा दिवसीकृता ॥ ३ ॥

[इति परिक्रामति] ।

अथवा, स्थितं—क्वचिदवस्थितं, सां द्रुतं—ग्रीष्मम्, उपसर्पति—मत्स्यत्रिभिर्मागच्छती-
त्यर्थः ; दूषितः,—सापराधः, चौध्यादिदुष्कार्यकरणान् शङ्कित इति यावत्, कन्त-
रात्मा—अन्तःकरणं, ममेति शेषः, तं—मन्त्रिरीचकादिरूपं, सर्व्व—सकलं जनं,
तुल्यति—परीक्षते ; तत्कारोऽहम् इति किमयं ज्ञातवानिति सन्देह इति यावत्,
हि—तथा हि, मनुष्यः,—जनः, स्वैः,—निजैः, दोषैः,—अपराधैः, शङ्कितः,—शङ्का-
स्मान्नित्यर्थः, अन्यस्येति शेषः, भवति । अत्र समीपागतपुरुषादिसन्दर्शनेन सञ्जातायाः
शङ्किलकशङ्कायाः चतुर्थपादार्थेन समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽयमर्थान्तर-
त्वासोऽलङ्कारः । प्रहर्षिणी वृत्तम्,—“व्याशाभिर्भनजरगाः प्रहर्षिणीयम्” इति
सूचनात् ॥ २ ॥

(ज) कृते—निमित्तं, मदनिकालाभाथंमिति यावत् । साहसं—हठकारित्वं,
[सहसा कृतमिति व्युत्पत्त्या अविद्वेकिकार्य्यत्वेन चौधैरु साहसपदेन खःभः] ।

साहसमनुष्ठितमित्युक्तं, तच्च कौटुशमिति विद्वद्ब्रह्मह, परिजनेति ।—क्वचिदपि
—कुवचित् प्रदेशे, परिजनेन—परिवारेण, सह कथा—आलापः, तत्र आसक्तः,—
निविष्टः, कथित्—कोऽपि, नरः,—पुरुषः, समुपेक्षितः,—परित्यक्तः, तादृशं नरं
दृष्ट्वाय मन्यमानेन स्वकार्य्यमनुष्ठितमिति यावत्, क्वचिच्च गृहं—भवनं, नारीनाथं—
श्रीमानसङ्गाथं, निरीक्ष्य—दृष्ट्वा, विवर्जितं—परित्यक्तं, तद्वनस्य अवलाजनरचितत्वेन
तत्र प्रवेशस्य चौरशास्त्रनिषिद्धत्वादिति भावः, [“विवर्जितम्” इत्यत्र “विवर्जितम्”
इति पाठान्तरम् ; तत्र,—विवर्जितं—प्रत्याहृतमित्यर्थः] तथा क्वचिच्च नरपतिवत्त्वं—
रचितत्वे, राजपुरुष इत्यर्थः, पाश्चायाते—समीपवर्तिनि सति, गृहदारुवत्—
गृहरोपितवृक्षेण, तुल्यं यथा स्यात् तथेत्यर्थः, स्थितम्—अवस्थितम् ; गृहरोपितवृक्षो
हि गृहस्यपरिजनानां सततवृत्तसङ्गेन प्रायशः शाखापल्लवादिविरहितः स्थावरिव

वस । हृत्ते ! इमं दाव चित्तफलञ्च मम सञ्चणीए ठावि
तालवेण्टञ्च गेह्णिञ्च लहु (ट) आअच्छ । *

मद । जं अज्जआ आणवेदि । † [इति फलकं यद्वि
निष्क्रान्ता] ।

शर्वि । इदं वसन्ततेनाया गृहं, तद् यावत् प्रविशामि ।
[प्रविश्य] क्व नु मया मदनिका द्रष्टव्या ?

[ततः प्रविशति तालवृन्तहस्ता मदनिका] ।

शर्वि । [दृष्ट्वा] अये ! इयं मदनिका,—
मदनमपि गुणैर्विशेषयन्ती
रतिरिव मूर्त्तिमती विभाति यद्यम् ।

* चेति ! इमं तावत् चित्रफलकं मम शयनाय स्थापायत्वा तालवृन्तं गृहीत
लघु आगच्छ ।

+ यदास्यां आज्ञापयति ।

तिष्ठति, अहमपि तथैव निश्चलः स्थित इति भावः ; यद्वा,—गृहदासवत्—गृह
लम्बककाष्ठमयस्तम्भेन तुल्यमित्यर्थः ; सन्धौ हि यथा एकस्मिन्नेव स्थाने निश्चलं
अहमपि तथैव तिष्ठामीति भावः ; एवं प्रायैः,—इदं शयनकुलैः, व्यवसितशरीः,—
शतव्यापारैः, [व्यवसितानां शतानि, व्यवसितशतानि, तैः ; शतादिशब्देन यत्
शतादिसङ्ख्यामात्रबोधः, तत्रैव एकवचनान्तलनियमादत्र च बहुशतसङ्ख्यायां विवक्षितं
शतशब्दस्यापि बहुवचनान्तलमिति बोध्यम्] निशा—रात्रिः, दिवसोक्ता—
दिवसः कृता ; तमः समाच्छन्नायां निशायामपि दिवसवत् निःशङ्कभावेन लया
मिति भावः ; [इह दिवसशब्दात् अभूततद्भावे चिप्रत्ययः] मयेति शिवः स्व
हरिणी वृत्तं,—“न समरसला गः षड्वेदैर्हथैर्हारी मता” इति लक्षणात् ॥ १ ॥

(ट) चित्रफलकम्—आलिख्यं, चित्रपटमिति यावत् । लघु—सुलभं
स्यात् तथेत्यर्थः, [आगच्छेति क्रियायां विशेषणमिदम्] ।

स्वाभिलषितां मदनिकां पुरतोऽवलोक्य विमुग्धहृदयः शर्विलकः तद्रूपवर्णनं
सरं स्वहृदयभावं व्यनक्ति, मदनमिति ।—गुणैः—चिन्तोन्मादनादिभिः चरन्त
रणगुणविशेषैः, मदनमपि—कन्दर्पमपि, का कथा अन्येषामित्यपि शब्दाश्च, विद्वन्म
—जयन्ती, मूर्त्तिमती—देहधारिणी, रतिः,—कामबधूरिव, विभाति—विभक्ति

मम हृदयमनङ्गवर्जितम्

भृशमिव चन्दनशीतलं करोति ॥ ४ ॥

मदनिके !

मद । [दृष्ट्वा] अम्भो ! कथं शब्बिलम्भो !! शब्बिलम्भ !
साअदं दे ? कहिं तुमं ? *

शब्बि । कथयिष्यामि । [इति सानुरागमन्योऽन्यं पश्यतः] ।

वस । चिरअदि मदणिआ, ता कहिं णु क्खु सा ? [गवा-
चकेण दृष्ट्वा] कथं ! एसा केणा बि पुरिसकेण सह मन्तअन्ती
चिट्ठदि !! जधा अदिसिणिङ्गाए णिच्चलदिट्ठीए आपिवन्ती बिअ
एदं निज्झाअदि, तधा तक्केमि, एसो सो जणो एदं इच्छदि
अमुजिस्सं (ठ) कादुं ; ता रमदु रमदु, मा कस्साबि पौदिच्छेदो
भोदु, ण क्खु सद्दाबिस्सं । †

* अम्भो ! कथं शब्बिलम्भकः !! शब्बिलम्भक ! स्वागतं ते ? कुत्र त्वम् ?

† चिरयति मदनिका, तत् कुत्र नु खलु सा ? कथम् ! एषा केनापि पुरुषकेण
सह मन्तयन्ती तिष्ठति !! यथा अतिस्निग्धया निश्चलदृष्ट्या आपिवन्तीव एतं निध्या-
यति, तथा तर्कयामि, एष स जन एनामिच्छति अमुजिष्यां कर्तुम् ; तत् रमतां
रमतां, मा कस्यापि प्रीतिच्छेदो भवतु, न खलु शब्दाश्रित्ये (आकारयिष्यामि) ।

श्रीभते, “इयं मदनिका” इति गद्यस्यवाक्येन कर्तृपदेन अन्वयी बोध्यः ; या इयम्—
एषा मदनिकेत्यर्थः, अनङ्गवर्जितम्—नित्यं कामानलसन्तप्तं, मम—शब्बिलकस्य,
हृदयम्—अनःस्थलं, भृशम्—अत्यर्थं, चन्दनेन—मलयजानुलेपनेनेत्यर्थः, यथा
शीतलं—शीतस्पर्शं, सुस्निग्धमिति यावत्, भवति, तथा इव करोति—विधत्ते । अत्र
पूर्वाह्णे मदनिकायाः मूर्त्तिमद्रतित्वासम्भवेऽपि तत्त्वभावनात्, तथा परार्द्धे अचन्दन
शीतलेऽपि हृदये तत्त्वसम्भावनादुत्प्रेक्षादयम् । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ४ ॥

(ठ) एषा—मदनिका । केनापि—ममापरिचितेन केनचिदित्यर्थः । मन्त-
यन्ती—निभृतमालापन्ती । यथा—यस्मात् । आपिवन्ती—चक्षुषा पानं कुर्वन्ती
सल्लसमालीकयन्तीति यावत्, [अत्र इवशब्दः उत्प्रेक्षाशाम्] निध्यायति—ऐकाग्र्येण
निरीक्षते, (“निर्वर्णनन्तु निध्यानं दर्शनालोकनेक्षणम्” इत्यमरः) । अमुजिष्याम्—

मद । सखिलञ्च ! कथं हि । *

शर्वि । [साशङ्कं दिशोऽवलोकयति] ।

मद । सखिलञ्च ! किंसेदं ? ससंको विञ्च लक्ष्मीञ्चसि ? †

शर्वि । वक्ष्ये त्वां किञ्चिद्द्रव्यं, तद् विविक्तमिदम् ?

मद । अधइ । ‡

वस । कथं परमरहस्यं ! ता ण सुणिस्सं । §

शर्वि । मदनिके ! किं वसन्तसेना मोक्षति त्वां निष्कुरेण !

वस । कथं मम सखन्विणी कथा !! ता सुणिस्सं इमिणा गवक्खेण ओवारिदशरीरा । ¶

मद [सखिलञ्च ! भणिदा मए अज्जञ्चा, तदो भणादि, जइ मम सच्छन्दो, तदा विणा अत्थं सब्बं परिजणं अमुज्जिणं करइस्सं । अध साखिलञ्च ! कुदो दे एत्तिओ विहवो, — जेण मं अज्जञ्चासञ्चासादो मोआइस्ससि ? **

शर्वि । दारिद्रेण्याभिभूतेन त्वत्स्नेहानुगतेन च ।

अद्य रात्रौ मया भीरु ! त्वदर्थं साहसं कृतम् ॥ †

* शर्विलक ! कथय ।

† शर्विलक ! किंसेदं ? सशङ्क इव लक्ष्मी !

‡ अथ किम् ।

§ कथं परमरहस्यम् ! तत् न शोष्यामि ।

¶ कथं । मम सखन्विनी कथा !! तत् शोष्यामि अनेन गवाक्षेण अपवारितं शरीरा ।

** शर्विलक ! भणिता मया आख्या, तदा भणति, यदि मम सच्छन्दः, तदा विना अर्थं सर्वं परिजणम् अमुज्जिष्यं करिष्यामि । अथ शर्विलक ! कुतस्ते एवायं विभवः ? येन मामः सत्काशात् मोक्षयिष्यसि ?

अकिङ्करी, स्वाधीनामित्यर्थः, (“भुजिष्या किङ्करी मता” इति वीषः), यदा स्वेतरिण केनापि अनुपभोग्यां, आत्मकलववत् स्वाधीनामित्यर्थः ।

निर्जनस्य ते सहसा कक्षात् मन्त्रिप्रापयोग्यार्थागमः संवृत्त इति पृष्ठः । घनागमकारणं निर्दिष्टमत्राह, दारिद्रेण्येति । — भीरु — हे भयशीले अबली ! (भयशीलताया रमणीजनस्वभावत्वेन शर्विलककृतसाहस्यवशे भयावस्थावादिभवात्)

वस । पसखा से आकिदौ, साहसकमदाए उण उब्बेअ-
णिआ । *

मद । सब्बिलअ ! इत्थीआकल्लवत्तस्स (ड) कारणेण उहअं
पि संसेण विणिक्खित्तं ? †

शर्वि । किं, किम् ?

मद । सरीरं, चारित्तं अ । ‡

शर्वि । अपण्डिते ! साहसे (ढ) श्रीः प्रतिवसति ।

मद । सब्बिलअ ! अखण्डितचारित्तो मि, ता ण हु दे मम
कारणादो साहसं करन्तेण अच्चंतविरुद्धं आचारिदं । § (ण)

शर्वि ।—नो मुष्णाम्यबलां विभूषणवतीं फुल्लामिवाहं लतां,
विप्रखं न हरामि काञ्चनमथो यन्नार्थमभ्युद्धृतम् ।

* प्रसन्नाऽस्याकृतिः, साहसकर्मतया पुनरुद्देज्जनिता ।

† शर्विलक ! स्त्रीकल्यवर्त्तस्य कारणेन उभयमपि संशये विनिश्चितम् ?

‡ शरीरं, चारित्र्यम् ।

§ शर्विलक ! अखण्डितचारित्र्यीऽसि, तत् न खलु त्वया मम कारणात् साहसं
कुर्वता अत्यन्तविरुद्धमाचरितम् ।

वचनम्) । मया दारिद्रेण—प्रबलदैर्घ्येन, [अभिभूतेनेत्यस्य कर्तृपदम्] अभिभूतेन
—निज्जितेन, च—तथा, त्वस्त्रेहानुगतेन—त्वदीयप्रणयसमासक्तेन सता इत्यर्थः, अथ
रात्रौ—रज्यां, त्वदर्थे—तव निमित्तं, त्वामधिककर्तुमिति यावत्, [अर्थशब्दस्य असम्ब-
न्धनात् सप्तमी] साहसं—सहसा—बलीन, कृतं साहसम्, अथवा,—सहसा—
अविविच्य इत्यर्थः, कृतं साहसं, चौख्यरूपमिति यावत्, “सहसा क्रियते यत्तु तत्
साहसमिहोच्यते” इति वचनात् ; कृतम्—अनुष्ठितम् । [“अथ” इत्यत्र “अथ”
इति पाठान्तरम्] । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ५ ॥

(ड) स्त्रीकल्यवर्त्तस्य—रमणीरूपप्रातर्भोज्यस्य, अतितुच्छस्य इति भावः ।

(ढ) अपण्डिते !—मुग्धे ! साहसे—जीवितानपेक्षणीयव्यापारे इत्यर्थः ।

(ण) “अखण्डितचारित्तो सि” इत्यादि वाक्यस्य विपरीतलक्षणया अत्यन्त-
विरुद्धमेव त्वया आचरितमिति पर्यवसितोऽर्थः । काको नञि च स एवायं ।
मदनिकया अकार्यकारित्वेनाधिचिप्रः विवेकानुगताचरणैरात्मानं निर्द्दोषं प्रमा-

धात्रात्सङ्गतं हरामि न तथा बालं धनार्थी क्वचित्,
कार्याकार्यविचारिणी मम मतिश्चौर्येऽपि नित्यं स्थिता ॥ ६ ॥
तद्विज्ञाप्यतां वसन्तसेना,—

“अयं तव शरीरस्य प्रमाणादिव निर्मितः ।

अप्रकाशो ह्यलङ्कारो मत्स्नेहाद्वार्थतामिति” ॥ ७ ॥

पञ्चाह, नो इति ।—अहं फुल्लं—विकशितपुष्पां, लतां—वल्लीमिव, विभूषणवती—
परिहितालङ्काराम्, अवलां—नारीं, नो सुणामि—चोरयामि, तद्भावात् सुषणं
न हरामीत्यर्थः, [नो इति निषेधार्थकमोकारान्तमव्ययपदम् ; “अभावे नञ् न
नाऽपि” इत्यमरः] विप्रखं—ब्राह्मणघनं, काञ्चनं—स्वर्णम्, अथो—तथा, यज्ञारं-
यज्ञनिमित्तम्, अभ्युद्धृतम्—आहृतं, वस्तु इति शेषः, विप्रखमिति, यज्ञार्थं सङ्गृह्य
मिति च काञ्चनविगेषणं वा ; तव विप्रख—विप्रखामिकमित्यर्थः, विप्रखामि-
काञ्चनापहरणे महापातकश्रुतेः, तथा च विष्णुः,—“ब्रह्महत्या, सुरापानं, ब्राह्म-
सुवर्णहरणं, गुरुदाराभिगमनं, संधोगश्च तैः सह इति महापातकानि” इति ।
हरामि—न चोरयामि ; तथा धनार्थी—अर्थलिप्सुः सन्, क्वचित्—कदापि, धामा-
—उपमातुः, उत्सङ्गतं—क्रोडस्थं, बालं—शिशुं, न हरामि—तद्भावात् अक्षय-
जातम् अपहर्तुमिति भावः ; तथा हि,—मल मतिः,—बुद्धिः, चौर्येऽपि—चौर्यं
एव, कार्याकार्यविचारिणी—कर्तव्याकर्तव्यविचारवती सती, नित्यं—सदा,
स्थिता, असत्कार्यमपि चौर्यं मया पात्रमपात्रं, स्थानमस्थानं, योग्यमयोग्यं दत्तं
अविविच्य न कदाचित् कृतमिति भावः । अत्र अन्तिमपादार्थस्य पूर्वपादव्यवाक्यात्
प्रति हेतुतया निर्देशात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तदुक्तं दर्पणे,—“हेतोर्वाक्यपादो
काव्यलिङ्गं निगद्यते” इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

किं विज्ञापनीयमित्याह, अयमिति ।—तव—वसन्तसेनायाः इत्याशयः, शरीर-
—देहस्य, प्रमाणादिव—परिमाणादिव, परिमाणं गृहीत्वेवेति यावत्, [लब्धे-
पञ्चमी] यथा शिथिलः कष्टसाध्यपरिधानो वा न भवेत्, तथेव इति तादृ-
निर्मितः,—घटितः, अयं—परिदृश्यमानः, अप्रकाशः,—अनुचितः प्रकाशो दह-
तथोक्तः, अप्रकाशनीय इत्यर्थः, [“अप्रकाशः” इत्यत्र “अप्रकाश्यम्” इति भाष्ये
कृतचारुदत्ताख्यन्यधृतपाठान्तरेऽपि,—अलङ्कारविशेषणं बोध्यम् ; लोकात्मनो
प्रकाशनीयः इत्यर्थः] अलङ्कारः,—भूषणं, मत्स्नेहात्—मयि—मदनिकायात्मिक-
स्नेहात्—अनुरागात्, धार्यतां—गृह्यताम् ; परन्तु शब्दिलकेन मम (मदनिकया)

मद । सखिलञ्च ! अप्पकासो अलंकारञ्चो, अञ्चं अ जणो ति दुवेवि ण जुज्जदि, ता उवणेहि, दाव पेक्खामि एदं अलं-
कारञ्चं । * (त)

शर्वि । इदमलङ्कारणम् । [इति साशङ्कं समर्पयति] ।

मद । [निहृष्य] । दिट्ठपुरुब्बो विअ अञ्चं अलंकारञ्चो !!
ता भणेहि कुदो दे एसो ? †

शर्वि । मदनिके ! किं तव अनेन ? गृह्यताम् ।

मद । [सरोषम्] जइ मे पच्चञ्चं ण गच्छसि, ता किंणिमित्तं
मं णिक्किणसि (थ) ? ‡

शर्वि । अयि ! प्रभाते मया श्रुतं श्रेष्ठिचत्वरे, यथा—साथे-
वाहस्य चारुदत्तस्य इति । [वसन्तसेना मदनिका च मूर्च्छां नाटयतः] ।

शर्वि । मदनिके ! समाश्वसिहि ; किमिदानीं त्वम्,—

* शर्विलक ! अप्रकाशोऽलङ्कारः, अयञ्च जनः, इति द्वयमपि न युज्यते, तत्
सपनय तावत् पश्यामि एतम् अलङ्कारम् ।

† दृष्टपूर्वं इवायमलङ्कारः !! तद् भण, कुतस्ते एषः ?

‡ यदि मे प्रत्ययं न गच्छसि, तत् किंनिमित्तं मां निष्क्रीणासि ?

निष्क्रीण्येयं अयमर्पितः इति न प्रकाशयतां, तथात्वे वयं राज्ञा दण्डनीया भविष्यामः
इति शर्विलकाशयः । अत्र शरीरप्रमाणानिर्भिन्नेऽपि तत्त्वसम्भावनात् उत्प्रेक्षाऽलं-
कारः । पथ्यावक्रां वक्तुम् ॥ ७ ॥

(त) अयञ्च जनः,—वसन्तसेनास्वरूपः, अतिचतुरा रूपाजीवा इत्यर्थः ;
राजशोऽयं जनः कः ? चौर्येण सङ्गृहीतोऽयमलङ्कारश्च कः ? इति द्वयमपि न युज्यते
इत्यर्थः, एतस्या वेष्ट्यात्वेन तद्गुणालङ्कारस्य अप्रकाशत्वसम्भावनाविरहादिति भावः ;
अथवा,—वसन्तसेना चोरितद्रव्यं कथमपि न गृह्णीयादिति भावः ; शर्विलकेन
चोरविला मदनिकानिष्क्रयार्थं मत्तं प्रदत्तः अयम् अलङ्कारः इति वसन्तसेनया कदाऽपि
न वाच्यम् इति सम्भावयितुमपि न शक्यते इति हृदयम् ।

(थ) निष्क्रीणासि—मुख्येन क्रीणासि, निष्क्रयं दत्त्वा मामङ्गीकरावीति
यावत् ।

विषादस्रस्तसर्वाङ्गी सन्धमभ्रान्तलोचना ।

नीयमानाऽभुजिष्यात्वं कम्पसे, नानुकम्पसे ? ॥ ८ ॥

मद । [समाश्रय] साहसिअ ! ए क्व तु ए मम कारणादे
इमं अकज्जं करन्तेण तस्मिं गेहे कोवि बाबादिदो परिकत्ते
वा ? *

शर्वि । मदनिके ! भीते सुप्ते न शर्व्विलकः प्रहरति, तच्च
न कश्चिद् व्यापादितो नापि परिक्षतः ।

मद । सच्चं ? †

शर्वि । सत्यम् ।

वस [[संज्ञां लब्ध्वा]] अस्महे ! पञ्चुबजीविदम्हि । ‡

मद । पिअं । §

* साहसिक ! न खलु त्वया मम कारणादिदम् अकार्यं कुर्वता तस्मिन्
कोऽपि व्यापादितः परिक्षतो वा ?

† सत्यम् ?

‡ आश्चर्यम् ! प्रत्युपजीविताऽस्मि ।

§ प्रियम् ।

चारुदत्तेतिनाममाश्रयणविमोहितां मदनिकां सन्नासविकम्पितामवलोक्य
प्रतिषेधयन्नाह, विषादेति ।—अभुजिष्यात्वं—अकिङ्करीत्वं, स्वाधीनतामिति
नीयमाना—चौर्येणापि धनमाहृत्य प्राप्यमाणा, मयेति शेषः, त्वं विषादेन—दुःखेन
शयेन, स्रस्तं—पतितं, सच्चं—सकलम्, अङ्गं—शरीरावयवः, यस्याः तादृशी,
अङ्गशब्दात् “अङ्गगात्रकण्ठेभ्यो वक्तव्यम्” इति वार्त्तिकेन पक्षे ङीष्] तथा हस्त-
—भयेन, भ्रान्ते—घूर्णिते, लोचने—नयने, यस्याः तथाभूता च सती, हस्त-
वेपथं, न अनुकम्पसे ?—दयसे ? माभिति शेषः ; त्वदर्थसंवमकार्यं शतमनु-
मे तवानुकम्पैव स्वाभाविकी, त्वन्तु एवमतिदारुणा यत् ईदृशमपि मामुपेत्य पुन-
नरनामश्रयणतोऽपि मोहमुपगतंति सहदाश्चर्यमिति भावः । अत्र अशुवि-
प्रापणरूपानुकम्पाहेतुसत्त्वेऽपि तदनुत्पत्तेर्विशेषोक्तिरलङ्कारः,—“सति हेतो उक्त-
विशेषोक्तिलया द्विधा” इति लक्षणात् । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ८ ॥

श्रवि । [सेव्यम्] (८) मदनिके ! किं नाम प्रियमिति ?—

त्वत्स्नेहबद्धहृदयो हि करोम्यकार्यं

सहृत्तपूर्वपुरुषेऽपि कुले प्रसूतः ।

रक्षामि मन्मथविपन्नगुणोऽपि मानं

मित्तञ्च मां व्यपदिशस्यपरञ्च यासि ? ॥ ८ ॥

[साकूतम्] (८),—

(८) सेव्यं—परात्कृपांसाह्वयतासहितं यथा स्थान तथा, आहति ग्रंथः ; बद्धं सन्धि कृत्वा मया अलङ्कारभाण्डमपहरं, सांस्थाः प्रियः इति शब्दलक्ष्य मद-
निकां प्रति ईर्ष्याकारणम् ।

मदनिकाशमेवमकार्यशतम् अनुतिष्ठन्तमपि शब्दलक्ष्यमुपेत्य अन्यपुरुषस्य प्रियत्वा-
ख्यानादतिनिर्विण्ण आह, त्वत्स्नेहेति ।—अहं सहृत्ताः,—सदाचाररताः, पूर्व-
पुरुषाः,—पितृपितामहादयः यस्मिन् तथोक्ते, कुले—वंश, प्रसूतोऽपि—जातोऽपि,
त्वत्स्नेहेन—तव प्रेम्णा, बद्धहृदयः,—आकृष्टचेताः सन्, हि—निश्चितं, नात्र कथित्
रंशः करणीय इति भावः, अकार्यं—गर्हितकार्यम्, अपहरणरूपमित्यर्थः, करोमि
—अर्पयिष्यामि ; मन्मथेन—कामेन, विपन्नाः,—विषय्यक्ताः, अन्यथाभावं प्राप्ता इति
यावत्, गुणाः,—सदाचारज्ञानविवेकादयः यस्य तादृशः सन्नपि, कामहतः सन्नपि
इत्यर्थः, (मदनिकाशमेवमकार्यशतम् अनुतिष्ठानादेव अस्य गुणविषय्यासः सुव्यक्तः)
[“मन्मथविपन्नगुणोऽपि” इत्यत्र “मन्मथविपन्नगुणोऽपि” इति पाठात्करं—“अपि” कारः
जहनीयः ; अयं मन्मथविपन्नगुणोऽप्येति योजनीयः] मानं—सम्मानं, रक्षामि—न
कस्यापि मर्यादां लङ्घयामीत्यर्थः, [“मानम्” इत्यत्र “दहम्” इति पाठे,—दहं—
परकौयशरीरमपीत्यर्थः, रक्षामि—न प्रहरामि इति भावः] मां मित्तं—प्रणयिनं,
व्यपदिशसि—वदसि ; यद्वा—मित्तं—प्रणयिनं, मां व्यपदिशसि—प्रतारयांस, वाह-
रनुरागप्रकाशेन मां सन्ताप्य अपरं प्रति आन्तरप्रतीतिप्रकाशनादिति भावः ; अपरञ्च
—मदनञ्च पुरुषं, चारुदत्तमित्याशयः, यासि—गच्छसि, रत्नमभिनरसीत यावत् ।
यदि चारुदत्ते नानुरागिणी त्वं, तदा तद्गृहस्थानाम् आघाताशङ्कया कथमीदृशी
व्याकुला जाता ? कथं वा तेषां निरापदात्ताश्रयणेन प्रियमित्युक्तम् ? इति
शब्दिवक्त्याशयः । वसन्ततिलकं वृत्तं,—“जेयं वसन्ततिलकं तभजा जगौ गः”
इति लक्षणात् ॥ ८ ॥

(८) नाश्रुतां—सामिप्राश्रयम् ।

इह सर्वस्वफलिनः कुलपुत्रमहाद्रुमाः ।

निष्फलत्वमलं यान्ति वेश्याविहगर्भाक्षताः ॥ १० ॥

अयञ्च सुरतज्वालः कामाग्निः प्रणयेन्धनः ।

नराणां यत्र ह्यन्ते यौवनानि धनानि च ॥ ११ ॥

वस । [सक्तितम्] अहो ! से अस्थाने आवेशो । * (न)

* अहो ! अस्य अस्थाने आवेशः ।

मदनिर्वाह्यवहारं खानुकूलं विविच्य अस्याः वेश्यात्वमेव एवं नौचव्यवहारं
रिति निर्विण्णः शर्विलकः इत आरभ्य कतिपयैः श्लोकैः वेश्याजनदोषानाह, इति ।
—इह—संसारे, सर्वे—सकलं, स्व—धनमेव, फलं—प्रसवः इति सर्वस्वफलं, तद्वि
एषामिति सर्वस्वफलिनः,—प्रचुरधनरूपफलवन्तः, [अत्र बहुव्रीहिणा अयंसञ्चारि
“न कर्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेदर्थप्रतिपत्तिकरः” इति न्यायेन कर्मधारय
मत्वर्थीयैर्नप्रत्ययस्य असाधुत्वेऽपि “कृणुसर्पवान् वल्मीकः” इत्यादिवत् एतद्वत्
प्रायिकत्वेन साधुत्वमवगन्तव्यम् ; केचित् तु “सर्वधनी” इत्यादिवत् इत्यन्तं बहुव्रीहि
वदन्ति इति सुचौभिर्विभाज्यम्] कुलपुत्राः,—कुलौनाः, एव महान्तः,—वेश्या
द्रुमाः,—वृक्षाः, वेश्याः,—गणिकाः, एव विहगाः,—पक्षिणः, तैः भाक्षतः,—
खादिताः सन्तः, अलम्—अत्यर्थं, निष्फलत्वं—फलहीनत्वं इत्यात्वच, शर्वि-
प्राप्नुवन्ति, हतसर्वस्वा भवन्तीति यावत् । अत्र धनकुलपुत्रादिरूपे निरपङ्गुत्वमि-
रूपितानां फलद्रुमादीनामभेदेनारोपात् रूपकमलङ्कारः । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ १० ॥

अयमिति ।—किञ्चेति चार्थः, अयं—अनुभूयमानः, सुरतमेव ज्वाला—विहग-
यस्य सः, तथा प्रणयः,—अनुरागः, एव इन्धनं—काष्ठं यस्य तादृशः, (“का-
दार्जिन्यम्” इत्यमरः) कामाग्निः,—कामः,—सुरताभिलाषः, एव प्राग्निः,—अग्निः
[“कामोऽग्निः” इति पाठान्तरम् न ह्ययं, “रावणावग्रहकृत्तम्” इत्यत्र “कृषर्प-
इतिवत् समस्तपाठस्यैव औचित्यात्] ज्वलति वेश्याजनशरीरे इति पदद्वयव्य-
हार्यम् ; यत्र—कामाग्नौ इत्यर्थः, नराणां—मानवानां, कामाग्निरागमिति वाच्य-
यौवनानि—तारुण्यानि, धनानि—विभवश्च, ह्यन्ते—आहुतय इव प्राच्यन्ते
इत्यर्थः । अत्र यौवनधनानामाहुत्यसम्भवात् ह्यन्ते इव इत्युत्प्रेक्ष्यैव वाक्यान्वयः
उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, पूर्वार्धे तु निरपङ्गुत्वविषये सुरतादौ ज्वालादंसादात्मनोवक्त-
रूपकम् इत्यनयोः परस्परनिरपेक्षा संसृष्टिः । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ ११ ॥

(न) अस्य—शर्विलकस्य, अस्थाने—अधोग्ने स्थाने, आवेशः,—चिन्तितः

श्रद्धिं । सर्वथा,—

अपण्डितास्ते पुरुषा मता मे,

ये स्त्रीषु च श्रीषु च विश्वसन्ति ।

श्रियो हि कुर्वन्ति तथैव नार्यो

भुजङ्गकन्यापरिसर्पणानि ॥ १२ ॥

स्त्रीषु न रागः कार्यो रक्तं पुरुषं स्त्रियः परिभवन्ति ।

रक्तैव हि रन्तव्या, विरक्तभावा तु हातव्या ॥ १३ ॥

चारुदत्तनामश्रवणमात्रेण मदनिकायाः आवेगसम्भावादिदर्शनात् सामुपेक्ष्य तत्रेयम्
पदुरक्तेति विश्वासादस्यायं चित्तोद्देगः धममूल एवेति भावः ; यद्वा,—स्थाने इति
योगार्थकमव्ययं, (“युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः) तथा च—आवेगः,—चित्त-
सम्भूतः, अस्थाने—अयोग्यः, अनुचित इत्यर्थः । [“आवेगो” इति प्राकृतस्य
“आवेगः” इति संस्कृतकल्पने आवेगः,—गर्वः, क्रोधी वाऽर्थः] ।

कथाञ्चित् कामिन्यां रिरंसीः नायकस्य अपरेण कामघाते शक्तस्य कोपः,
पक्षमशंस्य तु विषादः इति दर्शनात् क्रुद्धः शर्विलकः वेष्टामात्रं विनिन्द्य इदानीं
क्रोधात् निन्दति, अपण्डिता इति ।—ये पुरुषाः,—जनाः, स्त्रीषु च—नारीषु च,
नयनं करोष्विति भावः, च—तथा, श्रीषु—लक्ष्मीषु, चञ्चल इति भावः, [चकार-
इव प्रत्येकनावाच्योतनाश्रम] विश्वसन्ति—प्रत्ययं यान्ति, ते—तादृशाः पुरुषाः,
अपण्डिताः,—अभिज्ञाः, मूर्खा इति यावत्, इति मे—मम, [कर्त्तार पक्षे] मताः,
—लौकताः, सम्प्रता इत्यर्थः, तान् अनभिज्ञान् मन्ये इति यावत् ; हि—यतः,
मित्रः,—सम्पदः, तथैव—तच्चदेव, नार्यः,—रमण्यः, भुजङ्गकन्यानां—भुजङ्गीनाम्
इत्यर्थः, इव परिसर्पणानि—परितः वक्रगमनानि, द्रुतगमनानि वा, यद्वा,—
परिसर्पणानि—आचरणानि, ता हि दृष्टा प्रीतिपरमपि निघ्नान्ति इति भावः ;
कुर्वन्ति—विदधति, हे एव ते अतिवक्त्रे चपलस्वभावे चेति भावः । अत्र पूर्वाङ्गत-
भावात् प्रति पराङ्गतवाक्यार्थस्य हेतुतया, कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
भासः ; एवम् अप्रस्तुतानां श्रोणां प्रस्तुतानां नारीणाञ्च भुजङ्गकन्यासदृशपरि-
सर्पणशारिलरूपैकधर्मसम्बन्धादौपकालिकारः ; तथा भुजङ्गकन्यापरिसर्पणानीत्यत्र
चरमा चेति एतेषां परस्परमङ्गाङ्गिभावेन सङ्गरः । उपेन्द्रवच्चेन्द्रवचयोः सम्यक्-
बाहुपजातिवृत्तिमिदम् ॥ १२ ॥

प्रकारान्तरेण पुनः स्त्रीषामान्यां निन्दां कुर्वन्नाह, स्त्रीष्विति ।—स्त्रीषु—नारीषु,

सुष्ठु खलु इदमुच्यते,—

एता हसन्ति च रुदन्ति च वित्तहेतोः

विश्वासयन्ति पुरुषं न तु विश्वसन्ति ।

तस्मान्नरेण कुलशीलसमन्वितेन,

वेश्याः श्मशानसुसना इव वर्जनीयाः ॥ १४ ॥

रागः,—प्रणयः, न कार्यः,—न विधेयः, (यतः) स्त्रियः,—रमण्यः, रक्तम्—
रागिणं, पुरुषं—जनं, परिभवन्ति—अवजानन्ति, हि—तथा हि, रक्ता—अनुरागिणी
एव रक्तव्या—रमणाङ्गा, विरक्तभावा—अनुरागिणी तु, हातव्या—त्यक्तव्या ।
रक्तैव इत्यत्र अन्ययोगव्यवच्छेदाद्यंकेन एवकारेणैव अनुरक्तव्यवच्छेदसम्भवे
“विरक्तभावा तु हातव्या” इति कथनात् पुनरुक्तत्वदीषः, स च “सुरक्ता हि रक्तव्या”
इति पाठपरिवर्त्तनेन समाधेयः । इह प्रथमपादार्थहेतोर्हितीयपादगतवाक्यार्थः
काव्यलिङ्गमलङ्कारः । आर्या उक्तम् ॥ १३ ॥

स्त्रोमात्रं विनिन्द्य पुनः स्त्रीविशेषां वेश्यां निन्दति, एता इति—एताः—
वारनाथ्यः, वित्तहेतोः,—वित्तस्य हेतोः,—धनकारणात्, [“षष्ठी हेतुप्रतीतिः
(१३.२६ प्रा०) इति षष्ठी] पुरुषम्—अनुरागिणं जनमित्यर्थः, प्रतीतिस्तथा
हसन्ति, रुदन्ति—क्रन्दन्ति, विश्वासयन्ति च—प्रत्याययन्ति च, तु—किन्तु,
विश्वसन्ति—प्रतिश्रयन्ति, स्वयमिति भावः, तस्मात्—ततः कारणात्, कुलशील-
न्वितेन—सदृशसखभावविशिष्टेन, कुलीनेन सुशीलेन च इत्यर्थः, नरं—
वेश्याः,—वारवनिताः, श्मशानसुसनाः,—श्मशाने—शवदाहचक्रे, सुसना
सुसनाः,—कुसुमं, (“स्त्रियः सुमनसः पुष्पं प्रसूनं कुसुमं समम्” इत्यमरः)
इव, [सुमनःशब्दस्य “असुरःसुमनोवल्लजादेर्वा” इत्यनुशासनेन “आपः सुमनसो
असुरः सिक्ताः समाः । एताः स्त्रियां बहुल्वे स्युरेकत्वेऽपि मताः क्वचित्”
कारिकया च बहुल्वस्य वैकल्पिकत्वात् च्युतसंस्कृतिदोषाभावेऽपि “ज्योत्स्ना इति
कीर्तिः” इत्यादिवत् उपमानोपमेययोर्वचनभेदात् भग्नप्रक्रमतादोषः दुर्भावि-
एवेति बोध्यम्] यद्वा—सुसनाः,—माखतीपुष्पाणि, (“सुसना माखती
इत्यमरः) ता इव (अस्मिन् पक्षे आदत्तमाखतीपुष्पवाचकबहुवचनानुसृत्य
प्रयोगात् नोक्तरूपभग्नप्रक्रमतादोषसम्भावनाऽपीति सर्वमवदातम्) वजनीश—
इत्यर्थः ; यथा देवाच्चं नायामप्रयोज्यतथा श्मशानस्थकुसुमानि सर्वैः परिहर्यन्ते
तथा सर्वानर्थनिदानतया नयनमनोहरा अपि वारवनिता यद्देन परिहर्यन्ते

अपि च,—

समुद्रवीचीव चलस्वभावाः सन्ध्याऽम्भलेखेव मुहूर्त्तरागाः ।

स्त्रियो हृतार्थाः पुरुषं निरर्थं निष्पीडितालक्तकवत् त्यजन्ति ॥ १५ ॥

स्त्रियो नाम चपलाः,—

अन्यं मनुष्यं हृदयेन कृत्वा, अन्यं ततो दृष्टिभिराह्वयन्ति ।

अन्यत्र मुञ्चन्ति मदप्रसेकमन्यं शरीरेण च कामयन्ते ॥ १६ ॥

भावः । अत्र वेष्टारूपस्य एकस्य कर्तुः हासरीदनाद्यनेकक्रियासम्बन्धात् दीपका-
ऽलङ्कारः ; शेषार्हे च वेष्टानां स्मशानकुसुमैः सह वर्जनीयत्वेन अवैधर्म्यसाम्यकथनात्
उपमाऽलङ्कारः इत्यनयोः संसृष्टिः । वसन्ततिलकं हृत्तम् ॥ १४ ॥

पुनरपि तासां दुर्व्यवहारं वर्णयति, समुद्रेति ।—समुद्रवीचीव—सागरतरङ्ग इव,
चलस्वभावाः,—चञ्चलप्रकृतयः, अतिचपला इत्यर्थः, तथा सन्ध्याऽम्भलेखेव—सन्ध्यायां
—सायंकाले, यदञ्चम्—अलग्नमनोन्मुखसूयकिरणरक्षिती मेघ इति यावत्, तस्य
लेखेव—रेखेव, मुहूर्त्तम्—अत्यल्पकालं, रागः,—अनुरागः, पक्षे—रक्तिमा, यासां
ताः, स्त्रियः,—रमण्यः, वेष्टा इत्यर्थः, हृतः,—आहृतः, पुरुषात् गृहीत इति यावत्,
पथः,—धनं, याभिः तथाभूताः सत्यः, निरर्थं—निर्जनं, पुरुषं—जनं, निष्पीडितं—
निहूतारागं, यदलक्तकं—लाक्षापतं, तद्वत् त्यजन्ति—विमुञ्चन्ति । अत्र स्त्रीणां
चञ्चलत्वभावत्वे समुद्रवीच्या, मुहूर्त्तरागत्वे च साम्यमेघलेखया अवैधर्म्यसाम्यकथनात्
उपमाऽलङ्कारः, स च रागशब्दस्य श्लिष्टतया श्लेषानुप्राणितः । प्रथमार्हे उपमानोप-
मेययोः भिन्नवचनतया भग्नप्रकृततादृश्यदोषः । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोः उपजातिः
हृत्तम् ॥ १५ ॥

पुनः तमेवायंमन्यथा विवृणोति, अन्यमिति ।—सर्वत्र गद्यस्थेन “स्त्रियः” इति
वर्तमानेनावयः । हृदयेन—मनसा, अन्यम्—एकं, मनुष्यं—जनं, कृत्वा—निश्चित्य
इत्यर्थः, एकस्मिन् मनुष्ये मन आधाय इति यावत्, ततः अन्यं—तद्विन्नमपरं जनं,
[अत्र अन्यशब्देन विहितपञ्चम्याः तसिल्विधानम् “अपादाने चाहोयरुहीः”
(५ । ४ । ४५ पा०) इति सूत्रेण अनपादानपञ्चम्याः तसिल्निषेधात् प्रामादिकम्]
इतिभिः,—अपाङ्गदर्शनेरित्यर्थः, आह्वयन्ति—सङ्केतयन्ति, [अत्र स्यङ्गाऽर्थाभावात्
“स्यङ्गावामाङ्गः” (१ । ३ । ३१ पा०) इति न तङ्] अन्यत्र—अपरस्मिन्, तत इति
पूर्वभावः, तद्विन्ने पुरुषे इति यावत्, मदप्रसेकं—मदस्य—गर्वस्य, प्रसेकः,—
प्रयोगः, तं, साहङ्कारव्यवहारमित्यर्थः ; अथवा,—मदस्य—मदिरायाः, सुरागखूषस्य

मद । [अचली गृहीत्वा] अइ असंवदभासअ ! असंभाव-
नीए (फ) कुप्पसि ? *

शर्वि । कथमसम्भावनीयं नाम ?

मद । एसो क्खु अलङ्कारआ अज्जआकेरओ । †

शर्वि । ततः किम् ?

मद । स च तस्स अज्जस्स हत्थे विणिक्खत्तो । ‡

शर्वि । किमर्थम् ?

मद । [कर्णे] एब्बं विअ । § (ब)

शर्वि । [सवैलक्ष्यम्] (भ) भोः ! कष्टम्,—

ह्यार्यं ग्रीष्मसन्तप्तो यामेवाहं समाश्रितः ।

अजानता मया सैव पत्रैः शाखा वियोजिता ॥ १८ ॥

* अयि असम्बद्धभाषक ! असम्भावनीये कुप्पसि ?

† एष खलु अलङ्कारः आर्यासम्बन्धी ।

‡ स च तस्य आर्यस्य हस्ते विनिक्षिप्तः ।

§ एवमिव ।

(फ) असम्बद्धभाषक !—असङ्गतप्रलापिन् ! असम्भावनीये—सम्भावनाया
ष्योगे [अयं कुपधातोः प्रयोगे चतुर्थीप्राप्तौ विवक्षिता सप्तमी] ।

(ब) एवमिवेति ।—वसन्तसेना चारुदत्ते वज्रानुरागा, स च निर्जनः, अतः
निर्जनचारुदत्तस्य बहुधननिष्पादसम्भोगोपकरणसम्भारसङ्ग्रहासामर्थ्यात् अलङ्कारोऽयं
एष वसन्तसेना तत्समीपे न्यासव्याजेन रचित इति रहस्यार्थः ।

(भ) सवैलक्ष्यं—सलज्जम्, एवं निर्जनस्य परानुगृहीतस्य गृहे मया चोरित-
मिति लज्जाहेतुः ।

मदनिकार्थमेवमकार्यमनुतिष्ठन् शर्विलकः अजानन् वसन्तसेनाया एव अनभि-
क्षितमाचरन् अनुतपति । ह्यार्यमिति ।—अहं—शर्विलकः, ग्रीष्मसन्तप्तः,—
निदाघपीडितः सन्, ह्यार्यम्—अनातपलाभाय, यामेव—शाखामित्यर्थः, समा-
श्रितः,—अनलम्बितवान्, मया अजानता—अनभिज्ञेन सता, सा एव—आश्रयभूता
शाखेत्यर्थः, पत्रैः,—पल्लवैः, वियोजिता—विशुक्तीकृता, पत्रशून्या कृतित्यर्थः । अत्र
ग्रीष्मसन्तप्तेन ह्यार्योऽयं समाश्रितशाखायाः स्वयं पत्रशून्यतादप्रस्तुतात् मदनाल-

वस । कधं ! एसोवि सन्तप्पदि ज्जेव !! ता अजाणत्ते
एदिणा एब्बं अणुचिड्ढिदं । *

शर्वि । मदनिके ! किमिदानीं युक्तम् ?

मद । एत्थ तुमं ज्जेव पण्डिओ । †

शर्वि । नैवम् । पश्य,—

स्त्रियो हि नाम खल्वेता निसर्गादेव पण्डिताः ।

पुरुषाणान्तु पाण्डित्यं शास्त्रैरेवोपदिश्यते ॥ १८ ॥

मद । सब्बिलअ ! जइ मम वअणं सुणीअदि, ता तव
ज्जेव महाणुभावंस्स पण्डिणिज्जाटेहि । ‡ (म)

* कथमेषोऽपि सन्तप्यत एव !! तत् अजानता एतेन एवमनुष्ठितम् ।

† अत्र त्वमेव पण्डितः ।

‡ शर्विलक ! यदि मम वचनं शृणोषि, तदा तस्यैव महाऽनुभावस्य
निर्व्यातय ।

सन्तप्तस्य शर्विलकस्य मदनिकालाभार्थमाश्रिताया वसन्तसेनाया न्यासीभूतावतारा
हरणरूपप्रस्तुतावगतेरप्रस्तुतप्रशंसा नामालङ्कारः । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ १८ ॥

उपस्थितसमस्यायां मदनिकाया एव उपायनिर्द्धारकत्वं व्यवस्थापयितुं को
निसर्गवृक्षतामाह, स्त्रिय इति ।—एताः स्त्रियः,—रमण्यः, निसर्गात्—समा
एव पण्डिताः,—विदुष्यः, निपुणा इत्यर्थः, नाम—सम्भावनायां । पण्डिता इति स
वयामीत्यर्थः ; पुरुषाणान्तु—पुंसान्तु, पाण्डित्यं—नैपुण्यं, शास्त्रैः,—शास्त्रदर्शने
न तु स्मृत इत्यर्थः, इति उपदिश्यते—कथ्यते, विद्वद्भिरिति शेषः ; शास्त्रदर्शने
पुरुषेषु आहार्यं पाण्डित्यं जायते, रमणीषु तु तन्निसर्गादेव सम्पद्यत इति,
प्रतिभाशालिनी त्वमेव अत्र उपायनिर्द्धारयित्रीति भावः । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ १८ ॥

(म) मम वचनं शृणोषि—मामेव प्रमाणत्वेन गणयसि इत्यर्थः । महाऽनुभावः
—[अनुगतो भावः इति अनुभावः न त्वनुपूर्वाद्भवतेः घञ् । “श्रिनोमुवीउत्त
(१।१।२४ पा०) इति तन्निषेधान्] महान् अनुभाव, प्रभावः यस्य तस्य, महा
वा, चारुदत्तस्येति आशयः, अत्र सम्प्रदाने चतुर्थीप्राप्ती सम्बन्धविवचना
महानुभावायेत्यर्थः । प्रतिनिर्व्यातय—प्रत्यर्पय, इतः प्रत्यावृत्य दत्तमीपं वक्त
देहि इत्यर्थः । “मम वचनं शृणोषि” इत्यनेन स्त्रीक्तेः यौक्तिकत्वं व्यज्यते ।

शर्विं । मदनिके ! यदि असौ राजकुले मां कथयति ?

मद । ए चन्द्रादो आदबो होदि । * (य)

वस । साहु, मदणिए ! साहु । †

शर्विं । मदनिके !—

न खलु मम विषादः साहसेऽस्मिन् भयं वा,

कथयसि हि किमर्थं तस्य साधोर्गुणांस्त्वम् ? ।

जनयति मम वेदं कुत्सितं कर्म लज्जां,

नृपतिरिह शठानां मादृशां किं नु कुर्यात् ? ॥ २० ॥

तथाऽपि नीतिविरुद्धमेतत्, अन्य (र) उपायश्चिन्त्यताम् ।

* न चन्द्रादातपो भवति ।

† साधु मदनिके ! साधु ।

वृष्णि विदुषाम्” इतिवत् मदुक्तं तवातीव श्रेयोजनकम्, अतः त्वया मनोपदेशानुरूपम् अवश्यमेव करणीयम् इति मदनिकायाः अभिप्रायः ।

(य) चन्द्राद् यथा आतपस्यासम्भवः, तथा चारुदत्तात् राजकुले अभियोग-सम्भावनायाः असम्भवः, इति चन्द्रादावपासम्भवस्यादप्रस्तुतात् चारुदत्तस्य राजकुले अभियोगाभावरूपप्रस्तुतायावगतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ।

राजभयात् लज्जाविषादादितो वा न तवाद्यमुपदेशः ममारुचिकरः, अपि तु नीतिविगर्हितत्वादेवेत्याह, नेति ।—अस्मिन्—उपस्थिते, साहसे—बलकृतकार्ये, चौथेरूपे इति यावत्, [सहसा बलेन कृतमिति साहसं,—“सहसा क्रियते यत्तु तत् साहसमिहोच्यते । अप्रकाशं प्रकाशं वा सहो बलमिहोच्यते ॥” इति वचनात्]

मम विषादः,—खेदः, कथमिदमकार्यं कृतमित्यनुताप इत्यर्थः, वा—अथवा, भयं—भीतिः, राजदण्डादिति शेषः, न खलु—नैव, असौति शेषः, त्वं साधोः,—सत्-सम्भावस्य, तस्य—चारुदत्तस्य, गुणान्—दयादाच्छिष्यादीन् इत्यर्थः, किमर्थं—किं-निमित्तं, कथयसि—वर्णयसि ? हि—अवधारण्ये, वा—अथवा, इदम्—मया आचरितं, कुत्सितं—निन्दितं, कर्म—कार्यं, चौथेरूपमिति यावत्, मम लज्जां—द्विधं, जनयति—विधत्ते, नु—भोः ! इह—नगरे, नृपतिः,—राजा, शठानां—शुणानां, मादृशां—मसदृशजनानां, किं कुर्यात्—किं कर्तुं शक्नुयात् ? न किमपी-त्यर्थः । मालिनी वृत्तं,—“ननमयययुतेयं मालिनी भोगिनीकैः” इति लक्षणात् ॥ २० ॥

(र) तथाऽपि—मम लज्जाभयाद्यसत्त्वेऽपि इत्यर्थः । एतत्—स्वयं गत्वा चारु-

मद । सो अन्नं अबरो उवाओ । *

वस । को क्वु अबरो उवाओ हुबिस्सदि ? †

मद । तस्स ज्जेव अज्जस्स केरओ भविअ एदं अलंकारं
अज्जआए उवणेहि । ‡

शर्वि । एवं कृते किं भवति ?

मद । तुमं दाव अचोरो, सो वि अज्जो अरिणो, अज्जआए
अ सकं अलंकारं उवगदं (ल) भोदि । §

शर्वि । ननु अतिसाहसमेतत् ।

मद । अइ ! उवणेहि, अस्सधा अदिसाहसं । ¶

वस । साहु ! मदणिए ! साहु ! अभुजिस्सए बिअ मन्तिदं ॥

शर्वि ।—मयाऽऽप्ता महती बुद्धिर्भवतोमनुगच्छता ।

निशायां नष्टचन्द्रायां दुर्लभो मार्गदर्शकः ॥ २१ ॥

* सोऽयमपर उपायः ।

† कः खलु अपर उपायो भविष्यति ।

‡ तस्मैव आर्यस्य सन्तुष्टो भूत्वा इममलङ्कारमार्थायै उपनय ।

§ त्वं तावदचोरः, सोऽपि आर्योऽनृणः, आर्यश्च च खलुः अलङ्कार उपायं
भवति ।

¶ अयि ! उपनय, अन्यथा अतिसाहसम् ।

** साधु मदनिके ! साधु, अभुजिष्येव मन्तितम् ।

दत्ताय अस्य अलङ्कारस्य प्रत्यर्पणमित्यर्थः । अन्यः,—अपरः, चारुदत्ताय प्रत्यर्पणं
इति यावत् ।

(ल) उपगतः,—प्राप्तः ।

मदनिकया पुनः प्रदर्शितस्य उपायस्य सारवत्तां स्वीकुर्वाणः शर्विल्लकः इति
प्रशंसन्नाह, मयेति ।—मया—शर्विल्लकेनेत्यर्थः, भवती—त्वाम्, अनुगच्छता—
सरता सता, महती—उत्कृष्टा, बुद्धिः,—ज्ञानम्, उपदेश इति यावत्, आत्मा
लब्धा, तथा हि,—नष्टचन्द्रायाम्—अस्मत्तनिशानाथायाम्, अन्वकारसमाप्त
यामित्यर्थः, निशायां—रजनीं, मार्गदर्शकः,—सत्यप्रदर्शकः, ["मार्गदर्शकः"
इत्यत्र "नामदर्शकः" इति पाठान्तरम्] दुर्लभः,—दुष्प्रापः । किन्तु विश्वं

मद । तेण हि तुमं इमस्सिं कामदेव-गेहे सुहुत्तञ्चं चिद्ध,
जाव अज्जआए तुह आगमणं णिवेदेमि । *

शर्वि । एवं भवतु ।

मद । [वसन्तसेनाम् उपसृत्य] अज्जए ! एसो क्खु चारुदत्तस्स
सआसादो बम्हणी आअदो । †

वस । हज्जे ! तस्स केरञ्चं त्ति कधं तुमं जाणासि ? ‡

मद । अज्जए ! अत्तकेरञ्चं पि ण जाणामि ? §

वस । [स्वगतं सशिरःकम्पं विहस्य] जुज्जदि । [प्रकाशम्]

पविसदु । ¶

मद । जं अज्जआ आणवेदि । [उपगम्य] पविसदु सव्वि-
लओ । **

शर्वि । [उपसृत्य सवैलक्ष्यम्] । स्वस्ति भवत्ये ।

वस । अज्ज बन्दामि, उवविसदु अज्जो । ††

शर्वि । सार्थवाहस्त्वां विज्ञापयति, जर्जरत्वात् गृहस्य
दूरस्थमिदं भाण्डम् ; तद्गृह्यताम् । [इति मदनिकायाः समर्थं प्रस्थितः] ।

वस । अज्ज ! ममावि दाव पडिसंदेसं तहिं अज्जो णेदु । ‡‡

* तेन हि त्वमस्मिन् कामदेवगेहे मुहूर्तकं तिष्ठ, यावदाय्यायै तवागमनं
निवेदयामि ।

† आर्य्ये ! एव खलु चारुदत्तस्य सकाशात् ब्राह्मणः आगतः ।

‡ चेष्टि ! तस्य सम्बन्धीति कथं त्वं जानासि ?

§ आर्य्ये ! आत्मसम्बन्धिनमपि न जानामि ?

¶ युज्यते । प्रविशतु ।

** वदार्थो आज्ञापयति । प्रविशतु शर्विलकः ।

†† आर्य्ये ! वन्दे । उपविशतु आर्य्यः ।

‡‡ आर्य्ये ! ममापि तावत् प्रतिसन्देशं तव आर्य्यो नयतु ।

विमूढस्य मम भवतो एव मार्गदर्शिका सुलभेति वैधर्म्येण प्रतीयते, इति वाक्याश्रयोः
साम्यस्य प्रणिधानगम्यत्वात् वैधर्म्येण दृष्टान्तालङ्कारः । पथ्यावन्नं इत्तम् ॥ २१ ॥

शर्वि । [खगतम्] कस्तत्र यास्यति ? [प्रकाशम्] कः प्रति-
सन्देशः ?

वस । पङिच्छदु (व) अज्जो मदणिअं । *

शर्वि । भवति ! न खलु अवगच्छामि ।

वस । अहं अवगच्छामि । †

शर्वि । कथमिव ?

वस । अहं अज्जचारुदत्तेण भणिदा, जो इमं अलंकारं
समप्यइस्सदि, तस्स तुए मदणिआ दादब्बा । ता सो ज्जेव एं
दे देदि त्ति ; एब्बं अज्जेण अवगच्छिदब्बं । ‡

शर्वि । [खगतम्] अये ! विज्ञातोऽहमनया ! [प्रकाशम्]

साधु ! आर्य्य चारुदत्त ! साधु,—

गुणेष्वेव हि कर्त्तव्यः प्रयत्नः पुरुषैः सदा ।

गुणयुक्तो दरिद्रोऽपि नेश्वरैरगुणैः समः ॥ २२ ॥

* प्रतीच्छतु आर्य्यो मदनिकाम् ।

† अहम् अवगच्छामि ।

‡ अहमार्य्यचारुदत्तेन भणिता, य इममलङ्कारं समर्पयिष्यति, तस्य तस्य
मदनिका दातव्या । तत् स एव एतां ते ददातीति एवमार्य्येण अवगन्तव्यम् ।

(व) प्रतीच्छतु—गृह्णातु ।

स्वाभिमतानुरूपं सत एवार्य्यचारुदत्तेन व्यवस्थापितमिति शृण्वन् आनन्दोऽपि
हृदयः शञ्जिलकः तस्य गुणवत्तां ख्यापयन्नाह, गुणेष्वेवेति ।—पुरुषैः,—लोकैः, गुणैः
—औदार्यादिषु, एव सदा—नित्यं, प्रयत्नः,—प्रयासः, गुणवान् भवितुं प्रयत्नोप-
इत्यर्थः, हि—निश्चयेन, कर्त्तव्यः,—विधातव्यः ; गुणयुक्तः,—गुणवान्, दरिद्रोऽपि—
धनहीनोऽपि, अगुणैः,—गुणहीनैः, ईश्वरैः,—धनिभिः, समः,—तुल्यः न, भवतीति
शेषः ; धनिभ्यो हि गुणवान् श्रेष्ठ इति भावः । अत्र कारणेन कार्य्यसमर्थवत्त-
व्यान्तरन्वासोऽलङ्कारः ; न चात्र काव्यलिङ्गमेवास्तु इति वाच्यं, पूर्ववाक्यार्थं प्रति
परवाक्यार्थस्यानिष्पादकतया अत्र काव्यलिङ्गस्य अविषयत्वात् निष्पादकहेतुवाहक-
एव तस्य विषयात् ॥ २२ ॥

अपि च,—

गुणेषु यत्नः पुरुषेण कार्य्यो न किञ्चिदप्राप्यतमं गुणानाम् ।

गुणप्रकर्षाद्दुष्टेन शम्भोरलङ्घ्यमुल्लङ्घितमुत्तमाङ्गम् ॥ २३ ॥

वस । को एतत् प्रवहणिको ? * (श)

चेटः । [मप्रवहणः प्रविश्य] अज्जए ! सज्जं प्रवहणं । †

वस । हज्जे मअणिए ! सुदिट्ठं मं करेहि, दिस्सासि, आरुह प्रवहणं, सुमरेसि मं । ‡ (घ)

मद । [रुदतो] परिच्चत्तमिह अज्जआए । § (स)

[इति पाटयोः पतति] ।

* कांश्च प्रवहणिकः ?

† आर्य्ये ! सज्जं प्रवहणम् ।

‡ चेटि मदनिक्के ! सुदृष्टां मां कुरु, दत्ताऽसि, आरोह प्रवहणं, स्मरसि माम् ।

§ परित्यक्ताऽस्मि आर्य्यया ।

उक्तामेवास्वगुणवत्तां पुनरपि विशेषयन्नाह. गुणेष्विति ।—पुरुषेण—जनेन, गुणेषु—दशादाक्षिणादिषु, यत्नः,—उद्यमः, कार्य्यः,—विधातव्यः, किञ्चिदपि—किमपि, वत्—पदार्थः, गुणानां—दयादाक्षिणादिरूपाणामित्यर्थः, अप्राप्यतमम्—अतिदुष्प्राप्यं न, अस्तीति शेषः, तथा हि,—उडुपेन—तारापतिना, चन्द्रेण इत्यर्थः, (“नचवस्रचं भं तारा तारकाऽप्युडु वा स्त्रिशम्” इत्यमरः) गुणप्रकर्षात्—गुणातिशयात्, अलङ्घ्य—लङ्घितमशक्यं, केनापि न लङ्घितपूर्वमित्यर्थः, [“अलङ्घ्यमुल्लङ्घितम्” इत्यत्र “अलङ्घितं लङ्घितम्” इति पाठान्तरेऽपि स एवार्थः] शम्भोः,—हरस्य, उत्तमाङ्गं—शिरः, (“उत्तमाङ्गं शिरः शीर्षम्” इत्यमरः) उल्लङ्घितं—समाक्रान्तम् । अत्र गुण-प्रकर्षात् चन्द्रकर्तृकहरशिरोलङ्घनरूपेण विशेषेण गुणशालिनः पुरुषस्य सकलकार्य्य-चमलरूपसामान्यस्य समर्थनात् विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । उपेन्द्र-वञ्ज इत्यम् ॥ २३ ॥

(श) प्रवहणिकः,—कर्णोरथचालकः, सारथिरित्यर्थः, श्रविकावाहीत्यर्थो वा ।

(घ) सुदृष्टां मां कुरु—मयि सत्यक् शुभदृष्टिं निपातय, तव पुनर्दर्शनस्य दुर्लभत्वात्, यतोऽहं वेष्ट्या, त्वं पुनः गार्हस्थ्यधर्मावलम्बिनीति भावः । दत्ताऽसि—विवाहविधिना परहस्तं गमिताऽसौत्यर्थः । [“सुमरेसि” इत्यत्र “सुमरेहि” इति पाठे “करिष्यसि” इति संस्कृतम् ; एतदेव साधु मन्ये, एवम् उत्तरम्] ।

(स) “परिच्चत्तमिह” इत्यत्र “परिचुत्तमिह” इति पाठान्तरे “परिच्युताऽस्मि”

वस । सम्पदं तुमं ज्ञेय वन्दनीया संबुत्ता । (ह) ता गच्छ,
आरुह प्रवहणं, सुमरसि मं । *

शवि ! स्वस्ति भवत्यै । मदनिके !—

सुदृष्टः क्रियतामेष शिरसा वन्द्यतां जनः ।

यत्र ते दुर्लभं प्राप्तं बधूशब्दावगुण्ठनम् ॥ २४ ॥

[इति मदनिकया सह प्रवहणमारुह्य गन्तुं प्रवृत्तः (क)] ।

[नेपथ्ये] कः कोऽत्र भोः ! राष्ट्रियः समाज्ञापयति,—एष

* साम्प्रतं तमेव वन्दनीया संवृत्ता, तद्गच्छ, आरोह प्रवहणं, स्मरसि माम् ।

इति संस्कृतम् । अस्मिन् पक्षे “अज्जआए” इत्यस्य “आर्यायाः” इति पञ्चम्यन्तं वक्तव्यं नैयम् ।

(ह) भुजिष्यात्वमपहाय ब्राह्मणगामितया ब्राह्मणकलत्रपदवाच्यत्वात् मदनिकायाः वन्दनीयत्वम् ; वसन्तसेनायास्तु एकनायकत्वेऽपि वेश्यापदवाच्यत्वात् तयोः समुदिताशयः ।

वसन्तसेनाप्रसादात् प्राप्ताभीष्टः तस्यै कृतवेदित्वं विज्ञापयितुं मदनिकामादिमन्त्राः सुदृष्ट इति ।—एषः,—दृश्यमानः, जनः,—वसन्तसेनारूपः, सुदृष्टः,—शुभावर्धोक्तिः, क्रियतां—विधीयतां, तथा शिरसा—मस्तकेन, शिरोनमनपूर्वकमित्यर्थः, वन्द्यतां—कृत्यताम्, सविनयमभिवाद्यतामिति यावत् ; यत्र—जने, अनुकम्पमाने सति तत्र शेषः, [हेतावाधारविवक्षयैव वाऽत्र सप्तमी] ते—तत्र [कर्तुः शेषत्वविवक्षया तत्रोक्तं] दुर्लभम्—अप्राप्यं, वेश्याभुजिष्यात्वादिति भावः, बधूशब्दावगुण्ठनं—बधूशब्दः,—शब्दवाच्यत्वरूपम् एव अवगुण्ठनम्—आवरणं, यद्वा,—बधूशब्दावगुण्ठनं—बधूशब्दे सह अवगुण्ठनं, बधूशब्दम्, अवगुण्ठनञेत्यर्थः ; बधूनामेव हि परपुरुषानवलोकयन्तीत्यात् इति भावः, प्राप्तं—लब्धम् ; त्वं पूर्वं वेशवासित्वात् साधारणी आसीः, इत्यर्थे मया परिणीता एकपत्नीव्रता अभूरिति भावः । [“यद्येतं.....बधूशब्दावगुण्ठनं” इति पाठस्तु साधुतरः इति केचित् ; तत्र बधूशब्दस्य अवगुण्ठनञ इति दृढः] । पूर्वार्द्धे गतवाक्यार्थं प्रति परार्द्धे गतवाक्यार्थस्य हेतुतया काव्यलिङ्गमलङ्कारः, तदनुपपत्तिर्न नाम नाख्यालङ्कारश्च ; यथा दर्पणे,—“शिवा स्यादुपदर्शनम्” इति पथ्यावन्नं उक्तम् ॥ २४ ॥

(क) प्रवृत्तः,—आरब्धवान्, [अत्र प्रवृत्तेरादिकस्यैव निष्ठा] ।

खलु आर्य्यको गोपालदारको राजा भविष्यतीति सिद्धादेश-
प्रत्ययपरिवस्तेन पालकेन राज्ञा घोषादानीय घोरे बन्धनागारे
बद्धः, ततः खेषु खेषु स्थानेषु अप्रमत्तैर्भवद्भिर्भवितव्यम् । (ख)

शर्व । [आकर्ण्य] कथम् ! राज्ञा पालकेन प्रियसुहृदार्थ्यको
ने बद्धः ? कलत्रवांश्चास्मि संवृत्तः । आः कष्टम् ! अथवा, (ग)—

इयमिदमतौव लोके प्रियं नराणां सुहृच्च वनिता च ।

सम्प्रति तु सुन्दरीणां शतादपि सुहृद् विशिष्टतमः ॥ २५ ॥

भवतु, अवतरामि । [इत्यवतरति] ।

(ख) राष्ट्रियः,—राष्ट्रपालः, नगररक्षायां नियुक्तः राजपुरुष इत्यर्थः ।
गोपालदारकः,—गोपसूतः । सिद्धादेशेति ।—सिद्धानां—सिद्धपुरुषाणां, यः आदेशः,
—राज्ञावाक्, तस्मिन् यः प्रत्ययः,—विश्वासः, तस्मात् परितस्तः,—भीतः, तेन ।
घोषात्—आभीरपक्ष्माः, [“घोष आभीरपक्ष्मी स्यात्” इत्यमरः । “घोषात्” इत्यत्र
“गोष्ठात्” इति पाठान्तरं, गोष्ठात्—गोचारणस्थानात्, “गोष्ठं गोस्थानकम्”
इत्यमरः ।] घोरे—भयङ्करे, बद्धः,—निबद्धः, [“बद्धः” इत्यत्र “बिद्धः” इति
पुनःकान्तरसम्प्रतः पठः] खेषु खेषु—स्वस्वाधिष्ठानेष्वित्यर्थः । अप्रमत्तैः,—अवहितैः ।

(ग) कलत्रवान्—कृतदारः, यतोऽहमिदानीं कलत्ररूपसहायवानस्मि, ततः
सुहृद्वासनेऽपि न मे तादृक् विषादः इति भावः । सुहृद्वासने दाराणाम् अयाह्वत्वात्
पुनरपि पचान्तरमाश्रयति,—अथवेति ।

सुहृत्कलययोरुभयोरेव प्रियतमत्वेऽपि, कलत्रात् सुहृद्देवाधिकः प्रियतम इत्याह,
इयमिति ।—नराणां—मनुष्याणां, सुहृच्च—मित्रश्च, वनिता च—रमणी च, (प्रियत्वे
उभयोरेव प्राधान्यद्योतनार्थं चकारइयम्) इदम्—उक्तं रूपं, इयं, लोके—जगति,
अतीव प्रियं—प्रीतिकारं, तु—किन्तु, सम्प्रति—इदानीं, सकलवृत्ताऽवस्थायामित्यर्थः,
सुहृद्ः एतादृशविपत्तिसमये इत्यर्थो वा, सुहृत्—मित्रं, सुन्दरीणां—सौन्दर्य्यसम्पन्नानां
नारीणामित्यर्थः, (अपरिहाय्यत्वव्यापनार्थं रमण्यर्थे सुन्दरीति पदं प्रयुक्तम्) शता-
दपि—शतसङ्ख्याया अपील्यर्थः, विशिष्टतमः,—अधिकप्रिय इत्यर्थः । ईदृशवस्थायां
सर्वथा मित्रसाहाय्यमेव अवश्यकर्त्तव्यमिति भावः । अत्र आश्रयो नाम नाव्याल-
ङ्कारः, यथा,—“सहृणं गुणवत् कार्य्यद्वितीराश्रय उच्यते” इति । आर्य्या
इयम् ॥ २५ ॥

मद । [साक्षमञ्जलिं बद्धा] एवं येदं ; तापरं (घ) येदु
अज्जउत्तो समीवं गुरुअणाणं । *

शर्वि । साधु, प्रिये ! साधु ; अस्मच्चित्तसदृशमभिहितम् ।
[चेटमुद्दिश्य] भद्र ! जानीषे रेभिलस्य सार्थवाहस्य उद-
सितम् ? (ङ)

चेटः । अधदं । †

शर्वि । तत्र प्रापय (च) प्रियाम् ।

चेटः । जं अज्जो आणवेदि । ‡

मद । जघा अज्जउत्तो भणादि । अप्पमत्तेण दाव अ-
उत्तेण होदब्बं । § [इति निष्क्रान्ता] ।

शर्वि । अहमिदानीम्,—

ज्ञातीन्, विटान्, स्वभुजविक्रमलब्धवर्णान्
राजापमानकुपितांश्च नरेन्द्रभृत्यान् ।

* एवं नेदम् ; तत्परं नयतु माम् आर्यपुत्रः समीपं गुरुजनानाम् ।

† अथ किम् ।

‡ यदायं आज्ञापयति ।

§ यथा आर्यपुत्री भणति, अप्रमत्तेन तावदार्यपुत्रेण भवितव्यम् ।

(घ) तत्परं—शीघ्रम् ; (गान्धोऽयं शब्दः) ।

(ङ) उदवसितम्—आवासं, गृहमित्यर्थः, (“गृहमेहीदवसितम्” इत्यमरः)

(च) प्रापय—नय, “गुरुजनसकाशम्” इति कर्मपदमूहम् ।

श्रुतमुद्धवन्धनवृत्तः शर्विलकः सम्प्रति सुहृन्मोक्षीपायं निर्धारयन्नाह, ज्ञातीन्
—उदयनस्य राज्ञः,—वत्सराजस्य नृपतेः, यौगन्धरायणः,—तदास्थः प्रधाना-
इव, सुहृदः,—मित्रस्य आर्यकस्येत्यर्थः, परिमोक्षणाय—कारामोक्षार्थं, ज्ञातीन्
—स्वगोवजान्, विटान्—पूर्वोक्तलक्षणां धृत्तां, तथा स्वभुजविक्रमं—
बाहुबलीं, लब्धवर्णान्—प्राप्तयशसः, (“वर्णो द्विजातिशुक्लादियशोगुणकषा-
इति मेदिनी) अथवा,—स्वभुजविक्रमेण—स्वबाहुविक्रमप्रकाशेन, लब्धवर्णान्—
विचक्षणान्, (“लब्धवर्णो विचक्षणः” इत्यमरः) तथा राजापमानकुपितान्—
—पालकस्य, अपमानेन—अवज्ञया, राजकर्तृकायज्ञश इत्यर्थः, कुपितान्—

उत्तेजयामि सुहृदः परिमोक्षणाय

योगन्धरायण इवोदयनस्य राज्ञः ॥ २६ ॥

अपि च,—

प्रियसुहृदमकारणे गृहीतं

रिपुभिरसाधुभिराहितात्मशङ्कैः ।

सरभसमभिपत्य मोचयामि

स्थितमिव राहुमुखे शशाङ्कविम्बम् ॥ २७ ॥

[इति निष्क्रान्तः] ।

वेटी । [प्रविश्य] अज्जए ! दिट्ठिआ बड्डसि ; अज्जचारुदत्तस्स
सआसादो बम्हणो आअदो । *

* आर्य्ये ! दिष्ट्या वर्जसे, आर्य्यचारुदत्तस्य सकाशात् ब्राह्मणः आगतः ।

आतन्त्रोधानित्यर्थः, नरेन्द्रभयान्—राजपुरुषान्, उत्तेजयामि—तत्तत्कारणं प्रदश्यं
तेषाम् अनःकोपमुद्दीपयामि, तान् भेदयामि इति यावत् । पुरा किल उदयनो नाम
महाराजः उज्जयिनीपतिना राज्ञा चन्द्रसेनेन कुतश्चित् कारणात् कारायां निक्षिप्तः ।
एष तत्सचिवः योगन्धरायणः स्वबुद्धिकौशलेन तस्य राज्ञः प्रकृतिकोपमुत्पाद्य स्वामिनं
ततो मोचयामास इति पौराणिकीकथाऽत्रानुसन्धेया । अत्र योगन्धरायण-शर्विलकयो
राज-आर्य्यकथोप परस्परमवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं
वृत्तम् ॥ २६ ॥

पुनरपि उपायान्तरमुद्भावयन्नाह, प्रियेति ।—अकारणे—कारणाभावे सत्यपि,
विना हेतुम् इत्यर्थः, (केवलसिद्धपुरुषादेशनेति मन्तव्यम्), आहिता—स्थापिता,
आर्यानि—स्त्रियन्, शङ्का—भयम्, यैः, तैः, असाधुभिः,—दुःश्रीलैः, रिपुभिः,—
वदुभिः, गृहीतं—धृतम्, अवबुद्धमित्यर्थः, अत एव राहुमुखे—राहुकवले इत्यर्थः,
शशाङ्कविम्बं—वन्दनखण्डमिव, स्थितं, प्रियसुहृदम्—आर्य्यकं, सरभसं—सवेगं यथा
स्वात् तथा, (“रभसो वेगहर्षयो.” इति कोषः) अभिपत्य—गत्वा, रत्नवर्गम्
आकल्पेयर्थः, मोचयामि—मुक्तवन्धनं करोमीत्यर्थः । अत्र राहुमुखप्रविष्टचन्द्रमण्डल-
मोचनेन राजकारारुहार्थकपरिरक्षणस्यावैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः ।
उपमाया वृत्तम्,—“अयुजि नयुगरेफतो यकारो, युजि तु नजौ जरगाश्च
उपमाया” इति लक्षणात् ॥ २७ ॥

वस । अहो ! रमणीयता अद्य दिवसस्य । ता ह्ये-
सादरं बन्धुलेण (क) समं पवेसेहि णं । *

चेटी । जं अज्जआ आणवेदि । † [इति निष्क्रान्ता विदूषक-
लाभ्यां सह पुनः प्रविशति] ।

विदू । हो, ही, भोः ! तवच्चरणकिलेसविणिज्जिने-
रक्खस राआ रावणो पुप्फकेण बिमाणेण गच्छदि ; इ-
उण बहणो अकिदतवच्चरणकिलेसो बि णअरणारोअणेण (ग)
गच्छामि । ‡

चेटी । पेक्खदु अज्जो अम्हकेरकं गेहदुआरं । §

विदू । [अवलोक्य सविस्मयम्] अहो ! सलिलसित्तमार्जित-
किदहरिदोबलेबणस्स, विविह-सुअंधिकुसुमोबहार चित्ता-

* अहो ! रमणीयता अद्य दिवसस्य । तत् चेटी ! सादरं बन्धुलेण
प्रवेशयेनम् ।

† यदार्थ्या आज्ञापयति ।

‡ आश्चर्यं भोः ! तपश्चरणक्लेशविनिर्जितेन रावसराजो रावणः पुष्प-
विमानेन गच्छति, अहं पुनर्त्राङ्गणोऽकृततपश्चरणक्लेशोऽपि नगरनारीजनेन दत्त-

§ प्रेक्षतामार्थ्योऽस्मदीयं गेहद्वारम् ।

॥ अहो ! सलिलसित्तमार्जित-कृत-हरितोपलेनस्य, विविध सुगन्धि-
पुष्पैः

(क) अत्र “अज्ज” इत्यत्र “अस्स” इति पाठे “अस्स” इति संस्कृतम्,
पाठः साधोयान् । बन्धुलेण—“परगृहललिताः परान्नपुष्टाः” इति वक्ष्यमाण-
पुरुषविशेषेण, (एतदङ्गताष्टाविंशतिसौकनिर्दिष्टेन) ।

(ज) तपश्चरणक्लेशविनिर्जितेन—तपश्चरणेन—तपोऽनुष्ठानेन, यः क्लेश-
कष्टं, तेन विनिर्जितम्—अधिकृतं, तेन, तपसा लब्धेनेत्यर्थः । पुष्पकेण—पुष्प-
ख्येन, विमानेन—व्योमयानेन, आकाशगमनसाधनेन पुष्पकाख्येनेत्यर्थः, (वि-
मानं विमानोऽस्त्री” इत्यमरः) । नगरनारीजनेन—नगरनारी—साधारणजन-
भोग्या स्त्री, वेण्या इत्यर्थः, सा एव जनः तेन । अत्र उपमानोभूतान् रावण-
नीचोभूत-य आत्मनः उक्लृष्टवक्तव्यानां व्यतिरेकालङ्कारो बोद्धव्यः ; तद्वच्चरण-
“आधिक्यमुपमेयस्त्रीपमानाञ्चूनताऽथवा । व्यतिरेकः,—” इति ।

भूमिभागस्य, गगनतलालीकनकौतूहल-दूरस्थामिदसीसस्य,
 दोलाग्रमाणबलंबिदैरावण-हृत्पद्ममादद-मल्लिका-दामगुणालं-
 किदस्य, समुच्छिददन्तिदन्ततोरणावभासिदस्य, महारज्जोव-
 राग्र-सोहिणा पवणबलंदोलणा-ललन्तचञ्चलगहत्येण, “इदो
 एहि” इति बाहरन्तेण विग्र मं सोहगपडाआणिबहेणोवसोहि-
 दस्य, तोरणधरण्यंभवेदिआणिकित्त-समुल्लसन्तहरिद चूद-
 पल्लव-ललाम-फटिअ-मङ्गल-कलसाभिरामोहअपास्यस्य, महा-
 सुरवक्त्रलदुर्भेज्जंज्जणिरन्तरपडिबद्धकणअकबाडस्य, दुर्गत-
 जणमणोरहाआसकरस्य, वसन्तसेणाभवनदुआरस्य सस्मिरी-
 अदा ? जं सच्चं, मज्झत्यस्य वि जणस्य बलादिट्ठिं आआ-
 रदि । १ (भ)

हारचित्रित-भूमिभागस्य, गगनतलालीकनकौतूहलदूरोन्नमित-शीर्षस्य, दोलाय-
 मानावलम्बितैरावण-हस्त-अमायित-मल्लिकादामगुणालङ्कृतस्य, समुच्छिददन्तिदन्त-
 तोरणावभासितस्य, महारजनोपरागशीभिना पवनवलान्दोलना-ललञ्चललायहलेन,
 “इत एहि” इति व्याहरतेव मां, सौभाग्यप्रताका-निवहेनोपशीमितस्य, तोरण-
 धरण्यस्यभवेदिकानिचित्र-समुल्लसद्भरितचूतपल्लव-ललाम-फटिक मङ्गलकलसाभिरामो-
 वपास्यस्य, महासुरवक्त्र-स्थल-दुर्भेद्यवच्च-निरन्तरप्रतिवद्ध-कनक-कपाटस्य, दुर्गत-
 जणमणोरहाआसकरस्य, वन्तसेनाभवनद्वारस्य सश्रीकता, यत् सत्यं, मध्यस्थस्यापि
 जनस्य बलाद् दृष्टिनाकारयति ।

(भ) सलिलेयादि ।—सलिलेन—जलेन, सितम्—आर्द्रोक्तं, मार्जितं—
 मार्जनैभिः परिष्कृतम्, अनन्तरं, कृतं—विहितं, हरितोपलेपनं—गीमशोपलेपः
 यव तादृशस्य ; विविधैः,—नानाप्रकारैः, सुगन्धिभिः,—सुरभिभिः, कुसुमोपहारैः,
 —पुष्परचनाभिः, चित्रितः,—सज्जितः, भूमिभागः यस्य तादृशस्य [“भूमिआ
 भागस्य” इति पाठे “भूमिकाभागस्य” इति संस्कृतम्] ; गगनतलस्य—आकाशस्य,
 शालीकनाथ—दर्शनाय इवेत्युपेक्षा, यत् कौतूहलम्—अतुल्यं, तेन, दूरं यथा
 तथा चन्द्रमितम्—उत्क्षिप्तं, शीर्षं—शिरोभागः यस्य तथोक्तस्य ; दोलायमानः,—
 इतस्ततश्चलन्, अत एव अवलम्बितः,—अधीलम्बितः, ऐरावणहस्तअमायितः,—
 ऐरावतयुग्ममजनकः, यः मल्लिकादामगुणः,—मल्लिकापुष्पमाला, तेन अलङ्कृतस्य

चेटी । एदु एदु अज्जी । इमं पढमं पओद्धं पविसदु अज्जी ।
 विदू । [प्रविश्यावलोक्य च] ह्री, ह्री, भोः ! इधो वि पदो
 पओद्धे ससिसङ्गमुणालसच्छाहाओ, विणिहिद-सुसमुट्टिपाणु-
 राओ, विविहरअणपडिवद्धकञ्चणसोवाणसोहिदाओ, पासाद-
 पन्तिओ, ओलस्विदमुत्तादामेहिं फटिअवादाअणमुहचन्देहिं

* एतु एतु ; इमं प्रथमं प्रकीर्तं प्रविशतु आर्यः ।

+ आर्य्यं भोः ! इहापि प्रथमे प्रकोष्ठे शशिशङ्खमुणालसच्छायाः, विनिहिदसु-
 मुट्टिपाण्डराः, विविधरत्नप्रतिवद्धकाञ्चनमीपानशीभिनाः प्रासादपङ्क्तयः, अवलम्बि-
 —शीभित्तस्य । समुच्चितेन—समुन्नतेन, दन्तिदन्ततोरणेन—हसिदन्तविशि-
 वद्धिर्दारेण, अवभासितस्य—विराजितस्य । महारजनं—कुसुमपुष्पं, स्वर्णं वा
 (“महारजनं कुसुमे स्वर्णे” इति हेमचन्द्रः) तस्य ; उपरज्यते अनेनेति उपरान्-
 वणं, तेन शाभिना, [“महारज्योवराजसंहिता” इति प्राकृतस्य “महारा-
 परागशीभिना” इति संस्कृतं केचित् पठन्ति] पवनबलेन—वातवेगेन, या चाल-
 लना—इतस्ततः सञ्चालनं, तथा ललन्—कम्पमानः, चञ्चलः यः अग्रहस्तः,—इत्या-
 तेन । व्याहरतेव—वदतेव, सौभाग्याय—सुमङ्गलाय, यः पताकानां—ध्वज-
 निवहः,—समूहः, तेन उपशीभित्तस्य—विराजितस्य, तोरणधरणाव—वह्नि-
 बलम्बनाय, (“तोरणोऽस्त्री वह्निर्दोरम्” इत्यमरः) ये सन्धाः,—स्थूणाः, ते
 वेदिकाः,—तल्लस्यवृद्धप्रदेशाः इत्यर्थः, तासु निक्षिप्ताः,—स्थापिताः, समुहस्य—
 दौष्यमानाः, हरिताः,—पलाशवर्णाः, हरिद्रव्या इत्यर्थः, (“पालाशी हरिती इति”
 इत्यमरः) ये चतुपल्लवाः—आस्रपल्लवाः, ते ललामाः,—भूषणानि येषां, ते तथोक्ताः
 स्फटिकाः,—स्फटिकनिर्मिताः ये मङ्गलकलसाः,—माङ्गलिकपूर्णकुम्भाः, तैः क्षिप्य-
 —रमणीयम्, उभयपार्श्वे यस्य तथाभूतस्य, महासुरस्य—हिरण्यकशिपीः, रत्न-
 स्थलम्—उरोदेश इव, दुर्भेद्यं—भेत्तुमशक्यं, वज्रेण—हीरकनिर्मितकौलविद्धेन
 निरन्तरं—निर्विच्छेदं यथा तथा, प्रतिवद्धं—प्रोथितं, कनककपाटं—स्वर्णमय-
 (“कपाटमररं तुल्ये” इत्यमरः) यच्च तथोक्तस्य, तथा दुर्गतानां—दरिद्राणां, जना-
 मानवानां, मनोरथस्य—अभिलाषस्य, यः आयासः,—परिश्रमः, तं करोतीति क-
 स्योक्तता—सौन्दर्यम् । मध्यस्थस्य—उदासीनस्य, विषयनिस्पृहस्येति यावत् ।
 रयति—आह्वयति, आकर्षतीति यावत् ; वसन्तसेनायाः तोरणहारस्य एतादृशी र-
 णोयता, या निस्पृहाणां विषयोपरतानामपि दृष्टिः बलपूर्वकम् आकर्षतीति भावः

जिह्वाअन्ती बिअ उज्जइणिं । सोत्तिओ बिअ सुहोवबिष्टो
णिहाअदि दोवारिओ । सदहिणा कलमोदणेण पलोडिदा
ण भक्वन्ति वायसा बलिं सुधासबस्सदाए । (ज) आदिसदु
भोदी । १

वेटी । एदु एदु अज्जो । इमं दुदिअं पओठं पविसदु
अज्जो । ३

विदू । [प्रविश्यावलोक्य च] ह्री, ह्री, भोः ! इधो वि दुदिए
पओठे पज्जन्तोवणीदजबसबुसकवलसुपुट्टा तैल्लभज्जिदबिसाणा
वहा पवहणवइल्ला । अअं अस्सदरो अबमाणिदो बिअ कुलोणो
दीहं णीससदि सेरिहो । इदो अ अबणीदजुज्जस्स मल्लस्स

मुक्तादामभिः स्फटिकवातायन-मुखचन्द्रेर्निध्यायन्तीव उज्जयिनीम् । श्रोत्रिय इव
सुखीपविष्टो निद्राति दौवारिकः । सदध्ना कलमोदनेन प्रलीभिता न भक्षयन्ति
वायसा बलिं सुधासवर्णतया । आदिशतु भवती ।

‡ एतु एतु आर्य्यः । इमं द्वितीयं प्रकोष्ठं प्रविशतु आर्य्यः ।

§ आर्य्यं भोः ! इहापि द्वितीये प्रकोष्ठे पर्यन्तोपनीय यवस वुष-कवल-
सुपुट्टाः, तैलाभ्यक्तविषाणा बह्नाः प्रवहणवलीवदाः । अयमन्यतरोऽवमानित

(ज.) शशीत्यादि ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, शङ्खस्य—तन्नामप्रसिद्धशुभद्रव्यस्य,
वषाणस्य—विसस्य, च समाना, छाया—कान्तिः यासां ताः, [“समानस्य—”
(१।३।८४ पा०) इति सूत्रे समानस्येति योगविभागेन सकारादेशः । “छाया सूर्यप्रिया
कान्तिः प्रतिबिम्बमनातपे” इत्यमरः] विनिहिताः,—अर्पिताः, लिप्ता इत्यर्थः, ये
चूर्णसुष्टयः,—सुष्टिपरिमिताः चूर्णाः, तैः पाण्डुराः,—शुधवर्णाः । निध्यायन्ति
इव—निरीक्षन्ते इव, [निपूर्वकस्य ध्यायतेर्दर्शनायं कलात्] । श्रोत्रियः,—छान्दसः,
वेदनिष्ठः ब्राह्मण इत्यर्थः । सदध्ना—दधियुक्तेन । कलमस्य—धान्यविशेषस्य, यत्
भोदनम्—अन्नम्, [“कलमोदणेण” इत्यत्र “फलमोदणेण” इति पाठे,—“फल-
मोदकेन” इति संस्कृतम्] तेन । बलिः,—निवेदितव्यः, तम् । सुधासवर्णतया—
चूर्णसमानवर्णतया । अत्र अत्यन्तशुभतासाम्यात् बलिषु वायसानां चूर्णधमात् धानि-
मानसङ्कारः ।

विश्रमहीअदि गीवा मेसस्स । इदो इदो अवराणं अस्साणं
 केसकप्पणा करीअदि । अअं अवरो पाडच्चरो विश्र दिदवरो
 मन्दुराए साहामिअो । (ठ) [अन्यतोऽवलोक्य च] इदो अ कूरच्यु-
 तेस्समिस्सं पिण्डं हत्थी पडिच्छावीअदि मेत्थपुरिसेहिं । (ठ)
 आदिसदु भोदी । §

इव कुलीनो दीर्घं निश्चसिति सैरिभः । इतश्च अपनीतयुद्धस्य मल्लसेव सद्यंते री-
 सेषस्य । इत इतोऽपरिषाम् अश्वानां केशकल्पना क्रियते । अयमपरः पट-
 इव हृदवद्दी मन्दुरायां शाखामृगः । इतश्च कूरच्युततैलमिश्रं पिण्डं हत्थो री-
 यास्यते मावपुरुषैः । आदिशतु भवती ।

(ठ) पथ्यन्तेत्यादि ।—पथ्यन्तेषु—प्रान्तसीमामु, उपनीतानि—पुष्पोद्भूतानि
 यानि यवसानि—दृणानि, तथा बुषाणि—धान्यत्वचः, (“यवसं दृणमर्जुनम्” इति
 “कडङ्गरो बुषं क्लीवे धान्यत्वचि पुमांस्तुषः” इति चामरः) तेषां कवलैः,—दो-
 सुपटाः,—सुखेन वद्धिताः, स्थूलदेहा इत्यर्थः ; तैलेन—क्षेहपदार्थेन, अश्वानां-
 लिप्तानि, विषाणानि—शृङ्गाणि येषां ते ; प्रवहणस्य—रथविशेषस्य, (चालय-
 वलीवद्वाः,—पुङ्गवविशेषाः । अन्यतरः,—द्वयोर्मध्ये एकः, कुलीनः,—सत्कुलो-
 पुरुषः, पत्ने,—कौ—पृथिव्यां, लीनः,—निषण्ण इत्यर्थः । सैरिभः,—सहिषः । नि-
 सिति—निश्वासत्यागेन दुःखं प्रकाशयति, गवां यददर्शनात् दृष्यं देवेति स्मर-
 केशकल्पना—केशानां—शीवावर्तिनां लोम्नां, कल्पना—रचना, सम्पन्ना इत्यर्थः
 (“कल्पना सज्जना समे” इत्यमरः) । पाटच्चरः,—तस्करः, (“प्रतिस्पर्द्धिपराङ्मते
 पाटच्चरमलिच्छुचाः” इत्यमरः) । मन्दुरायाम्—अश्वशालायां, (“वाजिशाला
 मन्दुरा” इत्यमरः) । शाखामृगः,—वानरः । (अश्वशालायां वानरावस्थितौ वान-
 रोगनाशो भवतीति अश्वशास्त्रोक्तेः) ।

(ठ) कूरच्युततैलमिश्रं—कूरात्—द्रव्यविशेषात्, च्युतं—निष्कृतं, यत् तै-
 लेहपदार्थः, तेन मिश्रं—युक्तं, पिण्डम्—अन्नं, कूरो भक्तम् इति हलायुधः तदु-
 —च्यवनयोग्यं यत् तैलं तन्मिश्रं पिण्डम्, अधिकतैलमिश्रितभक्तपिण्डमिदं
 कस्यचिद्व्याख्यानम् ; लज्जादीचितस्तु तैलशब्दोऽयं घृतपरत्वेन मन्यते । [“कूर-
 इत्यत्र “कूरल्यश्च” इति पाठान्तरे,—“कूरास्थिज” इति “कुलत्वन” इति
 संस्कृतम्] मावपुरुषैः,—महामावरूपपुरुषैः, हस्तिपक्षाधिपैरित्यर्थः, मावपुरु-
 महामाववाचकः, (“महामावः समृद्धे चामात्ये हस्तिपक्षाधिपे” इति मेदिनी) ।

चेटो । एदु एदु अज्जो । इमं तइअं पओठुं पबिसदु
अज्जो । *

विदू । [प्रविश्य दृष्ट्वा च] । हौ, हौ, भोः ! इधो वि तइए
पओठुं इमाइं दाव कुलउत्त-जणोबबेसण-णिमित्तं बिरचिदाइं
आसणाइं । अहवाचिदो पासअपीठे चिइइ पोत्थओ । एसो
अ मणिमअ-सारिआ सहिदो पासअपोठो । इमे अ अबरे
मअणसन्धिबिग्गह-चदुरा विविह-वस्सिआबिलित्त-चित्तफल-
अगइत्था (ङ) इदो तदो परिब्भमंति गणिआ बुडुविडा अ ।
आदिसदु भोदी । †

चेटो । एदु एदु अज्जो । इमं चउठुं पओठुं पबिसदु
अज्जो । ‡

* एतु एतु आर्य्यः । इमं तृतीयं प्रकीर्तं प्रविशतु आर्य्यः ।

† आर्य्य भोः ! इहापि तृतीये प्रकीर्ते इमानि तावत् कुलपुत्रजनोपवेशन-
निमित्तं विरचितानि आसनानि । अहंवाचितं पाशकपीठे तिष्ठति पुस्तकम् । एतच्च
मणिमयसारिकासहितं पाशकपीठम् । इमे च अपरे मदनसन्धि-विग्रह चतुरा विविध-
वर्णिका-विलिप्त-चित्तफलकाग्रहस्ता इतस्ततः परिभ्रमन्ति गणिका हृद्विटाश्च ।
‡ आदिशतु भवती ।

‡ एतु एतु आर्य्यः । इमं चतुर्थं प्रकीर्तं प्रविशतु आर्य्यः ।

(ङ) अहंवादि ।—अहंवाचितम्—अहंपठितम् । पाशकपीठे—पाशकपीठ-
कं विचित्रे आसनविशेषे । पुस्तकं—ग्रन्थः, कामशास्त्रस्येति अर्थः प्राप्तम् । मणि-
मयसारिकासहितं—मणिनिर्मितपाशकक्रीडोपयोगिगुटिकायुक्तं, [“एसो अ मणि-
मय” इत्यत्र “साह्मीणमणिमय” इति पाठान्तरे,—“स्वाधीनमणिमय” इति
संस्कृतम् । अस्मिन् पक्षे,—स्वाधीनं—स्वतन्त्रम्, अकृत्रिममिति यावत्] पाशक-
पीठं—पाशकस्य—क्रीडाविशेषसाधनस्य, पीठम्—आसनं, स्थानमित्यर्थः । मदनस्य
—कामस्य । सन्धिः,—मेलनं, विग्रहः,—कलहश्च, तयोः चतुराः,—निपुणाः ।
विविधाभिः,—नानाप्रकाराभिः, वर्णिकाभिः,—वर्णैः, विलिप्तं,—विशेषेण लिप्तं,
चित्रितमिति यावत्, येन चित्ररत्नकम्—आलेश्यपटः, तत् अग्रहस्ते—हस्ताये येषां
बाधो वा तथाभूताः ।

विद्। [प्रविश्यावलोक्य च]। ही, ही, भोः ! इधो वि चञ्चे
पञ्चोद्वे जुवदिकर-ताडिदा जलधरा बिअ गम्भीरं णदन्ति
सुदङ्गा, हीणपुष्पाओ बिअ गअणादो तारआओ णिवड्ढांति
कंसतालआ, महुअर-बिरुअ-महुरं वज्जदि वंसो । इअं अवर
ईसाप्पणअ कुबिद-कामिणी बिअ अंकारोबिदा कररुह परा
मरिसेण सारिज्जदि बीणा । इमाओ अवराओ कुसुम-रस
मत्ताओ बिअ महुअरिओ अदिमहुरं पगौदाओ गणिका-
दारिआओ णच्चीअन्ति, णट्ठअं पठीअन्ति, ससिंगारओ ओ-
गिदा । गवक्खेसु बादं गेह्णन्ति सलिलगम्गरीओ । (ठ) आदि
सदु भोदी । *

* आश्चर्यं भोः ! इहापि चतुर्थे प्रकीर्ते युवतिकरताडिता जलधरा इव रते
नदन्ति सुदङ्गाः ; चीणपुष्पा इव गगनात् तारका निपतन्ति कांस्यतालाः ; सक्त
विरुतमधुरं वाद्यते वंशः । इयमपरा ईर्ष्याप्रणय-कुपितकामिनीव अङ्गारोपिता स
रुहपरामर्शेन सार्थ्यते बीणा । इमा अपरास्य कुसुमरसमत्ता इव मधुकर्णोदित
प्रगीता गणिका-दारिका नर्चन्ते ; नाट्यं पाठ्यन्ते समङ्गारा अपवलिताः । रते
वातं गृह्णन्ति सलिलगर्ग्यः । आदिशतु भवती ।

(ठ) युवतिकरताडिताः,—तरुणीकराहताः । सुदङ्गाः,—वाद्ये
चीणपुष्पाः,—उपभुक्तसुकृतपरिपाकाः । कांस्यतालाः,—कांस्यनिर्मितवाद्ये
“करताल” इति प्रसिद्धाः ; (न च तालशब्देनैव कांस्यवाद्ययन्त्रभेदधीयमान
कांस्यपदप्रयोगः व्यर्थ इति वाच्यं, श्रवणकुण्डलादिशब्दवत् विशेषार्थप्रतिपत्तेरपेक्ष
त्वात् ; तेन चात्र तादृशवाद्यभेदस्य कांस्यतिरिक्तधात्वनिर्मितत्वरूपविशेषोप
कश्चित् विरोधः) मर्त्याः हि उपचितपुष्पबलेन खलोऽकमुपेताः नगने तारका
प्रतिभासन्ते, भोगात् चीणे पुण्ये पुनर्भुवि निपतन्तीति प्रसिद्धिः ; तथा च, ताल
सारकाः यथा अन्तरान्तरा पतन्ति, तथा अन्येष्वपि वाद्यध्वनिषु सक्तुं यथा
मन्तरान्तरा कांस्यताला अपि पतन्तः शब्दमुत्पादयन्तीति समुदितार्थः । मधुकर्ण
मधुरं—मधुकराणाम्—अलिनां, विरुतमिव—झडारवत्, मधुरं—सुनिष्टं, सुनि
करं यथा स्यात् तथेत्यर्थः । अङ्गारोपिता—क्रोडनिहिता । कररुहपरामर्शे
अङ्गुलिसंस्पर्शेन । सार्थ्यते—संस्क्रियते, वाद्यते इति यावत् । कुसुमरसमत्ता

चेटी । एदु एदु अज्जो । इमं पच्चमं पओठं पविसदु अज्जो ।
विदू । [प्रविश्य दृष्ट्वा च] ही, ही, भोः ! इधो वि पच्चमे
पओठे अअं दलिदजन-लोहुप्पादणअरो आहरइ उवचिदो
हिंगुतेल्लगन्धो । विविह-सुरहि-धूसुगारेहिं णिच्चं सन्ताविज्ज-
माणं णोससदि विअ महाणसं दुआरमुहेहिं । अधिअं उससा-
वेदि मं साहिज्जमाण-बहुविह भक्ख-भोअण-गंधो । अअं अवरो
पइच्चरं विअ हदपह्दलपोटिं धोअदि रूपिदारओ । बहुविहा-
हारविआरं उवसाहेदि सूवआरो । वज्झन्ति मोदआ, पच्चंति
अ पूवआ । (ण) [आत्मगतम्] अवि दाणिं इह वड्ढिअं भुञ्जसु

* एतु एतु आर्यः । इमं पच्चमं प्रकोष्ठं प्रविशतु आर्यः ।

† आर्य्ये, भोः ! इहापि पच्चमे प्रकोष्ठे अयं दरिद्रजनलीभीत्यादनकर
आहरत्युपचितो हिङ्गुतैलगन्धः । विविधसुरभिधूसोद्गारैः नित्यं सन्तप्यमानं निःश्वासतीव
महानसं वारमुखैः । अधिकसुत्सुकयति मां साध्यमान-बहुविध-भक्ष्यभोजनगन्धः ।
अयमपरः पटच्चरमिव हतपशुदरपेशिं धावति रूपिदारकः । बहुविधाहारविकार-
सुपसाधयति सूपकारः । वज्झन्ते मोदकाः, पच्यन्ते च पूपकाः । अपि इदानीमिह

सुमनोमकरन्दपानोद्धान्ताः । अतिमधुरं—अतिशयश्रुतिसुखावहम् । प्रगीताः,—
प्रकर्षेण गानपरा इत्यर्थः । गणिकादारिकाः,—वेश्याकुमार्यः । नच्यन्ते—नृत्यं
काच्यन्ते, नाट्याचार्यैरिति शेषः, एवं पाठ्यन्ते इत्यत्रापि बोध्यम् । नाट्यं—नाट्य-
शास्त्रम् । सशङ्काराः,—आदिरसरसिकाः, नाट्यरसविशेषवेदिन्यः इति यावत्,
[“शङ्कारः सुरते नाट्यरसे च गजमण्डने” इति मेदिनी । नाट्यरसस्य लक्षणमप्यु-
द्धितम् अमरटीकाकृता भरतेन यथा,—“पुंसः स्त्रियां स्त्रियाः पुंसि संयोगं प्राति या
सुहा । स शङ्कारः इति ख्यातो रतिक्रोडादिकारणम् ॥” इति ; यद्वा,—सशङ्काराः,
—उज्ज्वलवैशधारिण्यः, “शङ्कारः शुचिरुज्ज्वलः” इत्यमरः] । अपवलिताः,—भङ्गि-
विशेषयुताः, नृत्यसूचकमनोहराङ्गविक्षेपविशिष्टा इति यावत् । सुलिलगर्ग्यः,—
जलपूर्णपात्रविशेषाः, चुद्रकुम्भा इति यावत्, (“कुंजो” इति भाषा) गवाक्षेषु—
वातायनेषु । वातं गृह्णन्ति—नक्तं क्रीभिरन्तरान्तरा शीतलजलपानाय गवाक्षेषु निधा-
पिताः सत्यः शीतलसतीरणसम्पर्केण स्वस्थं जलं शीतलयन्तीति यावत् ।

(ण) दरिद्रेति ।—दरिद्रजानां—दीनपुरुषाणां, लीभीत्यादनकरः,—

ति पादोदकं (त) लहिसं ? [अन्यतोऽत्र लोच्य च] इदो
गन्धर्वसुरगणेहिं विअ विविहालङ्कारसोहिदेहिं गणिका-
जणेहिं बन्धुलेहिं अ जं सच्चं समीअदि (थ) एदं गेहं । भो !
के तुम्हे बन्धुना णाम ? १

वर्द्धितं मुङ्गल इति पादोदकं लप्से ? इह गन्धर्वसुरगणैरिव विविहालङ्कारसोहिदे-
गणिकाजनेः बन्धुलैश्च यत् सत्यं स्मर्गायते इदं गेहम् । भो ! के दृश्यं बन्धुना नाम ?

लालसीद्धोपकः, सततबुभुक्षाऽनलसन्तप्ता दरिद्राः एवं सुमधुरसौरभाभ्राश्रयं नूनमेव
लोभपरवशाः भवन्तीति भावः । आहरति—आ—समन्तात्, हरति—वहति, उद्-
गच्छतीत्यर्थः । उपचितः,—वर्द्धितः । महानसं—पाकस्थानं, रन्ध्रशाला इत्यर्थः,
(“रसवन्त्यान्तु पाकस्थानमहानसे” इत्यमरः) चुञ्जी वा । विविधसुरभिधूमाद्वारे,—
नानाप्रकारसुगन्धवूनोद्धोरणैः, अगमेव च निश्चसनीत्प्रेक्षणे हेतुर्वीध्यः । चक्षुःकथंति—
सदृशं करातीत्यर्थः, [“चक्षुःकाथने” इत्यपपाठः] । साध्यमानानां—पच्यमानानां,
बहुविधानाम्—अनेकप्रकाराणां, भक्ष्याणां—चर्व्याणां, भोजनानां—खाद्यानां,
व्यञ्जनादीनामिति यावत् [भुज्यते अनेनेति व्युत्पत्त्या करणल्युटा निष्पन्नः अयं भोजन-
शब्दः व्यञ्जनादिवचन इति न भक्ष्यपदेन पौनरुक्त्यमिति बाध्यम्] गन्धर्वः,—आभोदः ।
पटच्चरं—जीर्णवस्त्रं, (“पटच्चरं जीर्णवस्त्रम्” इत्यमरः) । हतपयूदरपेशिं—हतानां—
भोजनार्थं मारितानां, पयूनां—जन्तूनां, क्वागादीनामिति यावत्, सदरपेशिम्—
सदरस्थदोषाङ्गति कोमलनांसविशेषम् । धावति—प्रचालयति । रूपिदारकः,—रूपं—
पयूः, (“रूपं स्वभावे सौन्दर्ये नामगे पयूशब्दयोः” इति मेदिनी) तद्वयोगात् रूपी-
वैतंसिकः, मांसविश्रयौत्यर्थः, त य दारकः,—बालकः, मांसिकतनय इत्यर्थः, यथा
—रूपिणं—शण्डिनं, पयूसमूहमिति यावत्, दारयति—विदारयति, क्षिनत्तीति
यावत्, पयूवातक इत्यर्थः ; यथा,—रूपी—रूपवान्, सुन्दर इत्यर्थः, दारकः,—
बालकः । बहुविधानाम्—अनेकप्रकाराणाम्, आहाराणां—भोजनीयानां, विकारः,
—विविधं करणं, विविधानि आहार्यवस्तूनि इत्यर्थः । उपसाधयति—सम्पादयति ।
सूपकारः,—शचकः । मांदकाः,—मिष्टान्नविशेषाः, “मीया” इति भाषा । पूषकाः,
—पिष्टकानि ।

(त) वर्द्धितं—वृद्धयुक्तं, यथेष्टमित्यर्थः, व्यञ्जनादिनानाविधोपकरणोपचितम्
इति यावत् । पादोदकं—पादप्रचालनार्थं जलम् ।

(थ) स्मर्गायते—स्मर्गवत् आचरति ।

बन्धुलाः । वयं खलु,—

परमृहललिताः, परान्नपुष्टाः,

परपुरुषैर्जनिताः पराङ्गनासु ।

परधननिरता गुणेष्ववाच्या

गजकलभा इव बन्धुला ललामः ॥ २८ ॥

विद् । आदिसदु भोदी । *

शेटी । एदु एदु अज्जो । इमं छट्ठं पञ्चोदं पविसदु अज्जो । †

विद् । [प्रविश्यावलोक्य च] ही, ही, भोः ! इधो वि छट्ठे

पञ्चोदं अमुं दाव सुवस्स-रअणाणं कम्मतोरणाइं णीलरअणं-
विणिक्खित्ताइं इन्द्राउहट्ठाणं विअ दरिसअन्ति, वेदुरिअ-
मोत्तिअपवालअ-पुफ्फराअ इन्द्रणील-कक्केतरअ पउमराअ-मर-

* आदिशतु भवती ।

† एतु एतु आर्य्यः । इमं षष्ठं प्रकीष्टं प्रविशतु आर्य्यः ।

‡ आर्य्यं, भोः ! इहापि षष्ठं प्रकीष्टे अमूनि तावत् सुवर्णरत्नानां कर्म-
शेषानि नीलरत्नविनिश्चितानि इन्द्रायुधस्थानमिव दर्शयन्ति, दैर्घ्य-भौतिक-

वैय्यमिति जिज्ञासिताः बन्धुलाः स्वेषां स्वरूपं प्रकटयन्तः आहुः, परमृहंति । —
परमृहं—परस्वामिकभवनं, ललितम्—ईप्सितं येषां ते, परावसथवासनिरता इत्यर्थः,
परपुष्टाः,—रक्षाम्—मन्त्रेणाम्, अन्नेन—भक्ष्यद्रव्येणेत्यर्थः, पुष्टाः,—प्रतिपालिताः,
परधनजिन इति यावत्, तथा पराङ्गनासु—परकीयासु स्त्रीषु, परपुरुषैः,—परै-
रिषभैः, जनिताः,—उत्पादिताः, परधननिरताः,—परार्थोपजीविनः, तथा गुणेषु—
दशादाचिच्छादिषु, अवाच्याः,—अवचनीयाः, वागगोचरगुणा इत्यर्थः, निर्गुणा इति
यावत्, बन्धुलाः,—उक्तलक्षणा असतीपुत्राः, वयमिति गद्यस्थेनान्वयः, गजकलभाः,
—रत्निशवकाः इव, ललामः,—विहरानः; गजकलभा यथा राजमन्दिरे अत्यादरेण
विहरन्ति, तदन्वयमपि अत्र सुखम् तिष्ठानः इति भावः । [लब्धतातोयौरादिकत्वात्
पुत्रा इति पदं चित्यम् । वस्तुतस्तु “लङ्घिलासे” इत्यस्य भौवादिकस्य लङ्घातो
अनिदम्; अतुप्रासातुराधात् उकारस्य लकारादेश इति बोध्यम् । “ललामाः”
इति पठे,—लजामाः,—प्रधाना इत्यर्थः, “ललामं लाञ्छने ध्वजे । शङ्के प्रधाने
पुत्रा रथे नावविपुङ्गवोः” इति मेदिनी] पुष्यिताया वृत्तम् ॥ २८ ॥

गअ-पहुदिआइं रअणविसेसाइं असोसं विचारंति शिषि
 बज्जन्ति जादरुवेहिं माणिकाइं, घडिज्जन्ति सुवसास
 रत्तमुत्तेण, गय्थीअन्ति मोत्तिआभरणाइं, घसीअन्ति
 वेदुरिआइं, छेदीअन्ति सङ्खआ, साणिज्जन्ति पवालआ, क
 विअन्ति ओलविदकुडुमपत्थरा, सालीअदि सल्लज्जं, नि
 सेण घिससदि चंदणरसो, संजोईअन्ति गन्धजुत्तीओ, दी
 गणिआ कामुकाणं सकप्पूरं ताम्बूलं, अबलोईअदि सकड्ढ
 पअट्टदि हासो, पिबौअदि अ अणवरअं ससिक्कारं म
 इमे चेडा, इमा चेडिआओ, इमे अउरे अबधीरिद पुत्त
 वित्ता मणुस्सा करआ-सहिद-पीदमदिरेहिं गणिआ-ज
 जे मुक्का ते पिअन्ति । (द) आदिसदु भोदी । ‡

प्रवालक-पुष्परागेन्द्रनील कर्कोतरक-पद्मराग-मरकतप्रभृतीन् रत्नविशेषान्
 इत्थं विचारयन्ति शिल्पिनः, बध्यन्ते जातरूपैर्माणिक्यानि, घट्यन्ते सुवर्ण
 रत्नसूत्रेण, गथ्यन्ते मौक्तिकाभरणानि, घृष्यन्ते धीरं वैदूर्याणि, ह्रियन्ते
 शाख्यन्ते प्रवालकाः, शोष्यन्ते अवलीपितकुडुमप्रस्ताराः, सार्थ्यते कसरिका
 घृष्यते चन्दनरसः, संयोज्यन्ते गन्धयुक्तयः, दीयते गणिका-कामुकयोः
 ताम्बूलम्, अवलीक्यते सकटाक्षं, प्रवर्तते हासः, पीयते च अनवरतं लवणं
 मदिरा । इमे चेटाः, इमायेटिकाः, इमे अपरे अबधीरितपुत्रदारविवाहः
 करका-सहित पीत-मदिरैर्गणिकाननैर्ये मुक्ताः ते पिबन्ति । आदिशतु भवती

(द) कर्मेति ।—कर्मतोरणानि—कर्म—शिल्पक्रिया, रचनाविशेष
 यावत्, तस्य तोरणानि—तदर्थेनिश्चितवह्निद्वारप्रदेशविशेषा इत्यर्थः । नौल
 नी वारणंनविशेषैः, इन्द्रनीलैरित्यर्थः, विनिश्चितानि—निश्चितानि, अनवरतं
 सन्तो यर्थः । इन्द्रायुधस्थानं—शक्रधनुषः अवकाशभूमिमिव । दर्शयन्ति—प्रदर्शयन्ति
 आभानमिति शेषः; यद्वा,—सुवर्णरत्नानां कर्मतोरणानि—सुवर्णरत्नशिल्ल
 प्रकाशय वह्निद्वारविशेषाः, नौलरत्नेषु—इन्द्रनीलघटितकुट्टिमप्रदेशेषु, विनिश्चि
 विच्छुरितानि, प्रतिविम्बितानि सन्तीत्यर्थः, इन्द्रायुधस्थानं—इन्द्रायुधस्थानं—शक्र
 स्थानं—सादृश्यं, (“स्थानं सादृश्येऽवकाशे” इति मेदिनी) अथवा,—स्थानं—
 “ऊदभिहितभावो द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायेन अवस्थितमिन्द्रायुधमिति

बटी । एदु एदु अज्जो । इमं सत्तमं पओद्धं पविसदु
अज्जो । *

विदू । [प्रविश्यावलीक्य च] ह्री, ह्री, भोः ! इधो बि सत्तमे
पओद्धे सुसिलिद्ध-बिहंगवाड़ी-सुहणिस्सखाइं, असोस्सुखण-
पराइं सुहं अणुभवन्ति पारावद-मिहुणाइं । दहिभत्त-पूरिदो-
दरो बम्हणो बिअ सुत्तं पढदि पंजरसुओ । इअं अबरा सामि-

* एतु एतु आर्थः । इमं सप्तमं प्रकीर्तं प्रविशतु आर्थः ।

+ आश्रयं, भोः ! इहापि सप्तमे प्रकीर्ते सुश्लिष्टविहङ्गवाटीमुखनिपणानि अन्धो-
न्धनुस्वनपराणि सुखमनुभवन्ति पारावतमिथुनानि । दधिभक्तपूरितोदरो ब्राह्मण
दशयन्ति, आत्मानमिति शेषः । [“वैदुरिअ” इत्यत्र “वेसुलिअ” इति पाठेऽपि,—
“वैदूश्” इति संस्कृतम्] । कर्केतरकं—गणिविशेषः । शिल्पिनः,—शिल्पकाराः ।
जातद्वये,—स्वर्णैः, (“चामीकरं जातद्वयं महारजतकाञ्चने” इत्यमरः) । घव्यन्ते—
वध्यन्ते, [णिजनघटधातोः कर्मणि कृपम्] । शाखन्ते—शाखैः घृष्यन्ते इत्यर्थः ।
अवलेपितम्—इतस्ततो सञ्चितं, कुङ्कुमं येषु तथाविधाः । प्रसराः,—पाषाणाः,
प्रसराः,—कुङ्कुमाधारयन्मपुटः, इत्याहुः प्राचीनाः । यद्वा,—“ओलविद” इति
प्राकृतस्य “अवतारित” “आद्रे” इति वा संस्कृतम् ; तत्र अवतारितानाम्—आधा-
रात् वह्निकृतानां, कुङ्कुमानां प्रसराः ; आद्राः,—सिक्ताः, कुङ्कुमप्रसरा इति
वाऽर्थः । [“ओलविद” इत्यत्र “ओल्लविद” इति “अविद” इति च पाठान्तरम्] ।
साय्हे—गरिष्ठियते । [“सालीअदि” इत्यत्र “सामीअदि” इति पाठान्तरे—
“आद्रोक्थिते” इति केचिन् व्याचक्ष्युः] । अवधीरितानि—अगणितानि, पुत्राः,—
सुताः, दाराः,—स्त्रियः, वित्तानि च—धनानि च यैः ताड्यताः, पुत्रकलत्रधनमाया-
वज्रिता इत्यर्थः । करकेति ।—करकया—वर्षोपलेन, वर्षोपलसदृशसान्द्रतुषारेण
इति यावत्, (“वरफ” इति भाषा) सहिता—मिश्रिता, पीता—पानेन गलधः-
कृता, च मदिरा—मद्यं यैः ताड्यते, [“करआसहिदपोद” इत्यत्र “आसवकरआ-
पोद” इति पाठान्तरे “आसवकरकापीत” इति संस्कृतम् ; तत्र आसवकरकेण—
मद्यपाननावविगेषेण, (“करकः नारिकेलफलास्थि” इति राजनिघण्टुः) आपीता—
सम्यक्पीता इत्यर्थः] ; वेस्याऽऽसक्तत्वात् पत्नीपुत्रादिकं विसृज्य सततवैशवासात्
विहंगजेन ताडिता अपि पुरुषाः गत्यन्तराभावतया तत्रैव स्थिताः सन्तः गणिका-
पीतावशिष्टानि मद्यानि सायहं पिबन्तीति भावः ।

संमाणणा लक्षपसरा बिअ घरदासी अधिअं कुरकुरायते
मदनसारिका । अणेअफलरसास्साद-पतुष्टकण्ठा कुम्भदासी
बिअ कूअदि परपुष्टा । आलम्बिता नागदन्तेसु पञ्जरपरम्परायो
जोधीअन्ति लावआ, आलबीअन्ति पञ्जरकपिञ्जला, पेसीअन्ति
पञ्जरकबोटा । इदो तदो विविहमणिचित्तलिदो बिअ अणं
सहरिसं गच्छन्तो रविकिरणमन्तत्तं पक्खक्खेवेहिं विधुवेदि
बिअ पासादं घरमोरो । (ध) [अन्यतोऽवलोक्य] इदो पिण्डीकिन्ना

इव मूर्त्तं पठति पञ्जरशुकः । इयमपरा स्वामिसम्मानना-लक्षप्रसरा इव या
दामी अधिकं कुरकुरायते मदनसारिका । अनेक-फलरसास्वादप्रतुष्टकण्ठा कुम्भ-
दासीव कूजति परपुष्टा । आलम्बिता नागदन्तेषु पञ्जरपरम्पराः । शोध्यन्ते लावकाः ।
आलप्यन्ते पञ्जर-कपिञ्जलाः । प्रेक्ष्यन्ते पञ्जर-कपोताः । इतस्ततो विविधमणिचित्त-
इवायं सहस्रं नृत्यन् रविकिरणमन्ततं पक्षोत्क्षेपैर्विधुवतीव प्रासादं दृश्यते ॥

(ध) सुश्लिष्टेत्यादि ।—सुश्लिष्टा—सुघटिता, या विहङ्गवाटी—पाँचगान,
कपोतपालिका इति यावत्, तस्यां सुखेन—अक्लेशेन, निषण्णानि—उपविष्टानि,
स्थितानि इत्यर्थः ; अन्योऽन्यचुम्बनपराणि—परम्परचुम्बनासक्तानि । पाराय-
मिथुनानि—कपोतयुगलानि, दधिभक्तपूरितोदरः,—दध्ना—दुग्धविकारमेव,
भक्तन—अन्नेन च पूरितं—परिपूर्णम्, उदरं—जठरं यस्य तथोक्तः । मूर्त्तं—वेदं-
मन्त्रविशेषं, सुवचनञ्च । स्वामीति ।—स्वामिनः,—पत्युः, सम्माननया—पारंग-
लम्भः,—अधिगतः, प्रसरः,—प्रभावः यथा, तादृशी । कुरकुरायते—कुरकुरी-
अव्यक्तं शब्दायते, अन्यत्र,—सुखरायते । मदनसारिका—“मयना” इति प्रख्याता ।
अनेकेति ।—अनेकेषां—वहुविधानां, फलानां—रसालादीनां, रसास्वादेन,—त-
यहणेनेत्यर्थः, प्रतुष्टः,—परितृप्तः, कण्ठः,—कण्ठदेशो यस्याः तथोक्ताः । कुम्भदासी
—कुट्टिनी, (“कुम्भदासी तु कुट्टिनी” इति शब्दरत्नावली) । परपुष्टा—परपु-
कोकिला इत्यर्थः, (“वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि” इत्यमरः) । नाग-
दन्तेषु—गृहान्निर्गतकाष्ठखण्डविशेषेषु, गृहभित्तिप्रोथितकाष्ठकौलेषु इति शब्द-
(“नागदन्तो द्विपरदे गृहान्निर्गतदारुणि” इति मेदिनी) । पञ्जरपरम्परा—
पञ्चित्रयनसाधनयन्त्रविशेषसमूहाः, “पिंजरा” इति वङ्गभाषा । लावकाः,—र-
पक्षिणः । पञ्जरकपिञ्जलाः,—पञ्जरावरुद्धाः गौरतत्तिरयः पक्षिणः । प्रेक्ष्यन्ते—प्रेक्षन्ते-
युद्वाधमिति भावः । विधुवतीव—कम्पयतीव, बीजयतीव इत्यर्थः ; पक्षे,—पक्षि-

विश्व चन्द्रपादा पदगतिं सिक्खन्ता विश्व कामिणीणं पच्छादो
परिभ्रमन्ति राजहंसमिधुणा । एदे अवरे वुड्डमहत्तका
विश्व इदो तदो सच्चरन्ति घरसारसा । ही, ही, भोः !
प्रसारणं किदं गणिआए णाणापक्खिसमूहेहिं । (न) जं
सच्चं क्खु णन्दणवणं विश्व मे गणिआघरं पडिभासदि । आदि-
सदु भोदौ । †

चटौ । एदु एदु अज्जो ! इमं अट्टमं पओडं पविसदु
अज्जो । ‡

विदू । [प्रविश्यावलोक्य च] भोदि ! को एसो पट्टपावारअ-
पाउदो अधिअदरं अच्चब्भुद पुणरुत्तालङ्कार-लंकिदो अंग-
भंगेहिं परिक्खलन्तो (प) इदो तदो परिभ्रमदि ? §

इतः पिण्डीकृता इव चन्द्रपादाः पदगतिं शिचमाणानीव कामिनीनां पश्चात् परि-
भ्रमन्ति राजहंसमिधुनानि । एते अपरे वृद्धमहत्तराः इव इतस्ततः सच्चरन्ति गृह-
सारसाः । आश्चर्यं, भोः ! प्रसारणं कृतं गणिकाया नानापक्षिसमूहैः । यत्
सर्वं खलु, नन्दनवनमिव मे गणिकागृहं प्रतिभासते । आदिशतु भवती ।

† एतु एतु आर्य्यः । इममष्टमं प्रकोष्ठं प्रविशत्यार्य्यः ।

§ भवति ! क एष पट्टपावारकप्राहतोऽधिकतरमत्यहुतपुनरुत्तालङ्कारालङ्कृतः
अङ्गभङ्गैः परिक्खलन्नितस्ततः परिभ्रमति ?

विधुं करोति इति विधुशब्दात् क्तिप्, ततो नामधातुत्वात् लटि शपि गुणभावात्
विधुवति, पुच्छस्यचन्द्रकाणां विस्तारात् विधुमयं करोति इति यावत् ; “सलिलमयः
शशी हि रविकिरणसम्पातात् उज्ज्वलीभवति” इति ज्योतिषोक्तेः । गृहमयूरः,—
पालितशिखी इत्यर्थः ।

(न) इतः पिण्डीकृताः चन्द्रपादा इव राजहंसमिधुनानि कामिनीनां पदगतिं
शिचमाणानीव पश्चात् परिभ्रमन्तीति अन्वयः । पिण्डीकृता इव—राशीकृता इव ।
चन्द्रपादाः,—चन्द्रकिरणाः । वृद्धमहत्तराः,—अतिवृद्धाः, गमनमान्यादिति भावः ।
प्रसारणं—विस्तारः, व्यापनमिति यावत्, पक्षिसमूहैः व्याप्तमिति यावत् ।

(प) पट्टपावारकेण—कौषेयोत्तरीयवस्त्रेण । प्राहतः,—वेष्टितगात्र इत्यर्थः ।
भवतीति ।—अत्यहुतैः,—अत्यार्य्यैः, पुनरुक्तैः,—अधिकाधिकैः, अलङ्कारैः,—भूषणैः,

चेटी । अज्ज ! एसो अज्जआए भादा भोदि । *

विद् । केत्तिअं तवच्चरणं कदुअ वसन्तसेणाए भादा भोदि ? अधवा मा दाव, जदि वि एसो उज्जलो सिणिहो अ सुअन्धो अ, तहवि मसाणवीधीए जादो विअ चम्पअरक्को अणहिगमणीओ लोअस्स । (फ) [अन्यतोऽवलोक्य] भोदि ! एसा उण का पुल्लपावारअ-पाउदा, उवाणहजुअलणिकित्त-तैल-चिक्कणेहिं पादेहिं (ब) उच्चासणे उवविट्ठा चिट्ठदि ? †

चेटी । अज्ज ! एसा क्व अम्हाणं अज्जआए अत्तिआ । ‡

* आर्य्य ! एष आर्य्याया भ्राता भवति ।

† कियत्तपश्चरणं कृत्वा वसन्तसेनाया भ्राता भवति ? अथवा मा ताव, यद्यपि एष उज्ज्वलः स्निग्धश्च सुगन्धश्च, तथाऽपि श्मशानवीथ्यां जात इव चम्पकः, अनभिगमनीयो लोकेत्य । भवति ! एषा पुनः का पुष्पप्रावारकप्राहता उपानदुदुर्ब-निक्षिप्त-तैलचिक्कणाभ्यां पादाभ्यामुच्चासने उपविष्टा तिष्ठति ?

‡ आर्य्य ! एषा खलु अस्माकम् आर्य्याया अन्ता (माता) ।

अलङ्कृतः,—शोभितः । अङ्गभङ्गैः,—अङ्गानां—देहानां, भङ्गैः,—चालनाविधेः । पारिस्वलयन्—द्विज्जोलयन्, दीलयन्निति यावत् ।

(फ) केत्तिअं इति ।—कियत्—किम्परिमितम् । तपश्चरणं—तपस्याधिक्यं । वसन्तसेनायाः,—एतावदैश्वर्य्यशालिन्या रमण्या इत्यर्थः । [अत्र “शिल्लरिणि क्व न वरं कियच्चिरं किमभिधानमसावकरोत्तपः ? । सुमुखि येन तवाधरपाटलं दशति विमलं शुकशावकः ॥” इत्यादिसाहित्यदर्पणीदाहरणवत् अत्र विदूषकप्रौढोक्ताङ्गं वस्तुना “वसन्तसेनाया भ्रातृत्वं पुण्यातिशयलभ्यम्” इति वस्तु ध्वनते । सुधीभिर्विभाव्यम्] । एतादृग्विभववत्त्वेऽपि अस्या गणिकात्वेनातिशयापवित्रत्वात् सम्पर्कः न कथमपि स्पृहणीय इति पचान्तरमाह, अथवेति ।—श्मशानवीथी-श्मशानगतपथे । अनभिगमनीयः,—अस्पृश्य इत्यर्थः, वेष्टाजातत्वादिति भावः ।

(ब) पुष्पप्रावारकप्राहता—पुष्पैः प्रावारकैश्च, यद्वा,—सूक्ष्मवृक्षचित्तपुष्प-प्रावारकैः, “पुष्पपट” इति प्रसिद्धैः, प्राहता—आच्छादिता । उपानदुदुर्ब-पादवद्वये, निक्षिप्ताभ्यां,—स्थापिताभ्यां, तैलचिक्कणाभ्यां—तैललेपनेन रुद्धाभ्यां-पादाभ्यां—चरणाभ्याम् ; [पादाभ्यामिति विशेषणे तृतीया] ।

विद्। अम्हो ! से अपवित्रडाइणीए पोइबित्यारो ॥ ता
किं एदं पवेसिअ महादेवं विअ दुआरसोहा इध घरे
णिमिदा ? * (भ)

बेटो। हदास ! मा एब्बं उवहस अम्हाणं अत्तिअं । एसा
कु चाउत्थिएण (म) पीड़ीअदि । †

विद्। [सपरिहासम्] भअवं चाउत्थिएण ! एदिणा उव-
आरेण मं पि बम्हणं आलोएहि । ‡ (य)

* अहो ! अस्या अपवित्रडाकिन्या उदरविस्तारः ॥ तत्किमेतां प्रवेश्य महादेव-
निव हारशोभा इह गृहे निर्मिता ?

† हताश ! मैवमुपहंसात्माकं मातरम् । एषा खलु चातुर्थिकेन पीड्यते ।

‡ भगवन् चातुर्थिक ! एतेनोपचारेण मामपि ब्राह्मणमालोक्य ।

(भ) अहो—विष्णयजनकः, “उदरविस्तारः” इत्यनेनान्वेति । [“अपवित्र-
डाइणीए” इत्यत्र “करट्टडाइणीए” इति पाठान्तरंऽपि, “अपवित्रडाकिन्याः” इति
संस्कृतम् । तत्र करट्टशब्दः महाराष्ट्रदेशभाषायाम् अपवित्रभक्ष्यभोजिद्विजवचनः,
तत्र अपवित्रायाः डाकिन्या इत्यर्थः] । उदरविस्तारः,—कुचेः परिसरः । महा-
देवनिव—खूलाकारशिवमिव, खूलीदराम् इति भावः, (वसन्तसेनाया मातुः
श्रीश्रीलक्ष्म्यैर्वंधनायमेतदुपमानं ज्ञातव्यं, महादेवस्य स्त्रीत्वं, विशेषतः खूलीदरत्वञ्च
लोकविश्रुतमेव) । एतां—दृश्यमानां, वसन्तसेनामातरमित्यर्थः, निर्मिता—कृता ।
महादेवनिव एतामादौ गृहमध्ये संस्थाप्य पथात् गृहस्यास्य ईदृशानि सुशोभनानि
वाराणि निर्मितानि किम् ? अन्यथा एवंविधसल्यविस्तारहारेण हारप्रमाणाधिक-
खूबदेहायाः अस्याः गृहप्रवेशः अशक्यसम्भव एव स्यात् इति भावः ।

(म) हताश !—हताभाग्य ! इत्यर्थः । उपहस—परिहासं कुरु, [“उवहस”
इत्यत्र “उवच्चिव” इति पाठान्तरे,—“उपक्षिप” इति संस्कृतम् ; अवजानीहि इति
वाचः], चातुर्थिकेन—प्रतिचतुर्थदिवसीयेन ज्वररोगविशेषेण इत्यर्थः ; यदुक्तं निदाने,
“चतुर्थेऽङ्गे चतुर्थकः” तथा “अस्थिमज्जगतः पुनः । कुर्याच्चातुर्थकं घोरमन्तकं
रोगसङ्करम् ॥” इति, “चातुर्थको दर्शयति प्रभावं द्विविधं ज्वरः । जहाभ्यां शैशिकः
पूर्वे शिरसोऽर्निलसम्भवः ॥” इति च ।

(य) भगवन्—ऐश्वर्यादिषड्विभूतिसम्पन्नेत्यर्थः,—“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य

चेटी । हदास ! मरिष्यसि । *

विद्रु । [सपरिहासम्] दासीए धीए ! वरं इदिसो सुणीप
जठरो (र) मुदो ज्जेव । †—

सीहुसुरासबमत्तिआ एआबत्थं गदा हि अत्तिआ ।

जइ मरइ एत्थ अत्तिआ भोदि सिआल सहस्स-जत्तिआ

* हताश ! मरिष्यसि ।

† दास्याः पुत्रि ! वरम् ईदृशः शूनपीनजठरो सत एव ।

‡ शीघ्रसुराऽऽसवमत्ता एतामवस्थां गता हि माता ।

यदि म्रियते अत्र माता भवति शृगालसदृशयात्रा ॥

शशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव षष्ठां भग इति श्रुतः ॥". इत्युक्तेः । तत्राप्येव
अस्या एवम् ऐश्वर्यप्राप्तेः चातुर्थिकस्य भगवत्तया आमन्त्रणमिति बोध्यम् । सपरिहासम्
—स्वाश्रयेणेत्यर्थः । मामपि आलोकय—मय्यपि शुभदृष्टिं पातयेत्यर्थः ।

(र) ईदृशः,—वसन्तसेनामादृशदृश इत्यर्थः । शूनंति ।—शूनं—शक्तिः
पोनं—खूलं, जठरम्—उदरं यस्य तादृशः, [“शूनम्” इति शिधातोः, “शूनम्”
इति च व्याश्रयातोः निष्ठाप्रत्ययेन निष्पन्नम्] जनः इति शेषः, वरं—मनाक्प्रियं
(“देवादृष्टं वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबे मनाक्प्रिये” इत्यमरः) ।

अस्या जीवनापेक्षया मरणमेव मनाक्प्रियमिति पूर्वोक्तमेव युक्त्या समर्थं
आह, शीघ्रसुरेति ।—शीघ्रसुराऽऽसवैः,—तत्तन्नामप्रसिद्धैः त्रिविधमदौः इत्यर्थः, स-
प्राप्तमदा, सततैतत्पानरता इत्यर्थः, उक्तानां त्रिविधानामेव आसवानां लक्षणा-
भावप्रकाशः ; तत्र शीघ्राः लक्षणं गुणाय यथा,—“इक्षीः पक्वैः रसैः सिद्धः
पक्करसश्च सः । आमैक्षैरेव यः शीघ्रः स च शीतरसः श्रुतः ॥ शीघ्रः पक्कर-
स्वराग्रिवलवर्णकान् । वातपित्तकरो हृद्यः सेहनी रोचनी हरेत् ॥ विवर्त-
शीघ्राः शीघ्रीदरकफामयान् । तस्मादल्पगुणः शीतरसः सल्लेखनः श्रुतः ।
सुराया लक्षणं गुणाय यथा,—“शालिषट्कपिष्टादिकृतं मद्यं सुरा श्रुता ।
गर्वो बलस्तन्यपुष्टिमेदः कफप्रदा ॥ यादृशी शोथगुल्माशोथहृषीमूवक्कञ्जगुत्”
आसवस्य लक्षणं गुणाय यथा,—“यदपक्वौषधान्बुध्यां सिद्धं मद्यं स आसवः । वात-
गुणा ज्ञेया वीजद्रव्यगुणैः समाः ॥” इति । माता—गर्भधारिणी, वसन्तसेनाया-
शेषः, [लज्जादोचितः मादृशव्यस्य पुनरुक्तिभिर्या द्वितीयपादे “अचिया”
“गचिया” इति पाठं कृत्वा “अतिवृद्धा” इति व्याचक्ष्यौ] एतादृश-
एतादृश-

भोदि ! किं तुम्हाणं जाणवत्ताइं बहन्ति ? * (ल)

चेटी । अज्ज ! ण हि ण हि । †

विद् । किं वा एत्थ पुच्छीअदि ? तुम्हाणं क्व पेम्मणिम्मल-
ज्जले मअणसमुद्वे त्यणणिअम्बजहणा ज्जेव जाणवत्ताइं मण-
हरणाइं । एब्बं वसंतसेणाए बहुवुत्तन्तं, अट्टपओट्टं भवणं
येक्खिअ जं सच्चं जाणामि, एकत्थं विअ तिबिट्ठं दिट्ठं, पसंसिदुं
णत्थि मे वाआ-बिहवो । किं दाव, गणिआघरो ? अहवा
कुवेरभवणपरिच्छेदो त्ति ? (व) कहिं तुम्हाणं अज्जआ ? ‡

* भवति ! किं युष्माकं यानपावाणि बहन्ति ?

† आर्य ! न हि न हि ।

‡ किं वा अत्र पृच्छते ? युष्माकं खलु प्रेमनिर्मलजले मदनसमुद्रे सन-
वितम्बजघनान्येव यानपावाणि मनोहराणि । एवं वसन्तसेनाया बहुवृत्तान्तम्,
पटपकोष्ठं भवनं प्रेक्ष्य, यत् सत्यं जानामि, एकस्थमिव विपिष्टपं दृष्टं, प्रशंसितुं नास्ति
मे वादिभवः । किं तावत्, गणिकागृहम् ? अथवा कुवेरभवनपरिच्छेदः ? इति ।
कुव युष्माकमाख्या ?

पञ्चा—दशा, यूनवपीनत्वादिरूपमित्यर्थः, गता—प्राप्ता सती, अत्र—अस्मिन्
वाले, यदि स्थिते—जीवनं त्यजति, (यदिशब्दयोगान् “यदाययोरुपसङ्गानम्”
(वा०) इति लिङ एव प्रसक्तोः “स्थिते” इत्यत्र “स्थिते” इत्येव साधु) तदा
शगालसङ्घस्याणां—बहुसङ्घस्यगीमायूनमित्यर्थः, यात्रा—उत्सवः, (“यात्रा तु यापने-
पि स्याद् गमनोत्सवयोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी । यात्रा—पर्याप्तिका, सौहित्य-
मिति यावत्, इति प्राचीनानां व्याख्या) भवति—जायते, (अत्रापि भवेदित्येव साधु
इति बोध्यम्) ; इयमधुना स्थिते चेत्, ईदृशसङ्घस्येव आसाद्य शगालानां महती
मोतिभवेदिति भावः । अत्र शगालसङ्घस्यमहोत्सवं प्रति प्रथमाह्वगतवाक्यार्थस्य हेतु-
तया काव्यलिङ्गमलङ्कारः । आख्यां वृत्तम् ॥ २९ ॥

(ल) यानेति ।—यानपावाणि—इतस्ततो गमनसाधनानि, शकटपोतादयः
इत्यर्थः, बहन्ति—चलन्ति, बाणिज्याश्रमिति भावः ; विना बाणिज्यं कथमौदृग्विभवः ?
इति प्रश्नकर्तुराशयः ।

(व) एतस्य गृहस्य एवमसामान्यमैश्वर्यं बाणिज्यं विनाऽसम्भवमिति कृतप्रश्नोऽपि

चेटी। अज्ज ! एसा रुक्खवाडिआए चिट्ठदि, ता पविम
अज्जो । *

विदू। [प्रविश्य दृष्ट्वा च] ह्री, ह्री, भोः ! अम्भो ! रुक्खवाडि
आए सस्मिरीअदा !! अच्छरीदि-कुसुमा जत्य रोविदा अये
पादबा, णिरन्तर-पादवतल-णिम्मिदा जुबदिजणजहणप्पया
पट्टदोला, सुवस्सजूधिआ सेहालिआ-मालई-मल्लिआ-णोमालिआ
कुरवआ अदिमोत्तअप्पहुदिकुसुमेहिं सअं णिबडिदि
जं सच्चं, लहुकरेदि बिअ गण्डगवणस्स (श) सस्मिरीअ

* आर्य ! एषा वृक्षवाटिकायां तिष्ठति, तत् प्रविशतु आर्यः ।

+ आर्य्ये, भोः ! अहो ! वृक्षवाटिकायाः सश्रीकता !! अच्छरीतिकुसुमा
रोपिता अनेकपादपाः, निरन्तरपादपतलनिम्बिता युवतिजनजघनप्रसाध पट्टदो
सुवर्णयूथिका-शेफालिका-मालती मल्लिका-नवमल्लिका-कुरवकातिमुक्ता-प्रसन्निकु

स्वयमेव एतादृशातुल्यविभवसाधनं वाणिज्यविशेषं दर्शयित्वा प्रत्यस्यैवानवकाशं
किमिति ।—अथ—एतस्मिन्, अतुल्यैश्वर्य्यविषये इत्यर्थः । युष्माकं—भवती, त्वं
वासनिरतानामित्यर्थः, [स्नेह्यादिना अन्वयः] प्रेमनिर्मलजले—प्रेम—परत
निर्मलम्—अतिस्वच्छम्, अतिपवित्रमिति यावत्, जलं—सलिलं यच्च तद्वत्
मदनसमुद्रे—कामसागरे, स्नानितस्वजघनान्येव—स्नानो—पशोषरो, किम
स्त्रीकटिपशङ्गागः, जघनं—स्त्रीकटिपुरीभागः, एतान्येवेत्यर्थः, (“पशान्नितः स्त्री
स्त्रीवे तु जघनं पुरः” इत्यमरः) । तथा च,—वाणिजी यथा पीत-दिसाधनेन
सागरमुत्तीर्य्य विविधपण्येन धनान्यर्ज्जयन्ति, तथा यूयमपि स्नानितस्वजघनादिकानि
कामसागरमुत्तीर्य्य यौवनपण्येन कामिभ्यो धनान्यर्ज्जयथेति युष्माकमेवं यथोक्तं
इति भावः । अथ निरपङ्गतविषये मदनादौ समुद्रादौ तादात्म्येनारोपात् इत्यर्थः
हारः, तच्च मदनादौ समुद्रादारोपः प्रेमादौ जलादारोपे कारणमिति एतन्
रूपम् । [“मणहरणाङ्गं” इत्यत्र “मच्छाहरणाङ्गं” इति पाठान्तरं, “मच्छा
णानि” इति संस्कृतम्] । एकस्थं—पुञ्जोभूतमित्यर्थः, विपिष्टपं—सर्वत्र
कुवेरभवनपरिच्छेदः,—कुवेरस्य—धनपतेर्देवस्य, भवनपरिच्छेदः,—दृष्टव्यं,
मिदमिति निययो वा ।

(श) वृक्षवाटिकायाः,—गणिकावयसादिभिः सार्द्धमुपसेव्यस्य मृच्छकटिके

[अन्तोऽवलोक्य] इदो अ उदअन्तसूरसमप्यहेहिं कमलरत्नोप-
लेहिं संभाअदि विअ (ष) दौहिआ । १

अवि अ,—

एसो असोअवुच्छो णवणिग्गदकुसुमपल्लवो भादि ।

सुभट्टो व्व समरमज्जे घण-लोहिदं पङ्क-चच्चिको ॥ ३० ॥

भोटु, ता कहिं तुम्हाणं अज्जआ ? §

खवं निपतितैथं सत्यं, लघूकरोतीव नन्दनवनस्य सयीकताम् । इतथ उदयत्सूर्य-
समप्रभैः कमलरत्नोत्पलेः सम्यायते इव दीर्घिका ।

‡ अपि च,—प्रोऽशोकवृक्षो नवनिर्गतेकुसुमपल्लवो भाति ।

सुभट्ट इव समरमध्ये घनलोहितपङ्कचाक्षिकः ॥

§ भवतु, तत् कुत्र युष्माकमाख्या ?

उपवनस्यैवार्थः, सयीकता—रमणीयत्वम् । अच्छेत्यादि ।—अच्छा—निर्मला,
मनोहरेति यावत्, रीतिः,—दलानां विन्यासप्रकारः, नीलपीतादिवर्णानां विन्यास-
परिपाटो वा येषां तादृशानि कुसुमानि—पुष्पाणि येषां तथोक्ताः । [“अच्छरीदि-
कुसुमा जय राविदा अनेअपादवा” इत्यत्र “अच्छरीअकुसुमपत्यारारोविदाथेअ-
पादवा” इति पुस्तकान्तरसम्मतपाठे, “आयंयंकुसुमप्रसारारोपितानेकपादपाः” इति
संस्कृतम् । प्रसारः,—विस्तार इत्यर्थः] । निरन्तरेति ।—निरन्तराः,—घनसन्नि-
विष्टाः, ये पादपाः,—शाखिनः, तेषां तन्नि—अधोदेशे, निर्मिता—रचिता । [एतेन
पादपानां घनसन्निविष्टतया तत्तल्लक्ष्यदीलायाः प्रख्याप्रदेशवर्तित्वं सूचितम्] । युवति-
जनजनपमाणा—तत्सुखीजननितम्बपरिमिता, [एतेन ढोलायन्मस्यामनस्य सुविस्मृतत्वं
सूचितम्] पट्टदोला—कौषेयमूलावलम्बित-उद्यानक्रीडामाधनदोलनयन्मन्यर्थः ।
सुवर्णयूथिका—सुवर्णवर्णा यूथिका, अतिमुत्तकः,—साधवीलता । लघूकरोतीव—
खर्वीकरोतीव, [इत्युत्प्रेक्षा] । नन्दनवनस्य—सुगन्धनन्दनकाननस्यापीत्यर्थः ।

(ष) उदयत्सूर्यसमप्रभैः,—उदयन—उदयाचलादङ्गुलं, यः सूर्यः,—दिवाकरः,
आरक्तवर्ण इत्यर्थः, तेन समा—सदृशी, प्रभा—कान्तिः येषां तथोक्तैः, अधिकारक्त-
वर्णैरिति यावत्, कमलानि—पद्मानि, रत्नोत्पलानि—कीकनदानि, (“रत्नकमल”
इति वङ्गभाषा) तैः, सम्यायते—सम्या इव आचरति । सम्याऽत्र प्रातःसम्या बोध्या ।
वृक्षवाटिक्काख्यमम् अशोकपादपं वर्णगन्नाह, एष इति ।—नवनिर्गताः,—अभि-

चेटी । अज्ज ! ओणमेहि दिट्ठिं, पेक्ख अज्जअं । *

विदू । [दृष्ट्वा उपसृत्य च] सोत्थि भोदीए ? †

वस । अये ! मैत्रेयः ॥ [उत्थाय] स्वागतम् ? इदमासनम्,

अत्रोपविश्यताम् । (स)

विदू । उबबिसदु भोदी । ‡ [उभात्रोपविशतः] ।

वस । अपि कुशलं सार्थवाहपुत्रस्य ?

विदू । भोदि ! कुशलं । §

वस । आर्य्य मैत्रेय ! अपीदानीम्,—

गुणप्रबालं विनयप्रशाखं विश्वश्वमूलं महनीयपुष्पम् ।

तं साधुवृक्षं स्वगुणैः फलाढ्यं सुहृदिहङ्गाः सुखमाश्रयन्ति ॥३॥

* आर्य्य ! अवनमय दृष्टिं, पश्य आर्य्याम् ।

† स्तब्ध भवतु !

‡ उपविशतु भवतु ।

§ भवति ! कुशलम् !

नववर्हिताः, कुसुमपञ्जवाः,—पुष्पपत्राणि, यस्य तथोक्तः, अत एव समरस्ये-
रणान्तरे, घनलोहितपङ्कचारिणः—घनैः,—सान्द्रैः, लोहितैः,—रक्तैः, एव पङ्क-
कदम्बैः, कदम्बवृक्षादेरित्यर्थः, चर्चा—अङ्गरागशीमा, तां वेद, तथा युक्त इत्यर्थः,
[“क्तूक्त्यादिसूत्रान्ताङ्क” (४ । २ । ६ पा०) इति ठक् । अथ “चर्चको” इत्य-
“चाक्चक्यः” इति संस्कृतं भवेत्, तदा सुष्ठु स्यात् । तत्र घनेन—घनोभूतेन, र-
पङ्केन, चाक्चक्यं—सौन्दर्यं यस्य तादृशः इत्यर्थः] सुभटः,—सुग्रीवा इव, एषः—
सम्मुखवर्ती, अशीकवृक्षः,—अशीकपादपः, भाति—शीमते । अत्र रक्ताङ्गश-
पुरुषेण लोहितकुसुमसमन्विताशंकपादपस्य अवैधर्म्यसाम्यकथनादुपमा नामावहारा-
आर्य्या वृत्तम् ॥ ३० ॥

(स) “अये ! मैत्रेयः” इत्यादिवाक्यं वसन्तसेनाया वैदग्ध्यव्याप्तनाय संस्कृतभाषाया
निबद्धं, तदाह भरतः,—“काव्येतथोत्तमादीनां कार्य्या भाषाविषय्यः । योपकसी-
बालवेत्यां कतवासरसा तथा । वैदग्ध्यार्थे प्रदातव्यं संस्कृतचान्तरान्तरा ॥” इति ।

य एव वन्धुश्वभ्याः विभववन्तमाश्रयन्ति, त एव श्वोषे विभवं तमुपेक्षते इति
प्रसिद्धिः, सम्प्रति क्षीणघनं चारुदत्तं सुहृद्वान् इदानीमपि संघते किम् ? इति विश्र-
मानाऽऽह, गुणप्रबालमिति ।—सुहृदः,—मित्राणि एव, विहङ्गाः,—पक्षिणः, गुण-
—दयादाक्षिणादय एव, प्रबालाः,—पञ्जवाः यस्य तथोक्तं, विनयः,—नमसा एव

विदू। [स्वगतम्] सुदृ, उबलक्खिदं दुट्टविलासिणीए ! (ह)

[प्रकाशम्] अधदं (क) । *

वस। अये ! किमागमनप्रयोजनम् ?

विदू। सुणादु भोदी,—तत्तभवं चारुदत्तो सीसे अञ्जलिं कदुअ भोदिं विस्सवेदि—” ।†

वस। [अञ्जलिं वहा] किमाज्ञापयति ?

विदू। “—मए तं सुवस्सभण्डअं विस्सम्भादो अत्तणकेरकेत्ति कदुअ जूदे हारिदं, सो अ सहिओ राअवात्थहारी (ख) ण जाणिअदि, कहिं गदो त्ति” । ‡

* सुदु उपलक्षितं दुष्टविलासिन्या ! अथकिम् ।

† शृणोतु भवती,—तत्रभवान् चारुदत्तः शीघ्रे अञ्जलिं कृत्वा भवतीं विज्ञापयति—” ।

‡ “—मथा तत् सुवर्णभाण्डं विश्वम्भादास्त्रीयमिति कृत्वा यूते हारितं, स च समिको राजवार्ताहारी न ज्ञायते, कुत्र गत इति” ।

प्रकाश—प्रकटा शाखा यस्य तादृशं, विश्वम्भः,—विश्वास एव, मूलं यस्य तथात्नं, वनौघपुष्पं—महनीय—पूजनीयं, पूजनीयचरित्रमेव इति यावत्, पुष्पं—कुसुमं यस्य तादृशं, तथा स्वगुणैः,—विशिष्टनिजगुणैः, [अभेदे द्वतीया] फलाक्यम्—उत्कृष्ट-वृषभशुक्रमित्ययः, तं—चारुदत्तरूपं, साधुवचं—सज्जनपादपं, सुखं—सानन्दं यथा तदेवम्, आश्रयन्ति ?—आश्रित्य वर्तन्ते किम् ? इत्यर्थः । अत्र निरपङ्गताविषये चारुदत्तादौ हृत्वादेसादात्म्येनान्वयात् रूपकमलङ्कारः, तच्च, चारुदत्ते हृत्वारोपः गुणादिषु प्रवालाद्यारापे कारणमिति परम्परितरूपं बोध्यम् । उपजातिवृत्तम् ॥ ३१ ॥

(ह) उपलक्षितम्—अनुभूतम्, अधिकांश एव सुदृदां तमिदानीमधनं शला विजहाविति यत् उपकल्पितं, तत्रास्य बुद्धिप्रतिभा सम्यक् परिस्फुटा इत्यत्र नास्ति कोऽपि संशयलेश इति भावः ।

(क) सुदृदन्तःपातितया मय्यपि अनया कटाक्षः कृतः इति विभावयन्नाह, अवकिमिति ।—स्त्रीकारार्थकमव्ययमिदम्, आश्रयन्त्येव इत्यर्थः, बन्धुवर्गस्त्वानाश्रितत्वे स्वमहं तदर्थमागतः ? इति भावः ।

(ख) विश्वम्भात्—त्वयि विश्वासात्, (“समौ विश्वम्भविश्वासौ” इत्यमरः) त्वय्य-

चेटी । अज्जए ! दिट्ठिआ बड्ढसे, अज्जी जूदिअरो संबुत्तो ।
 वस । [स्वगतम्] कथं ! चोरेण अबहिदं पि सोए
 दाए (घ) जूदे हारिदं त्ति भणादि !! अदो ज्जेव कामीअदि ।
 विद् । ता तस्स कारणादो गेह्लदु भोदी इमं रअणावलिं ।
 वस । [आत्मगतम्] किं दंसेमि तं अलङ्कारं ? [विस्म
 अववा ण दाव । §

विद् । किं दाव, ण गेह्लदि भोदी एदं रअणावलिं ?
 वस । [विहस्य (ङ) सखीमुखं पश्यन्ती] मित्तेअ ! कथं ण गेह्लदि

* आर्य्य ! दिष्ट्या वद्धंसे, आर्य्यो द्यूतकारः संवृतः ।
 + कथं ! चोरेणापहतमपि शौण्डीरतया द्यूतं हारितमिति भवति !!
 काम्यते ।

‡ तत् तस्य कारणात् गृह्णातु भवती इमां रत्नावलीम् ।
 § किं दर्शयामि तमलङ्कारम् ? अथवा न तावत् ।
 ¶ किं तावत्, न गृह्णाति भवती इमां रत्नावलीम् ?

मेतावदिश्वस्तः, यत् त्वया न्यासीकृतमपि वस्तु आत्मीयत्वेन मन्यमानः द्यूते कृतं
 कल्पितवानिति भावः । राजवार्त्ताहारी—राजवार्त्तावहः, राजवार्त्तावाह
 कुत्र गत इति न ज्ञायते इत्यर्थः । [एतेन तदलङ्कारस्य सहसा पुनः प्रत्यक्ष
 सम्भाव्यते इति सूच्यते । लज्जादीक्षितस्तु,—“राजवात्यहारी” इत्यत्र “राज
 आरो” इति पाठमङ्गोक्त्य “राजावश्यकारी” इति अनूद्य च, राजः पश्य
 अवश्यकृत्यं, करातीति व्याचक्ष्यो । “राजापात्रकारी” इति कश्चित् “राज
 हरेः” इति साधु संस्कृतम् ।

(ग) द्यूतकरादयो नष्टचरित्रा एव वेष्टानां नायका भवन्ति, चारदक
 करत्वे वेष्टाऽऽसक्तिरवश्यभाविनीति चेष्ट्याः आनन्दकारणम्, अत एव “दिष्ट्या
 इत्युक्तम् । तदेव वृद्धिकारणं दर्शयन्ती आह, अज्जी इति ।—द्यूतकरः,—द्यूत

(घ) शौण्डीरतया—अत्यौदार्य्येण इत्यर्थः ।

(ङ) विहस्य—मध्यमं हास्यं कृत्वैत्यर्थः,—“आकुञ्चितकपीलाक्षं सखी
 तथा । प्रस्तावोत्थं सानुरागमाहुर्विहसितं बुधा ॥” इत्युक्तलक्षणं नालुके, कति
 हास्यं कृत्वेति यावत्, (“मध्यमः स्थाविहसितम्” इत्यमरः) । चोरेणापहतमपि

रक्षाबलिं ? [इति गृहीत्वा पार्श्वे स्थापयति । स्वगतम्] कथं !
 भीष्मकुसुमादौ वि सहआरपादबादौ मकरन्दविन्दो गिव-
 इन्ति ? (च) [प्रकाशम्] अज्ज ! विस्सवेहि तं जूदिअरं मम
 वअण्णेण अज्जचारुदत्तं, अहं वि पदोसे अज्जं पेक्खिदुं आअ-
 च्छामि त्ति । * (छ)

विदू । [स्वगतम्] किं अस्सं तहिं गदुअ गेह्लिस्सदि ? (ज)
 [प्रकाशम्] भोदि ! भणामि,—[स्वगतम्] “गिअत्तीअदु इमादो
 गणिकापसङ्गादो” त्ति । † (झ) [इति निष्क्रान्तः] ।

* मैत्रेय ! कथं न गृहीष्यामि रक्षाबलीम् ? कथं ! हीनकुसुमादपि सहकार-
 पादपात् मकरन्दविन्दो निपतन्ति ? आर्य्य ! विज्ञापय तं द्यूतकरं मम वचनेन
 आर्य्यचारुदत्तम्, अहमपि प्रदीपे आर्य्यं प्रेक्षितुमागच्छामीति ।

† किमन्यत् तव गत्वा गृहीष्यति ? भवति ! भणामि,—“निवर्त्ततामस्यात्
 गणिकापसङ्गात्” इति ।

यद्यं द्यूतापहृतत्वेन प्रकाशयति, तस्य आमूलं वृत्तान्तस्तु अस्माभिः पूर्वमेव विज्ञात
 इति हास्यकारणमत्र उन्नेयम् ।

(च) हीनकुसुमात्—पुष्पविरहितादपि, [एतेन पादपस्य मकरन्दसत्तासम्भवः
 सूचितः । तथा च कुसुमयूत्यसहकारपादपात् मकरन्दपातरूपात् सामान्यादप्रस्तुतात्
 निर्वहणचारुदत्तादेतद्रक्षाबल्यागमरूपविशेषप्रस्तुतस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः] ।

(छ) “द्यूतकरम्” इति अन्याः सौम्यासवचनम् । प्रदीपे हि चन्द्रोदयो
 भवति, तच्च दृष्ट्वा मत्ता भवन्ति चकोर्य्यः ; अहमपि प्रदीपे तन्मुखचन्द्रं दृष्ट्वा तथा
 भविष्यामीति एतद्वाक्यात् ध्वन्यते इति निपुणैर्विचारणीयम् ।

(ज) वेष्टानामग्ररुचित्वात् विदूषकः, द्वारं लब्ध्वा इयं पुनरपि किञ्चिद्भुञ्जं तत्-
 समोपं गन्तुमिच्छतीति चिन्तयति, किमन्यदिति ।—रक्षाबलीभिन्नमपरं किञ्चिदित्यर्थः ।

(झ) गणिकापसङ्गात्—वेष्ट्यासंसर्गात् ; वसन्तसेनया, प्रदीपे आत्मनः चारु-
 दत्तसमीपगमनसंवादं विज्ञापयितुमादिष्टः विदूषकः केवलं “भणामि” इत्युक्तवान्,
 किन्तु किं भणामि इति तु प्रकाशं नोक्तवानिति वसन्तसेनया तद्वक्तव्यमेव वदिष्यति
 इत्यवगतम् ; विदूषकस्तु स्वगतोक्त्या भणानीत्यस्य कक्षपदत्वेन निवर्त्ततामित्यादिवाक्य-
 सुक्तवानिति कवेर्वचनविन्यासकौशलं सुधीर्भिर्बोध्यम् ।

वस । हञ्जे ! गेह्ण एदं अलंकारअं ; चारुदत्तं अहिरमिदं
गच्छन्ह । *

चेटी । अज्जए ! पेक्ख पेक्ख, उस्समदि अकालदुद्दिनं । † (ब)

वस । उदयन्तु नाम मेघाः, भवतु निशा, वर्षमविरतं पततु ।

गणयामि नैव सर्व्वं दयिताऽभिमुखेन हृदयेन ॥ ३२ ॥

हञ्जे ! हारं गेह्णल्लहं आअच्छ । ‡ [इति निष्क्रान्ताः सर्व्वे ।]

इति मदनिकाशब्जिलको नाम चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

* चेटी ! गृह्णाणेतमलङ्कारम् ; चारुदत्तमभिरन्तुं गच्छामः ।

† आर्य्ये ! पश्य पश्य, उन्नमति अकालदुर्दिनम् ।

‡ चेटी ! हारं गृहीत्वा लघु आगच्छ- ।

(ज) अकाली—असमये, दुर्दिनं—मेघोदयः, “मेघाच्छमेऽङ्गि दुर्दिनम्” इति
अमरीकितसत्त्वेऽप्यत्र लक्षणया दुर्दिननिमित्तीभूतमेघोदय एव बोध्यते । अत्र “पौर्णमासी
चतुरी मासान् प्रोक्ता वृष्टिरकालजा” इति स्मृत्युक्ताकालवर्षा बोध्याः ; तथा च “हरेः
दुर्दिने तव वद्भिर्गमनं न युक्तिसिद्धम्” इति चेष्ट्या आशयः ।

अविज्ञातहृदये ! किं मामिदानीं दर्शयसि जलदोदयविभीषिकाम् ? स्वर्गं
तत्प्रणयसमाकृतहृदयाया मम अभिसारप्रतिरोधाय किमपि नालमिवाह, उदय
न्विति ।—मेघाः,—जलदाः, उदयन्तु—उद्गच्छन्तु, नाम इति स्त्रीकारे, (“य
कीपेऽभ्युपगमे विक्षये करणेऽपि च । सभाव्यकुत्साप्राकाश्याविकल्पेऽपि च दृश्यते ”
इति मेदिनी) निशा—अन्धकारमयी रात्रिरित्यर्थः, भवतु—अस्तु, अविरतं—नि
रन्तरं, वर्षं—वृष्टिः, पततु—वरतु, अहं दयिताभिमुखेन—प्रियभिमुखगमनयुक्तं
हृदयेन—चेतसा, एतत् सर्व्वं—मेघोदयादिरूपं, नैव गणयामि—लक्षयामि । एतस्मै
एकैकस्यैव गमनविघातकत्वेऽपि युगपत् सर्व्वोदयेऽपि नाहमिदानीं कथमपि स्म
रं क्ष्यामि इति भावः । आर्य्या वृत्तम् ॥ ३२ ॥

इत्यग्रे शास्त्राटवीसचरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिता

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां, तदात्मजायां

पण्डितश्रीमदायुधीधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यधीधविद्यारत्नायां

प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां

चतुर्थोऽङ्कः ॥ ४ ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति आसनस्थः सीत्काण्डशरदत्तः] ।

चार । [ऊर्ध्वमवलोक्य] उन्नमति अकालदुर्दिनम् । यदेतत्—
आलोकितं गृहशिखण्डिभिरुत्कलापैः
हंसैरियासुभिरपाकृतमुन्नमस्कैः ।
आकालिकं सपदि दुर्दिनमन्तरीचम्
उत्कण्ठितस्य हृदयञ्च समं कणञ्चि ॥ १ ॥

पूर्वप्रस्तुतमकालदुर्दिनमेव तत्तल्लक्षणीलेखपुरःसरं षड्भिः श्लोकैरुपवर्णयन्नाह,
आलोकितमिति ।—उत्कलापैः,—ऊर्ध्वप्रसारितवर्णैः, प्रकृतिसिद्धानन्दसमुद्भवादिति
भावः, (मेघोदये हि कलापिनः परमानन्देनोत्कलापाः भवन्तीति कविसमयप्रसिद्धिः,
“मेघध्वनेषु नृत्यं भवति च शिखिनाम्” इति दर्पणकवचनात्) गृहशिखण्डिभिः,—
गृहपालितमयूरैः आलोकितं—सस्पृष्टं दृष्टं, तथा रियासुभिः,—यातुं—मेघदर्शनात्
गन्तुमिच्छुभिः, मानसं सर इति शेषः, (“जलधरसमये मानसं यान्ति हंसाः”
इति कविसमयप्रसिद्धिप्रस्तावे दर्पणकवचनात्) अत एव उन्नमस्कैः,—मानसगमनाय
अत्येकाग्रतया अन्यमनस्कैरित्यर्थः, हंसैः,—मरालैः, अपाकृतं—निराकृतम्, अनभि-
नन्दितमिति यावत्, इदानीन्तनमेघोदयस्य आकालिकत्वादिति भावः, [“अपाकृतम्
—अपकारकमिव मत्वा स्थितम्” इति लल्लादौचित्यव्याख्यानम्] आकालिकम्—
असमयोत्पन्नं, दुर्दिनं—दुः,—दुष्टम्, वर्धणालोकाभावादिना अप्रीतिकरं, दिनं यस्मात्
तत्, मेघ इत्यर्थः, (दुर्दिनशब्देनात्र लक्षणया मेघ एव बोध्यः) सपदि—भटिति,
अतर्कितरूपेत्यर्थः, अन्तरीचम्—आकाशम्, उत्कण्ठितस्य—प्रियविरहीत्कलिकाकुल-
चित्तस्य जनस्य, हृदयम्—अन्तःकरणञ्च, समं—युगपत्, कणञ्चि—आवृणोति, पक्षे,—
विषयान्तरात् विमुखीकरोतीत्यर्थः । अत्र सममिति सद्धार्यतात्पर्यकयौगपद्यबोधकाशब्द-
वलात् अन्तरीच-उत्कण्ठितहृदययोरेकावरोधक्रिययाऽन्वयात् सहोक्तिरलङ्कारः ;—
“सद्धार्यस्य वलादेकं यत्र स्वाहाचकं द्वयोः । सा सहोक्तिर्मूलभूताऽतिशयोक्तियंदा
भवत् ॥” इति दर्पणीकृतेः ; तन्मूलभूता अतिशयोक्तियाव दुर्दिनदर्शनजन्यहृदयरोधस्य
समकालीनत्वेनाध्यवसितत्वात् बोध्या । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

अपि च,—

मेघो जलार्द्रमहिषोदर-भृङ्गनीलो

विद्युत्प्रभारचित-पौत-पटोत्तरीयः ।

आभाति संहतबलाक-गृहीतशङ्खः,

खं केशवोऽपर इवाक्रमितुं प्रवृत्तः ॥ २ ॥

तदेव प्रकारान्तरेण वर्णयन्नाह, मेघ इति ।—जलार्द्रमहिषस्य—जले शयमानस्य
सिक्तदेहस्य महिषस्य इत्यर्थः, उदरं—कुक्षिः, (महिषस्य सङ्गजश्यामत्वेऽपि हरे
जलीयतावस्थायां श्यामत्वातिशयं, तत्रापि उदरस्य श्यामतायां विशेषो बोध्यः) एव
भृङ्गश्च—धमरश्च, तद्वत् नीलः,—श्यामः, विद्युत्प्रभया—तड्डिकाशेन, रचितं—
कल्पितं, चित्रितमित्यर्थः, पौतपट इव—पौतवसनमिव, उत्तरीयम्—उत्तरी-
धार्यवसनमित्यर्थः, यस्य तादृशः ; यद्वा,—विद्युत्प्रभा एव रचितं—चित्रितं, पौत-
गौराभश्च, पटं—परिधेयवस्त्रम्, उत्तरीयश्च यस्य तादृशः ; तथा संहतः,—पुङ्गव-
संहतः इत्यर्थः, खगात्रे इति भावः, बलाकः,—वक्रः एव, [बलाकशब्दः पुंलिङ्ग-
ऽपि दृश्यते, स एवात्र प्रयुक्तः ; बलं—कम्पनम्, अकति—गच्छति ; बलेन—
अकति—ऊर्ध्वं गच्छति, इति वा व्युत्पत्त्या बल + अक-अच् इति पवर्गोऽयवकारा-
बलाकशब्दः निष्पद्यते । “बल संवरणे” इति भौवादिकात् दन्त्यवकारादिवलत्वं
आकन् प्रत्ययेन च बलाक इति पदं भवितुमर्हतीति बोध्यम्] गृहीतशङ्खः,—
धृतपाञ्चजन्यं यस्य तथ-भृतः, मेघः,—जलदः, अपरः,—अन्यः, प्रसिद्धाति-
इत्यर्थः, केशव इव—वामनरूपधारी नारायण इव, खम्—आकाशम्, आक्रमितुं
आच्छादयितुम्, अन्यत्र,—पादविच्छेदेण अधिकर्तुमित्यर्थः, प्रवृत्तः,—उदयुक्त-
आभाति—विराजते । पुरा किल वामनरूपो हरिः बलियज्ञे विपादितो
भिक्षित्वा एकेन पदा आकाशमाचक्रामिति पौराणिकी वार्ताऽन्तानुसम्भवा ।
प्रसिद्धातिरिक्तकेशवस्याभेदेन मेघे उत्कटकोटिकसंशयादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ; एवं
पादं तादृशमहिषोदरभृङ्गाभ्यां मेघस्य अवैधर्म्यसाम्यकथनात् उपमा, द्वितीये
विद्युत्प्रभायां विषये तादात्म्येनारोपितस्य पौतात्तरीयस्य केशवसाम्यरूपक-
योगित्वात् परिणामालङ्कारः, तृतीये च निरपङ्गुतविषये बलाके शङ्खस्य अपरेण
पात् रूपकम् इत्येतेषामलङ्काराणां परस्परसापेक्षतया सङ्करः ।
वृत्तम् ॥ २ ॥

किञ्च,—

केशवगात्रश्यामः कुटिल-बलाकावली-रचितशङ्खः ।

विद्युद्गुण-कौशियश्चक्रधर इवोन्नतो मेघः ॥ ३ ॥

एता निषिक्त-रजतद्रव-सन्निकाशा

धारा जवेन पतिता जलदोदरेभ्यः ।

विद्युत्प्रदीपशिखया क्षणनष्टदृष्टा-

स्किन्ना इवास्वरपटस्य दशाः पतन्ति ॥ ४ ॥

सक्तमेवाथंमाथ्यया पुनः प्रकारान्तरेणाह; केशवेति।—केशवगात्रवत्—श्रीकृष्णाङ्ग-
मिव, श्यामः,—नीलः, कुटिला—वक्रगमनशीला, या बलाकावली—वक्रपङ्क्तिः,
सा एव (शुभत्वादिति भावः) रचितः,—धृतः, शङ्खः येन तथोक्तः, तथा विद्युदेव—
तडिदेव, गुणः,—तन्तुः, विद्युद्गुणः, स एव कौशियं—चीनवस्त्रं यस्य सः तथोक्तः,
(“कौशियं क्रिमिकोशील्यम्” इत्यमरः) मेघः,—जलधरः, चक्रधर इव—कृष्ण इव,
सन्नतः,—उदितः । अतिगादनीलोऽस्त्वन्नाकृतिः शुभवकराजिविराजितः विद्युद्विलास-
सर्वितो जलधरः, श्यामलसुन्दराकृतिः करधृतशङ्खः पीतवसनः देवकीनन्दन इवाभा-
तीति सरलार्थः । तथा चात्र तादृशविशेषणविशिष्टमेघस्य तादृशविशेषणोपेतचक्र-
धरेण अवैधर्म्यं साम्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः, सा च निरपङ्कतविषये बलाकादौ
प्रशदोदादात्म्येन अध्यवसानाद्रूपकेषानुप्राणितं बोध्यम् । आर्या हतमिदम् ॥ ३ ॥

पुनरपि भङ्गान्तरेण तदेव दुर्द्दिनमुपवर्णयन्नाह, एता इति।—निषिक्ताः,—
धरिताः, ये रजतद्रवाः,—द्रवीभूतरजतानीत्यर्थः, तेषां सन्निकाशाः,—सदृशः,
[“निभसङ्काशनीकाशप्रतीकाशीपमादयः । तुल्यार्थाः—” इत्यमरप्रमाणात् “इकः
काशे” इति वाचिकेन दीर्घस्य वैकल्पिकत्वात् ऋसादिदीर्घादिः वा नी(नि)काशशब्दः
सदृशाथं वाचकः] जलदोदरेभ्यः,—मेघजठरेभ्यः, मेघाभ्यन्तरादित्यर्थः, पतिताः,
—निगताः, एताः,—परिदृश्यमानाः, धाराः,—जलधाराः, विद्युदेव—तडिदेव,
प्रदीपशिखा—दीपज्वाला, तथा क्षणेन—मुहूर्त्तकालेन, नष्टाः,—ध्वान्ताच्छन्नतथा
अदृश्यं गताः, दृष्टाः,—पश्चात् विद्युत्प्रदीपशिखया दृष्टिविषयं प्राप्ताश्चेत्यर्थः, अस्वर-
पटस्य—आकाशरूपवसनस्य, दशाः,—प्रान्तभागाः, सूत्राणीत्यर्थः, (दशानां शुभ-
वर्णत्वेन लम्बमानत्वेन च धारासादृश्यं बोध्यम्) स्किन्नाः,—उत्तद्वपादसनात् तुटिता
इव, जवेन—वेगेन, पतन्ति—चरन्तीत्यर्थः । अत्र प्रकृते जलधारापाते शुभलम्बमान-
नादिसंभवात् अप्रकृतस्किन्नास्वरपटदशापातत्वेन सम्भावनात् उभेचाऽलङ्कारः, सा च

संसक्तैरिव चक्रवाकमिथुनैर्हंसैः प्रडौनैरिव
 व्याविडैरिव मौनचक्रमकरैर्हर्म्यैरिव प्रोच्छितैः ।
 तैस्तैराकृतिविस्तरैरनुगतैर्मघैः समभ्युन्नतैः
 पत्रच्छेद्यमिवेह भाति गगनं विस्त्रेपितैर्वायुना ॥ ५ ॥
 एतत्तद्वृतराष्ट्रचक्र-सदृशं मेघान्धकारं नभः,
 हृष्टो गर्जति चातिदर्पितबलो दुर्योधनो वा शिखी ।

अनपङ्क्तविषयेऽम्बरादौ पटादेस्तादात्म्येनारोपात् रूपकेषानुप्राणिता; एवम् एव
 पटस्थेत्यत्र “भुजङ्गकुण्डली” इत्यादिवत् अस्वरशब्दस्य आपाततः वस्त्रार्थतया पुनरुक्त
 आभासमानत्वात् पुनरुक्तवदाभासोऽलङ्कारः, इत्येषां परस्परमङ्गाङ्गित्वेन सादृश्यं
 वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४ ॥

तदेवाकालदुर्द्धिनं भङ्गान्तरेण वर्णयन्नाह, संसक्तैरिति ।—संसक्तैः,—पाप-
 मिलितैः, चक्रवाकमिथुनैः,—कोकथुगलैरिव, प्रडौनैः,—उड्डीयमानैः, हर्म्यै-
 मरालैरिव, व्याविडैः,—समुद्रमन्यनादुत्पतितैः, परितो भान्नैरिति वा, मौन-
 मत्स्यानां, चक्रैः,—समूहैः, तथा मकरैः,—खनामस्यातजलजनुविंशैः
 प्रोच्छितैः,—सभुन्नतैः, हर्म्यैः,—प्रासादैरिव, तैः तैः,—तत्तद्द्विगवस्त्वित्येति
 आकृतिभिः,—आकारभेदेन, विस्तरैः,—बहुलैः, वायुना—वातेन, विस्त्रेपितैः
 विभेदं गमितैः, इतस्ततश्चालितैरित्यर्थः, [“विस्त्रेपितैः” इत्यत्र “विस्त्रेपितम्”
 पाठान्तरे गगनविशेषणं बोध्यम्] वायुवशात् विभिन्नाकारतया बहुविधैरिति वा
 अनुगतैः,—युक्तैः, समभ्युन्नतैः,—अत्युच्छितैः, मघैः,—जलदैः, करणभूतैः
 इह—एतत्प्रदेशोर्द्धदेशावच्छिन्नं, गगनम्—आकाशतलं, पत्रच्छेद्यम्—पत्रच्छे-
 भाति—विराजते, गगनं चित्रमिव रमणीयं शोभते इत्यर्थः । [ललादीति
 “पत्रच्छेद्यपदम् आलिख्यापरपर्यायस्य चित्रपदार्थस्य वाचकं-रुद्धम्” इत्याह]
 वायुवेगविच्छिन्ने प्रकृते मघे तत्तद्विशेषणविशिष्टानां परेषां चक्रवाकमिथुनै-
 र्उत्कटकोटिकसंशयात् उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

तादृशे काले यादृशः स्वभावः समुत्पद्यते, स एव इदानीमपि जात इति
 ब्रूयात्, एतदिति ।—एतत्—दृश्यमानं, मेघान्धकारं—मघैः,—जलदैः, नभः—
 भ्रान्तं, यस्मिन् तत्, मेघावृततया प्रगाढतमः समाच्छन्नमित्यर्थः, नभः—
 तस्य—प्रसिद्धस्य, (तच्छब्दोऽत्र प्रसिद्धार्थे पथ्यवसितः, तस्मादेव जात इति)

अच्युतजितो युधिष्ठिर इवाध्वानं गतः कोकिलः,
हंसाः सम्प्रति पाण्डवा इव वनादज्ञातचर्यां गताः ॥६॥

वापेवा; यदुक्तं दर्पणकृद्भिः विश्वनाथपादैः,—“तच्छब्दस्य प्रकान्तप्रसिद्धानुभूतार्थत्वे
यच्छब्दस्य आर्थत्वमेव” इति) धृतराष्ट्रचक्रस्य—धृतराष्ट्रसैन्यस्य, (“चक्रः कोके पुमान्
क्रोवं व्रजि सैन्यरथाङ्गयोः” इति मेदिनी) सदृशं, वर्तते इति शेषः, [सादृश्यञ्च
तयोर्व्यङ्ग्यकारकारित्वेन, तत्कारित्वञ्च सैन्यस्य रथचक्राद्युत्तिष्ठमधूलिपटलैः, नभस्य
सान्द्रजलधरनिकरैः चन्द्रार्कमण्डलाच्छादकतयेति बोध्यम् ; “धृतराष्ट्रचक्रसदृशम्”
इति पाठे तु,—प्रगाढमेघेन आच्छादनात् चन्द्रसूर्य्यशून्यतया प्रगाढान्धकारं नभः,
धृतराष्ट्रस्य अन्धतया चक्षुर्दयविहीनेन तद्वक्त्रेण सदृशमित्यर्थः] तथा शिखी—मयूरः,
अतिदर्पितबलः,—अतिदर्पितम्—अतिशयगर्वितं, बलं—सैन्यं यस्य तादृशः, गर्वित-
सैन्यसमभिव्याहृत इत्यर्थः, पक्षे,—अतिदर्पितं—मेघसन्दर्शनजानन्देनात्यन्तगर्वाभि-
व्यक्तं, बलं—रूपम्, आकृतिरित्यर्थः यस्य सः, (“बलं गन्धरसे रूपे स्थामनि स्थौल्य-
सैन्यीः” इति मेदिनी) दुर्योधनो वा—दुर्योधनं इव, (“वा स्याद् विकल्पोपमयो-
रेवार्थेऽपि समुच्चये” इति विश्वः) दृष्टः,—आनन्दितः सन्, गर्वति—शब्दायते,
पक्षे,—लघोरुपमुच्चैर्दति ; (दर्पितबलञ्च शिखीनो मेघदर्शनेन, दुर्योधनस्य च
सुभटप्राचुर्येण बोध्यम्) । तथा कीकिलः,—पिकः, अच्युते—पाशक्रीडार्थां,
जितः,—पराभूतः, युधिष्ठिरः,—धर्मराज इव, अध्वानम्—अशब्दं, मौनमिति
वाच्यम्, (“शब्दे निनादनिनदध्वनिध्वानरवस्वनाः” इत्यमरः) गतः,—प्राप्तः, कीकिलो
वसन्तापगमात्, युधिष्ठिरश्च व्यूतपराजयनिमित्तकदुःखातिशयात् निःशब्दो जात
इत्यर्थः ; [लज्जादीक्षितस्तु युधिष्ठिरपक्षे,—“अध्वानं—पन्थानं, गतः” इति व्याच-
कार । “अध्वानम्” इत्यत्र “अरण्यम्” इति पाठे,—कीकिलो युधिष्ठिरश्च अरण्यं—
वनं, गतः ; वसन्तापगमे कीकिलानां शब्दाश्रयणात् वनगमनस्य कविसमयप्रसिद्ध-
त्वात्, यद्वा कीकिलपक्षे,—रणः,—शब्दः, रण एव इति रण्यः, स्वार्थे ष्यङ्, तस्य
अभावः अरण्यं—निःशब्दतामिति “रणः कोणे कृणे पुंसि समरे पुंनपुंसकम्” इति
मेदिनी] सम्प्रति—जलदागमसमये, हंसाः,—मरालाः, पाण्डवा इव—पाण्डु-
तनययुधिष्ठिरादय इव, वनात्—स्वप्रचारस्थानात्, जलादा, (“पयः कीलालममृतं
मौवनं मुवनं वनम्” इत्यमरः) द्वादशवर्षोषितात् अरण्यात् च, [अपादाने पञ्चमो,
यद्वा—वनात् इति ल्यब्लोपे पञ्चमी, वनं प्राप्य, वनं परित्यज्य वेत्यर्थः] अज्ञातचर्याम्
—अज्ञाते—परैरविदिते मानसाख्ये सरसि, चर्याः—गमनं, “जलधरसमये मानसं

[विचिन्त्य] चिरं खलु कालो मैत्रेयस्य वसन्तसेनायाः सकाशं गतस्य, नाद्यापि आगच्छति ।

विदू। [प्रविश्य] अहो ! गणिआए लोभो अदक्षिणता
अ ; जदो ए कधा बि किदा अणआए, अणाअरेण ज्जेव अण
णिअ किं पि एब्बं ज्जेव गहिदा रअणावली । एत्तिआ
अट्ठीए ण तए अहं भणिदो,—“अज्ज मित्तेअ ! वीसमीसू
मल्लकेण पाणोअं पि पिबिअ गच्छीअदु” त्ति । ता मा दा
दासीए धोआए गणिआए सुहं पि पेक्खिस्सं । (क) [रुक्मिणी]

* अहो ! गणिआया लोभः अदक्षिणता च, यतो न कथापि कृता अण
अनादरेणैव अभणित्वा किमपि एवमेव गृहीता रत्नावली । एतावत्या च
न तथा अहं भणितः,—“आद्ये मैत्रेय ! विश्रम्यतां, मल्लकेन पानीयमपि देतु
गम्यताम्” इति । तत् मा तावत्, दास्याः पुत्र्या गणिआया सुखमपि द्रक्ष्यते
यान्ति हंसाः” इति कविसमयप्रसिद्धे ; अन्यत्र,—अज्ञाते—परैरविदिते हंसा
विराटराज्ये इत्यर्थः, चर्या—छन्नवेष्टिना ज्ञातवासं । [“अज्ञातचर्याम्” इत्यत्र
चर्या-परिसर्या-मृगया-स्टाब्धानामुपसङ्गग्रानम्” (वा०) इति सूत्रे परैरस्मिन्
चरधातोः क्वप्रत्यये रूपं सिद्धम् । “अज्ञातचर्यम्” इति पाठान्तरे तु—“गदस्य
यमयानुपसर्गे” (३।१।१०० पा०) इति यप्रत्ययः] गताः,—प्राप्ताः । अत्र हंसा
पाण्डवादिभिरवैधर्म्यसाम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् । (१)

(क) अदक्षिणता—अनुदारता, [“अणआए” इति प्राज्ञतस्य “अण”
इति वा संस्कृतम् ; नास्ति नयः,—नौतिः, यस्याः तथोक्त्या, अनौतिज्ञता इत्यर्थः
“अणा” इति पाठान्तरे,—“अनया” इति संस्कृतं साधुतया न सङ्गच्छते, अना
सङ्गतम् ; किन्तु अयं पाठः न तथा मनोरमः प्रतिभातीति बोध्यम् ; तथापि एव
चारुदत्तस्य कुशलपत्रं विना अपरा, कथं हारितं सुवर्णभाण्डमित्यादिरुपा इति
किमपि अभणित्वा—“केन साकं हारितं सुवर्णभाण्डम् ? कदा वा ? कथंचित् ?
दानम् ?” इति अकथयित्वा इत्यर्थः, यद्वा, यद्गतं, तद्गतं, तेन किम् ? अत्यमूल्यं
कृते बहुमूल्यामिसां न ग्रहीष्यामि इत्यादिकं किमपि अनुक्त्वा इत्यर्थः । अट्ठा—अना
[विशेषणं तृतीया] । मल्लकेन—मल्ल एव मल्लकः तेन, पात्रविशेषेण इत्यर्थः
[“मल्लः पात्रे कपोले च” इति मेदिनी । “मल्लकेण” इत्यत्र “मल्लकेण”]

सुदु क्वु बुद्धदि, अकन्दसमुत्थिता पउमिणी, अचंचओ बाणिओ,
अचौरो सुवस्यआरो, अकलहो गामसमागमो, अलुद्धा गणिआ
ति दुक्करं एदे संभावौअन्ति । (ख) ता पिअवअस्सं गदुअ
इमादो गणिआपसंगादो णिबत्तावेमि । [परिक्कस्य दृष्टा च] कथं !
पिअवअस्सो रुक्खवाडिआए उर्बाबिट्ठो चिट्ठदि, ता जाव उव-
सप्पामि । [उपस्य] सोत्थि भवदे, (ग) बट्टदु भवं । *

चारु । [विलोक्य] अये ! सुहृन्मे मैत्रेयः प्राप्तः । वयस्य !
स्वागतम् ? आस्यताम् ।

विदू । उवबिट्ठोहि । †

चारु । वयस्य ! कथय तत् कार्यम् ।

विदू । तं क्वु कज्जं विणट्टं । ‡

चारु । किं तथा न गृहीता रत्नावली ?

सुदु खलु उच्यते, अकन्दसमुत्थिता पद्मिनी, अवस्यको वणिक्, अचौरः सुवस्य-
आरः, अकलहो ग्रामसमागमः, अलुद्धा गणिकेति दुष्कारमेते सन्भाव्यन्ते । तत्
प्रियवयस्यं गत्वा अस्मात् गणिकाप्रसङ्गात् निवर्त्तयामि । कथं ! प्रियवयस्यो वृच-
शटिकायामुपविष्टिष्ठति, तत् यावदुपसर्पामि । स्वस्ति भवते, वर्यतां भवान् ।

† उपविष्टोऽस्मि ।

‡ तत् खलु कार्ये विनष्टम् ।

पाठान्तरे,—“गल्लर्केण” इति संस्कृतम् । गल्लर्केण—चषकेण, पानपात्रेणेत्यर्थः ।
“पाणीअं पि पिअिअ गच्छीअदु ति” इत्यत्र “पाणीअं पि पिअीअदु” इति पाठान्तरं,
“पाणीयमपि पीयताम्” इति संस्कृतम्] ।

(ख) अकन्दसमुत्थिता—कन्दः,—मूलविशेषः (भूपीति भाषा) तस्मात्
समुत्थिता—विना कन्दं समुत्पन्ना । [“पउमिणी” इति “उ. पञ्चतन्वीसमेधु”
इति सूत्रेण पञ्चशब्दस्य सकारस्य विप्रकर्षः, दकारस्य च उकारः] । ग्रामसमागमः,
—ग्रामे लोकसमागम इत्यर्थः । दुष्करं सन्भाव्यन्ते—सम्भावना दुष्करा, नैव सम्भाव्यन्ते
इत्यर्थः ।

(ग) [“भवदे” इत्यत्र “भीदे” इति पाठान्तरस्यापि “भवते” इति संस्कृतम्] ।

विदू। कुतो अम्हाणं एत्तिअं भाअधेअं ? गव पत्तिअ
कोमलं अञ्जलिं मत्थए कदुअ पडिच्छिआ । * (घ)

चारु। तत् किं ब्रवीषि विनष्टमिति ?

विदू। भोः ! कथं ण विणट्ठं ? जं अभुत्तस्स अपीदस्स
चोरेहिं अवहिदस्स अप्पमुल्लस्स सुवस्सभंडअस्स कारणात्ते
चदुस्समुद्दसारभूदा रअणमाला (ङ) हारिदा । †

चारु। वयस्य ! मा मैवम्,—

यं समालम्ब्य विश्वासं न्यासोऽस्मासु तया कृतः ।

तस्यैतन्महतो मूल्यं प्रत्ययस्यैव दीयते ॥ ७ ॥

विदू। भो बअस्स ! एदं पि मे दुदिअं सन्तावकारणं, जं
सहीअण-दिस्स सस्साए पडन्तोवारिदं मुहं कदुअ अहं अ

* कुतोऽस्माकमेतावङ्गागधेयम् ? नवनलिनकोमलमञ्जलिं मत्तके कृत्वा प्रतीक्षा

† भोः ! कथं न विनष्टम् ? यत् अभुक्तस्य अपीतस्य चोरेरपहृतस्य अलङ्कारस्य
सुवर्णभाण्डस्य कारणात् चतुःसमुद्रसारभूता रत्नमाला हारिता ।

‡ भो वयस्य ! एतदपि मे द्वितीयं सन्तापकारणं, यत् सखीजनदत्तं

(घ) भागधेयं—भाग्यं, येन सा न ग्रहीष्यतीति भावः । प्रतीक्षा—
गृहीता ।

(ङ) चतुःसमुद्रसारभूता—चतुर्षु समुद्रेषु—सागरेषु, यः सारः,—संग्रहः
तद्भूता—तत्स्वरूपा, सागरान्तर्बर्त्तिरत्नानां सर्वप्रधानरत्नस्वरूपेत्यर्थः, [“रत्नपत्रा-
दित्यत्र “रत्नपावली” इति पाठान्तरं, “रत्नावली” इति रंस्ततम्] ।

अल्पव्य द्वितीर्वहुत्विति स्त्रीकृत्य त्वया न युक्तमाचरितमित्यस्य विदूषकशक्त्या
प्रत्युत्तरमाह, यमिति ।—तया—रमण्या, वसन्तसेनया इत्याशयः, यं विश्वास-
प्रत्ययं, समालम्ब्य—समाश्रित्य, अस्मासु—मादृशेषु, न्यासः,—पक्षद्वारादि-
कृतः,—विहितः, महत्,—अमितमूल्यस्येत्यर्थः, तस्य प्रत्ययस्य—विश्वासस्यैव,
—रत्नावलीरूपं वस्तु, मूल्यं—निष्पन्नं, दीयते—प्रत्यर्प्यते ; नैतदपहृतमुवचमन्त्र-
मूल्यम्, अपि तु अमूल्यस्य विश्वासस्येति नात्र न्यूनाधिकविचारः कर्तव्यः इति भावः
पथ्यावक्तं इति ॥ ७ ॥

हसिदो । ता अहं बह्मणो भविअ दाणिं भवन्तं सीसेण पडिअ
बिखवेमि,—णिबत्तीअदु अप्पा इमादो बहुपच्चवाआदो गणिआ-
पसंगादो । गणिआ णाम पादुअन्तरप्पविट्ठा बिअ लेट्ठिआ
दुक्खेण उण णिराकरीअदि । अबिअ,—भो बअस्स ! गणिआ,
इत्थी, काअत्थओ, भिक्खु, चाटो, रासहो अ, जहिं एदे णिब-
सन्ति, तहिं दुट्ठा बि ण जाअन्ति । ॥ (च)

पटान्तापवारितं सुखं कृत्वा अहमुपहसितः । तदहं ब्राह्मणो भूत्वा इदानीं भवन्तं
शौर्षेण पतित्वा विज्ञापयामि,—निवर्त्यतामात्मा अस्मात् बहुप्रत्यवायात् गणिका-
प्रसङ्गात् । गणिका नाम पादुकान्तरप्रविष्टा इव लिष्टुका दुःखेन पुनर्निराक्रियते ।
अपि च, भो वयस्य ! गणिका, इत्थी, कायस्थः, भिच्छुः, चाटः, रासभ्य, यत्र
एते निवसन्ति, तत्र दुष्टा अपि न यान्ति ।

(च) सन्तापकारणं—मनस्तापहेतुः । किं तदित्याह, यदिति ।—सखीजन-
दनसंज्ञया—सखीजनाय—स्ववयस्यायै चेष्ट्यै इत्यर्थः, दत्ता—कृता इति यावत्,
संज्ञा—सङ्केतः यया तथोक्तया, तया वसन्तसेनयेति शेषः, (“संज्ञा स्याच्चेतना नाम
इत्याद्यैश्याशंसूचना” इत्यमरः) । पटान्तापवारितम्—अच्छलाच्छादितम् । तत्—
तस्मात्, तत्कृतीपद्मासजन्यावमाननादित्यर्थः । ब्राह्मणो भूत्वा—ब्राह्मणवंशे उत्पन्नः
सन्नपौत्र्यर्थः । भवन्तं शौर्षेण पतित्वा—शिरसा तत्र पादयोः पतित्वा इत्यर्थः, तत्र
चरणोपरि मस्तकं संस्थाप्य इति यावत् । बहुप्रत्यवायात्—पापभूयिष्ठात्, विघ्न-
बहुलाद्वा, गणिकाप्रसङ्गात्—वेष्ट्यासम्पर्कात् । पादुकान्तरप्रविष्टा—चरणपरिहृती-
पानदन्तर्वर्तिनी । लिष्टुका—क्षुद्रलोष्टं, “कांकर” इति वङ्गभाषा । [“लोष्टानि लिष्टवः
पुंसि” इत्यमरः, अतः लिष्टुगच्चात् क्षुद्रार्थे कः । स्त्रीत्वमविवक्षितम्] निराक्रियते—
अपसार्थ्यते ; गणिकाप्रणयः अनायासेन न निराकर्तुं शक्यते इति भावः । चाटः,—
प्रवारकः, विश्वासघातोऽर्थः, “यो विश्वास परधनमपहरति” इति मिताचरावा-
साधाराध्याये ; “क्षुद्रविषयभोक्ता” इति प्राचीनाः । रासभः,—गर्हभः । यत्र—
यस्मिन् आजये । निवसन्ति—वासं कुर्वन्ति । दुष्टाः,—सदोषा अपि जनाः, का-
यस्था निर्दोषाणामिति भावः । न यान्ति—न गच्छन्ति इत्यर्थः, तत्र दीर्घातिरेक-
सावस्थभावात् इति भावः । [“जाअन्ति” इति प्राकृतस्य “जायन्ते” इति संस्कृतं
पुस्तकान्तरे दृश्यते ; तथात्वे जायन्ते—प्रादुर्भवन्ति, विद्यन्ते इत्यर्थः । लज्जादीक्षितस्तु,

चार। वयस्य ! अलमिदानीं सर्वं परिवादमुक्ता ।
 स्थया एव अस्मि निवारितः । (क) पश्य,—
 वेगं करोति तुरगस्त्वारतं प्रयातुं,
 प्राणव्ययान्न चरणास्तु तथा वहन्ति ।
 सर्वत्र यान्ति पुरुषस्य चलाः स्वभावाः,
 खिन्नास्ततो हृदयमेव पुनर्विशन्ति ॥ ८ ॥

—“दुष्टाः” इति दुषधातोः भावे क्तप्रत्ययेन निष्पन्नं, दोषाः इत्यर्थः, न जायन्ते ? इति
 तु जायन्ते एव इत्येवमर्थं काक्ता समर्थयते । तद्धि गजनिमीलिकैव भावे क्तप्रत्ययान्न
 नपुंसकतायाः अपरिहार्यत्वात्] ।

(क) परिवादं—निन्दाम् । उक्ता अलं—किं, निन्दावादो निष्पृथोजन इव,
 [“सर्वं परिवादम्” इत्यत्र “सर्वपरिवादम्” इति पाठः समीचीनतया प्रतिपाद्यः,
 तत्र सर्वेषां परिवादम् इति व्यासः करणीयः] [“अलंखलोः प्रतिषेधयोः प्राचां ह”
 (३।४।१८ पा०) इति अलंशोने क्ताप्रत्ययः] । अवस्थयैव—वर्तमानया मदीयदुष्टदेवैः
 निवारितः,—प्रतिषिद्धः, अस्मात् गणिकाप्रसङ्गादिति शेषः ; गणिकाप्रसङ्गस्य नि-
 वादप्रचारेण तवायं गणिकाप्रसङ्गात् मन्मनीनिवर्त्तनप्रयासो निष्पृथोजन एव, य-
 इदानीमहमौदृग्दुरवस्थः सञ्जातः, यन्मामेवं विभवहीनमात्मोक्त्य धनयुः इति
 गणिका नाशयिष्यतीति भावः ।

उक्तमेवार्थं दृष्टान्तप्रदर्शनेन समर्थयमान आह, वेगमिति ।—तुरगः,—तुर-
 त्वरितं—शीघ्रं, प्रयातुं,—गन्तुं, वेगं—जवं, द्रुतपदक्षेपमित्यर्थः, करोति—विन-
 तु—किन्तु, चरणाः,—पादाः, तदीया इति शेषः, प्राणव्ययात्—प्राणनाशकार-
 [इति ल्यबलोपे पञ्चमी] अथवा,—प्राणव्ययात्—बलक्षयात्, दुर्बलतया इति,
 अधिकसमयपर्य्यन्तेन इति भावः, तथा—त्वरतमित्यर्थः, न वहन्ति—न धारय-
 तथा हि, पुरुषस्य—जनस्य, दरिद्रस्येति भावः, चलाः,—चञ्चलाः, स्वभावा-
 प्रकृतयः, सर्वत्र—सर्वेष्वेव विषयेषु, साध्येषु असाध्येषु चेत्यर्थः, यान्ति—धारय-
 ततः खिन्नाः,—खिदं प्राप्ताः सन्तः, तत्तत्कार्यान्वमतयेति भावः, पुनः,—मुनः, पुन-
 मेव—स्वावासभूतमनःकरणमेवेत्यर्थः, विशन्ति—लयं गच्छन्ति, कल्पनामात्रसंगत-
 दिति भावः । (अस्यानुरूपः श्लोको यथा,—“उत्थाय हृदि लीयन्ते दरिद्राणां हृद-
 रथाः । बालवैधव्यदग्धानां कुलस्त्रीणां कुचाविव ॥” इति) । अत्र “नमः स्वभावा-

अपि च, वयस्य !—

यस्यार्थास्तस्य सा कान्ता, धनहार्यो ह्यसौ जनः ।

[स्वगतम्] न, गुणहार्यो ह्यसौ जनः । [प्रकाशम्]—

वयमर्थैः परित्यक्ताः, ननु त्यक्तैव सा मया ॥ ८ ॥

विद् । [अधीऽवलोक्य स्वगतम्] जघा एसो उद्धं पेक्खिअ दीहं
णिससदि, तघा तक्केमि, मए बिणिवारिअन्तस्स अधिअदरं
बड्ढिदा से उक्कण्ठा, ता सुद्ध, क्खु एब्बं वुच्चदि, “कामो वामो”(ज)
त्ति । [प्रकाशम्] भो वअस्स ! भणिदं अ ताए,—“भणेहि चारु-

* यथा एष ऊर्ध्वं प्रेत्य दीर्घं निश्चसिति, तथा तर्कयामि, मया निवार्यमाणस्य
अधिकतरं वृद्धा असौत्कण्ठा ; तत् सुद्धं खलु एवमुच्यते, “कामो वामः” इति । भो

वसन्तसेनागतीऽपि अथाभावेन दुःखितः सन् ततः प्रतिनिवृत्तः” इति विशेषे प्रस्तुते
तादृशसामान्यस्याप्रस्तुतस्याभिहितत्वात् शंषार्हे अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ; स च
स्वरं चलितुमभिलषन्नपि तुरगः असामर्थ्यान्न प्रभवतीति समानधर्मस्य वस्तुनः प्रति-
विम्बनात् पूर्वाङ्गतदृष्टान्तालङ्कारेण सङ्कीर्णः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

मुद्गुणैकपक्षपातिनी वसन्तसेना विभवपरिहीणमपि सा कथमपि न परि-
त्यज्यतीति मनसा सम्यक् जानन्नपि विदूषकमन्यथा बोधयन्नाह, यस्येति ।—यस्य—
जनस्य, अर्थाः,—धनानि, सन्तीति शेषः, सा—वसन्तसेना, तस्य—धनवती जनस्य,
कान्ता—प्रिया ; हि—यतः, असौ जनः,—वसन्तसेनारूपः, धनहार्यः,—धनेन
हार्यः,—वश्यः, वेष्ट्यात्वादिति भावः । न इति धनहार्यत्वरूपायाः पूर्वोक्तेः परिहार-
बोधकम् । प्रकाशमेवमुक्तौ सुखरः सैवेयः अन्यथा किमपि वदेत् इति विचिन्त्य,
स्वगतमेवोक्तं विशचारुदत्तेन, इति विहङ्गिर्विभाव्यम् । हि—निश्चितम्, असौ जनः
गुणहार्यः,—वेष्ट्यात्वेऽपि गुणवश्य इत्यर्थः ; वयम्—अस्मादृगाः, अर्थैः,—विभवैः ;
परित्यक्ताः,—होनाः, दरिद्रा इत्यर्थः, ननु—भोः, सा मया त्यक्ता एव—सुतरां त्यक्ता
इत्यर्थः ; अतः तत्प्रसङ्गपरिहारार्थं तवायमनुरीधः निरर्थक एवेति भावः । अत्र
चतुर्थादार्थं प्रति तृतीयापादार्थस्य हेतुतया काव्यलिङ्गमलङ्कारः ॥ ८ ॥

(ज) वामः,—अतिकृच्छः, दुर्निवार्यतया अतिकुटिलः, इति यावत् ।

दत्तं, अज्ज पओसे मए एत्थ आअन्तब्बं” त्ति, ता तक्केमि, रअण्ण
बलीए अपरितुट्ठा अवरं मग्गिदुं आअमिस्सदि (भ) त्ति ।*

चारु । वयस्य ! आगच्छतु, परितुष्टा यास्यति ।

चेटः । [प्रविश्य] अवेध (ज) माणहे,†—

जधा जधा बश्शदि अम्भखण्डे, तधा तधा तिम्यदि पुट्टिचस्ये ।

जधा जधा लगति शीदवाटे, तधा तधा वेपदि मे हृदयम् ॥

[प्रहस्य] ।—वंशं बाए सत्तच्छिदं, शुशदं,

बीणं बाए सत्ततन्तिं णदन्तिं ।

गीअं गाए गदहश्शाणुलूअं

को मे गाणे तुस्वलू णालदे वा ? § ॥ ११ ॥

वयस्य ! भणितञ्च तथा,—“भण चारुदत्तम्, अद्य प्रदोषे मया अवागन्तव्यम्” त्ति,
तत् तर्कयामि, रत्नावल्या अपरितुष्टा अपरं मार्गयितुम् आगमिष्यतीति ।

† अपेत मानवाः !—

‡ यथा यथा वर्षति अभ्रखण्डं, तथा तथा तिम्यति पुट्टचस्यं ।

यथा यथा लगति शीतवातस्तथा तथा वेपते मे हृदयम् ॥

§ वंशं वादयामि सप्तच्छिद्रं सुशब्दं, वीणां वादयामि सप्ततन्त्रीं नदन्तीम् ।

गीतं गायामि गर्दभस्यानुरूपं, को मे गाने तुस्वरुनारदी वा ? ॥

(भ) अपरं—रत्नावलीभिन्नमन्यत् किञ्चिदित्यर्थः । मार्गयितुं—याचितुं
[“आअमिस्सदि” इत्यत्र “आअच्छदि” इति पाठान्तरम् ; “आगच्छति” इति संस्कृतम्]

(ज) अपेत—अपगच्छत । [“अवेध” इति प्राकृतस्य “अवेत” इति संस्कृतम्
“अवगच्छत” इत्यर्थेय प्राचीनसम्मतः] ।

वृष्टिजलसिक्तकायो वेपमानचेटः अन्यानवहितान् कुर्वन् स्वामवस्थां वर्षयन्
अवेति ।—अभ्रखण्डं—मेघशकलं, यथा यथा वर्षति—वर्षणं करोति, पुट्टचस्यं—
पञ्चाङ्गाग इत्यर्थः, तथा तथा तिम्यति—आर्द्रीभवति, एवं शीतवातः,—शीतलो भवति
यथा यथा लगति—गात्रं स्पृशति इत्यर्थः, तथा तथा मे—मम, हृदयम्—हृदय-
करणम्, [अत्र हृदयपदं सर्वेशरीरोपलक्षकं बोध्यम्] वेपते—कम्पते । उपेन्द्र-
वृत्तम् ॥ १० ॥

इदानीं स्वस्य गीतकलापारदर्शितामाह, वंशमिति ।—सप्तच्छिद्रं—सप्तशरीराकारं

आणत्तम्हि अज्जआए वञ्जन्तशेणाए, “कुम्भीलआ ! गच्छ
तुमं, मम आगमणं अज्जचारुदत्तस्य णिवेदेहि” त्ति । ता जाव
अज्जचारुदत्तस्य गेहं गच्छामि । [परिक्रम्य प्रविष्टकेन दृष्ट्वा] एशे
चारुदत्ते रुक्खवाडिआए चिट्ठदि ; एशे बि शे दुट्ठवट्टुके । ता
जाव उवशप्पेमि । कधं ! ठक्किदे दुबाले रुक्खवाडिआए !!
भोदु, एदस्य दुट्ठवट्टुअस्य शसं देमि । (ट) * [इति लीष्टगुटिकाः
विपत्तिः] ।

विद् । अए ! को दाणिं एसो पाआरवेट्ठिदं (ठ) बिअ
कइत्थं मं लोट्ठकेहिं ताडेदि ? †

चारु । आराम-प्रासाद-वेदिकायां (ड) क्रीडङ्गिः पारावतैः
पातितं भवेत् ।

* आज्ञप्ताऽस्मि आर्य्या वसन्तसेनया,—“कुम्भीलक ! गच्छ त्वं, ममागमन-
मार्थ्यचारुदत्तस्य निवेदय” इति । तद्वयावत् आर्य्यचारुदत्तस्य गेहं गच्छामि । एष
चारुदत्तो वृक्षवाटिकायां तिष्ठति ; एषोऽपि स दुष्टवट्टुकः । तद्वयावदुपसर्पामि ।
वयम् ! आच्छादितं द्वारं वृक्षवाटिकायाः !! भवतु, एतस्य दुष्टवट्टुकस्य संज्ञां ददामि ।
† अये ! क इदानीमेष प्राकारवेष्टितमिव कपित्थं मां लीष्टकैस्ताडयति ?

सप्तस्यविशिष्टमित्यर्थः, सुशब्दं—सुस्वरं, वंशं—वेणुं, वादयामि—शब्दितं करोमि,
तथा नदन्ती—शब्दायमाना, समतन्त्री—सप्तस्वरतोत्पादकसप्ततन्त्रीयुक्ता, वीणाश्च
वादयामि, तथा गर्हभस्य—रासभस्य, अनुरूपं—सदृशं, गीतं—गानं, गायामि—
करोमीत्यर्थः, अतः गाने—गीतविद्यायां, तुम्बुरुर्नारदो वा—स्वनामख्यातौ गीतचुच
गम्यन्तुर्देवविंविशेषौ वेत्यर्थः, मे—मम सम्बन्धे, कः,—कीदृक् गुणशाली, न गच्छ
इत्यर्थः । अत्र उपमानादुपमेयस्याधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकालङ्कारः । शालिनी वृक्षम्,
—“मातु तौ गौ चेच्छालिनी वेदलीकैः” इति लक्षणात् ॥ ११ ॥

(ट) संज्ञां—सङ्केतम् । ददामि—ज्ञापयामि ।

(ठ) प्राकारवेष्टितं—प्राचीरान्तःस्थितं, कपित्थं—फलविशेषं, “कथेद्वेल”
इति वङ्गभाषया प्रसिद्धम् ।

(ड) आरामप्रासादवेदिकायाम्—आरामे—उपवने, (“आरामः स्यात्

विदू। दासीए पुत्त दुट्टपारावअ ! चिड्ड, चिड्ड, जाव एदिअ
दण्डकट्टेण सुपक्कं बिअ चूअफलं इमादो पासादादो भूमौ
पाडइस्सं । * [इति दण्डकाष्ठमुद्यम्य धावति] ।

चाव । [यज्ञोपवीते आकृष्य] । वयस्य ! उपविश, किमनेव !
तिष्ठतु दयितासहितस्तपस्वी (ठ) पारावतः ।

चेटः । कथं पारावदं पेक्खदि, मं ण पेक्खदि ? भोदु, अ-
राए लोड्डगुडिआए पुणो बि ताडइस्सं । † [तथा करोति] ।

विदू । [दिशोऽवलोक्य] कथं कुम्भीलओ !! ता जाव उ-
सप्पामि । [उपसृत्य द्वारमुद्वाह्य च] अरे कुम्भीलओ ! पवि-
साअदं दे ? ‡

चेटः । [प्रविश्य] अज्ज ! वन्दामि । §

विदू । अरे ! कहिं तुमं ईदिसे दुद्दिणे अन्धआरे आअदो !

चेटः । अले ! एसा शा । **

विदू । का एसा का ? ††

चेटः । एसा शा । ‡‡

* दास्याः पुत्त दुट्टपारावत ! तिष्ठ, तिष्ठ, यावदेतेन दण्डकाष्ठेन सुपक्वं
चूतफलम् अस्मात् प्रासादात् भूमौ पातयिष्यामि ।

† कथम् ! पारावतं पश्यति, मां न पश्यति ? भवतु, अपरथा लोट्टयिष्या-
मि पुनरपि ताडयिष्यामि ।

‡ कथं कुम्भीलकः !! तत् यावदुपसर्पामि । अरे कुम्भीलक ! प्रविश, स्नात-
१ अरे ! कुत्र त्वमौदृशे दुर्दिने अन्धकारे आगतः ?

§ आर्य ! वन्दे ।

¶ अरे ! कुत्र त्वमौदृशे दुर्दिने अन्धकारे आगतः ?

** अरे ! एसा शा ।

†† का एसा का ?

उपवनम् इत्यमरः) यः प्रासादः,—वृद्धदृष्टालिका, तत्र या वेदिका—शाल-
लिन्दे रचितवृद्धप्रदेशविशेषः, तस्याम् ।

(ठ) दयितासहितः,—प्रियतमोपेतः, सस्त्रीक इति यावत् । तस्मै
वराकः, अनभिज्ञतया निर्दोष इत्यर्थः ।

विद् । किं दाणिं दासीए पुत्ता ! दुब्भिकलकाले बुद्धरज्जो
बिअ (ण) उद्धकं सासाअसि, एसा सा सा त्ति ? *

चेटः । अले ! तुमं पि दाणिं इन्दमह-कामुको बिअ (त)
सुहु किं काकाअसि, का का त्ति ? †

विद् । ता कहिहि । ‡

चेटः । [खगतम्] भोदु, एब्बं भणिशं । [प्रकाशम्] अले !
पल्लं दे दइशं । §

विद् । अहं दे सुण्हे गोडं दइस्सं । ¶

चेटः । अले ! जाणाहि दाब तेण हि, कश्शिं काले चूआ
मोलेन्ति ? ** (थ)

विद् । अरे दासीए पुत्ता ! गिरुहे । ††

* किमिदानीं दास्याः पुत्र ! दुर्भिक्षकाले बुद्धरज्ज इव ऊर्ध्वकं सासायसे, एषा
सा सेति ?

† अरे ! त्वमपि इदानीमिन्द्रमखकामुक इव सुहु किं काकायसे, का केति ?

‡ तत् कथम् । § भवतु, एव भविष्यामि । अरे ! प्रश्नं ते दास्यामि ।

¶ अहं ते मत्तके पादं दास्यामि ।

** अरे ! जानीहि तावत् तेन हि, कस्मिन् काले चूताः मुकुलयन्ति ?

†† अरे दास्याः पुत्र ! यीप्से ।

(ण) बुद्धरज्ज इव—बुद्धाधम इव, अतिबुद्ध इव इत्यर्थः; जीर्णदरिद्र इव इति वा ।

(त) इन्द्रमखकामुक इव—इन्द्रस्य मखः,—यज्ञः, शक्रध्वजपूजा इत्यर्थः;
तस्य कामुक इव—आकाङ्क्षीव, शक्रध्वजपूजायां हि काकेभ्यो बलिर्दीयते इति,
(एतद्विषयं बुद्धसंहितायां द्रष्टव्यः) तद्वलिकामुकः काक इवेति भावः । [“इन्द्रमह-
काकपोदो बिअ” इति पाठे,—“इन्द्रमखकाकपोत इव” इति संस्कृतम् । इन्द्रमखे
यः काकपोतः,—काकशावकः, स इव इत्यर्थः] ।

(थ) मुकुलयन्ति—पुष्पिता भवन्ति, [आत्मानं मुकुलवन्तं करोति, इति वाक्ये
“तत्करोति” इत्यर्थे णिच्, इष्टवद्भावात् मतुपो लुकि सिद्धमिदम्] । “अले ! जाणाहि
दाब” इत्यारभ्य “विद् । [विचिन्त्य] वसन्तसेणा” इत्यन्तं यावत् वाक्केलिनांम
शेषकृतचणलत्वं ज्ञेयं, यदुक्तं,—“वाक्केलिर्हास्यसम्बन्धो द्वित्रिप्रत्युक्तितो भवेत्” इति ।

चेटः । [सहासम्] अले ! ण हि, ण हि । *

विदू । [स्वगतम्] किं दाणिं एत्थ कहिंस्सं ? [विचिन्त्य] भोदु,
चारुदत्तं गदुअ पुच्छिस्सं । [प्रकाशम्] अरे ! सुहुत्तञ्च विदू
[चारुदत्तमुपसृत्य] भो बअस्स ! पुच्छिस्सं दाब, कस्सिं काले चूता
मोलेन्ति ? †

चारु । मूर्ख ! वसन्ते ।

विदू । [चेष्टमुपगम्य] मुक्ख ! वसन्ते । ‡

चेटः । दुदिअं दे पल्लं दइस्सं । शुशमिज्जाणं गामाणं का
लक्खञ्च कलेदि ? §

विदू । अरे रच्छा । ¶

चेटः । [सहासम्] अले ! ण हि ण हि । **

विदू । भोदु, संसे पडिदम्हि । [विचिन्त्य] भोदु, चारुदत्तं
पुणो वि पुच्छिस्सं । †† [पुनर्निवृत्त्य चारुदत्तं तथैव उदाहरति] ।

चारु । वयस्य ! सेना ।

विदू । [चेष्टमुपगम्य] अरे ! दासिंए पुत्ता ! सेणा । ‡‡

चेटः । अले ! दुवे वि एकस्सिं कदुअ शिग्घं भणाहि । §§

विदू । सेणावसन्ते । ¶¶

* अरे ! न हि, न हि ।

† किमिदानीमत्र कथयिष्यामि ? भवतु, चारुदत्तं गत्वा प्रक्ष्यामि । तं
मुहूर्तकं तिष्ठ । भोः वयस्य ! प्रक्ष्यामि तावत्, कस्मिन् काले चूता मुकुचयति ।

‡ मूर्ख ! वसन्ते ।

§ द्वितीयं ते प्रश्नं दास्यामि । सुसम्बद्धानां ग्रामाणां का रक्षा करोति !

¶ अरे ! रथ्या ।

** अरे ! न हि, न हि ।

†† भवतु, संशये पतितोऽस्मि । भवतु, चारुदत्तं पुनरपि प्रक्ष्यामि ।

‡‡ अरे ! दास्याः पुत्र ! सेना ।

§§ अरे ! हे अपि एकस्मिन् कृत्वा शीघ्रं भण ।

¶¶ सेनावसन्ते ।

चेटः । शं पलिबत्तिअ भणाहि । *

विट् । [कायेन परिवर्त्तय] सेणावसन्ते । †

चेटः । अले सुक्खबडुअ ! पदाइं पलिबत्तावेहि । ‡

विट् । [पादौ परिवर्त्तय] सेणावसन्ते । §

चेटः । अले सुक्ख ! अक्खलपदाइं पलिबत्तावेहि । ¶

विट् । [विचिन्त्य] वसन्तसेणा । **

चेटः । एषा शा आअदा । ††

विट् । ता जाव चारुदत्तस्स णिवेदेमि । [उपसृत्य] भो

चारुदत्त ! धणिओ दे आअदो । ‡‡

चारु । कुतोऽस्मत्कुले धनिकः ?

विट् । जइ कुले णत्थि, ता दुबारे अत्थि । एसा वसन्तसेणा
आअदा । §§

चारु । वयस्य ! किं मां प्रतारयसि ?

विट् । जइ मे वअणे ण पत्तिआअसि, ता एदं कुभीलअं
पुच्छ । अरे दासोए पुत्ता कुभीलअ ! उवसप्प । ¶¶

चेटः । [उपसृत्य] अज्ज ! वन्दामि । ***

चारु । भद्र ! स्वागतं ? कथय, सत्थं प्राप्ता वसन्तसेना ?

* ननु परिवर्त्तय भण ।

† सेनावसन्ते ।

‡ अरे ! मूर्खवटुक ! पदे परिवर्त्तय ।

§ सेनावसन्ते ।

¶ अरे मूर्ख ! अवरपदे परिवर्त्तय ।

** वसन्तसेना ।

†† एषा सा आगता ।

‡‡ तत् यावत् चारुदत्तस्य निवेदयामि । भोः चारुदत्त ! धनिकस्ते आगतः ।

§§ यदि कुले नास्ति, तत् द्वारे अस्ति । एषा वसन्तसेना आगता ।

¶¶ यदि मे वचने न प्रत्ययसे, तदिमं कुभीलकं पृच्छ । अरे दास्याः पुत्र
कुभीलक ! उपसर्प ।

*** आये ! वन्दे ।

चेटः । एषा सा आअदा वसन्तसेना । *

चारु । [सहर्षम्] भद्र ! न कदाचित् प्रियवचनं निष्फलीकृतं
मया, तद्गृह्यतां पारितोषिकम् । [इत्युत्तरोयं प्रयच्छति] ।

चेटः । [गृहीत्वा प्रणम्य सपरितोषम्] जाब अज्जआए णिवेदेमि ।
[इति निष्क्रान्तः] ।

विट् । भो ! अबि जाणासि, किं णिमित्तं ईदिसे दुद्दिने
आअदेत्ति ? †

चारु । वयस्य ! न सम्यगवधारयामि ।

विट् । मए जाणिदं, अप्पमुत्ता रअणावली, बहुमुत्तं सुवर्ण-
भण्डअं, त्ति ण परितुष्टा, अबरं मग्गिदुं आअदा । §

चारु । [स्वगतम्] परितुष्टा यास्यति ।

[ततः प्रविशति चञ्चलाभिसारिकावेशेन सोल्कण्डा वसन्तसेना,
कृदधारिणी विटय] ।

विटः । [वसन्तसेनामुद्दिश्य] ।—

अपद्मा श्रीरेषा, प्रहरणमनङ्गस्य ललितं,
कुलस्त्रीणां शोको, मदनवरवृक्षस्य कुसुमम् ।
सलीलं गच्छन्ती, रतिसमयलज्जाप्रणयिनी,
रतिक्षेत्रे रङ्गे प्रियपथिकसार्थैरनुगता ॥ १२ ॥

* एषा सा आगता वसन्तसेना । † यावदार्थ्याया निवेदयामि ।

‡ भो ! अपि जानासि, किं निमित्तम् ईदृशे दुर्दिने आगतेति ?

§ मया ज्ञातम् ; अल्पमूल्या रत्नावली, बहुमूल्यं सुवर्णभाण्डम्, इति न परितुष्टा, अपरं मार्गेयितुम् आगता ।

अभिसारार्थे प्रचलन्त्याः वसन्तसेनायाः सौन्दर्योत्कर्षं वर्णयति, अपचेति ।—रति-
समये—सुरतारम्भकाले, या लज्जा—वपा, कुलस्त्रीणामित्याशयः, तस्याः प्रणयिनी-
सहचरी, गणिका भूत्वाऽपि कुलस्त्रीवत् एकानुरक्तत्वात् अप्रगल्भा इत्यर्थः, वर-
रतिसमये या लज्जा, तस्याम् अप्रणयिनी—निर्लज्जा इत्यर्थः, सुरतकाले कुलस्त्री-
वेत्याया सहजलज्जाया असम्भवादिति भावः, प्रियपथिकसार्थैः—इत्यपानवद-
इति ।

वसन्तसेने ! पश्य पश्य,—

गर्जन्ति शैलशिखरेषु विलम्बिविम्बा

मेघा वियुक्तवनिताहृदयानुकाराः ।

येषां रवेण सहसोत्पतितैर्मयूरैः

खं वीज्यते मणिमयैरिव तालवृन्तैः ॥ १३ ॥

पश्यता—समभिव्याहता, रङ्गे—रागवर्द्धनि, रतिक्षेत्रे—सङ्केतभूमौ, सलीलं—
सुविलासं, गच्छन्ती—व्रजन्ती, एषा—वसन्तसेना, अपन्ना—पञ्जरहिता, कमलासने
पुनरपविष्टा इत्यर्थः, श्रीः,—लक्ष्मीः, अनङ्गस्य—कामस्य, ललितं—सुन्दरं, प्रहरणम्
—पश्य, कुलस्त्रीणां—गृहवधूनां, शोकः,—शोकस्थानमित्यर्थः, अस्या दर्शने तासा-
न्नाम्नि हेयताबुद्ध्यवभासादिति, वसन्तसेनां दृष्ट्वा स्नपतीनां तदासक्तिशङ्कया आत्मनि
पुनरागङ्गाससम्भावनादिति, ईदृश्रमणीयाकृतिरपि वेश्यात्वमापन्ना इत्यहो ! दौर्भाग्य-
मिति वा भावः ; तथा मदनवरहचस्य—कामरूपश्रेष्ठपादपस्य, कुसुमं—पुष्पम् ।
अथ विषयं निरपङ्गुय वसन्तसेनायां श्रीप्रभृतीनां तादात्म्येनारोपात् रूपकमलङ्कारः,
तच्च प्रथमपादार्हे श्रियः अपन्नेति विशेषणस्याधिकस्य निवेशेन विशेषार्थस्य बोधा-
दधिकारद्वैविध्यरूपम् । न त्ववातिशयोक्तिः, तस्या उपमेयावाच्यत्वस्य एव
लौकारात् ; एवमत्र प्रकृतार्थोपयोगिनोः प्रहरणशोकयोर्वसन्तसेनारूपविषयस्य तादा-
त्म्येनारोपात् परिणामः, तथा प्रहरणमरणहेतुभूताया वसन्तसेनायाः प्रहरणशोक-
त्वेनाभिधानादभिधाहेतुर्वा इति अभिधाहेतुपरिणामयोः सन्देहसङ्करः । शिखरिणी
वृक्षम् ;—“रसै रुद्रैश्छिन्ना य-म-न-स-भला गः शिखरिणी” इति लक्षणात् ॥ १२ ॥

मेघोदयस्य कामोद्दीपकत्वात् अयमेव अभिसारस्य तथा सुरतानन्दानुभवस्य
प्रकटावसरः इत्याशयेन मेघोदयं वर्णयति विटः, गर्जन्तीति ।—वियुक्तानां—प्रोषित-
मनस्कतया विरहिणीनां, वनितानां—नारीणां, हृदयानुकाराः,—मानससदृशाः,
गदाव्यकारा इति यावत्, [विरहिणीनां हृदयदरीशयवह्नविरहानलधूममलिनतया
मेघोपमानतेति बोध्यम्] शैलशिखरेषु—पर्वतशृङ्गेषु, विलम्बिविम्बाः,—जलभारात्
लम्बमानमण्डलाः, मेघाः,—जलधराः, गर्जन्ति—ध्वनन्ति, येषां—मेघानामित्यर्थः,
रवेण—नादेन, सहसा—भट्टित, उत्पतितैः,—उड्डोनैः, हर्षातिशयादिति भावः,
मयूरैः,—शिखिभिः, मणिमयैः,—नीलरत्नादिस्वचितैः, तालवृन्तैः,—व्यजनैः, खम—
आकाशं, वीज्यते इव । अथ मयूरोत्पतनस्य मणिमयतालवृन्तकरणकबीजनत्वेनोत्प्रेक्ष्ये
सकटशोटिकसंशयावभासादुत्प्रेक्षाङ्गारः ; एवञ्चात्र मेघादिरूपप्रसिद्धोपमानस्य

अपि च,—

पङ्कलिन्नमुखाः पिबन्ति सलिलं धाराहता दर्दुराः,
कण्ठं मुञ्चति वर्हिणः समदनो नीपः प्रदीपायते ।

संन्यासः कुलदूषणैरिव जनैर्मघैर्हतश्चन्द्रमा

विद्यन्नीचकुलीनतेव युवतिर्नैकात्र सन्तिष्ठते ॥ १४ ॥

उपमेयलक्षणानां, तथा वियुक्तवनिताहृदयरूपपसिद्धोपमेयस्य उपमानलक्षणानां
प्रतीपाख्योऽलङ्कारः ; तदुक्तं दर्पणकृता,—“प्रसिद्धस्योपमानस्योपमेयलक्षणस्य
निष्फलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥” इति तदनयोः संसृष्टिः । वसन्तिस्मिन्
वृत्तम् ॥ १३ ॥

तदेव दुर्द्दिनं विग्रहभावेन वर्णयितुं तदानीन्तनीं प्राकृतिकीमवस्थां वर्णयन्
पठेति ।—दर्दुराः,—मेकाः, (“दर्दुरो मेकमेघयोः” इति हेमचन्द्रः) धाराभिः,—
हृष्टिशीकरवाहिवाहैः, हताः,—ताडिताः, तथा पङ्केन—कर्दमेन, क्लिप्तं—
पङ्कलमित्यर्थः, मुखं—वदनं, येषां तथोक्ताः सन्तः, सलिलं—जलं, पिबन्ति—
समदनः,—सकामः, वर्हिणीसमागमकामनावानिति यावत्, सानन्द इत्यर्थः,
(केचित् तु समदनः,—मदनवृत्तसहितः इति नीपस्य विशेषणमिति व्याचक्षते)
वर्हिणः,—मयूरः, कण्ठं—कण्ठध्वनिं, मुञ्चति—मुक्तकण्ठो भूत्वा सतारं वेद्यं
करोतीति यावत्, (“कण्ठो गले सन्निधाने ध्वनौ मदनपादपे” इति मेदिनी)
नीपः,—कदम्बः, प्रदीपायते—प्रदीप इव आचरति, जलधरकालसम्पर्केण प्रफुल्ल
दिति भावः ; मेघैः,—जलधरैः, कुलदूषणैः,—वंशकलङ्ककरैः, जनैः,—होतृभिः
संन्यासः,—व्रतिधर्मसाकल्यपरिहार इवेत्यर्थः, चन्द्रमाः,—चन्द्रः, हतः,—पात
दितः, [“हतः” इत्यत्र “वृत्तः” इति पाठे,—अपसारित इत्यर्थः] कुलकलीनते
जनः यथा वंशमर्थ्यादामुल्लङ्घयन् अत्यन्तविषयासक्तः स्ववंशीयाचरितमपि कुलकलीन
सदाचारं विलीपयति, तथा अयमपि मेघः स्वप्रसारं संस्थापयितुं कलधौतकि
चन्द्रमसमाहणीति इति सरलायः ; तथा विद्युत्—सौदामनी, नीचकुलीनता—
कुलजा, युवतिरिव—तरुणीव, अकुलीना नारीव इत्यर्थः, एकात्र—एकस्मिन् वृत्ते
न सन्तिष्ठते—न वर्तते, [सन्तिष्ठते इति संपूर्वात् तिष्ठतेः “समवप्रविशः क”
(१।३।२२ पा०) इत्यात्मनेपदम् । “सन्तिष्ठते” इत्यत्र “विश्रास्यति” इति पाठो
ऽपि स एव भावः] । अत्र मेघानां जनैः तथा चन्द्रमसः संन्यासेन सात्यकबानुप
ऽलङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

वस । भाव ! सुष्ठु दे भणितम् । * एषा हि,—

मूढे ! निरन्तर-पयोधरया मयैव

कान्तः सहाभिरमते यदि किं तवात्र ? ।

मां गर्जितैरिति मुहुर्विनिवारयन्ती

मार्गं रुणद्धि कुपितेव निशा सपत्नी ॥ १५ ॥

विटः । भवतु एवं तावत्, उपालभ्यतां तावदियम् । (द)

वस । भाव ! किमनया स्त्रीस्वभाव-दुर्विदग्धया उपा-
ल्यया ? (ध) पश्यतु भावः,—

* भाव ! सुष्ठु ते भणितम् ।

विटेन कथितं स्वानुकूलं मन्यमाना वसन्तसेना सर्वं तत्कथितञ्च समर्थयमाना
आह, मूढे इति ।—निशा—रात्रिः, कुपिता—क्रुद्धा, सपत्नी—एकस्वामिका
इव, इति—एवंप्रकारैः, गर्जितैः,—स्वनितैः, मुहुः,—वारं वारं, मां—वसन्तसेना-
मित्यर्थः, विनिवारयन्ती—निषेधन्ती सती, मार्गं—पन्थानं, रुणद्धि—आहणोति ।
गर्जितप्रकारमाह, मूढे इति ।—रे मूढे !—विमुग्धहृदये ! (मूढे इति निशामुद्दिश्य
वसन्तसेनायाः साक्षिपं सम्बोधनम्) निरन्तरपयोधरया—निविडमंघाऽऽवृतया, पद्मे,
—निविडकुचयुग्मया च, मया—निशया एव, सह—साह, कान्तः,—प्रियः, यदि—
चेत्, अभिरमते—क्रीडति, अत्र—अस्मिन् विषये, तव—वसन्तसेनाया इत्यर्थः, किम् ?
—न किमपीत्यर्थः । (निरन्तरपयोधरया इत्यस्य विभक्तिविपरिणामेन निशया
सहान्वयः ; तेन निशाऽपि निविडमंघयुक्ता इति बोध्यम्) । अतोभयत्र विशषणी-
भूतस्य निरन्तरपयोधरयेत्यस्य घनकुचयुक्तनिविडमंघाच्छन्नत्वार्थविभिन्नतापरि-
भायकत्वेनोल्लेखान् श्लेषी नाम अलङ्कारः, तल्लक्षणं दर्पणे,—“श्लिष्टैः पदेरनेकार्थाभि-
धाने श्लेष इत्यते” इति ; स च निशायाः सपत्न्या सह साम्यकथनादुपमया
सङ्कीर्णते । “योषित्-सखी बाल-वेश्या-कितवाप्सरसां तथा । वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं
प्रान्तरानरा ॥” इत्यालङ्कारिकवचनादत्र श्लोकपूर्ववर्तिगद्यांशम् आरभ्य वसन्त-
सेनायाः प्राकृतभाषां विहाय संस्कृतभाषया कथनं सङ्गच्छते ; एवमुत्तरत्रापि ज्ञेयम् ।
वसन्ततिलकं वचम् ॥ १५ ॥

(द) उपालभ्यतां—तिरस्क्रियताम् । इयं—निशा इत्यर्थः ।

(ध) स्त्रीति ।—स्त्रीस्वभावेन—नारीप्रकृत्या, दुर्विदग्धा—अविदुषीव हिंसापरा

मेघा वर्षन्तु गर्जन्तु मुञ्चन्त्वशनिमेव वा ।

गणयन्ति न शीतोष्णं रमणाभिमुखाः स्त्रियः ॥ १६ ॥

विटः । वसन्तसेने ! पश्य पश्य । अयमपरः,—

पवनचपलवेगः स्थूलधाराशरौघः

स्तनितपटहनादः स्पष्टविद्युत्पताकः ।

हरति करसमूहं खे शशाङ्कस्य मेघो

नृप इव पुरुमध्ये मन्दवीर्यस्य शत्रोः ॥ १७ ॥

तथा, उपालम्ब्या—तिरस्कृतया, अस्माभिरिति शेषः, अनया—निशया, किम्, क्व, किं करिष्यते ? न किमपि कर्तुं शक्यते इति भावः । सपत्नीसौभाग्यमाशङ्क्य गारोमुख-
हिंसाकनुषितान्तःकरणाया अस्याः मदभीषितप्रतिरोधने न किमपि सामर्थ्यं
भावः । [अत्र “उपालम्ब्या” इति पाठान्तरं समीचीनतया प्रतिभाति ; तदर्थं-
खभावतो हिंसापरनारीमुलभेन एवंविधतिरस्कारेण न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।]

निशयाः किञ्चिदनिष्टसाधने अक्षमत्वोक्तिम्, उपालम्बस्य निष्प्रयोजनत्वं समर्थं
वाऽऽह, मेघा इति ।—मेघाः,—पयोधराः, वर्षन्तु—जलं पातयन्तु, गर्जन्तु—गर्ज-
वा—अथवा, अशनिं—वज्रं, मुञ्चन्तु—निक्षिपन्तु, मम गमनप्रतिरोधं वधेष्टमाशङ्क्य
इत्यर्थः, [वर्षन्तु इत्यादौ अधीष्टे लोट्] किन्तु रमणाभिमुखाः,—काकारि-
स्त्रियः,—नार्यः, (“स्त्रियः” इत्युपलक्षणं, तेन पुरुषा अपि इति बोध्यम्) शीतोष्णं-
शिशिरजाद्यं, ग्रीष्मसन्तापं, वर्षणक्षेत्रश्च इत्यर्थः, (“शीतोष्णम्” इत्युपलक्षणं, ते-
वर्षणमपि इति बोध्यम्) न गणयन्ति—प्रतिबन्धकत्वेन न मन्वन्ते इत्यर्थः ।
प्रथमाहं मेघानां वर्षणाद्यनेकक्रियासम्बन्धाद् दीपकालङ्कारः ; परार्हे तु
रमणाभिमुखी सती शीतोष्णं न गणयामीति विशेषे प्रस्तुते तादृशसामान्य-
हितत्वादप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, इत्यनयोः संसृष्टिः । पथ्यावक्तं इत्तम् ॥ १६ ॥

वसन्तसेनोक्तं मेघोपद्रवं विटोऽपि समर्थयमान आह, पवनेति ।—पवने-
वायुना, चपलः,—चञ्चलः, वेगः,—जवी यस्य सः, अन्यत्र,—पवन इव चपल-
—दुर्निवारवीर्य इत्यर्थः, स्थूलधारा—स्थूला—पुष्टा च असौ धारा—वर्षणधारा-
शरौघः,—बाणसमूह इव यस्य सः, अन्यत्र,—स्थूलधारा इव शरौघो यस्य तादृ-
शः, अविरलशरवर्षा इत्यर्थः, स्तनितं—मेघगर्जितं, पटहनादः,—रणवाद्यविशेषत इव
सः, अन्यत्र,—स्तनितमिव पटहनादी यस्य तादृशः, मेघगर्जनागुकारिरणवाद्यविशेष-
इत्यर्थः, तथा स्पष्टा—सुव्यक्ता, विद्युत्—चपला, पताका—ध्वज इव यस्य

वस । एवं खेदं, ता कथं एसो अबरो ? * (न) —

एतैरेव यदा गजेन्द्र-मलिनैराध्यात लम्बोदरैः

गर्जङ्गिः सतङ्घिद्वलाक-श्वलैर्मघैः सशल्यं मनः ।

* एवं त्विदं, तत् कथमेवोऽपरः ?

अथ, — सष्टविद्युदिव पताका यस्य तथाभूतः, विद्युदविकाशवत् वायुवेगेन
पणोलोज्ज्वलपताकी इत्यर्थः, मेघः, — जलदः, मन्दबोध्यस्य — हतवत्स्य, पराजितस्तेति
यावत्, श्वोः, — अरातेः, पुरीमध्ये — नगराभ्यन्तरे, वृष इव — विजेता राजिव, स्त्रि-
पाकाग्रे, शशाङ्कस्य — चन्द्रस्य, करसमूहं — किरणजालम्, अन्यत्र, — राजकीयसमु-
दायं, हरति — अपहरति, आह्वणोति इति यावत्, अन्यत्र, — गृह्णातीत्यर्थः । अत्र
मेघस्य वृषस्य च करसमूहहरणे साम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः ; पूर्वाङ्गे च स्थूलधारादौ
श्रीघादादोषणात् रूपकम्, एतथोरङ्गाङ्गित्वात् साङ्ग्यम् । मालिनी वृत्तं, —
“नमयययुतेयं मालिनी भोगिलोकैः” इति लक्षणात् ॥ १७ ॥

(न) एवमिति । — भवता इदं यदुक्तं, तत् एवं नु — सत्यमेव इत्यर्थः । तत्
इति सप्तम्यन्तमव्ययं, तत्रेत्यर्थः, तत् — तत्र मेघे, एषः, — उपरि परिदृश्यमानः, अपरः,
— मेघादन्यः, वकः इति शेषः, कथम् ? अस्तु तावत् मेघानाम् एवंविधदुःख-
दायकत्वम्, एष हताशः वक्स्तु किमर्थं प्राहट् प्राहट् इति उक्तेव उड्डयते ? इत्यर्थः ।

मेघोदयस्य उद्दीपनत्वात् चारुदत्तविरहेणोत्कण्ठिता वसन्तसेना विटोक्तमेघोप-
द्रवमनुमन्यमाना अपरमपि मेघोपद्रवप्रकारं वर्णयति, एतैरिति । — यदा — यत
रच्यते, एतैः, — परिदृश्यमानैः एव, गजेन्द्रमलिनैः, — गजेन्द्रवत् — गजराजवत्,
मलिनैः, — कृणोः, आध्यातानि — जलपूरितानि, लम्बानि — अधो लम्बमानानि,
सदराणि — अभ्यन्तरभागा येषां तैः, तङ्घिङ्गिः, — सौदामनौभिः, सह वर्त्तमानाः
सदृशिताः, ते बलाकाः, — वकाः, सतङ्घिद्वलाकाः, तैः श्वलाः, — विचित्राः तैः ;
(विचित्रत्वञ्च पिङ्गलवर्णविद्युता सह शुभ्रवर्णबलाकासंयोगेन बोध्यम् ; यद्यपि तङ्घिद्व-
लाकाभिः श्वलैश्च तृतीयासमासी न सम्भवति, बलाकापदे ऋजुत्वानुपपत्तेः,
तथापि तङ्घितय बलाकाश्चेति हन्वात् ताभिः सह वर्त्तमाना इति बहुव्रीहौ अत एव
श्वलाः इति विग्रहेण तङ्घिद्वलाकाभिः सदृशिताः सतङ्घिद्वलाका इति समासे उप-
सर्जनङ्गलं कृत्वा “सतङ्घिद्वलाकाश्च ते श्वलाश्च” इति कर्मधारयी वक्तव्यः । सतङ्घिद्व-
लाकालविशेषणं हेतुगर्भं, तद्गुणसम्बन्धेन शाबल्यसिद्धेः) ; तथा गर्जङ्गिः, — नदङ्गिः,
मेघैः, — वारिवाहैः, [अत्र “कर्तृकरणयोस्त्वतीया” (२।१।१८ पा०) इति करणे

तत् किं ? प्रोषितभर्तृवध्यपटहो हा हा हताशो वकः
 प्रावृट्प्रावृडिति ब्रवीति शठधीः चारं क्षते प्रक्षिपन् ॥१५॥
 विटः । वसन्तसेने ! एवमेतत् । इदमपरं पश्य,—

ततोया] मनः,—चित्तं, विरहिणीनामिति शेषः, सशल्यं—विरहीत्याख्यारूपशल्यानि
 प्रथमतो ज्ञातमिति शेषः ; तत् इति पञ्चम्यन्तमन्यथं, तस्मादेतोरित्यर्थकम् ; स
 शल्यविद्धत्वादिति तदर्थः ; हाहेति खेदमूचकमन्यथं, प्रीयिताः,—विद्वं
 भर्तारः,—प्रतयः यासां ताः, विरहिण्य इत्यर्थः, [अव पुंवद्भावश्चिन्तः ।
 प्रोषितभर्तृ इत्यत्र बहुव्रीहिज्वात् “नद्युतय” (५।४।१५६ पा०) इति सूत्रेण वि
 कपो दुर्वारत्वमिति वाच्यं, पूर्वपदे कर्मधारयं कृत्वा तत्सम्बन्धिनीनां स्त्रियां वचन
 इति मध्यमपदलोपिसमासाश्रयणेन समासान्तविधेरनित्यत्वाद्वा कथञ्चित्समासात्
 यद्वा,—प्रीयिताः,—प्रवास गताः, प्राणसमप्रणयिनीसमागमीत्सुकाः इत्यर्थः, वे वप
 —अचिरकृतदाराः पुरुषाः तेषामिति विग्रहे नास्ति पुंवद्भावानुपपत्तिगम्योपी
 ता एव वध्याः,—वधाह्नीः, विरहिणीनां मेघदर्शनं मरणाधिकदुःखप्रदत्वात्
 भावः, तत्पटहः,—तासां वधसमये वाद्यमानः वाद्यभेदस्वरूपः, वध्यपटहवद्वय
 शब्दकारीत्यर्थः, शठा—धूर्ता, वचनचतुरा इत्यर्थः, धीः,—बुद्धियंस्तु, त
 हता—नष्टा, आशा—दृष्ट्या, मत्स्यादिधारणाभिलाष इति यावत्, यस्य स
 यौष्मे सलिलसङ्घात् अनायासेनैव मत्स्यादिस्त्रीकारि समर्थ आसीत्, इदं
 प्रभूतजलवशादिष्टसाधने असमर्थत्वात् इति भावः, वकः,—बलाका, क्षते—
 चारं—लवणं, प्रक्षिपन्—विन्यस्यन्, चारप्रक्षेपवदुद्देशे जनशत्रित्यर्थः, प्रावृट्
 —वर्षा वर्षाः, इति ब्रवीति—कथयति किम् ? वकस्य प्रावृट् प्रावृडिति
 तादृशशल्यक्षतमनसः चारस्वरूपमिति भावः । अव गजेन्द्रमखिनेत्युपमा ; ख
 बलाकागवलीः इत्यत्र नवमेघस्य सहजस्यामचपरिहारेण शवलवप्रतिपादनात् ख
 न च चिवरूपमन्येऽव शवलमेघस्य श्यामवस्यान्यनुपपत्तिगम्योपीत्यर्थः
 चिवरूपस्यातिरिक्तत्ववादिनां मते तस्य सुवचत्वात् । वध्यपटह इति रूपकं, चारं
 प्रक्षिपन् इति निदर्शना, उद्दिष्टेऽपि मनसि तदुद्देशजनकव्यापाराः क्षते चार
 इति गम्यवित्त्वप्रतिवित्त्वभावपर्यवसानात् ; तस्मादत्रैषां निरपेक्षाभावेन
 संसृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

बलाका-पाण्डुरोष्णीषं विद्युदुत्क्षिप्तचामरम् ।

मत्त-वारण-सारूप्यं कर्तुकाममिवास्वरम् ॥ १८ ॥

वस । भाव ! पेक्व पेक्व, *—

एतैरार्द्र-तमालपत्र-मलिनैरापीतसूर्यं नभो

वल्लीकाः शरताडिता इव गजाः सीदन्ति धाराहताः ।

० भाव ! पश्य पश्य ।

वसन्तसेनया कथितं बलाकाऽऽविर्भावं श्रुत्वा विटः सजलदाकाशस्य बलाकादिना
सञ्चरन्ति तानि शोभाविशेषं वर्णयति, बलाकेति ।—अस्वरम्—आकाशं, बलाका—वक्र-
पङ्क्तिरेव, पाण्डुरं—हेतुम्, उष्णीषं—किरीटं यस्य तत् तथा, (“उष्णीषः शिरोवैट्ट-
किरीटयोः” इत्यमरः) बलाकारूपोष्णीषपरिहितमित्यर्थः, विद्युदेव—तडित्देव,
संचितः,—ऊर्ध्वोत्थितः, चामरः,—वालज्यजनं यत् तथाभूतं, चामराणां गुच्छेऽपि
निरनरादोलनेन एकवानवस्थितत्वात् युक्तभास्वरविद्युत्भास्यं बोध्यम् ; अत एव मत्त-
वारणसारूप्यं—मत्तस्य—मदोन्मत्तस्य, वारणस्य—गजेन्द्रस्य, सारूप्यं—समानरूपतां,
कर्तुकाममिव—प्राप्तार्थमिवेत्यर्थः, वर्तते इति शेषः । उष्णीषचामरादिशोभितमत्त-
वन्देनैव अस्वरं शोभते इति समुद्दितायः । अत्र बलाकायामुष्णीषत्वस्य विद्युति
चामरत्वस्य तादात्म्याध्यवसानाद्रूपकालङ्कारः, स च तदुत्थापितस्य मत्तगजेन्द्रसाहस्यस्य
चिकोर्ध्वत्वसम्भावनया जायमानोत्प्रेक्षाऽलङ्कारेण सङ्कीर्ण्यते । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ १८ ॥

विटोक्त्यनन्तरं वसन्तसेनाऽपि पुनः सेवप्राचुर्येण तात्कालिकीं प्राकृतिकीमवस्थाम्
वर्णयति, एतैरिति ।—आर्द्राणि—वर्षादकपतनेन जलसिक्तानि, तमालपत्राणि—
कालस्कन्धाभ्यवृच्चविशेषदलानि, तद्वत् मलिनाः,—श्यामासौः, एतैः,—परिहृष्टमानैः,
सेवेरिति शेषः, नभः,—अस्वरम्, आपीतः,—निःशेषतया कवलितः, आच्छादितः
इति यावत्, सूर्यः,—प्रभाकरः यस्मिन् तत् तादृशं, जातमिति अध्याहृत्यम् ;
(यद्यपि वसन्तसेनया प्रदीपे एव अभिसारः कृतः, प्रदीपे च सूर्यस्य सेवघातत्वम्
असम्भवं, तथाऽपि “निरङ्कुशा हि कवयः” इत्युक्त्या, तथा प्रातर्द्वर्णनार्थमेवास्वाजस्य
अवतारणात्, प्राहृष्टभावं वर्णयितुं तादृशक्तिः न सम्यक् दीपमावहति ; यदा,—
इदं हि वसन्तसेनाया अभिसारदर्शनाद्वाकालिकप्रदीपसमुदयात् सूर्यस्य सेव-
घातत्वं सम्भवतोऽप्यवसेयम् ; अथवा,—आपीतमर्थं प्रायशः अक्षमितदिवाकरं नभः
एतैरावतमित्याह्वयम् इति न दोषापातः, यदा,—गाढमीघाततया दिवा वा

विद्युत् काञ्चनदीपिकेव रचिता प्रासादसञ्चारिणी
ज्योत्स्ना दुर्बलभर्तृकेव वनिता प्रोत्सार्य मेघैर्हता ॥२०॥

विटः । वसन्तसेनेः पश्य पश्य,—

एते हि विद्युद्गुण-बद्ध-कक्षा

गजा इवान्याऽन्यमभिद्रवन्तः ।

शक्राक्षया वारिधराः सधाराः

गां रूप्यरज्ज्वेव समुद्धरन्ति ॥ २१ ॥

निशा वा इति निष्तेतुमशक्यत्वात् तथाविधवर्णनं न दुष्टमिति सुधीर्वाचस्पतिः
धाराभिः,—वृष्टिप्रवाहैः, हताः,—ताडिताः, वज्रोकाः,—कौटविशेषकृतवर्णा
नूपाः, (“स इ दिपि” इति वङ्गभाषा) शरताडिताः,—शराहताः, गजा इ-
दन्तिन इव, सौदन्ति—अवसादं गच्छन्ति ; शरासारविज्ञा गजा यथा पलाययन्ति
गच्छन्ति, तथा वज्रोका अपि जलवेगेन विशीर्य विलीयन्ते इत्यर्थः ; विद्यु-
तडित, प्रासादसञ्चारिणी—समुन्नतहर्म्योपरितलविचरणशीला, काञ्चनदीपि-
सुवर्णवर्तिकाकेव, रचिता—कल्पिता, विद्युतः पिङ्गलवर्णत्वात् औज्ज्वल्यं कृ-
वर्तिकासायं बोध्यम् ; तथा दुर्बलः,—निर्वीर्यः, पराक्रमहीन इत्यर्थः, व-
कान्तः यस्यास्ताड्यो, वनिनेव—स्त्रोव, ज्योत्स्ना—कौमुदी, मेघैः,—प्रघैः, प्रो-
—बलात् आकृष्य, हता—नीता, अदर्शनं गता इत्यर्थः ; निस्तेजोभर्तृका इ-
यथा प्रबलैः लम्पटेरपाङ्गयमाणा अदृश्या क्रियते, ज्योत्स्नापि प्रभूतमेव
अपहृता इति भावः । अत्र वज्रोक्विद्युज्ज्योत्स्नानां गज-काञ्चनदीपिका-वागव-
साम्यकथनादुपमाऽलङ्कारः । (अस्यानुरूपः श्लोको यथा,—“चन्द्रार्को ब-
तमोभिरभितो यस्तौ दिशां द्राघिमा, धारा दीर्घतराः पतन्ति किमुतं पिष्टवि-
तलात् । अङ्गं निङ्गवनात् कृशाऽपि च निशा द्राघीयसी दृश्यते, मन्वे गुह्य-
केवलमहो ! हर्षाय वर्षागमः ॥” इति) । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २० ॥

प्रकारान्तरेण मेघोदयं वर्णयति विटः, एते इति ।—अन्योऽन्य—परस्परं,
द्रवन्तः,—आक्रामन्तः, युध्यमाना इति यावत्, गजा इव—इतिन इव, विद्यु-
तडिदेव, गुणः,—तन्तुः तेन, (विद्युतां गुणत्वं लखमानतया निगडसायात् शी-
बद्धा—संयमिता, कक्षा—मध्यवन्धनं येषां तथाभूताः, (“कक्षा स्थानाध्यवन्धनं”
काण्डः) एते—उपरि सञ्चरन्तः इत्यर्थः, सधाराः,—वृष्टिप्रवाहसहिताः, वारिधरा-

अपि च पश्य,—

महावाताध्मातैर्महिषकुल-नीलैर्जलधरैः

चलैर्विद्युत्पक्षैर्जलधिभिरिवान्तःप्रचलितैः ।

इयं गन्धोद्दामा नवहरित-शष्पाङ्गरवती

धरा धारापातैर्मणिमयशरैर्भिद्यत इव ॥ २२ ॥

जलदाः, शक्रदाः—इन्द्रस्य, आजया—आदंशेन, रजतरज्ज्वा इव—रजतगुणेन इव, ना—पृथ्वी, (“—गौरुदके दृशि । खर्गे दिशि पशौ रश्मौ वक्षे भूमाविषी गिरि” इति हेमचन्द्रः) समुद्धरन्ति—समुत्थापयन्ति ; यथा लोके किमपि भारवदवस्तु ऊर्ध्वं नेतुकामः उत्तरोयमानद्रव्यभारेण अधःपतनशङ्कानिवारणार्थं मध्यदेशे रज्जुं बद्धा तत्-क्षयिदाकर्षति, - ततश्च एवं सुरचितेन तेन रज्ज्वन्तरेण वहैव तद् वस्तु ऊर्ध्वं नयति, तथा अधःपतनशङ्कया विद्युद्गुणवद्भक्त्वाः मेघाः वारिधारापरज्ज्वा सुरचिता पृथिवीं वहैव ऊर्ध्वं नयन्तीत्यर्थः । धाराणां रज्ज्वरज्जुत्वं शक्ततया अविरलपतनात् दीर्घतया चेति ज्ञेयम् । अत्र सधाराणां वारिधाराणां सान्द्रकृणवर्णत्वेन, सनितवत्तया गर्जित-पक्षेण च परस्परक्रामवतां गजानां प्रसिद्धसादृश्यप्रतीतिरूपमा ; तेषाञ्च सुदीर्घ-वराधारापतनस्य इन्द्राजया रजतरज्ज्वा पृथिवीसमुद्धरणत्वेन सम्भावनादुत्प्रेक्षा, अनयो-रिकाशयत्वेन च सादृश्यम् । इन्द्रोपेन्द्रवक्ष्योः सखेलनादुपजातिर्हत्तम् ॥ २१ ॥

प्रस्तुतार्थं प्रकारान्तरेण प्रतिपादयति, महेति ।—महावातेन—प्रबलवायुना, आधातैः,—पूरितैः, महिषकुलानीव—महिषसमूहा इव, नीलाः,—श्यामाः तैः, विद्युदेव—वपला एव, पक्षाः,—सहायाः येषां तैः, (“पक्षः पक्षं सहायोऽस्त्री” इत्यमरः) अनतः,—अन्तरीक्षे, (अन्तरिति अव्ययसमान्तरीक्षवाचकं) प्रचलितैः,—आदोलितैः, जलधिभिः,—समुद्रेरिव, चलैः,—इतस्ततः सञ्चरद्भिः, जलधरैः,—मेघैः, गन्धोद्दामा—नूतनवारियोगात् उत्थितेन स्रक्तुरभिगन्धेन उद्दामा—उत्कटा, अति-सुरभिरित्यर्थः, तथा नवानां—नवोद्भूतानां, हरितानां—श्यामवर्णानां, शष्पाणां—शालदणानां, ये अङ्गुराः,—प्ररोहाः, तद्वती—शष्पाङ्गुरविशिष्टा इत्यर्थः, इयं—परिदृश्यमाना, धरा—पृथिवी, मणिमयशरैः,—तत्तुल्यैः इत्यर्थः, धारापातैः,—दृष्टि-प्रवाहपतनैः, भिद्यते—विध्यते इव । [शष्पाङ्गुराः,—संलग्नशरतुल्याः इति प्राचीनानां व्याख्या] । अत्र अन्तरीक्षे प्रचलितजलधेरप्रसिद्धत्वेन प्रबलवातेरितनीलजल-धाराणां तथात्वेन गम्यसास्यप्रतीतिरुत्प्रेक्षा । शिखरिणी इति,—“रसे रुद्रेऽस्मिन्ना यमन-समन्वा गः शिखरिणी” इति खचणात् ॥ २२ ॥

सु—२०

वस । भाव ! एसो अबरो *—

एहोहीति शिखण्डिनां पटुतरं केकाभिराक्रन्दितः

प्रोड्डीयेव बलाकया सरभसं सोत्करहमालिङ्गितः ।

हंसैरुज्झितपङ्कजैरतितरां सोद्वेगमुदीक्षितः ।

कुर्वन्नञ्जनमेचका इव दिशो मेघः समुज्जृम्भते ॥ २३ ॥

विटः । एवमेतत् । तथाहि, पश्य—

* भाव ! एषोऽपरः ।

अपरमपि मेघोदयप्रकारं वर्णयति वसन्तसेना, एहोहीति ।—शिखण्डिनां—
मयूराणां, केकाभिः,—वाग्भिः, (“केका वाणी मयूरस्य” इत्यमरः) एहि एहि—
आगच्छ आगच्छ, (“एहि एहि” इति द्विवचनं वीक्षायां, आदरातिशयप्रकटनार्थं
बोध्यम्) इति पटुतरम्—उच्चैस्तरं यथा तथा, आक्रन्दितः,—(अत्र इवशब्दोऽप्यत्र
हार्थः) वाग्ववबुद्ध्या आहत इव इत्यर्थः ; (“आक्रन्दः क्रन्दने हाने मिवदारप
मुद्रयोः” इति मेदिनी । जलदोदयस्य मयूराणां हर्षजनकत्वात् तत्र वाग्ववबुद्ध्या
आह्वानं बोध्यम्) बलाकया—वकपङ्क्त्या, वकस्त्रिया वा, सरभसं—सवेगं, तर्जनी
वा, प्रोड्डीय—नभसि उल्याय, सोत्करहं—समुत्सुकं यथा तथा, आलिङ्गित इव—
आगच्छ इव ; (मेघोदयस्य बलाकाया गर्भोत्पत्तिहेतुत्वात् आनन्दजनकत्वात्
तदालिङ्गनमुपेक्षितम् । मेघोदये बलाकाया गर्भोत्पत्तिरुक्ता कर्णोदये, यथा—
“गर्भं बलाका दधतेऽभ्युगीतात् नाके निवन्नावलयः समन्तात्” इति । “गर्भावावचर
परिचयान्नूनावहमालाः सेविष्यन्ते नयनसुभगं खे भवन्तं बलाकाः” इति मेघदूतैर्वापि ।
तथा उज्झितपङ्कजैः,—परित्यक्तकमलैः, हंसाः कमलवने विचरन्ति, वर्षासु च नान्यत्र
गच्छन्तीति कविसमयप्रसिद्धिः ; हंसैः,—मानसौकीभिः, अतितराम्—अतिरिक्तं
सोद्वेगं—सोत्करहं यथा तथा, उदीक्षितः,—मानसगमनाय ऊर्ध्वं निरीक्षितः, मेघः—
बलाकः, दिशः,—दिक्चक्रम्, अञ्जनमेचकाः,—कञ्जलवत् मलिनाः, कुर्वन्नञ्जनं
समुज्जृम्भते—विकाशते, उद्गच्छति इत्यर्थः । [“जृम्भा विकाशजृम्भयोः” इति
मेदिनी । अत्र “समुत्तिष्ठते” इति पाठान्तरम्] । अत्र मेघस्य बलाकादिजनित
मयूराक्रन्दितत्वेन सम्भावनात्, तथा दिशो मेचकीकरणत्वेन च गम्यसास्यप्रतीतिरुक्ते
इयमित्यनयोः परस्परनैरपेक्षेण संस्थितेः संसृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २३ ॥

निष्पन्दीकृत-पद्मषण्ड नयनं नष्टक्षपावासरं
विद्युद्भिः क्षणनष्टदृष्टतिमिरं प्रच्छादिताशामुखम् ।
निश्चेष्टं स्वपितीव सम्प्रति पयोधारा-गृहान्तर्गतं
स्मीताम्बोधर-धाम-नैकजलद-च्छत्रापिधानं जगत् ॥२४॥

मेघाच्छन्नतया जगत्स्नात्कालिकीमवस्थां वर्णयन्नाह विटः, निष्पन्दीति ।—
व्यति—इदानीं, निष्पन्दीकृतानि—मेघाच्छन्नतया सूर्योदयाभावेन पद्मानां विकाशा-
भावात् निद्राऽऽवेशवशेनेव अस्पन्दीकृतानि, परित्याजितसाहजिकचारुल्यानीत्यर्थः,
(रविकिरणसम्पर्कात् पद्मविकाशस्य प्रसिद्धेः) पद्मषण्डान्वेव—पद्मसमूहा एव,
(“पद्मादिकदम्बे षण्डमस्त्रियाम्” इत्यमरः) नयनानि—चक्षुषि येन तत्, निमीलित-
वदनमिति यावत्, नष्टो—अदर्शनं प्राप्तौ, मेघावृततया खरूपतः नानुभूतौ इत्यर्थः,
क्षपावासरो—रात्राहनी यस्य तादृशं, नानुमितराविन्दिवमित्यर्थः, इयं निशा दिवा
वति विनिर्णेतुमचमं सदेव निद्रावशं गतमित्याशयः ; विद्युद्भिः—तडिद्भिः, तडिद्-
विकाशेनेत्यर्थः, क्षणं—निमेषक्रियायाः चतुर्थभागपरिमितकालविशेषं व्याप्य, नष्टम्—
परुष्टं, दृष्टं—पश्चात् विद्युतामभावे व्यक्तीभूततया लक्ष्यीभूतञ्च, तिमिरम्—अन्ध-
कारं यत्र तथाभूतं, [“क्षणनष्टदृष्टतिमिरम्” इत्यत्र “क्षणदृष्टसुप्ततिमिरम्” इति
पाठान्ते,—क्षणं—क्षणकालं व्याप्य, दृष्टं—लक्षितं, सुप्तं—प्रकृष्टं, निविडमित्यर्थः,
निमेषमिति यावत्, तिमिरम्—अन्धकारः, आलीकोभावरूपः यत्र तत्, विद्युद्-
विकाशानन्तरं क्षणकालं गाढान्धकाराच्छन्नम् इत्यर्थः, आलीकोद्भासितप्रदेशात्
पातोकापसरणे कृते यथा क्षणकालम् अत्यर्थं गाढान्धकारोऽनुभूयते, तद्वत्
गाढान्धकाराच्छन्नमिति भावः] प्रच्छादितानि—आवृतानि, मेघपटलैरिति शेषः,
पद्मामुखानि—दिशः मुखानीव यत्र तथोक्तम्, अत एव तिमिरपटलावृतदिक्षुषण्ड-
वपमानमित्यर्थः, पयोधाराः,—पयसां—जलानां, धाराः,—प्रवाहाः, ता एव
पद्माणि—भवानि, तेषाम् अन्तर्गतं—सुसुखं निद्रासुपभोक्तुमेव तन्मध्यस्थितमित्यर्थः,
श्लिष्टप्रवाहमग्रमिति यावत्, तथा स्मीते—विशाले, अन्धकारेण तरुमुधराद्यदर्शना-
रहितदोषायमाणे इत्यर्थः, अम्बोधराणां—मेघानां, धामनि—अधिकरणे, प्राकाशे
इत्यर्थः, यद्वा,—स्मीतानाम्—अतिप्रहृष्टानां, भूयसामित्यर्थः, अम्बसां—जलानां,
पद्माणि—धारकाणि, धामानि—आधाराः, सञ्चितानां जलानामाश्रयस्वरूपाः
इत्यर्थः, ये नैकजलदाः,—बहवो मेघाः, ते ह्रस्वाणि—आतपव्यापीव तानि
पिधानानि—आच्छादनानि यस्य तथोक्तं, मेघानां जगतः उपरि श्वस्थानात् क्व-

वस । भाव ! एवम् स्वेदं । ता पेक्ख पेक्ख, *—

। गता नाशं तारा उपकृतमसाधाविव जने
विद्युक्ताः कान्तेन स्त्रिय इव न राजन्ति ककुभः ।
प्रकामान्तस्तप्तं त्रिदशपति-शस्त्रस्य शिखिना
द्रवीभूतं मन्ये पतति जलरूपेण गगनम् ॥ २५ ॥

* भाव ! एवं नु इदं, तत् पश्य पश्य—

वत् शिरसः उपरि अवस्थानात् मञ्चीन्नततया निम्नपाश्वचतुष्टयत्वेन च क्वलोत्प्रेषा,
जगत्—भुवनं, नियेष्टं—निष्क्रियं सत्, स्वपितीव—निद्रातीवित्युत्प्रेषाऽलङ्कारः ।
लोको यथा अतिदुर्हिने गृहान् एव स्थित्वा तूलगर्भप्रच्छदपटेन मुखादिसन्धावय-
माच्छाद्य नियेष्टं स्वपिति, जगदपि एतादृशदुर्हिने तथा इति भावः । अत्र स्त्रीतापो-
धरादिविशेषणं निकेतनान्तर्गतस्य प्रसुप्तस्य चोपरि कृतधारणरूपविशेषाद्यप्रकाशना-
मुपन्यस्तमत एतदप्रसिद्धमिति तु नाशङ्कनीयं, नवजलधराणां हि सभावश्चामनुप-
योगात् घनसन्निविष्टतया नियतमेवाहंदेशावस्थानात् आतपवाकारैश्चैवाकारितं
दृश्यते इति प्रकृतमेव वस्तु अनुक्त्य एतदेव व्यक्तीकर्तुमुपपन्नमेव भूते जलदे कृतलारोप-
कृतः इति रूपकं सुव्यक्तमेवेति विज्ञेयं । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २४ ॥

विटोक्तिमनुमन्यमाना वसन्तसेना अपरमपि तात्कालिकं प्राकृतिकदृश्यमुप-
वर्णयति, गतेति ।—तारा—नक्षत्रं, (जातित्वादेकवचनम्), असाधौ—दुष्टे, अत्रे-
—लोके, उपकृतं—कृतीपकार इव, नाशम्—अदर्शनं, गता—प्राप्ता, असाधुजने
कृतीपकारः न केवलं विफलः भवति, प्रत्युत तेषां पुनः असाधुत्वाचरणेनाहत-
सन् कृतानामुपकृतीनामस्वीकारात् अन्तर्हितः भवति, उपकारकस्य कर्मणि
प्रत्युपकारं न दृश्यति, तथा उद्धृताऽपि तारा मेघावृततया सर्वथैव विलीनतां गता
न त्रिशयाः शोभादिरूपं कमपि उपकारं कर्तुमभिलषतीत्यर्थः ; ककुभः,—दिशः,
वधूरूपा इत्यर्थः, (“दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाय हरितय ताः” इत्यमरः)
कान्तेन—पत्न्या, [मूर्त्येणेति ध्वनिः] विद्युक्ताः,—विरहिताः, विरहिण्य इत्यर्थः,
स्त्रिय इव—वनिता इव, न राजन्ति—न शोभन्ते ; कान्तविरहिताः स्त्रिय इव, सर्वे
विरहिता दिशो न शोभन्ते इति भावः ; प्रोषितभर्तृकानां हि कुलस्त्रीणामङ्गसंस्काराणां
निषेधात् माङ्गलिकेतरावकृतौणां परिहारदर्शनात् ; तथा गगनं—नभीमखलं, [वरुण-
विदशपतिशस्त्रस्य—इन्द्रायुधस्य, वज्रस्य इत्यर्थः, शिखिना—अग्निना, प्रकामान्तस्तप्तं,—

अपि च पश्य,—

उन्नमति नमति वर्षति गर्जति मेघः करोति तिमिरौघम् ।

प्रथमश्रीरिव पुरुषः करोति रूपाख्यनेकानि ॥ २६ ॥

प्रथम—सम्यक् यथा तथा, अन्तः,—अभ्यन्तरे, तप्तम्—उष्णतपयोगात् विद्रावितम्,
यत् एव द्रवोभूतं—तरलौभूतं सत्, जलरूपेण—सलिताकारेण, पतति—स्रवतीत्यर्थः,
इति मन्ये—सम्भावयामीत्यर्थः । यथा किञ्चित् घनीभूतं वस्तु कठोराग्निसन्तापेन
द्रवीभूतं सत् चरति, तद्वत् वज्राग्नितप्तं गगनं द्रवीभूतं सत् जलरूपेण पततीति
निवृत्ताऽर्थः । अत्र पूर्वार्द्धे उपना, परार्द्धे नौदपस्य गगनस्य द्रवीभूतत्वासम्भवात्
यत् प्रकृतस्योपमेयस्य गगनस्य उपमानभूतजलात्मकत्वसम्भवनया इदं जलमेव
किमित्याकारकोत्कटैककोटिकसंश्रयसमुदयादुत्प्रेक्षा, सा च मन्ये शब्दप्रयोगादव्यन्यते,
वदुक्तं दण्डिना,—“मन्ये शब्दे भुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः । उत्प्रेक्षाव्यञ्जकाः शब्दा
इत्यशब्दोऽपि तादृशः ॥” इति उपमीत्येवमर्थः सङ्हरः । श्लोकेऽस्मिन् उपमेयोपमानयोः
व्यतिरेककारणोः लिङ्गवचनभेदस्य दर्शनात् दीर्घयस्तेयमुपमेति तु नाशङ्कनीयं, “ह्रीनाधि-
क्यवचनलिङ्गभेदो विपर्ययः । असादृश्यः सम्भवौ च दीर्घाः सप्तोपमागताः ॥” इति
शब्देनकारिकाऽनसारेण एतेषाम् उपमादूषकत्वेऽपि उपमेयोपमानगतह्रीनाधिक्यत्वा-
दौना नागाशोभनरूपस्य सुव्यक्तस्य सामान्यधर्मस्य उभयवाधाधितत्वेन सामाजिकानां
साध्यस्य भ्रष्टि यवबोधात् नोपमाव्याघातकदीर्घावकाशः ; यदुक्तं तत्रैव—“न लिङ्गवचने
मित्रं न ह्रीनाधिक्यतःऽपि वा । उपमादूषणाशालं यद्विज्ञेयो न धीमताम् ॥” इति
सुषोमिर्विभाव्यम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ २५ ॥

नवाभ्युदयतागच्छतः पुरुषस्यैव नवजलधरस्य अनेकरूपत्वं दर्शयति, उन्नमतीति ।
—मेघः,—पयोदः, प्रथमा—अधुनातनौ, न तु पितृपैतामहीत्यर्थः, अचिरोत्पन्ना
स्तेनैवोपाज्जितं वादित्याशयः, श्रीः,—सम्पत् यस्य तादृशः, [वैकल्पिकत्वात् कवभावः]
प्रथमलब्धसम्पत् इत्यर्थः, पुरुष इव—दरिद्रचरजन इव, अनेकानि—बहुविधानि,
वराणि—भारगतीः, विविधभङ्गीविधायकस्वरूपाणि, अपि वा वेदश्रुषादीनि इत्यर्थः,
करोति—धारयतीत्यर्थः ; तथा हि, उन्नमति—कदाचित् उत्तिष्ठति, नमति—
कदाचित् अधो लम्बते, वर्षति—क्षणं वा वारि मुच्यति, गर्जति—क्षणं वा नदति,
तथा तिमिरौघं—किञ्चित्कालं वा अन्धकारसमूहं, करोति—जनयतीत्यर्थः, अन्यत्र
उत्पन्नत्वे,—उन्नतिकारकाभ्यामाचरति, श्लोकेनैवाधीगतिमापद्यते, धनानि विकिरति,
धनविनियोगानामास्मान्ननं करोति, पापराशिनातनोतीति बोध्यम् । अत्र प्रथमार्द्धे

विटः । एवमेतत्,—

विद्युद्भिर्ज्वलतीव, संविहसतीवोच्चैर्बलाकाशते-

र्माहेन्द्रेण विवलातीव धनुषा धाराशरोद्धारिणा ।

विस्फटाग्नि-निस्त्रनेन रसतीवाघूर्णतीवानिलै-

र्नीलैः सान्द्रमिवाहिभिर्जलधरैर्धपायतीवाम्बरम् ॥ २७ ॥

एकस्य मेघस्रोतमनाद्यनेकक्रियासम्बन्धाद्दीपकालङ्कारः, परार्द्धे च उपमा, इत्यनयोः
परस्परसापेक्षत्वादङ्गाङ्गित्वेन सङ्गरः । आख्यां वृत्तम् ॥ २६ ॥

वपत्तसेनया गगनस्यमेघस्य अनेकरूपत्वप्रदर्शनात् विटोऽपि तदुक्तिं समर्थयितुं
युक्त्वा आकाशस्य नानाऽवस्थां प्रदर्शयति, विद्युद्भिरिति ।—अम्बरम्—आकाशं,
विद्युद्भिः,—वज्रपद्माभिः, ज्वलतीव—उद्भासते इव, बलाकाशतैः,—उड्डोद्यमानवज्र-
समूहैः, (कारणभूतैः) उच्चैः,—मत्स्ये यथा तथा, दीर्घकालं व्याप्य इति वाक्,
संविहसतीव—मध्यमहास्य करोतीव, (“मध्यमः स्यात् विहसितम्” इत्यमरः)
हासस्य धवलतयोपवर्णनं कविसमग्रप्रसिद्धेः, वक्त्रानां शुभ्रतया च हाससाम्यं बोध्यं,
यदुक्तं दर्पणे,—“यशसि धवलता वस्यते हासकोर्त्थीः” इति) धाराशरोद्धारिण-
धाराः,—जलधारा एव, शराः,—बाणाः, तान् उद्धारयति—उद्भवति यत, तेषां
आसाररूपग्रवर्षिणा इत्यर्थः, माहेन्द्रेण धनुषा—इन्द्रचापेन, धनुःप्रदर्शनेनेति वाक्,
विवलातीव—सप्रतगतिं प्रदर्शयतीव, युद्धार्थमाह्वयते इव इत्यर्थः, विपचलीकविनि-
शेषः, विस्फटाग्नि-निस्त्रनेन—प्रकटवज्ररवेण, रसतीव—उच्चैः नादं करोतीव,
वज्रनिर्घोषाज्जिन सिंहनादं करोतीव इत्यर्थः, आनिलैः,—वातैः, आघूर्णतीव,—
मण्डलाकारेण भ्रमतीव, घूर्णमानभ्रमणावातच्छलेन युद्धकालिकमण्डलभ्रमणं प्रदर्शय-
तीवेत्यर्थः, तथा अहिभिरिव—अण्डसर्पैरिव, नीलैः,—श्यामवर्णैः, जलधरैः—
मेघैः, सान्द्र—गाढं यथा तथा, धूपागतीव—धूपधूमःकुलं भवतीव, आश्रयस्थः
विसृज्यमानं धूपधूमाच्छन्नमात्मानं करोतीवेत्यर्थः, मेघस्य अमृजुगन्था इत्यस्य
सञ्चारान् उरसा कुटिलविसर्पणशीलेन सर्पेण, साम्यं गम्यते, तथा धूमज्योतिरसिद्धि-
मरुसन्निपातवाद्य तेन गगनस्य धूपाकुञ्जत्वम् अवगन्तव्यम् । अत्र प्रकृतानामन्वय-
परमशीमाभिधानाम् विद्युद्भिरिति बलाकाशत-माहेन्द्रशरासनविकाशादीनामप्रकृतैः
प्रज्वलनसंविहसनविजृम्भणादिभिः तादात्म्याध्यासादुत्कटिकीटिकसंशयसमुद्भासक-
प्रवा, तद्योतकानामिवादिनां क्रियागतानामभिधानादुवाच्या क्रियास्वरूपा, तस्य जलो-

वस ।—

जलधर ! निर्लज्जस्त्वं यन्मां दयितस्य वेश्म गच्छन्तीम् ।

स्नानितेन भीषयित्वा धाराहस्तैः परामृशसि ॥ २८ ॥

भोः शक्र !—

किं ते ह्यहं पूर्व्वरतिप्रसक्ता यत् त्वं नदस्यम्बुद-सिंहनादैः ? ।

न युक्तमेतत् प्रियकार्ङ्क्षितायाः मार्गं निरोद्धुं मम वर्षपातैः ॥ २९ ॥

नाना बहुधील्लेखादियं मालारूपा वेदितव्या, इत्येतासां सजातीयानामन्योऽन्यसापेक्ष-
त्वा संस्थितेः सजातीयसङ्करः वेदितव्यः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २७ ॥

दयितमभिसरन्ती वसन्तसेना इत्थं धाराकरपरामर्शनादिना गमनविघ्नमुत्पादयन्तं
तद्वत्तमुपालभते, जलधरेति ।—हे जलधर !—पयीवाह ! त्वं निर्लज्जः,—निस्वपः,
वृत्—वृत्तात्, दयितस्य—प्रियस्य, वेश्म—निकेतनं, (“वेश्म सद्य निकेतनम्” इत्य-
मरः) गच्छन्ती—चलन्ती, मां, स्नानितं—गर्जितं, भीषयित्वा—चासयित्वा,
धाराहस्तैः,—जलसम्पातरूपकरैः, परामृशसि—स्पृशसि ; परस्त्रीगते करारपणं तथा
भ्रमिभारिकायाः कान्तसमीपगमनप्रतिरोधार्यं भीतिप्रदर्शनमित्युभयमेव निर्लज्जस्येव
पृष्ठभुक्तस्य कार्यमित्यर्थः । अत्र समेन कार्येण प्रस्तुते जलधरे अभ्यस्तुतवृत्तकामुक्ता-
वधारसमारोपान् समासांक्तिरलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ २८ ॥

एकानुरक्तायाः स्त्रियाः पत्यर्थमनुयान्त्याः गमनविघ्नोत्पादनं महाभङ्गिभवाद्भिः
प्रत्यङ्गोः महाप्ररुषेः सञ्ज्येवाविधेयमिति, इदानीन्तु विवधान्तराधीत्यादनैः तद-
विहङ्गाचरणं मेघवाहनस्य शक्रस्य समालोक्य वसन्तसेना तमुपालभते, किमिति ।—
भोः शक्र !—हे इन्द्र ! अहं ते—तव, पूर्व्वरतिप्रसक्ता—पूर्व्वस्मिन् काले—भूते समये,
प्रमित्यर्थः, कदाचिदपि या, रतिः,—अनुरागः, सन्धीगो वा, तव प्रसक्ता—अनु-
शङ्खी किम् ? आसमिति शेषः ; यद्वा,—किमहं ते जन्मान्तरप्रणयिनी आसमित्यर्थः,
वृत्—वृत्तात्, त्वम् अम्बुदसिंहनादैः,—(अम्बुदशब्देनाव लक्षण्या अम्बुदनादौ
शेषः) तेन, अम्बुदनादाः,—मेघगर्जनानि एव, सिंहनादाः,—गर्व्वचक्रध्वनि-
विशेषाः तैः, मेघगर्ज्जितरूपमहानादैः इत्यर्थः, यद्वा,—अम्बुदानां सिंहनादा इव सिंह-
नादा तैरित्येवमौपम्यगर्भविग्रहे, लक्षणां विनाऽपि पूर्व्वोक्त एवार्थः अनुसन्धयः ;
नदसि ?—गव्वायसे ? निजप्रणयिन्या अन्वासक्तिदर्शने क्रोधोदयस्य साहजिकत्वात्-मां
भीषयित्वा गमनं प्रतिरोद्धुं सिंहवद्वर्ज्जसि किम् ? इत्यर्थः । प्रियाऽसन्नेलनजदुःखा-
विषय देवराजस्य ते एतत् न युक्तमित्याशयेनाह, नेति ।—प्रियकार्ङ्क्षितायाः,—

अपि च,—

यद्वदहल्याहेतोर्मृषा वदसि शक्र ! गौतमोऽस्मीति ।

तद्वन्ममापि दुःखं निरवेक्ष्य निवार्यतां जलदः ॥ ३० ॥

प्रियेण प्रणयिना, चारुदत्तेनेति यावत्, काङ्क्षितायाः,—अभिलाषितायाः, यथा,—
एतन्प्रियकाङ्क्षितायाः,—एतेन—समीपवर्तिगृहस्थितेनेत्यर्थः ; (तदुक्तम्,—“इदमस्तु
सन्निकृष्टं समीपतरवर्तिं चेतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परीक्षे विज्ञानो-
यान् ॥” इति) प्रियेण—चारुदत्तेन, काङ्क्षिता—प्राप्तिता तस्याः ; एषः,—समीप-
वर्तिगृहस्थित इत्यर्थः, प्रियः काङ्क्षितः,—रन्तुमभौषितः इत्यर्थः यथा तस्याः इति वा ;
[“एतन्प्रिय” इत्यत्र प्रियविशेषणेन एतत्पदेन एवं सूच्यते यत्,—“एष चारुदत्त एव मे
प्रियः, न त्वं, न वाऽपरः कश्चित्” इति] मम मार्ग—पन्थानं, वर्धंपातैः,—घात-
सम्पातैः, निरोद्धुं—प्रतिवर्द्धुं, न युक्तं—नीचितम्, एतत्—इदं, विवेचय इति शेषः ;
प्रियमभिसरन्त्या मानुष्या मे मार्गरोधस्त्वया जलदाधिपतिना देवराज्येन न कर्तव्यं,
प्रत्युत मेघवाहनेन भवता महीयसा मङ्गमनप्रत्यूहवलाहकवर्षणानामपसारणमेव कर्तुं-
मुचितमित्यभिप्रायः । यतोऽहं ते पूर्वं रातिप्रसक्ता नासम् इति प्रथमार्हप्रतिपाद्य-
वस्तुनः, “अतो मे मार्गरोधो न कर्तव्यः” इति परार्हप्रतिपाद्यस्य हेतुतथोपन्यासान्
काव्यलिङ्गालङ्कारः । इन्द्रवज्रीपेन्द्रवज्रयोः सम्भोलनादुपजातिः वृत्तम् ॥ २८ ॥

एवं तिरस्कृतः शक्रः यदि रोषावेशात् मेघादिस्ववाहनानि विशेषतो विनियोज्य
पुनः गमनप्रतिरोधमाचरति, इति आशङ्क्य प्रियासङ्गमाभिलाषापूरणे मनःपौडग्लिभं
शक्रं पूर्ववृत्तान्तं स्मारयन्ती पुनरनुनयति, यदिति ।—हे शक्र !—इन्द्र ! अहल्या—
गौतमपत्नी, तस्याः हन्ती,—तां सम्भोक्तुमित्यर्थः, यद्वत्—यथा, गौतमः अस्मीति—
कामसन्तापनिवारणार्थं गौतमरूपं धृत्वा अहं गौतम इति, मृषा—मिथ्या, वदसि—
मृषावदनमकरोः इत्यर्थः ; [वदसीत्यत्र “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवत्ता” (शाश्व-
पा०) इति सूत्रे वृत्तिकृता वर्त्तमानसमीपे भूते भविष्यति च वा लट् इत्युक्तेः, भूत-
कालिकस्यापि वस्तुनः वर्त्तमानसामीप्यद्योतनाय लट्प्रयोगः सुधीभिश्चिन्तनीयः]
यथा,—भूतायामपि मृषाभाषणक्रियाशामुक्तेरेतत् कालिकत्वेन श्रुतत्वात् काल-
सामान्ये लट्प्रयोगः । पुरा किल इन्द्रः शिष्यी भूत्वा कियन्तं कालं गौतमपत्नी
स्थितः । एकदा स्नानाय गते गुरौ गौतमे, असौ गौतमरूपमाख्याय रिरंसया अहल्या
मुपययौ । तथा तु निशाशेषे पतिं प्रस्थितं जानन्त्या, कस्त्वमिति पृष्टः, गौतमोऽस्मि,
त्वत्सम्भोगलासया पुनः प्रत्यावृत्तः, इत्युक्त्वा तां कामयमान एव दृषयासासेति कैप-

अपि च,—

गर्ज वा वर्ष वा शक्र ! मुञ्च वा शतशोऽशनिम् ।

न शक्या हि स्त्रियो रोद्धुं प्रस्थिता दयितं प्रति ॥ ३१ ॥

यदि गर्जति वारिधरो गर्जतु तन्नाम निष्ठुराः पुरुषाः ।

अपि विद्युत् ! प्रमदानां त्वमपि च दुःखं न जानासि ? ॥ ३२ ॥

विद्वो वार्ताऽवानुमन्वेष्टा] समापि दुःखं—प्रियसम्बोधनलालसाजनितमिति भावः, तदन्त—तथा; भवदनुकूपमेवेत्यर्थः. इति निरवेद्य—निःशेषेण विचार्य, जलदः,—वेद्य, भवदनुचर इत्यर्थः. निवार्यतां—निषिध्यताम्; एतस्य मे प्रियसदनगमने प्रवृत्तत्वादित्याशयः । [“निरवेद्य” इत्यत्र “निरपेक्ष” इति सम्बोधनान्तापाठान्तरे—हे निरपेक्ष !—उदासीन’, परदुःखानभिज्ञ ! इत्यर्थः, समापि दुःखं भवद्वत्, जानोहीति शेषः । तदा किं कर्तव्यमित्याह,—निवार्यतामिति] । आख्या-
पनिदम् ॥ ३० ॥

एवमनिशमनुनीयापि पुनः सदीयामत्यधिकां कान्ताऽभिसमागमवासनां निरसितुं यतीत्यादितानां विघ्नशतानामपि शक्तिनांस्तीत्यालोच्य तत्र तत्र स्वीयाम् उपेक्षां पश्यन्ति, गर्जति ।—हे शक्र !—सुरपते ! त्वं गर्ज—सन्ततं कुरु, वा—अथवा, वर्ष—वारिवर्षणं कुरु, वा—किंवा, शतशः,—शतशतवारान्, अशनिं—वज्रं, मुञ्च—नित्यं, यत् ते अभीष्टं, तत् कुरु इति भावः, (किन्तु) दयितं—कान्तं प्रति, कान्त-
भिसत्तुमित्यर्थः, प्रस्थिताः,—चलिताः, स्त्रियः,—कामिन्यः, रोद्धुं—निवारितुं, न शक्या हि—नैव तद्व्यापारादेता निषेजुं शक्याः इति भावः, त्वयेति शेषः । अत्र प्रथमाहं शक्यं गज्जन्वर्षणाशनिविमोचनरूपानेकक्रियासम्बन्धान् दीपकम्; परार्हे तु, दयिता-
भिसारिण्यहं भवता कथमपि निवारयितुं न शक्या इति विशेषे वक्तव्ये, कान्तार्थिन्यः कामिन्यः कथमपि न निवार्यन्ते इत्यभावमुखेन सामान्यस्याभिधानात्, वैधर्म्येण सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः, इत्यनयोः परस्परानुकूलत्वेन साक्षात्तया संस्थितेः सङ्गरः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

एवं प्राक् शक्रमुपालभ्य ततः कामिनीमानसशयसन्तापमज्ञानतस्तस्य पुरुषस्वीपा-
लनेनालमिति निश्चित्य, नारीहृदयसन्तापं जानतीं सजातीयं सोदामनीं तिर-
स्नोति, यदोति ।—वारिधरः,—मेघः, गर्जति यदि—नदति चेत्, गर्जतु—नदतु,
वैधर्म्यं गज्जने इष्टलाभयेत् गर्जतु, तत् मे न किमपि दुःखकरम् इति भावः । तत्र
वैतथाह, तदिति ।—तत्—तत्र, इदं वक्तव्यमिति शेषः, पुरुषाः,—पुमांसः, निष्ठुराः,

विटः । भवति ! अलमलमुपालम्भेन, उपकारिणी तवेयम्,—
 ऐरावतीरसि चलेव सुवर्णरज्जुः
 शैलस्य मूर्द्धि निहितेव सिता पताका ।
 आखण्डलस्य भवनोदरदौपिकेय-
 माख्याति ते प्रियतमस्य हि सन्निवेशम् ॥ ३३ ॥

—निर्द्वंशः, नाम—स्त्रीकारे; पुरुषाणां नैर्द्व्यात् स्त्रीजनदुःखसमूहसमुद्घाटने समर्थं
 कातर्यमस्तीति स्त्रीकरोतीति भावः ; अयि विद्युत् !—अयि सौदामनि ! कामिनी-
 शिरोमणे इत्यर्थः, प्रमदानाम्—अवस्थानां, दुःखं—प्रियविरहजक्लेशमिति भावः,
 त्वमपि—त्वम् अवस्थां सत्यपीति भावः, न जानासि?—नानुभवसि? इत्यर्थः ।
 पुरुषाणां विजातीयानां रमणीयतदुःखस्य बोधनेऽसामर्थ्यं प्रसिद्धं, रमण्य एव
 रमणीयद्वयवेदनाज्ञाने पटौयस्यः सजातीयत्वात् ; अतः विभीषकाप्रिवत् ज्वित्वा
 क्षान्तिसाहाय्यकं सम्पाद्य तव क्षणेन प्रकाशः, क्षणेन च विनाशी नोचितः, अपि तु
 मम पथिप्रदर्शनार्थं सततमेव तव दौपवत् सुशीमननयनतर्पणप्रकाशी युक्त इति भावः ।
 आख्यां वृत्तम् ॥ ३२ ॥

वसन्तसेनाकृतमन्यायं विद्युदुपालम्भेन समाकृष्टांबोधकतामूलकं तदिति प्रबोधि-
 ज्ञाय तत् प्रतिषेधं प्रत्युत विद्युतः तस्याः उपकारित्वं स्वातन्त्र्येण प्रतिपादयति विटः,
 ऐरावतीरसीति ।—ऐरावतस्य—अभ्यन्तराङ्गस्य, उरसि—वक्षसि, अपिर्ता इति शेषः,
 चला—स्रगावसञ्चालनादिना चञ्चला, सुवर्णरज्जुरिव—हिरण्यवन्धनसाधनदाम इव,
 स्थिता इति शेषः, शैलस्य—नियततुषाराहतस्य तुङ्गिनाचलस्य, यद्वा,—सुदामनस्य
 स्फटिकमयपर्वतस्य, (तदैकदेशं जातत्वात् सौदामन्याः चञ्चलया श्वेतपताकाया सह)
 मव तस्याः सायं सुसङ्गच्छते इति बोध्यम्) मूर्द्धि—शिखरे, निहिता—स्थापिता,
 सिता—युष्मा, पताकेव—वातविधूतध्वज इव, आखण्डलस्य—इन्द्रस्य, भवनोदर-
 दौपिका—भवनं—वैजयन्ताख्यः सुधाधवलप्रासादः. (“स्यात् प्रासादो वैजयन्तः”
 इत्यमरः) तस्य उदरम्—अभ्यन्तरभागं, दौपयति—प्रकाशयति या सा, वैजयन्त-
 प्रासादाभ्यन्तरसञ्चारिणी वातेरितदौपशिखास्वरूपा, विद्युद्दौपिकेयैव वा तस्य सरी-
 झसितत्वादिति भावः ; इयं—विद्युत्, ते—तव, प्रियतमस्य—अतिप्रियचारुदन्तस्य,
 सन्निवेशं—भवनं, सौधमिति यावत्, आख्याति हि—कथयत्येव, प्रदर्शयत्येवेति
 यावत् ; विद्युद्विकाशेनैव चारुदन्तस्य आलयं दृश्यते, अतस्तवोपकारिणीयं विद्यु-
 त्प्रोपालम्भनीयेति भावः । अत्र तादृशीपमानद्वयस्याप्रसिद्ध्या प्रकृतायाः विद्यु-

वस । भाव ! एवम् तं ज्जेव एदं गेहम् । *

विटः । सकलकलाऽभिज्ञाया न किञ्चिदिह तवोपदेष्टव्यम्
अस्ति, तथाऽपि स्नेहः प्रलापयति ; अत्र (प) प्रविश्य कोपो-
त्पन्नं न कर्त्तव्यः,—

यदि कुप्यसि नास्ति रतिः, कोपेन विनाऽथवा कुतः कामः ।

कुप्य च कोपय च त्वं प्रसीद च त्वं प्रसादय च कान्तम् ॥३४॥

* भाव ! एवं, तदेव एतद्देहम् ।

उपमानसंतयोः । स्वर्णरज्जुमितपताकयोक्तादात्म्याध्यासादुक्तेककोटिकसंशयसमु-
द्भात् उन्नेवाद्यमङ्गाङ्गिभावेन सजातीयतया सङ्कीर्त्यते ; परार्द्धे तु विद्युद्रूपं विषयं
सर्वत्रैव निगीर्य आखण्डलभवनान्तरदीपिकास्वरूपत्वेन तदभिधानात् निश्चयात्मिकायाः
प्रतीतेरुदाहरेदाध्यवसानरूपातिशयोक्तिः पूर्वोक्ताभ्यामुन्नेवाभ्यां सापेक्षतया
संस्थितेः सङ्कीर्त्यते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३३ ॥

(प) सकलेति ।—सकलासु कलासु—चतुःषष्टित्वगीतादिविद्यासु, अभि-
ज्ञायाः,—विशेषज्ञानवत्याः । प्रलापयति—मुखरयति, मां वक्तुमिति शेषः । अत्र—
चारुदत्तगृहे इत्यर्थः ।

कलैकदेशज्ञो धूर्तों विटः स्वाभिज्ञत्वं प्रतिपादयितुं चारुदत्तसकाशे वसन्त-
सेनायाः कर्त्तव्यमुपदिशति, यदीति ।—यदि कुप्यसि—केवलमेव क्रोधं करोषि,
यदा रतिः,—अनुरागः, सम्भोगो वा, नास्ति—न भवति, सततकोपे न रतिसुखसम्भव
इत्यर्थः, अतो नातिकोपः त्वया करणीय इति भावः । कामोद्दीपनाद्यंभीषत् प्रणय-
कोपः कर्त्तव्य एव इत्यभिप्रेत्याह, कोपेनेति ।—अथवा—किंवा, कोपेन विना—
प्रणयकोपादने, कामो न—रतिर्न, कदाचित् प्रदर्शितः ईषत् कोपः कान्तस्य
रणप्रक्रियायां प्रतिहतायां, समुदीयमाने हि विरहे, निरुद्धे परिवाहे जलपूर इव,
कामवृत्त्ये भवतीति भावः,—“न विना विप्रलम्बेन सम्भोगः पुष्टिमयुते” इति दर्पण-
धृतवचनात् ; त्वं कुप्य—कदाचित् स्वयं क्रुद्धा भव, कोपय च—कदाचित् आत्मानं
प्रति क्रोधमुत्पादय, कान्तस्येति शेषः, प्रसीद—कदाचित् प्रसन्ना भव, कान्तानु-
रागादिकं दृष्टेति भावः, प्रसादय—प्रसन्नतामुत्पादय, पुष्पनालिङ्गनदानादिना
कान्तस्येति शेषः । अवार्थ्याभेदान्तर्गतं गीतिवृत्तं, तल्लक्षणमुक्तं वृत्तरत्नाकरे यथा,—
“शार्वाप्रथमदलीकं यदि कथमपि लक्षणं भवेदुभयोः । दलयोः कृतयतिशोभां तां
गीतिं गीतवान् मुजङ्गेशः ॥” इति ॥ ३४ ॥

भवतु एवं तावत् । भोः ! भोः ! निवेद्यताम् आर्य-
चारुदत्ताय,—

एषा फुल्ल-कदम्ब नीप-सुरभौ काले घनोज्जासिते
कान्तस्थालयमागता समदना हृष्टा जलार्द्रालिका ।

विद्युद्धारिद-गर्जितैः सचंकिता त्वद्दर्शनाकाङ्क्षिणी
पादौ नूपुरलग्नकर्दमधरौ प्रचालयन्ती स्थिता ॥ ३५ ॥

चारु । [आकाशं] वयस्य ! ज्ञायतां किमेतदिति ।

विद् । जं भवं आणवेदि । [वसन्तसेनामुपगम्य सादरम्] सोऽस्मि

भोदीए ? *

* यद् भवानाज्ञापयति । खल्वि भवत्यै ?

चारुदत्तं प्रति वसन्तसेनाया गाढानुरागं तथेतादृशेऽपि दुहिने विरहज्ज हे
सांदुमशक्नुवत्या रिरंसया आगमनञ्च विज्ञापयितुमाह विटः, एषेति ।—फुल्ले,—
विकाशं गतैः, कदम्बैः,—तन्नामप्रसिद्धैः, नीपैः,—धाराकदम्बैश्च, (कदम्बनोपशोः विंशः
पुष्पाणां वत्तुलत्वादिवैशिष्ट्येन उक्तः राजनिघण्टौ, स च तत्रैवानुसन्धेयः) यदा,—एति
प्रियकुसुमैः वभूक्तयुग्मैश्च सुरभिः,—सुगन्धः तस्मिन्, घनोज्जासिते—घनैः,—मैवैः, उज्जा
सिते—उद्भासिते, विपरोतलक्षणया समावृते इत्यर्थः, विद्युत्सनाधेः मधैः सुशोभिते इति
यावत्, काले—प्राह्वि, वर्षासमये इत्यर्थः, समदना—सकामा, रमणैर्विणीति यावत्,
जलेन—वर्षणोदकेन इत्यर्थः, आर्द्राः,—सिक्ताः, अलकाः,—चूर्णकुल्लाः रक्त-
काङ्क्षी, एषा—वसन्तसेना इत्याशयः, त्वद्दर्शनाकाङ्क्षिणी—भवन्तं द्रष्टुमभिलाषिणी,
अत एव हृष्टा—उत्फुल्ला सती, कान्तस्य—प्रियस्य, तव—भवतः, आलस्यम्—आहारम्
आगता—उपस्थिता, परं विद्युद्धारिदगर्जितैः,—विद्युद्भिः,—तड्भिः, वारिदायां—
मेषानां, गर्जितैश्च—नादैश्च, सचंकिता—सवासा, तथा नूपुरलग्नकर्दमधरौ—मणोर-
संसक्तपङ्काप्लवतो, पादौ—चरणौ, प्रचालयन्ती—घावयन्ती, पङ्कमपनीदयनीत्यर्थः
स्थिता—तिष्ठतीत्यर्थः, [वत्तमाने क्तप्रत्ययः] । त्वां द्रष्टुमैवमुत्कण्ठिता इति यावत्,
येन विद्युद्धारिदगर्जनपङ्कजोदादिकं किमपि नानया गणितमिति भावः । आर्द्र-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

वस । अज्ज ! वन्दामि । साअदं अज्जस्स ? [विटं प्रति]
भाव ! एसां छत्तधारिआ भावस्स ज्जेव भोदु । *

विटः । [स्वगतम्] अनेन उपायेन निपुणं प्रेषितोऽस्मि ।
[प्रकाशम्] एवं भवतु । भवति वसन्तसेने !—

साटोप-कूट-कपटानृत-जन्मभूमेः

शाव्यात्मकस्य रतिकेलि-कृतालयस्य ।

वेश्याऽऽपणस्य सुरतोत्सव-संग्रहस्य

दाक्षिण्य-पण्यसुख निष्कृत्यसिद्धिरस्तु ॥ ३६ ॥

[इति निष्क्रान्तः] ।

* आर्थ ! वन्दे । स्वागतमार्थस्य ? भाव ! एषा छवधारिका भावस्यैव भवतु ।

इदानीं गमनकाले विटः वसन्तसेनायाः आगमनसाफल्यम् आशाक्ते, साटोपेति ।
—साटोपं—सदम्भं, यत् कूटं—माया, कपटं—छलम्, अनृतं—निथ्या च, तस्य
जन्मभूमेः,—आकरस्य, उत्पत्तिस्थानस्येत्यर्थः, मूर्त्तिमद्भ्रष्टादिकभूमेरित्यर्थः, शाठ्यं—
शठता, चातुरीति यावत्, तदेव आत्मा—स्वभावः यस्य तादृशस्य, शठतापूर्णस्येत्यर्थः,
रतिकेलिना—सुरतक्रीडया, कृतः,—रचित इत्यर्थः, आलयः,—आस्यदं यस्मिन् तस्य,
रतिक्रीडाश्रयस्येत्यर्थः, यद्वा, रतिकेलये—निधुवनक्रीडार्थं, कृतः,—विहितः, यः,
आलयः,—निकेतनं तथाभूतस्य, तथा सुरतोत्सवस्य—शङ्करानन्दस्य, सङ्ग्रहः,—
सम्बन्धग्रहणम्, आस्ताद इत्यर्थः, यस्मिन् तथाभूतस्य, सुरतजनितानन्दसन्तानसाधकस्य
इत्यर्थः, वेश्याऽऽपणस्य—वेश्यारूपस्य आपणस्य—विपण्येः, पण्यवीथिकायाः इत्यर्थः,
जवविक्रयस्थानस्य इति यावत्, दाक्षिण्येन—परस्परस्य औदार्येण, न तु अर्थविनि-
योगेन इति भावः, पण्यस्य—विक्रयस्य, स्वयौवनरूपस्य इति भावः, सुखनिक्रयः,—
सुखमेव—आयासं विनैवेत्यर्थः, निष्क्रयः,—विनिमयः, अक्षेपेनैव यौवनपण्यविक्रयः
इत्यर्थः, तस्य सिद्धिः,—साफल्यम्, अस्तु—भवतु ; स्वस्थासामान्यं दाक्षिण्यं प्रकटय्य
पारदत्ततो निरतिशयं सन्धोगसुखमनुभूयतामित्यर्थः, अन्यथा अकिञ्चनतया तत्तत्ते
सुखं नैव भविष्यतीति विटस्याभिप्रायः ; यद्वा, दाक्षिण्येन—सारस्वदेन, अकपट-
मित्यर्थः, पण्यस्य—विक्रेयीभूतस्य क्रयेयीभूतस्य चेत्यर्थः, सुखस्य—भवदाश्रयस्य सुरत-
सुखस्य, भवत्प्रियाश्रितस्य निधुवनानन्दसन्दोहस्य चेत्यर्थः, यः निष्क्रयः,—विनिमयः,
परस्परसुखादानप्रदानमित्यर्थः, तस्य, सिद्धिः,—साफल्यं चरियता युवयोरिति यावत्,

वस । अज्ज मित्तेअ ! कहिं तुम्हाणं जूदिअरो ? * (फ)
 विद् । [खगतम्] ही, ही, भोः ! जूदिअरो ! त्ति भणन्तीए
 अलङ्घिदो पिअवअस्सो । [प्रकाशम्] भोदि ! एसो क्व सुक्ख-
 रुक्खवाडिआए । †

वस । अज्ज ! का तुम्हाणं सुक्खरुक्खवाडिआ वुच्चदि ? ‡
 विद् । भोदि ! जहिं ए खाईअदि, ए पीईअदि । §

वस । [स्मितं करोति] ।

* पाथ्यं मैवेय ! कुव युष्माकं द्यूतकरः ?

† पाथ्यं भोः । द्यूतकर इति भणन्त्या अलङ्घतः प्रियवयस्यः । भवति । एव
 खलु शुक्लवचवाटिकायाम् ।

‡ पाथ्यं ! का युष्माकं शुक्लवचवाटिका उच्यते ?

§ भवति ! यत्र न खाद्यते, न पीयते ।

असु—भवतु, इत्याशान्ते मादृशी जनः इति तात्पर्यम् । लज्जादीक्षितसु,—“वैष्ण-
 ऽऽपणस्य—वैश्यान्ववहारस्य, दाक्षिण्येन—कामतन्त्रनैपुण्येन, यत् पण्यं सुखं—कर्मकृतं
 सुखं, वैश्यान्वयोगादिसुखं पण्यसुखं भण्यते, तद्रूपा निष्क्रयस्य सिद्धिरसु । दक्षिण-
 नायकस्य चारुदत्तस्याकिञ्चनतया दाक्षिण्यान्यलभ्यनिष्क्रयविरहेण दाक्षिण्यसिद्धि-
 मन्धोगसुखसिद्धेरेव निष्क्रयसिद्धिरूपत्वादिति परमाशयः ; यथा,—दाक्षिण्यं—दक्षिण-
 नायकसङ्गजन्तं कामतन्त्रनैपुण्यं, पण्यसुखञ्च एतदुभयरूपा निष्क्रयसिद्धिरर्थः ;
 यथा,—दाक्षिण्यपण्यसुखनिष्क्रयाणां सिद्धिरित्यर्थः । इद्वान्मन्त्रितः प्रत्येकं सम्भवात् ।
 निष्क्रयो नूतनं, पण्य व्यवहारे स्तुतौ च इति धातुः” इति व्याख्यातवान् । वसन्तविवर-
 णम् ॥ ३६ ॥

(फ) अज्ज इति—पाथ्यं मैवेय ! यो हि नदीयस्तेव धनमास्तीयमिति हस्त-
 यथेच्छं तन् श्रितिकुल्य द्युतेनास्मानं विनोदयामास, नदीयं न्यासमपि यो हि द्यूत-
 कोदयाशान्तेन नान्यत्र कुत्रापि अपहारितवानिति व्याजिन राजावर्त्तो मर्द्धं समर्पय-
 त्वासा नान्यमौषं प्राप्नोतिदिते, सपूर्वद्यूतक्रियाकुशलः भवतां स हि महान् उप-
 भासो ? इति समरिहासं पश्चाच्च चौरैरेवापहतत्वेन आस्तीभवतीमुखं न द्यूतकस्येति
 कथनाभासं मयङ्कचनमित्यं खकीयसमिधायमावेदयितुं वसन्तसेनायाः सीडुल्लस-
 त्प्रसन्नतः यत्तत्कार इति सम्बोधनसम्बन्धम् ।

विदू। ता पविसदु भोदी । *

वस । [जनान्तिकम्] एत्य पविसिअ किं मए भण्डिदब्बं ? †

चेटी । “जूदिअर ! अबि सुहो दे पदोसो ?” त्ति । ‡

वस । अबि पारइस्सं ? §

चेटी । अबसरो ज्जेब पारइस्सदि । ¶ (ब)

विदू। पविसदु भोदी । **

वस । [प्रविश्योपसृत्य च पुन्यैस्ताडयन्ती] अइ जूदिअर ! अबि सुहो दे पदोसो ? †† (भ)

चारु । [अवलोक्य] अये ! वसन्तसेना प्राप्ता !! [सङ्घर्षमुत्थाय] अयि प्रिये !—

सदा प्रदोषो मम याति जायतः,

सदा च मे निश्चसतो गता निशा ।

* तत् प्रविशतु भवती ।

† अत्र प्रविश्य किं मया भणितव्यम् ?

‡ “द्यूतकर ! अपि सुखस्ते प्रदोषः ?” इति ।

§ अपि पारयिष्यामि ?

¶ अबसर एव पारयिष्यति ।

** प्रविशतु भवती ।

†† अयि द्यूतकर ! अपि सुखस्ते प्रदोषः ?

(व) पारयिष्यति—त्वां वक्तुं समर्थां कारयिष्यतीत्यर्थः, सामयिकवाग्विन्वास-
नैषुष्यादिनेति शेषः ।

(भ) अइ जूदिअर ! इति ।—अयमेवात्राशयः,—सन्ध्यासमये एव द्यूतकरैः
द्यूतक्रीडायाः सततमनुष्ठीयमानत्वदर्शनात्, आत्मीयमिति कृत्वा सुवर्णभाण्डं द्यूते
पपहारितवतः ते सुखेन प्रदोषः अत्येति मन्ये इति वाच्योऽर्थः, गर्भितायंस्तु नियत-
विरहतापानलदग्धीभूतायाः मे अयमेव जलदागमकालप्रदोषः मदीयं दुःखसम्भार-
मतीव वर्धयति, यतोऽहं स्वयमेव प्रार्थयमाना अप्रार्थिताऽपि भवद्वेहमागता, भवान्
तु निर्विकारचेता इव सुखः तिष्ठति, मन्ये, तर्हि सुखकरः ते अयं प्रदोषः समुदित
इति ।

“द्यूतकरः अपि सुखस्ते प्रदोषः ?” इति सपरिहासव्याजोक्तिनाकख्यं, प्रदोषकालः
हि भवतां सुखकरः माहृशास्त्राभिसारिकाणां नियतदुःखदायकः इति गर्भितं वसन्त-
सेनाऽऽशयमवबुध्वावसरे एव अनुरूपमुत्तरं दातुं, जलदोदयप्रदोषकालस्य न प्राक्

त्वया समेतस्य विशाललोचने !

ममाद्य शोकान्तकरः प्रदोषकः ॥ ३७ ॥

तत् स्वागतं भवत्यै ? इदमासनम्, अत्रोपविश्यताम् ।

विदू । इदं आसनं, उबबिसदु भोदी । *

[वसन्तसेना आसीना ; ततः सर्वे उपविशन्ति] ।

चारु । वयस्य ! पश्य पश्य,—

वर्षोदकमुद्गिरता श्रवणान्तविलम्बिना कदम्बेन ।

एकः स्तनोऽभिषिक्तो नृपसुत इव यौवराज्यस्थः ॥ ३८ ॥

* इदमासनम्, उपविशतु भवती ।

शोकान्तकरत्वमासीत्, इदानीन्तु भवत्समागमेनैव शोकान्तकररूपत्वेनाऽसौ परिणत इत्येवमुपवर्णयति, सदेति ।—सदा—नित्यमेव, जायत एव—अनिर्द्रतस्य एव, मम प्रदोषः,—रजनीमुखं, रात्रेः प्रथमांशः इति यावत्, याति—गच्छति, न केवलं प्रदोषे एव जागर्म्भि, किन्तु क्लृप्तानेव निशाम् इत्याह, सदा चेति ।—मे—मम, निश—रात्रिरपि, क्लृप्तेति भावः, सदा—सततमेव, निश्वसतः,—दौर्घाद्दौर्घतरं श्वासं त्यजतः, सुतरामनिद्रित एव, गता—अतीता, जायतु निश्वसंश्च सम्पूर्णां निशाम् अतिवाहयामीत्यर्थः ; हे विशाललोचने !—आयतनेव ! अद्य—वर्त्तमानदिवसे, तदा—भवत्या, समेतस्य—मिलितस्य, मम प्रदोषकः,—सम्यासमयः, शोकान्तकरः,—दुःखनाशक इत्यर्थः, भवेदिति शेषः । अत्र “सदा” इति पदस्य पर्यायान्तरमप्रदुल्लेख्य भङ्गीपरावृत्तिमकृत्वा एकमेव भङ्गा पुनरुपादानदर्शनादनधीकृतत्वरूपदोष उद्देशः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ३७ ॥

वृष्टिजलाद्रायाः वसन्तसेनायाः तात्कालिकौ शोभां दर्शयति, वर्षोदकमिति ।—वर्षोदकं—वृष्टिजलबिन्दुम्, उद्गिरता—उद्गमता, सम्पातयतेत्यर्थः, श्रवणान्तविलम्बिना—कर्णान्तविलम्बमानेन, कदम्बेन—कदम्बपुष्पेण, एकः स्तनः,—पयोधरः, वसन्तसेनाया इति शेषः, यौवराज्यस्थः,—युवराजकर्मणि वृत्तः, नृपसुत इव—राजकुमार इव, अभिषिक्तः,—प्राप्ताभिषेकः, आर्द्रोभूत इत्यर्थः, स्नात इति यावत् ; यौवराज्याभिषेकसमये राजकुमारो यथा कुसुमसुरभितोदकेन स्नाप्यते, वसन्तसेनायाः स्तनोऽपि तथा इति भावः । [नृपसुतेनोपमाय स्तनस्यातिसम्मानना प्रदर्शिता, तथा एकस्तनस्य कदम्बपुष्पसज्जितेन अभिषेककथनात् वर्षावारिपीडनेन कर्णान्तरपरिधट्टस्य कदम्ब-

तद्वयस्य ! क्लिन्ने वाससी वसन्तसेनायाः अन्ये प्रधान-
वाससी (म) समुपनीयेतामिति ।

विद् । जं भवं आणवेदि । *

चेटी । अज्ज मित्तेअ ! चिट्ठ तुमं, अहं ज्जेअ अज्जअं
सुसुसइस्सं । † (य) [तथा करोति] ।

विद् । [अपवारितकेन (र)] भो वयस्य ! पुच्छामि दाव तत्त्व-
भेदिं किं पि ? ‡

चार । एवं क्रियताम् ।

विद् । [प्रकाशम्] अध किं निमित्तं उण ईदिसे पणट्ठचन्दा-
लोए दुद्दिण अंधआरे आअदा भोदी ? §

चेटी । अज्जए ! उज्जुओ (ल) बम्हणो । ¶

वस । णं णिउणोत्ति भणाहि । ** (व)

* वद भवानाज्ञापयति । † आर्यं मैत्रेय ! तिष्ठ त्वम्, अहमेवाद्यां शुश्रूषयिष्यामि ।

‡ भोः वयस्य ! पृच्छामि तावत् तवभवतौ किमपि ?

§ अथ किं निमित्तं पुनरीदृशे प्रणटचन्द्रालोके दुर्दिनान्धकारे आगता भवती ?

¶ आर्ये ! ऋजुको ब्राह्मणः ।

** ननु निपुण इति भण ।

पुनारस्य प्रतीतेः वसन्तसेनायाः चारुदत्तदर्शनाद्यंमत्युत्कण्ठा व्यज्यते] । अतोपमा-
लङ्कारः स्फुट एव । आर्या हन्तम् ॥ ३८ ॥

(म) क्लिन्ने—जलाद्रे, वाससी—परिवेयम् उत्तरीयश्चेत्यर्थः । प्रधानवाससी—
सकृदवसनद्वयमित्यर्थः ।

(य) शुश्रूषयिष्यामि—वसनानयनादिना परिचरिष्यामि ।

(र) अपवारितकेन—स्वस्थानात् किञ्चिदपसृत्य निम्नसरेण, परकीयरहस्य-
प्रकाशकान्धोक्तिविशेषेण इत्यर्थः, तदुक्तं साहित्यदर्पणे,—“तद्वेदपवारितम् ।
रहस्यं यदन्वस्य परावृत्य प्रकाशते ॥” इति ।

(ल) ऋजुकः,—सरलः, कापव्यविनिर्मुक्तमतिः इत्यर्थः ; यतोऽयम् एवं-
विधायां रजन्याम् अभिसाराद्यंमेवेयमागता इत्यपि न वेत्ति इति भावः ।

(व) सम्यग् ज्ञात्वाऽपि सुरतरङ्गानभिज्ञ इव किमप्यजानन्तमात्मानं दर्शयति
इति वसन्तसेनायाः ह्रद्गतो भावः ।

चेटी । एसा क्वु अज्जआ एब्बं पुच्छिदुं आअदा, केत्तिं ताए रअणाबलीए सुल्लं ? त्ति । *

विद् । [जनानिकम्] भोः ! भणिदं मए, जधा अप्पमुत्ता रअणाबली, बहुसुल्लं सुवस्सभण्डअं, ए परितुष्टा, अवरं मणिदुं आअदा । †

चेटी । सा क्वु अज्जआए अत्तणकेरकेत्ति भणिअ जूदे हारिदा । सो अ सहिओ राअवात्यहारो ए आणीअदि, किं गदो त्ति । ‡

विद् । भोदि ! मन्तिदं ज्जेव मन्तीअदि । § (श)

चेटी । जाव सो अस्सेसीअदि, ताव एदं ज्जेव गेह्ण सुवस्सभण्डअं । ¶ (ष) [इति दर्शयति] ।

* एषा खलु आर्या एवं प्रष्टुमागता, कियत् तस्याः रत्नावल्याः मूल्यम् ? इति ।

† भोः ! भणितं मया, यथा अल्पमूल्या रत्नावली, बहुमूल्य सुवर्णभाण्डम्, ए परितुष्टा, अपरं मार्गयितुमागता ।

‡ सा खलु आर्यया आत्मीयेति भणित्वा द्यूतं हारिता, स च सभिकः एषा वार्ताहारो न ज्ञायते, कुत्र गत इति ।

§ भवति ! मन्तितमेव मन्त्रयते ।

¶ यावत् सोऽन्विष्यते, तावदिदमेव गृह्णाण सुवर्णभाण्डकम् ।

(श) प्राक् मया वसन्तसेनासमीपे चौरैरपहृतस्य सुवर्णभाण्डस्य कथनमज्ञात्वा आर्येण चारुदत्तेन तदेव सुवर्णभाण्डं द्यूतं हारितमित्युक्तम्; इयं चञ्छाप मन्त्रनिर्वाण रूपमेव भाषते; मया तु प्राक् यादृगापूर्ववच्छिन्ना वागीरिता, एतयैव तादृगभिषीक्ये, तत् किमेतत् ? अथवा वसन्तसेनया यदेव मन्त्रितमभिधातुमेषा उक्ता, तदवश्यं वैषा आहन्ति करोति, तत् वसन्तसेना चातुर्यपूर्णं मृषोद्यमस्माकमवीधि इत्येव तात्पर्यम् ।

(ष) अत्र हि, “ए णिउणोत्ति भणाहि” इत्येतद्वाक्यगतं नमं वसन्तसेनया न क्षेप सरलः, अपि तु कामकलाकुशल एवेत्यनया रौत्या दैदग्धेन प्रकटीकृतमित्येव एतत् कौशिकौहतेः नमं नम अङ्गं प्रदर्शितम्; तल्लक्षणं यथा,—“दैदग्धकौशिकं नमं” इति ।

विदू । [विचारयति] ।

बेटी । अदिमेत्तं अज्जो णिज्झाअदि ? (स) ता किं दिद्व-
पुक्खो दे ? *

विदू । भोदि ! सिप्पकुसलदाए ओबन्धेदि (ह) दिद्विं । †

बेटी । अज्ज ! वच्चिदोसि दिद्वीए ? (क) तं ज्जेव एदं सुवस्स-
भण्डअं । ‡

विदू । [सहर्षम्] भो वअस्स ! तं ज्जेव एदं सुवस्सभण्डअं,
वं अम्हाणं गेहे चोरेहिं अबहिदं । §

चारु । वयस्य !—

योऽस्माभिश्चिन्तितो व्याजः कर्तुं न्यासप्रतिक्रियाम् ।

स एव प्रस्तुतोऽस्माकं किन्तु सत्यं विडम्बना ॥ ३८ ॥

* प्रतिमात्रमाय्यो निध्यायति ? तत् किं दृष्टपूर्वं ते ?

† भवति ! शिल्पकुशलतया अववध्नाति दृष्टिम् ।

‡ आर्य्य ! वच्चितोऽसि दृष्ट्या ? तदेवेदं सुवर्णभाण्डकम् ।

§ भोः वयस्य ! तदेवेदं सुवर्णभाण्डकं, यदस्माकं गेहे चौरैरपहृतम् ।

(स) निध्यायति—चिन्तयति, विचारयतीत्यर्थः, निरीचते इति यावत् ।

(ह) अववध्नाति—रुणद्धि, शिल्पसौष्ठवदर्शनात् ततः दृष्टिं सहसा नेतुं न
प्रकृतौत्वमिप्रायः ।

(क) वच्चितोऽसि दृष्ट्या ?—दृष्ट्या—दर्शनशक्त्या, वच्चितोऽसि ?—प्रतारितो-
सि ? दृष्टिहीनः अन्यो भवसि किम् ? इत्यर्थः ; यदि ते दर्शनीयं न दृष्टं, तदा किं
चक्षुषा ? इति चक्षुष्मानपि भवान् चक्षुषैव प्रताप्यते इति वा तात्पर्य्यम् ।

तदेवेदं सुवर्णभाण्डम् उपन्यस्तम् इत्याकर्ण्य विदूषकात् चारुदत्तः आत्मकृता
वचना वसनसेनया विज्ञाता इति विचिन्त्याह, य इति ।—अस्माभिः, न्यासप्रति-
क्रिया—न्यासस्य—उपनिधेः, उपनिहितवस्तुनः इत्यर्थः, निश्चिन्तालङ्कारस्य इति यावत्,
“पुमानुपनिधिर्वासः” इत्यमरः) प्रतिक्रियां—प्रतिशीघ्रं, कर्तुं—विधातुं, रत्नावलीं
समर्थं न्यासीकृतं वस्तुपरिशोधयितुमित्यर्थः, यः व्याजः,—कलं, चिन्तितः,—उद्भा-
षितः, अस्माकं—न्यासप्रत्यपेक्षोपायमनुसन्धित्वूनमित्यर्थः, सः,—पूर्वमनुसृतः व्याजः,
उद्भा रत्नावल्यपेक्षरूपः इत्यर्थः, किन्तु—अस्मात्कपटाचरणानुरूपमेवेत्यर्थः, प्रस्तुतः,—

विद्। भो बभ्रस्स ! सच्चं सवामि बभ्रस्सेण । * (ख)

चार। प्रियं नः प्रियम् । (ग)

विद्। [जनान्तिकम्] भोः ! पुच्छामि णं, कुदो एदं समासा-
दिदं त्ति । †

चार। को दोषः ?

विद्। [चेद्याः कर्णे] एब्बं बिअ । ‡

चेटी। [विदूषकस्य कर्णे] एब्बं बिअ । §

चार। किमिदं कथ्यते, किं वयं वाह्याः ? (घ)

* भोः वयस्य ! सत्यं शपे ब्राह्मण्येन ।

† भोः ! पुच्छामि ननु, कुत इदं समासादितमिति ?

‡ एवमिव ।

§ एवमिव ।

आरब्धः, अन्यविधः व्याजः प्रकटीकृतः इत्यर्थः, वसन्तसेनयेति शेषः, अस्मद्व्याजं प्रकटीकर्तुं कृत्वा नन्तरमनुसृतमनयेति भावः, सत्यं विडम्बना एव—प्रतारणेन, प्रतारणादप्येव परिणत इत्यर्थः; प्रागस्मदाचरितकापव्यं वसन्तसेनया विशातमिति स्तोयासामान्यवैदग्ध्यप्रदर्शनार्थमस्मान् वक्ष्यितुमेव पुनः कापव्यान्तरं प्रस्तुतमनयेति भावः । अत्र अस्मदनुसृतस्य सुवर्णभाण्डविनिमयेन रत्नावल्यपणव्याजस्य, सस्य दुः-
दृष्टातिशय्यात् न केवलमभौष्टासम्पादकत्वं, प्रत्युत कृत्वा हाटनात् लज्जाऽऽतिशय-
करत्वात् विडम्बनारूपत्वेन परिणमनमिति आरब्धस्य वैफल्यदानार्थमदर्शनाच्च रत्ना-
रब्धवैफल्यानर्थसम्भवपविषमालङ्कारः । पथ्यावन्नं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(ख) सत्यं—यथार्थं, शपे—शपथं करोमि, अहमेव विश्वासकृततया वैदग्ध्यं रत्नावलीं दत्तवानिति वयस्यस्य शङ्का मा भूदित्याशयः । यद्वा,—ब्राह्मण्येन—ब्राह्मण इदम् इति ब्राह्मण्यम्—उपवीतं तेन, ब्राह्मणधृतीपवीतस्यार्थेनेत्यर्थः; शपे—शपथं करोमि, यत् सत्यम्—ऋतं, तदेव इदमिति शेषः; यद्वा,—सत्यं शपे—सत्यशपथं करोमि, तदेवेदमिति, न ह्यनया अस्मान् प्रतारयितुमेव भूषणान्तरमुपस्थापितमिति शङ्कितव्यमित्याशयः ।

(ग) प्रियं न प्रियं—इयं स्तुतिसन्तोषजननी वार्त्ता इत्यर्थः, अतीवप्रियवत्तं भवताऽभिहितमिति यावत् ।

(घ) वाह्याः,—वहिरङ्गाः, नान्तरङ्गाः इत्यर्थः, अनात्मनीयाः इति यावत्, यद्वा, अस्माननुज्ञा केवलं चेद्याः कर्णे कथयसि इति भावः ।

विद् । [चारुदत्तस्य कर्णे] एब्बं बिअ । ‡

बाह । भद्रे ! सत्यं, तदेवेदं सुवर्णभाण्डम् ?

चेटी । अज्ज ! अधइं । †

बाह । भद्रे ! न कदाचित् प्रियनिवेदनं निष्फलीकृतं (ङ)

मया ; तद्दृष्टां पारितोषिकमिदमङ्गुलीयकम् । [इत्थमङ्गुलीयकं
पश्यन्वलीक्य लज्जां नाटयति] ।

वस । [आत्मगतम्] अदो ज्जेव (च) कामीअसि । ‡

बाह । [जनान्तिकम्] भोः ! कष्टम् ।—

धनैर्विभुक्तस्य नरस्य लोके किं जीवितेनादित एव तावत् ? ।

यस्य प्रतीकारनिरर्थकत्वात् कोपप्रसादा विफलीभवन्ति ॥४०॥

• एवमिव ।

† आर्थ्य ! अथकिम् ।

‡ अत एव काम्यसे ।

(ङ) प्रियनिवेदनं—प्रीतिवार्त्ताविज्ञापनं, निष्फलीकृतं—विफलीकृतं, प्रिय-
भाषणवर्जनितानन्दम् एकाकी एव कदाऽपि प्राक् नानुसूतवानहमित्यर्थः, अतः
एतौ तन्निवेदयितारमपि पारितोषिकादिभिरानन्दयामि इति भावः ; दूता एवम्
प्राशस्ते, यत् अस्मै एतन्प्रियनिवेदने कृते एतस्मात् किञ्चित् पारितोषिकं लभ्यामहे
इति, तदप्राप्तौ तु तेषां मनीभङ्गदर्शनात् स्नानन्दस्यापि वैफल्याशङ्का इति भावः ।

(च) अतः,—अस्मात्, भवतः एवंविधगुणसङ्गोपेतत्वादित्यर्थः, “गुणानुरक्ता
वपिका—” इत्यादि ग्रन्थकारोक्तेः ।

प्रियावेदिकायाः प्रीतिं प्रवर्द्धयितुं स्वाङ्गुलीयकदित्मुना चारुदत्तेन हर्षातिरिक्तात्
दरिद्रतामपत्यालोच्यैव अङ्गुल्यः समुत्तोलिताः, ततस्तु अङ्गुलीयकान्याः विलोका-
नुभौः साधन्यतयैव सर्व्वमेव वैभवं नष्टमिति विभाव्य, दातुमशक्यत्वात् कथञ्चित्
भिरावेगप्रसरः लज्जावाप्तिनिदानं दारिद्र्यं मन्यमानः सर्व्वदुःखैकमूलमप्रतिकाय्यञ्च
वदित्वैव मूलवर्णयति, धनैरिति ।—लोके—जगति, धनैः,—अर्थैः, वियुक्तस्य—
विहीनस्य, दरिद्रस्येत्यर्थः, नरस्य—जनस्य, आदितः एव—प्रथमत एव, जन्मत एव
इति यावत्, जीवितेन—प्राणैः, किं तावत् ?—न किमपि फलमित्यर्थः ; उत्पत्ति-
भावैरेव कथमसौ दरिद्रः जलबुद्बुद इव विलीनतां न गतः इति भावः । यस्य—
पश्यन् वलीक्य जनस्य, कोपप्रसादाः,—क्रोधानुगहाः, प्रतीकारनिरर्थकत्वात्—प्रती-
कारे—प्रतिशोधे, निरर्थकत्वात्—निर्विषयकत्वात्, प्रतीकारकरणाच्चमत्वादित्यर्थः,

अपि च,—

पक्षविकलश्च पक्षी, शुष्कश्च तरुः, सरश्च जलहीनम् ।
सर्पश्चोद्धृतदंष्ट्रस्तुल्यं लोके दरिद्रश्च ॥ ४१ ॥

अपि च,—

शून्यैर्गृहैः खलु समाः पुरुषा दरिद्राः
कूपैश्च तोयरहितैस्तरुभिश्च शीर्णैः ।
यत् दृष्टपूर्वजन-सङ्गम-विस्मृतानाम्
एवं भवन्ति विफलाः परितोषकालाः ॥ ४२ ॥

कोपे प्रतिकर्तुं, प्रसादे चोपकर्तुं समर्थत्वादिति यावत्, विफलीभवन्ति—निष्फलाः जायन्ते; यो हि जन्मनैव दरिद्रो भवति, तस्याजननमेव वरमिति भावः । अत्र पूर्वाद्धं, प्रियनिवेदिकायाश्चेत्याः पारितोषिकदानासमर्थस्य दरिद्रस्य मम अजननमेव वरमासीदिति प्रस्तुते विशेषे अभिधीयमाने तादृशसामान्यस्याऽप्रस्तुतसाधारणदरिद्ररूपवस्तुनोऽभिहितत्वादप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, परार्द्धवाक्यगतस्य कोपप्रसादविषयो भवनरूपकार्यस्य हेतुतया पूर्वाद्धस्यवाक्यस्थोपन्यासात् वाक्यगतकाव्यलिङ्गात्सङ्गात्, इत्यनयोः परस्परसापेक्षतया संस्थितेः सङ्करः । इन्द्रोपेन्द्रवज्रयोः सम्बन्धनादुपजातिः वृत्तम् ॥ ४० ॥

तदेव भूयसा विशदयति, पक्षेति ।—लोके—जगति, पक्षविकलः,—पक्षशून्यः, पक्षी—विहगः, शुष्कः,—आतपशोषितः, तरुः,—वृक्षः, जलहीनं—सलिलशून्यं, सरः,—जलाशयम्, उद्धृतदंष्ट्रः,—विषदन्तविहीनः, सर्पः,—भुजगः, दरिद्रश्च—निर्जनश्च, एतत् सर्वमिति शेषः, तुल्यम्—स्वामिलक्षितमापादयितुमशक्यत्वात् समानम्; इथा जीवन्ति एते इति भावः । अत्र उपमेयभूतस्य दरिद्रस्य उपमानमुदाहरणं पक्षिप्रभृतीनां तुल्यत्वरूपप्रतीयमानावैधर्म्यसाम्यावगमात् उपमाऽलङ्कारः, स चैव स्वैवोपमेयस्य सुस्फुटसाम्यावबोधनार्थं तादृश एवोपमानभूयस्त्वस्याभिधानात् माहात्म्यं तुल्यपदोपादानाच्चेयमार्थो अवगन्तव्या । आर्या वृत्तम् ॥ ४१ ॥

दरिद्राणां कोपप्रसादा विफलीभवन्ति इति यदुक्तं, तदेव भङ्गान्तरेण पुनर्विहगोक्तिः शून्यैरिति ।—दरिद्राः,—धनहीनाः, पुरुषाः,—नराः, शून्यैः,—उपकरणसम्पत्तिरहितैः, गृहैः,—गृहैः, तोयरहितैः,—जलहीनैः, कूपैः,—जलाधारैः, तथा शीर्णैः,—यकैरित्यर्थः, तरुभिश्च—पादपैश्च, खलु—निश्चयेन, समाः,—तुल्याः; यत्—यथा, दृष्टपूर्वजनस्य—परिचितजनस्य, सङ्गमेन—सङ्गमजन्यानन्दातिशयेन

विद् । भो ! अलं अदिमेत्तं सन्तप्पिदेण । [प्रकाशं सपरिहासम्]

भोदि ! समप्पीअदु मम केरिआ ह्माणसाडिआ । * (छ)

वस । अज्ज चारुदत्त ! जुत्तं णेदं, इमाए रअणाबलीए इमं जणं तुलइदुं । † (ज)

चार । [सविलचक्षितम् (भ)] वसन्तसेने ! पश्य पश्य,—

* भो ! ! अलमतिमात्रं सन्तापितेन । भवति ! समर्थतां मम क्रीता ज्ञान-
शटिका ।

† आर्यं चारुदत्त ! युक्तं नेदम्, अनया रत्नावल्या इमं जनं तुलयितुम् ।

विद्वाना—तत्तमानख्यदरिद्राविस्मरणवतां जनानां, दरिद्राणामिति भावः, परि-
तोषज्ञाः,—सन्तोषसमयाः, पारितोषिकदानोचितकालाः इति यावत्, एवं—मम
स्या विफल्गाः, तद्वदित्यर्थः, विफल्गाः,—पारितोषिकदानासमर्थतया निष्फलाः,
शक्ति—जायन्ते इत्यर्थः ; प्रकृष्टानन्दकालेऽपि पारितोषिकदानोचितद्रव्याद्यभावात्
ज्ञानां विफलत्वमिति भावः । अवीपमेयभूतस्यैकस्यैव दरिद्रपुरुषस्य बहुभिरवोप-
गमसूतैः शून्यगृहादिभिः अवैधर्त्यसाम्यावबोधान्, तुल्यपदीपादानाच्चैव आर्थीय-
नृणां वगन्तव्या, एकस्यैवोपमेयस्य बहुपमानदर्शनात् मालारूपेयमित्यवगन्तव्यम् ।
अवगन्तव्यं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

(क) ज्ञानशटिका—ज्ञानार्थं शटिका—वस्त्रखण्डविशेषः, गात्रमार्जनैति
शब्दः, ज्ञानकाले परिधेयचुद्रवस्त्रविशेषो वा । वसन्तसेनान्यस्तमलङ्कारभाष्यं
विदूषकेण प्राक् जीर्णज्ञानशटिकया निबध्य स्थापितं, शर्विलकात् तथाविधां
गमधितवत्या वसन्तसेनया सा क्षिन्नतया परित्यक्ता ; इदानीं तदेव लक्ष्यीकृत्य
विदूषकस्येयं परिहासोक्तिः अवगन्तव्या ।

(ज) तुलयितुं—तुलवत् लघुं कर्तुम् । [तुलयितुमिति पाठे—परिमापयितुं,
नृणां तुल्यज्ञानार्थं स्वल्पमूल्यस्य सुवर्णभाण्डस्य विनिमयेन बहुमूल्याया रत्नावल्या
तन्नेन परीक्षितुं वा ; नष्टस्वाल्पमूल्यस्य सुवर्णभाण्डस्य कृते बहुमूल्याया रत्नावल्या
तन्नेन वसन्तसेनायां लुब्धसिद्धान्तोदयादिति भावः] ।

(भ) सविलचक्षितं—सविद्ययमनाक्हास्ययुक्तमित्यर्थः ; (“विलची विषया-
विते” इत्यमरः) वसन्तसेनाया गणिकाभूताया अपि तादृगलुब्धत्वम् उदारचरितव-
त्तं चारुदत्तस्य विषयोऽजायतेति बोध्यम् ; वसन्तसेनायाः तथाविधामुक्तिभाकष्यं,
वक्ष्यामि वासुखीभूय ईषडासं कुर्वन्नेव वेत्यर्थः ।

कः अद्यास्यति भूतार्थं सर्वो मां तूलयिष्यति ।

शङ्कनीया हि लोकेऽस्मिन्निष्पृतापा दरिद्रता ॥ ४३ ॥

विद् । हस्ते ! किं भोदीए इध ज्जेव सुविदब्बं (ज) ? *

चेटी । [विहस] अज्जमित्तेअ ! अदिमेत्तं दाणिं उज्जुअं (ट)

अत्ताणअं दंसेसि । †

विद् । भोः बअस्स ! एसो क्वु ओसारअन्तो विअ सुहोव-
विट्ठं जणं पुणोवि बित्थारि-वारिधाराहिं पविट्ठो पज्जसो ।‡ (ठ)

चाह । सम्यगाह भवान्,—

* चेटी ! किं भवत्या इद्वैव स्वप्नव्यम् ?

† आर्य्य मैदेय ! अतिमात्रमिदानीम् ऋजुमात्मानं दर्शयसि ।

‡ भोः वयस्य ! एष खलु अपसारयन्निव सुखोपविष्टं जनं पुनरपि विस्तारि-
वारिधाराभिः प्रविष्टः पर्जन्यः ।

क इति ।—द्वितीयेऽङ्के १४२ पृष्ठायां व्याख्यातोऽयम् ॥ ४३ ॥

(ज) स्वप्नव्यं—निद्रातव्यम् ।

(ट) “उज्जुअं” इत्यत्र “अज्जअं” इति पाठस्य “उद्यतम्” इति संस्कृतम्,
“उद्युक्तम्” इति व्याख्यानञ्च मेनिरे प्राचीनाः । अवेदमाकृतम् ;—तथा हि इदानीं
आर्य्ययोः रङःसङ्गतम् अविलम्बेनैव समागमं साधयितुं भवानतीव सत्वरं भवसि इति ।
“ऋजुम्” इति संस्कृते तु,—अतिसरलं कामकलाऽनभिज्ञमेवात्मानं दर्शयसि, यत्
तात्त्विकतया भवान् सरलः, अद्याकमाख्यां वसन्तसेना अभिसर्तुं, स्थितेयात् त्वं
रजनीं यापयितुञ्चागता, एतच्च सर्वं जानन्नपि किमप्यजानन्नैव पृच्छति इत्यपूर्वमर्थः ।
ते चातुर्यमिति चेद्या आज्ञयः ।

(ठ) पर्जन्यः,—(पथ्यन्वः) इति पदं पर्वते इति सेचनार्थकप्रवृत्तयोः काल-
देशे अन्यागमं च निपातनात् सिद्धम् । पर्जन्यः,—मघः, सुखोपविष्टं—सुखोप-
जनं—लोकं, विस्तारिवारिधाराभिः,—अविरलप्रपाततया उत्तरोत्तरं प्रवर्द्धमानस्रव-
सम्पातैः, अपसारयन्—स्थानान्तरं नयन्, वृष्टिजलसिक्तगात्रत्वात् आत्मारवाहं, मां
पुनः पतनाभावमाशङ्क्याऽनाहते प्रदेशे सुखमुपविशन्तं जनं गृह्णास्यन्तरे प्रेत्यते
इत्यर्थः, पुनरपि—भुयोऽपि, प्रविष्टः,—उपस्थितः, समुदित इत्यर्थः ।

अमूर्हिं भित्त्वा जलदान्तराणि पङ्कान्तराण्येव मृणालसूच्यः ।
पतन्ति चन्द्रव्यसनाद्विमुक्ता दिवोऽशुधारा इव वारिधाराः ॥ ४४ ॥

अपि च,—

धाराभिरार्थ्यजनचित्त-सुनिर्मलाभिः

चण्डाभिरर्जुनशर-प्रतिकर्कशाभिः ।

मेघाः स्रवन्ति बलदेव-पटप्रकाशाः

शक्रस्य मौक्तिकनिधानमिवोद्गिरन्तः ॥ ४५ ॥

विदूषकोक्त समर्थयितुं चारुदत्तोऽपि वारिप्रवाहं विवर्णयति, अमूरिति ।—अमूः,
—पतन्त्य एता इत्यर्थः, वारिधाराः,—वर्षादकप्रवाहाः, मृणालसूच्यः,—मृणालानि—
विसानि, पद्मादेर्नालस्य पङ्कान्तःप्रविष्टसूतवत् पदार्थाः इत्यर्थः, सूच्य इव—सीवनसाधन-
यन्त्रविशेष इव, सूचिकासदृशविसानि इत्यर्थः, पङ्कान्तराण्येव,—कईमान्तःप्रदेशानिव,
अलदान्तराणि—जलदानां—मेघानाम्, अन्तराणि—मध्यभागान्, (“अन्तरमव
काशावधि.....मध्यात्मसदृशेषु” इति मेदिनी) भित्त्वा—विदीर्य, चन्द्रव्यसनात्—
चन्द्रस्य—चपाकरस्य, व्यसनं—विपद्, मेघावरणजनितमिति भावः, तस्यात्
कारणात्, विमुक्ताः,—परित्यक्ताः, दिवः,—आकाशस्य, अशुधाराः,—नेत्रीदक-
प्रवाहाः इव, पतन्ति—स्रवन्ति । मेघावृततया चन्द्रस्यादर्शनजनितशोकेन दृष्टिच्छलेन
दिवः क्रन्दन्तीव इत्यर्थः । पूर्वार्द्धे सुव्यक्ता उपमा, परार्द्धे च उपमेयभूतानां वारि-
धाराणाम् उपमानभूताभिरशुधाराभिः सार्द्धं तादात्म्याध्यासीनीत्कटैककोटिकसंशयो-
दशदुग्धेचाऽलङ्कारः ; स चात्र प्रस्तुताप्रस्तुतसाधारणस्त्रीलपुंस्तमात्रेण दिवः चन्द्रस्य च
नायिकानायकव्यवहारसमारोपात् समासीत्तलङ्कारेण पूर्वार्द्धस्थितोपमाऽलङ्कारेण च
सङ्गोध्यते, परस्परसापेक्षतया तेषां संस्थितेः । उपेन्द्रेन्द्रवचयोः सम्मेलनादुपजातिः
वचम् ॥ ४४ ॥

एतमेवाद्यं पुनः भङ्गान्तरेण आह, धाराभिरिति ।—बलदेवस्य बलरामस्य,
पटः,—वस्त्रं, “नीलान्वरो रौहिणेय” इत्यमरोक्तेः नीलवसनमित्यर्थः, तद्वत् प्रकाशः,
—आविर्भावः, आभा इत्यर्थः, येषां ते, मेघाः,—जलधराः, आर्थ्यजनानां—साध-
नानां, चित्तानीव—मनासीव, सुनिर्मलाः,—मालिन्यरहिताः, अपङ्किला इत्यर्थः,
अनाश्रववलाः निखिलदोषविनिर्मुक्ततयेति भावः, ताभिः, अर्जुनशरेण—पाथंवाणेन,
प्रतिकर्कशाः,—तुल्यकठिनाः ताभिः, [प्रति—प्रतिनिधिभूतः, अनुरूप इत्यर्थः, यः कर्कः,

प्रिये ! पश्य पश्य,—

एतैः पिष्ट तमाल-वर्णकनिभैरालिप्तमम्बोधरैः

संसत्तैरुपवीजितं सुरभिभिः शीतैः प्रदोषानिलैः ।

एषाऽम्बोद-समागम-प्रणयिनी स्वच्छन्दमभ्यागता

रक्ता कान्तमिवाम्बरं प्रियतमा विद्युत् समालिङ्गति ॥ ४५ ॥

—काठिन्यं, सः अस्यास्तीति व्युत्पत्त्या अस्यर्थे शप्रत्ययेन सिद्धम्] अत एव चण्डाभिः,—
उयाभिः, धाराभिः,—वृष्टिसम्पातैः, शक्रस्य—इन्द्रस्य, मौक्तिकनिधानं—मौक्तिकायां
—मुक्ताफलानां, निधानं—निधिभूतं, जलाधिपतिना वासवेन मेघेषु व्यासृज्यं
—मुक्ताराशिमिव इत्यर्थः, उद्गिरन्तः,—उद्गमन्तः, स्रवन्ति—चरन्ति । अत्र धाराऽऽम्बो-
चित्तानां सुनिर्मलत्वादितुल्यधर्मयोगात्, तथा धाराऽर्जुनशराणाञ्च प्रचखत्वादि-
साधर्म्यसम्बन्धाच्चैवं धाराबलदेवपटानाञ्च शुभत्वादिसाम्यात्, सर्वेषामेतेषां परस्पर-
विरुद्धधर्मोक्तिविनिर्मुक्तस्य साम्यस्य प्रतीतेः आर्य्यजनचित्तमिव सुनिर्मलेति “उप-
मानानां सामान्यवाचिभिः” इति कर्मधारये समासे औपम्यवाचिनः इवादेः लोपो
उपमाऽलङ्कारः, एकस्यैव धारारूपस्योपमेयस्य बहुधैवोपमानेन साम्यावबोधवाम्
मालारूपोऽयं वेदितव्यः ; चतुर्थे च पादे धाराणाम् उपमानभूतेन मौक्तिकनिधानेन
तादात्म्याध्यासात् उत्कटैककोटिकसंशयसमुदयादुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः, एवमेषां परस्पर-
ज्जाङ्गिभावेनावस्थानात् सङ्करः विद्वद्भिन्नमेयः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ४५ ॥

पुनश्च प्रकारान्तरेण अस्मात्समागमानुकूलं कान्तायाः विद्युतः कान्ताम्बरसम्ब-
लिङ्गनादिरूपं मेघविलसितं वर्णयति, एतैरिति ।—अम्बोदसमागमे—जलदीर्घ-
अन्ध्र, —अम्बोदस्य—विरहसन्तापपापहारकनायकस्य, समागमे—संयोगे, प्रणयि-
—प्रेमवती, [अम्बोदस्य दक्षिणनायकस्येति ध्वनिः] समागमाकाङ्क्षिणीत्व-
(“प्रणयः प्रणये प्रेक्षि याज्जाविश्वभयोरपि” इति मेदिनी) मेघोदये एव विद्युद्दर्शनात्,
पक्षे,—कामस्य उद्दीपनाच्चेति भावः, स्वच्छन्द—स्वेच्छया, अभ्यागता—कुतश्चि-
—आगता, अकस्मादेवाभ्युदितेत्यर्थः, पक्षे,—खेरिणीव स्वयमभिष्टव्य रमयितुं काक-
स्यान्तिकमागता ; एषा—गगने परिस्फुरन्ती, रक्ता—रक्तवर्णा, पक्षे,—अगुरादिषु,
विद्युत्—चपला, प्रियतमा—अतिप्रेमास्पदीभूता कामिनी, कान्तमिव—प्रियतममिव,
पिष्टं—मथितं, यत् तमालं—वृक्षविशेषः, तस्य वर्णकः,—विलेपनम्, (“अथ वर्णक-
विलेपने मलयजं” इति हेमचन्द्रः) तन्निभैः,—तत्सदृशैः, पिण्डीभूततमालविलेपन-
प्रतिकाशैः इत्यर्थः, नीलैः इति यावत्, अम्बोधरैः,—मेघैः, आलिप्तम्—आलिप्तं

वस । [शृङ्गारभावं नाटयन्ती चारुदत्तमालिङ्गति] ।

चारु । [स्पर्शं नाटयन् प्रत्यालिङ्ग्य]—

भो मेघ ! गम्भीरतरं नद त्वं, तव प्रसादात् स्मरपीडितं मे ।

संस्पर्श-रोमाञ्चित-जातरागं कदम्बपुष्पत्वमुपैति गात्रम् ॥ ४७ ॥

पदे,—अगुरुकसूरिकाद्यङ्गरागलिङ्गाङ्गं, तथा संसक्तैः,—सततप्रवहद्भिरित्यर्थः,
 पुरभिः,—सुगन्धैः, शीतैः,—शीतलैः, प्रदोषानिलैः,—सम्यावायुभिः, पदे,—स्निग्ध-
 सुगन्धजनानिलैः, उपवीजितं—ईषत्कृततालहन्तसञ्चालनम्, अस्वरम्,—आकाशं,
 मालिङ्गति—आलिङ्गयति ; यथा काचिदनुरक्ता भर्तृविरहिता कामिनी जलदोदयं
 दृष्ट्वा सोत्कण्ठं त्वरितं कान्तसमीपमागत्य स्वीयगाढानुरागप्रदर्शनार्थं कान्तम् अगुर्वी-
 र्दिभिरनुलेपनादिभिरालिप्य स्वकीयमङ्गं पार्श्वे उपवेशनं कृत्वा सुगन्धिव्यजनानिलैः
 उपवीज्य आलिङ्गति, तथा विद्युदपि जलदोदयं दृष्ट्वा कान्तरूपस्वरसकाशमागत्य
 करोतीत्यर्थः । [अत्राप्रस्तुतस्य विद्युत्कर्तृकाम्बुरालिङ्गनस्य वर्णनेन, एवमेव त्वमपि
 मन्मथोदनादिना मामनिशं कृतार्थयेति ध्वन्यते । किञ्च इह आलिङ्गनरूपस्य सामान्य-
 पक्षेण सम्यग्वावबोधे बाधकाभावात् अस्वरकान्तरूपीपमानोपमेययोः लिङ्गद्वेषस्य
 रोपमादूषकम् इति बोध्यम् । अपि चात्र अस्वरशब्दगतं नपुंसकं लिङ्गं नार्थे भासते,
 देव नपुंसकालिङ्गनरूपदोष उन्नेतुं शक्यते, “कलत्रमालिङ्गति रक्तनायकः” इत्यादि-
 न्म अत्रापि प्रतिपादार्थे लिङ्गस्याप्रधानत्वं ज्ञातव्यम् । अन्यच्चात्र नपुंसकालिङ्गनं
 प्रकृतस्य व्यङ्ग्यार्थस्य चमत्कारातिशय्यद्योतकम् ; तथा हि सौदामनी पुंस्त्वाभावतया
 उपभोगचमम् अस्वरं कान्तभूतमालिङ्गापि तथा सुखं नाप्नोति, त्वन्नु मामालिङ्ग्य यथा
 पतिस्तुखमनुभवः इति च व्यजते] । एतेन च अभिप्रायो नाम नाट्यलक्षणं दर्शितम् ;
 यत्र—“अभिप्रायस्तु सादृश्यादभूतार्थस्य कल्पना” इति । अत्र समेनालिङ्गनादिरूप-
 वाच्येण प्रस्तुतायां विद्युति अप्रस्तुतकान्ताव्यवहारसमातोपात् समासीक्तरलङ्कारः,
 यो चास्वरे विरुद्धधर्मीक्तिगूढस्य कान्तसाम्यस्याभिधयेव बोध्यत्वादुपमाऽलङ्कारः,
 रत्नयोः गुणप्रधानभावेन एकाग्रयस्थितत्वात् सङ्गरः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥४६॥
 विप्रलम्बे मेघादीनामुद्दीपनतया प्रतिकूलता, सति समोगे खल्लगुल्लतैवेत्याह, भो
 मेघ ! इति ।—हे मेघ !—जलधर ! त्वं गम्भीरतरं—सुगम्भीरं, नद—गर्जं, तस्मात्
 न मे किमपि भयं, प्रत्युत तव गर्जनमिदानीं मम प्रेयस्याद्योद्दीपकत्वात् प्रीतिजनक-
 यैव इति तात्पर्यम् ; यतः, तव प्रसादात्,—अनुग्रहात्, (“प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुण-
 आश्रयप्रसक्तिषु” इति मेदिनी) मे—मम, स्मरपीडितं—कामानलसन्तप्तं, गात्रम्—

विद्। दासीए पुत्त दुहिण ! अणज्जो दाणिं सि तुमं, वं
अत्तभोदिं बिज्जुआए भाआवेसि । * (ड)

चाव। वयस्य ! न अर्हसि उपालब्धुम्,—

वर्षशतमस्तु दुर्दिनमविरतधारं शतक्रदा स्फुरतु ।

अस्मद्विधदुर्लभया यदहं प्रियया परिष्वक्तः ॥ ४८ ॥

* दास्याः पुत्र दुर्दिन ! अनार्यः इदानीमसि त्वं, यत् अवभवतीं विद्युया
भाषयसि ।

अङ्गं, संस्पर्शेन—सङ्गेन, प्रियतमाया इति शेषः, रोमाञ्चितं—सञ्जातपुलकम्, एत
एव जातरागं—जातः,—उत्पन्नः, वद्धः इत्यर्थः, रागः,—अनुरागः, सन्धौरे इति
भावः, यस्य तथाभूतं सत्, कदम्बपुष्पत्वम्—उद्यत्केशरनीपकुसुमम्, उपैति—
प्राप्नोति, कदम्बपुष्पमिव उद्गतकठोररोमाङ्गुरं भवति इत्यर्थः; गात्रस्य कदम्ब-
कुसुमोपमत्वं सुसङ्गच्छते, नवीनकामुकानामभिनवकामिनीसमागमे पुलकोद्गमस्य
दर्शनात्; नीपकोरकविकसनं वर्षर्तावनुगुणमेव इति भावः । अत्र अन्वयार्थं वच-
नम्: उपैतु ? इति गात्रस्य कदम्बपुष्पगतपुष्पत्वस्य च उपयनमसम्भवत् सदैव कदम्ब-
पुष्पधर्मसदृशं नीपकुसुमसधर्मगात्रस्य कठोरपुलकोद्गममवगमयत्, गात्रस्य कदम्ब-
पुष्पस्य च विस्वप्रतिविम्बभावं बोधयति, इत्यसम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपनिदर्शनाऽवज्ञा-
एव । इन्द्रोपेन्द्रवज्रयोः सम्मेलनादुपजातिर्हृत्तम् ॥ ४७ ॥

(ड) अनार्यः,—नीच इत्यर्थः । अवभवतीं—मान्या, (“पूज्ये तत्रभवान्
भवान्” इति कौषः) वसन्तसेनाम् इति यावत् । भाषयसि—भयप्रदर्शनं करोषि,
[केचित् “भाआवेसि” इत्यस्य “भीषयसि” इति संस्कृतवन्ति, तदसत्, कर्तुरेति हि
भयोत्पादकत्वे “भीषयते” “भाषयते” इति रूपद्वयं भवेदिति । वस्तुतस्तु “विपुता”
इत्यत्र कारणे तृतीया । ततश्च “भियो हेतुभये युक्” (७।३।४० पा०) “भीष्मोपे-
भये” (१।३।६८ पा०) इति सूत्रद्वयस्य अत्राप्राप्तिः इति] ।

प्रियासमागमे दुर्दिनस्य अनुकूलतया चारुदत्तः विदूषककृतं तदवीचकतामूषकं
दुर्दिनोपालम्भं प्रतिषिध्य तस्य प्रार्थनीयत्वमुपपादयति, वर्धेति ।—अविरता—अवि-
च्छिन्ना, धारा—वर्षणप्रवाहः यस्मिन् तत्, दुर्दिनं—मैघावृतमहः, वर्षशतं—शतवर्ष-
व्याप्य, अस्तु—वर्त्ततां, शतक्रदा—विद्युच्च, (“शतक्रदा स्त्रियां वज्रे सौदामन्या
कीर्त्तिताः” इति मेदिनी) स्फुरतु—दीप्यतु, यत्—यस्मात्, अहम् अस्मादिभ्यः,
अस्मादङ्गैः दरिद्रैः, दुर्लभया—दुष्प्रापया, तादृशवैश्यावरवसन्धोगस्य प्रचुरार्थवाच्यता

अपि च, वयस्य !—

धन्यानि तेषां खलु जीवितानि,

ये कामिनीनां गृहमागतानाम् ।

आर्द्राणि मेघोदकशीतलानि

गात्राणि गात्रेषु परिष्वजन्ति ॥ ४६ ॥

प्रिये वसन्तसेने !—

स्तम्भेषु प्रचलित-वेदिसञ्चयान्तं

शीर्णत्वात् कथमपि धार्यते वितानम् ।

इति भावः, प्रियया—प्रणयिन्या वसन्तसेनया, परिष्वक्तः,—स्वयङ्ग्राहमालिङ्गितः ;
इदानीमतिप्रबलदुर्द्दिनं शतक्रदास्फुरणञ्च प्रियाभुजनिगडितकण्ठाश्लेषस्य मे सम्मदाय
एव समजनि इति भावः । आर्याहत्तमिदम् ॥ ४८ ॥

स्वयमागतायाः कान्तायाः अङ्गसङ्गत्वं स्वीयसुभगत्वैकमूलमित्याह, धन्यानीति ।—
ये जनाः इत्यर्थः, गृहमागतानां—स्वभवनोपगतानां, कामिनीनां—कान्तानां, मेघो-
दकशीतलानि—वर्षाजलशिशिराणि, अत एव आर्द्राणि,—सिक्तानि, वर्षासखिल-
मिक्ततया सुशीतलानौत्थयः, गात्राणि—अङ्गानि, गात्रेषु—स्वशरीरेषु, [अधिकरण-
त्वात् स्वयङ्ग्राह्येषुसुखं व्यज्यते] परिष्वजन्ति—संस्थापयन्ति, गात्राणि स्वगात्रेषु
संस्थाप्य दृढनालिङ्गनीत्यर्थः, [“परिष्वजन्ते” इति साधु, खनृजघातोरात्मनेपदित्वात्,
वेत्तु तु “परिष्वजति पाञ्चाली मध्यमं पाण्डुनन्दनम्” इत्युदाहृतवती “आत्मनेपद-
मयासौ परस्मै कुत्रचिद् भवेत्” इति कारिकां सूत्रयती जौमरस्य मतेन अत्रापि परस्मै-
पदम् इति प्रतिबोधयन्ति । ततश्च “परिनिविभ्यः.....खनृजान्” (८।३।७० पा०) इति
पठम्, “दन्श-सन्ज-खनृजां—” (६।४।२५ पा०) इति उपधालोपपत्तिः] तेषां—स्वय-
मागतकान्ताश्लिष्टानां जनानां, जीवितानि—जीवनानि, धन्यानि—सार्थकानि, खलु
—निश्चये । प्रियतमायाः अप्रार्थितालिङ्गनसुखसम्प्राप्तः केषाञ्चिदेव सुभगानां खलु
पठते इति भावः । अत्र गृहमागतया वरवर्णिन्या स्वयङ्ग्राहं गृहीतकण्ठा वयमेवाव-
ध्याः इति प्रस्तुते विशेषे वक्तव्ये, अप्रस्तुतानां सामान्यानां जनानां सुभगत्वाभि-
धानात् अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः ; अपि च, प्रीतयुक्त्यनादरे, खजते इत्यस्मात्तनेपद-
निमित्तत्वात्, तदुल्लङ्घनात् व्याकरणलक्षणहीनत्वम्, अतः च्युतसंस्कारत्वरूपदोषः
तिष्ठेयः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ४६ ॥

एवमयाहृदयमथयारुदतः अनिशमालिङ्गनसुखमनुभूयुः प्रियायाः गृहाभ्यन्तर-

एषा च स्फुटित-सुधाद्रवानुलेपात्

संक्लिन्ना सलिलभरेण चित्रभित्तिः ॥ ५० ॥

[ऊर्ध्वमवलीक्य] अये ! इन्द्रधनुः !! प्रिये ! पश्य पश्य,—

विद्युज्जिह्वेनेदं महेन्द्रचापोच्छ्रितायत-भुजेन ।

जलधरविस्तृङ्ग-हनुना विजृम्भितमिवान्तरीक्षेण ॥ ५१ ॥

निनीषया आह, लभ्येति । — प्रचलितः, — इतस्ततः सञ्चालितः, वायुर्वर्गेति भावः, वेद्याः, — उपवनादिषु विश्रामार्थम् अन्तरान्तरा स्थापितायाः परिष्कृतायाः बहुमुखः, सञ्चये—समूहे, अन्तः, — नियजितप्रान्तभागः यस्य तादृशं, वितानम्—उल्लोचः, चन्द्रातप इत्यर्थः, (“अस्त्री वितानमुल्लोचः” इत्यमरः) शीर्षत्वान्—जीर्णत्वान्, पतये-न्युल्लादिति भावः, लभ्ये—स्थूणासु, कथमपि—अतिक्लेशनेत्यर्थः, धार्यते—स्वीयते, लभ्येः कथञ्चिदेव वितानं विभ्रियते इत्यर्थः, एषा—पुरतो दृश्यमाना, चित्रभित्तिः, — विचित्ररूपेण निर्मिता, नानावर्णभूषिता वा, भित्तिः, — कुड्यच्च, स्फुटितस—क्वचित् क्वचित् गलितस्य, सुधाद्रवस्य—द्रवीभूतविलिप्तचूर्णस्य, अनुलेपात्—विशेषाद्वेत्तोः, [“सुधाद्रवानुलेप” इति पाठः साधुतरः] सलिलभरेण—जलवर्णेन, संक्लिन्ना—सम्यक् क्लेदेनेवार्द्राकृता इत्यर्थः ; विगलितसुधाऽनुलेपे हि कुड्ये संवत्त जलधारा क्लेदक्लिन्नवत् मालिन्यमुत्पादयतीति भावः । [एतेन प्रवृत्तवायुवर्षाभ्याम् अस्य प्रदेशस्य अवस्थानायोग्यत्वं सन्नाभ्येरितमिदानीम् अभ्यन्तरं प्रवेष्टव्यमिति ध्वन्यते । हतमत्र प्रहर्षिणी, — “व्याशाभिमनजरगाः प्रहर्षिणीयम्” इति लक्षणात् ॥ ५० ॥

पवनविघटितसूर्यकिरणयोगात् आतपे मेवे एवेन्द्रधनुष उदयदशंनात्, निशानां तदुदयासम्भवेन “अये ! इन्द्रधनुः !!” इति वसन्तसेनासु दृश्य चारुदत्ताभिधानं आकृतमित्येवावगन्तव्यम्, एतद्वेदानां विशदोक्तुं सनितचपलाविलासैः आकाशमखलसं भौषकत्वं वर्णयति, विद्युदिति । — विद्युदेव—तडिदेव, जिह्वा—रसना यस्य त्वेव, (विद्युतः पाटलवर्णतया खल्लिङ्गसंयोगाच्च चपलतया जिह्वासार्वभ्यं) महेन्द्रचापः, — इन्द्रधनुरेव, उच्छ्रितौ—उत्थितौ, उन्नतौ इति यावत्, आयतौ—दीर्घौ च, भुजौ—बाहू यस्य तादृशेन, (इन्द्रधनुषः विद्युत्सधर्मिणः मण्डलाकारत्वेन उत्थितसन्धिलितहस्तद्वयेन साम्यम् ; तद्वच्चणञ्चीकं वराहमिहिरसंज्ञितं यथा,—“सूर्यस्य विविधवर्णाः पवनेन विघटिताः कराः सन्धेः । विद्यति घनुः संल्लाया ये दृश्यन्ते तदिन्द्रधनुः ॥” इति) तथा जलधर एव—मेघ एव, विस्तृङ्गः—विस्तीर्ण इति गतः, हनुः,—गण्डसोर्ध्वभागः यस्य तथाभूतेन, अन्तरीक्षेण—गगनमखलवत्,

तदेहि, अभ्यन्तरमेव प्रविशावः । [इत्युत्थाय परिक्रामति] ।

प्रिये ! पश्य—

तालीषु तारं, विटपेषु मन्द्रं

शिलासु रुचं सलिलेषु चण्डम् ।

विजृम्भितमिव,—साङ्गभङ्गं मुखव्यादनं कृतमिवेत्यर्थः, इदम्—एतत्, पश्य
पक्षेऽन्वयः । निशाचरो यथा हस्तद्वयमुद्यम्य मुखव्यादनं कृत्वा जिह्वां निःसाय्य
व्यङ्ग्यमेतत् धावति, अन्तरीक्षमपि तथा दृश्यते इति निष्कर्षः । सजलमेव
प्रतिफलितः पवनविधूतः सूर्यकिरणाः एव विद्यति घनः सदृशः प्रतीयन्ते, तथा
च सति निशायां तदभावात् कथम् इन्द्रधनुःसन्दर्शनं सम्भवति ? इति तु नाशङ्क-
योग्यम् ; विद्युतां भास्वरविचित्ररूपदर्शनात् तस्यां चारुदत्तस्य महेन्द्रचापविषयिकायाः
यत्नेरुदयात् तथोपवर्णनमिति विभाव्यम् । अकालदुर्हिंनपरत्वेन प्रागुपवर्णितमिद-
निशाशङ्काने चेत्, तदा प्राहड्यव्यतिरिक्तो कालो नीपकुसुमविकाशासम्भवात् निरङ्कुशा
इति कथयः ; किञ्च,—प्राहड्यवर्णनायमेवाङ्गस्यास्य अवतारणा ; तथा च नवजलधर-
च्छटाच्छत्रे गगने, इयं दिवा वा निशा वा इति तत्त्वतः विनिर्णेतुमशक्यतया प्राक्-
कृतं तारकादीनामुपवर्णनम्, इदानीन्तनञ्च इन्द्रधनुषोऽपि वर्णनं न तादृशं दोषमाव-
हतीत्येवं विभाव्य सुधीभिः प्रकृतिस्यैर्भवितव्यमिति सङ्केपः । अत्र, सांख्येयान् अतथा-
यने विद्युदूपे वस्तुनि कविप्रौढोक्त्या महेन्द्रचापवृद्धेरुदयात् सान्निभदलङ्कारः ; अपि
थाव विद्युर्विचित्रविलासस्य प्रकृतस्याप्रकृतस्वरूपेण विजृम्भितत्वादिना सम्भावना-
दग्नेचाऽलङ्कारः ; एवञ्चोपमेयभूते विद्युतादौ उपमानभुतानां केवलानां जिह्वादीनां
तादृशव्यापारोपात् मालारूपं निरङ्गं रूपकमलङ्कारः, एतयाञ्चान्वोऽन्यसापेक्षतया
श्लिष्टः सङ्करः ; एवञ्चाव कविनिबद्धवस्तुचारुदत्तप्रौढोक्तिसिद्धेन रूपकालङ्कारेण
व्यङ्ग्यसितुमेव स्वमुखं व्याददतः करञ्च प्रसारयतः लेलिहन्निहस्य निशाचरस्याप्रकृतस्य
समेव विजृम्भितत्वादिकार्येण व्यवहारसमारोपप्रतीतिः समासोक्त्यालङ्कारः व्यञ्जते
इत्यलङ्कारिणाऽलङ्कारध्वनिः । आख्यां वृत्तम् ॥ ५१ ॥

धारापतनप्रकारं पुनः भूयस्तथा विवक्ष्यति, तालीखिति ।—धाराः,—वृष्टिप्रवाहाः,
तावानुसरण—तालमनुसृत्य, तादृशमानाः,—वाद्यमानाः, सङ्गीतवीणा इव—सङ्गीत-
तालवृत्तनामख्यातवाद्यविशेषा इव, तालोपु—तालवनेषु, तारम्—तन्त्रैः, विटपेषु
—वृषभाखासु, मन्द्रं—गम्भीरं, [“मन्द्रम्” इत्यत्र “मन्दम्” इति पाठे—शनैः,
पगुवैः इत्यर्थः] शिलासु—पाषाणेषु, रुचं—कर्कशं, तथा सलिलेषु—जलेषु, चण्डं

सङ्गीतवीणा इव ताड्यमानाः

तालानुसारेण पतन्ति धाराः ॥ ५२ ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति अकालदुर्दिनो (ठ) नाम पञ्चमोऽङ्कः ॥ ५ ॥

—तीक्ष्णं, यथा तथा, पतन्ति । अत्र उपमाऽलङ्कारः स्फुट एव । इन्द्रोपेन्द्रवयोः सम्मेलनादुपजातिर्भवत् ॥ ५२ ॥

(ठ) अकालदुर्दिनमित्यत्र अकालशब्दस्य कालसदृशार्थकत्वे अप्रशस्तकाला-
कत्वे वा “अत्राज्ञाणः” “अकेशी वेश्या” इत्यादिवत् पर्युदासस्यैव नञः तत्पुरुषस्यार्थे
कृते, प्रकृतवर्षाकाले अकालशब्दप्रयोगकृतानामाशङ्कितदोषाणां नैवावसरः ; तथा हि
प्राञ्चः,—“तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञोः
षट् प्रकीर्त्तिताः ॥” इति । अत्र कालशब्देन प्राहट्काल एव लक्ष्यते, पश्चात्ति-
थितानुसारात् ; एवञ्च प्राहट्कालोदयाव्यवहितप्राक्काले, यौष्मर्त्तौ प्रायश एवाव-
सितायां सत्यां, यद्वा,—अप्रशस्ते इदानीं समधिकतया स्वप्रसारमनघिगते काले
वर्षर्त्तौ एव दुर्दिनं मेघाच्छन्नमङ्गः प्रायेणावसितमिति शेषः, इति संख्यासमयस्य समा-
गतप्रायएवेति बोद्धव्यम् ; तथा च सति माहेन्द्रचापानामुदयस्य प्रायशः संख्याकाविव-
तया दर्शनात्, न तदुपवर्णनमिदानीं विरुध्यते इति बोध्यम् । यदि च शशधरस्य
तारकादीनाञ्च प्रदीपाव्यवहितप्राक्काले उदयः असम्भवदुक्तिक इति विभाव्यते, तदा
भाविनः शशधरादेरुदयः मेघैरावरिष्यते इति कृत्वा वस्तुतः भावि एव यत्र
एतत्कालिकत्वेनोपवर्णितमित्यवधेयम् ; यदि हि एतद्व्याख्यानं न रोचते साधुतया येभ्यः,
तदा ते कविनिबद्धव्यक्तिप्रौढोक्तिसिद्धत्वेन भ्रान्तिकृतमेतत् यथाव्याख्यातं टीकायां
मित्यवगन्तु, तथा च निशाकरतारकादीनामुपवर्णनमपि न किञ्चिद्विरोधभावहस्तौति
बोध्यम् ; अपि च वर्षोदयारम्भे एव नौपकदम्बादीनां विकाशदर्शनात् प्रकृतवर्षायां
वर्षर्त्तौ अकालशब्दप्रयोगे अणुरपि दोषः नैव पदमादधातीति बोध्यमिति दिक् ।

इत्येषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिशारिणा

श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां

प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां

पञ्चमोऽङ्कः ॥ ५ ॥

षष्ठोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चेट्टी] ।

चेट्टी । कधं ! अज्ज वि अज्जआ ण विवुज्जदि ? भोदु,
पविसिअ पडिबोधइस्सं । * (क) [इति नाट्येन परिक्रामति] ।

[ततः प्रविशति आच्छादितशरीरा प्रसुप्ता वसन्तसेना] ।

चेट्टी । [निरुप्य] उत्थेदु उत्थेदु अज्जआ, पभादं संबुत्तं । †

वस । [प्रतिबुध्य] कधं ! रत्ति ज्जेव गदा ? पभादं च संबुत्तं ? (ख) ‡

चेट्टी । अम्हाणं एसो पभादो, अज्जआए उण रत्ति ज्जेव । (ग) §

वस । हच्चे ! कहिं उण तुम्हाणं जूदिअरो ? ¶

चेट्टी । अज्जए ! बड्डमाणअं समादिसिअ पुप्फकरण्डअं (घ)

जिसुज्जाणं गदो अज्जचारुदत्तो । **

* कथम् !! अद्यापि आर्या न विबुध्यन्ते ? भवतु, प्रविश्य प्रातर्वोधयिष्यामि ।

† उत्तिष्ठतु उत्तिष्ठतु आर्या, प्रभातं संवृत्तम् ।

‡ कथम् ! रात्रिरेव गता !! प्रभातञ्च संवृत्तम् ?

§ अस्माकमेतत् प्रभातम्, आर्यायाः पुनः रात्रिरेव ।

¶ हच्चे ! कुतः पुनर्युष्माकं द्यूतकरः ?

** आर्ये ! वर्तमानकं समादिश्य पुष्पकरण्डकं जीर्णीयानं गत आर्यचारुदत्तः ।

(क) विबुध्यन्ते—जागर्त्ति । प्रतिबोधयिष्यामि—जागरयिष्यामि, निद्रामर्जं
करिष्यामीत्यर्थः ।

(ख) कथमिति ।—निशा जागरणेन निद्राऽऽवेगात्तरतया, अभ्यन्तरचतुःशालके
एवांशोक्तप्रवेशभावेन अन्यकाराच्छन्नतया वा सहसा जागरणात् किमचिरकाल-
मर्चनी रात्रिरेव प्रभातप्राया जाता इत्यभिप्रायमूलिका वसन्तसेनोक्तिरवगन्तव्या ।

(ग) अस्माकमिति ।—आर्यायाः—भवत्या, समयैव निशा जागरणेनैव यापिता,
इतनीमपि समधिकमद्वयतया सुखकरी रात्रिरेव प्रार्थ्यन्ते, मादृशानु न तथेति चेष्टाः
प्राशयो ज्ञेयः ।

(घ) पुष्पकरण्डकं—पुष्पाणां—कुसुमानां, करण्डकम्—आधारविशेषः तत्,
कुसुमितपादपीपशीभितमिति भावः ।

वस । किं समादिसिञ्च ? *

चेटी । जोएहि रात्तोए पवहणं, वसन्तसेना गच्छदु ति ।†

वस । हञ्जे ! कहिं मए गन्तव्वं ? ‡

चेटी । अज्जए ! जहिं चारुदत्तो । §

वस । [चेटीं परिष्वज्य] हञ्जे ! सुद्धु, ण णिज्झावदो (ङ) रात्तोए, ता अज्ज पच्चक्खं पेक्खिस्सं । हञ्जे ! किं पविट्ठा अहं इह अम्भन्तर-चदुस्सालअं ? ¶

चेटी । ण केवलं अम्भन्तर-चदुस्सालअं, सब्बजणस्स विहिअअं पविट्ठा । **

वस । अबि सन्तप्पीयदि चारुदत्तस्स परिअणो ? †† (च)

चेटी । सन्तप्पिस्सदि । ‡‡

वस । कदा ? §§

चेटी । जदा अज्जआ गमिस्सदि । ¶¶

वस । तदा मए पदमं सन्तप्पिदव्वं । (छ) [सानुनय्य]

* किं समादिश्य ?

† “योजय रात्रौ प्रवहणं, वसन्तसेना गच्छतु” इति ।

‡ हञ्जे ! कुत्र मया गन्तव्यम् ? § आर्य्य ! यत्र चारुदत्तः ।

¶ हञ्जे ! सुद्धु न निध्यातो रात्रौ, तदद्य प्रत्यक्षं प्रेक्षिये । हञ्जे ! किं प्रविष्टा अहमिहाभ्यन्तरचतुःशालकम् ?

** न केवलम् अभ्यन्तरचतुःशालकं, सर्वजनस्यापि हृदयं प्रविष्टा ।

†† अपि सन्तप्यते चारुदत्तस्य परिजनः ?

‡‡ सन्तप्यति ।

§§ कदा ?

¶¶ यदा आर्य्यं गमिष्यति ।

(ङ) निध्यातः,—निरीक्षितः, चारुदत्त इति शेषः ।

(च) वेश्याया ममावागमनादिति भावः ।

(छ) सन्तप्तव्यं—शीचनीयम् ; एतान् परित्यज्य गमनात् प्रागेव सदैव शीचनीयं, यतो गणिका भूत्वाऽपि अहमेवाम् ईदृशी हृद्या सती कथं हि एतान् सुहृदगुरुक्तान् सहसा परित्यज्य गमिष्यामि इत्याशयः ।

हस्ते ! गेह्म एदं रञ्जणावलिं ; मम बहिणिआए अज्जा-धूदाए गदुअ समप्पेहि, भणिटब्बं च,—“अहं सिरिचारुदत्तस्स गुण-णिज्जिदा दासी, तदा तुम्हाणं पि ; ता एसा तुहज्जेव कण्ठा-हरणं होदु रञ्जणावली” । *

चेटी । अज्जए ! कुप्पिस्सदि चारुदत्तो अज्जाए दाव । †

वस । गच्छ, ए कुप्पिस्सदि । ‡

चेटी । [गृहीत्वा] जं आणवेदि । §

[इति निष्क्राम्य पुनः प्रविशति] ।

चेटी । अज्जए ! भणादि अज्जा धूदा,—“अज्जउत्तेण तुम्हाणं पसादीकिदा, ए जुत्तं मम एदं गेह्मिदुं । अज्जउत्तो ज्जेव मम आहरणविसेसो, (ज) त्ति जाणादु भोदी” । ¶

[ततः प्रविशति दारकं (क्ल) गृहीत्वा रदनिका] ।

रदनिका । एहि वच्छ ! सअङ्गिआए (ज) कीलम्ह । **

* तदा मया प्रथमं सन्तप्तव्यम् । हस्ते ! गृह्णाण इमां रत्नावलीं, मम भगिन्यै पार्याधूतायै गत्वा समर्पय, भणितव्यञ्च,—“अहं श्रीचारुदत्तस्य गुणनिर्जिता दासी, तदा युष्माकमपि ; तदेषा तवैव कण्ठाभरणं भवतु रत्नावली” ।

† आर्ये ! कीपिष्यति चारुदत्तः आर्यायै तावत् ।

‡ गच्छ, न कीपिष्यति ।

§ यदाज्ञापयति ।

¶ आर्ये ! भणति आर्या धूता,—“आर्यपुत्रेण युष्माकं प्रसादीकृता, न युक्तं ममैतन् गृहीतुम् । आर्यपुत्र एव ममाभरणविशेषः, इति जानातु भवतौ” ।

** एहि वत्स ! शकटिकया क्रीडामः ।

(ज) प्रसादीकृता—अनुग्रहीकृता, प्रीतिप्रदर्शनार्थं युष्माकं दत्ता इत्यर्थः । न युक्तं—नीचितम् । एतन् गृहीतुं—रत्नावलीस्वीकरणमित्यर्थः । आभरणविशेषः,—येन भूषणं, “नारीणां भूषणं पतिः” इत्युक्तेः ।

(क्ल) दारकं—बालकं, (“दारकी बालकेऽपि स्याद् भेदकेऽप्यभिधेयवत्” इति वेदिनी) ।

(ज) शकटिकया—चुद्रशकटेन । प्रकरणस्यास्य मृच्छकटिकमिति नामधेयं स्यादित्युक्ते कविना मृच्छकटिकाप्रस्तावोच्चारम्, गर्भितमर्थं प्रकाशयितु-

दार। [सकलम्] रदणिए ! किं मम एदाए मट्टिआ-
सअडिआए । (८) तं ज्जेव सोवस्ससअडिअं देहि । *

रद। [सनिर्वेदं निश्चय] जाद ! कुदो अम्हाणं सुवस्सववहारो ?
तादस्स पुणो वि रिद्धोए (८) सुवस्ससअडिआए कोल्लिस्ससि ।
[स्वगतम्] ता जाव विणोदेमि (९) णं । [प्रकाशम्] अज्जआ-
वसन्तसेणाए समीवं उवसप्पिस्सं । [उपसृत्य] अज्जए ! पण-
मामि । †

वव। रदणिए ! साअदं दे ? कस्स उण अअं दारओ ?
अणलद्धिद-सरौरो वि चन्दमुहो आणन्देदि मम हिअअं । ‡

रद। एसो क्खु अज्जचारुदत्तस्स पुत्तो रोहसेणो णाम । §

* रदनिके ! किं समैतया मृत्तिकाशकटिकया, तामेव सौवर्णशकटिकां देहि ।

† जात ! कुतोऽस्माकं सुवर्णव्यवहारः ? तातस्य पुनरपि वृद्ध्या सुवर्णशकटि-
कया क्रीडिष्यसि । तत् यावद्विनोदयाम्येनम् । आर्यायाः वसन्तसेनायाः समीपमुप-
सर्पिष्यामि । आर्ये ! प्रणमामि ।

‡ रदनिके ! स्वागतं ते ? कस्य पुनरयं दारकः ? अनलङ्कृतशरीरोऽपि यद्
मुख आनन्दयति मम हृदयम् ।

§ एष खलु आर्यचारुदत्तस्य पुत्रो रोहसेनो नाम ।

मेवावागर्भितस्यापि अप्रकृतस्य वस्तुनः, गर्भितप्रकृतार्थकल्पं मृच्छकटिकाप्रसङ्गम-
तारितवान् कावः । “नाम काव्यं नाटकस्य गर्भितार्थप्रकाशकम्” इति प्रकृतगर्भितार्थ-
प्रकाशकनामकरणस्यैवालङ्कारिकैः ख्यातवृत्तोपनिबद्धे नाटके उपदिष्टत्वात्, तथा
चाप्रख्यातवृत्तेऽस्मिन् मृच्छकटिकप्रकरणे गर्भितार्थप्रकाशनमभिप्रेत्याभिहितवति
काल्पनिकयुक्त्योपनिबद्धतया यथाऽऽलङ्कारिकगणसम्मतं स्यात् तथैतत् न भूतवति
सुधीभिर्विभाव्यम् ।

(८) किम् इति निषेधार्थकमव्ययम्, अलम् इत्यर्थः, (“किं कुत्सायां वित्तं
च निषेधप्रश्नयोरपि” इति मदिनी) एतां सूत्रयशकटिकां न गृहीष्यामीत्यर्थः ।

(९) वृद्ध्या—सम्पत्त्या, ऐश्वर्य्येणेत्यर्थः ।

(९) विनोदयामि—सान्त्वयामीत्यर्थः ।

वस । [बाह्व प्रसाध्य] एहि मे पुत्तञ्च ! आलिङ्ग । [इति चहे उपवेश्य] अणुकिदं अणेण पिदुणो रुवं । *

रद । ण केवलं रुवं, सीलं पि तक्केमि । एदिणा अज्जचारु-
दत्तो अत्ताणञ्चं बिणोदिदि । †

वस । अध किं निमित्तं एसो रोअदि ? ‡

रद । एदिणा न पडिबेसिअ-गह्व-दारअ-केरिआए (ढ)
सुवससअडिआए कोलिदं, तेण अ सा णीदा, तदो उण तं
ममन्तस्स मए इअं मट्ठिआ-सअडिआ कदुअ दिस्सा । तदो
मणादि, “रदणिण ! किं मम एटाए मट्ठिआ-सअडिआए, तं
ज्जेव सोवससअडिअं देहि” त्ति । §

वस । हह्वी ! हह्वी ! अअं पि णाम परसम्पत्तीए सन्त-
णदि ? भअवं कअन्त ! पोक्खरवत्त-पडिद-जलबिन्दुसरिसेहिं

* एहि मे पुत्रक ! आलिङ्ग । अनुकृतम् अनेन पितृरूपम् ।

† न केवलं रूपं, शीलमपि तर्कशामि । एतेन आर्यचारुदत्तः आत्मानं
निवेदयति ।

‡ अथ किं निमित्तम् एष रोदिति ?

§ एनेन प्रतिवेशिक-गृहपति-दारकस्य सुवर्णशकटिकया क्रीडितम् ; तेन च सा
यौवा ; ततः पुनस्तां याचतो मया इयं मृत्तिकाशकटिका हत्वा दत्ता । ततो भणति,
“रदनिने ! किं मम एतया मृत्तिकाशकटिकया, तामेव सुवर्णशकटिकां देहि”
इति ।

¶ हा धिक् ! हा धिक् ! अयमपि नाम परसम्पत्त्या सन्तुष्टते ? भगवन्

(ढ) प्रतिवेशिकेति । —प्रतिवेशिकः, —गृहासन्ननिवासो इत्यर्थः, [प्रति—
विवान्नं, गृहसमीपे इत्यर्थः, विशति—तिष्ठतीति व्युत्पत्त्या प्रतिपूर्वकान् विप्रतेः
वर्णैः षणि प्रतिवेशीति सिद्धं, ततः स्वार्ये कानि प्रतिवेशिकः इति रूपं निष्पन्नम्]
¶ एव गृहपतिः, —गृहस्थः तस्य, दारकः, —वाल्मीकिः तस्य, प्रतिवासिगृहस्थ-
वर्णोक्तः ।

कीलसि तुमं पुरिस-भाअधेएहिं । (ण) [इति साक्षा] जाद ! मा
रोद, सोबण-सअडिआए कीलस्ससि । १

दार । रदणिए ! का एसा ? *

वस । पिदुणो दे गुणणिज्जिदा दासो । †

रद । जाद ! अज्जआ दे जणणी भोदि । ‡

दार । रदणिए ! अलिअं तुमं भण्णासि, जइ अज्जआ
अज्जआ जणणी, ता कीस अलज्जिदा ? §

वस । जाद ! मुद्देण मुद्देण अदिकरुणं मन्तेसि । [नाच्य
आभरणानि अवताप्य रुदती] एसा दाणिं दे जणणी संवुत्ता । ता
गेह्ण एदं अलङ्कारअं, सोबणसअडिअं घड़ावेहि । १

दार । अवेहि, (त) ण गेह्णस्सं, रोदसि तुमं । **

कृतान्त ! पुष्करपत्र-पतित-जलविन्दु-सदृशैः क्रीडसि त्वं पुरुषभागधेयैः । जात ! वा
बदिहि, सौवर्णशकटिकया क्रीडिष्यसि ।

* रदनिके ! का एषा ?

+ पितुस्ते गुणनिज्जिता दासो ।

‡ जात ! आर्या ते जननी भवति ।

§ रदनिके ! अलीकं त्वं भणसि, यद्यस्माकमाख्यां जननी, तत् किमष्टमलङ्कार !

१ जात ! मुद्देण मुखेनातिकरणं मन्त्रयसि । एषा इदानीं ते जननी संवत्ता ।
तत् गृहाणेतमलङ्कारं, सौवर्णशकटिकां गठय (कारय) ।

** अपेहि, न यद्दोष्यामि, रोदिषि त्वम् ।

(ण) अयं—दारक इत्यर्थः । परसम्पत्त्या—परकौशसदृश्या, अन्वेषात्सौका-
यज्जिमालीक्येत्यर्थः । सन्तप्यते—स्वयमेव सम्यक् तप्यते, निरतिशयं दुःखमनुभवतो-
त्यर्थः, [कर्मकत्तरि लटः प्रयोगः] । पुष्करपत्रेत्यादि ।—पुष्करपत्रे—पद्मपत्रे,
पतितः,—स्थितः, ये जलविन्दवः,—चारिकणाः, तत्सदृशैः,—तन्निभैः, कमलपत्र-
पतितवारिकणवदस्त्रिरित्यर्थः । पुरुषभागधेयैः,—पुरुषादृष्टेः, धर्माधर्मात्कशात्क-
पुरुषकृतकर्म्मभिरित्यर्थः, क्रीडनकभूतं पुरुषं विधाय तेन त्वं नियतमात्मानं विलो-
दयसौत्यर्थः ।

(त) अपेहि—अपसर, गच्छ इत्यर्थः ।

वस । [अयूणि प्रसृज्य] जाद ! ग रोदिस्सं । गच्छ, कील ।
[पल्लवारेः सृच्छकटिकां पूरयित्वा] जाद ! कारेहि सोवस्ससअड्डिअं । *

[इति दारकमादाय निष्क्रान्ता रदनिका] ।

चेटः । [प्रविश्य प्रवहणाधिरुद्धः] लदणिए ! लदणिए ! णिवे-
देहि अज्जआए वसन्तणेणए, “ओहालिअं पक्खदुआलए शज्जं
पवहणं (य) चिट्ठांद” । †

रद । [प्रविश्य] अज्जए ! एसो बड्डमाणओ बिसुवेदि, “पक्ख-
दुआलए सउजं पवहणं” त्ति । ‡

वस । हज्जे ! चिट्ठदु सुहुत्तअं, जाव अहं अत्ताणअं पसा-
धेमि । §

रद । [निष्क्रम्य] बड्डमाणअ ! चिट्ठ सुहुत्तअं, जाव अज्जआ
अत्ताणअं पसाधेदि । ¶

चेटः । ह्री, ह्री, भोः ! मए बि जाणत्थलके बिशुमलिदे,
ता जाव गेल्लिअ आअच्छामि । एदे गण्णालज्जु-कडुआ (द)

* जात ! न रोदिष्यामि ; गच्छ, क्रीड । जात ! कारय सौवर्णशकटिकाम् ।

† रदनिके ! रदनिके ! निवेदय आभ्यांघ्रै वसन्तसेनायै, “अपवारितं पचहारके
सज्जं प्रवहणं तिष्ठति” ।

‡ आर्ये ! एष बह्वर्मानको विज्ञापयति,—“पचहारै सज्जं प्रवहणम्” इति ।

§ हज्जे ! तिष्ठतु सुहृत्तकं, यावत् अहमात्मानं प्रसाधयामि ।

¶ बह्वर्मानक ! तिष्ठ सुहृत्तकं, यावदाभ्यां आत्मानं प्रसाधयति ।

॥ ह्री, ह्री, भोः ! मयाऽपि यानाक्षरणं विस्मृतं, तत् यावत् स्मृत्वा आग-

(य) अपवारितम्—आच्छादितं, वस्त्राद्यावृतमित्यर्थः । पचहारके—पचे—
पात्रे, स्थितं यत् हारं तस्मिन्, अन्तःपुरजनगमनोचिते हारे इत्यर्थः, (“खिङ्कि”
इति वज्रभाषा) सज्जं—सज्जोक्तं, भवद्गमनार्थं विरचय्य स्थापितमित्यर्थः । प्रवहणं
—यानम् ।

(द) ह्री ह्री इति ।—अकस्मात्स्मृतवस्तुविषयकज्ञानद्योतकमव्ययमत्र बोध्यम् ।
यानाक्षरणं—शकटाभ्यन्तरे आसनाच्छादनार्हः विचित्रकव्चलादिविशेषः, (आक्षरण-

बद्धत्वा । भोदु, प्रवहणेण उज्ज्व गदागदिं कलिशं । ** [इति निष्क्रान्तः चटः] ।

वस । हस्ते ! उवणेहि मे प्रसाहणं, (ध) अत्ताणञ्च प्रसाध-
इत्सं । † [इति प्रसाधयन्ती स्थिता] ।

[प्रविश्य प्रवहणाधिरुदः स्थावरकचटः (न)] । आणत्तम्हि लाञ्छ-
शालअशरठाणेण—“थावलआ ! प्रवहणं गेह्मिअ पुण्ण-
कलण्डअं जिस्सुज्जाणं तुल्लिदं आअच्छेहि”ति । भोदु, तहिं उज्ज्व
गच्छामि । बहध बद्धत्वा ! बहध । [परिक्रम्यावलोक्य च]
कधं णाम शअलेहिं लुच्चे भग्गे ! किं दाणिं एत्थ कलइशं ?
[साटोपम्] अले ले ! ओशल्लध ओशल्लध । [आकथं] किं
भणाध ?—“एग्गे कश्श केलके प्रवहणे”ति ? एग्गे लाञ्छशालअ-

च्छामि । एते नासिकारज्जुकटुका वलीवटाः । भवतु, प्रवहणेनेव गतागतिं करि-
ष्यामि ।

† हस्ते ! उपनय मे प्रसाधनम्, आत्मानं प्रसाधयिष्यामि ।

‡ आज्ञप्ताऽपि राजशालकसंस्थानेन,—“स्थावरक ! प्रवहणं गृहीत्वा पुष-
कारण्डकं जीर्णोद्यानं त्वरितमागच्छ” इति । भवतु, तत्रैव गच्छामि । वहतं बली-
वर्ती ! वहतम् । कथं नाम शकटैः रुद्धो मार्गः ! किमिदानीमत्र करिष्यामि !
अरे रे ! अपसरत अपसरत । किं भणथ ?—“एतत् कस्य प्रवहणम्” इति ? एतत्

शब्दो यद्यपि हस्तिनामेव पृष्ठस्योपरि पातनीयं चित्रकवल्गुविशेषे प्रयुज्यते, तथापि
अत्र लक्षणया आच्छादनसामान्ये एव बाह्व्यं, विगेषस्यापि सामान्यपरत्वदर्शनान्न ।
नासारज्जुकटुकाः,—नासारज्ज्वा—नासिकारन्ध्रार्पितगुणेन, कटुकाः,—तीक्षाः,
वेगवन्त इत्यर्थः । [“णशालज्जुकटुया” इत्यत्र “णस्माकदुआ” इति पाठे—नया
दुःसहा इति संज्ञितम् । नस्या—नासिकारन्ध्रविन्यक्ता रज्जुरेव दुःसहा यैः ते,
नासारज्जुप्रपौडिता इत्यर्थः । कटुकशब्दस्य तथाविधस्यार्थस्याभिधानिकैरनङ्गीकृतत्वा-
दयमेव पाठः समीचीनतया प्रतिभाति] ।

(ध) प्रसाध्यते—नृप्यते अङ्गमनेन इति प्रसाधनम्—अलङ्कारः, तत् ।

(न) स्थावरकः,—तदाख्यः ।

गण्डाण-केलके पवहणेत्ति ; ता शिग्घं ओशलध । [अवलोक]
 कवं ! एशे अबले शहिअं बिअ सं पेक्खिअ शहश उजेव
 वूदपलाइदे बिअ जूदिअले, आहालिअ अत्ताणअं असदो
 अवक्कन्ते ? ता को उण एशे ? अधवा किं मम एदिणा ? तुलिदं
 गमिस्सं । अले ले ! गामेलुआ ! ओशलध ओशलध । किं
 भणाध ?—“मुहुत्तअं चिठ्ठ, चक्कपलिबट्ठिं (प) देहि त्ति” ? अले
 ले ! लाअशालअशगण्डाण-केलके हग्गे शूले, चक्कपलिबट्ठिं दइस्सं ?
 अधवा एशे एआइ तवस्सो, ता एब्बं कलेमि । एदं पव-
 हणं अज्जचालुदत्तस्स लुक्खवाडिआए पक्खदुआलए थावेमि ।
 [इति प्रवहणं संस्थाप्य] एशेहि आअदे । ‡

[इति निष्क्रान्तः] ।

चेटी । अज्जए ! येमिसहो बिअ सुणीअदि, ता आअदो
 पवहणो । §

राजशालकसंस्थानस्य प्रवहणमिति, तत् जीवन्मपसरत । कथमेवोऽपरः समिक-
 मिव मां प्रेक्ष्य सहसैव द्यूतपलायित इव द्यूतकरः अपवाय्यान्मानमन्यतोऽपक्रान्तः ?
 तत् कः पुनरेव ? अधवा किं नमैतेन ? त्वरितं गमिष्यामि । अरे, रे ! शय्याः !
 अपसरत अपसरत । किं भणथ ?—“मुहुत्तं किं तिष्ठ, चक्रपरिवर्त्तनं दंहीति ?” अरे !
 रे ! राजशालकसंस्थानस्य अहं शूरः, चक्रपरिवर्त्तितं दास्यामि ? अधवा, एष
 एवाहो, तपस्वी, तद्वं करासि । एतत् प्रवहणम् आर्यचारुदत्तस्य वचवाटिकायाः
 पवहारके स्थापयामि । एवोऽस्मि आगतः ।

§ आर्ये ! नेमिशब्द इव श्रूयते, तदागतं प्रवहणम् ।

(प) कथमेव इति ।—द्यूतकारकं दृष्ट्वा यथा पराजितद्यूतकरा हारितार्थ-
 राणात्मन्योऽपलायन्ते, तथा अयं कः पलायते इत्युक्त्वाऽव गोपालदारकस्वार्थकस्य
 वाराणस्यात् पलायनं सूचितं, चक्रपरावर्त्तनावसरं प्रार्थयित्वा चारुदत्तप्रवहणमारो-
 लति इति सूचितम् । अपवाय्ये—वस्त्रादिनाऽऽच्छाद्य । एतेनार्थकस्य पलायनमुप-
 विनम् इति बोध्यम् । चक्रपरिवर्त्तितं—चक्रस्य परिवर्त्तनं, घूर्णयित्वा स्वस्थताऽऽपादनम्
 इत्यर्थः ।

वस । हञ्जे ! गच्छ, तुवरदि मे हिअञ्जं, ता आदेसेहि
पक्खदुआरञ्जं । *

चेटी । एदु एदु अज्जआ । †

वस । [परिक्रम्य] हञ्जे ! बीसम तुमं । ‡

चेटी । जं अज्जआ आणवेदि । § [इति निष्क्रान्ता] ।

वस । [दाक्षिणाविस्पन्दं सूचयित्वा प्रवहणनधिरुह्य च] किं सेदं !
पुरदि दहिणं लोअणं !! अथवा, चारुदत्तस्स ज्जेव दंसणं
अणिमित्तं पमज्जइस्सदि । ¶

स्यावरकः । [प्राविश्य] ओशालिदा मए शअड़ा, ता जाव
गच्छामि । [इति नाट्येन अधिरुह्य चालयित्वा, स्वगतम्] भालिके पव-
हणे ? अथवा, चक्रपलिर्बाट्टिआए पलिशान्तस्स भालिके पवहणे
पडिभासेदि । भोदु, गमिस्सं । जाध गोणा ! (फ) जाध । **

नेपथ्ये । अरे रे दोवारिआ ! अप्पमत्ता सएसु सएसु
गुम्हणाणसु होध । एसो अज्ज गोबालदारओ गुत्तिअं भञ्जिअ,

* हञ्जे ! गच्छ, त्वरयति मे हृदयं, तदादिश पञ्चद्वारकम् ।

† एतु एतु आर्या ।

‡ हञ्जे ! विश्राम्य त्वम् ।

§ यदाख्यांजापयति ।

¶ किं गु इदं ! स्फुरति दक्षिणं लोचनम् !! अथवा चारुदत्तस्यैव दर्शनमपि
मित्तं प्रमार्जयिष्यति ।

** अपसारिता मया शकटाः, तत् यावत् गच्छामि । भारवत् प्रवहणम् !
अथवा चक्रपरिवर्त्तनेन परिश्रान्तस्य सभारं प्रवहणं प्रतिभासते । भवतु, नति-
ष्यामि । यातं, गावौ ! यातम् ।

†† अरे रे दोवारिकाः ! अप्रमत्ताः खेषु खेषु गुह्यस्थानेषु भवत । एषोऽपि

(फ) गोणा—गावौ ; “गौरित्यस्य गावौ-गोष्ठी-गोता-गोपीतलिकेत्येवमादौ
बहुव्रीहोऽपभ्रंशः” इति महाभाष्ये प्रथमपादस्य प्रथमाङ्गिके उक्तम् ।

गुप्तिबालञ्चं बाबादिञ्च, वन्धनं भेदिञ्च, परिभ्रमटो (व)
पवक्कमदि । ता गेह्वं गेह्वं । ॥१॥

[प्रविश्य अपटीचेपेण सम्भ्रान्त एकचरणलघनिगङ्गोऽवगुह्यतः (म) आर्यकः
प्रकामति] ।

चेटः । [स्वगतम्] महन्ते शत्रुलीए शस्त्रमे (म) उप्पसे । ता
तुल्लिदं तुल्लिदं गमिस्सं । * [इति निष्क्रान्तः] ।

आर्यकः ।—

हित्वाहं नरपतिबन्धनापदेश-

व्यापत्तिव्यसनमहार्णवं महान्तम् ।

गोपालदारको गतिं भङ्क्ता, गुप्तिपालकं व्यापाय, वन्धनं भित्त्वा, परिभ्रमटोऽप-
क्रामति । तत् गृह्णीत गृह्णीत ।

* महान् नगर्यां सम्भ्रान्त उत्पन्नः ; तत् त्वरितं त्वरितं गमिष्यामि ।

(व) गुल्मस्थानेषु—गुल्मस्थानं—द्वयोः त्रयाणां पञ्चानां वा ग्रामाणां मध्ये
शान्तिव्यसत्यसन्धकपुरुषनेतृकं बहुरक्षिपुरुषसङ्कुलं तस्मिन्नाद्युपद्रवनिवारणोपायसूतस्थानं
तत्र, प्रधानपुरुषाधिष्ठितरक्षिणां स्वस्वस्थानेषु इत्यर्थः, (“ग्रामा” वा “पुल्लि”
इति प्रख्यातेषु) इति भावः ; यदुक्तं मनुना,—“द्वयोस्त्रयाणां पञ्चानां मध्ये गुल्मसधि-
हितम् । तथा ग्रामशतानाञ्च कुर्व्याद्राष्ट्रस्य सङ्ग्रहम् ॥” इति । यथा,—नगरपाल-
निर्वाजितावस्तनरक्षिणां रक्षणीयतया निर्व्याचितेषु स्वकीयेषु स्थानेषु, स्वोदरस्यप्रदेशेषु
इति तु निकर्षः । गोपालदारकः,—गोपस्य नन्दनः, आर्यकः इत्याशयः । गुप्तं—दुर्गं,
वन्धनागारं वा । गुप्तिपालकं—कारागाराध्यक्षम् । परिभ्रमटः,—वन्धनमृहात् बहि-
र्गतः, पलायित इत्यर्थः ।

(म) अपटीचेपेण—पटपरिवर्त्तनमन्तरेणैव, सम्भ्रान्तः,—समयत्तरायुक्तः,
भौतिश्याकुल इत्यर्थः । अवगुह्यतः,—वस्त्राच्छादितदेहः ।

(न) सम्भ्रमः,—नागरिकानां विपत्त्यातशङ्कया इतस्ततः भयादिजनितः वेगः,
जनानां भयजनितोद्देग इत्यर्थः, (“समो संवेगसम्भ्रमौ” इत्यमरः) ।

पलायमान आर्यकः स्वदुरवस्थां विवृणोति, हित्वेति ।—अहं महान्तं—अगाध-
विलम्बः, [“महान्तम्” इत्यत्र “नराणाम्” इति पुस्तकान्तरसम्मतः पाठः] नरपतेः,—
राजः, यद् वन्धनं—काराऽवरोधः, तदेव व्यपदेशः,—छलं, तेन या व्यापत्तिः,—

पादाग्रस्थितनिगडैकपाशकर्षी

प्रभ्रष्टो गज इव बन्धनात् भ्रमामि ॥ १ ॥

भोः ! अहं खलु सिद्धादेश-जनित-परित्रासेन राज्ञा पाल-
केन घोषादानीय विशसने गूढागारे बन्धनेन (य) बद्धः ।
तस्माच्च प्रियसुहृत् शर्विलकप्रसादेन बन्धनात् परिभ्रष्टोऽस्मि ।
[अश्रूणि विसृज्य]—

भाग्यानि मे यदि तदा मम कोऽपराधः ?

यद्वन्धनाग इव संयमितोऽस्मि तेन ।

दैवी च सिद्धिरपि लङ्घयितुं न शक्या

गम्यो नृपो बलवता सह को विरोधः ? ॥ २ ॥

विशिष्टरूपा आपत्, कारागारवासरूपा इति यावत्, तथाभूतं यद् व्यसनं—दैवादि-
कृतोपद्रवः, तदेव महारणवः,—दुस्तरसागरः तं, हित्वा—उत्तीर्य, बन्धनात्—बन्ध-
नश्रुत्वात् इत्यर्थः, प्रभ्रष्टः,—परिस्त्रलितः, गज इव—करी इव, पादाग्रे—चरण-
भागे, स्थितः,—नियोजितः, बद्ध इत्यर्थः, यः निगडः,—शृङ्खलं, स एव एकः,—
अद्वितीयः, पाशः,—बन्धनसाधनरज्जुः इत्यर्थः, तस्य कर्षी—आकर्षणकारी सः,
भ्रमामि—भ्रजामि, विचरामीत्यर्थः । उपमाऽलङ्कारः । प्रहर्षिणी वृत्तं,—“व्याश्रयि-
मंनजरगाः प्रहर्षिणीयम्” इति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

(य) सिद्धेति ।—सिद्धस्य—योगिविशेषस्य, आदेशेन—उपदेशेन, भविष्य-
वाक्या इति यावत्, जनितः,—उत्पादितः, परित्रासः,—भयं यस्य तादृशं । घोषा-
—आभीरपल्लीतः, (“घोष आभीरपल्ली स्यात्” इत्यमरः) । विशसने—विनाशक-
[विशस्यते अस्मिन्निति व्युत्पत्त्या अधिकरणे ल्युटिरूपम् ; “निर्वापणं विशसने
मारणं प्रतिघातनम्” इत्यमरः] । गूढागारे—गुप्तगृहे, कारागारे इत्यर्थः । बन्धने
अनेनेति बन्धनं—निगडादि [करणे ल्युट्] तेन ।

इदानीमायंकः अदृष्टस्य अलङ्घनीयताम्, आत्मनः निरपराधत्वञ्च प्रदर्शयति,
भाग्यानीति ।—यदि—चेत्, मे—मम, भाग्यानि—राज्यभोगजनकशुभादृष्टाणि,
सन्नोति शेषः, तदा—तत्र, मम अपराधः,—दोषः, कः ?—न कोऽपीत्यर्थः ।
यदित्यव्ययं, येन हेतुना मे राज्यभोगसौभाग्यनुत्वात् इत्यर्थः, तेन—राज्ञा पालकेन
इत्यर्थः, बन्धनाग इव—आरक्ष्यगज इव, संयमितः,—बद्धः, अस्मि—भवामि;

तत कुत गच्छामि मन्दभाग्यः ? [विलोक] इदं कस्यापि
साधोः अनावृतपक्षद्वारं (२) गेहम् ।—

इदं गृहं भिन्नमदत्तदण्डो विशीर्णसन्धिय महाकपाटः ।

ध्रुवं कुटुम्बी व्यसनाभिभूतां दशां प्रपन्नो मम तुल्यभाग्यः ॥ ३ ॥

तदत्र तावत् प्रविश्य तिष्ठामि,—

[नेपथ्ये] जाध गोण्या ! जाध । *

* यातं गावौ ! यातन् ।

[रत्नान इत्युपमया आर्यकस्य दुर्दमनीयत्वमजेतव्यत्वञ्च व्यन्यते] ; दैवी—दैवा-
तीना, भाग्यायत्ता इति यावत्, भिडिरपि—राज्यप्राप्तिरपि, लङ्घयितुम्—अति-
शयितुं, न शक्या—न अक्षां, केनापि इति शेषः ; अतः नृपः,—राजा, गम्यः,—
गता सन्नेयः, आश्रयणीय इत्यर्थः ; राज्यसुखसम्पीगस्य मे अवश्यम्भावित्वे विरोधिना
एवं राज्ञा किनपि कर्तुं न शक्यते, ततः किमहमेनमाश्रयामौत्याशङ्कायामाह,
सन्नेति ।—बलवता—प्रबलन सह, विरोधः,—विवादः, कः ?—न कर्तव्य इति
शेषः । (प्राचीनास्तु—नृपः गम्यः,—सर्वेषां सेव्यो हि राजा इत्यर्थः, अतो बलवता
न विरोधः न कर्तव्यः एवं व्याचक्षुः) । पूर्वार्द्धे वन्यागसाम्योक्तेः उपमाऽलङ्कारः ;
एवं च, पराङ्गतः “गम्यः नृपः” इति विगेषाद्यस्य बलवद्विरोधः न करणोय इति
अनावायेन सोपपत्तीकरणात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः,
विशेषोः परस्परनिरपेक्षतया संस्थानात् ससृष्टिः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २ ॥

(२) अनावृतपक्षद्वारम्—उद्घाटितपाश्वर्द्वारम् ।

इदं भग्नं वीक्ष्य स्वावस्थया सह गृहस्त्रामिनः अवस्थां तुल्यति, इदमिति ।—
ध्रुव—गुरुःस्थितं, गृहं—निकेतनं, भिन्नं—भग्न, तथा अदत्तम्—अनर्पितम्, अनावृत-
पक्षः, दण्डम्—शीर्णं यस्य सः, अरुद्ध इत्यर्थः, अयं महाकपाटश्च—द्वारद्वारच,
विशीर्णसन्धिः,—विशीर्णः,—जीर्णः, सन्धिः,—संयोगस्थानं यस्य सः, अतः कुटुम्बी—
धनपतिरिति भावः, मम तुल्यभाग्यः,—मत्सदृशदुर्भाग्य इत्यर्थः, [अत्र सापेक्षत्वेऽपि
मन्त्रादेव समासः, मत्तुल्यभाग्यः इत्येवमेव समासः न्यायः, सापेक्षत्वात्] व्यस-
नाभिभूतां—दुःखपूर्णं, दशाम्—अवस्थां, ध्रुवं—निश्चितं, प्रपन्नः,—प्राप्तः ; यथा
नृपद्वारद्वारः विपन्नश्च, तथा अयमपीत्यर्थः । महत्तिसादृश्याद्ययोऽयं पुरुष इति अर्थः
अत्रान्वयेनैव साभ्यावबोधादियमार्थो उपमाऽलङ्कारः । उपेन्द्रवच्चा वृत्तम् ॥ ३ ॥

पाथ्यकः । [आकण्ठं] अये ! प्रवहणमिति एवाभिवर्तते !—

भवेद्गोष्ठीयानं न च विषमशीलैरधिगतं,

बधूसंयानं वा, तदभिगमनोपस्थितमिदम् ।

वह्निर्नेतव्यं वा प्रवरजनयोग्यं विधिवशात्

विविक्तत्वाच्छून्यं मम खलु भवेद्देवविहितम् ॥ ४ ॥

वह्निमानकः चेष्टः । [प्रवहणेन सह प्रविष्टः] ह्रीमाणाहे ! आशीदे

“जाध गोष्ठा ! जाध” इत्याकण्ठं प्रवहणागमनं निश्चित्य तेन स्वकौयपलायनं सम्भवति न वा ? इति विचारयति, भवेदिति ।—इदं—प्रवहणमिति शेषः, विषम-
शोखः,—दुश्चरित्रैः, अधिगतम्—अधिष्ठितं, गोष्ठीयानं—गोष्ठी—सभा इत्यर्थः, सभा इत्यर्थः,
उत्सवस्थानांमिति यावत्, (“समव्या पार्षद्गोष्ठी सभासमिति ससदः” इत्यमरः)
तत्र गमनार्थं यानं—वाहनं, न भवेत्—न स्यात्, तस्याः,—बध्वा इत्याशयः, तत्र—
गाष्टां वा, अभिगमनाय—नयनाय, उपस्थितम्—आगतं, बधूसंयानं वा—पटाङ्ग-
त्वात् बधूवहनयोग्यं यानमित्यर्थः, न भवेदिति शेषः, तथा विधिवशात्—कार्यवशात्,
यद्वा,—विधिवशात्—दैववशात्, मम भाग्यवशादित्यर्थः, (“विधिर्विधाने दैवे च”
इति कीषः) शून्यं—केनापि अनधिष्ठितमित्यन्वयः ; वह्निर्नेतव्यं—वाह्यप्रदेशं प्राप-
णीयं, प्रवरजनानां—श्रेष्ठजनानां, योग्यं—वहनोपयुक्तं वा, भद्रजनारोहणी-
मित्यर्थः, न भवेत् इति अत्रापि योजनीयम् ; विविक्तत्वात्—विरलजनसंसारदेशे-
नोत्तत्वात्, मम, वह्नार्थमिति शेषः ; यद्वा,—विविक्तत्वात् पूतत्वात्, पूतजनारोह-
योग्यत्वादित्यर्थः, (“विविक्तौ पूतविजनौ” इति कीषः) शून्यं—केरपि जनैरनधिष्ठितं,
दैवविहितं—दैवेन प्रेरितं, खलु—निश्चितं, भवेत् ; अनुकूलदैवस्य मम पलायनादित्यर्थः
शून्यं प्रवहणं समागतमिति भावः । इदं यदि गोष्ठीयानं स्यात्, तदा सत्पुरुषयोग्यत्वा-
दस्यास्यदादिभिरसहचरैरेतदनभिगमनीयं, यदि बधूसंयानं स्यात्, तदा पुरस्त्रीजनै-
रचितत्वादस्य पुरुषैरनाश्रयणीयमेतत्, यदि हि वह्निर्देशनयनयोग्यं स्यात्, तदा अनि-
जनोचितत्वादस्य मत्सदृशदोनजनारोहणायोग्यमेतत् ; नैतत् सर्वसाशङ्कास्पदं, यद्,
निज्जनदेशोपस्थितत्वादस्य केनाप्यनारुदस्य मम सौभाग्येनैवेतत् प्रेरितं भवेत्, इति
आदौ संशये अन्ते च निश्चयोदयादयं निश्चयान्तः सन्देहोऽलङ्कारः, “विषमशीलैरधि-
गतम्” इत्यादेः विशेषणविधया टीकाप्रदर्शितव्याख्यानानुसारेऽपि स एवालङ्कार इति
बोध्यम् । शिखरिणी वृत्तम् ॥ ४ ॥

मए जाणत्थलके । लदणिए ! णिवेदेहि अज्जआए बभन्त-
रीणाए, अवत्थिदे शउजे पवहणे, अहिलुहिअ पुणफकलण्डअं
त्रिषुज्जासं गच्छदु अज्जआ । *

आख्यंकः । [आकर्ण्य] गणिकाप्रवहणमिदं, वहिर्यानच्च,
भवतु, अधिरोहामि । [इति स्त्रैरमुपसर्पति] (ल)

चेटः । [श्रुत्वा] । कथं शेउलशहे ! ता आअदा क्व
अज्जआ । अज्जए ! इमे णशकडुआ बइत्ता, ता पिठ्ठो
वेव (व) आलुइदु अज्जआ । †

आख्यंकः । [तथा करोति] ।

चेटः । पादुप्फालचालिदानं शेउलाणं वीशन्तो शहो;
अलकन्ते (श) अ पवहणे ; तधा तक्केमि, शम्पदं अज्जआए
आलुढाए होदब्बं ; ता गच्छामि । जाध, गोणा ! जाध । ‡
[इति परिक्रामति] ।

* आख्यंम् ! आनीतं मया यानास्तरणम् । रदनिके ! निवेदय आख्यांये
अनसेनाये, अवस्थितं सज्जं प्रवहणम्, अधिरुद्ध पुण्यकरण्डकं जीर्णोद्यानं गच्छतु
ख्यां ।

† कथं नूपुरशब्दः ! तदागता खलु आख्यां । आख्ये ! इसौ नासिकारज्जुकटुकौ
स्वीवर्दौ, तत् पृष्ठत एव आरोह्यतु आख्यां ।

‡ पादास्फालनचालितानां नूपुराणां विभ्रान्तः शब्दः ; भाराक्रान्तश्च प्रवहणम् ;
तथा तर्कयामि, साम्प्रतमाख्यंया आरुढया भवितव्यम् ; तद् गच्छामि । यातं,
वागो ! यातम् ।

(ल) वहिर्यानं—वहिः,—वाह्यप्रदेशे, नेतव्यं यानं—शकटम् । स्त्रैरं—मनं
वन्दमित्यर्थः ।

(व) कथमिति ।—आख्यंकपादाशनिहितशङ्कलस्य शब्दं नूपुरध्वनिसदृश-
माकर्ण्यैवं वितर्कितं, कथं नूपुरशब्दः इत्यादिना । तत्—तस्मात्, पृष्ठत एव—पश्चाद-
दित्रैव ।

(श) पादास्फालनचालितानां—पादयोः,—चरणयोः, आस्फालनेन—चालने-
नोत्पद्यमानेषु, [“पादोत्फालचालितानाम्” इत्यनुवादे स एव अर्थः] चालितानां—

वीरकः । [प्रविश्य] अरे रे ! अरे ! जञ्ज-जञ्जमाण-चन्दन-
मङ्गल-फुल्लभद-पुष्पाहा ! *—

किं अच्छध वांसदा ? जो सो गोपालदारको रुहो ।

मेतूण समं वच्चइ गरवइहिअञ्च वन्धणं अ ॥ ५ ॥

अले ! पुरस्तिने पदोलीदुआरे चिह्न तुमं, तुमं पि पाच्छिने,
तुमं पि दक्खिणे, तुमं पि उत्तरे । जो बि एसो पाआर-
खण्डो, (घ) एदं अहिहहिअ चन्दणेण समं गदुअ अवलांएमि ।
एहि, चन्दणअ ! एहि इदो दाव । ‡

* अरे रे ! अरे ! जञ्ज-जञ्जमान चन्दनक मङ्गल-पुष्पभद्र-प्रसुखा !—

+ किं स्थ विग्रहाः ? यः स गोपालदारको रुहः ।

भित्ता समं व्रजति नरपतिहृदयं बन्धनस्य ॥

‡ अरे ! पुरस्तात् प्रतोलीदारे तिष्ठ त्वं, त्वमपि पश्चिमे, त्वमपि दक्षिणे, त्वमपि
उत्तरे । योऽपि एष प्राकारखण्डः, एतमभिरुह्य चन्दनेन समं गत्वा अवलीक्यामि ।
एहि चन्दनक ! एहि इतस्त्वावत् ।

चचलीकृतानाम् । विग्रहः,—निवृत्त इत्यर्थः, निःशब्दो जात इति यावत् । भा-
कान्तम्—पारोक्ष्यधिष्ठानेन सभारमिति भावः ।

आयंकस्य पलायनमुद्घोष रक्षिणः सतर्कयति वीरकः, किमिति ।—किं—हं,
केन प्रकारेण इत्यर्थः, विग्रहाः,—विग्रहाः, निःशब्दा इत्यर्थः, ख—तिष्ठ, कान-
नयथ इत्यर्थः, यूथमिति शेषः ; यः गोपालदारकः,—शीपतनयः, रुहः,—आवृ-
त्ता इति शेषः, सः,—सुतपूर्व इत्यर्थः, नरपतिहृदय—राजः पालकस्य चित्तं, बन्ध-
न—निगडं कारागारस्य वा, समं—युगपदं, भित्ता—एकत्र व्याकुलीकृत इहं,
अन्धव—भङ्गता । अथ नरपतिहृदयभेदनं बन्धनभेदजन्यमपि समकालकृतं
अध्यवसितत्वात् कार्यकारणपौर्वापर्यविषय्यरूपातिशयोक्तिमूलकः सहाय्यत्वं इति
एकस्यैव भेदनस्य तादृशोभयान्वयित्वाच्च सहोक्तिरलङ्कारः । आर्यां वृत्तम् ॥ ५ ॥

(घ) पुरस्तात्—पूर्वस्थां दिग्, प्रतोलीदारे—रथावा उपरिस्थदारे, वक्षिणि
इत्यर्थः, (“रथा प्रतोली विग्रहा” इत्यनरः) प्राकारखण्डः,—प्राचीरं,
("प्राकारा वरचः सालः प्राचीरं प्रान्ततो वृत्तिः” इत्यनरः) ।

[प्रविश्य सन्धानः चन्दनकः] अरे रे ! वीरञ्च-बिसल-भीमङ्गञ्च-
दण्डकालञ्च-दण्डसूर-प्पमुहा ! *—

आञ्चच्छ्व बीसल्या, तुरिञ्चं जत्तेह लहु करेज्जाह ।

लच्छी जेण ए रस्सो पहवइ गोत्तन्तरं गन्तुं † ॥ ६ ॥

अबि अ,—

उज्जाणेषु सहासु अ मग्गे एअरीअ आवणे घोसे ।

तं तं जोहहं तुरिञ्चं, सङ्गा वा जाअए जत्थ ‡ ॥ ७ ॥

* अरे रे ! वीरक-विशल्य भीमाङ्गद दण्डकाल दण्डसूरप्रमुखाः !—

† आगच्छत विश्वस्तास्वरितं यतध्वं लघु कुरुत ।

लक्षोर्येन न राज्ञः प्रभवति गोतान्तरं गन्तुम् ॥

‡ अपि च,—उद्यानेषु सभासु च मार्गे नगर्यामापणे घोषे ।

तं तमन्वेषयत त्वरितं, शङ्का वा जायते यत्र ॥

वीरकाङ्कतः चन्दनकोऽपि प्रविश्य अधीनरक्षिणाम् अप्रमत्ततया सावहितावस्थान-
मादिशति, आगच्छतेति ।—भीः विश्वस्ताः !—विश्वासिपुरुषाः ! त्वरितं—शीघ्रम्,
आगच्छत—आयात, लघु—तूष्णीं, यतध्वं—चेष्टध्वं, बन्दिग्रहणाश्रमिति भावः ।
[“जत्तेह” इति प्राकृतस्य “यात्राम्” इति संस्कृतं कृत्वा, यात्रां—गमनम् इति प्राचीन-
स्य वा व्याख्या] येन—यादृगुपायेन, राज्ञः,—रूपस्य, लक्ष्मीः,—राजश्रीरित्यर्थः,
गोतान्तरं—कुलान्तरम्, अन्यकुलमित्यर्थः, (“गोत्रं नाम्नि कुलेऽप्येव” इति कीषः)
गन्तुं—यातुं, न प्रभवति—समर्था न भवतीत्यर्थः, तथा लघु—शीघ्रं, कुरुत—
विषयः, सर्वे गोतान्तराश्रयणीकुलां राजश्रियमचलां कर्तुं चेष्टध्वमिति भावः ।
आगच्छन्तः ॥ ६ ॥

अन्वेषणयोग्यस्थानं निर्दिशति, उद्यानेष्विति ।—उद्यानेषु—आम्रीडेषु, साधारण-
नागरिकाणां विहारोपयोगिषु राजकीयकृतिमकाननेषु इत्यर्थः, (“पुमानाम्रीड उद्यानं
राज्ञः साधारणं वनम्” इत्यमरः) सभासु—समितिषु, मार्गे—पथि, नगर्यां—पुर-
मध्ये, [“टाङ्गम्डोनामिदं ददातः” इति सूत्रेण नगरीशब्दात् डेः स्थाने अकारादेशे
“ववरीष” इति निष्पन्नम् ; अतोऽत्र गणभङ्गाभावादाव्याख्येययोगः बोध्यः । “एअ-
रीष” इति पाठे तु न तथा इति ध्येयम्] । आपणे—दृष्टे, क्रयविक्रयशालायां
ए, घोषे—गोपपङ्क्तां, (“घोष आभीरपङ्क्ती स्यात्” इत्यमरः) वा—अथवा, यत्र—

रे रे वीरक ! किं किं दरिसेसि, भणसि, दाव बीसहं ।
 भेतूण अ वन्धनकं को सो गोपालदारकं हरइ ? * ॥ ८ ॥
 कस्स दमो दिणअरो ? कस्स चउत्थो अ बहए चन्दो ?
 छट्ठो अ भग्गवगहो ? भूमिसुओ पच्चमो कस्स ? † ॥ ९ ॥

* रे रे वीरक ! किं किं दर्शयसि, भणसि तावद्विषयम् ।

भित्त्वा च वन्धनकं कः स गोपालदारकं हरति ? ॥

† कस्याष्टमो दिनकरः ? कस्य चतुर्थं वर्त्तते चन्द्रः ? ।

षष्ठ्य भार्गवग्रहः ? भूमिसूतः पञ्चमः कस्य ? ॥

यस्मिन् यस्मिन् स्थाने, शङ्का—तस्य अवस्थितिसंशयः, जायते—उत्पद्यते, तत्, सर्वं प्रदेशमिति शेषः, त्वरितं—शीघ्रम्, अन्वेषयत—अनुसन्धानं कुरुत । वाक् च्छन्दः ॥ ७ ॥

आर्यकस्य सम्बन्धे वीरकेण किं किं ज्ञातं, तज्ज्ञातुं पृच्छति, रे रे इति।—
 रे रे वीरक !—अरे वीरक ! (त्वं) किं किं दर्शयसि ?—[स्वार्थे विप्र]
 पक्षसीत्यर्थः, यडा,—गोपालदारकान्वेषणाय अधीनपुरुषान् किं किं दर्शयसि ?—
 उपदिशस्यत्यर्थः । [अत्र “दरिसेसि” इत्यत्र “दरिसेसि” इति पठित्वा “दर्शयसि”
 इति व्याख्यातं पृथ्वीधरेण] तथा विश्वञ्च—विश्वत्, तवाधीनविश्यासिरचिपुरुषमिति
 यावत्, यडा,—विश्वञ्चमिति क्रियाविशेषणं, विश्वञ्चं यथा तथा, निर्विकारचेतना
 इत्यर्थः, किं किं भणसि ?—कथयसि ? तावदिति साकल्ये, किं किं कर्तुमुपदिशसि ?
 इत्यर्थः, वाक्पालङ्कारे वा ; वन्धनकं—कारागारं, शृङ्खलं वा, भित्त्वा—भङ्क्त्वा, य
 यः इति कर्तृपदमूहनीयं, यः गोपालदारकं—गोपतनयं, हरति—मुखाति, स्वाभा-
 नारं नयतीत्यर्थः, स कः ? इति प्राक् परीक्ष्यावश्यकतामित्याशयः । आर्याभेदान-
 गतं गीत्याख्यं वृत्तम्,—“आर्याप्रथमार्द्धसमं यस्याः परार्द्धमपौरिता गीतिः” इति
 लक्षणात् ॥ ८ ॥

आर्यकस्य पलायने येन साहाय्यं कृतं, तस्य सर्वे एव यद्वाः दुष्टस्थानावस्थितताया
 कुपिता वर्त्तन्ते, यद्वशेन तस्मैदृशी दुर्धर्तिर्जाता इति ज्ञापयितुम् अशुभग्रहान्
 हाभ्यां निर्दिशति, कस्य इति ।—कस्य, जनस्येति शेषः, अष्टमः,—जन्मराशेः अष्टम-
 राशिस्थित इत्यर्थः, दिनकरः,—सूर्यः । भार्गवग्रहः,—शुक्रः, भूमिसूतः,—मङ्गलः
 तेषां प्रोक्तस्थानस्थितत्वे अशुभफलदायकत्वादिति भावः । आर्याच्छन्दः ॥ ९ ॥

भण कस्य जन्मच्छटो जीवो ? णवमो तद्देव सूरसुत्रो ?
जीवन्ते चन्दणए, को सो गोपालदारकं हरइ ? * ॥ १० ॥

भण, कस्य जन्मषष्ठी जीवः ? नवमस्तथैव सूरसुतः ? ।

जीवति चन्दनके कः स गोपालदारकं हरति ? ॥

मवेति ।—जीवः,—ब्रह्मस्यतिः । कस्य—किन्नामधेयस्य, जनस्येति शेषः, जन्म-
रहः,—जन्मराशितः पठराशिस्थित इत्यर्थः, भण—कथय, तदिति शेषः ; सूरसुतः,—
वित्तनयः, शनैश्चरः इत्यर्थः, तथैव नवमः ;—तद्देव जन्मराशितः नवमराशिस्थितः
इत्यर्थः । चन्दनके मयि जीवति—विद्यमाने सतीत्यर्थः, यः, जनः इति शेषः,
गोपालदारकं हरति, सः,—अतिसाहसवानित्यर्थः, स्तनिधनस्याप्यगणितत्वादित्या-
शयः ; कः ?—किन्नामधेयः ; नूनं तस्य रज्यादयः अष्टमाद्यष्टराशिस्था, तादृशानां
त्वादौनां घोरतरापत्सूचकत्वेन शास्त्रदृष्टत्वादिति भावः ।

यथा च जन्मतः अष्टमसूर्यफलं सरणं, यथाऽऽह ज्योतिषे वादरायणः,—

“इतवहभयनारयन्द्रजः सौख्यमुयं
धनहरणमथार्किर्भार्गवयार्थलाभम् ।
सरणमथ पतङ्गः स्थाननाशं सुरेज्यः
सृजति निधनसंस्थो नेत्ररोगश्च चन्द्रः ॥

जन्मतस्तुर्थचन्द्रफलं कुचिरीगः ; यथाह स एव,—

सूक्षां शास्त्रविवीधिकामपि धियं मूढां करोत्यङ्गिरा
घोरां दुःखपरम्परां दिनकरः कुक्ष्यामयं चन्द्रमाः ।
सौम्यो रोगविनाशमिच्छति नृणां रोगक्षयं भार्गवो
भौमः शुचुभयं चतुर्थभवने सौरिथ वित्तक्षयम् ॥

जन्मतः पठगुक्तफलं सरणं, युवतिजनितं वैरश्च, यथा,—

स्थिताः पष्ठे राशौ दिनकरमहीजार्कतनयाः
वृषयन्द्रयैवं प्रचुरधनधान्यानि ददति ।
सखिं शत्रूणां मनसि च विषादं सुरगुरुः
शृगुणांशं कुप्याद युवतिकृतवैरश्च परमम् ॥

जन्मतः पञ्चममङ्गलफलमुद्देशः, यथा,—

दौर्भाग्यं शशलाङ्कनः चितिसुतयोद्दिग्गतां चेतसो
दोषोत्पत्तिमनुत्तमां रविसुतः स्निग्धैर्वियोगं रविः ।

वीरकः । भट्ट (स) चन्दणश्चा ! *—

अवहरद् कोवि तुरिञ्चं चन्दणश्च ! सबामि तुज्ज हिअएण ।
जह अञ्जुइद-दिनअरे गोपालअ-दारओ खुडिदो † ॥ ११ ॥

* हे भट्ट चन्दनक !—

† अपहरति कोऽपि त्वरितं चन्दनक ! शपे तव हृदयेन ।
यथा अर्द्धोदितदिनकरे गोपालक-दारकः खोडितः ॥

दौर्भाग्यं विदधाति चन्द्रतनयः प्राप्तिं परां भार्गवः

कुर्व्यात् पञ्चमराशिगीचरगतो जीवो नृणां निर्हतिम् ॥

जन्मतः षष्ठगुरुफलं शत्रुहृदिर्मनोदुःखञ्च, यथा,—“स्थिताः पठे राशौ हि-
कर—” इत्यादि ।

जन्मतो नवमशनैश्वरफलमथं नाशः, यथा,—

धर्मस्थाने दिनकरसुतो नाशमर्थस्य कुर्व्यात्

रोगं सौम्यो धरणितनयो भार्गवशार्थलाभम् ।

वासं सोमो जनयति नृणां शोकविषमर्कः

स्थानं मानं पशुसुतयुतश्चापि जीवः प्रकामम् ॥”

अष्टमसूयं मरणं, चतुर्थचन्द्रे कुक्षिपीडा, षष्ठशुक्रे मरणं युवतिजनवैरञ्च, पञ्चशुक्रे
उद्वेगः, षष्ठजीवे शत्रुहृदिर्मनःपीडा च, तथा नवमशनैश्वरे अथं नाश इति बोद्धव्यम् ।
अत्र आर्याभेदान्तर्गतं गौत्याख्यं वृत्तम् ॥ १० ॥

(स) भट्ट !—वीर ! (“भट्टः स्यात् पुंसि वीरे च विशेषे पामरस्य च” इति
भेदिनी) ।

वीरकः स्वकीयामवधानतां प्रतिपादयितुं शपथपूर्वकम् आर्यकस्य पलायनकारं
विश्लेषोति, अपहरति इति । हे चन्दनक ! कोऽपि—अज्ञातपुरुष इत्यर्थः, त्वरितं—
शीघ्रम्, अल्पक्षणेनैव इति यावत्, अपहरति—अचूचुरदित्यर्थः, [वर्तमानसामीप्ये
लट् भूते भविष्यति च प्रयुज्यते] आर्यकमिति शेषः, ; तव हृदयेन—हृदयं
सुष्टा, शपे—शपथं करोमि, सत्यं वदामीति भावः । यथा—तस्य अल्पसमयेनैव
पलायने प्रमाणं यथेतिशब्दाथः, अर्द्धोदितदिनकरे—सूयं उदयाचलात् वहिः सक्तं
लोकप्रकाशकतामनधिगते एव, सम्पूर्णतया अप्रकाशिते इत्यर्थः, अतिप्रसूये इति
भावः, गोपालकदारकः,—गीपसुतः, खोडितः,—शङ्खलं भेदयित्वा विनीचिता इत्यर्थः,

चेष्टः । [नेपथ्ये] जाध, गोणा ! जाध । * (ह)

चन्द । [दृष्ट्वा] अरे रे ! पेक्ख, पेक्ख, †—

गोहारिओ पवहणो बच्चइ मज्जेण राअसग्गस्स ।

एदं दाव बिआरह कस्स, कहिं पवसिओ पवहणो त्ति ‡ ॥ १२ ॥

बीरकः । [अवलोक्य] अरे पवहणबाह्मन्ना ! मा दाव एदं

* यातं गावौ ! यातम् ।

† अरे रे ! पश्य, पश्य,—

‡ अपवारितं प्रवहणं व्रजति मध्येन राजमार्गस्य ।

एतत्तावद् विचारय, कस्य कुत्र प्रेषितं प्रवहणमिति ।

[नेदमाद्यंकात् चौरादिकात् खीडयतेः रूपम्] । निशार्था पलायनसम्भवः इति मत्वा सं कृतस्वामिव निशां तस्य रक्षणकार्ये नियुक्ता आन्म, तदा स तत्रैव स्थितः, निशार्थे ज्ञात्वा इदानीं तत्पलायनमसम्भावितं विविच्य यदा वयं किञ्चित् विश्रामितुं गताः, तदा असम्पूर्णसूर्योदये अहर्मुखे एव स पलायितः इत्यहं शपथं कृत्वा वदामि इति बीरकस्याशयः । आर्या वृत्तम् ॥ ११ ॥

(ह) “अपहरति कोऽपि” इत्युक्त्यनन्तरं “यातं गावौ यातम्” इत्युक्तिदर्शनात्, राजागोमाय्यकस्य कारागृहात् पलायनं विदित्वाऽपि रक्षिणा निरपराधस्य तस्य सुशारकस्य च निर्वाधं पलायनमनुमोदितं मुक्तिश्च तयोर्निर्वाधा एवेति योज्याप्रतिपत्त्या काव्यव्याश्रितवचसः सातिशयक्लिष्टत्वाच्च द्वितीयं पताकास्थानमिदं वेदितव्यम् ।

रत्नाहतं प्रवहणं दृष्ट्वा तेन आर्यकस्य पलायनमाशङ्क्य तत्परोक्षार्थनादिश्रुति रीतः, अपवारितमिति ।—राजमार्गस्य—राजकीयपथस्य, मध्येन—मध्यप्रदेश-मध्येन इत्यर्थः, मार्गपाश्वर्यजनानां कथञ्चिद्दर्शनाशङ्कयेति भावः ; अपवारितम्—अपवारितं, प्रवहणं—यानं, व्रजति—गच्छति, [“वच्चइ” इत्यत्र “वजइ” इति अपभ्रंशेऽपि, “व्रजति” इति संस्कृतम् । “ओ व्रजवृत्तोः इति” सूत्रेण व्रज्धातोः प्रत्यय-जकारस्य स्थाने आदेशः । क्वचित् “वज्जइ” इति वा पाठः] एतत्—इदं, एतत्—शकटं, कस्य, जनस्य इति शेषः, तथा, कुत्र—कस्मिन् स्थाने, प्रेषितं—प्रेषितं, वेनेति शेषः, इति—इत्यम्, इमं वृत्तान्तमित्यर्थः, तावत्—साकल्येन, विशेष-विशेषः, विचारय—माधोचय, पुद्गलपुद्गेन जानोहीत्यर्थः । गथा च्छन्दः ॥ १२ ॥

पवहणं बाहेहि ; कस्स केरकं एदं पवहणं ? (क) को वा इष
आरूढो ? कहिं वा बच्चइ ? *

चेटः । एषे क्व पवहणे अज्जचालुदत्ताहकेलके, इष
अज्जआ वसन्तसेणा आलूढा पुप्फकरण्डं जिस्सुज्जाणं
कीलिटुं (ख) चालुदत्तस्स णीअदि । †

वीरकः । [चन्दनकमुपसृत्य] एसो पवहणवाहको भणति,
“अज्जचारुदत्तस्स पवहणं, वसन्तसेणा आलूढा, पुप्फकरण्डं
जिस्सुज्जाणं णीअदि” त्ति । ‡

चन्द । ता गच्छदु । §

वीरकः । अणवलोइदो ज्जेव ? ¶ (ग)

चन्द । अधइ । **

वीरकः । कस्स पच्चएण ? †† (घ)

* अरे प्रवहणवाहक ! मा तावदेतत् प्रवहणं वाहय ; कस्य कृते एतत्
प्रवहणम् ? को वा इहारूढः ? कुत्र वा व्रजति ?

† एतत् खलु प्रवहणम् आर्य्यचारुदत्तस्य, इहास्था वसन्तसेना आरूढा, पुप्फ-
करण्डं जीर्णोद्यानं क्रौडितुं चारुदत्तस्य नीयते ।

‡ एष प्रवहणवाहको भणति, “आर्य्यचारुदत्तस्य प्रवहणं, वसन्तसेना आरूढा,
पुष्पकरण्डं जीर्णोद्यानं नीयते” इति ।

§ तद्गच्छतु । ¶ अनवलोकित एव ? ** अथकिम् ? †† कस्य प्रवहणम् ?

(क) वाहय—पुरतः प्रापय, चालय इत्यर्थः । कस्य कृते—कस्य वहाय
त्वया एतत् प्रवहणं नीयते, इति पृच्छति, कृते इति विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययम् ।

(ख) क्रौडितुं—रन्तुं, [चारुदत्तस्य इति सत्त्वन्वे पठ्य, जीर्णोद्यानमित्यने
सत्त्वन्व्यते] । नीयते—प्राप्यते, वसन्तसेनेत्यन्वयः, अस्माभिः इति शेषः ।

(ग) अनवलोकित एव अदृष्ट एव, अस्माभिरिति भावः, शक्यः इति
इति शेषः ।

(घ) प्रत्ययेन—विश्वासेन हेतुना, कस्य उपरि विश्वासं संस्थाप्य इत्यर्थः
कं विश्वस्य एतत् नावलोकयसीति भावः ।

चन्द । अज्जचारुदत्तस्स । *

वीरकः । को अज्जचारुदत्तो ? का वा वसन्तशेणा ? जेष
अणवलोद्ददं वच्चइ ? †

चन्द । अरे ! अज्जचारुदत्तं ए जाणासि ? ए वा वसन्त-
शेणिअं ? जइ अज्जचारुदत्तं वसन्तशेणिअं वा ए जाणासि ;
ता मअणे जोह्वासहिदं चन्दं पि तुमं ए जाणासि,‡—

को तं गुणारविन्दं सीलमिअङ्गं जणो ए जाणादि ।

आवस्स-दुक्ख-मोक्खं, चउ-साअरसारअं रअणं ? § ॥ १३ ॥

* आर्यचारुदत्तस्य ।

† क आर्यचारुदत्तः ? का वा वसन्तसेना ? येनानवलीकितं व्रजति ?

‡ अरे ! आर्यचारुदत्तं न जानासि ? न वा वसन्तसेनाम् ? यदि आर्यचारुदत्तं,
वसन्तसेनां वा न जानासि, तदा गगने ज्योत्स्नासहितं चन्द्रमपि त्वं न जानासि ।—

§ कसं गुणारविन्दं शीलसङ्गाहं जनी न जानाति ।

आपन्नदुःखमोक्षं चतुःसागरसारकं रत्नम् ? ॥

सर्वजनप्रसिद्धस्य महीयसः विश्वासैकभूतेः चारुदत्तस्य गुणं विवृणोति, क इति ।
—गुणेषु—दयादाक्षिण्यादिषु, अरविन्दम् इव,—कमलमिव, दयादाक्षिण्यादिजनित-
व्यसोरभेण सुगन्धिकमलमिव सर्व्वलोकमनीहरणम् इत्यर्थः, अथवा,—गुणा अर-
विन्दानीव यस्य तम्, अरविन्दसदृशमनीहरणगुणशालिनमित्यर्थः, शीले—सुचरित्रे,
सङ्गाहः,—चन्द्रः इव तं, निर्मलपूतचरित्रवत्त्वेन जनाह्लादकतया चेति भावः ;
आपन्नानां—विपन्नानां, दुःखस्य—क्लेशस्य, मोक्षः,—मुक्तिर्यच्चात् तम्, आर्तजनैक-
रणमित्यर्थः, चतुःसागरसारकं रत्नं—चतुर्णां सागराणां सारकं—सारभूतं, रत्नं—
निविभूतं, चतुरः सागरान् विचित्र्य लब्धं महामूर्त्यं यत् वस्तु, तद्वत् इत्यर्थः, तं
चारुदत्तमित्याशयः, कः,—को जनः, न जानाति ?—न वेत्ति ? अपि तु सर्व्व एव तं
जानातीत्यर्थः ; अत्रोपमानोपनीययोर्भेदारोपात् मालारूपं केवलस्यैव रूपणाच्च निरङ्गं
सम्बन्धवद्धारः । आर्या व्रतम् ॥ १३ ॥

दो ज्जेव पूजणीया इह णअरीए तिलअभूदा अ ।

अज्जा वसन्तसेणा, धम्मणिही चारुदत्तो अ * ॥ १४ ॥

वीरकः । अरे ! चन्दणआ ! †—

जाणामि चारुदत्तं, वसन्तसेणं अ सुहु, जाणामि ।

पत्ते अ राजकज्जे, पितरं पि अहं ण जाणामि ‡ ॥ १५ ॥

आर्यकः । [स्वगतम्] अयं मे पूर्ववैरी, अयं मे पूर्ववन्धुः; (ङ)

यतः,—

* हावेव पूजनीयौ इह नगर्यां तिलकभूतौ च ।

आर्यां वसन्तसेना धर्म्मनिधिशारुदत्तश्च ॥

† अरे चन्दनक !—

‡ जानामि चारुदत्तं, वसन्तसेनाञ्च सुहु जानामि ।

प्राप्ते च राजकार्ये, पितरमपि अहं न जानामि ॥

दो ज्जेव इति ।—आर्या—उदारस्वभावा इत्यर्थः, वसन्तसेना, धर्म्मनिधिः,—
धर्म्म एव निधिः,—महामूर्खं रत्नं यस्य तथामृतः, धर्म्मकधन इत्यर्थः, चारु-
दत्तश्च, हो एव—उभो एव, नान्यः इत्यर्थः, पूजनीयौ—अर्हणीयौ, प्रशंस्यौ इत्यर्थः,
इह—अस्यां, नगर्यां—पत्तने, उज्जयिन्यामित्यर्थः, तिलकभूतौ—ललाटादिषु घातैः,
स्वनामख्यातौ—चन्दनादिहस्तविशेषकस्वरूपौ, नगर्याः शिरोभूषणभूतौ, प्रधानौ वा
इत्यर्थः, (“तिलकोद्गमरोगा..... ।स्त्रियान्तु विशेषके” इति मेदिनी)
श्लोकोऽयमार्याभेदयोरुक्तोऽर्थोऽयमार्यागीत्योर्मिश्रणेन रचितः । तयोः लक्षणे यथा,—
“आर्यांशकलहितये विपरीते पुनरिहोक्तोक्तिः” इति “आर्यांप्रान्दलमन्त्रेऽधिकगुर-
तादृक् परार्द्धमार्यागीतिः” इति च ॥ १४ ॥

वीरकः स्वकर्तव्यपरायणताम् अपक्षपातित्वञ्च प्रतिपादयति, जानामीति ।—चारु-
दत्तं जानामि—वेदि, अहमिति शेषः, वसन्तसेनाञ्च—वसन्तसेनामपि, सुहु—सख्यं,
विशेषभावेण इत्यर्थः, जानामि—अवगच्छामि, किन्तु प्राप्ते च राजकार्ये—वकाः
पुनरर्थे, राजप्रयोजने उपस्थिते पुनः, पितरमपि—स्वजनकमपि, न जानामि—अवं
जनकः अपरो वा इति पृथक्तया न वेदि, सदोषं जनकं न मुञ्चामि अपरञ्च न
बध्नामि इत्याशयः, अथवा कुत्रापि न विश्वसिमीति भावः । गाथाच्छन्दः ॥ १५ ॥

(ङ) अयं—वीरकः इत्याशयः, मे—मम, पूर्ववैरी—पूर्वस्त्रिन् जन्मानि प्रः

एककार्यनियोगेऽपि नानयोस्तुल्यशीलता ।

विवाहे च चितायाञ्च यथा हुतभुजोर्द्वयोः ॥ १६ ॥

चन्द । तुमं तंतिलो (च) सेणावर्द्ध रसो पञ्चददो, एदे धारिदा मए बद्धज्ञा, अबलोएहि । *

वीरकः । तुमं पि रसो पञ्चददो बलवर्द्ध, (छ) ता तुमं ज्जेव अबलोएहि । †

* तं तन्मिलः सेनापतिः राज्ञः प्रत्यायतः, एतौ धारितौ मया बलीवर्द्धौ, एतलीकय ।

† त्वमपि राज्ञः प्रत्ययितो बलपतिः, तत् त्वमपि अबलीकय ।

एव वासीत्, यतः इह जन्मनि सहजशत्रुवत् मयि निष्कृपः दृश्यते इति भावः, अयञ्च—चन्दनकः इति भावः, मे—मम, पूर्व्वबन्धुः,—पूर्व्वस्मिन् जन्मनि, मित्रं—सहज-
हृदसीत्, यतोऽयं न किमप्युपकृतोऽपि मयि दयार्द्रहृदयः सञ्जातः इति भावः ।

तुल्यकार्यत्वेऽपि वीरकचन्दनकयोः स्वस्य शत्रुमित्रत्वे संस्थापयितुं स दृष्टान्तं हेतुं
विशेषीति, एकेति ।—विवाहे—पाण्डिग्रहणकर्मणि, चितायाञ्च—प्रेतदहनचुल्लगाच्च,
शिवयोः इति शेषः, द्वयोः हुतभुजोः यथा,—अग्नित्वेन एकत्वेऽपि कार्यभेदेन
विधायोः अन्योः इवेत्यर्थः, अनयोः,—वीरक-चन्दनकयोः इत्यर्थः, एकस्मिन्
वाच्यं—रक्षणरूपे अभिन्ने कर्मणि, नियोगेऽपि—आदेशेऽपि, नियोजनेऽपीत्यर्थः,
तुल्यशीलता—समाना प्रकृतिर्नित्यर्थः ; विवाहाप्रियंथा संसारस्थित्यर्थं चिताग्नि-
रसं संसारध्वंसार्थं प्रवर्तते, तथा एतयोरपि एकः मम रक्षार्थम् अपरस्य नाशार्थं
भवतु भवतीत्यर्थः । अवैकस्मिन्नेव वाक्ये उपमानोपमेयभूतयोः हुतभुग्रचिपुरुषयोः
निदृष्टव्योक्तिशून्यसाम्यस्य प्रतीतिः उपमाऽलङ्कारः ; न चात्र दीपकमाशङ्कनीयं,
यस्य प्रस्तुताप्रस्तुतविषयकत्वात्, प्रकृते च चिताविवाहयोरुभयोरिव अप्रस्तुतत्वात् ;
यस्य च विभिन्नकार्यकारित्वादेवानयोः अग्निद्वयसाम्यमात्रं प्रदर्शितमिति बोद्धव्यम् ।
पञ्चददो वृत्तम् ॥ १६ ॥

(च) तन्मिलः,—राज्यचिन्तासु कुशलः, राज्यचिन्तापरः इत्यर्थः, [“तन्मः
अपप्रचिन्तायामावापः परचिन्तने” इत्यमरः, फेनिलवदस्यर्थे “लोमादि—”
(प्र० १०० पा०) इति पिच्छादिभ्यः इलच्प्रत्ययान्तः] ।

(छ) प्रत्ययितः,—राजप्रत्ययवान्, विश्वस्तः इत्यर्थः, [जातार्थे इतच्] । बल-
पतिः,—सेनापतिः ।

चन्द । मए अबलोइदं, तुए अबलोइदं भोदि । *

वीरकः । जं तुए अबलोइदं, तं रस्सा पालएण अबलोइदं । †

चन्द । अरे ! उस्सामेहि धुरं । ‡

चेटः । [तथा करोति] ।

आर्यकः । [स्वगतम्] अपि रक्षिणो मामवलोकयन्ति ?

अशस्त्रस्वास्त्रि मन्दभाग्यः ॥ अथवा,—

भीमस्यानुकरिष्यामि, बाहुः शस्त्रं भविष्यति ।

वरं व्यायच्छतो मृत्युर्न गृहीतस्य बन्धने ॥ १७ ॥

अथवा साहसस्य तावदनवसरः (ज) ।

* मयाऽवलोकितं त्वयाऽवलोकितं भवति ।

† यत् त्वयाऽवलोकितं, तत् राज्ञा पालकेनावलोकितम् ।

‡ अरे ! उन्नामय धुरम् ।

रक्षिभिः स्खारोघनाशङ्कमान आर्यकः तदानीन्तनकक्षेभ्यं निरुपयति, भोक्तव्येति ।—भीमस्य—हृकोदरस्य, कर्ष्य इति शेषः, भीमव्यवहारमित्यर्थः, अनुकरिष्यामि—भीमवदव्यवहारं दर्शयिष्यामि इत्यर्थः, भीमी यथा विना शस्त्रं करचरणादिभिः प्रहृत्य युद्धं कृतवान्, अहमपि एतान् तथा प्रहृत्य आत्मानं रक्षिष्यामीति भावः बाहुः,—भुजः, मम इति शेषः, शस्त्रं—प्रहरणं, भविष्यति—सम्पत्स्यते, बाहुर्बाणशस्त्रज्ञत्वं सम्पादयिष्यामीत्यर्थः, व्यायच्छतः,—युध्यमानस्य, शस्त्राभावे व्यायतविशालकरचरणादिभिरपि प्रहारं कुर्वन्त इत्यर्थः, [“व्यायच्छतः,—परपरिभवं कुर्वन्” इति प्राचामभिप्रायः] मृत्युः,—निधनं, वरं—मनाक् प्रियः, बन्धने—कारागारे, गृहीतस्य—निक्षिप्तस्य, मृत्युः न, वरमिति शेषः । “हतो वा प्राप्स्यसि स्वर्गम्” इति “सङ्ग्रामे निहताः शूराः वचीवाणत्वमागताः” इति च स्मरणात्, युद्धे हतस्य स्वर्गभाक्त्वेन देवत्वलाभश्रुतेः युद्धमेव वरं, न तु विना युद्धमात्मसमर्पणमिति भावः पथ्यावक्तुं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(ज) अस्थाने अतिसाहसप्रदर्शनस्यायमनवसर इति निश्चित्य इदानीं युद्धायमस्यापि नेष्टसाधकत्वं विचिन्त्याह, अथवेति ।—साहसं—बलप्रदर्शनम्, अविशेषकारिताया वा, तावत्—पुनः, अनवसरः,—अनवकाशः, असमय इत्यर्थः एते खलु बहवः, अहं पुनः एकाकी, साहसोपक्रमे एव सर्व्व एकीभूय तां प्रहर्षयन्ति ।

चन्द । [नाट्येन प्रवहणमारुह्य अवलोकयति] ।

आर्थकः । शरणागतोऽस्मि ।

चन्द । [संस्कृतमाश्रित्य] अभयं (भू) शरणागतस्य ।

आर्थकः ।—

त्यजति किल तं जयश्रीर्जहति च मित्राणि बन्धुवर्गश्च ।

भवति च सदोपहास्यो यः खलु शरणागतं त्यजति ॥ १८ ॥

चन्द । कथं ! अज्जओ गोबालदारओ ! सेण-विच्चासिदो विअ पत्तरहो साउणिअस्स (ज) हत्थे णिबड्ढिदो ? [विचिन्त्य] । एसो अणवराधो, सरणाअदो, अज्जचारुदत्तस्स पवहणं आरुढो,

* कथम् ! आर्थको गोपालदारकः !! श्येनवित्रासित इव पत्ररथः शाकुनिकस्य हते निपतितः ! एषोऽनपराधः, शरणागतः, आर्थ्यचारुदत्तस्य प्रवहणमारुहः,

इमं कारं नेष्यन्ति, एकः अहम् आत्मसमर्पणादन्यत् किमपि कर्तुं न शक्नोमि ; एः विरुद्धमिदानीं सादृशप्रदर्शनस्य फलं भविष्यति, अत उपायान्तरं चिन्तनीयमिति ज्ञः ।

(भू) अभयं—भयाभावः, अस्तु इति शेषः ; न भेतव्यमिति भावः ।

शरणागतरक्षणमवश्यकर्तव्यमिति प्रतिपादयितुं शरणागतपरित्यागे दोषमाह, खलौति ।—यः, जन इति शेषः, शरणागतम्—आश्रयार्थिनं, खलु त्यजति—वहाति, नाशयं ददातीत्यर्थः, जयश्रीः,—विजयलक्ष्मीः, तं—शरणागतत्यागिनं, त्यजति—उज्जति, किल—निश्चितं, मित्राणि—सुहृदः, बन्धुवर्गश्च—त्रातिसमूहश्च, जहति—उज्जति, तथा सदा—सर्वदा, उपहास्यः,—उपहसनीयः, सभ्यैर्निन्दनीय इत्यर्थः, सति च । शरणागतपरित्यागः सर्वथैव अधःपतनाय इति भावः । आर्यां तप ॥ १८ ॥

(ज) श्येनेति ।—श्येनेन—हिंस्रपक्षिविशेषेण, वित्रासितः,—भापितः, ताडित इति, पत्ररथः,—पक्षी (“शकुन्ति-पक्षि-शकुनि..... ।पतत्-पक्षराजः” इत्यमरः) शाकुनिकस्य—जीवान्तकस्य, शकुनविहङ्गः व्याधस्य इति, (“जीवान्तकः शाकुनिकः” इत्यमरः) अत्यल्पापदः आत्मानं लोचयितुं निरुत्तरानां प्रत्यवायभूयिष्ठे अस्मद्वस्तेऽयं तद्विक्रमिणा पलायनान आशीविषमुखे निपतितः इति भावः ।

पाण्यदस्स मे अज्जसब्बिलअस्स मित्तं ; अस्सदो राअणिओओ,
ता किं दाणिं एत्थ जुत्तं अणुचिद्धिदुं ? अधवा, जं भोदु तं
भोदु, पढमं ज्जेव (ट) अभअं दिस्सं । *

भीताभयप्रदानं दत्तस्स परोपकाररसिअस्स ।

जइ होइ होउ णासो, तहवि अ लोए गुणो ज्जेव ॥१८॥
[समयमवतीर्थं] दिट्ठो अज्जो—” [इत्यहोके] ण, अज्जआ
वसन्तसेणा । तदो एसा भणादि,—“जुत्तं येदं, सरिसं येदं,
जं अहं अज्जचारुदत्तं अहिसारिदुं गच्छन्ती राअमगे परि-
भूता” (ठ) । ‡

प्राणप्रदस्य मे आर्य्यशर्विलकस्य मित्रम् ; अन्यतो राजनिधोगः ; तत् किमिदानीन्
युक्तमनुष्ठातुम् ? अथवा यज्ञवतु तज्ञवतु, प्रथममेवाभयं दत्तम् ।

+ भीताभयप्रदानं ददतः परोपकाररसिकस्य ।

यदि भवति भवतु नाशस्तथापि च लोके गुण एव ॥

‡ दृष्ट आर्य्यः,—” न, आर्य्या वसन्तसेना । तत एषा भणति,—“युक्तं नेदं, य-
नेदं, यदहमांशचारुदत्तमभिसर्त्तुं गच्छन्ती राजमार्गे परिभूता” ।

(ट) अनुष्ठातुम्—आचरितुं, कर्तुमित्यर्थः । प्रथममेव—शरणप्राप्तं नाशपे-
इत्यर्थः ।

परोपकारार्थं जीवनत्यागोऽपि वरमित्यभिप्रेत्याह, भीतेति ।—भीतेति—
विपन्नेभ्य इत्यर्थः, अभयप्रदानं—न भेतव्यमित्यादिरूपमाश्रयादानं, ददतः,—“तदु-
पायं पचति” इतिवत् “भीताभयप्रदानं ददतः” इत्यत्र दाघातोः सामानाधिकर-
ण्येण कुर्वतः इत्येवाधः ; परेषाम्—अन्येषाम्, उपकारे—आनुकूल्यसम्पादने, रक्षित-
रसजस्य, अनुरागिणः इत्यर्थः, यदि—सम्भावनायां, नाशः,—व्यापत्, मरणं वा
भवात्—जायते, भवतु—अस्तु, नाशः इति शेषः, तथाऽपि—नाशे सत्यपि, च व-
—संसारे, साधारणसमाजे इत्यर्थः, गुण एव—अनुराग एवेत्यर्थः । “कीर्ति-
स जीवति” “परोपकरणं कायादसारात् सारमाहरेत्” इत्याद्युक्तेः शरणगतवत्त्व-
मरणमपि अविनश्यत्त्वलाभहेतुत्वात् श्रेयस्कारमेव इति भावः । नाथा च्छन्दः ॥ १८ ॥

(ठ) परिभूता—तिरस्कृता, अवमानिता इत्यर्थः ।

वीरकः । चन्दणम् ! एतत् मह संसृजो (ड) समुत्पन्नो । *

चन्द । कथं दे संसृजो ? †

वीरकः ।—

सम्भ्रम-घर्घर-कण्ठो तुमं पि जादोसि, जं तुए भणितं ।

दिट्ठो मए क्खु अज्जो, पुणो बि अज्जा वसन्तसेणेत्ति ‡ ॥ २० ॥

एतत् मे अप्पच्चओ । §

चन्द । अरे ! को अप्पच्चओ तुह ? बअं दक्खिणत्ता अब्बत्त-

* चन्दनक ! अत्र मे संशयः समुत्पन्नः ।

† कथं ते संशयः ?

‡ सम्भ्रम-घर्घर-कण्ठस्त्वमपि जातोऽसि यत्त्वया भणितम् ।

दृष्टो मया खलु आर्यः पुनरप्यार्यां वसन्तसेनेति ॥

§ अत्र मे अप्रत्ययः ।

(ड) अत्र—तव वाक्य इत्यर्थः । संशयः,—वसन्तसेना न वेति सन्देहः

राजविश्वसेन चन्दनकेन सम्यक् परीक्ष्य “नायमार्यकः, अपि तु वसन्तसेना”
इत्युक्तेऽपि वीरकः स्वस्य संशयकारणमाह, सम्भ्रमेति ।—त्वमपि—भवानपि, [अत्र
अपि कारणेण शकटचालको वर्तमानकः समुच्चयते, तेनापि अचिरमेव आकाशिक-
राजपुरुषकृतप्रश्नेन अतिभीतिविह्वलेन तथैव प्रत्युक्तत्वादिति बोध्यम्] सम्भ्रमेण—
असौक्यवाक्यप्रयोगजनितोद्वेगेन, घर्घरः,—अव्यक्तशब्दविशेषवान्, कण्ठः,—कण्ठस्वरः
इव तथाभूतः, [अत्र कण्ठपदेन निरुद्धलक्षणया कण्ठस्वरो लक्ष्यते] जातोऽसि—
प्रतीयमानः भवसौत्यर्थः, त्वया—भवता, यत्—वाक्यमित्यर्थः, भणितं—कथितं, तदपि
न श्रुतया विश्वासास्पदम् इति शेषः । किं तदित्याह, दृष्ट इति ।—मया—चन्दनकेन,
क्खु—निश्चितम्, आर्यः,—कश्चित् पुरुष इति भावः, दृष्टः,—अवलोकितः,
अपरि—आर्यो दृष्ट इति कथनानन्तरमेव इत्यर्थः, आर्या वसन्तसेना, दृष्टा इति
मेरुः, यदि सत्यमेव वसन्तसेना दृष्टा, तदा कथं त्वं सम्भ्रमघर्घरकण्ठः जातः ? कथं
या प्राक् त्वया दृष्टः आर्यः इत्युक्तम् ? अतो मे संशयः ; सत्यवादिनः नेवं कदाऽपि
वशात्तौ कण्ठावरोधो वाग्द्वैधीभावश्च भवतीति भावः ; आर्यकदशनमप्रकाशयतः
चन्दनकस्य स्तौत्रा एव वीरकः “आर्या वसन्तसेना” इत्यादि श्रुत्यर्थमवेत्यबोधि इति
वेदितव्यम् । गीतिः उत्तमम् ॥ २० ॥

भासिणा, खस, खत्तिखड़ो. खड़ट्टो, बिलअ, कखाट, कस-
प्यावरणअ, दबिड़, चोल, चीण, वब्बर, खेर, खान, मुख, महु-
घादपहुदीणं मिलिच्छजादीणं अणेअदेसभासाभिखा जहेहं
मन्तआमो ; दिट्टो दिट्ठा वा, अज्जो अज्जआ वा । १ (८) :

वीरकः । गं अहं पि पलोएमि ; राअअखा एसा ; अर-
रखो पच्चइदो । *

चन्द । ता किं अहं अप्पच्चइदो संवुत्तो ? †

वीरकः । गां, सामि-णिओओ । ‡

चन्द । [स्तगतम्] अज्ज गोबालदारओ अज्जचालुदत्तस्य
प्रवहणं अहिरुहिअ अबक्कमदि, त्ति जइ कहिज्जदि, तदो
अज्जचालुदत्तो रखा सासिज्जइ, ता को एत्थ उवाओ ।

१ अर । कोऽप्रथयस्व ? वयं दाक्षिणात्या अव्यक्तभाषिणः, खस खत्तिखड़ो
कड़ट्टो-बिल-कखाट-कर्णप्रावरण द्राविड़-चोल चीन वब्बर खेर खान मुख-महुघात
तौनां संच्छजातीनाम् अनेकदेशभाषाभिजा यथेष्टं मन्त्रयामः,—दृष्टो दृष्टा ग,
आर्थ्यः आर्थ्या वा ।

* ननु अहमपि प्रलीकयामि, राजाज्ञा एषा ; अहं राज्ञः प्रत्ययितः ।

† तत् किमहमप्रत्ययितः संवृत्तः ?

‡ ननु ! स्वामिनिर्देशः ।

§ आर्थ्यगोपालदारकः आर्थ्यचारदत्तस्य प्रवहणमधिकृत्य अपक्रामति, इति वा

(८) खसेत्यादि स्नेच्छीभृताः चवजातयः । यथेष्टं—यथाऽभिहितं, सद्यथा,
—कथयामः इत्यर्थः । किं शब्दविचारेण, सर्व्वासु देशभाषासु सम्यग्भिन्नतया यथं
यथेष्टं वक्तुं शक्नुमः, कस्याश्चित् भाषायां “दृष्टः” इति “दृष्टा” इति इत्वा “दाट्”
इति “आर्थ्या” इति कृत्वा उच्चार्यन्ते, वयन्तु विविधभाषाविदः दाक्षिणात्यवासक्यस्य
सुस्पष्टमभिधातुमसमर्थाश्च इति एकस्यां भाषायां कथयितव्यायां कदाचित् मित्र-
वाक्यादनविधाऽपि भाषा उदीर्यन्तेऽस्माभिः, लिङ्गभेदान्मन्त्रनदीर्घाऽपि प्रादिकृत्य
तासु तासु देशभाषासु दृश्यन्ते, तच्च किल पुंलिङ्गे प्रयोक्तव्ये स्त्रीलिङ्गप्रयोगः, स्त्रीलिङ्गं
प्रयोक्तव्ये पुंलिङ्गप्रयोगः स्वतः सिद्ध एव ; अत इदानीं प्रोक्तद्वयमाद्यौचनं दिष्टव-
मित्यर्थः, स्त्रीपुंनपुंसकविपर्ययश्रुतं भाषणं प्राथिकमेवास्माकम् इति भावः ।

[विचित्र] कर्णाट-कलह-प्यत्रोअं (ण) कलेमि । [प्रकाशम्]

अरे वीरअ ! मए चन्दणकेण पलोइदं, पुणो बि तुमं पलोएसि ?

को तुमं ? §

वीरकः । अरे ! तुमं बि को ? ¶

चन्द । पूइज्जन्तो माण्डिज्जन्तो तुमं अप्पणो जादिं ए सुमरेसि ? * (त)

वीरकः । [सक्तीधम्] अरे ! का मह जादो ? †

चन्द । को भणउ ? ‡

वीरकः । भणउ । §§

चन्द । अहवा ए भणामि । ॥१॥—

जाणन्तो वि हि जादिं तुज्झ अ ए भणामि सीलविहवेण ।

चिट्ठउ महच्चिअ मणे, किं हि कइत्येण भग्गेण ? * ॥ २१ ॥

वर्तते, ततः आर्यचारुदत्तो राज्ञा शास्यते, ततः कोऽयं उपायः ? कर्णाटकलहप्रयोगं करोमि । अरे वीरक ! मया चन्दनकेन प्रलीकितं, पुनरपि त्वं प्रलीकयसि ? वस्तुम् ?

१ अरे ! त्वमपि कः ? * पूज्यमानो मान्यमानस्त्वमात्मनो जातिं न स्मरसि ?

† अरे ! का मम जातिः ? ‡ को भणतु ? §§ भणतु ।

११ अथवा न भणामि ।—

* जानन्नपि हि जातिं तव च न भणामि शीलविभवेन ।

तिष्ठतु ममैव मनसि, किं हि कपित्थेन भग्गेण ? ॥

(ण) कर्णाटकलहप्रयोगं—कर्णाटदेशीयेतरजनोचितविवादानुष्ठानम्, अकारण-जनहमिति यावत् ।

(त) “ए सुमरेसि ?” इत्यत्र “अणुसुमरेसि,” इति पाठान्तरे—“अनुस्मरसि ?” इति सङ्गतम् । राज्ञो विश्वस्तभूतस्त्वम्, अत एव एतादृक् पूज्यमानः मान्यमानश्च सन् निश्चयं कदाचित् चिन्तयसि किम् ? इत्यर्थः ।

लोकसमर्थं कस्यचित् वंशस्य हीनताप्रकाशनं न साधुजनीचितमित्याह, जान-विमि ।—तव—भवतः, जातिः,—वंशः, यस्मिन् कुले तव जन्म इत्यर्थः, तां, जानन्—

वीरकः । गं भणउ, भणउ । ‡

चन्द । [संज्ञां (य) ददाति] ।

वीरकः । अरे ! किं खेदं ? †

चन्द ।—

सिस्ससिलाअल-हत्थो पुरिसाणं कुच्च-गण्हिसण्ठवणो ।
कत्तरि-बावुदहत्थो, तुमं पि सेणावद्धं जादो ॥ २२ ॥

‡ ननु ! भणतु भणतु ।

† अरे ! किं नु इदम् ?

‡ शीर्षशिलातलहस्तः पुरुषाणां कूर्चयन्यसंस्थापनः ।

कत्तरीव्यापृतहस्तस्त्वमपि सेनापतिजातः ॥

विदन् अपि, शीर्षावभवेन—सुशीलतया, अहेतुकपरकीयदोषानुसन्धाने आत्मनः
महत्त्वहानिर्भवतीति स्वस्य सत्स्वभावसम्पदमनुष्ठां कर्तुमित्यर्थः, न मयाभि—वदामि,
लीकसमचं प्रकाशयामीत्यर्थः, मम मनसि—चित्ते एव, तिष्ठतु—विराजतु इत्यर्थः;
तव अपहृतजाताशुत्यन्नत्वात् तत्कथने मम शीलभङ्गापत्तिरिति हृदयम् । “सत्
व्रयात् प्रियं व्रयात् न व्रयात् सत्यमप्रियम्” इत्युक्तेरिति भावः । कथं मनस्येव
तिष्ठतु ? इत्यत आह, किमिति ।—कपित्थेन—तदाख्यफलविशेषेण, भवेन—
खण्डितेन, किम्—अलमित्यर्थः, [वारणार्थककिंशब्दयोगात् कपित्थेनेत्यत्र द्वितीया];
यथा वाह्यत एव रमणीयस्य कपित्थस्य भग्नस्याभ्यन्तरे केवलं सिक्खबीजादिपुष्पं
क्षेदवत्पदार्थं पश्यतां लोकानां मनसि तद्विषयिका हेयत्वबुद्धिरुद्दिशति, तथा तवापि
जातेः विशेषेण कथने सर्वथा स्वरूपप्रकाशात् त्वयि साधारणजनावज्ञा निवृत्त-
मुद्दिश्यतीति भावः ; चन्दनकस्यातीव हेयत्वद्योतनार्थं, केषाञ्चित् शुश्रूषणं
केषाञ्चित् वीजवहुनास्तरसवत्सारपूर्णत्वात् फलेष्वधमस्य कपित्थस्य, वाह्यतः कठि-
नादभ्यन्तरतश्च रसवदन्तःसारात् विलिनारिकेलादिफलात् व्यवच्छिन्नस्योपादानं
वेदितव्यम् । आख्यां वक्तुम् ॥ २१ ॥

(य) संज्ञा—जालुचितक्रियाऽभिनयं, नापितज्जातिसूचकसङ्केतम् इति भावः ।

जालुचितक्रियाकथनद्वारा जातिं ज्ञापयति, शीर्षेति ।—शीर्षशिलातलहस्तः
शीर्षं—भग्नं, शिलातलं—प्रस्तर एव, [भूमितलं करतलमिति वत् तलप्रत्ययस्य
स्वरूपायं बोधकः बोद्धव्यः] हस्ते—करतले यस्य तादृशः, अस्त्रनिशानार्थं धृतशिला-
पटखण्ड इत्यर्थः, पुरुषाणां—नराणां, कूर्चयन्यसंस्थापनः,—कूर्चानां—शृङ्गानां,
(“कूर्चमस्त्री कुवोर्मध्ये कठिनश्लक्ष्णकैतवे” इति मेदिनी) यः यन्यः,—यस्य दं,

वीरकः । अरे चन्दणआ ! तुमं पि माणिज्जन्तो अप्पणो
किं जादिं ण सुमरेसि ? *

चन्द । अरे ! का मह चन्दणअस्स चन्दविमुद्धस्स (द)
वादी ? †

वीरकः । को भणउ ? ‡

चन्द । भणउ, भणउ । §

वीरकः । [नाट्येन संज्ञां (घ) ददाति] ।

* अरे चन्दनक ! त्वमपि मान्यमानः आत्मनो जातिं न स्मरसि ?

† अरे ! का मम चन्दनकस्य चन्द्रविमुद्धस्य जातिः ?

‡ को भणतु ?

§ भणतु भणतु ।

नृवदेशकौटिल्यम् इत्यर्थः, यद्वा,—यान्यवत् संयोग इत्यर्थः, तस्य संस्थापनं—
मुक्तेः यस्मात्, [संपूर्वकस्थाधातोः नागार्थेऽपि प्रयोगदर्शनात् ; तथा हि अमरः,
—“प्राप्तपञ्चत्वपरितप्रेतसंस्थिताः” इति] यद्वा,—संस्थापनं—सम्यक्—
ज्ञातिभावेन, स्थापनम्—अवस्थापनं, समीकरणमित्यर्थः, यस्मात् सः, (“सन्निवेशे
संस्थानम्” इत्यमरः) अशुमुग्धनकारी इत्यर्थः, नापित इति यावत् । [“कुञ्च-
शङ्खमुद्रवणो” इत्यत्र “कुक्कुगण्डिसङ्खवणो” इति पाठान्तरे “कुञ्चितयन्त्रिमंस्थापनः”
इति संज्ञकम् । तत्र कुञ्चितस्य—भग्नस्य, ग्रन्थः,—अस्थिसन्निवृत्तस्य, संस्थापनं—
संस्थापनकौशलेन यथास्थानं पुनर्व्यवस्थापनं यस्मात् स तथोक्तः, नापितेन हि एवं
व्यवस्थितव्यवस्थापनं लाकप्रसिद्धमेव । “सङ्खवणो” इत्यत्र आकाराभावश्चान्दसो
शेषः] । कर्त्तरीव्यापृतहस्तः,—कर्त्तार्यां—केशादिवपनसाधनास्त्रविशेषे, कर्त्तरी-
व्यापृतकेशादिकर्त्तनकर्मणि इति यावत्, व्यापृतः,—व्यासक्तः, नियुक्त इत्यर्थः, हस्तः
एव वादृशः, त्वमपि—अन्यावसाधिसदृशः नापितोऽपि इति भावः, सेनापतिः,—
सेनाध्यक्षः, जातः,—भूतः, राज्ञा सेनापतिपदे नियुक्त इत्यर्थः ; एवं महाकुलप्रभूतः
सर्वगर्वा इदानीं राज्ञा सेनापतिपदे हतः गर्वातिशयात् सर्वमेवाकुलीनं वंस्मि दात
व इदम् । आर्यां वृत्तम् ॥ २२ ॥

(द) चन्द्रविमुद्धस्य—चन्द्रवत्—सुधाकरवत्, विमुद्धस्य—पवित्रस्य, कालिम-
लेभनिर्मुक्ततया स्वभावनिर्मलस्येत्यर्थः ।

(घ) संज्ञा—चर्मकारजात्यनुमापक सङ्केतविशेषमित्यर्थः ।

चन्द । अरे ! किंसेदं ? *

वीरकः । अरे ! सुणाहि सुणाहि । †—

जादौ तुज्झ विसुद्धा, मादा भेरी, पिदा बि दे पड़हो ।

दुम्मुख ! करड़अ-भादा, तुमं पि सेणाबई जादो ॥ २३ ॥

चन्द । [सक्रीधम्] अहं चन्दणओ चम्मारओ ? ता पलोएहि पवहणं । §

वीरकः । अरे ! पवहणवाहआ ! पड़िबत्तावेहि पवहणं, पलोइस्सं । ¶

* अरे ! किं नु इदम् ?

† अरे ! मय मय ।

‡ जातिस्तव विशुद्धा, माता भेरी, पिताऽपि ते पटहः ।

दुर्मुख । करटक-भाता, त्वमपि सेनापतिजातः ॥

§ अहं चन्दनकस्यंकारः ? तत् प्रलीकय प्रवहणम् ।

¶ अरे प्रवहणवाहक ! परिवर्तय प्रवहणं, प्रलीकयिष्यामि ।

चन्दनकस्य अतिनीचकुलीङ्गतिं प्रकाशयितुं जातिस्वभावसुलभं क्रियाविशेषं वर्णयति, जातिरिति ।—ते—तव, माता—जननी, भेरी—स्वनामप्रसिद्धः वाद्यविशेषः, जननीव भेरी ते सदरपोषिका इति भावः ; पिता—जनकः अपि, पटहः,—रथः, पिता यथा जीविकासम्पादनेन प्रातिपालयति, पटहोऽपि तथा ते जीविकां निर्वाहयतीत्यर्थः ; दुर्मुख !—वानर ! अप्रियभाषिन् ! इति वा, (“दुर्मुखः कपिभिन्नानभिदोर्नां मुखरं विषु” इति मेदिनी) करटकः,—वाद्यभेदः, एव भाता—सहोदरस्य तथाविधः, करटकस्य सहोदरवत् सर्व्वदा एकस्थानस्थिततथा तन्निश्चयतोपजीवक इत्यर्थः, अत एव तव—भवतः, जातिः,—वंशः, विशुद्धा—अतिपवित्रा इत्यर्थः [इयञ्च सीत्प्राप्तोक्तिरिति विपरीतलक्षणया जातेरत्यविशुद्धत्वं ध्वन्यते] त्वमपि—एवंविध विशुद्धकुलोत्पन्नः भव नपि, सेनापतिः,—सेनानायकः, जातः,—राजा इत्यर्थः । एतेन वाद्ययन्त्रविशेषाणां परिचयेन अस्य चम्पंकारजातीयत्वं सूचितम् ; अत्र हास्यो रसः, विज्ञप्ताकारचेष्टावान् वीरक एवात्र आलम्बनं, तथा तस्य विज्ञप्ताकाररूपाङ्गभङ्गादिविचेष्टनमेवावोद्घोषनं, वदनस्मरतादिकमत्र अनुभावः, चम्पंकारद्वयान्न व्यभिचारिणः एतैरभिव्यक्तः सद्दयसंवेद्यः हासभावः हासरसरूपतादौपत्यं तस्य नीचपात्रगतत्वेनातिहसितात्मकत्वं वेदितव्यम् । गाथा छन्दः ॥ २३ ॥

चेष्टः । [तथा करोति] ।

वीरकः । [नाट्येन प्रवहणमारोढुमिच्छति] ।

चन्द । [सहसा केङ्गेषु गृहीत्वा पातयति, पादेन ताडयति च] ।

वीरकः । [सक्तीधमुत्थाय] अरे ! अहं तु ए बीसत्यो राजास्मृतिं
करोतो, सहसा केसेसु गेल्लिअ पादेण ताडिदो ? ता सुण रे !
अहिअरणमज्जे जइ दे चउरङ्गं ण कप्पावेमि, (न) तदो ण
होमि बीरओ । *

चन्द । अरे ! राजउलं, अहिअरणं वा वच्च, किं तु ए
गुणअ-सरिसेण (प) ? †

वीरकः । तथा । [इति निष्क्रान्तः] ।

चन्द । [दिशोऽवलोक्य] गच्छ, रे प्रवहणवाहआ ! गच्छ ।
तद को वि पुच्छेदि, तदो भण्येसि,—“चन्दणअ बीरणहिं अब-

* अरे ! अहं त्वया विश्वक्खो राजाज्जमिं कुर्वन्, सहसा केङ्गेषु गृहीत्वा पादेन
ताडितः । तत् शृणु रे ! अधिकरणमध्ये यदि ते चतुरङ्गं न कल्पयामि, तदा न
यामि वीरकः ।

† अरे ! राजकुलम्, अधिकरणं वा व्रज, किं त्वया गुणकसदृशेन ?

‡ गच्छ रे प्रवहणवाहक ! गच्छ । यदि कोऽपि पृच्छति, तदा भविष्यति,—

(न) विश्वक्खः,—राजप्रत्ययवान्, राजविश्वासैकभूमिरित्यर्थः । राजाज्जमिं—
राजादेशम् । कुर्वन्—अनुपालयन्, नृपतेराज्ञां पालयितुमेवारभमाणः इत्यर्थः,
प्रतिशपमाने कृते राज्ञः पालकस्यैवापमानं कृतं भवेदित्याशयः । केङ्गेषु—शरीरहंषु,
[एव प्रवच्छेदे सप्तमी, साकल्यञ्च बहुवचनादेव लभ्यते इति सकलकेशवच्छेदेनेत्यर्थो
पठ्यते] । अधिकरणमध्ये—विचारालये, चतुरङ्गं कल्पयामि—अशेषतः शास्त्रं
अपेक्षयामोति यावत्, [“चौरङ्गं कर्तुं दूंगा” इति हिन्दी भाषा] ।

(प) गुणकसदृशेन—कुङ्कुरसमेन, त्वं हि कुङ्कुरवत् केवलं जीविकाधर्मेन
यमानं संवसे, सनियोगाच्चमतया न तं राजसमीपे काचित् प्रतिपादयतीति कुङ्कुर-
वत्त्वेन ते त्रीकारः भविष्यति इति भावः ।

लोडदं पवहणं वच्चइ” । अज्जे वसन्तसेणे ! इदं च अहि-
स्साणं (फ) दे देमि । ॐ [इति खड्गं प्रयच्छति] ।

आख्यकः । [खड्गं गृहीत्वा सहर्षमात्मगतम्]—

अये ! शस्त्रं मया प्राप्तं, स्पन्दते दक्षिणो भुजः ।

अनुकूलञ्च सकलं, हन्त संरक्षितोऽप्यहम् ॥ २४ ॥

चन्द । अज्जए !—

एत्थ मए बिस्सुबिदा, पच्चइदा, चन्दणं पि सुमरेसि ।

ण भणामि एस लुद्धो, णेहस्स रसेण बोत्तामो * ॥ २५ ॥

“चन्दनक-धोरकाभ्यामवलोकितं प्रवहणं व्रजति” । आख्ये वसन्तसेने ! इदञ्च परि-
ज्ञानं ते ददामि ।

* आख्ये !—अत्र मया विजिता प्रत्ययिता चन्दनमपि स्मरसि ।

न भणामि एष लब्धः, णेहस्स रसेन व्रूमः ॥

(फ) अभिज्ञानं—साक्षोभूतं निदर्शनं, परिचायकचिह्नमित्यर्थः ।

पूर्वम् अगृहीतास्त्रत्वात् आख्यकः आत्मरक्षणे असमर्थमात्मानं मन्वमानः अतो
विव्र आसीत्, इदानीं शस्त्रप्राप्ता केनचित् पुनराक्रमणे कृतोऽपि शस्त्रबलेन आत्मरक्षे
समर्थो भविष्यामि इति विचिन्त्य हर्षं प्रकाशयति, अये इति ।—अत्र अये इति शस्-
त्रप्राप्तिजनितहर्षसूचकमव्ययम् ; मया—आख्यकेत्यर्थः, शस्त्र—खड्गरूपमित्यर्थः, प्राप्तं—
चन्दनकसकाशात् लब्धम् ; दक्षिणः,—सव्येतरः, भुजः,—बाहुः, स्पन्दते—स्फुरति ;
[दक्षिणाङ्गस्फुरणफलं यथा मत्स्यपुराणे,—“अङ्गदक्षिणभागे तु शस्त्रं प्रस्फुरणं भवेत् ।
अथाशस्तं तथा वामे पृष्ठस्य हृदयस्य च ॥” इति] हन्तेत्यपि हर्षसूचकमव्ययम् ; ए-
मपि—अतिविपन्न इति भावः, अधुनेति शेषः, संरक्षितः,—परिव्रातः चन्दनकेनेति
शेषः, (अतः) सकलं—सर्वमेवेत्यर्थः, अनुकूलम्—अविरुद्धं, जातमिति शेषः ; शस्-
त्रप्राप्तादिदृष्टानुकूल्येन इदानीं मम अवाधितगतेरधिकसम्भावना इति भावः । एव
एकेनैव शस्त्रेणात्मरक्षणकार्यस्य समाहितौ सत्यामपि देवात् दक्षिणभुजस्पन्दनपर-
कारणान्तरस्य समवधानेन प्रोक्ताकार्यस्य सुकरत्वदर्शनात्, समाधिर्नानाऽलङ्कारः ;
“समाधिः सुकरे कार्ये देवाहस्वनन्तरागमात्” इति लक्षणात् । पञ्चावक्तं वृत्तम् ॥ २४ ॥
खड्गहगमनानुमतिदानावसरे तस्मिन् निरतिशयमनुरागमावेदयितुं समर्था
विपदि वा सदा स्वकीयमानुकूल्यं प्रार्थयमानः सविनयमाह, अनेति ।—एव-

आर्थकः ।—

चन्दनचन्द्रशीलाढ्यो दैवादय सुहृन्मम ।

चन्दनं भोः ! स्मरिष्यामि, सिद्धादेशस्तथा यदि ॥ २६ ॥

चन्द ।—

अभयं तुह देउ हरो विष्णुं ब्रह्मा रवी अ चन्दो अ ।

हत्तूण सत्त्वक्कं सुम्भ-णिसुम्भे जधां देवी * ॥ २७ ॥

* अभयं तव ददातु हरो विष्णुर्ब्रह्मा रविश्च चन्द्रश्च ।

इत्वा श्रवणं शुभनिशुभौ यथा देवी ॥

अस्मिन्नापारे, मया विज्जता—कथिता, त्वम् इति शेषः, किं विज्ञाप्यते ? इत्याह, अस्मिन्नेति ।—प्रत्ययिता—सञ्जातप्रत्यया, विश्वज्ञा सती इत्यर्थः, चन्दनमपि—चन्दनं नामपि इत्यर्थः, स्मरसि—स्मृतिविषयीभूतं करोषि इत्यर्थः, मयि विश्वासे कृतं न तव कानिटाशङ्का इत्याशयः ; एषः,—एवं विज्ञापकः, अहमिति शेषः, लुब्धः,—लुप्तः कथिष्यामि—न कथयामि, खेदस्य—प्रेमणः, रसेन—मृगण, खेदवशेनेत्यर्थः, व्रूमः,—कथयामः, त्वं वृपतिर्भूत्वा मां किञ्चित् दास्यसि हि लोभाकृष्टतया मम स्मरणं न याचे, त्वां प्रति निरतिशया प्रीतिरेव मामेवं वक्तुं शक्नोति इति ममुदितायेः । गाथा छन्दः ॥ २५ ॥

इतस्तत्र आर्थकः चन्दनकवाक्यस्य प्रत्युत्तरमाह, चन्दन इति ।—चन्द्रस्य—शशिनः त्वं, निम्बलमित्यर्थः, यत् शीलं—सत्स्वभावः, तेन आढ्यः,—युक्तः, चन्दनः—भवा-निम्बः, देवात्,—भाग्यवशेन, मम—मे, सुहृत्—मित्रं, जात इति शेषः ; भोः,—चन्दन ! इत्यर्थः, सिद्धादेशः,—सिद्धपुरुषस्य आज्ञा, यदि—चेत्, तथा—तादृशः, पञ्चाधिवक्त्रक इत्यर्थः, भवेदिति शेषः, यद्यहं सत्यं राजा भवामीति भावः, तदा चन्दनं—भवन्तमिति यावत्, स्मरिष्यामि—त्वत्कृतीपकारस्मरणं करिष्यामीत्यर्थः ; ममैवैवविधमहेतुकोपकारकं राजासनमधिष्ठायापि कदाऽपि स्मृतिपथात् नापनेष्या-मिति हृदयम् । अथ चन्द्रशीलाढ्यः इति चन्द्रेण शीलस्य निम्बलत्वरूपावैधर्म्यसाध्य-त्वात् समासगता उपमा नामालङ्कारः । पथ्यावक्त्रं वृत्तम् ॥ २६ ॥

इदानीं गमनसमये चन्दनकः आर्थकस्य शुभमाशंसते, अभयमिति ।—देवी—श्री, शुभनिशुभौ यथा—तदास्थौ देव्याधिपावुभौ धातरो इव इत्यर्थः, हरः,—शिवः, विष्णु—नारायणः, ब्रह्मा—पद्मयोनिः, रविः,—सूर्यः, चन्द्रश्च—शशी च, तव—मम, शत्रुपक्षम्—परिकुलं, इत्वा—समूलं विनाश्य, अभयम्—अभीतिप्रत्यायकं

चेष्टः । [प्रवहणेन निष्क्रान्तः] ।

चन्द । [नेपथ्याभिमुखमवलीक्य] अरे ! शिक्कमन्तस्स मे
पिअवअस्सो सव्विलओ पिड्ढो ज्जेव अणुलगो गदो । मोदु,
पधानदण्डधारओ वोरओ राअ-पच्चअ-आरो विरोधिदो, ता
जाव अहं पि पुत्त-भादु-पडिबुदो एदं ज्जेव अणुगच्छामि ॥३॥
[इति निष्क्रान्तः] ।

इति प्रवहणविषय्यथी नाम षष्ठोऽङ्कः ॥ ६ ॥

* अरे ! निष्क्रामतो मम प्रियवयस्यः शर्विलकः पृष्ठत एवानुलओ गतः । मम,
प्रधानदण्डधारको वीरको राजप्रत्ययकारको विरोधितः, तत् यावदहमपि पुनरा-
परिहृत एतमेवानुगच्छामि ।

समाश्रयमनमित्यर्थः, ददातु—प्रयच्छतु । देवी यथा ददांती शुभनिशुभौ नि-
अभयदानेन देवान् रचयमास, तथा हरिहरादयोऽपि तव रिपून् विनाशय अभयदानेन
त्वां रक्षन्तु इति समुद्दितायः । अत्र प्रस्तुतानां हरादीनामेकाभयदानकियाऽभिसम्बन्ध-
तुल्ययोगिताऽलङ्कारः ; अपि चोपमानभूतया देव्या सह हरादीनां देवानां रच-
साम्यबोधोपात् उपमा इत्यनयारङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । आर्या छन्दः ॥ २७ ॥

(व) निष्क्रामतः,—निर्गच्छतः । मम—चन्दनकस्येत्यर्थः । प्रियवयस्य—
स्निग्धमिवम्, अहेतुकप्रणयौत्यर्थः । पृष्ठतः एव—पश्चादेव, अनुलग्नः,—ममन्तः सन् ।
प्रधानदण्डधारकः,—रक्षिणेष्ठ इत्यर्थः । एतमेव—आय्यकमेव, अनुगच्छामि—
अनुसरामि ।

इत्यंशशास्त्राद्वीरसञ्चरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिवारिणा
श्रीमन्मोवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजायां
पण्डितश्रीनदाशुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नायां
प्रतिरुक्तायाममलाख्यायां मृच्छकटिकन्याख्यायां

षष्ठोऽङ्कः ॥ ६ ॥

सप्तमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चारुदत्तौ विदूषकश्च] ।

विदू । भो ! पेक्ख पेक्ख, पुप्फकरण्डञ्ज जिस्सुज्जाणस्स
सस्सिरोअदां । * (क)

चारु । वयस्य ! एवमेतत्, तथाहि.—

वणिज इव भान्ति तरवः, पख्यानीव स्थितानि कुसुमानि ।

शुक्लमिव साधयन्तो मधुकरपुरुषाः प्रविचरन्ति ॥ १ ॥

* भोः ! पय्य, पय्य, पुष्पकरण्डक जीर्णोद्यानस्य सश्रीकताम् ।

(क) सश्रीकतां—सौन्दर्यं, रमणीयतामित्यर्थः; [यिया सह वर्त्तमानं यत्
न इति बहुव्रीहौ समासान्तकप्रत्ययान्तात् भावे तलि रूपम्] ।

सप्तमस्य पुरुषस्य समापतितायां दुर्गतावस्थायामपि सामयिकानन्दचये प्रागु-
क्तकार्यकलापाः चेतश्चटुलयन्तितराम्, उल्लासयन्ति च मानसिकौ हर्षितम्, अत एव
स्त्रीतदोनः सायंशाहसधन्नां चारुदत्तः जीर्णोद्यानतरकुसुमादिषु सम्पदा वणिक्-
रणादिसाधयं सन्दर्शयन्नाह, वणिज इति ।—तरवः,—हृत्वाः, वणिज इव—सायं-
शाह इव, भान्ति—शोभन्ते, कुसुमानि—पुष्पाणि, पख्यानि—विक्रेशद्रव्याणीव,
स्थितानि—विराजितानि, तथा मधुकराः,—धमराः, पुरुषाः,—राजनिशुक्ताः
शुक्लादिभ्यः पुरुषविशेषा इव, [अत्र मधुकराः पुरुषा इवेति विग्रहं “उपमितं
वाचादिभिः सामान्याप्रयोगे” (२।१।५६ पा०) इत्युपमितसमासः] शुक्लं—राज-
राजकरविशेष, (“शुक्लं घटादिदेवे स्याद् वरादयंयहंस्त्रियाम्” इति मेदिनी)
साधयन् इव—आददाना इव, प्रविचरन्ति—इतस्ततः भ्रमन्ति । यथा हि श्रेष्ठिनः
विषयेषु विविधद्रव्यमभारान् सम्प्रदर्शयन्ति, करदाहिणः पुरुषाश्च तैभ्यः करमादातु-
मिच्छन्तो विचरन्ति, तथैव तरवः विविधानि स्वकुसुमानि विस्त्रायं शोभन्ते, मधुकराश्च
तैरां मकरन्दं स्वेच्छन्ना सहृद्भितुं सानन्दं सर्व्वतः समुड्डयन्ते इति तात्पर्य्यम् । [एतेन
मधुकराण्य विक्रयणात् पूर्व्वमेव पय्यसाराणां सहृद्भणोपवर्णनात् अयंयद्भूनां राज-
पुत्राणां समहानुपद्रवः व्यज्यते] । अत्र तरुणां वणिग्भिः सह, कुसुमानां पय्यैः
यथा विदूषकोक्तिविनाकृतं साम्यं प्रतीयते इत्युपमाऽवधारः, तथा विचरणस्य

विद्। भो ! इमं असक्कार-रमणीयं (ख) सिलाग्रलं उव-
बिसदु भवं । *

चारु। [उपविश्य] वयस्य ! चिरयति वर्द्धमानकः ।

विद्। भणिदो मए बहुमाणओ, वसन्तसेणियं गेहिय लहुं
लहुं आअच्छ त्ति । †

चारु। तत् किं चिरयति ?—

किं यात्यस्य पुरः शनैः प्रवहणम् ? तस्यान्तरं मार्गति ?

भग्नेऽपि परिवर्तनं प्रकुरुते ? छिन्नोऽथवा प्रग्रहः ? ।

वत्मान्तोज्झित-दारु-वारित-गतिर्मार्गान्तरं याचते ?

स्वैरं प्रेरितगोयुगः किमथवा स्वच्छन्दमागच्छति ? ॥ २ ॥

* भोः ! इदमसंस्काररमणीयं शिलातलम् उपविशतु भवान् ।

† भणितो मया वर्द्धमानकः, वसन्तसेनां गृहीत्वा लघु लघु आगच्छेति ।

प्रकृतस्य युक्तसाधनरूपाप्रकृतस्वरूपेण तादात्म्याध्यासादुत्कटैककीटकसंशयसमुद्गा-
दुत्प्रेक्षाऽलङ्कारः ; मधुकरा पुरुषा इव इति समासे औपम्यवाचन इवादेः लोते
समासगता लुप्तोपमेत्येतेषामलङ्काराणामन्योऽन्यसापेक्षतया संस्थितैः सङ्करः । आद्यं
वृत्तम् ॥ १ ॥

(ख) असक्काररमणीयम्—असंस्कारेऽपि—संस्काराभावसत्त्वेऽपि, रमणीयं—
मनोरमं, स्वभावसुन्दरमित्यर्थः ।

वर्द्धमानकस्य विलम्बकारणं बहुधा वितर्कयन्नाह, किमिति ।—अस—वर्द्ध-
मानकस्य इत्यर्थः, पुरः,—अग्रे, प्रवहणं—शकटम्, अपरमिति शेषः, शनैः,—नन्दं
मन्दं, याति—गच्छति, किम् ? तस्य—अयतः गच्छतः प्रवहणान्तरस्य, अन्तरम्—
अवकाशं, मार्गते—प्रतीक्षते इत्यर्थः, किम् ? अन्ते—चक्रशलाकायां, यानावयव-
विशेषे इत्यर्थः, भग्ने—खण्डिते सति, परिवर्तनं—नवाचनियोगं, भग्राचं परित्यज्य
अपरस्य कस्यचिदवस्य योजनमित्यर्थः, प्रकुरुते—विधत्ते, किम् ? अथवा—पञ्चा-
नरं, प्रग्रहः,—बलीवर्द्धरश्मिः, (“तुलासूत्रेऽश्वादिप्रश्नौ प्रग्रहः प्रग्रहोऽपि व-
इत्यमरः) छिन्नः ?—वृटितः किम् ? अथवा, वत्सनः,—मार्गस्य, अन्ते—मध्यभागे,
उच्छिन्नं—परित्यक्तं, केनचिदिति शेषः, दारुणा—काष्ठेन, वृद्धत्वादेनेति भावः,
वारिता—रुद्धा, गतिः,—गमनं यस्य तथाभूतः सन्, मार्गान्तरम्—अन्यं पथम्

[प्रविश्य गुप्ताय्यकप्रवहणस्थः चेटः] जाध, गोणा ! जाध । *

आय्यकः । [स्वगतम्]—

नरपतिपुरुषाणां दर्शनाङ्गीतभीतः

सनिगडचरणत्वात् सावशेषापसारः ।

अविदितमधिरूढो यामि साधोस्तु याने

परभृत इव नौडे रक्षितो वायसोभिः ॥ ३ ॥

* यातं गावौ यातम् ।

पद्यते—अवलम्बते, वक्रीभृतापरपथेन समागच्छति इत्यर्थः, किम् ? अथवा स्त्रैरं—मन्दं मन्दं, स्वेच्छाऽनुरूपमिति यावत्, प्रेरितं—चालितं, गीयुगं—बलीवर्द्धयं येन सहस्रः सन्, स्वच्छन्दं—स्वेच्छया, आगच्छति किम् ? [“वत्मानोऽश्रित” इत्यव “कम्मानोऽश्रित” इति “कम्मानोऽश्रित” इति च पाठान्तरम् । “कम्मानः,—राजा-
नो निधोगविशेषः” इति पृथ्वीधरः] । वसन्तसेनाऽऽगमने समयातिपातमसह-
नयनं चारुदत्तस्य चित्तौत्सुक्यमत्यधिकमावेदयतीत्युक्तिः । अदीर्घावकाशः,
तत्र यथा,—“सर्वेन्द्रियमुखास्त्रादो यत्नास्तीत्यनुमन्यते । तत्प्राप्तीच्छां ससङ्ख्या-
पुष्पां कवयो विदुः ॥” इति । अत्र वसन्तसेनाचिरागमनरूपेकविषयस्य प्रतिभोलित-
तान्तरावरोधनादिरूपानेककारणजन्यत्वेनोद्भावनात् समानवस्तवतया च तेषामनेक-
वैशिष्ट्यरूपेनैकतरस्य निर्णेतुमशक्यत्वात् संशयस्यैव पथ्यवसानात् शुद्धसन्देहालङ्कारः ।
अदृष्टविक्रोडितं हस्तम् ॥ २ ॥

गीत आय्यकः स्वपलायनमिदानीमपि अनिर्वाधमिति विचिन्त्यन्नाह, नरपतीति ।
—नरपतिपुरुषाणां—राजपुरुषाणां,—रक्षिणामित्यर्थः, कीकिलपत्ते,—नरपतिपुरु-
षाणां,—शत्रुकानामिति ध्वनिः, दर्शनात्—ईदृश्यात्, भीतभीतः,—भीतादपि
भीतः, प्रतिभीत इत्यर्थः, तथा सनिगडचरणत्वात्—शृङ्खलवद्गैकपादत्वात्, पत्ते,—
अविगडचरण इव—शृङ्खलनियन्त्रितपद इव कुलायात् यथेच्छं पलायितुमचमः,
सहस्रेण सम्यगनभ्यस्ततया मन्दगतिर्वा इति ध्वनिः, सावशेषः,—किञ्चिदवशिष्टः,
अपसारः,—पलायनं यस्य तादृशः, यावत् निगडं न व्रीटयामि, तावत् मम पलायनं
अवशास्यवधितमिति भावः ; अहं वायसोभिः,—काकीभिः, नौडे—कुलाबे,
“कुलायो नौडमस्त्रियाम्” इत्यमरः) रक्षितः,—पालितः, परभृतः,—कीकिल इव,
“रक्षितः परभृतः कीकिलः पिक इत्यपि” इत्यमरः) अविदितम्—अज्ञातं यथा
वत्, साधोः,—चारुदत्तस्य इति यावत्, याने—शकटे, अधिरूढः,—अधिष्ठितः

सु—२६

अहो ! नगरात् सुदूरमपक्रान्तोऽस्मि, तत् किमस्मात् प्रवहणादवतीर्थं वृक्षवाटिकागहनं प्रविशामि ? उताहो प्रवहणस्वामिनं पश्यामि ? अथवा कृतं वृक्षवाटिकागहनेन, अभ्युपपन्नवत्सलः खलु तत्रभवान् आर्य-चारुदत्तः (ग) श्रूयते, तत् प्रत्यक्षीकृत्य गच्छामि ।—

स तावदस्माद्वसनार्णवोत्थितं

निरीक्ष्य साधुः समुपैति निर्वृतिम् ।

सन, यामि—गच्छामि ; कीकिलशावकी यथा परगृहे वायसौभिः रचितः व्याभमयात् विकम्पितहृदयः निवृत्तमिच्छति, तथा अहमपि रचिभयात् सदाशङ्कितः चारुदत्तस्य शकटे वसन्तसेनाव्यपदेशेन आत्मानं गोपायित्वा वर्द्धमानकेन रचितः निवृत्तमवस्थितो यामीति समुदितार्थः । अत्र परमृतेन सार्द्धम् आर्यकस्यावैश्वस्योक्तेः उपमाऽलङ्कारः, एवम् आत्मीयत्वधमात् वायस्यः यथा परमृतश्रावकं शकुलाय संरचन्ति, तथा शकटवाहकस्य वसन्तसेनाधमात् आर्यकस्य संरक्षणं समुपपन्नमिति उपमायां सर्व्वंशे पूर्णतया सादृश्यं समुन्नेयम् । मालिनी इति, तदुक्तं,—“ननमयययुतेयं मालिनी भोगिलीकैः” इति ॥ ३ ॥

(ग) वृक्षवाटिकागहनं—वृक्षवाटिकायाः,—गृहसमीपस्थस्योपवनस्य, गहनं—दुष्प्रवेशं स्थानं, विरलजनसञ्चारं वृक्षवाटिकायाः प्रदेशविशेषमित्यर्थः । उताहो—अथवा । प्रवहणस्वामिनं—शकटाधिपतिम् । कृतमिति ।—वृक्षवाटिकागहनेन—वृक्षवाटिकायाः गहनप्रदेशे प्रवेशनेत्यर्थः । कृतम्—अजमित्यर्थः, (“कृतं युगेव सर्व्वेऽपि” इति मेदिनी) अधुना वृक्षवाटिकागहनप्रवेशं न करोमीति भावः । अभ्युपपन्नवत्सलः,—अभ्युपपन्नेषु—विपन्नेषु, शरणागतेष्वित्यर्थः, वत्सलः,—समर्पकस्तेहवानित्यर्थः । प्राक् क्लिष्टार्थकेण यानमधिरुद्धं सुगुप्तं तिष्ठता पथि वक्त्ररचकेण वीरकेण “कस्येदं प्रवहणं कुत्र वा नीयते ?” इति पृष्ठस्य यानवाहकस्योत्तरं शरणागतवत्सलस्य चारुदत्तस्यैवेतत् यानमिति विज्ञातम् ; असौ चातीव दीनवत् इति लोकमुखादनिशमाकर्णितञ्च, तेनैव शरणागतस्य अपराधशतमसौ आत्मगुणे प्रमार्जयिष्यतीति निश्चित्य, तदनुमतिं विनैव तदयानम् आत्मीयमिति कृत्वा, तत्रैव स्थितमिति वेदितव्यम् ।

आपन्नैकशरणः सहोदारचेताः चारुदत्तः नूनं तदयानाश्रयेणैव विपत्त्यागरीकृतं मामालोक्य असीममानन्दमुपगमिष्यतीति मया इदानीमवश्यमेव तेन साक्षात्

शरीरमेतद्गतमीदृशीं दशां

धृतं मया तस्य महात्मनो गुणैः ॥ ४ ॥

वटः । इमं तं उज्जाणं, जाव उवशप्पामि । [उपसृत्य]

अज्ज मित्तेअ ! *

विदू । भोः पिअं दे णिवेदेमि ; बड्ढमाणओ मन्तेदि, (घ)
आगदाए वसन्तसेणाए होदब्बं । †

* इदं तदुद्यानं, यावदुपसर्पामि । आर्य्यमेतरेय !

† प्रियं ते निवेदयामि ; वर्द्धमानको मन्दयति, आगतया वसन्तसेनया भवितव्यम् ।

शरीर इत्याशयेनाह, स इति ।—तावत्—वाक्यालङ्कारे । सः,—सर्व्वलोकप्रसिद्ध-
त्वर्थः, साधुः,—विमलचरितः, सज्जनैकशरणः इत्यर्थः, चारुदत्त इति शेषः, अस्मात्
—एवम्भूतात् उत्तरीतुमशक्यादित्यर्थः, व्यसनार्णवात्—रक्षिगणहस्तपतनरूपदुष्कर-
निष्काग्रात् इत्यर्थः, उल्लिखितं—तदीयप्रवहणरूपावलम्बनमादायैव रक्षितमित्यर्थः,
नामिति शेषः, [अत्र सापेक्षत्वेऽपि गमकत्वात् समासः] निरीक्ष्य—दृष्ट्वा, निवृत्तिं—
पूर्व्वं, सन्तोषमित्यर्थः, स्वचेतसि इति शेषः, समुपैति—प्राप्तातीत्यर्थः, [अत्र भविष्यत्-
कालीये लटः प्रयोगः] ; दृश्यते हि परदुःखमसहिष्योः दयावतः चेतसि दुःखसागर-
निषयस्य नरस्य समुहरणजनिता निरतिशया प्रीतिः, अतः तत्प्रीत्यर्थमेव मया अवश्य-
मेव असौ दर्शनीय इति तात्पर्य्यार्थः । यदि हि अहमेवम्भूतपरमोपकारकमदृष्टैव
रक्ष्येयं, तदा अकृतज्ञत्वदोषप्रसरः स्यादित्याह, शरीरेत्यादि ।—ईदृशीम्—एवम्भूतां
शरावासादिना शोचनीयामित्यर्थः, दशाम्—अवस्थां, गतं—प्राप्तम्, एतत्—इदं हि
मया प्रियमाणं, शरीरं—देहः, महात्मनः,—उदाराशयस्य, तस्य—चारुदत्तस्येत्यर्थः,
गुणैः—शरणागतवात्सल्यादिगुणैरित्यर्थः, धृतं—रक्षितम् ; मृत्युयासादिव रक्षिकोपात्
प्रदानः चारुदत्तस्य दर्शनं विना एतत् मे शरीरधारणं विफलं स्यादित्यवश्यमेव
मयाऽसौ द्रष्टव्यः, दृष्ट्वैव च गन्तव्यमिति समुदितार्थः । अत्र व्यसनविमुक्तस्य आर्य्यकस्य
दमेन चारुदत्तचित्तनिवृत्तिलाभरूपकार्य्यस्य समर्थकतया चारुदत्तगुणैः आर्य्यकशरीर-
धारणरूपकारणस्योपादानात् कारणेन कार्य्यस्य समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ।
अस्मद्विलं हतम् ॥ ४ ॥

(घ) प्रियं—प्रियवार्त्तामित्यर्थः । ते—तुभ्यम् । मन्दयति—जल्पति, भाषते
त्वर्थः, कण्ठसरेणैतदनुमीयते यद् वर्द्धमानकः समायात इति समुदितार्थः ।

चारु । प्रियं नः प्रियम् ।

विदू । दासौए पुत्ता ! किं चिरइदो सि ? *

चटः । अज्ज मित्तेअ ! मा कुप्प, जाणत्थलके विग्गमन्तिदे-
त्ति कदुअ गदागदिं कलेन्ते चिलइदेम्हि । † (ङ)

चारु । वर्द्धमानक ! परिवर्त्तय प्रवहणम् । सखे मैत्रेय !
अवतारय वसन्तसेनाम् ।

विदू । किं णिअङ्गेण बद्धा से गोड़ा, जेण सअं ण ओद-
रेदि ? । [उत्थाय प्रवहणमुद्वाह्य] भो ! ण वसन्तसेणा, वसन्तसेणो
क्खु एसो !! ‡ (च)

* दास्याः पुत्र ! किं चिरायितोऽसि ?

† आद्यं मैत्रेय ! मा कुप्य, यानान्तरणं विस्मृतमिति कृत्वा, गतागतिं कुर्वन्
चिरायितोऽस्मि ।

‡ किं निगङ्गेन बद्धावस्थाः पादौ, येन स्वयं नावतरति ? भो ! न वसन्-
सेना, वसन्तसेनः खलु एषः !!

(ङ) मा कुप्य—क्रोधं मा कुरु । इति कृत्वा—इति हंतोः, यानान्तरणम्
विस्मरणदित्यर्थः । गतागतिं—गमनागमनम् ; [गतागतिमित्यत्र गतञ्च आगतिरिति
विग्रहेण केचित् समाहारद्वन्द्वं समर्थयन्ते, तत्र विचारसहं, समाहारद्वन्द्वे हौन-
लिङ्गस्यैव अनुशिष्टतया प्रकृतस्थलस्य कथमपि समर्थयितुमशक्यत्वात् । अतः “गतो-
त्तरा आगतिः, गतागतिः, ताम्” इति विग्रहेण मध्यपदलोपात् समर्थनीयत्वो-
पयोगः इति सुधौभिर्विभाष्यम्] । चिरायितः,—विलम्बितः, [अत्र “चिराय
चिररात्राय चिरस्याद्याचिरार्थकाः” इत्यव्ययवर्गे अमरोक्तेः, चिरायशब्दात् “तत्कारति”
इत्यर्थे णिचिः “धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्गहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्त्तव्यो-
ऽकर्मिका क्रिया ॥” इत्यनुशासनेन अस्य धात्वर्थोपसङ्गृहीतकर्मकत्वेन अकर्मकत्व-
कर्त्तरि निष्ठायां चिरायित इति सिद्धम् ; यद्वा,—चिराय सञ्जातमस्तेति वाक्ये चिराय-
शब्दात् तारकादित्वादित्प्रत्ययेन निष्पन्नमिति बोध्यम्] ।

(च) वसन्तसेनः,—पुरुषोऽयम्, न तु वसन्तसेना इत्यर्थः ; शकटस्य पुंस्त्व-
वसन्तसेनाशब्दस्य लिङ्गविपरिणामेन पुल्लिङ्गतानिर्देशः । [सीतासवाक्येति ।

चार । वयस्य ! अलं परिहासेन, न कालमपेक्षते स्नेहः । (छ)
प्रथवा स्वयमेवावतारयामि । [इति उच्छिष्टति] ।

आर्यकः । [दृष्ट्वा] अये ! अयमेव प्रवहणस्वामी !! न केवलं
श्रुतिरमणीयः, दृष्टिरमणीयोऽपि । हन्त ! रक्षितोऽस्मि । (ज)

चार । [प्रवहणमधिरुद्ध दृष्ट्वा च] अये ! तत्कोऽयम् ?—

करिकर-समबाहुः, सिंहपीनोन्नतांसः,

पृथुतर-समवक्षास्ताम्रलोलायताक्षः ।

वदन्तः—चतुर्विंशः, सुरभिकाल इत्यर्थः, सेना—बलं यस्येति सः, द्वितीयः काम-
द्वयः खल्यमित्यपि ध्वन्यते] ।

(छ) परिहासेन—उपहासेन, अलं—निष्प्रयोजनम्, उपहासं मा कुरु
स्वयं । तव हेतुमाह, नेति ।—स्नेहः,—अनुरागः । कालं—इथाकालक्षेपमित्यर्थः ।
अपेक्षते—न सहते ; प्रणयः प्रणयिनीदर्शने कालविलम्बं न सहते इति समुदितायः ;
दृष्टेन कश्चिदागमनवार्त्तामाकर्ण्य समुत्कण्ठितेन चारुदत्तेन आर्यकागमनाज्ञानात्
अनसेना आगतेति निश्चित्य एवमुक्तमिति वेदितव्यम् ।

(ज) अये इति हर्षसूचकं विस्मयसूचकं वा अव्ययम् । श्रुतिरमणीयः,—
श्रुति—शोकपरम्पराप्रसिद्धगुणाकर्णनेन, रमणीयः,—मनोरमः, श्रुतिकुहरे गुणसुधा-
मिश्रेण लोकवित्तरञ्जन इत्यर्थः । दृष्टिरमणीयोऽपि—दृष्ट्वा—दर्शनेनापि, रम-
णीयः, चित्तहारौ इत्यर्थः ; “यथाकृतिस्तत्र गुणाः वसन्ति” इति न्यायात् अस्य गुणा-
वनेन सौम्यदर्शनत्वं प्राक् यदनुमितं, तदिदानीं प्रत्यक्षीकृतम् इति भावः । हन्त—
हन्त, रक्षितोऽस्मि—परित्वातो भवामि ; एवंविधसौम्यदर्शनः पुरुषः कदाऽपि पालक-
त्वे वा न समर्पयिष्यति इति भावः ।

महासल्यञ्जकातिगभोराकृतिम् आर्यकं शृङ्खलाबद्धेकपादमालोक्य वितर्कयन्नाह,
तेति ।—यः महात्मा—महाशयः, महाप्रभाव इत्यर्थः, करिकरस्य—हनिशुल्कस्य,
बाहु—मुञ्जो यस्य तथोक्तः, आजानुलम्बितभुज इत्यर्थः, सिंहस्येव—
सिंहस्येव इव, पीनौ—स्थूलौ, मांसजावित्यर्थः, उन्नतौ—उन्नतिं नीतौ, अंसौ—
अंसौ यस्य ताड्यः, पृथुतरम्—अतिविशालं, समं—तुल्यम्, आकृत्यगुरुपमिति
वदन्, वक्षः,—उरःस्थलं यस्य तथाभूतः, तथा तावत्—रक्ते, लोले—चपले, आयते-
—सौष्ठवं च, अक्षिणौ—नयने यस्य सः तथोक्तः, आकर्णविस्तरारक्तलोलेषोचनः—

कथमिदमसमानं प्राप्त एवंविधो यो

वहति निगडमेकं पादलग्नं महात्मा ? ॥ ५ ॥

ततः को भवान् ?

आर्यकः । शरणागतो गोपालप्रकृतिरार्यकोऽस्मि । (भक्त)

चारु । किं घोषादानीय योऽसौ राज्ञा पालकेन बधः ?

आर्यकः । अथ किम् ।

चारु ।—

विधिनेवोपनीतस्त्वं चक्षुर्विषयमागतः ।

अपि प्राणानहं जह्यां, न तु त्वां शरणागतम् ॥ ६ ॥

इत्यर्थः, भवति इति शेषः, स एवंविधः,—करिकरेत्यादिमहापुरुषलक्षणान्नः
सन्नित्यर्थः, कथं—केन हेतुना, असमानम्—असदृशम्, ईदृशवीरत्वव्यञ्जकाकृतैरनु-
रूपमित्यर्थः, पादलग्नं—चरणसंयुतम्, इदं—इदंस्वमानमित्यर्थः, एकम्—एकशः,
निगडं—गड्डलं, वहति?—धारयतीत्यर्थः; अयोग्यमिदं निगडवन्धनं कथं प्रा-
वानेषः ? इति भावः । [अत्र “निगडयुग्मम्” इति पाठो न युक्तः, “एकचरण-
लग्ननिगडः” इत्यनेन, “पादाग्रस्थितनिगडैकपाशकर्षी” इत्यनेन च पूर्वोक्तेन विरोधान्
“निगडमेकं” “निगडपाशम्” इति वा पाठो युज्यते इति ध्येयम्] । इह ईदृश-
महापुरुषलक्षणसम्पन्नस्य इत्थं विरुद्धरूपनिगडवन्धनसङ्घटनाविषमालङ्कारः । तत्र
सह असंसाध्यस्यैव सर्वत्र दर्शनात्, सिंहेन सह असंसाध्यं लोके अप्रसिद्धं, तत्र
कटिसाम्याभिधानस्यैव सार्वत्रिकत्वादतोऽवोपमालङ्कारगतः प्रसिद्धिविरुद्धत्वं दोष-
उन्नेयः । मालिनी वृत्तम् ॥ ५ ॥

(भक्त) गोपालः,—गौरवकः, प्रकृतिः,—मूलकारणं, जनक इति यावत्, वत्
सः, गोपवंशसम्भूत इत्यर्थः, (“प्रकृतिः पञ्चभूतेषु प्रधाने मूलकारणे” इत्यमरः) ।
शरणागतरक्षणार्थं प्रतिजानीते चारुदत्तः, विधिनेति ।—त्वं—भवान्, विधिना
—दैवेन एव, उपनीतः,—उपस्थापितः सन्, चक्षुर्विषयं—नयनगोचरं, ममेति शेषः,
आगतः,—प्राप्तः, दृष्टोऽसौत्यर्थः, अपि—निश्चये, अहं प्राणान्—जीवनं, जह्यां—
त्यजेयं, [“जह्याम्” इति—“उताप्योः समर्थयोः लिङ्” (३।३।५२ पा०) प्रति-
जहति लिङ्] तथाऽपीति शेषः, शरणागतम्—आत्मब्रह्मणाय रक्षकत्वेन प्राप्तं,
त्वां—भवन्तं, न तु जह्यामिति पूर्वेष्वान्वयः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ६ ॥

आर्थकः । [हर्षं नाटयति] ।

बाह । वर्द्धमानक ! चरणात् निगडमपनय । (ज)

चेटः । जं अज्जो आणवेदि । [तथा कृत्वा] अज्ज ! अबणी-
दाइं णिगलाइं । *

आर्थकः । स्नेहमयानि अन्यानि दृढतराणि (ट) दत्तानि ।

विद् । सङ्गच्छेहि णिअलाइं, एसो विमुक्को, सम्पदं अन्हे
वच्चिस्सामो । † (ठ)

बाह । धिक् शान्तम् । (ड)

आर्थकः । सखे चारुदत्त ! अहमपि प्रणयेनेदं प्रवहण-
मारुढः तत् क्षन्तव्यम् । (ढ)

* यदार्थं आज्ञापयति । आर्थ ! अपनीतानि निगडानि ।

† सङ्गच्छ निगडानि, एषः विमुक्तः, साम्प्रतं वयं ब्रजिष्यामः ।

(ज) अपनय—उन्मोचय ।

(ट) स्नेहमयानि अन्यानि—अकृतिसप्रणयरूपाणि अपराणि निगडानि ।
दृढतराणि—अच्छेद्यानि ; “बन्धनानि यदि सन्ति बद्धानि, प्रेमरञ्जुक्तबन्धननन्यत्”
इति प्राचीनोक्तेः इति भावः ।

(ठ) सङ्गच्छ—धारय इत्यर्थः, अधुना त्वं स्वकीयचरणे शृङ्खलमिदं बधान
इति भावः । श्रुत्वा तु एतद्वृत्तान्तजातं राजा पालकः नियतमैवास्मभ्यं कीर्पयति,
तेन आत्माकं शृङ्खलसंयमनं समापतितप्रायमैवेति मन्ये इति तात्पर्यम् । [“सभा-
मृच्छिभ्याम्” (१।३।२८ पा०) अकर्मकाभ्यामैवेत्युक्तेः अत्र तडभावः] एषः,—
आर्थकः, विमुक्तः,—शृङ्खलबन्धनान्मुक्तिं प्राप्तः, वयं—सर्वे इत्यर्थः, ब्रजिष्यामः,—गमि-
ष्यामः, आत्मवार्ताय इति भावः ।

(ड) धिक् इति भर्त्सनाऽर्थकमव्ययम् ; (“धिङ्भिर्भर्त्सननिन्दयोः” इत्यमरः) ।
यत्नं—तूष्णीम्भव, मा प्रलप इत्यर्थः ; शरणागतरक्षणवसरे अस्माकं भाविनीं विपद-
काण्डा भवता कापि बाधा अत्र न जनयितव्या इत्याशयः ।

(ढ) प्रणयेन—विश्वासेन, अस्य साधुस्वामिकतया, आत्मीयत्वज्ञानेन इत्यर्थः,
“उदारचरितानां वसुधैव कुटुम्बकम्” इत्युक्त्वा उदाराशयं भवन्तं वस्तुं मत्वा इति
भावः । तत्—मम अनुमतारोहणमित्यर्थः, क्षन्तव्यं—मर्षितव्यं, सोढव्यमित्यर्थः ।

चार । अलङ्घ्यतोऽस्मि स्वयङ्गाहप्रणयेन भवता । (ए)

आर्थकः । अभ्यनुज्ञातो (त) भवता गन्तुमिच्छामि ।

चार । गम्यताम् ।

आर्थकः । भवतु अवतरामि । (थ)

चार । सखे ! न अवतरितव्यम् । प्रत्यग्रापनीतसंयमनस्य भवतोऽलघुसंवारा गतिः । सुलभपुरुषसञ्चारेऽस्मिन् प्रदेशे प्रवहणं विश्वासमुत्पादयति, (द) तत्प्रवहणेनैव गम्यताम् ।

आर्थकः । यथाह भवान् ।

चार । क्षेमेण व्रज बान्धवान्,—

आर्थकः । * * * ननु मया लब्धो भवान् बान्धवः,

चार । स्मर्त्तव्योऽस्मि कथान्तरेषु भवता,—

आर्थकः । * * * स्वात्मापि विस्मर्यते ? ।

(ए) स्वयङ्गाहप्रणयेन—अप्रार्थितोपनीतेन भवत्कृतप्रेम्णा । भवता—तया । अलङ्घ्यतः,—भूषितः, अनुगृहीत इत्यर्थः । अस्मि—भवामि ।

(त) अभ्यनुज्ञातः,—अनुमोदितः, चेन्नवानाज्ञापयतीति भावः ।

(थ) अवतरामि—अवरोहामि, शकटादवरुह्य पादविहरणेनैव गच्छामीति यावत् ।

(द) प्रत्ययं—नवम्, इदानीमेवेत्यर्थः, अपनीतम्—उन्मीचितं, संयमनं—वशं यस्य तथोक्तस्य, निगडादचिरविमुक्तस्य इत्यर्थः । अलघुः,—सहान्, संवारः,—सरोपः यस्यां सा, बहुदिनं यावत् कारावासात् निगडबन्धनाच्च द्रुतगमने अचमलादिति भावः ; अस्मिन् प्रदेशे यदि ते गतेः पुनः पुनः प्रतिरोधः स्यात्, तदा गच्छतां जगतां संशयो भवेत् इति तात्पर्यार्थः । [“अलघुसंवारा” इत्यत्र “अतिलघुसञ्चारा” इति पाठे—अतिलघु—अतिमन्दं यथा तथा, सञ्चारः,—पादक्षेपो यस्यां सा] । सुलभ-पुरुषसञ्चारे—सततपुरुषगमनागमने, जनतासमाकुले इत्यर्थः ; विश्वासं—प्रवृत्तिं, “वस्त्राद्याहतत्वात् वधूयानमिदम्” इत्येवं रूपमिति यावत् ।

वार । त्वां रचन्तु पथि प्रयान्तममराः,—

आर्थकः । * * * संरक्षितोऽहं त्वया,

वार । स्वैर्भाग्यैः परिरक्षितोऽसि,—

आर्थकः । * * * ननु हे ! तत्रापि हेतुर्मवान् ॥७॥

इदानीं गमनकाले आर्थकचारुदत्तौ परस्परमुक्तिप्रत्युक्तिभ्यां शिष्टसम्पत्तं गुमा-
 रं यथोचितं तदुत्तरञ्च विधत्तः, चेमेणेति ।—“चेमेण” इतः प्रभृति “तत्रापि
 हेतुर्मवान्” इत्यन्तं यावत् चारुदत्तायै कथोरुक्तिप्रत्युक्तिभ्यां विरचितम् एकमेव पद्य-
 निबन्धगन्तव्यम् । त्वं चेमेण—कुशलेन, कल्याणवान् सन् इत्यर्थः, [“इत्यभूतलक्षणे”
 (२।३।२१ पा०) इति विशेषणे, “प्रकृत्यादिभ्यः” (वा०) इति वा द्वतीया]
 वान्वान्—वात्सीयान्, स्वजनसमौपमित्यर्थः, व्रज—गच्छ, स्वजनान् प्राप्नुहोति
 यावत् । आर्थकः “वान्वान्” इत्यन्तचारुदत्तोक्तवाक्यस्य उत्तरमाह, ननु इति ।—
 ननु—सो ! मया—आर्थकेणेत्यर्थः, भवान—त्वं, वान्वः,—सुहृत्, लब्धः,—प्राप्तः,
 “पञ्चदशेऽशने च यस्मिष्ठति स वान्वः” इत्युक्तेः ; जगति मे त्वत्सदृशो यथायं तो
 रः कोऽपि नास्तीति त्वज्जामेनैव मे वन्मुल्लामः समुपपन्न एवेति भावः ; ननु यद्यह-
 र्मे वान्वः, तदा इत्यादिः ; भवता—वया, कथाऽन्तरेषु—सामयिककथाप्रसङ्गेषु,
 यस्मि—अहम्, [अत्र “दासे कृतागसि भवत्युचितः प्रभूणां पादप्रहार इति सुन्दरि !
 यस्मि दूये” इत्यादिप्रयोगदर्शनात् अस्मिन्शब्दोऽहमित्यर्थे अश्वयम्] स्मर्तव्यः,—अर-
 पोयः, वान्वेषु अहमपि कदाचित् क्वचिच्च गणनीय इति भावः । चारुदत्तस्य
 परिवारबोधित्वे हेतुं प्रदर्शयितुमार्थकः आत्मना चारुदत्तस्य साम्यम् अभेदं वा प्रति-
 पदयन्नाह, स्नात्तेति ।—अपि—किम् ? स्वस्य—आत्मनः, आत्मा—देहः, विस्मय्यते
 —विस्मरणो यो भवति, [वि + श्चु + कर्त्तृणि लट् “गुणोऽस्ति संयोगाद्योः” (७।३।२८
 पा०) इति सूत्रेण यकि गुणः] न विस्मय्यते इत्यर्थः ; स्वात्मवत् नित्यप्रत्यक्षीभूतस्य
 त्वं विस्मरणाशङ्कैव असम्भवी इति भावः । चारुदत्तः सम्प्रति आर्थकस्य पथि
 निर्वाधं गमनमाशंसते, त्वानिति ।—अमराः,—देवाः, पथि—अध्वनि, [व्याघ्राधि-
 वरणे सप्तमी] प्रयान्तं—गच्छन्तं, त्वां—भवन्तम्, रचन्तु—अवन्तु । आर्थकः
 “त्वैवाहं रक्षितः किममरैः ?” इत्याह, समिति ।—अहम्—आर्थक इत्यर्थः, त्वया—
 भवता, संरक्षितः,—परिवातः, शकटप्रेरणानुकूल्येन राजपुरुषहस्तादिति शेषः, त्वया
 रक्षितस्य देवरक्षणं न किञ्चित् फलोपधायकमिति भावः । [एतेनावोपमानभूतात्

चार । यत्, उच्यते पालके महती रक्षा न वर्तते, तत्
श्रीघ्नमपक्रामतु भवान् । (ध)

आर्थकः । एवं, पुनर्दर्शनाय । [इति निष्क्रान्तः] ।

देवादिरूपमेवभूतस्य रचकस्य चारुदत्तस्याधिक्यप्रतीतेः व्यतिरेकालङ्कारः व्यन्यते ।
ननु “हरेश्चक्षुः, श्रियो धाम, ब्रह्मणो भूः, सखा रवेः । शिशिरेण हतं पशं न
केन रचितं भवेत् ॥” इत्युक्तेः, “भाग्यं फलति सर्वत्र, न मनुष्यशक्तिः” इत्याह,
स्त्रोरिति ।—स्त्रेः,—आत्मोभेदः, भाग्येः,—भागधेयैरेव, [कर्त्तरि वृत्तीया] परि-
सृज्यतः, रचितोऽसि—दातोऽसि, नात्माभिः इति भावः । तत्र आर्थकः उत्तरयति,
ननु इति ।—ननु इति—निश्चये, (“प्रश्नावधारणानुज्ञाऽनुनयामन्त्रणे ननु” इत्यमरः)
हे इति—सम्बोधने, तत्रापि—तादृशभाग्योत्पत्तावपि, भवान्—त्वमेव, हेतुः—
कारणम् ; कारणं विना कार्यस्योत्पत्तेरदर्शनात् तत्कारणचिन्तायां भवानेवात्र अवाक्य-
कारणानां मूलोभूतं कारणं भवतीति भावः । अत्र वसन्तसेनायाः आनयनसमुत्थितं
प्रवहणकथाऽङ्गं, अत्रान्तरकथारूपम् आर्थकागमनं सम्बद्धमिति हेतोरयं सम्यक्
नाटकेतिवृत्तैकभागरूपः । तल्लक्षणं यथा,—“अन्तरैकाग्रसम्बन्धः सन्धिरैकान्वये वर्ति”
इति । स चात्र वर्णनीयस्य वसन्तसेनाप्रणयावद्ध चारुदत्तचरितोत्कर्षरूपस्य कारामुक्त-
पुरुषाश्रयदानरूपावान्तरार्थान्वितस्य मुख्यफलसञ्चयस्य गर्भसन्धधिकोद्भिन्नत्वात् रात्रि-
पालकस्य क्राधजनितभयालिङ्गितत्वाच्च विमर्शनात्मा सन्धिभेदः । तल्लक्षणमप्यत्र
दर्पणकारः,—“यत्र मुख्यफलोपाय उद्भिन्नो गर्भतोऽधिकः । प्रापाद्यैः सान्तरास्य
स विमर्श इति श्रुतः ॥” इति । शार्दूलविक्रीडिते हस्तं, तल्लक्षणं यथा,—“सूत्राने-
यंदि मः सज्जौ सततगाः शार्दूलविक्रीडितम्” इति ॥ ७ ॥

(ध) उच्यते—उपक्रान्ते, उद्युक्ते इत्यर्थः, त्वां धर्तुमिति शेषः । पालके-
तदाख्ये अस्माकं राजनि । महती—समीचीना । रक्षा,—रक्षणं, तत्र सर्वत्रापि परि-
रक्षणमिच्छतः । न वर्तते—न सम्भवति इत्यर्थः ; पलायमानं त्वां पुनः कारणा-
निरोद्धं कृतोद्योगेन पालकेन रचिनियोगः कृतः, अतः सम्प्रति उपस्थिते रात्रिकाले
अस्माभिस्तव निर्वाधा रक्षा न सम्भाव्यते इत्येवाश्रयतात्पर्यम् ; [“यद्विद्यते.....रक्षा
वर्तते” इति पाठे तु,—रक्षा—नगररक्षा इत्यर्थः ; राजा पालकः भवत्पलायनमुप-
श्रुत्य सावधानतया नगरसंरक्षणं समादिष्टवान्, अत इदानीं रचिभिः नगरी रक्ष-
ितं संरक्ष्यते ; तेषां दृष्टिपथमापतिते भवति पलायनमत्यन्तसम्भवितं भवेत्, अतः
तेषामवागमनात् प्रागेव भवान् सत्वरमन्त्रात् स्थानादपक्राम्यतु इति समुद्दितावः] ।

चार।—

कृत्वैवं मनुजपतेर्महद्वलीकं

स्थातुं हि क्षणमपि न प्रशस्तमस्मिन् ।

मैत्रेय ! क्षिप निगडं पुराणकूपे,

पश्येयुः क्षितिपतयो हि चारदृष्ट्या ॥ ८ ॥

[वामाक्षिसन्दनं सूचयित्वा] सखे मैत्रेय ! वसन्तसेनादर्शनोत्-
सुकोऽयं जनः । पश्य,—

अपश्यतोऽद्य तां कान्तां वामं स्फुरति लोचनम् ।

अकारण-परित्रस्तं हृदयं व्यथते मम ॥ ९ ॥

यानसुरक्षितमार्थकं विस्तृत्य चारुदत्तः राजकोपात् आत्मानं संरक्षितुं तदानीन्तनं
वर्तमानाह, कृत्वेति ।—हे मैत्रेय ! एवम्—इत्थं, मनुजपतेः,—नराक्षिपस्य
पातकस्य, महत्—अत्यन्तमित्यर्थः, व्यलीकम्—अप्रियम्, आर्थकपलायने साहाय्य-
रमित्यर्थः, (“व्यलीकान्तप्रियेऽनृते” इत्यमरः) कृत्वा—विधाय, अस्मिन्—अत्र
निपदमण्डले प्रदेशे इत्यर्थः, क्षणमपि—मुहूर्तमपि, कियत्कालमपीत्यर्थः, स्थातुं—
स्थितुम्, अपेक्षितमित्यर्थः, न प्रशस्तं—न युक्तम् ; अतः पुराणकूपे—प्राचीनोद-
कानि, वर्तमानदशायां कैरप्यव्यवहार्यं उदपाने इत्यर्थः, निगडं—आर्थकस्य पादाप-
नोत्तं शृङ्खलं, क्षिप—पातय ; हि—यतः, क्षितिपतयः,—राजानः, चारदृष्ट्या—
चारुपचक्षुषा, [चरतीति चरः, चर एव चारः, प्रज्ञादित्वात् अण्प्रत्ययः, चार
एव दृष्टिचारदृष्टिः, तथा] पश्येयुः,—अवलीकयेयुः । स्व-परमण्डलकार्यावलीकने
आप एव चक्षुषि नरेन्द्राणां,—“चारैः पश्यन्ति राजानः” इति नीतिशास्त्रात् ;
नन्वं राजां गुप्तचारसत्त्वात्, यदि कश्चित् कदाचिदागत्य अस्माकमवस्थितस्थाने
आर्थकस्य चरणस्खलितं निगडमालीकयेत्, तदा महत्यापदापत्स्यते इति हृदयम् ।
अथ नरपतिव्यलीकानुष्ठानादिनिगडक्षेपणान्तपादव्रथगतकार्याणां समर्थकतया क्षिति-
पिचारदृष्टिहारकदर्शनरूपचतुर्थपादगतकारणस्वीपन्यासात्, कारणेन कार्यसमर्थन-
रूपोपायान्वयासोऽलङ्कारः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ८ ॥

वसन्तसेनाया अदर्शनेन पर्युत्सुकः चारुदत्तः दुर्निमित्तीत्यपि सूचयति, अपश्यत
इति ।—अद्य—अस्मिन् दिवसे, तां—सुचिरानुभूतां, मदौघामित्यर्थः, कान्तां—प्रियां,
वसन्तसेनामिति यावत्, अपश्यतः,—अनवलीकयतः, मम—मै, वामं—दक्षिणेतरे,

तदेहि, गच्छावः । [परिक्रम्य] कथमभिमुखमनाभ्युदयिकं
 श्रमणकदर्शनम् । (न) [विचार्य] प्रविशतु श्रमणेन पथा
 वयमप्यनेनैव पथा गच्छामः । [इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति आर्यकापहरणं नाम सप्तमोऽङ्कः ॥ ७ ॥

लोचनं—नयनं, स्फुरति—स्पन्दते, तथा अकारणपरिवर्तम्—अहेतुकमुत्थितं, हृदयं
 —चित्तञ्च, व्यथते—पोडयति, मामिति शेषः । अङ्गस्पन्दनफलं यथा मत्स्यपुराणे,—
 “अङ्गदक्षिणभागे तु शूलं प्रस्फुरणं भवेत् । अथाशक्त तथा वामे पृष्ठस्य हृदय-
 च ॥” इति । अत्र इदानीमपि प्रियाया वसन्तसेनायाः विपत्त्या तस्यानिर्णयात् चारुदत्त-
 हृदयव्यथारूपकाख्येन अहेतुकखेवोदयात् विनाहेतुककार्योत्पत्तिरूपविभावनाऽव-
 हारः ॥ ८ ॥

(न) अनाभ्युदयिकम्—अशुभजनकम् । श्रमणकस्य—बौद्धसन्नासिनः, (“इमो
 यतिभेदे ना निन्द्यजोविनि तु विषु” इति मेदिनी) दर्शनम्—अवलोकनं, साक्षात्कार-
 इत्यर्थः । अथ श्रमणकरूपाशकुनदर्शनं चारुदत्तवसन्तसेनयोर्भाविनः अनिष्ट-
 सूचकमिति बोध्यं, तद्दर्शनस्य दुर्निमित्तसूचकतया शास्त्रप्रासङ्ग्यत्वादिति भावः
 श्रमणकदर्शनस्याशुभसूचकत्वं यथा वाचस्पत्ये दुःशकुनशब्दे,—“बन्ध्याचक्षुस्तुपास्त्रिष-
 लवणाङ्गारेभनक्तावबिर्त्तलोन्मत्तवसौषधारिजटिलप्रत्राद्दृष्टव्याधिताः” इति, तथा
 अमङ्गलशब्द,—कुम्भकारं तैलकारं व्याधं सर्पोपजौविनम् । कुचेलमतिरुचाङ्गं न-
 काषायवासिनम् ॥.....दर्शं दर्शममङ्गलम् ॥” इति च ।

इत्यशेषशास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपनिधिराणां
 श्रीमञ्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां
 पण्डितश्रीमदायुबोधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यबोधविद्यारत्नाभ्यां
 प्रतिसंस्कृतायाममलाल्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां

सप्तमोऽङ्कः ॥ ७ ॥

अष्टमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति आर्द्रचौवरहस्यो भिक्षुः] ।

भिक्षुः । अन्ना ! कलेध धम्मशङ्खं,*—

शङ्खमाध णिअपोटं णिच्चं जग्गेध भाण-पडहेण ।

विषमा इन्द्रिअ-चोला हलन्ति चिल-शच्चिटं धम्मं † ॥ १ ॥

* अन्ना ! कुरुत धर्म्मसञ्चयम्,—

† संयच्छत निजोदरं नित्यं जागृत ध्यानपटहेन ।

विषमा इन्द्रियचोरा हरन्ति चिरसञ्चितं धर्म्मम् ॥

धर्म्मार्थिनां संयम एव धर्म्मोपाज्जंनोपायः, इति वक्तुमाह, संयच्छतेति ।—निजोदरं—निजम्—आत्मियम्, उदरं—जठरं, संयच्छत—सङ्कोचयत, मिताग्निः भवतेत्यर्थः, जठरमापूरयितुं समयं मा क्षिपत इति यावत् ; जागरितानां हि किमपि वस्तु शरीरं पङ्क्तुं शक्यते इति जागरणमुपदिशन्नाह, ध्यानेति ।—ध्यानपटहेन—स्तेष्ट-विषमप्रवाहरूपटङ्कशा, नित्यं—सर्वदा, जागृत—विनिद्राः भवत, परमतत्त्वचिन्तया निद्रामपनोय सदा अवहिताः भवत इत्यर्थः ; सततं समाधिं, स्तेष्टचिन्तां वा कुरुत इति यावत्, (यथा पटहेन निद्रायाः व्याघातः समुपजायते, तथा ध्यानमेव मोह-निद्रायाः अन्तरायो भवति, इति निद्राऽपगमकत्वसाध्येन एव ध्याने पटहलारीपः) । विजगद्वारे प्रयोजनप्रदर्शनाय इन्द्रियाणां धर्म्महरणपाटवं वर्णयन्नाह, विषमा इति ।—विषमाः,—दुरन्ताः, इन्द्रियचोराः,—इन्द्रियाणि—चक्षुरादीन्मेव, चोराः,—चक्रपाः, एषामसंयतत्वेन लोभपारवश्यात् विषयासक्तपुरुषधर्म्मापहारकत्वादिति भावः, चिरसञ्चितं—चिरोपाज्जितम्, आ जन्मनः बहुना क्लेशेन संरक्षितमित्यर्थः, धर्म्मो—वस्तु, हरन्ति—मुञ्चन्ति ; अतः इन्द्रियनियहे यत्नं कुरुत इति भावः । अत्र निरपङ्कशोरूपमेयीभूतयोः ध्यानेन्द्रिययोः अभेदेन उपमानोभूतयोः पटहचौरयो-रूपोपात्त रूपकमलङ्कारः । आर्या वृत्तम् । [“णिच्चं जग्गेध भाणपडहेण” इत्यत्र “कपेव उक्ताणपडहेण” इति पाठान्तरे उपगीतिः वृत्तम्] ॥ १ ॥

अबिअ । अणिच्चदाए पेक्खिअ णवलं दाव धम्माणं गव-
णम्हि, * (क)—

पञ्चजण जेण मालिदा, इत्थिअ मालिअ गाम लक्खिदे ।

अवल अ चण्डाल मालिदो, अबशं शे णल शमां गाहदि † ॥२॥

* अपि च, अनित्यतया प्रेक्ष्य केवलं तावद्धर्माणां शरणमस्मि,—

† पञ्चजना येन मारिताः स्त्रियं मारयित्वा ग्रामी रक्षितः ।

अवलश्च चाण्डालो मारितोऽवश्यं स नरः स्वर्गं गाहते ॥

(क) अनित्यतयेति :—अनित्यतया—विनश्यतया । प्रेक्ष्य—दृष्ट्वा, विविचेत्कथं,
संमारमिति शेषः । केवलम्—एकम् । धर्माणां—प्रज्ञापारमितादिर्निर्दिष्टगुणोपा-
सनऽनुकूलदर्शनध्यानकौत्तनादीनामित्यर्थः, शरणम्—आश्रयः ; अस्मि—भवामि ;
धर्ममेव शरणं गतोऽस्मीत्यर्थः ।

वशीकृतेन्द्रियनिवृत्त्य धार्मिकस्य जितात्मनः अवश्यमेव स्वर्गभाक्त्वमाह, पञ-
जना इति ।—येन—जनेनेत्यर्थः, पञ्चजनाः,—पञ्चेन्द्रियाणि, [पञ्चभिर्भूतैर्जन्ये इति
पञ्चजनाः, यद्यपि पञ्चभूतजन्यानि अन्यान्यपि वर्तन्ते, तथाऽप्येव पञ्चजनशब्देन प्रकरण-
वशात् पञ्चेन्द्रियाणि लक्ष्यन्ते इति बोध्यम्] मारिताः—विनाशिताः, स्वस्वराक्ष-
विषयेभ्यो निवात्यं वशीकृता इति यावत्, स्त्रियम्—अविद्यामित्यर्थः, अज्ञानमिति
यावत्, मारयित्वा—विनाश्य, तत्त्वज्ञानेन तद्वन्धनानि छित्त्वा इत्यर्थः, ग्रामः—
आत्मा, इन्द्रियाणामाधारतया शरीरमिति केचित्, रक्षितः,—निर्विघ्नोक्तः, स्व-
कुरावस्थां प्रापित इत्यर्थः ; अविद्याद्यावरणपरिहारेण आत्मानं शरीरं वा रक्षित-
यावदयुः नियतं परमपुरुषो ध्यातः इति निगूढार्थः, तथा अवलः,—सुतरां बलहीनः,
बहिरिन्द्रियाणां वशीकरणात् अविद्यादिपाशनाशश्चेति भावः, चाण्डालः,—चण्डाल-
सञ्चाम्ना अहङ्कारः, शरीरस्य पापपुरुषः, चण्डालवदपकारकतया अन्तरिन्द्रियनिवृत्त्यो
वा, मारितः,—निहतः, स नरः,—जनः, अवश्यं—निश्चयमेव, स्वर्गं—सुरलोकं,
दुःखलेशसम्पृक्तमविविक्तं सुखं वा, गाहते—गच्छति, प्राप्नोतीत्यर्थः । अत्र पञ-
जनास्त्रीयमचाण्डालशब्दानां लक्षणया इन्द्रियाविद्यादिरूपाः अथां बोद्धव्याः ।
वैशाल्यं वृत्तम् ;—“वड्विषमंऽष्टौ समे कलास्ताश्च समे स्युर्नो निरन्तराः । न समाव-
पराशिता कदा वैतालीयेऽन्ते रली गुरुः ॥” इति लक्षणात् ॥ २ ॥

शिल मुण्डिदे, तुण्ड मुण्डिदे, चित्त ण मुण्डिदे, कौश मुण्डिदे ?

आह उणअ चित्त मुण्डिदे, शाहु शुद्ध, शिल ताह मुण्डिदे ॥३॥

गिह्मिद-कशाओदए एणे चौवले, जाव एदं लट्ठिअ शालकाह
केलके उज्जाणे पबिशिअ पोक्खलिणीए पक्खालिअ लहं, लहं
अपक्कमिअं । † (ख) [परिक्कम्य तथा करोति] ।

[नेपथ्ये] चिट्ठ ले दुट्ठअमणका ! चिट्ठ । ‡

* शिरो मुण्डितं तुण्डं मुण्डितं चित्तं न मुण्डितं किं मुण्डितम् ? ।

यस्य पुनश्च चित्तं मुण्डितं साधु सुद्ध शिरस्तस्य मुण्डितम् ॥

† गृहीतकषायोदकमेतच्चौवरं, यावदेतत् राष्ट्रियशालकस्य उद्याने प्रविश्य पुष्क-
लिषां प्रचाल्य लघु लघु अपक्कमिष्यामि ।

‡ तिष्ठ रे दुष्टअमणक ! तिष्ठ ।

अन्तःशुद्धिरेव ताल्लिकी शुद्धिः, न तु वहिःशुद्धिरिति वर्णयन्नाह, शिर इति ।—
ख—जनस्य, शिरः,—मस्तकं, मुण्डितं,—केशग्रन्थं कृतं, तथा तुण्डं—मुखं, मुण्डितं
—ग्रन्थग्रन्थं कृतं, नापितेनेति शेषः, [“शिल मुण्डिदे, तुण्ड मुण्डिदे” इत्यत्र शिल-
मुण्डिदे ! मुण्ड मुण्डिदे” इति कचित् पाठः ; तत्र “हे शिरोमुखक ! मुखं मुण्डितम्”
इति संस्कृतम्] किन्तु चित्तम्—अन्तःकरणं, न मुण्डितं—न परिष्कृतं, न विधीत-
व्यं कृतमित्यर्थः, तस्य—जनस्य इत्यर्थः, किं मुण्डितम् ?—किं परिष्कृतम् ? न
विमपि इत्यर्थः ; यस्य चित्तं—अन्तःकरणं, पुनः—तु, साधु—सम्यक् यथा तथा,
मुण्डितं—विगतकिल्लिषं कृतमित्यर्थः, तस्य शिरः,—मस्तकं, सुद्ध—शीघ्रं यथा
व्या, मुण्डितं—केशग्रन्थोक्तं, परिष्कृतमित्यर्थः ; अशुद्धचित्तस्य दण्डिनः केशादिवपनं
अर्थमिति भावः । विशुद्धचित्त एव हि निर्द्वैतः भाजनं भवति, न तु अविशुद्धचित्तो
मुण्डितमस्तकः इति समुद्दितायः । यतिनां केशग्रन्थमुण्डनम् उक्तञ्च मनुना,—
“कृष्णकेशनखग्रन्थः पादौ दण्डौ कुमुद्वान् । विचरेन्नियतो नित्यं सर्वभूतान्य-
रोक्षयन् ॥” इति । [“शिल मुण्डिदे” इत्यत्र “चित्त ण मुण्डिदे” इत्यत्र च
स्वारस्यं कन्दोऽनुरोधत् लघु पठनीयम् । वैतालोयं कन्दः ॥ ३ ॥

(ख) गृहीतेति ।—कषायोदकं—रक्तपीतमिश्रितवर्णरञ्जितसलिलं, गृहीतं—
नीदं, ग्रहणं तत् कषायरागरक्तम् । चौवरं—मिश्रवस्त्रखण्डं, कौपीनमित्यर्थः । एतत्
—चौवरम् । लब्ध्वा—गृहीत्वा । शालकस्य—राजशालक-संस्थानकस्य । लघु लघु—
शीघ्रं शीघ्रम् । अपक्कमिष्यामि—पलायिष्ये ।

भिन्नुः । [दृष्टा समयम्] ही अविद हीं माणहे ! एणे जे
लाअशाल-शण्ठाणे आअदे !! एकेण भिक्खुणा अबलाहे किदे,
अस्सं पि जहिं जहिं भिक्खुं पेक्खदि, तहिं तहिं गोणं विअ
णासं विन्धिअ ओवाहेदि, ता कहिं अशलणे शलणं गमिअं ?
अध वा भट्टालके ज्जेव बुद्धे मे शलणे । * (ग)

[प्रविश्य सखज्जेन विटेन सह शकारः] चिद्ध, ले दुट्ट शमणका !
चिद्ध । आवाणअ-मज्झपविट्ठश विअ लत्तमूलअश शीअं दे
मोड्ढशं । † (घ) [इति ताडयति] :

* भो आश्चर्यम् ! एष स राजश्यालसंस्थानक आगतः !! एकेन भिक्षुणा अप-
राधे कृते, अन्यमपि यत्र यत्र भिक्षुं पश्यति, तत्र तत्र गामिव नासिकां विहा अप-
वाहयति, तत् कुत्र अशरणः शरणं गमिष्यामि ? अथवा भट्टारक एव बुद्धो मे शरणम् ।
† तिष्ठ रे दुष्टशमणक ! तिष्ठ । आपानकमध्यप्रविष्टस्त्वेव रक्तमूलकस्य शीर्षं
ते मोटयिष्यामि ।

(ग) अपवाहयति—देशात् देशान्तरं नयति, ताडयति वा । अशरणः—
रक्तकविहीनः, अनाथ इत्यर्थः । शरणं—रक्षितारम्, आश्रयमिति भावः । गमि-
ष्यामि—आश्रयिष्यामि, प्राप्तुमासीत्यर्थः, “सर्वे गत्यर्था ज्ञानार्थाः प्राप्तयथाय” इत्य-
शासनात् । भट्टारकः,—प्रभुः, देवो वा, (“भृत्यैः भट्टेति चाधमैः” इति नाट्योक्तेः,
“राजा भट्टारको देवः” इत्यमरोक्तेः) । शरणं—रक्षिता, (“शरणं गृह्णन् रक्षितो”
इत्यमरः) ।

(घ) आपानकमध्यप्रविष्टस्य—आपानकं—पानगोष्ठी, मद्यपायिसमान इत्यर्थः,
[आपिबन्धनमिति वाक्ये आपिबतेरधिकरणे ल्युट्] तन्मध्यप्रविष्टस्य—तन्म-
स्थितस्य इत्यर्थः । रक्तमूलकस्य इव—रक्तवर्णस्वनामख्यातकन्दविशेषस्य इव । शीर्षं—
मस्तकम् । मोटयिष्यामि—भङ्ग्यामि । यो हि यादृशस्वभावः यादृगाचारसमन्वित
भवति, तत्कृतसादृश्यप्रकटनादिकमपि तदनुरूपमेव दृश्यते ; शकारो हि दुष्टप्रकृति-
संश्लेषायी चेति प्रतिदिनमापानकगोष्ठ्यां मद्यविकृतमुखशोधकत्वेन गृहीतेषु वस्तु
[“चाट्” इति वङ्गभाषा] मूलकं यथा मटत्कारेण मोटयति, तथा अस्मापि शीर्ष-
देशमनायासेन मोटयिष्यतीति समुदिततात्पर्यम् । अत्र शमणकस्य पीतवसनस्य
शमणकरक्तमूलकयोः अनुरूपवर्णसाम्याभावेऽपि केवलमांशिकवर्णसाम्यमादाव रक्त-

विटः । काणेलीमातः ! न युक्तं निर्वेदधृतकषायं भिक्षुं
ताडयितुं, तत्किमनेन ? इदं तावत् सुखोपगम्यमुद्यानं (७)
पश्यतु भवान्,—

अशरण-शरण-प्रमोदभूतैर्वनतरुभिः क्रियमाण-चारुकर्म ।

हृदयमिव दुरात्मनामगुप्तं नवमिव राज्यमनिर्जितोपभोग्यम् ॥ ४ ॥

सुखकृत्यमणकयोरुपमानोपमेयभावः शकारवचनत्वेन सोढव्यः । निर्गुणत्वासारत्वबोधकं
रत्नमूलकोपन्यन्तु लोकाप्रसिद्धमेवेत्यप्यवधातव्यम् ।

(७) निर्वेदधृतकषायं—निर्वेदेन—वैराग्येण, धृतम्—अवलम्बितं, परिहित-
वित्त्यर्थः, कषायं—कषायेण रक्तं वस्त्रमिति यावत्, येन तम् । ताडयितुं—प्रहर्तुम् ।
स्वेन—भिक्षुणा इत्यर्थः, किं—किं प्रयोजनम् ? अस्य भिक्षोः साङ्गेन किमपि प्रयोजनं
ग्राह्यमिति अस्य परित्याग एव युक्त इति भावः । सुखोपगम्यं—सुखेन—अक्षेत्रेण,
उपभोग्यं—उपभोग्यं, सुखसेव्यमित्यर्थः ।

उद्यानस्य सुखोपगम्यत्वं प्रतिपादयति, अशरणेति ।—अशरणानां—गृहशून्यानां,
शरणानि—आश्रयाः, गृहशून्या हि तरुतलमाश्रयन्तीति प्रसिद्धम् ; तथा, प्रमोद-
रत्नः—आनन्दस्वरूपाः, क्लान्तपथिकेभ्यः आश्रयदानेन तेषां निरतिशयशान्तेरान-
रणात् इति भावः, तथोक्तैः, वनतरुभिः,—आरख्यपादपैः, क्रियमाणं—विधीयमानं,
चारु—मनोहरं, कर्म—कार्यं, पुष्पफलादिदानात् अतिथ्यानुकूल्यरूपं दद्यादाना-
शयितसन्तर्पणरूपं यत्र तत्, कुत्रचिच्च, दुरात्मनाम्—असंयतचेतसां, पापाश्रयपूर्ण-
हृदयानामित्यर्थः, हृदयमिव—चित्तमिव, अगुप्तम्—अरक्षितं, यथेच्छविहारयोग्य-
मित्यर्थः, तथा, नवं—नवाधिकृतं, राज्यमिव—साम्राज्यमिव, अनिर्जितम्—अश्रितम्,
अशनेन अनायत्तीकृतमित्यर्थः, नवप्रतिष्ठापितराज्ये सम्यक्शासननियमस्याभावात्
विग्रहस्तथा इति भावः, अथ च, उपभोग्यं—स्वेच्छया सम्भोगार्हम् ; दृश्यते हि
नवाधिकृतस्य राज्यस्य सुशासकनिधोगात् पूर्वं विग्रहस्तथाऽवस्थानमिति, तद्वत्
यदपि उद्यानं तादृशरक्षिविरहेण दुर्जनभूयिष्ठतया च साधारणजनानामयत्रहृतोप-
भोगादंशतो विलुप्तारामणीयकमपि स्वभावरमणीयतया सुखेनैवाद्याभिरुपभोग्यं शक्य-
मिति भावः । इह शृङ्खलाभाववत्त्वेन नवराज्यसाम्यदर्शनात् आर्यकाधिकृतं राज्यं
विश्वत्कारं विग्रहलं भविष्यतीति ध्वन्यते । अत्र उद्यानस्य दुरात्महृदयेन नवराज्येन
एव साहचर्यवैधर्म्यसाम्यबोधात् स्फुटः एव उपमाऽलङ्कारौ, परस्परनिरपेक्षतया संस्थिते-
रुपमाः संचाष्टः ॥ ४ ॥

भिद्युः। शाश्वदं ? प्रसीदतु उवाशके । * (च)

शकारः। भावे ! पेक्ख पेक्ख, आक्रोशदि (छ) मं । †

विटः। किं ब्रवीति ?

शकारः। उवाशके त्ति मं भणादि । किं हग्गे णाविदे ? ‡ (ज)

विटः। बुद्धोपासक इति भवन्तं स्तूति ।

शकारः। शुणु, श्रमणका ! शुणु । § (झ)

भिद्युः। तुमं धस्से तुमं पुस्से । ¶ (ञ)

* स्वागतम् ? प्रसीदतु उपासकः ।

† भाव ! (विद्मन् !) पश्य, पश्य, आक्रोशति माम् ।

‡ उपासक इति मां भणति, किमहं नापितः ?

§ शृणु श्रमणक ! शृणु ।

¶ त्वं धन्यः, त्वं पुण्यः ।

(च) उपासकः,—सेवकः । प्रसीदतु—प्रसन्नो भवतु, कोपं मां करोतु इत्यर्थः ।

(छ) आक्रोशति—निन्दति, कटुवाक्येन तिरस्करोतीत्यर्थः । एतेनास्य शब्दाभिज्ञानाभावप्रदर्शनात् मदमूर्खताऽभिमानवत्त्वं प्रकटीकृतम् ।

(ज) उपासकः,—उपास्ते—सेवते इति खुल् ; बुद्धोपासनाकारक इत्यर्थे भिद्युतात्पथ्यम् । स्वस्य मूर्खत्वेन शकारस्तमर्थमनवगत्यैव उपासकशब्दस्य नापितार्थं करोति, नापितो हि अङ्गसेवया सन्तोष्य लोकेभ्योऽर्थमाहरति इति व्यवहारः, एतेनात्र कविना शकारस्य मूर्खताविजृम्भणं प्रदर्शितं वेदितव्यम् ।

(झ) “शुणु” इत्यत्र “शुणु” इति पाठस्तु समीचीनतया मन्यामहे ; तस्य “स्तुनु” इति संस्कृतम् । सूतेरादादिकस्यैव प्रयोगदर्शनात् संस्कृते “स्तुहि” इति रूपमेव साधु, स्वादिगणनीयत्वे चास्य “स्तुनु” इति संस्कृते रूपं भवितुमर्हति, परन्तु गणपाठे अस्य स्वादिमध्ये पाठस्वाददर्शनाच्चैतदयुक्तमिति ध्येयम् ।

(ञ) धन्यः,—श्लाघ्यः, प्रशंसनीय इत्यर्थः । पुण्यः,—पुण्यवान्, पुण्यदर्शनी वा, शकारं सन्तोष्य निष्कृतिमधिगन्तुमेव श्रमणकस्येदमयथाभूतं प्रशंसावाक्यमिति बोध्यम् ।

शकारः । भावे ! धस्ते पुस्ते त्ति मं भणादि । किं हग्गे
शलावके, कोष्ठके कोम्भकले वा । * (ट)

विटः । काणेलीमातः ! ननु धन्यस्त्वं, पुण्यस्त्वमिति भवन्तं
स्तीति ।

शकारः । भावे ! ता कौश एसे इध आगदे ? †

भिच्चः । इदं चीवरं पक्खालिदुं । ‡

* भाव ! (विडन् !) धन्यः पुण्य इति मां भणति, किमहं श्रावकः, कोष्ठकः,
कुम्भकारी वा ?

† भाव ! (विडन् !) तत् कथमेष इहागतः ?

‡ इदं चीवरं प्रक्षालयितुम् ।

(ट) श्रावक इत्यादि ।—शृणोति पुराणादिकम् इति श्रावकः,—शास्त्रादि-
श्रवणः इत्यर्थः, स हि शास्त्रीकौ श्रद्धावान्, अतोऽसौ सर्वेभ्यो धन्यवादं लभते, अतः
स धन्यः, तस्य च मननशक्तिविरहात् सर्वथा शास्त्रतत्त्वमज्ञानतः अन्ववदित्वास एव
दोषः, अहं किं तथा ? इति धन्यशब्दस्य भिच्छुतात्पर्यमनवबुद्धेः शकारः उक्तप्रेष
श्रावकत्वे धन्यशब्दस्यार्थं प्रकल्प्य भिच्छुवचसो दीपमर्पयति इति बोध्यम् । केचित् तु
“शलावके” इत्यस्य “शलावकः” इत्यगुवादं कृत्वा शलावकः,—चार्वाकः, इत्यर्थं
कुर्वन्ति, तस्य वेदविरुद्धभाषित्वात् निन्द्यत्वञ्च दर्शयन्ति । कोष्ठः,—उदरमध्यं, तस्यैव
पूर्णं करोति यः, सः कोष्ठकः, [इति कारकार्थं कन्] कोष्ठको हि गृध्रुर्भवति
इति तस्य निन्द्यत्वम् ; किमहं तथा गृध्रुः ? इति शकाराभिप्रायः । यद्वा,—कोष्ठ
एव इति कोष्ठकः,—कुशलः, धान्याद्याधारः, तद्वदतिस्थूलत्वेन निष्प्रतिभ इत्यर्थः ;
शक्तवभाषया पुण्यार्थकस्य “पुण्ये” इति शब्दस्य मूर्खशकारः “पूर्णः” इत्यर्थमवगम्य
कोष्ठस्यैव पूर्णतासम्भवात् “किमहं कोष्ठकः” इत्युवाच । केचित् तु—यत्र शृगाल-
कुक्कुरादयः पानीयं पिबन्ति, इष्टकादिविरचितं तथाविधं स्थानं कोष्ठकः इति मन्यन्ते,
“वौवाञ्चा” इति भाषा ; तथाविधार्थस्तु कोषविरुद्धत्वात् मनोरनः । कुम्भकारस्य
सत्समूह्यकदन्त्ययपावादिना स्वगृहपरिपूरकत्वात् पूर्णपदेन आत्मनः कुम्भकारत्वं
निमित्त्य शकारः स्वस्य धनिकत्वेनाभिमानसत्त्वात् कुम्भकारशब्दं हेयत्वापादकत्वेनाव-
गच्छतीति बोध्यम् । अपरे तु अत्र असम्बन्धप्रलापकस्य शकारस्य वचनं शाब्दबोधा-
वनकमेव मन्यन्ते, सर्वत्र तस्य मूर्खताविजृम्भणदर्शनात् ।

शकारः । अले दुष्ट शमणक ! एषे मह बहिणीवदिषा
शब्बुज्जाणाणं पबले पुप्फ-कलण्डज्जाणे दिस्से, जहिं दाव
शुण्हका शिआला पाणिअं पिअन्ति, हग्गे बि पबलपुत्तिणे
मणुस्सके ण ह्माआमि । तहिं तुमं पुक्खलणीए पुलाण-कुलुय-
जूशशबलाइं दुस्सगन्धिआइं चीबलाइं पक्खालेशि ? ता तुमं
एकपह्णालिअं (ठ) कलेमि । *

विटः । काणेत्तीमातः ! तथा तर्कयामि यथा अनेन अचिर-
प्रव्रजितेन (ड) भवितव्यम् ।

शकारः । कथं भावे जाणादि ? †

विटः । किमत्र ज्ञेयम्, पश्य,—

अद्याप्यस्य तथैव केशविरहान्नौरी ललाटच्छविः,

कालस्याल्पतया च चीवरक्ततः स्कन्धे न जातः किणः ।

* अरे दुष्टशमणक ! एतन्मम भगिनीपतिना सर्वोद्यानानां प्रवरं पुष्प-
करण्डोद्यानं दत्तं, यत्र तावत् शुनकाः शृगालाः पानीयं पिबन्ति ; अहमपि प्रवर-
पुरुषो मनुष्यको न स्मामि ; तत्र त्वं पुष्करिण्यां पुराणकुलत्थयूषशवलानि दूष्यगन्धीनि
चीवराणि प्रक्षालयसि ? तत् त्वामेकप्रहारिकं करोमि ।

† कथं भावः जानाति ?

(ठ) कुलुयः,—कलायमेद इत्यर्थः, तस्य यूषेण—क्राधेन, शवलानि—विष-
वाणि, कुलुयभक्षणात् इतस्ततः पतितैरंशैः तद्रसवन्ति इत्यर्थः । दूष्यगन्धीनि—
दुर्गन्धीनि, घ्राणद्रवकासौरभगन्धीनीत्यर्थः । [“पुलाणकुलुयजूशशबलाइं” इत्यत्र
“पुलाणकुलुयजूशशबलाइं” इति पाठान्तरे—पुराणकुलुययूषसवर्णानि” इति
संस्कृतम्] । एकप्रहारिकम्—एकं प्रहारं प्राप्तुमर्हति यः तम्, एकप्रहारिण इत-
मित्यर्थः ।

(ड) अचिरप्रव्रजितेन—अचिरम्—अल्पदिनं, प्रव्रजितः,—प्रव्रज्याश्रम-
सत्यासं गतः, तेन ; अथवा,—प्रव्रजितं—प्रव्रज्या, अचिरं प्रव्रजितं यस्य तेन, [“प्र-
जितम्” इति भावे निष्ठा] ।

शमणकस्य अल्पदिनप्रव्रज्याश्रमग्रहणविषयकानुमाने हेतून् विवृणोति, अथेति ।—
अथ—इदानीमपीत्यर्थः, अस्य—मान्यस्य शमणकस्य इत्यर्थः, [“अद्याप्यस्य” इत्यत्र

माभ्यस्ता च कषायवस्त्ररचना दूरं निगूढान्तरं

वस्त्रान्तश्च पटोच्छ्रयात्प्रशिथिलं स्कन्धे न सन्तिष्ठते ॥ ५ ॥

मित्रः । उवाशके ! एवं अचिल-पब्बजिदे हम्मे । *

शकारः । ता कौश तुमं जातमेत्तकज्जेव (ठ) ण पब्बजिदे ?†

[इति ताडयति] ।

मित्रः । णमो बुद्धश्श । ‡

* उपासक ! एवमचिरप्रव्रजितोऽहम् ।

† तत् किमर्थं त्वं जातमात्रक एव न प्रव्रजितः ?

‡ नमो बुद्धाय ।

‘एवायंस्’ इति पाठान्तरे,—आयंस्—मान्यस्य अस्य अभरणकस्येत्यर्थः । ललाट-
ज्वरः,—भालकान्तिः,—केशविरहात्—अचिरकेशमुखनादित्यर्थः, तथैव—गार्हस्थ्यव-
साधामिव, गौरी—अरुणवर्णा, शुभीज्ज्वला चेत्यर्थः ; अचिरमुखने हि मलकस्य
व्याटस्य च कान्तिः समाना न भवति ; कालस्य—सत्र्यासयहणसमयस्य, च अल्प-
वशा—अचिरतया, अचिरप्रव्रजितत्वेन इत्यर्थः, स्कन्धे—अंसदेशे, चीवरकृतः,—
शेवरेण—सततस्कन्धावसन्नेन भिक्षुवस्त्रविशेषेण, कृतः,—उत्पादितः, किणः,—
वस्त्रविशेषः, शुष्कत्रयं वा, न जातः,—न उत्पन्नः ; कषायवस्त्ररचना च—
कषायरञ्जितवसनव्यवहारस्य, वसनकषायीकरणं वा, न अभ्यस्ता—न शीलिता, न
स्पर्शं गतित्यर्थः ; अचिरप्रव्रजितत्वेन अनभ्यस्ततया केन रूपेण कषायवस्त्रं व्यवहरति,
वस्त्रेषु वस्त्राणां रञ्जनं वा कथं करोति, इति न जानाति इति भावः ; तथा दूरम्
—दूरं निगूढम्—आच्छादितम्, अन्तरं—शरीरमध्यदेशः ; अचिरप्रव्रजिता एव
वस्त्रा वस्त्रेण शरीरमतिदृढमाच्छादयन्ति इति भावः ; तथा वस्त्रान्तश्च—प्रावरण-
भरणेष्वपि, पटोच्छ्रयात्—वसनदैर्घ्यात्, प्रशिथिलं—ग्रथत्वं गतम्, अत एव, स्कन्धे—
शिरः, न सन्तिष्ठते—न सम्यक् स्थितिं प्राप्नोति इत्यर्थः, अनभ्यासादिति भावः । अत्र
केशविरहात्कालिकगौरललाटच्छ्रयादिसाधनात् अचिरप्रव्रजितत्वरूपसाध्यस्य ज्ञानो-
त्पत्त्या अनुमानं नाम अलङ्कारः ; तथा क्रमो नाम गर्माङ्गं प्रदर्शितम् ; तल्लक्षणं यथा,
—‘भावतलोपलब्धिस्तु क्रमः स्यात्—’ इति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥
(ठ) जातमात्रक एव—जन्मनः प्रभृति एव, आ जन्मन एवेत्यर्थः ।

विटः । किमनेन ताडितेन तपस्विना ? (ण) मुच्यतां, गच्छतु ।

शकारः । अले ! चिड्ड दाब, जाब शम्पधालेसि । * (त)

विटः । केन सार्द्धम् ?

शकारः । अत्तणी हड्केण । †

विटः । हन्त, न गतः !! (थ)

शकारः । पुत्तका हड्का ! भट्टके पुत्तके ! एसे शमणके अवि गाम किं गच्छदु किं चिड्डदु ? [स्वगतम्] गावि गच्छदु, गावि चिड्डदु । भावे ! शम्पधालिदं मए हड्केण सह, एसे मह हड्के भणादि । ‡

विटः । किं ब्रवीति ?

शकारः । मावि गच्छदु, मावि चिड्डदु, मावि ऊशशदु, मावि णीशशदु, इध ज्जेव भूति पडिअ मलेदु । §

* अरे ! तिष्ठ तावत्, यावत् सम्प्रधारयामि ।

† आत्मनो हृदयेन ।

‡ पुत्तक हृदय ! भट्टारक पुत्तक ! एष शमणकः अपि नाम किं गच्छतु, किं तिष्ठतु ? नापि गच्छतु, नापि तिष्ठतु । भाव । (विद्वन् !) सम्प्रधारितं सग्रा हृदये सह, एतन्मन हृदयं भणति ।

§ साऽपि गच्छतु, साऽपि तिष्ठतु, साऽपि उच्छसितु, साऽपि निश्चसितु, इति भूति पतित्वा स्मियताम् ।

(ण) तपस्विना—वराकेण, निरपराधेन इत्यर्थः । ताडितेन—प्रहतेन । किम्—अलं, तपस्विनमेन सा ताडय इत्यर्थः ।

(त) सम्प्रधारयामि—अवधारयामि, विवेचयामौत्यर्थः ।

(थ) इतः प्रागेव मया “गच्छतु” इत्युक्तम्, परन्तु अधुनाऽपि किमसौ न गतः वराकः ? मदीयोपदेशोपेक्षया अस्व शकारकृतनिर्व्यातनमवश्यभावोति वितर्क्यते ।
विटः सखेदमाह, हन्तेति ।—न गतः ?—स्थानान्तरं न यातः ? न पलायित इत्यर्थः, शमणक इति शेषः ; यद्वा,—न गतः ?—केनापि सार्द्धं परामर्शं कर्तुं स्थानान्तरं न यातः ? शकारं इति शेषः ; शकारयेत् केनापि सार्द्धं परामर्शं कर्तुं स्थानान्तरं गतः स्यात्, तदा तस्मिन्नेवावसरे शमणकोऽपि पलायितुं समर्थः स्यात् इति विटस्याशयः ।

भिवः । यमो बुद्धश्च, शरणागतोऽस्मि । ‡

विटः । गच्छतु ।

प्रकारः । यं शमयण । † (द)

विटः । कीदृशः समयः ?

प्रकारः । तथा कदमं फेलदु, जधा पाणिअं पङ्काइलं न
होदि ; अथवा, पाणिअं पुञ्जीकदुअ (ध) कदमे फेलदु । ‡

विटः । अहो ! मूर्खता !!—

विपर्यस्त-मनश्चेष्टैः शिलाशकल-वर्षभिः ।

मांसहचैरियं मूर्खैर्भाराक्रान्ता वसुन्धरा ॥ ६ ॥

* नमो बुद्धाय, शरणागतोऽस्मि ।

† ननु समयेन ।

‡ तथा कदमं चिपतु, यथा पानीयं पङ्काविलं न भवति ; अथवा, पानीयं
पङ्काविलं चिपतु ।

(द) समयेन—नियमेन, शपथं कृत्वा इत्यर्थः ।

(घ) पङ्काविलं—पङ्केन—कदमेन, आविलं—कलुषं, कदमाक्तमित्यर्थः ।

पिण्डित्य—राशीकृत्य, पिण्डीकृत्य इत्यर्थः ।

कदमनिवेशेषां सलिलस्य अनाविलवसाधनरूपं तथा पानीप्रपञ्जीकरणरूपं
धारय युक्तिविरुद्धं निश्चय मूर्खाणां पृथिव्याः भारभूतत्वमाह विटः, विपर्यस्तोति ।

विपर्यस्ता—विपरीता, लोकविरुद्धेति, मनसः,—चेतसः, चेष्टा—व्यापारः येषां
विपर्ययनोदतिविशिष्टैरित्यर्थः, शिलाशकलानि—प्रसरखण्डानि एव, वर्षाणि

शरीराणि येषां तैः, (“शरीरं वर्षं विग्रहः” इत्यमरः) अतिनिर्द्वयतया पाषाणवत्
विपरीतानि विरहितैरिति भावः, तथा मांसहचैः,—मांसस्य मांसनिश्चिता वा हृत्वाः,

—मरः तैः, मांसमयैः पादपैः, अतिस्थूलपिण्डितात्मकतया विवेकलेशशून्यैरित्यर्थः,
हृत्वा,—वालिशैः ; वसूनि धारयतीति वसुन्धरा—पृथिवी, [रत्नप्रसूतिरिति ध्वन्यते]

भाराक्रान्ता,—भारनिपीडिता, सभारा इत्यर्थः ; इदं ग्राः मूर्खाः केवलं पृथिव्याः
भारभूता एवेति भावः ; हयैवैते जीवन्ति, तेषां सप्तया काऽप्युपकृतिर्नास्ति, प्रत्युताप-

हतिरेवायम् । अत्रोपमेयभूते मांसपिण्डे हृत्वादात्म्यारोपात् रूपकालङ्कारः ।

वसुन्धरा हसन् ॥ ६ ॥

भिद्युः । [नाद्येन आक्रोशति (न)] ।

शकारः । किं भणति ? *

विटः । स्तौति भवन्तम् ।

भिद्युः । [तथा कृत्वा (प) निष्क्रान्तः] ।

शकारः । शृणु शृणु, पुणो वि शृणु । †

विटः । काणेलीमातः ! पश्योद्यानस्य शोभाम्,—

अमी हि वृक्षाः फलपुष्पशोभिताः,

कठोर-निस्यन्द-लतोपवेष्टिताः ।

नृपाज्ञया रक्षिजनेन पालिता

नराः सदारा इव यान्ति निर्वृतिम् ॥ ७ ॥

शकारः । शृणु भावे भणति । ‡—

* किं भणति ? † शृणु शृणु, पुनरपि शृणु । ‡ शृणु भावे भणति ।

(न) आक्रोशति—शपति ।

(प) तथा कृत्वा—अभिज्ञाप्य इत्यर्थः ।

शकारस्य भिद्युलभं चित्तमन्यतः शृङ्गाररसीद्वीपके वस्तुनि निवेशयितुं वाणी रिः
उद्यानशोभां विदधोति, अमी इति ।—फलपुष्पशोभिताः,—शस्यकुसुमशुषिकः
[एतेन तेषामुत्कटयौवनवत्तया उपभोगक्षमत्वं सूच्यते] तथा कठोरं,—दृढं यथा
तथा, निस्यन्दाभिः,—नियन्ताभिः, आलिङ्गनोत्कण्ठिततया स्थिराभिरित्यर्थः, लताभिः,
—व्रततिभिः, उपवेष्टिताः,—आश्रिताः, निर्दयमालिङ्गिता इत्यर्थः, नृपाज्ञया—
राजानुमत्या, रक्षिजनेन—उद्यानरक्षकैरित्यर्थः, [अत्र जातावेकवचनम्] पालिताः,
—रक्षिताः, दुर्जनादिकृतोपद्रवादिति शेषः, अमी—एते, पुरतः दृश्यमानाः इत्यर्थः,
वृक्षाः,—तरवः, सदाराः,—सस्त्रीकाः, नरा इव—गृहिणः मानवा इव, निर्वृति—
परमसुखं, यान्ति—लभन्ते ; नरपत्ने,—गृहिणः पुत्रपौत्राद्विपरिजनसङ्गताः, कठोरं
—निर्भरं यथा तथा, निस्यन्दया—अत्यन्तानुरागभरादलसया, लतया—गृहिणा
इति भावः, उपवेष्टिताः,—समालिङ्गिता इत्यर्थः, सुखेन कालं नयन्ति, इत्यर्थपरत्वेन
योजनीयः ; गृहिप्रतीकाशा एते किल उद्यानपादपाः इत्येवात्राध्ववसीयते । न
वृक्षाणां नरैः सहावैचर्म्यसाम्यवोधात् उपमाऽलङ्कारः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ ७ ॥

बहुकुशुम-विचिन्तिदा अ भूमी,
कुशुम-भलेण विणामिदा अ रुक्खा ।
द्रुम-शिखर-लता अ लम्बमाणा,
पणसफला विअ बाणला ललन्ति ॥ ८ ॥

बहुकुसुमविचिन्तिता च भूमिः, कुसुमभरेण विनामिताय वृक्षाः ।

द्रुमशिखरलताय लम्बमानाः, पनसफलानीव वानरा ललन्ति ॥

विटोक्तमनुमोदयन् शकारोऽपि स्वबुद्धानुरूपमुद्यानशीमां वर्णयन्नाह, वदति ।—

मृत्तिः—उद्यानमध्यगतः भूप्रदेशः, बहुभिः,—नानाप्रकारैः, नानावर्णैर्वा, कुसुमैः,—
पुष्पैः, वि—विशेषेण, चिन्तिता—भूषिता, चित्रफलकौकता इत्यर्थः, [चित्रयतेः
शोरादिकान् निष्ठा] कुसुमानां—पुष्पाणां, भरेण—आधिक्येन, विकसितकुसुम-
व्यापयोगादित्यर्थः, वृक्षाः,—द्रुमाः, विनामिताः,—अवनीतलङ्घितीकृताः सन्तः,
शोभन्ते इति शेषः, तथा, द्रुमशिखरलताः,—द्रुमाणां—वृक्षाणां, शिखरं—अग्रभागे,
तलङ्घाः या लताः,—प्रतानिन्यः, वृक्षाणामुपरि आरुढलताप्रताना इत्यर्थः, ताः,
लम्बमानाः,—अधःप्रसरणशीलाः, सन्तीति शेषः, [“द्रुमशिखरलताऽवलम्बमानाः”
इति, “द्रुमशिखर” इत्यादिप्राकृतस्य संस्कृतं साधुतया रोचतेऽस्माभ्यं, द्रुमशिखर-
वशात्—वृक्षायसंलग्नवल्लीषु, अवलम्बमानाः,—दोलायमानाः इति तदर्थः, वानरा
इत्यस्य विशेषणमेतत् । अत्र यद्यपि “शिरोऽग्रं शिखरं वा ना” इत्यमरीक्तेः शिखर-
शब्देन वृक्षाग्रबोधकता, एवञ्चाधिकस्य द्रुमपदस्योपादानादधिकपदत्वदोषावसरः
इति शङ्कते, तथाऽपि अत्र “कूटोऽस्त्री शिखरं ऋक्” इत्यमरीक्तेः, पञ्चताग्रभाग-
विषयमनिरासार्थमेव शाब्दबोधसौकर्याय “द्रुम” इति सिद्धपदोपादानं कृतमिति
संदिग्धम्; तथा चोक्तं,—“सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः” इति मुक्तावल्याम्] पनस-
फलानीव—कण्टकफलाख्यफलविशेषाः इव, वानराः,—कपयः, ललन्ति—शोभन्ते,
सन्ति इत्यर्थः, अत्र इति शेषः । [ललन्तीत्यपपाठः, ललन्ति लालयन्तीति वा साधुः,
“ललन्ति” इत्यस्य लीलन्ति इति वा संस्कृतं, तथात्वे लीलतेः भौवादिकस्यैतत् रूपम् ।
अत्र नमतेः णिचि ऋत्वत्वस्य वैकल्पिकविधानात् “नमयति” “नामयति” च रूपद्वयस्य
विभवेऽपि, सपसर्गपूर्वकत्वे ऋत्वत्वस्य नित्यविधानात् विपूर्वकात् नमयतेः निष्ठायां
“विनामिताः” इति रूपस्यैव साधुतया आशङ्कितं च्युतसंस्कारत्वं न विचारसहं, तथा
च,—“अलङ्घ्यलङ्घनमामनुपसर्गादा” (ग०) इति सूत्रस्य वृत्तौ “अनुपसृष्टे तु

विटः । काणेलीमातः ! इदं शिलातलमध्यास्यताम् । (फ)

शकारः । एशेन्हि आशिदे । (ब) [इति विटेन सह उपविशति]

भावे ! अज्ज वि तं वसन्तशेणिअं शुमलामि ; दुज्जणवअणं विष
हड्ढादो ण ओशलदि । * (भ)

* एषाऽस्मि आसितः । भाव ! अद्यापि तां वसन्तसेनां स्मरामि, दुर्जनवचनमिव
हृदयान्नापसरति ।

नित्यं मिलम्” इति नियम्य स्वयमेव पुनः संशयमुद्भाव्य च सिद्धान्तितं भट्टोजिदौचित्येन,
तथा हि,—“कथं तद्धिं प्रज्जालयति, उन्नामयतीति ? घञन्तात् तत्करीतीति चो”
इति ; एवमत्रापि “विनामाः कृताः इति विनामिताः” इति तत्करीतीत्यर्थे स्थानात्
कर्मणि क्तप्रत्ययेनास्य साधुत्वसम्भवादिति सुधीर्भविभाव्यम्] । अत्र कुसुमभराववत्-
वृक्षेषु परिक्रौडमानानां वानराणां पनसफलत्वेन उत्कटैककोटिकसंशयोदयात् उत्प्रेषा-
ऽलङ्कारः । पुष्पिताया वृक्षम् ॥ ८ ॥

(फ) शिलातलमिति “अधिशोङ्ख्यासां कर्म” (१।४।४६ पा०) इति च-
करणस्य कर्मताऽतिदेशः ।

(ब) आसितः इति “गन्थार्थकर्मकश्चिशोङ्ख्यास—” (३।४।७२ पा०)
इति आसेः कर्तरि निष्ठा ।

(भ) [“ओशलदि” इत्यत्र “ओदलदि” इति पाठान्तरे—“अवतरति” इति
संस्कृतस्य अपगच्छति इत्यर्थः] दुर्जनवचनमिव—असज्जनवाक्यवत् । हृदयात्—
चेतसः । नापसरति—नापगच्छति, वसन्तसेनेति शेषः, यथा दुर्जनवचनमतिपरुष-
तया अरुनुदत्वेन असहनीयत्वादीहमानेनापि प्राकृतजनेन आ-प्रतिकारान् विवृत्ता
चेतसो नापसार्यन्ते, तथा इयमपि वसन्तसेना बलात् मन हृदयराज्यमधिकृत्य निवृत्त-
सुदेजयन्ती मयाऽतिप्रयत्नेनाप्यपसारयितुं न शक्यते इति पर्यवसितायः । यो हि
यज्जातीयः यस्माज्जसङ्गतस्य, स हि तदनुरूपमुत्कर्षमपकर्षाविचार्यैव उपमर्शयति
इति दृश्यते ; अतः निष्कटचरित्रेण शकारेण उपमर्शमूलाया उत्कृष्टाया अपि वसन्त-
सेनायाः अत्यपक्वस्य दुर्जनवचसः उपमानत्वेन उपन्यासः कृत इति उपमानगत-
न्यूनत्वस्यापनरूपानुचितार्थत्वदूषणं शकारवक्तृत्वात् भूषणमेवेति सुधीर्भविभाव्यम् ।
मर्मस्पर्शोऽपि नीचजनोक्तयः महतां पाथोनिधिकल्पमगाधं चेतः आविलयितुं न शक्नु-
वन्ति, इति प्रकृतम्, एतद्धि नीच्यातिशयात् शकारः विपर्ययेणाभ्यधात् ; लोकीकृत

वित् । [स्मृतम्] तथा निरस्तोऽपि (म) स्मरति ताम् ।

अथवा,—स्त्रीभिर्विमानितानां कापुरुषाणां विवर्धते मदनः ।

सत्पुरुषस्य स एव तु भवति मृदुर्नैव वा भवति ॥ ८ ॥

शकारः । भावे ! का वि वेला थावलअ-चेडश्श भणिदश्श

“प्रवहणं गेल्लिअ लहुं लहुं आअच्छे” त्ति, अज्ज वि ण आअ-
च्छदि त्ति, चिलमिह वुभुक्खिदे, मज्झत्ते ण शक्कीअदि पादेहिं
गन्तुं, (य) ता पेक्ख पेक्ख, *—

* भाव ! कापि वेला स्थावरकचेटस्य भणितस्य “प्रवहणं गृहीत्वा लघु लघु
वाक्छ” इति, अद्यापि न आगच्छतीति, चिरमस्मि वुभुक्षितः, मध्याह्ने न शक्यते
शराभ्यां गन्तुम् ; तत पश्य पश्य,—

हेतु शकारवक्तृत्वेन सहनीयम् । अत्र जनप्रसिद्धप्रोक्तार्थस्य प्रमाणभूततया उपन्यस्यते
प्रमाणानामाभाषकः, यथा हि,—“नीच यदि उच्च भावे, सुनुहि उडाय हासे” इति ।

(म) तथा—तेन प्रकारेण । निरस्तः,—दूरीकृतः, अवजया परित्यक्त इत्यर्थः ।

स्त्रीभिर्विमानितयोः सत्पुरुषकापुरुषयोः भेदप्रदर्शनमुखेन शकारस्य कापुरुषतां
प्रतिपादयन्नाह, स्त्रीभिरिति ।—स्त्रीभिः,—नारीभिः, विमानितानाम्—अनादृतानां,

विरक्तानामित्यर्थः, कापुरुषाणां—कुपुरुषाणां, निर्वीर्याणामित्यर्थः, [“कापुरु-
षाणाम्” इत्यत्र “कुगतिप्रादयः” (२।२।१८ पा०) इति पुरुषशब्देन कुशब्दस्य नित्य-

प्रवाये “विभाषा पुरुषे” (६।३।१०६ पा०) इति पाञ्चिकः काऽऽदेशः] मदनः,—
वासः, विवर्धते—विशेषेण वृद्धिं गच्छति ; तु—किन्तु, सत्पुरुषस्य—उत्तमपुरुषस्य,

दृढचित्तस्य इत्यर्थः, स्त्रीभिर्विमानितस्येति वचनविपरिणत्या पूर्वेण अन्वयः, स एव—
मदन एवेत्यर्थः, मृदुः,—स्वल्पः, दुर्ज्वल इत्यर्थः, भवति—जायते ; वा—अथवा,

नैव भवति—नैव जायते, स्त्रीकृततिरस्कारेण महासत्त्वस्यातिगम्भीरस्य आत्मसम्मान-
शयवोषोद्रेकजनितविरक्त्युदयादिति भावः । आर्या वृत्तम् ॥ ८ ॥

(य) प्रवहणं—शकटम् । गृहीत्वा—आदाय । लघु लघु—अतिसत्वर-
मित्यर्थः । आगच्छ—एहि । इति भणितस्य—उक्तस्य, मयेति शेषः । स्थावरकचेटस्य

—तदाव्यशकटचालकस्य । कापि—सुदीर्घा इत्यर्थः । वेला—समयः, अतीता इति
शेषः । चिरं—दीर्घकालं यावदित्यर्थः । वुभुक्षितः,—भीजनलिप्सुः, क्षुधित इत्यर्थः ।

शराभ्यां गन्तुं—क्रमितुमित्यर्थः, पादैकमपि चलितुम् इति यावत् ; अन्त्यर्थे वुभु-

गहो-मज्झ-गदे शूले दुप्पेक्खे कुबिद-बाणल-शल्लिच्छे ।
भूमी दद-शन्तत्ता, हदपुत्तशदे व्व गन्धाली * ॥ १० ॥

विटः । एवमेतत्,—

छायासु प्रतिमुक्त-शष्पकवलं निद्रायते गोकुलं,
तृष्णार्तैश्च निपीयते वनमृगैरुष्णं पयः सारसम् ।

* नभोमध्यगतः सूरौ दुष्प्रेक्ष्यः कुपितवानरसदृचः ।

भूमिदृढसन्तप्ता हतपुच्छशतैव गान्धारी ॥

ब्रितोऽपि मध्याह्नसूर्यकिरणसन्तप्तायां भूमौ पादाभ्यां गृहं गत्वा क्षुधामपनेतुं न शक्नोतीति भावः ।

पादचारणेन गमनायोग्यत्वं ज्ञापयितुं मध्याह्नं विवृणोति, नभ इति ।—कुपित-
वानरेण—क्रुडकपिना, सदृचः,—समानः, (“वाच्यलिङ्गाः समस्तुल्यः सदृचः सदृक्
सदृक् । साधारणः समानश्च—” इत्यमरः) दुष्प्रेक्ष्यः,—दुर्दर्शनः, सूरः,—सूर्यः,
(“सूरसूर्याख्यमादित्यवाद्वाग्वादिवाकराः” इत्यमरः) नभोमध्यगतः,—गगनमध-
मादृढः, तथा भूमिः,—पृथिवी, हतं—मृतं, पुच्छाणां—सुतानां, शतं—शतसङ्का-
पुत्रा इत्यर्थः, यस्याः तादृशी, गान्धारीव—धृतराष्ट्रपत्नीव, दुर्योधनादिशतपुच्छजननीवेति
यावत्, दृढम्—अत्यर्थं, सन्तप्ता—उष्णा, पीडिता इत्यर्थः । कुपितानां हि कर्षाणां
मुखमण्डलं कथञ्चिदरुणमभं भवति, शीकान्तानां हि चेतः विषीगर्गिणीति तत्र
सन्तप्तं दृश्यते, ताभ्याञ्च साहै सरस्य भूमेश्च सन्तप्तायाः साम्यकथनात् न दोषः, प्रकृत
गुण एव, कुपितवानरपदस्य साम्यत्वेन शकारस्य वक्तुरधमत्वप्रत्यायकत्वात्; तथा
हि दर्पणकारः,—“साम्यत्वमधमोक्तिषु” “गुण इत्येव” इति च तदव्याख्या, तथा च
वक्तृणां बोद्धव्याद्याधमत्वे प्रतिपादयितव्ये, तद्यातकत्वाच्चेतेषां वचसां सुशीमनत्वमेव
वेदितव्यम् । आख्यां वक्तम् ॥ १० ॥

शकारोक्तं मध्याह्नसन्तापवर्णनमनुमोदयन् विटोऽपि मध्याह्नसन्तापकृष्टानां
जनानां तात्कालिकावस्थोपवर्णनप्रसङ्गेन मध्याह्नं वर्णयति, छायास्त्विति ।—गोकुलं—
गोवन्दं, गवां समूहः इत्यर्थः, (“—गोकुलन्तु गोधनं स्यात् गवां ब्रजे” इत्यमरः) छायासु
—अनातपेषु, प्रतिमुक्ताः,—परिच्यक्ताः, शष्पकवलाः,—अर्द्धपिमुक्तनवतृणयासाः श्वे-
यव वा, तदग्रया तथा, [क्रियाविशेषणं] निद्रायते—अनिद्रावत् निद्रावद्भवतीत्यर्थः;
[निद्राशब्दस्य मृगादिगणे पाठात् च्युर्थे क्वञ्चि लटि रूपम् ; यद्यपि निद्राशब्दः ध्वं-

सन्तापादतिशक्तितैर्न नगरीमार्गो नरैः सेव्यते,
ततां भूमिमपास्य च प्रवहणं मन्ये क्वचित् संस्थितम् ॥ ११ ॥

प्रकारः । भावे !—

शिलशि मम शिलीणे भाव ! शुज्जश पादे,
शडणि-खग-विहङ्गा लुक्खशाहाशु लीणा ।

शिरसि मम शिलीणो भाव ! सूयस्स पादेः,

शकुनिखगविहङ्गा वच्चशाखासु लीनाः ।

तत्र, तथाऽपि धम्मिपरत्वेन अनिद्रावत् निद्रावद्भवतीत्यर्थे शब्दशक्तिबलादेव प्रयुक्तः,
एव हि मुग्धवांघे टौकायां दुर्गांदासः,—“अत्र यं निद्रादयः, ते यद्यपि धर्मवचनाः,
तथापि शब्दशक्तिस्वभावात् धर्मवचना एव ; तेन निद्रायते जनः, अनिद्रावान्
निद्रावान् भवतीत्यर्थः”] गावः सूर्योत्तापेन अत्यर्थं प्रपीडिताः सन्तः मुखभंगिभिः
प्राग्बोद्धवान्बलदणैः तरुतलमाकिरन्तः वृक्षच्छाये निषण्णाः निद्रां यान्तीति भावः ;
सर्वैः,—उद्यानीयहरिणैः, आरख्यपशुभिर्वा, दृष्टार्तैः,—पिपासाऽऽकुलैः सन्निः,
सं—तप्तम्, आतपसंयोगादिति भावः ; सरस इदं सारसं—सरोवरौयं, पयः,—
सं, निषीयते—निःशेषेण पीयते ; पिपासात्ताः मृगाः शीतलजलाभावात् उष्णमपि
न सायहं पिवन्तीत्यर्थः, तथा नरैः,—जनैः, सन्तापात्—औष्ण्येणात्, अतिशङ्कितैः,
—अतिभौतैः सन्निः, नगरीमार्गैः,—नगर्याः,—उज्जयिन्या इत्यर्थः, मार्गैः,—पन्थाः,
सेव्यते—आयीयते, पथा न गम्यते इत्यर्थः ; अवश्यं करंयमपि परित्यज्य गृहमेव
गमिष्यति इति नागरिका इति भावः ; अतः मन्ये—सम्भावयामीत्यर्थः, यथा प्रवहणं
प्रवहं, तताम्—उत्थां, भूमिं—धराभागम्, अपास्य—त्यक्त्वा, क्वचित्—कदाचान् प्रधाने
स्थिते इति भावः, संस्थितम्—अवस्थितम् । अत्र चतुर्थपादगतस्य किञ्चिद्देशे यान-
तिरूपकार्यस्य समर्थकत्वेन पादव्यगतानां कारणानामुपन्यासात् कारणैः कार्य-
निर्गम्योऽर्थान्तरन्यासालङ्कारः, अपि च यानस्य किञ्चिद्देशसंस्थितत्वेऽपि, मन्ये इति
शेषवाचकपदप्रयोगकृतसंस्थितत्वविषयकोत्कटैककोटिकसंशयोदयात् क्रियागतोऽय-
त्तोलालङ्कारेण्यन्योरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः ; तौ च गोकुलादीनां स्वस्वक्रियाणां
प्रवहणमुपवर्णनादुदीयमानेन स्वभावोक्त्यलङ्कारेण सङ्कीर्ण्यते । शार्दूलविक्रीडितं
॥ ११ ॥

नगरीमार्गोऽपि प्रोक्तवर्णनेनापरितुष्य पुनः सञ्चारं वर्णयति, शिरसीति ।—इति भावः !

गल पुलिश-मणुशा उल्लदीहं शशन्ता

घल-शलण-णिशसा आदवं णिव्वहन्ति * ॥ १२ ॥

भावे ! अज्ज बि शे चेडे णाअच्छदि । अत्तणो विणोदण-
णिमित्तं किं पि गाइशं । [इति गावति] । भावे ! भावे ! शुदं
तुए जं मए गाइदम् ? †

विटः । किमुच्यते !! गन्धर्वो (र) भवान् ।

शकारः । कथं गन्धर्वे ण भविशं ? ‡—

नर-पुरुष-मनुष्या उणदीर्घं शसन्तो

गृहशरण-निषया आतपं निर्व्वहन्ति ॥

† भाव ! अद्यापि स चेटो न आगच्छति । आत्मनो विनोदननिमित्तं किमपि
शास्यामि । भाव ! भाव ! श्रुतं त्वया यन्मया गीतम् ?

‡ कथं गन्धर्वो न भविष्यामि ?—

—विद्वन् ! सूर्यस्य—दिवाकरस्य, पादः,—किरणः, मम—मे, शिरसि—मस्तके,
निलोनः,—पतितः, शकुनिखगविहङ्गाः,—पक्षिणः, वृक्षशाखासु—तरुविटपान्तरैः,
लोनाः,—ताभिः सह एकौभूय अवस्थिताः, प्रखररश्मिसन्तापं सोढुमशक्नुवन्तः तत्र
काटरेषु विटपान्तरालेषु च निलोनाः निर्भरं सुप्ता वा इत्यर्थः, नरपुरुषमनुष्याः,—
मानवाः, उण—ततः, च तत् दोर्घे—बहुसमयं व्याप्य इत्यर्थः, शसन्तः,—शर-
त्यजन्तः, गृहशरणानि—गृहाः, तत्र निषयाः,—उपविष्टाः सन्तः, आतपं—रौद्र-
सन्तापं, निर्व्वहन्ति—प्रतिवाहयन्ति, आतपं विफलतां नयन्तीत्यर्थः ; सर्वे यथा
शीतलस्थानमासाद्य आतपप्रक्षोभमपनयन्ति, तथैवेदानीं वयमपि आतपप्रक्षोभ-
विनोदनार्थं किमपि समारभामहे इत्यभिप्रायः । अत्र “शकुनिखगविहङ्गाः” “नरपुरुष-
मनुष्याः” तथा “गृहशरणानि” इति एकपर्व्यायकबहुवचनप्रयोगः शकारवचनान्न
दोषावह इति । मालिनीच्छन्दः ॥ १२ ॥

(र) गन्धर्वः,—वृथगोतादिपरायणः देवयोनिविशेषः ; गन्धर्वाणां देव-
गायनत्वात्, वृथगोतादिषु नैपुण्याधिक्यमावेदयितुं लोकेऽस्मिन् यः कश्चित् सुगायत्री
भवति, स गन्धर्वैरुपमोयते इति भावः ।

हिङ्गुज्जले, जीलकभद्रमुत्थे, बचाह गण्ठी, शगुड़ा अ शण्ठी ।

एषी मए शेषिद गन्धजुत्ती, कथं ए हग्गे मधुलश्लेत्ति ?* ॥१३॥

भावे ! पुणो वि दाव गाइश्लं [तथा करोति] । भावे ! भावे !

श्रुदं तुए जं मए गाइदं ? †

विटः । किमुच्यते !! गन्धर्वो भवान् ।

शकारः । कथं गन्धर्वे ए भवामि ? ‡—

हिङ्गुज्जले दिस्समलीचचुखे बग्घालिदे तेस्सघिण्ण मिस्से ।

भुत्ते मए पालहुदीअमंशे, कथं ए हग्गे मधुलश्लेत्ति ? § ॥१४॥

* हिङ्गुज्ज्वला जीरकभद्रमुक्ता, वचाया ग्रन्थिः, शगुड़ा च शण्ठी ।

एषा मया सेविता गन्धयुक्तिः, कथं नाहं मधुरस्वर इति ? ॥

† भाव ! पुनरपि तावत् गम्यामि । भाव ! भाव ! श्रुतं त्वया यन्मया गीतम् ?

‡ कथं गन्धर्वो न भवामि ?—

§ हिङ्गुज्ज्वलं दत्तमरीचचूर्णं व्याघारितं तैलघृतेन मियम् ।

भुक्तं मया परभृत्यमांसं, कथं नाहं मधुरस्वर इति ? ॥

सख मधुरस्वरवत्त्वे हेतुमाह, हिङ्गु इति ।—हिङ्गुज्ज्वला—हिङ्गुभिः,—हिङ्गु-
निर्यांसैः, चज्ज्वला—मुगन्धिः, प्रभृतहिङ्गुसहिता इत्यर्थः, जीरकभद्रमुक्ता—जीरक
एति सुक्त इति च सुकण्डसम्पादनौषधिद्रव्यविशेषः, भद्रमुक्तं—क्षैवर्त्तमुक्तकं, “नागर-
पुत्रा” इति ख्यातः सुक्तकमेदः ; तद्वतीत्यर्थः, [अर्थ आदिभ्यः मत्वर्थोऽपि ऋचि स्त्रीत्वं
शेषम्] ; वचायाः,—तदाख्यस्य औषधिद्रव्यविशेषस्य, ग्रन्थिः,—काण्डस्य अङ्गविशेषः,
शगुड़ा—गुडमिश्रिता, शण्ठी—प्रक्रियासिद्धः शुष्काद्रङ्कः, (“शुंठ” इति ख्यातः कन्द-
विशेषः,) मया—शकारेण इत्यर्थः, एषा—पूर्वोक्ता इत्यर्थः, गन्धयुक्तिः,—गन्धेन
युक्तिः,—योगः यस्याः सा, मुगन्धिद्रव्यविशेषमिश्रिता इति भावः, सेविता—भुक्ता
इत्यर्थः, अतः अहं कथं—कीन हेतुना, मधुरस्वरः,—श्रवणतर्पणध्वनिः, सुकण्ड इत्यर्थः,
१, भवेयमिति शेषः । उपजातिः वृत्तम् ॥ १३ ॥

सुकण्डत्वे हेतुत्वरनाह, हिङ्गु इति ।—हिङ्गु—तदाख्यनिर्यांसविशेषः, तेन,
ज्ज्वलं—वासितं, प्रभृतहिङ्गुसुरभीकृतमित्यर्थः, दत्तं—प्रक्षिप्तं, मरिचानां चूर्णं—
निटं रजः यव वत् ; आश्रियते अनेन इति आचारः,—वृत्तं, [सः आश्रितस्तीत्यर्थे
अपि सिद्धम् ; विशेषेण आघारितं व्याघारितं—वृत्तसिद्धं, वृत्तपक्षमित्यर्थः, यद्वा,—

भावे ! अज्जवि चेडे गाअच्छदि । *

विटः । स्वस्थो भवतु भवान्, सम्प्रति एव आगमिष्यति ।

[ततः प्रविशति प्रवहणाधिकृदा वसन्तसेना चेटश्च] ।

चेटः । भीदे क्वु हग्गे, मज्झल्लिके शुज्जे, (ल) मा दाणिं कुबिदे लाअशाल-शण्ठाणे हुविस्सदि, ता तुल्लिदं बहामि । जाध गोणा ! जाध । †

वस । हृदी ! हृदी ! ग क्वु बट्टमाणस्य अअं सर-
रंजीओ, किं खेटं !! किं क्वु अज्जचारुदत्तेण बाहण-पडिस्समं
परिहरन्तेण असो मणुसो अस्सं पवहणं पेसिदं भविस्सदि ?
फुरदि दाहिणं लोअणं, बेवदि मे हिअअं, सुस्साओ दिसाओ,
सब्बं ज्जेव विसण्ठुलं (व) पेक्खामि । ‡

* भाव ! अद्यापि चेटी नागच्छति ।

† भीतः खलु अहं, माध्याह्निकः सूर्यः, मा इदानीं कुपितो राजश्यालसंस्थानको भविष्यति, तत् लरितं वहामि । यातं गावौ ! यातम् ।

‡ हा धिक् ! हा धिक् ! न खलु वडमानकस्यायं स्वरसंयोगः !! किं नु इदम् !!
किं खलु आर्यचारुदत्तेन बाहनपरिश्रमं परिहरता अन्यी मनुष्यः, अन्यत् प्रवहणं
प्रेषितं भविष्यति ? स्फुरति दक्षिणं लोचनं, वेपते मे हृदयं, गन्धा दिशः, सर्वमेव
विसंभ्रुलं पश्यामि ।

व्याङ्पूर्वकात् जिघत्तैः णिचि निष्ठायां रूपं] तथा, तैलञ्च घृतञ्च तयोः समाहारः,
तेन तैलघृतेन मिश्रं—पाकानन्तरं पुनरपि तैलघृतसंयुक्तं, परभृतीयं—परभृतस्य इदं,
कोकिलसम्बन्धीत्यर्थः, (“वनप्रियः परभृतः कोकिलः पिक इत्यपि” इत्यमरः) मांसम्
—आमिषं, मया भुक्तं—सेवितं, स्वस्य सुकण्ठत्वसाधनाय पञ्चमराविणं कोकिलमप्यहं
भक्षितवान्, अतः अहं कथं मधुरस्वरः,—सुकण्ठः, न, भवेयमिति शेषः ; शकार-
वक्तृत्वेन नेतेषामयौक्तिकवचसां दूष्यत्वमवगन्तव्यम् । उपजातिः वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ल) भीतः,—शङ्कितः, आगमनविलम्बादिति भावः । माध्याह्निकः—
मध्यमहः मध्याह्नः [एकदेशिसमासः] तम् उपगतः, स्वगतिविशेषेण सूर्यः गगन-
मध्यमाह्ण इत्यर्थः ।

(व) बाहनयोः,—शकटयोजितयोः गवोः, परिश्रमं—क्षेत्रं, परिहरता—

शकारः । [नेमिघोषमाकर्ण्यं] (श) भावे ! भावे ! आगदे पव-
हणे । ‡

बिटः । कथं जानासि ?

शकारः । किं ण पेक्खदि भावे ? बुद्धशूअले विअ घुल-
घुलाअमाणे (घ) लक्खीअदि । †

बिटः । [दृष्ट्वा] साधु लक्षितम् ; अयमागतः ।

शकारः । पुत्तका थावलआ चेड़ा ! आगदे शि ? ‡

चेटः । अधइं । §

शकारः । पवहणे वि आगदे ? ¶

चेटः । अधइं । ‡‡

शकारः । गोणा वि आगदे ? †† (स)

चेटः । अधइं । ‡‡‡

शकारः । तुमं पि आगदे ? §§

‡ भाव ! भाव ! आगतं प्रवहणम् ।

† किं न पश्यति भावः ? दृष्ट्वाकर इव घुरघुरायमाणं लक्ष्यते ।

‡ पुत्तकं स्थावरकं चेट ! आगतीऽसि ? § अथकिम् ।

¶ प्रवहणमपि आगतम् ? ‡‡ अथकिम् । †† गावावपि आगतौ ?

‡‡ अथकिम् । §§ त्वमपि आगतः ?

पवनवता, दूरीकर्तुमिच्छता इत्यर्थः । मनुष्यः,—शकटचालक इत्यर्थः । स्फुरति—
स्फुरते; दाक्षिण्यलोचनस्यन्दनं नारीणामयुभसूचकत्वेन प्रसिद्धं, वेपते—कम्पते ।
विपरीतम् ।

(श) नेमिघोषं—चक्रप्रान्तघर्षणजनितशब्दविशेषम् ।

(घ) घुरघुरायमाणं—घुर इति अव्यक्तानुकरणशब्दः, अव्यक्तं शब्दं कुर्वाण-
मित्यर्थः । [अघुरं घुरं भवन्तमिति वाक्ये, कञ्ङ्विषये ङाचि हिर्भावादौ घुरघुरा इति
रूपात् कञ्ङि शानचि सिद्धम्] ।

(स) “गावावपि आगतौ” इत्यत्र गोशब्दस्य वृषभवाचकत्वेन पुंसि प्रयोगः,
नेमिघोषवाचकत्वे तु स्त्रीत्वमेव, अतोऽस्य पुंसि प्रयोगः साधुतया सङ्गच्छते ।

चेटः । [सहासम्] भट्टके ! अहं पि आगदे । *

शकारः । ता पवेशेहि पवहणं । †

चेटः । कदलेण (ह) मग्गेण ? ‡

शकारः । एदेण ज्जेव पाआल-खण्डेण । § (क)

चेटः । भट्टके ! गोणा मलेन्ति, पवहणे वि भज्जेदि, हसो वि चेडे मलामि । ¶

शकारः । अले ! लाअ-शालके हग्गे ; गोणा मले, अवलं कीणिशं ; पवहणे भग्गे, अवलं घड़ाइशं ; तुमं मले, असे पवहण-वाहके हुविशदि । **

चेटः । शब्बं उववसं हुविशदि, हग्गे अत्तणकेलके ण हुविशं । †† (ख)

शकारः । अले ! शब्बं पि णशदु, पाआलखण्डेण पवेशेहि पवहणं । ‡‡

* भट्टारक ! अहमपि आगतः ।

† तत् प्रवेशय प्रवहणम् ।

‡ कतरेण मार्गेण ?

§ एतेनैव प्राकारखण्डेन ।

¶ भट्टारक ! गावौ सिधेते, प्रवहणमपि भज्यते, अहमपि चेटो सिधे ।

** अरे ! राजश्यालकोऽहम् ; गावौ चतौ, अपरौ क्रेष्यामि ; प्रवहणं भग्नम्, अपरं घटयिष्यामि ; त्वं मृतः, अन्यः प्रवहणवाहको भविष्यति ।

†† सर्वमुपपन्नं भविष्यति, अहमात्मौघो न भविष्यामि ।

‡‡ अरे ! सर्वमपि नश्यतु, प्राकारखण्डेन प्रवेशय प्रवहणम् ।

(ह) कतरेण—परिदृश्यमानयोः द्वयोः मार्गयोः केन इत्यर्थः ।

(क) प्राकारखण्डेन—प्राचीरांशेन, अहंभग्नप्राचीरमध्यगत-पथेन इत्यर्थः ।

(ख) सर्वं—सकलं शकटादिकम्, उपपन्नं—लब्धं, भविष्यति—सम्पद्यते,

तदीपयोग्यशकटादिकं पुनर्भविष्यतीत्यर्थः । मृते सपि भवानन्वं वाहकं सर्वं

शक्रयादिति सत्यं, परन्तु मत्सदृशः विश्वस्तः यानवाहकः दुर्लभ इत्याशयः । अहं

आत्मौघः,—आत्मसम्बन्धी, भवदुपकारीत्यर्थः, यद्वा,—आत्मनाम्—स्वामिन्नजीवनात्

स्त्रीपुत्रादीनामित्यर्थः, सम्बन्धी—तैः सह संयोगी इत्यर्थः, न भविष्यामि—न कर्मस्ये

आत्मभूतानामभिन्नतथैकत्वाहं न स्यास्यामीत्यर्थः, अहं पुनर्न जीविष्यामीति भावः ।

चेटः । विभञ्ज ले पवहण ! शमं शामिणा विभञ्ज । (ग)
एते पवहणे भोदु, भट्टके गदुअ णिवेदेमि । [प्रविश्य] कथं
भयो !! (घ) भट्टके ! एते उवस्थिदे पवहणे । *

प्रकारः । य छिस्सा गोणा ? य मला लज्ज ? (ङ) तुमं पि
मले ? †

चेटः । अधइ । ‡

प्रकारः । भावे ! आअच्छ, पवहणं पेक्खामो । भावे !

* विभङ्गि रं प्रवहण ! समं स्वामिना विभङ्गि । अन्यत् प्रवहणं भवतु,
एते गत्वा निवेदयामि । कथं न भयम् !! भट्टारक ! एतदुपस्थितं प्रवहणम् ।

† न छिन्नी गावौ ? न सृताः रज्जवः ? त्वमपि न सृतः ?

‡ अथकिम् ।

(ग) विभङ्गि—मोटय, भयं-भव इत्यर्थः, समं—सह, (“सार्धं तु साकं
समं सह” इत्यमरः) स्वामिना—प्रभुणा, शकारेण इत्यर्थः, आत्मजीवनसंशयक-
त्वेऽपि अकृण्वन् सेवकं नियोजयन्तं शकारं प्रति चेदस्य ईदृशी उक्तिः अतीव क्रोध-
विका ज्ञेया ; अथवा,—स्वामिशब्देनात्र रक्षकोऽभिप्रेतः, शकटरक्षकेण—शकट-
रक्षकेन इत्यर्थः, दासानां जीवनेन न कस्यापि किमपि प्रयोजनम्, अतः तेषां
विषयेऽपि न कश्चित् लाभः, मरणेऽपि न काचित् क्षतिः, इति बुद्ध्या अनुचिता-
विवेचनस्य शकारस्य वाक्येन आत्मनि जातधिक्कारस्य चेदस्य सविषादोक्तिरियं
ज्ञेया ; यद्वा,—एव स्वामिनेति पदेन शकटारोहो एव लक्ष्यते, आरोहिसहितमेव
अत्र भवेत्यर्थः, वसन्तसेनारोहणमजानतः चेदस्य उक्त्या आरोहिण्याः भाविनी
अनुचिता ।

(घ) देवगत्या प्रवहणस्य अमग्रत्वात् विक्षितयेष्ट आह,—कथं नेति ।
अमग्रत्वं चाभग्रत्वप्रतिपादनात्, विपन्नायाः तस्याः काऽपि क्षतिर्न भविष्यतीति
यत्नेन, इति भाविनी वस्तुस्थिति कथञ्चिदुद्बोधयितुमेव कविना भग्रप्राकारपथेन
अमग्रत्वप्रकारः उपन्यस्तः इति बोध्यम् ।

(ङ) “य छिस्सा लज्ज, य मला गोणा” इति वक्तव्ये शकारवाक्यत्वात् विपर्ययो
विद्यते ।

तुमं पि मे गुलु पलमगुलु पेक्खीअशि, शादलके अम्भन्तलकेत्ति
पुलक्कलणीएत्ति ; (च) तुमं दाव पवहणं अग्गदो अहिलुह । *

विटः । एवं भवतु । [इति आरोहति] ।

शकारः । अधवा चिट्ठ तुमं ; तुह बप्पकेलके (छ) पवहणे ?
जेण तुमं अग्गदो अहिलुहशि ? हग्गे पवहण-शामी, अग्गदो
पवहणं अहिलुहामि । †

विटः । भवानेवं ब्रवीति ।

शकारः । जइ वि हग्गे एब्बं भणामि, तथा वि तुह एणे
आदले, “अहिलुह भट्ठके” त्ति भणिटुं । ‡ (ज)

विटः । आरोहतु भवान् ।

* भाव ! आगच्छ, प्रवहणं पश्यावः । भाव ! त्वमपि मे गुरुः परमगुरुः
प्रेक्ष्यसे, सादरोऽभ्यन्तरक इति पुरस्कारणीय इति ; त्वं तावत् प्रवहणमग्रतोऽधिरोह ।

† अथवा तिष्ठ त्वम् ; तव पैट्ठकं प्रवहणम् ? येन त्वमग्रतोऽधिरोहसि ? अहं
प्रवहणस्वामी, अग्रतः प्रवहणमधिरोहामि ।

‡ यद्यपि अहमेवं भणामि, तथाऽपि तवैष आदरः, “अधिरोह भट्टारक !” इति
भणितुम् ।

(च) “गुरुः, परमगुरुः” इति सम्भाषणं विटस्य अतिमाननीयत्वव्यञ्जक बोध्यम् ।
मे—मया, त्वमपि—भवानपि, गुरुः,—पूज्य इत्यर्थः, परमगुरुः,—पूज्यश्रेष्ठः, पूजा-
दपि पूज्यतमः इत्यर्थः, प्रेक्ष्यसे—दृश्यसे, अतः सादरकः,—आदरणीय इत्यर्थः,
अभ्यन्तरकः,—हृदयङ्गमतया अन्तरङ्गः, रहस्यबन्धुश्च इत्यर्थः, इति—इति हेतोः,
पुरस्कारणीयः,—पुरः,—अग्रे, करणीयः,—कर्त्तव्यः, मया त्वमिति शेषः ।

(छ) पैट्ठकं—पितुः आगतं, पिट्ठसम्बन्धि इत्यर्थः, इदं प्रवहणं तव पितुः किम् ?
इति समुदितायः ।

(ज) भट्टारक !—प्रभो ! अधिरोह—उत्तिष्ठेत्यर्थः, त्वमेव अग्रे उत्तिष्ठ,
भवतः प्राक् न मम अधिरोहणं युक्तमित्यर्थः, इति भणितुं—वक्तुम्, एष आदरः,—
सम्माननं, कर्त्तुमुचित इति शेषः ; यद्वा,—भणितुम् इति अन्तर्भूतच्छब्दः, तेन, भणितुं
—वाचयितुमित्यर्थः, त्वमिति शेषः “भट्टारक ! त्वमेव अग्रे अधिरोह” इति त्वया
वाचयितुं मया तव एष आदरः कृत इत्यर्थः ।

शकारः । एषे शम्पदं अहिलुहामि । पुत्तका थावलआ
वेडा ! पलिवत्तावेहि (भू) पवहणं । *

चेटः । [परावर्त्तं] अहिलुहदु भट्टालके । †

शकारः । [अधिरुद्धावलीक्य च शङ्कां नाटयित्वा त्वरितमवतीर्थं विटं कण्ठे
परवत्त्वा] भावे ! भावे ! मलेशि मलेशि, पवहणाधिलूढा
लक्खशी, चोले वा पडिबशदि ; ता जइ लक्खशी, तदो उमे
बि मूशे ; अध चोले, तदो उमे बि खज्जे । ‡ (ज)

विटः । न भेतव्यम् ; कुतोऽत्र वृषभयाने राक्षसाः सञ्चारः ?
मा नाम ते मध्याह्नाकर्क-ताप-च्छिन्नदृष्टेः स्थावरकस्य सकञ्चुकां
क्षायां दृष्ट्वा भ्रान्तिकल्पना ? (ट)

* एष साम्यतम् अधिरोहामि । पुत्तक स्थावरक चेट ! परिवर्त्तय प्रवहणम् ।

† अधिरोहतु भट्टारकः ।

‡ भाव ! भाव ! मृतोऽसि मृतोऽसि, प्रवहणाधिरूढा राक्षसी, चोरी वा प्रति-
रसति ; तद् यदि राक्षसी, तदा उभावपि सुषितौ ; अथ चौरः, तदा उभावपि
खादितौ ।

(भू) परिवर्त्तय—आमय, मदभिमुखं स्थापय इत्यर्थः ।

(ज) सुषितौ—द्वतधनौ, “मूशे, खज्जे” इति विपर्ययोक्तिः शकारवाक्यत्वात्
षट्ठा एव ।

(ट) भेतव्यं—वसनीयम् । वृषभयाने—गोशकटे, [अथ यानमात्रमनुक्ता
वृषभयाने इति कथनान्, गवादीनां पवित्रपदार्थतया अपवित्राणां राक्षस-पिशाचादीनां
पवित्रसंसर्गासम्भवः ; रथादिहृहदाकारयाने तादृशप्रतिभीषणाकारराक्षसीशरीरसमा-
वेशसंभवोऽपि तादृशाल्पपरिसरवृषभयाने सुतरामसम्भवी वा सूचितः] । सञ्चारः,—
आगमनमित्यर्थः । [“सञ्चारः” इत्यत्र “अवसरः” इति पाठान्तरम्] । मा नामेति ।—
मध्याह्नाकर्कस्य—माध्यन्दिनसूर्यस्य, तापेन—उष्णेण, छिन्ना—विच्छेदं गता, प्रतिकृष्टा
इत्यर्थः, दृष्टिः,—नयनं यस्य तादृशस्य, ते—तव, [“छिन्नदृष्टेः” इत्यत्र “छिन्नदृष्टेः” इति
पाठान्तरे—छिन्ना—अवसन्ना, क्लृप्ता दृष्टिर्यस्य इत्यर्थः] स्थावरकस्य सकञ्चुकां—
सवज्जाम्, अङ्गसंज्ञवस्त्रसहितमित्यर्थः, (“कञ्चुको वारवाणे स्यान् निर्भीके कवचे-
पि च । वहांपकगृहीताङ्गस्थितवस्त्रे च चोलके ॥” इति मेदिनी) क्षायां—प्रतिबिम्बं,

शकारः । पुत्तका थाबलआ चेड़ा ! जीवेशि ? *

चेटः । अधइं । †

शकारः । भावे ! प्रवहणाधिलूढा इत्यिआ पड़िबशदि, ता अवलोएहि । ‡

विटः । कथं स्त्री ?—

अवनतशिरसः प्रयाम शीघ्रं

पथि वृषभा इव वर्षताड़िताद्याः ।

मम हि सदसि गौरवप्रियस्य

कुलजन-दर्शन-कातरं हि चक्षुः ॥ १५ ॥

* पुत्तकं स्थावरकं चेट ! जीवेशि ?

† अथकिम् ।

‡ भाव ! प्रवहणाधिलूढा स्त्री प्रतिवसति, तदवलोकय ।

दृष्टा—निरोक्ष्य, मा नाम—न तावत्, नाम इति सम्भावनायां, भान्तिः,—धमः, उत्पन्ना ?—जाता ? स्थावरकस्य सकञ्चुकच्छायां दृष्टा ते राक्षसीभान्तिरुदियाय व किम् ? इत्यर्थः ; अपि तु भान्तिरेव जाता इति सम्भावयामीति भावः ।

शकारेण प्रवहणाधिलूढां स्त्रियं द्रष्टुमनुरुद्धोऽपि विटः आत्मसम्मानानुरोधेन स्व परस्त्रादर्शनमकरणायमित्याह, अवनतं—नम्रं, शिरः,—मस्तकं येषां तादृशाः, स्वगौरवरक्षणाय अधोमुखः सन्त इत्यर्थः, “नेचेत परक्कामिनीम्” इति वचनादिति भावः, वयमिति शेषः, पथि—मार्गे, वर्षेण—वृष्ट्या, ताड़ितानि—बाधितानि, अक्षोणि—नयनानि येषां तथोक्ताः, वारिविन्दुनिरुद्धनयना इत्यर्थः, वृषभाः,—बलीवर्द्धा इव, शीघ्रं—सत्वरं, प्रयामः,—इतः अपगच्छामः, [याघातोर्ध्वं रूपं, युष्मदक्षदोरविशेषणत्वे हितैकत्वयोः बहुत्वमिति निधनेन बहुवचनान्ता] ; हि—यतः, सदसि—सभायां, साधुजनसमाजे इति यावत्, गौरवप्रियस्य—आत्मनि वडः मानकाङ्क्षिणः, मम—मे, चक्षुः,—नेत्रं, कुलजनस्य—कुलबधूकपुत्रयोः, कुल-स्त्रेणामित्यर्थः, दर्शने—अवलोकने, कातरं—विमुखम् ; कुलबधूदर्थनस्य साधुजनवि-हितत्वादिति भावः । इह वेश्याजनगोष्ठेषु बहुमतस्य विटस्येयं विकल्पना वक्तव्यः सेनायां कुलस्त्रोत्वमभ्यस्तरेव, आत्मनः सङ्गशस्त्रभूतत्वविज्ञापिका चेति वदितव्या । अत्र वर्षताड़िताक्षवृषभेण विटस्य अवैधस्यंसायक्यनादुपमा नाम अलङ्कारः । शक्तिः, शक्तिः, प्रयामः इति विसर्गान्तरपदे प्रयोक्तव्ये, निर्विसर्गपदप्रयोगकृतसन्धौ विसर्गलोपस्य ।

वस । [सविस्मयमात्मगतम्] कथं ! मम गणगणाय आश्वासनरो
ज्ज्व रात्रस्मालो !! ता संसद्दन्दि मन्दभात्रा । एमो दाणिं
मम मन्दभाद्राणो ए ऊसरकवेत्तपडिदो विअ बीअमुट्ठी गिफलो
इध आगमणो संवुत्तो । (ठ) ता किं एत्थ करइस्सं ? *

शकारः । कादले क्व एणे वुड्ढचेडे पवहणं गावलोएदि ।
भावे ! आलोएहि पवहणं । † (ड)

विटः । को दोषः ? भवतु एवं तावत् ।

* कथम् ! मम नयनयोरायासकर एव राजश्यालकः !! तत् संग्रथितास्मि मन्द-
भात्रा । एतदिदानीं मम मन्दभाग्याया ऊपरचेवपतित इव बीजमुष्टिः निष्फलमिहा-
यमनं संवृत्तम् । तत् किमत्र करिष्यामि ?

† कातरः खलु एष इड्ढचेटः प्रवहणं नावलीकयति । भाव ! आलीकय
प्रवहणम् ।

शमादिकत्वदर्शनात्, व्याकरणलक्षणहीनत्वेनास्य च्युतसंस्कारतादोषदुष्टत्वं वेदितव्यम् ;
षोडि चास्य प्रयोगस्य साधुत्वेऽपि तस्य विध्याद्यर्थविहितत्वेनाव तथाविधार्थस्य प्रक-
तानुपयोगित्वात् तत्प्रयोगस्य धैर्यमेवेति ध्येयम् । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ १५ ॥

(ठ) आयासकरः,—खेदजनकः, चतुःपीडादायक इत्यर्थः । संग्रथिता—
संग्रथः,—सन्देहः, जीवने इति शेषः, जातः अस्माः, तादृशी, जीविष्यामि न वा ?
इति सशयाकुलाऽस्मि इत्यर्थः ; [जातार्थे इतचि स्त्रियामाप, यद्वा,—संपूर्वकस्य श्रुते
एव स कर्त्तरि निष्ठा, स्त्रियामाप] । मन्दभाग्या—मन्दम्—अल्पं, दुष्टम् इत्यर्थः,
भावं—नियतिः यस्याः सा, दुर्भंगा, ऊपरचेवपतिता,—ऊपरचेवे—चारभूमौ,
पतिता—प्रक्षिता ; चारप्रधानभूमौ उप्तात् बीजात् यथा नाङ्कुरीत्यस्ति, ममापि
मनोरथः तथा विफलः सञ्जात इति भावः ।

(ड) विटोक्तं “कुलजनदर्शनकातरम्” इत्यादिकमाकर्ण्य प्रवहणावलीकने
विटस्य अनभिप्रायं विविच्य, चेटं तत्र प्रवर्त्तयितुमिच्छन्नापि परित्रान्तस्य वार्हेकेन
पथमर्थस्य तस्य अयोग्यतां मन्यमानः शकार आह, कातर इति ।—कातरः,—
अप्यनालापमाकर्ण्य भीतः, वार्द्धकात् विवशी वा, एषः इड्ढचेटः,—स्थविरदासः,
प्रवहणं नावलीकयति—न पश्यति, अतः भावः ! प्रवहम् आलीकय, त्वमेव इति
शेषः ।

शकारः । कथं ! शिआला उड्डेन्ति !! बाअशा वच्चेन्ति !!
ता जाव भावे अक्खोहिं भक्खीअदि, दन्तेहिं पेक्खीअदि, (ठ)
दाव हम्मे पलाइशं । *

विटः । [वसन्तसेनां दृष्ट्वा विषादमात्मगतम्] कथमये ! सृगी
व्याघ्रमनुसरति ? (ण) भोः कष्टम् !—

शरच्चन्द्र-प्रतीकाशं पुलिनान्तर-शायिनम् ।

हंसी हंसं परित्यज्य वायसं समुपस्थिता !! ॥ १६ ॥

* कथं ! शृगाला उड्डीयन्ते !! वायसा व्रजन्ति !! तत् यावन् भावोऽचिन्त्यो
भवति, दन्तैः प्रेत्यते, तावदहं पलायिष्ये ।

(ठ) “शिआला उड्डेन्ति” इत्यादिविपरीतोक्तिः शकारवाक्याददुष्टा क्रिया ।
एवं परत्रापि ।

(ण) अये ! इति विषादे, (“अये क्रीधे विषादे च समूहे स्मरणेऽपि च” इति
भेदिनी) । सृगीव्याघ्रयोः परस्परभीष्यभोजकसम्बन्धसत्त्वेन सृग्याः व्याघ्रानुसरणं
यथा अतीव विषादजनकं विपत्तिजनकञ्च, वसन्तसेनाया अपि शकाराभिसरणं तथा
इति भावः ; वसन्तसेनायाः शकाराभिसरणं स्वेच्छाकृतमिति विज्ञानतः विटस्तेयमुक्तिः
भ्रान्तिमत्ता वेदितव्या ।

वसन्तसेनायाः शकाराभिसरणस्य सर्वथैवाव्यक्तिकत्वं हंसीवायसयोः दृष्टान्तद्वारेण
आह, शरच्चन्द्रेति ।—हंसी—मराठी, [वरवारिणीति व्यज्यते] शरच्चन्द्रप्रती-
काशं—शारद-शशिनिभं, [सत्कुलरूपयौवनादिसम्पन्नमिति ध्वन्यते] पुलिनान्तर-
जलोत्थित-शुभकीमलसैकतभूमिमध्ये, ज्ञेते यः, तं, शुभकीमलबालुकाराशिवासि-
मित्यर्थः, [रम्योपवननिशानसुखासीनमिति गम्यते] हंसं—श्वेतच्छदं, [सत्पुरुषमिति
ध्वन्यते] परित्यज्य—वित्यज्य, वायसं—काकं, [रमणानर्हं कुपुरुषमिति ध्वन्यते]
समुपस्थिता—आगता, सेवितुमिति शेषः । वसन्तसेनायाः शकाराभिसरणं हंसाः
वायसकामना इव अतीव विरुद्धसङ्घटनविषयकतया सतां मनःप्रत्यजनकमिति
भावः । अत्र अप्रस्तुतहंसीहंसवायसैभ्यः प्रस्तुतानां वसन्तसेनाचारुदत्तशकाराणा-
मुपस्थितेः अप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, शरच्चन्द्रेण सहार्थदललभ्यसाम्यबोधोपाय जायमान-
नार्थोपमाऽलङ्कारिणासौ सङ्कीर्त्यते । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ १६ ॥

[जनान्तिकम्] वसन्तसेने ! न युक्तमिदं, नापि सदृश-
मिदम्, (त) —

पूर्वं मानादवज्ञाय द्रव्यार्थं जननीवशात् ।

वस । ए । [इति शिरशालयति] ।

विटः । अशौण्डीर्यस्वभावेन वेशभावेन मन्यते ॥ १७ ॥

(त) जनान्तिकम् — अङ्गुष्ठमनामिकाच्च अङ्गुलिं कुञ्चितां विधाय प्रसारिता-
ङ्गुलिद्वयेण तन्मत्स्यानपरानाच्छाद्य परस्परकथामन्तरा यत् गुह्यभाषणरूपं नाक्यं
वेदितव्यम् ; (तल्लक्षणं यथा दर्पणे, — “त्रिपताककरेणान्यानपवाक्यान्तरा
स्ताम् । अन्योऽन्यामन्त्रणं यत् स्यात् जनान्ते तज्जनान्तिकम् ॥” इति । त्रिपताक-
तपसपि नाक्यशास्त्रे नवमाध्याये चतुःषष्टिकरलक्षणप्रतिपादनावसरे, यथा, —
“प्रारिताः समाः सर्वाः यस्याङ्गुल्यो भवन्ति हि । कुञ्चितश्च तथाऽङ्गुष्ठः स पताक
विबुधः ॥ पताके तु यदा वक्राऽनामिका त्वङ्गुलिर्भवेत् । त्रिपताकः स विज्ञेयः —”
इति । मन्दारमरन्दे तु किञ्चिद्विशेषः, — “तर्जनीमूलसंलग्नकुञ्चिताङ्गुष्ठकः करः ।
अङ्गुः संज्ञाकारप्रसारिततलाङ्गुलिः ॥ पताकः स्वादय यदि वक्रितानामिका-
ङ्गुलिः । स एव शोधगन्तर्हि त्रिपताक इतीर्यते ॥” इति) । युक्तम् — उचितं, न्याय-
मयम् । सदृशम् — अनुरूपमित्यर्थः, तवेति शेषः ; चारुदत्तानुरक्तायाः असामान्य-
शब्दवत्त्वाः ते ईदृशे अनार्ये स्वेच्छाकृताभिसारः अतीव गर्हणीय इति विटस्याशयः ।
इदानीं वनलोभात् शकारसदृशाद्योग्यपुरुषे अभिसारस्य अयुक्ततायां हेतुमाह,
“पूर्वं — प्राक्, यदा दशसहस्रसुवर्णमुद्रालभ्यः अलङ्कारः प्रवहणञ्च प्रेषितं,
एवमर्थः, मानात् — गर्वात्, अवज्ञाय — प्रत्याख्याय, शकारमिति शेषः, इदानीम्
— यदुना, जननीवशात् — मातुरधीनतया, तदुपदेशादित्यर्थः, द्रव्यार्थं — वहुधन-
प्राप्तये, “इह आगताऽसीति मन्यते अस्माभिः” एतावन्त्येव पदान्यत्र सम्यगन्वय-
विशेषं पूरणीयानि ; पूर्वमनभिसार्यत्वमुद्धा सावहेलमिममभद्रं शकारं विहायार्थ-
स्य पुनः स्वयङ्ग्राहमस्य ग्रहणं रूपाभिमानवत्त्वाक्ते सर्वथैवानुचितमिति तात्पर्यम् ;
अत्रैतन् वसन्तसेना, विटीतिः स्वान्तिप्रयुक्ता एवेत्यावेदयितुं “न” इत्युक्त्वा शिरशालग-
नविटसम्भावनायाः अथवाश्रित्वमेव प्रतिपादितवतीति वेदितव्यम्) ; अथवा
शौण्डीर्यस्वभावेन — गर्वयुक्तस्वभावेन, अनुदारस्वभावसम्पादकेन वेत्यर्थः, [शुङ्गा —
अस्माकं यस्मात्सौत्यर्थे शुङ्गाशब्दान् ईरणि भावे प्यञि च शौण्डीर्यं, तन्नास्ति यस्मिन्,

ननुक्तमेव मया भवतीं प्रति,—“सममुपचर भदे ।
सुप्रियञ्चाप्रियञ्च” ।

वस । प्रवहण-विपज्जासेण आगदा, सरणागदहि ।* (य)

विटः । न भेतव्यं न भेतव्यम् । भवतु, एनं वञ्चयामि । (द)

[शकारमुपगम्य] काणेलीमातः ! सत्यं राक्षस्य एव अत्र प्रति-
वसन्ति ।

शकारः । भावे ! भावे ! जइ लक्खणी पड़िबशदि, ता
कीश ण तुमं मूशेदि ? (घ) अध चोले, ता किं तुमं ण
भक्खिदे ? †

विटः । किमनेन निरूपितेन ? यदि पुनरुद्यानपरम्परया(न)
पद्गामेव नगरौमुज्जयिनीं प्रविशावः, तदा को दोषः स्यात् ?

* प्रवहण-विपर्यासेनागता, शरणागताऽस्मि ।

† भाव ! भाव ! यदि राक्षसी प्रतिवसति, तत् कथं न त्वां मुष्णाति ? षट्
चौरः, तदा किं त्वं न भक्षितः ?

सः अशौण्डियः, तथाविधः स्वभावी यस्य तेन] वेशभावेन—वेश्यात्वेन हेतुनेत्यर्थः,
मन्वते,—विज्ञायते, तवागमनमिति शेषः । प्रागुद्दामयौवनमदेन, चारुदत्तानुरागिणी
अहं नीचशकारं कथं भजे इति साहजिकगर्वोद्वेगेण वा शकारं प्रत्याख्याय, पुन-
रिदानीं मातुस्ताडनया, अर्थगृह्णन्निरभिमानवेश्यास्वाभाव्येन वा, धनलाभार्थमिहागत-
ऽसीति सम्भावयामीति समुदितायः । पथ्यावक्रं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(य) प्रवहणविपर्यासेन—शकटव्यतिक्रमेण, स्वशकटभ्रमकृतान्यशकटारोहणेन
इति यावत् ; नाहमेतं स्नेह्या धनलालसया वाऽभिरमयितुमागता, अपि तु चारु-
दत्तशकटं विभाव्य भ्रमात् शकारशकटमारुह्य अवागताऽस्मीत्याशयः । शरणागता—
शरणं—रक्षकभूतं भवन्तम्, आगता—प्राप्ता, भवत आश्रयप्रार्थिनी इत्यर्थः ।

(द) एनं—शकारं, वञ्चयामि—वस्तुगतिम् अन्यथाकृत्य भाषणेन प्रतारयामीत्यर्थः ।

(घ) मुष्णाति—हरति, चोरयति इत्यर्थः ।

(न) षट्—अस्माः राक्षसीत्वे कथं नाहं मूषितः, चौरत्वे वा कथं न भक्षित-
इति विषयेण, निरूपितेन—निर्धारितेन ; यदा—अनेन,—राक्षसी वा, चौरो वा ।

शकारः । एवं किदे (प) किं भोदि ? *

विटः । एवं कृते व्यायामः सेवितो धुर्याणाञ्च परिश्रमः
परिहृतो (फ) भवति ।

शकारः । एवं भोदु । यावलञ्चा चेडा ! गेह पवहणं ।
एषवा, चिड्ड चिड्ड, देवदाणं वस्त्रणाणं च अग्गदो चलणेण
गच्छामि ? ए हि ए हि, पवहणं अहिलुहिञ्च गच्छामि । जेण
दूल्हो मं पेक्खिअ भणिञ्चन्ति “एसे शे लट्ठिअशाले भट्ठालके
गच्छदि ।” †

विटः । [स्वनतम्] दुष्करं विषमौषधीकर्तुम् । (व) भवतु,

१ एवं कृते किं भवति ?

* एवं भवतु । स्यावरकचेट ! नय प्रवहणम् ; अथवा, तिष्ठ तिष्ठ,
द्वेताणां ब्राह्मणानां चाग्रतः चरणेन गच्छामि ? न हि न हि, प्रवहणमधिरश्च
रक्षामि, येन दूरतो नां प्रेक्ष्य भणिष्यन्ति, “एष सराष्ट्रियश्चालो भट्टारको गच्छति” ।
एवंरूपेण, निरूपितेन—निर्णीतेन, प्रत्यक्षीकृतेन इत्यर्थः, किं—किं फलमित्यर्थः ;
निरूपणं निष्प्रयोजनमिति भावः । उद्यानपरम्परया—आराक्येष्ट्या, उपवनमार्गेण
इत्यर्थः ; (शकारं वक्ष्यमानेन विटनेयमुक्तिः, वसन्तसेनायाः प्रतिरोधं परिजिहीर्षयै-
शोपकलेति वेदितव्या ; विटो हि शकारसहायकः सन्नपि वसन्तसेनाया अथवात्पीडनं
बदापि नानुमोदते, अतः कृतेन तत्स्थानात् शकारं स्थानान्तरं नेतुम् एवमुप-
दिशतीति बोद्धव्यम्) ।

(प) एवं कृते—पद्मानमेव गते इत्यर्थः ।

(फ) व्यायामः,—अङ्गसञ्चालनजनितशारीरिकपरिश्रमविशेषः । सेवितः,—
पशुहितः, आचरित इत्यर्थः । धुर्याणां—वृषभाणाम्, (“धुर्व्वंहे धुर्यधौर्यधुरीणाः
वपुस्वराः” इत्यमरः) परिहृतः,—अननुष्ठित इत्यर्थः ।

(व) विषं—गरलम्, औषधीकर्तुम्—औषधरूपेण परिणमयितुं, दुष्करं—
दुःसाध्यम् ; यथा प्राणनाशकस्य विषस्य हितकरोषधरूपेण परिणमनम् अतीव कष्ट-
साध्यं, तद्वत् खल्वस्वभावः मूर्खशकारः वाक्यान्तरेण विनीतस्ततः प्रत्यावर्त्तयितुं दुष्करः
इत्यर्थः । यद्वा,—दुष्करम्—दुःसाध्यं, केनाप्युपायेन नाशयितुमशक्यमित्यर्थः, विषं—
गरलम्, औषधीकर्तुम्—औषधप्रयोगेण दूरीकर्तुमित्यर्थः, अशक्यमिति शेषः, असाध्यः

एवं तावत् । [प्रकाशन्] काणेलीमातः ! एषा वसन्तसेना
भवन्तमभिसारयितुमागता ।

वस । सन्तं पावं ! सन्तं पावं ! *

शकारः । [सहर्षम्] भावे ! भावे ! मं पबलपुलिशं मणुशं
वाशुदेवञ्च ? † (भ)

विटः । अथकिम् ।

शकारः । तेण हि अपुब्बा शिली शमाशादिदा ; तश्शिं काले
मए लोशाइदा, शम्पदं पाएशुं पडिअ पशादेमि । ‡ (म)

* शान्तं पापं, शान्तं पापम् ।

† भाव ! भाव ! मां प्रवरपुरुषं मनुष्यं वासुदेवकम् ?

‡ तेन हि अपूर्वा श्रीः समासादिता ; तस्मिन् काले मया रोषिता, साम्प्रतं
पादयोः पतित्वा प्रसादयामि ।

विषस्य किमपि औषधं नास्तीति भावः । औषधशब्दस्य रोगप्रशमनोपायसूत्रव्याख्यं-
कलेऽपि, अत्र लक्षणया तत्साध्यत्वरूपार्थपरत्वं वेदितव्यम्, एवञ्च औषधापनीतीकर्तुमिति
फलितार्थः ; अनौषधम् औषधं कर्तुमिति अभूततद्भावाद्यर्थे चूरी रूपम्, औषधीकर्तुं
दुष्करम् इति क्रियारूपत्वेन वा दुष्करमिति पदस्यान्वयः ; दुष्करशब्दस्य विशेषणविधया
अन्वये तु अशक्यमिति क्रियापदान्तरमूहनीयम् ; तथा च, वसन्तसेनाधर्षणरूपं
शकाराभिप्रेतमस्माभिः केनापि हस्तेन अपनेतुमशक्यमिति विटस्याभिप्रायः ; अत्र
अतिदारुणविषे औषधरूपताऽऽपादनस्य अतिदुःसाध्यत्वरूपादप्रस्तुतात् अतिविषम-खल-
स्वभावस्य शकारस्य सत्स्वभावत्वाऽऽपादनमतिदुष्करत्वमिति प्रस्तुतार्थस्य प्रतीतिरप्रस्तुत-
प्रशंसाऽलङ्कारः ।

(भ) प्रवरपुरुषं—श्रेष्ठमानवं, वासुदेवकं—वासुदेव एवेति वासुदेवकः तं,
वासुदेवाभिन्नमित्यर्थः, [अत्र स्वार्थे कन् प्रत्ययः] ।

(म) तेन—मासुद्दिश्य इदानीं वसन्तसेनाया अभिसारेण इत्यर्थः, अपूर्वा—
कदाचिदपि पूर्वमप्राप्ता, नवा इत्यर्थः, श्रीः,—शोभा, नक्षत्रीर्वा, सौभाग्यमित्यर्थः,
वरस्त्रियाः स्त्रयमभिसारितया इति भावः, समासादिता—प्राप्ता, मयेति शेषः । पूर्वं
वसन्तसेनया अहं सावहेलं परित्यक्तः, इदानीं यद्यहं पूर्वापेक्षया सौभाग्यवान् न
भवैयं, तदा वसन्तसेना कदाऽपि मामभिसर्तुमप्रार्थनीयपगता न भवेदिति भावः ;

विटः । साधु अभिहितम् ।

शकारः । एषे पापशु पडेमि । [इति वसन्तसेनासुपत्त्य]

शक्तिके ! अम्बिके ! शुणु मम विसृतिं, —

एषे पडेमि चलणेशु विशालनेत्ते !

हृत्पञ्चलिं दशणहे ! तव शुद्धदन्ति ! ।

जं तं मए अबकिदं मदणातुलेण,

तं खम्मिदासि, बलगत्ति ! तव म्हि दासे ॥ १८ ॥

* एष पादयोः पतामि । हे मातः ! अम्बिके ! शुणु मम विसृतिम्, —

+ एष पतामि चरणयोर्विशालनेत्रे ! हृत्पञ्चलिं दशनखे ! तव शुद्धदन्ति ! ।

यत्कन्या अपकृतं मदनातुरेण, तत् क्षमिताऽसि, वरगामि ! तवास्मि दासः ॥

सा,—तेन हि—अभिसाराकाङ्क्षयैवागतत्वेन हेतुनेत्यर्थः, अपूर्वा—रमणीया, दृष्ट्याद्विषयित्वार्थः, श्रीः,—श्रीभा, वसनालङ्कारादिना आहार्यसुपनेत्यर्थः, समासा—सौकुता, वसन्तसेनयेति शेषः ; अभिसरणोपयोगिनीभिः वेशभूषाभिरियं रम्यत्वेना सञ्जातेति समुदितार्थः । तस्मिन् काले—पूर्वम्, वसन्तसेनाकृतस्वप्रार्थनाप्रत्या-
ज्ञानसमये वसन्तसेनाकृतचारुदत्ताभिसरणसमये वा इत्यर्थः । रोषिता—कोपिता, वसन्तसेना इति शेषः । प्रसादयामि—अनुनयामि, मदनुरागित्वात् इदानीमस्माः
वसन्तासुपादयामीत्यर्थः ।

शकारः वसन्तसेनाऽनुनयप्रकारमाह, एष इति ।—हे विशालनेत्रे !—आयत-
नने ! एषः,—अहमित्यर्थः, तव चरणयोः—पादयोः, पतामि—आत्मानं निक्षिपा-
नेत्यर्थः ; दशनखे—दशन नखा यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, अविकृतदशनरजतधवलनखरे ! इत्यर्थः,
शुद्धदन्ति !—शुद्धाः,—निर्मलाः, श्रीभना इति यावत्, दन्ताः यस्यास्तत्सम्बुद्धौ,
प्रसादयदति ! इत्यर्थः, तव—तत्सम्बन्धे, हृत्पञ्चलिं,—प्रसृतयुक्तकरौ इत्यर्थः,
पडेमि इति शेषः ; मदनातुरेण—कामार्त्तेन, कामप्रसरात् विवेकशून्यमनस्येति
अर्थः, मया—शकारेणेत्यर्थः, तत्—तदा, यत् अपकृतम्—अनिष्टमाचरितम्,
अपमशुष्ठितमित्यर्थः, हे वरगामि !—नवनीतकीमलाङ्गि !, तत् क्षमिता—क्षमिता,
[क्षमते इत्यकर्मकमौवादिकस्य चाभ्यतेः सकर्मकदेवादिकस्य वा णिचि निष्ठायां
अण्, अमन्तत्वात् ऋक्षश्च], असि—भवसि, त्वं, दासेन मयेति शेषः ; तव—भवतः,
मया,—परिचारकः, अस्मि—भवामि । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १८ ॥

वस । [मक्रीधम्] अबेहि, अणज्जं मन्तेसि । * (य) [इति
पादेन ताडयति] ।

शकारः । [मक्रीधम्]—

जे चुम्बिते अम्बिक-मादुकेहिं, गदे ण देवाण वि जे पणामं ।

शे पाडिदे पादतलेण सुण्डे वणे शिआलेण जधा मुदङ्गे ? † ॥ १८ ॥

अले थावलआ चेडा ! कहिं तुए पशा शमाशादिदा ? ‡

* अपेहि, अनार्थं मन्त्रयसि ।

† यच्चुम्बितमम्बिकामादुकाभिर्गतं न देवानामपि यत् प्रणामम् ।

तत्पातितं पादतलेन सुण्डं वने शिखालेन यथा मृताङ्गम् ? ॥

‡ अरे स्थावरकचेट ! कुत्र त्वया पशा समामादिता ?

(य) अनार्थम्—आर्थ्यजनविगर्हितम्, असमीचीनमित्यर्थः, मन्त्रयसि—क-
यसि ।

वसन्तसेनायाः पादप्रहारेण क्रुद्धः शकारः आत्मोत्कर्षव्यापनपुरःसरं सावज्जम
तत्क्रतुनिराकरणमाह, यदिति ।—यत् सुण्डं—शिरः, मम इति शेषः, अम्बिकामाद-
काभिः,—मादुभिः इति भावः, (शकारवाक्यात् पौनःपुन्यं न दोषायेति शो-
ध्यम्) चुम्बितं—चुम्बनं कृतं, वात्सल्यातिरेकादित्यर्थः, तथा यत्, सुण्डमिति शेषः,
देवानामपि—सुराणामपि, देवसमीपेऽपि इत्यर्थः, [“देवाण” इत्यस्य निरनुसार-
पाठस्य “देवाण” इति अनुस्वारान्ततया कुत्रचित् दर्शनात्, अत्र तु प्राकृते इत्यत्रा
प्राकृतनिधमवशात् सोढव्या] प्रणामं—नतभावं, न गतं—न प्राप्तं, देवानपि इहा
यत् न प्रणतमित्यर्थः, देवेभ्योऽपि स्वस्थोत्कर्षाधिकव्यापनार्थमिति भावः, स्वापकर्ष-
बोधकव्यापारस्यैव प्रणामपदार्थत्वादित्याशयः ; तत्—सुण्डमित्यर्थः, शिखालेन—
जम्बुकेन, मृताङ्गं यथा—मृतशरीरमिव, [“मुदङ्गे” इत्यत्र “मदङ्गे” “मिदङ्गे”
इति च पाठान्तरद्वयं विभिन्नपुस्तके दृश्यते ; तत्र “मृतोऽत्” इति मृतेण चङान्त-
स्थाने अकारादेशात् “मदङ्गे” इति पाठः युक्ततम इति ज्ञेयम्] । पादतलेन
—चरणेनैवेत्यर्थः, वसन्तसेनया इति शेषः, पातितं—पादप्रहारेण मृतलगायीकृत-
मित्यर्थः ; शिखाली यथा मृताङ्गमशङ्कितमेव पादटलितं करोति, तद्वत् त्वयाऽपि
मेव ईदृक् उन्नताहतमस्तकं चरणाघातेन सावज्जमशङ्कितमेव ताडितम् !!
ते स्पृहां इति भावः । उपमाऽलङ्कारः । उपजातिः वृत्तम् ॥ १८ ॥

वेदः । भट्टके ! गाम-श्रमलेहिं लुब्धे लाश्रमगे, तदो
चालुदत्तश्च लुक्खवाडिआए पवहणं थाविअ तहिं ओदलिअ,
श्रव चक्कपलिबट्टिअं कलेमि, दाव एगा पवहण-विपज्जाशेण
इ आलूढे, त्ति तक्केमि । *

शकारः । कधं ! पवहण-विपज्जाशेण आगदा ? य मं अहि-
शान्तिदं ? ता ओदल ओदल मम केलकादो पवहणादो ।
तुमं तं दलिह-श्रत्यवाह-पुत्तअं अहिशालेशि ? मम केलकादं
गोणादं वाहेशि ? (र) ता ओदल ओदल गम्भदाशि ! ओदल
ओदल । †

वस । तं अज्जचारुदत्तं अहिशारेसि, त्ति जं सच्चं, अलङ्घिद-
हि इमिणा वअणेण । सम्पदं जं भोदु, तं भोदु । ‡

* भट्टक ! गामशकटेः रुद्धो राजमार्गः, तदा चारुदत्तस्य हृत्तवाटिकायां प्रवहणं
कृतवित्ता तवावतीर्य, यावच्चक्रपरिवृत्तिं करोमि, तावदेषा प्रवहणविपर्ययासेने-
पदा इति तर्कयामि ।

† कथम् ! प्रवहणविपर्ययासेनागता ? न मामभिसारयितुम् ? तदवतर अवतर
शेषात् प्रवहणात् । त्वं तं दरिद्रसाथंवाहपुत्रकमभिसारयसि ? मदीयौ गावौ
पश्यसि ? तदवतर अवतर गम्भदासि ! अवतर अवतर ।

‡ तसाथंचारुदत्तमभिसारयसि, इति यत्, सत्यम् ; अलङ्घिताऽस्मि अमुना
पत्नेन । साम्प्रतं यद्ववतु, तद्ववतु ।

(र) प्रवहणविपर्ययासेन—शकटव्यतिक्रमेण, इदं पक्षहारस्थितं शकटम्
पर्यंचारुदत्तस्यैव नान्यदीयमेतत् इति क्त्वा, मदीयशकटे चारुदत्तौयल्लभान्सा
लब्धः । अभिसारयितुम्—सन्धोगार्थं निजंनसङ्केतस्थानं प्रापय्यं रमणेन प्रीणयितु-
मिच्छे; [गत्यर्थकञ्धातोः णिचि रूपमिदं, तंनानिकर्तुं; मामित्यस्य कर्मात्मम्]
अतः—अवतीर्णां भव, तूर्णमवरोह्यत्यर्थः; [सत्वरमवतारणार्थम् अतीव क्रोधादयः
अपनावंश्च अवतर इति क्रियापदस्य असकृत् प्रयोगा बोध्यः] । वाहयसि—प्रापयसि,
पश्यसि इत्यर्थः; [सारथिककर्तृकात् वहतः णिचि प्रयोज्यकर्तुः कर्मात्मस्य विधानात्,
आविपदस्य च गवादीनां नियन्त्ररूपायं कत्वात्, अत्र नियन्त्रा अत एव वसन्त-
रिभावः प्रयोजककर्तृत्वादिदेशात्, प्रयोज्यकर्तृः गवीरव कर्मात्मं वेदितव्यम्] ।

प्रकारः । एदेहि मे दश-णहुप्पल-मण्डलेहिं
 हल्येहि चाडुशद ताडण-लम्पडेहिं ।
 कट्टामि दे बलतणुं णिअ-जाणकादो
 केशेषु बालिदइअं वि जहा जडाऊ * ॥ २० ॥

* एताभ्यां मे दशनखीत्पलमण्डलाभ्यां हस्ताभ्यां चाटुशतताडनलम्पटाभ्याम् ।
 कर्षामि ते वरतनं निजयानकात्, केशेषु बालिदयितामिव यथा जटायुः ।

वसन्तसेनायाः शकटारोहणं तदवतरणे कालत्वेपश्चासहमानः प्रकारः सक्तीं
 खानुष्ठेयं तन्निष्ठ्यांतनप्रकारमाह, एताभ्यामिति ।—मे—मम, दश—दशसङ्काः,
 नखाः—कररुहाः, उत्पलमण्डलानि—पुण्डरीकसमूहाः इव यथोः ताभ्यां, (दशते
 हि लोके वीराः करकार्कश्यदीतनार्थं वज्रोपस्यं प्रदर्शयन्ति, सुन्दरीणां करवर्णनावसरे
 एव नखानां कमलसाम्यञ्चेति, एतच्च मौख्यातिशय्यात् प्रकारः ताडनकर्माणि करयोः
 कार्कश्यमनुपवर्ण्यं विपर्ययेण कोमलत्वमेव वर्णयतीति प्रकारवन्नृत्तेनैतत् हास-
 रसानुकूलत्वात् भूषणमेवेति वेदितव्यम्) ; तथा चाटुशतानि—प्रियवचनशतानोव,
 ताडनानि—प्रहाराः, तेषु लम्पटाभ्यां—लुब्धाभ्यां, तत्कुशलाभ्यामित्यर्थः ; चाटुप्रश-
 खीको यथा मिथ्याप्रियवाक्यसमूहाकर्षणे सदा आग्रहवान् दृश्यते, मम हस्तीप-
 सर्व्वदा प्रहारविधौ तथैव साग्रहः इति भावः ; (अत्र सृष्टीनां मधुराणाञ्च वाचां
 कठोरेण क्लेशहेतुभूततया अप्रीतिकरिण च ताडनेन साम्यप्रदर्शनं प्रकारस्य मौख्याति-
 शय्यञ्चकम्) ; एताभ्यां—परिदृश्यमानाभ्यां, हस्ताभ्यां—कराभ्याम्, [“एदेहि”
 इत्यत्र “हल्येहि” इत्यत्र च अनुस्वाराभावश्चन्द्रोऽनुरोधात् सोढव्यः । यत्र तु “एदेहि”
 तथा “हल्येहि” इति सानुस्वारः पाठः, तत्र हकारद्वयस्य सानुस्वारत्वेन गुरुत्वेऽपि
 तीव्रप्रयत्नोच्चाव्यतया लघुत्वावगमात्, सविन्दीः पाक्षिकगुरुत्वाच्च न चन्द्रोभङ्गदोषः ;
 यथाह कण्ठाभरणे,—“यदा तीव्रप्रयत्नेन संयोगादेरगौरवम् । न चन्द्रोभङ्ग इत्याह-
 कदा दोषाय सूरयः ॥” इति] जटायुः,—गरुडनन्दनः पार्श्वविशेषः, [“जडाऊ”
 इत्यत्र “इणूमाण्” इति पाठान्तरम्] यथा—यदत्, बालिदयितां—वानरराजप्रियां
 ताराम्, अकपंतं, तथैव इति शेषः, निजयानकात्—स्वकीयात् प्रवहणात्, तं—
 तव, वरतनं—सुन्दरं गात्रं, केशेषु—कुन्तलीषु, केशावच्छेदनेत्यर्थः, [अत्र आश्लेषादि-
 करणे सप्तमी] गृहीत्वेति शेषः, कर्षामि—आकृष्य अवतारयामीत्यर्थः । इह “यथा-
 इव” इत्यर्थः एकतरेणैव साम्यस्यावबोधोपात्त उभयप्रयोगदर्शनादेकतरस्य वैयर्थ्यं कर्तव्यम् ।

विटः ।—अग्राह्या मूर्धजेष्वेताः स्त्रियो गुणसमन्विताः ।

न लताः पल्लवच्छेदमर्हन्त्युपवनोज्जवाः ॥ २१ ॥

तदुत्तिष्ठ त्वम्, अहमेनामवतारयामि । वसन्तसेने ! अव-
तीर्थताम् ।

वस । [अवतीर्थ्य एकान्ते (ख) स्थिता] ।

शकारः । [खगतम्] । जी श्रे मम वचनावमाणेण तदा
होशमी शम्भुक्विदे, अज्ज एदाए पादप्पहालेण अणेण
पल्लविदे ; (व) तं सम्पदं मालेमि णं । भोदु, एब्बं दाव ।
[प्रकाशम्] भावे ! भावे ! *—

* यः स मम वचनावमानेन तदा रोषाग्निः सन्मुचितः, अद्य एतस्याः पाद-
प्रक्षारेणानेन प्रज्वलितः ; तत् साम्प्रतं भारधास्येनाम् । भवतु, एवं तावत् । भाव !
भाव !—

परस्परविरुद्धाभिधानमूलकमेतदौपम्यं शकारवक्तृत्वेन न दूष्यमिति बोध्यम् । वसन्त-
मिलकं वृत्तम् ॥ २० ॥

केशयङ्गणद्वारा वसन्तसेनायाः निर्व्यातनोद्यतं शकारं निवारयितुं तादृशकाव्येस्या-
नुकृतामाह, अग्राह्या इति ।—गुणसमन्विताः,—गुणवत्यः, एताः,—पुरतः परिदृश्य-
यणाः, स्त्रियः,—वसन्तसेनासदृश्यः कामिन्यः, [अत्र बहुवचनं वसन्तसेनायाः गौरव-
व्यक्तं बोध्यम्] ; यद्वा—स्त्रियः,—नार्यः, नारीमावसेव इत्यर्थः, मूर्धजेषु—केशेषु,
केशवच्छेदेनेत्यर्थः, [अत्र औपम्येयिकाधिकरणे सप्तमी] अग्राह्याः,—न गृहीतुमर्ह्याः,
तथा हि,—उपवनोज्जवाः,—कृत्रिमे कानने सयवं परिवर्जिता इत्यर्थः, लताः,—
जलवः, पल्लवच्छेदं—किञ्चल्यभङ्गं, न अर्हन्ति—किञ्चल्यभङ्गं प्राप्तुं योग्या न
संश्लेष्यः । सयवपालितायाः सुकीमलाया उपवनलतायाः पल्लवभङ्गः यथा अनु-
पितः, तथा अतिकीमलाया गुणवत्या रूपयौवनादिसमन्विताया वसन्तसेनाया अपि
विशेष्येण निगृहीतुमर्हति इति सरलार्थः । अत्र स्त्रीकेशयङ्गण-लतापल्लवच्छेदन-
परमार्थयोः साम्यस्य प्रणिधानगम्यत्वात् दृष्टान्तोऽलङ्कारः, “दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः
प्रतिबिम्बनम्” इति लक्षणात् । पथ्यावच्छं वृत्तम् ॥ २१ ॥

(ख) एकान्ते—एकस्मिन् पार्श्वे ।

(व) अत्र “यः रोषाग्निः सन्मुचितः, अद्य स प्रज्वलितः” इति खण्डान्वयः
विटः । वचनावमानेन—वचनाणां—मां भजस्व इत्यादिमदीयवाक्यानाम्, अथ-

जदिच्छमे लम्बदशा विशालं

पाबालञ्चं शुत्तशदेहि जुत्तम् ।

मंशं च खादुं, तह तुट्टि कादुं,

चुह चुह चुकु चुह चुहत्ति—” * ॥ २२ ॥

विटः । ततः किम् ?

शकारः । “—मम पिञ्चं कलेहि । †

विटः । बादं करोमि, वर्जयित्वा तु अकार्यम् । (श)

* यदीच्छसि लम्बदशाविशालं प्रावारकं सूत्रशतैर्युक्तम् ।

मांसञ्च खादितुं तथा तुष्टिं कर्तुं चुह चुह चुकु चुह चुह इति ।

† मम पिञ्चं कुरु ।

मानेन—अनादरणेन, सावज्ञ परिहरणेनेत्यर्थः, तदा—प्राक् चारुदत्ताभिसरणसमये इत्यर्थः, रोषाप्रिः,—क्रोधानलः, सम्बुधितः,—सन्दीपितः, सत्यचित्तवर्णं ज्वालायां सत्यकृतया विकाशाभावात् तदानीं धूमाच्छन्नतया स्थित इत्यर्थः । एतस्मात्,—वयनसेनायाः इत्यर्थः, प्रज्वलितः,—ज्वालामालासङ्कुलतया पुनरुद्दीपित इत्यर्थः ।

वयनसेनां निहन्तुं समुचितोपायनदानप्रस्तावेन विटं प्रलीभयन्नाह, यदीति ।—यदि—चेत्, लम्बाभिः,—सुदीर्घं प्रलम्बिताभिः, दशाभिः,—वस्त्रान्तैः, लम्बमान-वस्त्रान्तमन्त्रैरित्यर्थः, (“दशावस्थादीपवर्त्योर्वस्त्रान्ते भूच्छि योषति” इति मेदिनी) विशालं—दीर्घे, तथा सूत्रशतैः,—असङ्ख्यासूत्रैरित्यर्थः, [“शुत्तशदेहि” इत्यत्र हृदोऽनुलोपादनुस्वाराभावः ; कश्चित् साधुस्वारोऽपि पाठः दृश्यते, तत्र पूर्वोक्तप्रकारेण हृदोऽभङ्गदायः समाधेयः] युक्तं—समन्वितं, वयनसाधनसूत्रशतानुसूतमित्यर्थः, प्रावारकम्—उत्तरीयवसनं, लम्बुमिति शेषः, तथा, मांसम्—आमिषं, “चुहचुहचुहु चुहचुहु इति”—उक्तरूपाव्यक्तमधुरध्वनिपूर्वकं सुपेयकोमलमांसरसं चूर्णं चूर्णयित्यर्थः, खादितुं—भोक्तुं, तथा तुष्टिं—मम सन्तोषं, कर्तुं—विधातुम्, इच्छसि—अभिलषसि, मतः यदि सुदीर्घम् उत्तरीयवसनं लम्बुं, मांसभोजनं, तथा मम सन्तोषविधानञ्च कर्तुम् अभिलषसीत्यर्थः, तदा तूष्णे “मम पिञ्चं कलेहि” इति वक्ष्यमाणचूर्णकैमानवधः मनामीष्ट पूरयेत्यर्थः ; चुहप्रभृतीनि तु अव्यक्तागुस्वरणसङ्केतवचनानीति वेदितव्यम् । उपजातिः, वृत्तम् ॥ २२ ॥

(श) बादं—तथाऽस्तु इत्यर्थः, भवश्च ननवश्यमेव पालयिष्यामीति प्रविशति

प्रकारः । भावे ! अकज्जाह गन्धे वि णत्थि, लक्खशी
कावि णत्थि (ष) । *

विटः । उच्यतां तर्हि ।

प्रकारः । मालेहि वसन्तशेणिअं । †

विटः । [कर्णो पिधाय (स)] ।—

बालां स्त्रियञ्च नगरस्य विभूषणञ्च

वेश्यामवेश सट्ठश-प्रणयोपचाराम् ।

एनामनागसमहं यदि घातयामि

केनोडुपेन परलोकनदीं तरिष्ये ? ॥ २३ ॥

* भावः । अकार्यस्य गन्धोऽपि नास्ति, राक्षसी कापि नास्ति ।

† मारय वसन्तसेनाम् ।

ति यावत् । (“भृशप्रतिज्ञयोर्वाङ्म” इत्यमरः) । अकार्यम्—अनुचितकार्यं, पापं
इत्यर्थः, वर्जयित्वा—विहाय, करोमि—विदधामि ; गर्हितं कर्म विना सर्व्वमेव
ततः कृत्यं साधयितुमर्हं स्वीकरोमीत्यर्थः ।

(ष) राक्षसी कापि नास्तीति ।—अकार्ये वर्जयित्वेति विटप्रोक्तवाक्यात्,
कार्ये—सज्जनविगर्हितं कर्म इति विटभिप्रेतमर्थमनवबुध्य, अकार्ये—कर्तुं-
व्यसम्, असाध्यमित्येवमर्थमवगत्य, राक्षसी कापि नास्तीत्युक्त्या राक्षसीवधो हि
इष्टाध्यः, अस्या वधस्तु न तथा, यतः एषा किल वसन्तसेना, अतोऽस्याः न मेतद्व्य-
ति भावः प्रकटोक्तः । [“लक्खशी कावि” अत्र “लक्खलिषा वि” इति पठित्वा
“लोऽपि” इति केचित्] ।

(स) पिधाय—अङ्गुलिभ्याम् आच्छाद्य ।
शशिना हिंसनमेव नरकफलोत्पादकं, विग्रेषतस्तु निरपराधस्य, तदापि ईदृग्-
पवनाः स्त्रियाः, अतः ईदृशमकार्यं सर्व्वथैव कर्तुमनुचितमिति बोधयितुमाह,
नामिति ।—यदि—चेत्, अहं—विट इत्यर्थः, बालां—तदुर्णो, स्त्रियम्—अबलां,
पुरः—सज्जयित्वा इत्यर्थः, विभूषणम्—अलङ्कारस्वरूपां, रत्नभूतामित्यर्थः,
शिकां—शशिकां, कम्पतः न तु व्यवहारतः इति भावः, वेशः,—वेश्याजनाश्रयः,
“वेशो वेश्याजनाश्रयः” इति कोषः) तत्सदृशः न भवति इति अवेशसदृशः,—
“वेश्याजानुपयुक्तः, अङ्गुलिभ्याम् इत्यर्थः, प्रणयोपचारः,—प्रणयव्यवहारः यस्याः तादृशी,

शकारः । अहं ते मेढकं ददृशं । अस्यां च,—विविक्ते (ह)
उज्जाणे इह मालन्तं को तुमं पेक्खिस्सदि ? *

विटः ।—

पश्यन्ति मां दशदिशो, वनदेवताश्च,
चन्द्रश्च, दीप्तकिरणश्च दिवाकरोऽयम् ।
धर्मानिलौ च गगनञ्च तथाऽन्तरात्मा
भूमिस्तथा सुकृत-दुष्कृत-साक्षिभूता ॥ २४ ॥

* अहं ते उडुपं दास्यामि । अन्यच्च,—विविक्ते उद्याने इह मारयन्तं कस्तं
प्रेक्षिष्यते ?

वेद्यात्वे सत्यपि कुलकामिनौमिव पवित्रप्रणयवतीमित्यर्थः, अनागसं—निरपराधाया,
एनां—वसन्तसेनां, घातयामि—मारयामि, तदा—तादृशाकाव्यानुष्ठाने कृते इत्यर्थः,
केन उडुपेन—प्लवेन, किञ्चूतं तरणसाधनमवलम्ब्य इत्यर्थः, (“उडुपन्तु प्लवः कोलः”
इत्यमरः) परलोकनदीं—परलोकपथमध्यवर्तिनीं सरितं, वैतरणीमित्यर्थः, तारये—
अतिक्रमिष्यामि, ततः उत्तीर्णां भविष्यामि ? न केनापि इत्यर्थः । निरपराधाया
अस्याः इनने परलोके नैव मे निस्तारः, तेन अवश्यमेवाहं निरयगामी भविष्यामीति
भावः । अत्र बालादिविशेषणानां साभिप्रायकतया परिकरीऽलङ्कारः, “सक्तिविशेषणैः
साभिप्रायैः परिकरी मतः” इति लक्षणात् । [तरतेः भौवादिकस्य परस्मैपदत्वेनानु-
शिष्टतया तदनुशासनमुल्लङ्घ्य आत्मनेपदप्रयोगादत्र व्याकरणलक्षणहीनत्वद्वयः सुत-
संस्कारतादोषः विज्ञेयः] । वसन्तातिलकं वृत्तम् ॥ २३ ॥

(ह) उडुपं—प्लवम् ; “डोङ्गा” इति वङ्गभाषा । विविक्ते—निर्वर्णे,
(“विविक्तौ पूतविजनौ” इत्यमरः) ।

“—कस्तं प्रेक्षिष्यते ?” इति शकारवाक्यस्तीतरं दातुं सर्वेषां जनानां कर्त्तृसाक्षि-
भूततया स्थितान् शास्त्रोक्तान् देवादीन् निर्दिशति, पश्यन्तीति ।—सुकृतदुष्कृतसाक्षि-
भूताः,—पुण्यपापयोः साक्षाद्दृष्टारः, [विशेषणमेतत् सर्वदेव कर्त्तृपदैः यथासक्यं
लिङ्गविभक्तिविपरिणामेनान्वेति] दश—दशसङ्ख्याकाः, दिशः,—ककुभः, वनदेवताः,
—आरण्यदेव्यश्च, [अत्र सर्वेभ्यः कर्त्तृपदैश्चकारः दर्शनक्रियायां प्रत्येकप्राधान्य-
द्योतकः] चन्द्रः,—निशाकरश्च, दीप्तकिरणः,—भास्वरांशः, अयं—परिदृश्यमानः,
दिवाकरः,—सूर्यश्च, (मध्याह्ने सूर्यस्य गगनमध्यदेशे अवस्थानात् इत्येव निर्द्देशप्राप्तः)

शकारः । तेण हि पड़न्तोवालिदं (क) कदुअ मालेहि । *

विटः । मूर्ख ! अपध्वस्तोऽसि (ख) ।

शकारः । अधम्मभीलू एसे बुद्धकोले । भोदु, थाबलअं चेडं
अणुणेमि । पुत्तका थाबलका चेडा ! शोवसखडुआइं (ग)
दइअं । †

* तेन हि पटान्तापवारितां कृत्वा मारय ।

† अधम्मभोरुषेण बुद्धकोलः । भवतु, स्थावरकं चेटमनुनयामि । पुत्तकं स्थावरकं
चेट ! सुवर्णकटकानि दास्यामि ।

“अयं”शब्दो बोध्यः) धर्मः.—शास्त्रविहितकर्मानुष्ठानजन्यभाविफलसाधनभृतशुभा-
दृष्टम्, अनिलः,—वायुः, एतौ चेत्यर्थः, गगनम्—आकाशश्च, तथा अन्तरात्मा
—मनः, शरीरान्तर्बर्त्तौ जीवात्मा वा, तथा भूमिः,—पृथ्वी च, मां—विटमित्यर्थः,
पश्यन्ति—अवलोकयन्ति, (एतदुपलक्षणम् ; तेन अनल-सलिल-यम-यामिनी-
प्रवृत्तीनामपि कर्मसाक्षित्वं बोद्धव्यम् ; तदुक्तं. मिताचरायाम्,—“आदित्यचन्द्रा-
यनिलोऽनलश्च द्यौर्मूमिरापो हृदयं यमश्च । अद्भ्य रात्रिश्च उभे च सम्ये धर्मश्च
वाताति नरस्य वृत्तम् ॥”) ; पापाचरणं कैनापि कदापि गोपायितुं न शक्यते, अद्य
अदृशतान्ते वा अवश्यमेव प्रकाशितं भविष्यतीति भावः । अत्र प्रस्तुतानां सर्वेषामेव
दिग्-वनदेवता-चन्द्रादीनाम् एकया दर्शनक्रियया अभिसम्बन्धात्तुल्ययोगिता नाम
अवधारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २४ ॥

(क) पटान्तापवारितां—वस्त्रप्रान्तेन आच्छादितां, येन केऽपि न द्रष्टुं शक्य-
तीति भावः ।

(ख) अपध्वस्तः,—नीचवंशप्रसूतः, अथवा इहलोकात् परलोकाश्च अधः-
पतितः, धिक्कृतः इति यावत् ।

(ग) अधम्मभीलः,—अधर्माचरणाद्भयशीलः इत्यर्थः । बुद्धकोलः,—जीर्ण-
शूकरः, [“वराहः शूकरो घृष्टिः कीलः पोत्री” इत्यमरः । लज्जादीर्घतेन
“बुद्धकोले” इत्यत्र “बुद्धकोले” इति पठित्वा बुद्धशगाल इति व्याख्यातम्] ।
शब्दो यौवनदशायां त्वया, महदकार्यमनुष्ठितम्, इदानीन्तु बुद्धत्वे, धर्मवत्तु
इत्यात्मानं गोपायसि इत्याशयः ; यद्वा,—आत्मापेक्षया वयोवृद्धत्वेन शूकरवत्
लोपितसाधनेः हृदयत्रयत्वेन च विटं प्रति “बुद्धकोले” इति शकारस्य सावज्ञोक्तिरियं
वदितव्या । सुवर्णकटकानि—स्वर्णवलयान् ।

चेटः । अहं पि पलिहिशं । *

शकारः । शोबसं दे पीठकं (घ) कालदृशं । †

चेटः । अहं पि उबविशिशं । ‡

शकारः । शब्बं दे उच्छिटं (ङ) ददृशं । §

चेटः । अहं पि खादृशं । ¶

शकारः । शब्बचेडाणं महत्तरकं कालदृशं (च) । **

चेटः । भट्ठकं ! हुबिस्सं । ††

शकारः । ता मखेहि (छ) मम बभ्रणं । ‡‡

चेटः । भट्ठके ! शब्बं कलेमि, बज्जिअ अकज्जं । §§

शकारः । अकज्जाह गन्धे बि यत्थि । ¶¶

चेटः । भणादु भट्ठके । ***

शकारः । एणं वसन्तशेणिअं मालेहि । †††

चेटः । पशीददु भट्ठके ! इअं मए अणज्जेण अज्जा पवहण-
पलिवत्तणेण आणीदा । ‡‡‡

* अहमपि परिधास्यामि ।

† सौवर्णे तं पीठकं कारयिष्यामि ।

‡ अहमपि उष्वेक्ष्यामि ।

§ सर्वं तं उच्छिष्टं दास्यामि ।

¶ अहमपि खादिष्यामि ।

** सर्व्वचेटानां महत्तरकं कारयिष्यामि ।

†† भट्ठक ! भविष्यामि ।

‡‡ तन्मन्यसु मम वचनम् ।

§§ भट्ठक ! सर्वं करोमि, वर्ज्जयित्वा अकार्य्यम् । ¶¶ अकार्य्यस्य गन्धोऽपि नास्ति ।

*** भणतु भट्ठकः ।

††† एनां वसन्तसेनां नारय ।

‡‡‡ प्रसीदतु भट्ठकः । इयं मया अनाय्येण आय्यां प्रवहणपरिवर्तनेनानीता ।

(घ) पीठकम्—आसनम् ।

(ङ) उच्छिष्ट—भुक्तावशिष्टम् ; “प्रसाद” इति वङ्गभाषा ; शकारस्य राज-
श्यालकतया चर्व्वचूष्यादावविधस्तादुद्रव्याश्रित्वात् तदुक्तावशिष्टभक्षणं भाग्यलभः संवेति
तेन चटस्य कोमप्रदर्शनं सङ्गतमवेति बोध्यम् ।

(च) महत्तरकं—प्रधानम् । कारयिष्यामि, राज्ञा इति शेषः ।

(छ) मन्यसु—स्त्रीकुर इत्यर्थः ।

प्रकारः। अले चेड़ा ! तवात्रि ण पहवामि ? (ज) *

वेटः। पहवदि भट्टके शल्लोलाह, ग चालित्ताह, ता
श्रीददु पशीददु भट्टके। भाआमि क्खु अहं। ॥

प्रकारः । तुमं मम चेडे भविअ कश्च भाआशि ? ॐ

चेदः । भट्टके ! पललोअश्श । §

प्रकारः । के शि पललोप ? ॥

चेदः । भट्टके ! शुक्तिद-दुक्तिदश्च पलिणामे । (भ) **

प्रकारः । केलिशे शुकिदश पल्लिणामे ? ॥॥

३८६ । जादिशे भट्टके बहुसोवसमण्डदे । ३३३

प्रकारः । दुक्किदश केलिसे ? §§

॥ परे चेट ! तवापि न प्रभवामि ?

प्रभवति भट्टकः शरौरस्य, न चारिचस्य ; तत् प्रसीदतु प्रसीदतु भट्टकः ।
 ननु खलु भट्टकः ।

! तं मम चेटीं भूत्वा कस्मात् विभेषि ? § भट्टक ! परलोकात् ।

१ कः स परलोकः ?

ॐ भट्टक ! सुज्ञतदुष्कृतयोः पारिणामः ।

॥ कौटिल्यः सङ्गतस्य परिणामः ?

॥ यादृशां भद्रको बहुसुवर्णमण्डितः ।

॥ दुष्कृतस्य कीदृशः ?

(व) प्रभवानि—प्रभुभंवानीत्यर्थः, तदुपरि अपि किं नम कारित् अधिकारो
इति समुदितशयः ।

(क) सुकृतदुष्कृतयोः,—पुण्यपापयोः, परिणामः,—परिपाकः, फलरूपेण
परितिरिक्त्यर्थः ; “कृत्वाहितो भावः द्रव्यवत् प्रकाशते” इति न्यायात्, परिणम्यमाने
सुकृते इति तु पथ्यवसितोऽर्थः । तथा हि, परः,—ऐहिकादन्यः, लोक्षते—
स्वादिदृष्टेण तत्साधनभूततया वा दृश्यते योऽसौ लोकाः, लोकान्तरौयं सुख-
निधिपापसुखमानं वस्तु, सुखदुःखादिसाधनं वा, इति अर्थवशसम्बन्धः व्युत्पत्ति-
रिति, एवं विवोचयिषया प्रयुज्यमानस्य परलोकशब्दस्य यथाऽभिमतार्थमनधि-
कार पुनः विवोचयितुं भक्ष्यन्तिरिचैतदं व सुकृतदुष्कृतयोः परिणामरूपतयोक्त-
मिति वक्ष्यम् ।

चेटः । जादिसे हगो पलपिण्ड-भक्वको भूदे ; ता
अकज्जं (ज) ए कलदशं । *

शकारः । अले ! ए मालिश्शशि ? † [इति बहुविधं ताडयति] ।

चेटः । पिट्टदु भट्टके, मालेदु भट्टके, अकज्जं ए कल-
दशं, ‡—

जेण म्हि गम्भदासे विणिम्मिदे भाअहेअ-दोशेहिं ।

अहिअं च ए कीणिशं तेण अकज्जं पलिहलामि § ॥ २५ ॥

वस । भाव ! सरणागदम्हि । ¶

विटः । काणेलीमातः ! मर्षय, मर्षय । (ट) साधु स्थावरक !

साधु,—

* यादृशोऽह परपिण्डभक्वको भूतः ; तदकार्यं न करिष्यामि ।

† अरे ! न मारयिष्यासि ?

‡ पिट्टयतु (ताडयतु) भट्टकः, मारयतु भट्टकः, अकार्यं न करिष्यामि,—

§ येनास्मि गर्भंदासो विनिश्चितो भागधेयदोषैः ।

अधिकं च न क्रेष्यामि, तेनाकार्यं परिहरामि ॥

¶ भाव ! शरणागताऽस्मि ।

(ज) परपिण्डभक्वकः,—परिणाम—अन्येषां, पिण्डम्—आजीवनम्, चत्वारो
नित्यर्थः, भक्षयति—अन्नाति इति परान्नभोजी इत्यर्थः, परदीयमानान्नोपजीवी इति
यावत् । [“पलपिण्डभक्वके” इत्यत्र “पलपिण्डपुट्टके जाते” इति पाठे “परपिण्डपुट्टके
जातः” इति संस्कृतम्] । अकार्यं—गृहितं कर्म, पापफलकं कार्यमिति यावत् ।

अकार्याकरणे हेतुमाह, येनेति ।—येन—यस्मात् हेतोरित्यर्थः, भागधेयदोषैः
—पूर्वजन्माचरिताकार्यफलभूतदुरदृष्टपरिणतिवशादित्यर्थः, गर्भंदासः,—आजन्मभक्षक
इत्यर्थः, विनिश्चितः,—कल्पितः, विधिना इति शेषः, अस्मि—भवामि, तेन—तस्मात्
हेतोरित्यर्थः, अकार्यं—निन्दितं कर्म, परिहरामि—त्यजामि, अधिकम्—एतज्जातं
गर्भंदासफलादतिरिक्तं, विषमफलभूतभौषणनरकादिरूपमित्यर्थः, न क्रेष्यामि—अल्प-
कृतकर्मात्मकमूल्यदानेन यद्दोष्यामि, अकार्यं विनिमयेन गर्भंदासादधिकतरेण नर-
कपातादिरूपं दुरदृष्टपरिणामं न सञ्चिनीमि इति भावः । आस्था इत्यम् ॥ (ट)
(ट) मर्षय मर्षय—चमस्तु चमस्तु, क्रीधं परिहर इत्यर्थः, [वीर्याणां निर्माणे]

अप्येष नाम परिभूतदशो दरिद्रः

प्रेष्यः परत्र फलमिच्छति, नास्य भर्ता ।

तस्मादमी कथमिवाद्य न यान्ति नाशं,

ये वृद्धयन्त्यसदृशं, सदृशं त्यजन्ति ? ॥ २६ ॥

अपि च,—रन्ध्रानुसारी विषमः कृतान्तो

यदस्य दास्यं तव चेश्वरत्वम् ।

स्यावरकस्य साधुचरितमुपवर्णयितुं प्रसङ्गात् असदृशकर्मकारिणः जनान् उपा-
हन्ते, अपीति ।—परिभूता—तिरस्कृता, सर्वैरेवावज्ञातेत्यर्थः, दशा—अवस्था यस्य
च, दुरवस्था इत्यर्थः, दरिद्रः,—निर्जनः, खोदरस्यापि पीषणाय नियतव्याकुलमना
इति भावः, प्रेष्यः,—भृत्यः सन् अपि, [“प्रपूर्वकादिच्छतेः इष्यतेवा कर्मणि स्थिति
सं, समी तु, प्रस्यावणात् परयोः एषैष्यथोः वृद्धेः, एवमेवैष्यथोः परयोः प्रस्यावणस्य
तोपस्य च विधानात्, प्रेष्यः इत्यपि पदान्तरं भवतीति बोद्धव्यम् । “नियोज्यः किङ्करः
प्रेष्यः मुजिष्यः परिचारकः” इत्यमरः] एषः,—चेष्ट इत्यर्थः, परत्र—परलोके, फलं
—गिरवच्छिन्नसुखसन्ततिरूपम्, अथवा सद्गतिरूपमुदकमित्यर्थः, नाम—सम्भावनाया-
मव्ययम्, इच्छति—अभिलषति, अस्य—भृत्यस्य, चेष्टस्य इत्यर्थः, भर्ता—स्वामी,
प्रकार इत्यर्थः, न, इच्छतीति शेषः ; तस्मात्—भृत्ये धर्मभयस्य प्रभौ तद्विपर्ययस्य
च दर्शनादित्यर्थः, ये—जनाः, असमीक्ष्यकारिणः किम्प्रभव इत्यर्थः, देवदत्तका वा,
सदृशम्—अयोग्यम्, अपारलौकिककर्मकारिणमिति वा, वृद्धयन्ति—वृद्धिं प्राप्-
यन्ति, ऐश्वर्यवन्तं कुर्वन्तीत्यर्थः, तथा सदृशं—योग्यं, वृद्धिप्राप्त्युपयोगिनं जनमित्यर्थः,
त्यजन्ति—जहति, न वृद्धयन्तीत्यर्थः, दरिद्रं कुर्वन्तीति यावत्, ते अभी—जनाः,
प्रकारसदृशाः इति भावः, कर्मविपाका वा, अथ—एतत्क्षण एव इति यावत्, कथ-
मिव—किमर्थमित्यर्थः, नाशं—क्षयं, न यान्ति—न प्राप्नुवन्ति ; पात्रापात्रविचार-
शून्या आदरमनादरश्च प्रदर्शयतामसमीक्ष्यकारिणां किम्प्रभूणां कर्मविपाकानां वा
नाश एव उचितः, तथात्वे च सतां ग्लानिः, असताच्चाभ्युत्थानं न भवेदिति भावः ।
अथ प्रेष्यस्य पारत्रिकफलाकाङ्क्षाकृपात् कथितादस्तुनः तादृशस्य अन्यस्य भर्तुः तद्व्यपो-
हनात् परिसङ्गाऽलङ्कारः, तथा द्वितीयार्द्धे अप्रस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतस्य अकार्यकारि-
णोक्तारनाशरूपविशेषस्य गम्यत्वात्प्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारश्च । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २६ ॥
धार्मिकः स्यावरकः एवात्र प्रभुत्वाधिकारस्य सुयोग्यं पात्रं, परमाधार्मिकः
स्यावरकं दृष्ट्यदास्यपदस्यैव, अतस्तद्विचारमकृत्वैवं केवलं गुणदोषलेखं दृष्ट्वा पुंसः

श्रियं त्वदीयां यदयं न भुङ्क्ते,

यदेतदाज्ञां न भवान् करोति ॥ २७ ॥

सौभाग्यासौभाग्यविधायक देवं तिरस्कारोति, रन्ध्रेति ।—कृतान्तः,—देवं, (“कृतान्तोऽचेमकर्मणि सिद्धान्तयमदैवेषु” इति हेमचन्द्रः) रन्ध्रानुसारी—छिद्रानुसन्धायी, दोष-
मावदर्शोत्थः, न तु गुणपक्षपातीति यावत्, अन्यथा कथमेतमधुना गुणशतालङ्घ-
नतिधर्मपरायणमपि पूर्वकृतदुष्कृतलेशानुसन्धानतत्परः दुर्गतेः परां कीटिसुपलभ्यन्
नियतमधर्मपरायणमपि प्रकारं तदीयपूर्वकृतसुकृतलेशानुसन्धानेन सौभाग्यसौमा-
न्यश्रयमासेति भावः, (अथवा,—रन्ध्रानुसारी—दुर्गतानामेव छिद्रानुसन्धानात् तेषु
शतनिर्यातनपटीयानिति भावः, “छिद्रेष्वनर्था बहुलौ भवन्ति” इति दर्शनात् ।
विपन्नाः एव जनाः अनर्थशतमुपमुञ्जते, न तु सम्पन्नाः, तेषां दोषशतमज्ञावेऽपि तत्
फलभोगस्य सर्वथाऽदर्शनात्) अत एव विषमः,—विपरीतः, अविचारक इत्यर्थः ;
(यद्वा,—दैवमन्यमानमाय्यजनविगर्हिताकाय्यकारिणं प्रकारं सदुपदिशन् दैवस्य
विषमत्वमुपपादयति ।—विषमः,—फलानुमेयतया विपरीतः ; धार्मिकस्य बहु-
गुणवतोऽपि पूर्वकृतदुष्कृतलेशवशात् क्लेशशतावाप्तिः, अधार्मिकस्याकाय्यकारिणः
पूर्वकृतसुकृतलेशवशादेव प्रभुत्वादिसुखावाप्तिश्च देवप्रातिकूल्यानुकूल्याभ्यां सम्भवति ;
एतेनैश्वर्यमदमत्तस्य प्रकारस्य अपकाय्यकरणे नियतमेव छिद्रान्वेषी कृतान्तः प्रति-
कूली भविष्यति, तेन च सर्वमिदं प्रभुत्वादिकमचिरैरेव कालेन विलयं यास्यति इति
व्यज्यते) । कृतान्तस्य विषमत्वे हेतुमाह, यदिति ।—यत्—यस्मात्, अस्य—चेष्टस्य,
परलोकाभरोः साधोरिति भावः, दास्यं—किङ्करत्वं, परपिण्डोपज्जीवित्वमिति यावत्,
तव च—अकाय्यकारिणः स्त्रीबध्नीयतस्य प्रकारस्य इति भावः, ईश्वरत्वं—प्रभुत्वं,
दैवेन कृतमिति शेषः, यत्—यस्मात्, अयं—चेष्टः, त्वदीयां—प्रकारसम्बन्धिनीं,
श्रियम्—ऐश्वर्यं, न भुङ्क्ते—नानुभवति, धार्मिकतया प्रभुयोग्योऽयं तव सम्पत्तिं यत्
न प्राप्नोति इत्यर्थः, प्रभुत्वेनेति भावः, यत्—यस्माच्च, भवान्—त्वं, प्रकारः इत्यर्थः, एत-
दाज्ञाम्—एतस्य—चेष्टस्य, आज्ञाम्—आदेशं, न करोति—न पालयतीत्यर्थः, यत्
भावेनेति भावः ; धार्मिकत्वेन प्रभुयोग्योऽपि अयं यत् तव सम्पत्तिं नोपभुङ्क्ते,
अधार्मिकत्वेन अस्य दासायोग्योऽपि भवान् यदस्य आदेशं न पालयति, तदेतत्
दैवस्य न केवलम् अविवेककारित्वम्, अपि तु अविवेककृतः पक्षपातीऽपीति समु-
दिताशयः । अत्र प्रथमपादगतवाक्यार्थे प्रति अपरपादत्रयवाक्यार्थानां निषादकत्वेन
हेतुतया काव्यलिङ्गमलङ्कारः । इन्द्रवर्षापेन्द्रवर्षयोर्भेदनादुपजातिः वृत्तम् ॥ २७ ॥

प्रकारः । [स्वगतम्] अधस्ताभिलुए बुद्धखोडे, पललोअभिलू
एयि गम्भदाणे, हग्गे लट्टिअशाले कश्श भाआमि (ठ) बल-
पुलिअमणुअणे ? [प्रकाशम्] अले गम्भदाणे चेडे ! गच्छ तुमं,
ओवज्जके पविशिअ वीयन्ते एअन्ते (ड) चिट्ठ । *

चेटः । जं भट्टके आणवेदि । [वसन्तसेनामुपसृत्य] अज्जाए !
एत्तिके मे विहवे (ढ) । † [इति निष्क्रान्तः] ।

प्रकारः । [परिकरं (ण) वधन्] चिट्ठ वअन्तशेणिए ! चिट्ठ,
मालइअं । ‡

विटः । आः ! ममाग्रतो व्यापादयिष्यसि ? (त) [इति गले
पट्टाति] ।

* अधस्ताभोरुको वड्डअशालः, परलोकभोरुए गम्भदासः ; अहं राष्ट्रियशालः
वस्मात् विभेति वरपुरुषमनुयः ? अरे गम्भदास चेट ! गच्छ त्वम्, अपवारके
विश्वे विश्रान्त एकान्ते तिष्ठ ।

† यत् भट्टक आज्ञापयति । आर्य्ये ! एतावान् मे विभवः ।

‡ तिष्ठ वसन्तसेने ! तिष्ठ, मारयिष्यामि ।

(ठ) अधस्ताभोरुकः,—अधस्तावरणाद्वयशोल इत्यर्थः । कस्माद्विभेति—
रक्षामि ? न कस्मादपि मे वासहेतुरस्ति इत्यर्थः ।

(ड) अपवारके—गृहविशेष, (जवनिकामध्ये इति केचित् ; “त्वन्धिरेप-
वारणम् ” “आच्छादने सम्पिधानमपवारणमित्युभे ” इत्युभयवैवामरे अपवारणशब्द-
आच्छादनार्थे प्रयोगदर्शनात्, अपहृणोति य इत्यर्थे कर्तरि णकि, अपवारकशब्दस्यापि
आच्छादकाद्यं कत्वमनुसन्धेयम्) । एकान्ते—एकस्मिन् पार्श्वे, निज्जने इत्यर्थः,
अवशेषाद्वादि भावः ।

(ढ) विभवः,—ऐश्वर्य्यं, सामर्थ्यमित्यर्थः ।

(ण) परिकरं—गावधन्विशेष, कटिबन्धमित्यर्थः, (“अथ परिकरः पथ्य-
रितारयोः । प्रगाढे गाविकावन्धे ” इति हंसचन्द्रः) ।

(त) ममाग्रतः,—मम पुरतः, मम समवर्तमाने इत्यर्थः । व्यापादयिष्यसि ?—
अपयिष्यसि ?

शकारः । [भूमौ पतति] भावे भट्टकं मालेदि !! * (य)
[इति मोहं नाटयति । चेतनां लब्ध्वा] ।—

शब्दकालं मए पुष्टे मंशेण अ घिएण अ ।

अज्ज कज्जे शमुत्पस्से, जादे मे बैलिए कथं ? † ॥ २८ ॥

[विचिन्त्य खगतम्] भोदु, लब्धे मए उवाए । दिस्सा वुड्-
खोडिण शिरस्सालणशस्सा, ता एदं पेशिअ वशन्तशेणिअं मात्त-
इशं । एव्वं दाव । (द) [प्रकाशम्] भावे ! जं तुमं मए भण्णिदे,

* भावो भट्टकं मारयति !!—

† सर्वकालं मया पुष्टो मांसेन च घृतेन च ।

अथ कार्ये समुत्पन्ने जातो मे वैरिकः कथम् ? ॥

‡ भवतु, लब्धो मया उपायः । दत्ता वृद्धशृगालेन शिरश्चालनसंज्ञा ; तदेतं प्रेष

(य) भट्टकं—भट्टारकं, प्रभुमित्यर्थः, मानमिति शेषः । “भावे भट्टकं मालेदि” इत्यत्र “भावे भट्टके मालीषदि” इति पाठे—“भाव ! भट्टकः माय्यते” इति संस्कृतम् । एतन्मतं “भाव” इति सम्बोधनात्, “भट्टकः” उक्ते कर्मणि प्रथमा । माय्यते इति कर्मणि लट्] ।

विटकृतां निर्यातनामधिगत्य शकारः विटस्याकृतवेदित्वं दर्शयन्नाह, सर्वकाल-
मिति ।—सर्वकालम्—सकलं समयमभिव्याप्य, अनुदिनामित्यर्थः, मया—शकार-
णेत्यर्थः, मांसेन—सुखादुना आनिषेण, तथा घृतेन—सर्पिणा, च पुष्टः,—वृद्धिं नीतः,
परिपोषित इत्यर्थः, विट इति शेषः, अथ—इदानीम्, आसन्नं चणे इत्यर्थः, कार्ये—
प्रयोजने, समुत्पन्ने—उपस्थिते सति इत्यर्थः, कथं—किमर्थं, मे—मम, वैरिकः,—
शत्रुः, [वैरिरेव इति वैरिकः इति वैरिशब्दात् स्वार्थे कन्] जातः,—मृतः ? नियतं
मृद्धसमुभोज्यपरिवर्द्धितशरीरस्य ते, मदीयकार्यकाले एवंविधमप्रियानुष्ठानमकृतवता-
परिचायकतया अतीवानुचितमिति तात्पर्यम् । पथ्यावन्नं वृत्तम् ॥ २८ ॥

(द) शिरश्चालनसंज्ञा—शिरसः,—मम मस्तकस्य, चालनेन—करेण गलदं
मृहीत्वा आलोडनेनेत्यर्थः, शिरसः अधोनमनेन उन्नमनेन चेति यावत्, संज्ञा—ज्ञानं,
वृद्धिस्फूर्तिरित्यर्थः, दत्ता—मद्यमार्पित्यर्थः, विटर्नेति शेषः, मम गलदं शकारेण
शिरः अभोक्तां सञ्चाल्य विटः इदानीं मद्यम् एकां गवीनामुद्भावनीं शक्तिं दत्तवानिति
तात्पर्यार्थः ; शकारवक्तृत्वेनैतत् द्वाखरसोद्दीपकं वचनं प्रोक्तरीत्या तद्वसानुवृत्तेन

तं कथं हगो एब्बं बड्डकेहिं गल्लक्कप्पमाणेहिं (ध) कुलेहिं
जादे अकज्जं कलेमि ? एब्बं एदं अङ्गीकलावेदुं मए
भण्णिदं । ३

विटः ।—

किं कुलेनोपदिष्टेन, शीलमेवात्र कारणम् ।

भवन्ति सुतरां स्त्रीताः सुचेत्त्रे कण्टकिदुमाः ॥ २६ ॥

सम्बन्धिनां मारयिष्यामि । एवं तावत् । भाव ! यत् त्वं मया भाषितः, तत्कथमहमेवं
हृत्तरैः गल्लकप्रमाणैः कुलैर्जातोऽकार्यं करोमि ? एवमेतदङ्गीकारयितुं मया भाषितम् ।

वाच्यातं, नो चेदेवं तदा, विटस्य प्राक् शिरशालनादर्शनात् यथाश्रुतव्याख्या न
समीचीनतया संलगतीति बोद्धव्यम् । [किंचित्तु “पेजिअ” इति प्राकृतस्य “पि ।”
इति संस्कृतम् इत्याहुः] । एवं तावत्—एवमेव भवतु, एतदेव समीचीनमिति वा ।

(ध) गल्लकप्रमाणैः,—गल्लकः,—चषकसमानांशकपानपात्रविशेषः, पत्रपुटो
वा, तस्य प्रमाणमिव—परिमाणमिव प्रमाणं येषां तैः, तत्सदृशैः, अतिसङ्कीर्णैरित्यर्थः,
[किंचित्तु “गल्लक्क” इत्यत्र “मल्लक्क” इति पाठः, तस्य मल्लक इति संस्कृतम् ; “मल्लिका
पत्रपुटिका तथा कुलस्य महत्त्वं मौल्यादुपमिनोति” इति पृथ्वीधरश्रुता प्राचीनटीका,
अन्तु,—नारिकेलशृङ्गसाराधारभूतायाः कठिनायाः त्वचः समुद्रक एवात्र मल्लक-
शब्दाः सम्यक्तया आभातीति मन्यामहे । कुलैरित्यत्र विवक्षावशात् सप्तमीस्थाने
वर्गीया, एकत्वे बहुत्वञ्च बोद्धव्यं, कुलेइत्यर्थः] । अत्र “कुलैः समुद्रप्रमाणैः” इति
वक्तव्यं, यत् “गल्लकप्रमाणैः” इत्युक्तम्, तत् “अपाशंमक्तमं व्यर्थम्” इत्याद्युक्तं कार-
णवत्तत्वात् सोढव्यम् ।

न हि कुलं लोकानां सव्यवहारनियामकं भवति, किन्तु स्त्रीयः असाधारणः
वभाव एव, इत्यावेदयितुमाह, किमिति ।—अत्र—अकार्यकरणाकरणविनिर्णय-
विषये, कुलेन—वंशेन, उपदिष्टेन—कथितेन, किं—किं प्रयोजनम् ? अत्र वंशगीरव-
नौतेन साधुत्वानियामकतया अनावश्यकमेव इत्यर्थः, तर्हि किं नियामकमित्याका-
शनामाह,—शीलं—स्वभावः, (“शीलं स्वभावे सङ्गते” इति कीषः) एव, कारणं—
हेतुः, भवति इति शेषः ; एतदेव दृष्टान्तेन द्रष्टव्यं, तथा हि, सुचेत्त्रे—उर्व्वरभूमौ,
कण्टकिदुमाः,—वर्ष्मुरादिकण्टकशुक्लवृक्षाः, सुतराम्—अतिशयेनेत्यर्थः, स्त्रीताः,—
स्त्रीता इत्यर्थः, भवन्ति—जायन्ते । उर्व्वरभूमौ यथा कण्टकिवृक्षाणां बाहुल्यं भवति,
तथा प्रख्यातसहस्रेऽपि वंशकलङ्कभूता बह्वी दुष्टप्रकृतयः तत्रैव उत्पद्यन्ते, अतः

शकारः । भावे ! एषा तव अगदो लज्जाश्चिदि, ए मे
अङ्गीकलेदि । ता गच्छ, थावलअ-चेडे मए पिट्टिदे गदे
वि एशे पलाइअ गच्छदि, ता तं गेल्लिअ आअच्छदु
भावे । * (न)

विट् । [स्वगतम्]—

अस्मत्समच्चं हि वसन्तसेना
शौण्डीर्यभावान्न भजेत मूर्खम् ।

* भाव ! एषा तवागतो लज्जते, न मामङ्गीकरोति । तद्वच्छ, स्थावरकचेटो
मया पिट्ठितो (ताडितो) गतोऽपि एष पलाय्य गच्छति, तस्मात्त गृहीत्वा आगच्छतु
भावः ।

वंशीदाहरणम् अकिञ्चित्करं, शौण्डीर्यमेव अनुचितानाचरणे कारणमिति भावः ।
अथ कुलस्य सुचेदेण, शकारस्य च कण्टाकिट्टुमैः साहं साम्यस्य प्रणिधानगत्वान्
साधर्म्येण दृष्टान्तो नाभालङ्कारः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ २८ ॥

(न) तव अगतः,—त्वत्समच्चमित्यर्थः । अङ्गीकरोति—स्वीकरोति, रमण-
रङ्गेण इति शेषः, महाऽनुभवं भवन्तं पुरतः अवलोक्य, रक्ताऽपि सती लज्जया मां
दयात्वेन न भजते इति भावः । एष स्थावरकचेटो मया पिट्ठितो गतः अपि पलाय्य
गच्छति इत्यन्वयः, पलाय्य—पलायनं कृत्वा ; [परापूर्वकस्थायते इत्यस्य ल्यापि रूपं,
रस्य च लत्वमभिधानादिति वेदितव्यम्] मदनुमतिमगृहीत्वैवासौ सक्रोधं भर्माभि-
कारात् पलायते, पुनर्न एष्यति इति सम्भावयामि, अतः भवान् तमानेतुं सत्वरं वापु-
इति समुदितार्थः । वसन्तसेनाभिघांसुरय दुष्टशकारः शौण्डीकामात्तत्त्वप्रस्थापनव्याजैव
एवमुक्त्वा विट् देशान्तरं प्रेरयति इति वेदितव्यम् । अपीति सम्भावनायामव्यवर्तित-
येयम् । [“पिट्ठिदे गदेवि एशे” इत्यत्र “पिट्ठिदे गदेव विअ श्रे” इति पाठस्य
सम्यक् आभाति ; तथात्वे, यतः स्थावरकचेटः गद्दं इव ताडितः, अत एव स
पलाय्य गच्छतीत्यन्वयः] ।

एवंविधं शकारभाषितं लल्लकृतमेवेत्यनवगत्यैव ऋजुमतिः विट्, कुलजा इव
वसन्तसेना, मध्यमगोडिततया भम समच्चं सज्जातलज्जा आस्मिन् खाभिलाषं यदीच्छं न
प्रकाशयतीति मन्यमानः तस्मात् स्थानादपसर्तुंकाम आह, अस्मदिति ।—वसन्तसेना,
शौण्डीर्यभावात्—उदारस्वभावसम्पन्नत्वादित्यर्थः, उदारस्वभावा तथा चाहदण्डात्

तस्मात्करोम्येष विविक्तमस्या

विविक्तविश्रम्भरसो हि कामः ॥ ३० ॥

[प्रकाशम्] एवं भवतु, गच्छामि ।

वस । [पटान्ते (प) गृहीत्वा] गं भणामि सरणागदम्भि । *

विट् । वसन्तसेने ! न भेतव्यं, न भेतव्यम् । काणेली-
मातः ! वसन्तसेना तव हस्ते न्यासः (फ) ।

शकारः । एवम् मम हस्ते एषा णाशेण चिह्नदु । †

* ननु ! भणामि शरणागताऽस्मि । † एवं मम हस्ते एषा न्यासेन तिष्ठतु ।

रागिणी भूत्वाऽपि “कथमहम् इदानीम् अर्थलीभेन पृथ्वावधीरितशकार, सतः विटस्य
ममं भजामि किल” इत्यवबोधयितुमिवेति भावः, अस्मात्समं—मम सन्निधौ, मूर्खं
—सदसद्विवेकविरहितम्, अतः तादृशविह्वलमणीरमणानर्हमित्यर्थः, उकारांमात शेषः,
न भजेत—सेवेत, सुरतरङ्गेन शकारं न प्रीणीयादित्यर्थः ; तस्मात्—मत्समं भजना-
लीकारात् इत्यर्थः, एषः,—अहम्, अस्याः,—वसन्तसेनायाः, विविक्तं—विजनत्वं,
करोमि—विदधामि, मदपसरणेनास्याः निर्वाधं निधुवनसङ्गतं संसाधयामीत्यर्थः, हि
—यतः, कामः,—मदनः, सुरतसम्भोगः वा, विविक्ते—विजने, यः विश्रम्भः,—
विश्रामसङ्कलतरङ्गस्य व्यापारः, तस्मिन्, रसः,—अनुरागः यस्य तादृशः, विजनेषु एव
कामः प्रसरतीति तात्पर्यम् ; यद्वा—विविक्ते—जनसञ्चाररहिते देशे, यः विश्रम्भः,
—अशङ्किततया अवस्थानात् उभयोः यः निर्वाधमुपभोगविश्राम इत्यर्थः, तेन उप-
भुजमान इति शेषः, रसः,—रसमानः स्वादः इत्यर्थः, निरतिशयसुखसन्ततिरूपः
वस्तु, तथाविधः इति वियहलभ्योऽर्थः ; असङ्कुचितचेतीभ्यामाभ्यामेव रतिरसः संव्यक्-
तया अनुभवितुं यथा शक्यते तथा कर्तव्यमेव मया, अतोऽधुना इतः अपसर्तव्यमिति
विटस्याभिप्रायः । अत्र सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासीलङ्कारः । उपजातिः
इति ॥ ३० ॥

(प) पटान्ते—वस्त्रप्रान्ते, विटस्येति शेषः ।

(फ) न्यासः,—उपनिधिः, निक्षेप इत्यर्थः, पुनर्यद्विधाय किञ्चित्कालं तव समीपे
एतां संख्याप्य गच्छामीत्यर्थः ; दृश्यते हि लोके, न्यासभूतं वस्तु रजकैः यथेच्छमुपभोक्तुं
न शक्यते इति, अतः मञ्जरुणागतत्वेन मदीयमेवेतत् वसन्तसेनारूपं वस्तु, आ-मत्सम-
पेक्षां त्वया सुसंरक्षणीयमिति ज्ञापयितुं न्यासभूतत्वेनास्या उल्लेखः ।

विटः । सत्यम् ?

शकारः । शच्चं । * (ब)

विटः । [किञ्चिद्भ्रमा] अथवा मयि गते नृशंसो हन्यादेनाम्;
तदपवारितशरीरः पश्यामि तावदस्य चिकीर्षितम् । (भ) [इति
एकान्ते (म) स्थितः] ।

शकारः । भोदु, मालदृशः; अधवा कबड़-काबड़के
एग्रे बम्हणे बुड्डखोड़े कदावि ओवाल्लिद-शलीले गडिअ,
शिअल्ले भविअ, हुलुभुलिं (य) कलेदि; ता एदश वच्चणा-
णिमित्तं एब्बं दाव कलदृशं । [कुसुमावचयं कुर्वन्नात्मानं मस्ययति] ।
बाशू ! बाशू ! वसन्तशेणिए ! एहि । †

विटः । अये ! कामी संवत्तः ; हन्त निर्वृतोऽस्मि ।
गच्छामि । [इति निष्क्रान्तः] ।

* सत्यम् ।

† भवतु मारयिष्यामि ; अथवा कपटकापटिक एव ब्राह्मणी वृद्धशालः
कदापि अपवारितशरीरो गत्वा, शगाली भूत्वा कपटं करोति ? तदेतस्य वचन-
निमित्तमिव तावत् करिष्यामि । वासु ! (बाले !) वासु ! (बाले !) वसन्तसेने ! एहि ।

(ब) शकारभाषायां नाश-न्यासशब्दयोरेकाकारतया प्रयोगदर्शनात्, “शाश्व”
इत्यस्य “विनाशेन तिष्ठतु” इत्यर्थमभिप्रेत्यैव शकारणोक्तमेतत् ; अतो नासं निष्पा-
वादित्वमिति ध्येयम् । कविनाऽप्यत्र वसन्तसेनानिधनसम्प्लौढमजातमित एव
प्रारभ्यते इति सामाजिकैः विश्वापयितुमेतत् सेङ्गितमुपन्यस्तमिति वेदितव्यम् ।

(भ) नृशंसः,—क्रूरः, घातुक इत्यर्थः, (“नृशंसी घातुकः क्रूरः” इत्यमरः) ।
एना—वसन्तसेनाम् । अपवारितशरीरः,—प्रच्छादितदेहः, अन्तर्गले स्थित्वा व्य-
धापितविरहः सन् इत्यर्थः । चिकीर्षितं—कर्तुमिष्टम्, अभिलषितं कथं इत्यर्थः ।

(म) एकान्ते—निर्जने, एकस्मिन् पार्श्वे इत्यर्थः ।

(य) कपटकापटिकः,—अतीव मायावीत्यर्थः ; [कपटाचरणं शीलमस्तेषां
कपटशब्दात् “शीलम्” (४ ४।६१ पा०) इति मूलेण शीलार्थे ठक्] अत्यन्तकपट-
व्यवहारो इति यावत् ; अत्र कपटशब्दस्य पुनरुक्तत्वेन कथितपदत्वक्षेपः शकार-
वक्तृकत्वात् सोढव्यः ।

प्रकारः । शुवस्मृञं देमि, पिञ्चं वदेमि,

पडेमि शीशेण शवेष्टणेण ।

तधावि मं नेच्छसि ? शुद्धदन्ति !

किं शिवञ्चं कष्टमया मनुष्याः ॥ ३१ ॥ *

वस । को एत्थ सन्देहो । † [अवनतमुखो सचूर्णकं “खलचरित”
इत्यादि श्लोकद्वयं पठति] ।

* सुवर्णकं ददामि, प्रियं वदामि, पतामि शीर्षेण सवेष्टनेन ।

तथाऽपि मां नेच्छसि शुद्धदन्ति ! किं सेवकं कष्टमया मनुष्याः ॥

† कोऽव सन्देहः ।

अपवारितविग्रही भूत्वा विटयेत् समापकार्यं पश्येत् तदाऽयं महान्तं विघ्नमुत्-
पादयेदिति विभाव्य तं वञ्चयितुमिदानीं वसन्तसेनायां स्त्रीयं क्लृप्ततानुरागं
प्रदर्शयति, सुवर्णकमिति ।—सुवर्णकं—सुवर्णालङ्कारं, सुवर्णमुद्रां वा ; [सुवर्णमेव
ति सुवर्णकं, सुवर्णशब्दात् स्वार्थे कन्] ददामि—यच्छामि, प्रियं—मधुरवचन-
मिति यावत्, वदामि—कथयामि, सवेष्टनेन सोष्णीषेण, किरीटभूषितेत्यर्थः,
शीर्षेण—मस्तकेन, पतामि—आत्मानं निक्षिपामीति भावः, तव पादयोरिति शेषः,
पादयोः मस्तकं संस्थाप्य त्वाम् अनुनयामीति फलितार्थः ; हे शुद्धदन्ति !—शीभन-
दशने ! तथाऽपि—ईदृशानुनये क्रियमाणेऽपि इत्यर्थः, सेवकं—परिचारकं, मां—
प्रकारमित्यर्थः, किं—कथं, न इच्छसि ?—कानयसे ? तव हन्तानुहत्तये एवं
वयानिर्द्देशमनुतिष्ठति मयि ते निद्व्यव्यवहारः सर्वथा अनुचित एवेति भावः ;
एवं चाटुशतेनापि वसन्तसेनायाः प्रसादमलभमानः क्लृप्तानिर्वेदं प्रकटयति, कष्ट-
मया इत्यादि ।—तथा हि, मनुष्याः,—मानवाः, कष्टमयाः,—क्लेशप्रधानाः, बहु-
प्रासेनापि तेषामभिलाषः नैव भट्टिति पृथ्यते इति भावः ; सया बहुधाऽनुनीता-
पि त्वं मत्तं न ददसे ? इत्यहो ! परप्रसादाभिलाषुकाणां सेवकानां किन्तस्मा-
दयस्यधिकं दुःखकरम् इत्याशयः । [केचित्तु “किं शे वञ्चं” इति चतुर्थचरणधृतपाठं
“किन्तस्मा वयं काष्ठमया मनुष्याः” इत्येवमनुवदन्ति । तदर्थम्,—अस्याः सतीये
यं काष्ठमयाः,—काष्ठपुत्तलिकासदृशाः, स्थानुसमा इत्यर्थः, अचेतना वा, मनुष्याः
किम् ? काष्ठपुत्तलिकावत जीवनयुग्माः शक्तिहीनाश्च वयं किम् ? नैवं विभाव्या वयम्
इत्यर्थः । अत्र मनुष्यगतक्लेशवहुत्वत्वरूपसामान्येनार्थेन, बहुधा अनुनये क्रिदनाये

खलचरित ! निक्षुष्ट ! जातदोषः

कथमिह मां परिलोभसे धनेन ? ।

सुचरित-चरितं विशुद्धदेहं

न हि कमलं मधुपाः परित्यजन्ति ॥ ३२ ॥

सत्यपि सेवककामनाऽपरिपूर्णरूपस्य तृतीयपादगतविशेषाश्रयस्य सोपपत्तिकत्वकारणात्
सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । उपजातिः वचनम् ॥ ३१ ॥

“गुणेषु गुणज्ञो रमते नागुणेषु हि तस्य परितोषः । अलिखेति वनात् कमलं
न हि भेकस्त्वेकवासोऽपि ॥” इति न्यायात्, सतां सस्य एव अनुरागः साहजिकः, न
तु निर्गुणेषु, इति असति त्वयि मेऽनुरागः सुतरामस्वाभाविक इति मामधिगतं तवेदं
धनलोभप्रदर्शनं विफलमिति भङ्गा आह, खलीति ।—हे खलचरित !—खलस्य—
दुर्जनस्य, चरितमिव चरितं—स्वभावः यस्य तादृश ! निक्षुष्ट !—नोच ! (अथवा,
—हे खल ! इति पृथगामन्वयपदं, तथा, चरितेन—स्वभावेन, पापकर्मणा वा,
निक्षुष्ट !—नोच !) त्वं जातदोषः,—समुत्पन्नपापः, निरपराधायाः मम जिघांसाया
इति भावः, निखिलदोषैकभूमिरिति वाऽर्थः ; अथवा जाते—जनने, दोषः,—अप-
वादः, यस्य सः, जारज इत्यर्थः ; तथाभूतः सन्नपि, इह,—अस्मिन्, त्वां प्रति प्रथम-
प्रदर्शनविषये इत्यर्थः, धनेन—अकिञ्चित्कारेण अर्थेन, ना—गुणवदेकसेव्यां वसन्तसेना-
मित्यर्थः, कथं—किमर्थं, परिलोभसे—प्रलोभयसे ? तुच्छेन धनेन गुणवद्भभावा
मम प्रलोभनं त्वयमिति भावः ; एतमेवायं प्रस्तुतोऽन्यासेन प्रकौति, सुचरितेति ।—
मधुपाः,—धमराः, प्रकृतार्थापेक्षया धमर्थः वा, [नायिकाः इति ध्वनिः ; मधुपश्च
मधुपाश्च इति विग्रहेण “पुमान् स्त्रिया” (१।२।६७ पा०) इति सूत्रात् एकशब्दे मधुपः
इति पदं सिद्धम् ; तथा चात्र मधुपीतुल्यायाः वसन्तसेनायाः कमलतुल्ये चारुदत्ते,
मधुपतुल्यस्य च चारुदत्तस्य कमलतुल्यायां वसन्तसेनायामन्योऽन्यसुदृढानुरागसाम-
प्रदर्शननव्याहतमेव, अतोऽत्र साम्यप्रदर्शने लिङ्गविषयोऽसृजनिताश्च न करणीयेति]
सुचरितचरितं—सुचरितं—सुष्ठु कृतं, चरितं—जननगोचररूपं कार्यं येन तादृशं,
[पुरुषमिति ध्वनिः, तत्पक्षे तु,—सु—सयवमित्यर्थः, चरितं—कृतं, संरक्षितमात्रं
यावत्, चरितं—स्वभावः येन तथोक्तं, दारिद्र्यदशायामप्यक्षतस्वभावमित्यर्थः, अथा,
—सुचरितः,—उज्जनः, तस्य चरितमिव चरितं—स्वभावः यस्य तं, दुर्लभजनदृष्टा-
श्चादकमित्यर्थः] विशुद्धदेहं—निर्मलाकारं, (पुरुषप्रक्षेपे तु—अपापमित्यर्थः) कमलं
—पद्मं, न हि—नैव, परित्यजन्ति—उज्जन्ति ; अथा गुणपक्षपातिनः समर्थः

यत्नेन सेवितव्यः पुरुषः कुलशीलवान् दरिद्रोऽपि ।

श्रीभा हि पणस्त्रीणां सदृशजन-समाश्रयः कामः ॥ ३३ ॥

परदत्तधारपरिपूर्णं कमलं विहाय कुसुमान्तरं न गच्छन्ति, तथा गुणानुरक्ता
पणमपि विविधमङ्गुणगणोदात्तं चारुदत्तमुपेक्ष्य भवादृशमन्यं कुपुरुषं नाग्रयामि इति
नरः । [लोभनेः लब्धनेय परस्मैपदित्वेन "से" इति आत्मनेपदप्रयोगस्य, तथा
देवादिकत्वेन उपधागुणस्य चाननुशिटत्वात्, "परिलोभसे" इति पदं व्याकरणलक्षण-
विशेषाच्च्युतसंस्कृतिदोषदुष्टमवधातव्यम् ; "परिलुभमि" "परिलोभयसे" इति वा
दुर्भाषतया सङ्गच्छते ; "आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां क्वचित्" इत्यनुशासनान-
ुरूपं कथंचित् आत्मनेपदमिज्ञावपि तदादिगणौयत्वेन गुणस्यासम्भवं सन्निहितमेव ।
देवादिक्रतुगणान्वात् लोभति इत्यप्याहुः " इति देवादिकधातुपाठविहतौ दीक्षितेन
ज्ञानकौमुद्यां कैचिदित्यभिधाय मतमुपन्यस्तं, तन्मतानुसरणे नास्य च्युतसंस्कारता-
दृशद्वयं वेदितव्यम् ; वयन्तु कैश्चपि व्याकरणगणपाठेषु तौदादिकदेवादिव्यति-
त्यस्य लोभनेः परस्मैपदिनः अदृशेनात् अस्य प्रोक्तदोषदुष्टत्वमाकलितमित्यवधातव्यम् ।
यथासाक्षादप्रस्तुतात् मधुपानां कमलपरित्यागाभावरूपात् विशेषस्य प्रस्तुतस्य
लक्षणेनायाः चारुदत्तपरित्यागाभावरूपस्य गम्यत्वादप्रस्तुतप्रसङ्गाऽलङ्कारः ; तथा
तपरितादिमन्वद्विज्ञेयपदानां साभिप्रायकानां प्रकृताश्रयीवणाभिप्रायेण प्रयोगात्
देवराजद्वारयेति, अनयोः तिलतण्डुलवत् अन्योन्यनिरपेक्षतया संस्थितेः संसृष्टि-
विशेषोऽयम् । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ ३२ ॥

वारनितानां हि सत्पुरुषेषु धनलाभविनिश्चिन्ता रतिः सम्यक् चरितार्थतामुपैति,
नरशो च भवतीति तादृशः गुणगणालङ्कृतः पुरुष एव धनलोभविरहितया मया
निर्णय इत्याह, यत्नेनेति ।—कुलशीलवान्—प्रशस्तवंशसत्त्वभावयुक्तः, सर्वशोभ्यः
निर्वाणश्चेत्यर्थः, पुरुषः,—नरः, दरिद्रोऽपि—निर्धनोऽपि, यत्नेन—आदरेणेत्यर्थः,
सेवितव्यः,—उपासितव्यः, आश्रयणीय इत्यर्थः, मया इति शेषः ; हि—यतः,
पणोपा—पणलब्ध्याः स्त्रियः, पणस्त्रियः,—क्रयक्रीता रमण्यः, गणिका इत्यर्थः,
सदृशजनः,—योग्यपुरुषः, अनुरूपकान्त इत्यर्थः, समाश्रयः,—सम्यक् आश्रयः,
पणलब्धनम्, विषयः इति यावत्, यस्य तादृशः, कामः,—मदनः, सम्भोगेच्छा
इति यावत्, श्रीभा—भूषणम् इत्यर्थः, स्नाप्य इति यावत् ; वारशोषितत्वावत् प्रायशः
निर्वाणता योग्यः अधोग्यः वेति अविविच्यैव केवलं धनलोभपारवश्येन तं कृताश्रय-
निर्वाणो न निन्दास्पदतामुपयन्ति, एवं हीनवृत्तयोऽपि ता यदि धनं दृष्ट्वाय मन्य-

अबिग्र, सहकार-पादवं सेविग्र पलाश-पादवं अङ्गी-
करिस्मिं ? * (र)

शकारः । दाशीए धीए ! दलिदचालुदत्ताके सहकार-
पादवे कड़े, हमो उण पलाशे भणिदे !! किंशुके बि ण कड़े ।
एब्बं तुमं मे गालिं देन्ती (ल) अज्ज बि तं ज्जेव चालुदत्ताकं
शुमलेशि । †

* अपि च, सहकारपादपं सेवित्वा पलाशपादपमङ्गीकरिष्यामि ?

+ दास्याः पुत्ति ! दरिद्रचारुदत्तकः सहकारपादपः कृतः, अहं पुनः पलाशे
भणितः !! किंशुकोऽपि न कृतः । एवं त्वं मत्तं गालिं ददती अद्यापि तमेव चारुदत्तकं
स्मरसि ?

मानाः स्नानरूपे प्रणयिनि प्रणयिनी भवन्ति, तदा त्वासां घृष्टाऽपि हृत्तिर्भूषणैव
भवतीति भावः । अथ वारवनितासामान्यस्य अनुरूपपुरुषानुरागजनितशीमावैक-
रूपसामान्येन वारवनिताविशेषवसन्तसेनायाः कुलशीलवत्त्वेन स्नानरूपतया दीप-
पुरुषचारुदत्तसेनायाः करणीयत्वेन समर्थनात् सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽप्योत्तर-
न्यासोऽलङ्कारः । आर्या हत्तम् ॥ ३३ ॥

(र) सहकारपादपम्—अतिसौरभादिगुणान्वितासत्तरुम्, (“आसद्वृत्ती
रसालाऽसौ सहकारोऽतिसौरभः” इत्यमरः) । पलाशपादपं—किंशुकवृक्षं, वस-
शून्यतया निर्गुणं नेति भावः । “देखितं पलाशपुष्पं अति मनाहर । गन्धं विना केना
तार करे समादर ॥” इति बङ्गोद्यगाद्याऽनुसारतः अस्य भावोऽवगन्तव्यः । अङ्गी-
करिष्यामि—आश्रयत्वेन अभ्युपगमिष्यामि, प्रणयित्वेन स्वीकारिष्यामीत्यर्थः । अथ
अपस्तुनाभ्यां सहकारपलाशाभ्यां प्रस्तुतयोश्चारुदत्तशकारयोर्बोधनात् अप्रस्तुतप्रश्नेन
मलङ्कृतिः ।

(ल) अथ पलाशकिंशुकयोरिकपध्याश्रयत्वेऽपि “पलं मांसमश्नाति” इति
पञ्चाशः,—राक्षसः, इत्येवमर्थं बुद्धा शकारेण “एब्बं तुमं मे गालिं देन्ती” इत्युक्तम् ।
गालिं ददती—आक्रोशं कुर्वती इत्यर्थः, [गालयते इत्यस्मात् चौरादिकात् गलनेन
भौवादिकात् गलधातोः इति कृते गालिशब्दः पुंसि प्रापे आक्रोशे चार्थे लुप्यादित् ।
अतः ईकारान्तविधया “गाली” इति संस्कृते अनुवादः समकृतः एवेति मन्वादि ॥]

वस । हिअअगदो ज्जेव किंत्ति ण सुमरीअदि ? * (व)

प्रकारः । अज्ज बि दे हिअअगदं तुमं च शमं ज्जेव मोडेमि । (श) ता दलिह-शत्यवाहअ-मणुश-कामुकिणि ! चिट्ठ विट्ठ । †

वस । भण भण, पुणो बि भण, सत्ताहणिआइं एटाइं सत्तराइं । ‡ (घ)

प्रकारः । पलित्ताअदु दाशीए पुत्ते दलिह-चालुदत्ताके तुमं §

वस । परित्ताअदि, जदि मं पेक्खदि । ¶

* हृदयगत एव किमिति न स्मर्यते ?

† अद्यापि ते हृदयगतं त्वाच्च सममेव मोटयामि । तद्विरिद्र-सार्थवाहक-मनुष्य-
कामुकि ! तिष्ठ तिष्ठ ।

‡ भण भण, पुनरपि भण, श्लाघनीयानि एतानि अचराणि ।

§ परित्रायतां दास्याः पुच्छ्याकदत्तकस्वाम् ।

¶ परित्रायते, यदि मां प्रेक्षते ।

(व) किमिति न स्मर्यते ?—कथं विस्मर्यते ? इत्यर्थः, इदानीमदृष्टस्यापि
महः चित्तवर्त्तनः तस्य विस्मरणासम्भवादिति भावः ।

(श) अद्यापि—इदानीमपि इत्यर्थः, मत्कृतानुग्रहसमकालं यौवनशर्वेषु
लब्धस्य मम समक्षं हि तादृशजनस्य अनुध्यानक्षणे एवेति यावत् । हृदयगतं
चित्तवर्त्तनं, चारुदत्तमिति शेषः । त्वाच्च—भवतीच्च । सममेव—युग-
मेव, समकालमेवेत्यर्थः, मोटयामि—हन्मि, चूर्णयामि इत्यर्थः, [मोटयतीति
प्रादिकान् सुटधातोः लटि रूपम्] । स चेत् ते हृदयगतः, तदा त्वयि हतायामेव
तस्यापि नाशः भविष्यति, आधारस्य विनाशे आधेयस्यापि नाशदर्शनात् इति
निश्चयकारस्य अभिप्रायः ।

(घ) एतानि—दरिद्रसार्थवाहमनुष्यकामुकि ! इत्येतत्पदघटकानि इत्यर्थः ।
अचराणि—वर्णानि । श्लाघनीयानि—प्रशंसाऽङ्गानि, तस्य दरिद्रत्वेन धनदानासमर्थ-
स्य, गुणेष्वेव मम अनुरक्तत्वप्रतीतेः न निन्दालक्षकानि प्रत्युत गौरवजनकान्येवेति
अन्वयेन प्रार्थनीयानि इत्यर्थः ।

शकारः ।—किं शे शक्के बालिपुत्ते महिन्दे

लम्भापुत्ते कालणेमी शुबन्धु ? ।

लुहे लाआ दोणपुत्ते जडाऊ

चाणक्के वा धुन्धुमाले तिगङ्गु ? * ॥ ३४ ॥

अथवा एदे बि टे गा लक्खन्ति ! (स) †—

* किं स शक्ता बालिपुत्तो महिन्द्रो रम्भापुत्रः कालनेमिः सुबन्धुः ।

रुद्रो राजा द्रोणपुत्रो जटायुयाणक्यो वा धुन्धुमारस्त्वङ्गुः ? ॥

† अथवा एतंऽपि त्वां न रक्षन्ति ।—

विपद्नां सामद्रव्यञ्चेत् तदा नूनं महासत्त्वोऽसौ मामरचिष्यदिति वसन्तसेनाऽपि
प्राथम्यवगम्य, का कथा दुर्बलस्य चारुदत्तस्य, शक्तादयो महावीरा अपि मदीयक्रोधादेः
त्वां रक्षितुं न शक्नुवन्ति इत्याह. किमिति ।—सः,—चारुदत्त इत्यर्थः, शक्ता,—शत्रूः
किम् ? (किमिति सर्वैरेव कर्तृपदैरन्वेति) बालिपुत्रः,—अङ्गदः, अथवा शाली ५०
यस्य इति शक्कविशेषणम् । अथवा महिन्द्रः,—देवेन्द्रः, (शक्कमहेन्द्रथोरिकपय्यांयकत्वेति
मीचपावशकारोक्तत्वात् नासङ्गतोऽयं प्रयोग इति बोध्यम्) ; यथा,—महिन्द्रः,—
महैश्वर्यशाली, बालिपुत्रः इत्यन्वयः ; रम्भापुत्रः,—रम्भानामाप्सररत्नयः, कान-
नेमिः,—रावणमातुलो राजसविशेषः. हिरण्यकशिपुपुत्रः दैत्यविशेषो वा, (यथा,—
“कालनेमिं दुराधर्षं रक्षः परमदुर्जयम् । चतुरास्त्रं चतुर्हस्तमनन्येनं भवावहम् ॥” इति
रामायणम् ; तथा “आत्मानमिह सञ्जातं जानन् प्राग् विष्णुना हतम् । महाशक्तिं
कालनेमिं यदुभिः स व्यरुध्यत ॥” इति श्रीमद्भागवतम्) ; सुबन्धुः,—तन्नामा दैत्यः
राजविशेषः वा, रुद्रः,—शिवः, राजा—वृषतिः, द्रोणपुत्रः,—अश्वत्थामा, जटायुः,—
गरुडात्मजः पक्षिविशेषः, चाणक्यः,—नन्दभण्डोच्छेदकः विष्णुगुहापरनामकः पक्षि-
धुन्धुमारः,—वृहद्वधुपुत्रः कुवलययाचनामकः राजविशेषः, वा—अथवा, विजयः,—
स्नानामप्यातः सूर्यभण्डः राजविशेषः ? भवतीति शेषः, किमिति पूर्वोक्तान्वयः ; त-
वत्तमभ्यारुदत्तयेत् उक्तानां प्रसिद्धवीराणां कतमोऽभविष्यत्, तदा मन्त्रे स त्रिधातो-
मन्तः त्वामरचिष्यदिति, किन्तु तस्यातिदुर्बलस्य एतेषामन्यतमत्वाभावात् सत्त्व-
संरक्षणं सुतरामसम्भवतीति भावः । शालिनी हतम् ; “मातौ गौ चेच्छालिनी
वेदलोके” इति लक्षणात् ॥ ३४ ॥

(स) उक्तवीरेषु कथञ्चित् सम्भावितं स्वहन्तात् वसन्तसेनापरिवाहसामर्थ्येन

चाणकेण जघा शीदा मालिदा भालदे जुए ।

एवं दे मोड़इश्यामि, जड़ाऊ बिअ दोवदिं * ॥ ३५ ॥

[इति ताडयितुमुद्यतः] ।

रस । हा अत्ते ! कहिं सि ? हा अज्जचारुदत्त ! एसो

जनां असम्पुस-मणोरहो ज्जेव विवज्जादि ! ता उहं अकन्द-

स्यं, अथवा वसन्तसेणा उह्वे अकन्ददि ति लज्जणीअं

सुएदं । (ह) एमो अज्जचारुदत्तस्स । †

चाणकेन यथा सीता मारिता भारते युगे ।

एवं त्वां मोटयिष्यामि जटायुरिव द्रौपदीम् ॥

† हा मातः ! कुदासि ? हा आर्य्यचारुदत्त ! एष जनांसम्पूर्णमनोरथ एव

तयते ! तद्वहंमाकन्दिष्यामि ; अथवा वसन्तसेना ऊर्ध्वमाकन्दतीति लज्जनीयं

सुएतत् । नम आर्य्यचारुदत्ताय ।

मनो निराकर्तुं पचान्तरमाह, अथवेति ।—एतदपि—पूर्वोक्ताः अतिप्रसङ्गाः धीरत्व-

व्यतिं हृद्यैव वहन्तः शक्रादयोऽपि, न रक्षन्ति—परित्यातुं न शक्नुवन्ति ; मत्तोऽनधिक-

प्रवया प्राक् कथञ्चित् सम्भावितम् एतेषां लज्जासाधनार्थमपि सम्प्रति नास्तीत्येवाह-

मनिनोनीति भावः ।

वसन्तसेनाया निर्विघातयिषया शकारः तन्निव्यातनप्रकारमाह, चाणकेनेति ।—

यतं युगे—महाभारतीयकथासृष्टकाले, हापरान्ते कालप्रारम्भे चेत्यर्थः, (पृथ्वी-

मनु "भारतावच्छिन्ने समये" इति व्याचख्यौ) सीता—जानकी, यथा चाणकेन—

रघुसचिवेन विष्णुगुप्तेन, मारिता—विनाशिता, (विष्णुगुप्तेन नवनन्दानां विनाश-

प्रयात्, तद्धमकृतयमुक्तिः) तथा जटायुः,—पक्षिविशेषः, द्रौपदीम्—द्रुपदात्मजा-

मि ; जटायुः यथा द्रौपदीं मारितवान् इत्यर्थः, एवं—तथेत्यर्थः ; त्वां—भवती,

मोटयिष्यामि—चूर्णयिष्यामि, हनिष्यामीत्यर्थः ; पौराणिकप्रस्तावविरुद्धम् एतन्मते

मोपसं शकारस्य भौव्याधिक्यप्रकटनानुकूलत्वात् सूचयामि । पद्यावक्रं वृत्तम् ॥ ३५ ॥

(ह) असम्पूर्णमनोरथः,—अपूर्णाभिलाषः ; यदि तव दर्शनात् परमहं

सिद्धं, तदा एतादृशकृत्योऽपि क्षेपः न मामसज्जपौडं पौड्यादिति भावः । विपद्यते

विपद्यते इत्यर्थः । ऊर्ध्वम्—उच्चैरित्यर्थः । आकन्दिष्यामि—रोंदिष्यामि, शब्दाधिष्ये

म, मज्जोवनरचार्ये विपन्याचनार्थं वा किञ्चित् शरणाभाकारयिष्यामीति यावत्,

प्राक् इति वातव्याकन्दो दाक्षणे रणे" इत्यमरः) । लज्जनीयमिति ।—प्राक्

शकारः । अज्ज वि गम्भदाशो तस्स ज्जेव पावस्स नामं
गंल्लदि ? । [इति कण्ठे पीडयन्] शुमल गम्भदाशि ! शुमल । ‡

वस । गमो अज्जचारुदत्तस्स । †

शकारः । मल गम्भदाशि ! मल । ‡ [नाख्येन कण्ठे निपीडयन्
स्मारयति] ।

वस । [मूर्च्छिता निश्चेष्टा पतति] ।

शकारः । [सहषम्] ।—

एदं दोषकरिण्डकं अविणअशावाशभूदं खलं
लत्तं तस्स किलागदस्स लमणे कालागदं आचदम् ।
किं एषे समुदाहलामि णिअअं बाह्ण शूलत्तणं
गीशाणे वि मलेइ अम्ब शुमला शीदा जघा भालदे § ॥ ३६ ॥

‡ अद्यापि गर्भदासी तस्यैव पापस्य नाम गृह्णाति ? स्मर गर्भदासि ! स्मर ।

† नम आख्येचारुदत्ताय ।

‡ म्रियतां गर्भदासि ! म्रियताम् ।

§ एतां दोषकरिण्डकामविनयस्यावासभूतां खलां
रक्तां तस्य किलागतस्य रमणे कालागतामागताम् ।
किमेष समुदाहरामि निजकं बाह्योः शूलम् ?
निश्चासिऽपि म्रियते अम्बा, सुमृता सीता यथा भारते ॥

आत्मनैव प्रत्याख्यातस्य नौचस्य शकारस्यायतः इदानीं महासत्त्वचारुदत्तानुरागिण्याः
अभिमानिन्याः वसन्तसेनायाः अस्मात् भिया प्राणरक्षणाग्रंमात्तवत् उच्चैः क्रन्दनं इदं
दौर्बल्यप्रकाशकरत्वेन अतीव लज्जाकरमिति भावः ; अथ, प्राणत्याग एव वरं, न
त्वशरणवदाक्रन्दनमिति तात्पर्यम् ।

स्त्रीघातपातकौ अपि शकारः, कापुरुषधत् तस्या वधप्रसूतं स्ववीर्यातिशयं प्रकट-
यितुमाह, एतामिति ।—करिण्डिका—वशादिविरचितपात्रभेदः, दोषाणां—दुष्ट-
व्यवहाराणां, करिण्डिका तां, दोषाकरभूतामित्यर्थः, अविनयस्य—दुर्नीतं, नाहं
पुरुषसिंहेषु अनासक्तिरूपसौजन्यदर्शनादिति भावः, आवासभूतां—वासभूमिखरूपां,
अविनयशतयुतामित्यर्थः, खलां—क्रूरस्वभावाम्, आगतस्य—पूर्वमुद्यानमुपास्मत्त-
तस्य—चारुदत्तस्य इत्यर्थः, रमणे—रमणार्थमित्यर्थः, दारुदत्तं रमयितुमिति यावत्,
आगताम्—उपस्थितां, रक्तां—तदानुरागिणीं, किल—सम्भावयामौत्स्यः, (“नाणां

इच्छन्तं मम येच्छसि त्ति गणिआ लोशेण मे मालिदा,
गुणे पुप्फकलण्डके त्ति सहसा पाशेण उत्ताशिदा ।

इच्छन्तं मां नेच्छसीति गणिका रोशेण मे मारिता,
गुणे पुष्पकरण्डके इति सहसा पाशेन उत्तासिता ।

इत्याद्योः किल" इत्यमरः) कालागतां—कालेन—महाकालेन, मृत्युना वा, शतताम्—आनीताम्, [अन्तर्भाविष्यर्थोऽव गमधातुः । "काखी मृत्यौ महाकाले इत्ये यमकण्ठयोः" इति मेदिनी] कालप्राप्तम् इत्यर्थः, अकस्मात् कृतान्तसमस्य न हस्ते पतितत्वात् ; एतां—वसन्तसेनामित्यर्थः, हस्तेति शेषः, एषः,—अह-
निबन्धः, निजकं—स्वकीयं, बाह्योः,—भुजयोः, शूरत्वं—वीर्यं, पराक्रममिति यावत्, तिसमुदाहरामि ?—प्रकटयामि ? प्रकाशयामीत्यर्थः, शूरशिरोमणेरम अवला-
सां निहत्य बाहुवीर्यव्यापनम् अनावश्यकमिति भावः । वधस्य अनायासकृतत्वेन सन्तसेनायाः दुर्बलत्वं प्रकटयन्नाह, निश्चासेऽपीति ।—यतः अम्मा—माता, सन्तसेना इति भावः, (गणिकायां पूर्वमुपभोग्यत्वं याचमानायां मातृत्वकथनं मन्त्रसातुकुलियं शकारोक्तिः) ; यथा भारते—महाभारतीयोपाख्याने, सीता-
शोकौ, सुमता—सुष्ठु-मृता, तथा निश्चासेऽपि—मम निश्चासपातेऽपि, म्रियते-
यायेः विद्युज्यते इत्यर्थः, मम बाहुवीर्यं दूरे तिष्ठतु, वसन्तसेना मदीयनिश्चासपात-
सेन सहते, ममाधिकबलत्वात् तस्याय अतिसौकुमार्यादिति भावः । ["मलेइ-
यं शुमला" इत्यत्र "मले इअच्च शुमला" इति पाठान्तरे—"म्रियते इयच्च सुमता"
इति संस्कृतम्] । रामादिभिरभौच्छं पराजिते रावसकुले, सीतावधवार्त्तामुपश्रुत्य
मृतेन नूनं रामादयः युद्धात् निवर्त्यन्ति मरिष्यन्ति वा इति सम्भाव्य, एकदा इन्द्र-
विदादयः शान्तरविद्यया मायामयो सीतां विरचय्य वानरसेनानां समचं तां निजघ्नु-
मिति रामायणी वार्त्ता, एतावदेव मूलमाश्रित्य, शकारेण रामायणकथायाः
परतोयत्वेन उपन्यासः कृतः, अतः शकारवक्तृत्वेनायं सन्दर्भः सुमर्थ एवेति ।
पूर्वविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३६ ॥

श्रीवधे प्रकटितस्य स्ववीर्यस्य स्वयमेव विकल्पनं करोति, इच्छन्तमिति ।—
इच्छन्तम्—अभिलषन्तं, रन्तुमिति भावः, मां—शकारमित्यर्थः, नेच्छसि—न अभि-
मन्यसि, लगिति शेषः, इति—एवम्, उक्तेति शेषः, ["नेच्छसि" इत्यत्र "नेच्छति"

शे वा वञ्चिद-भाटुके मम पिता मादेव शा दोवदी

जे शे पेक्खदि येदिशं ववञ्चिदं पुत्ताह शूलत्तणं * ॥ ३७ ॥

भोदु, सम्पदं बुद्धुखोडे आगमिष्यदि त्ति, ता (क) ओश-
लिअ चिट्ठामि । † [इति तथा करोति] ।

स वा वञ्चित-भाटुको मम पिता मातेव सा द्रौपदी

कौऽसौ पश्यति नेदृशं व्यवसितं पुत्रस्य गुरत्वन् ॥

+ भवतु, साम्प्रतं दृष्टशाल आगमिष्यतीति, ततोऽपसृत्य सिष्ठामि ।

इति पाठः समीचीनः ; न इच्छति इति हेतोरिति तदर्थः] शून्ये—निर्जने इति
यावत्, पुष्पकरणके—तदाख्ये राजदत्तसदीयजीर्णान्ते, उत्तासिता—भयं प्रापिता,
पूञ्जिति शेषः, गणिका,—वेशाङ्गना, वसन्तसेना इति यावत्, सहसा—इदम्,
रोषेण—क्रोधेन हेतुना, पाशेन—रज्जुरूपेण भुजिन इत्यर्थः, पीडयित्वा इति शेषः,
मे—मया, [मे इति तृतीयविभक्त्यन्तप्रतिरूपकमव्ययं, वामनाचार्यसम्मतं वा,
अन्वेषाद्याचार्याणां मते मे इति आदेशस्य तृतीयायां विभक्तावदर्शनात् इति
वेदितव्यम्] इति—इत्थं, कथितप्रकारेणेति यावत्, मारिता—नाशिता । इदानीं
स्वपौरुषस्य खजनैरदृष्टतया तेषां वञ्चितत्वमुपवर्णयति, स वा इति ।—वञ्चित-
भाटुकः,—वञ्चितः,—प्रतारितः, भाता येन तादृशः, सहोदरं वञ्चयमानः वो
हि तदीयं सर्वमेव न्याय्यं धनमात्मसात् कृतवानिति तदर्थः, वञ्चकचूडामणिरिति
यावत्, सः,—प्रसिद्धः, मम पिता—जनकः, द्रौपदी—द्रुपदनन्दिनी इव, [द्रौपद्याः
पञ्च पाण्डवाः भर्तारः आसन्, तथा साङ्गं साम्यकथनात् मुख्येण शकारेण स्तनाः
सर्वोपभोग्यत्वं स्वेनैव प्रकटीकृतम् ; पञ्चलिङ्गवृत्तयोनिकानां हि शास्त्रेषु वेश्यात्वेन
निर्धारितत्वात्] सा—सर्वेष्वेव भुजङ्गेषु प्रसिद्धा, माता वा—जननी च इत्यर्थः ;
मम पिता वञ्चकः माता च चरिवद्दीना, अहं पुनः तयोरनुरूपः पुत्र इति भावः ; य-
असौ—मम पिता तथा द्रौपदीसदृशी माता, पुत्रस्य—तनयस्य, ममेति यावत्,
व्यवसितम्—अनुष्ठितं, प्रयोगतः प्रकाशितमित्यर्थः, ईदृशं—स्त्रीविनाशरूपम्, [एतेन
स्वभावाववचकात् पितुः स्वस्वामिप्रतारणेन कलुषितचरित्राया मानुरपि प्रकार-
पौरुषाधिक्यं व्यज्यते] गुरत्वं—शौच्यं, न पश्यति—नावलोकयते, अतसौ वञ्चकः प्र-
नाशितौ, द्रष्टव्यस्यादर्शनादिति भावार्थः । शार्दूलविक्रीडितं वचनम् ॥ ३७ ॥

(क) ततः,—तस्मात्, अत एवेत्यर्थः ।

[प्रविश्य चेटेन सह विटः] ।

विटः । अनुनीतो (ख) मया स्थावरकशेटः । तद् यावत्
काशेलीमातरं पश्यामि । [परिक्रम्यावलोक्य च] अये ! मार्ग एव
पादपो निपतितः ! अनेन च पतता स्त्री व्यापादिता । भोः
पाप ! किमिदमकार्यमनुष्ठितं त्वया ? तवापि पापिनः पतनात्
स्त्रीबधदर्शनेनातीव पातिता वयम् । अनिमित्तमेतत्, यत् सत्यं
वसन्तसेनां प्रति शङ्कितं मे मनः ; सर्वथा देवताः स्वस्ति (ग)

(ख) अनुनीतः,—सन्तोषितः, शान्तवाक्यप्रयोगेण असन्तुष्टोऽयं सन्तुष्टः कृतः
इत्यर्थः ।

(ग) मार्गे—पथि ! पादपः,—वृक्षः । अनेन—पादपेन इत्यर्थः । व्यापा-
दिता—मारिता । पाप—पापाचार ! इत्यर्थः, [पाप इति वृक्षसम्बोधनम् । वृक्षेण
पराधातेन पतता कस्यायित् स्त्रियाः तत्तलमधितिष्ठन्त्याः बधः अनुष्ठितः, विवादे
सहि सतस्त्रीशरीरं पथ्यांलोक्यतां राजपुरुषाणां वचनेन वसन्तसेनैव चारुदत्तेन
धारिता इति प्राङ्गुलिकाणां निर्णयो भविष्यतीति भाव्यर्थः अनेन संसृजित इति
वेदितव्यम्] । तवापि इति ।—अत्र अपिशब्दः वयमित्यनेन सम्बध्यते, तेन वयम-
नेत्यर्थः । अतीव पातिताः,—अतिशयपातित्यं प्रापिताः, निरयं गमिता इत्यर्थः, त्वं
केवलमेक एव न पतितः, वयमपि त्वयैव सह अत्र पतिता इति अपिशब्दार्थः ;
पापचरणवत् पापानुष्ठानदर्शनस्यापि पातित्यजनकतया शास्त्रसिद्धत्वादिति भावः ।
[यत्र हि केवलम् अपसृत्यदर्शनजनितपातित्येन वयमत्र न पतिताः, अपि तु
लिखितगुणविभूषितायाः निरपराधायाः वसन्तसेनायाः शकारकृतेनायथाजीवनसंशय-
जनिकारेण समधिकमेव विपत्नीकृताः दुर्जनस्यास्य सहचारित्वेन परम्परया सह-
चारित्वेन च स्यूक्तसंसृष्टिपातित्यादिदोषदुष्टाः इहलोकात् परलोकाच्च पातिताः
अपि, इत्यर्थो व्यज्यते] । अनिमित्तम्—अशुभशकुनमित्यर्थः । यत्—यतः, अनि-
मित्तदर्शनस्य हि अशुभफलदायकत्वहेतोरित्यर्थः, सत्यं—यथाशंमेव, अत्र कोऽपि
सोभाशो नास्तीति भावः, मम मनसि यदुद्देति तत् नियतमेव भविष्यतीत्यत्र अनि-
मित्तदर्शनमेव प्रमाणमिति तात्पर्यं वेदितव्यम् । वसन्तसेनां प्रति—वसन्तसेनामुद्दिश्य,
[“वृक्षेण—” (१।४।८० पा०) इति प्रतेः कर्मप्रवचनीयत्वात् तदयोगे द्वितीया] ।
शङ्कितं—संशयितं, वसन्तसेना विपत्ना न वेति सन्देहान्दोलितमित्यर्थः ; तस्या

करिष्यन्ति । [शकारमुपसृत्य] काणेलीमातः ! एवं मया
अनुनोतः स्थावरकष्टः ।

शकारः । भावे ! शाअदं दे ? पुत्तका थावलका चेड़ा !
तवावि शाअदं ? *

चेटः । अधदं । †

विटः । मदीयं न्यासमुपनय ।

शकारः । कीदिशे णाशे ? ‡

विटः । वसन्तसेना ।

शकारः । गदा । §

विटः । क्व ?

शकारः । भावश्च ज्जेव पिट्ठो (घ) । ¶

विटः । [सवितर्कम् (ङ)] न गता खलु सा तथा दिशा ।

शकारः । तुमं कदमाए दिशाए गडे ? **

विटः । पूर्वया दिशा ।

शकारः । शा वि दक्खिणाए गड़ा । †† (च)

विटः । अहं दक्षिण्या ।

* भाव ! स्वागतं ते ? पुत्रक स्थावरक चेट ! तवापि स्वागतम् ?

† अथकिम् ?

‡ कीदृशी न्यासः ?

§ गता ।

¶ भावस्वैव पृष्ठतः ।

** त्वं कतमया दिशा गतः ?

†† साऽपि दक्षिण्या गता ।

दुर्जनहृत्ते न्यासभूतत्वेन संस्थापनात् परत एवाहं नितरां तज्जीवने संशयाकुलोऽस्मीति
भावः । सर्वथा—सर्वतोभावेन । स्वस्ति—मङ्गलम् ; [एतेन देवानुकूलादेव
संवाहकस्य भिक्षोः साहाय्येन मृतकल्पाऽप्यसौ पुनः जीविष्यतीति धन्यते] ।

(घ) पृष्ठतः,—पश्चादित्यर्थः ।

(ङ) सवितर्क—ससन्देहं, स्वमनसि विचार्येत्यर्थः ।

(च) अनयोक्त्या तस्या मरणं सूच्यते ; यमसदनस्य दक्षिणस्यां दिशि वर्त-
मानत्वात् इति भावः ।

शकारः । शा बि उत्तलाए । *

बिटः । अत्याकुलं कथयसि, न शुध्यति मे अन्तरात्मा; (क)
तत् कथय सत्यम् ।

शकारः । शवामि भावश्च शीशं अत्तणकेलकेहिं पादेहिं, ता
गृहावेहि (ज) हिअअं ; एशा मए मालिदा । †

बिटः । [सविषादन] सत्यं त्वया व्यापादिता ?

शकारः । जइ मम वअणे ए पत्तिआअशि, ता पेक्ख
पदमं लद्धिअशालशगठाणाह शूलत्तणं । ‡ (झ) [इति दर्शयति] ।

बिटः । हा हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । [इति मूर्च्छितः पतति] ।

* साऽपि उत्तरया ।

† शपे भावस्य शीर्षमात्मीयाभ्यां पादाभ्याम् ; ततः संस्थापय हृदयम्, एषा
सा मारिता ।

‡ यदि मम वचने न प्रत्येधि, तत्पक्षे प्रथमं राष्ट्रियशालसंस्थानस्य शूरत्वम् ।

(क) अत्याकुलम्—असम्बद्धमित्यर्थः, अपराधिन इव पौष्पापथ्येसम्बन्धरहितं
सा तथेति भावः । शुध्यति—विश्रंसति इत्यर्थः, प्रसीदतीति यावत् । अन्तरात्मा—
मत् इत्यर्थः ; पथ्याकुलभाषणमेवात्राप्रसन्नतायां हेतुरित्यवधातव्यम् ।

(ज) आत्मीयाभ्यां—स्वकीयाभ्यां, पादाभ्यां—चरणाभ्यां, भावस्य—तव इत्यर्थः,
शपे—उत्तमाङ्गं, शपे—प्रतिज्ञां करोमि ; तव मत्तकं मत्पादाभ्यां स्पृष्ट्वा शपथं करोमि
इत्यर्थः, तुभ्यमिति चतुर्थ्यन्तं पदमूहनीयम् ; लोके हस्ताभ्यां पुत्रादिशरीरस्पर्शनेन शपथ-
करणं प्रसिद्धम्, इह तु पादाभ्यां शीर्षमिति शकारस्य गर्वोक्तिः । [भौवादिकस्य
शपथातीतमयपदित्वात् “शप उत्पालन्ते” (वा०) इति शपथार्थे आत्मनेपदविधाना-
त् स्व आत्मनेपदप्रयोगः सर्व्वथा साधुः । स्वाभिप्रायज्ञापनार्थे जीसमानपदाच्चतुर्थी-
विधानात् भावस्य इत्यत्र कथं न चतुर्थी इत्यपि नाशङ्कनीयं, शीर्षमित्यस्य सम्बन्ध-
विचयान् भावस्य इत्यत्र षष्ठी ; ऊहणीये “तुभ्यम्” इतिपदे तु जीसमानार्थ-
सम्पदाने चतुर्थीति समाधानात् ; यद्वा,—अत्र शपधातोः स्वाभिप्रायज्ञापनपूर्व्वक-
शपथार्थो न विवक्षितः] । संस्थापय—सम्यक् निवेशय, सुस्थापितं कुरु इत्यर्थः ; मा
पतन्वितो भवेति भावः ।

(झ) “शूलत्तणं” इत्यत्र “पलक्कमं” इति पाठान्तरं, “पराक्रमम्” इति संस्कृतम् ।

शकारः । ही ही, उवलदे (ज) भावे । *

चेटः । शमश्शशदु शमश्शशदु भावे । अविचालित्रं (ट)
प्रवहणं आणन्तेन तजेव मए पढमं मालिदा । †

विटः । [समाश्रय सकरणम्] हा वसन्तसेने !—

दाक्षिण्योदकवाहिनी विगलिता याता स्वदेशं रतिः

हा हाऽलङ्कृतभूषणे ! सुवदने ! क्राडारसोद्भासिनि ! ।

हा सौजन्यनदि ! प्रहासपुलिने ! हा मादृशामाश्रये !

हा हा ! नश्यति मन्मथस्य विपणिः सौभाग्यपण्याकरः ॥ ३८ ॥

* ही ही, उपरती भावः ।

† समाश्रितु समाश्रितु भावः । अविचारितं प्रवहणमानयतेव नवा
प्रयत्नं मारिता ।

(ज) उपरतः,—सुतः ।

(ट) अविचारितम्—अनवहितं यथा तथा, अनवगतविशेषमित्यर्थः । यतो
मया प्राक् प्रवहणं सम्यक् न परीक्ष्य वसन्तसेना अस्य घातकस्य हस्ते निक्षेपिता,
अतः अहमेवास्याः वधे निदानमिति चेदस्याशयः ।

शकारमुखात् तत्कृतवसन्तसेनावधहतमवगत्य नम्राहतो विटः तद्गुणकोत्तमपुत्रः
सरं विलपन्नाह, दाक्षिण्योदकेति ।—चूर्णकस्य सखीधनानवसन्तसेनापदेनास्यावदः
इत्यवगन्तव्यम् । सर्वत्र हा इति हेति च समधिकखेदसूचकमव्ययम् । दाक्षिण्यं—
सारव्यमेव, भौदाव्यमेव वा, उदकं—जलं, तस्य वाहिनी—नदी, प्रवाहिणी इत्यर्थः,
विगलिता—विशुद्धा, विनष्टा इत्यर्थः, तव नाशादिदानो दाक्षिण्यमिच्छाकाङ्क्षुष-
मिति भावः ; रतिः,—कामपदौ, वसन्तसेनाहपिणी इत्यर्थः, (“रतिः स्त्री कर-
दारेषु रागे सुरतगुह्ययोः” इति हेमचन्द्रः) स्वदेशं—निजदेशं स्वर्गोक्तिमिति यावत्,
याता—गता, भूलीकात् विनष्टा इत्यर्थः ; यद्यपि रतिः दुःखीकवासिनी, तथापि
सा एतावन्तमेव कालमत्रैवावसदित्यसन्त्यामहि वयं, त्वयि च स्वर्गतायां सा
अधन्यान्त्यान् परित्यज्य स्वावसथमेव प्रयाता इति भावः, भवती रतिरूपेवासौदितं
तु फलितमिति वेदितव्यम् । अलङ्कृतभूषणे !—भूषणम्—अलङ्कारः, अलङ्कृतं—भूषितं
यथा तत्कृतुद्धो, [आदितादित्वात् निष्ठान्तस्य पूर्वान्निपातः] स्वदेशस्य नैसर्गिक-

नोदध्येष अलङ्कारालङ्कारस्वरूपे इत्यर्थः ; सुवदने !—सुसुखि ! क्रीडायां—केलौ, यः
 रसः—धनुरागः, तस्य उद्भासिनि !—प्रकाशिके ! हा सौजन्यनदि !—सुजननारूप-
 वनप्रवाहतरङ्गिणि ! प्रलटः,—मधुरः, दरविकसिताधरगंभी इत्यर्थः, हासः,—
 हासम् एव, पुलिभं—सैकतं, जलवेष्टितजलीत्यतभूभाग इत्यर्थः, यस्याकाट्टाग्रि !
 [हासस्य शुभत्वेन वर्णनस्य कविसमयमिदृत्वात् जलीत्यत-शुभवात्कामय-पुलिन-
 प्रदेशस्य च धावल्यात्, तद्गुणसाभ्यादेव हि हासस्य मुखनखलमध्यवर्धधरगतस्य
 जलपरिवेष्टितजलीत्यतभूभागरूपपुलिनाभिदेनाभ्यासः, स च वसन्तसेनायां नदीत्वा-
 रोपहेतुरिति वेदितव्यम् ।] हा मादृशां—मत्सदृशानां, विटजनानामित्यर्थः, आशयं !
 —धनदानादिना पोषणात् आययभूते इत्यर्थः, (मादृशानित्युपलक्षणं, सर्वेषां च
 विपन्नानामुज्जयिनीजनानामिति वेदितव्यं) हा—इता इदानीं लोका डांत भावः ; न
 केवलं रतिरेका एव गता, तन्मित्रसहचरस्य कामस्य सौभाग्यभोग्यान्चयच्च गृहीत्वेव
 प्रवाता इत्याह, हंति ।—हा हा मन्मथस्य—कामस्य, सौभाग्यान्वेव—हाव-भाव-
 विवाहादिभिः नाशिकाऽलङ्कारैः प्रकाटितानि सौन्दर्यांश्वेवेत्यर्थः, पश्यानि—विक्रय-
 द्रवाणि, तेषाम् आकरः,—स्थानम्, आधारभूत इत्यर्थः, विपणिः,—पण्यवीथिता,
 (“विपणिः पण्यवीथिका” इत्यमरः) क्रयविक्रयस्थानमित्यर्थः, नश्यति—नाशं
 प्राप्नोति । त्वयि गतायां भुवनादस्मात् दाक्षिण्यं, कुसुमलोभनीयाङ्गसन्नद्धम् अनिवृच-
 नोयत्वावप्यं, भूषणमयवसिद्धं, मृद्वीकासुरसं मुखं, रमणीयं निधुवनसङ्गतं,
 पङ्कजैकरसं सौजन्यम्, अम्भीरुहसुरभिमुखशोभिसमधुरस्मितम्, आश्रितवात्सल्यं,
 मनसिजमनोहरविपणिः कामसौभाग्यच सर्वमंवेतत् युगपत् विलुप्तमित्यहो किं कष्ट-
 करमितोऽस्तीति भावः ; कदण्योऽत्र रसः, “अलङ्कृतभूषणे” इत्यादिभिः प्रतीयमानः
 पङ्करोऽस्माङ्कम् । यद्यपि “कदण्यो हास्यशृङ्गाररसाभ्यामपि तादृशः” इत्यनेन
 विरुद्धरसद्वयस्याङ्गाङ्गिभावा न युज्यते, तथाऽपि “विरोधिनोऽपि स्वरूपे साम्येन वचने-
 पि वा” इत्यादिना तत्परिहारः, “अयं स रश्मनीत्कर्षो पीनस्तनविमर्दनः । नाभ्यूरु-
 वचनस्यर्शो नोवीक्संसनः करः ॥” इत्यादिवत् स्वीकरणीयः, अतोऽत्र रसवदल-
 ङ्कारः ; तदुक्तम्,—“रसभावौ तदाभासौ भावस्य प्रज्ञमस्तथा । गुणोभूतत्वमाद्यान्ति
 वदालङ्कृतयन्तदा । रसवत्-प्रेय-ऊर्जस्वि-समाहितमिति क्रमात् ॥” ; तथा वसन्त-
 सेनायां वाहिन्यादीनाम् अतिसाम्याद्भेदमनपङ्क्त्यैव तादात्म्याध्यासाद्रूपकाङ्गहारः ;
 यत्र च तस्यां वाहिनोत्वारोपः,—दाक्षिण्ये उदकत्वारोपस्य,—नदीत्वारोपस्य—प्रहाते
 पुलिनत्वारोपस्य, सौजन्ये आर्यजलत्वारोपस्य च, एवं कामविपणित्वारोपः,—सौभाग्ये
 पण्यत्वारोपस्य च निमित्तमिति केवलपरम्परितत्वम् ; तथा तस्यां रतित्व-अलङ्कृत-

[साक्षम्] कष्टं भोः ! कष्टम् !—

किं नु नाम भवेत् कार्यमिदं येन त्वया कृतम् ? ।

अपापा पापकल्पेन नगरश्रीर्निपातिता ॥ ३८ ॥

[स्वगतम्] अये ! कदाचिदयं पाप इदमकार्यं मयि सङ्ग्रामयेत् ? (ठ) भवतु, इतो गच्छामि । [इति परिक्रामति] ।

शकारः । [उपगम्य धारयति] ।

भूषणत्वयोक्तादात्याध्यासात् निरङ्गरूपकम्, इत्येतेषां परस्परनिरपेक्षतया तिलतत्पुष्प-
वत् संसृष्टिः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

अकारणमस्या वधेन न केवलं स्त्रीवधरूपपापमेवोत्पन्नम्, अपि तु नगरश्रीमाना-
कृतं महदकार्यमप्याचरितमित्याह, किमिति ।—येन—यादृशेन, अतिनिष्ठुरेणेत्यर्थः,
त्वया—भवता, कृतम्—अनुष्ठितम्, इदं—वसन्तसेनाहननं, किं नाम—किमाख्यं,
कार्यं—कृत्यं, भवेत्—स्यात्, तु—अहो, अहेतुकमिदमसामान्यत्वावस्थायाः स्त्रियाः
हननं कदाऽपि कुत्रापि पुरा कौरपि नानुष्ठितम्, अतस्तदुदाहरणं कुत्राप्यदृष्टचरम् ;
नरकात् स्त्रीकाचाराच्चाभोरुषा त्वया यदभिनवहननमाचरितम्, तदतीवविचित्रकरम्,
अतोऽहमेतत् तर्कयितुमपि न पारयामीत्याशयः ; पापकल्पेन—द्वितीयेन मूर्ध्निमता
पापेनेत्यर्थः, त्वया इति शेषः, [पापादीषदूनः पापकल्पः इति पापशब्दादीषदूनां
“ईषदसमाप्तौ कल्पन्देशदेशीयरः” (५ । ३ । ६७ पा०) इति कल्पप्रत्ययः] ।
अपापा—पापलेशरहिता, निरपराधा इत्यर्थः, नगरश्रीः,—नगरस्य—उज्जयिन्याः,
श्रीः,—श्रीभा, निपातिता—विनाशिता, वसन्तसेनावधे न केवलं स्त्रीवधपापमु-
पपद्यत, अपि तु नगरस्य श्रीमंशोऽपीति भावः ; “कष्टं भोः ! कष्टम्” इति प्रागुक्त-
चूर्णकैरान्वयः, नास्तीतः परं किञ्चित्कष्टकरमस्माकमिति तु तदर्थः । अत्र निरप-
कृतभेदायामुपनीयभूतायां वसन्तसेनायाम् उपमानभूताया नगरश्रियाः तादात्म्येना-
ध्यासात् रूपकमलङ्कारः । पथ्यावकां वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(ठ) अये इति स्मरणार्थकमव्ययम्, (“अये कीपे विषादे च सञ्चने स्मरणेऽपि
च” इति मेदिनी) उद्बोधकान्तरवशात् शकारस्य खलचरित्रं व्युत्पत्ताः “अये” इत्युक्तं
त्रेयम् । पापः,—पापाचारौ, शकार इत्यर्थः, इदमकार्यं—स्त्रीवधरूपं दुष्कर्म इत्यर्थः ।
मयि सङ्ग्रामयेत्—मां प्रापयेत्, मयि आरोपयेदित्यर्थः ; स्वयं हत्वाऽपि सकृद्विचारिणा
विट्तेनैव इयं मारिता, न तु मया, इति जनसमीपे कदाचित् आत्मरक्षार्थं दुहंत एव
अकारणमिति यावत् ।

विटः । पाप ! मा मां स्यात्तौः । अलं त्वया, (ङ) गच्छामि
ब्रह्मम् ।

शकारः । अले ! वशन्तशेषिअं शअं ज्जेव मालिअ मं
दूशिअ कहिं पलाअशि ? शम्पदं ईदिशे हम्मे अणाधे
पाबिदे । * (ढ)

* अरे ! वसन्तसेनां स्वयमेव मारयित्वा, मां दूषयित्वा कुत्र पलायसे ?
साम्प्रतमीदृशीऽहमनाथः प्रातः ।

(ङ) मा मां स्यात्तौः,—न मां सृश इत्यर्थः, [“मा मा स्यात्तौः” इति पाठे—
पलननिषेधे माशब्दस्य द्विवचनं, मामिति शेषः । मा स्यात्तौरिति सृशधातोः माङ्-
योगात् “माङि लुङ्” (३।३।१७५ पा०) इति लुङ्, तथा “न माङ्थोगे” (६।४।७४
पा०) इति अडागमनिषेधश्च ; माङि लुङ्प्रयोगस्य सार्वकालिकस्य वैकल्पिक-
विधानात् पक्षे लोङ्लुङादयः तात्कालिकप्रत्ययाः स्वरित्याचार्याः केचनाहुः ;
दोचितास्तु,—माङ्थोगे लुङ् एव, यत्र तु लोङ्लुङादयः प्रयोगाः माथोगे दृश्यन्ते,
तत्र का गतिः ? तत्र तु नायं माङ्, अपि तु माशब्दः तत्समानार्थकः एव इति
यमादधते, वैकल्पिकविधानेनैवोपपत्तौ एतत्समाधानं सूत्रकारमतमनुसृत्यैवोक्तमिति
पक्षकाशिका,—“माङ्युपपदधातोर्लुङ्प्रत्ययो भवति । सर्वलकाराणामपवादः । मा
कार्षीत्, मा हार्षीत् । कथं मा भवतु, तस्य पापं मा भविष्यतीति, असाधुरेवायम् ।
वेचिदाहुः अङिदपरो माशब्दो विद्यते तस्यायं प्रयोगः” ; अस्यार्चीः असृचः चेत्पि
अङि अन्वत् इयं पदान्तरं भवतीति वेदितव्यम्] । अलं त्वया—त्वया मे न किमपि
प्रयोजनमित्यर्थः, त्वत्समीपे न स्थास्यामीति भावः । [त्वयेति वारणार्थकालंशब्दयोगे
द्वितीया] ।

(ढ) ऋजुकमतिना विटेन प्राक् यत् स्वगतमाकलितं, तदेवासौ क्रूरमतिः
शकारः विटम् आत्मवशं नेतुमशक्तुवन्नवतारयति, “अले” इत्यादि । मां दूषयित्वा—
अपि अपराधं सङ्गमय्य इत्यर्थः, [देवादिकस्य दुष्यतेः णिचि क्ताप्रत्यये रूपं, “दोषो
लौ” (६।४।८० पा०) इति ऊत्वञ्च, अकर्मकत्वादणिकर्तुः “माम्” इत्यस्य
वर्णत्वम्] । साम्प्रतम्—इदानीम्, ईदृशः,—एवमवस्थः, अत्रावस्थित इत्यर्थः ।
पनाथः,—असहायः, प्रातः,—अधिगतः, दोषमिति शेषः ; समीच्याने मारणात्
अपि पलायिते हत्याऽपराधीऽयम् अत्रावस्थितमीकाकिनं मामेव स्पृहयति इति

विटः । अपध्वस्तोऽसि । (ण)

शकारः ।—

अत्थं शदं देमि शुबस्सअं दे कहावणं देमि शवोडिअं दे ।

एणे दुशहाण फलक्कमे मे शमास्सए भोदु मणुअशआणं * ॥ ४० ॥

* अथांन् शतं ददामि सुवर्णकं ते कार्वाणं ददामि सपोषणं ते ।

एष दुःशब्दानां फलक्रमो मे सामान्यको भवतु मनुष्यकाणाम् ॥

समुदितार्थः ; अथवा, अनाथः प्राप्तः,—अशरणं सञ्जातः, पूर्वं सहायसूतः यो हि आसीत्, सोऽपि इदानीं मां विमुच्य गतः, अस्यां विपदि सहायकान्तरं किमपि मे नास्ति, अहोऽशरणोऽस्मि इदानीं संतुष्टः इति तात्पर्यम् ।

(ण) अपध्वस्तोऽसि—निन्दितोऽसि, अधःपतितोऽसीत्यर्थः, एवं मिथ्याभाषण-
दिति भावः ।

वसन्तसेनाद्वत्यारूपमकार्थं गोपायितुम् अन्येष्वपि एतदारोपयितुं वा विटं धन-
दानप्रस्तावेन प्रलोभयति, अर्थानिति ।—शत—शतसङ्ख्याकान्, बहूनिर्त्यर्थः, अथांन्—
धनानि, ते—तुभ्यं, ददामि—अर्पयामि, [भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमानता, दास्यामीत्यर्थः]
सपोषणं—समोजनं, भोजनसहितमिति यावत्, सुष्ठु भोजयित्वा इत्यर्थो वा,
यद्वा,—पोषणेन—परिजनानां यासाच्छादनादिनिर्बहणेन सह वर्त्तमानं यथा तथा,
भवतः परिजनानां यावता अर्थेन यासाच्छादनादिकमनायासेनैव निर्वहति ताव-
दर्थम्, [“शवोडिअं” इति प्राकृतस्य “सवोडिअं” सवोडिकम्” इति च संस्कृतं
कृत्वा “वोडो—विंशतिकपट्टकः इति गौडि प्रसिद्धः, तच्चतुष्टयं पणः, ते वीडश
कार्वाणः कहावण इत्येके” इति पृथ्वीधरः । “शवोडिअं” इत्यत्र “सवोडिअं”
इति पाठे—“सवोष्टिकम्” इति संस्कृतं, वीष्टिका—वेष्टनम्, दृष्टीपं काटिदन्तं वा,
तत्सहितमित्यर्थः] कार्वाणं—वोडशपणं (काहन) सुवर्णकं—काञ्चनं, [सुवर्ण-
परिमाणव्यवहारे हि, धान्यं चतुस्तुल्यपरिमितं, चतुर्भिः धान्यैश्च रत्तिका, दशभिः
रत्तिकाभिश्च माघः दशगुञ्जाफलपरिमितः, अष्टाभिश्च माघैः तोलकं तद्विगुणं कर्षणं
इत्यादयः सुवर्णपरिमाणवाचकाः शब्दाः व्यवह्रियन्ते, गणनीयद्रव्यसमूहे तु,—गण्य-
वोडो-पण-वोडशपणसंज्ञितकार्वाणशब्दाः प्रयुज्यन्ते ; शकारस्तु वराटिकादिव्य-
वहार्यकार्वाणमानं अमात् मौल्याच्च सुवर्णमाने प्रयुक्तवानिति वेदितव्यम् ।
“कहावणम्” इति प्राकृतस्य अङ्गरवादिदन्तं किञ्चिदन्यद् वा वस्तु” इति प्राचीन-
संज्ञता व्याख्या] ते—तुभ्यं, ददामि—प्रयच्छामीत्यर्थः ; मे—मम, दुःशब्दानां—

विटः । धिक्, तव एवास्तु । (त)

चेटः । शन्तं पाबं । *

शकारः । [हसति] ।

विटः ।—

अप्रोतिर्भवतु विमुच्यतां हि हासो

धिक् प्रीतिं परिभवकारिकामनार्याम् ।

* शान्तं पापम् ।

वर्हितशब्दानां, वसन्तसेनायाः ताडनमारणादिरूपाणां दुर्वचनानामित्यर्थः, दुः,—
दृष्टानां, शब्दानां—वसन्तसेना इत्यादिपाणामित्यर्थो वा सङ्गच्छते, (इत्यायां स्त्रमुच्चैर्नैवो-
च्चार्यमाणायां यदि कश्चित् प्रच्छन्नो भूत्वा शृणोति, तदा विवादे तेन इत्येवं शकार-
वैव क्लृप्तेति सप्रमाणं भवेदिति भिया अतीव वचकः शकारः सङ्केतेनैवेतत् विटायीक्त-
वानिति वेदितव्यम् ; अथ दुःशब्दस्तु साङ्केतिकः इत्याऽवबोधनार्थं प्रयुक्तः इति तु
सङ्क्षिप्तसारः) एष फलक्रमः,—फलस्य—काराऽवरोधप्राग्दण्डादिरूपस्य, क्रमः,—
विधिः, मनुष्यकाणाम्—अन्वेषां मनुष्याणाम् इत्यर्थः, सामान्यकः,—साधारणः,
भवतु—अस्तु ; वसन्तसेनावधाभियोगं समोपरि न पातयित्वा सामान्येन अन्यान् प्रति
पातय इति भावः । [पुस्तकान्तरे “दुःशङ्काणं फलक्रमे” इत्यत्र “दुःशङ्काणं पलक्रमे”
“शङ्काणपलक्रमे” इति च पाठान्तरद्वयं, तत्र “दोषस्थानं पराक्रमः” “संस्थानपरा-
क्रमः” इति च यथाक्रमं संस्कृतम् ; तदर्थस्तु,—दोषस्थानं—दोषभूमिः, पराक्रमः,—
सौहृद्यायां व्यवसायः, अपरत्र च पाठे—संस्थाने—मृत्यौ, इत्यायामित्यर्थः, वसन्त-
सेनायाः इति भावः, “संस्थानमाकृतौ मृत्यौ सन्निवेशे चतुष्पथे” इति मेदिनी, परा-
क्रमः,—वायं प्रदर्शनम्, अतिसाहसिकं कर्त्तुं इति यावत्, संस्थानस्य—राजशास्त्रस्य
यम, पराक्रम इति वा] । उपजातिः वृत्तन् ॥ ४० ॥

(त) तव एव अस्तु—भवतु इत्यर्थः, एष फलक्रमः तव एव भवतु, नापरेषाम्
इत्यर्थः ; दण्डः भवानेव दण्डनीयः भवतु, तथा च सतां ज्ञानिः पुनर्न भवेदित्या-
शयः ; यद्वा,—अथादिकं तव एव तिष्ठतु, न तेषु मम किमपि प्रयोजनमिति भावः ।

“दुर्जनः परिहृत्तव्यः विद्ययाऽलङ्कृतोऽपि सन्” इत्यादिदर्शनात् दुर्जनस्य विदुषोऽपि
परिहृत्तव्यतया मूखं दुर्जनं स्यात् परिहारः सर्वथा विधेय इत्याह, अप्रीतिरिति ।—
अप्रीतिः,—अप्रणयः, विरोध इत्यर्थः, भवतु—अस्तु, त्वया सङ्केति शेषः, हासः,—
हासं, विमुच्यतां—त्यज्यतां, हि—निश्चये, नैव हासीः इत्यर्थः, परिभवकारिकां—

मा भूच्च त्वयि मम सङ्गतं कदाचित्

आच्छिन्नं धनुरिव निर्गुणं त्यजामि ॥ ४१ ॥

शकारः । भावे ! पशीद पशीद, एहि, णलिणीए पविशिय
कीलेम्ह । * (थ)

विटः ।—

अपतितमपि तावत् सेवमानं भवन्तं

पतितमिव जनोऽयं मन्यते मामनार्यम् ।

* भाव ! प्रसौद प्रसौद, एहि, नलिन्यां प्रावश्य क्रीडावः ।

निन्दाजननीम्, अनार्याम्—असार्धा, प्रीतिं—सौहादे, भवादृशं दुर्जनेन सहति
शेषः, धिक्—निभंस्वयामोत्यर्थः ; दुर्जनसख्यं सदैव विपञ्जनकमयश्चकार इति
भावः ; त्वयि—भवति, मम—मे, सङ्गतं—मेलनं, कदाचित्—जातु, अपीति शेषः,
मा भूच्च—न भवतु इत्यर्थः, निर्गुणं—गुणाः,—दयादाक्षिण्यादयः, तद्रहितं, ताम्
इति शेषः, पक्षे,—मौर्वीविह्वलं च, आच्छिन्नं—शतशान्तिना क्लृप्तं, धनुरिव—अरासन-
मिव, त्यजामि—जहामि । अत्र निर्गुणशकारस्य त्यागे छिन्नमौर्वीकशरासनेन
अवैधर्म्यसाम्यकथनात्, निर्गुणः इत्यत्र प्रीतार्थान्तरस्य च वाच्यत्वादेवायं सिद्धोपमा-
ऽलङ्कारः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ ४१ ॥

(थ) नलिन्यां—नलिनानि—पद्मानि सन्त्यस्यामिति नलिनशब्दात् अश-
वादिभ्यः सत्वर्थीये अचि गौरादित्वात् स्त्रियां ङीष् ; नलिनी—पद्मयुक्तदेशः, तया,
पद्मसरसि इत्यर्थः, (“नलिनी-पद्मिनी व्योम-निम्नगा-कमलाकरे” इति मेदिनी)
पविश्य—गत्वा, अवगाह्य वा, क्रीडावः,—तत्र जलक्रीडां कुर्व्य इत्यर्थः । [“णलि-
णीए” इत्यत्र “णअलीए” इति पाठान्तरे—“नगव्याम्” इति संस्कृतम्] ।

दुर्जनसंसर्गस्य विविधानयंकारितामुल्लिख्य “त्यज दुर्जनसंसर्गं भज साधुसमा-
गमम्” इत्यादिदर्शनात् दुर्जनसंसर्गस्य दोषं दर्शयन्नाह, अपतितमिति ।—अवं—
नगरवासोत्यर्थः, जनः,—साधारणमानवः इत्यर्थः, अपतितमपि—पापाकारिणमपि,
स्वयं स्त्रीवधादिजनितपातित्याभाववन्तमपि इति यावत्, मां—विटमित्यर्थः,
भवन्तं—त्वां, स्वयं स्त्रीवधादिकरणात् पतितमिति भावः, सेवमानम्—भजमानम्,
अनुकूलकार्यसम्पादनेन परिचरन्मिति यावत्, अत एव पतितमिव—पापकल्पा-
ऽननुनिष्ठतनपि पापकारिणमिव, अनार्यम्—असाधुं, दुर्जनमिति यावत्, सन्त्यते
वावत्—सन्भावयत्येव, “खलुः करोमि दौर्जन्यं फलं पतति साधुः” इत्यादिदर्शनात्

कथमहमनुयायां त्वां हतस्त्रीकमेनं

पुनरपि नगरस्त्री-शङ्कितार्द्धाच्छिष्टम् ॥ ४२ ॥

[सकलम्] वसन्तसेने !—

अन्यस्यामपि जातौ मा वेश्या भूस्त्वं हि सुन्दरि ! ।

चारित्र्यगुणसम्पन्ने ! जायेथा विमले कुले ॥ ४३ ॥

यद्यप्यचारित्वेनाहमेवात्र अपराधी इति नूनं सर्वेषां निश्चयो भविष्यतीति मन्ये इति ज्ञातः ; (अतः) अहं—विटः, गोष्ठ्यां बहुमतः इत्यर्थः, हतस्त्रीकं—स्त्रीवधकारिणं, तिराशितवसन्तसेनमित्यर्थः, अत एव नगरस्त्रीभिः,—पुरकानिनीभिः, शङ्कितम्—पञ्चानपि अयं कदाचिदेवं घातयिष्यतीति सन्दिग्धं यथा तथा, अर्द्धाच्छिष्टम्,—सङ्कुचितनैः, दृष्टः,—दृष्टितः, तं, यद्वा,—नगरस्त्रीणां—पौरयोषितां, शङ्कितैः,—संशयाकुलैः, यतः अयमेव वसन्तसेनाघातुकः, अतः पातकिनः अस्य दर्शनं किमस्माभिः करणीयमिति संशयाकुलतया इत्यर्थः, अर्द्धैः,—अर्द्धांस्त्रीलितैः, इत्यर्थः, पचिभिः,—नयनैः, दृष्टः,—अवलोकितः, तं, स्त्रियः अपि त्वां पथि गच्छन्तं साव-
र्षेष्टं पृथया द्रष्टुं, का कथा विवेकिनां जनानामिति स्त्रीपदीपादानात् प्रतीयते ; [दृष्टः इति भाविनि भूतवदुपचारः, जोषोद्यानस्थस्य शकारस्य तदानीमपि अज्ञात-
गणभिः नगरस्त्रीभिरदृष्टत्वात् इति बोध्यम् । “नगरस्त्री” इत्यत्र “नगरश्री” इति पाठे तु—“दृष्टम्” इति भूतकालविहितं पठं सङ्गच्छते, तस्याः नगराधिदेवतायाः
स्मरिष्या सर्वेषामन्तर्यामित्वात्] एनम्—पुरोऽवतिष्ठमानं, त्वां—भवन्तं, पुनरपि—
पुनोऽपि, कथं—केन प्रकारेण, अनुयायाम्—अनुगच्छेयम् ? न कथमप्यनुगच्छेयम्
इत्यर्थः ; ईदृशकाव्यानुष्ठानात् परमपि मे तवानुगमनं कथमपि न युज्यते इति
सावः । अत्र पतितत्वस्य अनाय्यत्वबोधस्य स्त्रीहत्यायाश्च विशेषणगत्या अनुगमना-
प्राप्तेर्गुत्वात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । मालिनी वृत्तम् ॥ ४२ ॥

अवेशवासयोग्याया अस्या दैवायत्तेन वेश्याजन्मनैव ईदृशः शोचनीयः परिणामः
प्राप्तितः इति विचिन्त्य परजन्मनि तस्याः सत्कुलोत्पत्तिम् आशाक्ते, अन्यस्यामिति ।
—हे सुन्दरि !—सुरूपे ! त्वं—भवतो, अन्यस्यामपि—अपरस्यामपि, जातौ—जन्मनि,
अप्यन्तरे इत्यर्थः, अपरस्मिन् कस्मिन्नपि जन्मनि इति यावत्, [जनौ प्रादुर्भावे इति
विम् । “जातिः सामान्यजन्मनोः” इत्यमरः] वेश्या—गणिका, मा भूः,—न भूयाः,
[यवहितस्य माङ्गः धीयात् अपि भवतेः लुङ् इति ज्ञेयम्] ; हे चारित्र्यगुणसम्पन्ने !

शक्रारः । मम केलिके पुष्पकलण्डक-जिष्णुज्जाणे वशन्त-
श्रेणित्रं मालित्रं कहिं पलात्रशि ? एहि, मम आवुत्तश
अगदी बवहालं देहि । * (द) [इति धारयति] ।

विटः । आः ! तिष्ठ जात्स ! (ध) [इति खड्गमाकरोति] ।

शक्रारः । [समग्रमपसृत्य] किं ले ! भीदेशि ? ता गच्छ । †

विटः । [खगतम्] न युक्तमत्रावस्थातुम् । भवतु, यत्र
आर्य्यशर्विलक-चन्दनकप्रभृतयः सन्ति, तत्र गच्छामि ।

[इति निष्क्रान्तः] ।

* मदीय-पुष्पकलण्डक-जिष्णुज्जाणे वसन्तसेनां मारयित्वा कुत्र पलायसे ? एहि,
मम आवुत्तस्यागतो व्यवहारं देहि ।

† किं रे ! भीतोऽसि ? तद्वच्छ ।

—चारित्र्यं—शीलत्वं, गुणाः,—दयादाचिण्यादयः, तैः सम्पन्ना, तस्याः सम्बोधने,
सुचरित्रे ! गुणशालिनि ! चेत्यर्थः ; यद्वा,—“चारित्र्यगुणसम्पन्ने” इति “कुले” इत्यस्य
विशेषणम् ; तथा च तत्र गणिकात्वादेवेयं विपत्तिरुपस्थिता, कुलकामिनीत्वे तु न
तथा, इति विबोधयितुमेवाह, चारित्र्येति ।—सौशील्यदयादाचिण्यादिगुणविशिष्टे
इत्यर्थः, विमले—विशुद्धे, कुले—वंशे, (वंशकरस्य तत्तद्गुणवत्तादर्शनात् सुतरां वंशस्यापि
तच्छालित्वं फलवत्त्वादायातमिति वेदितव्यं) जायेथाः,—उत्पद्येथाः ; इदानीन्ति-
लीकादपसृतायास्ते अन्यत् किं वयं प्रार्थयामहे इति विटस्याशयः । पश्चात्त-
न्मतम् ॥ ४३ ॥

(द) आवुत्तस्य—भगिनीपतेः, राज्ञ इति यावत्, [तत्प्रत्ययान्तायतः योनात्
“पठ्यतसचंप्रत्ययेन” (२३।३० पा०) इति “आवुत्तस्य” इति षष्ठी, “भगिनीपति-
रावुत्तः” इत्यमरः] । अयतः,—पुरतः, समक्षमित्यर्थः । व्यवहारं—वधामियोगं,
विवादं विवादविनिर्णयं वेत्यर्थः ; देहि—अपेय, त्वमेव वसन्तसेनाघाती इति अभि-
शोक्तमहमानविध्यामीति भावः, त्वयि अभियुक्ते सति, अभियोगः त्वयाऽपि दातव्यः
स्यादित्यादिदयितुं देहीत्युक्तम्, अथवा वसन्तसेनायाः इत्यासन्देहनिराकरणयोग्य-
सुतरमिति यावत्, “विनांनार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते । नानासन्देहहरणात्
व्यवहार इति श्रुतः ॥” इति कात्यायनवचनात् ।

(ध) जात्स—मुखं इत्यर्थः ।

शकारः । निधनं गच्छ । (न) अले यावलका पुत्तका !
कीलिशे मए कडे ? *

चेटः । भट्टके ! महन्ते अकज्जे कडे । †

शकारः । अले चेडे ! किं भणसि ? अकज्जे कडे त्ति ?
मीदु, एब्बं दाब । [नानाऽऽभरणानि अवताप्य] गेह्ण एदं अलङ्कारं,
मए ताव दिस्से, जेत्तिके वेले अलङ्कलेमि, तेत्तिकं वेलं मम,
अण्णं तव । ‡ (प)

चेटः । भट्टके ज्जेव एदे शोहन्ति, किं मम एदेहिं ? §(फ)

* निधनं गच्छ । अरे स्थावरकपुत्रक ! कौटुभं मया कृतम् ?

† भट्टक । महदकार्यं कृतम् ।

‡ अरे चेट ! किं भणसि ? अकार्यं कृतमिति ? भवतु, एवं तावत् । गृहाणेश-
वहारं, मया तावद्दत्तं, यावत्यां वेलायाम् अलङ्करोमि, तावतीं वेलां मम, अन्यां
तव ।

§ भट्टके एव एते शोभन्ते, किं मम एते ?

(न) निधनं गच्छ—निपातं याहि, धियस्तेत्यर्थः ।

(प) गृहाण—आदत्स्व । इमं—मदीयमित्यर्थः । अलङ्कारम्—आभरणम् ।
मम—प्रकारेणेत्यर्थः । तावत्—साकल्येन, सर्वमेवालङ्कारमित्यर्थः । दत्तम्—
प्राप्तम् । यावत्यां वेलायां—यदा इत्यर्थः । अलङ्करोमि—अहं गात्रं भूषयामि ।
तावतीं वेलां—तत्परिमितं कालं, [व्याप्तार्थे द्वितीया] तदैवेत्यर्थः । मम—
मदीयम् । अन्यां—मदलङ्करणाद्यतिरिक्तां वेलां व्याप्येत्यर्थः, तव—त्वदीयम् ;
यदा अहमिमं परिधाय व्यास्यामि, तदा ममायमलङ्कारः, यदा नाहमिमं व्यव-
हिष्यामि, तदा तव एतत्सर्वालङ्करणम् इति समुदितायः । अहो विचित्रमेतत् दानं
आयुष्यवृद्धामणेः “टाका कडि तोमार, चावि काटोठि आमार” इति वज्जीयाना-
माभाषणानुरूपमेतदिति विभाव्यम् । [“अण्णं तव” इत्यस्य “आज्ञा तव” इति संस्कृतं
कुर्वन्तु पुत्तके दृश्यते, इयं तव सन्तन्त्रे ममाज्ञा इति तु तदर्थः] ।

(फ) भट्टके—भर्त्तरि, त्वयि इति शेषः । एते—अलङ्कारा इत्यर्थः । किं
मम एते,—एतेरलङ्कारैः मम किमपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः ।

शकारः । ता गच्छ, एदाइं गोणाइं गेल्लिअ मम कैलकाए
पाशाद-बालग-पदोलिकाए(ब) चिट्ठ, जाव हम्गे आअच्छामि।*

चेटः । जं भट्टके आणवेदि । † [इति निक्कान्तः] ।

शकारः । अत्तपलित्ताणे भावे गदे अदंशणं, चेडं वि
पाशाद-बालग-पदोलिकाए णिअलपूलिदं कदुअ थावइणं ।
एब्बं मन्ते लक्खिदे भोदि । (भ) ता गच्छामि, अधवा, पेक्खामि
दाव एदं, किं एशा मला ? अधवा पुणो वि मालइणं ?
[अवलोक्य] कथं शुमला । भोदु, एदिणा पाबालएण पच्छा-
देमि णं । अधवा, णामद्धिदे एणे, ता के वि अज्जपुल्लिगे

* तद्गच्छ, एतौ गावौ गृह्येता मदीयायां प्रासादवालाग्रप्रतीलिकायां तिष्ठ,
यावद्वृक्षमागच्छामि ।

† यद्भट्टक आज्ञापयति ।

‡ आत्मपरिवाणे भावो गतोऽदर्शनम् ; चेष्टमपि प्रासादवालाग्र-प्रतीलिकायां
निगडपूरितं कृत्वा स्थापयिष्यामि । एवं मन्त्रो रक्षितो भवति । तद्गच्छामि, अथवा,
पेक्षामि तावदेनां, किमेवा सृता ? अथवा पुनरपि मारयिष्यामि ? कथं सुसृता ।

(व) प्रासादवालाग्रप्रतीलिकायां—प्रासादस्य—वृहददृष्टालिकायाः, बालाग्रा-
—अभिनवनिर्मितायाम्, अग्रप्रतीलिकायां—प्रधानरथ्यायाम् ; (“रथ्या प्रतीक्षी
विशिष्टा” इत्यमरः) यद्वा,—प्रासादस्य—राजादृष्टालिकावदन्नतादृष्टालिकायाः,
“प्रासादो देवभूमिजाम्” इत्यमरः) बालः,—अभिनवनिर्मित इत्यर्थः, यः अग्रः—
अग्रभागः, उपरिस्थगृहमिति यावत्, तस्य प्रतीलिका—रथ्या, चूडास्यगृहस्योपरि
अधिरोहणार्थम् अधिरोहणीत्यपरनामकमार्गविशेष इत्यर्थः, सोपानमिति यावत्,
तस्याम् । चेष्टे अथादरप्रदर्शनार्थमेतदभिधानमिति वेदितव्यम् ।

(भ) आत्मपरिवाणे—आत्मनः,—स्वस्य, परिवाणे—रक्षणार्थमित्यर्थः । सावः,
—पण्डितः, विट इत्यर्थः । अदर्शनं गतः,—चक्षुरविषयतां प्राप्तः, पलायित इत्यर्थः ।
निगडपूरितं—गुह्यलघुसम् । मन्त्रः,—गुह्यवादः, वसन्तसेनावधरूपगोप्यविषय इति
यावत्, (“मन्त्रो वेदविशेषे स्यात् देवादीनाञ्च साधने । गुह्यवादिऽपि च पुनर्वा-
इति मेदिनी) । रक्षितो भवति—गुप्तसिद्धतौत्यर्थः । नो चेदेवं करोमि, तदा पुनः
चेष्टः वसन्तसेनावधादिदृष्टान्तजातं सर्व्वसमन्त्रं प्रकाशयिष्यति इत्याशयः ।

पञ्चहिजाणेदि । भोदु, एदिणा वादालीपुञ्जिदेण शुक्लपम्स-
पुडेण (म) पच्छादेमि । [तथा कृत्वा विचिन्त्य] भोदु, एब्बं दाब,
सम्पटं अधिअलणं गदुअ बवहालं लिहावेमि । (य) जहा
अत्यश्श कालणादो शठ्ठबाह-चालुदत्ताकेण मम केलकं पुण्फ-
कलण्डकं जिस्सुज्जाणं पवेशिअ बसन्तशेणिआ बाबादिदे त्ति ।—

चालुदत्तविनाशाय करोमि कपटं नवम् ।

अश्लीए बिशुद्धाए पशुघादं ब्व दालुणं § ॥ ४४ ॥

भवतु, एतेन प्रावारकेण प्रच्छादयामि एनाम्, अथवा नामाङ्कित एषः, तत्कांऽपि
आयं पुरुषः प्रत्यभिज्ञास्यति । भवतु, एतेन वातालीपुञ्जितेन शुक्लपर्णपुटेन प्रच्छा-
दयामि । भवतु, एवं तावत्, साम्प्रतमधिकरणं गत्वा व्यवहारं लेखयामि, यथा
पर्यस्य कारणात् सार्थवाहचारुदत्तकेन मदोयं पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं प्रवेश्य वसन्त-
सेना व्यापादितेति ।—

§ चारुदत्तविनाशाय करोमि कपटं नवम् ।

नगर्यां विशुद्धायां पशुघातमिव दारुणम् ॥

(म) एनां—वसन्तसेनामित्यर्थः । प्रावारकेण—उत्तरीयवस्त्रेण । प्रच्छादयामि
—आपादमस्तकम् आहणोमि । नामाङ्कितः,—मम नामाङ्कित इत्यर्थः । आयं-
पुरुषः,—प्रधानपुरुषः, यद्वा,—आर्याणां—मान्यानां, राजादीनामित्यर्थः, पुरुषः,—
अधिकृतजनः, रक्षिपुरुष इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञास्यति—मन्त्रानामाङ्कितमुत्तरीयमालोक्य
अहमेव हत्याकारी इति निर्धारयिष्यतीत्यर्थः । वातालीपुञ्जितेन—वायुसमूह-
युक्तितेन, वायानोतेनेत्यर्थः । शुक्लपर्णपुटेन—विशेषितपत्रपटकलीमेनेत्यर्थः ।

(य) अधिकरणं—विचारालयमित्यर्थः । व्यवहारं—विवादम् । लेखयामि—
लिपिं कारयामि, प्राङ्ग्विवाकसमीपमुपस्थापयामीति यावत्, [अत्र भविष्यत्समीपे
षट्प्रयोगः] ।

अथ वसन्तसेनानिघ्ननेनाप्यपरितुष्टः शकारः तत्प्रियस्यापि निर्यातनमभिलषन्
चारुदत्तनिपोडनेनात्मानं तोषयितुमभिनवं क्लृप्तेकमनुसर्त्तुमिच्छन्नाह, चारुदत्तेति ।
—विशुद्धायां—पवित्रायाम्, अननुष्ठितावैधपशुघ्ननादिव्यापारायामिति यावत्,
नगर्यां—पुर्याम्, उज्जयिन्यामित्यर्थः, पशुघातमिव—पशोः,—हारादेः, घातः,—
हननं, तम् इव, दीनानां पशूनां बधं यथा, तथेति भावः, चारुदत्तविनाशाय—

भोदु, गच्छामि । [इति निष्क्रम्य दृष्ट्वा समग्रम्] अविद-
मादिके ! जेण जेण गच्छामि मग्गेण, तेण ज्जीव एणे दुट्ठम-
णके गहिद-कशाओदकं चीवरं गेल्लिअ आअच्छदि, एणे मए
णणि च्छिअ वाहिदे (र) किदबेलि कटावि मं पेक्खिअ, एदेण
मान्निदे त्ति पआशइअदि ; ता कधं गच्छामि ? [अवलोक्य]
भोदु, एदं अडपडिदं पाआलखण्डं उल्लङ्घिअ (ल) गच्छामि । *

* भवतु, गच्छामि । अविदमादिके ! येन येन गच्छामि मार्गेण, तेनैव
एष दुट्ठमणको गृहीतकषाओदकं चीवरं गृहीत्वा आगच्छति, एष मया नासां
छित्त्वा वाहितः कृतवैरः कदापि मां प्रेत्य, एतेन मारिता, इति प्रकाशयिष्यति,
तत्कथं गच्छामि ? भवतु, एतम् अडपटितं प्राकारखण्डमुल्लङ्घ्य गच्छामि ।—

चारुदत्तस्य निरपराधस्य पयुवन्नाशार्थमित्यर्थः, नवम्—अभिनवं, केनापि प्रागनुज्ञावित-
मिति यावत्, दारुणं—वृशंसं, कपटं—कूटप्रयोगं, करोमि—विदधामि ; पवित्रा
नगरो यथा निदंशवातुकानाम् अवैधजीवहिंसादिना दूषिता भवति, तथा जिघांसा-
विनिवृत्त्यर्थं निष्पापचारुदत्तमपि कूटव्यवहारानयनेन निव्यांतयिष्यामि इति सरस्वार्थः ।
पय्यावत्तं वृत्तम् ॥ ४४ ॥

(र) आविदमादिके—इति खेदविषयभयद्योतकम् अव्ययम् । गृहीतकषाओ-
दकं—गृहीतं—प्लुतं, रज्जनार्थं निहितम् इत्यर्थः, कषाओदकं—रागराज्जलजलं यत्र
तथाविधं, (कषाओ रसमिदंऽपि निव्यांसे च विलेपने । अङ्गरागे च न स्त्री स्यात्
सुरभो लोहिते विषु ॥” इति मेदिनी) आरक्तसखिलसक्तमित्यर्थः । चीवरं—वस्त्र-
खण्डम् । एषः,—अमणकः । नासां—नासिकाम् । छित्त्वा—विधेत्यर्थः । [अक्षैव
अङ्गस्य प्रथमे (३१६ पृ० १६ प०) पुष्पकरखण्डकोट्यानप्रविष्टेन भिक्षुवेगिसंवाहकेन
तत्र शकारस्य दर्शनमात्रं तस्य भिक्षुनासावेधस्त्राभाव्यं वर्णितम् ; संवाहकस्य तु तथात्वे-
ऽपि नासावेधः कुत्रापि कविना नास्त्येति ; इह “मया नासां छित्त्वा वाहितः” इति
शकारोत्तोरसङ्गतत्वेऽपि बौद्धसत्त्वासिनां परस्परं केश-शस्त्रमुण्डन काषायबाधपरि-
धानादिबहुसाम्यसत्त्वात् अस्मिन्ननासेऽपि आत्मन् संवाहकं छिन्ननासस्य कस्याचित्
अन्यस्य भिक्षुभंभीत्यादादिति कथञ्चिदस्य सङ्गातिः करणीया] वाहितः,—ताडितः ।
(ल) अडपटितम्—अर्द्धभग्नम् । प्राकारखण्डं—प्राचीराग्नम् । इह—
एतदुच्यते, उत्पत्तयेन अतिक्रम्य इति यावत् ।

एषे हि तुलिद-तुलिदे लङ्का-णञ्जलीए गञ्जणे गच्छन्ते ।

भूमीए पाञ्जाले हणूमश्चिहले बिअ महेन्दे ॥ ४५ ॥

[इति निष्क्रान्तः] ।

[प्रविश्य अपटीक्षेपेण संवादको भिक्षुः] : पक्वलिदे एषे मए
वीवलखण्डे, किं गु हु शाखाए शुक्खावड्ढं ? इध बाणला
विलुप्यन्ति । किं गु हु भूमीए ? धूलीदोशे होदि, ता कहिं
गालिअ (व) शुक्खावड्ढं ? [दृष्ट] भोदु, इध बादाली-

एषोऽहं त्वरित-त्वरितो लङ्कानगर्थ्यां गगने गच्छन् ।

भूम्यां पाताले हनूमच्छिखर इव महेन्द्रः ॥

+ पञ्चाक्षितमेतन्मया चीवरखण्डम् ; किं नु खलु शाखायां शोषयिष्यामि ?—
वानरा विलुप्यन्ति । किं नु खलु भूम्याम् ?—धूलीदोषो भवति । तत् कुत्र प्रसार्य

उपमानप्रदर्शनद्वारा भक्ष्यप्राकारपर्यन्तं कृतं पलायनमुपवर्णयन्नाह, एष इति ।—

मः—पक्वस्थितः, अहं—शकार इत्यर्थः, हनूमच्छिखरे—हनूमतः, पवन-
तरल, शिखरे—शङ्के, (“हनूमानिव महेन्द्रशिखरे” इति वक्तव्ये “हनूमच्छिखरे
महेन्द्रः” इति विपर्ययसा शकारोक्तिः ; तदर्थस्तु,—महेन्द्रशिखरं—महेन्द्राख्य-

परिशङ्के) पाताले—धरायास्तलस्थे भुवने, गगने—व्योममार्गे, लङ्कानगर्थ्यां—

राष्ट्रपुण्यां, त्वरितत्वरितः,—त्वरितादपि त्वरितः, अतीव त्वरान्वित इत्यर्थः,

हन्—प्रगन्, परितः परिधाम्यन्नित्यर्थः, सीताया अनुसन्धानार्थं निर्मित भावः, महेन्द्र

मः—तदाख्यपर्वत इव, (हनूमानिवेत्यभिप्रायः) भूम्यां—भूमितले, यथेष्टं जञ्जा-

ति पूर्वोक्तगद्यस्थेनान्वयः ; हनूमत इव प्राचीरमुल्लङ्घ्य त्वरितं गच्छामीति भावः ।

हन्मनमिति वक्तव्ये हनूमदिति निर्विभक्तिकृतः, तथा महेन्द्र इति वक्तव्ये महेन्द्रः

विभक्तिविपर्ययसंजनितः प्रस्तुतार्थप्रतीतिविघातकरः दोषः शकारभाषितत्वेनोपे-

क्षीयः । इह छन्दोऽनुरोधात् “गञ्जलीए” “गञ्जणे” इत्युभयोर्लघ्वतः पाठः । आख्यां

गच्छन् ॥ ४५ ॥

(व) शाखायां—विटपे । शोषयिष्यामि—शुष्कं करिष्यामि, [शुष्यतेः कञ्चञ्चि

मि शोषशब्दात् तत्करोतीत्यर्थे णिचि छटि रूपम् ; शुष्यतेः केवलं णिचि छटि वा

भन् ; शुष्कं करिष्यामि इत्यपि “शुक्खावड्ढं” इति प्राकृतस्य संस्कृतं दृश्यते,

सौमनस्य समान एव] । इह—शाखायामित्यर्थः । विलुप्यन्ति—हिन्दन्ति, इह

पुञ्जिदे (श) शुक्लवत्तसञ्चए पशालइशं । [तथा कृत्वा] यमो
बुद्धशं । [इति उपविशति] भोदु, धम्मक्खलाइं (ष) उदाहरामि ।
[“पञ्चजण जेष सालिदा” इत्यादि पूर्वोक्तं पठति] अधवा, अलं मम
एदेण शग्गेण, जाव ताए वसन्तसेणाए बुद्धीवाशिआए पञ्चव-
आलं ण कलेमि, जाए दशणं शुवस्सकाणं किदे जूदिअलेहिं
णिक्कीदे, (स) तदो पडुदि ताए कीदं विअ अत्ताणअं अद-
गच्छामि । [दृष्ट्वा] किं ए उ पसोदले शमुशशदि ? ॥

शोषयिष्यामि ? भवतु, इह वातालीपुञ्जिते शुष्कपत्रसञ्चये प्रसारयिष्यामि । यमो
बुद्धाय । भवतु, धर्माचराणि उदाहरामि । [“पञ्चजना येन मारिताः”] अथवा, यत्र
ममेतेन स्वर्गेण, यावत्तस्या वसन्तसेनायाः बुद्धीपासिकायाः प्रत्युपकारं न करोमि,
यथा दशानां सुवर्णकानां कृते द्यूतकराभ्यां निष्क्रोतः, ततः प्रभृति तथा क्रीतमिश्र-
त्मानमवगच्छामि । किं नु खलु पर्णोदरे समुच्छसति ?

प्रवक्ताः प्रवन्ते, अतोऽत्र शोषणार्थमस्य स्थापने नूनमेवैते चीवरमेतत् हेतुर्नोति
भावः, [छिदनाथक-तौदादिकसुम्पतेः भविष्यत्सामीप्ये लट् ; यद्वा, —“प्रहोपरतरे
वृत्ताविरत एव च । नित्यप्रहृतिः सामीप्यो वर्तमानयतुर्विधः ॥” इति निबन्ध-
“इह कुमाराः क्रीडन्ति” इतिवत् वृत्ताविरतवर्तमाने लङिति बोध्यम्] । मृत्वा-
भूमितले एव विस्तार्येत्यर्थः, शोषयिष्यामीत्यन्वयः । धूलौदोषः,—रजोमाषि-
मित्यर्थः । प्रसार्य—विस्तार्य ।

(श) वातालीपुञ्जिते—समीरणप्रवाहेण राशौकृते ।

(ष) धर्माचराणि—धर्मापदेशभूयिष्ठवचनानि, “पञ्चजना येन मारिताः”
इत्यादि श्लोकद्वयमिति यावत् ।

(स) एतेन स्वर्गेण—स्वर्गगमनकामनया एतत्पाठेन, लब्धव्येन चैतेन इत्यर्थः ;
उपकारप्रत्युपयमकृत्वेव लोकांतरं प्रयातस्य तत्र शान्तिर्न भवतीति भावः । (ष)
तावदित्यध्याहार्यं, तेन तावत् मम एतेन स्वर्गेण अलं, यावदित्यन्वयो बोध्यः ।
अत्र स्वर्गपदं मोक्षपरं, यतीनां मोक्षस्यैवाकाङ्क्षितत्वात् । तदुक्तं सत्यासौपनिषदि,—
“किं वा दुःखं समुद्दिश्य भोगांस्त्यजति सुस्थितान् । गर्भवासभयाऽज्ञैः श्रौतीणां च
तथैव च ॥ गुहां प्रवेष्टुमिच्छामि, परं पदमनामयम् ॥” इत्यादि) । प्रत्युपकार-
कृण्विमोचनरूपकतोपकारस्य अनुरूपं हिताचरणमित्यर्थः । यथा—वसन्तसेनायाः

अथवा,—

वादादवेण तत्ता, चौबल-तोएण तिम्मिदा पत्ता ।

एदे विथिस्सपत्ता मस्से पत्ता बिअ फुलन्ति * ॥ ४६ ॥

वस । [संज्ञां लब्ध्वा हस्तं दर्शयति] ।

भिन्नः । हा ! हा ! शुद्धालङ्कारभूषिते इत्यग्राह्ये णिक-
मदि ! (ह) कथं, दुदि ए वि हत्ये !! [बहुविधं निर्वर्णं] पञ्चभि-

* अथवा,—वातातपेन तप्तानि चौवरतीयेन क्षिप्तानि पत्राणि ।

एतानि विस्तीर्णपत्राणि मन्ये पत्राणीव स्फुरन्ति ॥

+ हा ! हा ! शुद्धालङ्कारभूषितः स्त्रीहस्तो निष्क्रामति ! कथं द्वितीयोऽपि

इत्यर्थः । सुवर्णकानां—षोडशमाषकमितानां हस्ताम् । कृते—निमित्तम् । द्यूतकराभ्यां
—माधुर-तत्सहचराभ्यामित्यर्थः, [अपादाने पञ्चमी] । निष्क्रौतः,—दशसुवर्णविनि-
मयेन विमोचितः, ऋणवहोऽहमिति शेषः ।

पुञ्जितपर्णाभ्यन्तरे निपतिताया वचन्तसेनायाः समुच्छ्वसनेन स्फुरत्पत्राणि
दृष्टा किमिदमिति विचारयन्नाह, वातातपेनेति ।—वातातपेन—वातेन—वायुना
सहितः, आतपः,—रौद्रं, तेन, तप्तानि—शीघ्रं गतानि इत्यर्थः, एतानि—
दृश्यमानानि, पत्राणि—पर्णानि, चौवरतीयेन—चौवरं—यतीनां वस्त्रखण्डं, तस्य
तीयेन—तन्निस्त्रजलेन, यतीनां वस्त्रनिष्पीडननिषेधात् सजलवस्त्रखण्डात्
पतितेन जलेनेति भावः, क्षिप्तानि—सिक्तानि सन्ति, स्थितानीति शेषः, एतानि
—इमानि, पुरतः दृश्यमानानि इत्यर्थः, विस्तीर्णपत्राणि—प्रसारितपर्णानि,
पत्राणीव—पक्षिणां पत्राणि इव, (“पत्रन्तु वाहने पथे स्यात् पक्षे शरपक्षिणोः” इति
मैदिनी) स्फुरन्ति—स्पन्दन्ते, इति मन्ये—सम्भावयामीत्यर्थः ; सदुल्लभाकृतहिस्त्रीलेन
यथा पक्षिणां पक्षाः वेपन्ते, तथैवैतानीति तर्कयामि इति भावः । अत्र तु पृथ्वीधरः,—
“वातातपेन तप्तानि चौवरतीयेन क्षिप्तित्वमाद्र्द्रत्वं प्राप्तानि, क्षिप्तितानि इति भाव-
प्रधानो निर्देशः, एतानि विस्तीर्णे प्राप्तं प्रसारितं यत्र तानि, मन्ये पत्राण्येव विजृम्भन्ते”
इति । उपमाऽलङ्कारः । आख्यां वृत्तम् ॥ ४६ ॥

(ह) शुद्धेति ।—शुद्धेन—लोहान्तरसंसर्गराहित्याद् सज्ज्वलेन, श्यामिका-
विनिर्मुक्तेन इत्यर्थः, अलङ्कारेण—आभरणेन, भूषितः,—शीमितः । निष्क्रामति—
निर्गच्छति ।

जाणामि बिअ एदं हत्थं । अधवा, किं बिचालेण ? (क) शब्बं शे
ज्जेव हत्थे, जेण मे अभयं दिस्सं । भोदु, पेक्खिस्सं । [नावोभोवात्त
दृष्टा प्रत्यभिज्ञाय च] शा ज्जेव बुद्धोवाशिआ । †

वस । [पानीयमाकाङ्क्षति] ।

भिच्छुः । कथं ! उदअं मग्गेदि ? दूले च दिग्घिआ, किं दाणिं
एत्थ कलइस्सं ? भोदु, एदं चीवलं शे उवलं गालइस्सं । ‡ (ख)
[तथा करोति] ।

वस । [संज्ञां लब्ध्वा उत्तिष्ठति] ।

भिच्छुः । [पटान्तेन वीजयति] ।

वस । अज्ज ! को तुमं ? § (ग)

हस्तः !! प्रत्यभिज्ञानामीव एतं हस्तम् । अधवा, किं विचारेण ? सत्त्वं स एव हस्तः,
येन मे अभयं दत्तम् । भवतु, प्रेक्षिये । सैव बुद्धोपासिका ।

‡ कथमुदकं मार्गयति ? दूरे च दीर्घिका, किमिदानीमत्र करिष्यामि ?
भवतु, एतच्चौरम् अस्या उपरि गालयिष्यामि ।

§ आर्य्य ! कस्त्वम् ?

(क) प्रत्यभिज्ञानामीव—अरामीव, पूर्वं किलैष मया अवलोकित इति
संस्कारसङ्गतं ज्ञानमत्र प्रत्यभिज्ञापदाद्यः, इति प्रागृष्टस्य संस्कारवलादेव अव-
गच्छामीवेत्यर्थः । विचारेण—एष हस्तः तस्या एव न वा इति वितर्केण इत्यर्थः ।

(ख) मार्गयति—अन्विष्यति, याचते इत्यर्थः । [वैकल्पिकचौरादिकस्य
मार्गयतेः मार्गतेश्च लटि प्रयोगः] । गालयिष्यामि—सज्जलवस्त्रं निषीद्य ज्वं
दास्यामीत्यर्थः । [चौरादिकात् चरणार्थकात् सकर्मकादात्मनेपदिनश्च गालयते
इत्यस्य लटि रूपं, “गालयिष्ये” इत्येव पदमत्र साधुतया सङ्गच्छते, भौवादिकस्य
गलतेः भक्षणार्थकत्वेन, तस्य णिचि रूपमेतदिति तु नाशङ्कनीयं, तस्य चार्थगतविरोध-
दर्शनादिति तु विभावनीयम्] ।

(ग) आर्य्य ! कस्त्वमिति ।—मृत्युयासयस्ताया मे पुनः जीवनसंरक्षणेन जीवौ-
षधोभूतः विपद्नेकशरणश्च भवान् कः इति ज्ञातुमिच्छामि, एतादृशां विपदि नास्ति नै
किमपि शरणमत्र, अतः अप्रार्थितोपगतः किन्नानधेयो भवानिति जिज्ञासा ।

भिचः । किं मं ण शुमलेदि बुद्धोवाशिआ दशसुवस्स-
णिकीदं ? * (घ)

वस । सुमरामि, ण उण जधा अज्जो भण्णादि, वरं अहं
उवरदा ज्जेव । † (ङ)

भिचः । बुद्धोवाशिए ! किं खेटं ? ‡

वस [सनिवेदम् (च)] जं सरिसं वेसभावस्स । § (छ)

भिचः । उट्ठेउ उट्ठेउ बुद्धोवाशिआ एदं पादव-समीवजादं
नदं ओलम्बिअ । ¶ (ज) [इति खतां नमयति] ।

* किं मां न खरति बुद्धोपासिका दशसुवर्णनिष्क्रीतम् ?

† खरामि ; न पुनयंथा आर्यो भणति, परमहमुपरतेव ।

‡ बुद्धोपासिके । किं-नु इदम् ?

§ यत्सदृशं वेशभावस्य ।

¶ उत्तिष्ठतु उत्तिष्ठतु बुद्धोपासिका एतां पादपसमीपजातां खतामवलम्ब्या ।

(घ) किमिति ।—दशसुवर्णनिष्क्रीतं—दशभिः—दशसङ्काकेः, सुवर्णैः,—प्रत्येकं
पौड्रमाषकमितैः दोनारैरित्यर्थः, निष्क्रीतं—निष्कयः, हारितायाणां द्यूतकरेभ्यः
संपन्नेन तत्र विक्रीतस्य वज्रस्य वा पुनः निष्क्रीतिः उद्धारः मोचनं वा यस्य तम् ।

(ङ) खरामि, न पुनः यथा आर्यो भणति—“दशसुवर्णनिष्क्रीतम्” इति यत्
व्यवर्तते, तन्न खरामि, [अनेन वसन्तसेनाया मङ्गदौदार्यं सूचितम्] । संवाङ्क-
त्वपदसावादेन खञ्जिता खविपत्प्रसङ्गोत्थापनेन प्रस्तुतपरिनिहीर्षया आह, पर-
मिति ।—परं—किन्तु । उपरता—वृत्ता ; मया त्वं दशसुवर्णनिष्क्रीत इति न खरामि,
तस्य वृत्तप्रायाया मे जीवनदानेन भवता एवाहं निष्क्रीता इत्येव खरामोति भावः ।

(च) सनिवेदं—सामुतापं, सर्वैराग्यं वा ।

(छ) वेशभावस्य—वेश्याजनाश्रयनियतधर्मस्य, गणिकाहृत्तेरित्यर्थः । सदृशम्
—उचितं, वेश्यानां यादृशी दुर्दृशा अवश्यमाख्या, तादृशी एव मे भूता इति तु तदर्थः ;
अनेन हि पणिशमेवविधविपद्वाह्यहोतत्वं गणिकानाम्, यतः एतादृग्विपत्प्राप्ता मे न
विषयकर इति भावः ।

(ज) अवलम्ब्या—आश्रित्य, धृत्वा इत्यर्थः । यतीनामिन्द्रियनियमस्य “अस्या-
श्रयणदारेण रक्षः स्थानामनेन च । क्रियमाणानि विषयैरिन्द्रियाणि निवर्त्तयेत् ॥”
आश्रयणवता श्रेष्ठधर्मत्वेन निर्देष्टव्यं, कदाचित् वा कामिनीस्यैर्न मन्थयोद्रेकः जायते,

वस । [गृहीत्वा उत्तिष्ठति] ।

भिद्यः । एदंशं बिहाले मम धम्मबहिणिआ चिद्धदि,
तहिं शमशशिमणा भविअ उवाशिआ गेहं गमिअदि ; ता
शेणं शेणं (भ) गच्छदु बुद्धोवाशिआ । [इति परिक्रामतः । दृष्टा]
ओशलध अज्जा ! ओशलध, एशा तलुणी इत्थिआ, एशो भिक्खु
त्ति शुद्धे मम एशे धम्मे । * (ज)—

* एतस्मिन् बिहारे मम धर्मभगिनी तिष्ठति, तव समाश्रयमना भूत्वा उपा-
सिका गेहं गमिष्यति, तत् शनैः शनैर्गच्छतु बुद्धोपासिका । अपसरत आयाः !
अपसरत, एषा तरुणी स्त्री, एष भिक्षुरिति बुद्धो मम एष धर्मः ।—

तेन च यातिनियममङ्गप्रसङ्गः आपद्येत इति विविच्य धर्मस्त्वलनभिया तामस्यैव
तस्याः लताऽवलम्बनेनीत्यापनाय प्रयत्नः अनुसृतः भिक्षुणेति भावः ।

(भ) बिहारे—बौद्धानाम् आश्रमे, बुद्धोपासनास्थाने इत्यर्थः । (“विहारो
भमणे स्तब्धे लोलायां सुगतालये” इति मेदिनी) । धर्मभगिनी—समानधर्मावलम्बि-
तया एकगुरोः शिष्यत्वेन च भगिनीसमा इत्यर्थः ; यद्वा,—धर्मतः,—आचारतः एव,
भगिनी—भगिनौभूता, न तु लोकेतः, भगिनौवदाचरशीला इति यावत् । समाश्र-
यमनाः,—समाश्रयम्—अनुष्ठियं, शान्तमित्यर्थः, मनः,—अन्तःकरणं यस्याः सा,
किञ्चित् स्वस्थीभूयेत्यर्थः । शनैः शनैः,—मन्दं मन्दमित्यर्थः ।

(ज) अपसरत—इतोऽपगच्छत इत्यर्थः । अपसरणे हेतुमाह, एषेति ।—तरुणी
—युवती, गच्छति इति शेषः ; पथि गच्छन्त्याः अस्याः स्त्रियाः निर्वाधगमनं यथा
भवति, तथा भवद्भिरार्यैः किञ्चिदपसृत्यावतिष्ठमानैः कर्तव्यमेवेति भावः ; ननु कथं
वयमपसरामः ? यतः त्वं किल अनुसरसि इत्याशङ्क्याह, एष इति ।—एषः,—एवं
जनः, अहमिति यावत्, भिद्यः,—बौद्धसम्प्रदायी इत्यर्थः । ननु विषयविरक्तस्य ते युष्यन्-
सरणमयुक्तमित्याशयेनाह, युद्ध इति ।—मम—मे, एवः,—अवश्यकर्तव्यत्वेनानुष्ठि-
ष्यमित्यर्थः, धर्मः,—लोकसंस्थितिहेतुभूततया शास्त्रकारैः उल्लिखितः अवश्यपाल-
नीयः विधिः ; यद्वा,—एष धर्मः,—विपन्नसंरक्षणशिखादाननिषेध स्वीकृतः एष
सम्प्रदायाचारः, विपन्नानामुद्धरणार्थमेव धर्मानौति तात्पर्यम् ; [ध्रियते संरक्ष्यते क-
दनेनेति व्युत्पत्त्या धरतेः ध्रियते इत्यस्य वा करणे मनि रूपं, लोकरचाहेतुभूतं कथं
इति, तु व्युत्पत्तिबोधोऽर्थः अव्यवसेयः] । युद्धः,—पवित्रः, कामनामभिवर्धनी

हृत्पञ्चदो मुहृत्पञ्चदो इन्द्रियपञ्चदो, ये क्व माणुषे ।

किं करोति लाञ्छनो ? तस्य परलोको हस्ते निरुद्धः ॥ ४७ ॥

[इति निष्क्रान्तिः] ।

इति वसन्तसेनामोटनी नाम अष्टमोऽङ्कः ॥ ८ ॥

हस्तसंयतो मुखसंयत इन्द्रियसंयतः स खलु ननुष्यः ।

किं करोति राजकुलम् ? तस्य परलोको हस्ते निरुद्धः ॥

भावः ; नाहं कामुक इवैताननुसरामि, परन्तु अस्माः प्रत्युपकारार्थमेव अनु-
स्रामोति भावः ; नाहं धर्मकञ्चुक इति शङ्कनीयमित्येवाव तात्पर्यम् ।

युवत्यनुसरणं दृष्ट्वा कश्चिदन्यथाऽऽशङ्कौ चेत् इत्याकल्य मुमुक्षूणां तत्तत्प्रभावनाऽपि
नास्ति इति दर्शयितुमाह, हस्तसंयत इति ।—यो नरः हस्तेन—करण, संयतः,—
निग्रमितः, संयतहस्तः, यः खलु हस्ताभ्यां किमपि अकार्यं न करोतीत्यर्थः, मुखसंयतः,
—मुखेन—वदनेन, संयतः,—आवृष्टः, संयतमुख इत्यर्थः, यो हि मुखेन परपीडाकरं
किमपि कटुवाक्यं न कथयति, जिह्वालासयन्त्यय भवतीति, अधिकार्यां वाचि
अभिधीयमानायां मन्त्र्यां यदि कदाचिदपि मन्त्रेण निष्ठाभाषणं प्रयुक्तं स्यादिति शङ्कया
यः मदा मौनो सन्नास्ते इति वा तात्पर्यार्थः, तथा इन्द्रियसंयतः,—संयतेन्द्रियः, यश्च
इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि विषयेभ्यः निर्युक्तवानित्यर्थः, स खलु—स एव, ननुष्यः,—
ननुष्यत्वेन गच्छः ; राजकुलं—राजः,—शामकस्य, कुलं—गृहं, राजगृहावस्थिताः
पुरुषाः इत्यर्थः, विचारादयो वा, तस्य—हस्तादिभिः संयतस्य इत्यर्थः, जितेन्द्रियस्तेति
भावः, किं करोति ?—किमनिष्टं कर्तुं शक्नोतीत्यर्थः ; निरन्तरोदात्तवक्त्राचरणत्वात्
राजकुले दण्डप्रभावनाऽपि नास्तीति भावः ; तस्य हस्ते परलोको,—सर्गः, निरुद्धः,
—स्थिरः ; इह खलान् पक्षपाताद्वा दण्डावाप्तिसत्त्वेऽपि कदाचिदपि न स्वर्गात् न
पक्षतोऽर्थः, परलोके निरवच्छिन्नमुखधाराया एवाकाङ्क्षितत्वात्, ऐहिकम् दुःख-
वर्धनं मुखं नादृशानुपेक्षणीयमेवेति भावः । गौतुपगीतिमिश्रं वक्तुम् ॥ ४७ ॥

श्वश्वेषाम्नाटवीमञ्चरूपपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीमञ्जोवानन्दविद्यामागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां

पण्डितश्रीमदाश्वीधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमद्विद्यवीधविद्यारवाभ्यां

प्रतिरुद्धतायाममन्त्राख्यायां सूच्छकटिकव्याख्यायाम्

अष्टमोऽङ्कः ॥ ८ ॥

नवमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति शोधनकः] ।

शोधनकः । आणत्तमिहि अधिअरणभोइएहिं,—“अरे सोहणआ !
बवहारमण्डवं (क) गदुअ आसणाइं सज्जीकरेहि” त्ति । ता
जाब अधिअरणमण्डवं सज्जिदुं गच्छामि । [परिक्लम्य अवलोक्य च]
एदं अधिअरणमण्डवं, एस पविसामि । [प्रविश्य सन्ध्याज्वांसनमाधाय]
विवित्तं कारिदं मए अधिअरणमण्डवं, बिरइदा मए
आसणा, ता जाब अधिअरणिआणं (ख) उण णिवेदेमि ।

* आज्ञतोऽस्मि अधिकरणभोजकैः,—“अरे शोधनक ! व्यवहारमण्डपं गत्वा
आसनानि सज्जीकुरु” इति, तत् यावदधिकरणमण्डपं सज्जितुं गच्छामि । इदमधि-
करणमण्डपम्, एव प्रविशामि । विवित्तं कारितं मयाऽधिकरणमण्डपम् ; विरचितानि

(क) अधिकरणभोजकैः,—अधिक्रियते निर्णयार्थं विचारोऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या
विचारेणाविक्रियते निर्द्ध्यते वा याथार्थ्यम् अस्मिन्निति अधिकरणं—विचारालयः,
तस्य भोजकाः,—भोगकारिणः, विचारका इत्यर्थः, प्राड्विवाकादय इति यावत्,
तैः । व्यवहारमण्डपं—व्यवहारः,—विवादः, (“विवादो व्यवहारः स्यात्” इत्यमरः)
विचारो वा, तदुक्तं मिताचर्यायाम्,—“विर्नार्थेऽव सन्देहे हरणं हार उच्यते ।
नानासन्देहहरणाद्यवहार इति श्रुतः ॥” इति, “परस्परं मनुष्याणां सार्धविप्रति-
पत्तिषु । वाक्यात् न्यायात् व्यवस्थानं व्यवहार उदाहृतः ॥” इति च । तस्य मण्डपं
—मण्डपं, विचारालयः इत्यर्थः, तत् ।

(ख) विवित्तं—विगुह्यं, सम्यक् सृष्टमित्यर्थः, (“विवित्तौ पूतविजनी”
इत्यमरः) । कारितं—विधापितं, परिचारकादिभिः परिचारकादीन् वेति शेषः ;
[अत्र करोतेः णिचि प्रयोज्यकर्तुः वैकल्पिककर्मत्वविधानात्, तत्र च कर्मत्वातिदेशस्यैव
कर्मणि वाच्ये कर्तुः यथेष्टमुभयत्रैव मुख्ये गौणे च कर्मणि उक्तत्वस्यानुश्रितत्वादेव
गौणस्य कर्मणः अधिकरणमण्डपस्य उक्तत्वं वेदितव्यम्] । अधिकरणिकानाम्—
अधिकरणे—धर्माधिकरणे, विचारालये इति यावत् नियुक्तानाम्, अधिकरणिकैः
इत्यर्थः, [अत्र शेषे षष्ठी] ।

[परिक्रम्यावलोक्य च] कथं !! एसो रट्टिअसालो दुट्ट-दुज्जण-मणुस्सो
इदो ज्जेव आअच्छदि !! ता दिट्ठिपधं (ग) परिहरिअ गमिस्सं ।
[इति एकान्ते स्थितः] ।

[ततः प्रविशति उज्ज्वलवेशधारी शकारः] ।

शकारः ।—

ह्लादेऽहं सलिलजलेहिं पाणिएहिं,
उज्जाणे उववणकाणणे णिशस्से ।
णालीहिं सह जुवदीहिं इत्थिआहिं,
गन्धब्बे विअ सुहिदेहिं अङ्गकोहिं ॥ १ ॥

स्याऽऽमनानि, तत् यावदधिकरणिकानां पुनः निवेदयामि । कथम् !! एष राष्ट्रिय-
बालो दुष्टदुर्जनमनुष्य इत एव आगच्छति ! तर्हाष्टपथं परिहृत्य गमिष्यामि ।

† खातोऽहं सलिलजलेः पानीयैरुद्याने उपवन-कानने निषण्णः ।

नारोभिः सह युवतीभिः स्त्रीभिर्गन्धर्व्व इव सुहितैरङ्गकैः ॥

(ग) दुष्टदुर्जनमनुष्यः,—सतताहिताचरणनिरतपुरुषः, अतीव खल इत्यर्थः,
एव शोधनकस्य नीचपाचत्वात् “दुष्टमनुष्यः” इत्यनेन गताश्रित्येऽपि “दुर्जन” इत्यधिक-
पदस्य न दूषकत्वं वेदितव्यम् । दृष्टिपथं—चतुःसंयुक्तस्यानं, दृष्टिविषयमित्यर्थः,
प्रारब्धेति शेषः । शोधनकस्य शौरसेनीभाषित्वात् तदुक्तौ सर्व्वत्र दन्त्यसकारी बोध्यः ।
अथ ससौभाग्यातिशयस्य प्रकाशनेन विकत्यनं कुर्व्वन्नाह, खात इति ।—युव-
तीभिः,—तरुणीभिः, नारोभिः, स्त्रीभिः सह, सलिलजलैः, पानीयैः,—जलेः, खातः,
—प्राप्तुमशरीरः, आदाविति शेषः, उद्याने—राजप्रतिष्ठितसाधारणविहारोपवने,
उपवनकानने—कृत्रिमवने अरण्ये च, निषण्णः,—उपविष्टः, पयाञ्चेति शेषः,
[“सुदिरप्रनेः” (८ । ३ । ६६ पा०) इति षत्वं] प्राक् वराङ्गनाभिः सार्द्धं जलकीलं
त्वा ततः अप्सरायमानाभिः ताभिरेव सह उपवने विश्राममुखं भुञ्जन् इति भावः ;
या सुहितैः,—सुविहितैः, सुभूषितैरित्यर्थः, अङ्गकैः,—अङ्गैः, [प्राशस्त्यार्थे कन्,
अङ्गैरिति च “इत्यभूतलक्षणे” (२ । ३ । २१ पा०) इति विशेषणे तृतीया]
अङ्गैरुपवसित इत्यर्थः, अहं—शकार इति यावत्, गन्धर्व्वः,—देवगायन इव,
उज्ज्वलवेशधारी इदानीं संभ्रमोऽस्मि इति शेषः ; गन्धर्व्वः यथा अप्सरोभिः निबन्धं
रचयित्वा कुञ्चन्ति, ताभिश्च सार्द्धं रम्याऽऽरामागारे एकाचनमनुष्य नियतनाम्नान्

खणेण गण्ठी, खणजूलके मे, खणेण मे चञ्चलकुन्तले वा ।
 खणेण मुक्के, खण उडचूडे, चित्ते बिचित्ते हगे लाअशाले ॥ २ ॥

* चणेन ग्रन्थिः, चणजूटकी मे, चणेन मे चञ्चलकुन्तला वा ।

चणेन मुक्ताः चणमूर्ध्वचूडाशिवो विचित्तोऽहं राजश्यालः ॥

विनीदयन्तिष्ठन्ति, तथेवाहमपि युवतीभिः सह आत्मानं विनीदयन् वक्तुं इति तु तात्पर्यम् । अत्र शकारवर्तृत्वात् “मल्लिजलैः पानीयैः” तथा “उद्याने उपवन-
 कानने” अपि च “नारीभिः स्त्रीभिः” इति पर्यायकशब्दप्रयोगज्ञतपुनरुक्तत्वदीप
 उपेक्षणीयः । [“गन्धर्वे विश्वं शुद्धिर्देहिं अङ्गकैहिं” इत्यत्र “गन्धर्वेहिं शुद्धिर्देहिं
 अङ्गकैहिं” इति पाठान्तरं दृश्यते, तस्य तु—गन्धर्वैः सुविहितैरङ्गकैः इति संस्कृतम्;
 तदर्थस्तु,—सुविहितैः,—रत्नखचितभूषणमनोहारिभिः, अङ्गकैः,—रस्यतया कीमत्-
 तया च प्रशस्तरवधवैरूपलचितैरित्यर्थः, गन्धर्वैः,—देवयोनिविशेषैः, देवगायकैरिति
 यावत्, तत्सदृशैरिति भावः, युवतीभिरिति पूर्वणान्वयः ; अत्र अपसूरीभिरिति वक्तव्ये
 “गन्धर्वैः” इति पुंभिः साकं युवतीनां साम्यप्रदर्शनज्ञतलोकिविरुद्धार्थाभिधानं हास-
 रसामुक्ततया शकारसदृशानां नीचपात्राणामधमत्वप्रतीतिकरत्वेन च भूषणमित्य-
 धातव्यम् । “मल्लिजलैहिं” “जुवदीहिं” “शुद्धिर्देहिं” इत्यत्र सानुसाराणामपि
 अन्याचराणां लाघवं कन्दोऽनुरोधात् स्वीकर्तव्यम्] । प्रहर्षणीयं वृत्तम् ॥ १ ॥

केशानां नानाविधविन्यासवशात् स्वस्य असाधारणशिरःशोभां प्रकटयितुमाह,
 खणेणेति ।—मे—मम, चणेन—चणकालं, कटाचिदित्यर्थः, ग्रन्थिः,—केशबन्धः,
 संयतकेश इत्यर्थः, चणजूटकः,—चणेन जूटकः,—जटा, चणेन वा मे चञ्च-
 कुन्तलाः,—चञ्चलाः केशपाशाः, चणेन मुक्ताः,—वन्धनात् भङ्गिताः, चणं वा चूर्ण-
 चूडाः,—उपरिस्थिताः शिखाः, राजन्ते इति शेषः ; [सर्वत्र कुन्तलपदस्यानुपपत्ति-
 न्वयः ; अत्र कुन्तलयन्यिकरणादीनां वैचित्र्यरूपफलप्राप्तेः द्योतितत्वेन कालवाचकात्
 “चणेन” इत्यस्मात् “अपवर्गे तृतीया” (२।३।६ पा०) “चणेन” “मे” इत्यस्य
 पुनरुक्तिज्ञतो दीपः वक्तुरधमपात्रत्वादेवोपेक्षणीयः] । चणेन दन्त्यैः जूटकादेव
 करणे फलमाह, चित्र इति ।—यतोऽहं राजश्यालः,—राजः श्यालकः, अतः, चित्रः
 विचित्रः,—चणे चणे नानाविधविचित्रवेशसम्पन्न इत्यर्थः ; राजश्यालत्वेन नवि
 सर्वमेव सौभाग्यविलसितमुपपन्नं भवति इति भावः । [“हगे” इत्यत्र एकारः कन्दो-
 ऽनुरोधात् लघुः पठनीयः] । उपजातिः वृत्तम् ॥ २ ॥

अविभ्र, —विशगच्छि-गन्ध-पाविष्टेण विभ्र कीडण अन्तलं
मममाणेण पाविदं मए महदन्तलं, ता कश्च एदं किबिण-
चेट्टिअं पाडइशं ? (घ) [अच] आ ! शुमलिदं मए, दलिह-
चालुदत्तश एदं किबिण-चेट्टिअं पाडइशं । असं च दलिहे
क्लुशे, तश्च शब्बं शम्भाओअदि । भोदु, अधिअलणमण्डवं गदुअ
अमादो बबहालं लिहावइशं, जधा चालुदत्ताकेण वशन्त-
शेणिआ मोडिअ (ङ) मालिदा, ता जाव अधिअलणमण्डवं
जेव गच्छामि । [परिक्रम्यावलोका च] एदं तं अधिअलणमण्डवं,
एय पविशामि । [प्रविश्यावलोका च] कधं, आशणाइं दिसाइं
चिट्ठन्ति, याव आअच्छन्ति अधिअलणभोइआ, दाव एटिअं

* अपि च—विसयन्निगमंप्रविष्टेनेव कीटकनान्तरं मार्गमाणेन प्राप्त मया मह-
दन्तरम् ; तत्कस्येदं कृपणचेष्टितं पातयिष्यामि ? आ ! अतं मया, दरिद्रचारुदत्तस्य
इदं कृपणचेष्टितं पातयिष्यामि । अन्यच्च, दरिद्रः खलु सः, तस्य सर्वं सन्धायते ।
भवतु, अधिकरणमण्डपं गत्वा अग्रतो व्यवहारं निखयिष्यामि, यथा चारुदत्तेन वसन्त-
सेना मोटयित्वा मारिता । तत् यावदधिकरणमण्डपमेव गच्छामि । एतत् तदधि-
करणमण्डपम्, अत्र प्रविशामि । कथम्, आसनानि दत्तानि तिष्ठन्ति ; यावदान-

(घ) विसयन्निगमंप्रविष्टेन—विसय—चणालस्य, शन्यः,—पर्व, तस्य ममं,
—अभ्यन्तरं, तत्र प्रविष्टः,—आश्रित इत्यर्थः ; तेन, कीटकेन—चुद्रकीटेन इव,
अन्तरम्—अवकाशं, वह्निर्निर्गमनमार्गमिति यावत्, वैरिण्यांतनावसरच्च, मार्ग-
माणेन—अन्वेषयता इत्यर्थः ; [मार्गयतेः चौरादिकस्यैवोभयपदित्वं, भौवादिकस्य तु
परस्परपदित्वेन मार्गता इत्येव पदं साधु इति मन्यन्ते केचन, अपरं तु भौवादिक-
स्यापि मार्गतेरात्मनेपदित्वेन बहुशः प्रयोगदर्शनात् मार्गमाणेनेत्यपि पदं साधु इति
वदन्ति] । इदं—वसन्तसेनावधरूपमित्यर्थः, कृपणचेष्टितं—क्रूरव्यवहारम् ; यथा,—
कृपणं—दौनं, दुःखजनकतया कर्तुमशक्यमित्यर्थः, चेष्टितं—कथं, कस्य—जनस्य,
उपरोति शेषः, पातयिष्यामि—निक्षेप्यामि ।

(ङ) आमिति स्मरणाशंकमव्ययं, अतं—ज्ञातमित्यर्थः । सः,—चारुदत्त
इत्यर्थः । तस्य—चारुदत्तस्येत्यर्थः, सर्वं—निखिलदुष्कर्म । सन्धायते—युज्यते इत्यर्थः ;
सारिद्र्यादिति भावः । मोटयित्वा—भङ्क्त्वा, यौवादेशमिति शेषः ।

दुष्पचतले मुहुत्तत्रं उवविशिअ पडिबालइअं । * (च)
[तथा स्थितः] ।

शोधनकः । [अन्यतः परिक्रम्य पुरो दृष्ट्वा] एदे अधिअरणिआ
आअच्छन्ति, ता जाव उवसप्पामि । † [इत्युपसर्पति] ।

[ततः प्रविशति श्रेष्ठिकाग्रस्यादिपरिवृतोऽधिकरणिशकः (क)] ।

अधि । भो भो ! श्रेष्ठिकाग्रस्थौ ! *

श्रेष्ठिकाग्रस्थौ । आणवेदु अज्जो । ‡

अधि । अहो ! व्यवहारपराधीनतया दुष्करं खलु पर-
चित्तग्रहणमधिकरणिशकैः । (ज)—

च्छन्ति अधिकरणभोजकाः, तावत् एतांस्मान् दूर्वाचत्तरे मुहूर्तमुपाविश्य प्रति-
पालयिष्यामि ।

† एते अधिकरणिशका आगच्छन्ति, तत् यावदुपसर्पामि ।

‡ आज्ञापयतु आर्यः ।

(च) दृष्टानि—सञ्जीकृतानि, विन्यस्तानीत्यर्थः । [आगच्छन्ति इत्यत्र, “यावत्
पुरा निपातयोर्लट्” (३:३।४ पा०) इति यावच्छब्दयोगे भविष्यति लट्] । दूर्वा-
चत्तरे—दूर्वादलाच्छादिताम्रमभूमौ इति यावत् । प्रतिपालयिष्यामि—प्रतीक्ष्ये ।

(क) श्रेष्ठो—वणिक्, “श्रेष्ठ” इति ख्यातः, तस्य द्रव्यादिपरीक्षायामधिकारवे-
निर्वाहमाह कात्यायनः यथा,—“कुल-श्रील-वयो-वृत्त-वित्तवर्धनरत्नैः । वारिण्य-
स्यात् कतिपयैः कुलभूतैरधिष्ठितम् ॥” इति । कायस्थः,—लिखनहस्तिकः करणास्थः
वर्णसङ्करजातिविशेषः, (“शुद्राविशोस्तु वारणः” इत्यमरः) “अयं लिखनवृत्तिः कायस्थ
इति ख्यातः” इति भरतः ; तज्जातिवृत्तिभेदः ब्रह्मवैवर्ते जन्मखण्डे ८५ श्लोके उक्तो
यथा,—“जनैकश्च दुराचारी जनैकं करणी भवेत् । विश्वैकलिपिकतां च भव्यं
दातुर्धनं हरत् ॥” इत्यादि । अधिकरणिशकः,—प्राङ्विवाकः, विचारकतां इति
यावत् ।

(ज) अहो ! इति खेदे वितर्के वा । व्यवहारपराधीनतया—व्यवहार-
विचारे, विवादिनिर्णये इत्यर्थः, या पराधीनता—परेषां—साक्षिलिख्यादीनामित्यर्थः
अधीनता—आयत्तता तथा, साक्षादीनां वाक्यं प्रमाणोक्तस्य विचारकस्यैव विषयः
इतीत्यतया इति यावत्, परचित्तग्रहणं—परिषाम्—अदिप्रत्यक्षिभ्यस्तोऽपि निमित्तं

कृत्रं कार्यमुपक्षिपन्ति पुरुषा न्यायेन दूरीकृतं,
 खान् दोषान् कथयन्ति नाधिकरणे रागाभिभूताः स्वयम् ।
 तैः पक्षापरपक्षवर्द्धितबलैर्दोषैर्नृपः सृश्यते,
 सङ्क्षेपादपवाद एव सुलभो द्रष्टुर्गुणो दूरतः ॥ ३ ॥

नवमोऽङ्कः—समीगतभावबोधनम् : तेषां वाक्यं श्रुत्वा स्वर्वाङ्गप्रभावेण समीगत-
 परिरिज्ञानमिति भावः । अत्र अहो इति खेदाद्यं येत् परस्मिन्सदृशस्य दुष्कारतया
 विचारविषय्ये पापसृष्टत्वाद्दृष्ट्या खेदो बोध्यः ; वितर्काद्यं येत्,
 तौ वक्त्रेण साध्यामिति तर्कयामीत्यर्थः ; परस्परविमत्वादि अर्थिप्रत्यर्थिभाषणं श्रुत्वा
 यथा तत्त्वार्थविनिर्णयः अतीव दुष्कर इति तात्पर्यम् ।

व्यवहारकथाः सुष्ठु सम्पादनस्य दुष्करत्वे हेतुवर्णनप्रसङ्गेन असम्यग्व्यवहारस्य
 न्यायः, कृत्रं कार्यमिति ।—पुरुषाः,—अभियुक्ताभियोगप्रवृत्तयः, न्यायेन—
 न्याय्यं वा, दूरीकृतं—निराकृतं, नीतिरहितम् अयुक्तं वा इत्यर्थः, कार्यम्—
 अभियोगविषयीभूतं वस्तु इति यावत्, कृत्रं—शाठ्येनाच्छादि यथा तथा, असत्त्वं
 चेव, सत्यमसत्येन वा आवृतं कृत्वेति भावः, उपक्षिपन्ति—व्यवहारेण प्रयुञ्जते,
 वेदयन्तीत्यर्थः ; “यतः तं” इति पदद्वयमत्र कङ्कनोपमम् ; स्वयम्—आत्मना,
 रागिभूताः,—रागेण—विषयासक्त्या, अतीवान्तरङ्गेषु प्रणयेन, विपक्षभूतानामुपरि
 येन वा, अभिभूताः,—आक्रान्ताः, तदुपहतचित्ता इति यावत्, दृश्यन्ते
 येषः, केचन लोभात्परकोपमपि विषयमात्मसात् कर्तुं मिथ्याभूतं व्यवहार-
 यवकान्ति, केऽपि वा अतिप्रणयिषु तेषु साहायकं कर्तुमयेसरन्ति, अन्ये वा शत्रु-
 प्रेम्णांसया अयथाभूतं वादमुपस्थापयन्तीति तात्पर्यम्, अतः अधिकरणे—विचार-
 ने, खान्—निजान्, दोषान्—अपराधान्, न कथयन्ति—न वदन्ति, न प्रका-
 रयन्तीत्यर्थः ; भवन्तु तावत् त एव रागादिभिरभिभूततया कृपावादेन अन्यायाचरणेन
 उपपिन्तः, तेनास्माकं किम् ? इति शङ्कायां, स्वेषां राज्ञाच्चाविचारकृतदोषसंसृष्टत्व-
 निमित्तमाह, तैरिति ।—पक्षापरपक्षवर्द्धितबलैः,—पक्षः,—वादिपक्षीयजनः, अपर-
 पक्षः,—प्रतिवादिपक्षीयजनः ताभ्यां, वादिप्रतिवादिनोः अन्योऽन्यमुपकारका-
 रणत्वाभ्यां सपक्षविपक्षाभ्यामित्यर्थः ; वर्द्धितं—पोषितं, स्वमतं व्यवस्थापयितुमुप-
 योजयन्ति यावत्, बलम्—अभियोगस्य समूलकत्वसमर्थनेन समूलकत्वप्रतिपादनेन
 अप्रमाणीकृतमाधिक्यं न्यूनत्वं राहित्यं वेत्यर्थः येषु तादृशैः, तैः,—अन्याया-
 रागादिजनितैरित्यर्थः, दोषैः,—अपराधैः, कृपः,—रामा, सृश्यते—आकृष्यते ;

अपि च ।—

कृत्रं दोषमुदाहरन्ति कुपिता न्यायेन दूरीकृताः,

स्वान् दोषान् कथयन्ति नाधिकरणे, सन्तोऽपि नष्टा भ्रुवम् ।

उभयपक्षीयवाग्जालैराच्छन्नमति तथा किं कर्तव्यताज्ञानावरणाय अधिकारिकेन कदाचित् असत्यस्य सत्यवन्निरणयात्, कदाचित् सत्यस्य असत्यवन्निरणयादिति भावः, तेन च इह महदयशसः परत्र च निरयस्य भाजनं नृपतिः भवतीति फलितम्; यदा,—पक्षाः,—राज्ञः स्वपक्षाः, अमान्यभृत्यादय इत्यर्थः, अपरपक्षाः,—व्यवहाराधिपक्षाः, व्यवहाराजीविनः, “उकील” इति प्रसिद्धा इत्यर्थः, तैः; तथा हि,—राजपक्षा अमान्यादयः बुद्धिविपर्ययात् उत्कीचयदृष्ट्याहा कुमन्त्रणाप्रदानेन नृपं पश्यन् चालयन्तः, तथा व्यवहाराजीविनोऽपि लोभपारवश्यात् सततं वाक्कौशलेन स्वप्राप्तमाणाद्युपस्थापनेन च अमृतमपि व्यवहारं यथार्थत्वेन वर्णयन्तः दोषमुत्पादयन्, तदुद्घाटयितुमशक्ते धमादा अदृष्ट्यान् दृष्टयति राज्ञि तत्पापसंस्पर्शं भवतीति बोध्यम्; अत एव व्यवहारस्य अग्रथादर्शने अदर्शने च दोषमाह मनुः; यथा,—“अदृष्ट्यान् दृष्टयन् राजा दृष्ट्यांश्चैवाप्यदृष्टयन् । अग्रशी महदाप्नोति नरकस्य मण्डलि ॥” इति । भवतु तावत् विचारविपर्ययेण नृपस्य पापस्पर्शः, प्राङ्गिवावस्य तेन किमित्याशयेनाह, सङ्केपादिति ।—अतः सङ्केपात्—सामान्यात्, किमनस्यस्यनेनेति भावः, द्रष्टुः,—व्यवहारदर्शिन्ः, विचारकस्येत्यर्थः, अपवाद एव—निन्दा एव, सुखमः,—सुप्रापः, गुणस्तु—प्रशंसालाभस्तु, दूरतः एव—दूरवर्ती एव, न सुखम इत्यर्थः; व्यवहारकस्येणः सुष्ठु सम्पादनस्य अतीव दुष्करतया ततः सामान्यमात्र-स्वल्पनेनैव महती निन्दा जायते, प्रशंसालाभस्तु सुदूरपराहत एव इति भावः । [अत्र सुखम इति स्वलाभकस्य कर्तुः द्रष्टुः इत्यस्य कथं षष्ठीत्वम् ? “न लोकाव्यय” (रा३।६८ पा०) इति सूत्रेण षष्ठीप्रतिषेधदर्शनात्; अत्र तु दीक्षिताः,—“सर्वोपकारकषट्ठाः प्रतिषेधः, शेषे षष्ठी तु स्यादेव” इत्याहुः; तथा च सुखम इत्यस्य क्रियापदस्य द्रष्टुरेव कर्तृत्वेऽपि शेषे षष्ठी इति कृत्वा समाधानं करणीयमिति; एवम् “कोषदण्डसमयाणां किमेषामस्ति दुष्करम्” इति “मुक्तानां किं दुरापं महत्कामाणां” एवमादिषु स्थलेषु प्रोक्तनियमस्य व्यभिचारदर्शनात्, सम्बन्धविवक्षया, नञा निर्दिष्ट-स्थानित्यत्वादेति व्यवस्थया समाधातव्यमिति] । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १ ।

उक्तमर्थं पुनर्भङ्गान्तरेणाह, कृत्रं दोषमिति ।—ये, पुरुषा इति शेषः, कुपिताः,—कोषपरतन्त्राः, अत एव न्यायेन—नीत्या, दूरीकृताः,—नीतिविच्छुताः इत्यर्थः ।

ये पक्षापरपक्षदोषसंहिताः पापानि सङ्कुर्वन्ते,
सङ्क्षेपादपवाद एव सुलभो द्रष्टृर्गुणो दूरतः ॥ ४ ॥

यतः अधिकरणिकः (भक्त) खलु,—

शास्त्रज्ञः कपटानुसारकुशलो वक्ता न च क्रोधन-
स्तुल्यो मित्रपरस्वकेषु चरितं दृष्ट्वैव दत्तोत्तरः ।

(दृष्ट्वन्ते हि लोके क्रडाः पायशः सदमन्त्रिकशय्या भवन्ति इति) अधिकरणे—
विचारालये, कृत्रं—कदाचित् सत्यमसत्येन, कदाचिदा असत्यं सत्येन आहतं, दोषं—
पापम्, अन्योऽन्यस्येति शेषः, उदाहरन्ति—वर्णयन्ति, तथा सक्तोऽपि—साधवः आप,
वेदान्—निजान्, दोषान्—अपराधान्, न कथयन्ति—न प्रकाशयन्तीत्यर्थः, (ते
नृनमित्यध्याहार्यं यत्तदीर्नित्यसम्बन्धात्) पक्षापरपक्षदोषसंहिताः,—पक्षाणाम्
परपक्षाणां—परस्परविरुद्धपक्षाणामित्यर्थः, दोषैः,—दूषणैः, परस्परं निर्यातनेत्यथा
स्ववारोपितैः इति भावः, संहिताः,—संयुक्ताः, प्रतिहिंसापरतन्त्रतया उभय-
पक्षोपारोपितदोषदूषिताः सन्तः, पापानि—किल्बिषाणि, सङ्कुर्वन्ते—सम्यक् आच-
रन्ति, पापिनः भवन्तीति यावत्, (अतः ते) ध्रुवं—निश्चितं, नष्टाः,—नाशं गताः,
उभयलोकाभ्यां भष्टा भवन्तीति भावः । अवशिष्टांशानां व्याख्या तु पूर्वश्लोकवत्
वेदितव्या । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

(भक्त) अधिकरणिकः,—[अधिकरणस्य अयम् अधिकरणशब्दादिदमर्थे इक-
श्चयः, “अत इतिठनी” (५ । २ । ११५ पा०) इति ठन् वा] अधिकरणसम्बन्धी,
विचारकर्ता इत्यर्थः, प्राङ्विवाकपदवाच्य इति यावत् ।

इदानीं स्वकर्तव्यत्वाभिधानप्रसङ्गेन अधिकरणिकलक्षणमाह, शास्त्रज्ञ इति ।—
शास्त्रज्ञः,—धर्मशास्त्राभिज्ञः, कपटस्य—कूटस्य, अर्थिप्रत्यर्थिप्रयुक्तस्येति भावः, अनु-
शरं—आविष्करणे, कुशलः,—निपुणः, वक्ता—वचनरचनाचतुरः, मधुरवार्गित-
या, न च परुषवचनप्रयोगेण व्यवहारार्थिनामप्रीतिपात्रम् इति भावः, न च क्रोधनः,
—प्रतिकोपयन् इत्यर्थः, क्रोधप्रदर्शनस्य शास्त्रविगर्हितत्वात् शास्त्रज्ञ इत्यनेनैव
क्रोधने लब्धे पुनस्तत्कथनं दृष्टेः कदाचित् क्रोधप्रदर्शनं स्वेषामपृथ्यत्वापायशङ्का-
मिनिवृत्त्यर्थमिति वेदितव्यं, स्तुल्योऽपि क्रोधः तेन निरपराधेषु न कर्तव्य इति भावः ;
मित्रपरस्वकेषु—मित्रेषु—सुहृत्सु, परिषु—अनात्मीयेषु, तथा स्वकेषु—स्वजनेषु च,
नृणः,—समदर्शी, अपक्षपातीत्यर्थः, [अत्र विषयाधिकरणे सप्तमो] चरितम्—

क्रीवान् पालयिता शठान् व्यथयिता धर्म्येऽतिलोभान्वितो
हार्मावे परतत्त्व-वद्वहृदयो राज्ञश्च कोपापहः ॥ ५ ॥

आचरणं, विवादाविषयोभूतमिति यावत्, अर्थिप्रत्यर्थिनोरिति शेषः, दृष्टैव—विचारेण
पुद्गानुपहृशः ज्ञातृवेत्यर्थः, [स्वाद्योग्यवच्छेदकोऽयम् एवकारः, एतेन लज्जाभवा-
दिभिरुत्तरदाने विकल्पः अकृतं इति सूचितम् ; “चरितं दृष्टैव” इत्यत्र “चरिते
दृष्टे च” इति पाठान्तरे—विचारिते सतीत्यर्थः] दत्तं—विहितमित्यर्थः, सत्तं—
राज्ञान्तितं प्रतिवचनं. वादिप्रतिवादिनोः जयपराजयरूपमिति यावत्, यत्र तथाभूतः,
क्रीवान्—अविक्रमान्, अक्षमानित्यर्थः, (“—पापे क्रीवं नपुंसके । षष्ठेऽन्वय-
विक्रमे—” इति मेदिनी) पालयिता—दुर्जनेभ्यः स्वभावतः रक्षिता, रक्षणशील
इत्यर्थः, शठान्—धूर्तान्, दुर्जनान् इत्यर्थः, व्यथयिता—प्रकृत्यैव दण्डयिता,
दण्डदानशील इत्यर्थः, [दृष्टः प्रयोगे कथं कृदयोगात् “क्रीवान्, शठान्” इत्यभय
कर्मणि न षष्ठी, इति तु नाशङ्कनीयं, शीलायंदृष्टः योगे षष्ठीप्रतिषेधात् ; अथवा
भव्यार्षे लुटः एवायं प्रयोगः, पातः व्यथयति लटि तथैव प्रयोगः भवतीति
विज्ञेयम् ;] धर्म्ये—धर्मादनपेते कर्मणि, धर्माचरणे इत्यर्थः, अतिलोभान्वितः—
अतिलुब्धः, धर्मपरायण इत्यर्थः, (धार्मिकस्य पक्षपातीति तु फलितं, विदुषां गुण-
पक्षपातदर्शनात्) [“धर्म्येऽतिलोभान्वितः” इत्यत्र “धर्म्यो न लोभान्वितः” इति
पाठान्तरे—धर्माग्रः,—धर्मादनपेतः, धार्मिक इत्यर्थः, न लोभान्वितः,—निर्लोभ
इत्यर्थः] तथा हार्मावे—हार्मः,—हारम्, अभ्युपाय इत्यर्थः, (“हारं निर्गमनेऽपि
स्यादभ्युपाये” इति मेदिनी) तस्य भावः,—सत्ता तस्मिन्, उपाये सतीत्यर्थः,
परिणाम—अर्थिप्रत्यर्थिनां, यत् तत्त्वं—याथार्थ्यं तस्मिन्, तन्निर्णये इत्यर्थः, वद्वहृदयः,
—व्यासक्तमनाः, परतत्त्वानुसन्धाने समाहितचित्तः इत्यर्थः ; व्यवहारार्थं स्वार्थं
परतया यथा स्वविषये वद्वहृदयो भवति, तथा अधिकरणिकोऽपि तद्वाच्यसम्बन्धा-
भावात् उपाये सति केवलं तत्त्वानुसन्धानार्थमेव समाहितमना भवेदिति भावः ;
यद्वा,—परं,—प्रधानं, श्रेष्ठं वा यत् तत्त्वं तस्मिन्, किमत्र तत्त्वमिति शङ्कायामेतदेवात्र
तत्त्वमिति विनिर्णये, वद्वहृदयः,—व्याकुलचेताः, अभियोक्तव्यविषये स्वप्रतिभया तत्त्व-
निर्णयपटुः इति फलितार्थः ; तथा राज्ञः,—नियोजकस्य नृपतेः, कोपापहः,—कीप-
—क्रोधः, अथवाव्यवहारदर्शनादिति भावः, तम् अपहन्ति—नाशयतीति कीप-
नाशकश्च, कर्णेजपानामुक्तिवैचित्र्येण विचारकार्ये अधिकरणिकस्य असम्यक्त्वं
तथा पक्षपातित्वं मत्वा विचारकर्माक्षमत्वधमात् क्रुद्धस्य राज्ञः सङ्गतायं कथनेन

अधिकारिण्यौ । अज्जस्स वि णाम गुणे दोसो त्ति बुच्चदि ? जइ
एवं, ता चन्दालोए वि अन्धआरो त्ति बुच्चदि । *

अधि । भद्र शोधनक ! अधिकरणमण्डपस्य मार्गमादेशय ।

शोधनकः । एदु एदु अधिअरणभोजक एदु । † [इति परि-
व्रजन्ति] ।

शोधनकः । एदं अधिअरणमण्डवं, ता पविसन्तु अधिअरण-
भोजका । ‡ [सर्वे प्रविशन्ति] ।

अधि । भद्र शोधनक ! वहिर्निष्क्रम्य ज्ञायतां, कः कः
कार्यार्थी (ज) इति ।

शोधनकः । जं अज्जो आणवेदि । [इति निष्क्रम्य] अज्जा !
अधिअरणिआ भणन्ति, को को इध कज्जत्थो त्ति । §

शकारः । [सहस्रम्] उवत्थिए अधिअलणिए ? [साटोपं (ट)
परिम्य] हगो बलपुलिशे मणुस्से वासुदेवे लट्ठिअशाले (ठ)
आशाले कज्जत्थो । ¶

* आद्येऽपि नाम गुणे दोष इति उच्यते ? यद्येव, तदा चन्द्रादीकेऽपि
स्वकार इत्युच्यते ।

† एतु एतु अधिकरणभोजक एतु ।

‡ एतदधिकरणमण्डपं, तत् प्रविशन्तु अधिकरणभोजकाः ।

§ यदाह्यं आज्ञापयति । आह्याः ! अधिकारिका भणन्ति, कः क इह
कार्यार्थीति ।

¶ उपस्थिता अधिकारिकाः ? अहं वरपुरुषो मनुष्यो वासुदेवो राष्ट्रियस्याचो
विशालः कार्यार्थी ।

अपदेशेन च क्रोधप्रशमक इति भावः ; एतन् विचारकाणां न्यायपथादप्यविच्युतानां
विषया असुलभा एव, यतो हि जनाः विचारसाधुत्वकथने दुर्जना भवन्ति, यवतः
विमर्शमपि एतत् विचारकार्यं प्रशंसालामि दरिद्रमेव, अहो कष्टमेतत् इत्याशयः ।
अनुविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

(ज) कार्यार्थी—व्यवहारार्थी इत्यर्थः ।

(ट) साटोपं—सगर्वमित्यर्थः ।

(ठ) वरपुरुषः,—श्रेष्ठमनुष्यः ; भगवतो वासुदेवस्य प्रवरपुरुषत्वेन न्याय-

शोधनकः । [ससम्भ्रमम्] ह्रीमादिके ! पदमं ज्जेव रट्टिअसालो कज्जल्यो ! भोदु, अज्ज ! मुहुत्तं चिड्ड, दाव, अधिअरणिआणं निवेदेमि । [उपगम्य] अज्जा ! एसो क्वु रट्टिअसालो कज्जल्यो बवहारं (ड) उवत्थिदो । *

अधि । कथं ! प्रथममेव राष्ट्रियशालः कार्यार्थी ! यथा सूर्योदये उपरागो महापुरुषनिपातमेव कथयति । शोधनक ! व्याकुलेनाद्य (ढ) व्यवहारेण भवितव्यम् । भद्र ! निष्क्रम्योच्यतां, “गच्छ, अद्य न दृश्यते तव व्यवहारः” इति ।

शोधनकः । जं अज्जो आणवेदं त्ति । [निष्क्रम्य शकारमुपगम्य] अज्ज ! अधिअरणिआ भणन्ति, “अज्ज गच्छ, ण दीशदि तव बवहारो” । †

* इत्त । प्रथममेव राजशालः कार्यार्थी ! भवतु, आर्य्य ! मुहुत्तं तद्व तावतु, अधिकरणिकानां निवेदयामि । आर्य्या ! एष खलु राष्ट्रियशालः कार्यार्थी व्यवहारम् उपस्थितः ।

† यदार्थ्यं आज्ञापयति । आर्य्य ! अधिकरणिका भणन्ति, “अद्य गच्छ, न दृश्यते तव व्यवहारः” ।

बोधनार्थं तदभेदारोपः कृतः, राष्ट्रियशालः,—“राजशालस्तु राष्ट्रियः” इत्यमरोक्ते राष्ट्रियशब्देनैव राजशालस्य गम्यमानत्वेऽपि “राजशालः” इति पदं विशेषबोधनाय पञ्चषष्ठ इत्यादिवन् इति बोध्यम्, अनूदाभावेन विशेषबोधनार्थं वा, मूलं भाषितत्वाद्वा पौनरुक्तमेतत् न दोषायेति वेदितव्यम् ।

(ड) व्यवहारं—विचारगृहमित्यर्थः ।

(ढ) उपरागः,—राहुणा सूर्यस्य चन्द्रमसो वा यास इत्यर्थः, (“उपरागो यदी राहुयस्ते त्विन्दो च पुष्णि च” इत्यमरः) यथा—यद्वत्, महापुरुषनिपातं—साधुजनविनाशं, कथयति—सूचयतीत्यर्थः, तथा प्रथममेव राष्ट्रियस्य आगमनं महापुरुषनिपातमेव सूचयतीति शेषो बोध्यः ; [एतेन महापुरुषस्य चारुदत्तस्य विपक्षमाश्रयं प्राया एवेति सूच्यते] । व्याकुलेन—विचोभितेन, विवस्तेनेत्यर्थः, अव्यवस्थितेनेति वाच्यम् ; [एतेन च भ्रमात् चारुदत्तस्य निरपराधस्य प्रायदण्डादेशः अधिकरणिकेः

शकारः । [सक्तीधम्] किं ! ण दीशदि मम बबहाले ? जइ
दीशदि, तदो आउत्तं लाआणं पालअं बहिणीबदिं बिस-
बिअ, बहिणिं अत्तिकं च बिसबिअ, एदं अधिअलणिअं दूले
केलिअ एत्थ अस्सं अधिअलणिअं ठावइअं । * (ण) [इति
अनुमिच्छति] ।

शोधनकः । अज्ज रट्ठिअशालअ ! सुहुत्तअं चिठ्ठ, दाव
अधिअरणिआणं णिवेदेमि । [अधिकारणिकमुपगम्य] एसो रट्ठिअ-
शालो कुबिदो भणादि । † [इति तदुक्तं भणति] ।

अधि । सर्वमस्य मूर्खस्य सम्भाव्यते । भद्र ! (त) उच्यताम्,
“आगच्छ, दृश्यते तव व्यवहारः” ।

शोधनकः । [शक्तारमुपगम्य] अज्ज ! अधिअरणिआ भणन्ति,
“आगच्छ, दीसदि तव बबहारो,” ता पविसदु अज्जो । ‡

* किं ! न दृश्यते मम व्यवहारः ? यदि न दृश्यते, तदा आनुत्तं राजानं पालकं
भगिनीपतिं विज्ञाप्य भगिनीं अन्तिकाच्च विज्ञाप्य एतमधिकारणिकं दूरीकृत्य अत्र
एतमधिकारणिकं स्थापयिष्यामि ।

† आर्यं राष्ट्रियशाल ! सुहृत्तकं तिष्ठ, तावदधिकारणिकानां निवेदयामि ।
एतं राष्ट्रियशालः कुपितो भणति ।

‡ आर्य ! अधिकारणिकां भणन्ति, “आगच्छ, दृश्यते तव व्यवहारः,” तत्
ममैव आर्यः ।

अथो भविष्यतीति व्यज्यते ; “गच्छाद्य” इत्यादिवचसा च तस्य देववत्तात् प्राणरक्षा
भविष्यतीति ध्वन्यते] ।

(ण) आनुत्तं—भगिनीपतिं, (“भगिनीपतिरानुत्तः” इत्यमरः) अन्तिकां—
वेदां भगिनीम्, [“अन्तिका भगिनी व्येष्टा” इत्यमरः । अत्र “भगिनीम् अन्तिकाच्च”
इति द्विवक्तिः शकारवाक्ये न दोषावहा । “अत्तिकम्” इत्यस्य मातरम् इति संस्कृतं
अत्रिचत् दृश्यते, तथात्वे, स्वमातरं, राज्ञः पालकस्य शत्रूमित्येवाशङ्कः] । दूरीकृत्य—
दूरित्व इत्यर्थः । स्थापयिष्यामि—नियोजयिष्यामि ।

(त) भद्र !—सुजन ! कक्ष्यासमाजन ! इति वा ।

शकारः । पङ्कमं भणन्ति ण दौशदि, सम्पटं दौशदि त्ति ;
ता णाम भौदभौदा अधिअलणभोइआ, जेत्तिअं हम्मे भणिअं,
तेत्तिअं पत्तिआवइअं ; (थ) भोदु, पविशामि । [प्रविश्य उपसृत्य]
शुशुहं अम्हाणं, तुम्हाणम्मि शुहं देमि ण देमि अ । *

अधि । [खगतम्] अहो ! स्थिरसंस्कारता व्यवहारार्थिनः । (द)
[प्रकाशम्] उपविश्यताम् ।

शकारः । आं ! अत्तणकेलका शे भूमी, ता जहिं मे रोअदि,
तहिं उवविशामि । [अेष्टिनं प्रति] एअ उवविशामि । [शोधनं
प्रति] णं एअ उवविशामि । [इति अधिकरणिकमस्तके इत्थं दत्ता]
एअ उवविशामि । † [इति भूमौ उपविशति] ।

अधि । भवान् कार्यार्थी ?

शकारः । अधइं । ‡

अधि । तत् कार्यं कथय ।

* प्रथमं भणन्ति न दृश्यते, साम्प्रतं दृश्यते इति, तत् नाम भौतभौता अधि-
करणभोजकाः, यदयदहं भणिष्यामि, तत्तत् प्रत्याययिष्यामि । भवतु, प्रविशामि ।
सुखमस्माकं, युष्माकमपि सुखं ददामि न ददामि च ।

† आं ! आत्मीया एषा भूमिः ; तद् यच्च मत्तं रोचते, तत्रोपविशामि । एष
उपविशामि । ननु अत्रोपविशामि । एष उपविशामि ।

‡ अधिकम् ।

(थ) नाम—सम्भावनायाम् । भौतभौताः,—अतिशयेन भौता इत्यर्थः, अति-
भयवक्ता इति सम्भावयामीति यावत् ; प्रत्याययिष्यामि—विश्वासयिष्यामि, अधि-
करणिकान् इति शेषः, [प्रतिपूर्वकस्य एतेः णिचि लृटि रूपम्] अहं यद् यदेव
कथयिष्यामि, तत् तदेव विचारकान् विश्वासयिष्यामीति तात्पर्यम् ।

(द) व्यवहारार्थिनः,—असत्तो विचारप्रार्थिनः, शकारस्य इत्यर्थः । स्थिर-
संस्कारता—स्थिरः,—अविचलः, यथा प्राक्, तथा इदानीमपि इत्यर्थः, संस्कारः—
सिद्धान्त इत्यर्थः, यस्य तस्य भावः, एकरूपमेव ज्ञानम्, अस्मत्समीपेऽपि न कांचन
परिवर्तितिरिति भावः ; यद्वा,—स्थिरः,—महाकर्म विश्वसनीयमेव भविष्यतीति दृढतया
निश्चितः, संस्कारः,—ज्ञानं येषां तेषां भावः, कर्तव्यार्थे अविचलितमतिः इति भावः ।

शकारः । कस्मै कज्जं कधइशं । एवं बडुके गल्लक-
पमाणाह (ध) कुडे हग्गे जादे । *—

लाअशशुले मम पिदा, लाआ तादश होइ जामादा ।

लाअशिशाले हग्गे, ममा बि बहिणीबदी लाआ † ॥ ६ ॥

अधि । सर्व्वं ज्ञायते ।—

किं कुलेनोपदिष्टेन, शौलमेवात्र कारणम् ।

भवन्ति नितरां स्फीताः सुचेत्ते कण्टकिद्रुमाः ॥ ७ ॥

तदुच्यतां कार्य्यम् ।

शकारः । एवं भणामि, अबलद्धाह बि ण अ मे किं पि
कलइशदि । तदो तेण बहिणीबदिणा परितुष्टेण मे कीलिटुं
सुखिटुं शब्बज्जाणाणं पबले पुप्फकलण्डक-जिस्सुज्जाणे दिस्से ;

* कर्णे कार्य्यं कथयिष्यामि । एवं वदति गल्लकप्रमाणस्य कुले अहं जातः ।—

† राजश्वशुरो मम पिता, राजा तातस्य भवति जामाता ।

राजश्यालोऽहं, ममापि भगिनीपती राजा ॥

‡ एवं भणामि, अपराद्धस्यापि न च मे किमपि कारिष्यति । ततस्तेन भगिनी-
पतिना परितुष्टेन मे क्रीडितुं रचितुं सर्व्वोद्यानानां प्रवरं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं

(ध) गल्लकः,—सुरापानपात्रम् । “गल्लक” इति प्राकृतस्य “गल्लकः” इति वा
संस्कृते पूर्व्ववदेवाधः ; “मल्लक” इति पाठस्य “मल्लक” इति संस्कृते नारिकेलश्या-
गरमृता कठिना त्वरीवार्थः ; “नारिकेल माला” इति वङ्गभाषा ।

सस्य महामहिमशालित्वं विज्ञापयितुं राजसम्बन्धित्वं प्रदर्शयति, राजेति ।
मम—मे, पिता—जनकः, राजश्वशुरः,—राजः,—नृपस्य, श्वशुरः,—पद्म्याः
पतिः, राजा—भूपतिः, तातस्य—पितुः, जामाता—कन्यायाः भर्त्ता, भवति—अस्ति,
अहं—शकार इत्यर्थः, राजश्यालः,—नृपपद्म्याः आता, अनूदा-सीदर इति
भवतु, मम—मे, अपि भगिनीपतिः,—सख्यभर्त्ता, राजा—नृपतिः ; “राज-
श्वशुरः” इत्येकयैव उक्त्या राजसम्बन्धित्वबोधस्याक्षतत्वेऽपि पुनः पुनः भ्रष्टा तदर्थस्ये-
व विधानं शकारस्वाभाव्यादिति वेदितव्यम् । आख्यां वक्तुम् ॥ ६ ॥
किमिति ।—व्याख्यातोऽयं प्राक् (३६१ पृष्ठे) ॥ ७ ॥

तहिं अ पेक्खिदुं अणुदिअहं, शोशावेदुं, शोधावेदुं, पोत्थावेदुं,
लुणावेदुं गच्छामि । देव्वजोएण (न) पेक्खामि, ण पेक्खामि
वा, इत्थिआ-शलीलं णिबड्ढिदं । ३

अधि । अथ ज्ञायते का स्त्री विपन्नेति ? (प)

शकारः । हंहो ! अधिअलणभोइआ ! किं त्ति ण जाणामि
तं तादिशिं गअलमण्डणं कच्चणशदभूशणिअं ? केण बि कुपुत्तेण
अत्यकल्लवत्तश कालणादो शुस्सं पुप्फकलण्डक-जिसुज्जाणं
दत्तम् ; तत्र च प्रेक्षितुम् अनुदिवसं, शोषयितुं, शोधयितुं, पोषयितुं, लावयितुं
गच्छामि । देवयोगेन पश्यामि, न पश्यामि वा, स्त्रीशरीरं निपतितम् ।

§ हंहो ! अधिकरणभोजकाः ! किमिति न जानामि तां तादृशीं नगरमण्डनं

(न) अपराहस्यापि—कृतापराधस्यापि । करिष्यति—कर्तुं शक्यतीत्यर्थः ;
यद्यपि भवन्तः धर्म्मस्य संस्थापनाय, धर्म्माधिकरणमिदमलङ्घ्यन्ति, तथाऽपि पालकस्य
प्रीतिभाजनं मां दण्डयितुं भवतां शक्तिनांस्तीति भावः ; [एतेन अयमेवापराधी इति
स्फुटीकृतं, पालकराज्ये धर्म्माधिकरणिकाः प्रत्युत्पन्नमतयः धार्म्मिकाश्च आसन्, ते तु
सदा अपक्षपातविचारं कर्तुमीश्वरः अपि कदाचित् कथञ्चित् राजानुरोधेपेक्षया
राजपक्षमाश्रयामासुरिति सूचितम्, अत एतद्राज्यं राजवदभवदिति ध्वन्यते] । ततः,
—राज्ञः प्रीतिभाजनत्वादिवेति भावः, यदि राज्ञः त्वयि प्रीतिरस्ति, तर्हि तस्मिन्निदानं
किमस्ति भवतः ? इत्याशङ्क्यायामाह, तन्नेत्यादि ।—तेन—प्रसिद्धेनेत्यर्थः । मे-
मह्यम् । क्रौडितुं—विहर्तुम् । प्रवरं—श्रेष्ठम् । जीर्णोद्यानम् इत्यत्र जीर्णेति परं
पुरातनत्वख्यापनार्थम् । तत्र—उद्याने इत्यर्थः । अनुदिवसं—प्रतिदिनम् । प्रेक्षितुं—
द्रष्टुम् । शोषयितुं—शुष्कं कारयितुम्, बीजपर्णादीन् इति शेषः । शोधयितुं—वृक्ष-
क्षुत्तशुष्कपर्णादिदूरीकरणद्वारा परिष्कारं कारयितुमित्यर्थः । पोषयितुं—स्नाना-
निरादानौतसृक्तिकादिना निचभूमिं पूरयितुमित्यर्थः, दोहददानेन पुण्याणां फलानां
वा परिपुष्टिं साधयितुं वा, यथा,—जलसेचनादिना बाल शुष्कप्रायहृद्यान् वृद्धांश्च
इत्यर्थः । लावयितुं—खतागुल्यादीनां शोभावह्ननार्थं विशङ्कलभावेन इतस्ततः प्रसारित-
पल्लवान् छेदयितुमित्यर्थः । देवयोगेन—सहसा ; अद्यावन्विदुष्विदमिति भावः । परस्परविरोधान् ।
लेनादृष्यमेव, प्रतिदिवसं गमनस्य, देवगत्या च दर्शनादर्शनयोः परस्परविरोधान् ।

(प) अथ—अथै । ज्ञायते, भवतेति शेषः । विपन्ना—मृता, मारिता इति भावः ।

पवेशिञ्च बाहुपाश-बलकालेण (फ) वसन्तशेणिञ्चा मालिदा,
न मए । § [इत्यङ्गोक्ते सुखमावृणोति] ।

अवि । अहो ! नगररक्षिणां प्रमादः ! भोः श्रेष्ठिकायस्थौ !
“न मया” इति व्यवहारपदं (ब) प्रथममभिलिख्यताम् ।

कायस्थः । जं अज्जो आणवेदि । [तथा कृत्वा] अज्ज !
लिहिदं । ¶

शकारः । [स्वगतम्] होमादिके ! उत्तलाश्रन्तेण विञ्च
पाञ्चश-पिण्डालकेण अज्ज मए अत्ता एब्ब गिस्साशितो । (भ)

काचनशतभूषणम् ? केनापि कुपुद्गेण अयंकल्यवर्त्तस्य कारणात् शून्यं पुष्पकरगृह-
कोर्णोद्यानं प्रवेश्य बाहुपाशबलात्कारेण वसन्तसेना मारिता, न मया ।

¶ यदायं आज्ञापयति । आयं ! लिखितम् ।

* होमादिके ! उत्तरयतेव पायसपिण्डारकेण अद्य मया आत्मैव निर्णाशितः

(फ) हंहो इति सम्बोधनसूचकमव्ययं, हे इत्यर्थः । किमिति—कथम्
नगरमण्डनं—नगरस्य—उज्जयिन्त्या इत्यर्थः, मण्डनं—शीभाभूताम् । काचनशतभूषणां
—काचनानां—सुवर्णानां, शतं—समूहः, भूषणम्—अलङ्कारः यस्याः तां, बहु-
वृत्तालङ्कारालङ्कृतामित्यर्थः । शून्यं—निर्जन्ममित्यर्थः । बाहुपाशबलात्कारेण—
बलपूर्वकं भुजपाशेन तस्या यौवादेशमाहत्य इत्यर्थः ।

(ब) अहो इति सम्भ्रमे । प्रमादः,—अनवधानता । व्यवहारपदं—व्यवहारे
—विवादे, पदं—वाक्यं, (“पदं वाक्ये च शब्दे च व्यवसायप्रदेशयोः” इति मेदिनी) ।
एतद्विखनस्य प्रयोजनस्तु अष्टिप्रत्ययिनां वाक्यानुसारतः एव विवादस्य निर्णेतत्वात्,
तत्र अनुपदमेव व्यक्तौभविष्यति “द्विविधो व्यवहारः” इत्यादिना, वाक्येन अर्धेन च
तस्य द्वैविध्यदर्शनात् इत्यवधातव्यम् ; स्वाभाविकभाषणस्यैव व्यावहारिकत्वमुक्तं
अनना ; तथा हि,—“स्वभावेनैव यद्वृत्तुस्तद्व्याप्तं व्यावहारिकम् । अतो यदन्वद-
विबुधैर्गम्यार्थं तदपार्थक्यम् ॥” इति ८ अध्या० ७८ श्लोकः ।

(भ) होमादिके इति अव्ययं भयविशयंस्वेदयोक्तकम् । उत्तरयता—उत्तर-
यतोव, उत्तरयता—शीघ्रं कुर्वता, विलम्बमसहमानेन इत्यर्थः । पायसपिण्डारकेण
—पायसपिण्डं—दुग्धपक्वमन्नं, परमान्नमित्यर्थः, तत् ऋच्छति—प्राप्नोतीति [कर्त्तरि
अणि रूपम्] तेन, पायसान्नलोभिना इत्यर्थः ; पायसान्नलोभात् अत्युष्मेनैव तत् मुक्ता

भोदु एब्बं दाव । [प्रकाशम्] अहो अधिअलणभोइआ ! णं भणामि, मए ज्जेव दिट्ठा, किं कोलाहलं (म) कलेध ?
[इति पादेन लिखितं प्रोज्झति (घ)] ।

अधि । कथं त्वया ज्ञातं, यथा खलु अर्थनिमित्तं बाहुपाशेन व्यापादिता ?

शकारः । हंही ! गूणं शूणशूणाए मोघट्ठाणाए गौवालियाए, णिशुबस्सकेहिं आहलणट्ठाणेहिं (र) तक्केमि । †

भवतु एवं तावत् । अहो अधिकरणभोजकाः ! ननु भणामि, मया एव दृष्टा, किं कोलाहलं कुरुत ?

† हंही ! नूनं शूनशूनया मोघस्थानया गौवालिकया, निःसुवर्णकैराभरणस्थानैस्तर्कयामि ।

यथा रसना दग्धोक्रियते, तथा मयाऽपीत्यर्थः, निर्वाणितः,—निश्चयेन नाशं प्रापितः, “त्वया मारिता न वा ?” इति केनचित् अपृष्टेऽपि, प्राक् स्वयमेव “न मया” इत्युक्ता स्थापराधस्त्रीकारसम्भावनात् इति भावः, [“उपसर्गादसमासेऽपि णोपदेशश्च” (८।४।१४ पा०) इति शत्वम्] । अत्र पायसशब्देन चारुदत्तस्य विनाश एव फलतोऽभिप्रेतः ।

(म) कोलाहलं—कलकलम् ।

(घ) प्रोज्झति—प्रमाष्टिं, अक्षरवर्णान् मुञ्चाति इत्यर्थः ।

(र) शूनशूनया—स्मृतस्मृतया, [अयतः भौवादिकस्य कर्त्तरि निष्ठायां रूपमेतत्] शून्यात् शूना तथा, अतिसूतया इत्यर्थः, उच्छीयत्वया इति यावत् । [केचित्तु “शूणशूणाए” इति प्राकृतस्य “शून्यशूनया” इति संस्कृतं कृत्वा “आभरणशून्या स्मृतया च” इत्यर्थं कुर्वन्ति । “शूणशूणाए” इत्यत्र “पङ्क्तिशूणाए” इति पाठान्तरे “परिशून्या” इति संस्कृतं, भूषणशून्या इत्यर्थश्च] माघस्थानया—मोघं—विफलं, स्थानं—स्थितिः, सत्ता इत्यर्थः, तादृशलङ्कारविरहादिति भावः, यस्याः तथा, यैवेयकापहरणात् शून्यालङ्कारस्थानया इति यावत्, गौवालिकया—धौवया ; यथा,—गौवामल्लति भूषयति या तथा, [अलतेः कर्त्तरि ण्वुलि स्त्रियां टाप्] यैवेयकैरेत्यर्थः, परिशून्येत्यनेनान्वयः, माघस्थानया—मोघं—भूषणधीभारहिततया निरर्थकं ; स्थानं—शरीरस्थानं यस्याः तथा, सतया स्त्रियेति शेषः ; तथा निः,—न सन्निः सुवर्णकानि—सौवर्णाभरणानि येषु तथाभूतैः, आभरणस्थानैः,—इत्यादिभिर्लिंगैः ।

श्रेष्ठिकायस्यौ । जुज्जदि विभ्र । *

शकारः । [भगवतम्] दिष्टिआ पत्युज्जीविदम्हि । †

विदमादिके ! (ल)

श्रेष्ठिकायस्यौ । भोः ! कं एसो बवहारो अबलम्बदि ? ‡ (व)

अधि । इह हि द्विविधो व्यवहारः ।

श्रेष्ठिकायस्यौ । केरिसो ? §

अधि । वाक्यानुसारेण, अर्थानुसारेण च । यस्तावद्

वाक्यानुसारेण, स खलु अर्थिप्रत्यर्थिभ्यः । (श) यश्च अर्थानु-
सारेण, स च अधिकरणिकबुद्धिनिष्पाद्यः ।

श्रेष्ठिकायस्यौ । ता वसन्तसेणामादरं अबलम्बदि बवहारो । ¶

अधि । एवमिदम् । भद्र शोधनक ! वसन्तसेनामातर-
मनुहेजयन्नाह्वय । (ष)

शोधनकः । तथा । [इति निष्क्रम्य गणिकामात्रा सह प्रविशन्] एदु
एदु अज्जा । **

* युज्यते इव ।

+ दिष्ट्या प्रत्युज्जीवतोऽस्मि ।

‡ भोः ! कसेष व्यवहारोऽवलम्बते ?

§ कीदृशो ?

¶ तस्मात् वसन्तसेनामातरमवलम्बते व्यवहारः ।

** एतु एतु आर्या ।

(ल) दिष्ट्या—भाग्यवलीन । प्रत्युज्जीवितोऽस्मि—पुनर्जीवनं प्राप्नोऽस्मि इत्यर्थः ।

विदमादिके इति अव्ययं हर्षसूचकम् ।

(व) भोः इति ।—कमाग्रित्य एष व्यवहारः तिष्ठति इत्यर्थः ; कीदृश्य अर्थो ?

अधि भावः ।

(श) वाक्यानुसारेण—उक्तिमनुसृत्य, अर्थिप्रत्यर्थिनां वाक्यं श्रुत्वा इत्यर्थः ।

अर्थानुसारेण—प्रर्थिप्रत्यर्थिनां वाक्यार्थमनुसृत्य, बुद्धिप्रभावेण अर्थिप्रत्यर्थिनां

प्रत्यक्ष तात्पर्यबोधनेत्यर्थः । अर्थिप्रत्यर्थिभ्यः,—वाद्द्विविधादिभ्यः, श्रुतेति शेषः ।

(ष) मनुहेजयन्—अव्याकुलयन्, “तूष्णमागच्छ, धिलम्बं मा कुरु” इत्या-
दिवाक्यमप्रयुञ्जन् इत्यर्थः, सौजन्यपुरःसरमिति यावत् ।

वृद्धा । गदा मे दारिका मित्तघरञ्च अत्तणो जोब्बणं अणु-
भविदुं, एसो उण दीहाऊ भणादि, आअच्छ, अधिअरण्णिओ
सहावेदि ; ता मोहपरवसं विअ (स) अत्ताणञ्च अवगच्छामि,
हिअञ्च मे थरथरेदि । अज्ज ! आदेसेहि मे अधिअरणमण्ड-
बस्स मगं । *

शोधनकः । एदु एदु अज्जा । [उभौ परिक्रानतः] एदं अधि-
अरणमण्डवं, एत्थ पविसदु अज्जा । †

[इत्युभौ प्रविशतः] ।

वृद्धा । [उपसृत्य] सुहं तुम्हाणं भोदु भावमिस्साणं । ‡(ह)

अधि । भद्रे ! स्वागतम् ? आस्यताम् ।

वृद्धा । तथा [इत्युपविष्टा] ।

शकारः । [साक्षेपम् (क)] आगदासि बुद्धकुट्टणि ! आगदासि ! §

अधि । अये ! त्वं किल वसन्तसेनाया माता ?

* गता मे दारिका मिदग्दहम् आत्मनो यौवनमनुभवितुम्, एष पुनः
दोषांशुभंशति, आगच्छ, अधिकरणिकः शब्दायते (आह्वयति) । तन्मोहपरवस-
मिवात्मानमवगच्छामि, हृदयं मे प्रकल्पते । आये ! आदिश मे अधिकरणमण्डप-
मार्गम् ।

† एतु एतु आर्या । एषोऽधिकरणमण्डपः, अत्र प्रविशतु आर्या ।

‡ सुखं युष्माकं भवतु भावमिश्राणाम् ।

§ आगताऽसि वृद्धकुट्टनि ! आगतासि ?

(स) दारिका—बालिका, कन्या इत्यर्थः । मिदग्दहं—सखिभवनं, पार-
दत्तालयमिति यावत् । अनुभवितुं—सन्नीक्षितुम् । मोहपरवसं—अज्ञानोपहतं,
मूर्च्छाक्रान्तमिव सर्व्वतः अन्धकाराच्छन्नम् इति भावः ।

(ह) भावमिश्राणां—भावेषु—विद्वत्सु, मिश्राः,—श्रेष्ठाः, तेषाम्, (उपर-
पदस्त्रस्य मिश्रशब्दस्य श्रेष्ठार्थवाचकत्वात्) पण्डितवर्ध्याणामित्यर्थः ; भाव-
विशोऽस्य, मिश्राश्च—पूज्याश्च तेषां वा ।

(क) साक्षेपं—सतिरस्कारम् ।

हृदा । अधइं ? *

अधि । अथेदानीं वसन्तसेना क्व गता ?

हृदा । मित्तघरअं । †

अधि । किन्नामधेयं तस्या मित्रम् ?

हृदा । [स्मगतम्] हृद्वी ! हृद्वी ! अदिलज्जणीअं क्व एदं ।

[प्रकाशम्] जणस्स पुच्छणीओ अअं अत्थो, ण उण अधि-
अरणिअस्स । ‡ (ख)

अधि । अलं लज्जया ; (ग) व्यवहारस्त्वां पृच्छति ।

श्रेष्ठिकाग्रस्यौ । व्यवहारो पुच्छदि, णत्थि दोसो ; (घ)

कर्धहि । §

हृदा । कधं ? व्यवहारो ? जइ एब्बं, ता सुणन्तु अज्जमिस्सा ;

—सो क्व सत्यवाह-विणअदत्तस्स णत्तिओ, साअरदत्तस्स
तणओ, सुगहिदणामहेओ (ङ) अज्ज चालुदत्तो णाम,

* अधकिम् ?

† मित्तग्रहम् ।

‡ हा धिक् ! हा धिक् ! अतिलज्जणीयं खलु इदम् । जनस्य प्रच्छनीयोऽयमर्थः,
पुनरधिकरणिकस्य ।

§ व्यवहारः पृच्छति, नास्ति दोषः, कथय ।

¶ कथं व्यवहारः ? यद्येवं, तदा शृण्वन्तु आर्यमित्राः ;—स खलु सार्थ-

(ख) अयम् अधः, —विषयः, मित्रस्य नामेति यावत्, जनस्य—प्राकृतजनेन
इत्यर्थः, प्रच्छनीयः, —प्रष्टव्यः, जिज्ञासितव्य इत्यर्थः, अधिकरणिकस्य पुनः न—न तु
अधिकरणिकेन इत्यर्थः, प्रच्छनीय इति शेषः [कृत्यप्रत्यययोगात् कर्त्तरि दैकल्पिकी
शो] ; वेक्षामित्रत्वेन शिष्टानां चारुदत्तमहोदयानां वर्णनं लज्जाकरमेवेति भावः ।

(ग) अलं लज्जया—लज्जां मा कुरु, तदभिधाने लज्जा न करणीया इत्यर्थः ।

(घ) नास्ति दोषः, —मित्रनामप्रकाशे इति भावः । [“णत्थि दोसो” इत्यत्र “अ-
णत्थि दोसो” इति पाठान्तरे—“नात्र दोषः” इति संस्कृतम्] ।

(ङ) आर्यमित्राः, —मान्यवरा इत्यर्थः । नप्ता—पौत्रः । सुगृहीतनाम-
धेयः, —प्रातःस्मरणीय इत्यर्थः, “स सुगृहीतनामा स्मात् यः प्रातः स्मर्यते बुधैः” इति ।

श्रेष्ठिचत्तरे पडिबसदि, तहिं मे दारिआ जोब्बणसुहमणु-
भवदि । ॥

शकारः । शुदं अज्जेहिं ? लिहीअन्दु एदे अक्खला, चालु-
दत्तेण शह मम बिबादे । *

श्रेष्ठिकायस्यौ । चालुदत्तो मित्रो त्ति णत्थि दोसो । †

अधि । व्यवहारोऽयं चारुदत्तमवलम्बते । (च)

श्रेष्ठिकायस्यौ । एब्बं बिअ । ‡

अधि । धनदत्त ! वसन्तसेना आर्य्यचारुदत्तस्य गृहं

गतेति लिख्यतां व्यवहारस्य प्रथमः पादः । कथमार्य्यचारुदत्तो-
ऽपि अस्माभिराह्वयितव्यः ? अथवा व्यवहारस्तमाह्वयति ।
भद्र शोधनक ! गच्छ, आर्य्यचारुदत्तं खैरमसम्भ्रान्तमनुद्दिगं
सादरमाह्वय, प्रस्तावेन (छ) अधिकारणिकस्त्वां द्रष्टु-
मिच्छतीति ।

शोधनकः । जं अज्जो आणवेदि । [इति निष्क्रान्तः, चारुदत्तेन सह
प्रविश्य च] एदु एदु अज्जो । §

वाह्विनयदत्तस्य नप्ता, सागरदत्तस्य तनयः, सुगृहीतनामधेयः आर्य्यचारुदत्तो नाम,
श्रेष्ठिचत्तरे प्रतिवसति । तत्र मे दारिका यौवनसुखमनुभवति ।

* अनुमाय्यैः ? लिख्यन्तामेतान्यचराणि, चारुदत्तेन सह मम बिबादः ।

† चारुदत्तो मित्रमिति नास्ति दोषः । ‡ एवमिव ।

§ यदार्य्य आज्ञापयति । एतु एतु आर्य्यः ।

(च) चारुदत्तमवलम्बते, प्रत्यर्थितया इति भावः ।

(छ) धनदत्त ! इति कायस्थनामसम्बोधनम् । प्रथमः,—आद्यः, पादः,—
अंश इत्यर्थः । खैरं—मन्दं, धीरमित्यर्थः, असम्भ्रान्तम्—अत्वरं, यथा त्वराप्रकाशो
न भवति तथेत्यर्थः । अनुद्दिगम्—अव्याकुलम्, एवं वाक्यप्रयोगो त्वया न कर्तव्यः,
येन तक्षिते “कथमहमधिकरणमण्डपे आहूतः किमनिष्टमापतितम्” इत्यादिरूपः
उद्देगः उत्पद्यते तथा इति भावः ! सादरं—सबहुमानम् । प्रस्तावेन—कैनाचित्
प्रसङ्गेन, कथाऽन्तरेषु भवत्प्रसङ्गोत्थानादिति यावत् ।

चाह । [विचिन्त्य]—

परिज्ञातस्य मे राज्ञा शीलेन च कुलेन च ।

यत्सत्यमिदमाह्वानमवस्थामभिप्रक्षते ॥ ८ ॥

[सवितर्कं स्वगतम्]—

ज्ञातो नु किं स खलु बन्धनविप्रयुक्तो

मार्गागतः प्रवहणेन मयाऽपनीतः ? ।

चारिचणस्य नृपतेः श्रुतिमागतो वा ?

येनाहमेवमभियुक्त इव प्रयामि ? ॥ ९ ॥

इदानीमाह्वानकारणं वितर्कयति, परिज्ञातस्येति ।—राज्ञा—नृपेण, पालके-
नेत यावत्, शीलेन—चरित्रेण च, कुलेन—प्रशस्तान्वयेन, परिज्ञातस्य—विदितस्य,
यत् सत्यभावगता वंशगता च काऽपि शङ्का न सम्भवतीति भावः, मे—मम, यत्
साह्वानम्—आकारणा, (“हृतिराकारणाह्वानम्” इत्यमरः) कृतमिति शेषः, इदम्
—साह्वानमित्यर्थः, सत्यं—निश्चितम्, अवस्था—दशा, दारिद्र्यमिति यावत्, अभि-
प्रक्षते—सन्देहि, सद्वारिद्र्यम् अभिलक्ष्य कस्मिन्नपि विषये सदीयदीर्घं तर्कयति,
यत् दीर्घः सद्वसा दारिद्र्यमेव आश्रयति, न तु धनिनं, दारिद्र्यस्य सर्वदीर्घैकहेतुत्वा-
दिति भावः । पथ्यावक्रां वृत्तम् ॥ ८ ॥

आह्वानकारणानुसन्धाने वितर्कान्तरमाह, ज्ञात इति ।—बन्धनात्—कारा-
णानात्, विप्रयुक्तः,—विच्युतः, ततः मार्गागतः,—मार्गवशात् आगतः,—उपस्थितः,
गम्य इत्यर्थः, सः,—आर्य्यकनामा गोपालसुतः, मया—चारुदत्तेनेत्यर्थः, प्रवहणेन—
चक्रेण, अपनीतः,—अपसारितः, स्थानान्तरं नीत इति यावत्, खलु—निश्चयेन,
ये वा, किं नु ज्ञातः ?—अपि किं सर्वजनेः विदितः ? नु—वितर्कः ; सर्वे
तद्वसानां ज्ञात्वा राज्ञि प्रकाशितवन्तः किमिति भावः ; अधोपायान्तरेण राज्ञः
व्यञ्ज्यं व्यक्तो करोति चारिचणस्य इति ।—वा—अथवा, चारिचणस्य—चारचक्षुषः,
श्रुतेः,—राज्ञः, श्रुतिं—श्रवणम्, आगतः ?—प्राप्तः ? चारिच ज्ञातः किम् ?
इत्यर्थः (राज्ञा हि चारिचणत्वं दूतमुखत्वञ्च प्रसिद्धमेव । उक्तञ्च,—“चारिचणो
दूतमुखः पुरुषः कोऽपि पार्थिवः” इति) । येन—येन हेतुना इत्यर्थः, अहम् एवम्
—एवमकारेण, अभियुक्त इव—कृतापराधतया अभियोगदूषितः पुरुष इवेत्यर्थः,
यामि—गच्छानीत्यर्थः । अत्राभियोगसम्भावनायाः स्फुटत्वादुपेक्षाऽलङ्कारः ।
अभ्यतिलकं वृत्तम् ॥ ९ ॥

अथवा किं विचारितेन ? (ज) अधिकरणमखण्डमेव
गच्छामि । [प्रकाशम्] भद्र शोधनक ! अधिकरणस्य (भ)
मार्गमादेशय ।

शोधनकः । एदु एदु अज्जो । * [इति परिक्रामतः] ।

चाव । [सप्रज्ञम्] तत्किमपरम् ?—

रुक्तेस्वरं वाशति वायसोऽयममात्यभृत्या सुहुराह्वयन्ति ।
सव्यञ्च नेत्रं स्फुरति प्रसह्य ममानिमित्तानि हि खेदयन्ति ॥१०॥

* एतु एत आर्यः ।

(ज) विचारितेन—विचारिण, वितर्केण इति यावत् । किं—निष्प्रशोधन-
मित्यर्थः ।

(भ) अधिकरणस्य—अधिकरणमखण्डपस्य इत्यर्थः ।

गमनमार्गे दुर्निमित्तानुभवमाह, रुक्तेस्वरमिति ।—अयं—पुरो वर्तमान इत्यर्थः,
वायसः,—काकः, रुक्तेस्वरं—विकृतशब्दं, कर्कशं यथा तथेति यावत्, वाशति—
शब्दायते, [देवादिकस्य वाशधातोरात्मनेपदित्वेऽपि बहुषु पुस्तकेषु भौवादिकतया
उभयपदित्वेन चास्य प्रयोगः दृश्यते ; यथा,—“दक्षिणपार्श्वेऽनुवाशते यातुः” इति
“यदि वाशत्यस्थिभङ्गाय” इति “वह्नीं वादाय वाशते वन्धः” इति च ; यद्वा—वाशते
इति वाशः, पचाद्यच्, शब्दकारौत्थर्थः, स इव आचरतीति वाक्येन कर्तृरप-
मानादाचारार्थं “सर्व्वप्रातिपदिकेभ्यः क्तिच्वा वक्तव्यः” (वा०) इति पाठि-
क्विप्रत्यये वाश इति नामधातोः लटि वाशतीति सिद्धम् । अस्यातिभय-
जनकत्वमाह वृहत्संहितायां वराहमिहिरः, यथा,—“दाक्षणादक्षककीटरोषो
वायसो महाभयदः” इति । अपि च, अनात्थानां—राजनिवृत्तानां पुरुषाणां, मन्त्रा-
—परिचारकाः, मुहुः,—वारंवारम्, आह्वयन्ति—आकारयन्ति, (अधिकरणिककृता
मृत्वादिभिः नोचक्रनेः सहतानाकारणाऽपि अनिमित्तरूपा एवेति, दृश्यते हि महान्
धन्नाधिकरणदर्शनात् विभ्यतीवेति) तथा सव्यं—वामं, नेत्रञ्च—नयनञ्च, प्रसह्य
—सहसा, स्फुरति—स्पन्दते, पुंसां वामाङ्गस्फुरणस्य दुर्निमित्तसूचकत्वमाह मन्त्र-
पुराणम् ; यथा,—“अङ्गदक्षिणभागे तु शस्तं प्रस्फुरणं भवेत् । अप्रशस्तं तथा गति
वृहस्प हृदयस्य च ॥” इति (किं बहुना ?) अनिमित्तानि—एतानि दुर्लभानि, हि
—निश्चितं, मम—[ममेति सव्यव्यविवक्षया कर्मणि षष्ठौ], सामित्यर्थः, खेदयन्ति—

शोधनकः । एदु एदु अज्जो सैरं असम्भन्तं । *

वार । [परिक्रम्यायतोऽवलोक्य च]—

शुष्कहृत्स्थितो ध्वाङ्क आदित्याभिमुखस्तथा ।

मयि नोदयते वामं चक्षुर्घोरमसंशयम् ॥ ११ ॥

[पुनरन्वतोऽवलोक्य] अये ! कथमयं सर्पः !—

* एतु एतु आर्यः स्त्रैरसम्भान्तम् ।

परमादयन्ति, क्लेशयन्ति इत्यर्थः ; यद्वा,—[मम इति सत्त्वन्वे षष्ठी, अनिमित्तानीति
नन्विपदेनान्वोद्यते, मानिति कर्मपदान्तरनवाध्याहृत्यम्] । अहो ! न जाने.
एतानि दुर्निमित्तानि अद्य किमनभिसतं मां दर्शयिष्यन्तीति भावः । उपजातिः
इत्तम् ॥ १० ॥

पूर्वोक्तमेव दुर्निमित्तं भङ्गान्तरेण विशदीकृत्याभिदधाति, शुष्क इति ।—शुष्कहृत्-
स्थितः,—नौरसपादपाधिरुदः, तथा—एवम्, आदित्याभिमुखः, अभि—अभिगतं,
पुरोवर्तीत्यर्थः, सुखं यस्य सः अभिमुखः, आदित्यस्य अभिमुखः, इति बहुव्रीह्यानन्तरं
षष्ठीसमासः आन्ययणीयः, मूर्ध्निमवलोक्यन्नित्यर्थः, ध्वाङ्कः,—काकः, (“काके तु
करटारिष्टवलिपुष्टमङ्गप्रजाः । ध्वाङ्गात्मघोषपरमृदवलिमुग्वायसा अपि ॥” इत्य-
मरः) । मयि—मम उपरि इति यावत्, घोरं—भयानकं, वामं—सव्यं, चक्षुः,—
नेत्रं, नोदयते—निक्षिपति, इति असंशयं—निःसन्देहमेतदित्यर्थः ; सर्वमेतत् दुर्नि-
मित्तं मांसेवाश्रित्योदेति इत्यत्र कश्चिदपि संशयो नास्ति इति तात्पर्यम् । दुर्लक्ष-
सास्त्रातिभयसूचकत्वमाह वराहमिहिरः ; यथा,—“क्षिन्नायेऽङ्गच्छेदः कलहः शुष्क-
दुर्मस्थिते ध्वाङ्के । पुरतश्च पृष्ठतो वा गीमयसंस्थे धनप्राप्तिः । ऐन्द्रादिदिग्बलीकी
श्यांभिमुखो रुवन् गृहे गृहिणः । राजभय-चौर-बन्धन-कलहाः स्युः पशुभयञ्च ॥”
इति । न च काकाक्षिगीलकन्यायदर्शनात् काकानाम् एकाक्षिगीलकवत्तया तत्र
वामत्वाद्ययोगः इति वाच्यं, काकाक्षिगीलकस्य एकत्वेऽपि तेषां इधोरैवाक्षिहारयोः
सत्त्वेन एकस्यापि गीलकस्य शिरोधरां परिचाल्य वामतः नयनेन वामस्य चक्षुषः
नोदनं सङ्गच्छते इति वेदितव्यं, दृश्यते हि एतत् काकादयः स्वभावादिव शीवां
वक्रोक्त्य विलोकयन्तीति ; अथवा,—वामं—वक्रं यथा स्वात् तथा नोदयतीति
क्षिपाविशेषणतयापि अस्य सङ्गतिः सम्भाव्यते इति सुधोभिर्विभाव्यम् । पथ्यावक्रं
इत्तम् ॥ ११ ॥

सु—३६

मयि विनिहितदृष्टिभिन्ननीलाञ्जनाभः

स्फुरितविततजिह्वः शुक्लदंष्ट्राचतुष्कः ।

अभिपतति सरोषो जिह्विताध्मातकुक्षिः

भुजगपतिरयं मे मार्गमाक्रम्य सुप्तः ॥ १२ ॥

अपि च इदम्,—

खलति चरणं भूमौ न्यस्तं, न चार्द्रतमा मही,

स्फुरति नयनं वामो बाहुर्मुहुश्च विकम्पते ।

अपरमपि दुर्निमित्तमाह बाभ्यां, मथीति ।—मयि—मम उपरि, मां प्रतीत्यर्थः, विनिहिता—अर्पिता, दृष्टिः,—नेत्रं येन सः, (“लोचनं नयनं नेत्रमीक्ष्यं चक्षुरक्षिणी दृग्दृष्टी” इत्यमरः) भिन्नं—सदितं, घटनित्यर्थः, नीलं—नीलवर्णं, यत् अञ्जनं—वज्रखलं, तस्य आभा इव आभा—कान्तिः यस्य तादृशः, कृष्णवर्ण इत्यर्थः, स्फुरिता—स्यन्दिता, वितता—विस्त्रुता, जिह्वा—रसना, यस्य तथाभूतः, ललिहानरसन इति यावत्, शुक्लं—शुद्धं, दंष्ट्राणां—दन्तपङ्क्तिद्वयप्रान्तस्थेषु दन्तक्राकृतिदीर्घदन्तानां, सविषदशनानामिति यावत्, चतुष्कं—चतुष्टयं, यस्य सः, जिह्वितः,—वक्रोक्तः, कुण्डलीकृत इति यावत्, आध्मातः,—पवनाशनत्वात् वायुना पूरितः, स्नीत इत्यर्थः; यथा,—आध्मातः,—रोषवशात् भूमौ आस्कालनेन शब्दित इति यावत्, कुक्षिः—चदरं यस्य तादृशः, तथा मे—मम, मार्गं,—गमनस्य पन्थानम्, आक्रम्य—अवबध्य, सुप्तः,—शयितः, (“सुप्तिः स्पर्शाज्जता निद्राविश्रम्भे शयने स्त्रियाम्” इति मेदिनी); अयं—पुरोवर्ती, भुजगपतिः,—सर्पराजः, सरोषः,—सक्रोधः सन्, (दंष्ट्रनिच्छये त्यध्याहारः) अभिपतति—मदभिमुखमागच्छतीत्यर्थः । अस्य च विशिष्टारिष्टसूचकत्वमुक्तं बृहत्संहितायाम्; यथा,—“फणिनीऽभिमुखागनीऽरिसङ्गं कथयति वन्धवधान्ययश्च यातुः” इति । वसन्तराजशाकुनेऽपि,—“गीनास-दर्शकर-राजिलाया जाल्येव सर्वे भयदा भुजङ्गाः” इति । अत्र जिह्वां वितत्य क्रोधात् खकुक्षिं वायुना पूरयित्वा स्नीतस्य कृष्णसर्पस्य दिदङ्गया सरोषमभिमुखमापतनस्य तथा मार्गमाक्रम्य शयनस्य च स्वभावसिद्धतत्त्वक्रियानुरूपोपवर्णनदर्शनात् स्वभावीतिरल्लहारः । मालिनी वृत्तम् ॥ १२ ॥

खलतीति ।—हि यतः, भूमौ—क्षिती, न्यस्तम्—अर्पितं, पातितमित्यर्थः, चरणं—पादः, खलति—घञ्शति, (“पादः पदद्विसंख्योऽस्त्रियाम्” इत्यमरः)

शकुनिरपरश्चायं तावद्विरौति हि नैकशः,

कथयति महाघोरं मृत्युं न चात्र विचारणा ॥ १३ ॥

सर्वथा देवताः स्वस्ति (ज) करिष्यन्ति ।

शोधनकः । एदु एदु अज्जो, इमं अधिअरणमण्डवं पविसदु
अज्जो । *

* एतु एतु आद्यं; इमम् अधिकरणमण्डपं प्रविशतु आद्यं ।

नही च—पृथ्वौ तु, आर्द्रतमा—अन्याद्वा, न, भवतीति शेषः, अन्याद्वायां भूमौ हि
चरणस्खलनं सम्भवति इति भावः; नयनं—चक्षुः, वाममिति शेषः, स्फुरति—
लपते, तथा वानः,—दक्षिणेतरे, वाहुः,—भुजः, मुहुः,—वारं वारं, विकस्यते—
स्फुरतीत्यर्थः, अयं—पुरःस्थः एषः, अपरः,—अन्यः, शकुनिश्च—दुर्निमित्तसूचकः
एवौ, तावत् नैकशः,—मुहुर्मुहुः, विरौति—विकटं शब्दायते, (अतः एतत् सर्व-
मिति अध्याह्वयम्) महाघोरम्—शूलादिसाध्यतया अतिदारुणं, मृत्युं—मरणं,
कथयति—ज्ञापयति, अत्र—आत्मन् विषये, विचारणा—वितर्कः, संशय इति
वाच्यं, न, अस्ति इति शेषः, एतत् निश्चितमेवेत्यर्थः । अकारणं चरणस्खलनस्य
दुर्निमित्ततामाह वसन्तराजशकुने, यथा,—“स्वपादयानस्खलनं नृपाणां भङ्गः
त्रिषु यानपलायनञ्च । दाराभिघाताध्वग-शस्त्रपाताः प्रस्थानविघ्नं कथयन्ति यातुः ॥”
इति । अपि च, शाङ्गधरपद्धतिः विशिष्य वामाक्षिस्फुरणरूपदुर्निमित्तफलमाह ;
तथा हि,—“वामस्याधः स्फुरणमसक्तत्सङ्गरे भङ्गहेतुकस्यैवोर्ध्वं हरति नितरां मानसं
दुःखजालम् । नेत्रोपान्ते हरति च धनं नेत्रकोणे च वस्त्रं, सव्ये चैतत् फलमविकलं
वश्यं चापसव्ये ॥ दक्षिणमङ्गं पुंसः स्त्रियाश्च वामं शुभावहं स्फुरितम् । नीचोच्च-
मध्यमावः फलति च गात्रोचितः स्पन्दः ॥” इति । अत्र मह्यार्देः आर्द्रतमत्वाद्य-
भावेऽपि अहेतुकस्यैव पादस्खलनादेः वर्णनात् हेतुं विनैव तत्तत्कार्योत्पत्तिकथनरूपा
विभावनाऽलङ्कारः, तथा पादव्ययगतानां वाक्यार्थानां चतुर्थपादगतस्य महाघोर-
मृत्युचनरूपस्य वस्तुनः हेतुतया वाक्यार्थहेतुककाव्यलिङ्गालङ्कारश्च, परस्परश्च
महोरगाङ्गिभावतया संस्थितः सङ्करः । अत्र हरिणी वृत्तं,—“नसमरसखा गः
एवेदेहंयेहंरिणी मता” इति लक्षणात् ॥ १३ ॥

(ज) सर्वथा—सर्वप्रकारेण, सर्वतोभावेनेत्यर्थः । स्वस्ति—क्षेमं, मङ्गल-
विषयं, (“स्वस्वाग्नीःक्षेमपुण्यादौ” इत्यमरः) ।

चाह । [प्रविश्य समन्तादवनीक्य] अहो ! अधिकरणमण्डपस्य
परा श्रोः । इह हि,—

चिन्तासक्त-निमग्न-मन्त्रिसलिलं दूतोर्मिशङ्काकुलं
पर्यन्तस्थितचार-नक्रमकरं नागाश्च-हिंसाश्रयम् ।

नानावाशक-कङ्कपक्षि-रुचिरं कायस्थ-सर्पास्पदं

नीतिक्षुण्णतटञ्च राजकरणं हिंस्रैः समुद्रायते ॥ १४ ॥

अधिकरणमण्डपं वर्णयन्नाह, चिन्तेति ।—चिन्तायाम्—तत्त्वार्थादिकरणविषयक-
भावनायाम्, आसक्ताः,—प्रवृत्ताः, अत एव निमग्नाः,—निविष्टमनसः, गाढाभि-
निविष्टा इत्यर्थः, मन्त्रिणः,—सचिवाः एव, सलिलानि—जलानि यस्य तत्;
(मन्त्रिणां विद्वत्तया ऋजुकलेन शीतलप्रकृतिकलेन च सलिलसाम्यम् । इह
“चिन्तासक्तनिमग्न—” इत्यत्र आसक्तशब्दस्य विषयान्तरपरिहारेण तदंकेतान्तया
अभिनिविष्टाशंकलेन फलतो निमग्नशब्दसमानार्थकतया आपाततः पुनरुक्तवदा-
भासमानत्वात्, पर्यवसाने च आसक्तशब्दस्य सामान्यतः प्रवृत्ताशंकत्वसम्भवात् पुन-
रुक्तवदाभासो नामालङ्कारः भवितुमर्हतीति विभाव्यम्); तथा दूताः,—वाचां वशाः
एव, ऊर्ध्वयः,—तरङ्गाः, शङ्काः,—कम्बवत्, ऊर्ध्वाक्षताः शङ्का वा, तैराकुलं—
व्याप्तम् ; (दूतानामितकृतः सञ्चरणात् ऊर्ध्वशङ्कैः साम्यम्); तथा पर्यवसे-
प्रान्तदेशेषु, मध्येषु वा, स्थिताः,—अवस्थिताः, चाराः,—गुप्तचराः, ते एव नक्राः,—
कुम्भीराः, मकराः,—खनामख्यातजलजन्तुविशेषाश्च यस्य तत् ; (चाराणां रुद्धि-
जनकतया गूढचारितया च भयावहत्वात् नक्रमकरसाम्यम् अवगन्तव्यम् ; तथा
हि मनुः,—“तान् विदित्वा सुचरितैर्गूढैस्तत्कर्मकारिभिः । चारैश्चानेकसंस्थानैः
प्रीत्याद्य वशमानयेत् ॥” इति); तथा नागाः,—हस्तिनः, अथाः,—घोट-
काश्च, ते एव हिंसाः,—क्रूरजन्तवः, तेषामाश्रयः,—स्थानं तत् ; (नागाद्यानां
बध्यघातनार्थं स्थापितत्वात् तेषामपि जलहस्तिभिः सिन्धुघोटकैश्च हिंस्रैर्जलचरैः
साम्यमवगन्तव्यम्); तथा नाना—विविधाः, वाशयन्ते इति वाशकाः,—शब्द-
कुर्वणाः, धनप्रतारणार्थं नानावचनरचनाचतुराः कर्णेजपाः खला इति यावत्,
[“वासकः” इति दन्त्यमध्यपाठे तु—वसते ये ते इति व्युत्पत्त्या वक्षे इत्यादादिकस्य
कर्त्तरि ण्वल्, गुप्तचरा इति तु तदर्थः ; ते हि नानाविधवैशेन स्वरूपं प्रख्याय
पौरजानपदाभिप्रायपरिज्ञानार्थं राजनियोगेन परितः आस्यन्तीति बोध्यम्] ते एव
कङ्कपक्षिणः,—अश्वितटचरपक्षिविषयाः, (अस्य पक्षेण शरपुङ्खः क्रियते, “कां-

प्राप्ति" इति बहुभाषा, लोहपृष्ठाख्यसमुद्रतौरसचरत्पञ्चविंशति वा, "हाङ्गिला" इति कथितं, तथा च राजनिघण्टुः,—“कङ्कस्तु लोहपृष्ठः स्यात् सन्दर्शवदनः स्तः । रणालङ्करणः क्रूरः स च स्यादामिषप्रियः ॥” इति) तैः रुचिरं—मनोहरम् ; (अन्ननिर्दिष्टाहिंसावृत्तिकत्वेऽपि बहिःप्रकटीकृतसाधुभावत्वेन खलानां वक्तव्यम् ; “रुचिरम्” इत्यत्र “रचितम्” इति पाठे—रचितं—विरचितं, ज्ञानमिति यावत्) ; तथा कायस्थाः,—करणाख्यवर्णसङ्करजातिविशेषाः एव, सर्पाः,—सुजगाः, तेषामास्यदं—स्थानम् ; (मसौजीवित्वाच्च एतेषां धर्माधि-करणमेव नियतं वर्तनस्थानं भवतीति आस्यदपदोपादानात् प्रतीयते ; समुद्रा यथा भौषणैः विषधरैराकुलः, तथैव जिह्मगप्रायैः शोषकैः खलप्रकृतिभिः कायस्थै- रेतद्निगमाकुलीक्रियते इति बोद्धव्यम् ; तथा हि,—“कायस्थेनोदरस्थेन जातुमांसं न भक्षितम् । दद्याद्देतुर्न चेवात्र दन्ताभावो हि कारणम् ॥” इत्यादि दर्शनात्, तेषां दृश्यकस्त्रभावः कविभिर्वर्णितः सुसङ्गत एवेत्याभाति ; तेषां वृत्तिमाह पराशरः,—“धनधान्याध्यक्षता च राजसेवा तथैव च । हिजातेः परिचर्या च दुर्गान्तःपुर-रक्षकम् ॥” इति) ; एवं नीतिरेव—शासनशास्त्रमेव, चुम्बं—भग्नम्, एकत्र स्रोतसा, परपर कौटिल्येन च भग्नतया अन्तरान्तरा उन्नतत्वानतत्वात् दुर्गममिति यावत्, दं—कूर्णं यस्य तत् ; (नीत्याः अनवरतपथ्यालोचनयाऽपि अवान्तरसूच्यातिसूच्या- नेकविषयजटिलतया यमात् कदाचिदसत्यमपि सत्यवत्, कदाचित् सत्यमपि असत्य- रत् क्रियते नीतिविद्धिः इति विचारशैल्याः दुर्गमत्वात् सुखेनावबोधाभावाच्च तस्याः प्रवृत्तसाम्यनवगन्तव्यम् ; एतेन, यथा हि बन्धुरतटभूमिषु अध्वगस्य पादस्वस्त्रं निवतनव्यभिचारि, तथैव कुटिलायां दुरवगाहायाश्च राजनीतौ विचक्षणस्यापि स्वतः स्वतःसम्भवोति प्रतीयते) ; तथा हिंस्रैः,—हिंसाशीलैः, एतैरुपलक्षितम् [विशेषणे द्रव्यतया] राजकरणं—राजः अधिकरणं—एतत् विचारस्थानमित्यर्थः, समुद्रायतं—समुद्रवद् आचरति, अधिकरणं सर्व्वथा समुद्रवत् दुर्गममिति भावः । [समुद्रशब्दादाचारार्थे क्वाङि, समुद्रायेति नामधातोः लटि रूपम् । “राजकरणम्” इत्यत्र “राजभवनम्” इत्यपि पठ्यते] । अत्र “समुद्रायतं” इत्यत्र कर्त्तरि विहितेन कृत्वा औपम्यप्रतिपादनात्, अस्य च राजकरणस्य दुरवगाहतया सुखविहाराभावा- द्दलरूपसाधारणधर्मस्य लोपेन लक्ष्यमार्थी उपमाऽलङ्कृतिः, सा च मन्त्रिषु सल्लिख- यंदापोपात्, दूतेषु शङ्खाभेदारोपात्, तथा चारिषु नकाद्यभेदारोपात्, नागेषु श्लिष्ट- वल्गुकायभेदारोपात्, तथा वाशकेषु कङ्काद्यभेदारोपात्, कायस्थेषु च सर्पाद्यभेदा- रोपात्, तथा नीतिषु तटाभेदारोपात् च ज्ञानमानेन निरङ्गेषु रूपकालङ्कारिषु

भवतु—” [प्रविशन् शिरोघातमभिनीय सञ्चितकम्] अहह ! इदम-
परम्, (ट)—

सख्यं मे स्पन्दते चक्षुर्विरौति वायसस्तथा ।

पत्न्याः सर्पेण रुद्धोऽयं स्वस्ति चास्मासु देवतः ॥ १५ ॥

“—तावत् प्रविशामि । [इति प्रविशति] ।

अधि । अयमसौ चारुदत्तः ! य एषः,—

घोषोन्नतं मुखमपाङ्गविशालनेत्रं

नैतद्वि भाजनमकारणदूषणानाम् ।

सङ्कीर्त्यते ; न चैव परस्परितरूपत्वेनाशङ्कनीयः, राजकरणे समुद्राभेदारोपे क्रिय-
माणे एव तदवसरः सम्भवति, इह तु उपमया तद्विघातोऽकारीति वेदितव्यम् ।
शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

(ट) इदं—मृहप्रवेशकाले शिरोघातरूपम्, अपरम्—अन्यत्, दुर्लभार्थमिति
शेषः । “हाराभिघाताध्वगशस्त्रपाताः” इत्यादिश्लोकः १३ सङ्ग्रहकश्चोक्तव्याख्यानावसरे
उद्धृतः इति द्रष्टव्यम् ।

इदानीं विशिष्य प्रागुक्तं सर्वमेतत् दुर्निमित्तं सङ्क्षिप्याभिव्यक्ति, सख्यमिति ।—
मे—मम, सख्यं—वासं, चक्षुः,—नयनं, स्पन्दते—स्फुरति, तथा वायसः,—कावः,
विरौति—शब्दाद्यतं, अयं—पुरःस्थः, पत्न्याः,—सार्गः, सर्पेण—अहिना, रुद्धः,—
आवृतः, अस्मासु—अस्माकमित्यर्थः, देवतः,—देवात्, देवानुकूल्येन इत्यर्थः, [देव-
शब्दात् पञ्चम्यां तसिन्] स्वस्ति—मङ्गलञ्च, भवतु इति शेषः ; देवता मम स्वस्ति
कुर्वन्तु इति भावः ; यद्वा,—देवतम् एव देवतः स्वार्थे अणि वा साध्यं, तथा च
देवतः,—देवतासमूहः, अस्मासु—विपक्षेषु इत्यर्थः, स्वस्ति—शुभं, विदधातु इति
शेषः ; अशरणानां देवा एव शरणं भवन्तु इत्याशयः । “देवतानि पुंसि वा”
इत्यमरोक्तेः पुंसि अपि व्यवहारः देवशब्दस्य दृश्यते, अतः मन्थटभट्टादिभिस्तु एवं-
विधशब्दस्य पुंसि प्रयोगस्य कविभिरनादृतत्वात् अप्रयुक्तत्वं दीप्त एवत्याशङ्कितम्,
अस्माभिस्तु “यथाऽयं दारुणाचारः सर्वदेव विभाव्यते । तथा मन्थे देवतोऽस्य पित्रापी
राक्षसोऽथवा ॥” इत्यादि प्रयोगदर्शनात् प्राक्तदोषोद्धारशैली व्याख्यानावसरे प्रदर्शितेति
वेदितव्यम् । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ १५ ॥

“यत्राकृतिस्तत्र गुणा वसन्ति” इत्यादि नयेन एवं मुरुपस्य सङ्गुणवतरासु इदं-
वृत्तसत्त्वं नैव सम्भवतीति वक्तुमाह, घोषोन्नतमिति ।—उन्नता—उद्गता, घोषा—

नागेषु गोषु तुरगेषु तथा नरेषु

न ह्याकृतिः सुसदृशं विजहति वृत्तम् ॥ १६ ॥

चारु । भोः ! अधिक्लृतेभ्यः स्वस्ति । हंहो नियुक्ताः !

अपि (ठ) कुशलं भवताम् ?

अधि । [ससम्भ्रम (ड)] स्वागतमार्य्यस्य ? भद्र शोधनक !

आर्य्यस्य आसनमुपनय ।

नासिका, (“घोषा नासा च नासिका” इत्यमरः) यच्च, [आहिताभ्यादित्वात् दा-
रनिपातः, पक्षे—उन्नतघोषम्] खगपतिनासिकावत् तिलकुसुमवद्वा विशाल-
गमन, उन्नतनासिकमित्यर्थः ; अपाङ्गश्रीः,—नेतान्तयोः, विशाली—आयते, कर्णान्त-
विज्ञाने इति यावत्, नेत्रे—लीचने यस्य तादृशम्, आकर्णपूरितनेत्रमित्यर्थः, सुखं
—रदन (य एष इति प्रागुक्तचूर्णकीनान्वयः) विभर्त्तति शेषः, एतांस्मान् महामन्त्रे
प्राप्ते सुखवेकतादिदुष्कार्याचङ्गं किमपि नास्तीति भावः ; एतत्—अयमसौ चारु-
दत्त इति चूर्णकीकृत्यैवाक्षिपः एतत्पदेन क्लियते इति बोद्धव्यम्, एष हि चारुदत्त
त्वैवांशः, [विधेयप्राधान्यादस्य क्लीबत्वम्] अकारणदूषणानाम्—अद्वैतदोषाणां,
अद्वैतारोपितापराधानामित्यर्थः, भाजनं—पाचम्, आश्रय इत्यर्थः, न हि—नैव,
मतीति शेषः ; तथा हि, नागेषु—हस्तिषु, गोषु—सौरभेषु, तुरगेषु—अश्वेषु, तथा
रोषु—मानवेषु, नागादिमध्ये इत्यर्थः, आकृतिः,—वाङ्मोक्षकारः, सुसदृशं—स्वानु-
पमं, वाङ्मोक्षत्वमुपाधीत्यर्थः, वृत्तं—चरित्रं, न विजहति—न त्यजति ; आकृति-
विशेष निर्वहणित्व प्रमाणयति इति भावः । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतानां नरनागादीनाम्
पञ्चतन्त्ररूपसंभावापरित्यागरूपैकधर्माभिसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः ; अपि च
स्वाङ्गप्रतिपादितविशेषनरस्यैव चारुदत्तस्य पराङ्गतेन “नरेषु” इति कृत्वा साना-
रेण समर्थनात्, सामान्येन विशेषसन्तर्धनरूपोऽर्थान्तरन्यासश्च इत्यनयोरेवोऽन्व-
यपेक्षतया सङ्करः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १६ ॥

(ठ) अधिक्लृतेभ्यः,—विचारकेभ्यः, [स्वस्तिथोगाञ्जतुर्थी] स्वस्ति—नमस्कृतम्,
अपि इति शेषः । हंहो इति सम्बोधनसूचकमव्ययं, भोः ! इत्यर्थः । नियुक्ताः,—
पञ्चा विचारविनिर्णये अधिक्लृताः, प्राप्ताधिकारा इत्यर्थः । अपि—अत्रे । [कुशल-
विविशोभात् “भवताम्” इत्यत्र षष्ठी, सप्तम्यपि भवतीति ज्ञेयम्] ।

(ड) ससम्भ्रमं—सादरं सत्वरं वा, (“सम्भ्रमः साध्वसेऽपि स्वात् संवेगादरयो-
रिति मेदिनी) ; महाकुलीनस्य सर्वजनमान्यस्य दानशौख्यस्य चारुदत्तस्य

शोधनकः । [आसनमुपनीय] एदं आसनं, एत्थ उपविसदु
अज्जो । *

चार । [उपविशति] ।

शकारः । [सक्तीधम] आगदेशि ले इत्थिआघादआ ! आग-
देशि ? अहो ! गाए बबहाले !! अहो ! धम्मो बबहाले !!!
जं एदाह इत्थिआघादकाह (ठ) आशणे दीअदि । [सगळंम्]
भोदु, णं दीअदु । †

अधि । आर्य्य चारुदत्त ! अस्ति भवतोऽस्या आर्य्याया
दुहित्रा सह प्रसक्तिः, प्रणयः, प्रीतिर्वा ? (ण)

चार । कस्याः ?

अधि । अस्याः । [इति वसन्तसेनामातरं दर्शयति] ।

चार । [उत्थाय] आर्य्ये ! अभिवादये ।

* इदमासनं, अतीपविशतु आर्य्यः ।

† आगतोऽसि रे स्त्रीघातक ! आगतोऽसि ? अहो ! न्याय्यो व्यवहारः !! अहो !
धर्मो व्यवहारः !!! यदेतस्मै स्त्रीघातकाय आसनं दीयते । भवतु, ननु दीयताम् ।

आगमनेन तत्संबन्धनार्थं सदाचारस्य अच्युततया संरक्षणपरायणानाम् अधिवर-
णिकानां त्वरा ज्ञातव्या ।

(ठ) अहो—इति असूयायाम् । न्याय्यः,—न्यायादनपेतः, नीतिसङ्गत इत्यर्थः ।
व्यवहारः,—आचरणम् । धर्म्यः,—धर्मादनपेतः, धर्मांशास्त्रानुमोदित इत्यर्थः ।
[क्वचित् “एदाह इत्थिआघादकाह” इत्यस्य “एतस्य स्त्रीघातकस्य” इति संस्कृतम्]
आसनदानेन पातकिनः संसर्गकरणात् संसर्गकृतं पातित्यमाशङ्कितम्, अतः सीधु
यदनोक्तिरेषा श्रेया ।

(ण) “अस्याः” इति वसन्तसेनायाः मातरं प्रति अङ्गुलिनिर्देशो बोधः ।
प्रसक्तिः,—प्रसङ्गः, सम्पर्क इति यावत्, प्रच्छन्नानुराग इति वा । प्रणयः,—प्रेम,
सौहार्दमिति यावत् ; (“प्रणयः प्रश्न ये प्रेम्णि याज्जाविद्मन्मयीरपि” इति मेदिनी
प्रीतिः,—प्रमोदः, सम्भोगादिसाध्य इत्याशयः, (“प्रीतिर्योगान्तरे प्रेम्णि अपरपत्नीयुषोः
स्त्रियाम्” इति मेदिनी) ।

हहा ! जाद ! चिरं मे जीव । [खगतम्] अन्नं सो चारु-
दत्तो !! एत्थ (त) सुणिक्वित्तं क्व दारिआए जीव्वणं । *

अधि । आर्थ्य ! गणिका तव मित्रम् ?

चारु । [लज्जां नाटयति] ।

प्रकारः ।—

लज्जाए भीलुदाए वा चालित्तं अल्लिए ! णिगूह्दिदुम् ।

अन्नं मालिअ अत्थकालणा दाणिं गूह्दि ण तं हि भट्टके ॥ १७ ॥

* जात ! चिरं मे जीव । अन्नं स चारुदत्तः !! अन्नं सुनिचित्तं खलु दारिकया
जीवनम् ।

† लज्जया भोक्तया वा चारिवमन्त्रीक ! निगूह्दितुम् ।

स्वयं नारयित्वा अर्थकारणादिदानौ गूह्ति न तद्धि भट्टकः ॥

(त) अन्न—अन्निन् चारुदत्ते इत्यर्थः ।

गणिकाप्रेम प्रकाशयितुं लज्जमानं चारुदत्तमधिचिपति, लज्जयति ।—अल्लि-
ए—अधः, मिथ्याकथनेन इति अल्लीकः, हि अल्लीक !—मिथ्यावादिन् ! अर्थ-
कारणात्—धनलालसया, [निमित्तार्थकात् कारणशब्दात् पञ्चमी, अर्थार्थकशब्दात्
स्त्रोवादेशः सर्व्वा एव विभक्तयः स्फुरिति वदितव्यम्] स्वयम्—आत्मना, नारयित्वा
—विनाश, लज्जया—व्रपया, भोक्तया—भयशीलत्वेन वा, इदानीम्—अधुना,
चारिवं—चरिवमेव चारिवं, [प्रज्ञादित्वात् स्वार्थे अण् प्रत्ययः] खल्लतदुक्तायैरूप-
यति यावत्, निगूह्दितुं—गोपायितुं, चेष्टसे इति शेषः, भट्टकः,—प्रभुः,—मम
अर्थनीपतिरित्यर्थः, यहा,—राजनीतिकुशलः सुपण्डितः आधिकारणिक इत्यर्थः,
[पण्डित्यात् स्वार्थे कन्] हि—निश्चितं, तत्—तव एतत् दुश्चरितमित्यर्थः, न गूह्ति
—नैव आह्वयति, नैव गोपायित्वा त्वां मोचयति इत्यर्थः ; प्रमाणग्रहणादिना स्वय-
मेव तत् सर्वं समुद्घाट्य अवश्यमेव त्वां दण्डयिष्यतीति भावः ; [“अल्लिए णिगूह्दिदु”
यति पाठे—अल्लीकः,—मिथ्यावादी, निगूह्दितुं—गोपायितुं,] । अथवा,—अल्लीकः
दुश्चरितं निगूह्दितुं चेष्टतां, यतः स हि तस्य स्वभावः ; सत्यवादिनस्तु न तथेति
असि कृत्वा सत्यवादिनीऽपि चारुदत्तस्य मिथ्यावादित्वप्रकटनायाह, स्वयमिति ।
—अर्थकारणात् स्वयं कृत्वा इदानीं स्वदीपं गूह्ति, तत्—तस्मात्, भवान् न भट्टकः,
—न पण्डितः, स्वदीपनिगूह्दनादतिनीच एवेत्यर्थः । [कश्चित् पुस्तके टीकोऽयं गद्येन

श्रेष्ठिकावस्थौ । अज्ज चारुदत्त ! भणहि, अलं लज्जाए,
बबहारो क्व एसो । *

चार । [सलज्जम्] भो अधिकृताः ! मया कथमीदृशं वक्त-
व्यम् ? यथा गणिका मम मित्रमिति, अथवा यौवनमत्रापरा-
ध्यति, न चारित्र्यम् । (थ)

अधि । —

व्यवहारः सविघ्नोऽयं, त्यज लज्जां हृदि स्थिताम् ।

ब्रूहि सत्यमलं धैर्यं, कुलमत्र न गृह्यते ॥ १८ ॥

अलं लज्जया, व्यवहारस्त्वां पृच्छति ।

* आद्य चारुदत्त ! भण, अलं लज्जया, व्यवहारः खलु एषः ।

पठितः, यथा—“लज्जाए आदु भीलुदाए वा चालितं अलिअ णिगूहदुं शं इत्थं
मालिअ अत्यकालणाए णिगूहदि ण तं हि भट्टके” इति ; अपि च “अलिए” इति
प्राक्ततस्य “अलीकम्” इति संस्कृतं दृश्यते, तथात्वे, अलीकं—मिथ्याभूतं, चारित्र्यं
—सत्यभाववत्त्वमित्येवाशङ्क्यः करणीय इति । अन्यान्तरे च अन्यपादे “एणि गूहदि
तं ण भट्टके” इति पाठान्तरं दृश्यते, तस्याशङ्कतिः सुधीभिः स्वयं तर्कणीया ।
“भीलुदाए” इत्यत्र एकारः “शं” इत्यत्र अकारश्च कुन्दोऽनुरोधात् लघुतया
पठनीयः] । अत्र वैतालीयं कुन्दः ॥ १७ ॥

(थ) अथवेति ।—अत्र—गणिकामित्रत्वे, यौवनं—तारुण्यं, नवीनं वयः
इत्यर्थः, मनेति शेषः, लज्जामयौवनमेव ईदृशाचरणे मां प्रवर्तयामास, न चारित्र्यं
—दौःशील्यं, लाभ्यम् वा इत्यर्थः । “बलवानिन्द्रियगामी विहांसर्नापि कर्षति”
इति भगवन्नुपवचनेन, सच्चरित्रा अपि यौवने कदाचिदिन्द्रियनिग्रहाच्चना भवन्तीति
जायते, तथाच, सतां सक्तत् खलनं न तेषां चरित्रोत्कर्षं सर्वथा अपहन्तीति
नाशकस्याशयः ।

व्यवहारे लज्जाभयादिना सत्यगोपनस्य अनिष्टोदकत्वात् तत्परित्यक्तुम् उपदिश-
न्नाह, व्यवहार इति ।—अयं—वर्तमानः, व्यवहारः,—अभियोगः, सविघ्नः,—
सप्रत्यूहः, प्राणदण्डाद्यनिष्टजनक इति भावः, अतः हृदि—अन्तःकरणे, स्थिता—
वर्तमानां, लज्जा—त्रपां, त्यज—मुञ्च ; लज्जया सत्यगोपने तवैव महदनिष्टं भावि-
तीति भावः ; सत्यं—यथार्थं, ब्रूहि—कथय, धैर्यं—गाभीर्यम्, अहं—हृदि,

चाब । अधिष्ठत ! केन सह मम व्यवहारः ?

शकारः । [साटोपम्] अले ! मए शह बबहाले । *

चाब । त्वया सह मम व्यवहारः सुदुःसहः । (द)

शकारः । अले ! इत्थिआघादआ ! तं तादिशिं लअण-

भदभूशणिअं वशन्तशेणिअं मालिअ, शम्पदं कबड़-काबड़िके
भविअ णिगूहेशि ? † (घ)

* अरे ! मया सह व्यवहारः ।

† अरे स्त्रीघातक ! तां तादृशीं रत्नशतभूषणां वसन्तसेनां मारयित्वा साम्प्रतं
कपटकापटिकी भूत्वा निगूहसि ?

संभवं मा कुरु इत्यर्थः ; एवंविधे जटिले व्यवहारे लज्जया गान्धीर्येण वा यथा-
सोत्तरदाने विलम्बो न कर्तव्य इति भावः । अत्र धैर्येणालम् इति वक्तव्ये
संभलमिति कृतम् । वारणार्थकालंशब्दयोगात् तृतीयैवानुश्रिता, अत्र तु तददर्श-
नं समर्थोपक्रमेणैवैतत् व्याख्यायते, तथा हि,—धैर्यं—धीरतावलम्बनमेवात्र,
अत्र—उत्तरदाने समर्थं, धीरतया यथायथमुत्तरं देहि, चापत्वं परित्यजति भावः,
कालंशब्दस्यात्र योगाभावात् चतुर्थी नाशङ्कनीयेति । सद्रुक्तस्य क्लृप्तेन अन्यथा-
र्थं मा भूदिति विविच्योत्तरं दास्यामीत्याशङ्क्यामाह,—क्लृप्तिमिति ।—अत्र—
अधिकरणे, क्लृप्तं—वचनं, यद्वा,—क्लृप्तं—“यौवनमत्रापरार्ध्यात्, न चारिष्यम्”
वदिरूपं वाक्क्लृप्तं, न गृह्यते—प्रमाणत्वेन न स्वीक्रियते इत्यर्थः । अत्र कर्त्तरि
निर्दिष्टोटा प्रकृतानानां क्रियापदानां तृतीयपादे चतुर्थपादे च तैर्नैव प्रकारेण
लक्ष्यः कर्त्तुमुचितः आसीत्, अत्र तु तदन्यथा आचरितम् ; तथा च येन प्रकारेण
निर्दिष्टं तेन प्रकारेणानुक्तिनिबन्धनक्रमभङ्गस्य जायमानत्वात् भग्नक्रमतारूपदोषः
संभवतीति आशङ्क्यते चेत्, तदा उत्तरार्द्धस्य “त्यज धैर्यं स्रुतं ब्रूहि नादत्स्व क्लृप्तमव-
” इति परिवर्त्तनेन समाधातुं शक्यते इति ध्येयम् । पद्यावकाशं इत्तम् ॥ १८ ॥

(द) सुदुःसहः,—अत्यन्तं सोदुरशक्यः, कुलशीलसम्पन्नोऽहं कथमपि नीचेन
या साहसिमं व्यवहारं सोढुं न शक्नोमि इत्यर्थः ; “वदसि हससि किञ्चित् तत्र
सतिदुःखम्” इत्यादिदर्शनात् उत्तमस्य महाकुलीनस्य नीचेन दुष्कुलजेन सह
सम्पदस्य अतीव लज्जाकरत्वादिति भावः ।

(घ) कपटकापटिकः,—अतीव कपटो, अत्यधे क्लृप्तपरायण इत्यर्थः ;

चारु। असम्बद्धः (न) खलु असि।

अधि। आर्य्य चारुदत्त ! अलमनेन, ब्रूहि सत्यम्। अपि(प)
गणिका तव मित्रम् ?

चारु। एवमेव।

अधि। आर्य्य ! वसन्तसेना क्व ?

चारु। गृहं गता !

श्रेष्ठिकाग्रस्थो। कथं गदा ? कदा गदा ? गच्छन्ती वा केन
अणुगदा ? *

चारु। [स्वगतम्] किं प्रच्छन्नं (फ) गतेति ब्रवीमि ?

श्रेष्ठिकाग्रस्थो। अज्ज ! कधेहि । †

चारु। गृहं गता, किमन्यत् ब्रवीमि ?

शकारः। मम केलकं पुष्पकलण्डक जिष्णुज्जाणं पवेशिष्य,
अत्यणिमित्तं बाहुपाश बलकालेण मालिदा। अए ! शम्पदं (ब)
वदशि, घलं गटे ति ? ‡

* कथं गता ? कदा गता ? गच्छन्ती वा केन अनुगता ?

† आर्य्य ! कथय।

‡ मदीयं पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं प्रदेशं अर्थनिमित्तं बाहुपाश-बलकालेण
मारिता। अये ! साम्प्रतं वदसि, गृहं गतेति।

धर्मकचुक इति तु तात्पर्य्ये, कपटपदस्यात्राधिक्यं शकारभाषितेनादृश्यमेव,
कापटिक इत्यनेनैव गताश्रयात् इति वेदितव्यम्। निगूहसि—शोपायासि।

(न) असम्बद्धः,—असम्बद्धप्रलापोत्यर्थः, असंयतभाषीति यावत्; असम्बद्ध-
प्रलापो इति वक्तुं यत् “असम्बद्धः” इत्येतावदेव असमाप्तवाक्यमुक्तं, तत् पिप्पलस्य
शकारस्य दुर्वाक्येण अतिगम्भीरस्यापि महासत्त्वस्य चारुदत्तस्य अत्युद्देजितात् कस्यचि-
दोषवशादेवाभवत् इति विभावनीयम्।

(प) अनेन—शकारस्य सद्य वाक्प्रपञ्चेनेत्यर्थः। अपि—प्रप्ते।

(फ) प्रच्छन्नम्—अप्रकाशम्।

(ब) प्रवेश्य—प्रवेशं कारयित्वा, वसन्तसेनाम् इति शेषः। साम्प्रतम्—इदानीम्।

मित्यर्थः।

वाह । आः ! असम्बद्धप्रलापिन् !—

अभ्युक्षितोऽसि सलिलैर्न वलाहकानां

चाषाग्रपक्षसदृशं भृशमन्तराले ।

मिथ्यैतदाननमिदं भवतस्तथा हि

हेमन्तपद्ममिव निष्प्रभतामुपैति ॥ १८ ॥

अपराधिन इव अस्य आस्यवैवर्ण्येन, सर्वशरीरव्यापिस्वेदोद्गमेन च सापराधत्वं
न च उक्ताभियोगस्य मिथ्यात्वं प्रतिपादयितुमाह, अभ्युक्षित इति ।—अन्त-
री—अन्तरीचे, (“अन्तराले” इत्यत्र “अन्तरा ते” इति पाठे,—अन्तरा—मध्य-
गते, ते—तव, एतत् मिथ्या इत्यन्वयः) वलाहकानां—वारिवाहकाणां मेघानां,
आरोणां वाहकाः, वलाहकाः पृषोदरादित्वात् साधुः] सलिलैः,—जलैः, चाषः,
—पक्षिविशेषः, (“स्वर्णचातकः” इत्येके, “भृगुर्मपतितं वारि चातकानां रुजाकरम्”
इति दर्शनात्, सलिलपानाशया ते प्रायशः मेघमार्गेण सञ्चरन्ते इति दृश्यते ;
“नौलकण्डः” इत्यन्वे ;) तस्य अग्रपक्षः,—पक्षाग्रं, तस्य सदृशं—तुल्यं यथा तथा,
नम—अनर्थं, न अभ्युक्षितः,—न सिक्तः, असि—भवसि, केनाचित् निर्मत्तेन
योऽपि चेत् कदाचित् कमपि सृष्टा अभियुङ्क्ते, तदाऽसौ स्फूर्तमिथ्याऽभियोग-
शाभिध्या शङ्कितः स्विन्नकलेवरो जायते इति दृश्यते, तवापि मामेवं राजाधि-
पत्ये अभियुञ्जानस्य मेघसलिलसेकाद्यभावेऽपि सहसा एव सिक्तकायम् आत्मानं
आश्रयतः निःसंशयं स्वापराधसूचकः अकस्मात् स्वेदोद्गम एव अभियोगस्यास्य सृष्टात्वं
प्रतिपादयतीति भावः । तथा—एवं, भवतः,—तव, इदं—परिदृश्यमानम्, आननं
—मुखं, हि—निश्चितं, हेमन्तपद्ममिव—हेमन्तर्तुसम्भूतकमलमिव, तुषारपातमधित-
ममिवेत्यर्थः, निष्प्रभतां—मालिन्यम्, उपैति—प्राप्नोति ; न केवलम् अकारणकः
स्वेदोद्गम एव तेऽभियोगस्य मिथ्यात्वं व्यनक्ति, अपि तु मुखवैवर्ण्यमपीति भावः ;
अलिकशिशिरसम्पातेन यथा सुविकशितं मनोहरमपि कमलं स्नानं भवति, तथा
अप्रफुल्लमपि सुखमण्डलं मिथ्याऽभियोगानयनात् स्वेदसलिलेन स्नानतां गतमिति
प्रमुदितार्थः ; अतः एतत्—त्वदुक्तं मत्कर्तृकवसन्तसीनाहननरूपमभिधीगवाक्व-
त्त्यर्थः, मिथ्या—सम्पूर्णं सृष्टैव इत्यर्थः ; निरपराधे जने दोषान् आरोपयितुंमुखं
भवतीति प्रसिद्धम् । यद्वा,—त्वं वक्ष्यतायां चाषपक्षितुल्योऽपि तद्वत् गगने
सातुं न प्रभवसि, अतो भित्तिहोन मिथ्याप्रपञ्चं विस्तारयतस्तव सत्यप्रकाशा-
त्मानसिद्धिं सुखमेव वक्ष्यः मिथ्यात्वं प्रकटयति, अतो सृष्टाभाषिणस्ते व्यवहारः

अधि । [जनान्तिकम्] ।—

तुलनं चाद्रिराजस्य समुद्रस्य च तारणम् ।

ग्रहणं चानिलस्येव, चारुदत्तस्य दूषणम् ॥ २० ॥

[प्रकाशम्] आर्यं चारुदत्तः खलु असौ कथमिदमकार्यं
करिष्यति ? (वीषेत्यादि पठति) ।

जकारः । किं पक्षपादेन (भ) अवह्नाले दीशदि ? *

* किं, पक्षपातेन व्यवहारा दृश्यन्ते ?

नैवाकर्णनीयः, नापि विचाराहं इति तात्पर्यम् । अत्र वदनस्य हेमन्तकालो-
कप्रसङ्गनावेधस्य साम्यकथनान् उपमाऽलङ्कारः ; तथा मुखस्नानतापादकस्य कस्यचित्
कारणस्य अनुक्तावपि मुखस्नानरूपकार्योत्पत्तिकथनान् विभावनाऽलङ्कारश्च । न च
प्रकरणपथ्यान्वोचनाच्चित्तस्य मिथ्याऽभिव्यागानयनजनितदोषस्यैव निष्प्रभताया हेतु-
सम्भवात् कथमत्र हेतुं विना कार्योत्पत्तिरिति वाच्यं, सामान्यतः हेतुं विना कार्यो-
त्पादस्यासम्भवात्, विभावनायामपि प्रसिद्धहेत्वभावस्यैव वक्तव्यत्वात्, प्रकृते च निष्प्रभ-
तायां कस्यचित् प्रसिद्धकारणस्य रोगशोकादेरभाव एव कारणाभावपदेन विवक्षित
इति सुधीमिच्छिन्ननीयम् ! वसन्तान्तिकं वृत्तम् ॥ १९ ॥

चारुदत्ते आरोपितस्य अभियोगस्य असम्भाव्यत्वेनाविच्यसनीयत्वमुपवर्णयन्नाह,
तुलनमिति ।—चारुदत्तस्य—तदाप्यस्य अस्य सज्जनस्य, दूषणं—तस्मिन् दोषारो-
पणम्, [दृश्यतेः णिचि “ल्युट् च” (३।३।११५ पा०) इति ल्युटि रूपम्] अद्रि-
राजस्य—हिमालयस्य, तुलनम्—तुलायाः करणमिवेत्यर्थः, तुलायन्त्रेण गुरुत्वानु-
पणमिवेति यावत्, [न च तोलयतेः तोलिते ल्युटि तोलनमित्येव पदं भवतीति
तुलनमिति पदमसाध्विति वाच्यं, तुलाशब्दात् करोत्यर्थे णिचि तुलि इति नामधातोः
ल्युटि कृते तुलनपदस्य साधुत्वसम्भवात्] समुद्रस्य—सागरस्य, तारणं—सत्तारणेन
अपरपारगमनमिव, तथा अनिलस्य—वायोः, ग्रहणमिव—इत्येनं धारणमिव, सदा-
गतैः गतिरौघ इवेत्यर्थः, असम्भवमिति शेषः ; यथा एतत्सर्व्वं जनानामत्यन्तमसम्भव-
नीयं, तथा चारुदत्तस्य दूषणमपि न कदाचित् शक्यसम्भवमिति भावः । अत्र चारु-
दत्तदूषणरूपस्य उपमेयस्य अद्रिराजतुलनादिभिर्वहुभिरुपमानैः विरुद्धधर्मीकैर्विरहित-
अत्यन्तसम्भवत्वरूपसाधर्म्यकथनान् मालोपमाऽलङ्कारः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ २० ॥

(भ) पक्षपातेन—पक्षे—अन्याय्यसाहाय्ये, पातः,—अभिनिवेशः, चारुदत्तं
प्रति अनुरागवशेन न्यायमुल्लङ्घ्य क्रियमाण इति भावः, तेन ।

अधि । अपेहि (म) मूर्ख !—

वेदार्थान् प्राक्ततस्त्वं वदसि, न च ते जिज्ञा निपतिता ?
मध्याङ्गे वीक्षसेऽकीं, न तव सहसा दृष्टिर्विचलिता ? ।
दीप्ताग्नेः पाणिमन्तः क्षिपसि, स च ते दग्धो भवति नो,
चारित्र्याच्चारुदत्तं चलयसि, न ते देहं हरति भूः ? ॥ २१ ॥

(म) अपेहि—अपगच्छ, दूरीभव इत्यर्थः ।

सञ्जतनिन्दाया अयमोदकत्वेन अकृतं न्यत्वं वक्तुमाह, वेदार्थानिति ।—त्वं—
तान्, प्रकृतमकृतमपकार्यं यस्य स प्राक्ततः,—नीचः, अधमजातिसमुद्भवः
इत्यर्थः, (“विवरणः पामरो नीचः प्राक्ततश्च पृथग्जनः” इत्यमरः)
वेदार्थान्—श्रुतिप्रतिपादिताभिधेयान्, वदसि—कथयसि, वेदवदतिद्विगुह्यस्य चारु-
दत्तस्य नामोच्चारणमपि त्वया न करणीयं, का कथा तन्निन्दायाः ? यदस्मैवं
ते नमुद्यतः अतः असमसाहसिकोऽसि इति भावः, ते—तव, वेदोच्चारणमिव
त्वं निन्दावादं कुर्वत इति भावः, जिज्ञा—रसना, न च निपतिता ?—न
जिज्ञता ? नूनं पतिष्यत्येवेति काक्ता व्यज्यते, इदं तु खेदातिशयव्यञ्जकमित्यव-
गम्यम् ; नीचजातीनां वेदोच्चारणे अनधिकारेण वक्तादुच्चारिते च जिज्ञाच्छेदनस्य
शक्यत्वेन अदोषाचरणादिति भावः ; तथा मध्याङ्गे—मध्यन्दिने, अर्ध—सूर्यो,
दग्धे—पशसि, [एतेन चारुदत्तस्य तेजस्वित्वं ध्वन्यते] सहसा—तत्क्षणात्, दर्शन-
ममेवेत्यर्थः, तव—ते, दृष्टिः,—नेत्रं, दर्शनशक्तिर्वा, न विचलिता ?—न प्रति-
ष्ठा ? अतोव तेजस्विपदार्थदर्शनेन दृष्ट्युपघातस्य स्वाभाविकत्वात् विस्तृतचरितस्य
शक्यत्वात् तपनवत् तेजस्विनः चारुदत्तस्य दर्शनमपि त्वया कर्तुमशक्नोन्व, कुतः
दोषोच्चारणमिति भावः ; तथा, दीप्ताग्नेः,—प्रज्वलितानलस्य, अन्तः,—मध्ये, पाणिं
क्षिपन्, क्षिपसि—ददासीत्यर्थः, ते—तव, स च—चारुदत्तानलमिवापणाय तस्य
अग्निं नियोजितः पाणिरित्यर्थः, नो दग्धः,—न भस्मीभूतः, भवति ?—जायते ?
नित्यं अचिरादेव तत्प्रभावात् ध्वस्यते इति कार्कश्यं ; तथा चारित्र्यात्—प्रशस्त-
त्वात्, चारुदत्तं चलयसि—कम्पयसि, भंशयसि इत्यर्थः, [चलतेः गत्यर्थकतया
तेजःकर्तुः चारुदत्तस्य कर्मत्वम् ; चलतेः भौवादिकस्य “कम्पने चलिः” (ग०) ३८
मिलित्वेन णिचि ऋत्वत्वं वेदितव्यम्, अत एवाह कविकल्पद्रुमटीकायां दुर्गादासः,
“चलधातुः कम्पने मानुष्यः स्यादित्यर्थः” इति] तथा भूः,—पृथ्वी, ते—तव, देहं
हरति, भारभूतमिति भावः, न हरति ?—न मुञ्चाति ? एवमकृतज्ञमयथैव पर-

आर्य-चारुदत्तः कथमकार्यं करिष्यति ?—

कृत्वा समुद्रमुदकोच्छ्रयमात्रशेषं

दत्तानि येन हि धनान्यनपेक्षितानि ।

विमर्द्दनपटौयांसं वृशंसं भगवती पृथ्वी किमर्थं वचसि वहतीति न जाने इति तावर्थम् । अत्र चारुदत्तात् चारित्र्यचालनेन साह्रं प्राकृतस्य वेदार्थकथनस्य, माध्यन्दिनसूर्यवोचणस्य, तथा प्रदीप्ताग्नौ पाणिप्रक्षेपस्य च दिव्यप्रतिविम्बभाव-
वोचस्य सम्भवद्विधया वर्णनात् सम्भवद्वस्तुसम्बन्धरूपा अनैकैय सह वाक्याधे-
यव्यवसायितुमेव विम्बप्रतिविम्बतात्तेपात् मालारूपा निदर्शनाऽलङ्कारः ; एवं जिह्वा-
पतनप्रवृत्तौ प्रति वेदार्थसमुच्चारणादेहेतुत्वेऽपि तज्जन्यपतनरूपफलाभावदर्शनात्
त्रिशेकोक्तिरलङ्कारः, तल्लक्षणतुल्यं दर्पणकारेण,—“सति द्विती फलाभावः विम-
योक्तिः,—” इत्यादि ; तथाच अनयोः परस्परसापेक्षितया संस्थितेः सङ्गरः ;
अतिधृतिरन्तर्गतं समपुराख्यं वृत्तं,—“सौ सौ मी नो गुरुयेदमुग्ररसैकता समपुरा”
इति तल्लक्षणात् ॥ २१ ॥

एवं गुणावलीवर्णनेन धनार्थं महाऽनुभवस्य चारुदत्तस्य दृष्टशपापानुष्ठानाद्योग्यत्वं
प्रकटयितुमाह, कृत्वेति ।—येन—चारुदत्तेन इत्यर्थः, समुद्रम्—अर्थवम्, उदकानां
—जलानाम्, उच्छ्रयः,—औन्नत्यं, प्राचुर्यमित्यर्थः, तन्मात्रं—तदेव, प्रियतं इति
शेषः,—भवशिष्टं यस्य तं, जलाधारमात्रमित्यर्थः, कृत्वा—विधाय, तद्वर्त्मजातरद्वयमु-
दाहरणात् इति भावः, अनपेक्षितानि—अविचारितानि, दानशौख्यतया सप्तो-
त्थितानि इत्यर्थः, आशाऽतीतानि इति यावत्, धनानि—अर्थाः, दत्तानि—वितरि-
तानि, [यद्वा,—समुद्रम्—अतिगम्भीरतया जगति प्रसिद्धिं गतमिति यावत्, उदकानां
—वलिलानाम्, उच्छ्रय एव, उच्छ्रयमात्रं—प्रवृद्धिमात्रं, तदेव शेषः,—अवशेषः,
अवशिष्टमित्यर्थः, यस्य तं, गाम्भीर्यदरिद्रमिति यावत्, कृत्वा—विधाय (अत्र समकाले
क्ता ; “सुखं व्यादाय स्तपिति” “ठनत् कृत्वा पतति” इतिवत् बोध्यम्) अन-
पेक्षितानि—अपार्थितान्यपि याचकैरिति शेषः, (एतेनानिवंचनीयदानशौख्यत्वं प्रति-
पादितम्) धनानि—स्वधनागारस्थितानि यावन्ति मूल्यवन्ति रत्नानि, इत्यर्थः । दत्तानि
—याचकैभ्यः न्यस्तानि, कदाप्येतेन दानकर्मणः पूर्वतः परतो वा देशानां दत्तानां वा
धनानामनुशोचना न कृता, अपि तु अकातरं दीनेभ्यः धनं विसृज्य धीरतया अचल-
वदवस्थानेन समुद्रस्य गाम्भीर्यम् अपहृत्य तं गाम्भीर्यविरहिततया जलमात्रावर्द्ध-
मेवासौ कृतवानित्यर्थः । एतेनास्य गाम्भीर्येण समुद्रादप्युत्कर्षप्रतीतिः व्यतिरेकाव-

स श्रेयसां कथमिवैकनिधिमहात्मा

पापं करिष्यति धनार्थमवैरिजुष्टम् ? ॥ २२ ॥

शकारः । किं पक्ववादेण बबहाले दीशदि ? *

हहा । हहास ! जो तदाणि ग्यासीकिदं सुबसभण्डं
तिं चोरिहिं अवहिदं, ति तस्स कारणादो चदुस्समुद्द-सारभूदं
रणावलिं देदि, सो दाणिं अत्यकल्लवत्तस्स कारणादो इमं
कज्जं करेदि ? हा जादे ! एहि (य) मे पुत्ति ! † [इति
तीदिति] ।

शध । आर्य-चारुदत्त ! किमसौ पद्म्यां गता ? उत प्रव-
हणेनेति ?

* किं, पचपातेन व्यवहारो दृश्यते ?

† हताश ! यस्तदानीं न्यासीकृतं सुवर्णभाण्डं राक्षी चौरैरपहृतमिति तस्स
कारणात् चतुःसमुद्रसारभूतां रत्नावलीं ददाति, स इदानीमथंकल्यवत्तस्स कार-
णादिदमकार्यं करोति ? हा जाते ! एहि मे पुत्रि !

तरीऽत्र व्यज्यते] श्रेयसां—सकलमङ्गलानाम्, [“द्विवचन—” (५।३।५७ पा०)
तिं प्रशस्यशब्दादीयसुन् “प्रशस्यस्य श्च” (५।३।६० पा०) इति आदेशश्च]
रनिधिः,—एकमाचनिलयः, महात्मा—महाशयः, सः,—चारुदत्तः, धनार्थ—
तलाभाय, अवैरिजुष्टं—वैरिणा—शत्रुणाऽपीत्यर्थः, न जुष्टं—न सेवितम्, अति-
आप्येत्वेन शत्रुभिरपि आचरितुमशक्यमिति यावत्, [“अवैरिजुष्टम्” इत्यत्र
“अवैरिजुष्टम्” इति पाठान्तरे—कापुरुषोचितम् इत्यर्थः] इदं पापं—दुष्कर्म,
आचारणं नारीं धनलोभात् निहत्य तदलङ्करणजातापहरणरूपमिति भावः, कथ-
मिव—कस्मादिव, करिष्यति ?—आचरिष्यति ? नैव करिष्यतीत्यर्थः ; ईदृग्वदान्यस्य
आचारस्य अलुब्धस्य पुण्यकर्मणः चारुदत्तस्य कापुरुषोचितं स्त्रीहननदीपमारीष्य
व्यवहारेण निर्यातनप्रशसः काकदशनानुमन्वानवत् विफलमेवेति समुदितार्थः ।
प्रथमकल्पे चारुदत्ते समुद्रसन्धिसकलरत्नदाहृतोऽस्वप्नेऽपि तत्सन्ध्याध्यासान्-
ध्यास्ये स्वस्वम्रूपाऽतिशयोक्तिरलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २२ ॥
(व) हताश !—निर्दय ! खल ! इति वा, (“हताशो निर्दये चाशारङ्गिते
तिनेऽपि च” इति मेदिनी) । यः,—चारुदत्त इत्यर्थः । एवंविधनिर्लोभस्य सुजनस्य
व्यवहारादप्यत्र नैव सम्भवतीति समुदितार्थः । एहि—आगच्छ ।

चारु। ननु! मम प्रत्यक्षं न गता, (र) तन्न जानि, किं पद्म्यां गता, उत प्रवहणेनेति ।

[प्रविश्य सामर्थः (ल)]

वीरकः ।—

पादप्यहार-परिभव-विमानणा बद्धगुरु-वेरस्य ।

अणुसोऽन्तस्स इअं कधं पि रत्ती पभादा मे * ॥ २३ ॥

ता जाव अधिअरणमण्डवं उवसप्पामि । [प्रवेष्टकेन (व)] सुहं अज्जमिस्साणं । † (श)

* पाद-प्रहार-परिभव-विमानना-बद्धगुरु-वेरस्य ।

अनुशीचत इवं कथमपि रात्रिः प्रभाता मे ॥

† तद्वशावदधिकरणमण्डपमुपसर्पामि । शुभमाख्यमिच्छामि ।

(र) ननु!—मोः ! इत्यर्थः । प्रत्यक्षं—साक्षात्, ज्ञातसारिखेति यावत् ।

(ल) सामर्थः,—सक्रोधः ।

अभिधीगमुत्थापयितुमागतः स्नाभिधीज्यस्य वस्तुनः नितराम् असहनीयतां दर्शय-
न्नाह, पादेति ।—पादप्रहारेण—चरणाघातेन, चन्दनकस्येति शेषः, यः परिभवः,
—आक्रमणमित्यर्थः, अनादर इति यावत्, [“परौ मुदीऽद्विज्ञाने” (१।३।५५ पा०)
इति घञा वैकल्पिकत्वात् “मृदीरप्” (३।३।५० पा०) इत्यप् । “अनादरः
परिभवः” इत्यमरः] तेन या विमानना—अवज्ञा, तथा बद्धं—नद्धम्, उत्पादितः
मित्यर्थः, गुरुकं—महत्, दृढमित्यर्थः, वैरं—शत्रुभावः यस्य तादृशस्य, अनुशीचतः,
—सपरितापम् इति कर्तव्यतान् अनुशीलयतः, मे—मम, इयम्—आचारादेव
अतोता, (अत्र रात्रेरवसितत्वेऽपि प्रत्यक्षरूपताबोधकस्य इदम् उद्भवः प्रयोगः कृतः,
तत् अचिरप्रभातत्वेन तदःनौमपि तिमिरस्य सन्त्यगपगमाभावात् इति बोध्यम्)
रात्रिः,—वया, कथमपि—अतिकष्टेनेत्यर्थः, प्रभाता—अतोता, प्रायेण प्राचि बद्ध-
किरणोद्भासिता अभवत् इत्यर्थः । आख्यामेदान्तर्गतं गाथा नाम दत्तम् ॥ २३ ॥

(व) प्रवेष्टकेन—प्रवेष्ट एव इति प्रवेष्टकं—बाहुः, (“मुजवाह प्रवेष्टो दीः”
इत्यमरः) तेन, बाहुमुत्तोल्य इत्यर्थः ।

(श) शुभं—जङ्गलं, भवतु इति शेषः, आख्यमिच्छाः जयन्तीत्यर्थः ।

अधि । अये ! नगररक्षाऽधिकृतो (ष) वीरकः ॥ वीरक !

क्रिमागमनप्रयोजनम् ?

वीरकः । ह्री ! बन्धन-भेद्यन-सम्भवे अज्जकं अस्सेसन्तो,
पोवाडिटं पवहणं वच्चादि त्ति बिच्चारं करन्तो अस्सेसन्तो,
अरे ! तुण बि आलोइदे, मए बि आलोइदब्बो” त्ति भणन्तो
अवे, चन्दनमहत्तरएण पादेण ताडिदो म्हि । एदं सुणिअ
एज्जमिस्सा पमाणं । * (स)

अधि । भद्र ! जानीषे, कस्य तत् प्रवहणमिति ?

* ह्री ! बन्धनभेदनसम्भवे आद्यैकमन्वियन्, अपवारतं प्रवहणं व्रजतीति विचारं
अन्वियन्,—“अरे ! त्वयाऽपि आलोकितां, मयाऽपि आलोकितव्यम्” इति
अवे, चन्दनमहत्तरकेण पादेन ताडितोऽस्मि । एतत् श्रुत्वा आद्यैर्मित्राः प्रमाणम् ।

(ष) नगररक्षाऽधिकृतः.—नगररक्षा—पुरीरक्षकः, अधिकृता—अष्टदत्तेन
पराधीनता येन सः, नगररक्षाकर्त्तृणि नियुक्तानामध्यक्ष इत्यर्थः ; यथा,—नगर-
रक्षायां—पुरीरक्षणकर्त्तृणि, अधिकृत, नियोजितः, प्रधानपुरीरक्षकः इत्यर्थः ।

(स) ह्री इति विषादाद्यैकमन्वयं, (“ह्री दुःखे हितावाग्यातो विषादे विक्रमेऽपि
” इति मेदिनी) बन्धनभेदनसम्भवे—बन्धनस्य—कारागृहस्य, भेदनं—भङ्गः,
मिस्सा अपगमनमित्यर्थः, आद्यैकेण इति भावः, तेन यः सम्भूतः,—संवेगः, त्वरा
अर्थः, तस्मिन्, सम्भवे जाते सति इति यावत् । अन्वियन्—तमनुसन्दर्शयित्वं ।
प्रसारितम्—आच्छादितम् । विचारं—वितर्कं, सन्देहमिति यावत् । भणन् एव—
अवश्यम्, अहमिति शेषः । चन्दनमहत्तरकेण,—मत्तः महता चन्दनकेन इत्यर्थः ;
अवमनयोरतिशयेन महानिति महत्तरः तेन, हयोरैकस्वीकृत्यं “दिवचन—”
(२५७ पा०) इति तरप्, ततः स्वार्थे कन्, आवयीयन्दनक एव महानिति बोध-
नोक्तिरियं, चन्दनक एव महत्तरः, तेन, इति विग्रहः] यथा,—चन्दनमहत्तरकेण
विपुलदेहचन्दनेन, वयोवृद्धचन्दनेन इति वा । [प्रमाणमिति—प्रतीयते अनेनेति
अप्यस्या, प्रपूर्वकात् मिमीते इत्यस्यात् मातृत्वा कारणे ल्युटि रूपं] प्रमाणीकृता
आद्यैर्मित्रा एवेत्यर्थः, एतत् समीचीनरुसमीचीनं वेति पृथ्वा दिक्षास एवात्र दिक्षा-
धत्तमिति फलितार्थः ; विधेयस्य प्राधान्यात् नाद्वैतगतसमलङ्कारविभक्तिकल्पनमिति
बोधम् ।

वीरकः । इमस्म अज्ज-चारुदत्तस्स, वसन्तसेणा आलूढा,
पुष्पकरण्डक जिस्सुज्जाणं कीलिटुं णीअदि, त्ति पवहणवाह-
एण कहिदं । *

शकारः । पुणो वि शुदं अज्जेहिं ? † (ह)

अधि ।—

एष भोः ! निर्मलज्योत्स्नो राहुणा ग्रस्यते शशी ।

जलं कूलावपातेन प्रसन्नं कलुषाय्यते ॥ २४ ॥

* अस्य आद्ये-चारुदत्तस्य, वसन्तसेना आरूढा, पुष्पकरण्डकजीर्णोद्यानं क्रोडितुं
नीयते, इति प्रवहणवाहकेन कथितम् ।

† पुनरपि श्रुतमर्थः ?

(ह) पुनरपि—सूयोऽपीत्यर्थः, श्रुतम्—आकर्णितम् ? मया प्रथमं यदुक्तं,
तदिति शेषः, वीरकमुखादिति भावः । “वसन्तसेना गन्तुं पुष्पकरण्डकं जीर्णोद्यानं
प्रवेश्य अर्थनिमित्तं मारिता” इति प्रागुक्त-स्ववाक्यस्य प्रमापकत्वेन वीरकवाक्यमुत्ति-
खितं “पुणो वि” इत्यादिकं शकारेणोक्तमिति बोध्यम् ।

वीरकवाक्यस्य शकारोक्त्यनुकूलतया चारुदत्तस्य सदोषत्वावगमात् दण्डनीयत्वं
माशङ्क्य विलपन्नाह, एष इति ।—भोः ! इति अधिकरणस्थानामानन्दचम ।
निर्मला—विशदा, शुभा इत्यर्थः, निखिललोकलोचनानन्दकरेति यावत्, ज्योत्स्ना—
कौमुदी यस्य तादृशः, एषः,—पुरतः परिदृश्यमानः, शुभयशोधवलितदिरुख-
चारुदत्तरूप इत्यर्थः, शशी—चन्द्रः, अनाकाशे गलितहरिणः शीतकिरण इति यावत्,
राहुणा—वैदिकेयेन, पापयहकपिणा शकारेण इत्यर्थः, ग्रस्यते—कवलीक्रियते ;
[एतेन पूर्णिमायाः प्रतिपदस्य सन्धौ राहुयासात् परं यथा पूर्णस्यैवाक्षतमसखलस्य
अग्निः पुनः सुप्रकाशो दृश्यते, तथैवेदानीं प्रचीणीऽपि चारुदत्तः रानागुरुरेव
वेषातटस्थकुशावतोरान्यप्राप्ताया वसन्तसेनालाभेन च प्रागिव पूर्णतया विभवप्राप्ती
भविष्यतीति ध्वन्यते] ; तथा च, आपाततः कूलावपातजनितकलुषितस्यापि सखिलस्य
पुनरविरादेव स्वाभाविकस्वच्छतालाभः द्रक्ष्यते एवेत्यधस्ताद्व्यसेन दृष्टान्तेन प्रोक्तायां
साधन्यै द्रढयति, जलमिति ।—तथा हि, प्रसन्नं—निर्मलं, कथमपि मालिन्यस्यार्थेन
अकलुषितमित्यर्थः, जलं—सखिलं, कूलावपातेन—तटभङ्गेन, [अलीकव्यवहार-

उत्तरक ॥ यथादिह भवतो न्यायं (क) दृष्टान्तः ॥ य एव
विकल्पद्वारे अस्ति स्थितिः, तस्मिन्मार्गे गत्वा पुन्यमरणद्वारे-
गतं दृश्यमानं, अस्ति तत्र काचिद्विपक्षा स्त्री न वेति ?

उत्तरक ॥ जी अस्ती आपवेदि । [इति निष्कर्षः प्राप्तिः च]
रोगीति तर्हि, दिष्टं च न ए इत्यत्राकलेवरं सावदेहिं विमु-
क्तं ॥ * (ख)

वेदिकायन्त्रौ । जपं तुप जाणिदं इत्यत्रा कलेवरं ति ? *

* ददाय्यं आत्मापयति । गतोऽस्ति तत्र, इदं च नया स्त्रीकलेवरं आपदोद्वेग-
जनम् ।

* कथं त्वया ज्ञातं स्त्रीकलेवरमिति ?

उत्तरक ॥ पश्येनेति गम्यते] कल्पयत्ये—मलिनयत्ये ; [अकल्पं कल्पं क्रियते अनेन
इति अमृततद्भावेऽप्ये न्यादीनाम् आकृतिगम्यत्वेन तदन्तर्गतात् कल्पपञ्चात् काङ्क्षि-
कपयति नामधातोः कर्मणि लटि एवायं प्रयोगः । “कल्पयत्ये” इत्यत्र “कल्पा-
ने” इति पाठे तु कर्तरिप्रयोगे सुत्तर एव अर्थः] । अत्र एतत्पदवाच्येन चानन्दनेन
उभेवभूतेन साङ्गे निर्मलज्योत्स्नस्य शशिनः अभेदारीपात् किमयं रूपकालङ्कारः,
एषि वा, एतत्पदेन विशेषितस्यैव शशिनः सर्व्वथैव निगोर्णे विषये चानन्दने
अभेदाध्यवसानात् भेदेऽभेदरूपातिशयोक्तिरित्येतयो रूपकातिशयोक्त्याः सन्देहसङ्करः
उद्भवः, एवञ्च विषयस्य प्रकारस्य निगमनेन विषयिणः राहोः अभेदप्रतिपत्तिरूपात्
प्रकारस्य राहुणा अभेदेनाध्यवसानात् भेदे अभेदरूपातिशयोक्त्यलङ्कारः, तथा पूर्व्वार्द्ध-
गतस्य चारुदतरूप-निर्मलज्योत्स्नशशिनः राहुकर्तृकयासरूपस्य विशेषस्य वस्तुनः,
साङ्गेन प्रसन्नसलिलस्य कूलावपातजनित-कलुषीकरणरूपसङ्ग्रह-विशेषवस्तुना साम्यस्य
अविधानगम्यत्वात् दृष्टान्तालङ्कारः, इत्येतेषां परस्परसापेक्षतया संस्थितः सङ्करः ।
एषावक्तव्यं वस्तुम् ॥ २४ ॥

(क) न्यायम्—उचितं, त्वयाऽऽनीताऽभिधीगस्य औचित्यानौचित्यमित्यर्थः ।

(ख) आपदेः,—हिंस्रपशुभिः, शृगालादिभिरित्यर्थः, [युनः पदानि इव पदानि
देशं तेरिति विग्रहे पृषोदरादित्वात् साधुः] विमुक्तमानं—क्षिप्तमानं, भवत्येन
रोगाविषयोक्तिप्रमाणमित्यर्थः ।

वीरकः । सावसेसेहिं केसहृत्थ-पाणि-पादेहिं उब-
लक्खिदं (ग) मए । *

अथि । अहो ! धिग् वेषम्यं लोकव्यवहारस्य । (घ)—
यथा यथेदं निपुणं विचार्यते, तथा तथा सङ्कटमेव दृश्यते ।
अहो ! सुमन्ना व्यवहारनीतयो मतिस्तु गौः पङ्कगतेव मीदति ॥२५॥

* सावसेसेः केशहस्त-पाणि-पादैरुपलक्षितं मया ।

(ग) सावसेसेः.—सुप्तावशिष्टमित्यर्थः । केशलादि — शरीरकृद्भालकचरभेः,
[केशानां हस्ताः समूहाः इति षष्ठीममासः, ते च पाणी च पादौ च तेषां
मताहारः इति इत्थे, “इत्थं प्राणितुल्यसेनाङ्गानाम्” (२।४।२ पा०) इत्यनुशासन-
वृत्तान्त एकत्वप्राप्तौ कथं बहुत्वमिति चेदचोच्यते,—केशहस्तसङ्घिताः पाणयः
तत्सङ्घिताः पादाः तेरिति शाकपार्थिवादित्वात् समासेन कथञ्चित् बहुत्वमुपपादनीय-
मिति ; व्यासवाक्ये पादादीनां बहुत्वन्तु आपदादिकृतखण्डबहुत्वाभिप्रायेणेति बोध्यम् ।
केशवाचिशब्दात् हस्तशब्दस्य समूहाश्चकत्वमाह असुरः यथा,—“पाशः पञ्च हस्तश्च
कलापायाः कचात् परे” इति ; कलापः,—समूहः] । उपलक्षितं—दृष्टम्, अज्ञ-
मितमित्यर्थः ; यद्यपि शृङ्गालादिभिः तत् कलिवरं प्रायश एव भञ्जितं, तथाऽपि मया
सुदुर्घेण केशकलापेन सुकीमलपाणिपादेन च एतत् स्त्रिया एव कलिवरमिति
विशिष्यैव विज्ञातमिति प्रतिकूलसाक्षिणः वीरकस्याभिमतम् ।

(घ) अहो—इति खेदे, विस्मये वा । लोकव्यवहारस्य—लौकिकविचार-
दर्शनस्य, व्यवहारनीतेरित्यर्थः । वेषम्यं—वैपरीत्यम् । धिक्—निन्दनीयमित्यर्थः ;
ज्जायते सत्यमेव चारुदत्तः निर्दोषः, परन्तु साध्यादिभिर्घटनायाम् अवगतायां
सर्वमेतद्विरुद्धमिव प्रतिभाति, अतः प्रकृत्या साधावपि असाधुत्वारोपणाद् व्यवहारस्य
निन्दनीयत्वमिति भावः ।

लोकव्यवहारस्य विषमत्वमेव विशदयन्नाह, यथेति ।—इदं—व्यवहाररूपं दृष्ट्वा,
ब्रूया यथा—येन येन प्रकारेण, यय यय वा, निपुणं—सम्यक्, सप्रणिधानमित्यर्थः,
विचार्यते—निर्णीयते, तादृशवस्तुनः तत्त्वनिर्णयार्थं यत्यते इत्यर्थः, तथा तथा—तेन
तेनैव प्रकारेण, तत्र तत्रैव वा, सङ्कटं—सुदारुणं, सन्देहबहुलमित्यर्थः, दृश्यते—
लक्ष्यते, अस्माभिरिति शेषः, व्यवहारशास्त्रस्य नानाभावकटिलतया सुप्रमाणसापेक्ष-
तया च कटिति तत्त्वनिर्णयस्य दुष्करत्वात् सविचारेण चारुदत्तस्य निर्दोषत्वप्रतिपाद-
नायम् अहं येन मार्गेण गन्तुमभिलषामि, तेनैव द्वावृत्तसंशयाकुलो भवामीति ।

चार । [स्वगतम्]—

यैव पुष्पं प्रथमे विकाशे समेत्य पातुं मधुपाः पतन्ति ।

एवं मनुष्यस्य विपत्तिकाले छिद्रेष्वनर्था बहुलोभवन्ति ॥ २६ ॥

अधि । आर्य-चारुदत्त ! सत्यमभिधीयताम् ।

चार ।—दुष्टात्मा परगुणमत्सरौ मनुष्यो

रागान्धः परमिह हन्तुकामबुद्धिः ।

रागान्धः; व्यवहारस्य—व्यवहाराङ्गभूतावधारस्य, नीतयः,—निधमपङ्कजः,
शब्दोपविधानानि इत्यर्थः, अही इति विषादे, सुसन्नाः,—सुखपाः, सम्यक् मिलित
तयः, तु—किन्तु, मतिः,—मदोया बुद्धिः, पङ्कगता—कदम्बपातता, गौरव—
गौरवयैव, सीदति—अवसाद गच्छति, न उत्थातुं शक्नोतीत्यर्थः, अवसन्ना सती
प्रत्ययविनिर्णये न क्षमा भवतीति यावत्; मधुभिस्तु चारुदत्तस्य निर्दोषितामेव
प्रापयति, घटना तु दण्डनीतिमनुसरति, तदनुसारेण विचार्य निरपराधमपि
निरदत्तं निर्दोषीतुं न शक्नोमीति भावः । अत्र अधिकरणिकबुद्धेः पङ्कपतितगवा सह
विषयसाम्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः । वंशस्थविलं वृत्तम् ॥ २५ ॥

विपत्तागरे निमज्जितस्य मम अकस्मादागतं नानेन वीरकेण विपदन्तरं सृष्टमिति
मप्यन् सत्यमनुबध्नाति, विपच्च विपदम्” इति प्रवादवाक्यस्य याथार्थ्यं प्रति-
पन्नमाह, यथैवेति ।—यथा—यद्वत्, मधुपाः,—धमराः, प्रथमे विकाशे एव—
प्रथमं विकाशसमये, विकाशमात्रमेवेत्यर्थः, पुष्पस्येति शेषः, [प्रथमे विकाशे इत्यनेन
अन्येनैव वा पुष्पस्य मधुपूर्णत्वं व्यज्यते] समेत्य—सम्भूय, गणशो मिलित्वा आगत्ये-
त्यर्थः, पुष्पं—पुष्पमधु इत्यर्थः, पातुम्—आस्त्रादितुं, पतन्ति—आगच्छन्ति, पुष्पोपरि
विपत्तागरेऽर्थः, एव—तथैवेत्यर्थः, मनुष्यस्य—नरस्य, विपत्तिकाले—आपत्तमये,
रक्षितु—रक्षितुं सत्सु, अनर्थाः,—विपदः, बहुलोभवन्ति—अनेकत्वमापद्यन्ते, अवि-
चक्षणधारया नानाऽऽकारेणाविभवंतीत्यर्थः; अनर्थानां रन्ध्रीपपातित्वेन विपत्ताक्षे-
पमेव प्रतिकृत्तं भवतीति भावः । अत्र रन्ध्रानुसारिणां अनर्थानां कुसुमपातिमधु-
पपातयुगे सह अवेधस्य साम्यकथनात् उपमाऽलङ्कारः । इह रन्ध्रानुसरणशीला-
नपपातयामनुत्कृष्टानां पदार्थानां, मकरन्दलिप्तया रमणीयेषु कुसुमेषु पातुकैर्मधु-
पपातयैरनुत्कृष्टपदार्थैः सह साम्यं सर्व्वथा अनौचित्यमेव व्यनक्ति इति उपमागता-
नपपातयैरनुत्कृष्टपदार्थैः सह साम्यं सर्व्वथा अनौचित्यमेव व्यनक्ति इति उपमागता-
नपपातयैरनुत्कृष्टपदार्थैः सह साम्यं सर्व्वथा अनौचित्यमेव व्यनक्ति इति उपमागता-

किं यो यद् वदति सृष्टैव जातिदोषात्

तद् ग्राह्यं भवति ? न तद्विचारणीयम् ? ॥ २७ ॥

अपि च,—

योऽहं ज्ञातां कुसुमितामपि पुष्पहेतो-

राकृष्य नैव कुसुमावचयं करोमि ।

सोऽहं कथं भ्रमरपक्षरुचौ सुदीर्घे

केशे प्रगृह्य रुदतीं प्रमदां निहन्मि ? ॥ २८ ॥

आरोपिताभिधोगम्य मिथ्यात्व वक्तुमाह, दृष्टात्मेति ।—इह—आत्मन् संसारं, यः परगुणमत्सरी—परगुणेषु—अन्योत्कर्षेषु, मत्सरी,—हेषः, सोऽस्यासीति । परगुणः मत्सरी, परगुणविहेषीत्यर्थः, (“मत्सरीऽन्वयमहेषः” इत्यमरः) दृष्टात्मा—दुराग्रः, मनुष्यः,—नरः, दुर्जन इत्यर्थः, रागान्धः,—रागेण—वनितादिविषयासक्त्या, क्रीडेन वा, अन्धः,—सदसदिवेकगुण इत्यर्थः, तथा परम्—अन्यं, हन्तुं—नाशयितुं, कामः,—अभिलाषः यस्याः तादृशी, बुद्धिः,—मतिः यस्य तादृशः सन्, जातिदोषात्—अपकृष्टजातिवशात्, सृष्टैव—मिथ्या एव, यत्, वाक्यमिति शेषः, वदति—कथयति, तस्यैत्यादिः, तत्—मिथ्यावचनं, किं ग्राह्यं—सत्यत्वेन स्वीकार्यं, भवति ? तत्—वाक्यं, विचारणीयं—सत्यनिर्णययोग्यं, न ?—न भवति किम् ? अवश्यमेव विचार्य-मियर्थः ; शकारवाक्य सत्यमसत्यं वा इति निपुणमविचार्यं मम दण्डविधानान्वेषणं भवादृशमत्यन्तमेवातृचितमिति भावः । यद्वा,—किं ग्राह्यं भवति ? नैवेत्यर्थः ; एवं च अग्राह्यस्य विचारोऽपि न कर्तव्य इत्याह, नेति ।—तत्—अग्राह्यवचनं, न विचारणीयं—नैव विचारयोग्यम् ; मिथ्यात्वेन श्रवणादीनामस्य वचनस्य प्रमाण-यहणादिना विचारोऽपि अयुक्त एवेत्यर्थः । अथ अप्रस्तुतसामान्यात् प्रस्तुतस्य मिथ्या-वादिनः शकारस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसाऽलङ्कारः, तथा परगुणमत्सरीप्रभृतिविशेषणानां शकारवाक्यस्य मिथ्यात्वप्रतिपादनाभिप्रायेण प्रयुक्तत्वात् साभिप्रायत्वेन परिकरदेव-नशोरङ्गाङ्गिभावेन सङ्करः । प्रहर्षिणी वृत्तम् ॥ २७ ॥

सत्यं निर्दोषित्वं प्रकटयितुमाह, य इति ।—यः अहं—चावदत्त इत्यर्थः, कुसुमितां—सञ्जातकुसुमाम्, अपि ज्ञातां—वीक्ष्य, पुष्पहेतोः,—पुष्पायम्, आकृष्य—आकृष्यं ज्ञात्वा इत्यर्थः, कुसुमावचयं—पुष्पचयनं, नैव, करोमि—विदधामि, तासां पक्षरुचौ देवनिवर्तनीत्यादय इति भावः ; सः अहं, भ्रमरपक्ष-

शकारः । हंही ! अधिअलणभोइआ ! किं तुम्हे पक्खवादेण
उवहालं पेक्खध ? जेण अज्ज बि एसे हदाश-चालुदत्ते आशणे
पल्लीअदि ? * (ङ)

अधि । भद्र शोधनक ! एवं (च) क्रियताम् । [शोधनकस्तथा
उत्ति (छ)] ।

चार । विचार्यतां भो अधिकताः ! विचार्यताम् । [इति
आसनादवतीर्य भूमौ उपविशति] ।

शकारः । [सहर्षं नर्त्तित्वा स्वगतम्] ह्री ! अणेण मए कडे पावे
एवमस्य मत्थके णिवाडिदे, ता जहिं चालुदत्ताके उवविशदि,
तहिं हमगे उवविशामि । (ज) [तथा कृत्वा] चालुदत्ता ! पेक्ख
मं, ता भण भण, मए मालिदे त्ति । †

* हंही ! अधिकारणभोजकाः ! किं यूयं पक्षपातेन व्यवहारं पश्यत ? देना-
पि एष इताशश्चारुदत्त आसने धार्यते ?

† ह्री ! अनेन मया कृतं पापमन्यस्य मत्तके निपातितम् ; तत् यत्र चारुदत्तः
उपविशति, तत्राहमुपविशामि । चारुदत्त ! पश्य पश्य मां, तद् भण भण “मया
परिता” इति ।

शो—भृङ्गपक्षवदत्युज्ज्वलनीलि इत्यर्थः, सुदीर्घे—सुप्रशस्ते, केश—कुन्तलि, [आग्ने-
धिकारणे समसौ] प्रगृह्य—धृत्वा, रुदती—क्रन्दन्ती, प्रमदां—वरवर्षाणीं, वसन्त-
प्रसन्नमित्यर्थः, कथं—केन प्रकारेण, निहन्मि ?—नाशयामि ? एतादृशकोमलान्तः-
पापशतेर्मम नैवेतत् कथमपि सम्भवतीति भावः । अत्र कुसुमावचयं प्रति कुसुमित-
संज्ञं हेतुतथोपन्यासात् काव्यलिङ्गमलङ्कारः । वसन्ततिलकं छन्दः ॥ २८ ॥

(ङ) इताशः,—निर्दयः, खल इति वा ; यद्वा,—इता—विनष्टा, आशा—
विनष्टविषयिणीत्यर्थः, यस्य सः, प्राणदण्डेन आश दण्डनीय इति भावः । धार्यते
—उपवेश्यते, उपवेश्यते इत्यर्थः, युष्माभिरिति शेषः ; प्रोक्तधोरकवचनादिना
—इत्याप्रमाणमधिगत्यापि आसनदानेनेदानीमपौमं सत्कुर्वन्ते भवन्तः इति प्रत्यक्ष एव
—उपाय इति तात्पर्यार्थः ।

(च) एवं—शकारोक्तं यथा तथैवेत्यर्थः, निरासनीयमिति यावत् ।

(छ) तथा करोति—आसनादपसारयति, निरासनीकरोतीत्यर्थः ।

(ज) चारुदत्तसमीपे शकारस्योपवेशनं तस्य स्वपशुलप्रदर्शनार्थं, परिहाम-

चारु । भो अधिज्ञताः ! [“दृष्टात्मा—” इति पूर्वोक्तं पठित्वा सन्निशम्
लग्नतम्]—

मैत्रेय ! भोः ! किमिदमद्य मसोपघातः ?

हा ! ब्राह्मणि ! द्विजकुले विमले प्रसूता ।

हा रोहसेन ! न हि पश्यासि मे विपातम् ?

मिथ्यैव नन्दसि परव्यसनेन नित्यम् ॥ २६ ॥

वाक्येन पौडनार्यश्चेति बोध्यम् । प्रमापितापराधस्य हि आसनदनेन स्त्वारोऽज्ञात
इति भ्रमावुपवेशितस्य चारुदत्तस्य समीपं समामने भ्रमावेव शकारस्यापि उपवेशनं
वर्णयतां कविना अचिरमेव अत्यापराधिनः दण्डनीयत्वं सूचितमित्यवधेयम् ।

सम्प्रति विपत्तौ अनन्यगतिकः स्वजनसम्बोधनपरं सर्वं विलपति, रौद्रेय इति ।—
भो मैत्रेय !—सखे विदूषक ! इदम्—एतत्, समाकर्षकदुर्घटनास्तदं, विम्—
कथमुपगतमित्यर्थः ? इदमिति सामान्येनीकता तदेव विवृणोति, अद्येति ।—अद्य—
अस्मिन् दिवसे, मम—मे, सर्वथा निर्दोषस्थापीति भावः, उपघातः,—अनिष्टपातः,
विनाशरूप इत्यर्थः, एवंविधे विपत्त्यागरे निर्माज्जितो भविष्यामि इति तु प्राक्
कदाप्यहं ने चिन्तितवानिति तात्पर्यं, हा—इति खेदसूचकमव्ययम् ; (“हा विषाद-
युगर्त्तुषु” इत्यमरः) ब्राह्मणि !—स्वपरन्थाः सखीधनमिदं, विमले—निर्मले,
अकलङ्के इत्यर्थः, द्विजकुले—विप्रवंशे, प्रसूता—जाता, अस्तीति ऊचः, एवमुक्त्वा
कुलजायाः सत्यान्तव पत्युरौदृशकलङ्कापातेन प्राणदण्डोऽस्तिदुःसहः तया इति
भावः, [एतेन सुकुलीनायाः सदाचारप्रतायाः अपि ते “अस्याः भर्ता कर्दलीमेव
स्त्रीरूपं महापातकं कृत्वा राजदण्डेन प्राणान्तकं दण्डितः” इति कथाप्रवादः
यावज्जीवमेव दुरपनेयः, अहो ! कष्टम् इति सूचितम्] ; हा रोहसेन !—पुन-
रसम्बोधनमिदं, मे—मम, विपत्तिं—प्राणदण्डरूपां विपत्तिं, न हि पश्यासि !—नैव
अवलोकयसि ? परव्यसनेन—परिण—कैवलेन, व्यसनेन—वात्यसुखभेन क्रीडेन,
नित्यं—सततं, मिथ्यैव—सृष्टैव, वृष्टैवेत्यर्थः, नन्दसि—आनन्दमनुभवसि ; यथा—
परं—प्रधानम्, अतीव दुःखजनकतया अतिदारुणमित्यर्थः, व्यसने—विपत्तौ,
अकाले पितृवियोगरूपमिति भावः, तेन उपलक्षितः सन्, नित्यं—निरन्तरम्, हा
वाल्यादिति यावत्, मिथ्यैव नन्दसि ; मिथ्यैवेत्यनेन तवायमानन्दः अचिरमेव विवादं
परिणश्यते इति तात्पर्यार्थो लभ्यते, अतः परम् अतीव दुःखसागरं पतित्यस्तीति
भावः । प्राणापगमसमये प्राणसमस्य प्रवीणतादेः नासादियङ्गपुरःसरो विवाहः

प्रेषितश्च मया तद्वात्ताऽन्वेषणाय मैत्रेयो वसन्तसेना-
सकाशम् ; शकटिकानिर्मितञ्च तस्य (भू) प्रदत्तानि अलङ्कार-
णानि प्रत्यर्पयितुम् । तत्कथं चिरयते ?

[ततः प्रविशति गृहीताभरणो विदूषकः] ।

विदू । पेसिदोन्हि अज्जचारुदत्तेण वसन्तसेणासआसं, तद्धिं
अलङ्कारणाद्धं गेल्लिअ, जधा “अज्ज मित्तेअ ! वसन्तसेणाए
वच्छो रोहसेणो अत्तणो अलङ्कारेण अलङ्कारिअ जगाणीसआसं
पेसिदो, इमस्स आहरणं दादब्बं, (ज) ण उण गेल्लिदब्बं, ता

* प्रेषितोऽस्मि आर्यचारुदत्तेन वसन्तसेनासकाशम् ; तत्रालङ्कारणानि गृहीत्वा,
यथा “आर्यमैत्रेय ! वसन्तसेनाया वत्सो रोहसेन आत्मनोऽलङ्कारिणालङ्कृत्य कर्तव्यं-

कथञ्चिदेव सुखमुत्पादयति इति पुत्रादीन् स्वजनानुद्दिश्य एवं विलापः कृत इति
शेषम् ; [“परव्यसनेन” इत्यत्र “वत व्यसनेन” इति पाठान्तरे—वत इति खेदसूचक-
सव्ययम् ; हा इति खेदव्योतकाव्यये सत्यपि पुनः वतपदोपादानकृतञ्च अर्थं पाठः
समीचीनतया प्रतिभासते, तथा पाठे स्थिते तु—कथितपदत्वस्य विषादं विक्षये वृद्धि
च गुणत्वाङ्गीकारात् वक्तव्यात् विषादयुक्तत्वात् कथञ्चित् समाधातुमपि शक्यते] ।
वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ २२ ॥

(भू) तद्वात्ताऽन्वेषणाय—तस्याः,—वसन्तसेनायाः, वात्ता—“कथं पुष्पकर-
मृकजीर्णोद्यानं जागता” इति वृत्तान्तः, तस्या अन्वेषणम्—अनुसन्धानं, परिज्ञान-
मित्यर्थः, तस्यै । तस्य—रोहसेनस्य [इति शेषे षष्ठी] । शकटिकानिर्मितं—सुश्रुतं क-
टिकानिर्माण्याय इत्यर्थः, [“तस्य” इत्यत्र “तस्याः” इति पाठः—तस्याः,—वसन्त-
सेनायाः इति सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी, तथा इत्यर्थः, “प्रदत्तानि” इत्यनेनान्वयः ;
एष एव पाठः सम्यक्तया प्रतिभाति, यतः तस्य इति तच्छब्दवाच्यस्य रोहसेनस्य
पूर्वमनुपात्तत्वात् वसन्तसेनायाश्च पूर्वं प्रक्रान्तत्वात्, प्रदत्तानि इति क्रियापदस्य
वर्तमानाकाङ्क्षतया च वसन्तसेनाया एवाकाङ्क्षायाः युक्तत्वाच्च] ।

(ज) अस्याः,—वसन्तसेनाया इत्यर्थः । [लज्जादीचितस्य “इमस्स” इति
शकृतस्य “अस्य” इति संस्कृतं पाठत्वा रोहसेनस्य इत्यर्थं कृतवान्, स च न मनोरमः ।
“इमस्स” इत्यत्र “इदं से” इति तु साधुतया संज्ञक्यते] । दातव्यं—प्रत्यर्पयितुं व्यम् ।

समप्येहि” त्ति । ता जाव वसन्तसेना-सआसं ज्जेव गच्छामि ।
[परिक्रम्यावलीक च आकाशे] कथं भावरेभिलः ? भो भाव-
रेभिल ! किं निमित्तं तुमं उब्बिगो (ट) उब्बिगो बिअ लक्खी-
असि ? [आकर्ण्य] किं भणसि ?—“पिअवअस्सो चारुदत्तो

सकाशं शेषितः, अस्या आभरणं दातव्यं, न पुनर्यहीतव्यम् ; तत् समर्प्य” इति ।
तत् यावत् वसन्तसेनासकाशमेव गच्छामि । कथं भाव-रेभिलः ? भो भाव-रेभिल !
किं निमित्तं त्वमुद्दिग्र उद्दिग्र इव लक्ष्यसे ? किं भणसि ?—“प्रियवयस्यारुदत्तः

(ट) उद्दिग्रः,—उद्धान्तः. व्याकुलचित्त इत्यर्थः । चारुदत्तेनैव वसन्तसेना
निहतंति अधिकरणिकानां दृढतरप्रत्ययोत्पादनार्थं कविना सालङ्करणस्यैव विदूषक-
स्यायं प्रवेशोऽकारि ; तथा च, किमर्थं हि विदूषकेण अलङ्करणजातं प्रत्यर्पयितुमेव
गच्छता अगत्त्वैव तद्गृहम् अधिकरणं प्रविष्टमिति पूर्वोपरासम्बन्धाय संसृजतिं कर्तुं
“भाव रेभिल” इति सम्बुद्धिपुरःसरं विदूषकमुखेण “किं ब्रवीषीति यन्नाद्ये विना
पात्रं प्रयुज्यते । श्रुत्वेवाशुक्तमप्यर्थं तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥” इत्युक्तलक्षणेन
आकाशभाषितेन “किं निमित्तम्” इत्यादिवाक्यमुदीरितमिति । एतन्नेतदेवात्र प्रती-
यते ; यत् भावो रेभिलो हि पथि वसन्तसेनायै अलङ्करणजातं प्रत्यर्पयितुं गच्छन्
विदूषकम् अधिकरणे चारुदत्तस्य आह्वानम् अकथयति ; तत् एवासौ प्रिय-
सुहृदश्चारुदत्तस्याकक्षिकीमापदमाशङ्क्य व्यगमनाः वसन्तसेनागृहमगत्यैव, तदीया-
ङ्करणकानि गृहे संस्थाप्य अधिकरणे गमने कालक्षेपम् आशङ्कमानः त्वरितपदेन
तेनैव सार्द्धं विचारमण्डपं प्रातिष्ठत । यदा त्वधिकरणिकाः गृहस्थं चारुदत्तं
विचारालयमाजुहुवुः, ततः किञ्चित् प्रागेव विदूषकः चारुदत्तगृहान् अलङ्करणभाष्यं
गृहीत्वा वसन्तसेनासदनाभिमुखं प्रतस्थे । तदानीं वसन्तसेना तु गृहे नासीत्, यतः
सा शकारकृतानकारापनोदनार्थं संवाहकेन भिक्षुणा तद्वन्द्यभगिन्याः मठे संरक्षिता
इति तु कविनैवावेदितम् ; एतत् सर्व्वमजानतो तज्जननो विचारावसरे प्राङ्मुखाः
समन्त्रं, वसन्तसेना चारुदत्ताभिसरणाद्यमेव गतवतीत्येतावन्मात्रमेवोक्तवती ; विचा-
रकस्तु कुत्रापि कथमपि तस्याः सम्मानमनधिगत्य, पादपपातहतायाः स्त्रियाः कर्त्तव्यं,
प्रतिकूलसाक्षिणां वीरकादीनां वचना, वसन्तसेनाया एवाति मन्यमानः प्रमाणवत्-
माश्रित्यैव चारुदत्तं दण्डितुमिच्छुरभवदिति । भावरेभिलस्तु श्रेष्ठचत्वरवाक्यः
चारुदत्तादीनामन्तरङ्गः कश्चित् सुगायकः, तस्मात् किल चारुदत्तः सङ्गीतरसम-

अधिशरणमण्डवे सहाबीअदि” त्ति ? ता ण हु अप्पेण कज्जेण
(ठ) होदब्बं । [विचिन्त्य] ता पच्छा (ड) वसन्तसेणा-सआसं
गमिस्सं, अधिशरणमण्डवं दाव गमिस्सं । [परिक्रम्यावलोक्य च]

अधिशरणमण्डपे शब्दायते” (आह्वयते) इति ? तत् न खलु अल्पेन कार्येण
भवितव्यम् । तत्पश्चात् वसन्तसेनासकाशं गमिष्यामि, अधिशरणमण्डपं तावत् गमि-

भवितुं कदाचित् तद्वनमगमत्, एतत्तु तृतीयेऽङ्के रेभिलसङ्गीतनैपुण्यप्रशंसावर-
विश्रान्तम् ; चतुर्थे तु शर्व्विलकः वसन्तसेनौदार्य्येण प्रियतमां मदनिकामधिगत्य,
सपदि सिद्धादेशप्रत्ययेन शासित्वा पालकेन कारागृहे बद्धं प्रियसखमाय्यकं सुपश्रुत्य,
तादृमोचनाय चलचिताः अस्मैव विदुषः रेभिलस्य गृहे चेटेन तां मदनिकां प्रेरित-
वान् । ततः प्रभृत्यसौ शर्व्विलकः बद्धमाय्यकं कारागृहादुन्मोचयितुं राज्ये च
प्रतिष्ठापयितुं विविधकूटमन्त्रणार्थां लिंसीऽभवदिति तु तत्रैवाङ्के शर्व्विलकमुखेनोप-
वर्णितं कविना । आय्यकीडारणार्थं यात्राकाले मदनिकायाः रेभिलगृहे संस्थापन-
दर्शनात् रेभिलयैतेषां हितेषी आसीदिति स्फुटतया विज्ञायते । विदूषकाय चारुदत्त-
विचारकथाविज्ञापनेन, अस्यां हि घोरायामापदि रेभिल एव चारुदत्तस्य प्रिय-
साधनायम् अन्तर्विद्रोहकारिभिः शर्व्विलकादिभिर्नियुक्त आसीदित्यवगम्यते ; एत-
स्मैवोक्तस्यानुक्तस्य च कथांशस्य सामञ्जस्यं सम्यक्तया संरचितं कविना रेभिलकथामव-
ताम्ये विचारप्रस्तावावसरे आकाशभाषितमेतदवतारितमिति सूक्ष्मधीभिरवधेयम् ।

(ठ) शब्दायते—आह्वय नौयते इत्यर्थः । [शब्दं करोति इत्यर्थे कर्त्तरि
एवायं प्रयोगः, न तु कर्मणि, तस्मिन् तु यस्मावस्य नियतत्वात् ; तथा चासाधुरंवायं
प्रयोगः, शब्दायते इत्येव साधुः, कर्मणि व्यवहारदर्शनात् ; शब्दायते इत्यत्र शब्दायते
इति लिपिकरप्रमादवशात् आयातमित्यनुमीयते । कुत्रचित् पुस्तके “सहाबीअ”
इति प्राकृतस्य “आह्वयते” “आह्वतः” इति संस्कृतानुवादः दृश्यते, तत्र न काचि-
दनुपपत्तिरिति ध्येयम्] अल्पेन—सामान्येन इत्यर्थः । कार्येण—प्रयोजनेन, हेतुना
इति यावत्, (“कार्यं हेतौ प्रयोजने” इति मैदिनी) तुल्यप्रयोजनसाधनार्थमिति
यावत्, सर्व्वजनादृतस्य महान्मानस्य चारुदत्तस्य राजनिघुनैः पुरुषैः अधिशरणमण्डपे
आज्ञानस्य कदाऽपि अभूतपूर्व्वतया इदानीमिदमाज्ञानं न सामान्यप्रयोजनायार्थमात्रं
समाधायामीति भावः ।

(ड) प्रयात्—अधिशरणमण्डपात् प्रत्यावर्त्तनानन्तरम् ।

इदं अधिभरणमण्डजं, ता जाव पविसामि । [प्राविश] सुहं
अधिभरण-भोद्विभरणं, कहिं मम पिअवअस्सो ? *

अधि । ननु एष तिष्ठति । (ठ)

विदू । वअस्स ! सोत्थि दे ? † (ण)

चारु । भविष्यति । (त)

विदू । अवि क्लेमं दे ? ‡

चारु । एतर्दापि भविष्यति ।

विदू । भो वअस्स ! किं णिमित्तं उब्बिग्गो उब्बिग्गो विअ
लक्खीअसि ? कुदो वा सद्दाइदो ? §

चारु । वयस्य !—

मया खलु नृशसेन परलोकमजानता ।

स्त्री रतिर्वाऽविशेषेण शेषमेवोऽभिधास्यति ॥ ३० ॥

आमि । अयमधिकरणमण्डपः, तत् यावत् प्राविशामि । सुखम् अधिकरणभोजका-
नाम् । कुत्र मम प्रियवयस्यः ?

† वयस्य ! खलिते ते ?

‡ अपि क्षेमं ते ?

§ भो वयस्य ! किं निमित्तम् उद्विग्न उद्विग्न इव लक्ष्यसे ? कुतो वा शब्दायितः

(आहूतः) ?

(ठ) ननु—सन्वीधने, प्रत्युक्तौ वा । एषः,—चारुदत्तः । तिष्ठति, अत्र इति
शेषः ।

(ण) ते—तुभ्यम् ; [स्तुतिशब्दयोगात् “नमः स्तुति स्तुति—” (२।३।१६
या०) इति चतुर्थी] ।

(त) भविष्यति—जनियते, अचिरं नव इति शेषः, वर्तमानदशायां न
इत्यर्थः ; देवदुर्विपाकात् इदानीमिव विपत्त्यागरे निमग्नस्य असहायस्य न कश्चनपि
मङ्गलसम्भावना भासते, किन्तु सम्प्रति भवादृशस्यार्त्ताविमस्य सुहृदो सामादचिरा-
देव मङ्गलसम्भावना जातेति भावः । इदं तु निर्वहणसम्बन्धनं नामाङ्गं ददितव्यं,
भाविनः स्तुति-विमप्राप्तिरूपायैवयस्य उपक्षेपपुरःसरं ग्रहणात् ; तथा हि,—“उप-
न्यासस्तु कार्याणां यथनम्” इति दर्पणः ।

नैवेद्यप्रश्नस्य उत्तरं दातुं तथाऽपवादस्य समुच्चिनं सम्पूर्णतया कीर्तनादनुत्तरात्

विद् । किं किम् ?

चारु । [कर्णे] एवमेवम् ।

विद् । को एब्बं भणादि ? *

चारु । [संज्ञया शकारं दर्शयति] ननु एष तपस्वी हेतुभूतः,
कृतान्तो मां व्याहरति । (घ)

विद् । [अनान्तिकम्] एब्बं कीस ण भणादि, गेहं गदे
ति ? †

चारु । उच्यमानमपि अवस्थादोषात् न गृह्यते । (द)

* क एवं भणाति ?

† एवं कथं न भण्यते ? गृह्यते ।

प्रतः कौत्स्यन्नाह, मयेति ।—परलोकं—परः,—श्रेष्ठः, लोकः,—भुवनं, स्वर्गादिकं-
गामुषिकं भुवनमिति यावत्, अज्ञानता—अबुध्यमानेन, अगण्यता इत्यर्थः, वृष्टं न
निष्ठरेण, मया—चारुदत्तेनेत्यर्थः, खलु—निश्चितं, स्त्री—वीक्षित्, वा—अथवा,
विशेषेण—अभेदेन, रतिः,—कामपत्नी, रत्या अविशेषा काचित् कामिनीत्यर्थः,
“रतिवां” इत्यनेन वसन्तसेना रूपलावण्याद्यातिशयात् कामपत्या अन्तः इति
नते; “स्त्री रतिवांविशेषेण” इत्यत्र “स्त्री रतिश्चाविशेषेण” इति पाठान्तरं—
विशेषेण स्त्री रतिश्च, उभे एवेत्यर्थः] किं कृता इत्याकाङ्क्षायामनुक्तमर्थमाह, शेषम्
—पवशिष्टं, दुर्वचनीयमंशमित्यर्थः, “घातिता” इति पदमिति यावत्, एषः, शकार
ति शेषः, अभिधास्यति—कथयिष्यति । अत्र वसन्तसेनायाः रत्या सहामेदाध्यवसानात्
अकालङ्कारः, पाठान्तरार्थे तु—प्रकृताप्रकृतयोः स्त्रीरत्नोः एकत्र समावेशात् दीपका-
पहारो वेति ज्ञेयम् । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ ३० ॥

(घ) तपस्वी—वराकः, निर्दोष इति यावत् । हेतुभूतः,—निमित्तमात्मनः,
अलक्ष्यस्वरूप इति यावत् । कृतान्तः,—यमः, देवं वा, (“कृतान्तो यमदैवयोः”
इति शेषः) मां—मां लक्ष्योक्त्य इत्यर्थः । व्याहरति—अनेनैव वसन्तसेना हर्तति
नयति । [एतेन आततायिनि अपि शकारे प्रतिहिंसाविरहदर्शनात् कृपापरायणस्य
अदत्तस्य सुमहत् औदार्यं—कारुण्यञ्च व्यक्तोक्तमिति बोध्यम् ; अपि च निष्ठा-
विधीमानयनात् प्रोणदृष्टार्हः अपि शकारः अस्तेव नहीयसः गुणगरीदक्षया पश्चात्
अपि भविष्यतीति व्यन्यते] ।

(द) अवस्थादोषात्—महापापफलभूतदारिद्र्यरूपदशाविषयं वादित्यर्थः ।

विद्। भो भो अज्जा ! जेण दाव पुरट्ठावण-विहाराराम-देउल-
तडाग कूव-जुबेहिं अलङ्घिदा णअरी उज्जइणी, सो अणीसो
अत्यक्लवत्तकारणादो एरिसं अकज्जं अणुचिद्धादि त्ति ॥ (ध)
[सक्रोधम्] अरे रे काणेलीसुदा ! राअस्सान-सण्ठाणआ !
उस्सङ्गलआ ! किदजण-दोसभण्डआ ! बहुसुवस्स मण्डिद-
मक्कड़आ ! भण भण मम अण्णदो । जो दाणिं मम पिअवअस्सो
कुसुमिदं माधवीलदं पि आकिद्धिअ कुसुमावचअं ण करेदि,

* भो भो आर्याः ! येन तावत् पुरस्थापन-विहाराराम-देवालय-तडाग-कूप-
भूपरलङ्घिता नगरी उज्जयिनी, सः अनौशः अत्यक्लवत्तकारणात् ईदृशमकार्यम्
अनुतिष्ठतीति ॥ अरे रे कुलटासुत ! राजशाल-संस्थानक ! उच्छृङ्खल !
व्रतजनदोषभाण्ड ! बहुसुवर्ण-मण्डित-मकंटक ! भण भण ममायतः, य इदानीं
मम प्रियवयस्यः कुसुमितां माधवीलतामप्याकृष्य कुसुमावचयं न करोति,

गृह्यते—सत्यत्वेन स्त्रीक्रियते, विश्वस्यते इत्यर्थः ; दरिद्राणां सत्यवाक्यमपि निष्वात्वेन
परिणमतीति भावः ।

(ध) पुरेति ।—पुराणां—नगराणां, स्थापनं—प्रतिष्ठाकरणं, विहारः,—
बौद्धमठः, आरामः,—उपवनं, देवालयः,—देवानां—हर्षहरादिविद्वद्भाषा,
आलयः,—आवासः, देवमन्दिरम् इत्यर्थः, तडागः,—सरोवरः, पञ्चशतानूनधनुर्गतिः
हिसङ्खान्नूनहस्तक्षेत्रफलकः पञ्चचत्वारिंशद्विंशतानूनदीर्घविस्तारः जलाशय इत्यर्थः,
कूपः,—उदपानः, वृत्ताकारसल्यपरिसरातिगभीरजलाशयविशेष इत्यर्थः, रूपः,—
वस्त्रोपयुक्तवस्त्रनदारुविशेषः, एतेः, (पृथ्वीधरस्तु कूपयूपेति पदद्वयं लौकिकोक्ति-
माह) । अनौशः,—अक्षमः, इदानीं दरिद्रः भूत्वा इत्यर्थः । अनुतिष्ठति ?—आप-
रति किम् ? ईदृशमहात्मनः अखिललोकहितार्थमिष्टापूर्तादिकस्यकारिणः एवंविध-
वृत्तसवदाचरणं सम्भवति किम् ? इत्यभिप्रायः ; नेधेतत् कथमपि सम्भवतीति भावः ।
कल्ये—प्रभाते, वचन्ते ये अर्थेति—ते कल्यवर्त्ताः,—प्रभातकालमावस्थाविनः,
चणस्यायिन इत्यर्थः, [वर्त्तन्ते इत्यस्य पचादित्वात् कर्त्तरि अच्] तथाभूताः ये चर्वाः
विनश्वरा इति भावः, [राजदन्तादित्वात् परनिपातः] तेषां कारणात् अचिरस्थावि-
वनायमिति तात्पर्यार्थः ; यो हि पुरा धनानि दृष्ट्वाय मन्यमानः अर्द्धिंशतम्भः अक्ष-
तानि व्यक्रीरत् इदानीं किमसौ तेषु लुब्धः ? इति वक्तुराशयः ।

कदा वि आकिडिदाए पल्लवच्छेदो भोदि त्ति, सो कधं एरिसं
अकज्जं उहअ लोअविरुद्धं करेदि ? चिट्ठ रे कुट्टणिपुत्ता ! चिट्ठ,
जाव एदिणा तव हिअअ-कुडिलेण (न) दण्डकट्टेण मत्थअं दे
सदखण्डं करेमि । *

शंकारः । [सक्रीधम्] शुणन्तु शुणन्तु अज्जमिश्शा । चांलुदत्ता-
केण सह मम विवादे बबहाले वा, ता कीश एसे काकपद-
शीशमत्थका मम शिले शदखण्डे कलेदि ? मा दाव (प) ले
दाशीए पुत्ता दुट्ठबड्का । †

कदाचित् आकट्टयया पल्लवच्छेदो भवतीति, स कथमौदृशमकार्यमुभयलीकविरुद्धं
करोति ? तिष्ठ रे कुट्टनीपुत्र ! तिष्ठ, यावदेतेन तव हृदयकुटिलेन दण्डकाटेन
सक्तं ते शतखण्डं करोमि ।

† शुणन्तु शुणन्तु आज्जमिश्शाः, चारुदत्तेन सह मम विवादी व्यवहारी वा,
यत् किमर्थमेव काकपदशीर्ष-मस्तकः मम शिरः शतखण्डं करोति ? मा तावत्, रे
दास्याः पुत्र दष्टवटुक !

(न) उच्छृङ्खलक !—नियन्तुरहित !, असंयतचित्त ! असंयतभाषिन् ! इति
वाच्यः । कृतजनदोषभण्ड !—कृतम्—आविष्कृतं, जनानां—लीकानां, निष्पापा-
णामिति भावः, दोषाणां—पापानाम्, असंज्ञतानामपीति भावः, भण्डम्—आधारः
वेन, तस्य सन्तुड्डी, अथवा दोषैकदृगित्यर्थः ; यो हि मच्चिकाप्रायः सदैव लीकानाम्
असतोऽपि दोषान् आविष्कुर्वन् तिष्ठति तादृश इति तात्पर्यार्थः, [केचित् “किद-
वणदोसभण्डआ !” इति प्राकृतस्य “कृतजनदोषभण्ड !” इति संस्कृतं कृत्वा कृत-
जनदोषयासौ भण्डयेति [विशेषणसमासः] कृतजनदोषभण्डः,—परदोषाविष्कर्ता
अशीलभाषी चेत्यर्थः, (“भांड” इति लोके) इत्येवं व्याचक्षते] । कुंसमितामिति ।
—पल्लवच्छेदो भवतीति हेतोः कुसमावचयं न करोतीत्यर्थः । समयलीकविरुद्धम्—
इहलीकपरलीकशंशकारकम् । हृदयकुटिलेन—हृदयवत्—अन्तःकरणवत्, कुटि-
लेन—वक्त्रेण ।

(प) काकपदशीर्षमस्तकः, व्याख्यातोऽयं ५६ पृष्ठे ; यद्वा,—काकस्य पदं—
पदमानं, काकस्य पदपरिमितदोर्ध्वमिति यावत्, (तत्परिमितदोर्ध्वायाः शिरसि
विधायाः स्थापनस्य व्युत्तो विहितत्वात् । काकपदाकारमिति वा, शीर्षं—श्री-
रो-

विद् । [दण्डकाष्ठमुद्यम्य पूर्वोक्तिं पठति] ।

शकारः । [सक्रोधमुत्थाय ताडयति] ।

विद् । [प्रतीपं ताडयति । अन्योऽन्यं ताडयतः । विदूषकस्य कचदेशा-
दाभरणानि (फ) पतन्ति] ।

शकारः । [तानि गृहीत्वा दृष्ट्वा मसाम्भ्रमम् (व)] पेक्वन्तु पेक्वन्तु
अज्जा, एदे क्खु ताए तवस्सिणीए (भ) केलका अलङ्काला ।
[चारुदत्तमुद्दिश्य] इमस्स अत्यक्खवत्तस्स कालणादो एषा
मान्निदा, वावादिदा (म) अ । *

* पश्यन्तु पश्यन्तु आर्याः, एते खलु तस्यान्तपस्त्रिन्या अलङ्काराः । अस्य
अर्थकल्यवर्त्तस्य कारणादेशा मारिता, व्यापादिता च ।

मध्यस्था शिखा इत्यर्थः, मस्तके यस्य सः, इदन्तु भाषणं विदूषकस्यानादरज्ञापकम् ।
ना तावत्—न तावत्, नमिदं प्रहर्तुं शक्नोषि इति मनसाऽपि न तावत् चिन्तय इति
भावः ।

(फ) प्रतीपं—विपरीतम् । ताडयति—मारयति, प्रतिप्रहरतीत्यर्थः । दण्ड-
देशात्—बाहुमूलात् । आभरणानि—वसन्तसेनया रोहसेनाय दत्तानि अलङ्कार-
णानि ।

(व) ससाम्भ्रमं—ससम्भ्रमं, [“सम्भ्रनः साम्भ्रसेऽपि स्यात् रुद्रेणादरयोरपि”
इति मेदिनी । अर्थनिमित्तं चारुदत्तेन वसन्तसेना मारिता इति अभियोगस्य सदृशा-
प्रमापकस्य तस्यैव अलङ्कारजातस्य चारुदत्तमित्यस्य विदूषकस्यैव सकाशात् अप्रत्या-
शितभावेन आविर्भावात् अतिदृष्टेणात्र शकारस्य सम्भ्रमो बोध्यः] ; यद्वा,—ससाम्भ्रमं
—समयम् ; विदूषकात् पुनःप्रहारसम्भावनाया, दौर्घ्येणां चित्तस्य सदैव उत्कण्ठित-
त्वात् अलङ्कारागमनवृत्तान्तं चारुदत्तयत् सर्व्वसमर्थं यथायथं प्रकाशयदिति सत्य-
प्रकाशाशङ्कया वा अवाप्त्यस्य ससाम्भ्रमत्वमित्यवगन्तव्यम् ।

(भ) तपस्त्रिन्याः,—अनुकम्पनीयायाः, निरपराधिन्या इति यावत्, (“तपस्वी
तापसे चानुकम्प्यो त्रिषु” इति मेदिनी) ।

(म) एषा—अभियोगविषयभूता वसन्तसेना इत्यर्थः । मारिता—दिनांशिता
अनेन इति शेषः । व्यापादिता—इति शकारभाषित्वेन पुनरुक्तमपि न दोषावहम् ।

[अधिकृताः सर्वे अधीमुखाः स्थिताः] ।

चारु । [जनान्तिकम्]—

अयमेवंविधे काले दृष्टो भूषणविस्तरः ।

अस्माकं भाग्यवैषम्यात् पतितः पातयिष्यति ॥ ३१ ॥

विद् । भोः ! कौस भूदत्तं (य) ण गिबेदौअदि ? *

चारु । वयस्य !—

दुर्बलं नृपतेश्चक्षुर्नैतत् तत्त्वं निरोक्षते ।

केवलं वदतो दैन्यमस्माक्यं मरणं भवेत् ॥ ३२ ॥

* भोः ! किमर्थं भूतार्थो न निवेद्यते ?

अस्मात् विदूषकवाङ्मूलात् भूषणपतनमालोक्य अभिधीगस्य अयमं परिणामं विमयग्राह्यं, अयमिति ।—एवंविधे—दृष्टं, वसन्तसेनाया इत्याऽपराधेनाभियुक्तस्य न निदारुणविपज्जालजटिले इति यावत्, काले—समये, अस्माकं—ममैतथः, अवाविशेषणस्यास्मद् एकत्वे “अस्मादी इदीय” (१।२।५९ पा०) इति अनुशासनेन एवचनम्] भाग्यवैषम्यात्—दौर्भाग्यात्, पतितः—विदूषकस्य कचर्दशात् इत्यर्थः, [पतितपदेन अत्र निहोषे मयि मिथ्याइत्याऽभिधीगानयनात् उभयलीक-पतितः महापातकी शकारश्च व्यज्यते] अत एव दृष्टः,—अवलीकितः, राजपुरुषे-रिति शेषः, अयं—परिदृष्टमान इत्यर्थः, भूषणविस्तरः,—अलङ्कारसमुदायः, पतयामु भूमौ विस्तीर्णं गताः अलङ्काराः इत्यर्थः, (“विस्मारो विषहो व्यासः स च शब्दस्य विस्तरः” इत्यमरौक्तौ विस्तरशब्दस्य वाग्विस्तरार्थे एव उपात्तत्वेऽपि शब्दरवाकारादौ साधारणपञ्चार्थेऽपि उपादानान्न कश्चित् दोष इति बोध्यम्) पातयिष्यति—विनाशयिष्यतीत्यर्थः, मामिति शेषः ; निरपराधस्यापि मे अनेन भूषणेनैव अपराधः सुतरां समाप्तः भविष्यति इति समुदिततात्पर्यम् । पथ्यावक्तं वक्तम् ॥ ३१ ॥

(य) भूतः,—सत्यः, अतीता वा, (“युक्ते आदावतं मृतं प्राण्यतीते समे विषु-विमरः) अर्थः,—विषयः, अभिधेयो वा, (“अर्थो विषयार्थनयोर्धनकारणवस्तु । अभिधेये च—” इति मैदिनी) यथाश्रयविषयः, अतीतविषयो वा इत्यर्थः, वरुन्-नेनया रोहसेनाय अलङ्कारप्रदानरूपसत्यघटनारूप इति यावत् ।

अवस्थाया एव विश्वासास्पदतया ईदृग्दुरवस्थस्य मे प्रकृतायां वतारण स्वस्य निहोषत्वप्रमाणप्रयासो व्यर्थ इत्याह, दुर्बलमिति ।—नृपतेः,—राज्ञः, चक्षुः,—नेत्रं,

अधि । कष्टं भोः ! कष्टम् ।—

अङ्गारक-विरुद्धस्य प्रचीणस्य वृहस्पतेः ।

ग्रहोऽयमपरः पार्श्वे धूमकेतुरिवोत्थितः ॥ ३३ ॥

दुर्बलं—बलहीनं, चारचक्षुषेव दर्शनात् स्वयं तत्त्वदर्शने अचममित्यर्थः, एतत्—
राजचक्षुः, तत्त्वं—याथार्थ्यं, प्रकृतघटनामिति यावत् ; यद्वा,—एतत्तत्त्वम्—एतस्य
—उपस्थितविवादस्य, तत्त्वं—याथार्थ्यं, न निरीक्षते—न पश्यति, नियतपरमुखा-
वेक्षिणः राजानो हि इदमेवाव तत्त्वमिति स्वयं विनिर्णेतुं न शक्नुवन्ति इति तात्पर्यम् ;
अथ तत्त्वाथविजिज्ञासार्हते जने अनिच्छया यथाकथञ्चित् प्रकृतार्थकथनेऽपि तस्य
तादृशशब्दोपशक्तिविरहात् इष्टार्थप्राप्तिसम्भावना दूरमात्तां, प्रत्युत तद्विरुद्धफलापत्त-
नभावानैवेत्याह, केवलमिति ।—वदतः,—“न मया मारिता, नापीदमलक्षरं
मयाऽपहतम्” इति कथयतः, मम—मं, केवलम्—एकमेव, दैन्यं—दीनताभावं,
व्यर्थः कातरताप्रकाश एव, न तु काचित् फलोदयसम्भवेत्यर्थः, तथा अज्ञात्वं—
राजदण्डस्यातिनिन्दितत्वात् अप्रशंसनीयं, सर्वजनविगर्हितमित्यर्थः ; यद्वा,—दन्-
मिति क्रियाविशेषणं, वदतः इत्यस्य कर्म वा ; तथा च, दैन्यं—कातरताप्रदर्शन-
पूर्वकं यथा तथा वदतः, स्वदीनभावं प्रकाशयती वा,—“वसन्तसेना मया न
मारिता” इति सविनयं सत्यं कथयतीऽपि, मम केवलम्—एकम्, अज्ञात्वं—निन्द-
नीयं, (संयोरज्ञात्वं चतु दुष्कृतकारित्वापवादजन्यत्वात् ; परोपकारादिसत्कर्मजन्य-
मरणस्य तु कौत्सिजनकत्वमेव,—“धनानि जीवितञ्चैव परार्थे प्राज्ञ उरुजित्” इत्यादि-
स्मरणाय) मरणं—मृत्युः, भवेत्—सम्पद्येत ; तत्त्वार्थाविजिज्ञासमाने अविवेचके च
जने सत्यकथनं विडम्बनं कातरताप्रकटनमात्रपथ्यवसायि च भवति, न तु कथमपि
प्राणदण्डान्निष्कृतिरिति भावः । पथ्यावक्तुं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

चारुदत्तस्य अकृत्रिममन्योर्विदूषकात् अभियोगविषयीभूतानाम् अलङ्काराणां
सागमदर्शनात्, तस्मिन् निरपराधत्वेन पूर्वं जातप्रत्ययतयाऽतिविषयोऽधिकरणिकः
खिद्यन्नाह, अङ्गारकेति ।—अङ्गारकेण—मङ्गलेन, पापयद्द्वेष इत्यर्थः, विरुद्धस्य—
विपरीतस्य, कुजदुर्दृष्टः इत्यर्थः ; प्राचीनाः ज्योतिषिकाः एव एवमानन्ति,—
यदङ्गारकः वृहस्पतेः शत्रुरिति ; वराहमिहिरादयः नव्यास्तु तथोः एव विरोधिभावं न
स्वीकुर्वन्ति ; तथा हि वृहज्जातके,—“जीवेन्दूषणकराः कुजस्य सुहृदः” इति ; स्थान-
विशेषस्थितत्वे तु तात्कालिकशत्रुत्वमस्य स्वीकुर्वन्त्येव, तेन च नात्र तन्नातेऽपि विद्या-
विरुद्धतादोषात्रसरः, यद्वा,—विरुद्धः अङ्गारकः यस्य तस्य, [आहिताग्न्यादितान्

त्रेष्ठि-कायस्थौ । [विलोक्य वसन्तसेनामातरमुद्दिश्य] अवहिदा
दाव अज्जा एदं सुवस्सभण्डअं अबलोएदु, सो ज्जेव (र) एसो ण
वे त्ति । *

* अवहिता तावदार्या इदं सुवर्णभाण्डमवलोचयतु, तदेवेदं न वेति ।

वैकल्पिकः पूर्वनिपातः । एतेन मङ्गलयहविरोधेन शकारविरोध एव ध्वन्यते ; तथा
हि कुजस्य लग्नादिफलं,—“प्रथमगृहगः चौणीधनः करोत्यरिजं भद्रम्” इति ;
“जनयति मरणस्थः शस्त्रधारां धरात्री दिशति च नवमस्थः कार्यपौडामतीव” इत्यादि
र] प्रचीणस्य—दुर्बलस्य, रवेरक्षाशगतत्वेन नीचस्थत्वेन वा स्वशक्तिहीनस्येत्यर्थः,
[प्रचीणपदेन सौभाग्यमूर्त्यास्तगमनेन धनाभावात् व्यवहारं नाच्छिणां सहायभूतानां
व्यवहाराजीवानाच्चाभावः प्रतीयते] वृहस्पतेः,—सुरगुरोः, सात्त्विकब्राह्मणग्रहस्य
इति भावः, [एतेन अतिधर्मिकः चारुदत्तो ध्वन्यते] यद्वा,—वृहस्पतेः,—वृहस्पति
सहातु, प्रचीणस्य—वृहस्पतिवलरहितस्येत्यर्थः, कस्यचिदिति शेषः, पार्श्वे—उपान्ते,
यथं—परिदृश्यमानः, अपरः,—मङ्गलादन्यः कश्चित् इत्यर्थः, [अमङ्गल इति च
ध्वन्यते] ग्रहः,—विरुद्धग्रहः, [एतेन विदूषककचच्युतालङ्कारः व्यन्यते] धूमकेतु-
रिव—उत्पातमूचकग्रहविशेष इव, उत्थितः,—उद्भूतः, उपस्थित इत्यर्थः ; धूमकेतो-
रदयः हि समधिकमेवोपप्लवं जनयति ; तथा हि कुमारे,—“उपप्लवाय लोकानां
धूमकेतुरिवोत्थितः” इति । धूमकेतोर्लोकोपद्रावकत्वमाह पराशरः,—“धूमकेतुर्यदा
दृश्येतस्य वक्ष्यामि लक्षणम् । स हन्ति शिखया योधान् राजानं मन्त्रिणं जनान् ।
रैवन्वाश्रयुजश्चैव न चतुर्वं यमदेवतम् । केतवी ह्यत्र दृश्यन्ते यमपुत्रास्त्रयोदश ॥ यम-
पुत्रेषु दृष्टेषु लोकानां सङ्ख्योऽधुवम् । चतुर्विधानां भूतानां संशयो जायते महान् ॥”
इति । यदि मङ्गलग्रहः विरुद्धः भवति, वृहस्पतिरपि तुङ्गस्थानास्थिततया दुर्बलः
पक्षमिती वा, (“किं कुर्वन्ति ग्रहाः सर्वे यस्य तुङ्गी वृहस्पतिः” इत्युक्तेः तुङ्गिनी
वृहस्पतेर्बलवत्त्वदर्शनान्) अपरोऽपि दुष्टः ग्रहः उपान्ते स्थितः, तदा एते प्राणाल-
वपाः भवेयुरिति वक्तुः तात्पर्यम् । अत्राप्रस्तुतनानेन अङ्कारकविरुद्धवृहस्पतेः पार्श्वे
धूमकेतुग्रहसङ्गग्रहान्तरोदयवर्णनेन प्रस्तुतस्य शकाराभियुक्तचारुदत्तस्य वसन्तसेना-
व्यवहारपातरूपप्रमाणोपस्थितिबोधादप्रस्तुतप्रशंसियमलङ्कृतः, सा च धूमकेतुरिवेत्युप-
मया सङ्कीर्त्यते । पथ्यावन्नं वक्तम् ॥ ३३ ॥

(र) अवहिता—अप्रमत्ता, सावधाना सतीत्यर्थः । तदेव—वसन्तसेनाया
व्यवहारभाण्डमेवेत्यर्थः ।

म्—३८

वडा । [अवलोक्य] सरिसो एसो, ण उण सो । * (ल)

अकारः । आं वडकुट्टणि ! अक्खीहिं मन्तिदं, वाप्पाए
मूकिदम् । † (व)

वडा । हदास ! अबेहि । ‡

श्रेष्ठिकायस्यौ । अप्पमत्तं कधेहि, सो ज्जेव एसो ण वे त्ति ? §

वडा । अज्ज ! सिप्पिकुसलदाए ओवन्धेदि (श) दिट्ठिं, ण
उण सो । ¶

अधि । भद्रे ! अपि जानासि (ष) एतानि आभरणानि ?

* सदृशमेतत्, न पुनस्तत् ।

† आं वडकुट्टणि ! अक्षिभ्यां मन्त्रितं, वाचा मूकितम् ।

‡ हताश ! अपेहि ।

§ अप्रमत्तं कथय, तदेवेतत् न वेति ?

¶ आर्य्य ! शिल्पिकुशलतया अवबध्नाति दृष्टिं, न पुनस्तत् ।

(ल) एतत्—भाण्डस्यालङ्करणजातम् इत्यर्थः । सदृशं—तस्या एव अलङ्कारसमूहस्यानु रूपम् । तत्—वसन्तसेनायाः अलङ्करणम् इत्यर्थः ।

(व) अक्षिभ्यां,—चक्षुर्भ्याम् । मन्त्रितं—तदेवेदमिति भाषितम् । किन्तु बोधो—वाक्येन, स्पष्टोक्त्या इति यावत् । मूकितं—मूकया—वाक्शक्तिरहितयेव आचरितं, गोपायितमित्यर्थः ; [मूकितमिति मूकाशब्दादाचारार्थे क्विपि निष्ठायां रूपम्] ; अस्याः चक्षुर्द्वयं दृष्ट्वा एवं प्रतीयते, यत् “तदेवेदम्” इति एषा प्रत्यभिज्ञानात्वेव, किन्तु चारुदत्तपक्षपातेन “तदिदं न” इत्युक्त्या गोपायतीति भावः ।

(श) शिल्पिकुशलतया—शिल्पिनः,—भूषणनिष्ठातुः, कुशलतया—निष्ठायां नैपुण्येन, सौष्ठवातिशयविधायिकयेति शेषः । अवबध्नाति—आकर्षति ; अलङ्काराणां मनोरमनिष्ठाण्यपारिपाक्यं तदीयत्वबोधनेन दृष्टान्तरात् अत्रैव नयनं बलपूर्वकमाकर्षति, न तु तदीयत्वबुद्धिं व्यवस्थापयतीति भावः ; यदा,—अवबध्नाति—हर्षयति, अलङ्काराणां कृत्या दृष्टिप्रतिरोधात् “तदेवेदं न वा” इति संशये एव मां पातयति इति भावः ।

(ष) भद्रे !—कल्याणि ! वसन्तसेनामातुरामन्त्रणमेतत् । अपि—प्रत्ये । जानासि ?—परिचिनीषि, अवबुध्यसे इत्यर्थः ; कस्य एतान्याभरणानीति कर्त्तव्यं किम् ? इत्यर्थः ।

हृदा । गां भणामि । ग हु ग हु अणहिस्सादो, अहवा,
कदा वि सिप्पिणा घाडिदो (स) भवे । *

अधि । पश्य श्रेष्ठिन् !—

वस्त्वन्तराणि सदृशानि भवन्ति नूनं

रूपस्य भूषणगुणस्य च कृत्रिमस्य ।

दृष्ट्वा क्रियामनुकरोति हि शिल्पिवर्गः

सादृश्यमेव कृतहस्ततया च दृष्टम् ॥ ३४ ॥

* ननु भणामि । न हि न हि अनभिज्ञातानि, अथवा, कदाऽपि शिल्पिना
घटितानि भवेयुः ।

(स) ननु—भोः ! भणामि—वदामि, “शिल्पिकुशलतया ददधति घटि, न
तत्” इति शेषः । अथवा—पक्षान्तरे । न हि न हि—नैव नैव । अनभिज्ञातानि
—अपरिचितानि, सर्वथैव अपरिचितानि इत्यपि वक्तुं न शक्नोतीति भावः । कदा-
पि—कस्मिन्नपि समये, शिल्पिना—तेनैव कारुणा, अन्ते केनचित् कारुणा वा ।
घटितानि—तदनुरूपाणि अपराणि अलङ्करणानि निर्मातानि, तदलङ्करणानुरूपा-
लोचनान्येवानलङ्करणानि निपुणशिल्पिभिः निर्मातानीति वृत्तावचनतात्पर्यम् ।
“ग हु ग हु अणहिस्सादो” इत्यत्र “ग हु ग हु अणादो” इति पाठान्तरे,—“न हि
अज्ञातः” इति संस्कृतम् ।

वसन्सेनामात्रोक्तं “कदाऽपि शिल्पिना घटितानि भवेयुः” इति वचनं श्रुत्वा तस्य
अवदुत्तकत्वं मन्यमानः अधिकरार्थकः स्वस्य तत्रानुमोदनमाह, वस्त्वन्तराणीति ।—
विमलस्य—क्रिया निवृत्तस्य, मानवकृतस्य इत्यर्थः, रूपस्य—आकृतेः, भूषणगुणस्य—
विहारसौष्ठवस्य च, सदृशानि—तुल्यानि, वस्त्वन्तराणि—अन्यानि वस्तूनि, कटक-
विषादोनि इति यावत्, नूनं—निश्चितं, भवन्ति—जायन्ते, एकेन शिल्पिना निर्मितं
अथादिकं दृष्ट्वा कुशलौ अपरीऽपि शिल्पी रूपतः गुणतया तदनुरूपमेव निर्मातुं
शक्नोतीति तात्पर्यान्तः । एतदेव स्पष्टीकुर्वन्नाह, दृष्टेति ।—हि—तथा हि, शिल्पि-
वर्गः—कारुणः, क्रियां—कार्यं, रचनाकौशलमित्यर्थः, दृष्ट्वा—अदलीक्य, प्रथम-
निमित्तद्रव्याणामाकारादिकं निपुणं पद्यान्लोच्येति यावत्, कृतः,—कर्मणः । इहः,
—कदम्बकुण्डलादिनिष्ठांशे हस्तपाठं यैः, तस्य भावः, तथा, कृतहस्ततया—इह-
शौचमेव, शिल्पिशिचानैपुण्येनेत्यर्थः, सादृश्यम्—तदादृश्यमित्यर्थः, अनुकरोत्येव—

श्रेष्ठिकायस्यौ । अज्ज-चारुदत्तस्स केरकाइं एदाइं ? * (ह)

चारु । न खलु न खलु ।

श्रेष्ठिकायस्यौ । ता कस्स ? †

चारु । इह अत्रभवत्या दुहितुः । (क)

श्रेष्ठिकायस्यौ । कथं एदाइं ताए विओअं गदाइं ? ‡ (ख)

चारु । एवं गतानि, आं इदम् । (ग)

* आर्य्यचारुदत्तौयानि एतानि ?

† तत् कस्य ?

‡ कथमेतानि तस्या वियोगं गतानि ?

तत्सदृशं निर्मातुं शक्नोत्येवेत्यर्थः, इति दृष्टञ्च—भूयस्तथा अवलोकितश्चेत्यर्थः, अस्माभिरिति शेषः; यद्वा,—क्रियां दृष्ट्वा अनुकरोति—सदृशीकरोति, तत्र सादृश्यं दृष्टमेव; अतः भूषणमिदं वसन्तसेनाया एव, नान्यस्येति कथं निर्णयते ? इति भावः । अलङ्कारसमूहाद्यैते वसन्तसेनाया अलङ्काराणां तुल्याः, न तु त एव इति अधिकारणिकस्याशयः । अत्र पूर्वार्द्धगतं कृत्रिमत्वगुणयोगात् वस्तुनः वस्तुन्तरसदृशीभवनरूपं कार्यं, परार्द्धगतेन शिल्पिवर्गाणां कृतकस्मृतिरूपकारणेन समर्थितमिति कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३४ ॥

(ह) आर्य्यचारुदत्तौयानि—आर्य्यचारुदत्तसम्बन्धीनि । एतानि—इमामि आभरणानि इत्यर्थः ।

(क) इह—अत्र, विद्यमानाया इति शेषः । अत्रभवत्या,—सान्वायाः वसन्तसेनामातरमुद्दिश्येयमुक्तिः । दुहितुः,—कन्यायाः, वसन्तसेनाया इत्यर्थः ।

(ख) तस्याः,—वसन्तसेनायाः, वसन्तसेनाऽङ्गादित्यर्थः । वियोगं—विच्छेदम् । गतानि—प्राप्तानि, केन प्रकारेण एतान्यलङ्कारणानि वसन्तसेनासकाशात् भवदन्तिकमागतानि इति समुदिततात्पर्यम् ।

(ग) एवम्—इत्थं, गतानि—प्राप्तानि, तस्या विच्छेदमिति शेषः । श्रेष्ठिकायस्ययोः “कथमेतानि” इत्यादिप्रश्नस्य एवमस्फुटोत्तरदाने अयं हेतुरुन्नेयः, तथा हि—सुवर्णशकटिकार्थं रोक्यमानं रोहसेनं सान्त्वयितुं प्रदानरूपं प्रकृतमलङ्कारागमन-विवरणमाधिकारणिकस्य विश्वासं भविष्यति न वेति शङ्कया यथायथमनुपवर्ण्य “यान् इदम्” एतावन्मात्रमुक्त्वैव विरराम ; अथवा,—आमिति स्मरणार्थकमव्ययम्, “आम्” इति कदुर्घटनायां चञ्चलचेताः चणं मौनी अभवत्, ततः किञ्चित् कृत्वा स्फुटतया

श्रेष्ठिकायस्यौ । अज्ज चारुदत्त ! एत्थ सच्चं वत्तब्बं । पेक्ख
पेक्ख, *—

सच्चेण सुहं क्व लब्धम्, सच्चालावि ण होइ पादई ।

सच्चं ति दुवेवि अक्खरा मा सच्चं अलिण्ण गूहेहि † ॥ ३५ ॥

चारु । आभरणानि आभरणानीति न जाने, किन्तु
अस्मद्गृहादानीतानीति जाने । (घ)

* आर्थं चारुदत्त ! अत्र सत्यं वक्तव्यम् । पश्य पश्य,—

† सत्येन सुखं खलु लभ्यते सत्यालापी न भवति पातकी ।

सत्यमिति हे अपि अचरे, मा सत्यमलीकेन गूह्य ॥

अपरिभाष्य “आम् इदम्” इत्येतावन्मात्रमेवोक्त्वा चक्षुचित्ततया पुनः तूष्णीमाव-
माययाविति वेदितव्यम् ।

सत्यवाक्यस्य गुणान् प्रदर्श्य चारुदत्तं सत्यकथने प्रवर्तयन्तावाहनुः, सत्येनेति।—
सत्येन—तथ्येन, सत्यवचसा इति यावत्, खलु—निश्चितं, सुखम्—आनन्दः, लभ्यते
—प्रपद्यते, जनैरिति शेषः, सत्यालापी—सत्यभावो, पातकी—पापयुक्तः, न भवति
—न सम्पद्यते, सत्यमिति हे अपि—उभे एव, अचरे—वर्णौ, सत्यमिति द्युच्चरमात्र-
मेव नान्वदित्यर्थः ; यद्वा,—सत्यमिति हे अपि अचरे—द्युच्चरमात्रमपि, (इति
लक्षणीकृतः) अलीकेन—असत्येन, सत्यशब्दपेक्षया बह्वचरेणापीति भावः, मा—न,
गूह्य—संहरणं, गोपाय इत्यर्थः ; जगति सत्यमेव सारभूतम्, अन्यत् सर्वं वृथैवेति
भगान् जानात्येव, ततश्च सत्यसम्बन्धेन भवता मिथ्या परिभाष्य आत्मनः सत्यव्रतं न
व्याहृतव्यम्, इति भावः । वैतालीयं छन्दः ॥ ३५ ॥

(घ) आभरणानि—एतानि अलङ्करणानि, कथं हि तस्याः वियोगं गतानीति
शेषः, इति—एतद्वृत्तान्तं, न जाने—न सम्यक्तया वेद्योक्त्यर्थः, (अत्र वक्तुः विषादयस्त-
त्वात् आभरणानीति पुनरुक्तमपि न कथितपदत्वदीपाधायकमिति बोध्यम्) ; यदा
हि एतानि वस्तुसंज्ञायाः अङ्गात् वियुक्तानि सन्ति चारुदत्तपरिजनगतानि आसन्,
ततः पूर्वमेव चारुदत्तः वह्निरुद्यानं प्रतस्थे, अतः तदङ्गवियोगप्रकारं प्रत्यक्षं न
दृष्टवान्, परन्तु पश्चात् अश्रीषीत, श्रुतस्य च विषयस्य व्यवहारायोग्यत्वात् असौ
गोपयित्तवान् इति बोध्यम् ; यद्वा,—यादृगेव पृष्ठदत्तदुरुपमेवोत्तरं दत्तवान् ।
अथ “अस्याः एव दुहितुरेतानि अलङ्करणानि” इति प्रागेवोक्तं, कथं तर्हि तस्याः

शकारः । उज्जाणं पर्वेशश्च पदमं मालेशि, वद्ध-
कावडिअदाए शम्पदं णिगूहेशि ? * (ङ)

अधि । आर्यं चारुदत्त ! सत्यमभिधीयताम्,—

इदानीं सुकुमारिस्मिन् निःशङ्कं कर्कशाः कशाः ।

तव गात्रे पतिष्यन्ति सहास्राकं मनोरथैः ॥ ३६ ॥

* उद्यानं प्रवेक्ष्य प्रथमं नगर्यासि. कपटकापटिकतया साम्प्रतं निगूहसि ?

सकाशात् विदूषकभ्यान्तिक्रमेनैषामागमः ? इत्याशङ्कयामाह, किन्त्वित्यादि ।—
असङ्गहादेव—मदौघभवनादेव । आनीतानि—उपस्थापितानि, विदूषकेणेति शेषः ।
इति—एतावन्मात्रमेवेत्यर्थः । जाने—वेत्ति, अहमिति शेषः । कथं हि यथाश्रुतं
विवरणम् आमुलादाविकरणिकसमक्षं चारुदत्तेन न वर्णितमिति चेत्, अत्राय-
साश्रयः,—“यदि त्वहं यथाश्रुतमेवामूलमेतत् वर्णयेयं, तदा स्वभार्यायाः धूतायाः,
चेष्टाश्च रदनिकायाः आह्वानधर्माधिकरणे अपरिहार्यं भवेत्” इत्याशङ्कितं चारु-
दत्तेन, तथैरेव तत्र लिप्तत्वात् ; तथा च स्वजीवनार्थं कुलीनायाः स्त्रियाः, आत्मपर-
जनभूतायाश्चेष्टाश्च साह्यदानार्थमाकारणा अतीव लज्जाकरीति विभाव्य, आभि-
जात्यरक्षार्थमेव श्रुतविषयस्यावतारणा न कृता, तथा चास्य यथाश्रुत्वादित्वं कथमपि न
व्याहतमिति बोध्यम् ।

(ङ) प्रवेक्ष्य—प्राप्येत्यर्थः, वसन्तसेनामिति शेषः । कपटकापटिकतया—
अतिकपटाचारतया इत्यर्थः, कपटपदमत्राधिकमपि शकारवत्कलेन न दोषावह-
मिति बोध्यम् । निगूहसि—गीपायसि, मिथ्याभाषणेन प्रकृतं रंहणोपीत्यर्थः ।

मिथ्याकथनस्य भौषणं परिणामफलमाह, इदानीमिति ।—सुकुमारं—सुकीरलं,
कर्कशकशाघातसहनाचमे इत्यर्थः, अस्मिन्—परिलक्ष्यमाणे, तव—तं, गात्रे—
शरीरे, इदानीम्—अधुना, अनतिविलम्बेनैतत्त्यर्थः, कर्कशाः,—कर्कशाः, व.शः,—
प्रहरणविशेषाः, अश्वताङ्गनसाधनानीति यावत्, अस्माकं मनोरथैः,—अभिप्रायैः,
तव निर्दोषताप्रमाणानुसन्धानार्थं सततमेव व्याकुलैरिति हृदयं, सङ्—सङ्घं,
निःशङ्कम्—प्राणविनाशो भवेन्न वेति शङ्कारहितं, निर्दयमित्यर्थः, अन्यत्र निःसंशयं
यथा स्यात् तथ', पतिष्यन्ति—तवीपरि निचिता भविष्यन्ति ; त्वां राजपुरुषाः कशाभिः
प्रहरिष्यन्तीत्यर्थः, अन्यत्र निरालम्बनाः भविष्यन्ति ; यथा अस्माकं मनोरथास्तवानिष्ट-
निवारणोपायमनुसन्दधतः अपि. अनुकूलप्रमाणाभावात् निरालम्बनाः सन्तः निपति-
ष्यन्ति (विफला भविष्यन्ति इत्यर्थः) तथा अविलम्बेनैव तवीपरि घोरौ राजदण्डः

चारु ।—

अपापानां कुले जाते मयि पापं न विद्यते ।

यदि सम्भाव्यते पापमपापेन च किं मया ? ॥ ३७ ॥

[स्वगतम्] न च मे वसन्तसेनाविरहितस्य जीवितेन

कृत्यम् । (च) [प्रकाशम्] भोः ! किं बहुना ?—

मया किल नृशंसेन लोकद्वयमजानता ।

स्त्री रतिश्च विशेषेण श्रेष्ठमेषोऽभिधास्यति ॥ ३८ ॥

निरर्थोति समुदाधारः । अत्र कर्कशकशानां मनोरथानाञ्च युगपत् पतनासम्भवे-
ति समकालिकत्वसम्बन्धेन तत्पतनसम्बन्धीकृत्या, पतनस्य रुक्मत्वमिदं भेदेऽपि
भेदाध्यवसानात् भेदेऽभेदरूपाऽतिशयोक्तिमूला सहोक्तिरलङ्कारः । पथ्यावक्रां
तम् ॥ ३६ ॥

निर्दोषताज्ञापने उपायान्तरादर्शनात् हताशः सन्निदानौ सत्कुलजातस्य आत्मनः
द्विगुणपापप्रवरैरसम्भवत्वं प्रदर्शयन् विलपति, अपापानामिति ।—अपापानां—पाप-
रक्षानां, पुण्यवतामित्यर्थः, कुले—वंशे, प्रातःस्मरणीये प्रख्यातसङ्गं इति यावत्,
जाते—उत्पन्ने, मयि—चाकृदत्ते इत्यर्थः, पापं—कल्मषं, न विद्यते—न वर्तते ;
अशोधवस्त्रीकृतदिक्कण्डले अन्ववाये जातत्वेन मयि दोषलीशसम्भावनाऽपि
भवतीति भावः ; तथाऽपि यदि—चेत्, पापम्—अघं, सम्भाव्यते—सम्भवे, भवद्भिः
श्रेयति शेषः, तदा अपापेन—नास्ति पापः, —पापकर्मा इत्यर्थः, [पापं विद्यते अस्य
पि पापशब्दादख्ये अर्शआदित्वादच्] यस्मात् तेन, ईदृशदुष्कर्माणानात्
पितृपापीयसा इत्यर्थः, मया, मम जीवितेन चेति शेषः, किम् ?—किं प्रयोजनम् ?
अस्ति किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ; यद्वा,—मया अपापेन—नास्ति पापं यस्य तेन,
तपयन्त्येनेत्यर्थः, किं—केन प्रकारेण, भूयते इति शेषः ; यदि भवन्तः विचार्य मां
अपिनमेव मन्यन्ते, तदा केनोपायेन अहम् आत्मनः निर्दोषत्वं प्रमापयामि इति
भावः । अत्र चाकृदत्ते पापासत्त्वं प्रति प्रथमपादार्थस्य हेतुतया उपन्यासात् काव्यलिङ्ग-
प्रवहारः । पथ्यावक्रां वृत्तम् ॥ ३७ ॥

(च) जीवितेन—प्राणैः, [कृत्यमिति अर्थाशङ्कशब्दयोगात्, “कर्तृ—”
(३११८ पा०) इति करणे वा अत्र तृतीया] । कृत्यं—कार्यं, प्रयोजनमित्यर्थः ।
वसन्तसेनावियुक्तस्य जीवनस्य दुर्व्यवहारात्, तथा इदानीम् स्वापराधास्वीकारेऽपि
निरुक्तिरामस्य असम्भवतया, येन केनाप्युपायेन प्राणत्याग एव वरम् इति मन्य-

शकारः । बाबादिदा । (क) अले तुमं पि भण, मए बाबादि-
देत्ति । *

चार । त्वया एवोक्तम् । (ज)

* व्यापादिता । अरे त्वमपि भण, मया व्यापादितेति ।

मानः असन्तमप्यपराधं कथञ्चित् स्त्रीकुल्वन्नाह, मयेति ।—लोकद्वयम्—इहलोकं
परलोकश्च, इह जगति राजदण्ड-लोकापवादादिकं, परत्र नरकभीगादिकश्च
इत्यर्थः, विशेषेण रतिः,—रतिरूपा, एकमेव मे अनुरागपादं, न हि सामान्या
स्त्री, किन्तु रतेरविशेषा एवैषेति, द्वितीया मूर्त्तिमती रतिरन्वेति वा तात्पर्यम् ।
अन्यत् शिष्टं पूर्वं (४५० पृष्ठे) व्याख्यातम् । [“स्त्री रतिश्च” इत्यत्र “स्त्रीरवश्च”
इति पाठान्तरम्] । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(क) [“बाबादिदा” इत्यत्र “तद्वा वि” इति पाठान्तरे,—“तथाऽपि” इति
संस्कृते—त्वया वसन्तसेना व्यापादितेति मयि अभिहितवत्यपीत्यर्थः ; यद्वा,—तथाऽपि
—पुनरपि, एवमसम्पूर्णं वदसि ? त्वयैव व्यापादितेति स्पष्टमभिधीयतामित्यर्थः ।
अरे ! त्वमपीति ।—अहं किमेकाकी एतत् कथयिष्यामि ? भवानपि कथयतु, यत्
अहमेव वसन्तसेनां मारितवानिति] ।

(ज) उक्तं,—कथितं, “मया व्यापादिता इति” इति शेषः, आरोपितस्वदोष-
ञ्चालनाय आत्मब्रूणाय च उपायान्तरमदृष्ट्वा, तथा वसन्तसेनाविरहितस्य जीवनस्य
दुर्लभत्वं मत्वा च चारुदत्तेन मिथ्याऽपवादोऽपि आत्मकृतत्वेन स्वीकृत इति बोध्यम् ;
वस्तुतस्तु परमधार्मिकस्य तत्त्वतः स्त्रीहत्यामकुर्वन्तः चारुदत्तस्य अभियोगस्य मिथ्यात्वं
ज्ञात्वापि आत्मकृतत्वेन स्त्रीहत्यायाः स्त्रीकारे मिथ्यावादित्वदोषापातात् सर्वथा-
ऽयौक्तिकमेवैतत् प्रतिभाति, अतोऽत्रायमाश्रय उपवर्ण्यते, तथा हि,—उक्तं—
स्वमुखेन त्वयैव कथितं, मया व्यापादितेति पूर्वोक्तं वचनमिति शेषः, भवान् वसन्तसेनां
व्यापादितशानिति तु निश्चितम्, अतः स्वमुखेनैव व्यापादितेति अशङ्किततया त्वया
उच्चारितमिति तात्पर्यम् । चारुदत्तः “मया व्यापादिता” इति पापं वचनं स्वमुखेन
नाञ्चाप्ये “शेषः अयमभिधास्यति” इत्युक्तवान्, एवञ्च अस्यां “त्वयैवोक्तम्” इति चारु-
दत्ताक्तो, आचिन्ते “मया व्यापादिता” इत्युक्तवाक्ये स्थितम् अस्मत्पदं शकारमेव
बोद्धव्यत्वेन खल्यीकरोति, न तु चारुदत्तमिति फलतो वक्तुः निरपराधत्वप्रत्त्यायक-
मेतदिति हृदयम् ।

शुक्रारः । शुण्धेध शुण्धेध भट्टालका ! एदेण मालिदा ।
एदेण ज्जेव शंशए छिस्से । एदश दल्लिदचालुदत्तश गालीले
दण्डे धालीअदु । (भ)

अधि । शोधनक ! यथाह राष्ट्रियः । भो राजपुरुषाः !
यद्धतामयं चारुदत्तः । [राजपुरुषा यद्गन्ति] ।

वडा । पसौदन्तु पसौदन्तु अज्जमिस्सा । ("जे तदासि-पादीअदं
सुवणभण्डं रत्ति चौरहिं अवहिदं—" इत्यादि पूर्वोक्तं पठति) । ता जदि
वावादिदा मम दारिका, वावादिदा ; जीवदु मे दीडाज्ज ।
असं च—अत्यपच्चत्यिणं ववहारो, अहं अत्यिणी, ता मुच्चव
एदम् । (ज)

० प्रयुक्त प्रयुक्त भट्टारकाः ! एतेन मारिता । एतेनैव संशयश्चिह्नः । एतस्य
हरिद्वारुदत्तस्य गारौरी दण्डो धार्यताम् ।

† प्रसौदन्तु प्रसौदन्तु अज्जमिस्साः । ("यस्य दानो न्यासीकृतं सुवर्णभण्डं राक्षो
चौरैरपहृतम्" इत्यादि पूर्वोक्तं पठति) । तन् यदि व्यापादिता मम दारिका,
व्यापादिता ; जीवतु मे दीर्घायुः । अन्यच्च—अर्थिप्रत्यर्धिनीव्यवहारः, अहमर्थिनी,
तन् मुच्यते नम् ।

(भ) सशयः,—वसन्तसेना अनेनैव मारिता न वा इति संदेहः । छिन्नः,—
खण्डितः, निरस्त इति यावत्, चारुदत्तेन स्वयमेव सापराधस्य स्त्रीकारादित्याशयः ;
अथ अन्यार्थे चारुदत्तेन प्रयुक्तमपि "त्वयैवाकृतम्" इति वाक्यं दुष्टशकारः स्वाभि-
प्रायानुकूलं व्याख्याय तस्य सापराधत्वम् अधिकरणिकं विद्यासयामास इति बोध्यम् ।
गारौरी दण्डः,—कथाप्रहार-गुलारीपणादिरूपा देहिनी शास्त्रित्यर्थः । धार्यताम्
—अवलम्ब्यतां, विधीयतामित्यर्थः ।

(ज) दारिका—बालिका, कन्येति यावत् । व्यापादिता—मारिता ; अनेन
मम कन्या यदि मारिता, मारिता एव, तेन तज्जनन्या मे न कोऽपि अभियोगः
इति भावः । दीर्घायुः,—दीर्घजीवी, अयं चारुदत्त इत्यर्थः, [दीर्घायुरित्यनेन चारु-
दत्तं प्रति वसन्तसेनामातुः अतीव स्निग्धभावः सूच्यते] । ननु कृतापराधेऽस्मिन् दण्डे
दत्तं प्रति वसन्तसेनामातुः अतीव स्निग्धभावः सूच्यते । ननु कृतापराधेऽस्मिन् दण्डे
विधातव्ये का त्वं विरुद्धाचरणे ? इत्यतः आह, अन्यश्चेति ।—अर्थिप्रत्यर्धिनीः,—
वादप्रतिवादिनीः । अर्थिनी—वादिनी ; ["अहं अत्यिणी" इत्यत्र "य अ अहं
वादप्रतिवादिनीः । अर्थिनी—वादिनी ; ["अहं अत्यिणी" इत्यत्र "य अ अहं

शकारः । अबेहि गम्भदासि ! गच्छ, किं तव एदिणा ? * (ट)

अधि । आर्य्ये ! गम्यताम् । हे राजपुरुषाः ! निष्क्रामयत एनाम् । (ठ)

वडा । हा जाद ! हा पुत्तअ ! † [इति रुदती निष्क्रान्ता] ।

शकारः । [स्वगतम्] कडं मए एदग्ग अत्तणो शल्लिशं, (ड) शम्पदं मच्छामि त्ति । ‡ [निष्क्रान्तः] ।

अधि । आर्य्य-चारुदत्त ! निर्णये वयं प्रमाणं, शेषे तु राजा । तथाऽपि शोधनक ! विज्ञाप्यतां राजा पालकः, (ढ) —

* अपेहि गम्भदासि ! गच्छ, किं तवैतेन ?

† हा जात ! हा पुत्रक !

‡ कृतं मयैतस्य आत्मनः सदृशम् ; साम्यतं गच्छामीति ।

अत्युत्तरी" इति पठे—“न चाहमर्थिनी” इति संस्कृतं, तथा ममैवाधिंत्वे सत्यपि नाहनस्य दण्डप्राप्तिर्नोत्पद्यते बोध्यः । मद्बहिः निधनान् मय्येव वादित्वे विद्यमानेऽपि नैवाहनस्य दण्डमर्थये, अपि तु मुक्तिम्, इति मनसि कृत्वाऽऽह, ता इति ।—एनं—चारुदत्तमित्यर्थः । मुञ्चत—परित्यजत, नास्य दण्डं विधत्त, वादिन्या मया अभियुज्यते चेत्, तदैव विचार्य्यमधिकरणिकेन, न तु कस्यचिदुदासीनस्याभियोगे विचार कर्तव्य इति भावः । एतत्तु स्त्रीस्वभावचापल्यादेवोक्तं, वस्तुतस्तु हत्याऽपराधे राजा स्वग्रमेव अर्थो भवतीति नियमी बोध्यः ।

(ट) एतेन—चारुदत्तेने ग्रथः । किम् ?—किं प्रयोजनम् ? अनेन सह तव कः सम्बन्धः ? किं वा अग्रं ते साधयिष्यति ? येनामुं भोचयितुं त्वया ईदृशी प्राथना क्रियते इति भावः ; अथवा—एतेन—अनेन व्यवहारसमाप्ताचनेन इत्यर्थः ; यतोऽयं हत्याऽपराधेनाभियुक्तः, अतः राजपुरुषा नैनं मोक्ष्यन्ति, तत् कथं वया प्रलपसि इति तात्पर्य्यम् ।

(ठ) राजपुरुषाः !—रक्षिणः ! निष्क्रामयत—वहिनयत । एनां—वडा, वसन्तसेनामातरमित्यर्थः, [अत्र गत्यर्थकत्वात् “एनाम्” इति प्रयोज्यकर्तुः कस्यत्वम्] ।

(ड) एतस्य—चारुदत्तस्य सम्बन्धे । आत्मनः,—त्वस्य । सदृशम्—अनुरूपम् ; अहन्तु यादृक् चतुरः, तथाविधं कौटिल्यं स्वधिगैव संसाधितवान् इति भावः ।

(ढ) निर्णये—दोषितादोषितावधारणे । प्रमाणं—हनुः, अधिकारिण इत्यर्थः ;

अयं हि पातकी विप्रो न बध्यो मनुर्ब्रवीत् ।

राष्ट्रादस्मात् तु निर्वास्यो विभवैरक्षतैः सह ॥ ३८ ॥

शोधनकः । जं अज्जो आणवेदि । [इति निष्क्रम्य पुनः प्रविश्य सासम् (य)]

यज्जा ! गदम्हि तहिं ; राअं पालओ भण्णादि,—“जेण अत्य-
कलवत्तस्स कारणादो वसन्तसेणा बाबादिदा, तं ताइं ज्जेव

* यदायं आज्ञापयति । आर्याः । गतोऽस्मि तत्र ; राजा पालकी भणति,—

विज्ञादोषितनिरुपणपय्यन्तमेवास्माकमधिकारः, इतः अन्यस्मिन्नस्माकं शक्तिर्नास्ति
इति भावः । शेषे—अवशिष्टे व्यापारे, अपराधिनः विमोचने दण्डविधाने वा इत्यर्थः ।
राजा—वृपतिः, प्रमाणमिति शेषः ; राजा चेदिच्छति, तदा अपराधिनः लघु-
दण्डविधानं विमोचनं वा कर्तुं शक्नोति, न तु विचारकाः, ते तु केवलं दण्डनीतिमेव
प्रसरन्ति, ततः पदैकमपि गन्तुं न हि प्रभवन्ति इति भावः । तथाऽपि—राजः
प्रमिलाघानुसारेण दण्डदानाधिकारे सत्यपि इत्यर्थः । विज्ञाप्यतां—निवेद्यतां, वक्ष्य-
माणं शास्त्रशासनं दण्डनीतिर्वा इति शेषः । [पालकः इति प्रयोज्यकर्तुः कर्मणि
उक्तत्वं, णिचि कर्मणि प्रयोज्यकर्तुः प्रायशः तथात्वदर्शनात्] ।

अपराधिनी दण्डविषये स्वमतं विज्ञापयितुं मनुक्तां दण्डनीतिमुल्लिख्य राज्ञि
तत्रैके अत्रेदनोयमाह, अयमिति ।—अयम्—अभियुक्तः, विप्रः,—ब्राह्मणः, चार-
दः इत्यर्थः, पातको,—स्त्रोजनवधरूपपापकर्मा, (तथापि) न हि—नैव, बध्यः,
—विनाश्याः, प्राणदण्डाहं इत्यर्थः, इति मनुः,—धर्मशास्त्रप्रणेता स्वनामप्रसिद्धः
एषविशेषः, अब्रवीत्,—अक्षययत्, अतः, अक्षतैः,—अविनष्टैः, समर्थैरिति यावत्,
विमोचैः,—धनैः, सह—सार्द्धम्, (अयम्) अस्मात्—भवदधिकृतादित्यर्थः, राष्ट्रात्
—राज्यात्, निर्वास्यः,—दूरीकर्तव्यः । पातकिनी विप्रस्य प्राणदण्डमकृत्वा निर्वासने
प्रवृत्तं यथा,—“न जातु ब्राह्मणं हन्यात् सर्वपापेष्वपि स्थितम् । राष्ट्रादेनं
विहिंसुष्यात् सनयधनमक्षतम् ॥” इति, “मौख्यं प्राणान्तिकी दण्डो ब्राह्मणस्य
निधीयते” इति च । तथा च इत्याऽपराधिनः ब्राह्मणस्य तदीयां सकलां सम्पत्तिं
वधे दत्त्वा राज्यादेवासौ निष्काषणीय इति मानवी दण्डनीतिः, तत्र भवतां किमभि-
भवमिति पृच्छत इत्याशयः । पथ्यावक्तो वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(य) सासम्—अस्त्रेण—नेत्रत्रलेन सह विद्यमानं, सरोदनमित्यर्थः । (“असु-
वेनासुरोदनसासमस्य च” इत्यमरः) ।

आहरणाद् गले बन्धिञ्च डिण्डिमं ताडिञ्च दक्षिणमसाणं गृह्य
सूले भज्जेध त्ति । जो को बि अबरो एरिसं अकन्जं अणु-
चिद्धदि, सो एदिणा सणिआरदण्डेण सासीअदि” । * (त)

चार । अहो ! अविमृष्यकारी राजा पालकः (य) । अथवा,—

ईदृशे व्यवहारान्नौ मन्त्रिभिः परिपातिताः ।

स्थाने खलु महीपाला गच्छन्ति कृपणां दशाम् ॥ ४० ॥

“येन अर्थकल्यवर्तस्य कारणात् वसन्तसेना व्यापादिता, तं तान्वेव आभरणानि
नले बद्धा डिण्डिमं ताडयित्वा दक्षिणश्मशानं नीत्वा शूले भङ्क्त इति । यः
कोऽप्यपर ईदृशमकार्यमनुतिष्ठति, स एतन् सनिकारदण्डेन शिष्यते” ।

(त) तत्र—राज्ञः पालकस्थान्तिके । भणति—आदिशतौल्यर्थः । डिण्डिम—
राजादेशघोषणाकाले वाद्यमानं यन्त्रविशेषम् । ताडयित्वा—वाद्यित्वा इत्यर्थः ।
दक्षिणश्मशानं—दक्षिणदिगवस्थितं शवदाहस्थानं, वधस्थानं वा इत्यर्थः, [श्मशान-
मिति “श्मन् शब्देन शवः प्रोक्तः शानं तत्स्थानमुच्यते” इति वचनात्, श्मानः शवाः
शेरते अत्र इति व्युत्पत्त्या शेरते इत्यस्मात् धातोरानच्, डिञ्च] शूले—शूलस्योपरि,
आरोप्येति शेषः । भङ्क्त—मारयत इत्यर्थः । [अनुतिष्ठति इत्यत्र “आशंसार्थां
भूतवच्च” (३ । ३ । १३२ पा०) इति आशंसार्थे भविष्यत्काले लट्प्रयोगो बोध्यः,
अनुष्ठास्यतौल्यर्थः] । सनिकारदण्डेन—सापमानदण्डेन । शिष्यते—दण्ड्यते, शास-
नीयो भविष्यतौल्यर्थः ।

(य) अहो—विस्मये, विषादे वा । अविमृष्यकारी—अविवेचकः, असह-
विचारक इत्यर्थः, यतोऽयं विशेषतत्त्वान्तमज्ञात्वेव दण्डप्रदायीति भावः । [अविमृष्य
—पौर्वापथ्यमदृष्टैव करोति इति कर्तरि णिनिः] ।

पूर्वमविमृष्यकारित्वेन राजानं विनिन्द्य पक्षान्तरेण तदविमृष्यकारितायाः
कुमन्त्रिबुद्धिपरिचालनामूलकतया कुमन्त्रिदोषेणैव तद्दोषमाह, ईदृशे इति ।—
मन्त्रिभिः,—कुत्सितामात्यैरित्यर्थः, ईदृशे—एवमकारे, अतिदुर्यहे इत्यर्थः, व्यव-
हाराद्यौ—विचारदर्शनरूपवद्भौ, परिपातिताः,—सर्वतोभावेन निक्षिप्ताः, अधी-
गमिता इत्यर्थः, महीपालाः,—राजानः, कृपणां,—दीनां, नरकपातहेतुभूतामिति
यावत्, दशाम्—अवस्थां, [“दशाम्” इत्यत्र “अथम्” इति पाठे—कृपणां—श्रीचां,
श्रियं—सम्पदं, मन्त्रिपरतन्त्रस्य स्वयमविमृष्यकारिणः महीपस्य समाश्रयणात् श्रियः

अपि च ।—ईदृशैः श्वेतकाकीयै राज्ञः शासनदूषकैः ।

अपापानां सहस्राणि हन्यन्ते च हतानि च ॥ ४१ ॥

सखे मैत्रेय ! गच्छ, मद्बचनादस्वामपश्चिमम् अभिवादयस्व,
पुत्रश्च मे रोहसेनं परिपालयस्व । (द)

विदू । मूले छिन्ने कुदो पादवस्त्र पालनं ? * (ध)

* मूले छिन्ने कुतः पादपत्र पालनम् ?

शब्दार्थं बोध्यम्] गच्छन्ति—प्राप्नुवन्ति, इति यत्, तत् स्थाने खलु—युक्तमेव,
“युक्ते हे साम्प्रतं स्थाने” इत्यमरः ; सन्निधां दीपिनिर्दोषत्वनिर्णयाधिकारित्वात्
राजाश्च तन्मत्तमवलम्ब्यैव दण्डदातृत्वात् तेषां निर्दोषदण्डविधानजन्यनिरयशान्तिले
कुमन्निष्ठा एव हेतव इति भावः । अत्र व्यवहाररूपे निरपह्नवे विषये अग्रेकादात्म्या-
भासात् रूपकमलङ्कारः । पद्यावच्छेदं वृत्तम् ॥ ४० ॥

राजामदण्डदण्डविधानादिरूपेऽविशेष्यकारित्वदोषे कुमन्निष्ठासिद्धे हेतुत्वं दर्शय-
माह, ईदृशैरिति ।—श्वेतकाकीयैः,—शुभवर्णकाकतुल्यैः, यथा शुभवर्णाः काका हि
वर्णं वहिः सुदृश्याः, परमतीवानिष्टजनकाः, तथा कुमन्निष्ठाः वहिर्दर्शितसाधुभावा
वर्णदुष्टा इति भावः, ईदृशैः,—एवमकारैः, वहिःसाधुभिरन्तर्विदैरिति यावत्,
राज्ञः,—रूपस्य, शासनदूषकैः,—शासनं—दण्डनीतिं, दूषयन्ति ये तैः तथोक्तैः, अथवा-
व्यवहारदर्शिभिरित्यर्थः, सन्निभिरिति शेषः, अपापानां—निरपराधानां, सहस्राणि—
वृत्ति इत्यर्थः, बहुसहस्रसङ्ख्याका निरपराधा जना इति यावत्, हतानि—मारितानि,
अपि च इति भावः, हन्यन्ते—माध्यन्ते च, इदानीमपीति शेषः । [शुभवर्णकाकानां
भारते अदृश्यत्वेऽपि “अट्टेलिया” इति नाम्ना ख्याते हीपान्तरे तादृशाः काकाः
सन्ति इति प्राणितत्त्वविज्ञिरामननात् न तेषामप्रसिद्धत्वशङ्केति सुधीभिरवधातव्यम्] ।
पद्यावच्छेदं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

(द) मद्बचनात्—मम वचनम् इति उक्त्वा, चारुदत्तः कथयति इति निवेद्य
शुभं, मम वचनमाश्रित्य इति वा, [ल्यब्लोपे पञ्चमी] । अस्मां—मातरम् ।
पश्चिमं—नास्ति पश्चिमः,—शेषो यस्मात् तत् यथा तथा इत्यर्थः । अभिवादयस्व—
यस्योच्चारणपूर्वकं मम प्रणतिं विज्ञापयेत्यर्थः, अयमेव चारुदत्तस्य चरमः प्रणाम
इति मातरं निवेदय इति यावत् । परिपालयस्व—सर्व्वतीभावेन रक्ष ।

(ध) पालनं—रक्षणम् ; वृत्तस्य मूले छिन्ने बहुशः जलसिकादिनाऽपि तस्य
जीवतारक्षणं यथा नैव सम्भवति, तथा मूलभूते लघि विनष्टे अन्यैः कौरपि पालना

चार। मा मैवम्, (न)—

नृणां लोकान्तरस्थानां देहप्रतिकृतिः सुतः ।

मयि यो वै तव स्नेहो रोहसेने स युज्यताम् ॥ ४२ ॥

विद्। भो बभ्रस्स ! अहं ते पित्रबभ्रस्सो भविअ तुए विर-
हिदाइं पाणाइं धारमि ? * (प)

* भो वयस्य ! अहं ते प्रियवयस्यो भूत्वा त्वया विरहिताम् प्राणान्
धारयामि ?

दिना तत्पुत्रस्य जीवनरक्षणं न सम्भवति इति भावः । अत्र मूलच्छेदानन्तरं पादपक्ष-
रक्षणासम्भवद्वपादप्रस्तुतात् चारुदत्तविनाशात् परं तत्पुत्ररक्षणासम्भवद्वपादप्रस्तु-
तांशस्य प्रतीतिरप्रस्तुतप्रशंसा नाम अलङ्कारः ।

(न) एवम्—इत्थं, “मूले छिन्ने कुतः पादपक्ष पालनम्” इत्येवंरूपमित्यर्थः,
वचनमिति शेषः । मा मा—न हि न हि, सादोः इति शेषः, नैव कथय नैव कथय
इत्यर्थः ।

ममाभावे मत्पुत्रस्य पालने असामर्थ्यज्ञापनरूपगूढार्थकस्य “मूले छिन्ने” इत्यादि
वाक्यस्य प्रत्युत्तरं “मा मा” इत्यादिना यदुक्तं, तदेव समर्थयितुं पितुः पुत्राभिन्नत्व-
माह, नृणामिति ।—सुतः,—पुत्रः, लोकान्तरस्थानां—अन्यः लोक इति लोकान्तरं,
तत्र स्थितानां, परलोकगगतानामित्यर्थः, नृणां—पुरुषाणां, देहस्य—शरीरस्य, प्रति-
कृतिः,—प्रतिरूपं, पुत्रः पितुर्द्वितीयो देह इति भावः ; सुतस्य स्वदेहप्रतिकृतित्वे
श्रुतिः प्रमाणं यथा,—“आत्मा वै जायते पुत्रः” इति ; श्रुतिरपि यथा,—“अङ्गा-
दङ्गात् सम्भवसि हृदयादभिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव श्ररदां इतम् ॥”
इति ; अतः मयि—तवाङ्गविमनिवे चारुदत्ते इत्यर्थः, तव—ते, मैत्रेयस्य इत्यर्थः,
यः,—यादृश इत्यर्थः, वै—एव स्नेहः,—प्रणयः, रोहसेने—तदाख्ये ममात्मजे, सः,
—तादृश एव स्नेह इत्यर्थः, युज्यताम्—अर्प्यताम् ; पितुर्लोकान्तरगतत्वेऽपि सुतस्य
तदङ्गजत्वेन तत्प्रतिकृतिरूपत्वात् पुत्रजीवनरक्षणेनैव पितुः सत्ता सम्भवति, तथा मयि
ते यः स्नेहः अस्ति, स चेत् रोहसेने अर्प्यते, तदा मध्येव अर्पितो भवति, अतः तदुक्तं
न समीचीनमिति भावः । अत्र वै इति पादपूरणे अव्ययमिति किञ्चित् । पश्चादुक्तं
इतम् ॥ ४२ ॥

(प) तव विनाशे मम विना । । त्वय्यन्धावात् मया रोहसेनस्य रक्षणसम्भव-

चाक । रोहसेनमपि तावद्दर्शय । (फ)

विदू । एवञ् जुज्जदि । * (व)

अधि । भद्र शोधनक ! अपसार्यतामयं वटुः । (भ)

शोधनकः । [तथा करोति] ।

अधि । कः कोऽत्र भोः ! चण्डालानां दीयतामादेशः । (म)

[इति चाकदत्तं विस्तृत्य निष्क्रान्ताः सर्वे राजपुरुषाः] ।

शोधनकः । इदो आअच्छदु अज्जो । †

चाक । [सकरुणम् (य)] “मैत्रेय भोः ! किमिदमद्य” [इत्यादि

व्रति । आकाशे (र)] ।—

* एवं युज्यते ।

† इत आगच्छत आर्य्यः ।

वचाह, भोः ! इति ।—धारयामि ?—धर्तुमुत्सहे किमित्यर्थः, प्रियवयस्तेन त्वया
तरहितः अहं जीवितुमेव न शक्यामि, ततश्चाहमेव अजीवितः कथं रोहसेनं
राजयामि, स्त्रिह्यामि वा इति भावः ।

(फ) अपिरत्र अनुज्ञायाम् । दर्शय—साक्षात्कारय, मामिति शेषः ।

(व) एवम् इति स्त्रीकारार्थकमव्ययम् ; दर्शयामीत्यर्थः । युज्यते—युक्तियुक्तो

व्रति, आत्मजदर्शनाभिलाष इति शेषः ।

(भ) अपसार्यतां—स्थानान्तरं नीयताम् । वटुः,—विप्रबालकः, विदूषकः
इत्यर्थः ; चाकदत्तविदूषकयोः विलापभूयिष्ठां परस्पररोक्तिमुपश्रुत्य स्त्रिद्वेनाधिकरणिकेन
रामास्य धर्माधिकरणस्य च सतारं सखेदहाभिधीयमानैः विदूषकवचोभिः शान्ति-
भक्तमाश्रित्य तदस्थानात् विदूषकस्यापसारणार्थमनुमतिरदीयतेति ; यद्यपि वटुपदस्य
साधवकाशंत्वमभिधाने दृश्यते तथाप्यत्र बालकोचितं विदूषकविप्रलापं श्रुत्वा वटु-
मित्रेऽपि तस्मिन् अवज्ञया वटुत्वमारोपितमित्यवधातव्यम् । [“वटुः” इत्यत्र “वहिः”
इति पुल्लिङ्गान्तरसम्मतः पाठः] ।

(म) चण्डालानां—घातुकानामित्यर्थः, [अस्य मुख्यसम्प्रदानत्वाभावात् न
सम्प्रदाने चतुर्थी, अपि तु शेषे षष्ठी] । आदेशः,—आज्ञा, अपराधिनमेनं दक्षिण-
भागान् नीत्वा शुलम् आरोपयितुमिति शेषः ।

(य) सकरुणं—सविषादम् ।

(र) आकाशे—गगने, इदानीं हताशः सन् गच्छेद्वष्टि निश्चिप्य अधिकर-
विज्ञं राजानं वा उद्दिश्याह इति भावः ।

विष-सलिल-तुलाग्नि प्रार्थिते मे विचारे

क्रकचमिह शरीरे वीक्ष्य दातव्यमद्य ।

अथ रिपुवचनाद्वा ब्राह्मणं मां निहंसि

पतसि नरकमध्ये पुत्रपौत्रैः समेतः ॥ ४३ ॥

अयमागतोऽस्मौति । [निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति व्यवहारो नाम नवमोऽङ्कः समाप्तः ॥ ८ ॥

निरपराधस्य स्वस्य अविचारेण जीवनदण्डादंशदानात् राजानम् अधिकर-
णिकं वा आक्रोशद्वाह, विधेति ।—विषेण—गरलेन, सलिलेन—जलेन, जल-
निमज्जनेनेत्यर्थः, तुलया—तुलायन्त्रस्योपरि आरोपणेनेति यावत् ; अग्निना—
अनलमध्ये निक्षेपेण वा, प्रार्थितः,—याचितः, मयेति शेषः, तस्मिन्,
विषादिभिः परीक्ष्य निष्पादनीये इत्यर्थः, मे—मम, विचारे—मय्यारोपितस्य दुरभि-
योगस्य तत्त्वनिर्णये सति इत्यर्थः ; विषादिपरीक्षया मदपराधस्य तत्त्वनिर्णयो भवतु
इति सङ्घर्षं मन्त्रार्थिते सतीति यावत्, वीक्ष्य—विशेषेण दृष्ट्वा, प्रोक्तपरीक्षाभिरहं
पापी न वेति पूर्वं सम्यक् विचार्य इत्यर्थः, यदि पापं विद्यते, तदा विषभक्षणे
सलिलमज्जने वा प्राणवियोगः, अपापस्य तु तत्कारणेऽपि न तथा ; तुलादण्डेन
तोलने पापो गुरुर्भवति, तेन च पापिन आधारभूततुल्यैकभागः अधो याति,
अपरभाग ऊर्ध्वमुख्यतो भवति, अपापयेत् तदधिष्ठिततुलाभागः ऊर्ध्वमुख्यतो भवति,
अपरभागश्च गुरुर्भूत्वा अधो यातीति ; अग्निप्रवेशे वा तत्र धारणे पापिनः शरीरस्य
वा तदंशस्य दाहः, अपापत्वे तु न तथेति परीक्ष्य इति यावत्, निर्णयविधौ
विषादिपरीक्षा च याज्ञवल्क्येनीक्ता यथा,—“तुलाग्न्यापो विषं कौषो दिव्यानीह
विशुद्धये । महाभियोगेऽेतानि शीर्षकस्थेऽभियोक्तारि ॥” इति । अद्य—वर्तमान-
दिने इत्यर्थः, इह—अस्मिन्, शरीरे—देहे, क्रकचं—करपत्रं, हृत्वादिविपाटनकरः
खरधारः अस्त्रविशेष इत्यर्थः ; (“करात” इति वङ्गभाषा) दातव्यं—दातुमुचितम्,
अधिकरणिकस्येति शेषः, विषादिप्रयोगेण समापराधित्वे निःसंशयो भूत्वा अधिकर-
णिकः यदि अतीव यन्त्रणादायकेन क्रकचेनापि मम प्राणदण्डं विदध्यात्, तदा
मे किमपि वक्तव्यं न स्यादिति भावः । इयमस्याक्षेपोक्तिर्विध्या ; वस्तुतस्तु विचारकैः
न्यायतः धर्मशास्त्राविरुद्ध एव विचारः कृतः, न्यायश्चैव,—“विषादोऽन्विष्यतं पत्रं
पत्राभावे तु साक्षिणः । सात्यभावात् ततो दिव्यं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥” इति ।

तथा च प्रीक्षा लौकिकप्रमाणरूपस्य दिव्यस्य पूर्वोपात्तयोः पत्रसाक्षिणोरभावे एवानु-
 विष्टत्वात्, अत्र च साक्षिभिरिव निशंयस्य निष्पादितत्वात् दिव्यकरणे आयही न
 ततोऽधिककरणिकेनेति सुधीभिरवधातव्यम् । तथाऽकरणात् साक्षीशमाह, अथेति ।
 —अथ—यदि, रिपुवचनात्—रिपोः—शक्तीः, शकारस्य इत्यर्थः, वचनात् वा—
 शास्त्रादेव, यद्वा,—वा,—पक्षान्तरे, (“वा स्याद् विकल्पोपमयोरेवार्थेऽपि संसृज्ये”
 इति मरः) ब्राह्मणं—धिप्रं, मां—चारुदत्तमित्यर्थः, निरपराधमिति यावत्, ब्राह्मण-
 दया निष्पापतया च अवध्यमिति भावः ; निहंसि—मारयसि, तदा पुत्रपौत्रैः,—
 मय-तत्तनयादिभिः, समेतः,—सहितः, नरकमध्ये—निरयान्तः, पतसि—
 प्लवस्येत्यर्थः, अवश्यं निरयगामी भविष्यतीति यावत् । निरपराधदण्डस्य नरक-
 इत्युक्तत्वाद् मनुः,—“अदण्ड्यान् दण्डयन् राजा दण्ड्यान् वैवाप्यदण्डयन् । अयं शी-
 ग्ददाप्नोति नरकञ्चैव गच्छति ॥” इति । अत्र दण्डदातुः पुत्रपौत्रादिभिः सार्द्धं
 नरकमध्यपतने, रिपुवचनमात्रमाश्रित्य निरपराधब्राह्मणहननस्य निष्पादकहेतुत्वेना-
 न्योक्तत्वात् वाक्यार्थहेतुकः काव्यलिङ्गमलङ्कारः । साखिनी वृत्तं, “ननमयशुतेयं
 साखिनी भोगिलोकैः” इति लक्षणात् ॥ ४३ ॥

इत्येष शास्त्राटवीसञ्चरणपञ्चानन-पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधधारिणा
 श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां
 पण्डितश्रीमदायुधीधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्यधीधविद्यारत्नाभ्यां
 प्रतिसंस्कृतायाममलाख्यायां सृच्छकटिकव्याख्यायां

नवमोऽङ्कः ॥ २ ॥

दशमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चाण्डालइयेनानुगम्यमानचारुदत्तः] ।

उभौ ।—

तर्किं न कलय कालं न ववध वन्धनयने निपुणौ ।

अचिरेण शीघ्रच्छेदन-शूलारोपेषु कुशलम् ॥ १ ॥

ओशलध अज्जा ! ओशलध । एषे अज्जचालुदत्ते, ॥—

* तत् किं न कलय कारणं नववध वन्धनयने निपुणौ ।

अचिरेण शीघ्रच्छेदन-शूलारोपेषु कुशलौ स्तः ॥

† अपसरत आर्याः । अपसरत । एष आर्य-चारुदत्तः,—

चारुदत्तं विनाशयितुं दक्षिणस्मृष्टानं नयन्तौ घातकौ तेषां गमनकारणमज्ञानत्वं कचनप्रत्याहृतुः, “तर्किं” इति ।—तत्—प्रख्यातं, रुच्यस्य विदितमित्यर्थः, कारणं—हेतुम्, अनेन पथा गमने इति भावः, किं न कलय ?—विचारय ? इत्यर्थः, अस्माकं गमनप्रयोजनं किं त्वं न जानासि ? तत् किमिति विशिष्य आह, नवेत्यादि ।—नवे, —नूतने, वधे—नाशं, तथा वन्धे—वन्धनविषये ; यद्वा,—नवः,—नूतनः, यः वधाय वन्धः,—वन्धनं, तत्र यत् नवनं—साधनं तस्मिन्, अभिनववधदण्डाज्जाप्राप्तस्य वन्धन-सम्पादने इत्यर्थः, [“साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम्” (२.३.४३ पा०) इति सूत्रेण सप्तमी] निपुणौ—दक्षौ, (अत्र आचाम् इति कर्तृपदमध्याह्रण्यौयम्) अचिरेण—शीघ्रमेव, शीघ्रं,—शिरसः, छेदनेषु—कर्तृनेषु, तथा शूलैः—शूलरूपेण, आरोपेषु—आरोपणेषु, वध्यस्येति शेषः, कुशलौ—अभिजौ, [“आयुक्तकुशलभ्याम्” (२.३.४० पा०) इति सूत्रेण कुशलशब्दयोगात् सप्तमी] स्तः,—भवावः ; अस्य वधादिसाधनेन नववन्धनवधादिषु नैपुण्यप्रकाशयितुं तथा शिरच्छेदनादिषु कौशलप्रख्यापयितुमिदानीं नावयार्गमनमिति भावः । [“स्तः” इत्यत्र भविष्यत्सामीप्ये लट्] कालं इत्यत्र कृन्दाऽनुरोधादनुस्वाराभावः । उपगोतिः कृन्द्ः ; तल्लक्षणं यथा,—“आर्यांपराङ्-मुख्ये दलइयं पाडुरूपगोतिम्” इति ॥ १ ॥

दिश्वक्लवीलदामे गहिदे अहेहि बज्जभपुल्लिसिंहं ।

दीवे व्व मन्दणेहे थोअं थोअं खअं जादि ॥ २ ॥

चार । [सविषादम्]—

नयनसल्लिसित्तं पांशुरुक्कीकताङ्गं

पिट्ठवनसुमनोभिर्वेष्टितं मे शरीरम् ।

दत्तकरवीरदामा गृहीत आशब्भां वध्यपुरुषाभ्याम् ।

दीप इव मन्दस्नेहः स्तोकं स्तोकं चयं याति ॥

चारदत्तस्य हत्थापराधजापकवशमुपवर्णयन् वध्यतेनास्य स्तुत एव क्रमशः
प्रविलमाह. दत्तेति ।—दत्तकरवीरदामा—दत्तम्—अर्पितं. करवीरम्—प्रतिहासा-
परप्याथकस्य रक्तवर्णपुष्पविशेषस्य, दामं—माल्यं यच्च सः, करवीरमाल्यभूषित-
इत्युच्यते, (रक्तमाल्येन रक्तचन्दनेन च वध्यः अलङ्घ्यते इति प्रसिद्धिः) दध्य-
पुरुषाभ्यां—वधे—वधविषये साधू इति दध्यौ [“तत्र साधुः” (४१४:८८ पा०) इति
शेषेण यत्] वधनिपुणौ इत्यर्थः, तौ च तौ पुरुषौ चेति ताभ्यां, चातुकाभ्यामित्यर्थः,
पाशाभ्यां—चाण्डालद्वयेनेत्यर्थः, गृहीतः,—धृतः, “एष आर्यचारुदत्तः” इति
पूर्वाक्तगद्यस्यवाक्येनान्वयः ; नन्दस्नेहः,—मन्दः,—मल्यः, रेहः,—रहः, पट्टे—प्रेमा,
रंज्यधातुरसौ वा यस्य तथोक्तः, दीपः,—प्रदीपः इव, स्तोकं स्तोकम्—अल्पमल्पं,
शनैः शनैः यथा तथेत्यर्थः, चयं—नाशं, याति—गच्छति, प्राप्नोतीत्यर्थः, चौण्ठैस्त्री
दीपो यथा शनैः शनैः निर्वृति, तथा रक्तकरवीरादिबध्याचिह्नार्पणेनैव आत्मनः
नाशनिश्चयात् अस्य प्रतिचयं देहचयो जायते इति तात्पर्यार्थः, “अशनेः पतने न
वेदना पतनज्ञानमतीव दुःसहम्” इतिवत् मरणापेक्षया मरिष्यामि इति ज्ञानस्यैव
दुःखत्वादिति भावः । अत्र श्लिष्टविशेषण्येन मन्दस्नेहपदार्थेन विज्ञापितयोः चारु-
दत्तदीपयोरवैधर्म्यसाम्यप्रतीतिः श्लेषानुप्राणितोपमासलङ्कारः । अज्ज्ञेहि इत्यत्रापि पूर्व-
रक्तन्दोऽगुरीधादेवानुस्काराभावः । सातुस्कारते तु अगत्या लघुतया पाठ्यम् । आर्यां
इत्यम् ॥ २ ॥

वध्यवशपरोतमात्मानमालोक्य खिद्यन्नाह, नयनेति ।—इह—अस्मिन् प्रदेशे,
विरसं—कर्मशं, श्रुतिपरुषं यथा तथेत्यर्थः, रटन्तः,—शब्दायमानाः, वायसाः,
—काकाः, नयनसल्लिलेन—अश्रुणा, सिक्तम्—आद्रे, तथा पांशुभिः,—धूलिभिः,
योकेन भूमितलोपवेशनादितः लघैः, वधाहंलप्रतिपादनायंभवन्नया चातुकप्रदक्षैवा
यिव भावः, (“रेणुः इयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न इयो रजः” इत्यमरः) इक्षी-

दशमोऽङ्कः ।

[ततः प्रविशति चाण्डालइयेनानुगम्यमानचारुदत्तः] ।

उभौ ।—

तर्किं ग कलय कालं गववध वन्धनअणे गिउणा ।

अचिलेण शीशच्छेदण शूलालोविश कुशलम्ह * ॥ १ ॥

ओशलध अज्जा ! ओशलध । एशे अज्जचालुदत्ते, †—

* तत् किं न कलय कारणं नववध वन्धनयने निपुणौ ।

अचिरेण शीर्षच्छेदन-शूलारोपेषु कुशलौ स्तः ॥

† अपसरत आर्याः ! अपसरत । एष आर्य-चारुदत्तः,—

चारुदत्तं विनाशयितुं दक्षिणस्मयानं नयन्तौ घातकौ तेषां गमनकारणमज्ञानत्वं कचनप्रत्याहृतुः, “तर्किं” इति ।—तत्—प्रख्यातं, रुच्यस्य विदितमित्यर्थः, कारणं—हेतुम्, अनेन पथा गमने इति भावः, किं न कलय ?—विचारय ? इत्यर्थः, कस्याकं गमनप्रयोजनं किं त्वं न जानासि ? तत् किमिति विशिष्य आह, नवेत्यादि ।—नवे, —नूतने, वधे—नाशे, तथा वन्धे—वन्धनविषये ; यद्वा,—नवः,—नूतनः, यः वधाय वन्धः,—वन्धनं, तत्र यत् नयनं—साधनं तस्मिन्, अभिनववधदण्डाज्जाप्राप्तस्य वन्धन-सम्पादने इत्यर्थः, [“साधुनिपुणाभ्यामर्चायाम्” (२.३.४३ पा०) इति सूत्रेण सप्तमी] निपुणौ—दक्षौ, (अत्र आचाम् इति कर्तृपदमध्याह्रण्ययम्) अचिरेण—शीघ्रमेव, शीर्षं,—शिरसः, छेदनेषु—कर्तृनेषु, तथा शूलं—शूलस्योपरि, आरोपेषु—आरोपणेषु, वध्यस्येति शेषः, कुशलौ—अभिज्ञौ, [“आयुक्तकुशलभ्याम्” (२.३.४० पा०) इति सूत्रेण कुशलशब्दयोगात् सप्तमी] स्तः,—भवावः ; अस्य वधादिसाधनेन नववन्धवधादिषु नैपुण्यप्रकाशयितुं तथा शिरश्छेदनादिषु कौशलं प्रख्यापयितुमिदानीं नावयार्गमनमिति भावः । [“स्तः” इत्यत्र भविष्यत्सानीये लट्] कालं इत्यत्र कृन्दाऽनुरोधादनुस्वाराभावः । उपगीतिः कृन्दः ; तल्लक्षणं यथा,—“आर्यांपराङ्-मुख्ये दलइयं पाडुरपगीतिम्” इति ॥ १ ॥

दिश्वक्लवीलदामे गहिदे अम्हेहि बज्जभपुलिसिंहं ।

दीवे ब्व मन्दगेहे थोअं थोअं खअं जादि ॥ २ ॥

चारु । [सविषादम्]—

नयनसलिलसिक्तं पांशुरूचीकृताङ्गं

पितृवनसुमनोभिर्वेष्टितं मे शरीरम् ।

दत्तकरवीरदामा गृहीत आवाभ्यां बध्यपुरुषाभ्याम् ।

दीप इव मन्दस्नेहः स्तोकं स्तोकं चयं याति ॥

चारदत्तस्य हत्यापराधज्ञापकवेशमुपवर्णयन् बध्यतेनास्य स्तुत एव क्रमशः
 प्रविलमाह, दत्तेति ।—दत्तकरवीरदामा—दत्तम्—अर्पितं, करवीरम्—प्रतिहासा-
 रपर्यायकस्य रक्तवर्णपुष्पविशेषस्य, दामं—माल्यं यच्च सः, करवीरमाल्यभूषित-
 इत्यर्थः, (रक्तमाल्येन रक्तचन्दनेन च बध्यः अलङ्घ्यते इति प्रसिद्धः) दध्य-
 पुरुषाभ्यां—बधे—बधविषये साधू इति बध्यौ [“तत्र साधुः” (४।४।२८ पा०) इति
 विशेष यत्] बधनिपुणौ इत्यर्थः, तौ च तौ पुरुषौ चेति ताभ्यां, घातुकाभ्यामित्यर्थः,
 आवाभ्यां—चाण्डालद्वयेनेत्यर्थः, गृहीतः,—धृतः, “एष आर्यचारुदत्तः” इति
 पूर्वाक्तगद्यस्य वाक्येनान्वयः ; मन्दस्नेहः,—मन्दः,—रम्यः, स्नेहः,—तैलं, पदे—प्रेमा,
 रंजयधातुरसौ वा यस्य तथोक्तः, दीपः,—प्रदीपः इव, स्तोकं स्तोकम्—अल्पमल्पं,
 शनैः शनैः यथा तथेत्यर्थः, चयं—नाशं, याति—गच्छति, प्राप्नोतीत्यर्थः, चीरतैली
 दीपो यथा शनैः शनैः निर्वान्ति, तथा रक्तकरवीरादिबध्यचक्रार्पणेनैव आत्मनः
 प्राणनिश्वयात् अस्य प्रतिक्षणं देहक्षयो जायते इति तात्पर्यार्थः, “अशनेः पतने न
 वेदना पतनज्ञानमतीव दुःसहम्” इतिवत् मरणापेक्षया मरिष्यामि इति ज्ञानस्यैव
 दुःसहत्वादिति भावः । अत्र श्लिष्टविशेषणेन मन्दस्नेहपदार्थेन विग्रेषितयोः चारु-
 दत्तदीपयोरवैधर्म्यसाम्यप्रतीतिः शेषानुप्राणितोपमाऽलङ्कारः । अस्नेहि इत्येवापि पूर्व-
 मन्वोऽनुरीधादेवानुस्माराभावः । सानुस्मारते तु अगत्या लघुतया पाठ्यम् । आर्या
 रम् ॥ २ ॥

बध्यवेषपरीतमात्मानमालोक्य खिद्यन्नाह, नयनेति ।—इह—अस्मिन् प्रदंशे,
 विरसं—कंकशं, श्रुतिपुरुषं यथा तथेत्यर्थः, रटन्तः,—शब्दायमानाः, वाद्यसाः,
 —काकाः, नयनसलिलेन—अश्रुणा, सिक्तम्—आर्द्रं, तथा पांशुभिः,—धूलिभिः,
 योकेन भूमितलीपवेशनादितः लघैः, बधाईत्वप्रतिपादनायंभवन्नया घातुकप्रदत्तेर्वा
 पित भावः, (“रेणुः इयोः स्त्रियां धूलिः पांशुर्ना न इयो रजः” इत्यमरः) इची-

विरसमिह रटन्तो रक्तगन्धानुलिप्तं

बलिमिव परिभोक्तुं वायसास्तर्कयन्ति ॥ ३ ॥

चाण्डालौ । ओशलध अज्जा ! ओशलध * ।—

किं पेक्खध ? छिज्जन्तं शप्पुलिशा ! काल-पलशु धालाहिं ।

शुअण शउणाधिवासं शज्जण पुलिशहुमं एदं † ॥ ४ ॥

* अपसरत आर्याः ! अपसरत ।—

† किं पश्यत ? छिद्यमानं सत्पुरुषाः ! काल-परशु-धाराभ्याम् ।

सृजन शकुनाधिवासं सज्जनपुरुषदुर्ममेतम् ॥

कृतानि—धूसराणि, अङ्गानि—अवयवाः यस्य तत् तथीतं, तथा पितृवनसुमनोभिः,
—पितृवनं—श्मशानं, वधस्थानं वा, (“श्मशानं स्यात् पितृवनम्” इत्यमरः) तस्य
सुमनोभिः,—तत्र भवैः, तत्र गमनसूचकैर्वा पुण्यैरित्यर्थः, (“स्त्रियः सुमनसः पुण्यं प्रसूतं
कुसुमं समम्” इत्यमरः) करवीरपुण्यैरिति यावत्, (प्राक् करवीरस्थैर्वीकृतात्)
वेष्टितं—परिवृतं, रक्तगन्धेन—रक्तेन—रक्तवर्णेन, गन्धेन—घृष्टचन्दनेन, घृष्टरक्त-
चन्दनेन इत्यर्थः, अनुलिप्तं—परिव्याप्तं, सञ्चितमित्यर्थः, मे—मम, शरीरम्—पदं,
बलिमिव—काकादिप्रदेशभूतयज्ञीयद्रव्यमिव, तैश्च देवाय दौयमानं पूजाद्रव्यमिव वा,
तनु काका एव भुञ्जते, अत एव तेषां “बलिभुक्, बलिपुष्टः” इति संज्ञादयम्;
काकादिभ्यो बलिप्रदानमाह मनुः,—“शुनाच्च पतितानाञ्च श्वपचां पापयोगिणाम् ।
वायसानां कृमीणाञ्च शनकैर्निर्वपेक्षुवि ॥” इति । परिभोक्तुं—खादितुं, तर्कयन्ति
—उपेक्षन्ते, अस्माभिरेतत् भक्षणीयमिति विचारयन्तीत्यर्थः । अतोपमानकृतेन
बलिना सार्द्धं शरीरस्यावैधर्म्यसास्यप्रतीतिरूपमाऽलङ्कारः । मालिनी वृत्तम् ॥ ३ ॥

सज्जनस्य विनाशदर्शनं साधूनामनुचितमिति तांस्ततो निवर्त्तयन्तावाहयः
किमिति ।—हे सत्पुरुषाः !—साधवः !, चारुदत्तस्य बन्धं द्रष्टुमागता इति भावः,
सृजनाः,—सङ्गदयमानवाः, एव शकुनाः,—पक्षिणः, तेषाम् अधिवासः,—आश्रयः
तं, सज्जनपुरुषः,—साधुपुरुषः एव, दुमः,—वृक्षः तं, पक्षिणो यथा वृक्षमाश्रित्य
तिष्ठन्ति, तथा बहवः सत्पुरुषाः दुमस्वरूपमनुमेव साधुं चारुदत्तमाश्रित्य अवर्तन्ते
इति भावः, कालपरशुधाराभ्यां—काल एव—कृतान्त एव, कृतान्तच्छब्दरूप इत्यर्थः,
यदा,—कालः,—कृतान्त इव, तस्य मारकत्वादिति भावः, परशुः,—कुठारः, तस्य
धाराभ्यां—तीक्ष्णायुधाभागाभ्यां, [चण्डालस्य द्वितात् परशुधारायाः द्वित्ववद्भवम्—

आग्रच्छ ले चालुदत्ता ! आग्रच्छ । *

चारु । पुरुषभाग्यानामचिन्त्याः खलु व्यापाराः, यदह-
मीदृशीं दशामनुप्राप्तः । (क) —

सर्वगात्रेषु विन्यस्तैः रक्तचन्दनहस्तकैः ।

पिष्टचूर्णवर्कोणैश्च पुरुषोऽहं पशूकृतः ॥ ५ ॥

* आग्रच्छ रे चारुदत्त ! आग्रच्छ ।

आवाभ्यां विधृताभ्यामिति शेषः, छिद्यमानं—विपाद्यमानं, विनाशमानमिति दादत्, एतं—चारुदत्तमित्यर्थः, किं पश्यत ?—किमवलोकयत ? न युक्तमीदृशसाङ्गहननं इदम्, अतः अपसरत इति भावः । [“छिज्जन्तं शप्पुलिशा” इत्यत्र “छिज्जन्तं शप्पु-
लिशं” इति “शप्पुलिशं वज्रमन्तं” इति च पाठान्तरद्वये “छिद्यमानं सत्पुरुषं” “सत्पुरुषं
वज्रमानम्” इति च संस्कृतद्वयम् ; तथा “कालपल्लयुधालाहि” इत्यत्र “कालपल्लयु-
धल्लहं” इति पाठान्तरे “कालपरशुधराभ्याम्” इति संस्कृतं आवाभ्यामिति
ऊह्यविशेष्यपदस्य विशेषणतया व्याख्येयम्] । अत्र एतत्पदप्रतिपाद्ये उपमेये चारु-
दत्ते उपमानभूतस्य दुमस्य तादात्म्यारोपान्, सुजनेषु शकुनित्वं काले च परशुधारात्-
सारोपितमिति साङ्गं रूपकमलङ्कारः । एवं “सज्जनदुमम्” इत्यनेनैव अभीष्टार्थ-
सिद्धौ पुनः पुरुषपदप्रयोगात् पुनरुक्ततादोषः ; स च “सज्जनसरत्नदुमनेतत्” इति
पाठपरिवर्तनेन समाधातुं शक्यते । आर्या इतम् ॥ ४ ॥

(क) पुरुषभाग्य नां—मानवादृष्टानाम् । अचिन्त्याः—अविभाजनीयाः ।

दुर्मेवा इति यावत् । व्यापाराः—विषयाः, फलानीति यावत् । “छिद्यादिरत्ने
पुरुषस्य भाग्यं देवा न जानन्ति कुतो मनुष्याः” इति भावः । यद्—देन अचिन्त-
नीयभाग्येनेत्यर्थः । ईदृशीं—कदाच्यचिन्तनीयां प्राणदण्डरूपनिर्धारवतीमित्यर्थः ।
दशाम्—अवस्थाम् । अनुप्राप्तः—लब्धः ।

भाग्यवैषम्यकृतां तात्कालिकीं श्लोथानवस्थां विवृण्वद्वाह, सर्वगात्रेष्विति —
पुरुषः,—मानवः, मनुष्यलक्षणकाल इति भावः, अहं—चारुदत्त इत्यर्थः, सर्वगात्रेषु
—सर्वाङ्गेषु, विन्यस्तैः—अर्पितैः, रक्तचन्दन—लङ्घितानुलपनस्य, हस्तकैः,—
हस्ताकारचित्रैः उपलक्षित इत्यर्थः, [हस्ता इवेतीवार्थं “संज्ञायाह” (३३२७
पा०) इति हस्तशब्दात् क्रम् । उपलक्षणे इतीया] ; तथा पिष्टं—तिलतण्डुलादीनां
विकारः, चूर्णं—कुङ्कुमादिगन्धद्रव्याणां रज्जय, ताभ्याम् अवकीर्णः,—अनुचितव-

[अयतो निरुप्य] अहो ! तारतम्यं नराणाम् । (ख) [सकरुणम्]—
अमी हि दृष्ट्वा मदुपेतमेतन्मर्त्यं धिगस्त्वित्युपजातवाप्याः ।
अशक्नुवन्तः परिरक्षितुं मां स्वर्गं लभस्वेति वदन्ति पौराः ॥ ६ ॥

सन्, पश्यन्तः,—देवतीद्देश्यकल्लेद्यच्छाणादपशुरूपेण परिणतः, देवताप्रीत्ये
ल्लेदनीयः पश्यवर्गो यथा रक्तचन्दनादिभिरलङ्घ्यते, तथा अहमापि कृत-इत्यर्थः,
[अपशुः पशुः सम्पद्यमानः कृत इति विग्रहे “कृत्स्वास्ति—” (५।४।५ पा०) इति
कृधातृत्तरपटात् पशुशब्दादभूततद्भावे चिप्रत्ययः] पुरा हि बध्यस्य शरीरं रक्तचन्दनेन
हस्ताकारचिह्नाङ्कितमक्रियतेति व्यवहारोऽनेनानुमीयते । अक्षीपमानभूते पुरुषे
पञ्चाङ्गादाख्याध्यासात् निरङ्गं रूपकमलङ्कारः । पस्यावन्नं वृत्तम् ॥ ५ ॥

(ख) अहो इति खेदे, विस्मये वा । नराणां—राजपुरुषद्रष्टृपुरुषरूपाणा-
मित्यर्थः । तारतम्यं—वधसाधन-वाष्पविसर्जनादिकृतः परस्परं भेदः ; केऽपि मां
निघ्नन्तः हृष्यन्ति, केचन वा तदवलोकयन्तः दुःखं प्रकाशयन्तीति भावः ।

राजपुरुषाणां नागरिकाणाञ्च परस्परं तारतम्यं दर्शयितुं नागरिकाणां खेदं
विद्वलब्राह्म, अमी इति ।—अमी—इतस्ततः समवेताः, पौराः,—नागरिकाः,
मदुपेतं—मयि—मद्विषये, उपेतम्—उपस्थितम् ; अथवा मया उपेतं—दुर्दैववशात्
प्राप्तमित्यर्थः, एतत्—उपस्थितम् अकारणवधदण्डरूपम् अवमाननमित्यर्थः ; यद्वा,—
मया उपेतं—प्राप्तं, धृतमिति यावत्, एतत्—करवीरमाख्यादिकपं बध्यचिह्नं,
[“एतत्—निरपराधवधादिदुःखम्” इति लल्लादीनां चतः । “मदुपेतम्” इत्यत्र
“मम देहमेतम्” इति पाठान्तरे—एतम्—दृष्टं, बध्याचक्रैश्चिह्नितमित्यर्थः, कस-
मि, देहं—शरीरं] दृष्ट्वा—वलोक्य, मर्त्यं—मानवं, मरणधर्माणामित्यर्थः, पशुवत्
व्यवहरन्तमिति यावत्, धिक्—निन्दा, अस्तु—वर्त्तताम्, तादृशं जनं निन्दाम
इत्यर्थः, इति—इत्यम्, उक्तेति शेषः, उपजातवाप्याः,—दुःखातिशयात् कष्ट-
पूर्णनयनाः, [“उपजातवाप्याः” इत्यत्र “उपजातखेदाः” इति पाठान्तरम्] मां
बध्यभूतं चारुदत्तमित्यर्थः, परिरक्षितुं—घातकहस्तात् पारितुम्, अशक्नुवन्तः—
अपारयन्तः सन्तः, स्वर्गं—सुरपुरं, लभस्व—प्राप्नुहि, इति वदन्ति—कथयन्ति ;
एकै निरपराधमपि मामपराधिनं निश्चित्य वधार्थं चाण्डालहस्ते समपञ्चादिकृतां
नरकयातनां ददति, अपरे पुनः मां निर्दोषं सत्वा रक्षिसकाशात् परित्रातुमसमर्थाः
श्रीकावेगादगत्या मम स्वर्गं प्रार्थयन्ते इत्यहो मानवानां प्रकृतिदेषम्यम् इति भावः ।
इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिः वृत्तम् ॥ ६ ॥

वाङ्मालौ । ओशलध अज्जा ! ओशलध । किं पेक्ख ? *—

इन्दे प्पवाहिअन्ते, गोप्पशवे, शङ्कमं च तालाणं ।

शुपुलिश-पाणविपत्ती, चत्तालि इमे ण दट्ठ्वा † ॥ ७ ॥

एकः । हण्डे आहीन्ता ! (ग) पेक्ख पेक्ख, ‡—

* अपसरत आर्याः ! अपसरत । किं पश्यत ?—

† इन्द्रः प्रवाह्यमाणी गीप्रसवः सङ्क्रम्य ताराणाम् ।

सुपुरुषप्राणविपत्तिश्चत्वार इमे न द्रष्टव्याः ॥

‡ हण्डे आहीन्त ! पश्य पश्य,—

साधुभिः सज्जनवधदर्शनस्य अशास्त्रीयत्वेन अशुक्तात्, तांस्ततो निवर्त्तयितुं सज्जनवधम्यादर्शनीयत्वमाहृतुः, इन्द्र इति ।—इन्द्रः,—इन्द्रध्वजः, स्वराज्यं दिशस्यादिदृष्ट्यर्थं राजा क्रियमाणः इन्द्रदेवतः पताकाविशेष इत्यर्थः, [अत्र इन्द्रदेवेन इन्द्रपूजार्थं निम्नतः तदीयध्वज एव लक्ष्यते, तस्यैव विसर्जनकाले प्रवाह्यत्वमस्मान्, अन्यथा इहलौके इन्द्रस्य साक्षाद् दर्शनासम्भवादृ उक्तिरियमसङ्गता स्यादिति विरहिः विभावनीयम्] प्रवाह्यमाणः,—विसर्जनार्थं नीयमानः, [इन्द्रध्वजविसर्जनस्य रहसि कर्त्तव्यतामाह कालिकापुराणं यथा,—“उत्थापयेत्तुय्यैरधैः सर्व्वेभ्योऽप्येकं वै पुरः । रहो विसर्जयेत् केतुं विशेषोऽयं प्रपूजने ॥” इति “एवं कृत्वा देवाभागे शक्नोत्यापनमादितः । अवणचंयुतायाश्च द्वादश्यां पार्थिवः स्वयम् ॥ अन्तर्गते भरण्यास्तु निशि शक्तं विसर्जयेत् । सुमेषु सर्व्वलोकैषु यथा राजा न पश्यति ॥” इति च] गोः,—सौरभ्य्याः, प्रसवः,—गर्भमोचनं, ताराणां—नक्षत्राणां, सङ्क्रमः,—चलनम्, अधःपतनमित्यर्थः । [“शङ्कमं च” इत्यत्र “शिवदणं च” इति पाठादत्रे—“निपतनञ्च” इति संस्कृतम्] सुपुरुषाणां—सज्जनानां, प्राणविपत्तिः,—जीवनविनाशः, इमे—एते, चत्वारः,—विसर्जनार्थं नीयमानेन्द्रध्वजादिरूपाः चतुर्विधाः पदार्थाः, न द्रष्टव्याः—नावलीकनीयाः; साधुभिरितेषां दर्शनं यद्वतः परिश्रमनीयमिति इतो यूयमचिरम् अपसरत इति भावः । आर्या इतम् ॥ ७ ॥

(ग) हण्डे इति नौचसम्बोधनसूचकमव्ययम्; (“हण्डे हण्डे हल्लाह्वानं नौचां पण्डो सखो प्रति” इति हण्डे शब्दस्य नौचायाः चेष्टाः सख्याय सम्बुद्धार्थकत्वमुक्तमन्वयेण, अलङ्कारिकास्तु, “हण्डे इत्यधर्मैः समाः” इति, जाल्या कर्मणा च समानाम् अनुमानां सम्बुद्धार्थकमेतदिति वदन्ति) । आहीन्ता इति द्वितीयचण्डालस्य ताम्राणामन्वयं बोध्यम् ।

एअली-पधानभूदे वज्जीअन्ते कदन्तअस्साए ।

किं लुअदि अन्तलिक्वे ? आदु अणब्भे पड़दि वज्जे ? * ॥ ८ ॥

द्वितीयः । अले गोहा ! (घ) —

एअ लुअदि अन्तलिक्वे एअ अणब्भे पड़दि वज्जे ।

महिला-समूह-मेहे निबड़दि एअणस्सु धाराहिं † ॥ ९ ॥

*

नगरीप्रधानभूतं बध्यमाने कृतान्ताज्ञया ।

किं रोदित्यन्तरीक्षम् ? अथवा अनभं पतति वक्ष्यम् ? ॥

+ अरे गोह ! — न च रोदित्यन्तरीक्षं नैवानभं पतति वक्ष्यम् ।

महिलासमूहमेघान्नपतति नयनाम्ब धाराभिः ॥

चारुदत्तस्य वधादेशयवणेन शोकात्तांतां गवाचदेशस्थितानां पुरस्त्रीणां रोद-
नादिव्यापारे प्रथमचाण्डालस्य वितर्कमाह, नगरीति । — कृतान्तस्य — अलङ्कारदेशस्य
यमकल्पस्य राज्ञः पालकस्य, आज्ञया — आदेशेन, नगरीप्रधानभूते — नगर्याः, —
सज्जयित्वा इत्यर्थः, प्रधानभूते — श्रेष्ठपुरुषरूपे, चारुदत्ते इत्यर्थः, बध्यमाने —
हन्तुं बध्यभूमिं नोद्यमाने सतीत्यर्थः, आवाभ्यामिति शेषः, अन्तरीक्षम् — आकाशं,
रोदिति — क्रन्दति किम् ? अथवा — किं वा, अनभं — मेघसम्बन्धरहितमित्यर्थः,
[नास्ति अभं मेघो यस्मिन् तदिति विग्रहः] मेघशून्यादाकाशदेशात् इति यावत्,
वक्ष्यम् — अशनिः, पतति — सशब्दं निश्चितं भवति किम् ? तादृशसत्पुरुषस्य
अकारणप्राणदण्डोद्योगदर्शनेन रोदयमानानां पुरस्त्रीणां भूमावविरलधारमश्रुपतनात्
अन्तरीक्षं रोदिति, चतुर्दिक्षु श्रवणविदारि-हाहाकारशब्दादुभावात् वक्ष्यं पततीति
चाण्डालस्य वितर्कः । अत्र प्रकृतयोः पुरस्त्रीकर्तृकयोरश्रुपातरोदनयोः अप्रकृतान्त-
रीक्षकर्तृकरोदनवक्ष्यपातयोः तादात्म्यारोपस्य किंशब्देन सूचनात् सन्देहरूपतया
पर्यवसानात् सन्देहो नाम अलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ ८ ॥

(घ) गोह इति प्रथमचाण्डालस्य नाज्जा आमन्त्रणं बोध्यम् ।

प्रथमचाण्डालकृतं वितर्कजालं निरसितुं प्रकृतमुपवर्णयन् तद्वचनस्य प्रत्युत्तर-
माह, न चेति । — अन्तरीक्षम् — आकाशं, न च — नैव, रोदिति — क्रन्दति, तथा
अनभं — मेघसम्बन्धरहितं, मेघाभावेऽपीत्यर्थः, [नास्ति अभं तत्सम्बन्ध इत्यर्थः दक्षिन्
तदिति विग्रहः] वक्ष्यम् — अशनिः, नैव — न हि, पतति — निश्चितं भवति । एवं
नो चेत् तर्हि किमेतदित्याशङ्कायां प्रस्तुतमाह, महिलीति । — महिलासमूहः —

अविभ्र ।—

वज्रमिणी अमाणे जणश्श शब्बश्श लोदमाणश्श ।

एअण-शल्लिलेहिं शित्ते लच्छादो ए उस्समइ लेणू * ॥ १० ॥

चारु । [निरुप्य सकलणम्]—

एताः पुनर्हर्म्यगताः स्त्रियो मां

वातायनार्हेन विनिःसृतास्याः ।

० अपि च ।—वध्ये नीयमाने जनस्य सर्वस्य रुदतः ।

नयनसलिलसिक्तो रथ्यातो न उन्नमति रेणुः ॥

नारीनिकर एव, मेघः,—जलदः, तस्मात्, [अविरतनेत्रजलवर्षणात् नारीसमूहे मेघत्वारोपी बोध्यः] नयनाम्बु—नेत्रोदकम्, अश्रु इति यावत्, धाराभिः,—प्रवाहेः, वृष्टिप्रवाहरूपप्रवाहेष्वेत्यर्थः, पतति—स्रवति, पौरयोपितां लोचनेभ्यः अनुवर्तमानश्रु-धारा विगलतीत्यर्थः । अत्र निरपङ्गवविषये महिलासमूहे मेघतादात्म्याध्यासात् रूपकमलङ्कारः । उपगीतिः वृत्तम् ॥ २ ॥

नागरिकाणामपि शोकप्रकर्षप्रकारमाह, वध्य इति ।—वध्ये—मारण्ये, चारु-दत्ते इत्यर्थः, नीयमाने—प्राप्यमाणं सति, वधाय रथ्याभूमिम् आवाभ्यामिति शेषः, रुदतः,—क्रन्दतः, क्रन्दनपरायणस्य इति यावत्, सर्वस्य—सकलस्य, जनस्य—नगरवासिन्लोकस्य, रुदतामुज्जयिनीवासिनामित्यर्थः, नयनसलिलेन—अश्रुधारया, सिक्तः,—आर्द्रः, पङ्क्तितां गत इति यावत्, रेणुः,—धूलिः, रथ्यास्य इति भावः, रथ्यातः,—मार्गात्, न उन्नमति—उत्तिष्ठति, उड्डीय परितः प्रसरति इत्यर्थः, अविरतवह्नेनेत्रजलपतनेन कर्हन्मीभूतत्वादिति भावः । “एअणशल्लिलेहिं” इत्यत्र इकारस्य सानुस्वारत्वेऽपि कृन्दोऽनुरोधात् लघुत्वं बोद्धव्यम् । अत्र रथ्यारिणामनुत्पत्तेरुददङ्गनाजननयनसलिलसिकासम्बन्धेऽपि तत्सम्बन्धकथनात् असम्बन्धे सम्बन्धरूपा प्रतिशयोक्तिरलङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ १० ॥

चाण्डालवचनमाकर्ण्य ऊर्ध्वदृष्ट्या पश्यन् पुरस्त्रीणां शोकं विवस्वन्नाह, एता इति ।—हर्म्यगताः,—धनिनाम् इष्टकादिरचितधवलगृहेऽवस्थिताः, (“हर्म्यादि धनिनां वामः” इत्यमरः) एताः,—वातायनाभ्यन्तरात् ईषत्पारदृश्यमाना इत्यर्थः, स्त्रियः,—नार्यः, धनवतां महिला इति यावत्, पुनः, वातायनार्हेन—वातस्य—पवनस्य, अयनं—गमनं येन तत्, वातायनं—गवाचः, तस्य अर्हेन—अर्धशेन, अर्धोन्मुक्तवातायनपथेनेत्यर्थः, विनिःसृतानि—विनिर्गतानि, आसारानि—मुखानि

हा ! चारुदत्तेत्यभिभाषमाणा

वाप्यं प्रणालीभिरिवोत्सृजन्ति ॥ ११ ॥

चाण्डाली । आअच्छ ले चालुदत्ता ! आअच्छ । इमं घोषण-
द्वाणं । आहणेध डिण्डिमं, घोषेध घोषणं । * (ङ)

उभौ । शुणाध अज्जा ! शुणाध । एणे शत्यवाह-विणअ-
दत्तश्च एत्तिके, शाअलदत्तश्च पुत्तके अज्जचालुदत्ते णाम ;
एदिणा किल अकज्जकालिणा गणिआ वसन्तसेणा अत्यकल-
वत्तश्च कालणादो शुसं पुप्फकलण्डअजिसुज्जाणं पवेशिअ

* आगच्छ रे चारुदत्त ! आगच्छ । इदं घोषणास्थानम् । आहत डिण्डिमं,
घोषयत घोषणाम् ।

+ शृणुत आर्याः ! शृणुत—एष सार्थवाहविनयदत्तस्य नप्ता, सागरदत्तस्य पुत्रकः
आर्य-चारुदत्तो नाम । एतेन किलाकार्यकारिणा गणिका वसन्तसेना अर्धवल्ग्वरस्य

यासां ताः, तथाभूताः सत्यः, [“विनिःसृतास्याः” इत्यत्र “विनिःसृताद्यः” इति
पाठान्तरे—विनिःसृतानि अवीणि याभिः तथोक्ताः] माम्, उद्दिश्य इति शेषः, हा
इति खेदे, चारुदत्त ! इति—चारुदत्तेत्येतावन्मात्रमेव, अभिभाषमाणाः,—कथयन्त्यः,
विलुपन्त्यः सत्य इत्यर्थः, प्रणालीभिः,—परिवाहविनिर्गतजलधाराभिः, यद्वा,—
जलनिःसरणमार्गैः इव, (“इयाः प्रणाली पयसः पदस्याम्” इत्यमरः) वाप्यं—नेत्र-
जलम्, उत्सृजन्ति—मुञ्चन्ति ; जलनालीभिरिव पौरयोषितां नेत्रैः प्रवल्ग्वेन
अश्रुधाराः विगलन्तीत्यर्थः । अत्र प्रकृतानां स्त्रियामच्छां पयःप्रणालीत्वेन सम्भावनात्
उत्प्रेक्षाऽलङ्कारः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ११ ॥

(ङ) घोषणास्थानम्—अपराधप्रख्यापनस्थानमित्यर्थः ; अनुमीयते चैतत् यत्
राज्ञां सुचिरप्रचलिता एषा शासनपद्धतिः आसीत् किल, येन हि महापातकानां
प्राणदण्डाङ्गणां राजदण्डाङ्गनां श्रेष्ठिचत्वरेषु, महाजनावासभूमिषु, चतुष्पथेषु, नगस्थाः
प्रधानस्थलीषु, बध्यभूमिषु च प्रख्यापयितुम् अविनीतान् मदीहतान् शिञ्चयितुमेव
दण्डनीयस्यापराधघोषणा विशेषेण चातुकैरक्रियतेति, तेन हि उज्जयिन्याः प्रधानतम-
मार्गेषु चारुदत्तस्यापराधघोषणा चाण्डालैः पञ्चकलः कृतैति बोध्यम् । आहत—
ताडयत, वादयत इत्यर्थः । डिण्डिमं—राजाज्ञाघोषणार्थं वाद्यमानयन्त्रविशेषम् ।
घोषयत,—उच्चैः प्रख्यापयत इत्यर्थः । घोषणा—राज्ञः आदेशम् ।

बाहुपाशबलकालेण मालिदे त्ति ऐशे शलोत्ते (च) गहिदे, शं
अ पडिबसे । तदो लखा पालएण अन्हे आसंत्ता एदं मालेदुं ।
जदि अबले ईदिशं उभअ-लोअबिलुद्धं अकज्जं कलेदि, तं पि
लाआ पालअ एब्बं ज्जेव शाशदि । ५

चाक । [सनिवेदं (छ) स्वगतम्]—

मखशत-परिपूतं गोत्रमुद्भासितं मे

सदसि निविडचैत्य-ब्रह्मघोषैः पुरस्तात् ।

कारणात् ग्रन्थं पुष्पकरण्डकजीर्णायानं प्रवेश्य बाहुपाशबलात्कारेण मारितंति एष
सन्तापो गृहीतः, स्वयञ्च प्रतिपन्नः । ततो राज्ञा पालकेन वयमाज्जनाः एतं
मारयितुम् । यद्यपर ईदृशमुभयलोकविरुद्धमकार्यं करोति, तर्मापि राजा पालक
एवमेव शान्ति ।

(च) नप्ता—पौत्रः । एषः,—चारुदत्तः । सलोत्तुः,—लोत्तु—दस्युतस्करा-
दिभिः अपहृतं धनं, प्रकृते तु वसन्तसेनाया भूषणजातं, तंन सहितः, सद्रव्यः, साल-
हार इत्यर्थः, (“लोत्तुन्तु तद्वने” इत्यमरः, तद्वने—चौख्यधने इत्यर्थः) । गृहीतः,—
धृतः । स्वयम्—आत्मना, स्वमुखेनेति यावत् । प्रतिपन्नः,—वसन्तसेना मयैव हता
इति स्वीकृतवानिति भावः । आज्जनाः,—आदिष्टाः । एत—चारुदत्तमित्यर्थः । अपरः,
—अन्यः, यः कश्चिदिति शेषः । ईदृशम्—एवम्कारं, स्त्रीबधूपमिति यावत् ।
उभयलोकाविरुद्धम्—इद्वलोकपरलोकप्रतिकूलम्, ऐहिकपारत्रिकामङ्गलहेतुभूत-
मित्यर्थः । करोति—करिष्यतीत्यर्थः । एवमेव—ईदृशमेव, चारुदत्तस्य दण्डानुरूप-
मेत्यर्थः । शान्ति—दण्डयिष्यति इत्यर्थः, कश्चिदेवं करिष्यति चेत्, राजा तं दण्डयि-
ष्यतीत्यर्थः, [“करोति” “शान्ति” इत्यत्र “आजंसायां—” (३।३।३२ पा०) इति
आजंसायां भविष्यदर्थे लट्] ।

(छ) सनिवेदं—सवैराग्र्यं, सखेदमिति यावत् ।

चाण्डालानां चाषणावाक्यमाकर्ण्य पूज्यपुरुषाणां कीर्त्यादिकं तथा स्वकीयां पूर्वांम्
इदानीन्तनीं चावस्थां श्रुत्वा सविषादमाह, मखेति ।—पुरस्तात्—पूर्वं, मे—मम,
मखानां—वज्रानां, शतैः,—अनेकशतमङ्गलाभिः, समूहैरित्यर्थः, शतशोऽनुष्ठितयज्ञै-
रिति भावः, परिपूतं—विशुद्धं, यत् गोवं—कुलं, (“सन्ततिर्गोविजनकुलान्वभिजना-
ऽवशो” इत्यमरः) सदसि—सभायां, यज्ञसंसदि इत्यर्थः, निविडानि—निमन्त्रित-
बोकेराकोणानि इत्यर्थः, यानि चैयानि—पूजायायतनस्थानानि, तेषु ये ब्रह्मघोषाः,

मम मरणदशायां वर्त्तमानस्य पापैः

तदसदृशमनुष्यैर्घुष्यते घोषणायाम् ॥ १२ ॥

[उद्दीक्ष्य कर्णं पिधाय (ज)] हा प्रिये वसन्तसेने !—

शशिविमल-मयूख-शुभ्रदन्ति !

सुरचिर-विद्रुम-सन्निभाधरौष्ठि ! ।

—वेदवादाः, तैरुद्भासितं—समुज्ज्वलीकृतम्, आसीदिति शेषः ; इदानीं मरणदशायां
—निधनावस्थायां, वर्त्तमानस्य—तिष्ठतः, मृत्युकवलगतकल्पस्य इत्यर्थः, मम—मे,
तत्—गोवं, पापैः,—पापाचारिभिः, असदृशमनुष्यैः,—असदृशाः,—अयोग्याः,
अतिनीचा इत्यर्थः, ये मनुष्याः,—लोकाः, तैः, चाखालादिभिरिति यावत्, घोषणायां
—घोषणास्थाने, घुष्यते—उच्चैः कीर्त्यते, किमितः परमाक्षेपकरमिति भावः । इह
यद्धि कुलं पुरा नियतमेव ब्रह्मवादिनां ब्रह्मवीषैरुद्भासितमासीत्, इदानीं तदेव पापा-
चारिभिः चाखालैः घोषणया घुष्यते इति, ब्रह्मघोषणा-इत्याघोषणारूपविरूपयोरैक्य
संघटनात् विषमालङ्कारः, “विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम्” इति लं-
चनात् ; पूर्वार्द्धे, प्रस्तुतस्य वर्णनीयविषयस्याङ्गतया महतां चारुदत्तपूर्वपुरुषाणां
महत्प्रतापानुष्ठानपूतस्य चरितस्वीपवर्णनात् उदात्तालङ्कारश्च, एतयोरन्योन्यसापेक्षतया
सङ्करः । अत्र “शुणाध अज्जा ! शुणाध” इत्यारभ्य “तदसदृशमनुष्यैः घुष्यते घोष-
णायाम्” इत्यन्तगम्येन, वसन्तसेनामारणनिमित्तकचारुदत्तवधप्रख्यापनस्य स्वकुलाभ्यु-
दयानुकूलविशेषपरिचयप्रदानस्य प्रसङ्गात् पित्रादिगुरुणामुत्कीर्तनेनात्र विमर्षसन्धेः
प्रसङ्गो नामाङ्गविशेषः बोध्यः ; तदुक्तं दर्पणे,—“प्रसङ्गो गुरुकीर्तनम्” इति ।
मालिनी व्रत्तम् ॥ १२ ॥

(ज) उद्दीक्ष्य—ऊर्ध्वं निरीक्ष्य, निहताया वसन्तसेनायाः स्वर्गस्थत्वसम्भावना-
दत्र मखेदम् ऊर्ध्वनिरीक्षणं बोध्यम् ; [“उद्दीक्ष्य” इत्यत्र “उद्दीक्ष्य” इति पाठान्तरे—
उद्देशं कृत्वा इति पृथ्वीधरः, वीक्ष्यतेः चौरादिकस्य व्यजनार्थकत्वमेव प्रसिद्धम्, इह
तु उपसर्गयोगादेव वलात् उद्देशार्थकत्वं कल्पितमित्यवधेयम्] पिधाय—आच्छाद्य ;
प्रख्यातकुलीकृतस्य स्वस्य चखालकृतापराधघोषणायां पूतचरितानां पितृपुरुषाणामपि
नामकीर्तनात् कुलदूषणेन स्वेनैव पुण्यश्लोकानां तेषामपि कलङ्कित्वं सोढुमशक्नुवता,
अतिप्रेमास्पदीभृता प्राणसमा वसन्तसेना च स्वेनैव हतेति अत्यन्तदुःखं वाक्यं शीघ्र-
मशक्नुवता वा अनेन कर्णाच्छादनं कृतमिति बोध्यम् ।

बहुशः कर्णरसायनं वसन्तसेनावचनादृतं निपीय परमपरिहृतिमुपेयुषा अथ

तव वदन-भवाच्चतं निपीय

कथमवशो ह्ययशोविषं पिबामि ? ॥ १३ ॥

नलेन घातुकधीषणां शीतमशक्नुवन्नाह, शशीति ।—शशिनः,—चन्द्रस्य, ये विमलाः,
—उज्ज्वलाः, धवला इत्यर्थः, मयूखाः,—किरणाः, ते इव शुभाः,—विशदाः, दन्ताः,
—दशनाः, यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, निम्नलसुधाकरकरावदातदशने इत्यर्थः, तथा सुचिरः,
—प्रतिमनीहरः, यः विद्रुमः,—प्रवालः, तत्सन्निभं—तत्सदृशम्, अधरौष्ठम्—अधरः,
—निबोष्ठय, ओष्ठः,—उत्तरोष्ठय तयोः समाहारः, [प्राख्यङ्गत्वात् “इन्द्रय—”
राशेर पा०) इति समाहारे एकवद्भावः] तत् यस्याः तत्सम्बोधने, प्रवालवदति-
विररक्तिमाधरीष्ठविशिष्टे इत्यर्थः, (यद्यपि “ओष्ठाधरौ तु रदनच्छदौ दशन-
मयसी” इत्यमरोक्तेः अधरौष्ठौ एकाग्रवाचकौ, तथाऽपि केषाञ्चिन्मते ऊर्ध्वस्थः ओष्ठः,
पश्चत्यु अधरः, “अधरोष्ठेऽधरः पुमान्” इति बलशब्दोक्तिः अधरौष्ठशब्देन उत्तरा-
धरोष्ठौ रदनच्छदौ बोध्यौ । केचित्तु समाहारइन्द्रमुपेक्ष्य “अधरेण सहितः ओष्ठः”
इति विग्रहे शाकपाथिवादित्वात् उत्तरपदलोपिसमासं वदन्ति, तथात्वे तत्सन्निभः
अधरोष्ठः यस्याः इति समुदितविग्रहः] तव—ते, वदनभवाच्चतं—सुखीत्यपीयूषं,
रपीय—आस्वादय, (इदानीम्) अवशः,—अनायतः, पराधीनः सन् इत्यर्थः, कथं
—केन प्रकारेण, अयशाविषम्—अयशः,—स्त्रीघातकोऽयमिति अर्कोर्त्तरूपमित्यर्थः,
विषं—गरलम्, [इति रूपकम्] विषमिव अयशः,—दुष्कीर्त्तिमिति वाऽर्थः,
[अनुपमा] पिबामि—पानं करोमि, आस्वादयामीत्यर्थः ; पूर्वं बहुशः सर्वोत्कृष्टं
पदप्रदं स्वादु सुपेयं नियतं पिबते जनाय पश्चादतिकटु स्वादरहितं हृदयदाहकं
विषं कथमपि न रोचते इति भावः । यशोधनानां हि अयशः विषसम्पृक्तशल्यवत्
पिबन्मुदं भवतीति तात्पर्यम् । अत्राहतपान-विषपानरूपयोः विरुद्धयोः वस्तुनरीकत्र-
वदनादर्शनात् विषमालङ्कारः, तथा शुभशशिसदृशैः सह दन्तानां, विद्रुमेण
अधरोष्ठस्य अवैधर्म्यसाम्यबोधादुपमाद्वयम् ; एवमत्र आपाततः आस्वादयमानः
अधरारसः करुणस्याङ्गत्वमधिगत इति तस्य गुणीभूतत्वात् रसवदलङ्कारः, इत्येतेषां
अधरमापेक्षया स्थितः सङ्करः । ननु अत्र करुण एव रसः इति तद्विरोधिनः
अधरस्य अङ्गभावेनापि इहावतारणमनुचितमेव इति चेदबोध्यते,—अत्र वसन्तसना-
मालम्बनविभावः, तस्या विच्छेदादेव रतिः सम्पूर्णतया न आस्वादयते, केवलं स्वार्थ-
मालम्बनात् तदवतारणानां करुणरसस्याभिभावस्य शीकरोद्दीपकतया करुणस्यानु-
पमत्वमेवेति अङ्गिनः करुणस्याङ्गभूततया तदुपकारकस्य अङ्गाररसस्योदयात् न

समी । ओशलध अज्जा ! ओशलध,*—

एषे गुणलक्षण-णिहो सज्जनदुक्खाण उत्तलणशेदू ।

अशुवसमण्डणअं अवणीअदि अज्ज णअलीदो ण ॥ १४ ॥

* अपसरत आर्याः ! अपसरत,—

† एष गुणरत्ननिधिः सज्जनदुःखानामुत्तरणसेतुः ।

असुवर्णमण्डनकम् अपनीयतेऽद्य नगरीतः ॥

विरोधः इत्यवधायकम् ; “विरोधिनीऽपि स्मरणे सायेन वचनेऽपि वा । भवेद्विरोधी नान्योन्यमङ्गित्वमाप्तयोः ॥” इति दर्पणवचनात् । पुष्पिताया वृत्तम् ॥ १३ ॥

चारुदत्तगुणपक्षपातिनी घातुकावपि राजशसनात् चारुदत्तस्य अपराधं पूर्वं-
मुद्युप्य इदानीं तस्य गुणानपि उद्घोषयन्तावाहृतः, एष इति ।—गुणरत्ननिधिः,—गुणाः,
—दयादानिष्ठादयः, एव रत्नानि—मणयः, तेषां, निधीयन्ते अस्मिन्निति निधिः,—
आधारः, यथा,—गुणानां रत्ननिधिः इव—रत्नाकर इव, समुद्रे रत्नयोगवदस्मिन् बहु-
गुणयोगः विद्यते इति तात्पर्यं, सङ्गुणनिकराकारः समुद्रितायः ; तथा सज्जनानां—
साधुगुणाणां, यानि दुःखानि—दारिद्र्यादिनिमित्तकक्लेशसङ्घाता इत्यर्थः, तेषाम्,
उत्तरणे—अतिक्रमणे, विनीचने इत्यर्थः, सेतुः,—आलिख्यरूपः, पद्मानं नद्यादीनां
परपारगमनसाधनं क्वचिन्मार्गविशेष इत्यर्थः, सत्पुरुषक्लेशविमोचनतत्पर इति यावत्,
“सेतुरालीं स्निग्धं पुमान्” इत्यमरः ; सेतुसाधनेन लोको यथा नद्यादीनां परपारं
गच्छति, तथा सज्जना अपि, धनदानादिना नियतं दुर्गतादीन्युपकुर्वताऽनेन सर्व-
दुःखान्यतिक्रामन्ति इति भावः, एवमभूतः एषः,—अयं, चारुदत्त इत्यर्थः, असुवर्ण-
मण्डनक—नास्ति सुवर्णमण्डनं—काचनभूषणं यस्मिन् तदयथा तथा, सुखसम्पादक-
शुभकर्माणि एव सुवर्णमूषणैर्भूष्यन्ते, एवंविधे तु काले केवलमशुभैर्वस्त्रमाल्यादिभिरिति
भावः, अथ—अस्मिन् दिवसे, नगरीतः,—पुरीतः, उज्जयिन्या इत्यर्थः, अपनीयते—
अपसाय्यते, स्थानान्तरं प्राप्यते इत्यर्थः, विनाशयते इति यावत् अस्माभिरिति शेषः ;
[“अशुवसमण्डणअं” इत्यत्र “अशुवसं मण्डणअं” इति व्यक्तपाठे—असुवर्णं—नास्ति
सुवर्णं यस्मिन् तत्, सुवर्णानिहितमित्यर्थः, मण्डनकं—भूषणम्, अस्या नाभ्यां सुवर्ण-
स्वरूपमित्यर्थः, एतत्पाठे तु अस्मिन्नेव अधिकारद्वैविध्यरूपकमलङ्कारः । अयमेव
पाठः समीचीनः, समस्तपाठे तृतीयेपादस्य एकादशमावावत्वात् दीर्घप्रयत्नोच्चार्यत्वेन
समाधेयस्य द्वादशमावात्मकस्य आर्यालक्षणस्य अनायासेनैव सङ्गीतसम्भवादिति
सुधीभिर्विभाष्यम् । अतोपसेयभूतं एतत्पदप्रतिपाद्ये चारुदत्ते उपमानभूतस्य रत्ननिधेः

अस्य च,—

शब्दे क्वु होइ लोए लोओ शुद्ध-शशिहृदाण तत्तिस्सा ।
विणिवडिदाण एलाणं पिअकाली दुल्लहो होदि * ॥ १५ ॥

चारु । [सर्वतोऽवलोक्य]—

अमी हि वस्त्रान्त-निरुद्धवक्त्राः
प्रयान्ति मे दूरतरं वयस्याः ।
परोऽपि बन्धुः समसंस्थितस्य
मित्रं न कश्चिद्विषमस्थितस्य ॥ १६ ॥

* अन्वयः ।—सर्वः खलु भवति लोके लोकः सुखसंस्थितानां चिन्तायुक्तः ।

विनिपतितानां नराणां प्रियकारी दुर्लभो भवति ॥

सेतोश्च अभेदाध्यासात् निरङ्गं रूपकमलङ्कारः । “सज्जनदुक्खाण” इत्यत्रानुस्माराभावः
कन्दोऽनुरोधात् बोध्यः । आर्यां वक्तुम् ॥ १४ ॥

सुसमये कदाचिद्दृष्टुमनुगतमपि चारुदत्तमिदानीं विपदि निःसहायमालोक्य
स्त्रियन्तावाहृतः, सर्व इति ।—लोके—जगति, सर्वः,—सकलः, लोकः,—जनः,
खलु—निश्चितं, सुखसंस्थितानां—सुखिन—अतुल्यैश्वर्यभोगाद्यानन्देनेत्यर्थः, निरुपद्रवं
यथा तथेति यावत्, संस्थितानां—वर्तमानानां, सुखिनां जनानामित्यर्थः, चिन्तायां
—शुभचिन्तने, युक्तः,—रतः, भवति—वर्तते इत्यर्थः, परन्तु विनिपतितानां—
विपन्नानां, नराणां—जनानां, प्रियकारी—हितकारी मनुष्य इत्यर्थः, दुर्लभः,—
दुष्प्रापः, भवति—सम्पद्यते, सर्वस्य हि सुहृत्त्वं स्वसम्पन्नियतामिति भावः । “शुद्ध-
शशिहृदाण” “विणिवडिदाण” इत्युभयत्र कन्दोऽनुरोधादनुस्माराभावः, चतुर्थचरणे तु
चतुर्दशमावादर्शनात् पादान्तगाच्चरं गुरुप्रयत्नेनोच्चार्याऽऽख्यालक्षणं रचयोर्यमिति आर्या
वक्तुम् ॥ १५ ॥

अनन्तरोक्तं चाण्डालवाक्यमेव स्वकीयवर्तमानावस्थाऽनुरूपतया समर्थयमान आह,
अमी इति ।—अमी—दूरतो दृश्यमानाः, मे—मम, वयस्याः,—सवयसः, बन्धवः
इति यावत्, वस्त्रान्तेन—वसनप्रान्तेन, निरुद्धानि—आत्मप्रकाशमिया आच्छा-
दितानि इत्यर्थः, वक्त्राणि—मुखानि यैः ते तथोक्ताः सन्तः, [“वस्त्रान्तनिरुद्धवक्त्राः”
इत्यत्र “वस्त्रान्तरुद्धवक्त्राः” इति पाठान्तरे—वस्त्रान्तरे—वसनाभ्यन्तरे इत्यर्थः]
हि—निश्चितं, दूरतरं—सुदूरं, प्रयान्ति—गच्छन्ति, एवं विपत्तिकाले चेदहं तान्

चाण्डालौ । ओशालयं किदं, विविक्तं लाशमगं, ता आशेष
एदं दिस्ववञ्चचित्तं । * (भ)

चारु । [निश्चय "मैत्रेय भोः ! किमिदमद्य—” इत्यादि पठति] ।

[नेपथ्ये] हा ताद ! हा पिअवअस्स ! †

चारु । [आकण्ठं सकरणम्] भोः स्वजातिमहत्तर ! इच्छा-
स्यहं भवतः सकाशात् प्रतिग्रहं कर्तुम् । (ज)

* अपसारणं कृतं, विविक्तौ राजमार्गः, तदानयतेनं दत्तवध्यचिह्नम् ।

† हा तात ! हा प्रियवयस्य !

किञ्चित् साहाय्यं प्रार्थये, इत्याशङ्क्य महर्शनपथं परिहृत्य दूरवर्त्तिस्थानमयन्ते इति
भावः ; तथाहि, परोऽपि—उदासीनोऽपि, शत्रुरपि वा, समे—समाशानवस्थायाम्
इत्यर्थः, सम्पदीति यावत्, संस्थितस्य—वर्त्तमानस्य, विभवशालिनः इति भावः, जनस्य
—नरस्य, वत्सुः,—मित्रं, भवति—सम्पद्यते, साहाय्यलाभप्रत्याशया, वैरसाधने
असमर्थतया वा वन्धुवदाचरतीति भावः, कथित्—कोऽपि जनः, विषमस्थितस्य—
विषमे—सङ्कटे, स्थितस्य—वर्त्तमानस्य, विपन्नस्य इत्यर्थः, जनस्य इति शेषः, मित्रं—
सुहृन्, न, भवतीति शेषः, उपकारलाभसम्भावनाविरहादिति भावः । अत्र
सङ्कटावस्थायां सर्वसाधारणस्यैव मित्रत्यागस्वाभाव्यरूपसामान्येन चारुदत्तमित्राणां
तद्विपद्गायामिदानीं परित्यागरूपविशेषार्थस्य समर्थानां सामान्येन विशेषसमर्थन-
रूपोऽर्थान्तरन्यासीऽशङ्कारः । इन्द्रश्चोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिः वृत्तम् ॥ १६ ॥

(भ) अपसारणम्—अपनयनं, विताडनमिति यावत्, दर्शकानामिति
शेषः । विविक्तः,—विजनः, जनशून्य इति यावत् (“विविक्तौ पुनर्विजनौ” इत्यमरः) ।
तत्—तस्मात्, इदानीं राजमार्गस्य निजन्तान् इत्यर्थः । आनयत—उपस्थापयत,
त्वरितं दक्षिणश्चगानमिति शेषः ; अन्यथा चारुदत्तदर्शनार्थं राजमार्गे पुनः जनाकोपे
सवरमस्य बध्यभूमिनयनं त्याज्यं भवेदिति भावः । एनं—चारुदत्तम् । दत्तवध्यचिह्नं
—दत्तानि—अर्पितानि, परिचक्षणीत्यर्थः, बध्यानां—वधदण्डाङ्गाणां, चिह्नानि—
रक्तकरवीरमाल्यादीनि ज्ञापकलक्षणाणि यस्य तं, परिधापितरक्तकरवीरमाल्यादिक-
मित्यर्थः ।

(ज) स्वजातिषु—चाण्डालजातिषु इति यावत्, महत्तरः,—अतिमहान्,
तत्सन्निधने ; स्वकार्यसाधनाय सदाशयलक्ष्यापनाय वा प्रशंसावादोऽयमिति बोध्यम् ।

चाण्डालौ । किं ! अम्हाणं हत्यादो पडिग्गहं कलेशि ? * (ट)
 चारु । शान्तं पापम् । न अपरीत्यकारी दुराचारः पालक
 इव चाण्डालः । तत् परलोकार्थं पुत्रमुखं द्रष्टुमभ्यर्थये । (ठ)
 चाण्डालौ । एब्बं (ड) कलौअदु । †

[नेपथ्ये] हा ताद ! हा आवुक ! ‡ (ढ)
 चारु । [श्रुत्वा सकरुणम्] “भोः स्वजातिमहत्तर !—” [इत्यादि
 मति] ।

चाण्डालौ । अले पउत्ता ! खणं अन्तलं (ण) देध, एग्गे अज्ज-

* किम् ! अस्माकं हस्तात् प्रतियहं करोषि ?
 † एवं क्रियताम् । ‡ हा तात ! हा आवुक ! (पितः !)

प्रतियहं—स्वीकरणम्, दानग्रहणस्वीकारमित्यर्थः । (“प्रतियहः—स्वीकरणे दैन्यपठे
 नद्वहे । द्विजेभ्या विधिवद्देये तद्गृहे च ग्रहान्तरे ॥” इति मेदिनी) ।

(ट) अस्माकं—चाण्डालानामित्यर्थः, ब्राह्मणानां चाण्डालप्रतियहस्य^० पातित्य-
 रजात् सर्वथैव निषिद्धत्वेन ब्राह्मणकुलप्रसूतस्य चारुदत्तस्य तथाविधामिलापः अतीव
 अपथ्य इत्याशङ्क्य “अस्माकम्” इत्यस्य प्रयोगो बोध्यः, यथा,—हीनदरिद्राणामस्माकं
 हस्तात् किं प्रतियहं—दानग्रहणं करोषि ? नीचानामस्माकं का शक्तिः ?
 अन्तं प्रतिग्राहयितुमिति भावः । करोषि—करिष्यसौत्यर्थः [अत्र भविष्यत्सामोष्ये लट्] ।

(ठ) पापं—पापसाधकम्, अन्यायमित्यर्थः, दुर्ध्व इति यावत् । शान्तं—
 शान्तं, भवतु इति शेषः, यूयं चाण्डालाः इत्यादिरूपं मा वदत इति भावः । कुतः ?
 आशयेनाह, नेति ।—अपरीत्यकारी—परीत्य—सम्यक् विविच्य, न करोतीति
 अविधेः, अविमृश्यकारी इत्यर्थः ; यूयं ज्ञात्वा चाण्डाला अपि दुर्ध्वतः अविवेचकः
 एव व्यवहारतः चाण्डालाः न, सद्व्यवहारप्रकाशनादित्याशयः, युष्माकं सद-
 विवेकः अस्ति इति भावः । परलोकार्थं—परलोके पुत्रान्नरक्तात् परिव्राणलाभाय
 यत्नेः । अभ्यर्थये—याचै ।

(ड) एवम्—इत्थं, पुत्रमुखदृशनमित्यर्थः ।
 (ढ) हा इति विषादश्रोतकमव्ययम् । आवुक !—जनक ! (“अद्यावुको
 नृकः” इत्यमरः) ।

(ण) पैराः,—पुरवासिनः । अन्तरम्—अवकाशम्, आगमनावसरमिति यावत् ।

चालुदत्ते पुत्तमुहं पेक्खदु । [नेपथ्याभिमुखम्] अज्ज ! इदो इदो ।
आअच्छ ले दालआ ! (त) आअच्छ । *

[ततः प्रविशति दारकनादाय विदूषकः] ।

विदू । तुवरदु तुवरदु भइसुहो, पिदा दे मारिदुं
णीअदि । † (थ)

दारकः । हा ताद ! हा आवुका ! ‡

विदू । हा पिअवअस्स ! काहिं मए तुमं पेक्खदब्बो ? §

चारु । [पुत्रं मित्थञ्च बोध्य] हा पुत्त ! हा सैत्थेय ! [सकलम्]

भोः कष्टम् !—

चिरं खलु भविष्यामि परलोके पिपासितः ।

अत्यल्पमिदमस्माकं निवापोदकभोजनम् ॥ १७ ॥

* अरे पौराः ! क्षणमन्तरं दत्त, एष आर्यचारुदत्तः पुत्रमुखं पश्यतु । आर्य !
इत इतः । आगच्छ रे दारक ! आगच्छ ।

† त्वरतां त्वरतां भद्रमुखः, पिता ते मारयितुं नोयते ।

‡ हा तात ! हा आवुका ! (पितः !)

§ हा मिथवयस्य ! कुत्र मया त्वं द्रष्टव्यः ?

(त) आर्य !—मान्य ! इदन्तु रीहसेनमादायागच्छतः विदूषकस्यासन्नपदम् ।
इतः इतः,—अस्मान् अस्यां दिशि । दारक !—वाखक ! इदं रीहसेनसन्धीधनम् ।

(थ) त्वरतां त्वरतां—सत्तरी भव सत्तरी भव, अतित्वरितमागच्छेत्यर्थः । भद्र-
मुखः,—भद्रं—कल्याणं, मुखं—शब्दः, पिताद्याह्वानज्ञापको रव इति यावत् यस्य
सः, समधुरभाविन् इत्यर्थः, (“मुखं निःसरणे वक्त्रे प्रारम्भोपाययोरपि । सन्ध्यान्तरे
नाटकादेः शब्देऽपि च नपुंसकम् ॥” इति मैदिनी) ; यद्वा, भद्रं,—कल्याणकरं,
मुखं,—वदनं यस्य तत्सन्धीधने, पुत्रमुखदर्शनेन पितुः पुत्रासनरूपतमाद्यभावदर्शनात्
कल्याणाधायकत्वं तस्येति द्रष्टव्यम् । मारयितुं—हन्तुम् । नोयते—वध्यमिति
प्रापय्यते, राजपुरुषैरिति शेषः ।

दुग्धपीयकल्पं विषादपरीतं पुत्रकमाखीक्य अनुशोचन्नाह, चिरमिति ।—
परलोके—लोकान्तरे, खर्गिलीके इत्यर्थः, चिरं—चिरकालं व्याप्य इत्यर्थः, खलु—

किं पुत्राय प्रयच्छामि ? [आत्मानमवलोक्य यज्ञोपवीतं (द) दृष्ट्वा] ।

वा ! (ध) इदं तावदस्ति । मम च,—

अमौक्तिकमसौवर्णं ब्राह्मणानां विभूषणम् ।

देवतानां पितॄणाञ्च भागो येन प्रदीयते ॥ १८ ॥

[इति यज्ञोपवीतं ददाति] ।

विवृतं, पिपासितः,—दृष्ट्वात्तः, पिपासाप्रशमनोपयुक्तस्य उदकस्य अस्त्राभादिति
नमः, भविष्यामि—वर्त्तिष्ये, न. कदाऽपि मम पिपासा निवर्त्तिष्यते इत्याशयः ।
यज्ञोपवीतं अनेनेव पुत्रेण स्वतस्य भवतः पिपासा अपनेष्यते निवापजलदानेन
आह, अत्यल्पमिति ।—यतः अस्त्राकम्—नः, अस्त्रद्वंशोऽनामिष्ये, निवापो-
पवीतं—निवापः,—पितॄणां तर्पणं, (“निवापः पितृतर्पणम्” इत्यमरः) तस्य
जलं—जलं, तस्य, भोजनं—पानं यस्मात् तत्, पितृपुरुषेभ्यः जलगण्डूषदायि इत्यर्थः,
त—रोहसेनरूपम्, अपत्यमित्यर्थः, अत्यल्पम्—अतिसामान्यम्, अतिबाल इति
यत्; अनेन पुत्रकेण चिरपिपासितस्य मे मत्पूर्वजानाञ्च निवापोदकेन सम्पू-
र्णं साधयितुं शक्यते ; अतिबालत्वादसहायकत्वात् पालकराज्यवास्तव्यत्वाच्च
सायुष्यजीविचक्राद्याः सततं मनसि समुदयात् सुचिरमस्त्राकं सर्वेषां दृष्टापनोदने
यस्य शक्तिर्भविष्यतीति वक्तुराशयः । पथ्यावन्नं वृत्तम् ॥ १७ ॥

(द) यज्ञोपवीतं—यज्ञसूत्रम् ।

(ध) आम् इति स्मरणार्थकमव्ययम्, (“आं ज्ञाननिययच्छुन्थीः” इति मेदिनी) ।

उत्कृष्टपदार्थस्यैव स्निग्धाय देयतया हिजानाञ्च यज्ञोपवीतस्यैव सर्वभूषणेषु
उत्तया तदेव पुत्राय दातुं तस्योत्कर्षं प्रकटयन्नाह, अमौक्तिकमिति ।—यज्ञोप-
वीतं—यज्ञसूत्रं, ब्राह्मणानां—विप्राणाम्, अमौक्तिकं—मौक्तिकभित्तं, तथा असौवर्णं
सर्वभूषणलङ्कारभित्तञ्च, विभूषणम्—अलङ्कारः, सौवर्णमौक्तिकादिभूषणं हि चौरा-
णां अपहृयन्ते, इदं तु ऐहिकभोगसुखाद्यसाधकतया चौरादीनामनादरणीयतया
तथा अपहृयन्ते, तथा सौवर्णमौक्तिकादिभूषणधारिभिरपि यज्ञोपवीतधारो ब्राह्मणः
विवाहयोगो भवतीति अस्य सर्वभूषणेष्वपि उत्कर्षाधिक्यमित्याशयः ; तदेव
समर्थयमान आह, येनेति ।—येन—यज्ञोपवीतेन इत्यर्थः, देवतानां—हरि-
तानाम्, इन्द्रानन्नादीनां वा, पितॄणाम्—आग्निष्वात्तादीनाञ्च इत्यर्थः, भागः,—
नाम्नादिरंशः, दीयते—अप्यन्ते ; देवपैत्रादिर्हसि सम्पादकतया पारत्रिकयथोभू-
तमेव अविनश्वरं महाधर्मभूषणं, न तु तुच्छसौवर्णमौक्तिकादिकम् ; संस्तुतानां

चाण्डालः । आअच्छ ले चालुदत्ता ! आअच्छ । *

द्वितीयः । अले ! अज्ज-चालुदत्तं णिलुबबदेण णामेण आलवेशि ? (न) अले ! पेक्ख,†—

अभ्युदय अवशाने तथैव रात्रिन्दिवमहतमार्गा ।

उद्दामे व्व किशोरी णिअदी क्खु पडिच्छिदं जादि धं॥१८॥

* आगच्छ रे चारुदत्त ! आगच्छ ।

† अरे ! आर्यचारुदत्तं निरुपपदेन नाम्ना आलपसि ? अरे ! पश्य,—

‡ अभ्युदये अवसाने तथैव रात्रिन्दिवमहतमार्गा ।

उद्दामेव किशोरी नियतिः खलु प्रतीष्टं याति ॥

विजातीनामेव वेदाधिकारस्य शास्त्रसम्मतत्वात् देवैर्पैत्रे च कर्मणि तेषामेवाधिकारः, न तु असंस्कृतानाम् ; वेदाधिकारस्य च उपनयनात् परमेव जायमानतया वैदिक-संस्कारविहीनस्य बालस्य तदुद्योग्यत्वसम्पत्तये स्वीयं यज्ञोपवीतमेव दारकाय प्रदत्तमिति बोध्यम् । अत्र यत्पदवाच्ये उपमेयभूते यज्ञोपवीते उपमानभूतस्य विभूषणस्य तादात्म्याध्यासात्, तत्र चीपमानभूते मौक्तिकत्वसौवर्ण्यत्वाभावरूपवैशिष्ट्यावगाहनादधिकारद्वैशिष्ट्यरूपं रूपकमलङ्कारः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ १८ ॥

(न) निरुपपदेन—उप—समौपे, उच्चरितं पदमित्युपपदं—विशेषणादिकं, नास्ति उपपदं यत्र तेन, आर्य्यादिसम्मानसूचकोपपदगून्हेनेत्यर्थः । आलपसि—कथयसि, आह्वयसि इत्यर्थः ।

महासत्त्वं सर्वगुणाधारं नियतिवशेन विषमदशमापन्नं चारुदत्तं प्रति अवज्ञा-प्रदर्शनं न युक्तमित्याशयेन नियतेः अलङ्घनीयतां प्रकटयन्नाह, अभ्युदये इति ।—अभ्युदये—सम्पदि, तथैव—तद्वदेव, अवसाने—अभ्युदयनाशे, दुर्दृशायामधीत्यर्थः, रात्रिन्दिवम्—अहर्निशं, सततमित्यर्थः, [रात्रौ च दिवा चेति “अचतुर—” (५।४ ७७ पा०) इति समाहारे निपातः] अहतमार्गा—अप्रतिहतप्रसरा, दुर्निवार-गतिरिति यावत्, नियतिः,—दैवम्, उद्दामा—उच्छृङ्खला, खच्छन्दगतिरिति यावत्, पचे उन्मुक्तवन्धना इत्यर्थः, किशोरीव—बाला घोटकौव, करभीव वा, अभिनव-तारुण्यवती पञ्चदशवर्षदेशीया रमणीव वा, (“किशोरोऽश्वस्य शावकी । तैलपर्व्याविधौ च स्यात् तरुणावस्थसूर्ययोः ॥” इति मेदिनी) प्रतीष्टं—इष्टं—प्रियं स्थानं, पचे—प्रियं पुरुषं, यथाऽभिलषितमित्यर्थः, प्रति याति—गच्छति ; किशोरी यथा स्त्री-गाम्भीर्यादिगुणयोगाभावादेकत्र सुचिरं स्थातुं न शक्नोति, तथैव नियतिरपि, अतः

अथ च,—

शुक्ला बबदेशा शे ? किं प्रणमिन्न मत्थए ण काअब्बं ? ।

लाहुगहिदे वि चन्दे ण वन्दणीए जणपदस्य ? * ॥ २० ॥

अथ च,—शुक्ला व्यपदेशाः अस्य ? किं प्रणम्य मत्तके न कर्त्तव्यम् ?

राहुगृहीतोऽपि चन्द्रो न वन्दनीयो जनपदस्य ? ॥

दुर्दैववर्जनं महातुभवाचारदत्त इदानीमीदृगवस्थांऽपि, अनुकूलदैववर्जितं पुनरपि
चरितार्थं पूर्वाभावस्थां प्राप्तुं शक्नोति, अतो नास्य अवमाननमुचितमिति तात्पर्यम् ।
एव एकस्मिन्नेव वाक्ये नियतेः सद्दामकिशोर्था सह वैधर्म्योक्तिगुणसाधर्म्यकथनादुपमा
नामालङ्कारः । आख्यां वृत्तम् ॥ १९ ॥

उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह, शुक्ला इति ।—अस्य—चारुदत्तस्य, व्यपदेशाः,—
कुलनामादयः, [व्यपदिश्यते परिचौघते पुरुषः एभिरिति व्यपदिशतेः करणे घञ्]
शुक्लाः ?—लुप्ताः किम् ? अपि तु न लुप्ता इति काकुलव्योऽर्थः ; अस्य च—चारु-
दत्तस्य, गुणादिकमिति शेषः, प्रणम्य—नत्वा, ससम्भ्रमम् इति भावः, मत्तके—शिरसि,
न कर्त्तव्यं—न करणीयम् ? न स्थापनीयं किमित्यर्थः, अस्माभिरिति शेषः, अपि तु
सर्वमेव चारुदत्तसङ्गतं गुणादिकं प्रणम्या शिरसि धार्यमित्यर्थः ; दुरदृष्टेन परिभूय-
माणतया मिथ्याऽपवाददूषितस्य माननीयस्यास्य नाम गुण्यादिनामवत् आख्यादिविशे-
षितं कृत्यैव उच्चार्यमिति हृदयम् । [“काअब्बं” इत्यत्र “काअब्बा” इति पाठे—
“प्रणमिन्नमत्थएण” इति समस्ततया पठनीयम् ; “कर्त्तव्याः” “प्रणमितमत्तकेन” इति
अथवाक्यं संस्कृतम् ; प्रणमितं—प्रकर्षेण अवनमितं, मत्तकं—शीर्षं येन तथोक्तेन,
एवमनेनेत्यर्थः, भृत्यभूतैः अस्माभिरिति यावत्, यद्वा,—प्रणमितम्—अवनमितं यत्
मत्तकं तेन [इति कर्मधारयः] अस्माभिरवनमितेन शिरसा इत्यर्थः, अस्य—सर्व-
जनमाननीयस्य गुणनिधेः चारुदत्तस्येत्यर्थः, व्यपदेशाः,—कुलनामादयः, किं शुक्लाः,
—उपपदराहित्येन नीरसतया श्रवणानर्हा इति यावत्, कर्त्तव्याः,—विधातव्याः ?
परि तु नैवेत्यर्थः] । इममेवार्थं दृष्टान्तेन द्रष्टव्यं, राहुगृहीत इति ।—चन्द्रः,—
जिज्ञाकरः, राहुगृहीतः,—राहुणा—सिंहिकासुतेन, गृहीतः,—आक्रान्तोऽपि,
राहुकवलितोऽपीत्यर्थः, जनपदस्य—जनाः पश्यन्ते—गच्छन्ति यत्र असाविति जन-
पदो देशः, [जनोपपदात् पद्यते इत्यस्मात् अधिकरणे चप्रत्यये कप्] तस्य,
देशवासिनामित्यर्थः, [“कृत्यानां कर्त्तरि वा” (रा३।७।१ पा०) इति सूत्रेण कर्त्तरि
वैकल्पिकी पठ्यते] ; यद्वा,—जनपदस्य—जनस्य, जनानामित्यर्थः, (“भवंजनपदो

बालकः । अरे रे चाण्डाला ! कहिं मे आवुकं रोध ? *

चारु । वत्स !—

अंसेन बिभ्रत् करवीरमालां स्कन्धेन शूलं हृदयेन शोकम् ।
आघातमद्याहमनुप्रयामि शामित्रमालब्धुमिवाध्वरेऽजः ॥ २१ ॥

चाण्डालः । दालआ ! †—

* अरे रे चाण्डाला ! कुत्र मम आवुकं (पितरं) नयत ?

† दारक ।—

ज्ञानपदोऽपि जनदेश्योः” इति मेदिनी) न वन्दनीयः ?—न क्षत्रवर्णीयः, न प्रणम्यो वा, किम् ? इति शेषः, अपि तु प्रणम्य एवेत्यर्थः ; चन्द्रः राहुयस्तोऽपि यथा पूर्ववत् सर्वेषां नमसः, तथा अयम् अलीकापवादेन विपद्भक्तोऽपि अस्माभिर्नावज्ञेय इति भावः । राहुयस्तोऽपि चन्द्रः यथा लोकोरभिवन्द्यते, तथा अपवादयस्तोऽपि चारुदत्तः अस्माभिः सम्बर्द्धनीय इति चारुदत्तस्य चन्द्रेण सह साम्यस्य प्रणिधानतः गम्यमानत्वात् दृष्टान्तालङ्कारः । आर्या वृत्तम् ॥ २० ॥

चाण्डालान् “कहिं मे” इत्यादि पृच्छते रोहसेनाय स्वयमेवोत्तरं प्रयच्छन्नाह, अंसेनेति ।—अद्य—अस्मिन् दिने, अहम् अंसेन—स्कन्धेन, गलदेशेन इति यावत्, करवीरमालां,—करवीरस्य—तदाख्यरक्तवर्णपुष्पविशेषस्येत्यर्थः, मालां—वध्यस्रजमित्यर्थः, तथा, स्कन्धेन—भुजशिरसा, शूलं—इत्यापराधिनां वधसाधनं सुतीक्ष्णं लोहफालमित्यर्थः, तथा, हृदयेन—चेतसा, शोकं—वृषापवादजनितं दुःखमित्यर्थः, बिभ्रत्—धारयन् मन, [अभ्यस्तत्वाद्भागमप्रतिषेधः] अध्वरं—यज्ञे, आलब्धुं—इत्तुम्, [आङ्पूर्वकस्य लभधातोर्मरणाद्यकत्वं व्याकरणसिद्धम्] शामित्रं—यज्ञीय-यशुवन्धनस्थानम्, अजः,—ह्यग इव, ह्यगो यथा अभिमन्त्रितः आलम्बनमधिगन्तुं बध्यभूमिम् अनुप्रयाति, तद्वदिति विशदार्थः, (“अजा विष्णुहरच्छागाः” इत्यमरः) आघातम्—वध्यभूमिम्, [आह्वयते अत्र इति हन्तेरधिकरणे घञ्] अनुप्रयामि—अनुगच्छामीत्यर्थः । दर्पणकृत्यते अनेकासु क्रियासु एककारकान्वयसत्त्वे एव दीपकालङ्कारः, भोगराजादिप्राचीनालङ्कारिकमते तु एकक्रियायाम् अनेकारकसम्बन्धोऽपीति ; तथा च धारणरूपायामेकस्यामेव क्रियायां करवीरमाला-शूल-शोकरूपकसं-कारकद्वयेण अंस-स्कन्ध-हृदयरूपकरणव्रितयेन च सम्बन्धात् दीपकालङ्कारोऽपि प्राचामनुमत एवेति सुधीभिर्विभाज्यम् । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ २१ ॥

न ह्यग्रहे चाण्डाला, चाण्डालउलमि जादपुब्बा वा ।
 के अहिभवन्ति शाहुं, ते पापा, ते अ चाण्डाला * ॥ २२ ॥

* न खलु वयं चाण्डालाचाण्डालकुले जातपूर्वा वा ।

येऽभिभवन्ति साधुं, ते पापास्ते च चाण्डालाः ॥

“अरे रे चाण्डालाः” इति रोहसेनकृतेन सावज्ञसम्बोधनेन दुःखमनुभवन् स्वदीर्घं परिहर्तुं सयुक्तिकम् उत्तरं ददाति, न ह्य इति ।—वयं, घातका अपीति भावः, न वयं—नैव, चाण्डालाः,—कर्मणा चाण्डालाः, साधारणकर्मचाण्डालवत् नृशंसा इति शब्दतः, स्वभावक्रूरचाण्डालवत् वयं त्वत्पितरि न किमपि नैष्ठुर्यमाचरामः, यतः अस्मास्य अभिलाषानुसारतः त्वां मैत्रेयश्च इहागन्तुमनुमन्वामहे इत्यर्थः, जीविकार्थं ते वयं पृथमेतत् राजशासनमनुपालयामः, न तु आत्मेच्छया इति वक्तृतात्पर्यम् ; न—अथवा, चाण्डालकुले—चाण्डालवंशे, न हि जातपूर्वाः,—उत्पन्नपूर्वाः, [पूर्व-जन् जाता इति जातपूर्वाः, राजदन्तादित्यात् परनिपातः] चाण्डालकुले जातत्वात् आत्मा चाण्डाला अपि व्यवहारतः वयं न चाण्डालाः ; यदि पूर्वजन्मनापि चाण्डालाः आस्य, तदा पूर्वजन्माभ्यस्तनियतक्रूरकर्ममस्कारवशादेव कर्कशाश्रयाः अभूम्, तद-
 शङ्कात् कस्यचित् विषमस्य कर्मणः विपाकेनैवेदानो चाण्डालयोनिसम्यग्गमाम इति पक्षे स्वीकृतात्पर्यम् ; [“वा” इत्यत्र “वि” इति पाठान्तरे—“अपि” इति संस्कृतम् ; चाण्डालकुले जातपूर्वा अपि—प्राक् चाण्डालवंशीकृता अपि इत्यर्थः] तर्हि तत्त्वतः के चाण्डालाः ? इत्यत्राह, ये इति । ये—ये जना इत्यर्थः, साधुं—सुजनं, निर्दोष-
 मिति भावः, अभिभवन्ति—निगच्छन्ति, स्वभावनैष्ठुर्यात् वृथैव हिंसन्तीत्यर्थः, ते—
 आहं एव घातका जना इत्यर्थः, पापाः,—पापिनः, नृशंसपदवाच्या इत्यर्थः,
 “नृशंसो घातकः क्रूरः पापो धूर्तस्तु वधकः” इत्यमरः) ते च—ते एव, चाण्डालाः,
 —आत्मा अचाण्डाला अपि तत्त्वतः कर्मणा चाण्डाला इत्यर्थः ; चाण्डालो हि
 निविधः, जन्मना कर्मणा च, ये तु जन्मना एव चाण्डालाः व्यवहारतश्च न, ते तु क्रूर-
 कर्मानुष्ठानात् वस्तुतः न चाण्डालाः, चाण्डालाख्यामावधारिणोऽपि ते सज्जनानुसृत-
 यानुसारितया अमृशंसाचारित्वात् चाण्डालस्वाभाव्यात् विच्युता एवेति भावः । कुले
 जन्मनः दैवाय भत्वात् जन्मना पुरुषाणां नीसावचत्वं निर्णयितं, व्यवहार एव पुरुषाणां
 साधुत्वासाधुत्वविनिर्णयं हेतुः, अतः साधुनिगृह्यात् राजपुरुषा एव तत्त्वतः चाण्डालाः,
 नो वयमिति हृदयम् । आर्या उतम् ॥ २२ ॥

दारकः । ता (प) कीस मारेध आवुकं ? *

चाण्डालः । दीहाओ ! अत्त लाअणिओओ क्वु अबलज्झदि,
ण क्वु अरुहे । † (फ)

दारकः । बावादेध मं, सुच्चध आवुकं । ‡ (ब)

चाण्डालः । दीहाओ ! एवं भणन्ते चित्तं मे (भ) जीव । §

चारु । [सास्त्रं (न) पत्रं कण्ठे गृहीत्वा]—

इदं तत्स्नेहसर्वस्वं सममाख्यदरिद्रयोः ।

अचन्दनमनीशौरं हृदयस्यानुलेपनम् ॥ २३ ॥

* तत् किमर्थं मारयत आवुकम् (पितरम्) ?

† दीर्घायुः ! अत्र राजनिर्योगः खलु अपराध्यति, न खलु आवाम् ।

‡ व्यापादयत मां, सुच्यत आवुकम् (पितरम्) ।

§ दीर्घायुः ! एवं भणन् चित्तं मे जीव ।

(प) तत्—तर्हि, यदि यूयं न तत्त्वतः चाण्डालाः, तदा इत्यर्थः ।

(फ) अत्र—त्वत्पितृभारविषये इत्यर्थः । राजनिर्योगः,—राजादेशः ; राजाज्ञयेव वयं पुण्येशोकं चारुदत्तं मारयितुं प्रवृत्ताः, न पुनः स्नेह्यथा वृक्षं सोचिते-
ऽस्मिन् कर्मणि निपुक्ताः इति समुदितार्थः ; कः खलु पराधीनस्य न्यायान्याय-
विचारावसरः इति तु हृदयम् ।

(ब) व्यापादयत—मारयत, यूयमिति शेषः । आवुकं,—पितरम्, (“—अथा-
वुकः । जनकः—” इत्यमरः) । सुच्यत—परित्यजत, न मारयत इत्यर्थः ।

(भ) एवम्—इत्य, “बावादेध मं” इत्यादिदर्पमित्यर्थः । भणन्—अभिदधत्,
त्वमिति शेषः । मे—मह्यं, मम वा, [यस्य प्रीतिजननीद्देशेन क्रिया अनुष्ठायते तदैव
अभिप्रेत्यार्थे चतुर्थी अनुशिष्टा, तथा च अत्र चाण्डालप्रीतिं जनयितुमेव बालस्य
एकं कथनदर्शनात् “क्रियया यमभिप्रेति सोऽपि सम्प्रदानम्” इति वार्त्तिकान् चतुर्थी,
सन्त्यज्यमात्रविवक्षायां वा कर्मणि षष्ठी], अपरिणतबुद्धेर्बालस्यापि पितरि एव प्रीति-
गर्भमन्त्यादिक्मालीक्य आनन्दविकृतहृदयेन चाण्डालेनापि तस्य सुदीर्घजीवनं
प्रार्थितमिति बोध्यम् ।

(न) सास्त्रम्—अक्षेण—अश्रुणां सहितं यथा तथा, सरोदनमित्यर्थः, [क्रिया-
विशेषणमेतत्] ; अथवा सास्त्रमिति “पुत्रम्” इत्यस्य विशेषणं, रुदन्तमित्यर्थः ।

बालपुत्रस्य तादृशकारुण्यपूर्णवचनश्रवणेन विगलितहृदयः पुत्रालिङ्गनानुभूतां

[“अंसेन विभत्” इत्यादि पुनः पठति । अवलोक्य स्वगतम् “यमी हि वस्त्रान्तिरुद्धवक्त्राः” इत्यादि पुनः पठति] ।

विदूः । भो भद्रमुखा ! मुञ्चध पित्रवश्रस्त्रं चालुदत्तं, मां दावादेध । *

चारु । शान्तं पापम् । (य) [दृष्ट्वा स्वगतम्] अद्य अवगच्छामि ।
[“परोऽपि वन्धुः समसंस्थितस्य” इत्यादि पठति । [प्रकाशम्] “एताः पुनर्हर्म्यगताः स्त्रियो माम्” इत्यादि पुनः पठति] ।

चाण्डालः । ओशलध अज्जा ! ओशलध, †—

* भो भद्रमुखा ! मुञ्चत प्रियवयस्यं चारुदत्तं, मां व्यापादयत ।

† अपसरत आर्याः ! अपसरत,—

क्रियतो निवृत्तिं प्रकाशयन्नाह, इदमिति ।—तत्—सर्वेषु लोकेषु प्रसिद्धम्, इदम्—
पुरतः दृश्यमानम् अपत्यरूपं वस्तु इत्यर्थः, स्नेहसर्वस्व—स्नेहस्व—स्नेहस्याभिभाव-
शास्त्ररसस्य इत्यर्थः, सर्वस्व—धनं, सारभूतं धनमिति यावत्, आब्जदरिद्रयोः,—
धनिदीनयोः, समं—अविशेषेण समानसुखदम् इत्यर्थः ; इह जगति सर्वेषु अवस्थासु
सर्वेषु जनैः समभावेन आस्वाद्यमानमेवभूतं पुत्रादन्यत् किमपि वस्तुनरं नास्तीति
विशदार्थः, आब्जोऽपि सुतमाश्लिष्य यथा अनिवचनीयं सुखमनुभवति, दरिद्रोऽपि
तथैव, तत्र किमपि तारतम्यं नास्ति इति भावः ; (एवमेव हि भवभूतिराह
उत्तररामचरिते सीतातमसाप्रभावे,—“अन्तःकरणतत्त्वस्य दम्पत्योः स्नेहसंश्रयात् ।
आनन्दयन्त्रिकोऽयमपत्यमिति वध्यते ॥” इति) तथा हृदयस्य—उरसः, (“उरस्यपि
च वृक्षायां हृदयं मानसेऽपि च” इति त्रिकाण्डशेषः) अचन्दनं—चन्दनरसरूपक-
रूपम् ; उशीरं—वीरणमूलं, (“स्नाहीरणं वीरतरुमूलोऽस्योशीरमस्त्रियाम्” इत्य-
मरः) तस्येदम् ओशीरं तस्मैदमित्यर्थः] तत्र भवतीति अनीशीरम्—उशीरं—योग-
वैश्वरहितमित्यर्थः, अनुलेपनं—तादृशस्निग्धमुगन्धिविलेपनद्रव्यमित्यर्थः, ‘पुत्रस्यार्जेन
वदये अतिस्निग्धत्वानुभवात्, तदीयस्पर्शः चन्दनेन उशीरेण च अनुलेपनादापि
अधिकः प्रीतिप्रद इति भावः । अथ निरपङ्गवविषये उपमेयभूते पुत्रे उपमानस्यानु-
लेपनसामेदाध्यासात् रूपकं, तच्च चन्दनसम्पर्कारादित्यादिरूपस्याधिकस्य वैशिष्ट्य-
सावग्राहनादधिकारुढवैशिष्ट्यरूपम् । पद्यावक्तं वृत्तम् ॥ २३ ॥

(य) पापं—नापजनकम्, अश्रव्यमिति यावत्, वाक्यमिति शेषः । शान्तं—
विरतम् अस्त्विति शेषः, एवमश्रव्यं मा वद इत्यर्थः ।

किं पेक्त्वध शप्पलिशं अजशवशेण प्पण्हजीवाशं ? ।

कूपे खण्डितपाशं काञ्चनकलशं ब्वि डुब्बन्तं * ॥ २४ ॥

चारु । [सकरुणं 'शशिविमलमयूख' इत्यादि पठति] ।

अपरः । अले ! पुणो बि घोशेहि । †

चाण्डालः । [तथा करोति] ।

चारु ।—

प्राप्तोऽहं व्यसनकृशां दशामनाय्यां,

यत्नेदं फलमपि जीवितावसानम् ।

* किं पश्यत सत्पुरुषम् अयशीवशेण प्रणष्टजीवाशम् ? ।

कूपे खण्डितपाशं काञ्चनकलसमिव मज्जन्तम् ॥

† अरे ! पुनरपि घोषय ।

चारुदत्तावलोकनाय समागतं जनसङ्घम् अपसारयितुमाह, किमिति ।—
खण्डितः,—छिन्नः, पाशः,—बन्धनरज्जुः यस्य तम्, अत एव कूपे—उदपाने,
मज्जन्तम्—अन्तः प्रविशन्तं, मृडन्तमित्यर्थः, निमग्नोभवन्तमिति यावत्, जलीतोत्थन-
समये अरघट्टागसम्बद्धरज्जुतः विद्युत्ततयेति भावः, काञ्चनकलसमिव—सौवर्णघट-
समिव, (यद्यपि सर्वत्र चन्द्रायघटेन अरघट्टवद्देन जलीतोत्थनं क्रियते इति दृश्यते,
तथापि तस्य पार्थिवतया अत्यल्पमूल्येन तेन साम्यकथने मद्भीदारचेतसः चारुदत्तस्य
गौरवहानिमाशङ्क्य कलसे काञ्चनविशेषणमुपात्तमिति वेदितव्यम्) अयशीवशेण—
अयशः,—वसन्तसेनावधाम्निशोगजनितः इयाकलङ्कः, तद्वशेन—तत्सामर्थ्येन, तदा-
यत्ततयेत्यर्थः, प्रणष्टा—अदर्शनं गता, [नश्यतेत्यत्र षोडशश्रुताभावात् न. षत्वं]
जीवस्य—जीवनस्य, आशा यस्य तं तथाविधं, जीवनरक्षणविषये हताशमित्यर्थः,
सत्पुरुषं—सुजनं, निरपराधमिति भावः, किं पश्यत ?—किमवलोकयत ? दृश्य-
मिति शेषः, केवलं मिथ्याऽपवादमाश्रित्य विधीयमानं सुजनस्य ईदृशमन्याय्यमवमाननं
कैरपि न द्रष्टव्यम्, अत इतः सत्वरम् अपसरत इति भावः । अथ काञ्चनकलसेन
साक्षं चारुदत्तस्यावैधर्म्यसाम्यप्रतीतिरूपमाशङ्क्यारः । आर्या वृत्तम् ॥ २४ ॥

“चारुदत्तेन वसन्तसेना मारिता” इति श्रवणविदारिणीं घोषणां श्रोतुमशक्नुवन्
सविलापमाह, प्राप्त इति ।—अहं—चारुदत्त इत्यर्थः, व्यसनकृशां—व्यसनेन—
विपदा, कृशां—चौषां, शोचनीयामिति यावत्, [व्यसनकृतामिति पाठे—विपज्जनिता-
मित्यर्थः] अत एव अनार्याम्—नितान्तमकीर्तिकरतया आर्यैः विगर्हितां, दशाम्—

एषा च व्यथयति घोषणा मनो मे,
श्रोतव्यं यदिदमसौ मया हतेति ॥ २५ ॥

[ततः प्रविशति प्रासादस्थो वडः स्थावरकः ।]

स्थावरकः । [घोषणामाकर्ण्य सर्वैक्यम् (२)] कथं ! अपावे चालु-
दन्ते बाबदीअदि ! हम्मे शिअलेण शामिणा बन्धिदे ।
भोदु, आक्कन्दामि । शुणाध अज्जा ! शुणाध । एत्थ दाणिं
ए पावेण पवहणपडिबत्तेण पुण्णकलण्डअ-जिसुज्जाणं
अन्तशेणा णीदा ; तदो मम शामिणा “मं ण कामेशि”त्ति
वदुअ बाहुपाशबलक्कालेण मालिदा, ण उण एदिणा अज्जेण ।

* कथम् ! अपापशब्दस्य व्यापाद्यते ॥ अहं निगडेन स्वामिना वडः । भवतु,
आक्कन्दामि । श्रुतं आर्याः ! श्रुतं,—अथ इदानीं मया पापेन प्रवहणपरिवर्त्तेन
प्राणरण्डकजीर्णोद्यानं वसन्तसेना नीता ; ततो मम स्वामिना, “मां न कामये”

अस्यां, दुर्दृशमित्यर्थः, प्राप्तः,—लब्धः, यत्र—यस्यां दशायाम्, इदम्—एतत्,
प्रतिघोरमेवानुभवनीयमित्यर्थः, जीवितावसानं—जीवितस्य—जीवनस्य, आयुष-
मित्यर्थः, अवसानं,—परिसर्ताप्तः यत्र, तथाभूतं, प्राणदण्डरूपमित्यर्थः, फलमपि—
परमपरिणामोऽपीत्यर्थः, प्रसूतमिति शेषः, एषा च—सर्व्वसमृद्धये चतुर्व्विधाया
वर्त्तनेन श्रूयमाणा चेत्यर्थः, घोषणा—सर्व्वजनसमीपे उच्चैरपवादास्थानपुरःसरं
आवाहानां दण्डादेशकौत्सनमिति यावत्, मे—मम, मनः,—चित्तं, व्यथयति—
वेदयति ; कथमेतदित्याह, यदिति ।—यत्—यच्चात्, असौ—वसन्तसेना, मया—
प्राणदन्तेनेत्यर्थः, हता—अर्थलिप्तया बाहुपाशबलात्कारेण मारिता, इति—इत्यम्,
इदम्—एतत्, दुर्दृश्यं नुदमिदं वचनमित्यर्थः, श्रोतव्यम्—आकर्णनीयं, स्वकर्णेनैव
श्रुतिं शेषः, या मे द्वितीयप्राणभूता आसीत्, यद्विरहेण सर्व्वमिदं जीवजगत्यन्य-
विदानीं मे प्रतिभाति, स्वजीवनधारणमपि असारतया निष्प्रयोजनं सन्ने, यत्प्रीत्यर्थं च
जीवनमपि सुखं त्यक्तुमीष्टे, सा मे प्राणेशोऽप्यधिका नयैव मारिता इति यन्मया
स्वकर्णेन श्रूयते, तत्तु वधादपि अधिकपौडाकरम्, इत्यतः साम्प्रतमतिदुर्दृशमापन्नो-
न्नमिति भावः । प्रहर्षिणी हतम् ॥ २५ ॥

(२) सर्वैक्यम्—अतिव्याकुलं यथा स्नात् तथा इत्यर्थः, (“विक्रव्याकुली
मौ” इत्यमरः) ।

कथं विदूलदाए ण को वि शुणादि ? ता किं कलेमि ?
अत्ताणअं पाडेमि ? (ल) [विचिन्त्य] जइ एब्बं कलेमि, तदा
अज्ज-चालुदत्ते ण बावादीअदि । भोदु, इमादो पाशाद-
बालग-पदोलिआदो एदिणा जिस्सगवक्खेण अत्ताणअं णिक्खि-
वामि । बलं हग्गे उवलदे, ण उण एग्गे कुलपुत्तविहगाणं

इति कृत्वा, बाहुपाशवलात्कारेण सारिता, न पुनरितेन आर्येण । कथम् ! विदूरतया
न कोऽपि शृणोति ! तत् किं करोमि ? आत्मानं पातयामि ? यद्येवं करोमि, तदा
आर्यचारुदत्तो न व्यापाद्यते । भवतु, अस्याः प्रासादवालायप्रतीलकातः एतेन
जीर्णगवाक्षेण आत्मानं निक्षिपामि । वरम् अहमुपरतः, न पुनरेव कुलपुत्रविहगानां

(ल) व्यापाद्यते—विनाशयते, प्राणघातं इत्यर्थः, राजपुरुषैरिति
शेषः । स्वामिना—प्रशुणा, शकारणेति यावत् । निगडेन—ग्रहलेन, बद्धः,—
संयमितः, अतोऽहं तत्त्वप्रकाशनाशमितो गन्तुं न शक्नोमीति भावः, आक्रन्दामि—
आह्वयामि, एतान् प्रकृततत्त्वं ज्ञापायितुम् उच्चैः विरोसीत्यर्थः, (“आक्रन्दः क्रन्दने
ह ने निवदारुणयुद्धयो.” इति मेदिनी) । अत्र—अस्मिन् विषये, उपस्थितघटनायां
यत् तत्त्वं, तन्मया कथ्यते, भवद्भिरवहितैस्तदाकर्ण्यतामिति तात्पर्यम्, इदानीम्—
अधुना, अनतिचिरमेव ; यद्वा,—अत्र इदानीम्—अधुना अस्मिन् स्थाने, स्थितेन
इति शेषः । पापेन—वर्धनमित्तभृततया पापीयसा इत्यर्थः । प्रवहणपरिवर्तन—
प्रवहणस्य—गोशकटस्थेत्यर्थः, परिवर्तनः,—परिवर्तनं, विपर्ययास इति यावत्, तेन ;
प्राक् किल स्थावरकेण शकारस्वाज्जया जीर्णोद्यानं गच्छता पुरोवर्तनं पन्थानं
शकटान्तरेण रुद्धमालोक्य तदपसारयितुं चारुदत्तपचहारे स्वशकटं सस्थाप्य गतं,
तस्मिन्नेवावसरे अमात् स्वबाह्वनार्थं स्थापितं चारुदत्तशकटमेतदिति मन्यमानया
वसन्तसेनया तच्छकटमारोह, पथात् सम्यगपरीक्ष्य चेटेन तच्चालितम्, इत्थं प्रवहण-
विपर्ययासः सहटितः, शकटस्य असमीक्ष्य नयनात् अहमपि निरपराधचारुदत्तविनाश-
हेतुरिति चेटस्य आक्षेपोक्तिबीजमवधातव्यम् । कामयसे—अभिलषसि, रमयितुमिति
भावः । इति कृत्वा—इति हृतोः, इत्येवमपराधं समारीष्येति यावत् । एतेन—चारु-
दत्तेनेत्यर्थः । विदूरतया—विप्रकटतया, चाण्डालयोः दर्शकजनानाञ्चातदूरवार्ततयैति
यावत् । आत्मानं—देहम्, (“आत्मा यत्र धृतिर्बुद्धिः स्वभावां ब्रह्म यमं च”
इत्यमरः) । पातयामि—अधक्षिपामि, स्वयमेव इति शेषः ।

शशपादवे अज्ज चालुदत्ते । एवं जइ विवज्जामि, लब्धे मए
पल्लोए । (व) [इति आत्मानं पातयित्वा] । हां ही ! ण उवलदग्धि,
भग्गे मे दग्घणिअले, ता चाण्डालघोशं शमस्सेशामि । (श)
[दग्घ उपसृत्य] । हंही चाण्डाला ! अन्तलं अन्तलं (घ) । #

शशपादप, आश्वचारुदत्तः । एवं यदि विपद्ये, लब्धो मया परलोकाः । आश्वय्ये !
उपरतोऽस्मि ! भग्गे मे दग्घनिगडः, तच्चाण्डालघोषं समन्विष्यामि । हंही
चाण्डाला ! अन्तरमन्तरम् ।

(व) एवं—गृह्णन्नावज्ञावश्यामीव इतः आत्मनः पातनमित्यर्थः । न व्यापा
दने—न विनाशयने, चाण्डालद्वयसमीपमुपस्थितः यद्यहं प्रकृतव्यापारं प्रकाशयामि,
ताऽसौ नूनमेव प्राणदण्डात् मुक्तिं लप्स्यने इति भावः । प्रासादवान्नायप्रतीतिकातः,
—प्रासादस्य—इष्टकानिष्क्रितभवनस्य, यः वालः,—अभिनवनिष्क्रितः, अयः,—अय-
सायः, चूडास्थगृहम् इति यावत्, तस्य—तत्र गन्तुमित्यर्थः, या प्रतीतिका—रथ्या,
पाथरीहणीति यावत्, “रथ्या प्रतीकौ विशिखा” इत्यमरः) तत्तः । जौण्णवाक्षेण—
मथवातायनपथेन । आत्मानं—स्वम् । कुल्लपुवविहगानां—कुल्लपुवाः,—सत्कुल-
ल्लताः जनाः एव, विहगाः,—पक्षिणः, पक्षिमृताः कुलीना इत्यर्थः, [वासे पादप-
गरोपादेव कुलपत्रे विहगत्वाभेदारोपः कृतः, इति परम्परितरुपकमलङ्कारः बोध्यः]
तेषां वासपादपः,—आश्वय्यवृक्षः, तत्सदृश इत्यर्थः ; पक्षिणो यथा नीडार्थे पादप-
माश्रयन्ति, पादपय तेषामाश्रयदानेन निःस्वार्थमुपकरोति, तथा ये निहन्ता निरा-
श्रयाश्च भवन्ति, ते एतमेव आवासमुतं शरणम् आप्नुवन्ति, शरणागतान् तान् अयम्
आश्रयदानेन परिरक्षति, न तत्र कथमपि असम्पत्तिं प्रकाशयतीति तात्पर्यायः ;
एवं हि निराश्रयानां सत्पुरुषाणांमाश्रयप्रद इति सर्वथाऽस्य रक्षा विधेयेति भावः ।
एवं—जौण्णवाक्षेण महापुरुषप्राणरक्षार्थम् आत्मनिपातने क्रियमाणे सति इत्यर्थः ।
विपद्ये—क्षिये । लब्धः,—प्राप्तः ; [“लब्धः” इत्यत्र भाविनि भूतवदुपचारः, तेन
लब्ध इत्यर्थः] । परलोकाः,—स्वर्ग इत्यर्थः ।

(श) भग्गः,—छिन्नः, दग्घनिगडः,—दग्घस्य—नम पलायनमागच्छ प्रदत्तस्य
भवनरूपस्येत्यर्थः, निगडः,—गृह्णन्, [अश्वघासादिवत् तादर्थ्ये षडौसमामः,]
लङ्कारः सां दग्घयितुं येन निगडेन सत्यादौ वडौ कृतवान्, स निगड इति
निगदायः । समन्विष्यामि—वोपणाशब्दं लक्ष्यकृत्य अनुव्रजामीत्यर्थः ।

(घ) अन्तरमन्तरम्—अवकाशमवकाशं, दंहीति शेषः ; [अत्र सम्भ्रमे द्विरुक्तिः] ।

चाखालौ । अले ! के अन्तलं मग्गेदि ? *

चेटः । [“शुणाध—” इति पूर्वोक्तं पठति] ।

चारु । अये !—

कोऽयमेवंविधे काले कालपाशस्थिते मयि ।

अनावृष्टिहते शस्ये द्रोणमेघ इवोदितः ? ॥ २६ ॥

भोः ! श्रुतं (स) भवद्भिः ?—

न भीतो मरणादस्मि, केवलं दूषितं यशः ।

विशुद्धस्य हि मे मृत्युः पुत्रजन्मसमो भवेत् ॥ २७ ॥

* अरे ! कः अन्तरं मृगयते (याचते) ?

प्रत्यक्षदर्शिनः स्थावरकस्य वाक्येन मिथ्याऽपवादसोचनं भावयतीति सम्भाव्य हर्षं प्रकाशयन्नाह, कोऽयमिति ।—मयि—चारुदत्ते इत्यर्थः, कालपाशास्थिते—कालस्य—यमराजस्य, पाशे—बन्धनरज्जौ, स्थिते—वर्त्तमाने, कालसदृशपालकराजशृङ्खलबद्धे इत्यर्थः, अचिरैरेव मरिष्यमाणे सतीति यावत्, एवंविधे—एवमकारे, काले—समये, मृत्युकवलकल्पे वर्त्तमानसङ्घटसमये इत्यर्थः, अनावृष्टिहते—अनावृष्ट्या—वर्षणाभावेन, हते—विशुद्धो सतीत्यर्थः, प्रचण्डमरीचिवितमनया मृतप्राये सतीति यावत्, शस्ये—धान्ययवादौ ; द्रोणमेघः,—द्रोणनामा जलदराजविशेष इव, अस्य शस्यवर्द्धकत्वमुक्तं ज्योतिषास्त्वे यथा,—“त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषितः क्रमात् । आवर्त्तं विद्धि संवर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥ आवर्त्तो निर्जली मेघः संवर्त्तय बह्मदकः । पुष्करो दुष्करजली द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥” इति । उदितः,—उद्भूतः, आवर्त्तभूत इत्यर्थः, उपस्थितः इति यावत्, अयं—दृश्यमानो जन इत्यर्थः, कः ?—किन्नामधेयः, किम्परिचय इत्यर्थः ; यथा द्रोणमेघः अकस्मादाविर्भूतः तीव्रातपदग्धं शस्यं सञ्जीवयति, तथ निर्द्ध्वंस्य कुट्टपतेः पालकस्य अन्यायविचारेण प्राप्तमृत्युदग्धं मां रक्षितुमप्रार्थित-तथैवोपस्थितः कारुण्यवारां निधिः अयं कः ? इति समुदितायः । अत्र किंशब्दवाक्येन स्थावरकेण सह द्रोणमेघस्यावैधर्म्म्यासाभ्यप्रतोतेरुपमाऽलङ्कारः । पथ्यावर्त्तं वृत्तम् ॥ २६ ॥

(स) श्रुतम् ?—आकर्णितम् ? चेष्टावाक्यमिति शेषः ।

ननु विनश्वरस्यास्य जीवनस्य कृते कथं त्वमेवमुत्कण्ठितो जात इत्याशङ्क्याह, नेति ।—मरणात्—मृत्योः, न भीतः,—न शङ्कितः, अस्मि—भवामि, अहं मरिष्या-

एतच्च,—

तेनास्मप्रकृतवैरेण क्षुद्रेणात्यल्पबुद्धिना ।

शरेणैव विषाक्तेन दूषितेनापि दूषितः ॥ २८ ॥

तैति न विभेभौत्यर्थः । ननु यदि स्युभौतो नास्ति, तदा कथमौदृक् विभेनायसी ?
 आशङ्क्य, केवलमिति ।—यशः,—कौर्त्तिः, यत् आजन्मनः वज्रायासिन सञ्चित
 प्रीति भावः, दूषितं—स्त्रीहत्याऽपवादकलङ्कितं कृतमित्यर्थः, “सम्भावितस्य चाकौर्त्ति-
 र्नाशदतिरिच्यते” इति वक्तुराशयः, तेन हि, केवलम्—एकमात्रं, भौतोऽस्त्रीति
 तः, स्त्रीहत्याऽपवादात् मदीयमुभयशसि कालिमाऽऽधायकादेव केवलं विभेभौति
 त्वः । विशदस्य—परिपूतस्य, निर्दोषस्येत्यर्थः, इदानीं स्थावरकचेटवचसा अप-
 षदविमुक्तस्येति यावत्, मे—मम, स्युः,—मरणं, हि—निश्चयेन, पुत्रजन्मसमः,
 —सुतसम्भवसदृशः, तत्तुल्यानन्ददायक इति यावत्, भवेत्—सम्पद्येत, “पुत्रस्ते
 जातः” इति अमृतवर्षिवचनश्रवणसंमकालं हि पितुः निरतिशयदृष्टोदयदर्शनादित्या-
 शयः ; अत्यन्तदुःखावस्थायानपि पुत्रजननं श्रुत्वा तज्जन्मविमलानन्देन पित्रा सुखं
 दृष्टं यथा सुप्तं भवति, तथा अय्यथारोपितहत्याऽपराधकलङ्कितोऽहम् अभवम्
 इति अत्यन्तदुःखितोऽपि इदानीं चेष्टवचसा स्त्रीवधापवादविमुक्तः, अतः सुखं मरि-
 तशरीरं फलितार्थः । अत्र स्युः पुत्रजन्मना सह अवैधस्यसाम्यकथनात् उपमा-
 त्वकारः । पश्चादत्रोक्तं ॥ २७ ॥

सर्व्वेसमक्षम् आत्मनः निर्दोषत्वं ज्ञापयितुमाह, तेनेति ।—न कृतं—न आचरितं,
व प्रदर्शितमिति यावत्, वैरं—शत्रुभावः यस्य तेन, अननुष्ठितविरुद्धाचरणेनेत्यर्थः;
कदापि मया मनसाऽपि यस्यापकारः न चिन्तितः तथाभूतेनेति यावत्, तथाऽपि;
श्रेण—बीचेन, नीचाग्रयेनेत्यर्थः; अत्यल्पबुद्धिना—आत्मैर्न, प्रायशी बुद्धिहीनेनेत्यर्थः;
गौडशानिष्ठाचरणे किं पापमित्यज्ञानता मुखेषेति यावत्, दूषितेनापि—कृतदोषे-
नापि, स्वयं स्त्रीप्लवसाधनात् जातापराधेनापि इत्यर्थः; तेन—धूर्ततमेन शक्रारिये-
नार्थः; विधाक्तोन—विषदिग्धेन, अत एव दूषितेन शरेण—वांशेन, इव, विधाक्तायो-
नमुखिनीमुखवद्गुणाकरेण स्त्रीजननापवादेन निष्फलइत्य मे श्रुतशो निकृन्ननात्
अत भावः, [“अरीयेव” इत्यत्र “शरीयेव” इति पाठे,—विप्रलिप्तबाणवत् अतीव
रक्षापादायकतया अतिनिष्ठुरेण शकारियेत्यर्थः; अस्मिन् पक्षे, अत्र रूपकमलङ्कारः]
अस्मिन्—अहम्, [अस्मीत्यहमर्थे अन्ययम्] दूषितः,—कलङ्कित इत्यर्थः ; नितान्त-
नीचाग्रयः मुख्यः शकारः ज्ञानतः कदाऽपि स्यात् नाप्रकृतोऽपि स्वस्वाभावेन वसन्त-

चाखालौ । थाबलअ ! अबि (ह) शच्चं भणाशि ? *

चेटः । शच्चं । हमो बि, मा कश्श बि कधइश्शशि त्ति पाशाद-
बालमापदोलिआए दण्डणिअलेण बन्धिअ णिक्खित्ते । † (क)

शकारः । [प्रविश्य सद्वर्षम्]—

मंशेण तिव्खामिलकेण भत्ते, शाकेण शूपेण शमच्छकेण ।

भुत्तं मए अत्तणअश्श गेहे शालिश्श कूलेण गुलोदणेण ‡॥ २६ ॥

* स्थावरक ! अपि सत्यं भणसि ?

† सत्यम् । अहमपि, मा कस्यापि कथयिष्यमीति, प्रासादवालाग्रप्रतीलिकायां
दण्डनिगडेन बद्धा निक्षिप्तः ।

‡ नांसेन तित्तास्सेन भक्तं शाकेन शूपेन समस्यकेन ।

भुक्तं भयात्मनी गेहे शालीयकुरेण गडौटनेन ॥

सनामलभ्या सज्जातमत्सरः स्वयमेव वसन्तसेनां हत्वा आत्मवाणार्थं तत्रेयसः सम
जीवननाशार्थं वा मयि तमपराधमारोपितवान्, न त्वहं तत्त्वतो दोषीति भावः ।
अत्र तत्पदप्रतिपाद्यस्य शकारस्य विषाक्तोत्प्रेरणेण सार्द्धमवैधर्म्यसास्यप्रतीतिः उपमा-
इलङ्कारः । पथ्यादन्तं वृत्तम् ॥ २८ ॥

(ह) अपिरत्र प्रश्ने, यथार्थं कथयसि किम् ? इत्यर्थः ।

(क) सत्यं—यथार्थं, भणामीति शब्दः । कस्यापि—जनस्य, इति सम्बन्ध-
विवक्षया षष्ठी, कमपि जनमित्यर्थः । दण्डनिगडेन—दण्डस्य—शासनस्य, निगडः,
—गडः तनः, [अश्वघासादिवन तादर्थ्ये षष्ठीसमासः] ; यद्वा,—दण्डसंज्ञकः,—
गडकुड्यप्राथितदारुविशेषसंयुक्तः, यः निगडः,—आवहृद्गडल इत्यर्थः, तनः, [शाक-
पार्थिवादित्वात् उत्तरपदलोपो समासः] । बद्धा—संयम्य, करचरणावित्यर्थः ।
निक्षिप्तः,—एकान्ते स्थापित इत्यर्थः ।

स हि केनापि निषेधे चारुदत्तं व्यापादयितुं त्यक्ताहारनिद्रः शकारः सम्प्रति
चारुदत्तस्य प्राणदण्डाज्जया कृतार्थम्भवः इदानीं हर्षं प्रकाशयन् स्वगृहे निश्चिन्तितेन
कृतं स्वभोजनव्यापारं वर्णयति, मांसेनेति ।—मांसेन—सुपक्वेन क्वागादिपिशितेन,
तित्तास्सेन—तित्तेन—तित्तरसेन, कारवेष्ठादिना इत्यर्थः, तथा अस्सेन—अम्बरसेन,
तिन्तिङ्गादिना चेत्यर्थः, शाकेन—अस्त्रनाशसंस्कृतपत्रपुष्पादिना, तित्तरसवता अन्न-
रसवता च दशविधेन भोजनोपकरणेन इत्यर्थः, (“मूलपत्रे करीरायं फलकाखाधि-
रुद्धकम् । त्वक् पुष्पं कवकश्चैव शाकं दशविधं श्रुतम् ॥” इत्युक्तेः) समस्यकेन—

[कर्णं दत्त्वा] भिन्नकांश-खड्गणाए चाण्डालबाआए शल-
ग्रंजीए, जधा अ एशे उक्तालिदे वज्रभङ्गिण्डिमशदे पङ्-
ङ्गाणं अ शुणीअदि, तधा तक्केमि, दलिहचालुदत्ताके वज्रभ-
ङ्गाणं णीअदि त्ति ; ता पेक्खिअं । शत्रुविनाशे णाम मे महन्ते
हलकश पलिदोशे होदि । शुदं अ मए, जेवि किल शत्रुं
बाबादअन्तं पेक्खदि, तश अस्सअं जम्भन्तले अक्खिलोणे ण
होदि ; मए क्खु विअगखिहगदभ-पविट्ठेण विअ कीडएण किं
पि अन्तलं मग्गमाणेण उप्पाडिदे ताह दलिहचालुदत्ताह
विनाशे । अस्सदं अत्तणकेलिकाए पाशाद-बालग-पदोलिआए
अहिलुहिअ अत्तणो पलक्कमं (ख) पेक्खामि । [तथा क्त्वा

* भिन्नकांशखड्गनायाः चाण्डालबाआयाः स्वरसंयोगः, यथा च एष उरखालितो
अङ्गिण्डिमशब्दः पटङ्गानाच्च श्रूयते, तथा तर्कयामि, दरिद्रचारुदत्तको बध्यस्थानं
गोयते इति । तत् प्रेक्ष्ये । शत्रुविनाशे नाम मम महान् हृदयस्य परि-
तोषो भवति । श्रुतञ्च मया, यो हि किल शत्रुं व्यापाद्यमानं पश्यति, तस्य अन्वयिन्म
व्याप्तरे अचिरीगो न भवति । मया खलु विसयव्यगमप्रविष्टेनेव कीटकेन किमपि
पतनं मृगयमाणेन उत्पादितस्य दरिद्रचारुदत्तस्य विनाशः, साम्प्रतम् आत्मोपायां

नस्ययुक्तेन, रूपेण—व्यञ्जनभेदेन, मुद्रादिहृदलेन सहैत्यर्थः, [सहाष्टं तृतीया, सुखेन
गोयते असौ इति रूपः, सुपूर्वेकात् पिबतेः घञर्थे कः, पृथोदरादित्वात् साधुः] तथा
शलीयकूरेण—शालितण्डुलप्रभवेण अन्नविशेषेण, (शूरशब्दस्यात्रार्थकत्वमुक्तं हला-
नुषेन) प्रस्तुतेनेति पदमध्याहार्यम् ; गुडोदनेन—गुडेन—गुडमिश्रितेन, ओदनेन—
पक्वेन अन्नेन, पायसेन इत्यर्थः, आत्मनः एव—स्वस्यैव, गेहे—भवने, मया—शका-
रेणेत्यर्थः, भक्तम्—अन्नं, (“भक्तमन्ने तत्परि च” इति हेमचन्द्रः) मुक्तं—भाक्षितम् ;
अहं प्रत्यहमेव खरुहं विविधं सुखाद्यं यथेच्छं निश्चिन्तमना मुञ्जे, अतो नास्ति
मममः कोऽपि सौभाग्यवानित्याशयः । इन्द्रवज्रा हतम् ॥ २८ ॥

(ख) भिन्नकांशखड्गनायाः,—भग्नकांशवत् अन्यत्वाखड्गननिनादं कुर्वन्त्याः,
भिन्नकर्कशरवायाः इत्यर्थः, [अखड्गं खड्गं कुर्वन्त्याः इत्यर्थे भृशदेराकृतिगणत्वेन
अखड्गशब्दादभूततद्वावेऽर्थे किप्रत्यये, पश्चात् पश्चादित्वादपि स्त्रियां टापि च खड्गना

इति पदं सिद्धमिति] चः खालवाचायाः,—चाखालवचसः, [वाच्-शब्दात् स्त्रियां
 वैकल्पिकः टाप्प्रत्ययः, “क्षुधा वाचा दिशा क्षुधा विपाशा च खजा रजा । गिरीणिहा
 देवविशा पचे क्षुधादिगादयः ॥” इति दर्शनात्] । स्वरसंयोगः,—स्वराणां—
 कण्ठध्वनिनां, संयोगः,—सम्यक् सम्बन्धः, श्रूयते इति शेषः, कर्कशकण्ठस्वरपरिचयेन
 एष घातकानां रव इत्यनुमीयते इति तात्पर्यम् । उत्खालितः,—उद्धमितः, उत्थापित
 इत्यर्थः, घातुकैरिति शेषः, [उत्पूर्वकात् भौवादिकात् खलतेः णिचि कर्मणि निष्ठा,
 अस्य चलनार्थकतयैवात्र उद्धमनार्थकत्वम्, उद्धमनस्यापि चलनविशेषरूपत्वादिति]
 बन्धुहिण्डिमशब्दः,—बध्नानां—राजादेशेन हननीयानामित्यर्थः, हिण्डिमः,—राजां-
 क्षया अपराधिनां बधकाले वादनीयः वाद्यभेदः, तस्य शब्दः,—खनः । पटहानाच्च,
 —ढक्कानाच्च, शब्द इति शेषः, [चकारस्य समुच्चयार्थकत्वेऽपि “पटहानाम्” इति
 सम्बन्धपदेन अन्यार्थं “बन्धुहिण्डिमशब्दः” इति समस्तपदस्यैकदेशस्य शब्दपदस्य
 अनुषङ्गेणान्वयो न सम्भवति एकदेशान्वयस्यानङ्गीकारात् इति जज्ञेन पृथक्शब्द-
 पदेनान्वयः, तदङ्गीकर्तुमते तु न काचिद्धानिरिति बोध्यम्] । शत्रुविनाशे—शत्रोः,
 —अरेः, चारुदत्तस्येत्यर्थः, विनाशे—इत्यायां, चारुदत्तस्य वधे जाते सतीत्यर्थः ।
 [“शत्रुविनाशे णाम” इत्यत्र “शत्रुविनाशेण” इति पाठान्तरम्] नान—सम्भावनायां,
 परितोषो भवतीति सम्भावयामीत्यर्थः । व्यापाद्यमानं—विनाश्यमानम् । [अत्र
 “वावादश्माशं” इति वक्तव्ये, “वावादश्नन्तं” इति प्राकृतं, व्यापाद्यन्तम्—आत्मानं
 घातयन्तम् इत्यर्थकं पदमुच्चारयन् शकारः अचिरादेव स्वस्य वधानुरूपः पराभवः
 भविष्यति, न तु जिवांसितस्य चारुदत्तस्य इति भाविनमर्थं भ्रमात् स्वयमेवाभ्यधादिति
 रहस्यम्] । “अत्यन्मिन् जन्मान्तरे” इति विरुक्तिः शकारवक्तृकत्वात् न दीषावहेति
 बोध्यम् । अलिरीगो न भवतीति ।—शत्रुविनाशदर्शनस्य चक्षुषीरितिसन्तर्पणतया तेन
 चक्षुरोगो न भवति इति शकाराशयः । विसस्य—मृणालस्य, ग्रन्थिः,—पर्वसन्धिः;
 तस्य गर्भे—अभ्यन्तरे, प्रविष्टेन—गतेनेत्यर्थः, कौटकेन—क्षुद्रप्राणिविशेषेणैव ।
 किमपि—किञ्चित् । अन्तरम्—अवकाशं, निष्क्रमणमार्गमित्यर्थः । मृगयमाणेन—
 अन्विष्यता । उत्पादितः,—जनितः, सङ्घटित इत्यर्थः ; मृणालग्रन्थिगर्भप्रविष्टः कौटो
 यथा ततः निष्क्रमितुं कमपि अवकाशमन्विष्यन् केनचित् छिद्रेण मुक्तिं लभते, तथा
 वसन्तसेनाहत्याऽपराधजनितायां दुस्तरायामापदि पतितः अत्ररुद्धप्रायः अहं तस्मात्
 मुक्तिमन्विष्यन् चारुदत्तस्योपरि तमपराधं पातयित्वा उपस्थितात् महतः सङ्घातात्
 इदानीं सर्वथा निर्मुक्तो जात इति भावः । पराक्रमं—सामर्थ्यं, प्रभुशक्तिमित्यर्थः,
 चारुदत्तविनाशसाधकं खड्गदिकौशलमिति यावत् ।

इहा च] ही ही ! एदाह दलिहचालुदत्ताह वज्रं शीघ्र-
मणाह एवढे जणशम्भे, जं वेलं अम्हालिशे पवले बलमणुशे
वज्रं शीघ्रदि, तं वेलं कीदृशे (ग) भवे ? [निरीक्ष्य] कथं ! एशे
शे णवबलहके बिअ मण्डदे दक्खिणं दिशं शीघ्रदि ? अथ
किं णिमित्तं मम केलिकाए पाशाद-बालग-पदोलिआए
शमीवे घोषणा णिवडिदा णिवालिदा अ ? (घ) [विलोक्य]
कथं थाबलके चेडेवि एत्थि इध ? मा णाम तेण इदो गदुअ

प्रासादवालायप्रतोलिकायामधिरुद्ध आत्मनः पराक्रमं पश्यामि । ही ही ! एतस्य
दरिद्रचारुदत्तस्य वध्यं नीयमानस्य एतावान् जनसम्पदः, यस्यां वेलायामस्मादृशः
वरमानुषो वध्यं नीयते, तस्यां वेलायां कीदृशी भवेत् ? कथमेव न नववलीवर्द्ध-
नमण्डितो दक्षिणां दिशं नीयते ! अथ किं निमित्तं मदीयायाः प्रासादवालाय-
प्रतोलिकायाः समीपे घोषणा निपतिता निवारिता च ? कथं स्थावरकयेटोऽपि

(ग) दरिद्रचारुदत्तस्य—तन्नामधेयस्य दुर्गतस्य साधवाहस्येत्यर्थः, दर्शनायेति
शेषः । वध्यं—वधाय इदं, वधस्थानमित्यर्थः । जनसम्पदः,—जनानां परस्पर-
वर्धनमित्यर्थः, जततेति यावत्, [समर्द्धनम् इति सम्पदः, संपूर्वकात् सृज्जातीः भावे
र्धाञ् रूपम्] । यस्यां वेलायां—यस्मिन् समये । अस्मादृशः,—अस्माकमृशः, मादृशः
परमैश्वर्यशालीत्यर्थः । वरमानुषः,—प्रधानपुरुषः, [नयतेः कर्मणि प्रधानकर्मणः
वरमानुष इत्यस्य उक्तत्वात् प्रथमा] । वध्यं,—वधस्थानम् । नीयते—प्राप्यते ।
कीदृशः,—किम्प्रकारः, यदि एतस्मिन् दीने वध्यभूमिं नीयमाने तद्दर्शनार्थम् एता-
वान् जनसम्पदः, तर्हि, न जाने लोकीत्तरविभवशालिषु अस्मासु एव नीयमानेषु
सौ कीदृग्भवेदिति समुदितार्थः, [एतेन मुखः शकारः स्वस्याचिरादेव वध्यभूमि-
नवनं भविष्यतीति विज्ञापितवान् । “एवढे” इत्यत्र “एशे वढे” इति पाठान्तरं,—
“एष वडः” इति संस्कृतम्, वडः,—उत्तरोत्तरं वृद्धिं प्राप्त इत्यर्थश्च] ।

(घ) नववलीवर्द्ध इव—अभिनवक्रीतवृषभ इव, तरुणवृषभ इव इत्यर्थः वा ।
मण्डितः,—पुण्यचन्दनादिना भूषितः । दक्षिणां दिशं—यस्यां दिशं, दक्षिणश्मशान-
मिति यावत्, [यमभवनमिति व्यज्यते ; कर्मवाच्ये नयतेर्मुख्यकर्मण एव उक्तत्व-
निवृत्त्यात् “एषः” इत्यत्र उक्ते कर्मणि प्रथमा, “दिशम्” इत्यत्र तु गौणकर्मतया
नियतेति बोध्यम्] । अथ—प्रश्ने । किं निमित्तं—कस्मात् हेतोः, किमर्थमित्यर्थः ।

मन्तभेदे किदे भविष्यति ? ता जाव णं अस्सेशामि । * (ङ)
[इति अवतीर्थं उपसर्पति (च)] ।

चेटः । [इह] । भट्टालका ! एषे शे (छ) आगडे । †
चाण्डालो !—ओशलध, देध मग्गं, दालं ठक्केध, होध तुल्लोआ ।

अविणअ-तिक्खविशाणे दुट्ठवड्ढे इदो एदि ः ॥ ३० ॥

नास्तीह ? मा नाम तेन इतो गत्वा मन्तभेदः कृतो भविष्यति ? तद् यावदेन-
मन्विष्यामि ।

† भट्टारकाः ! एष स आगतः ।

‡ अपसरत, दत्त मार्गं, द्वारं पिपत्त, भवत तूष्णीकाः ।

अविनयतीच्छविषाणो दुष्टबलीवर्द इत एति ॥

घोषणा—घोषणावाक्यमिति यावत् । निपतिता—उद्घोषिता, राजशासनमुद्घोष-
समकालमेव इति यावत् । निवारिता—निषिद्धा, केनचित् इति शेषः, कथं निपतिता
घोषणा अकाले-एव निवारिता ? इत्याशङ्का ।

(ङ) नाम—सम्भावनायां, विकल्पे वा । तेन—स्थावरकचेटनेत्यर्थः । इतः,
—अस्मात् स्थानात् । गत्वा—अपसृत्य, जनसमक्षमिति शेषः । मन्तभेदः,—मन्त्रस्य—
गुह्यवादस्य, मन्त्रतवसन्तसेनाह्वयारूपगुप्तविषयस्येत्यर्थः, भेदः,—प्रकाशः, सर्वसमक्षं
ज्ञापनमिति यावत्, मा कृतः भविष्यति—अनुष्ठितः न सम्पत्स्यते ; असौ हि दुष्टाग्रयः
चेटः ईदृशात् सुरक्षितस्थानात् इदानीमेव पलायितवान्, मन्ये किमसौ मे सर्वमेव
गुह्यविषयमप्रकाशयत् किञ्च, यदि हि तेन गुप्तवादः सर्वसमक्षं प्रकाशितः स्यात्, तर्हि
मे महान्नर्थः आपद्येत इति, अत एव मया त्वरितमेव तदनुसरणं कर्तव्यमिति तर्हि
मे गुप्तं रहस्यमसौ भङ्क्तुं न शक्नुयादिति भावः । यद्येव तर्हि अविलम्बेनैव तद्विधेय-
मित्याह, यावदिति ।—एतद्धि सम्भ्रमसूचकम् अव्ययम् । एनं—स्थावरकम् ;
अन्विष्यामि—अनुसन्दधामि, अन्यत् सर्वं परित्यज्य एनमेव अनुव्रजामि इत्यर्थः ।

(च) अवतीर्थं—अवसृज्य, प्रासादायादिति शेषः । उपसर्पति—उप-
समीपे, सर्पति—गच्छति, चाण्डालादीन् इति शेषः ।

(छ) भट्टारका इति चाण्डालानामामन्त्रणम् । एष सः,—यः वसन्तसेनां
बाहुपाशबलात्कारेण मारितवान्, सः असौ मत्प्रभुः शकार इत्यर्थः ।

स्थावरकमुखात् शकारस्य दुष्टेष्टितमाकर्ण्य ततोऽन्वेषामपि अपकारमाशङ्क्य
पौराणान् अप्रमादमवस्थानमुपदिशतः, अपसरतेति ।—अपसरत—अपगच्छत, इतो

शकारः । अले अले ! अन्तलं अन्तलं देध । [उपसृत्य]
पुत्तका थाबलका चेड़ा ! एहि, गच्छन्ह । *

चेटः । ही ही अणज्ज ! वसन्तशेणिअं मालिअ ण पलि-
तुहेसि ? सम्पदं पणइजण-कप्पपादवं अज्जचालुदत्तं माल-
इदुं ववशिदे सि ? ॥ (ज)

* अरे अरे ! अन्तरमन्तरं दत्त । पुत्तक स्थावरक चेटक ! एहि, गच्छावः ।

+ ही ही अनार्य ! वसन्तसेनां मारयित्वा न परितुष्टोऽसि ? साम्प्रतं प्रणयि-
जनकल्पपादपमार्थचालुदत्तं मारयितुं व्यवसितोऽसि ।

दूरं पलायध्वमित्यर्थः, मार्गं—पन्थानम्, अवाधागमनार्थमिति भावः, दत्त—अपेक्षितं,
दुर्विनीतपशुरूपस्य शकारस्य इति शेषः, शकारस्यावाधागमनार्थं मार्गावरोधं त्यजते-
त्यर्थं, दारं—कपाटमित्यर्थः, स्वस्वगृहस्येति भावः, पिधत्त—वस्त्रोत्त, [अपिपूर्वकात्
दधातेः लोटि रूपम्, “वष्टि भागुरिरज्जोपमवाष्ठीरूपसंग्रयोः” इति वचनात् अपे-
शकारस्य पालिको लोपः] इतः पलाय्य गृहं गत्वा गृहकपाटं रुन्ध इत्यर्थः, यद्वा,—
भवनस्थाः सर्वे गृहकपाटम् आवृणुत इत्यर्थः, अन्यथा उद्दमककुचानयम् उन्मुक्त-
हारमार्गेण गृहं प्रविश्य युष्मान् सर्वान् निर्व्यातधियत्यतीति भावः; तूष्णीयाः,—
मौनिनः, [तूष्णीं शीलं येषां ते इति शीलार्थे कन्, निपातनात् मलोपश्च] भवत—
क, अन्यथा एष कदाऽपि कस्यापि उक्तिविशेषस्य अन्यथाऽर्थं गृहीत्वा महदनिष्ट-
मुत्पादयिष्यतीति भावः; कथमेवमकस्मादुपदेशप्रचार इत्याशङ्काच्च, अविनयेति ।—
अविनयं—दुःशीलता इत्यर्थः, [विनयस्याभावः अविनयम् इत्यव्ययीभावः] तदेव
तीक्ष्णं—निश्चितं, सूक्ष्माग्रमित्यर्थः, विषाणं—शङ्कं यस्य तादृशः, दुष्टव्यवहाररूप-
सूक्ष्माग्रविषाणभीषण इत्यर्थः, दुष्टबलीवद्दं,—दुर्हान्तवृषभः, [अत्र शकारे दुष्टबली-
वद्दंमेदारापात् तद्वत् तस्य ओदृत्यमुखंत्वाद्यातिशयं सूच्यते] इतः,—अस्मां दिशि,
असदभिमुखमित्यर्थः, एति—आगच्छति । अत्र अप्रस्तुताद् दुष्टबलीवद्दं प्रस्तुतस्य
खलशकारस्य प्रतीतेरप्रस्तुतप्रशंसासङ्गारः, तथा अविनये तीक्ष्णविषाणतादारम्या-
ध्यासात् रूपकम्, एवं पराङ्गतवाक्यांश्च पूर्वाङ्गतवाक्यलब्धांश्च अपसरणादेः
निष्पादकतया अवतारणात् काव्यलिङ्गालङ्कारयत्येतेषामलङ्काराणां परस्परसापेक्षतया
संस्थितेः सङ्करः । आख्यां वृत्तम् ॥ ३० ॥

(ज) ही इति विषादद्योतकमव्ययं, विषादातिशयद्योतनायं च “ही ही” इति
विवक्तिः, (“ही दुःखे हितावाख्यातः,—” इति मेदिनी) ; हीही इत्यस्य एकपदत्वे तु

शकारः । ए हि लक्षणकुम्भ-शलिशे हम्गे इत्यिच्छं बाबा-
देमि । * (भ)

सर्वे । अहो ! तु ए मालिदा, ए अज्ज-चालुदत्तेण । † (ज)

शकारः । के एव्वं भणादि ? ‡

सर्वे । [चेष्टमुद्दिश्य] एं एसो साह । §

शकारः । [अपवाय्यं (ट) खनतं समयच्च] अबिदमादिके ! अबिद-

* न हि रत्नकुम्भसदृशोऽहं स्त्रियं व्यापादयामि ।

† अहो ! त्वया मारिता, न आर्यचारुदत्तेन ।

‡ क एवं भणति ?

§ ननु एष साधुः ।

विषयार्थे प्रयोगोऽयं बोध्यः, (“हीहीशब्दो विषयहास्ययोः” इति मेदिनी) ; वसन्त-
सेना “मारयित्वाऽपि न परितुष्टोऽसि, सम्प्रति चारुदत्तमपि मारयितुमुद्युक्तोऽसि ?
अहो ! ते दुर्बलता !” इति विषयस्यैव प्रतीतिः । अनाय्य !—असाधो ! दुर्जन
इत्यर्थः । प्रणयिजनकल्पपादपं—प्रणयिजनानां—याचकजनानां, क्षिप्तजनानां वा,
(“प्रणयः प्रणये प्रेम्णि याज्जाविश्रम्भशोरपि” इति मेदिनी) कल्पपादपः,—अभिलषित-
दायी खनामख्यातः सुरतविविशेषः, तं, तत्स्वरूपमित्यर्थः ; कल्पवृक्षो यथा प्रार्थना-
मात्रमेव याचकैर्भ्योऽभिलाषानुरूपं वस्तु ददाति, तथा अयमपि अर्थिनां सर्वविधमभि-
लाषं प्रार्थनामात्रमेव पूरयतीति विशदार्थः । व्यवसितः,—उद्युक्तः, प्रवृत्त इत्यर्थः ।

(भ) रत्नकुम्भसदृशः,—रत्नपूर्णकलसतुल्यः ; रत्नपूर्णः कुम्भो यथा महामूल्य-
पदार्थपूर्णतया अन्तःसारवान्, तद्वत् महासत्त्वेन अतुल्यविभवेन च सम्पन्नतया सारवान्
अहं धनलिप्सया नैव स्त्रियं हतवान्, न मे अर्थाभावो कश्चिदस्ति, न वाऽहं निःसत्तः,
अतः मयि एतादृशदुष्कर्मानुष्ठानं कथमपि न सम्भवतीति भावः ; यद्वा,—रत्ननिर्मितः
कुम्भः रत्नकुम्भः, स हि यथा सुदृश्य बहुमूल्यश्च भवति, तद्वत् सुरूपः वरपुरुषश्च अहं
न रत्नभूतां स्त्रियं हतवानित्यर्थः ।

(ज) अहो इति विषयार्थकमव्ययं, साधुरयं स्थावरकः समागत्य “चारुदत्तेन
सा न हता, अपि तु शकारेणैव” इति साक्ष्यं ददाति, शकारस्तु सर्वथा तदपलपति
इति विषयकारणम् ।

(ट) अपवाय्यं—आच्छाद्य, जनान्तरिभ्यः पराहत्य मुखं तिरीधाय चेत्यर्थः,
तथा च दर्पणकारः,—“—तद्भवेदपवारितम् । रहस्यं यदन्यस्य पराहत्य प्रका-
शते ॥” इति ।

दिके ! कथं थाबलके चेडे सुहु, ण मए शञ्जदे ? एशे क्वु
अकज्जश शक्खी । (ठ) [विचिन्त्य] एब्बं (ड) दाव कलइशं ।
अलिअं भट्टालका ! हंहो ! एशे चेडे शुबस्सुचोलि-
ए मए गहिदे, पिट्टिदे, मालिदे, वहे अ; ता किदवेले
ए जं भणादि, किं शब्बं शच्चं ? (ठ) [अपवारितकेन चेटस्य कटकं

• हुन्त ! कथं स्थावरकचेटः सुहु न मया संयतः ? एष खलु मम अका-
साची । एवं तावत् करिष्यामि । अलीकं भट्टारकाः ! अहो ! एष चेटः सुवर्ण-

(ठ) अविदमादिके !—भय-विस्मय-खेदसूचकमव्ययमिदं, द्विरुक्तिस्तु भया-
नामातिशयबोधनार्थम् । सुहु—सम्यक्, दृढमित्यर्थः । संयतः,—बद्धः, निगडित
यावत् । एषः,—अयं, चेटः स्थावरक इत्यर्थः । अकाय्येस्स—वसन्तसेनाहत्या-
न्युचितकर्मण इति भावः, [“स्वामीश्वराधिपति—” (२।३।३८ पा०) इत्यादिसूत्रेण
साक्षिशब्दयोगात् षष्ठी, पक्षे समस्यपि भवितुमर्हति] । साची—प्रत्यक्षदर्शी ।

(ड) एवम्—अन्वेषामगोचरेण चेटहस्ते सुवर्णकटककूपोत्कीचदानानुष्ठानमित्यर्थः ।

(ठ) अलीकं—मिथ्या, चेटोऽयं यददति, तत्सर्वमेव अशुभमित्यर्थः ।

भट्टारका इति दर्शकानां सम्बोधनम् ; भट्टाराः पूज्याः, तेषां समूहाः भट्टारकाः
[भूषणार्थं कन्] भी मान्वा इत्यर्थः । यद्यपि नाव्योक्तौ भट्टारकशब्दः वृषस्त्वेव
वक्तव्यः प्रयुज्यते, तथाऽपि आत्मापराधप्रकाशशङ्कया शकारस्य सज्जान्तत्वात्
शारभाषितत्वाद् वा एवंविधः यादृच्छिकप्रयोगः सीद्ध्यः ; सुवर्णचोरिकाया—
चोरानां—स्वर्णालङ्काराणामित्यर्थः, चोरिका—चौर्यं तथा, [चोराणां कर्म इत्यर्थे
प्रत्ययात् कर्मणि ठन् ठक् वा, ततः स्त्रियामपि चोरिका इति पदं सिद्धम्]
चोरानां पहरणेन हेतुना इत्यर्थः । [केचित्तु “शुबस्सुचोलिआए” इति प्राकृतस्य “सुवर्ण-
चोरीकायाः” इति पञ्चम्यन्तसंस्कृतं पठित्वा हेतौ पञ्चमीं, सुवर्णचौर्याहेतोरित्यर्थश्च
भवति] । तत्—तस्मात्, मयेवं बहुधा निर्यातितत्वादित्यर्थः । कृतदैरः,—कृतं—
अनुष्ठितमित्यर्थः, वैरं—विरुद्धाचरणं, मारणादिरूपमिति यावत्, यस्य सः,
चोरोचितदण्डदानेन समुत्पादितशत्रुभाव इत्यर्थः । “किम्” इत्यनन्तरं “तत्” इति
समाध्याहरणीयं, यत्तदीर्णत्यसम्बन्धात् । तत्—चेटीकम् । सद्धं—सकलम् । किं
भवति ?—किं प्रकृतम् ? कृतवैरस्य अस्य ईर्ष्याप्रयुक्तं वचनम् आमूलं सत्यं भवितु-
मिति किम् ? नैवेत्यर्थः । जातविरोधः जनः दैरनिर्यातनाथं मिथ्याभूतं दीपं
भविति कृत्वा प्रकाशयति, अतः तत् नैव सुधीभिः प्रमाणतया याच्यमिति भावः ।

प्रयच्छति । खैरकम् (ण)] पुत्तका थाबलका चेड़ा ! एदं गेल्लिअ
अस्सधा (त) भणाहि । *

चेटः । [गृहीत्वा] पेक्खध पेक्खध भट्टालका ! हंही ! (थ)
शुवस्सेण मं पलोभेदि । †

शकारः । [कटकमाच्छिद्य (द)] एशे शे शुवस्सके, जस्स काल-
णादो मए बड्ढे । [सक्रोधम्] हंही चाण्डाला ! मए क्वु एशे
शुवस्स भण्डाले णिउत्ते, शुवस्सं चीलअन्ते मालिदे, पिट्ठिदे ; ता
जदि ण पत्तिआअध, ता पिट्ठिं दाव पेक्खध । ‡ (ध)

चोरिकया मया गृहीतस्माद्धितो मारितो बह्वथ, तत् कृतवैर एष यत् भणति, किं
सर्वं सत्यम् ? पुत्तक स्थावरक चेट ! एतद्गृहीत्वा अन्यथा भण ।

+ पश्यत पश्यत भट्टारकाः ! अहो ! सुवर्णेन मा प्रलोभयति ।

† एतत् तत् सुवर्णकं, यस्य कारणात् मया बह्वः । हंही चाण्डाला ! मया
खलु एष सुवर्णभाण्डारे नियुक्तः, सुवर्णं चोरयन् मारितस्माद्धितः, तत् यदि न
प्रत्यवध्वं, तदा पृष्ठं तावत् पश्यत ।

(थ) अपवारितकैर्—अपवारितं—“तद्भवेदपवारितम् । रङ्गस्य यदन्यस्य
परावृत्त प्रकाशते” इति दर्पणोक्तलक्षणकः गोपनीयविषयज्ञापकः नाटकीयवक्तृचेष्टा-
विशेषः, तदेव इति स्त्राणं कानि अपवारितकं, तेन, अन्येभ्यः परावृत्त केवलं बोद्धव्य-
स्थानिकं स्वीयरङ्गप्रकाशनार्थं चेष्टाविशेषाश्रयणेनेत्यर्थः । कटक—सुवर्णवलय-
मित्यर्थः । खैरकं—खैरमेवेति । खैरकं, [स्त्राणं कन्] मन्दं मन्दमित्यर्थः, खदुस्सरणेति
भावत् ।

(त) अन्यथा—अन्यप्रकारं, मया पूर्वं यदुक्तं तन्न सत्यं, न शकारेण वसन्तसेना
मारिता, परन्तु चावदत्तेनैव इत्येवं रूपमित्यर्थः ।

(ष) अहो इति धिगर्धकं विस्मयायकं वाऽव्ययम् ; (“अहो धिगर्थे शीक्रे
च.....विस्मये पादपूरणे” इति मैदिनी) ।

(द) आच्छिद्य—बलादाकृत्येत्यर्थः ।

(ध) प्रत्यवध्वं—विश्वसत । पृष्ठं—पृष्ठदेशं, पश्चाद्भागमित्यर्थः, चेटस्सेति
शेषः ; प्राक् वसन्तसेनां हन्तुं शकारेणादिष्टेष्टः परलोकाभयात् तदादेशं कथमपि
नास्त्वकरोत्, तदेव तेन कष्टः शकारः पृष्ठदेशं तं बहुधा निर्द्वयम् अताडयत्, तमेव
हि अस्य पृष्ठदेशे प्रहारविज्ञानि गातानि ; सम्प्रति तु तान्मेव प्रदर्श्य, “सुवर्णहरणादि

चाख्खालौ । [दृष्टा (न.)] शोहणं भण्णादि । वितत्ते चेड़े
किं ण पल्लवदि ? * (प)

चेटः । ह्रीमादिके ! ईदिशे दासभावे, जं शच्चं कं पि ण
पत्तिआअदि !! (फ) [सकरणम्] अज्ज चालुदत्त ! एत्तिके मे
विहवे । † (ब) [इति पादयोः पतति] ।

* शोभनं भणति । विततयेट. किं न प्रलपति ?

† हन्त ! ईदृशो दासभावः, यत् सत्यं कमपि न प्रत्याययति !! आख्यचार-
दय ! एतावान् मे विभङ्गः ।

मयाऽयं प्रहृतः, तस्यैव एतानि चिह्नानि" इत्यादि स्त्रीकृतं वचः सुदृढं कर्तुं चेदस्य
पृष्ठदेशं प्रदर्शयितुमस्यायमुद्धयोग इति बोध्यम् ।

(न) दृष्टा, पृष्ठदेशमिति शेषः ।

(प) शोभनं—सुष्ठु, युक्तियुक्तमित्यर्थः । विततः,—विशेषेण ततः, प्रहार-
जनितवेदनासमुद्भूतशोकसन्निभेष्ट्यां क्रीडसन्तप्त इत्यर्थः । किं न प्रलपति ?—किं विरुद्धं
न भाषत ? सर्वमेव विरुद्धं भाषितुमीष्टे इत्यर्थः ; स्वामिनि विरक्ताः दासाः तं
निश्चातयितुम् अस्वीकानपि दोषान् आरोप्य तमभियुञ्जते इत्यपि सम्भावयितुं शक्यते
इति भावः । ["प्रलपति" इत्यत्र "प्रतपति" इति पाठे—किं न प्रतपति ?—शोक-
सन्तप्तः किं न अनतिष्ठति इत्यर्थः ; नास्ति हि अकार्यं किमपि क्रीडान्त्वानामिति भावः ।

(फ) हन्त इति खेदसूचकमव्ययम् । ईदृशः,—एवंविधः, भृत्यानां यथा-
विध्यनुष्ठेयमानेष्वपि कर्मसु, यथायथमभिधीयमानेष्वपि वचःसु च सततमेव प्रभूणां
मुख्यस्य अविश्वसनीय इति यावत् । दासभावः,—दासत्वं, परकीयभाग्योपजीवित्व-
मिति यावत् । यत्—यतः, दासत्वादिव हेतोरित्यर्थः । सत्यं—तथ्यं, प्रकृतं वस्तु
इत्यर्थः, यत्र नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिस्फाट्यमपि पदार्थमिति यावत् । कमपि—
प्रभुं, तद्वितरं वा कश्चिदित्यर्थः । प्रत्याययति—विश्वासयति ; दासजनस्य सत्यमपि
वाक्यं न कोऽपि तत्त्वेन विश्वसितौत्यर्थः, अहं हि दासः, शकारस्तु मम प्रभुः, अतः
खलु चाख्खालैः मम सत्यमपि वर्चनमुपेत्य मिथ्याभूतं तद्वचनमेव श्रद्धया परिगृहीत-
मित्येव वक्तुः विषादबीजम् । ["कं पि" इत्यत्र "किं पि" इति पाठे—"किमपि"
इति संस्कृतम् । किमपि—किञ्चिदपि, वाक्यव्यवहारादिकमिति यावत् । सत्यं—
सत्यमिति कृत्वा इत्यर्थः, सत्यत्वेनेति यावत् । प्रत्याययति, जनमिति शेषः] ।
(ब) एतावान्—एतत्परिमितः, प्रभोः कीपमुपेत्यापि घातक-पौरादिसर्वजन-

चार । [सकरुणम्]—

उत्तिष्ठ भोः ! पतित-साधुजनानुकम्पिन् !

निष्कारणोपगतबान्धव ! धर्मशील ! ।

यत्नः कृतोऽपि सुमहान् मम मोक्षणाय

देवं न संवदति, किं न कृतं त्वयाऽद्य ? ॥ ३१ ॥

समञ्चं प्रकृतार्थप्रकाशनरूप इति यावत् । मम विभवः,—सामर्थ्यं, भवतो रचणे प्रकृतमभिदधता मया सामर्थ्यानु रूपः प्रयत्नः कृतः, न हि मे अतःपरं किमपि सामर्थ्यं मकीति भावः ।

परोपचिकीर्षया स्वजीवनं दृष्ट्वा मन्वमानं प्रासादाद्यप्रतीतिकातः प्रकृतसंयमितमेवात्मानं पातयन्तममुं स्थावरकम् अकृतकार्यतया पादपातेन विलपन्तमालोक्य तं सान्त्वयन्नाह, उत्तिष्ठेति ।—भोः ! पतितान्—विपन्नान्, साधुजनान्—सत्पुरुषान्, निरपराधानित्यर्थः, अनुकम्पते—दयते यः तत्सम्बोधने, विपन्नसज्जनीपकारिन् ! इत्यर्थः, निष्कारणोपगतबान्धव !—निः,—नास्ति, कारणम्—उपकारकरणादिरूपो हेतुः यस्मिन् तद्वयथा स्यात्तथा, उपगतः,—प्राप्तः, अथाचिततयैवोपस्थित इत्यर्थः, यो बान्धवः,—सुहृत्, तत्सम्बोधने, अकृतविमप्रणयिन् ! इत्यर्थः, कृतविमद्वत्तादिकत्तु उपकारादिकारणजन्यं, तादृशकारणाभावात् त्वयि तु तत् सङ्गजमिति वक्तुराशयः ; तथा धर्मशील !—धर्माचरणपरायण ! [“—बान्धवधर्मशील !” इति समस्तः पाठो तु—निष्कारणं—निर्निमित्तम्, उपकारादिहेतुं विनाऽपि इत्यर्थः, उपगतं—प्राप्तं, सञ्जाताकाङ्क्षमित्यर्थः, बान्धवधर्मं—बन्धुक्रत्ये, बन्धुभिरनुष्ठेयोपकाराद्याचरणे इति यावत्, शीलं—स्वभावः यस्य तत्सम्बुद्धौ, नियताहेतुकपरोपकाराचरणपरायण ! इत्यर्थः] उत्तिष्ठ—उत्थितो भव, प्राणपातिचेष्टयाऽपि प्रतिबुद्धदेववर्गम अकृतकार्यस्य विषयस्य ते पादपतनं न युज्यते इति भावः । कथं न युक्त इत्याशङ्काह, यत्न इति ।—त्वया—भवता, अद्य—इदानीम्, पूर्व्वक्षण एव इत्यर्थः, मम—मे, मोक्षणाय—प्राणदण्डादिमुक्तये, किं न कृतम् ?—अनुष्ठितम् ? अपि तु सर्व्वमेव सुदृक्कार्यं कृतमित्यर्थः ; (किन्तु) सुमहान्—सातिशयः, बलवत्तम इति यावत्, यत्नः,—आयासः, प्रभोरसन्तीषमुपेक्ष्यापि सत्यमभिधाय मम रक्षणार्थं निर्वन्धातिशयरूप इति यावत्, कृतः,—आचरितोऽपि, (केवलं) दैवं—दुर्भाग्यं, दुरदृष्टमित्यर्थः, पूर्व्वजन्मकृतमशुभसाधनं कर्मेति यावत्, (“पूर्व्वजन्मकृतं कर्म तदैवमिति कथ्यते” “स्वमेव कर्म देवाख्यं विद्धि देहान्तरार्ज्जितम्” “प्राग्जन्मनि कृतं

चाण्डालौ । भट्टके ! पिष्टिन्न एदं चेडं णिक्खालेहि । * (भ)
 शकारः । णिक्कम ले ! [इति निष्क्रामयति (म)] । अले
 चाण्डाला ! किं विलम्बेधं ? मालेध एदं । † (य)
 चाण्डालौ । यदि तुवल्लि, ता शअं ज्जेव मालेहि । ‡ (र)
 रोह । अरे चाण्डाला ! मं मालेध, सुच्चध आतुक्कं । §

* भट्टके ! ताडयित्वा एतं चेष्टं निष्कासय ।

† निष्क्राम रे ! अरे चाण्डालाः ! किं विलम्बधम् ? मारयतैनम् ।

‡ यदि त्वरयसे, तदा स्वयमेव मारय ।

§ अरे चाण्डालाः ! मां मारयत, सुचत पितरम् ।

इयं शुभं वा यदि वाऽशुभम् । दैवशब्देन निर्दिष्टमिह जन्मनि तदुचैः ॥” इति च
 (रणात्) ; न संवदति—नानुकूलयति, नानुकूलं भवतीत्यर्थः ; भवान् यथा मयि
 सत् एव अनुकूलः, तथा चेत् दैवमप्यभविष्यत्, तदा अनायासेनैवाहमस्मात्
 वञ्चीकाभियोगकृतप्राणदण्डात् विमुक्तिमलप्स्ये, मयि तु साम्प्रतं तस्यैव सम्पूर्णप्रति-
 ष्ठतया त्वया कृतोऽयं सुमहानपि पुरुषकारः कृपारभूमावुतं बीजमिव विफलो जात
 ति भावः ; यद्वा—न संवदति—न प्रमाणयति, सत्यमपि त्वदवाक्यं प्रमाणत्वेन न
 लोकोतीत्यर्थः ; “संवादः प्रामाण्यम्” इति तान्त्रिकाः ; अथवा दैद—नियतिः,
 नान्तराणीककर्मपरिपाक इत्यर्थः, न संवदति—न वञ्चीकरोति, विपचरुतान् जना-
 निति शेषः, [संपूर्वकात् वदतेः वशक्रियार्थकत्वं कोषप्रसिद्धम् । “वशक्रिया संवदनम्”
 अमरः] । अत्र पतितसाधुजनानुकम्पित्वादिविशेषणामन्वयपदानां साभिप्रायक-
 या परिकरात्तुङ्कारः । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ३१ ॥

(भ) ताडयित्वा—ग्रहय इत्यर्थः । निष्कासय—निष्क्रामय, इतः अपसारय
 इत्यर्थः ।

(न) निष्क्रामयति, चेष्टम् इति शेषः ।

(य) विलम्बधं—चिरयत । मारयत—विनाशयत । एनम्—एतं, चारुः
 इतिमित्यर्थः ।

(र) त्वरयसे—त्वरां कारयसि, अस्मानिति शेषः, [त्वरते इत्यस्य घटादित्वात्
 निचि क्लृप्ते लुटि रूपम्] विलम्बं न सहसे चेदित्यर्थः । स्वयमेव—आत्मनैव, अत्य-
 तिप्रेक्ष्यमेवेत्यर्थः । मारय—जहि ।

शक्रारः । शपुत्तं ज्जिब एदं मालेध । *

चाव । सर्वमस्य मूर्खस्य सम्भाव्यते ; तन्नच्छ पुत्र ! (ल)
मातुः समीपम् ।

रोह । किं मए गदेण कादब्बम् ? † (व)

चाव ।—

आयमो वत्स ! गन्तव्यो गृहीत्वाऽद्यैव मातरम् ।

मा पुत्र ! पिढदोषेण त्वमध्येवं गमिष्यसि ॥ ३२ ॥

* सपुत्रमेव एतं सारयत ।

† किं मया गतेन कर्त्तव्यम् ?

(ल) सर्वं—सकलमेवेत्यर्थः, सपुत्रस्यैव मम निधनादिरूपं सर्वविवशमेव दुष्कर्त्तव्यं इति यावत् । मूर्खस्य—मूढस्य, हिताहितज्ञानवर्जितस्येत्यर्थः । अस्य—एतस्य, शक्रारस्येत्यर्थः । सम्भाव्यते—तर्क्यते, अनेन मूर्खेण सर्वमप्यकार्यं कर्त्तुं शक्यमित्यनुमीयते इत्याशयः । तत्—तस्मात्, मया सह तवापि विनाशस्य सम्भाव्यमान-त्वादित्यर्थः । पुत्र !—वत्सरोहसेन ! इत्यर्थः ।

(व) गतेन—यातेन, मातृसमीपमिति शेषः ; इह त्वामिव विपन्नमशरणं विहाय मातृसमीपं गत्वा अहं किं करिष्यामि ? इति समुदिताशयः ।

पुत्रकृतप्रश्नस्य प्रतिवचनं दातुं मातृसमीपं गत्वा कर्त्तव्यमुपदिशन्नाह, आयम इति ।—हे वत्स !—तात ! मातरं—जननीं, धूतामिति यावत्, गृहीत्वा—अव-लम्ब्य, माचा सार्द्धमित्यर्थः, मातरं सहकृत्यति यावत्, अद्यैव—एतस्मिन्नहन्वेव, [अद्यैवेत्यनेन अवधारणान् चणकालमपि नगरेऽस्मिन् अवस्थानकृतः विवस्वो न कार्य्य इति आशयः सूचितः । एवमशब्दात् नियोगार्थकत्वं, नियोगयावधारणम्, अत एव सन्धौ एकारस्य वृद्धिः, अनियोगार्थकत्वे तु एवकारस्य सन्धौ पररूपसंकादेशः, तेन च अद्यैवेति पदं भवति ; तथा च वार्त्तिकम् “एवे चानियोगे” इति] आयमः—मुनिजनतप-क्षेवं, नित्यशान्तिनिकैतनतया निर्वाध इति भावः, गन्तव्यः,—यातव्यः, त्वयेति शेषः । आयममनाग्रित्य यथापूर्वं गृहावस्थाने, मङ्गधेनाप्यपरितुष्टेन मूर्ख-शकारेण पुत्रस्यापि विनाशो मा भूदित्याह, मात !—हे पुत्र !—तनय ! त्वमपि पिढदोषेण—पिढकृतवसन्तसेनावधमूलकैनारोपिताप्रराधेन, एवम्—इदं शम, अकार-प्रप्राणदण्डमित्यर्थः, मा गमिष्यसि—न प्राप्नुहि इत्यर्थः । अत्रावस्थितस्य ते विपत्तिर्न ह्यसम्भाविता, यतः, यदि कदाचिदयं प्रतीहंसाप्रहृतिपरवशः शकारः मङ्गधेनाप्य-परितुष्ट्यन् वसन्तसेनाघातकस्य पुत्रोऽयमस्मादधिकारे जीवतीति राज्ञे निर्देष्टव्यं,

तद्वयस्य ! गृहीत्वैनं व्रज । (श)

विद्व । भो बभ्रस्स ! एब्बं तुए जाणिदं, तुए बिणा अहं
प्राणाइं धारेमि त्ति ? * (ष)

चारु । वयस्य ! स्वाधीनजीवितस्य न युज्यते तव प्राण-
परित्यागः । (स)

विद्व । [स्वगतम्] जुत्तं णेदं, तधा बि ण सक्कुणोमि पिअ-
बभ्रस्स-विरहिदो प्राणाइं धारेदु त्ति, ता ब्वम्हणीए दारअं सम-

* भो वयस्य ! एवं त्वया ज्ञातं, त्वया बिनाऽहं प्राणान् धारयामि इति ?

+ युक्तं नेदम् ; तथापि न शक्नोमि प्रियवयस्यविरहितः प्राणान् धर्तुमिति,

तदा अविचारकः पालकीऽपि, अयमपि जीवन् पितृवत् स्त्रीवधादिकमकार्यं शतं
करिष्यतीति विविच्य त्वां घातयेत्, अतस्त्वया मात्रा सह अविलम्बमेव कुराज-
शसितादस्मात् नगरात् पलायितव्यमिति भावः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ३२ ॥

(श) तत्—तस्मात्, समापराधेन अस्यापि प्राणविनाशसम्भवात् इत्यर्थः ।
वयस्य !—सखे ! विदूषकस्यामन्त्रणमेतत् । एनं—पुत्रं रोहसेनमित्यर्थः । व्रज—गच्छ,
आश्रमं गृहं वेति शेषः ।

(ष) ज्ञातं—विदितं किम् ? मनसि चिन्तितं किमित्यर्थः, त्वयि उप-
रतेऽपि अहं जीवामि इति त्वया स्थिरीकृतं किम् ? येनेदानीं रोहसेनं गृहीत्वा
मामपि आश्रमं गन्तुमादिशसि ? इति समुद्दिष्टार्थः ; [“ज्ञातम्” इति ज्ञाधातोः
अतीते निष्ठा, न तु वर्त्तमाने, तथा सति ज्ञानार्थकानां वर्त्तमाने निष्ठायां तत्कर्तार
“कस्य च—” (२।३।६७ पा०) इति षष्ठीनियमात्, “त्वया” इत्यत्र षष्ठ्यर्पात्तः ।
न च भाषणसमकालमेव कथमतीते निष्ठायाः सम्भव इति वाच्यम्, अतीताथं कले-
नापि व्याख्यातुं शक्यत्वात्, “बहोः कालात् प्रभृति । किं भवता एतदेव विज्ञात-
मासीत् ?” इत्येवम् अतीतकालाभिप्रायकस्य वक्तृतात्पदस्य सम्भवादित्यनुसन्धेयम्] ।

(स) स्वाधीनजीवितस्य—स्वाधीनं—स्वतन्त्रं, स्वायत्तमित्यर्थः, जीवितं—
जीवनं, प्राणधारणकाल इति यावत्, यस्य तस्य, यावदायुः सञ्च्यन्तेनैव जीवितं
समर्थस्य, न तु समैव राजाधीनजीवितस्य इति यावत् । प्राणपरित्यागः,—मर्त्य-
संस्कृता जीवनविसर्जनम्, आत्महृन्नमिति यावत् । न युज्यते—न सङ्गच्छते,
आत्महृन्नस्य महापातकजनकत्वादिति भावः ।

पिअ प्पाणपलिच्चाएण अत्तणो पिअवअस्सं अणुगमिस्सं । (ह)
[प्रकाशम्] भो वअस्स ! पराणेमि एदं लहं । १ (क) [इति
सकण्ठग्रहं पादयोः पतति (ख) । दारकीऽपि रुदन् पतति] ।

शकारः । अले ! णं भणामि, अपुत्ताकं चालुदत्ताकं बाबा-
देध त्ति । ३

चाव । [भयं नाटयति] ।

चाण्डाली । गहि अम्हाणं ईदिशी लाआस्सत्ती, जधा
अपुत्तं चालुदत्तं बाबादेध त्ति ; (ग) ता गिक्कम ले टालआ !

तत् ब्राह्मण्यै दारकं समर्थं प्राणपरित्यागेन आत्मनः प्रियवयस्मनुगमयामि । भो
वयस्य ! पराणयामि एतं लघु ।

‡ अरे ! ननु भणामि, सपुत्रकं चारुदत्तं व्यापादयतेति ।

§ न हि अस्माकनीदृशो राजाजनिः, यथा सपुत्रं चारुदत्तं व्यापादयत

(ह) इदं—स्वेच्छया प्राणावसर्जनरूपं कर्म, आत्महननम् इत्यर्थः । न युक्तं—
नोचितं, यतः अन्धतामिस्राः असूयां नाम लोकाः आत्मघातिनः प्रपद्यन्ते इति ऋषयः
अनुव्रवन्ति, अतः स्वेच्छया जीवनविसर्जनं नैव कर्तव्यमिति भावः ; आत्मघातिनः
तादृशलोकाप्राप्तिरुक्ता वाजसनेयसंहितापनिषदि यथा,—“असूयां नाम ते लोका
अन्धेन तमसा वृताः । तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनी जनाः ॥” इति ।
तथाऽपि—आत्महननस्य तादृशभौषधानरकसाधनत्वेन सर्वथाऽयुक्तत्वे सत्यपीत्यर्थः ।
प्रियवयस्यविरहितः,—प्रियवयस्येन—प्राणाधिकसुहृदा, चारुदत्तेनैत्यर्थः, विरहितः,—
वैच्छिन्नः, आजीवनं सङ्गसुखवञ्चित इति यावत् । ब्राह्मण्यै—चारुदत्तपत्न्यै, धृतायै
इति यावत् । दारकं—बालकं, रोहसेनामैत्यर्थः । अनुगमयामि—अनुसरामि,
सरिष्यामीति भावः ।

(क) पराणयामि—व्यावर्तयामि, स्थानादस्मात् मातृसमीपं प्रापयानीत्यर्थः ।
एतम्—इमं, बालकमित्यर्थः । लघु—शीघ्रम् ; भवदादेशादचिरादेव बालमिमं
स्थानान्तरमपसारयामीति समुदितायः ।

(ख) सकण्ठग्रहं—कण्ठस्य—गण्ठदेशस्य, ग्रहः,—बाहुयुगलेन ग्रहणमित्यर्थः,
तेन सह वक्तुमानं यथा तथा ; आदौ कण्ठे गृहीत्वा आलिङ्ग्य पश्चात् पादयोः
पतनमिहावगन्तव्यम् ।

(ग) अस्माकं—घातकानाम्, आवयोरित्यर्थः । ईदिशी—वक्ष्यमाणरूपम्

निक्रम । [इति निक्रामयतः] । इमं तद्वच्चं घोषणद्वयं, ताड्येध
डिण्डिमं । §

[पनर्घोषयतः] । ..

शकारः । [स्वगतम्] कथं एषे ग पत्तिआअन्ति पौला ?
[प्रकाशम्] हंहो चालुदत्ता ! बडुका ! ग पत्तिआअदि एषे
पौलजणे, ता अत्तण-केलिकाए जीहाए (घ) भणाहि, मए
वशन्तशेणा मोल्लिदे त्ति । ग

इति, तन्निक्राम रे दारक ! निक्राम । इदं तृतीयं घोषणास्थानं, ताड्यत
डिण्डिमम् ।

ग कथमस्य न प्रत्याययन्ति पौराः ? अरे चारुदत्त ! बटुक ! न प्रत्याययति
य पौरजनः, तदात्मोयया जिह्वया भण, मया वमन्तसेना मारितेति ।

पञ्चचारुदत्तजननरूपेत्यर्थः । राजाज्जमिः,—राजः,—वृपतेः, पालकस्येत्यर्थः,
राजमिः,—आदेशः, वयं हि राजादेशानुवर्तनः, राजादेशय एकाकिन एव चारु-
दत्तस्य जनननिर्वागरूपः, अतो न राजादेशवद्विभूतं पुत्रस्त्रापि जननमनुतिष्ठाम इति
गण्डालाशयः ।

(घ) कथं—कस्मात्, किमर्थमित्यर्थः । अस्य—चारुदत्तकृतापराधस्य, इमं
चारुदत्तकृतवसन्तसेनाजननरूपमपराधमित्यर्थः, [अस्मेति सम्बन्धाविवक्षया “भजे शम्भो-
रणयोः” इतिवत् कस्मांश्चि षठो, “पक्षीं श्वे” (२।३।५० पा०) इति सूत्रे दीर्घाच्चतनैवं
विज्ञानितत्वात्] न प्रत्याययन्ति—न प्रतिशान्ति, न विश्वसन्तीत्यर्थः, [प्रतिपूर्वकस्य
परादिकस्य पतेः स्वार्थे णिाच लटि रूपनतत्, चुरादिभिन्नानामपि स्वार्थे णिाच
लोभो दृश्यते, तथा हि कालिदासः,—“दृष्टे सूर्ये पुनराप भवान् बाह्वेदम्ब्रंषम्”
इति, “दशवर्षसहस्राणि रामो राज्यमकारयत्” इति च, अत एव, दीर्घताः,—“शौ-
चिरवधने” (२।४।४६ पा०) इति सूत्रस्याख्यानवसरं प्रेरणार्थं विनैव णिचः, युद्धस्य
सुखधातारिवाद्येन अविशेषसद्दुः, तथा हि,—“निवृत्तप्रेषणात् धातोः हेतुमच्चौ युद्धेन
प्रत्येऽयं तेन ‘प्रार्थयन्ति शयनोत्थितं प्रियाः’ इत्यादि सिद्धम्” इति । “तुष्टु दुज्जनः”
इति न्यायेनीच्यते पचान्तरम्,—“आत्मानम्” इति णिजन्तकाले कस्मात्तापत्रं प्रत्येज्य-
तपदमूल्यानवाक्तीत वेदितव्यम् ; एवञ्च “आत्मा (मनः) न प्रत्येति” इत्यादिचि
प्रत्येज्यवत्तुः आत्मनः णिवि कस्मात्त्वं, तेन, पौराः आत्मानं न प्रत्याययन्ति—विश्वा-
यन्ति, “चारुदत्त एव स्त्रीहत्याकारी” इति कथमपि न स्वीकुर्वन्ति इत्याशयः] ।

चारु । [तूष्णीमास्ते] । (ङ)

शकारः । अले चण्डालगोहे ! ए भणादि चालुदत्त-बडुके,
ता भणाविध इमिणा जज्जल-वंशखण्डेण शङ्खलेण (च) तालिअ
तालिअ । *

* अरे चाण्डालगोह ! न भणति चारुदत्त बडुकः, तद्भाषयत अनेन जर्जरवंश-
खण्डेन शङ्खलेन ताडयित्वा ताडयित्वा ।

इतः किञ्चित् पूर्वं ५१३ पृष्ठे “हीमादिके” इत्यादिचूर्णके “पत्तिआअदि” इति
प्राकृतस्य “प्रत्याययति” इति संस्कृतमस्ति, अतः पूर्वोपरसङ्गत्यनुरोधेन “कथं एषे ए
पत्तिआअन्ति पौला” इत्यादि शकारोक्तौ “पत्तिआअन्ति” “पत्तिआअदि” इति प्राकृत-
इयस्य “प्रत्याययन्ति” “प्रत्याययति” इति संस्कृतेनानुवाद एव न्याय्यः । केचित्तु उक्त-
प्राकृतइयं “प्रत्ययन्ते” “प्रत्ययते” इत्येवं संस्कृतेनानुवदन्ति ; तथा चात्र भौवादिकस्य
अयधातोः प्रयोग इति स्वीकृतिविरोधः प्रतीयते ; यतः प्राक् प्रत्याययति इत्यत्र इय-
धातोः णिचि रूपमेवाकलितम्, अत्र तु अयधातोः ; एतद्धि उक्तिवैषम्यं दृष्ट्वा अस्माभिः
यथामति सामञ्जस्यं पूर्वोक्तविरोधेनैव सुसंरक्षितमिति श्रेयम् ; “एषे” इत्यस्य “एते”
इत्यनुवादस्तु विवचया षष्ठौ विनैव स्वाभीप्सितायं संसाधकतया साधीयानिति मन्य-
महे । आत्मीयया—स्त्रीयया । जिह्वया—रसनया, स्वमुखेनेति यावत् ।

(ङ) तूष्णीं—मौनी, किमपि प्रत्युत्तरमव्याहरन्नित्यर्थः ।

(च) भाषयत—वाचयत । जर्जरवंशखण्डेन—जीर्णवेणुशकलेन, भग्नप्रायवंश-
खण्डरूपेणेति यावत् । शङ्खलेन—डिण्डिमताडनदण्डेन ; यावदयं स्वमुखेन वसन्त-
सेनाया इत्या मयैव कर्तव्यं न स्वीकरोति, तावत् शङ्खलेन प्रहारं प्रहारम् अप-
राधं स्वीकारयेत्यर्थः । [कश्चिच्छिद्यभिधाने शङ्खलशब्दस्य प्रयोगः यद्यपि न दृश्यते,
तथाऽपि प्राकृतोऽयं शब्द इति मन्यमानैः प्राचीनैः प्रकृतार्थमनुसृत्यैवं व्याख्यातमित्यनु-
मीयते ; वयन्तु—लिपिकरप्रसादवशात् ऋकारभूषेण “शङ्खलेन” इत्यत्र “शङ्खलेन”
इति आयातमिति, अतः बहुषु पुस्तकेषु तथैव पाठो दृश्यते इति अनुमिन्नम् ।
“इमिणा” इत्यत्र “खड्गमिणा” तथा “शङ्खलेण” इत्यत्र “शङ्खलेण” इति पाठान्तर-
इयं—खड्गायमानेनेति आद्यस्य संस्कृतानुवादे, मारणसमकालमेव “खं खम् इति
शब्दं कुर्वता” इत्यर्थः, तथा “शङ्खलेन” इति द्वितीयस्य संस्कृतानुवादे, शङ्खलेन—
अप्रराधिनः बन्धनार्थं गीयमानेन निगडनेत्यर्थः] ।

चाण्डालः । [प्रहारमुद्यम्य (क)] भो चालुदत्त ! भणहि । *
चारु । [सकरुणम्]—

प्राप्यैतद्व्यसन-महार्णव प्रपातं

न त्रासो न च मनसोऽस्ति मे विषादः ।

एको मां दहति जनापवादवाङ्मः

वक्तव्यं यदिह मया हता प्रियेति ॥ ३३ ॥

* भोः चालुदत्त ! भण ।

(क) प्रहारं—प्रक्रियते—ताडयते अनेन इति प्रहारः [प्रपूर्विकात् हरतः करणे षञ्] तं, प्रहारसाधनमित्यर्थः, वंशखण्डमिति यावत् । उद्यम्य—उत्तीव्र इत्यर्थः ; शक्यते प्रतिहिंसापरवशेन शकारेण निर्दयं प्रहृत्य भाणयितुमादिष्टोऽपि, तदादेश-बहने राजकोपमाशङ्कमानः, तथा अन्यतः तत्त्वतो निरपराधस्य तस्य ब्राह्मणस्य गात्रे दण्डं पातयितुमतितरां विभ्यन्ताण्डालः केवलं दण्डमुद्यम्य तं भीषितवान्, न तु अस्मभ्यादेकशोऽपि प्रहृतवानिति शकारापेक्षया अतिनीचस्य चाण्डालस्यापि चित्तस्य प्रसारो दर्शित इति बोध्यम् ।

प्राणदण्डादेशेनाप्यविषयः सम्प्रति सर्वजनसमक्षं प्राणाधिकायाः वसन्तसेनायाः श्लोकां स्मकर्तुं कहननं कथमपि स्वीकर्तुं न पारयन् सविषादमाह, प्राप्येति ।—एतत्—अनुभूयमानं, सुदुस्तरमित्यर्थः, व्यसनमेव,—विपात्तरेव, (“व्यसनं विपादं भंशं दोषं कामजकोपजं” इत्यमरः) महार्णवः,—विशालसमुद्रः, तस्मिन् प्रपातः,—पतनं, निमज्जनमित्यर्थः, प्राप्य—अधिगम्य, दुस्तरापारविपत्त्यागरे पतित्वाऽपि इत्यर्थः, (अपिरत्र अध्याहरणीयः) मे—मम, चासः,—भयम्, अचिरैरेवाहमेभिः हनिष्ये इति मृत्युभीतिरित्यर्थः, न अस्ति—न भवति, न च—नापि, मनसः,—चित्तस्य, विषादः,—अकालमृत्युजनितं दुःखम्, अस्ति इति पूर्वेण अन्वयः । यद्येवमवि-
वेकिना राज्ञः पालकस्य प्राणदण्डादेशात् न भीतोऽसि, न वा निष्कारणं दण्डादेश-
मवाप्य कश्चिद्विषादमनुभवसि, तत्कथमेवं विमनायसे, कातरय दृश्यसे ? इत्या-
मसायामाह, एक इति ।—एकः,—केवलः, (“एकं मुख्यान्वकेवलाः” इत्यमरः)
जनानां—लोकानाम्, अपवादः,—निन्दावादः, नूनं वसन्तसेना अनेनैव हता,
यतोऽसौ वध्यस्थाने स्वमुखेन स्वयमेव “अहं वसन्तसेनां हतवान्” इत्यभिधत्ते, इति
परानुदं सर्वजनकृतं दोषार्पणमिति यावत्, स एव वाङ्मः,—अनलः, मां—चारु-
दत्तमित्यर्थः, सततचित्तासन्तापशुष्कमिति भावः, दहति—तापयति, नितरां दम्भी-

शकारः । [पुनस्तथैव] (ज) ।

चारु । भो भोः पौराः ! [“मया खलु वृशंसेन—” इत्यादि

पुनः पठति] ।

शकारः । बाबादिदा । *

चारु । एवमस्तु । (भ)

प्रथमचाण्डालः । अले ! तव अत्त बज्जबालिआ (ज) । †

द्वितीयचाण्डालः । अले ! तव । ‡

* व्यापादिता । † अरे ! तव अत्त बज्जपालिका । ‡ अरे ! तव ।

करोतीत्यर्थः ; यत—यस्माद्धेतोः, मया—चारुदत्तेनेत्यर्थः, प्रिया—प्रौढप्रदा वसन्त-
सनेत्यर्थः, हता—मारिता, डात—इत्यम्, इह—बध्यस्थाने, वक्तव्यं—सर्व्वममचं
अमुखिनेवाञ्चारयितव्यमित्यर्थः ; प्राणदण्डादंशात् नाहं किञ्चिदापि विभ्रमि, न वा
किञ्चिद् विषौदास, केवलम् “अहमव वसन्तसिनाहता” इति स्मृत्स्वीञ्चारणात् दृष्टौ-
भूतः दुरपथोयथ सर्व्वजनप्रत्ययकरः । मय्याभूतः जनापवादः मामतोव दुःखयतोऽति
समुदिताथः । अत्र निरपङ्गवावषयं लपनेयं व्यसनं महार्थवतादात्म्याध्यासात्,
तथा प्रकृतं तादृशं जनापवादं वाङ्मतादात्म्याध्यासात् रूपकद्वयमलङ्कारः । प्रहर्षिणी
वृत्तम् ॥ ३३ ॥

(ज) “पुनस्तथैव” इत्यस्य कविवाक्यपरत्वे—पुनः,—भूयोऽपि । तथैव—
तद्रूपमेव, पूर्व्ववत् पुनरपि शकारः “ह ह्रीं चालदत्ता बड्का !” इत्यादिकं, “अले
चण्डालगोहं” इत्यादिकं वा कथयतीत्यर्थः । शकारोक्तिपरत्वे तु—पुनस्तथैव डात
चालदत्तं प्रति शकारस्य अधिपेवचनं बोध्यम् ; एतदर्थंस्तु—पुनः,—भूयोऽपि, तथैव
—पूर्व्ववदेव, कृत्वचनमित्याशयः, वदसि ? इति श्रवः, नाद्यापि हत्यापराधं
स्वीकरोषि, केवलम् अयथावाञ्जालिन पौरानेधं प्रतारयसि ? इति भावः ।

(भ) एवम्—इत्य, लटुक्तमेवेत्यर्थः, मयैव व्यापादिता इत्येवंरूपमिति यावत् ;
तथा च, भवता “मया व्यापादिता” इति यदुक्तं, तदेव सत्यमस्तु इति उत्तरयितु-
राशयः ; शकारवचसि मयैत्यस्मच्छब्देन शकारस्यैव बोधनात्, वसन्तसिभायाः हनन-
कर्तृत्वं शकार एव बोध्यते इति शकारवाक्ये चारुदत्तस्य अनुमोदनं युज्यते एवेति
बोध्यम् ।

(ज) बध्यपालिका—बध्यस्य पालिका—घातनपर्यायः । अहन्तु इतः पूर्व्व-
मपरं हतवान्, इदानीन्तु तव पर्याय आपतित इति भावः ;

प्रथमः । अले ! लेखत्रं (ट) कलेम्ह । [इति बहुविधं
लेखकं (ठ) कत्वा] अले ! जदि मम केलिका बज्जबालिआ, ता
चिद्धु दाव मुहुत्तअं (ड) । *

द्वितीयः । किं निमित्तं ? †

प्रथमः । अले ! भणिदो म्हि पिदुणा शमं गच्छन्तेण,
जधा,—“पुत्त वीरअ ! जइ तुह बज्जबाली होदि, मा शहशा
वावादअशि बज्जं” । ‡ (ठ)

द्वितीयः । अले ! किं निमित्तं ? §

* अरे ! लेखं कुर्मः । अरे ! यदि मदीया बध्यपालिका, तदा तिष्ठतु तावत्
मुहुत्तकम् ।

† किं निमित्तम् ?

‡ अरे ! भणितोऽस्मि पित्रा स्वर्गं गच्छता, यथा—“पुत्त वीरक ! यदि तव
व्यापालिका भवति, मा सहसा व्यापादयसि बध्यम्” ।

§ अरे ! किं निमित्तम् ?

(ट) लेख—लिखनं, बध्यपालिकानिर्णयार्थं रेखापातमिति यावत् ।

(ठ) लेखकं—लेख एव इति लेखकम्, अनिर्दिष्टरेखापातमित्यर्थः, चातुको
लेखकस्य हननपर्याय इदानीम् आपतति इति निश्चेतुं नानाविधरेखापातं तत्तत्-
कालप्रसिद्धमकुरुतां तेन च ताभ्यां हननक्रमः निरधारौल्याशयः ; अथवा एतेन
परीक्ष्यते चेत्तत्, यत् पुरा किल, चाण्डालानां समाजप्रचलित एषा प्रथा आसीत्
तेन, राजशासनात् नरहत्याकरणकाले तस्याज्जाश्रमानं पापमपनीदयितुं स्वाभीष्टां
देवतां प्रस्तूय चातुकाः नानाविधं तत्कालप्रसिद्धं लेखकनकार्पुंरिति, अतः चारु-
दण्डहननसमये तामिव पद्धतिम् एतावपि अनुसस्रुरिति ।

(ड) मुहुत्तकं—दण्डद्वयमितं कालं, किञ्चित्कालमिति वाऽर्थः ।

(ठ) सहसा—अकस्मात्, अविचारितं यथा तथैत्यर्थः । व्यापादयसि—
मारयसि, [अत्र अनुज्ञार्थे विवक्षितेऽपि आशंसायां लट्प्रयोगो बोध्यः] किञ्चित्काल-
प्रतीक्षणं कत्वा मारयेति समुद्दितायः ।

प्रथमः । कदा वि कीवि साह्य अयं दइअ वज्झं मोआ-
वेदि । कदा वि लखो पुत्ते भोदि, तेण वज्जावेण शब्बवज्झाणं
मोक्खो होदि । कदा वि हत्थी वन्धं खण्डेदि, तेण शम्भमेण
वज्झे मुक्के होदि । कदा वि लाअपलिवत्ते होदि, तेण शब्ब-
वज्झाणं मोक्खो होदि । * (ण)

* कदाऽपि कोऽपि साधुरर्थं दत्त्वा वध्यं मोचयात् । कदापि राज्ञः पुत्रो
भवति, तेन हस्तिमहोत्सवेन सर्ववध्यानां मोचो भवति । कदाऽपि हस्तौ वन्धं
खण्डयति, तेन सन्धमेण वध्यो मुक्तो भवति । कदापि राजपरिवर्त्तो भवति,
तेन सर्ववध्यानां मोचो भवति ।

(ण) साधुः,—सुजनः, परदुःखामहिणरिति यावत् । अर्थ—धनं, वध्यस्य
जीवनविनिमयस्वरूपमित्यर्थः । दत्त्वा—प्रदाय, राज्ञे इति शेषः ; [एतेन प्राचीन-
काले प्रचलितं दण्डविधेः द्वैविध्यं प्रदर्शितम् ; तथा हि,—कुत्रचित् यद्यादिधिप्राणादि-
दण्डविधानं, कुत्रचित् दण्डाहंविमोचनार्थं प्राणादिदण्डाविनिमयेन तज्जीवनादि-
मुख्योचितस्य अर्थस्य परिग्रह इति] । हस्तिमहोत्सवेन—हज्ज्या—अभ्युदयेन हेतुना,
पुत्रजन्मादिजनितेनेति भावः, यः महोत्सवः,—प्रकृतानन्दप्रकाशकव्यापारानुष्ठानं,
तेन, सुतसम्भवाद्यभ्युदयनिमित्तकापारानन्दप्रकाशकव्यापारित्यर्थः । वन्धं—वध्यते
अनेन इति वन्धः, तं गृह्णामित्यर्थः, [वध्नातेः करणे घञ्] । खण्डयति—भनक्ति ।
तेन—गृह्णलभङ्गेनेत्यर्थः । सन्धमेण—संवेगेन, दण्डिनः आकस्मिकगृह्णलभङ्गजनित-
भयवशात् नागरिकाणां रक्षिपुरुषाणाञ्च यत् इतस्ततः पलायनं, तज्जनितया त्वरये-
त्यर्थः । राजपरिवर्त्तः,—वृपतिपरिवर्त्तनं, पूर्वभूपतिं विनाश्य पराजित्य वा अन्येन
भूपतिना सिंहासनाधिकारे कृते नवस्य भूपतेराधिकारप्रवर्त्तनमिति यावत्, [अनेन
पालकस्य विनाशः, आश्रयकस्य च तद्राज्यलाभः जनतिचिरमेव भविष्यति इति
सूचितम्] । तेन—राजपरिवर्त्तेन । सर्ववध्यानां—प्राणदण्डादिमोचनमित्यर्थः ; नवाभिषिक्तो
हि वृपतिः प्रकृतिषु स्त्रीदाय्यप्रदर्शनार्थं मम सिंहासनाधिरोहणीत्ववसमर्थे कस्यापि
आधिमां भूत्, सर्वथा एव प्रजा अवशिष्टेष्वैव उत्सवमनुभवन्तु इति मन्यमानः
सर्वानेव वध्यान् मोचयति इति ; तथा च एतेषु किमपि चेत् अस्य मुक्तये उद्भवत्
तदा अयमपि मुक्तिं लब्धुं शक्नुयादिति भावः ; [एतेन चारुदत्तस्यापि मोचः
अचिरभावोति सूच्यते] ।

शकारः । किं किं ? लाञ्छपलिवत्ते होदि !! * (त)

चाण्डालः । अले ! बज्जबालिआए लेक्खअं (थ) कलेम्मह । †

शकारः । अले ! शिग्घं मालेध चालुदत्ताकं । ‡ [इत्युक्त्वा
वेष्टं गृहीत्वा एकान्ते स्थितः] ।

चाण्डालः । अज्ज चालुदत्त ! लाञ्छणिओओ क्वु अब-
लज्जदि, ए क्वु अम्हे चाण्डालाः ; ता शुमलेहि, जं शुमलि-
दब्बं । § (द)

* किं किं ? राजपरिवर्त्तो भवति !!

† अरे ! बध्यपालिकाया लेखं कुर्मः ।

‡ अरे ! शीघ्रं मारयत चारुदत्तम् ।

§ आर्य-चारुदत्त ! राजनियोगः खलु अपराध्यति, न खलु वयं चाण्डालाः,
तत् स्मर, यत् स्मर्त्तव्यम् ।

(त) किं किमिति ससम्भ्रमप्रश्ने ; यद्वर्त्तनं मम ईदृक् प्रभुत्वं, मदीकाग्रयमृतस्य
भगिनीपतेः तस्य राज्ञः पालकस्यापि किं परिवर्त्तनं भविष्यति ? इत्याशङ्कमानस्य
शकारस्य भयविस्मयसम्भ्रमद्योतनार्थमत्र द्विवचनं बाध्यम् ; नवाभिषिक्तनृपस्याधिकारे
तु स्वकीयप्रभुत्वादिकं किमपि न स्यास्यति, चारुदत्तोऽपि मुक्ती भूत्वा निखिलमेव
भूतार्थं तत्समीपे प्रकाशयति चेत् तदा स्वस्य अवश्यमेव दण्डनीयत्वमित्यादिसम्भावनाया
च भयादिकं वीध्यम् ; अथवा,—चाण्डालानां मुखे राजपरिवर्त्तो भवति इति अशुभ-
सूचकं वचनं श्रुत्वा तेषामभिधेयबोधकवाक्यमिदम् ; तथा च—युष्माकमेतादृशौ
स्यद्वा, यत् अस्मात्समक्षमेव ए वक्तुं प्रभवथ ? इत्याशयः ।

(थ) बध्यपालिकायाः,—बध्ये—हन्तुमिष्टे जने, या पालिका—पथ्याय-
दिवसः तस्याः, बधार्हघातनपथ्यायदिवसस्येत्यर्थः ; [पलति—गच्छति निर्दिष्टादवसे
या सा इति व्युत्पत्त्या भौवादिकस्य पलनेः इति ततः स्वार्थे कनि स्त्रियां टापि
पालिकेति सिद्धम्] लेखं—लिखनं, बध्यपालिकानिर्णयार्थं रेखापातमिति यावत् ।

(द) राजनियोगः,—राजादेशः । अपराध्यति—दुष्यति, तव मारणविषये
इति भावः ; राजनियोगपरतन्त्रा वयं राजादेशेनैव तां मारयामः, अती नात्र वय-
मपराद्धाः भवाम इति वाक्यार्थः । स्मर्त्तव्यम्—अन्तिमसमये स्मरणीयम्, इष्टमन्त्रादिकं
पुनःकलत्रादिकं वा इति यावत् ।

चारु ।—

प्रभवति यदि धर्मो दूषितस्यापि मेऽद्य
प्रबलपुरुषवाक्कैर्भाग्यदोषात् कथञ्चित् ।
सुरपति-भवनस्था यत्र तत्र स्थिता वा
व्यपनयतु कलङ्कं स्वस्वभावेन सैव ॥ ३४ ॥

भोः ! क्व तावन्मया गन्तव्यम् ?

चाण्डालः । [अग्रतो दग्धित्वा] अले ! एदं दीशदि दक्खिण-
मशाणं, जं पेक्खिअ वज्झा भत्ति प्पाणाइं मुच्चन्ति । पेक्ख पेक्ख,*—

* अरे ! एतत् दृश्यते दक्षिणस्मग्नान्, यत् प्रेक्ष्य बध्ना भर्तित प्राणान्
मुञ्चन्ति । पश्य पश्य,—

मिथ्याऽपवादयस्तस्य धर्मनिष्ठस्य आत्मनः अग्रधारोपितं कलङ्कमपनोदायितुं धर्म-
स्मरणपूर्वकं कलङ्कनिदानमूतां वसन्तसेनां स्मरन्नाह, प्रभवतीति ।—भाग्यदोषात्—
दुरदृष्टनिमित्तात्, दुर्देववशादित्यर्थः, अथ—आत्मान् दिदसे, प्रबलपुरुषाणां,—राज-
पुरुषाणाम् ; यद्वा,—प्रबलपुरुषस्य राजानुग्रहात् शक्तिमती नरस्य, शकारस्येत्यर्थः,
वाक्येः,—वचनेः, मिथ्याभूतैरिति भावः, दूषितस्यापि—अपराह्वयापि, मे—मम,
धर्मः,—सुकृतं, मियतानुष्ठितसुकर्मफलनित्यर्थः, शुभादृष्टविशेष इति यावत्, यदि—
चेत्, कथञ्चित्—किञ्चिन्मात्रमपि, प्रभवति—प्रभाववान् भवति, मटाचरितधर्मस्य
यदि किञ्चिदपि प्रभावी विद्येत इत्यर्थः, यदि कदापि मया धर्माचरणं कृतमिति
यावत्, तदा तद्वलीनेति पुरणोयं, सुरपतिभवनस्था—सुरपतेः,—इन्द्रस्य, यद्भवन्—
यद्दहं, स्वर्ग इत्यर्थः, तत्र तिष्ठति या सा स्वर्गस्थेत्यर्थः, वा—अथवा, यत्र तत्र—यस्मिन्
कञ्चित्पि लोके इत्यर्थः, स्थिता—वर्त्तमाना, सा एव—वसन्तसेना एव, स्व-स्वभा-
वेन—निजया दोषविनिर्मुक्तया प्रकृत्या, कलङ्क—वृथाऽपवादरूपं कालिमानं,
ममेति शेषः, व्यपनयतु—अपसारयतु, स्वयमागमनेन शोधयतु इत्यर्थः । यद्यहं
कदाऽपि धर्मानुष्ठानमकार्षे, यदि वाऽहं यथायंतो निर्दोषोऽभूवं, तदा मम
तत्सुकृतवलीन वसन्तसेनैव मूर्तिमती इहागत्य मत्कलङ्कमवश्यमेव चालयिष्याति इति
समुदितायः । [अनेन वसन्तसेनायाः अचिरभावि आगमनं सूचितम् इति बोध्यम्] ।
मालिनी वृत्तम् ॥ ३४ ॥

अहं कलेवलं पङ्क्ति-वृत्तं कटन्ति दीर्घगोमात्रो ।

अहं पि शून्यलग्नं वेशं बिभ्र अट्टहासश्च * ॥ ३५ ॥

चारु । हा ! हतोऽस्मि मन्दभाग्यः । (घ) [इति सावेगम् (न) उपविशति] ।

शकारः । ग दाव गमिशं, चालुदत्ताकं बाबादन्नन्तं (प) दाव पेक्खामि । [परिक्रम्य दृष्ट्वा] कथं उबविट्टे ? †

* अहं कलेवरं प्रतिहतं कर्षन्ति दीर्घगोमात्रवः ।

अहंमपि शून्यलग्नं वेशं उवाट्टहासस्य ॥

† न तावद्गमिष्यामि, चारुदत्तकं व्यापाद्यमानं तावत् पश्यामि । कथमुपविष्टः ?

प्रदर्शितस्य दक्षिणशृङ्गानस्य भौषणत्वं वर्णयन्नाह, अहंमिति ।—दीर्घाः,—आद्यत-
कलेवरा इत्यर्थः, विप्लोत्रतावयवा इति यावत्, ये गोमात्रवः,—शृङ्गालाः, प्रतिहतं
—शून्यात् अवः लम्बितम्, अहं कलेवरं—दंष्ट्रस्य निक्षिप्तमहोऽगमिष्यथः, कटिदेशात्
पादान्तपथेनमिति यावत्, (“पुंलङ्गोऽहं समेऽङ्गके” इत्यमरः) कर्षन्ति,—आकृष्य
सुडधन्ति, भक्षयन्तीत्यर्थः, शून्यलग्नं—शून्यसक्तं, शून्यविद्धमिति यावत्, अहंम्—
वां यत्परां गमिष्यथः, अपि, अट्टहासस्य—अयुचुट्टहासस्य, विंशति अस्मिन् इति
बुधस्यः वेगः,—आधार इत्यर्थः, इव, दृश्यते इति शेषः । शूलोपरि स्थितस्य प्रेत-
शरीराङ्गोऽग्नस्य सदृशननुत्तुविच्छिन्नतया, मुख्यस्य च प्राणवियोगावसरे व्याघ्रतया
इतिरिक्तानां परितः पद्यतवात् तत् अट्टहासस्याधारस्वरूपमिव अभूदिति भावः ।
परोरमग्रभूतस्य युव-प्रेतशरीराङ्गस्य उपमानभूताट्टहासात्मकतया सम्भावनात्
उपेक्षाऽलङ्कारः ; तल्लक्षणं यथा दर्पणे,—“भवेत् सम्भावनीयेषा प्रकृतस्य परात्मना”
इति । आर्या वृत्तम् ॥ ३५ ॥

(घ) हा इति विषादे ; वयस्यानि शूलारोपितानां प्रेतानां बीर्याकारदर्श-
नेन परदुःखासङ्क्षिप्तोः परमकारुणिकस्य तस्य तेषां मरणकालिकवेदनादिकम् अनु-
भाव अतिक्लिष्टस्य चारुदत्तस्य “एवमेव दीनां दशाम् अपवाददूषितः अहमपि
चिरान् गमिष्यामि, न च मे कलङ्कचालनावसरः समुपस्थितः” इत्येवं चिन्तैव
विषादकारणं, न तु सत्युभयम् इति बोध्यम् ।

(न) सावेगम्—भावेनेन—प्रदर्शितकारणसमुपक्रमतः बोधजनित ईषदुःखेन
वद यथा तन्नेत्यर्थः ।

(प) व्यापाद्यमानं—विनाशमानं, घातुकाभ्यामिति शेषः ।

चाण्डालः । चालुदत्त ! किं भीदेशि ? *

चारु । [सहस्रीत्याय] मूर्ख ! [“न भीतो मरणदक्षि केवलं दूषितं यशः,—” इत्यादि पुनः पठति] ।

चाण्डालः । अज्ज चालुदत्त ! गअणदले पडिबशन्ता चन्द-
शुब्बा वि विपत्तिं लहन्ति, किं उण जणा मलण-भीलुआ
माणवा वा ? लोए कोवि उट्ठिदो पडिदि, कोवि पडिदो वि
उट्ठेदि । † (फ) —

उट्ठन्त पडन्ताह वशण-पाडिआ शबश्श उण अत्थि ।

एदाइं हिअए कदुअ सन्धालेहि अत्ताणअं ‡ ॥ ३६ ॥

* चारुदत्त ! किं भीतोऽसि ?

† आर्यचारुदत्त ! गगनतले प्रतिवमनौ चन्द्रसूर्यावपि विपत्तिं लभेते, किं पुनर्जना
मरणभीरुका मानवा वा ; लोके कोऽपि उल्लितः पतति, कोऽपि पतितोऽप्युत्तिष्ठते ।—

‡ उत्तिष्ठत्यततो वसनपातिका शवस्य पुनरस्ति ।

एतानि हृदये कृत्वा सन्धारयाम्बानम् ॥

(फ) गगनतले—आकाशतले, विपदागमसम्भावनारहितं इति भावः ।
विपत्तिं—राहुयास-मेघावरणादिरूपां विपदमित्यर्थः । मरणभीरुकाः,—मरणात्—
मृत्योः, भीरुकाः,—भयशीलाः, [विभ्यति ये इति व्युत्पत्त्या, विभेतेः कर्तरि कृप्रत्ययः,
ततः स्वार्थे कन् ; यदा,—“क्लृक्त्रपि वाच्यः” (वा०) इति क्लृक्] अत्युच्चैरवतिष्ठ-
मानौ महाप्रभावौ सूर्याचन्द्रमसावपि यदा राहुणा यस्तौ विपत्तिं लभेयतां, तदा का
कथा मरणधमिणाम् अतितुच्छानां मर्त्यानां पुनः विपन्नतायाम् इति समुदितायः ;
[एतेन कदाचित् देवदुर्विपाकवशात् राहुणा यस्तावपि सूर्याचन्द्रमसौ यथा आचरा-
देव तस्मात् मुक्तिं लभमानौ अतितरां प्रतिभातः, तथा विधिवशादेव विपत्कवल-
पतितोऽप्ययमचिरादेव मुक्तिमधिगच्छन् सुतरां भास्यतीत्यर्थो ध्वन्यते] । “जनाः”
“मानवाः” इति पुनरुक्तिस्तु नीचचाण्डालवचनत्वात् न दीवावहा । लोके—जगति ।
उल्लितः,—अभ्युदयमापन्नः, उन्नतपदवीमारुढ इत्यर्थः । पतति—अश्रयति, दुरवस्थां
प्राप्नोतीत्यर्थः । उत्तिष्ठते—उन्नमति, उन्नतिं सम्पदं वा समधिगच्छति इत्यर्थः,
[उत्पूर्वकात् तिष्ठते : “उदोऽनूर्ध्वकर्ण” (१।३।२४ पा०) इति सूत्रात् आत्मनेपदम्] ।
मर्त्यान्मेव जागतिकानां मानवानां सुखदुःखसम्पदपदादिषु चक्रवत् नियत-

परिहृतिशौचत्वं पुनर्मंशान्तरेणाह, उत्तिष्ठत्यतः इति ।—उत्तिष्ठत्यतः,—कदाचित्
 उत्तिष्ठतः,—उद्गच्छतः, कदाचित् पततः,—अधी गच्छतः, [उत्तिष्ठंश्च पतंसेति
 श्रुतिः समाहारे, एकत्वे क्लोवत्वे च प्राप्ते, उत्तिष्ठत्यतदिति क्लोवैकवचनान्तं पदं सिद्धं,
 तस्य, “इन्द्राय प्राणित्यूयंतिप्रकरणवद्विभूतानामपि समाहारो इन्द्रो भवत्येव, तेन
 इन्द्रो इन्द्रा वैभाषिकवद्ववतीति” तत्त्वबोधिनीकाराः] अथस्यापि—कुणपस्यापि, मृत-
 दंष्ट्रापोत्यर्थः, पुनः वसनपातिका—वसनम्—अवस्थानं, जीवनमित्यर्थः, पातिका—
 पतनश्चत्यर्थः, [पात एव इति पातिका, पततः भावे घञ्, स्त्रार्थे च कानि स्त्रियां टाप् ;
 वसनश्च पातिका चेति समाहारे निपातनात् वसनपातिकेतिपदं सिद्धम् ; यदा—वसन-
 वृद्धिता पातिका इति वसनपातिका, शाकपाथिंवादित्वादुत्तरपदलोपो समासः] अस्मि
 —विद्यते इत्यर्थः ; कदाचित् क्वचित् मृतकस्यः जनं मृतबुद्ध्या प्रेतस्थानं नीयमानः
 चाण्डालैः दृष्टः, तदानीमपि अविगतप्राणस्य तस्य पुनः संज्ञायामापतितायां पाणि-
 गादादीनामीषत्सञ्चालनं दृष्ट्वा तैरेव चाण्डालैः मृतस्यापि उत्थानपतनं सम्भवतीति
 निर्द्धारितम् ; अथवा कदाचित् मृतशरीरे दाहार्थं प्रज्वलितचितायां संस्थापिते उच्छि-
 द्धान्युत्तापेन दह्यमानप्रेतस्य शरीरं सञ्चलितं दृष्ट्वा, तेनैतत् निरधारि यत् मृतोऽपि
 कदाचित् उत्थानपतनं लभते इति ; यदा,—पिशाचोपहतस्य मृतदेहस्यापि उत्थानं
 पतनञ्च सम्भवति इति कुसंस्काराविष्टनीचजनकिंवदन्ती प्रचरति, एवञ्च प्रेतस्थाने
 भूताविष्टं हि मृतशरीरं कदाचित् समुत्थाय दण्डायते, ततश्च चणात् अधो निपततीति
 चाण्डालैः कदाचित् श्रुतम्, अतः अज्ज्ञेन चाण्डालेन स्वसंस्कारानुरूपा स्त्रधियोऽनुरूपा च
 रुक्मिः प्रदर्शयतेति ; तथा च यदि मृतानामपि प्रायश एषा अवस्था दृश्यते, तदा
 जीवन्तस्त्रापि पुनरुत्थानं भवितुमर्हति इत्यत्र किमु वक्तव्यमिति भावः ; एतानि—
 मृदोरितानि युक्तिमन्ति वचनानीत्यर्थः, हृदये—मनसि, कृत्वा—निधायेत्यर्थः,
 स्थिरचेतसा समालोच्येति यावत्, आत्मानं—स्व, समारथ—संस्थापय, स्थिरीकृत-
 वर्थः, मा विचलितो भव इति यावत् ; यदा व्यपगतजीवः श्रवोऽपि कदाचित्
 जीवति, तदा जीवन्मुष्यः कदाचित् दुर्दैववशात् पतति, कदाचित् सौभाग्यात् पुन-
 र्व्यतति इत्यत्र किमु वक्तव्यमिति भावः, [एतेन दुर्दैववशात् इदानीं विपन्नस्यापि
 ते अचिरादेव पुनरभ्युदयः नासम्भव इति गम्यते] । अत्र मृतशरीरस्यापि उत्थान-
 पतनं सम्भवति, काः कथा जीवनवताम् इति दण्डापूर्वपन्थायादर्थान्तरापतनादर्थ-
 पत्तिरलङ्कारः । आख्यां वृत्तम् । यद्यप्यत्र पादान्तगाचरस्य गुरुभावमङ्गीकृत्यापि न
 मृतपञ्चाशन्वावा भवन्ति, तथाऽपि गुरुप्रयत्नेनोच्चाये आख्यांलघणं सङ्गमनीय-
 मिति ॥ ३६ ॥

[द्वितीयचाख्खलं प्रति] एदं चउडं घोशणह्माणं, ता उगवो-
ग्रम्ह । * [पुनरुसयैवोहोषयतः] ।

चारु । हा प्रिये वसन्तसेने ! [“शशिविमलमयूख—” इत्यादि
पुनः पठति] ।

[ततः प्रविशति ससम्भ्रमा वसन्तसेना भिक्षुश्च (ब)] ।

भिक्षुः । हीमाणहे ! प्यह्माणपलिश्रन्तं शमशशाशिश्र वशन्त-
श्रिणिश्रं णअन्ते अणुगगहिदम्ह प्यब्बज्जाए । उवाशिए ! कहिं,
तुमं णइश्रं ? † (भ)

वस । अज्ज-चारुदत्तस्स ज्जेव गेहं ; तस्स दंसणेण मिअ-
लाञ्छणस्स बिअ कुमुदिणिं आणन्देहि मं । ‡ (म)

* एतत् चतुर्थं घोषणास्थानं, तदुहोषयावः ।

† आश्चर्यम् ! प्रस्थानपरिश्रान्तां समाश्रयास्य वसन्तसेनिकां नयन् अनुगृहीतोऽपि
प्रव्रज्यया । उपसिके ! कुत्र त्वां नेष्यामि ?

‡ आर्य्य चारुदत्तस्यैव गेहम् ; तस्य दर्शनेन सृगलाञ्छनस्यैव कुमुदिनीम्
आनन्दय माम् ।

(ब) ससम्भ्रमा—सत्परा, द्रुतगामिनीति यावत् । सम्भ्रमांश्च चारुदत्तदर्शना-
त्कण्ठशो धोध्यः । भिक्षुः,—बौद्धभ्रमणकः, श्रमणकधर्मावलम्बी संवाहक इति यावत् ।

(भ) प्रस्थानपरिश्रान्तां—प्रस्थानेन—अध्वपथ्यंटेनेन, प्राक् जीर्णोद्यानात्
विहारनयनकाले, इदानीं विहारादानयनकाले च इति भावः, परिश्रान्तां—खिन्नाम् ।
समाश्रयास्य—सान्त्वयित्वा, आश्रयासां क्लेशेत्यर्थः । नयन्—प्रापयन्, तस्या ईप्सितप्रदेश-
मिति शेषः । प्रव्रज्यया—प्रव्रज्या—सत्र्यासः तथा, सत्र्यासयज्ञेनेत्यर्थः ; अनुगृहीतः,
—अभ्युपपन्नः, उपकृत इति यावत्, प्रव्रज्याफलिनैव वसन्तसेनाया आघातकान्त
मूर्च्छाऽपनोदनपूर्वकजीवनरक्षणेन तत्कृतोपकारस्य स्वाभीष्टप्रत्युपकारसम्पादनादिति
भावः । यद्वा,—यदि मया पूर्वं प्रव्रज्या परिगृहीता नामाविष्यत्, तदा मया सार्धं
गच्छन्तीमिमां तरुणोमालीक्य सर्वे माससस्त्रभावं मन्यमानाः नूनमनिन्दित्यन्, अतः
सा एवेदानीं प्रत्युपकारनिरतस्य मम लोकापवादात् संरक्ष्य भूयांसमुपकारमकरोत
इति तात्पर्यम् । नेष्यामि—प्रापायय्यामि ।

(म) “आर्य्यचारुदत्तस्यैव” इत्यत्र एवकारस्य अन्ययोग्यवच्छेदाधिकतया

मिच्छुः । [स्वगतम्] कदलेण मग्गेण पविशामि ? (य) [विचिन्त्य]
लाञ्छमग्गेण ज्जेव पविशामि । उवाशिण ! एहि, इमं लाञ्छमग्गं ।
[आकर्ण्य] किं णु क्वु एसे लाञ्छमग्गे मच्चन्ते कलञ्चले (र)
शुणोअदि ? *

वस । [अगतो निरूप्य] कधं पुरतो महाजणसमूहो ? अज्ज !
जाणाहि दाव किस्सेदं ति । विसमभरक्कन्ता बिअ वसुन्धरा,
एअवासीस्सदा उज्जइणी बट्टदि । † (ल)

* कतरेण मार्गेण प्रविशामि ? राजमार्गेणैव प्रविशामि । उपासिके ! एहि,
ययं राजमार्गः । किं नु खलु एष राजमार्गे महान् कलकलः श्रूयते ?

† कथं पुरतो महान् जनसमूहः ? आर्य्य ! जानीहि तावत् किं नु इदमिति ।
विषमभाराक्रान्तेव वसुन्धरा, एकवासीन्नता उज्जयिनी वर्तते ।

“न त्वन्यस्य” इत्यर्थो लभ्यते । गेहं—भवनं, नय इति शेषः ; “कुत्र त्वां नेष्यामि”
इति पूर्वोक्तमिच्छुप्रश्नस्योत्तरमिदम् । तस्य—चारुदत्तस्य । मृगलाञ्छनस्य—मृगः,—
शशः, लाञ्छनं—चिह्नं यस्य तस्य, शशधरस्येत्यर्थः । कुमुदिनीमिव—कौरविक्षीमिव,
कुमुदलतिकामिवेत्यर्थः ; कुमुदवान्वबोदये हि कुमुदकुसुमान्वेव प्रफुल्लन्ति, इति
कविसमयप्रसिद्धत्वादेव चन्द्रकुमुदिन्योर्नायकनायिकाभावः प्रसिद्धः ; कुमुदिनीं
चन्द्रं दर्शयित्वा यथा आनन्दयति, तथा चारुदत्तं दर्शयित्वा मामपि आनन्दयेति
तु समुदितार्थः । अत्र “इन्दुः कुमुदवान्ववः” इत्यादि पद्यायान् विहाय मृगलाञ्छन-
पदनिर्देशात् शुभकिरणे चन्द्रमसि यथा कृष्णवर्णः मृगरूपः कलङ्कः श्रेष्ठधावल्पादि-
गुणसमूहयोगात् न लोकापवादाय प्रभवति, तथा सर्वगुणाकरस्य चारुदत्तस्यापि
गणिकाऽऽसक्तिरूपः कलङ्कः न लोकापवादाय कल्पते इति ध्वन्यते ; तथा कुमुदिन्याः
पवित्रिकाशित्वात् वेश्यानाञ्च निशोदये एव प्रसीदप्रकर्षोदयात् गणिकायाः वसन्त-
सेनायाः कुमुदिनीसाम्यच्च सुसङ्गच्छते एवेति बोध्यम् ।

(य) कतरेण—राजमार्गः तथा नागरिकैर्भट्टिति गमनायामाविष्कृतो गाम्य-
पथयेति मार्गद्वयं विद्यते, एतयोः द्वयोः केन इत्यर्थः ।

(र) किं—कथम् । नु—वितर्के । एषः,—श्रूयमाणः । कलकलः,—कोलाहलः ।

(ल) जनसमूहः,—जनतेत्यर्थः । जानीहि—कसपि पृष्ट्वा अवबुध्यस्व इत्यर्थः ;
यथा, जानीहि तावत्—जानासि किम् ? इत्यर्थः । उज्जयिनी—तदभिधाना एषा
नगरी । एकवासीन्नता—एकस्मिन्—एकत्रैव प्रदेशे, अस्यां बध्यभूमावित्यर्थः, यो

चाण्डालः । इमं अ पच्छिमं घोशणद्वारं ; ता तालेध
डिण्डिमं, उग्घोशेध घोशणं । [तथा कृत्वा] भो चालुदत्त !
पडिबालेहि, (व) मा भाआहि, लहं ज्जेव मालीअशि । *

चारु । भगवत्यो देवताः ! (श)

भिद्युः । [श्रुत्वा ससम्भ्रमम् (५)] उवाशिए ! तुमं किल चालुदत्तेण
मालिदाशि त्ति चालुदत्तो मालिदुं णीअदि । †

* इदञ्च पश्चिमं घोषणास्थानम् ; तत्ताडयत डिण्डिमम्, उद्घोषयत घोषणाम् ।
भोः चारुदत्त ! प्रतिपालय. मा भैः, शौघमेव माय्यसे ।

† उपासिके ! त्वं किल चारुदत्तेन मारितासीति चारुदत्तो मारयितुं
नीयते ।

वासः,—आपाद्यमानं चारुदत्त सङ्गानुभूतिं प्रकाशयितुं समवेतानां उज्जयिनीवासि-
नामवस्थानमित्यर्थः, तेन उन्नता—उच्चा, वर्तते—विद्यते ; अत एव वसुधरा—
पृथिवी, [वसूनि धनानि धरति या सा इति व्युत्पत्त्या “संज्ञायां भृतृवृजिधारिसहित-
पिदमः” (३।२।४६ पा०) इति सूत्रेण, वसूपपदात् धरतेः संज्ञायां खच् स्त्रियां
टाप् च] । विषमभाराक्रान्तेव—विषमेण—दारुणेन, दुःसहिनेत्यर्थः, भारेण—
गुरुत्ववद्भवेण, आक्रान्तेव—पौडितेव, [इति उन्नेचा] ; उज्जयिनीस्थानां सर्वेषामेव
जनानां चारुदत्तदर्शनार्थमेकत्र समवेतत्वात्, अत्यन्तमाक्रान्ता धरणीयं खिद्यत इवेति
भावः । अत्र भाराक्रान्तत्वे एकवासोन्नतत्वरूपहेतोः निष्पादकत्वात् वाक्यान्वहेतुर्वा
काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।

(व) प्रतिपालय—प्रतीक्षस्व, स्थिरीभव इत्यर्थः, मत्तः आघातं लभ्यमिति
शेषः ; प्रहारसमये चञ्चली लक्ष्ये प्रहारः सम्यक् न भवति, अतः अचञ्चलः सन् तिष्ठ
इत्याशयः, इदानीमेव त्वां घातयामीति भावः ।

(श) भगवत्यः,—“ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययो-
र्यैव धर्मा भग इतीक्षणः ॥” इत्युक्तलक्षणवत्यः ; अत्र समग्रैश्वर्यवीर्यादिसम्पत्सम-
न्वितायैकभगवत्त्वविशेषितदेवतामन्त्रणस्वायमाशयः,—देवतानाम् ऐश्वर्यादिरुन्मन्त्र-
त्वात् ताः स्वप्रभावेण मां रञ्जितुं समर्थाः, अतः ताः मां स्वप्रभावेण रचन्तु इति ।

(५) श्रुत्वा—चाण्डालाभ्यामुद्बुध्यमाणां चरमां पक्ष्मिणीं घोषणामाकर्ण्येत्यर्थः ।
ससम्भ्रमं—सत्वरं, भयहेतुद्वेगसहितमिति वाऽर्थः ।

वस । [ससम्भ्रमम्] हृष्टी ! हृष्टी ! कथं ! मम मन्दभाङ्गिणी
किदे अज्ज चालुदत्तो बाबादीअदि ? भोः ! तुरिदं तुरिदं
आदेसेहि मग्गं । * (स)

भिच्चुः । तुबलदु तुबलदु बुद्धोवाशिआ अज्ज-चालुदत्तं
जीअन्तं शमश्शाशिदुं । अज्जा ! अन्तलं अन्तलं देध । † (ह)
वस । अन्तरं अन्तरं । ‡ (क)

* हा धिक् ! हा धिक् ! कथं ! मम मन्दभाङ्गिण्याः कृते आर्यचारुदत्तो
आपाद्यते ? भोः ! त्वरितं त्वरितमादिश मार्गम् ।

† त्वरतां त्वरतां बुद्धोपासिका आर्यचारुदत्तं जीवन्तं समाश्वासयितुम् ।
आर्याः ! अन्तरमन्तरं दत्त ।

‡ अन्तरमन्तरम् ।

(स) मन्दभाङ्गिण्याः,—मन्दः यः भागः इति कर्मधारये. सः अस्याः अस्तीत्यर्थे
नि, डोषि च, मन्दभाङ्गिणी, दम्भगा इत्यर्थः, तथाः, प्रेयसः असम्भावितहननवाचां-
नाकर्ण्य अतिविह्वला आत्मनि अवज्ञा कृतेति । कृते—निमित्तं, [कृते इति विभक्त्यन्त-
प्रतिरूपकमव्ययम्, “यथे कृते च तादर्थ्ये कथितं वयमव्ययम्” इति वचनात्] ममेव
भारणाभियोगिन अस्य प्राणदण्डादेशस्य जातत्वादिति भावः । मार्ग—चारुदत्त-
पक्षीपगमनोपयोगिपथमित्यर्थः । आदिश—आज्ञापय, प्रदर्शय इति यावत् ।

(ह) त्वरतां—सत्वरं भवतु, शीघ्रमागच्छत इत्यर्थः, [सम्भ्रमे चिह्नितः] ।
जीवन्तं—सप्राणम्, इष्टानीमपि जीवदवस्थायां वर्तमानम् इत्यर्थः । समाश्वासयितुं,
—सम्यगाश्रितं कर्तुं, प्रीणयितुमित्यर्थः, त्वं जीविता तिष्ठसि इति ज्ञापनेन घातक-
पक्षात् परिचाय तस्य स्थिरां निर्हतिं जनयितुमिति यावत् । अन्तरम्—आवयो-
पेक्षणीचित्तमवकाशमित्यर्थः, चारुदत्तमेवं व्यापाशमानं द्रष्टुं समवेतां जनतामुच्चय्य
अवेच्छं सत्वरं गन्तुमसमर्थस्य भिच्चोरेव ससम्भ्रमोक्तिर्वैदितव्या ।

(क) “अन्तरमन्तरम्” इति वसन्तसेनायाः असमाप्तवाक्यं निरतिशयसम्भ्रम-
विवक्षितव्यम्चकम् ; संस्कृतभाषायोगस्तु तथा चारुदत्तस्य जीवननाशशङ्काजनितोत्कण्ठया
पक्षोवावेगवशात् सहस्रैव कृत इति ज्ञेयम् ; एवं हि कुतचित् कुतचित् वैदग्ध्य-
ज्ञापनार्थं संस्कृतकथनम् आलङ्कारिकाणामप्यनुमतं, तथा हि दर्पणे,—“योषित्स्त्री-
पक्षवेक्षा कितवासरसां तथा । वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतं चान्तरान्तरा ॥” इति ।

चाण्डालः । अज्ज-चालुदत्त ! शमिणिओओ अब-
लज्जदि, (ख) ता शुमलेहि, जं शुमलिदब्बं । *

चारु । किं बहुना ? (ग) [“प्रभवति—” इत्यादि श्लोकं पठति] ।

चाण्डालः । [खड्गमाकलय] अज्ज-चालुदत्त ! उत्ताणे भविअ
शमं चिट्ठ, एकप्पहालेण मालिअ तुमं शमं येम्ह । † (घ)

* आर्यं चारुदत्त ! स्वामिनयोगोऽपराध्यात ; तत स्मर, यत् स्मर्त्तव्यम् ।

† आर्यं चारुदत्त ! उत्तानी भूत्वा समं तिष्ठ, एकप्रहारेण मारयित्वा त्वां स्वर्गं नयामः ।

(ख) स्वामिनयोगः,—स्वामिनः,—प्रभोः, राज इति यावत्, नियोगः,—
आज्ञा, वधादेश इत्यर्थः । अपराध्याति—दुष्यति, वाक्यव्यवहारादिना तव निरपराधत्वे
विश्रुता अपि वयं यत् त्वामिदानीं व्यापादयितुम् उद्युक्ताः, तत्र अपरिहाय्यस्य राजा-
देशस्यैव दोषः, वयन्तु राजनियोगपरतन्त्रा इति अन्याय्याचारिणोऽप्यत्र निरपराधा
एवेति भावः ।

(ग) किं बहुना—प्रस्मिन् स्मर्त्तव्योपदेशे अधिकेन उक्तेन किम् ? इत्यर्थः ;
इतो नाविकं स्मर्त्तव्यमस्मीति भावः ।

(घ) उत्तानः,—ऊर्ध्वमुखः इत्यर्थः, उत्तमितयोव इति यावत्, (“उत्तानमग-
भीरे स्याद्दृष्टांस्तृणयिते त्रिषु” इति मेदिनी) । समं—समानम्, ऋजुं यथा तथे-
त्यर्थः । एकप्रहारेण—एकेनैव खड्गाघातेनेत्यर्थः । [यद्यपि चाण्डालः प्राक् राजा
पालकेन गृहे समारोप्य चारुदत्तं घातयितुमादिष्टः, तथाऽपि कथं हि तेन राजा-
देशमुल्लङ्घ्य स्नेच्छया चारुदत्तहननाय खड्गः उत्तोलित इति शङ्कमानान् प्रत्युच्यते,
तथा हि,—चारुदत्तहनेन चाण्डालयोः स्मृतः स्मरसिकी इच्छा नासीत्, केवलं राजा-
देशानुपालनायमेव तत्र तयोः प्रवृत्तिः ; आर्यकशर्विलकादिभिः नगस्थं विद्रोहं
जनयितव्ये, यदि भाग्यात् राजपरिवर्त्तनवशात् चारुदत्तविमुक्तिर्भवेदिति सम्भावनया
ताभ्यां किञ्चित्कालं कालचिपोऽक्रियतेति ; अत एवोक्तञ्चेतत्पूर्वमेकेन चाण्डालेन धत्
वश्यपालिकायाम् आपतितायां सहसा वध्यं न व्यापदयेत्येव पित्रा आदिष्टमिति,
तथा च पितुः राजादेशमुभयमेवाचुक्षतया संरक्षितुं तेन प्रथमत एव वध्यः
गृहे नारीपितः, वाग्वितण्डया पूर्वं चणं विलम्ब्य, सहसा वध्यस्याव्यापादनार्थं खड्गेन
हननोद्योगमभिनोय च पितुराज्ञा प्राक् पालिना, ततश्च प्रहर्तुमीदृमानस्य स्वस्य
हस्तात् खड्गपतनमभिनोय तावुमावेव चाण्डालौ चारुदत्तं गृहे समारोपयितुमीवतु-

चारुदत्तः । [तथा तिष्ठति] ।

चाण्डालः । [प्रहर्षुमीहते । खड्गपतनं हस्तादभिनयन् (ङ)] ही कथं !*—
आश्रद्धिदे शलोशं मुडौए मुड्डिणा गहीदे बि ।

धलणीए कीश पडिदे दालुणके अशणिशस्मिहे खगे † ॥ ३७ ॥
जधा एदं संबुत्तं, तथा तक्केमि, य विवज्जदि अज्जचालुदत्ते
त्ति । भअवदि ! शज्जवाशिणि ! प्पशीद प्पशीद, अबि

* ही कथम् !—

† आकृष्टः सरोषं मुष्टौ मुष्टिना गृहीतोऽपि ।

धरण्यां किमिति पतितो दारुणकोऽशनिसन्निभः खड्गः ॥

‡ यथा एतत्संवृत्तं, तथा तर्कयामि, न विपद्यते आर्य्यचारुदत्त इति । भगवति !

इति पूर्वपरयन्याभिप्रायं विचार्य्य, “कथमेवम् एताभ्यां राज्ञः पालकस्यापि आदेशः
समुल्लङ्घितः” इति केरपि नाशङ्कनीयमिति सर्वं सुस्थम् ।

(ङ) ईहते—चेष्टते, उद्यतो भवतीत्यर्थः । अभिनयन्—नाट्येन प्रदर्शय-
द्वित्यर्थः ।

इदानीमात्मानभीक्ष्णितवधस्य निरपराधस्य चारुदत्तस्योपरिद्रष्टृणामानुकूल्यमुत्पा-
दयितुमेव, निरन्तर वधाभ्यस्तात हस्तात अकस्मात् खड्गस्खलनमभिनयन् सप्रकाशमाह,
आकृष्ट इति ।—सरोषं—सक्रोधं, यथा तथेत्यर्थः, आकृष्टः,—करवालाधारात्
आकृष्य उत्तोलित इत्यर्थः, वध्यस्य हननाश्रमिति भावः, अशनिसन्निभः,—वज्रसदृशः,
सोषाघात इति भावः, दारुणकः,—भोषणः, सुतीक्ष्ण इति यावत्, खड्गः,—
शस्त्रं, मुष्टौ—त्सरौ, खड्गमूलभागे इत्यर्थः, मुष्टिना—वज्रपाणिना, (“—मुष्टिर्द्वयोः
त्वे । वज्रपाणौ त्सरौ—” इति मेदिनी । “त्सरः खड्गादिमुष्टौ स्यात्” इति च
परः) दृढमुष्टिना इत्यर्थः, गृहीतोऽपि—धृतोऽपि, किमिति—कथं, धरण्यां—
पृथ्वी, पतितः,—स्खलितः ? सहसा विच्युत इत्यर्थः ; कदाप्यस्य पूर्वमीदृक्पतनं
वदिदानीं संवृत्तं, तत् तस्य किमपि कारणमस्ति इति दर्शकानां विचार्य्यमुत्पाद-
यितुं कियत्कालक्षेपविधायकव्यापारोऽनुसृत इति वेदितव्यम् । आर्य्यामेदान्तर्गतं
गौतमसंज्ञं, तल्लक्षणमुक्तं वृत्तरत्नाकरे यथा—“आर्य्याः प्रथमदलीकं यदि कथमपि
वचनं भवेदुभयोः । दलयोः कृतयतिगोभां तां गौतिं गौतवान् भुजङ्गेशः ॥”
गौति इति कन्दोऽनुरोधात् लघुतया पाठ्यम् ॥ ३७ ॥

णाम चारुदत्तस्य मोक्षे भवे, तदो अणुगहिदं (च) तु
चाण्डालकुलं भवे । ३

सह्यवासिन ! प्रसीद प्रसीद, अपि नाम चारुदत्तस्य मोक्षो भवेत्, तदानुगृहीतं
तथा चाण्डालकुलं भवेत् ।

(च) चारुदत्तं हन्तुं कथमप्यनभिलाषुकः अलीकश्च खड्गपतनाभिनयं कुर्वन्,
परितः दण्डायमानानां दर्शकानां भयसा आनुकूल्यमुत्पादयितुमेव श्लोकीकृतमनुतरसा-
पूततथा विस्मयोत्पादकं वस्तु पुनः चूर्णकेन भङ्गान्तरेणाभिधत्ते, यथेति ।—यथा—यतः,
हस्तोत्तोलनसमकालमेवेत्यर्थः । एतत्—इदं, हृदमुत्पन्ना सखलं गृहीतस्यापि खड्गस्य
भ्रष्टिति खलनमित्यर्थः । सहत्तं—जातम् । तथा—तत इत्यर्थः । तर्कयामि—सम्भा-
वयामि । विपद्यते—विपन्नो भवति, मरिष्यति इत्यर्थः, जननोदयोर्गाभिनयं कुर्वन्तः
चाण्डालस्य पर्वविधा उक्तिः क्लृप्तिमा किलेवधधातव्यम् ; [विपद्यते इति विपूर्वकात्
पदातोर्भविष्यत्सामीप्ये “वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवद्वा” (३।३।१३१ पा०) इति
खट्] । सह्यवासिन !—सह्यः, —खनामप्रासह्यः भारतीयसप्तकुलपर्वतानामन्यतमः
पर्वतविशेषः, [तथा हि किराते अष्टादशसर्गे “भृशरया इव सह्यसङ्घीभृता पृथुनि
रोधमि मित्युमङ्गोर्ध्वः” इति ; स हि पर्वतः पृथाग्व्यनगरस्य पश्चिमीत्तरस्थां दिशि
समुद्रवेलाभमितः किमदूरमवतिष्ठते, “पश्चिमघाट” इति पर्वतविशेषस्य असौ शृंग-
विशेष एवेति आख्यायते आधुनिकैः, अस्यादेव पर्वतात् गोदावरी नदी समुद्भूतेति]
तद्वामिन !—तस्ये ! तदधिष्ठाहृदेवते ! इत्यर्थः ; सा हि तत्त्वत्यानां चाण्डालानां
कुलदेवता किल इति तत्त्वस्वीधनम् । अपि—प्रप्रे । नाम—सम्भावनायाम् ।
मोक्षः,—मुक्तिः । भवेत्—स्यात् ? चारुदत्तस्य मुक्तिसम्भावना अस्ति किमिति
समुदितायः । [भवेदिति सम्भावनायां लिङ् ; अपिशब्दात् मोक्षस्य भवनसमर्थकत्व-
प्रतीतौ तु, “उताप्योः समर्थयोलिङ्” (३।३।१५२ पा०) इति सूत्रेण लिङ्] । तदा
—यदि मुक्तिर्भवेत् तर्हीत्यर्थः । अनुगृहीतम्—अनुकम्पितम् ; दीनशरणस्य सर्व-
जनमाननीयस्य निरपराधस्य ब्राह्मणस्य चारुदत्तस्य हत्यानिमित्तकापराधाभावात्,
पृथ्ये तद्वनने प्रहृतस्य स्वस्य हस्तात् खड्गशङ्करूपप्रतिबन्धकीत्याटनात् न केवलं नाम,
अपि तु सर्वमेव चाण्डालकुलं प्रति देव्या अनुग्रहः प्रदर्शित इति वक्तुराशयः ।
[एतेन चारुदत्तस्य निरपराधस्य हनने चाण्डालानां श्लोकमपीच्छा नासीदिति
व्यव्यते] ।

अपरः । जधास्तत्तं (क) अणुचिद्वह । *

प्रथमः । भोदु, एब्बं (ज) कलेह । † [इत्युभौ चारुदत्तं श्ले
षमारोपयितुमिच्छतः] ।

चारु । [“प्रभवति—” इत्यादि पुनः पठति] ।

भिद्युः वसन्तसेना च । [दृष्टा (झ)] अज्जा ! मा दाब मा
दाब । ‡ (ञ)

वस । अज्जा ! एसा अहं मन्दभाइणी, जाए कारणादो
एसो बाबादोअदि । §

चाण्डालः । [दृष्टा]—

तुलिदं का उण एसा अंश-पड़न्तेण चिउलभालेण ।

मा मेत्ति बाहलन्तो, उडिदहत्या इदो एदि ? ¶ ॥ ३८ ॥

* यथाऽऽज्जनननुतिष्ठावः ।

† भवतु, एवं कुर्वः ।

‡ आर्याः ! मा तावत् मा तावत् ।

§ आर्याः ! एषा अहं मन्दभागिनी, यस्याः कारणादेष व्यापाद्यते ।

¶ त्वरितं का पुनरेषा अंसे पतता चिकुरभारिण ।

मा मेति व्याहरन्ती उत्थितहस्ता इत एति ? ॥

(क) यथाऽऽज्जनम्—आज्जनम्—आज्जतिः, आदेश इति यावत् तदनतिक्रम्य,
तादृशमाज्जनं तादृशमित्यर्थे अनतिक्रमेऽव्ययीभावः, आदेशानुरूपमित्यर्थः ; यतः आवां
श्लेष्मि घातयितुमेवोपदिष्टौ, न तु खड्गेन हन्तुमित्यपरस्य चाण्डालस्याशयः ; राजा
पि युलारोपणेन हन्तुमादिदेश, त्वन्तु खड्गेन हन्तुमुपाक्रमयाः, तन्न युज्यते इति
रषमारोप्यैव एनं हनिष्याव इति समुदितायः ।

(ज) एवं—यथाऽऽदेशमनुष्ठानमित्यर्थः ।

(झ) दृष्टा—दूरतः चारुदत्तं श्लेष्मि आरोपयितुमुद्यतमवलोकित्यर्थः ।

(ञ) मा तावत् मा तावत्—नैव नैव, एनं श्लेष्मि आरोपयेति शेषः ।

ससम्भ्रममागच्छन्ती वसन्तसेना दृष्टा वितर्कयति, त्वरितमिति ।—अंसे—स्त्व-
देशे, पतता—विबुधता, स्त्वविलम्बिता इत्यर्थः, चिकुरभारिण—कुन्तलकलापेन
उपलक्षिता, आलुलायितकेशपाशतया अंसपतितचिकुरभारक्लिष्टकाया इति यावत्,
[स्त्वभूतलक्षणे तृतीया । एतेन चारुदत्तः आत्मनः कृते एव विपद्यमानोऽभूदित्या-

वस । अज्ज चारुदत्त ! किंसेदं ? * [इति चरासि पतति] ।

भिच्छुः । अज्ज चालुदत्त ! किंसेदं ? † [इति पादयोः पतति] ।

चाण्डालः । [समयमपसृत्य (ट)] कथं ! वशन्तश्रेणा ! खं क्वु

अहेहिं शाह्ण ण बाबादिदे । ‡ (ठ)

भिच्छुः । [उत्थाय] अले ! जीवदि चालुदत्ते ? §

चाण्डालः । जीवदि, वशशदं । ¶ (ड)

* आद्यचारुदत्त ! किं नु इदम् ?

† आद्यचारुदत्त ! किं नु इदम् ?

‡ कथं ! वसन्तसेना ! ननु खलु अस्माभिः साधुनं व्यापादितः ।

§ अरे ! जीवति चारुदत्तः ?

¶ जीवति, वर्षशतम् ।

कण्यं तद्दर्शनव्याकुलायाः वसन्तसेनायाः सम्भ्रमाद् केशविश्वंगो जात इति सूचितम् ।
चि इत्यव्यक्तं शब्दं कुरति रौति, इति व्युत्पत्त्या, चिशब्दात् कुरतेः तौदादिकात्
“इगुपच—” (३।१ १३५ पा०) इति सूत्रेण कर्त्तरि कः “चिकुरः कुन्तसी बालः”
इत्यमरः] उल्लितहस्ता—उल्लितौ—उल्लतौ, हस्तौ—करी यस्याः सा, निरपराध-
स्यास्य वधनिषेधार्थमुत्तीलितकरा सतीत्यर्थः, का पुनः,—किन्नामधेया खलित्वर्थः,
एषा—परिदृश्यमाना रमणी इत्यर्थः, मा मा—न हि, न हि, [अत्र दैन्ये सम्भ्रमे वा
हिकृतिः न कथितपदत्वदोषाधाग्रिका] इति—एतावन्मात्रं, व्याहरन्ती—भाषमाणा,
त्वरितं—सत्वरं यथा तथेत्यर्थः, इतः,—अस्यां दिशि इत्यर्थः, एति—आगच्छति ।
आव्यां वृत्तम् ॥ ३८ ॥

(ट) अपसृत्य—दूरं गत्येत्यर्थः, तरस्थानादिति शेषः ।

(ठ) ननु इति सम्भ्रमे आमन्त्रणे वाऽव्ययम् । खलु इति निश्चये । साधुः—
निर्दोषः, अनपराधी चारुदत्त इति यावत्, यदि साधुमनु चारुदत्तमहं हन्तां, तदा
मम महाननघः आपद्येत, भाग्येनैव मया हन्तुमुद्यत्तेन निरपराधस्यास्य वधः न
संसाधित इति स्वस्थेय्यसम्पादनार्थं चाण्डालेनैतदभिहितमिति बोध्यम् ।

(ड) “अरे ! जीवति चारुदत्तः ?” इति भिच्छुकृतप्रश्नस्य समुचितम् उत्तरं
दातुं चाण्डालः केवलं “जीवति” इति प्रतिवचनम् अनुक्त्वा, भ्रूतन्तरिण—न
केवलम् अद्यापि जीवति, अपि तु वर्षशतं—शतवत्सरान् व्याप्य जीविष्यति इति
अभिहितवानिति वेदितव्यम् ।

वस । [सहस्रं] पञ्चजीविदम्हि । * (ढ)

चाण्डालः । ता जाव एदं बुत्तं रसो जम्बवाड गदस्य (ण)
निवेदेम्ह । †

[इति निष्क्रामतः (त)] ।

शकारः । [वसन्तसेनां दृष्ट्वा सवासम] हीमादिके ! केण गम्भ-
दासी जीवाविदा ? उक्कन्ताइं (थ) मे प्पाणाइं ; भोदु, पला-
दस्यं । ‡ [इति पलायते] ।

चाण्डालः । [उपसृत्य (द)] अले ! णं (ध) अह्माणं ईदिशी

* प्रत्युज्जीवितास्मि । † तदुयावदंतुत्तं राज्ञी यज्ञवाटगतस्य निवेदयावः ।

‡ आश्चर्य्यं ! केन गम्भदासी जीविता (जीवनं प्रापिता) ? उत्क्रान्ता मे
प्राणाः ; भवतु, पलायिष्ये ।

(ढ) प्रत्युज्जाविता—पुनर्जीविता, अहन्तु चारुदत्तवधवाचांयवणात् सतै-
वासम्, इदानीं तं जीवन्तमाकर्ण्य पुनर्जीवनं लब्धवतीविति तात्पर्य्यम् ।

(ण) तत्—तस्मात्, यती वसन्तसेना जीवतीति अत इत्यर्थः । यावत्
इति साकल्ये, सर्वमेवेत्यर्थः । एतत् वृत्तम्—इमं व्यापारं, वसन्तसेना जीवतीति
वाचांमित्यर्थः । यज्ञवाटगतस्य—यज्ञस्थानस्थितस्य, (“वाटी मार्गे वृत्तिस्थाने स्नात्
कुटीवास्तुनोः स्त्रियाम्” इति मेदिनी) । राज्ञः,—वृषतः पालकस्येत्यर्थः, [सम्बन्ध-
मात्रविवक्षायां कस्मिंश्चि पष्ठो] ।

(त) निष्क्रामतः,—निष्क्रमितुं प्रवृत्तौ भवतः इत्यर्थः ।

(थ) गम्भदासी—आ जन्मनः परिचारिका इत्यर्थः । जीविता—जीवनं
प्रापिता ? [जावतेर्णिच निष्ठायां रूपमिदम्] । उत्क्रान्ताः,—उत्—ऊर्ध्वं,
क्रान्ताः,—गताः, स्वदेहात् अपसृता इत्यर्थः, देहान्तरं प्राप्तौ इति शेषः ; वसन्तसेनां
दृष्ट्वा सम प्राणाः स्वदेहं न सन्तीवृति मत्वे, इदानीं नितरां भयव्याकुलः संशयित-
जीवितस्याहमस्मीति भावः ।

(द) उपसृत्य—द्वितीयचाण्डालस्य समीपं गत्वा ।

(ध) ननु इति प्रत्युक्तौ ; द्वितीयचाण्डालात् “ता जाव” इत्यादि वाक्यं
श्रुत्वा तस्य प्रत्युत्तरसूचकमेतदिति, अथवा, अवधारणे, अस्माकमौदृशी एव राजा-
मिति इत्यर्थः ।

लाभ्यासुत्ती, जेण शा बाबादिदा, तं मालेध त्ति; ता लट्टिअ-
शालअं जेव असेशम्ह । §

[इति निष्क्रान्तौ] ।

चार । [सविस्मयम् (न)]—

केयमभ्युद्यते शस्त्रे सृत्युवक्त्रगते मयि ।

अनादृष्टिहते शस्ये द्रोणदृष्टिरिवागता ? ॥ ३८ ॥

[अवलोक्य च]—

वसन्तसेना किमियं द्वितीया ? समागता सैव दिवः किमित्यम् ? ।
भ्रान्तं मनः पश्यति वा ममैनां, वसन्तसेना न सृताऽथ सैव ॥ ४० ॥

§ चरे । ननु अस्माकमौदृशी राजाजतिः, येन सा व्यापादिता, तं मारयत
इति ; तत् राष्ट्रियशालसंवात्सिष्यावः ।

(न) सविस्मयं—साश्चर्यं यथा तथेत्यर्थः, आहति शेषः ; अत्र असम्भाव्य-
जीवितां वसन्तसेनामुपस्थितां दृष्ट्वा चारुदत्तस्य विस्मयोऽजननीति बोद्धव्यम् ।

अकस्मात् सृत्युकवलितकल्पमात्मानम् असम्भावितोपायेन सुप्तप्रायं सम्भाव्य सहर्षं
विस्मयमाह, केयमिति ।—अनादृष्टिहते—अनादृष्ट्या—अवयद्वेण, वर्षणाभावेनेत्यर्थः,
हते—नष्टे, प्रचण्डभानुकरेण विदग्धे इत्यर्थः, युष्मप्राये इति यावत्, शस्ये—चेचस्ये
धान्यवर्गोद्धूमादौ, द्रोणदृष्टिः,—द्रोणनाम्नः शस्त्रप्रपूरकात् मेघात् पतितदृष्टिरित्यर्थः,
इव, (“पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्त्रप्रपूरकः” इति प्रागुक्तज्योतिषतत्त्ववचनात् द्रोण-
मेघस्य शस्त्रप्रपूरकत्वं बोध्यम्) शस्त्रे—वधसाधने खड्गे इत्यर्थः, अभ्युद्यते—अभि-
सर्वतोभावेन, लक्ष्यीकृत्य वा, उद्यते—मम कण्ठदेशं लक्ष्यीकृत्य उत्थापितं सतीत्यर्थः,
अत एव सृत्युवक्त्रगते—सृत्युः,—कालस्य, वक्त्रं—मुखं, तद्गते—तत्र प्रविष्टे, सृत्यु-
कवलितप्राये इत्यर्थः, मयि—चारुदत्ते, [विषयाधिकरणे सप्तमी], मम हतभाग्यस्य
जीवनरक्षायम् इत्याशयः, आगता—अकस्मादुपस्थिता, इयम्—एषा स्त्रीत्यर्थः, का ?
—किन्नामधेया ? सृत्युकवलात् मां प्रत्यावर्तयितुं केयमुपस्थिता ? अत्र इदंपद-
वाच्यया वसन्तसेनया सह द्रोणदृष्टेरवैधर्म्यसाध्यप्रतिपादनादुपमाऽलङ्कारः । पद्यावर्णो
हतम् ॥ ३८ ॥

सर्वैर्मृतत्वेन निश्चिततया असम्भाव्यागमनां मूर्त्तिमतीं वसन्तसेनां समागतानां-
लोक्य संवेद्यम् ? उत तत्समानाज्ञातरपरा वा काचित् इति वितर्कयति, वसन्त-
सेनेति ।—इयं—दृश्यमाना, सत्युरःस्था रमणीत्यर्थः, वसन्तसेना—खनामप्रांसदा

अथवा,—

किं नु स्वर्गात् पुनः प्राप्ता मम जीवातुकाम्यया ।
तस्या रूपानुरूपेण किमुतान्येयमागता ? ॥ ४१ ॥

मत्प्रेषसीति यावत्, किम् ? अथवा द्वितीया ?—अपरा, वसन्तसेनाव्यतिरिक्ता
कापि किमित्यर्थः ; किंवा सैव—मया पूर्वम् उपभुक्ता वसन्तसेना एव इत्यर्थः,
इत्यम्—एवमकारिण, मरणान्तरं तदर्थं व्यापाद्यमानस्य मम प्राणरक्षार्थं पुनर्देहं
भृत्येत्यर्थः, दिवः,—स्वर्गात्, समागता—समुपस्थिता किम् ? स्वदुःकृतपरिपाकेण
विदिवसाधिगताऽपि प्रेयसी मम निर्निमित्तवधकातरा मां घातकहस्तात् परिव्रातुं
प्राथिवीं तामेव मूर्त्तिं पुनः परिगृह्य इह समुपेता किमिति निष्कृष्टार्थः ; वा—
अथवा, भ्रान्तं—भ्रमात्, मम—मे, मनः,—चित्तम्, एनां—पुरोवर्तिनीं नारीं,
वस्तुतः वसन्तसेनातः भिन्नामपि इति भावः, पश्यति—अवलोकयति, वसन्तसेनैवेय-
मिति कृत्वा, तद्विज्ञायामेवैतस्यां तदुद्दिमुत्पादयतीत्यर्थः, अतस्मिन् तदन्तावुद्धेरिव भ्रम-
रूपत्वादित्याशयः, मम प्रियतमा सा वसन्तसेना मृतैवेति सत्यं, मन्मथस्तु सतत-
तद्भावनाऽऽसक्ततया सर्व्वं जगत् तन्मयमेव पश्यति इति भावः ; अथ—अथवा,
प्रचान्तरे इत्यर्थः, वसन्तसेना—स्वनामप्रसिद्धा गणिकेत्यर्थः, न मृता—न उपरता,
सैव—चरमसाक्षात्कारकालेऽपि या मया सङ्गता सा एव इत्यमित्यर्थः, नेयं तदन्या
काऽपीत्याशयः । अत्र प्रकृताप्रकृतयोः वसन्तसेनातद्विभ्रतीः नाभ्योः हयोरिव तुल्य-
बलतया स्थितेः एकशेषं कर्तुमशक्यत्वात् आदौ संशयः, स च “न मृताऽथ सैव”
इत्यनेन उपसंहारे निश्चयसत्त्वात् निश्चयान्त एवेति बोध्यम् ; तदुक्तं विश्वनाथपादैः,—
“सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभात्यितः । शुद्धो निश्चयगर्भोऽसौ निश्चयान्त इति
विधा ॥” इति । इन्द्रवज्रोपेन्द्रवज्रयोरुपजातिर्द्वन्द्वम् ॥ ४० ॥

उक्तमेवार्थं प्रकारान्तरेणाह, किं न्विति ।—मम—मे, जीवातीः,—जीवनस्य,
काम्या—इच्छा तथा, जीवनरक्षणेच्छया इत्यर्थः, [“जीवरातुः” इति १ पा० ७८
उणादिसूत्रात्, जीव्यते अनेनेत्यर्थे जीवतरातुः । “जीवातुरास्त्रयां भक्ते जीवते
जीवनोपधे” इति मेदिनी] स्वर्गात्—दिवः, पुनः,—द्वितीयवारमित्यर्थः, प्राप्ता—
प्रागता, किं नु ? (किं नु इति वितर्कं) पूर्वं जीवद्दशायां बहुशः प्राप्ता, इदानीं
मृत्वापि पुनः किं महुःखकातरा सुरलोकादिह समुपास्मता ? इति तात्पर्य्यार्थः ;
उत—अथवा, इयम्—एषा परिदृश्यमानेत्यर्थः, अन्त्या—अपरा कापीत्यर्थः, तस्याः—
वसन्तसेनायाः, [अत्र यच्छब्दाभावेऽपि प्रक्रान्ततया तच्छब्देन वसन्तसेनाया एव बोधः,

वस । [साक्षम् (प) उत्थाय पादयोर्निपत्य] अज्ज-चालुदत्त ! सा
ज्जेव अहं पापा, जाए कारणादो इअं तुए असरिसी अबत्था
पाविदा (फ) । *

[नेपथ्ये] अच्चरिअं अच्चरिअं !! जीवदि वसन्तसेना । †

[इति सर्वे पठन्ति] । .

चारु । [आकर्ण्य सहस्रोत्थाय स्पर्शसुखमभिनीय निमीलिताच्च एव हर्ष-
वद्गदाचरम् (व)] प्रिये ! वसन्तसेना त्वम् !!

वस । सा ज्जेबाहं मन्दभाअ्वा । ‡

* आर्य-चारुदत्त ! सेबाहं पापा, यस्याः कारणादियं त्वया असदृशी
अवस्था प्राप्ता ।

† आश्चर्यसाश्चर्यम् !! जीवति वसन्तसेना ।

‡ सेबाहं मन्दभाग्या ।

वत्तदोर्नित्यसम्बन्धत्वेऽपि प्रक्रान्तप्रसिद्धानुभूतायं कल्पे तच्छब्दस्य वच्छब्दाकाङ्क्षाया
विनिवृत्तेरिति बोध्यम्] रूपस्य—आकृतः, अङ्गसंस्थानस्त्वर्थः, अनुकपेण—साम्येन,
तत्सदृशाकृतिविशिष्टा सती इत्यर्थः, [रूपानुकपेणेति इत्यभूतलक्षणे प्रकृत्यादिभ्यः वा
ततोया । रूपस्य योग्यमित्यर्थे अन्यथीभावे “ततोया सप्तम्योर्वहुलम्” (२।४।८४ पा०)
इति सूत्रेण ततोयायाः अमभावस्य वैकल्पिकत्वात्, पक्षे ततोयाविभक्तेः सत्त्वमिति,
रूपानुरूपमित्यपि पदान्तरमत्र भवतीति ज्ञेयम्] आगता किम् ?—उपस्थिता न ?
अत्र हयोरेव पक्षयोः तुल्यबलतया स्थितेः, एकतरस्याप्यनिर्णयात्, अन्ते च संशयस्यैव
पर्यवसानाच्च शुद्धः सन्देहा नाम अलङ्कारः । पथ्यावन्तं वृत्तम् ॥ ४१ ॥

(प) साक्षं—अश्रुसंक्रपूर्वकं यथा तथेत्यर्थः, (“अस्रः कोणे कचं पुंसि
क्षीवमश्रुणि शीणितं” इति मेदिनी) ।

(फ) पापा—पापौघसौत्यर्थः, [पापमस्या अतीत्यर्थे अशं आदित्वात् मत्वर्थीये
अचि स्त्रियां टाप्] । असदृशी—अनुरूपा, अतीव घृण्यतया भवतः अयोम्या
इत्यर्थः । प्राप्ता—अधिगता ।

(व) स्पर्शसुखं—पादपतितवसन्तसेनायाः अङ्गसम्पर्कजनितानन्दमित्यर्थः ।
अभिनीय—नाट्येन प्रदर्श्य । हर्षवद्गदाचरं—हर्षेण—वसन्तसेनास्पर्शजनितानन्देन,
गद्गदम्—अम्यक्तमधुरभरतश्रीगेनोच्चारितम्, अचरं—वर्णसमूहः यस्मिन् तद्वयथा
तथेत्यर्थः, आहृति शब्दः ।

चारुः । [निरूप्य (भ) मङ्गलम्] कथं ! वसन्तसेनैव ? [मानन्दम्]—
कुतो वाष्पाखुधाराभिः स्नपयन्ती पयोधरौ ।
मयि मृत्युवशं प्राप्ते विद्येव समुपागता ? ॥ ४२ ॥

(भ) निरूप्य—वसन्तसेनैव इयं नवेति विशेषेणावलीक्य इत्यर्थः ।

स्वप्राणेश्याऽप्यधिकां वसन्तसेनां जीवन्तीं परतः समागतां दृष्ट्वा हर्षं प्रकाशय-
न्नाह, कुत इति ।—मयि—चारुदत्ते इत्यर्थः, मृत्युवशं—मृत्योः,—मरणस्य, वशम्—
अधीनतां, कृतान्तकवलमित्यर्थः, प्राप्ते—गते सति, [प्राणदण्डस्य अवशम्भाविते न
ज्ञानात् एवम् अतीतप्रयोगो बोध्यः] वाष्पाखुधाराभिः,—प्रियतमस्य मे प्राणदण्डा-
देश्यवणजनिताैरश्रुप्रवाहैरित्यर्थः, पयोधरौ—कुचौ, स्नपयन्ती—अभिषिञ्चन्ती सती,
[अनुपसर्गस्य स्नातेरादादिकस्य णिचि ङ्रस्स्य वैकल्पिकविधानात्, शब्दात् तस्मात्
स्त्रीषु स्नापयन्तीति वैकल्पिकमन्यदपि रूपं भवितुमर्हतीति, अपि चात्राकर्षकस्नातेः
णिचि प्रयोज्यकर्तृभूतयोः पयोधरयोः कर्षत्वं ज्ञेयम्] विद्येव—स्वयं मूर्त्तिमती मृतसञ्जी-
वनौ विद्येवेत्यर्थः, [इत्युपमा] कुतः,—कस्मात् स्थानात्, समुपागता ?—समुपस्थिता ?
पुरा यथा मृतसञ्जीवनी विद्या, मृतानुरसैव्यसमचं समुपस्थिता स्वप्रभावेण अचिरा-
देव मृतानमुरानुज्जीवयति स्म, तथा त्वमपि स्वयमिहागत्य मृत्युकवलितकल्पं मां
द्राक् प्रत्युज्जीवयसीति निष्कर्षः । [दैत्यगुरुः शुक्लाचार्यः विद्यायामस्मान्मतीव अभिज्ञः
आसीत् इति श्रूयते, एतथैव चासौ देवासुरसङ्ग्रामनिहतानि असुरसैन्यान्वजीवि-
दिति पौराणिका आननन्ति । यद्वा,—विद्या—इतराविविक्तात्मज्ञानं, “विद्याऽमृत-
मश्नुते” (मनु० १२ अ० १०४ श्लोकः) इति श्रुतेः ; सा च विद्या द्विविधा, परा
अपरा चेति ; यया अचरमधिगम्यते सा परेत्युच्यते, ऋग्वेदादित्रयं च अपरा,
सा च अध्ययनाध्यापनरूपा ; एवमूताया विद्यायाः विद्वद्ब्राह्मणसंनिधानगमनोप-
वर्णनमपि दृश्यते ; तथा हि, द्वितीयाध्याये चतुर्दशाधिकशतसङ्ख्याकश्लोके मनुः,—
“विद्या ब्राह्मणमेत्याह शिवधिसोऽस्मि रच माम् । अस्यकाय मां मा दास्तथा स्तां
वीर्यवत्तमा ॥” इति । विद्या हि कदाचिदध्यापक विद्वदुत्पद्यमुपागत्य, “तवाहं
निधिरस्मि” इति कथयन्ती निधिमृतायाः स्वस्थाः रचणं तमेव विद्वांसं ब्राह्मणं
याचितवती चेत्वेवंविधार्थाभिप्रायिका कुल्लुकभट्टादिव्याख्या द्रष्टव्या ; तथा छान्दोग्य-
ब्राह्मणेऽपि,—“विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम तवाहमस्मि त्वं मां पालय, अनर्हते
मानिने नैव मा दा गोपाय मां श्रेयसी तंऽहमस्मि ॥” इति । रुदती विद्याऽधिष्ठात्री
देवी यथा स्वतः कश्चित् अध्यापकब्राह्मणमुपेतवती, तथा रीक्ष्यमाना इयं वसन्तसेना

प्रिये वसन्तसेने !—

त्वदर्थमेतद्विनिपात्यमानं देहं त्वयैव प्रतिमोचितं मे ।

अहो ! प्रभावः प्रियसङ्गमस्य, सृतोऽपि को नाम पुनर्भ्रियेत ? ॥४३॥

सत्यवशपातं ब्राह्मणं सामुपगतवतीति एतावन्मात्रं साम्यमवलम्ब्य विद्यया सार्द्धम् उपमेयभूतायाः विद्यायाः उपसानीपमयभावः प्रदर्शितः, अत एव अत्रापि पक्षे उक्तपक्षेण साम्यप्रदर्शनात् पूर्ववद्वीपमाऽलङ्कारः । अत्र “वायु क्षणमि नाऽस्ते” इति मेदिनीवचनात् वायुपदेनैव नयनसलिलार्थबोधोपात् अमुपदे पुनरुक्तमेव इति पुनरुक्तत्वदीपः उन्नेयः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ४२ ॥

वसन्तसेनायाः कृते विगतप्रायप्राणोऽपि पुनः तयैव संरक्षितप्राणोऽहमभवमिति विचिन्त्य सानन्दं प्रियजनसमागमस्य अजौकिकं प्रभावमाह, त्वदर्थमिति ।—त्वदर्थ—
त्वमेव अर्थः,—निमित्तं यस्मिन् तद् यथा तथेत्यर्थः, तव निमित्तमिति यावत्, [क्रिया-
विशेषणमेतत्] विनिपात्यमानं—विनाशमानं, घातकैरिति शेषः, शकारवचनात्
“अहं किल तव हत्याकारौ” इति नियन्त्रानैः राजपुरुषैः सद्य त्वहातकत्वमेष
सत्याणदण्डविधानादित्याशयः, एतत्—परिदृश्यमानं, मे—मम, देहं—शरीरं, (“काथी
देहः क्लीवपुंसोः” इत्यमरशसनात् अत्र देहशब्दस्य क्लीवत्वम्) त्वयैव—भवत्या
एव, प्राक् प्राणदण्डादेशस्यापि निमित्तोभूततया त्वयैव, न तु अन्यथा कयाऽपीत्यर्थः,
प्रतिमोचितं—रचितं, रचिभ्यो घातुकेभ्यो वा विसृक्तवन्धनं कृतमित्यर्थः ; पूर्वं यदेव
दुर्देववशात् मम नाशकारणमासीत्, तदेवेदानीं सौभाग्योदयात् जीवनकारणम्
अजनि इत्यहो एकस्मिन्नेव वस्तुनि विरुद्धकार्यजनकत्वमिति भावः । ननु कथं
एकस्यैव वस्तुनः परस्परविरुद्धोभयफलविधायकत्वमिति चेत्, अलौकिकशक्तिमतः प्रिय-
जनसमागमस्य प्रभावादित्यवेहोत्याह, अहो इति ।—प्रियसङ्गमस्य—कान्तसमागमस्य,
प्रणयिजनसङ्गतेरित्यर्थः, अहो !—विस्मयकर इत्यर्थः, अनिर्वचनीय इति यावत्,
प्रभावः,—सामर्थ्यं, साहाय्यमित्यर्थः ; नन्वसौ प्रभावः कीदृशः ? इत्याशङ्क्यां
तमेव वर्णयन्नाह, सृत इति ।—कः,—को जनः, नाम—सम्भावनायां, सृतोऽपि—
परेतोऽपि, गतप्राणः सन्नपीत्यर्थः, पुनर्भ्रियेत—भ्रूयोऽवतिष्ठेत, पुनर्जीवादित्यर्थः,
[तोदादिकादात्मनेपदिनः, धृघातोः कर्त्तरि लिङि रूपमेतत्] न कोऽपीत्याशयः ;
मन्ये प्रियसङ्गमाद ऋते सृतकल्पं सञ्जीवयितुमिह नास्त्यपरं किमपि वस्तुनरनिमित्तं,
यतः गतप्रायजीवनीऽपि अहं केवलं प्रियजनसमागमप्रभावेणैव उज्जीवामि, तथा
चास्य शक्तिरनिर्वचनीया एवेति भावः ; “विप्रलम्भोऽपि लाभाय सति प्रियसमागमे”

अपि च,—प्रिये ! पश्य,—

रक्तं तदेव वरवस्त्रमियञ्च माला

कान्तागमेन हि वरस्य यथा विभाति ।

एते च बध्यपटह-ध्वनयस्तथैव

जाता विवाह-पटह-ध्वनिभिः समानाः ॥ ४४ ॥

इति तात्पर्यम् । अत्र एकस्मिन् वसन्तसेनाखण्डपवस्तुनि देहविनिपातकत्वधर्मयोगे पुनः तत्रैव देहप्रतिमोचकत्वकथनं न सम्भवति, नाशकत्वमोचकत्वयोः परस्परं विरोधात्, एवञ्चापाततः प्रतीयमाने अस्मिन् विरोधे सत्यपि वसन्तसेनायाः अदृश-कालकृतन्तु विनिपातनं, समागमकालकृतन्तु प्रतिमोचनमिति भिन्नकालिकत्वात् वस्त्रमोचनयोगेरेकस्मिन्वाधारे कालभेदेन सत्तायामविरोधात् पथ्यवसाने प्रीतिविरोध-परिहारेण विरोधाभासी नाम अलङ्कारः ; तथा प्रियसङ्गमप्रभावंस्य विषयजनकत्वं प्रति स्तस्यापि पुनरुज्जीवकत्वरूपकारणस्य समर्थकतया अर्थान्तरन्यासः, इत्यनयोः पर-स्परानिरपेक्षतया संस्थितः समुच्चिः । इन्द्रज्योतिर्नन्दवज्योर्मेलनादुपजातिर्हन्तम् ॥ ४३ ॥

इंश्वरेच्छया विपस्यापि कदाचिदस्यतायमानत्ववत् निरतिशयसन्तापकराणामेतेषां वध्यलक्ष्यसन्माल्यादौनां तावकीनसमागमात् इदानीं हृदयसन्तपकतया विपरीत-भावावगमात् परमशोभाऽऽधायकत्वमित्याह, रक्तमिति ।—तदेव—इदमेव, [वध्य-दशायाम् अतिरिक्तप्रदत्तेन अनुभूततया इदानीं प्रत्यक्षविषयस्यापि तच्छब्देन निर्देशः, पूर्वानुभूत-वबोधनाय यच्छब्दनिरपेक्ष-तच्छब्दप्रयोगस्य अलङ्कारिकसम्मतत्वात् ; तथा च “इदमन्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् । अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विज्ञानोयात् ॥” इति नियमात् तदिदमां परोक्षापरोक्षवाचित्वेन विभिन्नायकत्वेऽपि अत्र तच्छब्दः प्रत्यक्षोक्तिप्रमाणेऽपि वस्त्रे पूर्वानुभूतत्वबोधनाय, इदमर्थे प्रयुक्त इति बोध्यम्] ; रक्तं—रक्तवर्णं, वरवस्त्रम्—उत्कृष्टपट्टवसनं, तथा इयं—दृश्यमाना, इदानीमपि मया कष्टे परिहिता इत्यर्थः, माला—सूक्, वध्यलक्षणकरवीरमाला इत्यर्थः, च कान्तागमेन—कान्तायाः,—प्रियायाः, प्रीतिनिलयायास्तत्वेत्यर्थः, आगमः,—उपस्थितिः, प्राप्तिरित्यर्थः, तन, पक्षे,—कान्तायाः,—वध्वाः, आगमः,—लाभः, तन, यथा,—कान्तायाः आगमो यथादिति व्युत्पत्त्या विवाहनेत्यर्थः, वरस्य यथा—उद्दीप्त-रिव, हि—[नशितं, विभाति—शोभते ; इदानीं प्रेयस्यास्तव लाभेन, मम वध्यदशायां परिषोयमानमेतत् वसनं, तथा करवीरकुसुममाल्यञ्च नवोदासङ्गतस्य वरस्य रक्तपट्ट-वसन-माल्यवत् अतितरां रमणीयतामाधत्ते इति भावः ; च—तथा, एते—श्रूयमाणा

वस । अतिदक्षिणदाए किं खेटं ववसिदं (म) अज्जेण ? *

* अतिदक्षिणतया किं न इदं व्यवसितमार्येण ?

इत्यर्थः. वध्यपटहस्य—वध्यवधघोषणार्थं तादृशमानस्य वाद्यविशेषस्येत्यर्थः. ध्वनयः,—
शब्दाः. तथैव—तादृगेव, रक्तवस्त्रादिवस्तुजात यथा वैवाहिकमाङ्गल्यद्रव्यानुकारि
भवाते तद्वदेवेत्यर्थः, विवाहपटहध्वनिभिः,—परिणयकाले वाद्यनानपटहशब्दैरेत्यर्थः,
समानाः,—तुल्याः, जाताः,—सम्पन्नाः ; रक्तवस्त्रादिकं परिदधानस्य वरस्य वरस्त्री-
त्वात् यथा आनन्दातिशयो जायते, तथा एतादृशीमापदमापन्नस्यापि मन हृदय-
वल्लभायाः तव अकस्मादधिगमेन ततोऽप्यधिका लौकिकदुर्षो जात इत्यहो ! प्रिय-
सङ्गमस्य प्रभावः, येन सम्यक् प्रतिकूलानामपि एतेषां परमानन्दसन्दोहजनकत्वेन
क्षणमेव अनुकूलवरचिह्नतमानतया परिणतं जातेति हृदयम् ; [वैवाहिकवेश्मपतया
परिणतन रक्तवस्त्रादना विभूषितस्य मे त्वया सार्द्धमय विवाह एव सञ्जातः, इतः परं
कदाऽपि मां ना त्याचोरिति वक्तुरभिप्रायः ; आर्येणैव राज्ञा सन्तुष्टेन अधिरादेव
वसन्तसेना बहुशब्दप्रयोगेण सन्वृजिता भाविष्यतीति भाव्यशब्दशब्दादवसन्तस्यैव गम्यते इति
वेदितव्यम्] । अत्र प्रतिकूलानामपि वस्तूनां रक्तवसन करवीरमाला-वध्यपटहध्वनीनां
वैवाहिकवस्तुपक्षेण परिणमस्य नायकस्य आनुकूल्यकरत्वेनोपवर्णनात् अनुकूलो-
ऽलङ्कारः ; तल्लक्षणं यथा दर्पणे,—“अनुकूलं प्रातिकूल्यमनुकूलानुबन्धि चेत्” इति,
तथा वध्यचिह्नभूतानां तत्तद्वस्तुजातानां तादृशः वैवाहिकमाङ्गल्यजनकवस्तुभिः
सहवैधर्म्यसाम्यप्रतिपादनादुपमाऽलङ्कारस्य इत्यनधीरङ्गाङ्गिभावतया सांख्यतेः सङ्गरः ।
वसन्ततिलकं वसन्तम् ॥ ४४ ॥

(म) अतिदक्षिणतया—मयि गणिकायां प्रदर्शितया अत्युदारतया इत्यर्थः ;
(“दक्षिणे सरखादारौ” इत्यमरः) ; अत्रायमाश्रयोऽनुनीयते, तथा हि—वसन्त-
सेनाया मनसि तदानीम् ईदृशी आशङ्का समुदपद्यत, यत् चारुदत्तः तत्सृष्टां सत्य-
घटनाम् अधिकरणे सर्व्वसमर्थं प्राकाशयिष्यत् चेत्, तदा नूनम् अधिकरणिकस्य
नादृश्यिष्यादिति, किन्तु तथा कृतं “वसन्तसेनाविरहितस्य मे जीवनं चिरसन्तापकर-
तया निष्प्रयोजनम्” इति चारुदत्तस्य आशयो न सिध्येदिति सत्यप्रकाशेन स्वीकृत-
रचायामुदासीनचारुदत्तः वसन्तसेनायां यं किल अनुपममनुरागं प्रकाशितवान्,
आत्मनः कृते कृतेन तेनातिलज्जिता वसन्तसेना “प्राणव्ययेनापि परमाधन्यायां मयि
तवेदगोदायंप्रकाशः कथमापि न युज्यते” इति आन्तरीणकृतज्ञताप्रकाशनाभि-
मन्दयतीति । न इति प्रष्टे । व्यवसितम्—अनुष्ठितमित्यर्थः ।

चारु । प्रिये ! त्वं किल मया हतेति, (य) —

पूर्वानुबद्धवैरेण शत्रुणा प्रभविष्णुना ।

नरके पतता तेन मनागस्मि निपातितः ॥ ४५ ॥

वस । [कर्णो पिषाच] सान्तं पापं ; तेण म्हि राअसालेण बाबादिदा । *

चारु । [भिक्षुं दृष्ट्वा] अयमपि कः ?

* शान्तं पापं, तेनास्मि राजश्यालेन व्यापादिता ।

(य) किलेति अस्त्रीके, (चारुदत्तेन वसन्तसेनाहननस्य अस्त्रीकतया, तस्य तत्त्वपददर्शनार्थमेव अत्र किलशब्दः प्रयुक्तः) । मया—चारुदत्तेनेत्यर्थः । हता—मारिता । इति—इत्थम्, अभियोगमारोप्य इति शेषः, “निपातितः” इति वक्ष्य-माणश्लोकस्थपदेनावयः ।

स्वावस्थाविपथ्यस्य कारणं प्रियतमायै पुनः विद्वन्ब्रूह, पूर्व्वेति ।—पूर्वानुबद्धवैरेण—पूर्व्वज्ञातशत्रुभावेण, (चारुदत्तं प्रति सम्बद्धानुरागतया यदा वसन्तसेना सानुनयं वाचमानमपि शकारमुपेक्षितवती, ततः प्रभृति असौ दुष्टप्रकारः तावुमौ प्रत्येव अत्यन्तं क्रुद्धः प्रतिहिंसासाधनपरवशतया सनुपजातवैरयाभवादिति बोध्यम्) प्रभविष्णुना—राजश्यालतया निरतिशयप्रभावशालिना, निगहानुग्रहसमर्थनेत्यर्थः, नरके—निरये, पतता—आत्मानं निक्षिपता इत्यर्थः, अकारणपरद्रोहाचरणार्दिति भावः, [पतता इत्यत्र भविष्यत्सामीप्ये वर्त्तमानप्रयोगो बोध्यः, तेन नरके पतिष्यता इत्यर्थो लभ्यते] सम्प्रति वसन्तसेनायाः साक्षाद्दर्शनात् शकारकृताभिधोगस्य मिथ्यात्वनिश्चयेन, तथा शकारानिर्गृहीतया वसन्तसेनया अचिरादेव स्वनिरुहप्रकारं स्वयमेव अधिकरणे प्रकाश्य करिष्यमाणेनाभियोगेन च अचिरादेव तस्यैव प्राणदण्डो भविष्यति, ततश्च महापापिनस्य नरकपतनं शीघ्रमेव अवश्यम्भावीति भावः ; अथवा, यदि राजश्यालकृतया तस्य इह कोऽपि दण्डो न भवति, तथापि, परलोके एतस्य नरकदण्डः अवश्यमेव भविष्यतीत्यावेदयितुं “नरके पतता” इत्युक्तमिति वेदितव्यम् ; तेन—दुष्टतया अतिप्रसङ्गेन शकारेणेत्यर्थः, मनाक्—प्रायशः, जौवितया स्वय-मागतया त्वया मृत्युकवलात् अधुनैव मम राक्षितत्वात् न सम्पूर्णरूपेणोति भावः, निपातितः,—निक्षिप्तः, विनाशित इत्यर्थः, अस्मि—भवांसि ; नया त्वं हतेति तेन दुष्टेन कथनादेव अहं निहतप्राय एवाभवमित्यर्थः । पथ्यावर्त्तं हतम् ॥ ४५ ॥

वस । तेण अणज्जेण बाबादिदा, एदिणा अज्जेण (र) जीवा-
विदम्हि । *

चाव । कस्वम् अकारणवन्तुः (ल) ?

भिक्षुः । ए पच्चभिजाणादि मं अज्जो ? अहं शे अज्जश्श
चलण-शंवाह चिन्तए शंवाहके णाम ; जूदिअलेहिं गहिदे
एदाए उवाशिकाए अज्जश्श केलकेत्ति अलङ्कालपण-णिक्की-
देस्मिह, तेण अ जूदणिव्वेदेण शक्कशमणके शंवुत्तेस्मिह । एशा बि
अज्जा पवहण-विपज्जाशेण पुप्फकलण्डक-जिस्सुज्जाणं गदा,
तेण अ अणज्जेण “ए मं बहुमस्सेसि” त्ति बाहुपाशबलक्कालेण
मालिदा, मए दिट्ठा । † (व)

* तेनानार्येण व्यापादिता, एतेन आर्येण जीविता (जीवं प्रापिता) अस्मि ।

† न प्रत्यभिजानाति सामार्यः ? अहं स आर्यस्य चरणसंवाहचिन्तकः संवाहकी
नामः द्यूतकरेणैहीतः एतया उपसिकया आर्यस्यात्मीय इति अलङ्कार-पण-
निक्कीतोऽस्मि, तेन च द्यूतनिर्वेदेन शाक्यप्रसङ्गकः संवत्तोऽस्मि । एषा अपि आर्या
प्रवहण विपय्यासेन पुष्प करण्डक-जीर्णोद्यानं गता, तेन च अनार्येण “न मां बहु
मन्यसे” इति बाहुपाशबलात्कारेण मारिता, मया दृष्टा ।

(र) अनार्येण—असाधुना, दुष्टेन इत्यर्थः । तेन—प्रकारेणेत्यर्थः । एतेन
—समीपस्थेन परिदृश्यमानेन अनेनेत्यर्थः । आर्येण—साधुवृत्तेन, भिक्षुणा इति
यावत् ।

(ल) अकारणवन्तुः,—अहेतुकमिवं, मयैतस्य कदाऽपि कश्चिन्नपि उपकारे
अकृतोऽपि, एतेन प्राणसमाया वसन्तसेनाया जीवनरक्षणादिति भावः ।

(व) प्रत्यभिजानाति—स्रुत्या अवबुध्यते, परिचिनीतीत्यर्थः । आर्यः,—सामान्य-
यावदत इत्यर्थः । चरणसंवाहचिन्तकः,—चरणयोः,—पादयोः, संवाह—संसेवन-
कार्यं, परिचर्याकर्म इत्यर्थः, चिन्तयति—कथंचनतया भावयति, यः तथाभूतः, कथं
चरणसंवाहनेन प्रभोः सन्तोषं विधास्यामीति चिन्तापर इत्यर्थः, उपसिकया—
उपासनशौचया वसन्तसेनया इत्यर्थः । आर्यस्य—पूज्यस्य, भवत इति शेषः ।
आत्मीयः,—आत्मसम्बन्धो, दासजन इत्यर्थः । इति—इति ईताः । अलङ्कार-पण-
निक्कीतः,—अलङ्कारः,—भूषणम्, एव पणः,—मूल्यं तेन, तद्दानेनेत्यर्थः, निक्कीतः,

तदनु जयति कृत्स्नां शुभ्रकौलासकेतुं
विनिहतवरवैरी चार्थको गां विशालाम् ॥ ४६ ॥

यदते वृत्तान्तमशृणोत् तदेवातिक्रुद्धः तत्र गत्वा स्वगणपतिं वीरभद्रं सञ्चार, ततश्च
पुरतः समागतं वीरभद्रं दृष्ट्वा तं यज्ञं विनष्टमादिदेश ; तनादिष्टश्च वीरभद्रः गण-
गणोपेतः तत्र प्रवृत्तः । तांश्च तथा भोषणानवलीक्य यज्ञः स्वयमतिभीतः स्वगणं
धृत्वा पलायमानः तेष्वेकेन शिरोविरहितयज्ञे इति पौराणिकी वार्त्ता) तदनु—
तत्पश्चात्, भेत्ता—सैनानोत्वात् शत्रुब्रूहभेदकारौ ; कौचशत्रुः,—कौचस्य—दैत्य-
विशेषस्य, तदाख्यपर्वतस्य वा, शत्रुः,—शतयिता, निमूदनः इत्यर्थः, [“कौचो
होपविंशेषे स्यात् पश्चिपर्वतभेदयोः” इति मेदिनी । कार्तिकेशस्य कौचाख्यदैत्यस्य
हन्तृत्वमुक्तं मृगेन्द्रमहितायाम् ; यथा,—“कौचे (होपे) कौचो हतो दैत्यः कौचाद्रौ
हमकन्दरे । स्कन्देन युद्धा सुचिरं चिचमावी सुमायिना ॥ स शैलस्तस्य दैत्यस्य
ख्यातयिवेण कर्मणा । केतुतामगमत् तस्य नाम्ना कौचः स च्युतः ॥” इति] ;
यथा,—भेत्ता—रन्ध्रकरणार्थं शरजालेन श्वेतगिरिः सान्नक्रष्टस्य कौचाख्यगिरिः
विदारक इत्यर्थः ; [जलधरसमये यैन रग्ध्रेण राजहंसा मानसे सरसि यान्ति,
कार्तिकेयेन हिमाचलजलग्नस्य कौचाचलस्य तादृशः एकः रन्ध्रः अकारि, तमेवास्य
“भेत्ता” “कौचदारणः” इति संज्ञादयं जातमिति पौराणिकाः आमनन्ति ।
कार्तिकेयेन कौचाख्यपर्वतविशेषस्य भेदकथा भरते वनपर्वणि २२४ अध्याये
उक्ता ; तथा हि,—“धनुर्द्विष्यत्यसृजद्वाणान् श्वेतं महागिरौ । विभेद स
(कार्तिकेयः) शरैः शैलं कौचं हिमवतः सुतम् ॥” इत्यादि । आगमेऽपि एतद-
विवरणं दृश्यते यथा,—“मानसस्थायिनी हंसाः कौचरग्ध्रेण सञ्चरन्ते” इति । अन्यत्र
तु अन्यथाप्युपवर्णितं दृश्यते ; तथा च भेददूते जामदग्न्यस्य कौचभेदकथासायित्वं
कालिदासेन—“भालिशद्रूपतटमतिक्रम्य तांस्तान् विंशपान् हंसद्वारं मृगपतिप्रभोवत्
यत् कौचरन्ध्रम्” इति वर्णितं, तच्च रग्ध्र परशुरामेण कृतमिति तदन्वाख्याने विवृतं
मज्जिन उपदेष्टुः,—“पुरा किल भगवतो देवात् धूर्जटेः धनुरुपनिषदमधीयानेन मृग-
नन्दनेन स्कन्दस्य स्पृहया कौचं शिखरिणमतिनिशितविशिखमुखेन हेलया सत्यम्भुभेदं
भित्त्वा ततः कौचभेदादेव सद्यः समुज्जृम्भिते कश्चिन्नपि यशःक्षीरनिधौ निखिलमपि
जगज्जालमाप्लावितम्” इति, मृगनन्दनकार्तिकेयाभ्यामन्योऽन्यं विवदमानाभ्यामेवं
कौचविदारणमकारोति कौचभेदनं कुत्रचित् कार्तिकेयेन, कुत्रचित् परशुरामेण
कृतमित्युपवर्णितमिति न विरोध इति बोध्यम्] षष्ठ्युक्तः,—कार्तिकेशः, जयति ;

[प्रविश्य सहसा शर्विलकः] ।

शर्विलकः ।—

हत्वा तं कुट्टपमहं हि पालकं भोः !

तद्राज्ये द्रुतमभिषिच्य चार्य्यकं तम् ।

तस्याज्ञां शिरसि निधाय शेषभूतां

मोक्ष्येऽहं व्यसनगतञ्च चारुदत्तम् ॥ ४७ ॥

शर्विलकस्य सेनानायकत्वेन आभोष्टतया देवसेनान्वः कार्ष्णिकेयस्य स्तुतिः तेन कृतमिति
इतिव्यम् ; तदनु—तदनन्तरमित्यर्थः, विनिहतः,—विनाशितः, वरः,—श्रेष्ठः,
तो—शत्रुः, पालकः इत्याशयः, येन सः, विनिपातितप्रधानरिपुरित्यर्थः, आर्य्यकः,
—तदाख्यः प्राक् सिद्धादेशप्राप्तराज्यः गोपालदारक इत्यर्थः, गुप्तः,—धवलः, यः
न्यासः,—तदाख्यः श्वेतः, स एव केतुः,—विजयमूचकश्चेतपताका, सीमाचिह्नं वा,
“केतुर्मां वक्पताकाविग्रहोत्पातेषु लक्षणे” इति मेदिनी) यस्याः तां, कैलासपर्वत
स्त्वन्तानित्यर्थः, (नृपाणामियं हि रौतिरस्ति, यत्, यावतो भूः तैः अधिक्रियते,
सौमानिर्देशार्थं, सर्वेभ्यः तावत्पर्वतस्य आत्मविजितत्वज्ञापनार्थं च सीमान्तप्रदेशं
वसुधेतशांलिनी विजयपताका निखन्यते इति) विशालां—विस्तीर्णां, कृत्वा—
वर्णां, गां—पृथ्वीं, जयति—स्त्रायत्तीकरोतु इत्यर्थः ; यद्वा,—जयति—परितः
वसतापं प्रकोप्य पृथिव्यां सर्वोत्कर्षेण वर्त्तताम् इत्यर्थः । मालिनी वृत्तम् ॥ ४६ ॥

नेपथ्योक्तः पालकराज्ये आर्य्यकस्याधिकारमिदानीं सर्व्वसनचमुद्बुध्य स्वस्वागमन-
स्योजनमाह, हत्वेति ।—भोः !—इति नागारकानुद्दिश्य सम्बोधनम् ; अहम्—
योऽहं शर्व्विलक इत्यर्थः, तं—प्रजापोषकत्वेन अतिप्रसिद्धं, कुट्टपं—कुाकतराजानं,
वदन्नुद्दण्डानुष्ठा नादिना परिहृणराजधर्म्माणामित्यर्थः, पालकं—तदाख्यमुज्जयिनी-
पतिमित्यर्थः, हत्वा,—विनाश्य, तद्राज्यं—तस्मै—पालकस्य, राज्ये—राजकर्म्मणि,
शगधिकृतं राष्ट्रे इत्यर्थः, तं—पूर्वं सिद्धादेशेन सम्भावितराज्यतया अतिप्रसिद्धम्,
आर्य्यकं—तदाख्य गोपालदारकमित्यर्थः, द्रुतम्—आवृत्तान्तं यथा स्यात् तथैत्यर्थः,
अभिषिच्येति यावत् अभिषिच्य—अभिषिक्तं कृत्वा, राज्याधिकारप्राप्त्यर्थं पूतत्वसम्पत्तये च
वीर्यादकैः स्तपयित्वा इत्यर्थः, तस्य—आर्य्यकस्य, शेषभूतां—चरमाम्, [एतं न अस्या
एव चरमाज्ञात्वाभिधानात् अनेन नृपातकाख्यमन्त्रत्वं मनुष्ठितमिति व्यज्यते । अत्र
“प्रसादाद्वाङ्मनस्मान्त्वदाने श्रेयति कीर्त्तता” इति विश्ववज्रनं प्रमाणत्वेन उच्यते
केचिदेवं व्याचक्षते, तथा हि,—शेषभूतां—प्रसाददत्तनिर्माख्यदानरूपमित्यर्थः, इति ;

हत्वा रिपुं तं बलमन्त्रिहीनं,
 पौरान समाश्वास्य पुनः प्रकर्षात् ।
 प्राप्तं समग्रं वसुधाऽधिराज्यं
 राज्यं बन्धारेरिव शत्रुराज्यम् ॥ ४८ ॥

तत्र सङ्कल्पे, उल्लिखितकोषे, तथा, “—शेषः सङ्कल्पे बधे । अनन्ते ना प्रसादेन स्तनिष्ठांल्यापण्ये स्त्रियाम्” इति मेदिनीकोषे च “शेषा” इति आकारान्तशब्दस्यैव प्रसाददत्तनिष्ठांल्यादानाशङ्कत्वदर्शनात्, प्रकृते तु अकारान्तशब्दात् तादृशाशङ्काभस्य कश्च-
 मपि असम्भवादिति सुधीभिर्विभाव्यन्] आज्ञाम्—आदेशं, चारुदत्तस्य वत्स्यनमीचन-
 विज्ञापिकामिति भावः, शिरसि—मूर्द्धि, निधाय—धृत्वा, बहुमानाम्पदतया तदादेशं
 सादरं गृहीत्वेति यावत्, व्यसनगतं—विपन्नं, चारुदत्तं मोक्ष्ये—विपदः मोक्षयिष्य-मि,
 रक्षिष्यामीत्यर्थः । गणव्याख्याने सुचनः त्यागाशङ्कत्वे एव सक्तर्मकत्वस्य, वत्सनरहितो-
 भावाशङ्कत्वे तु अक्तर्मकत्वस्य व्यवस्थापितत्वात् अतः च सुचधातोर्वत्सनरहितो-
 भावाशङ्कतया णिचि एवास्य “मोक्षयिष्यामि” “मोक्षयिष्ये” वा इत्येवंरूपस्य प्रयोगस्य
 समोचीनतया “मोक्ष्ये” इति प्रयोगस्य व्याकरणलक्षणहीनत्वादस्य ह्युतसंस्कारतादोष-
 दुष्टत्वमवगन्तव्यम् । प्रहर्षिणी व्रतम् ॥ ४७ ॥

मन्त्रि-बन्धादिसहायगुण्यस्य राज्ञः पालकस्य विजयकाव्ये, राष्ट्रि-प्रवर्धितानां पौरा-
 ण्यस्य समाश्वासनमुल्लिखन् पालकराज्ये आर्य्यकाधिकारं पुनरुद्घोषयति, इत्येति ।—
 बलानि च—सैन्यानि च, मन्त्रिण्य—अमात्याश्च, तैः हीनः,—परित्यक्तः, विरहितो
 वा, तन्, अस्माकं पराक्रान्तं दृष्ट्वा सर्व्व एव बलामात्यादयः भीतिविह्वलाः तं परित्यज्य
 पलायिताः, न केऽपि तद्रक्षाश्रम् अयेमरा जाता इति भावः ; मेदिनीपायनवचस्य
 अस्माभिः राज्ञः पालकस्य बलवतां संसप्तक्रानां सैन्यानां, तथा सुयोग्यानां मन्त्रिणाञ्च
 परस्परं वियोगे जनितं, असौ सृजयः आसीत् इति तात्पर्य्यम्, [एतेन स्वपक्षीयानां
 पराक्रमातिशयं, तथा पालके सर्वेषां प्रकर्षात्तद्वर्गाणां नृपकृतत्वं सूचितम् ; “बल-
 मन्त्रिहीनम्” इत्यत्र “बलमिवहीनम्” इति प्राठान्तरम्] तं—प्रजापौडकत्वेन प्रसिद्धं,
 रिपुं—शत्रुं, पालकमित्यर्थः, हत्वा—विनाश्य, प्रकर्षात्—निजप्रभावेत्कर्षमाश्रित्य,
 [व्यबलौपे पञ्चमी] पुनः पौरान्—पुरवासिनः, राजकृतोपद्रवेण व्याकुलान् इति
 भावः, समाश्वास्य—आश्वासदानेन सान्त्वयित्वेत्यर्थः, कुतोऽपि मा भेष्ट इत्यादि-
 वचनेन राजानं प्रति तेषां भयाभावं समुत्पाद्य इति यावत्, अत एव वसुधाऽधिराज्यं
 —वसुधायाः,—समग्रायाः चितेः, अधिराज्यं—साखान्दम्, आधिपत्यमिति यावत्,

[अयतो निरूप्य] भवतु, अत्र तेन भवितव्यं, यत्र अयं जन-
पदसमवायः । अपि नाम अयम् आरम्भः क्षितिपतेः आर्य्यकस्य
आर्य्यचारुदत्तस्य जीवितेन सफलः स्यात् ? (श) [त्वरिततरमुप-
हृत्य] (ष) अपयात जात्माः ! (स) [दृष्ट्वा सङ्घंम्] अपि ध्रियते
चारुदत्तः सह वसन्तसेनया । सम्पूर्णाः खलु अस्मत्स्वामिनो
मनोरथाः, (ह)—

[अधिकां राजा इति प्रादित्यरूपे अधिराजः, ततः तस्य कर्म इत्यर्थे “राजश्रयराद-
यत्” (४ १।१३७ पा०) इति यत्] यस्मिन् तत् तथाभूतं, समयश्रुतिक्षीतत्वाधिपत्य-
निदानभूतमित्यर्थः, बलारिः,—बलनामकदैत्यरिपोः, इन्द्रसेत्यर्थः, राज्यमिदं—राज-
पदमिव, इन्द्रत्वमिवेत्यर्थः, ऐन्द्रपदवदतिमुखासुदमिति भावः, समयं—सम्पूर्णं,
शचीः,—पालकस्य, राज्य—तदधिकतराष्ट्रमित्यर्थः, प्राप्तं—लब्धं, विजितमिति यावत्,
आर्य्यक्येति शेषः । अत्रोपमेयभूतस्य शत्रुराज्यस्य बलारिराज्येन साङ्गमवैधर्म्यसाम्य-
प्रतिपादनात् उपमाऽलङ्कारः । इन्द्रवज्रा वृत्तम् ॥ ४८ ॥

(श) भवतु—अस्तु, आर्य्यकविजयादिसंसृष्टः भूतवृत्तान्तः इदानीमनालोचित
एवेति शेषः, परमोपकारकस्य आर्य्यचारुदत्तस्य घातुकहक्तात् रक्षणात् पूर्वं विगत-
विप्रयाञ्चोचनया कालक्षेपो न कर्तव्य इत्याशयः । अयं—अस्मिन् पुरोवर्तिनि स्थाने
इत्यर्थः । तेन—आर्य्यचारुदत्तेन इत्यर्थः । भवितव्यं—वर्तितव्यं, स्यादित्यमित्यर्थः ।
यत्र—यस्मिन् स्थाने । जनपदसमवायः,—जनपदानां—जनानां, (“भवेज्जनपदा-
जानपदोऽपि जनदेशयोः” इति मेदिनी) समवायः,—सङ्घातः, वर्तत इति शेषः ।
अपि—प्रश्ने । नाम—सम्भावनायाम् । आरम्भः,—पालकहृन्मोदश्रीगः, आर्य्यकस्य
नूतनराजपदे प्रतिष्ठानमित्यर्थः । जीवितेन—चारुदत्तजीवनरक्षणेन । सफलः,—
फलवान्, सायक इत्यर्थः ; चारुदत्तस्य जीवनरक्षणेन आर्य्यकराज्यलाभस्य साफल्य-
सम्प्राप्तिः भवेत् किम् ? इति समुदिताशयः ।

(ष) त्वरिततरम्—अतिशीघ्रं, द्रुतपदमित्यर्थः, उपहृत्य—समागत्य, जनपद-
समवायमिति शेषः ।

(स) अपयात—अपसरत । जात्माः,—मूर्खाः, इतरजना इत्यर्थः ; दीनैक-
शरणानां महाजनानां वधदर्शनं शास्त्रासङ्गतमिति चारुदत्तस्य वधं द्रष्टुमागतान् प्रातः
अवज्ञया एवमभिहितमिति ज्ञेयम् ।

(ह) आप ध्रियते—जीवति एव ; अपिकारोऽत एवार्थे । वसन्तसेनया सह

दिष्ट्या भोः ! व्यसन-महार्णवादपारात्

उत्तीर्णं गुणधृतया सुशीलवत्या ।

नावेव प्रियतमया चिरान्निरीक्षे

ज्योत्स्नाख्यं शशिनमिवोपराग-मुक्तम् ॥ ४८ ॥

—वसन्तसेनया साहं, यथा वसन्तसेना जीवति तथैवायमपीत्यर्थः ; वसन्तसेना अनेन मारितेति अस्यापि वधादेश्च वचनात् उभयोरेव मरणं सम्भावितमासीत्, इदानीन्तु पुरतः एव उभयोरेव जीवतोदंशनादेवं सहर्षोक्तिर्वोद्धा । सम्पूर्णाः,—सर्व्वंथा सिद्धाः, सफला जाता इत्यर्थः । अस्मदस्मात्तः,—अस्माकं प्रभोः, आर्य्यकस्य इत्यर्थः । मनोरथाः,—अभिलाषाः, चारुदत्तस्य जीवनरक्षणविषयका इति भावः ।

वसन्तसेनासहितं चारुदत्तं जीवितं दृष्ट्वा हर्षं प्रकाशयति, दिष्ट्येति ।—भोः !—हे, नागरजना इति शेषः, नावेव—तरल्येव, गुणधृतया—गुणः,—अनुरागादिर्लभ्यः, अन्यत्र रज्जुः, तेन धृतया—आकृष्टयेत्यर्थः, एकत्र प्रेयसः उत्तरीवनाथम्, अन्यत्र च ब्राह्मणार्थमिति भावः, सुशीलवत्या—सच्चरित्रया, प्रियतमया—प्रेयस्या वसन्तसेनया कथं, अपारात्—एकत्र अप्रतीकार्यात्, अन्यत्र—दुस्तरतया अशक्यपारगमना-दित्यर्थः, अनुत्तरणीयादिति यावत्, व्यसनं—विषदेव, महार्णवः,—प्रशस्तसागरः, तस्मात्, दुस्तरविपद्दिशालवारिधेरित्यर्थः, उत्तीर्णं—मुक्तं, पारं गतमित्यर्थः, निस्तीर्णा-पारापत्यारावारमिति यावत्, आर्य्य-चारुदत्तमिति शेषः, उपरागात्—राहुयासात्, [शकाराक्रमणादिति च व्यज्यते] मुक्तं—पारित्यक्तं, ज्योत्स्नया—चन्द्रिकया, [वसन्त-सेनयेति ध्वन्यते] आख्यं—युक्तं, सम्पूर्णमखलमित्यर्थः, शशिनमिव—राकाचन्द्रमिव, [“पूर्णिमाप्रतिपत्तन्यो यस्य ते राहुणा ग्रथो” इत्युक्तेः पूर्णिमासीप्रतिपत्तन्यावेव राहु-यासस्य दर्शनात्] दिष्ट्या—भाग्यवशेनेत्यर्थः, [दिष्ट्येति हर्षमभ्यादिस्वकमव्ययम्] चिरात्—बहुकालात् परमित्यर्थः, निरीक्षे—पश्यामीत्यर्थः । अत्र उपमेयभूते व्यसने उपमानभूतस्य महार्णवस्याभेदारीपात् निरङ्गं रूपकमलङ्कारः, अपि च उपमेयभूतया प्रियतमया साहं नावः अवैधर्म्यं साम्यप्रतिपादनादुपमा, सा च “गुणधृतया” इति विशेषणशेषस्य साम्यमात्रनिर्व्वाहकत्वपरतया उपन्यासात् शेषानुप्राणिततया श्लिष्टा विज्ञेया, अपि च, विशेषणबलादुपस्थितस्य चारुदत्तस्य उपमेयभूतस्य शशिना सह-वैधर्म्यं साम्यप्रतीतेरीपमा, इत्येषामलङ्काराणामन्योऽन्यनैरपेक्ष्येण संस्थितः संसृष्टिः । प्रहर्षिणी उक्तम् ॥ ४८ ॥

तत् कृतमहापातकः कथमिव एनमुपसर्पामि ? अथवा, सर्वत्र आर्जवं (क) शोभते । [प्रकाशमुपसृत्य वडाञ्जलिः] (ख) आर्य-चारुदत्त !

चारु । ननु ! (ग) को भवान् ?

शर्वि ।—

येन ते भवनं भित्त्वा न्यासापहरणं कृतम् ।

सोऽहं कृतमहापापस्त्वामिव शरणं गतः ॥ ५० ॥

(क) कृतमहापातकः,—कृतम्—आचरितं, महापातकं—ब्राह्मणस्वामिक-सुवर्णचौख्यरूपं मङ्गलपापं येन सः, [विप्रस्वामिकस्वर्णपहरणस्य महापातकत्वमुक्तं (मनु० ११ अ० ५५ श्लो०) यथा,—“ब्रह्महत्या सुरापानं स्तेयं गुर्वङ्गनागमः । महान्ति पातकान्याहुः संसर्गेयापि तैः सह ॥” अत्र स्तेयपदस्य ब्राह्मणस्वामिकसुवर्णहरण-परत्वं कुल्लूकभट्टव्याख्यायां दृष्टम् । अस्य च शर्विलकस्य ब्राह्मणचारुदत्तगृहे सन्नि-वसन्तपूर्वकं स्वर्णालङ्कारहरणं पूर्वमुक्तम्] । कथामिव—इवशब्दोऽत्र वाक्यालङ्कारे, केन वा प्रकारेण इत्यर्थः । एनं—चारुदत्तम् । आर्जवम्—ऋजुत्वं, सरलता इत्यर्थः, यत्ने प्राकृततदीयसुवर्णपहरणजनितां लज्जां विहायाधुना सरलभावेन दीनशरणस्यास्य समीपे गमनम् अशोभनं न भविष्यतीति वक्तुराशयः ।

(ख) प्रकाशं—स्पष्टं, प्रत्यक्षं यथा तथैत्यर्थः, चारुदत्तसमचम् इति यावत् । उप-सृत्य—समीपं गत्वा इत्यर्थः, जनसङ्घान्तरालावस्थितं तत्समीपगमने शङ्काऽऽकुलमात्मानं समीपगमनेन प्रकाशीकृत्य इति यावत् । वडाञ्जलिः,—कृतान्जलिः, आर्द्राति शेषः ।

(ग) ननु इति आमन्त्रणार्थकमव्ययम् ।

अपरिचितपूर्वस्य स्वस्य नामजात्यादिमात्रकथने चारुदत्तस्य सम्यक्तया तत्परि-चयज्ञानासम्भवात् सहजपरिचायकेन घृण्यमान्यसाधारणकर्माङ्गिन्नेन रूपपरिचयमाह, वेति ।—येन—महापातकिना, ते—तव, दीनतया प्रशान्ततया च विस्मयमुपसृत्य इति भावः, भवनं—गृहे, भित्त्वा—विदीर्य, तद्गृहे सन्नि-वसन्निवृत्त्या इत्यर्थः, न्यासस्य—वसन्तसेनया रक्षितस्य सुवर्णभाण्डस्य, अपहरणं—मोषणं, चौख्यमित्यर्थः, कृतं—निहितं, गणिकाऽऽसक्तचित्ततया मदनितां वसन्तसेनातः मोचयितुमिति भावः, कृत-महापापः,—कृतम्,—आचरितं, महत्—उत्कटमित्यर्थः, विप्रस्वर्णपहरणादित्या-शयः, पापं—दुष्कृतं, महापातककपमिति भावः, येन तथोक्तः, सः,—तादृशः, अहं—शर्विलकः इत्यर्थः, त्वामिव—भवन्तमेव, दीनदैवविमोचनेन समीपायादिगुणेन च

चारु । सखे ! मेवम् । त्वया असौ प्रणयः (घ) कृतः ।
[इति कण्ठे गृह्णाति] (ङ) ।

शर्वि । अन्यच्च,—

आर्य्यकेणार्य्यवृत्तेन कुलं मानञ्च रक्षता ।

पशुवद् यज्ञवाटस्थो दुरात्मा पालको हतः ॥ ५१ ॥

अतिप्रसिद्धमिति भावः, शरणं—रक्षितारं, गतः,—प्राप्तः, अस्मि इति शेषः ; त्वयि कृतापराधः महापातको अहं स्वमुखेनैव स्वदीर्घं स्वीकृत्य शरणं गच्छामि, तदानीं प्रियतमायां मदनिज्ञायाम् अन्यनुरागेण विमोहितचेतस्य दूषितकुलाचारस्य मम पूर्वकृतमपराधजातमात्मगुणेन क्षमस्वेति भावः । पथ्यावन्तं वृत्तम् ॥ ५० ॥

(घ) सखे !—मित्र !, शर्विलकैत्यर्थः, (तत्कृतापराधस्य परिमार्जनान्नापनाथं पूर्वकृतापकार्य्येण सञ्जातनिर्देदं शर्विलकं सखिसम्बन्धनेन आहतवानिति वेदितव्यम्) । एवम्—उक्तकृपं, शरणागतत्वादिवचनमित्यर्थः, मा—न, वादीरिति शेषः । असौ—मङ्गहात् स्वर्णालङ्कारापहरणरूपव्यापारः इत्यर्थः । प्रणयः,—प्रीतिसम्पादनाथं परिहासः इत्यर्थः ; तवेदमनुष्ठानं यदि परिहासकृतं न स्यात्, तदा कथं मम गृहात् बहुमूल्यं तं स्वर्णालङ्कारं निर्विवादम् अपहृत्यापि तत्फलं स्वयं किञ्चिदनुपभुञ्ज्ये मम प्रियतमायै वसन्तसेनायै एव तद्दानं सम्भवेदिति ; तथा च वसन्तसेनास्वामिकस्यैवालङ्कारस्य प्रकारान्तरेण तद्वत्स्यैव समर्पणात् एतत्परिहासादन्यत् किमपि वक्तुं न शक्यते इति भावः ।

(ङ) कण्ठे गृह्णाति—सकण्ठग्रहम् आलिङ्गतीत्यर्थः, कण्ठग्राहं स्वजते इति यावत् ।

इदानीं चारुदत्तस्य भीष्मणवार्त्ताज्ञापनेन प्रीतिं जनयितुं प्रथमतः पालकविनाशवार्त्तां ज्ञापयति, आर्य्यकेणेति ।—आर्य्य—साधु, अनुकरणीयमित्यर्थः, वृत्त—चरितं यस्य तेन, गोपदारकत्वेऽपि न नीचप्रकृतिर्नेति भावः, कुलं—सन्ततिं, प्रजानां वंशधारामिति यावत्, दुराचारपालकस्य प्रजापीडकत्वादिति भावः, मार्ग—सन्तानं, पालकेनावमानितानां प्रजानामिति भावः, रक्षता—पालयता, [पालकस्य उत्पीडनेन जनानां मानवतां कुलवताश्च वंशलोपः तथा मानाल्ययं अनेकशः अभूत्, भवानपि तत्र प्रकृष्टनिदर्शनम्, अतः तद्विनाशनं आर्य्यकस्य तेषां कुलमानरक्षित्वमिति वक्तुराशयः] ; आर्य्यकेण—दीनशरणेन त्वया प्राक् स्वप्रवहणदानविभीचितेन तन्नाम्ना श्रीपालदारकेणेत्यर्थः, यज्ञवाटस्थः,—यज्ञशालास्थितः, दुरात्मा—दुष्टात्कःकरणे

चारु । किम् ?

शर्वि ।—

त्वद्यानं यः समारुह्य गतस्त्वं शरणं पुरा ।

पशुवद् वितते यज्ञे हतस्तेनाद्य पालकः ॥ ५२ ॥

चारु । शर्विल्लक ! योऽसौ पालकेन घोषादानीय निष्कारणं कूटागारे बद्ध आर्यकनामा त्वया मोचितः ? (च)

पालकः,—तदाप्यः उज्जयिनीपतिः, पशुवत्—छागादिरिव, दीनः पशुयेया यज्ञ-
शालायां यज्ञमानेन निर्द्वयं हन्यते, तद्वदित्यर्थः, [एतेन असहायस्य निरस्त्रस्य तस्य
निर्द्वयभावेन मारणं सूचितम्] हतः,—मारितः ; उत्पीडितप्रजानां कुलमानादीनां
रक्षार्थं, तथा राष्ट्रं सूचिरां शान्तिं च स्थापयितुं साधुचेता आर्यकः दुष्टवृत्तिं तं पालकं
हतवान्, न तु राज्यलिप्सया इति निष्कर्षः । यद्यपि शर्विल्लकः स्वयमेव पालकं
हतवानिति प्रागुक्तम्, अत्र तु आर्यकस्तदननात्ते विरोधः आयाति इति, तथाऽपि
शर्विल्लकादिभिः पालकहनने आर्यकस्य सर्वथा आतंक्यं कृतं, येन विना आर्यकः
तदहनने कथमपि प्रभुर्न भवेदिति, अत एव आर्यकवत् परस्परया शर्विल्लकादीना-
मपि पालकहन्तृत्वमायातमित्यविरोधः द्रष्टव्यः । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ५१ ॥

पालकहन्तृत्वेन आर्यकस्य पारचयज्ञापनार्थं पूर्ववृत्तान्तमुक्त्वा पुनरपि चारुदत्तेन
पृष्टः पालकविनाशवार्त्तां प्रकाशयति, त्वद्यानमिति ।—पुरा—प्राक्, यः,—यो जनः,
कारागारात् पलायित इति भावः, त्वद्यानं—वसन्तसेनानयनार्थं पृथ्वाकरण्डकजौर्णो-
द्यानं प्रति चेटेन चालितं तत्र प्रवहणमित्यर्थः, समारुह्य—अधिरुह्य, त्वां—भवन्तं,
शरणं—रक्षितारं, गतः,—प्रातः, आश्रयत्वेन लब्ध इत्यर्थः, आसीदिति शेषः, तेन—
पूर्वोक्तरूपेण भवता विमोचितेन आर्यकेणेत्यर्थः, अद्य—एतस्मिन् दिवसे, वितते—
विस्तृते, यज्ञे—यज्ञक्षेत्रे इत्यर्थः, पालकः पशुवत् हत इत्यन्वयः, व्याख्या तु पूर्ववत् ।
यद्यपि पूर्ववृत्तीकेन एव एवार्थः प्रतिपादितः, तथाऽपि तत्र केवलं पालकस्य प्रजापीड-
कत्वमात्रमेव वक्तव्यमासीत्, अत्र तु तद्विमोचनं चारुदत्तौदार्येण जातमिति कृतज्ञतां
प्रकाशयितुं पुनः तादृशमेवार्थमवतारितवानिति वेदितव्यम्, अतः नास्ति तेन सह अस्य
पौनरुक्त्यमिति । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ५२ ॥

(च) कूटागारे—चन्द्रशालिकायां, सौधदूडाख्यगृहे इत्यर्थः ; बद्धः,—
संयमित इत्यर्थः, । त्वया मोचितः,—भवता मुक्तवन्धनः कृतः ; स एव पालकं
हतवान् किम् ? इति चारुदत्तप्रश्नस्वाशयः ।

शर्वि। यथाह (छ) तत्रभवान् ।

चारु। प्रियं नः प्रियम् । (ज)

शर्वि। प्रतिष्ठितमात्रेण तव सुहृदा आर्य्यकेण उज्जयिन्यां
वेणातटे कुशावत्यां राज्यमतिस्मृष्टम् । तत् प्रतिमान्यतां प्रथमः
सुहृत्प्रणयः । (भ) [परिहृत्य] (ज) अरे रे ! आनीयतामयं
पापो राष्ट्रियशठः । (ट)

(छ) यथा—यदित्यर्थः, तत्रभवान् यददति तदेवेति भावः ।

(ज) प्रियं नः प्रियम्—आत्माकं सम्बन्धे इयम् अतीव प्रियवार्त्ता इत्यर्थः ;
निरपराधस्यास्य विमोचनेन, कुशपतेः पालकस्य हननेन चात्माकमतीव प्रियकाव्ये-
मनुष्ठितं भवतीति वक्तुः सातिशयवर्धसूचकमेतद्वचनमिति विभाव्यम् ।

(भ) प्रतिष्ठितमात्रेण—राज्ये अभिषिक्तेन एवेत्यर्थः, सिंहासनलाभश्चे
एवेत्याशयः । सुहृदा—मित्रेण, [राजरोषात् परित्यातुं पलायनार्थं चारुदत्तेन तस्मै
प्रवहणं प्रदत्तम् ; तेन चानेन आर्य्यकस्य सुहृत्कृत्यं कृतमिति बोध्यम्] । उज्जयिन्याम्
—उज्जयिनीसमीपे इत्यर्थः । वेणातटे—वेणानामनद्याः, तटे—तीरसमीपे इत्यर्थः ।
कुशावत्यां—तदाख्यायां कुशप्रतिष्ठितनगर्यां, दक्षिणकोशलस्य राजधान्यामित्यर्थः,
तथा च रामायणं,—“कोशलेषु कुशं वीरमुत्तरेषु तथा खवम् । अभिषिच्य महात्माना-
बुभौ रामः कुशीलवौ ॥” इति । कालपरिवर्त्तनेन पुरातनानां नदीनां नगरीणाञ्छेदानीं
विलोपात्, सम्राजः अशोकस्याधिकारज्ञापके भुवः चित्रे (मानचित्रे) चानुद्दिष्टान्
पतासामवस्थितिस्थाननिर्णयो दुर्घट एवेति । राज्य—राजपदं, राजत्वमित्यर्थः ।
अतिस्मृष्टं—दत्तं, तुभ्यमिति शेषः । प्रतिमान्यतां—सुहृद्वत्तीपायनत्वेन स्वीक्रियतां,
कृतज्ञतानिदर्शनभूततया सादरं प्रदीयमानत्वादित्याशयः । प्रथमः,—आद्यः, पूर्वं
कदाप्यकृत इति यावत् ; [एतेन सर्वथा प्रत्याख्यानानर्हत्वं सूचितम्] । सुहृत्-
प्रणयः,—सुहृदः,—मित्रस्य आर्य्यकस्येत्यर्थः, प्रणयः,—प्रीतिदानं, कुशावतीराज्य-
सम्प्रदानरूपमिति भावः ।

(ज) परिहृत्य—प्रत्याहृत्य, नेपथ्याभिमुखमिति शेषः ।

(ट) राष्ट्रियशठः,—राष्ट्रियेषु—राजशालेषु, (“राजशालस्तु राष्ट्रियः” इत्य-
मरः) शठः,—धूर्त्तः, यावन्ती राजशालाः सन्ति, तत्कृष्णापेक्षया अतीव प्रवचकः
इत्यर्थः ; यद्वा,—राष्ट्रियः,—राष्ट्रियरूपः शठः, धूर्त्तो राजशालकः शकार इत्यर्थः ।

[नेपथ्ये । यथाऽऽज्ञापयति शर्विलकः] ।

शर्वि । आर्य्य ! ननु अयमार्य्यको राजा विज्ञापयति, इदं मया युष्मद्गुणोपार्जितं राज्यं, तदुपयुज्यताम् । (ठ)

चारु । अस्मद्गुणोपार्जितं राज्यम् ॥ (ड)

[नेपथ्यं] अरे रे राष्ट्रियश्यालक ! एहोहि, स्वस्याविनयस्य फलमनुभव] ।

[ततः प्रविशति पुरुषैरधिष्ठितः पथाद्वाहुवद्धः (ठ) शकारः] ।

शकारः । ह्रीमादिके !—

एवम् दूलमदिक्कन्ते उद्दामे विअ गद्दहे ।

आणोदे क्व हगे वद्धे हुडे असे व्व दुक्कले * ॥ ५३ ॥

* अहह !—एवं दूरमतिक्रान्तः उद्दाम इव गद्गभः ।

आनीतः खल्वहं वद्धः कुकुरोऽन्य इव दुष्करः ॥

(ठ) युष्माकं—चारुदत्तप्रभृतौनामित्यर्थः, गुणैः,—प्रवक्ष्यदानादिरूपैः साहाय्य-
दानादिभिः, उपार्जितं—लब्धं, मया—आर्य्यकेण, अधिक्तमिति शेषः । तत्—
तस्मात्, युष्माकमेवानुग्रहेण सर्वस्य राज्यस्य लाभादित्यर्थः । उपयुज्यतां—मुज्यताम्,
प्राप्स्यमिति क्त्वा एतत् कुशावतीराज्यम् उपभोगविषयोक्त्रियतामित्यर्थः ।

(ड) “अस्मद्गुणोपार्जितम्” इत्यादि वाक्यं चारुदत्तस्य विस्मयद्योतकम् ; तथा
च—चुद्रस्य मे का शक्तिः तस्माद्वाक्यकरणे ? स्वपराक्रमेणैव पालकेन विपत्त्यागर-
मुत्तौच्यं राज्यं लब्धं, नात्र मया कृता काचित् सहायतंति चारुदत्तवाक्यसाशयः ।

(ठ) पुरुषैः,—रक्षिपुरुषैः । अधिष्ठितः,—अनुगतः, गृहीत इत्यर्थः । पथा-
द्वाहुवद्धः,—पथाद्—पृष्ठदेशे, वाह—मुजौ, वद्धौ—संयतौ यस्य तथाभूतः, पृष्ठ-
निगडितमुजः इत्यर्थः ।

स्त्रीयवन्नावस्थां विव्रणोति, एवमिति ।—उद्दामः,—उच्छृङ्खलः, चम्पुक्त-
वन्धन इत्यर्थः, गद्गभ इव—रासभ इव, एवं—पूर्वोक्तप्रकारेण, “भोदुः पलाय्य”
इत्यादिरूपं पूर्वं मनसा पथ्यालोच्येत्यर्थः, दूरमतिक्रान्तः,—मयादतिदूरं पलायितः,
(इदानीमितः पलायनस्वासम्भवितत्वमज्ञात्वेव पलायेनप्रवृत्ततया स्वकृत्ये गद्गभायितत्वं
प्रदर्शितमिति बोध्यम्) दुष्करः,—दुष्कसंकारौ, असाधौ वा, अहम् अन्यः,—
अपरः, कुकुर इव—श्वा इव, वद्धः,—संयतः सन्, खलु—निश्चितम्, आनीतः,—

[दिशोऽवलोक्य] शमन्तदो उवद्विदे एषे लट्टिअवन्धे । ता कं
दाणिं अशलणे शलणं ब्वजामि ? (ण) [विचिन्त्य] भोदु, तं ज्जेव
अव्भुववस्स शलणवच्छलं (त) गच्छामि । [इत्युपसृत्य] अज्ज-
चालुदत्त ! पलित्ताआहि पलित्ताआहि । * [इति पादयोः
पतति] ।

[नेपथ्ये अज्ज-चालुदत्त ! मुच्च मुच्च, वावादेम्ह एदं] । †
शकारः । [चारुदत्त प्रति] भो अशलण-शलणे ! (थ) पलि-
त्ताआहि । ‡

* समन्तत उपस्थित एष राष्ट्रियवन्धः । तत्कमिदानौमशरणः शरणं व्रजामि ?
भवतु, तमेव अभ्युपपन्न-शरण-वत्सलं गच्छामि । आर्य-चारुदत्त ! परिवायस्व
परिवायस्व ।

† आर्य-चारुदत्त ! मुच्च मुच्च, व्यापादयाम एतम् ।

‡ भो अशरण-शरण ! परिवायस्व ।

उपस्थापितः, अस्मि इति शेषः । अत्र गदंभेन कुकुरेण च सह शंकारस्य अवैधर्म्य-
साम्यप्रतीतिरुपमाद्वयम् । पथ्यावक्रां हत्तम् ॥ ५३ ॥

(ण) समन्ततः,—परितः, चतुर्दिक्षु इत्यर्थः, (“समन्ततस्तु परितः सर्व्वतो
विष्वगित्यपि” इत्यमरः) । राष्ट्रियवन्धः,—राष्ट्रियस्य—राजशालस्य सम, वन्धः,—
विपन्नः, शत्रुवर्ग इत्यर्थः, [वध्यतेऽनेनेति वन्धः, करणे घञ्,] अथवा,—वन्धः,—वन्धनं,
[भावे घञ्] विपदित्यर्थः ; [“लट्टिअवन्धे” इत्यत्र “लङ्गटिअवन्धे” इति प्राकृतपाठः
कुदचित् दृश्यते, तस्य तु “राष्ट्रियवन्धुः” इति संस्कृतम्, तदवैश्व—राष्ट्रियस्य—
शकारस्य समेत्यर्थः, वन्धुः,—सजनः, सर्व्वत्र सम आत्मीयाः विपन्नं मां द्रष्टुं समुपा-
गताः वर्त्तन्ते इत्यर्थः] । अशरणः,—निराश्रय इत्यर्थः, कं, जनमिति शेषः । शरणं
व्रजामि—आश्रयं प्राप्नोमि, आश्रयत्वेन कामवलम्ब्य आत्मरक्षां करिष्यामीत्यर्थः ।

(त) अभ्युपपन्नानां—अभि—सर्व्वतोभावेन, उपपन्नानां—समीपमागतानां,
शरणागतानामित्यर्थः, विपन्नानामिति भावः, शरणे—रक्षणे, वत्सलः,—चेदयुक्तः,
तम्, आपन्नरक्षितारमित्यर्थः ।

(थ) अशरणशरण !—अशरणस्य—नास्ति शरणं—रक्षिता यस्य तथोक्तस्येत्यर्थः,
निराश्रयस्वेति यावत्, शरणं—रक्षिता, आश्रयदाता इत्यर्थः, तत्सम्बोधने, निराश्रय-
भावव ! इत्यर्थः ।

चारु । [मानुकम्पम्] (द) अहह ! (ध) अभयमभयं शरणागतस्य ।

शर्वि । [सावेगम्] (न) आः ! अपनीयतामयं चारुदत्त-
पार्श्वीत् । [चारुदत्तं प्रति] ननु ! उच्यतां किमस्य पापस्य अनु-
ष्ठीयतामिति, (प) —

आकर्षन्तु सुवध्यै न ? श्वभिः सङ्गाद्यतामथ ? ।

शूले वा तिष्ठतामेषः ? पाप्यतां क्रकचेन वा ? ॥ ५४ ॥

चारु । किमहं यद् ब्रवीमि, तत् क्रियते ?

शर्वि । कोऽत्र सन्देहः ?

शकारः । भट्टाला ! चारुदत्त ! शरणागदे हि, ता
पलित्ताआहि पलित्ताआहि, जं तुए शालिशं, तं कलेहि, पुणो
ण ईदिशं (फ) कलिशं । *

* भट्टारक ! चारुदत्त ! शरणागतोऽस्मि, तत्परिवायस्य परिचायस्य, यत्तव
सदृशं, तन कुरु, पननं वृद्धं करिष्यामि ।

(द) सानुकम्पं—मदयम् ।

(ध) अहह इति परदुःखासहिष्णुतया आतिल्लेशज्ञापकमव्ययम्, ("अहह इत्यहुते
खेदे परिल्लेशपकर्षयोः" इति मेदिनी) ।

(न) सावेगं—क्रीडजनितत्वरसहितमित्यर्थः ।

(प) ननु इति आसन्नत्वे । अनुष्ठीयतां—विधोयतां, क्रियतामित्यर्थः, दुष्मा-
भिरिति शेषः ; इदानीमस्य यादृशी दण्डः समुचितः भवति, असावचिरैव भवतिः
विधातव्यः इत्यर्थः ।

महापातकिनश्चास्य दण्डप्रकारं पृच्छति, आकर्षन्तु इति ।—एनं—शकारं, सुवध्य
—पादयोः दृढं बद्धा इत्यर्थः, आकर्षन्तु—देशात् देशान्तरं नयन्तु, रक्षिण इति शेषः,
अथ—अथवा, एषः,—अयम् आनीतः राष्ट्रिय इत्यर्थः, श्वभिः,—कुङ्कुरैः, सङ्गाद्यतां—
भोज्यतां, [खादनेः णिचि कर्म्मणि लोटि रूपं, "श्वभिः" इति प्रयोज्यकर्तुः न कर्म्मलं,
खादतः तन्निषेधादिति] वा—अथवा, शूले—तदाख्यमारणसाधनयन्त्रविशेषे, तिष्ठतां
—वर्त्तताम्, इमं शूले आरोपयन्तु वा इत्यर्थः ; वा—किंवा, क्रकचेन,—करपत्रेण,
पाप्यतां—विदायताम्, [अत्र सर्व्वेव सप्तमे लोट्] । पय्यावज्ञं वृत्तम् ॥ ५४ ॥
(फ) सदृशम्—अनुदृपं, प्रकृतियोग्यमित्यर्थः । कुरु—विधेहि, यत्तु कुले

पौराः । [नेपथ्ये] बाबादेध, किं निमित्तं पादकी जीवा-
बीअदि ? * (ब)

वस । [बध्यमालां चारुदत्तस्य कण्ठादपनीय शकारस्य उपरि चिपति (भ)] ।

शकारः । गर्भदाशीधीए ! (म) पशीद पशीद, ए उण
मालइशं, ता पलित्ताआहि । †

शर्वि । अरे रे ! अपनयत । आर्य्यचारुदत्त ! आज्ञाप्यतां,
किमस्य पापस्य अनुष्ठीयताम् ?

चारु । किमहं यद् ब्रवीमि, तत् क्रियते ?

शर्वि । कोऽत्र सन्देहः ?

चारु । सत्यम् ?

शर्वि । सत्यम् ।

चारु । यद्येवं (य) शीघ्रमयम्—” ।

* व्यापादयत, किं निमित्तं पातकी जीव्यते ?

† गर्भदासीपुत्रि ! प्रसीद प्रसीद, न पुनर्मारयिष्यामि, तत्परिचायस्व ।

भवान् जातः, तच्च कदाऽपि आश्रितः न त्यज्यते निह्न्यते वा इति आ जन्मनः स्वतः-
सिद्धां तामेव प्रकृतिमाश्रित्य शरणागतं मामिदानीं परिग्राह्यसेति भावः । ईदृशम्—
एवंविधं, त्वनिर्यातनार्थं गृह्णन् क्रूराचरणं पूर्वं मया कृतं, तादृगित्यर्थः ।

(ब) जीव्यते—जीवनेन धार्य्यते, सप्राणः विमोच्यते इत्यर्थः, दुःखाभिर्गति
शेषः ।

(भ) शकारस्य उपरि—शकारस्य कण्ठदेशे इत्यर्थः, (वसन्तसेनया शकारस्य
कण्ठे बध्यमालाचपणेन, स्वस्य चारुदत्तस्य च निर्यातनजनिताक्षीर्णन शर्व्विलक-
कृतकतन्त्रजिज्ञासायाम् “अयं बध्य एव” इति प्रत्युत्तरं क्लृप्तं प्रदत्तम् इत्यवधेयम्) ।

(म) गर्भदासीपुत्रि !—गर्भदास्याः,—आ गर्भवासात् कल्पितपरिचारि-
कायाः, पुत्रि !—तनये ! [पुत्रशब्दात् गौरादित्वात् स्त्रियां ङीष्, गौरादेराकृति-
गणत्वात्, तथा च, “सुता तु दुहिता पुत्री” इति त्रिकाण्डशेषः] । आत्मजीवनरक्षार्थं
विनीतभावेन प्रसादमिच्छासमयेऽपि “गर्भदासीपुत्रि !” इति सावज्ञसम्बोधनं शकारस्य
मूर्खताऽनुपपन्नेवेति विभावनीयम् ।

(य) एवम्—इत्यम्, अहं यद्ब्रवीमि, तदेव क्रियते चेदित्यर्थः ।

शर्वि । किं हन्यताम् ? (र)

चारु । न हि न हि, “—मुच्यताम् ।

शर्वि । किमर्थम् ?

चारु । शत्रुः कृतापराधः शरणमुपेत्य पादयोः पतितः ।

शस्त्रेण न हन्तव्यः—” (ल)

शर्वि । एवं, (व) तर्हि श्वभिः खाद्यताम् ?

चारु । न हि,—“—उपकारहतस्तु कर्त्तव्यः । (श)

शर्वि । अहो आश्चर्यम् ! (ष) किं करोमि, वदतु आर्यः ?

(र) शकारनिर्व्यातने विलम्बासङ्घिष्णुना शर्विलकेन चारुदत्तस्य “शौघ्रमयम्” इत्यसम्पूर्णवाक्यस्य “मुच्यताम्” इति तदभिप्रेतप्रत्युत्तरबोधकक्रियापदसुच्चारयितुमवसरमन्त्रित्वैव स्वाभिप्रायानुकूलं “किं हन्यताम्” इति प्रतिवचनं तद्वाक्यशेषत्वेन उपादातुं वितर्कितमित्यवगन्तव्यम् ।

(ल) एवं कृतापराधस्यापि विमुक्तेः कारणमाह, शत्रुरिति ।—कृतापराधः, —कृतदोषः, शत्रुः,—रिपुः, शरणं—रक्षकम्, उपेत्य—प्राप्य, पादयोः,—चरणयोः, पतितः,—विक्षिप्तः, स्वजीवनभित्तयेत्यर्थः, अत इति शेषः, शस्त्रेण—मारणसाधनेन केषांवाप्यायुधनेत्यर्थः, न हन्तव्यः,—न विनाशयितव्यः ; शरणार्थिनां रक्षणमेव धर्म-शास्त्रकृतमनुमतं, न तु तद्वहनमिति तात्पर्यम् ।

(व) चारुदत्तोक्तं “शस्त्रेण न हन्तव्यः” इति, “किमर्थम्” इति स्ववाक्यस्य प्रतिवचनं प्रकारान्तरसाध्यहननविषयकमेव इति अवबुध्यैव वितर्कयति, एवमिति ।—एवं—शस्त्रेण न हन्तव्ययेदित्यर्थः ।

(श) एतावता गत्येन “किमर्थम्” इति शर्विलकप्रश्नस्योत्तरं दत्त्वा, पुनः शर्विलकेन “एवम्” इत्यादियत्येन पृष्टस्योत्तरमाह, न हीति ।—न हि—नैव, “श्वभिः खाद्यताम्” इत्यपि नेत्यर्थः ; तर्हि किं कर्त्तव्यमित्यवाह, उपकारेति ।—उपकारहतस्तु,—उपकारेण—अनुग्रहप्रदर्शनेनेत्यर्थः, इतस्तु,—विनष्ट एवेत्यर्थः, [तुकारः एवार्थः] कर्त्तव्यः,—विधेयः ; कृतापकारस्य शत्रोरुपकारे कृते स हतप्रायः एव भवतीति भावः ; शत्रौ शरणार्थिनि उपकृतिविधानं हननादपि अधिकफलप्रदं शरीरजयाद्धि मनीजयः साधयानिति सङ्क्षेपः ।

(ष) आतताशिनं प्रति चारुदत्तस्य सदयव्यवहारदर्शनेन “अहो ! आश्चर्यम् !”

चारु । तन्मुच्यताम् ।

शविं । मुक्तो भवतु । [इति मीचयति] ।

शकारः । हीमादिके ! (स) पञ्चुज्जीविदेम्हि !! * [इति पुरुषैः (ह) सह निष्क्रान्तः] ।

[नेपथ्ये कलकलः । पुनर्नेपथ्ये] एसा अज्जचारुदत्तस्स बहुआ अज्जा धूदा पदे वसनाच्चले विलगन्तं दारकं आक्खिवन्तो वाप्फ भरिद णअणेहिं जणेहिं णिवारिज्जमाणा पज्जलिदे पावए पविसदि । † (क)

* आश्चर्य्य ! प्रत्युज्जीवितोऽस्मि !!

† एषा आश्चर्य्यचारुदत्तस्य वधूराख्यां धूता पदे वसनाच्चले विलगन्तं दारक-
मानिपत्नी वाप्य-भरित-नयनैः जनेः निवार्य्यमाणा प्रज्वलिने पावके प्रविशति ।

इति एकाग्रकाव्ययशब्दद्वयप्रयोगेण तदुदारतायां स्वविस्मयातिशयं प्रकटीकृतमिति विदितव्यम् ।

(स) “हीमादिके” इत्यव्ययपदं गतप्राशतया अप्रत्याशितरक्षणस्य स्वजीवनस्य पुनःप्राप्ता आनन्दातिशयमेव प्रकटयति शकारस्य, न त् चारुदत्तस्य औदास्यदर्शनेन विस्मयमिति ज्ञेयम्, अतिमूर्खं अकृतज्ञे शकारे कृतज्ञताया एकान्ततोऽसम्भवात् इति । आनन्दप्रकाशाय आश्चर्य्यशंकपदप्रयोगः शकारे वक्तारि न विस्मयभावहति ।

(ह) पुरुषैः,—रनिपुरुषैरित्यर्थः ।

(क) पदे—चरणे, वसनाच्चले—परिधेयांशके, विलगन्तं—लुठन्तं, मातुरच्चलं धृत्वा तदनुपदं गच्छन्तमिति यावत्, अग्नौ आत्मप्रक्षेपणव्यापारात् मातरं निवारयितुमिति शेषः, अत्र अचलशब्दशक्त्या वसनप्रान्ताश्वीधेऽपि पुनः वसनशब्दोपादानादस्य प्रान्तमात्रार्थकत्वमुपादातव्यमिति । दारकं—बालकं, रोहसेनमित्यर्थः । आक्षिपन्ती—अपसारयन्ती, अचलं धृत्वा प्राणविसर्जनोत्सुकां मातरं प्रीक्ष्यवसायात् निवारयन्तं बालं सुदूरं नयन्तीत्यर्थः । वाप्यभरितनयनैः,—अश्रुपूर्णलाचनैः ; (अग्नौ आत्मविसर्जनोद्यतायाः धूतायाः चारुदत्तस्य च वियोगसम्भावनाया शोकाकुलानां जनानामेवमश्रु-पूर्णनयनत्व बोध्यम्) । निवार्य्यमाणा—निषिध्यमाना, व्यवसायादस्मात् निवर्तस्व इति भूयसा अनुरुध्यमाना अपि इत्यर्थः । पावके—प्रज्वलन्तेऽग्नौ, प्रविशति—आत्मानं निक्षिपति, धूतया अग्निप्रवेशोद्यमस्तु चारुदत्तस्य प्राणदण्डादंशवचनात् पतिं मृतप्राय-

शर्वि । [आकर्ण्य नेपथ्याभिमुखमवलोक्य] कथं चन्दनकः !! चन्द-
नक ! किमेतत् ?

चन्दनकः । [प्रविश्य] किं ण पेक्खदि अज्जो महाराजप्पासादं
दक्खिणेण महन्तो जणसंसद्दो (ख) बट्ठदि ? [“एसा” इत्यादि
पुनः पठति] कह्दिदं अ मए तीए, जधा,—“अज्जे ! मा साहसं
करेहि, जीवदि अज्ज-चारुदत्तो” त्ति, परंतु, दुक्खबाबुड्ढाए (ग)
को सुणेदि ? को पत्तिआएदि ? *

चारु । [सोडेगम्] हा प्रिये ! जीवत्यपि मयि किमेतत्
व्यवसितम् ? [जहंमवलीक्य दीर्घं निश्वास्य च]—

* किं न प्रश्रयति आर्यः महाराजप्रासादं दक्षिणेन महान् जनसम्पदौ
वर्जते ? कथितञ्च मया तस्यै, यथा,—“आर्ये ! मा साहसं कुरुष्व, जीवति आर्य-
चारुदत्तः” इति, परन्तु दुःखव्यापृततया कः शृणोति ? कः प्रत्ययते ?

मनुमाय तदन्वारोहणेच्छया अकारीति वेदितव्यम् ; सती पतिविरहिता जीवनं चण-
मपि धर्तुं नेच्छति, अतः चारुदत्तः मृतः इति श्रवणात् प्रागेव पावके प्रवेशोदयोगः
तत्परन्वा दृश्यते इति सुधीभिर्विभाव्यम् ।

(ख) महाराजप्रासादं—महाराजभवनमित्यर्थः, [महाराजप्रासादमित्यत्र
“एनवन्त्यतरस्याम्—” (५ । ३ । ३५ पा०) इत्यादि सूत्रेण एनप्प्रत्ययनिष्पादितेन
“दक्षिणस्यां दिशि” इत्यर्थकेन दक्षिणेनेतिपदेन योगे “एनपा द्वितीया” (२ । ३ । ३१
पा०) इति द्वितीया ; महाराजभवनस्य दक्षिणभागे इति समुदितार्थः] महाराज-
शब्देनाव आर्यकः लक्षित इत्यवगन्तव्यम् । “प्रासादो देवभुञ्जाम्” इत्यमरीकौ
प्रासादशब्दस्य राजभवनवाचकत्वेन विबोधिततया तेनैव प्रोक्ताश्रयार्थवसानात्, पुनः
महाराजशब्दोपादानं नवाभिविज्ञेन महाराज्ञेन आर्यकेण अधिष्ठतस्य पालकभवनस्य
बोधायेति विभाव्यम् । जनसम्पदः,—जनानां परस्परसङ्घर्षः, जनतेत्यर्थः ।

(ग) साहसम्—“साहसा क्रियते यत्तु तत्साहसमिहोच्यते” इति लक्षणात्
अविश्वस्यकारिणां कर्म इत्यर्थः, पौर्यापथ्यमज्ञात्वा अग्निप्रवेशरूपकालिककार्यारम्भ-
मिति भावः । दुःखव्यापृततया—दुःखेनाभिभूततयेत्यर्थः ।

न महीतलस्थितिसहानि भवच्चरितानि चारुचरिते ! यदपि ।

उचितं तथाऽपि परलोकसुखं न पतिव्रते ! तव विहाय पतिम् ॥ ५५ ॥

[इति मोहमुपागतः] ।

शविं । अहो ! प्रमादः, (घ)—

त्वरया सर्पणं तत्र मोहमार्योऽत्र चागतः ।

हा धिक् ! प्रयत्नवैफल्यं दृश्यते सर्व्वतोमुखम् ॥ ५६ ॥

पत्नी स्वस्य चिरविधोगासङ्घिष्यतया अग्निप्रवेशप्रवृत्तां सुत्वा अतीव व्याकुलः तद्गुणादिकं स्मरं स्मरं विलपति, नेति ।—हे चारुचरिते !—पांशुलत्वादिदोषरहित-तया विशुद्धस्वभावे ! धूने ! इत्याशयः, यदपि—यद्यपि, भवच्चरितानि—भवत्याः,—तव, चरितानि—पातिव्रत्यलक्षणानित्यर्थः, महीतलस्थितिसहानि—महीतले—भूतले, स्थितिः,—अवस्थानं, तां सहन्ते इति तथोक्तानि, पृथिवीतलावस्थानयोग्यानि इत्यर्थः, [महीतलस्थितौपपदात् सहते इत्यस्माद्धातोः कर्त्तरि पचादित्वादचि रूपम्] न, भवन्ति इति शेषः, भवच्चरित्राणि दिवौकसामनुरूपानीति भावः, तथाऽपि भव-च्चरित्रस्य देवसदनवासयोग्यत्वेऽपि इत्यर्थः, हे पतिव्रते !—पतिः,—पतियशूषणमेव, व्रतं—नियमः यस्याः तथोक्ता, यद्वा,—पतिः व्रतमिव सदोपास्यः यस्याः तथोक्ता, तत्सम्बोधने, पतिपरायणे इत्यर्थः, पतिं—मां, विहाय—त्यक्त्वा, एकाकिनं विचक्ष्ये-त्यर्थः, तव—एकपत्न्याः भवत्याः, परलोके—लोकान्तरे, स्वर्गे इत्यर्थः, यत् सुखं—स्वर्गभोगजनितमित्यर्थः, तदुपभोक्तुमिति शेषः, न उचितं—न युक्तं, पतिव्रतायास्ते एकाकिन्याः स्वर्गसुखभोगः अयुक्तः, तथात्वे पातिव्रत्यभङ्गापत्तिरिति भावः । पतिव्रता-लक्षणमाह चारुतेः,—“आर्त्तात्ते मुदिता हृष्टे प्रोषिते मलिना क्लृप्ता । सते स्मियेत या पत्न्यौ सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥” इति । अत्र परार्द्धपनिवज्रायस्य परलोक-सुखोपभोगौचित्याभावरूपस्य प्रतियोगिनं प्रीतीचिह्नं प्रति पूर्व्वार्द्धवाक्यायस्य मही-तलस्थितिसहत्वाभावस्य हेतुत्वेनोपन्यासात् वाक्यायहेतुकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । प्रमिताचरा व्रतम् ;—“प्रमिताचरा सज्जससैः कथिता” इति लक्षणात् ॥ ५५ ॥

(घ) अहो ! इति खेदे । प्रमादः,—अनवधानता, कर्त्तव्यायस्याचिरादननु-पालनम् इत्यर्थः, चारुदत्तस्य आकस्मिकमोहस्य बध्नाः धूताया अग्निप्रवेशनिवारणरूप-कर्त्तव्यायानुपालनस्यान्तरायभूतत्वादित्याशयः ।

प्रमादस्वरूपमेव विशदीकृत्याह, त्वरयेति ।—तव—तस्मिन् स्थाने, धूताया वज्र-प्रवेशस्थाने इत्यर्थः, त्वरया—शीघ्रं, [प्रकृत्यादिभ्यस्त्वतीया] सर्पणं—गमनम्,

वस । समस्ससिदु अज्जो, तत्थ गदुअ जीवावेदु अज्जां,
अस्सधा अधीरत्तणेण अणत्थो सम्भावीअदि । * (ङ)

चारु । [समाश्रित्य सहस्रीत्याय] हा प्रिये ! क्वासि ? देहि मे
प्रतिवचनम् । (च)

चन्द । इदो इदो अज्जो । † [इति सर्वे परिक्रामन्ति] ।

* समाश्रितु आर्थः, तत्र गत्वा जीवयतु आर्याम्, अन्यथा अधीरत्वेन अनर्थः
सम्भाव्यते ।

† इत इत आर्थः ।

अस्माकमुचितमिति पदद्वयमध्याहार्यम् ; किन्तु अव—अस्मिन् प्रदेशे च, आर्थः,—
चारुदत्तः, मोहं—विवेकराहित्यम्, अकस्मात् प्रेयस्या वज्रिप्रवेशवार्ताश्रवणादिति
भावः, आगतः,—प्रातः । हा धिक् ! [एतद्वि आक्षेपोक्तिनावं, धिगित्यव्ययस्य
केनापि योगाभावात् न द्वितीयापत्तिः], प्रयत्नस्य—प्रियसुहृदः आर्थकस्य अकारणं
कारादण्डदातुः सिद्धादेशेन सञ्जातराज्याधिकारशङ्कस्य जालस्य पालकस्य प्रतिहिंसया
प्रियतमायाः मदनिकायाः भावस्य रेभिलस्य गृहे स्थापनात् प्रभृति राज्यावाप्तिपर्यन्तस्य
सदृशोगस्य, वैफल्यं—निष्फलता, सर्वतोमुखं—सर्वतः,—सर्वस्मिन् वस्तुनि, मुखं—
प्रारम्भः, प्रसन्निरित्यर्थः, यस्य तत्, सर्वतोगामीत्यर्थः, सर्वप्रकारेण उपनतमिति
यावत्, दृश्यते—अवलोक्यते । तथा हि धृतायामग्नौ प्रविष्टायां तच्छीकेन आर्थ-
चारुदत्तः नूनं प्राणांस्त्यज्यति, यत्प्राणरचायंमस्माभिः ईदृशः प्रयासः कृतः, तस्मिन्
चारुदत्ते च सृते उपकारकस्य जीवनरक्षणासामर्थ्यात् प्रियसुहृदार्थकोऽपि अति-
शयेन खिन्नः, न जाने किं करिष्यति इति विभाव्य “हा धिक्” इति आक्षेपगर्भ-
निर्भर्त्सनायं कम् अत्र्ययपदमुपात्तमिति बोध्यम् । पथ्यावक्तं वृत्तम् ॥ ५६ ॥

(ङ) समाश्रितु—आश्रयो भवतु, धैर्यमवलम्बस्व इत्यर्थः । तत्र—धृताया
वज्रिप्रवेशस्थिति । आर्या—मान्या, धृतामित्यर्थः । अन्यथा—त्वरितं तदागमने इत्यर्थः ।
अधीरत्वेन—धृताया धैर्याभावेण हेतुना, चाञ्छत्यदोषस्य स्त्रीणां साहजिकत्वा-
दित्याशयः । अनर्थः,—अनिष्टं, धृतायाः अग्नौ प्राणविसर्जनरूप इत्यर्थः । सम्भाव्यते
—अनुमीयते ।

(च) मे—मह्यम् । प्रतिवचनं—सहाय्यस्य प्रत्युत्तरमित्यर्थः ।

[ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टा धूता चेलाञ्चलमाकर्षन् विदूषकेण
अनुगम्यमानो (छ) रोहसेनी रदनिका च] ।

धूता । [सास्त्रम्] जाद ! सुञ्चेहि मं, मा बिगधं करेहि,
भीआमि अज्जउत्तस्स अमङ्गलाकस्सणदो । * (ज) [इति उल्याय
अञ्चलमाकृष्य पावकाभिमुखं परिक्रामति (झ)] ।

रोह । माद अज्जए ! पडिबालेहि मं, तुए बिणा (ज) ण
सक्कणोमि जीविदं धारेदुं । † [इति त्वरितमुपसृत्य पुनः अञ्चलं गृह्णाति] ।

विदू । भोदीए दाव बम्हणीए भिस्सत्तणेण चिदाधिरोहणं
पावं उदाहरन्ति (ट) रिसीओ । ‡

* जात ! मुञ्च मां, मा विघ्नं कुरु, विभेमि आर्य्यपुत्रस्य अमङ्गलाकर्षणात् ।

† सातरार्य्ये ! प्रतिपालय मां, त्वया विना न शक्नोमि जीवितं धारयितुम् ।

‡ भवत्यान्नावत् ब्राह्मण्या भिन्नत्वेन चिताऽधिरोहणं पापमुदाहरन्ति ऋषयः ।

(छ) यथानिर्दिष्टा—उक्तानुरूपा, “पदं वसनञ्चले विलगन्तं” इत्यादिरुपया
प्रागुक्तया दिशा यादृशी वर्ण्यता, तादृशी इत्यर्थः । चेलाञ्चलं—वस्त्रप्रान्तं, मातु-
र्धूताया इति शेषः ; अत्र चेलशब्दस्य प्रयोगे सत्यपि अञ्चलशब्दस्य प्रान्तमावायकत्वाङ्गी-
कारात् न पौनरुक्त्यदोषः, केवलम् अञ्चलशब्देनैव विवक्षितायंलाभेन गतायंत्वादिति
शङ्का न करणीया । अनुगम्यमानः,—अनुस्त्रियमाणः, पथाइत्तिविदूषकेण सान्त्वनार्थं
सायङ्गमनुधाव्यमान इत्यर्थः ।

(ज) विघ्नं—प्रतिबन्धम्, अग्निप्रवेशे इति भावः । अमङ्गलाकर्षणात्—
प्राणविनाशरूपाशुभवान्ताश्रवणादित्यर्थः ।

(झ) पावकाभिमुखम्—अनलसम्मुखम्, अग्निं लक्ष्मीकृत्य इत्यर्थः, [अभिगतः
मुखम् इत्यभिमुखः इति प्रादिसमासः, ततः, पावक एव अभिमुखः पुरोवर्त्ती भवति
यस्यां क्रियायां तत् यथा तथेत्यर्थः] । परिक्रामति—अग्निप्रवेशात् प्रागनुष्ठीयमानं
प्रदक्षिणां चरतीत्यर्थः ।

(ट) प्रतिपालय—परिरक्ष । [“माद अज्जए ! पडिबालेहि” इत्यत्र “दाव
अज्जए ! पडिबालेसु” इति पाठान्तरे,—तावदार्य्ये ! प्रतिपालयस्व” इति संस्कृ-
तम् ; तथात्वे तावदिति वाक्यालङ्कारे] । त्वया विना—त्वामन्तरेण, [त्वयेति
विनायोगे द्वितीया] ।

(ट) ब्राह्मण्याः,—ब्राह्मणपत्न्या इत्यर्थः । भिन्नत्वेन—वृथक्त्वेन, पत्युर्मृतदेह-

धूता ! वरं पापाचरणं, य उण अज्जउत्तस्स अमङ्गला-
कस्सणं । * (ठ)

शर्वि । [पुरोऽवलोक्य] आसन्नहुतवद्वा आर्या, तत् त्वर्थतां
त्वर्थ्यताम् । (ड)

चारु । [त्वरितं परिक्रामति] ।

* वरं पापाचरणं, न पुनराय्यपुत्रस्य अमङ्गलाकर्णनम् ।

सान्निध्यमन्तरेणेति यावत् । चिताऽधिरोहणं—चितायां—देहदाहार्थं प्रज्वलित-
काष्ठायां चुल्लगमित्यर्थः, अधिरोहणम्—आरोहणम् । उदाहरन्ति—कथयन्ति ।
ननु देशान्तरस्य भर्तुः देहाप्राप्तौ सतीनां स्त्रीणां पत्युः पादुकादयम् उरसि
निधाय प्रज्वलितचितायां प्रवेशनम् अनारोहणधर्मो उक्तम् ; तथा च श्रुतिः,—
“देशान्तरे मृते पत्यो साध्वो तत्पादुकादयम् । निधायोरसि संयुज्या प्रविशन्जात-
वन्दसन् ॥” इति ; एवञ्च स्थानान्तरस्य भर्तुः चारुदत्तस्य देहप्राप्तेरयोगात्
धूतायाः एतदन्वारोहणं कथं पापजनकत्वेनीत्वीर्त्तितमिति चेत्, मैवं, प्रोक्तविधानं हि
र्त्ताक्षयादीनामेव, न तु विप्राणां, तथा च उग्रनसीक्ता युद्धितत्पृष्टा श्रुतिः,—
“पृथक्चितिं समारुह्य न विप्रा गन्तुमर्हति । अन्यासामेव नारीणां स्त्रीधर्मोऽयं
परः श्रुतः ॥” इति ; तथा च, “ब्रह्मचर्यं तदन्वारोहणं वा” इति सूत्रात्
ब्राह्मण्याः धूताया धर्मशस्त्रानुसारतः यावज्जीवं ब्रह्मचर्यानुपालनमेव कर्तुमुचित-
मिति वक्तुरभिप्रायः ।

(ठ) पापाचरणं—शास्त्रविधिलङ्घनरूपमनुचितानुष्ठानं, पत्यसङ्कतचिता-
ऽऽरोहणरूपमिति यावत् । वरं—मनाक्प्रथम् । अमङ्गलाकर्णनं, न वरमिति पूर्वेषा-
न्त्यः ; आय्यपुत्रस्य अमङ्गलनिधनवार्त्ताऽऽकर्णनात् पापाचरणमपि साध्वीय इति
भावः ।

(ड) आसन्नहुतवद्वा—आसन्नः,—समीपवर्ती, हुतवद्वा,—अग्निः यस्याः
तथाभूता, अग्निसमीपस्था इत्यर्थः, जाता इति शेषः । आर्या—धूता । तत्—तस्मात्,
आसन्नहुतवद्वा त्वरितमेवात्मविसर्जनोद्द्योगदर्शनादित्यर्थः । त्वर्थतां—सत्त्वरेण भूयः
ताम् ; यतः आर्या अग्रेरत्यासन्ना जाता, अतो मध्ये इदानीमेव अग्निं प्रवेक्ष्य-
तीति, तत् सत्त्वरमागत्य तन्निवार्यतामिदम्, अन्यथा कालविलम्बे अनर्थः पदमधि-
करिष्यतीति भावः ।

धृता । रअणिण ! अबलम्ब दारअं, जाव अहं समीहिदं
करेमि । * (ढ)

चेटी । [सकरुणम्] अहं पि जधोवदेसिणि म्हि भट्टि-
णीए । † (ण)

धृता । [विदूषकमवलोक्य] अज्जी दाव अबलम्बेदु । ‡

विदू । [सावेगम्] (त) समीहिद-सिद्धिण पउत्तेण बम्हणी
अगग्गो कादब्बो, अदो भोदीए अहं अगगणी होमि । § (थ)

* रदनिके ! अबलम्बस्व दारकं, यावदहं समीहितं करोमि ।

† अहमपि यथोपदेशिन्वस्मि भट्टिन्याः ।

‡ आर्य्यस्तावत् अबलम्बताम् ।

§ समीहितसिद्धौ प्रवृत्तेन ब्राह्मणोऽप्ये कर्त्तव्यः, अतो भवत्या अहम् अगगणी-
र्भवामि ।

(ढ) अबलम्बस्व—धारय, अवकम्भीत्यर्थः । समीहितम्—अभीष्टम् । करोमि
—साधयामीत्यर्थः ।

(ण) यथोपदेशिनी—यथा—यादृग्, उपदेशः,—शिक्षा, तद्वती, भवदा-
चरितदृष्टान्तानुवर्त्तिनीत्यर्थः, भवती कर्मणा यथा उपदिशति, तदनुकारिणी इति
यावत् ; अनुजीविनीनां भर्त्तृदृष्टान्तानुसरणीचित्यात् अहमपि भवतीं विहाय स्यातुं
न शक्यामि, अतः भवती यदाचरति, तथाभूतमेव उपदेशं शिरसि निधाय तदेवा-
चरिष्यामीति भावः ।

(त) सावेगं—शोकजनितत्वरसहितमित्यर्थः ।

(थ) समीहितसिद्धौ—अभीष्टकार्यसाधनार्थमित्यर्थः, प्रवृत्तेन—उद्यत्तन,
जनेनेति शेषः । ब्राह्मणः,—विप्रः, अहमित्यर्थः । अप्ये कर्त्तव्यः,—पुरस्तादर्थः, ब्राह्मणं
पुरता निधाय अभीष्टसिद्धौ यतितव्यम् इत्यर्थः । अहमगगणीर्भवामि—परलौकिके
पतिसमागमसम्पत्तये पतिलोकं जिगमिषोः भवत्या वैधज्वलनप्रवेशस्य पुरत एव
वैधकर्मणि अप्ये ब्राह्मणस्यैव नियोन्यत्वेन विधानादहं ब्राह्मण एव अद्यतः स्थापयितु-
मुचितः इति भावः, वन्नुविश्रोगदुःखसहनानोऽहं पूर्वमेव वज्रौ प्रविशामीति
हृदयम् ।

धृता । कथं, पञ्चादिष्टान् दुर्वेहिं !! (द) [बालकमालिङ्ग]
जाद ! तुमं ज्जेव पज्जवट्ठावेहि अत्ताणं अम्हाणं तिलोदक-
दाणाअ । अदिक्कन्ते किं मणोरहेहिं ? (ध) [सनिशासम्]
ए वलु अज्जउत्तो तुमं पज्जवट्ठाविस्सदि !! * (न) ।

चारु । [आकर्ष्यं सहस्रीपसूत्रं] अहमेव पथ्यवस्थापयामि
बालिशम् । (प) [इति बालकं बाहुभ्यामुत्थाप्य वचसा आलिङ्गति] ।

* कथं, प्रत्यादिष्टान् द्वाभ्याम् !! जात ! त्वमेव पथ्यवस्थापय आत्मानम्
अस्माकं तिलोदकदानाय । अतिक्रान्ते किं मनोरथैः ? न खलु आर्यपुत्रस्तं पथ्यव-
स्थापयिष्यति !!

(द) प्रत्यादिष्टा—निराकृता (“प्रत्यादिष्टी निराकृतिः” इत्यमरः) । द्वाभ्यां—
विदूषकरदनिकाभ्याम् ; अत्र एवकार ऊहनीयः, तेन, द्वाभ्यामेवेत्यर्थः ।

(ध) पथ्यवस्थापय—प्रतिपालय, त्वं स्वयमेव आत्मानं रक्ष, सान्वय इति
वाऽर्थः, इदानीं रक्षकान्तरस्याभावादिति भावः । तिलोदकदानाय—सर्तलजल-
दानार्थमित्यर्थः । अतिक्रान्ते—अतीतविषये, मनोरथैः,—आभिलाषैः, किम् ?—किं
फलम् ? न किमपीत्यर्थः ; अहन्तु वज्रौ अधुना अप्रविष्टाऽपि प्रविष्टा एवेति मत्वा
स्वचेतसि स्थैर्यमाधातव्यं, गतकल्पाया समानुशोचनया न कोऽपि ते फलादवाऽस्तीति
तात्पर्यम् ।

(न) आर्यपुत्रः,—तव पिता । खलु—निश्चितमेव । न पथ्यवस्थापयिष्यति—
सान्वयिष्यति, त्वामितं शेषः, स तु आर्यपुत्रः सम्प्रति परलोकप्राप्तक एव, अतः
कुतोऽपि ते अधुना रक्षणाशा नास्ति, तदात्मनैव आत्मानं धृत्वा परलोकप्राप्तमनु-
मत्ताकं निवापाञ्जलये त्वं सुचिरं जीव्याः, मा भूः अस्मदंशोयानां पिण्डलोपः इति
हृदयम् ।

(प) पथ्यवस्थापयामि—सान्वयामि, रक्षामि वा । बालिशं—बालकं,
(“शिशावज्ञे च बालिशः” इत्यमरः), धृतायां दीर्घे निश्चय “न खल्वार्यपुत्रस्तं पथ्यव-
स्थापयिष्यति” इत्यादिकं सखेदमुक्तवत्त्वां, तस्याः शोकां नाशयितुं “अहमेव पथ्यव-
स्थापयिष्यामि” इत्यादिचारुदत्तवाक्यलब्धेः बालकसंरक्षणरूपैरर्थैः परत्याः स्ववियोग-
जनितचित्तास्थैर्यादिदूरीकरणेन स्थिरीकरणात्, लब्धार्थैः शोकादिकृतास्थैर्यादि-
नाशनरूपं कृतिनामकं निवर्हणाख्यसन्धेरङ्गमिदं वेदितव्यं, “लब्धार्थशसनं कृतिः” इति
दोषणीकलक्षणात् ।

धृता । [विलोक्य] अरुहहे ! अज्जउत्तस्स ज्जेव स्सर-
संजोओ ! (फ) [पुनर्निपुणं निरूप्य (व) सहषंम्] दिट्ठिआ अज्जउत्तो
ज्जेव एसो, पिअं मे पिअं । * (भ)

बालकः । [विलोक्य सहषंम्] अम्हो ! आवुको मं परिस्स-
जदि । (म) [धृतां प्रति] अज्जए बड्ढवीअसि । (य) आवुको
ज्जेव मं पज्जबट्ठावेदि । † [इति प्रत्यालिङ्गति] ।

* आशय्यम् ! आशय्यपुत्रस्यैव स्वरसंयोगः ! दिष्ट्या आशय्यपुत्र एवैषः, प्रियं मे प्रियम् ।

† आशय्यम् ! आवुको मां परिष्वजति ! आशय्ये ! बड्ढसे, तात एव मां पश्येव-
स्थापयति ।

(फ) आशय्यम् !—चित्रम् ; दुराचारे पालके शासितरि, प्राप्तप्राणदण्डाजस्य
चारुदत्तस्य सुक्तेरात्यन्तिकासम्भवात् सर्व्व एव राज्यवासिनः तज्जीवने निराशा
जाताः इति मनसाप्यप्रतक्वंपुनर्दर्शनस्य तस्य इदानीं सहसा पुनः समागमः धृतादीनां
विस्मयहेतुरजनीति बोध्यम् । स्वरसंयोगः,—स्वरस्य—कण्ठध्वनेः, संयोगः,—प्रयोगः,
सम्बन्ध इत्यर्थः, श्रुतपूर्व्वस्वरस्य परिचयः इति यावत्, स्वरसादृश्यात् अयमाशय्यपुत्र
एवेति विभाव्यते इति तात्पर्य्यम् ।

(व) निपुणं—सम्यगित्यर्थः । निरूप्य—निश्चित्य, सविशेषदर्शनेन चारुदत्त
एवायमिति सदृढं स्थिरीकृत्य इत्यर्थः ।

(भ) “प्रियं मे प्रियम्” इत्यादिशब्देन, चिराकाङ्क्षितदर्शनस्य प्रियस्य अप्रत्या-
शितसमागमेन हृष्टायाः नायिकायाः वाञ्छितसमागमलाभोपवर्णनात्, वाञ्छितसमा-
गमरूपम् आनन्दनामकं निवर्णनसम्भेरङ्गमिदं वेदितव्यम्, “आनन्दो वाञ्छितागमः”
इति दर्पणकृतोक्तः ।

(स) आवुकः,—पिता, (“अथावुको जनकः,—” इत्यमरः) परिष्वजति—
आलिङ्गति ; [“एवन् जौ जि ऊलिङ्गने” इति गणपाठे भौवादिकस्याल्लङ्गनाथकस्य
एवन्जघातोरात्मनेपदित्वेऽपि परिपूर्व्वकस्य तस्य “परिष्वजति पाञ्चाली मध्यमं पाण्डु-
नन्दनम्” इत्यादौ बहुशः परस्मैपदे प्रयोगदर्शनात् गणकृतमनित्यमिति न्यायेन
परस्मैपदित्वमपीति नात्र काव्यनुपपत्तिरिति ध्येयम्] ।

(य) बड्ढसे—वड्ढं गताऽसि, जययुक्ता भवसीत्यर्थः, सम्भावितनाशस्य मे प्रियः

चारु । [धृतां प्रति]—

हा प्रेयसि ! प्रेयसि विद्यमाने कोऽयं कठोरो व्यवसाय आसीत् ।
अम्भोजिनी लोचनमुद्रणं किं भानावनस्तङ्गमिते करोति ? ॥५७॥

धृता । अज्जउत्त ! अदो ज्जेव सा अचेतणेत्ति चुम्बी-
अदि । * (र)

* आश्चर्यम् ! अत एव सा अचेतनेति चुम्बते ।

इदानीं पुनः प्राप्त्या त्वं सौभाग्यवती जाता, तेन चाहमपि सौभागिनेयः भवामीति
तात्पर्यम् ।

प्रियतमं प्राप्तप्राणदण्डं निश्चित्य ज्वलदग्निप्रवेशेन आत्मघातीयतां धृतामविस्मय-
कारित्वेन सादरमनुयुङ्क्ते, हेति ।—हा इति शोकसूचकमव्ययम् ; प्रेयसि !—प्रिय-
तमे ! [प्रियशब्दात् इयोरैकात्म्ये गम्यमाने “हिवचन—” (५:३।५७ पा०) इति
ईयसन्, ततः स्त्रियां ङोप्] प्रेयसि—प्रियतमे, पत्न्यौ इत्यर्थः, विद्यमाने—वर्तमाने
सति एवेत्यर्थः, कठोरः,—निष्ठुरः, निर्दय इत्यर्थः, अयम्—एषः, आचर्यमाणः अभि-
प्रवेशोदयोगरूपः इत्यर्थः, कः,—कौटुम्भः व्यवसायः,—उद्दोगः, तवेति शेषः, आसीत् ?
—अभवत् ? सर्वथा अयुक्त एवासीदिति भावः, भानौ—सूर्ये, अनस्तं गमिते—स्वयम्
अस्तशिखरमनधितिष्ठति सतीत्यर्थः, [गमिते इत्यत्र स्वार्थे एव णिच् प्रत्ययो बोध्यः]
यद्वा,—अनस्तं गमिते—अस्ताचलमप्रापिते, विधिना इति शेषः, [अस्मिन् पक्षे गमिते
इत्यत्र प्रेरणार्थं एव णिच्प्रयोगः] अम्भोजिनी—पद्मिनी, लोचनमुद्रणं—नेत्रनिमीलनं,
नेत्रस्वरूपपद्मनिमीलनामत्यर्थः, करोति किम् ?—विदधाति किम् ? नैव करोतीत्यर्थः ;
मयि जीवत्येव तव अयम् अभिप्रवेशेन प्राणपरित्यागसमारम्भरूपः निर्दयव्यवहारः
अनुचित एवेति भावः । अत्र प्रियतमे विद्यमाने प्रेयस्याः तदर्थम् अभिप्रवेशसमारम्भः,
सवितरि अस्ताचलम् अनाकटे अम्भोजिन्याः लोचनमुद्रणमिव नितान्तमयुक्त इति
समानधर्मवस्तुद्वयस्य परस्परं विस्वप्रतिविम्बभावावगमात् दृष्टान्तालङ्कारः ; तथा
“प्रेयसि” इति पदस्य स्वरव्यञ्जनसंहतः क्रमेणावृत्त्या पादाद्वयमकालङ्कारयेति अनयोः
संस्पृष्टिः । “अनस्तं गमिते” इत्यत्र प्रतिषेधस्य प्राधान्यावगमात् नञः प्रसज्यप्रति-
षेधाशङ्कतया क्रियया सह एव साक्षात् अन्वयार्थं “न गमिते” इति कृत्वा प्राधान्येनैव
तन्निर्देश उचित आसीत्, अतः तत्पुरुषसमासी पर्युदन्ततया नञः गुणीभावे विवेक-
वानवगतेः अविवृष्टविधेयांशत्वरूपः दीर्घः उन्नेयः । इन्द्रवचा वृत्तम् ॥ ५७ ॥

(र) अत एव—भानौ अनस्तमिते सरोजिन्या नेत्रानिमीलनादिवेत्यर्थः । सा—

विदू । [दृष्टा सहषम्] ह्री, ह्री, भो ! एदेहिं ज्जेव अच्चीहिं
पिअबअस्सो पेक्खीअदि ! अहो ! सदीए पहावो ! जदो
ज्जलग्ग-प्पवेस ब्वसाएण ज्जेव पिअसमागमं प्पाविदा । (ल)

[चारुदत्त प्रति] जेदु जेदु पिअबअस्सो । *

चारु । एहि मैत्रेय ! [इत्यालिङ्गति] ।

चेठो । अहो ! संविधानअं । (व) अज्ज ! वन्दामि । †
[इति चारुदत्तस्य पादयोः पतति] ।

* आश्चर्यं भोः ! एताभ्यामवाजिभ्यां प्रियवयस्यः प्रेक्ष्यते ! अहो ! सत्याः
प्रभावः !! यतो ज्वलन प्रवेशव्यवसायेनैव प्रियसमागमं प्रापिता । जयति जयति
प्रियवयस्यः ।

† अहो ! संविधानकम् । आश्चर्य ! वन्दे ।

अभोजिनी, भवतो दृष्टान्तमूला पश्चिनोति यावत् । अचेतना इति चुम्ब्यते—
अचेतनेति वाचा स्पृश्यते इत्यर्थः, जडा इति जनैरभिधीयते इति यावत् ; वज्रा
अत्रायमाशयः,—आश्चर्यम् ! सा हि भानुभामिनो अभोजिनी अचेतना, तेन एव
भाविस्त्रास्यदर्शनं विभाव्य शोचितुमशक्ता, पत्युः भानोः अस्त्राचलगमनात् परमं व
स्वभावात् विरहकृशा चक्षुषी निमीलयति, अहन्तु सचेतना भाविदुःखानुशीलनचम-
तया तव विपदात्तांशवशात् प्रागेव आत्मानं वज्रो विसृष्टुं प्रवृत्ता आसम्, अचेतन-
सचेतनयोरयमेव विशेषः इति ।

(ल) सत्याः,—पतिव्रतायाः । प्रभावः,—माहारम्यम् । यतः,—येन सती-
प्रभावेणेत्यर्थः । ज्वलनेति ।—ज्वलनम्—अग्नि, तव प्रवेशाय—गाहनाय, यो व्यव-
सायः,—अव्यवसायः, उद्यम इत्यर्थः, तेन, ज्वलदनलावगाहोद्यममात्रेणैवेति यावत् ;
पतिविश्रुता रमणी देहं विसृज्य विविधव्रताद्याचरणजसृजतपरिपाकेण परलोकं गत्वा
एव पतिसमागमं लभते, इति श्रूयते ; पतिव्रताचरणीयस्य पतिविश्रोगानन्तरमनल-
प्रवेगेनात्महननस्य अनिर्वाच्यमाहारम्यादियन्तु अग्नौ अपविश्यापि प्रवेशोपक्रमादेव
सतीधर्मप्रकटनेन सतप्राप्यं पतिं पुनरुज्ज्वीय अलौकिकपातिव्रत्यमाहारम्यफलभुतम्
इहैव तत्समागममलभतेति भावः ।

(व) संविधानकं—सदृष्टनम् ; दैवसन्मेलनं, दम्पत्योरनयोरतर्कितमेलनं वा
इत्यर्थः ।

चार । [पृष्ठे करं दत्त्वा] रदनिके ! उत्तिष्ठ । [रति उद्यमयति] ।
धृता । [वसन्तसेनां दृष्ट्वा] दिष्ट्या कुशलिनी (स) रति-
णिश्चा ? *

वस । अहुणा कुशलिनी संवृत्तम् । † (घ) [रति
स्वीन्यमालिङ्गतः] ।

शर्वि । दिष्ट्या जीवितसुहृद्ग (स) आर्य्यः ।

चार । युष्मत्प्रसादेन । (ह)

शर्वि । आर्य्ये वसन्तसेने ! परितुष्टो राजा भवतीं बधूशब्देन
अनुगृह्णाति । (क)

* दिष्ट्या कुशलिनी भगिनी ?

† अधुना कुशलिनी संवृत्ताऽस्मि ।

(श) कुशलिनी—क्षेमवती, वर्त्तते इति शेषः, भगिनि ! अपि कुशलं ते ?
इति समुदितार्थः ।

(घ) अधुना—सम्प्रत्येव, जीवन्तीं त्वां जीवन्तमाय्यचारुदत्तस्य दृष्टेव इत्यर्थः,
न तु इतः प्रागिति भावः, भवतीनां कुशलेनैव मे कुशलमिति तु फलितम् ।

(स) दिष्ट्या—भाग्येनैव, न त्वन्येन केनापि हेतुनेति भावः । जीवितसुहृ-
दोः,—जीवितः,—प्राणैर्धृतः, रक्षित इत्यर्थः, सुहृदां—धृता-वसन्तसेनादीनां
प्रयजनानां, वर्गः,—समूहः यस्य तथाभूतः, वर्त्तते इति शेषः, भाग्यवलीनैव आर्य्यस्य
सुहृद्गर्गः जीवितस्निष्ठतौति तात्पर्याशयः ।

(ह) युष्मत्प्रसादेन—युष्माकमनुग्रहेण, एतेन स्वस्य वितयातिशयं प्रकटी-
कृतम्, (“प्रसादोऽनुग्रहे काव्यगुणस्त्राख्यप्रसक्तिषु” इति मेदिनी) ।

(क) परितुष्टः,—अप्रियतमचारुदत्तकृतीपकारेण अतिप्रीत इत्यर्थः । राजा
—नववृत्तिः, आर्य्यक इत्यर्थः । बधूशब्देन—बधूः,—विवाहिता स्त्री, (“बधूजाया
युवा स्त्री च” इत्यमरः) तच्छब्देन—“बधूः” इति पदेन, चारुदत्तस्य पाणिग्रहीतो
युवा यथा बधूः, तथा भवती अपि बधूरेव, इदानीं न पुनर्गणिकात्वेन गणनीयेति
भावः । अनुगृह्णाति—अनुग्रहं करोति, प्रसीदति इत्यर्थः, इतः पूर्वं बधूस्त्रीधनम्
अपि गतवतीं त्वां तच्छब्देन आमन्त्र्य स्त्रीयां प्रसन्नतां प्रदर्शयति इति भावः ।

वस । अज्ज ! कदत्थम्हि । * (ख)

शविं । [वसन्तसेनामवगुण्डा (ग) चारुदत्तं प्रति] आर्य्य ! किमस्य भिक्षोः (घ) क्रियताम् ?

चारु । भिक्षो ! किं तव बहुमतम् ? (ङ)

भिक्षुः । इमं ईदिशं अणित्तणं पेक्खिअ दिउणे मे पब्ब-
ज्जाए बहुमाणे संबुत्ते । † (च)

चारु । सखे ! दृढोऽस्य निश्चयः । तत् पृथिव्यां सर्वविहारेषु कुलपतिरयं (छ) क्रियताम् ।

* आर्य्य ! कृतार्थाऽस्मि ।

† इदमौदृशमनित्यत्वं प्रेत्य द्विगुणी सम प्रव्रज्यायां बहुमानः संवृत्तः ।

(ख) कृतार्था—सिद्धप्रयोजना, सफलमनोरथा इत्यर्थः, चिरादाकाङ्क्षितस्य चारुदत्तवधूपदस्य लाभोदिति भावः ।

(ग) अवगुण्डा—शिरोवसनेन तस्याः मुखम् आच्छाद्य, वधूपदेन तस्याः सङ्केतितत्वादिति भावः, [अवगुण्डा—प्रावारकेणाच्छाद्य इति केचित् । एतेन वसन्तः सेनाया गणिकालपरिहारेण आर्य्यकोक्तवधूपदाभिधानस्य सायंकता सम्पादितेति बोध्यम्] ।

(घ) अस्मेति पुरःस्थं भिक्षुं प्रति अङ्गुलिनिर्देशपूर्वकं तत्प्रदर्शनम्, अतः इदमा निर्देश इति बोध्यम् । भिक्षोः,—शाक्यश्रमणकस्य संवाहकस्येत्यर्थः ।

(ङ) बहुमतम्—आहतम्, अभीक्षितमित्यर्थः, किं ते अभिलषितमपूर्णमस्ति तत्प्रकाशय, येनाचिरादं तत् तुभ्य प्रदातुमस्माभिः चेष्टिष्यते इति फलितायः ।

(च) इद—किञ्चित् पूर्वमेव दृष्टमित्यर्थः । ईदृशम्—एवम्भूतम् । अनित्यत्वं—चणस्याधित्वम्, असारत्वमित्यर्थः, सर्वस्यैव विषयस्येति शेषः । प्रव्रज्यायां—सन्त्यासायने । बहुमानः,—आदरातिशयः । संवृत्तः,—सञ्जातः ; अतः निष्पृहस्य मे न किमपि अभीक्षितमस्ति, यत् त्वया प्रसन्नेन साधयितव्यमिति तात्पर्यार्थः ।

(छ) अस्य—भिक्षोः । निश्चयः,—सर्वमिदमनित्यमित्यादिनिर्वेदोत्पादितः सिद्धान्त इत्यर्थः । दृढः,—स्थिरः, दुरपनेयतया दृढभक्तिप्रतिष्ठित इति यावत् ; अनेन अस्माकं यादृक् उपकारः कृतः, तत्प्रतिदानस्य इह असम्भत्तत्वेऽपि अस्मै कश्चित् रात्र्यां दत्त्वा एनं सांसारिकसुखभोगनिरतं करिष्यामीति मे बलवती वासना

शर्वि । यथाऽऽह (ज) आर्यः ।

भिच्छुः । पित्रं णो पित्रं । *

वस । सम्पदं जीवाविदम्हि । † (भ)

शर्वि । स्थावरकस्य किं क्रियताम् ?

चारु । सुवृत्तः अदासो भवतु । ते चाण्डालाः सर्व-
चाण्डालानामधिपतयो भवन्तु । चन्दनकः पृथिवीदण्डपालको
भवतु । तस्य राष्ट्रियशालस्य यथैव क्रिया पूर्वमासीत्, वर्त्त-
माने तथैव अस्तु । (ज)

* प्रियं नः प्रियम् ।

† साम्प्रतं जीविताऽस्मि ।

यासीत्, किन्तु इदानीमस्य वाक्येन एनं सत्त्वासाश्रमे कृतदृढनिश्चयमवगम्य सा परि-
त्यज्यते इति हृदयम् । तर्हि अस्य किं क्रियतामित्याशङ्क्यामाह, तदिति ।—तत्—
तस्मात्, प्रव्रज्याश्रमे दृढप्रत्ययतया संसारसुखे अनासक्तत्वादित्यर्थः । पृथिव्यां—भुवि,
विद्यमानेषु इति शेषः । सर्वविहारिषु—सर्वेषु बौद्धमठेषु । कुलपतिः,—सर्वमठाध्यक्षः ।

(ज) यथाऽऽह—यद्वज्रवौतौल्यर्थः ; भवता यदुक्तं, तत् तथैव भविष्यतीति
समुदिततात्पर्यम् ।

(भ) वसन्तसेनाया जीवनरक्षणरूपस्य भिक्षुकतोपकारस्य प्रत्युपकारार्थं चारु-
दत्तः शर्विलकेन भिक्षुं सर्वविहाराध्यक्षं कारितवान्, स्वप्रियेण चारुदत्तेन कृतञ्च
प्रत्युपकारम् आत्मकृतत्वेन मन्यमाना चासौ हर्षभरात् जीविताऽस्मीति उक्तवती ;
उपकारिणः प्रत्युपकाराकरणे जीवितवैफल्यमिति वक्तव्या आशयः । [“जीवाविदम्हि”
इति प्राकृतस्य “जीवापिताऽस्मि” इति संस्कृतं केचित् पठन्ति, तथात्वे,—जीव—
जीवनम्, आपिताऽस्मि—प्रापिताऽस्मि इत्यर्थः, प्रियचारुदत्तेनेति शेषः, उपकारिणः
प्रत्युपकारकरणेन तत्परिशोधादिति भावः] ।

(ज) सुवृत्तः,—सुचरितः, स्थावरक इत्यर्थः ; [सुवृत्तेति निर्विसर्गपाठीऽपि
केचिद्दृश्यते, तथात्वे सुवृत्तेति शर्विलकसम्बोधनम्, अदासो भवतु—स्थावरक
इति शेषः] । अदासः,—दासत्वविमुक्तः । पृथिवीदण्डपालकः,—पृथिव्यां—भुवि,
दण्डस्य—अपराधिनाम् अपराधीचितनियहस्य, पालकः,—संरक्षकः विधायको वा,
दृष्टदमनाधिकारिणां सर्वाध्यक्षः इत्यर्थः । राष्ट्रियशालस्य—शकारस्य, [अत
“राजशालस्तु राष्ट्रियः” इत्यमरवचनात्, राष्ट्रियशब्देनैव विवक्षितार्थलाभसम्भवात्
शालपदमधिकमेवेति ज्ञेयम्] । यथैव—यादृशौ एव । क्रिया—कार्यं, खेच्छया

शर्वि । एवं यथाह आर्यः, परमेनं सुच सुच, (ट)
व्यापादयामि ।

चारु । अभयं शरणागतस्य । (“शब्दः कृतापराधः” इत्यादि पठति) ।

शर्वि । तदुच्यतां, किं ते भूयः प्रियं (ठ) करोमि ?

चारु । अतः परमपि (ड) प्रियमस्ति ?—

दानादानसम्मानसुखसन्निधादिलक्षणी व्यापारः इत्यर्थः । पूर्व—प्राक्, पालकस्याधि-
कारकाले इत्यर्थः । वर्त्तमाने—इदानीम्, अस्मादधिकारकालेऽपीत्यर्थः । [“वर्त्तमाने”
इत्यत्र “वर्त्तमाना” इति पाठान्तरे,—तथैव वर्त्तमाना—सम्यक्त्यपि तथैव स्थिताऽस्तु
इत्यर्थः] । अत्र दानीयपात्राणां प्रियभाषणेन सन्निधिविधानात्, तथा शत्रुमित्र-
निर्विशेषेण यथायोग्यं सर्वेभ्यः आधिपत्यादिदानाच्च इदं सामदानादिरूपं भाषणं
नाम निर्वहणसम्भेरङ्गं वेदितव्यं,—“सामदानादि भाषणम्” इति दर्पणलक्षणात् ।

(ट) आर्यः,—मान्यः, चारुदत्त इत्यर्थः । यथा—यत् । आह—कथयति ।
एवम्—इत्थं, तथैव इत्यर्थः, अस्तु इति श्रवणं । परं—केवलमित्यर्थः, [“एवं यथाऽऽह
आर्यः” इत्यनेन आदेशस्त्रीकाररूपवाक्याशंसमाप्तावपि पुनः, “परम्” इत्यनेन प्रिय-
सुहृदः चारुदत्तस्य प्रीतिमुत्पादयितुं तदुक्तौ स्वसम्पत्तिप्रदर्शनं, पुनः आततायिशकार-
कृतेन अयथानिर्यातनेन पापीयसस्तस्य दण्डविधानप्राशनञ्च सूच्यते] । एनं—
शकारम् । सुच—त्यज, [सुच मुचेति द्विरुक्तिस्तु शकारनियन्त्रार्थम् आग्रहातिशय-
सूचिका बोध्या] । व्यापादयामि—विनाशयामि । भवता यद्यदादिष्टं तत्कृत्वं
तथैव भविष्यति, स्थावरकस्य दासत्वविमोचनं, घातुकचाण्डालयोः तत्समाजाधिपत्यं,
चन्दनकस्य पृथिवीदण्डपालकत्वञ्च भवदाज्ञया अक्षुण्णमेव भवतु, केवलं तव आत-
तायिनः शकारस्य यथापूर्वमवस्थानविनिमयेन बध्नायं प्राथये, तस्य बध्ने विना
मम प्रतिहिंसाया अनिहतेरिति शर्विलकस्याशयः ।

(ठ) अथेदानीं काव्योपसंहारं कर्तुं ग्रन्थकारः सर्वेषामभीप्सितवस्तुसम्प्रदानं
नायकमुखेन समुद्योष्य शर्विलकमुखेन ग्रन्थसमाप्तिमवतारयति, तदिति ।—भूयः,—
पुनः, अन्यदिति यावत् । प्रियं—प्रीतिजननं कर्त्तव्यं । अत्र अभिप्रेतवस्तूनां
सर्वेषामेव लाभोत्कोचनात् अभिवाञ्छितदानप्राप्तिरूपं काव्योपसंहारनामकमेतत्
निर्वहणसम्भेरङ्गं वेदितव्यम् ।

(ड) अतः परमपि—अस्मादधिकमपि, स्त्रीइत्याऽपवादविमुक्ति-वसन्तसेना-
जाभादिरूपप्रियप्राप्तेरन्यदपीत्यर्थः ।

लब्धा चारित्रशुद्धिश्चरणनिपतितः शत्रुरप्येष मुक्तः,
 प्रोत्खातारातिमूलः प्रियसुहृदचलाभार्थकः शास्ति राजा ।
 प्राप्ता भूयः प्रियेयं, प्रियसुहृदि भवान् सङ्गतो मे वयस्यो
 लभ्यं किं चातिरिक्तं यदपरमधुना प्रार्थयेऽहं भवन्तम् ? ॥ ५८ ॥

अगति यानि अभिवा ल्खतानि तानि तु प्राप्ताभ्येव, अतो लब्धावशेषं नास्त्यन्यदितः
 किमपि इति विशिष्यावेदयितुं लब्धानि वस्तूनि विशदौक्तव्यं प्रपञ्चयति, लब्धेति ।—
 चारित्रस्य—चरित्रमेव चारित्रं सौशौल्यम् इत्यर्थः तस्य, वसन्तसेनाहत्याऽपवादेन
 कलुषीकृतस्येति शेषः, शुद्धिः,—वसन्तसेनावधरूपात् दुरपनेयारीपितापवादात्
 विमुक्तिरित्यर्थः, लब्धा—संवाहक-स्थावरकादीनामनुयह्येण प्राप्ता, मयेति शेषः ; यथा
 हि स्वभावशुद्धं वस्तु वाह्यैः मलीमसैः समाच्छादितं सत् प्रथमतः कलुषितं भवति,
 पश्चात् पावनैः सलिलैः प्रचालितं पुनः स्वाभाविकीं शुद्धिमुपैति, तद्वत् स्वभावशुद्धं
 मन्त्ररिचमपि पापेन शकारेण कलुषीकृतं पुनः पुण्यात्मभिः संवाहकादिभिः विमुक्त-
 मजनीति तात्पर्यम् ; एषः,—अयं, पुरतः दृष्टायमानः शकारः इत्यर्थः, शत्रुरपि—
 रिपुरपि, सम्प्रत्येव मां शातयितुमीहमानोऽपीत्यर्थः, चरणनिपतितः,—पदतले पतितः,
 शरणागत इति यावत्, अत एव मुक्तः,—परित्रातः, दृष्टविधानमकलैव परित्यक्त
 इत्यर्थः, “विनिपातप्रतीकारः संरम्भो हि महात्मनाम्” इति स्मरणात् चरणपतनादेव
 सज्जनानां क्रोधः शास्यमुपैति इति भावः ; प्रियसुहृत्—प्रियमित्रम्, आर्थकः,—
 तन्नामा गोपालदारकः, प्रोत्खातम्—उत्पाटितम्, अरातीनां—शत्रूणां, मूलम्—
 आदिः, रिपुमहोरुहशिफामृतपालकनृपतिरित्यर्थः, येन तादृशः, [अनेन रिपुकूलस्य
 पुनरुद्धुरोत्पत्तिसम्भावनाऽपि निराकृता इति बोध्यम्] अत एव राजा—नृपतिः
 सन्नित्यर्थः, अचलां—भुवं, (“भूर्भूमिरचलानन्ता” इत्यमरः) शास्ति—नियमयति,
 शिष्यां दुष्टान् निगृह्णन् शिष्टान् पालयतीत्यर्थः ; तथा इयम्—एषा, स्वसुखात्
 परिषष्टेति यावत्, प्रिया—प्रणयिनी वसन्तसेनेत्यर्थः, भूयः,—पुनरपि, प्राप्ता—अधि-
 गता, एवं मे—मम, वयस्यः,—प्रियवन्तुः, भवान्—त्वं, शर्व्विलक इत्यर्थः, प्रियसुहृदि
 —प्रियमित्रे आर्थके मयि वा, सङ्गतः,—मिलितः, अतिरिक्तम्—अधिकश्च, एभ्य इति
 शेषः, किं लभ्य—प्राप्तव्यम् ? अस्तीति शेषः ; अधुना—इदानीम्, अहं भवन्तं—त्वां,
 यत् अपरम्—अन्यत्, एभ्यः अतिरिक्तमित्यर्थः, प्रार्थये—याचे ; सुहृद्भिर्मवद्भिः सम्पा-
 दितसकलैस्मिततया न किमपि मे अपरं प्रार्थयितव्यमस्तीति भावः । सखरा वृत्तं,—
 “सख्यैर्नानां वयेण त्रिमुनियतियुता सखरा कौर्त्तितेयम्” इति लक्षणात् ॥ ५८ ॥

कांश्चित् तुच्छयति प्रपूरयति वा, कांश्चिन्नयत्युन्नति,
 कांश्चित् पातविधौ करोति च पुनः कांश्चिन्नयत्याकुलान् ।
 अन्योऽन्यं प्रतिपक्ष-संहतिमिमां लोकस्थितिं बोधयन्
 एष क्रौडति कूपयन् घटिकान्याय-प्रसक्तो विधिः ॥ ५६ ॥

इदानीं प्राक्तनीम् आत्मोपामवस्थां स्मरन् विधेः विलसितस्य अचिन्तनीयवैषम्यं
 प्रदर्शयति, कांश्चिदिति ।—कूपयन्—कूपय—स्वनामख्यातस्वल्पपरिसरगभोरजला-
 शयस्य, यन्—जलोत्तलनसाधनम्, अरघटापरनामकः, “कापिकल” इति वङ्गभाषा-
 प्रसिद्धः क्षपायविशेषः, तस्य या घटिका—क्षुद्रघटी, रज्ज्वा यौवायां वज्रः जलाधार-
 पावमेदः, [ऋक्षः (क्षुद्रः) घटः इति घटिका, घटशब्दात् क्षुद्रार्थे “ऋक्षे” (५।३।८६
 पा०) इति कन्, ततः स्त्रियामाप्] तस्या न्यायः,—आचरणं, नियम इत्यर्थः, तत्र
 प्रसक्तः,—रतः,—प्रवृत्त इत्यर्थः, तदनुकूपव्यवहारक इति यावत्, एषः विधिः,—
 दैवम्, अविज्ञेयप्रसरमिति यावत्, अन्यीन्यं—परस्परं, प्रतिपक्षाणां—विरोधिनाम्,
 धनित्वाधनित्वोन्नत्यवनतिप्रवृत्तिधर्माणामिति यावत्, संहतिं—समष्टिरूपम्, इमान्—
 एतां, सदा सर्वैरेव अनुभूयमानानमित्यर्थः, लोकस्थितिं—लोकव्यवहारं, संसारगति-
 मित्यर्थः, बोधयन्—ज्ञापयन् सन्, क्रौडति—दीव्यति ; [दैवं हि पुरुषाधिष्ठितं, तेन
 हि आश्रयभृतस्य नमनोन्नमनेन आश्रयिनः तस्यं तथात्वमव्याहृतमेवेति विधेः
 कूपयन्ववधारः सुसङ्गत एवेति ज्ञेयम्] क्रौडयं हि तत् दैवविलसितं येन जनाः
 निरन्तरं यन्मादृग्मूर्तिवत् नर्चन्ते, इति तदेव विशदीकृत्याह, कांश्चिदिति ।—अयं
 विधिः कांश्चित्—कियतः, जनान् इति शेषः, तुच्छयति—तुच्छान्—निर्हन्तवाञ्छेतोः
 घृणितान्, धनमानादिराहित्येन सारभूतानपि असारान् करोतीत्यर्थः ; [तुच्छान्
 करोति-इति तुच्छशब्दात् “तत्करोति तदाचष्टे” (वा०) इति णिच् तुच्छिनाम-
 धातोर्लटि रूपम्] कांश्चित्—कियतः, तुच्छानपि जनानित्यर्थः, प्रपूरयति—धन-
 मानादिभिः पूर्णान् करोति ; कांश्चित् उन्नतिं—वृद्धिं, नयति—प्रापयति,—उन्नत-
 पदावृद्धान् करोतीत्यर्थः ; कांश्चित् पातविधौ—पातनविषये, करोति—स्थापयति,
 अथः पातयतीत्यर्थः ; पुनः कांश्चिच्च आकुलान्—विविधदुर्घटनादिभिः व्याकुलान्,
 शोकमोहादिभिर्विषयैस्तानित्यर्थः, नयति—करोतीत्यर्थः ; कूपयन्स्य सञ्चलनजनिता-
 न्नमनावनमनाद्यनुसारेण तन्निबद्धा घटिका अपि यथा चालिता सती उन्नता अव-
 नताः पूर्णा रिक्ताश्च भवन्ति, तथा दैवस्य प्रातिकूल्यानुकूल्यादिवशात् शरीरिणोऽपि
 इत्युच्यते अविभावनोपमेतत् विधेः विलसितमिति भावः । अथ एकस्यैव विधेः तुच्छी-

तथापि इदम् अस्तु भरतवाक्यम्, (ढ)—
 क्षीरिण्यः सन्तु गावो भवतु वसुमती सर्वसम्पन्नशस्या,
 पर्जन्यः कालवर्षी, संकलजनमनो-नन्दिनो वान्तु वाताः ।
 मोदन्तां जन्मभाजः सततमभिमता ब्राह्मणाः सन्तु सन्तः
 श्रीमन्तः पान्तु पृथ्वीं प्रशमितरिपवो धर्म्मनिष्ठाश्च भूपाः ॥ ६० ॥

[इति निष्क्रान्ताः सर्वे] ।

इति संहारो नाम दशमोऽङ्कः ॥ १० ॥

करणाद्यनेकक्रियाभिः कर्तृत्वेनाभिसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ ५८ ॥

(ढ) तथाऽपि—सर्वविधे प्रियकर्मणि सम्पन्नेपि, यदि अन्यत् किञ्चित् प्रिय-
 प्रार्थनं विद्यते, तदा इत्यर्थः । इदं—वक्ष्यमाणरूपमित्यर्थः । भरतवाक्यं—भरतस्य—
 तदाख्यनाय्यशास्त्रप्रवर्तकमुनिविशेषभूमिकाऽवलम्बितः नटस्य, वाक्यं—वचनम्,
 इष्टार्थांशसनसूचकवचनरचनमित्यर्थः ; नाय्याचार्ये भरते तच्छास्त्रोपजीविनां स्वेष्टां
 प्रगाढां भक्तिं सूचयितुं तदाख्यत्वेन स्ववाक्यमवतारितमिति ज्ञेयम् । अत्र नाय्यगुरु-
 मुखेणैव जगतः शान्तिसंस्थापनप्रार्थनापरत्वेन नटनीत्कीर्त्तितं प्रजापालकानां श्रीमतां
 राज्ञां तच्छासितानां देशानां शुभस्य शान्तिश्चांशसनरूपं प्रशस्तिनामकं निर्वहणसम्भे-
 चरममङ्गमिदं वेदितव्यं,—“वृषदेशादिशान्तिस्तु प्रशस्तिरभिधीयते” इति दर्पणोक्त-
 लक्षणात् ।

तदेव भरतवाक्यमाह, क्षीरिण्य इति ।—गावः,—सौरभेयः, क्षीरिण्यः,—दुग्ध-
 वन्धः, सन्तु—भवन्तु, परम्परया आख्यायित्यादकतया तासामेव सृष्टिमूलत्वादिति
 भावः, वसुमती—पृथिवी, सर्वसम्पन्नशस्या—सर्वतोभावेन सम्पन्नानि,—परिपूर्णानि,
 शस्यानि—यवगोधूमादीनि यत्र तादृशी, विविधशस्यपरिपूर्णा इत्यर्थः ; यद्वा,—
 सम्पन्नानि—अतिवृष्ट्याद्यात्मक-इतिरूपप्रतिबन्धरहिततया सुपक्वानि यानि शस्यानि—
 वृक्षादीनां फलानि, “वृक्षादीनां फलं शस्यम्” इत्यमरीक्तेः, तथा कलमकलायादीनि
 चैवगतानि च “शस्यं चैवगतं प्राहुः” इत्युक्तेः, ततश्च, सर्वाणि—विविधानि सम्पन्न-
 शस्यानि यस्यां तथाविधा, विविधस्वादुफलसुगन्धिकुसुमसुपक्वशस्यसमूहेति यावत्,
 भवतु—अस्तु ; पर्जन्यः,—मेघः, काली—यथासमये, वर्षति—वारि ददाति, यः
 तादृशः, भवतु इति शेषः ; वाताः,—वायवः, संकलजनानां—सर्वलोकाणां, मनांसि

—चेतासि, नन्दयन्ति—उत्फुल्लयन्तीति तथोक्ताः सन्तः, वानु—वहन्तु; जन्मभाजः,—
जन्मिनः, उत्पत्तिमन्तः प्राणिनः सर्वे इत्यर्थः, मोदन्ता—हृष्यन्तु, सुखेन तिष्ठन्तु इत्यर्थः;
ब्राह्मणाः,—विपाः, सततं—सर्वदा, अभिमताः,—यथाविधि स्वधर्मस्य अनुष्ठान-
वन्तः, सर्वेषां हितकारितया वर्तमानत्वात्, सर्वत्र समं समादृता इति वा, तथा
सन्तः,—साधवः, सदाचारपरायणा इत्यर्थः, सन्तु—भवन्तु; च—तथा, श्रीमन्तः,—
लक्ष्मीवन्तः, प्रशमिताः,—निराक्रताः, रिपवः,—शत्रवः यैः तादृशाः, निष्कण्टकाः
पराक्रमशालिन इत्यर्थः, धर्मनिष्ठाः,—धर्मपरायणाः, भगवन्मनुप्रदर्शितराजधर्मानु-
पालिनः इत्यर्थः, भूपाः,—नृपतयः, पृथ्वी—धरणी, पानु—रचन्तु, दण्डान्
दण्डयन्तु शिष्टांशानुपालयन्त्वित्यर्थः । “अन्ते काव्यस्य नित्यत्वात् कुर्यादाशिषमुत्तमानम्”
इति सारस्वतालङ्कारवचनात् स्वरचितकाव्यान्ते कविना निवृद्धा नायकाभिस्त्रासानु-
सारिणी आशीरियमित्यपि बोध्यम् । स्रग्धरा इवमिदम् ॥ ६० ॥

इत्यग्रेषांस्त्रोटवीसचरणपञ्चाननेन पण्डितकुलपतिना वि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचितायां, तदात्मजाभ्यां
पण्डितश्रीमदायुषीधविद्याभूषण-पण्डितश्रीमन्नित्युषीधविद्यारत्नाभ्यां
प्रतिसंस्कृतायाश्चामलाख्यायां मृच्छकटिकव्याख्यायां
दशमोऽङ्कः ॥ १० ॥

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY,
Jangamwadi Math, VARANASI,
Acc. No. ~~1007~~ 1238

$$\begin{array}{r}
 3104 \text{ ગુણક} \\
 01 = 6 \\
 \hline
 3124
 \end{array}$$

